يَوْمَ نَدْعُوْا كُلَّ اُنَاسٍ بِاِمَامِهِمْ

سَيْفُ المُقَلِّدِيْن

علىٰ

اَعْنَاقِ المُنْكِرِيْن

مصنفہ علامہ نامی فاضل گرامی عالم اجل فاضل اکمل سفیر عدیم البدیل
فقیہ بیعدل مولانا مولوی محمد عبد الجلیل سلمہ الخلیل یوسفزئی عموماً
دولت زئی خصاصاً از مضافات پشاور

در مطبع دبدبۂ احمدی مطبوع شد

تمہید حصّہ دوم

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

چون بفضلہ تعالیٰ از ابتداے این تالیف تا اینجا بدلائلِ قاطعہ و حججِ ساطعہ و نیز باجماعِ جمیعِ اُمت از اہلِ سنت وجماعت حقیتِ تقلید و وجوبِ آن بوجہ افضل و نہجِ اکمل متحقق و ثابت گردید۔ چہ کارخانہ دینِ متین وحفظِ ملتِ سید المرسلین درین زمانِ حاملُ الشر والطغیان قیام پذیر برین ست والا رفعِ تکلیفات باختیاراتِ اباحاتِ جملہ مذاہب از ہر فردِ بشر لازم آید چنانچہ امام الحرمین کہ از اجلۂ اساتذہ حجۃ الاسلام امام محمد غزالی ست تقریر فرمودہ و نیز در فصلِ چہارم در ردِ قولِ بعضے منکرین نگارش یافت۔ وخبط و نیز خروج از ضبط عائد گردد چنانکہ شیخ عبد الحق محدثِ دہلوی تحریر نمود۔ و منکر و منحرف ازین خارقِ اجماعِ اُمت و بیرون از فرقۂ اہلِ سنت وجماعت ست چنانچہ از تفسیرِ مظہری و طحطاوی وغیرہما مسطور گشت۔ و حکمش چون حکمِ خوارج و بغاۃ است چنانچہ از محدثِ نامی علامہ شامی مرقوم گردید و نیز معلوم شد کہ بعضے عقائد این فرقۂ غوی و زمرۂ وہابیہ اتباعِ شیخ نجدی کہ در حقِ ایشان حضرت رسالت پناہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم براے تنبیہِ اُمتِ خود بطریقِ پیشین گوئی شاخِ شیطان درین حدیث کہ

کہ در نجار سیت هُنَاكَ الزَّلَازِلُ وَبِهَا يَطْلُعُ قَرْنُ الشَّيْطَانِ ارشاد فرمودہ چنانچہ بالتفصیل

در ابتداے فصل ششم در حالات این فرقہ بیان نمودہ ام۔ موجب کفرست وبعضے مثل دیگر فرق
(خبر است از قولہ بعضے عقائد ۱۲)

ضالہ مانند خوارج وروافض ومعتزلہ ومجسمہ اند واقتدا در نماز در پس اینان کسے را جائز نیست
(صفت نشود کہ صلوا خلف کل بر و فاجر مخالف حدیث)

پس بالاتفاق درین زمانہ راہ مخالف علماے مجتہدین پیمودن وطریق آزادی وعدم
(خبر است مر قول سابق را چون بفضلہ تعالی الخ ۱۲)

تقلید یکے از ائمہ اربعہ مستنبطین ورزیدن خود را در چاہ ضلالت وگرداب بدعت مانند لامذہب

مذبذب سرنگون انداختن ست ودر وعید دَجَّالُوْنَ كَذَّابُوْنَ الحدیث در آمدن۔ وبہ گو

کہ وجوب تقلید مذہب معین از مذاہب چہارگانہ ثابت گردید پس براے اثبات جزئیات

وفرعیات مذہب خود ما را درینجا حاجتے وضرورتے نماند۔ چراکہ بر ہر مقلد قاصر پیروی مجتہد خود
(جز ۱۲)

در ہر مسئلہ جزئیہ واجب ست مگر براے رد زعم بعضے جہلاے وہابیہ کہ در چند مسائل حضرت

امام اعظم وتبعان ویرا رحمہم اللہ اجمعین بخلاف ورزی احادیث صحیحہ از جہل خود یا محض از بیدینی

وتعصب دیدہ ودانستہ منسوب می نمایند وغول وار عام مردم عوام را مے در غلانند وجد وجدال

بطورے مے نمایند کہ حنفیہ کثرہم اللہ درین مسائل مخالف احادیث صحیحہ ونصوص صریحہ اند لہذا ہمان مسائل

ضروریہ را براے تسلی ناظرین سلیم الطبع فارغ از تعصب درین مقام تسطیر مے نمایم چہ متعصبان

دین ومفتریان ائمہ مجتہدین ہزار دفتر براہین بینہ را مثل گوز شتر وبازیچہ طفلان مے انگارند واز

انکار گاہے باقرار در نیایند۔ پس در حق ایشان ہمین یک کلمہ کافی ست کہ

قدم باید اندر طریقت نہ دم	کہ اصلے ندارد دمے بے قدم

انتباہ۔ معلوم باد کہ از اعظم مکائد این گروہ یکے اینکہ چون در مسئلہ مثل تامین ورفع یدین

وغیرہما ایشان را از روے احادیث الزام شافی دادہ شود فی الفور کید دیگر آغاز می کنند

کہ این مسئلہ مذہب امام شافعی ست پس نزد شما آیا وے نیز بغلطی ست جوابش بچند وجہ است

اول اینکہ ہمین وجہ ست کہ مذہب امام اعظم کوفیؒ را از روے تحقیق بر مذاہب ثلثہ دیگر ترجیح ست
اگرچہ آن نیز حق اند دوم اینکہ ما درین وقت تحقیق از روے کتاب اللہ و احادیث رسول اللہ
براے دفع مکائد شما مے کنیم پس قول غیر شارع از محدثین و ائمہ مجتہدین گاہے سند نخواہد شد
ہر سخن را مقامے و ہر نکتہ را جائے ۔ ع گر فرق مراتب نہ کنی زندیقی ٭ سوم میگویم کہ نے
مذہب امام شافعیؒ بر صواب ست مگر شما را ازان چہ کہ مطابقت بعضے عقائد و افعال کفار
با اہل ایمان موجب نجات نیست چنانچہ از شراکت مریضان با اصحاء در صحت بعضے حواس و اعضا
تشفی نے چہ شما را مطلقاً از تقلید ائمہ اربعہ انکار ست و اگر براے نجات دریکدو مسئلہ تقلید یکے
از ائمہ اختیار نمائید این تقاضا و خواہش نفس شماست پس فائدہ ازان شما را انبا شد
اگر تقلید باشد در جملہ مسائل باید و درین صورت ما را ہیچ اعتراضے نیست ورنہ ہمین حیلہ
شما موجب تعذیر ست کہ بناے آن .. بر زور ست چہارم اینکہ غیر مجتہد را بر مجتہد مطلق
اعتراضے نمیرسد ۔ و بر مثل خود میرسد ۔ پس ما ۔ ابر شما تا وقتیکہ پا نہد راے خود اعتراضہا
میرسد کہ غیر مجتہد اید و ہر گاہ کہ تقلید امامے از ائمہ اربعہ نمائید نمیرسد چنانچہ از فتواے حرمین شریفین
وغیرہ در ماقبل ہویدا گشت ۔ مگر درین صورت تقلید موافق حکم اجماع اہل سنت و جماعت
لازم گردد نہ تقلید جزئے فافہم و تامل ۔ وَاللّٰهُ يَهْدِي مَنْ يَّشَاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ

تنبیہ ۔ از جملہ حیلہاے غیر مقلدین یکے اینکہ میگویند کہ براے استدلال جملہ مرویات صحاح ستہ مروجہ این زمانہ من کل الوجوہ مقدم ست پس باید دانست کہ اگر بقول غیر مقلدین کل مرویات صحاح ستہ را بر جمیع اخبار مستخرجہ ائمہ اربعہ و اتباع شان ترجیح و تقدیم دادہ شود پس بطلان مضمون حدیث خیر القرون قرنی و امثال آن بخوبی لازم گردد بلکہ برعکس بمضمون مخالف حدیث موصوف عمل کردن واجب گردد ۔ فافہم

[illegible]

القباحۃ اشد من ھذا ۔ ادعاے عمل بالحدیث کجا بلکہ ادعاے استبداع فی الحدیث
ازان ہویدا است ع ببین تفاوت رہ از کجاست تا بکجا ۔ چہ زمانۂ ائمۂ مجتہدین اربعہ خصوصًا
زمانۂ امام اعظم رح بہ نسبت مصنفین صحاح بسکہ سابق ترین سابق ست حتی کہ بہ خیر القرون
قطعًا شامل کما ستعرف ان شاء اللہ تعالی ۔ و پر ظاہر کہ در تحقیق احکام شریعت و تدارک
ارکان طریقت سابقان از لاحقان عارف تر میباشند کہ مدار اخذ متاخرین منحصر بواسطۂ
متقدمین ست و بس و بالخصوص امام اعظم رض (کہ از ہمہ محدثین و مجتہدین سابق و بزمانۂ
خیر و برکت اقرب اللاحق و از جملہ باستنباط مسائل حاذق تر و بر ہمعصران بمعرفت موارد
یعنے بسیار نزدیک ست ۱۲
و منازل فائق تر) کہ جملہ اقوالش بتقدیم انسب ست اگر گفتہ شود کہ اقوال صحاح را از جہت
آنکہ اقوال صحاح اند ترجیح نمیدہیم بلکہ اقوال حضرت رسالت پناہ صلے اللہ علیہ وسلم دانستہ
بر قول ائمۂ دین راجح میدانیم و ازان اتباعش واجب لازم مے انگاریم پس درین
چہ قباحت ست و لزوم کدام شناعت ۔ گوئیم ما نیز بر اقوال ائمۂ کرام من حیث انہا
اقوالھم ہرگز علے نمے نمائیم و تقلیدش نمے کنیم کہ دین دین خداے عز و جل و رسول
افضل علیہ الصلوۃ والسلام ست نہ دین ائمۂ مجتہدین رحمہم اللہ اجمعین ۔ بلکہ اقوال
شان را بجنسہ مضمون نصوص صریح و اجماع صحیح و یا بشرط عدم آن مسائل مستنبطۂ محققہ
از یکے ازانہا علے حسب الترتیب انستہ تقلید شان مے نمائیم ۔ پس درین صورت نیز
چون ہر دو فریق برابریم البتہ اتباع اقوال سابقۂ خیر القرون با قوال لاحقۂ شر القرون لازم و واجب آمد ؎

وکل یدعی وصلا للیلی		ولیلی لا تقر لہم بذاکا

چہ می پرسیم کہ بر احوال ماضیہ پدر عارف تر می باشد یا پسر ۔ اگر نبیرہ را عارف تر میدانید البتہ
شما محدثین را بر ائمۂ مجتہدین رض و نیز خود را بر فرقۂ محدثین عارف تر دانستہ ترجیح دادن میتوانید

وَالّا فَلا۔ مگر واللہ از ظاہر حالِ شما صاف ہمین مستفاد ست۔ چہ ترجیح [ترجیح مذکور ۱۲] شما محدثین را بر ائمہ اربعہ متقدمین خود از قولِ شما اظہر من الشمس [محدثین ۱۲] ست فَاَمّا تفضیل شما خود را بر جماعتِ محدثین پس آن نیز از فعلِ شما اظہر من الامس ست۔ چہ ایشان با وجودِ وفورِ احادیث کہ با خود میداشتند تقلیدِ ائمہ را از دستِ خود نگذشتند بخلافِ شما چنانچہ در ما سبق در فصلِ اول در ذیلِ دلیل دوم طبقۂ امام المحدثین حضرت بخاریؒ را بخوبی بیان نمودیم کہ وے مقلدِ امامِ شافعیؒ بود۔ مگر در ینجا نیز برائے استشہاد و تصدیقِ قولِ خود بطریق ایجاز حالِ امام نسائی صاحبِ صحیح را پیش مے نمائیم و آن اینکہ در تذکرۃ المذاہب آوردہ وَکَانَ النَّسَائِیُّ شَافِعِیَّ الْمَذْہَبِ وَلَہٗ مَنَاسِکُ عَلٰی مَذْہَبِ الْاِمَامِ الشَّافِعِی کذا فی تیسیر الاصول [شافعی بودن امام نسائی]

وفی شرح سفر السعادۃ اگر تقلید درست نبودے چرا امام نسائی با وجودِ محدث بودنش بسویش رو نمودے و خود را غیر مقلد نشمردے بلکہ براہِ ہدایت شافعیؒ پے بردے و دلائل احکام ہا بر تقویت مذہبش درج کتاب خود کردے انتہٰی۔ پس زین بو الفضولی خود شما مصداق ہمین یک قطعۂ اند

گر فرو تر نشست خاقانی [امام شافعی است ۱۲]	نے ورا عیب نے ترا ادب ست
قُلْ ہُوَ اللہ کہ وصفِ خالقِ ماست	زیرِ تَبَّتْ یَدَا اَبِی لَہَب ست

بہر حال فَالْاَمْرُ لَیْسَ کَمَا زَعَمْتُمْ۔ والاحدیث خیر القرون از زبانِ ہدایت ترجمان ارشاد نشدے و نہ آیت کریمۂ وَالسَّابِقُوْنَ السَّابِقُوْنَ اُولٰٓئِکَ الْمُقَرَّبُوْنَ نزول یافتے بلکہ خود در صحاح از تلامیذ و ہمعصرانِ امامِ اعظمؒ مثلِ ابنِ مبارکؒ و ابو اسحاقؒ و وکیعؒ و مسعر بن کدامؒ و سفیانؒ و امام مالکؒ وغیرہم اخذ روایاتِ احادیث نکردے۔ فَلِہٰذَا ما بمقابلۂ تحقیقات ائمۂ اربعہ مرویاتِ صحاح وغیرہ را فرو میگذاریم۔ آرے ہر چہ کہ از انہا موافقِ امامِ خود مے یابیم برائے زیادتِ وثوق آنرا مے گزینیم و غیر موافق را [illegible]

بخوفِ وضع کہ در رُواۃِ مابعد بکثرت بوقوع آمدہ و یا بباعثِ سہو و خطا کہ بے اختیار (و چونکہ این امر در حق ہر)
سرزد شدہ بمقابلۂ مرویاتِ سلفِ خود معمول بہ خود نمے سازیم خاصۃً کہ بعد از زمانہ
امام اعظم رض وضاعانِ حدیث بکثرت بودند چنانچہ در تذکرۃ المذاہب بحوالۂ خلفا از ابنِ عساکر
آوردہ کہ روزے ہارونِ رشید زندیقے را گرفتار ساختہ حکم بقتلش داد۔ زندیق گفت
کہ قتلم برائے چیست۔ فرمود تا عباد را از زحمت و اضلالِ تو نجات دہم۔ گفت کجائی از
ہزارہا احادیثِ موضوعۂ من کہ حرفے راوران از رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم نیاوردہ ام
فرمود اے عدو اللہ تو خود کجائی از ابو اسحاق رض و ابن المبارک رض کہ ایشان حرفاً حرفاً تمیز
در احادیث نبویہ از موضوعات بکار بردہ اند و از ہمدیگر تفریق مے کردہ۔ و زیادہ تفصیل این
مرام در فصلِ پنجم از بابِ اول در تحت جوابِ سوالِ اول جائیکہ ذکر وضع نوح بن
ابی عصمت کردہ شدہ نمودہ ام در انجا باید دید۔ پس چون کثرت وضع احادیث بعد از
زمانِ امام رض در حالتِ قیامِ ابن مبارک تا بدین جا رسید پس بموجب ع ہر کہ آمد بران مزید
نمود کیفیت آن را تا بزمانۂ اصحاب صحاح چہ مے باید پرسید مگر بحکم کلامُ الامیرِ
امیرُ الکلامِ فخریۂ ہارون را با ابنِ مبارک ملاحظہ باید کرد و حالانکہ ہمین ابنِ مبارک رض
از تقلیدِ امام روے خود را نہ پیچیدہ اکثر اقوال و اشعار وے را در حقِ امام در مناقبِ
وے در مابعد ہمدرین کتاب باید دید و بہوش باید فہمید و بسمع قبول باید شنید
و بمیزانِ ایمان باید سنجید و در دل صدق و یقین باید گزید۔ علاوہ آنکہ بناے کتبِ فقہ
و اصول مبتنی بر شوریٰ ست چنانچہ بر واقفان پوشیدہ نیست و نیز طریقِ امام رض را
(کہ اقوال جملہ فقہا را مے آزمود)
درین باب در مابعد بیان نمودہ ام و چنانچہ از کتبِ معتبرۂ مصنفانِ ہر عصر صاف
ہویداست۔ و حالانکہ عاقل ترین عاقلانِ مخلوق اللہ بمشورۂ کمتر نیان از وے

بباعث عمدگی آن بحکم وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ مامور شدہ۔ پس چہ نسبت ست صحاح را کہ محض از تحقیق خود بلا شورائے غیرے تصانیف نمودہ با تحقیقات ائمہ مجتہدین سابقین کہ باشوری جمیع مسائل را جمع نمودہ۔ ازینجاست کہ امام مالک بجواب ہارون فرمودہ کہ برا تباع موطائے من خلائق را جبر مکن کہ من این را بالعلم و رائے خود تالیف نمودہ ام و تدوینش ساختہ ام حالانکہ بسیارے از صحابہؓ جابجا منتشر شدہ اند و مردمان از آنان ہدایت یافتہ۔ چنانچہ در میزانِ شعرانی وغیرہ موجود ست۔ پس محلِ الشّٰہ را بعمل کردن صحاح کہ بعد از ازمنۂ متبرکۂ خیر القرون تالیف یافتہ چگونہ مجبور ساختن میتوانند و عمل آنرا عین شریعت دانند و تصریحاتِ مجتہدین سابقین را بدعت مے نامند۔ اَسْتَغْفِرُ اللّٰهَ الْعَظِيمَ مِنْ هٰذَا الشَّرِّ الْفَخِيمِ۔ کہ درین چنین عمل بشہادتِ نفرے ابطالِ چیزے کہ حقیتش بدلائل کثیرہ و گواہانِ وافرہ باستحکام رسیدہ لازم مے آید۔ آرے صحاح برائے متاخرین وقتے دلیل قاطع مے تواند شد کہ بنائے قول ائمہ سابقین بعد از تتبع و تفحصِ کمال محض بقیاس ظاہر گردد۔ و یا ہمان جزئیہ را بالفرضِ محال در اقوالِ سلف در نیابند۔ و نیز برائے تقویتِ مسائلِ مذہبِ خود از ان استدلال میتوانند تاہم قولِ مجتہد مخالفِ خود را از ان الزام دادن نمی توانند۔ و نہ خود صحاح را مستقل مذہب برأسہ میتوانند شمرد۔ کہ مصنفانِ صحاح مانند عطاران اند و ہرگز مریض عاقل بلا اعانت تشخیصِ طبیبِ حاذق معالجہ و نسخہ از ایشان نخرند اگر خرند ہمانا خرند کہ خود را بہلاکت میزنند۔ و خردمندان گاہے نخرند۔ البتہ خرانے خرند۔ کہ دانایان ایشان را بخرمہرہ نخرند۔ آگر لامذہبے گوید کہ آیا مضمون اَصَحُّ الْكُتُبِ بَعْدَ كِتَابِ اللّٰهِ الْبَارِي هُوَ صَحِيحُ الْبُخَارِي دستے را نمیدانے۔ گویم دانم مگر قائلش را نمیدانم از انش ہم مرویات صحیحہ را

چنانچہ از ذہبیؒ مجوزی شافعی رحمہ بروایت خیرات الحسان در فصل۔

ش تحریر دن امام مالک سلم موطا را از ترویج موطا ے و ے

بیان امورے اعرا ے

اول کسے کہ سند وضع عمرو کرد عمر بن عبد العزیز رضی اللہ عنہ

و در زمانِ امام اعظم ... وفات یافتہ

(... نامہ و بخاری ...)

ائمہ سلف ترجیحش نمے توانم۔ از تو مے پرسم کہ آیا این قول خدا ست اگر گوید نے
گویم قولِ رسولِ خدا است اگر گوید نے گویم قولِ صحابی ست اگر گوید نے گویم
قولِ کدامی تابعی ست اگر گوید نے گویم قولِ کدامے تبع تابعی ست اگر گوید نے
گویم قولِ کدامی یکے از ائمہ مجتہدین دین ست اگر گوید نے باز گویم قائل این قول
کسے از خیر القرون ست اگر گوید نے باز مے پرسم آخر قولِ کرا ہمن پیش مے نمائی
کہ بدان حدیث خیر القرون و آیت والسابقون را رد نمایم۔ اگر گوید کہ آخر
قولِ کدامی عالمے باشد کہ حالا ضرب المثل گشتہ گویم کہ نصیبِ شما باد۔ مگر بفرمائید
کہ ادعائے عمل بالحدیث کجا و استدلال بقولِ ضرب المثل کردن کجا

کجا مدعی کجا دجالِ ناپاک		چہ نسبت خاک را با عالمِ پاک

بلے اگر تسلیمش نمایم پس مضمونِ این قول اضافی ست
نسبت بموطائے امام مالک و دیگر صحاح وغیرہ چنانچہ
بر واقفان مخفی نیست۔ پس ازین چیزے
نقصان بآیت و حدیث مذکور لازم نمے
آید۔ راست ست۔

ہیچ بد حدیثش نگفت بدم ٭
لیکے بخرد کہ بے خردم ٭
واللہ اعلم
بالصواب
فقط

حصه دوم

سیف المقلدین علی أعناق المنکرین

إنا فتحنا لك فتحاً مبیناً

بسم الله الرحمن الرحیم

باب دوم دربیان تحقیق آب ومسئله قلتین وغیره

باب دوم در تحقیق آب و مسئله قلتین

سوال چه میفرمایند علمای دین متین و مفتیان شریعت خاتم النبیین اندرین مسئله که درحدیث شریف وارد ست وقتیکه آب دو خم یا دو مشک باشد پس آن آب ناپاک نمیشود چنانکه در ابوداؤد ست قال علیه السلام إذا كان الماء قلتين فإنه لا ينجس ونیز عن ابن عمر قال سمعت رسول الله صلعم سئل عن الماء يكون في الفلاة من الأرض وما ينوبه من الدواب والسباع فقال رسول الله صلعم إذا بلغ الماء قلتين لم ينجسه شيء رواه ابوداؤد یعنی مرویست از ابن عمر رض گفت شنیدم از ان حضرت علیه السلام که پرسیده شد از حکم آن آب که باشد در میدان زمین یعنی صحرا و آن آب که نوبت بنوبت می آیند آنرا چهارپایگان و درندگان پس فرمود آنحضرت علیه السلام وقتیکه رسد آب بمقدار دو قله نجس نمیکند آنرا هیچ چیزے انتهی وهمین ست مذهب امام شافعی بلکه مطلق آب پاک وپاک کننده است اندک بقدر یک جرعه باشد یا بسیار و ناپاک نمیکند آنرا چیزے چنانکه در مشکوة از مصابیح روایت میکند ان رسول الله صلعم قال الماء طهور لا ينجسه شيء وهمین ست مذهب امام مالک وما نمیدانیم که امام ابوحنیفه از کجا میگوید که تا وقتیکه آب بحد کثرت نرسد از افتادن نجاست ناپاک میگردد وخصوصاً آب چاه اگرچه زیاده باشد نزدیک امام اعظم رح از افتادن ناپاکی ونجاست دران اگرچه اندک باشد ویا حیوانی که خون سایل دارد در چاه بمیرد ویا سگ وخوک دران افتد اگرچه زنده ازان کشیده گردد درین همه صور نزدیک او ناپاک ست پس از احادیث مذکوره ظاهر خلاف میکند وبالفرض اگر نزدیک امام اعظم رح کدام دلیلے بود این احادیث صحیحه راچه جواب ست وهمچنین قول

امام شافعی و امام مالک رح ابتغوا بالتفصیل توجروا بالاجر الجزیل من الله الجلیل - ط

الجواب - اقول وبالله التوفیق سبیل الی مآل التفضیل والتفصیل - بیت

یوسف گم گشته باز آید بکنعان غم مخور		کلبهٔ احزان شود روزی گلستان غم مخور	

باید دانست که دلائل امام اعظم درین باب احادیث صحیحه و آثار قویه اند **اما الآثار** پس ابوبکر بن ابی شیبه که استاد بخاری و مسلم ست و یکی از ائمهٔ محدثین و ارکان اہل حدیث ست در کتاب خود که به مصنف موسوم ست آورده عن قتادة عن ابن عباس ان زنجیا وقع فی زمزم فمات قال فانزل الیه رجل فاخرجه ثم قال انزحوا ما فیها من ماء زمزم ثم قال للذی فی البئر ضع دلوک من قبل العین التی تلی البیت او الرکن فانها من عیون الجنة یعنی مرویست از ابن عباس که ہر آئینه یک زنگی در چاه زمزم افتاد پس بمرد راوی گفت که مردے بطرف وی فرو کرده شد و او را از چاه بیرون کشید پس ابن عباس رض فرمود که بیرون کنید آب را ہر قدر که در دست پس فرمود ہمان شخصی را که در چاه بود دلو خود را بطرف چشمه که نزدیک خانهٔ کعبه ہست یا حجر اسود چه ہر آئینه این چشمه از چشمهای بہشت ست انتہی **و نیز** روایت از عطا رض که ہر آئینه یک حبشی در چاه زمزم افتاد و مُرد - عطا گفت که ابن زبیر کشیدن ہمه آب زمزم حکم فرمود عطا گفت که آب منقطع نمیشد پس ابن زبیر نظر کرد پس ناگہان یک چشمه بود که از جانب حجر اسود میجوشید ابن زبیر گفت که این قدر کافیست شمارا چنانکه در مصنف ابن ابی شیبه الفاظ اثر اینست عن عطاء ان حبشیا وقع فی زمزم فمات قال فامر ابن الزبیر رض ان ینزف ماء زمزم قال فجعل الماء لا ینقطع قال فنظر فاذا هو عین تنبع من قبل الحجر الاسود قال ابن الزبیر حسبکم رواه ابوبکر بن ابی شیبة فی مصنفه - و نیز مرویست از ابن عباس و ابن زبیر رض امرا بنزح ماء زمزم عنه وقوع زنجی و موته فیه رواه الدار قطنی - یعنی حکم کرد ابن عباس و ابن زبیر رضی الله عنهما بکشیدن آب زمزم در وقت افتادن زنگی و مردن وی در ان انتہی **و نیز** روایت ست که ان زنجیا وقع فی بئر زمزم فمات فیها فامر ابن عباس رض و ابن الزبیر ان اخرج وامرا ان ینزح قال فغلبتهم عین جاءت من الرکن فامر بها فدست بالقباطی والمطارف حتی نزحوها والصحابة متوافرون من غیر نکیر ولم ینکر منهم احد وکان ذلک الافتاء بحضر الصحابة ولم ینکر منهم احد رضی الله تعالی عنهم رواه الطحاوی یعنی

ف جواب

ف حکم پاک شدن چاه از نجاست بحکم آثار

له یعنی آن چشمه را بر او بند کن ۱۲

تحقیق یک زنگی در چاه زمزم افتاد پس مرد دران پس حکم کرد ابن عباس و ابن زبیر که بیرون کرده شود زنگی
و حکم کردند بکشیدن آب گفت راوی که غالب شد بر ایشان چشمه که جاری بود از جانب حجر اسود
پس آن هر دو به بستن آن چشمه حکم کردند پس بند کرده شد آن چشمه بچادرهای قبطیه و پارچهای کهنه
یعنی منفذ آب بند کردند تا آنکه کشیدند همه آن چاه را و حال آنکه صحابه بسیار بودند کسی از ایشان انکار
(ای آب آنرا) نمود و بود این فتوی دادن رو بروی صحابه و انکار ننمود از ایشان کسی انتهی **و نیز** روایت کرد
ابوبکر بن ابی شیبه از خالد بن سلمه که هر آئنه حضرت علیؓ پرسیده شد از ان شخص که بول کرد در چاه فرمود
که آبش کشیده شود بدین الفاظ اِنَّ عَلِيًّا رَضِيَ اللهُ تَعَالَى عَنْهُ سُئِلَ عَمَّنْ بَالَ فِي بِئْرٍ
قَالَ يُنْزَحُ **و نیز** روایت است از علیؓ که فرمود اِذَا سَقَطَتِ الْفَأْرَةُ اَوِ الدَّابَّةُ فِي الْبِئْرِ
فَانْزِحْهَا حَتّٰى يَغْلِبَكَ الْمَاءُ **رواه الطحاوی** یعنی وقتیکه افتد موشی یا جانوری در چاه
پس بکش آبش را تا آنکه مغلوب کند ترا آب یعنی مانده شوی **و همچنین** عبد الرزاق و بیهقی حدیث
زنگی را در سنن خویش روایت میکنند و پر ظاهر ست که آب چاه زمزم از حد قلتین بنهایت کثرت
بود تا آنکه چشمه آن بند کرده شده بعد از ان از آب خالی گردید اگر از وقوع نجاست در چاه آب
ناپاک نگشتی چگونه ایشان چنین حکم فرمودندی **و نیز** دیگر صحابهؓ چگونه بر ایشان بحکم اَلسَّاكِتُ
عَنِ الْحَقِّ شَيْطَانٌ اَخْرَسُ انکار نکردندی **اما الاحادیث** پس ابو هریرهؓ از انحضرت
علیه السلام روایت میکند که فرمود اِذَا اسْتَيْقَظَ اَحَدُكُمْ مِنْ نَوْمِهِ فَلَا يَغْمِسَنَّ يَدَهُ فِي الْاِنَاءِ حَتّٰى
يَغْسِلَهَا ثَلٰثًا فَاِنَّهُ لَا يَدْرِي اَيْنَ بَاتَتْ يَدُهُ **متفق علیه** یعنی وقتیکه بیدار شود کسی از شما از خواب
خود پس نزد و نبرد دست خود را در آوند آب تا آنکه بشوید دست را سه بار زیرا که آن شخص نمیداند که کجا شب
گذرانیده دست او امام نووی شافعی در شرح صحیح مسلم زیر این حدیث نوشته اِنَّ اَهْلَ الْحِجَازِ كَانُوْا
يَسْتَنْجُوْنَ بِالْاَحْجَارِ فَاِذَا نَامَ اَحَدُهُمْ عَرِقَ فَلَا يَأْمَنُ النَّائِمُ مِنْ اَنْ يَطُوْفَ يَدُهُ عَلٰى ذٰلِكَ الْمَوْضِعِ
النَّجِسِ فَاِذَا وَقَعَتْ يَدُهُ عَلٰى ذٰلِكَ الْمَوْضِعِ النَّجِسِ تَنَجَّسُ يَدُهُ فَاِذَا انْغَمَسَ يَدُهُ تَنَجَّسُ مَاؤُهُ یعنی هر آئینه
بودند اهل حجاز که استنجا میکردند بسنگها پس وقتیکه بخفتی کسی از ایشان عرق کردی پس در امن نمیباشد خواب کننده از
رسیدن دست بدانجای نجس پس وقتیکه دست او بر آنجای ناپاک رسید دستش ناپاک شد پس هرگاه که در آوند فرو برد همان دست را
ناپاک سازد آب آوند را انتهی **و نیز** روایت است از ابو هریرهؓ که انحضرت علیه السلام فرمود لَا يَبُوْلَنَّ اَحَدُكُمْ فِي الْمَاءِ الدَّائِمِ

ای ابن حجر در فتح الباری

اَلَّذِي لَا يَجْرِي ثُمَّ يَغْتَسِلُ فِيْهِ متفق علیہ یعنی ہر آئینہ نکند ہیچ کسی از شما بول در آب ایستادہ کہ جاری نمیشود پس غسل کنند در وی ونیز روایت است از ابوہریرہ رض کہ فرمود علیہ السلام اِذَا شَرِبَ الْكَلْبُ فِيْ اِنَاءِ اَحَدِكُمْ فَلْيَغْسِلْهُ سَبْعَ مَرَّاتٍ متفق علیہ یعنی وقتیکہ بنوشد سگی در آوند کسی از شما پس باید کہ بشوید اورا ہفت مرتبہ ونیز از ابی ہریرہ رض روایت است کہ فرمود علیہ السلام اِذَا وَلَغَ الْكَلْبُ فِيْ اِنَاءِ اَحَدِكُمْ فَلْيُرِقْهُ ثُمَّ يَغْسِلْهُ سَبْعَ مَرَّاتٍ رواہ مسلم یعنی آب را بریزد و ہفت بار آنرا بشوید ونیز در صحیح مسلم احادیث دیگر در منع بول در آب دائم بچند اسانید مروی است در آنجا باید دید ونیز طحاوی و طبرانی وغیرہم روایت اینہا کردہ اند و این حدیث بحد شہرت رسیدہ پس این احادیث صحیحہ کہ بعضی از اینہا متفق علیہ اند و بعضی غیر متفق علیہ صریح دلالت میکنند بر اینکہ آبیکہ جاری نباشد از افتادن نجاست در آن آوند آب و آب ہر دو ناپاک میشوند والا از منع کردن و ریختن آب ہیچ فائدہ نباشد و این چنین از جانب شارع محال است ونیز این آب عام است شامل است آنرا کہ قلتین باشد یا کم ازین یا زیادہ ازان پس واقع شد تعارض درمیان این احادیث صحیحہ و احادیث قلتین وغیرہ پس لابدی است ازینکہ احادیث صحیحہ ترجیح دادہ شوند بر احادیث ضعیفہ چہ مدار نماز کہ ستون دین است از ہر وجہ بر آب طاہر است لہٰذا میگوییم کہ احادیث قلتین قابل احتجاج و سند نیستند خصوصًا بمقابلہ این احادیث صحیحہ بچند وجوہ وجہ اول اینکہ حدیث قلتین ضعیف است کہ جماعتی از محدثین ضعف آن بیان میکنند چنانچہ علامہ زیلعی در شرح کنز الدقائق مینویسد کہ اِنَّ حَدِيْثَ قُلَّتَيْنِ ضَعِيْفٌ ضَعَّفَهُ جَمَاعَةٌ مِّنَ الْمُحَدِّثِيْنَ حَتّٰى قَالَ الْبَيْهَقِيُّ مِنَ الشَّافِعِيَّةِ اِنَّهُ غَيْرُ قَوِيٍّ وَتَرَكَهُ الْغَزَالِيُّ وَالرُّوْيَانِيُّ مَعَ شِدَّةِ اتِّبَاعِهِمَا لِلشَّافِعِيِّ رَحِمَهُمُ اللّٰهُ لِضُعْفِهِ انتہی یعنی تحقیق حدیث قلتین ضعیف است کہ ضعیف بیان کردہ است آنرا یک فرقہ از محدثین تا آنکہ گفت بیہقی شافعی المذہب کہ ہر آئینہ این حدیث غیر قوی است و گذاشتہ است اورا امام غزالی و امام رویانی باوجود شدت و تاکید اتباع ایشان مر امام شافعی را بسبب ضعیف بودن این حدیث انتہی وشیخ کمال الدین ابن الہمام در فتح القدیر مینویسد کہ این حدیث ضعیف است و بعضی از آنہا کہ ضعیف بیان میکنند اورا حافظ ابن عبد البر و قاضی اسمٰعیل بن ابی اسحٰق و ابوبکر بن عربی مالکی المذہب اند وہذہ عبارتہ ہٰذَا الْحَدِيْثُ ضَعِيْفٌ وَمِمَّنْ ضَعَّفَهُ الْحَافِظُ ابْنُ عَبْدِ الْبَرِّ وَالْقَاضِيْ اِسْمٰعِيْلُ بْنُ اَبِيْ اِسْحَاقَ وَاَبُوْ بَكْرِ بْنُ الْعَرَبِيِّ الْمَالِكِيُّوْنَ انتہی وصاحب کامل

ف: ترجیح احادیث صحیحہ بر احادیث قلتین

ف: وجہ اول در ضعف قلتین

فیروزآبادی کہ شافعی ست در سفر السعادت در باب اِذَا بَلَغَ الْمَاءُ قُلَّتَیْنِ لَمْ یَحْمِلْ خَبَثًا نوشتہ- قَالَ جَمَاعَۃٌ
لَمْ یَصِحَّ فِیْہِ حَدِیْثٌ یعنی جماعتے از محدثین گفتہ کہ در باب قلتین ہیچ حدیثے بصحت نرسیدہ- و ذہبی
در کتاب خود کہ اسرار ست آوردہ وَھُوَ حَدِیْثٌ ضَعِیْفٌ یعنی حدیث قلتین ضعیف ست- و در تمہید ست
مَا ذَھَبَ اِلَیْہِ الشَّافِعِیُّ مِنْ حَدِیْثِ قُلَّتَیْنِ مَذْھَبٌ ضَعِیْفٌ یعنی چیزے کہ بطرف وے
امام شافعی رفتہ ست از حدیث قلتین مذہب ضعیف ست و گفت صاحب ہدایہ در ہدایہ اَنَّہٗ ضَعِیْفٌ　(تضعیف ابوداؤد)
ضَعَّفَہٗ اَبُوْدَاؤدَ انتہیٰ و آنچہ در بعضے نسخہائے ہدایہ بنظر میرسد فِیْ سُنَنِہٖ خطاست چہ در سنن
ابی داؤد تضعیف قلتین مذکور نیست و لہذا در فتح القدیر گفتہ قِیْلَ لَعَلَّہٗ فِیْ غَیْرِ سُنَنِہٖ- و علی
ابن مدینی کہ امام علم حدیث و استاد بخاری وغیرہ ست گفتہ اَنَّہٗ لَمْ یَثْبُتْ ھٰذَا الْحَدِیْثُ عَنْ رَّسُوْلِ
اللہِ صلعم نَقَلَہُ الشَّیْخُ عَبْدُ الْحَقِّ فِیْ شَرْحِ الْمِشْکٰوۃِ الْعَرَبِیْ وَالْفَارِسِیْ یعنی البتہ ثابت نشدہ ست
حدیث قلتین از آنحضرت صلعم چنانچہ ناقل این شیخ عبد الحق دہلوی ست و در بدائع آوردہ عَنِ ابْنِ الْمَدِیْنِیِّ
لَا یَثْبُتُ حَدِیْثُ الْقُلَّتَیْنِ انتہیٰ فی الجملہ حدیث قلتین باتفاق حنفیہ و مالکیہ و بعضے ایمہ شافعیہ ضعیف
است اگرچہ در بیان وجوہ ضعف آن باہم مختلف اند وجہ دوم اینکہ حدیث قلتین مخالف اجماع صحابہ　(وجہ دوم در تضعیف قلتین)
است چنانچہ شیخ عبدالحق در شرح مشکوٰۃ وغیرہ گفتہ قَالَ عَلِیُّ بْنُ الْمَدِیْنِیِّ وَھُوَ اِمَامُ اَئِمَّۃِ الْحَدِیْثِ
وَشَیْخُ الْبُخَارِیِّ اِنَّہٗ مُخَالِفٌ لِاِجْمَاعِ الصَّحَابَۃِ فَاِنَّ الزِّنْجِیَّ وَقَعَ فِیْ بِئْرِ زَمْزَمَ فَاَمَرَ ابْنُ
عَبَّاسٍ وَابْنُ الزُّبَیْرِ رَضِیَ اللہُ عَنْھُمْ بِنَزْحِ الْمَاءِ کُلِّہٖ بِحُضُوْرِ الصَّحَابَۃِ وَلَمْ یُنْکِرْ مِنْھُمْ اَحَدٌ
انتہیٰ یعنی ابن مدینی کہ امام ایمہ حدیث و استاذ بخاریست گفت کہ حدیث قلتین مخالف اجماع صحابہ ست
چہ ہر آئینہ یک زنگی در چاہ زمزم افتادہ بود پس ابن عباس و ابن زبیر بکشیدن کل آب چاہ زمزم بحضور
صحابہ حکم فرمودند و ہیچ کسے از ایشان بران انکار ننمود پس حدیث قلتین مخالف اجماع صحابہ ست
انتہیٰ و طحاوی در معانی الآثار آوردہ وَکَانَ ذٰلِکَ اِفْتَاءً بِمَحْضَرِ الصَّحَابَۃِ وَلَمْ یُنْکِرْ مِنْھُمْ
اَحَدٌ انتہیٰ و شیخ در لمعات شرح مشکوٰۃ گفتہ وَکَانَ ذٰلِکَ بِمَحْضَرِ الصَّحَابَۃِ وَلَمْ یَظْھَرْ مِنْ
اَحَدٍ مِنْھُمْ الْاِنْکَارُ فَیَکُوْنُ حَدِیْثُ قُلَّتَیْنِ مُخَالِفًا لِلْاِجْمَاعِ انتہیٰ یعنی و این امر روبروے
صحابہ بود و ظاہر نشد از ہیچکسے از ایشان انکارے پس باشد حدیث قلتین مخالف اجماع صحابہ انتہیٰ- و
آنچہ سفیان بن عیینہ میگوید کہ من در مکہ از ہفتاد سال می مانم درین مدت ندیدم کسے خرد و بزرگ را

که شناسد حدیث زنجی و افتادن او در چاه زمزم جو البتہ اینکه ندیدن سفیان بن عیینہ کا ہے را
بعد از صحتِ سند او چیزے دلیل در دینِ خدا نیست بسیار چیزہا باشد که او را معلوم نباشد پس این
ضرور نیست که آن اشیا از دینِ خدا نباشد و آنچه امام شافعی رحمہ اللہ میفرماید که حدیث زنگی از ابن عباس
معلوم نمیشود و نیز اگر ثابت گردد شاید که در آب نجاستے آمده باشد و یا بوجہ احتیاط و نظافت ہمہ آب چاہ
را کشیده باشند و نیز آنچه امام نودی شافعی المذہب رح نوشته که این خبر باہل کوفه چگونه رسید درحالیکه
اہل مکہ ازان آگاه نشدند جواب ہر دو قول در فتح القدیر چنین نوشته۔ که این قول دنیطور مدفوع ست
که ندانستنِ او در دینِ خدا صلاحیتِ دلیل ندارد و از سوق عبارت ولفظِ رادی که زنگی مرد پس حکم
کشیدنِ آب داد ظاہر نیست که این حکم از جہتِ موتِ زنگی بود نه از نجاست دیگر علاوه ازین اینکه از
جہت نجاست نزدیکِ امام شافعی آب چاه را نباید کشید۔ باز در میانِ او و در میانِ حدیثِ مذکور قریب
مدت یکصد و پنجاه سال فاصله بود پس خبر دادن شخصیکه این واقعه را معلوم کرد و ثابت نمود از ندانستنِ
غیر بہتر باشد۔ و قولِ نودی که این خبر باہل کوفه چگونه رسید و اہل مکہ ازان جاہل ماندند نہایت مستبعد
است بعد از ظاہر شدنِ طریقِ حدیث و نیز معارضِ آن قول ست که امام شافعی رح با امام احمد رح گفته بود که
اخبار صحیحه از من ترا زیاده معلوم ست اگر کدامی خبر صحیح باشد پس مرا بنمائید که من نزدیک کدامی سیکے
کوفی یا بصری یا شامی رفته تحقیق آن نمایم پس امام شافعی رح چرا نگفت که آن مردم را چگونه خبر رسید و اہل حرمین
ازان واقف نباشند۔ و وجہ این آنست که صحابہ در شہرہاے دیگر خصوصاً در ملک عراق رفته
بودند علامه عجلی رح در تاریخ خود نوشته که در کوفه یک ہزار و پانصد صحابہ و در قرقیسیا سیصد صحابہ
سکونت پذیرفته بودند انتہی ما فی الفتح۔ وجہ سوم اینکه حدیث قلتین مضطرب ست یعنی الفاظ
و معانی این درمیان خود مخالف ست چراکه بیک روایت از عبد اللہ بن عمر رض چنین مروی ست
سُئِلَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صلعم عَنِ الْمَاءِ یَکُوْنُ فِی الْفَلَاۃِ مِنَ الْاَرْضِ وَمَا یَنُوْبُہٗ مِنَ الدَّوَابِّ
وَالسِّبَاعِ فَقَالَ اِذَا کَانَ الْمَاءُ قُلَّتَیْنِ لَمْ یَحْمِلِ الْخَبَثَ رواه الترمذی و النسائی و
ابوبکر و احمد و الدارمی و ابن ماجه و ابن حبان و الحاکم و ابن خزیمه و الدارقطنی
و البیہقی و غیرہم یعنی فرمود آن سرور علیه السلام وقتیکه باشد آن آب قدر دو قلّه
بر نمیدارد پلیدی را یعنی بمقدار دو قله آب از برداشتن نجاست عاجز ست پس بناچاری آن آب

ناپاک گردد چنانچه بعضی شارحان هدایه بدین تصریح نموده وانچه بعضی درین محل مینویسند که این توجیه خطا است
چه وجه تخصیص مقدار قلتین برای عاجز ماندن از برداشتن نجاست وخباثت هیچ نیست پس معنی آن چنین است
که بر نمیدارد پلیدی را یعنی ناپاک نمیشود مدفوع است باین طور که گاه گاهی بقرینه در محل موجب تخصیص میگردد
پس شاید که پیش آنحضرت علیه السلام ذکر پاکی آب قلتین آمده باشد پس آنحضرت علیه السلام فرمود که عاجز است
آب قلتین از برداشتن خباثت **خلاصه مرام** اینکه روایت این محدثین دلالت میکند بر اینکه آب قلتین
از برداشتن نجاست عاجز است **واین** توجیه برای موافقت این احادیث با احادیث صحیحه مذکوره
بالا کرده میشود باوجودیکه معنی حمل در لغت وقرآن هردو بمعنی برداشتن ذکر کرده شده است چنانچه در منتخب اللغات
وغیره است **اَلْحَمْلُ** برداشتن وحق تعالی میفرماید وَحَمْلُهٗ وَفِصَالُهٗ ثَلٰثُوْنَ شَهْرًا یعنی برداشتن
رضیع وجدا ساختن او از شیرخوری سی ماه است وجای دیگر میفرماید مَثَلُ الَّذِیْنَ حُمِّلُوا التَّوْرٰىةَ ثُمَّ
لَمْ یَحْمِلُوْهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ یَحْمِلُ اَسْفَارًا **وبروایت** دیگر از عبد الله بن عمر چنین مرویست قال
قال رسول الله اِذَا كَانَ الْمَاءُ قُلَّتَیْنِ لَمْ یُنَجِّسْهُ شَیْءٌ **رواه** ابن ماجه وابوداود یعنی وقتیکه باشد آب
قلتین ناپاک نمیکند آنرا چیزی چنانچه سائل نیز این روایت را پیش کرده است پس باعتبار معنی لفظی معنی
این حدیث از روایت سابق مخالف است **وبروایت** سوم از عبد الله بن عمر مروی است گفت
که فرمود علیه السلام اِذَا بَلَغَ الْمَاءُ قُلَّتَیْنِ اَوْ ثَلٰثًا لَمْ یُنَجِّسْهُ شَیْءٌ **رواه** ابن ماجه یعنی وقتیکه آب
رسد دو قله یا سه قله را ناپاک نمیکند او را چیزی پس این روایت از آنحضرت علیه السلام مشتمل است بر شک درمیان
دو قله وسه قله **ونیز** از هر دو روایت سابق مخالف است **و** معلوم نیست که آنحضرت علیه السلام دو قله
فرموده است یا سه **ونیز** روایت است از عبد الله بن عمر که فرمود آنحضرت علیه السلام اِذَا كَانَ
الْمَاءُ اَرْبَعِیْنَ قُلَّةً لَمْ یُنَجِّسْهُ شَیْءٌ **رواه** محمد بن المنکدر یعنی وقتیکه باشد آب چهل قله
ناپاک نمیکند او را چیزی **ونیز** دار قطنی به هشت سند از عبد الله بن عمر می آرد اِذَا كَانَ الْمَاءُ
اَرْبَعِیْنَ قُلَّةً **پس** در بعضی می نویسد که لَمْ یُنَجِّسْهُ شَیْءٌ یعنی ناپاک نمی کند او را
چیزی ودر بعضی گفته لَمْ یَنْجُسْ یعنی ناپاک نمی شود **ونیز** در بعضی روایات
قُلَّتَیْنِ است ودر بعضی قُلَّتَیْنِ اَوْ ثَلٰثًا ودر بعضی اَرْبَعِیْنَ قُلَّةً و
در بعضی اَرْبَعِیْنَ غَرْبًا ودر بعضی اَرْبَعِیْنَ دَلْوًا آمده چنانچه در مواضع خود

بالتفصیل مذکورست و شیخ ابن الهمام در فتح القدیر گفته قَدْ وَقَعَ الْاِضْطِرَابُ فِیْ ذٰلِكَ الْحَدِیْثِ فَفِیْ بَعْضِ الرِّوَایَاتِ لَفْظُ قُلَّتَیْنِ وَفِیْ بَعْضِهَا ثَلٰثُ قِلَالٍ وَفِیْ بَعْضِهَا اَرْبَعِیْنَ قُلَّةً وَفِیْ بَعْضِهَا اَرْبَعِیْنَ غَرْبًا یعنی هر آئینه واقع شده است اضطراب درین حدیث پس در بعضی روایات لفظ دو قله است و در بعضی سه قله و در بعضی چهل قله و در بعضی چهل دلو بزرگ و مثل این ملا علی قاری در مرقاة شرح مشکوة گفته و طحاوی نوشته که گذاشتیم عمل برین حدیث لِاَنَّهٗ رُوِیَ قُلَّتَیْنِ اَوْ ثَلٰثًا عَلَی الشَّكِّ وجه چهارم اینکه لفظ قله مشترک ست درمیان معانی کثیره

ما: اعتراض چهارم

زیراکه قله بالتخفیف نام آن چوب خردست که طفلان آنرا برای بازی طیار نموده بچوگان دراز مثل گوی آنرا میزنند که در هندی بنام گلّی مشهورست و حمل حدیث برین معنی بدین طریق ست که باشد عمق آب بمقدار دو قله مثلاً برین معنی بعینه مذهب امام اعظم ست که مقدار عمق آب حوض نزدیک وی یک انگشت است و بالتشدید قبضهٔ شمشیر و آله آب نوشی و سر کوه و سر هر بلندی را میگویند. و نیز قله بمعنی جره یعنی سبو و بمعنی حب یعنی سبوی کلان و خم بهندی مٹکا و بمعنی قربه یعنی مشک بسیار می آید و اینهمه معانی درمیان خود از یکدیگر مخالف اند لهذا طحاوی گفته وَ اِنَّمَا تَرَكْنَاهُ لِاَنَّا لَا نَعْلَمُ مَا الْقُلَّتَانِ پس معلوم شد که این حدیث مشترک ست درمیان معانی کثیره. و هرگاه که دانستی هر چهار وجوه مذکوره را پس باید دانست وقتیکه در حدیثی یک وجه ازین وجوه مذکوره یافته گردد یعنی ضعف. یا مخالفت از اجماع صحابه. یا اضطراب. یا اشتراک معانی پس آن حدیث باتفاق اهل حدیث قابل حجت نیست پس وقتیکه درین حدیث این همه وجوه مذکوره یافته شد چگونه قابل اعتبار گردد فَضْلًا عَنْ جَعْلِهَا اَصْلَ الْاُصُوْلِ فِیْ بَابِ طَهَارَةِ الْمَاءِ خصوصاً در مقابلهٔ چندین احادیث و آثار صحیحه و اجماع صحابه پس بالاتفاق حدیث قلتین متروک گشت وجه پنجم اینکه حدیث اِنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ قَالَ اَلْمَاءُ طَهُوْرٌ لَا یُنَجِّسُهٗ شَیْءٌ نسبت بحدیث قلتین صحیح ترست زیراکه

ما: اعتراض پنجم

در صحاح مرویست ماسوا از شیخین و بخاری هرچند که این حدیث را روایت نکرده مگر موافق این حدیث و مخالف از حدیث قلتین در صحیح خود باب را منعقد کرده چه حدیث اَلْمَاءُ طَهُوْرٌ عام ست ازینکه آب بقدر قلتین باشد یا کم یا زیاده و عبارت بخاری اینست بَابُ مَا یَقَعُ مِنَ النَّجَاسَاتِ فِی السَّمْنِ وَالْمَاءِ وَقَالَ الزُّهْرِیُّ لَا بَأْسَ بِهٖ مَا لَمْ یُغَیِّرْهُ طَعْمٌ اَوْ رِیْحٌ اَوْ لَوْنٌ انتهی یعنی این بابی ست که واقع میشود از نجاسات در روغن زرد و آب. و گفت زهری باک بافتادن نجاست در روغن زرد و آب نیست

تا وقتیکه متغیر نگردد آن نجاست مزه یا بو یا رنگ آنرا و نیز مذہب امام مالک ہمین ست پس حدیث قلتین معارض ست
حدیث اَلْمَاءُ طَهُوْرٌ لَا يُنَجِّسُهٗ شَيْءٌ را و ممکن نیست حمل این حدیث بر حدیث قلتین تا که گفته آید
که مراد از اَلْمَاءُ طَهُوْرٌ قدر قلتین ست چه حدیث قلتین نہایت ضعیف ست چنانچه گذشت و حدیث
اَلْمَاءُ طَهُوْرٌ صحیح ست از حدیث قلتین پس درین وقت لازم آید اِبْطَالِ عموم حدیث اقوی بحدیث ضعیف
و این بالاتفاق باطل ست پس حدیث قلتین متروک العمل گشت بحدیث اَلْمَاءُ طَهُوْرٌ لَا يُنَجِّسُهٗ شَيْءٌ
وجه ششم اینکه در بنایه شرح ہدایه از ابن حزم ظاہری آورده قَالَ ابْنُ حَزْمٍ لَا حُجَّةَ لَهُمْ فِيْ حَدِيْثِ
الْقُلَّتَيْنِ لِاَنَّهٗ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَمْ يُحَدِّدْ مِقْدَارَ الْقُلَّتَيْنِ یعنی مر ایشان را در حدیث قلتین
حجت نیست چه رسول علیه الصلوٰة والسلام حد مقدار قلتین نفرموده انتہی۔ **وانچه** امام شافعی رحمه الله برای
استدلال خود در حق عمل بقلتین آورده اَخْبَرَنَا مُسْلِمُ بْنُ خَالِدِ الزَّنْجِيُّ عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ بِاِسْنَادٍ
لَا يَحْضُرُنِيْ ذِكْرُهٗ اَنَّهٗ عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ قَالَ اِذَا كَانَ الْمَاءُ قُلَّتَيْنِ لَمْ يَحْمِلْ خَبَثًا وَ
قَالَ فِي الْحَدِيْثِ بِقِلَالِ هَجَرَ۔ قَالَ ابْنُ جُرَيْجٍ رَاَيْتُ قِلَالَ هَجَرَ فَالْقُلَّةُ تَسَعُ قِرْبَتَيْنِ
اَوْ قِرْبَتَيْنِ وَشَيْئًا یعنی خبر داد مرا مسلم بن خالد زنگی از ابن جریج باسنادیکه یاد نیست مرا ذکر آن که آنحضرت
علیه السلام فرمود وقتیکه آب باشد دو قله بر ندارد نجاست را یعنی ناپاک نگردد و در ان حدیث گفت بقلال
شہر ہجر یعنی آن قلتین از قلہای شہر ہجر باشد نه غیر آن۔ گفت ابن جریج دیده ام من قلہای شہر ہجر را
پس یک قله از ان می گنجد دو مشک آب را یا قدرے زیاده انتہی و امام شافعیؒ میفرماید که ما از قیده و شیئًا
برای احتیاط دو و نیم مشک مقرر نمودیم و بعضے دو مشک و ثلث آن مقرر می نمایند پس موافق مذہب
امام شافعی آب قلتین پنج مشک میشود و یک مشک آب بحساب شرع پنجاه سیر ست پس آب قلتین دو صد
و پنجاه سیر میشود۔ و بعضے گفته که مقدار یک مشک آب صد رطل عراقی ست و رطل عراقی یکصد و بیست و ہشت
درہم میشود وَاللّٰهُ اَعْلَمُ۔ متروک ست و ضعیف بسه وجه۔ **وجه** اول و دوم اینکه شیخ تقی الدین در
کتاب خود که بنام امام موسوم ست میفرماید که درین دو علت ست یکے اینکه چونکه او را ذکر اسناد این خود یاد
نبود رجال این حدیث مجهول گشتند پس این حدیث منقطع شد پس استدلال باین درست نیست دوم
قول او که در حدیث قلال ہجر گفت ازین توہم پیدا میشود که این لفظ از رسول الله صلے الله علیه وسلم ست
حالانکه در روایت ابن جریج این قول قول غیر رسول الله علیه السلام ست یعنی بقول یحیی بن عقیل ست

که ابن جریج از استادِ خود که محمد ست می گیرد و محمد از یحیی بن عقیل و او از یحیی بن یعمر چنانکه گفت ابن جریج
اَخْبَرَنَا مُحَمَّدٌ عَنْ يَحْيَى بْنِ عَقِيلٍ اَخْبَرَهُ اَنَّ يَحْيَى بْنَ يَعْمُرَ اَخْبَرَهُ اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صلعم
قَالَ اِذَا كَانَ الْمَاءُ قُلَّتَيْنِ لَمْ يَحْمِلْ نَجَسًا وَلَا بَأْسًا قَالَ فَقُلْتُ لِيَحْيَى بْنِ عَقِيْلٍ قِلَالُ
هَجَرَ قَالَ قِلَالُ هَجَرَ قَالَ وَاَظُنُّ كُلَّ قُلَّةٍ تَاخُذُ قِرْبَتَيْنِ یعنی فرمود علیه السّلام وقتیکه آب باشد دو خب
یعنی سبوی کلان برندارد نجاست وگندگی را گفت محمد که پرسیدم از یحیی بن عقیل که مراد درینجا قلهای هجر
گفت که قلهاے هجر ست گفت محمد که گمان می کنم که هر قله دو مشک آب را خواهد گرفت انتهی و درین حدیث
قلال هجر قول حضرت نیست وانچه دارقطنی از ابن جریج استخراج نموده دران قلال هجر را دخلے نیست
وجه سوم آنکه مسلم بن خالد زنگی شیخ امام شافعی رحمه الله نهایت ضعیف ست قَالَ اَبُوْ حَاتِمٍ لَيْسَ بِالْقَوِيِّ
الْقَوِيِّ مُنْكَرُ الْحَدِيْثِ لَا يُكْتَبُ حَدِيْثُهُ وَلَا يُحْتَجُّ بِهٖ وَقَالَ الْبُخَارِيُّ مُنْكَرُ الْحَدِيْثِ
وَقَالَ عَلِيُّ بْنُ الْمَدِيْنِيِّ لَيْسَ هُوَ بِشَيْءٍ وَقَالَ اَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ الْوَلِيْدِ كَانَ فَقِيْهًا
عَابِدًا يَصُوْمُ الدَّهْرَ تُوُفِّيَ بِمَكَّةَ سَنَةَ ثَمَانِيْنَ وَمِائَةٍ وَكَانَ كَثِيْرَ الْغَلَطِ فِيْ حَدِيْثِهٖ
اِلٰى اٰخِرِ مَا قَالَ یعنی گفت ابوحاتم که وی قوی نیست وحدیثِ او خلافِ روایتِ ثقات ست نوشته
نکردہ حدیثِ او و نگرفته شود حجت بحدیثِ او و گفت بخاری که حدیثِ او خلافِ روایتِ ثقات ست
و گفت علی بن المدینی که وی هیچ نیست و گفت احمد بن محمد بن الولید که وے فقیه عابد بود و همیشه
روزه دار بودے و در مکه در ۱۸۰ھ وفات یافته ست و در حدیث غلطی بسیار کردے انتهی پوشیده
نماند اگر بحدیث اربعین قله عمل کرده آید درین صورت اغلب ست که مذهب امام اعظم رحمه الله نیز متحقق گردد
چراکه چون بقول مختار مقدارِ آب قلتین دو صد و پنجاه ۲۵۰ سیر گشت پس موافق این مقدار چهل قله به پنج هزار
سیر آب میرسد چنانچه از حساب بظاهر میشود همین مقدارِ آب در حوض ده در ده بقدر یک بالشت عمق
تخمیناً برابر خواهد شد چه چهل قله صد مشک آب میگردد و آب صد مشک اگر زیاده نمی باشد ازین مقدار کم نیز
نمیباشد والله اعلم اما جواب حدیث اَلْمَاءُ طَهُوْرٌ لَا يُنَجِّسُهٗ شَيْءٌ اینکه این حدیث خاص ست بر بضاعه
چه الفاظ این حدیث اگرچه در ظاهر مطلق ست در آب لیکن بسیاری از الف ولام که در اَلْمَاءُ موجود ست
از ان اشارت ست بطرفِ آب بیر بضاعه چنانچه امام بغوی شافعی بسند صحیح بر هم واسطه میگوید عَنْ
اَبِيْ سَعِيْدِ نِ الْخُدْرِيِّ قَالَ قِيْلَ يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ اَتَتَوَضَّأُ مِنْ بِئْرِ بُضَاعَةَ وَهِيَ بِئْرٌ تُلْقٰى

فِيهِ الْحِيَضُ وَلَحْمُ الْكِلَابِ وَالنَّتْنُ فَقَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ الْمَاءَ طَهُورٌ لَا يُنَجِّسُهُ شَيْءٌ وايضا رواه الترمذي وابوداؤد - یعنی گفته شد که یا رسول الله آیا وضو کرده شود از بیر بضاعه و آن چاهی ست که انداخته میشود در وی پارچهای حیض و گوشت سگان و دیگر نجاسات پس آنحضرت علیه السلام فرمود این آب پاک ست ناپاک نمی کند او را چیزے انتهی و در هدایه گفته و انچه امام مالک روایت میکند وارد ست در بیر بضاعه وحال آنکه آب آن در بستانها جاری بود و در فتح القدیر آورده كَانَتْ بِئْرُ بُضَاعَةَ طَرِيقًا لِلْمَاءِ إِلَى الْبَسَاتِينِ یعنی بود بیر بضاعه راهِ آب بطرف بستانها یعنی مثل چشمها جاری بود و اگر نظر و اعتبار بعموم الفاظ کرده شود پس جوابش بدو وجه است **وجه اول** اینکه احادیث صحیحه مذکوره باعتبار صحت اسانید قوی تر اند از حدیث اَلْمَاءُ طَهُورٌ لَا يُنَجِّسُهُ شَيْءٌ تا آنکه روایت کرده است آنها را بخاری و مسلم در صحیحین خود و نیز دیگر محدثین مثل ترمذی وابوداؤد ونسائی وابن ماجه وطحاوی وطبرانی وغیرهم بخلاف حدیث اَلْمَاءُ طَهُورٌ لَا يُنَجِّسُهُ شَيْءٌ که در صحیحین ذکرش نیست تا آنکه در بخاری بابی را منعقد ساخت که مضمونش مثل مضمون این حدیث ست مگر بوجهی از وجوه ضعف بذکر این حدیث قادر نشد و اکتفا بقول زهری که تابعی است نمود و گفت قَالَ الزُّهْرِيُّ لَا بَأْسَ بِهِ مَا لَمْ يَتَغَيَّرْهُ طَعْمٌ أَوْ رِيحٌ أَوْ لَوْنٌ پس هرگاه که راجح شدند احادیث مذکوره باعتبار صحت از حدیث اَلْمَاءُ طَهُورٌ پس این حدیث متروک العمل گشت و منسوخ بآن احادیث صحیحه **وجه دوم** اینکه احادیث مذکوره را ترجیح ست بر حدیث اَلْمَاءُ طَهُورٌ لَا يُنَجِّسُهُ شَيْءٌ بموجب قاعدهٔ مقررهٔ علم اصول و آن اینکه وقتیکه باهم متعارض شوند دو حدیث درمیان خود و یکی ازان مقتضی اباحت باشد و دیگری مقتضی حرمت پس عمل کرده شود بآن حدیث که مقتضے حرمت باشد نه بحدیثے که مقتضے اباحت باشد پس حدیث اَلْمَاءُ طَهُورٌ الخ میخواهد اباحت و حلتِ آب را اگرچه یک کف دست باشد و احادیث صحیحه مذکوره بالا میخواهند حرمت و نجاست آنرا پس حدیث اَلْمَاءُ طَهُورٌ لَا يُنَجِّسُهُ شَيْءٌ متروک العمل گشت باین احادیث مذکوره

تنبیه

بدانکه منعقد گشته است اجماع امت بر اینکه حکم آب کثیر مانند حکم آب جاریست پس حدیث لَا يَبُولَنَّ أَحَدُكُمْ فِي الْمَاءِ الدَّائِمِ الَّذِي لَا يَجْرِي ثُمَّ يَغْتَسِلُ فِيهِ در ظاهر هر چند که عام ست آب کثیر را نیز شامل ست

فاما السبب انعقاد اجماع مذکور مطلقا بر عموم خود جاری نیست بلکه تابع ست همان احادیث صحیحهٔ مذکوره
را که در حکم آنها و پیر گذشتند پس واجب ست حکم کردن بطهارت آن آب که زیاده و فوق باشد از
مقتضای آن احادیث صحیحه و چونکه این را دانستی پس آگاه باش که چونکه از کدامی یک
اربعه در باب آب فوق مقتضای این احادیث سوا از امام اعظم و اتباع وی رحمهم الله تعالی تقدیری
مقرر نگشته است و نیز منعقد ست اجماع بر بطلان چیزی که مخالف ائمهٔ اربعه باشد چنانچه در ما تقدم
از اشباه وغیره معلوم گشت که وَمَا خَالَفَ الْاَئِمَّةَ الْاَرْبَعَةَ مُخَالِفٌ لِلْاِجْمَاعِ پس لاجرم
در باب آب تقدیر ابی حنیفه و اتباع وی رحمهم الله تعالی صحیح ست و مطابق ست همین احادیث
صحیحه و اجماع مذکور را و تقدیر فوقانی نیست که ابوبکر بن ابی شیبه شیخ بخاری و مسلم و دیگر محدثین
کثیر در سنن خود که بمصنف موسوم ست گفته حَدَّثَنَا اَبُوْ مُعَاوِيَةَ عَنْ عَاصِمٍ عَنْ عِكْرِمَةَ
اَنَّهُ قَالَ مَرَّ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم بِغَدِيْرٍ فَقَالُوْا يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ اِنَّ الْكِلَابَ تَلَغُ فِيْهِ وَالسِّبَاعَ
فَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ لِلسَّبُعِ مَا اَخَذَ فِيْ بَطْنِهٖ وَلِلْكَلْبِ مَا اَخَذَ فِيْ بَطْنِهٖ فَاشْرَبُوْا
وَتَوَضَّؤُا قَالَ اَبُوْ حَنِيْفَةَ لَا بَاسَ بِهٖ اِذَا كَانَ عَشْرًا فِيْ عَشْرٍ مَا لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهٗ وَ
رِيْحُهٗ وَلَوْنُهٗ وَتَوَضَّؤُا بِهٖ انتهی یعنی حدیث بیان کرد ما را ابو معاویه از عاصم و او از عکرمه
که گفت عکرمه که گذر فرمودند آنحضرت علیه السلام بر غدیرے یعنے تالاب بزرگ پس صحابه عرض کردند
که یا رسول الله صلعم هر آئینه سگان می نوشند درین و درندگان پس آن سرور علیه السلام فرمودند مر درنده
راست آبیکه در شکم خویش گرفت و سگ راست آنچه در شکمش گرفت پس بنوشید و وضو کنید گفت
امام ابوحنیفه باکے نیست بآن وقتیکه باشد آب ده در ده تا وقتیکه متغیر نگردد مزه و بو و رنگ آب
و بآن وضو کنید انتهی و در نجاست آبیکه طعم و ریح و لون آن بنجاست متغیر گردد همه متفق اند
و نیز احادیث درین باب بسیار اند برائے نمونه یکے از انها اینکه بیهقی در سنن خود می آرد قَالَ
عَلَيْهِ السَّلَامُ اِنَّ الْمَاءَ طَاهِرٌ اِلَّا اَنْ يَتَغَيَّرَ رِيْحُهٗ اَوْ طَعْمُهٗ اَوْ لَوْنُهٗ بِنَجَاسَةٍ تَحْدُثُ
فِيْهِ انتهی نکته درینجا ازین مدعیان عمل بالحدیث استفسار باید کرد که کدام دلیلے ست نزدیک شما
بنا کی مطلق آب باوجودیکه احادیث صحیح بخاری و مسلم درین مقام از عقائد و مسائل شما امر مخالف اند
چنانچه در صدر این باب مذکور شده اند اللّٰهُمَّ مگر اینکه گویند که درین مقام تقلید صاحب معیار کرده

[illegible]

لائم دانسته‌ایم چه قولش در حقِ ایشان گالو حَیٍ مِنَ السَّمَاءِ ست در مقابلهٔ مولوی نذیر حسین دهلوی نزدیکِ ایشان احادیثِ شیخین را چه شمار ست - ع چه نسبت خاک را با عالمِ پاک ✣ ✣
اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ که اسم عمل بالحدیث بسببِ اِدعا نزدیکِ ایشان ست و سمای آن عند التحقیق والتدقیق نزدیکِ ما فَاَیُّ الْفَرِیْقَیْنِ اَحَقُّ بِالْاَمْنِ اِنْ کُنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ ○ و در کتاب العلم مشکوٰة ست عَنِ الْحَسَنِ الْبَصْرِیِّ قَالَ اَلْعِلْمُ عِلْمَانِ فَعِلْمٌ فِی الْقَلْبِ فَذَاکَ الْعِلْمُ النَّافِعُ وَعِلْمٌ عَلَی اللِّسَانِ فَذٰلِکَ حُجَّةُ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ عَلَی ابْنِ اٰدَمَ - ولنعم ما قیل ؎

علم چون بر دل زنی یارے بود	-	علم چون بر تن زنی مارے بود		

نقل ست که واعظی در شهری که بر کنارهٔ دریاے بود رسید و در فضائل بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ وعظ کثیر نمود و گفت کسیکه از خلوصِ عقیده تسمیه را خوانده قدمِ خود را اگر بدریا زند بالاے آب گذر نماید و غرق نگردد دهقانے از آن کنار مشقت بسیار در ین شهر رسیده حاضر تذکیر وی بود این را شنیده در دل تصور نمود که براے عملِ من همین قدر کافیست فی الفور از انجا بدریا رفت بعد از خواندن تسمیه قدم را بدریا زد و سلامت بخانهٔ خود رسید از ان عالم نهایت خوش گردید ضیافتش نمود تسمیه خوانده باز بدریا قدم زده پیشِ آن مذکر حاضر شد و براے خورانیدن دعوت تا بلبِ دریا او را رسانید آن عالم حیران مانده گفت کشتی هانیاورده چگونه از دریا بگذریم عرض کرد که شما بیشک تسمیه خوانده بروید و غمِ من مخورید چه از وعظیکه از شما شنیده ام ببرکتِ شما من هم مثلِ تو گذشتن از دریا میتوانم آن عالم که مثل فرقهٔ وهابیه قائل بود نه عامل از کارش خیره و حیران ماند آن عامل لذ پیشش بالاے آب در گذشت و او را گذاشت و گفت کَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللّٰهِ اَنْ تَقُوْلُوْا مَا لَا تَفْعَلُوْنَ - واللّٰه اعلم و علمه اتم و احکم

بابِ سوم در خواندن فاتحه در نماز و این باب مشتمل ست بر سه فصل

فصل اول در اثباتِ وجوبِ فاتحه در نماز و نفی فرضیت آن

عَنْ اَبِیْ هُرَیْرَةَ رض قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ مَنْ صَلّٰی صَلٰوةً لَمْ یَقْرَأْ فِیْهَا بِاُمِّ الْقُرْاٰنِ فَهِیَ خِدَاجٌ ثَلٰثًا غَیْرُ تَمَامٍ رواه مسلم و الامام مالک وابوداؤد وابن ماجة والترمذی والنسائی والطحاوی یعنی کسے که گذارد نماز را

ونخواند دروی سورهٔ فاتحه پس آن نماز بریده شده ناقص ست این را سه بار تکرار فرمودند۔ وعن
عائشة رضي الله تعالى عنها قالت سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول
كل صلوة لا يقرأ فيها بأم الكتاب فهي خداج رواه ابن ماجة والطحاوي
یعنی گفت که شنیدم از رسول الله صلعم که میفرمودند هر آن نمازے که خوانده نشد در وے سورهٔ فاتحه
پس آن نماز ناقص ست انتهی باید دانست که لفظ غیر تمام ولفظ خداج درین هر دو
حدیث صحیح صراحةً دلالت کننده اند بر اینکه نماز بغیر از خواندن فاتحه ادا میگردد مگر بنقص وبجنسه این
حکم واجب ست نزدیک امام اعظم رحمه الله تعالى واگر خواندن فاتحه در نماز فرض بودے پس
آنحضرت علیه السلام گاہے بلفظ خداج۔ و۔ غیر تمام نفرمودندے چنانکه ظاهر ست بلکه فهی
باطل یا مثل این ارشاد نمودندے چراکه خداج در لغت بمعنی نقصان ست چنانچه در صراح ست
وفي الحديث كل صلوة لا يقرأ فيها بأم الكتاب فهي خداج أي نقصان ومنه في
حديث علي رض مخدج اليد أي ناقص اليد انتهى۔ وازوجدان نقصان در کل انتفاء
کل لازم نمی آید علاوه اینکه قول بفرضیت تخصیص سورهٔ فاتحه در نماز خلاف ست آیت قرآنی و
احادیث کثیره را اما الاية قال الله تعالى فاقرؤا ما تيسر من القرآن یعنی پس بخوانید
آن چیزرا که آسان باشد از قرآن۔ واما الاحاديث قال رسول الله صلى الله
عليه وسلم ان الصلوة لا يصلح فيها من كلام الناس انما هي التسبيح والتكبير
وقراءة القرآن رواه مسلم وابوداود والنسائي والطحاوي بالاسانيد المتعددة
یعنی هر آئینه در نماز درست نیست چیزے از کلام مردم جز این نیست که نماز تسبیح ست وتکبیر وخواندن
قرآن۔ ونیز روایت ست از آنحضرت علیه السلام که فرمودند اذا قمت الى الصلوة فكبر ثم
اقرأ ما تيسر معك من القرآن ثم اركع الحديث۔ رواه البخاري ومسلم
والنسائي والترمذي والطحاوي وابن ماجة وابوداود یعنی وقتیکه ایستاده شوی
بطرف نماز پس تکبیر بگو پس ازان بخوان آن چیزے را که آسان باشد از آنچه که نزدیک تو باشد
از قرآن پس رکوع کن ونیز مرویست از ابوهریره رض که آنحضرت علیه السلام فرمودند نادِ في المدينة
انه لا صلوة الا بقراءة ولو بفاتحة الكتاب رواه ابوداود وابوحنيفة یعنی

آوازده در مدینه بدینطور که بلا اشتبهه نیست نماز مگر بقراءة اگرچه سورهٔ فاتحه باشد ونیز روایت ست از عبدالله بن الحارث که او گفت صَلَّيْتُ خَلْفَ رَاهِطٍ مِنْ اَصْحَابِ النَّبِيِّ صلعم مِنَ الْاَنْصَارِ فَذَكَرُوا الصَّلٰوةَ وَقَالُوا لَا صَلٰوةَ اِلَّا بِقِرَآءَةٍ وَلَوْ بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ رواه ابوبکر بن ابی شیبة یعنی گذاردم نماز را در پس گروہے از اصحاب آنحضرت علیه السلام که از انصار بودند پس ایشان ذکر نماز کردند و گفتند که نیست نماز مگر بقرارت قرآن اگرچه قراوت سورهٔ فاتحه باشد انتهی پس این آیهٔ کریمه و احادیث صحیحه که بکثرت اند صریح دلالت میکنند برینکه فرض در نماز مطلق قراوت قرآن ست و خواندن فاتحة الکتاب بالتخصیص فرض نیست چه فاتحه فردست از مطلق قراءت فَانْظُرُوْا وَانْظُرْ اِلَى الْمُنْصِفِيْنَ وَلَا تَكُوْنَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِيْنَ پس انچه در بخاری و مسلم از عباده بن صامت رض روایت میکنند که آنحضرت علیه السلام فرموده لَا صَلٰوةَ لِمَنْ لَّمْ يَقْرَأْ بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ یعنی نیست نماز شخصے را که نخواند او سورهٔ فاتحه را در نماز و در بعضے روایات چنین وارد ست لَا صَلٰوةَ اِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ مدفوع ست بچند وجوه وجه اول اینکه این نفی نفی ذات نیست بلکه نفی کمال ست چنانکه علامهٔ عینی گفته که کمال نماز بخواندن سورهٔ فاتحه است نه اینکه جواز نماز بغیر از فاتحه نیست چنانچه فرموده علیه السلام لَا صَلٰوةَ لِجَارِ الْمَسْجِدِ اِلَّا فِي الْمَسْجِدِ یعنے همسایهٔ مسجد را کمال نماز نیست مگر در مسجد و لَا صَلٰوةَ بِحَضْرَةِ الطَّعَامِ یعنی کمال نماز نیست وقتیکه حاضر باشد طعام و لَا اِيْمَانَ لِمَنْ لَّا اَمَانَةَ لَهٗ یعنے کمال ایمان نیست مر کسے را که او را امانت داری نیست و همچنین ست لَا اِيْمَانَ اَوْ لَا دِيْنَ لِمَنْ لَا عَهْدَ لَهٗ پس اگر معنی ظاهری این احادیث چنین کرده شود که همسایهٔ مسجد را در خانه و همچنین بحضور طعام کسی را نماز جائز نیست و خیانت کننده را و نیز شکننده عهد را ایمان نیست یعنی کافرست مخالف جماهیر علمای اهل سنت و جماعت بلکه منافی کافهٔ اهل اسلام است که از ایشان کسے قائل این امر نیست و محض تمثیلاً برینقدر اکتفا کرده شد ورنه در جامع صغیر جلال الدین سیوطی رحمه الله قریب دو صد و هشتاد احادیث ازین قبیل مسطور اند که در ابتداے آن لفظ لا موجود ست در انجا باید دید که در کدام جا لا براے نفی ذات ست و کدام جا براے نفی صفت کمال و اما درینجا دلیل برینکه لفظ لا در احادیث مذکوره براى نفی صفتِ کمال ست نه نفی ذات کلمهٔ خِدَاجٌ و لفظ غَيْرُ تَمَامٍ که خاص از آنحضرت علیه السلام باسانید صحیحه مرویست کافیست پس هرگز از حدیث عباده بن صامت

ف: ۲ جواب از حدیث عباده بن صامت

ف: ۱ جواب وجه اول

فرضیت فاتحه در نماز ثابت نمی شود **لطیفه** بوافق حدیث لا صلوٰة بحضرة الطعام از امام اعظم رح منقول ست
که میفرمودند لان یکون اکلی کله صلوٰة خیر من ان یکون صلوتی کلها اکلا یعنی طعام میکه بخورم و تمام
آن را در نماز صرف کنم بهتر ست از ان نماز های من که در تصور طعام خوانم از ینجاست که گفته اند اگر مال و زر هست و
زرع و تجارت، چو دل با خدا ایست خلوت نشینی + و همچنین ست انچه بعضی از صوفیه گفته که اگر کسی در وطن مانده
مکه را یاد کند بهتر ست از انکه در مکه بود وطن را یاد آرد **وجه دوم** اینکه این احادیث را عموم آیت فاقرؤا ما تیسر
من القرآن معارض ست یعنی بخوانید از قرآن انچه که آسان باشد پس خصوصیت سورهٔ فاتحه بفرض تسلیم منسوخ گشت
و فرضیت آن نماند **وجه سوم** اینکه این احادیث آحاد اند و حدیث آحاد مفید قطعیت و فرضیت نمی باشند و بفرض تسلیم
در صورت قطعیت این احادیث تعمیم آیهٔ مذکوره را و نیز احادیث صحیحهٔ مرویهٔ بالا را مخالف گردند بلکه ناسخ و آن جائز
نیست پس بالضرور مفید وجوب اند چنانچه ملا علی قاری در رساله که در جواب امام الحرمین گفته آورده و اما قوله
علیه السلام لا صلوٰة الا بفاتحة الکتاب فمحمول علی الوجوب لانه خبر الواحد وهو
الموجب للعمل دون العلم فلا یثبت به الفرضیة والنفی قد یراد به الکمال کما فی قوله
علیه السلام لا صلوٰة لجار المسجد الا فی المسجد وکما روی لا صلوٰة للعبد الآبق انتهی کلامه
و ترجمه اش ظاهر ست و همین ست مذهب امام اعظم رح فاین المفر من مذهبه و المقر + **وجه چهارم**
اینکه حرف **لا** که در حدیث مذکور ست مقتضی اسم و خبر ست چنانچه بر ماهران علوم عربیه مخفی نیست پس اسمش لفظ صلوٰة
است و خبرش را آنحضرت علیه السلام ذکر نفرمودند پس بالضرور احادیث مذکوره مؤول و محتمل گردیدند و متضمن چیزی
مثل لفظ کاملة یا جائزة پس آن خبر مقدر اگر لفظ جائزة مفروض گردد معنی حدیث چنین کرده آید که نیست نماز
جائز بغیر فاتحه و اگر لفظ کاملة مفروض گردد معنیش چنین گردد که نیست نماز کامل بغیر فاتحه پس دلالت کرد آیت
شریفه و احادیث صحیحهٔ مذکورهٔ بالا باینکه خبر **لا** درینجا کلمهٔ کاملة است نه جائزة خلاصه اش اینکه خبر **لا**
از آنحضرت رسالت پناه صلعم بثبوت نرسیده پس بالضرور احادیث عبادهٔ بن صامت مؤول گردیدند و بالذات بهیچ چیز
دلالت کننده نیستند بلکه تابع باشند آن دلائل را که درین باب قوی باشند پس بنا چار تابع گشتند مر آیت شریفه و
احادیث صحیحهٔ مرقومة الصدر را که صحیح ترین درین باب همین احادیث اند **وجه پنجم** اینکه بعینه همین حدیث
عبادهٔ بن صامت رض دلالت میکند بر اینکه خبر لا خاص کاملة است نه غیر چرا که کل الفاظ این حدیث بالتمام اینست
لا صلوٰة لمن لم یقرأ بفاتحة الکتاب فصاعدا **رواه** مسلم و ابو داود والنسائی و غیرهم

یعنی نیست نماز کامل مر مردی را که نخواند سورهٔ فاتحه پس زیاده را از فاتحه و همچنین ست حدیث ابی سعید که او گفت که آن سرور علیه السلام فرمودند مِفْتَاحُ الصَّلٰوةِ الطُّهُوْرُ وَتَحْرِيْمُهَا التَّكْبِيْرُ وَتَحْلِيْلُهَا التَّسْلِيْمُ وَلَا صَلٰوةَ لِمَنْ لَّمْ يَقْرَأْ بِالْحَمْدِ وَسُوْرَةٍ فِيْ فَرِيْضَةٍ وَّغَيْرِهَا رواه الترمذی یعنی کلید نماز طهارت ست و حرام کنندهٔ اشیا در نماز تکبیر ست یعنی تکبیر اولی و بیرون کننده از نماز سلام ست و نیست نماز کامل مر شخصی را که نخواند الحمد و کدام یکی سوره را در نماز فرض و غیر فرض انتهی و وجه دلالت کردن این احادیث برینکه خبر لا درین هر دو حدیث کلمهٔ کاملهٔ است نه جائزةً اجماع اکثر امت ست چه اگر درینجا لفظ جائزة برای خبر مقدر کرده آید پس معنی هر دو حدیث چنین گردد که تا وقتی که در نماز سورهٔ فاتحه و قدری قرآن خوانده نشود آن نماز جائز نباشد و این معنی بالاجماع باطل ست چرا که ضم سوره با فاتحه بمذهب کسی فرض نیست پس بجمیع الفاظ حدیث عباده بن صامت و حدیث ابی سعید دلالت می کنند برینکه خبر لا کاملةً است نه جائزةً پس خود از حدیث عباده بن صامت رض و حدیث ابی سعید رض و آیهٔ مذکوره و احادیث مسطورة الصدر بخوبی ثابت گردید که خواندن مطلق قرآن در نماز فرض ست بغیر تعیین و تخصیص فاتحه و همین مطلوب ست و همین ست مذهب ائمهٔ دین که بعضی از ایشان امام ابو حنیفه و امام ابو یوسف و امام محمد و امام احمد حنبل و حسن بصری و ابراهیم نخعی و عامر شعبی و سعید بن المسیب و غیرهم اند رضوان الله علیهم اجمعین و علامهٔ عینی در شرح صحیح بخاری میگوید که از امام احمد حنبل منقول ست که یک آیت از قرآن شریف از هر جا که باشد کافی ست انتهی والله اعلم لطیفه

در شامی وغیره آورده که فخر رازی در سورهٔ مؤمنون ذکر کرده که بعضی از علما گفته اند که در نماز اگر ترک فاتحه نمایم پس از عتاب امام شافعی رض می ترسم و اگر قرارت آن نمایم پس از عتاب امام ابو حنیفه رض خوف می خورم پس برای رضای هر دو امامت را اقتدا پسندیدم که درین هر دو از من راضی باشند انتهی حکایت عالم ظریف از تارک جماعت پرسید چه باعث ست که تارک جماعت گشتی گفت چه کنم که در نماز خواندن من با جماعت بالضرور از من یکی از ابو حنیفه و شافعی رحمهما الله ناراض خواهند شد و من نخواهم که از ایشان یکی را از خود ناراض کنم پس لامحاله تنها نماز خوانی را دوست داشتم آن عالم فرمود ای جاهل مهمل اگر نماز را با جماعت خواندی اگرچه یکی را بزعم تو از خود ناراض کردی مگر بالضرور یکی را نیز خوش ساختی و در ترک جماعت هر دو را از خود تا بغایت ناراض ساختی که تارک جماعت نزدیک هر دو مردود ست و ملعون و تارک فاتحه یا قاری آن نزد هیچ یکی از ایشان بدین مرتبه نیست

فصل دوم درینکه فاتحه خواندن خلف الامام جائز ست یا نے

بدانکه خواندن مطلق قرارت الحمد باشد یا غیر آن پس امام مقتدی را مطلقاً ممنوع ست نماز جهری باشد یا سری

فصل دوم در منع مقتدی از قراءت فاتحه

اللهم احشرنا فی زمرته وادخلنا
وآین ست مذهبِ مقتدای عالم اعنی امامنا امام اعظم رحمه الله
فی اتباعه آمین بجرمة سید المرسلین و دلایلِ قاطعه و براهینِ ساطعه درین باب مثل امام ابو حنیفه رحمه الله
نزدیک کسی از مخالفین نیست وآن بچند وجوه ست مگر بیشتر از بیان آنها از معرفتِ قاعده کلیه لابدی است
وآن اینکه قرآنِ شریف خاص باشد یا عام اصلِ مقدم ست در بابِ اخذ احکام و دین بر حدیث شریف بدو وجه
وجه اول اینکه قرآنِ شریف قطعی النظم ست چراکه از زمانهٔ آنحضرت علیه السلام مکتوب شده و منقول متواتر النقل ست
بالاتفاق و در هر زمانه پس از احتمال تبدیل و تغییر الفاظ و معانی و زیادت و نقصان محفوظ ست بخلاف حدیث شریف
زیراکه در زمانهٔ آنحضرت علیه السلام نه آن مکتوب گشته و نه متواتر النقل منقول شده و اکثر احادیث آحاد اند مگر بعضی
وآن نیز بمرتبهٔ قرآن نمیرسد بلکه رجالِ سند حدیث هر قدر که زیاده باشند همانقدر جواز و احتمالِ خطا دران زیاده باشد
کَمَا صَرَّحَ بِهِ ابْنُ حَجَرٍ الْعَسْقَلَانِیُّ حَیْثُ قَالَ فِی شَرْحِ نُخْبَةِ الْفِکَرِ فِی مُصْطَلَحِ اَهْلِ الْاَثَرِ مَا مِنْ
رَاوٍ مِنْ رِجَالِ الْاِسْنَادِ اِلَّا وَالْخَطَأُ جَائِزٌ عَلَیْهِ فَکُلَّمَا کَثُرَتِ الْوَسَائِطُ وَطَالَ السَّنَدُ کَثُرَتْ
مَظَانُّ التَّجْوِیْزِ وَکُلَّمَا قَلَّتْ قَلَّتْ انتهی یعنی از هر یک راوی از رجال اسناد خطا جائز ست و هرگاه که وسائط
بکثرت شود و سندِ حدیث بدرازی کشد پس گمان خطا نیز بسیار باشد و هرگاه که وسائط کمتر باشد گمان خطا نیز کمتر باشد
لهذا حالِ هر حدیث اینکه سند حدیث هر قدر که متعدد باشد همانقدر الفاظِ آنحدیث نیز متعدد و باهم متغیر می باشند
چنانچه بر ماهران فن مخفی و محتجب نیست و این ست وجه عقلی وجه دوم نقلی ست وآن هم بقرآن ست و هم
بحدیث اما القرآن فقال الله تعالی اَطِیْعُوا اللهَ وَاَطِیْعُوا الرَّسُوْلَ که اطاعت خدا بیشتر و مقدم ست
بر اطاعتِ رسول که آن باعثِ اقرار بر توحید و رسالت ست و نیز میفرماید وَمَا کَانَ لِمُؤْمِنٍ وَّلَا مُؤْمِنَةٍ
اِذَا قَضَی اللهُ وَرَسُوْلُهٗۤ اَمْرًا اَنْ یَّکُوْنَ لَهُمُ الْخِیَرَةُ مِنْ اَمْرِهِمْ یعنی و نیست مر مؤمن و نه مؤمنه
را اختیار در امر خویش وقتیکه حکم فرماید خدا و رسول او پس ازین هر دو آیت هویدا شد که اطاعت خدا که عبارت
از اطاعت کلام او ست مقدم ست بر اطاعت رسول علیه السلام که عبارت ست از اطاعت حدیث او و اما
الحدیث فعن معاذ بن جبل اَنَّ رَسُوْلَ اللهِ صلعم لَمَّا بَعَثَهٗ اِلَی الْیَمَنِ قَالَ کَیْفَ تَقْضِیْ اِذَا
عَرَضَ لَكَ قَضَاءٌ قَالَ اَقْضِیْ بِکِتَابِ اللهِ تَعَالٰی قَالَ فَاِنْ لَّمْ تَجِدْ فِیْ کِتَابِ اللهِ قَالَ فَبِسُنَّةِ رَسُوْلِ اللهِ
صلعم قَالَ فَاِنْ لَّمْ تَجِدْ فِیْ سُنَّةِ رَسُوْلِ اللهِ صلعم قَالَ اَجْتَهِدُ بِرَأْیِیْ وَلَا اٰلُوْ قَالَ فَضَرَبَ
رَسُوْلُ اللهِ صلعم عَلٰی صَدْرِهٖ وَقَالَ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ وَفَّقَ رَسُوْلَ رَسُوْلِ اللهِ

فائدہ وجہ اول بیان عقلی

فائدہ وجہ دوم

رسوله رواه الترمذی والدارمی وابوداود یعنی وقتیکه معاذ را آنحضرت علیه السلام عامل یمن کرده روانه فرمودند طریقهٔ قضا از وی پرسیدند جواب داد که بیشتر قضا بقرآن خواهم نمود و اگر در انجا نیابم بحدیث رسول الله صلعم قضا خواهم نمود و اگر در انجا نیز نیابم پس اجتهاد از رای خود خواهم نمود که کوتاهی و قصوری دران نخواهم کرد چنانچه بالتفصیل در اثبات قیاس گذشته است **و نیز** در فصل نسخ توضیح و خطبهٔ تفسیر احمدی وجلد ثالث تفسیر کبیر مرقوم ست قال رسول الله صلعم یکثر لکم الاحادیث من بعدی فاذا روی لکم حدیث فاعرضوه علی کتاب الله فان وافقه فاقبلوه وان خالفه فردوه یعنی بسیار از من احادیث بسیار برای شما روایت کرده شوند پس پیش کنید آنرا بر کلام الله پس اگر موافق کتاب الله باشد قبول کنید و اگر مخالف باشد آنرا رد کنید انتهی این هر دو حدیث ناطق اند بالتصریح بر تقدیم کلام الله **و نیز** باید دانست هر آن حدیث صحیح که موافق نص قرآنی باشد بحدیثیکه بظاهر معارض نص قرآنی باشد مقدم و اولی است و آن مخالف اگر کدام تاویلی قبول نماید تاویلش کرده آید ورنه متروک العمل گردد چونکه ازین مقدمه واقف شدی پس بالتفصیل درین باب دلائل امام اعظم رحمه الله را بجان و دل بشنو **وَأَنْصِفْ حَقَّ الْإِنْصَافِ وَلَا تَمِلْ إِلَى التَّعَصُّبِ وَالْاعْتِسَافِ أَقُولُ وَبِاللهِ التَّوْفِيقُ وَمِنْهُ الْوُصُولُ إِلَى التَّحْقِيقِ**

دلیل اول بر ترک قرارت خلف الامام

قال الله تعالی فَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ یعنی وقتیکه خوانده شود قرآن پس بشنوید آنرا و خاموش باشید تا که شما رحم کرده شوید **امام احمد** حنبل گفته أَجْمَعَ النَّاسُ عَلَى أَنَّ هٰذِهِ الْآيَةَ نَزَلَتْ فِي الصَّلٰوةِ **رواه** البیهقی وابن الهمام فی الفتح والملا علی القاری فی شرح الموطا یعنی اجماع کرده اند همه امت مرحومه برینکه نزول این آیه در باب نماز است انتهی **قول** مستند و قابل اعتبار اینکه این آیت خاص درباره قرارت نماز نازل گشته است چنانچه در تفسیر عماد بن کثیر مرقوم ست قال علی بن طلحة عن ابن عباس رض قوله واذا قرئ القرآن یعنی فی الصلوة المفروضة یعنی آیت واذا قرئ القرآن حکم این در نماز مفروضه است **امام بغوی** شافعی المذهب استاذ صاحب مشکوة در تفسیر معالم التنزیل این قول البطوری فیصل کرده که مبنی مخالفین زمانه ما از ان از بن بریده می شود یعنی در اول این آیت می نویسد ذهب جماعة الی انها فی القراءة فی الصلوة یعنی جماعتی گفته که این آیت درباره قرارت نماز است و بعد ازان اقوال دیگر آنرا نقل کرده در آخرش فیصله اش چنین میکند والاول اولاها وهو انها فی القراءة فی الصلوة

استماع یعنی گوش فرا داشتن و تفہم شنیدن ... سماع کرده وی مجرد شنیدن ... باشد ۱۲

دلیل اول بر ترک قرارت خلف الامام

یعنی قول اول بهترست وآن انیکه این آیت درباب قراءت درنماز واردست انتهی ای برادران اسلام
هرچند که صاحب تفسیر باوجود مخالف بودن مذهب اوحق را چنین بیان نمود که دیدی وشنیدی مگر بفضله تعالی
تعصب وبی دینی منکرین زمانه ما بحدی رسیده که اول وآخر را از فیصله صاحب تفسیر قلم انداز نموده مردانه وار
درمیدان اوراق رسالهای خویش ازکمال تلبیس که عادت ایشانست می نویسند که به بینید بغوی در تفسیر خود
آورده که این آیت درباب خطبه وبالکلم فی الصلوة وکذا وکذا نازل گشته استپس زیاده ازین ع چه دلاورست
دزدی که بکف چراغ دارد ؞ دیگرچه نوشته آید چه صدق ملت ومذهب ایشان از صدق قول تحریر ایشان
صاف ظاهرست حافظ جلال الدین سیوطی شافعی در تفسیر در منثور گفته اَخْرَجَ عَبْدُ بْنُ حُمَيْدٍ وَالْبَيْهَقِيُّ
فِي الْقِرَاءَةِ عَنْ اَبِي الْعَالِيَةِ اَنَّ النَّبِيَّ صلعم كَانَ اِذَا صَلّٰى بِاَصْحَابِهِ فَقَرَأَ قَرَأَ اَصْحَابُهُ فَنَزَلَتْ
هٰذِهِ الْاٰيَةُ فَسَكَتَ الْقَوْمُ وَقَرَأَ النَّبِيُّ صلی الله علیه وسلم یعنی عبد الله بن حمید وبیهقی درباب قراءت
از ابو العالیه روایت کرده اند هرگاه که آنحضرت علیه السلام نماز با اصحاب میگذاردندی قراءت میکردندی
صحابه نیز قراءت میکردندی پس نازل گشت این آیت پس سبب آن مردم از قراءت بازماندند وآنحضرت علیه السلام
قراءت میکردند کذا فی الظل و در زرقانی شرح موطا از قاضی عبد البر می آرد اَجْمَعُوْا عَلٰی اَنَّهُ لَمْ يُرِدْ
بِهٖ كُلَّ مَوْضِعٍ يُسْتَمَعُ فِيْهِ الْقُرْاٰنُ وَاِنَّمَا اَرَادَ الصَّلٰوةَ وَيَشْهَدُ لَهٗ قَوْلُهٗ صَلَّى اللهُ تَعَالٰى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
فِي الْاِمَامِ وَاِذَا قَرَأَ فَاَنْصِتُوْا صَحَّحَهُ ابْنُ حَنْبَلٍ فَاَيْنَ الْمَذْهَبُ عَنِ السُّنَّةِ وَظَاهِرِ الْقُرْاٰنِ یعنی اجماع
همه برین ست که ازین آیه عموما هرجائیکه دران قرآن شنیده میشود مراد نیست وجز این نیست که مراد ازین خاص
نمازست وگواه است برین قول آنحضرت علیه السلام در شان امام وقتیکه امام قراءت کند پس خاموش باشید وصحیح گفته این
حدیث را امام احمد حنبل پس کجاست جای گریز ازین حدیث وظاهر القرآن انتهی پس آنچه بعضی از لامذهب بطریق
اعتراض بر حنفیه در وقت استدلال باین آیت موصوف میگویند که اگر شخصی در پس امام بعد ازان رسید که امام
در قراءت شروع کرده باشد بمذهب حنفیه اگر مشغول به نیت وتحریمه گردد ترک استماع وانصات بروی لازم آید
وبموجب آیه نزدیک ایشان آن هردو بروی لازم ست واگر اشتغال به نیت وتحریمه ننماید رکعت از وی فوت
گردد مدفوع ست باینکه این آیت خاص ست درحق نماز چنانکه دانستی ونیز نزدیک حنفیه بلفظ لسانی برای تحریمه شرط نیست
بلکه قصد قلبی واراده دلی کافی ست پس درین صورت سوالش متوجه نمی شود فافهم الحاصل
تفصیل استدلال برین آیت اینکه قاعده مسلمه کل ست که تعدد الفاظ دلالت می کند بر تعدد معانی عموما

وعلی التخصیص در کلام ربانی کہ ہر یک نقطۂ آن از حکمت و فوائد پُرست زوائد و حشو را دران مجالی نی واز ہر لفظ آن فائدۂ جدیدی ترا و دلہذا دریں مقام گفتہ اند کہ فائدۂ کلمۂ وَأَنصِتُوا آنست کہ از لفظ فَاسْتَمِعُوا مستفاد نیست والاحشو در کلام الٰہی لازم آید پس این آیت منع میکند مقتدی را از خواندنِ سورۂ فاتحہ مطلقا نماز جہریہ باشد یا سریہ چہ ازین آیت دو غرض مطلوبست یکی شنیدن بغور و گوش فراداشتن و دیگر خاموشیدن و عمل بر ہر دو واجبست مگر شنیدن خاص ست بنماز جہریہ و خاموشیدن عام کہ شامل ست نمازِ سریہ و جہریہ ہر دو را پس واجب ست خاموش ماندنِ مقتدی عموماً بوقتِ قراءتِ امام در ہر نماز بحکم اِذَا قُرِئَ شرطیہ پس اگر قراءت ممکن السماع باشد چنانچہ در نماز جہریہ پس دریں صورت انصات مع السماع ہر دو واجب ست و اگر سماعت ممکن نباشد چنانچہ در نماز سریہ پس فقط اسکات واجبست نہ سماع بہر نوع اسکاتِ مقتدی در ہر حال لازم ست و سماع خاص بوقت جہر کما قال العلامۃ ابن الہمام فی فتح القدیر فَاِنَّ الْمَطْلُوْبَ مِنْ هٰذِهِ الْاٰيَةِ اَمْرَانِ الْاِسْتِمَاعُ وَالْاِنْصَاتُ فَيُعْمَلُ بِكُلٍّ مِنْهُمَا فَالْاَوَّلُ يَخُصُّ بِالْجَهْرِيَّةِ وَالثَّانِيْ لَا فَيَجْرِيْ عَلٰى اِطْلَاقِهٖ فَيَجِبُ السُّكُوْتُ عِنْدَ الْقِرَاءَةِ مُطْلَقًا و آنچہ بعضی میگویند کہ انصاتِ مقتدی نیز مثل سماع او خاص ست بوقت جہر امام موجب چند مفاسد عظیمہ است یکی ابطالِ عمومِ کلمۂ اِذَا قُرِئَ کہ عام ست قراءتِ نمازِ سریہ و جہریہ ہر دو را شامل ست و اگر مرادِ شارع چنین بودی چنانکہ گفتہ شد پس دریں صورت ارشاد چنین گشتی وَاِذَا جُهِرَ الْقُرْاٰنُ یعنی وقتیکہ جہر کردہ شود بقرآن دوم لزوم حشو کہ در کلام فصحا مثل کلام لغو ست و آن لفظ وَاَنْصِتُوْا است چہ اگر مطلوب حق تعالیٰ مطلق انصاتِ مقتدی نبودی بلکہ خاص در وقتِ جہر پس دریں صورت لفظ فَاسْتَمِعُوْا لَهٗ بغیر وَاَنْصِتُوْا کفایت میکند چہ استماع مع القراءت کما ینبغی از ہیچ کسی متصور نیست و امر الٰہی مقتضی حق السماع است نہ نفس صوت کما لا یخفی علی صاحب الفہم و ثالثی سوم مخالفت از اصل مشہور کہ تَعَدُّدُ الْاَلْفَاظِ دَلَّ عَلٰى تَعَدُّدِ الْمَعَانِيْ و لہذا بعینہ ہمین مضمون قرآنی را بطورِ اختصار آنحضرت علیہ السلام در کلام ہدایت نظام خود میفرماید عَنْ اَبِیْ هُرَیْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم اِنَّمَا جُعِلَ الْاِمَامُ لِيُؤْتَمَّ بِهٖ فَاِذَا كَبَّرَ فَكَبِّرُوْا وَاِذَا قَرَاَ فَاَنْصِتُوْا رواه النسائی و ابن ماجہ و ابو داود و مسلم و قال فی صحیحہ هٰذَا الْحَدِيْثُ صَحِيْحٌ یعنی فرمود آن سرور علیہ السلام جز این نیست کہ مقرر کردہ شدہ است امام برای اینکہ اقتدا کردہ آید بوی پس وقتیکہ تکبیر گوید امام پس تکبیر گوئید شما و وقتیکہ قراءت کند امام پس خاموش باشید حالت جہر باشد یا اخفا و نیز در ابن ماجہ آوردہ عَنْ اَبِیْ مُوْسَى الْاَشْعَرِيِّ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اِذَا قَرَاَ الْاِمَامُ

فَأَنْصِتُوا خلاصه کلام اینکه وقتیکه قرارت یافته گردد در آن شرطست بموجب إِذَا شرطیه پس انصات وجوباً ضرورست

چه آن جزا است وقید وجوب از صیغه امر که کلام الله وحدیث رسول الله هر دو بران ناطق اند یعنی وَأَنْصِتُوا استفاده

چنانکه اقتضای امر چنین ست پس درینجا اگر کسی موافق قول احدی بگوید که در وقت سکته امام مقتدی را لازم ست

که قرارت کند پس درینصورت از آیت إِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ چیزی مخالفت لازم نیاید وبحدیثی که از عباده بن صامت

مروی ست نیز عمل کرده آید گوییم که امام فخر الدین رازی شافعی المذهب خود در تفسیر کبیر جلد رابع جوابش گفته

وهذا عبارته وَلِقَائِلٍ أَنْ يَقُولَ سُكُوتُ الْإِمَامِ إِمَّا أَنْ تَقُولَ إِنَّهُ مِنَ الْوَاجِبَاتِ أَوْ لَيْسَ مِنَ الْوَاجِبَاتِ

وَالْأَوَّلُ بَاطِلٌ بِالْإِجْمَاعِ وَالثَّانِي يَقْتَضِي أَنْ يَجُوزَ لَهُ أَنْ لَا يَسْكُتَ فَبِتَقْدِيرِ أَنْ لَا يَسْكُتَ يَلْزَمُ

أَنْ تَحْصُلَ قِرَاءَةُ الْمَأْمُومِ مَعَ قِرَاءَةِ الْإِمَامِ وَذَلِكَ يُفْضِي إِلَى تَرْكِ الْإِسْتِمَاعِ وَإِلَى تَرْكِ السُّكُوتِ عِنْدَ قِرَاءَةِ

الْإِمَامِ وَذَلِكَ عَلَى خِلَافِ النَّصِّ یعنی جواب هنده را ازین اعتراض میرسد که بگوید که سکته امام از دو حال خالی نیست

واجب باشد یا غیر واجب پس صورت اول بالاجماع باطل ست که کسی قائل آن نیست ودر صورت ثانی یعنی عدم وجوب

سکته جائز ست امام را که سکته نکند پس اگر بر مقتدی خواندن قرارت لازم داریم پس بتقدیر اینصورت قرارت مقتدی

با امام باهم لازم آید واین مستلزم ترک استماع وسکوتست بوقت قرارت امام واین خلاف نص قرآنی ست وهرگاه

که در صورت عدم سکته امام وجوب قرارت از مقتدی رفع شد معلوم شد که در بواقی صور نیز واجب نیست وبعد از تمهید

وتبیین این قاعده وجواب باز مینویسد فَثَبَتَ أَنَّ هَذَا السُّؤَالَ الَّذِي أَوْرَدَهُ الْوَاحِدِيُّ غَيْرُ جَائِزٍ پس ثابت گشت

که هر آینه سوالیکه واحدی وارد کرده بود درست نیست انتهی فائده علامه شیخ احمد الطحاوی حنفی در حاشیه خود

که بر مراقی الفلاح شرح نور الایضاح کرده مینویسد وَالْأَصَحُّ أَنَّهُ (ای المقتدی) يَأْتِي بِالثَّنَاءِ إِلَّا إِذَا أَخَذَ

الْإِمَامُ فِي الْقِرَاءَةِ وَلَوْ سِرِّيَّةً لِأَطْلَاقِ النَّصِّ وَهُوَ قَوْلُهُ تَعَالَى وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا

لَهُ الْآيَةَ چنانچه در صفحه (۱۶۷) همین کتاب مطبوعه مصر مرقوم ست پس از لفظ اصح دفع شد آنچه بعضی در باب

خواندن ثنا در وقت قرارت امام ودر بعضی متون کتب فقه خدشه اش میکنند وآن اینکه تعجب دریکجا از جهت قرارت خواندن امام

اگرچه در نماز سری باشد فاتحه اگر واجب یا فرض بنا بر اختلاف مذاهب میان ائمه بگذاریم وثنا که بالاتفاق سنت ست ممنوع باقی اند فهم

	دلیل دوم بر ترک قرارت خلف الامام	

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللهِ صلعم انْصَرَفَ مِنْ صَلٰوةٍ جَهَرَ فِيهَا بِالْقِرَاءَةِ فَقَالَ هَلْ قَرَأَ مَعِي

مِنْكُمْ أَحَدٌ آنِفًا فَقَالَ رَجُلٌ نَعَمْ أَنَا يَا رَسُولَ اللهِ فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صلعم إِنِّي أَقُولُ مَا لِي

سوال

فا

جواب

فا

فا

أُنَازَعُ الْقُرْآنَ قَالَ فَانْتَهَى النَّاسُ عَنِ الْقِرَاءَةِ مَعَ رَسُولِ اللّٰهِ صلعم فِيمَا يَجْهَرُ فِيهِ رَسُولُ اللّٰهِ صلعم
بِالْقِرَاءَةِ حِينَ سَمِعُوا ذٰلِكَ مِنْ رَسُولِ اللّٰهِ صلعم رواه الامام مالك والامام محمد وابو داود
والترمذی وابن ماجة والنسائی والطحاوی وغیرهم یعنی روایت ست از ابوهریره که هرگاه فارغ گشت
آنحضرت علیه السلام از نمازیکه جهر کرده شده دران بقراءت پس آنحضرت علیه السلام فرمود که آیا اکنون با من کسی از شما قراءت
خواند شخصی گفت که بلی من خواندم یا رسول الله پس آن سرور علیه السلام فرمود که من میگفتم یعنی در دل خود چیست که نزاع کرده میشوم
در قرآن راوی میگوید که باز ماندند مردم از قراءت خواندن با رسول الله صلعم در نماز جهری وقتیکه شنیدند ایشان آنرا
از رسول الله صلعم انتهی علامه زرقانی در شرح این حدیث گفته قَالَ أَبُو عَبْدِ الْمَلِكِ أَيْ إِذَا جَهَرْتُ
بِالْقِرَاءَةِ فَإِنَّ قِرَاءَتَكُمْ وَرَائِي فَكَأَنَّمَا تُنَازِعُونِي فِي الْقُرْآنِ الَّذِي أَقْرَأُ وَلٰكِنْ أَنْصِتُوا وَقَالَ الْبَاجِيُّ
وَمَعْنَى مُنَازَعَتِهِمْ لَهُ أَنْ لَا يُفْرِدُوهُ بِالْقِرَاءَةِ وَيَقْرَؤُا مَعَهُ یعنی وقتیکه جهر سکنم بقراءت پس اگر در پس من
شما میخوانید گویا که تنازع می کنید با من در قرآنیکه میخوانم آنرا ولیکن خاموش باشید و باجی گفت که معنی منازعت
ایشان با آن سرور علیه السلام اینکه تنها خواندن قرآن او را ندهند و با او خود قراءت نمایند انتهی و هم درانجاست
وَعُمُومُ الْحَدِيثِ يَقْتَضِي أَنْ لَا يَجُوزَ الْقِرَاءَةُ مَعَ الْإِمَامِ إِذَا جَهَرَ بِأُمِّ الْقُرْآنِ وَلَا غَيْرِهَا انتهی کلام
الزرقانی یعنی عموم حدیث مقتضی اینست که جائز نباشد در وقت جهر با امام قراءت کردن سوره فاتحه باشد یا غیر آن
انتهی و از شیخ ابن تیمیه منقول ست که مذهب امام ابوحنیفه و امام احمد و امام مالک و تمامی سلف و خلف همین ست
و عینی در شرح بخاری آورده که مذهب جمهور اهل علم همین ست که بعضی از ایشان امام ابوحنیفه و امام ابو یوسف و
امام محمد و امام مالک و امام احمد و فقهای حجاز و شام وغیرهم اند رحمهم الله تعالی **مؤلف** افقر العباد به برادران مسلمین
صاف اعتقاد ظاهر می نماید که در فقره حدیث فَقَالَ رَجُلٌ نَعَمْ أَنَا يَا رَسُولَ اللّٰهِ نکته غریب ست و آن اینکه از جمله
صحابه تنها شخصی عرض کرد که نعم انا و نگفت فقالوا نعم نحن یا رسول الله پس این حدیث صاف دال
برینکه سوا از ان شخص از صحابه رض کسی دیگر قائل این امر نبود و در حدیث ابوهریره این نکته نیز ظاهر ست وقتیکه
گفته شد ابوهریره رض را إِنَّا نَكُونُ وَرَاءَ الْإِمَامِ بصیغه جمع که ایشان همه قائل قراءت فاتحه خلف الامام نبودند ورنه آوردن
جمع در انا نکون لغو گردد و اما قول ابی هریره رض قَالَ اقْرَأْ بِهَا فِي نَفْسِكَ جوابش اینکه مراد از قراءت در نفس
توجه و فکر دل ست بطرف قراءت بغیر از خواندن زبان چنانچه علامه زرقانی نقل کرده میگوییم که این توجیه بغایت
وجیه ست ورنه مخالف بودن ابوهریره رض از جمهور صحابه لازم آید چرا که اگر از اقرأ بها فی نفسک قراءت سری

در بیان نکات حدیث

مراد گیریم چنانچه مذهب لا مذهب ست مراد ازین قرائت عام باشد از انکه نماز سری باشد یا جهری و حالانکه در حدیث صدر خود از ابو هریره گذشت فانتهی الناس عن القراءة مع رسول الله صلعم فیما یجهر فیه بالقراءة حین سمعوا ذلک من رسول الله صلعم و چون که در نماز جهری استدلال خصم مستقیم نگردید چراکه راوی آن نیز ابو هریره است پس همین استدلالش درست نیست و بفرض تسلیم اگر غرض ابو هریرہ رض چنین باشد چنانکه مدعی میگوید میگوییم که ما را اتباع جم غفیر از صحابه رض ضروری و لابدی ست نه تنها اتباع ابو هریره باوجودیکه فقیه نیست **علاوه** اینکه از احادیث گذشته و آینده و نیز از آیت اذا قرئ القرآن الآیة و جمهور صحابه این مذهب مخالف ست **وانچه** بعضی از متعصبین بنابراین در جواب این حدیث مینویسند که آنشخص باواز بلند میخواند که از جهر او رسول الله صلعم را در قرائت اشتباه و التباس می افتاد چه ظاهر ست که در وقت جهر کسی در قرائت امام سهو و تشابه بالضرور می افتد موجب دو خلل بزرگ و مفسد سترگ است **یکی** تحریف در حدیث که فقرهٔ فَانْتَهَى النَّاسُ عَنِ الْقِرَاءَةِ الخ دال بر تحریف آن بددین و متعصب است **دوم** لزوم معتوه بودن آنحضرت صلعم معاذالله منه چه وقتیکه آنحضرت صلعم را از جهر وی تشابه افتاد اول اینکه آن شخص را از شنیدن آواز شناختی پس فرمودندی لَا تَفْعَلْ كَذٰلِكَ و بالفرض اگر نشناختی پس چنین ارشاد فرمودندی مَنْ قَرَأَ مَعِيَ مِنْكُمْ آنِفًا و یا اَیُّكُمُ الْقَارِئُ آنِفًا چه در صورت مذکور استعلام از تعین قاری عند العقلا بلکه جهلا نیز در کار ست نه از تحقق قرائت که آن خود شنیده بود که باعث نزاع آنحضرت علیه السلام با قرآن گشت **بلکه** به تفتیش نیز چیزی حاجت نبود که صرف این قدر ارشاد کافی بود که در وقت قرائت امام آهسته خوانید کما لا یخفی علی الجاهل الغافل + فضلا عن الفاضل العاقل۔ **و نیز** در حدیث دو نکته دیگر ست اول آن اینکه اگر قرائتِ فاتحه و غیره خلف الامام فرض بودی درینصورت رسول الله صلعم را علم کامل بر قرائت ایشان بودی هرگز نفرمودندی هَلْ قَرَأَ مَعِيَ مِنْكُمْ الخ بلکه در صورت فرضیت آن اگر گمان نخواندن بر کسی از ایشان آنحضرت داشتی معامله بر عکس ضروری ست که مَنْ مِنْكُمْ لَمْ يَقْرَأْ اَوْ تَرَكَ الْفَرْضَ **دوم** اینکه بالفرض اگرچه قرائت خلف الامام فرض میبود مگر از پرسیدن آنحضرت علیه السلام بعتاب معلوم شد که خواندنش منسوخ گشت چه عتاب آنحضرت علیه السلام بر فعل منسوخ میباید نه بر فعل مفروض چنانچه جمیع صحابه ازان عمل فرموده از قرائت خلف الامام باز ماندند چنانچه از فقرهٔ فانتهی الناس ظاهر ست۔ **و نیز** در ابن ماجه و سنن نسائی یک یک باب در منع مقتدی مطلقاً از قرائت خلف الامام بدین الفاظ منعقد ساخته اند بابٌ اِذَا قَرَأَ الْاِمَامُ فَاَنْصِتُوْا و این حدیث را باسانید متعدده صحیحه در انجا روایت کرده اند اصحاب فرقهٔ ظاهریه

حاشیه (بین السطور): متعصبین بنابراین؛ خبر ۱۲؛ نیست وی که باهن میخواند حالا ۱۲

فا اعتراض

فا رفع آن

فا دو نکتهای حدیث

لا صلوة لمن لم یقرأ بفاتحة الکتاب بالا لازم که این هر دو باب را از هم و کتاب جمع ای باز حیل که مذهب ایشان ست بیرون نمایند **حدیث** اول عَنْ اَبِیْ مُوْسَی الْاَشْعَرِیِّ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صلعم اِذَا قَرَأَ الْاِمَامُ فَاَنْصِتُوْا یعنی وقتیکه امام قرات کند پس خاموش باشید و قرات امام عام ست از اینکه در نماز سری باشد یا جهری **حدیث** دوم وَعَنْ اَبِیْ هُرَیْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صلعم اِنَّمَا جُعِلَ الْاِمَامُ لِیُؤْتَمَّ بِهٖ فَاِذَا کَبَّرَ فَکَبِّرُوْا الحدیث بکماله اذا عرفت هذا حق المعرفة پس **آنچه** در نسائی ست بروایت حرام بن حکیم که وی روایت میکند از نافع بن محمود بن ربیع و وی از عباده بن صامت رض که وی گفت صلی بنا رسول الله صلعم بَعْضَ الصَّلَوَاتِ الَّتِیْ یُجْهَرُ فِیْهَا الْقِرَاءَةُ فَقَالَ لَا یَقْرَأَنَّ اَحَدٌ مِّنْکُمْ اِذَا جَهَرْتُ بِالْقِرَاءَةِ اِلَّا بِاُمِّ الْکِتَابِ یعنی نماز گذارد ما را آنحضرت علیه السلام بعضی از آن نمازها که جهر کرده میشود در انها بقرات پس فرمودند باید که نخواند کسی از شما وقتیکه جهر میکنیم بقرات مگر سورهٔ فاتحه را. **و نیز آنچه** در ابو داود و غیره روایت میکند از مکحول و وی از نافع بن محمود بن ربیع که وی گفت اَبْطَأَ عُبَادَةُ عَنْ صَلٰوةِ الصُّبْحِ فَاَقَامَ اَبُوْ نُعَیْمٍ الْمُؤَذِّنُ الصَّلٰوةَ فَصَلّٰی اَبُوْ نُعَیْمٍ بِالنَّاسِ فَاَقْبَلَ عُبَادَةُ وَاَنَا مَعَهٗ حَتّٰی صَفَفْنَا خَلْفَ اَبِیْ نُعَیْمٍ وَاَبُوْ نُعَیْمٍ یَجْهَرُ بِالْقِرَاءَةِ فَجَعَلَ عُبَادَةُ یَقْرَأُ بِاُمِّ الْقُرْاٰنِ فَلَمَّا انْصَرَفَ قُلْتُ لِعُبَادَةَ سَمِعْتُکَ تَقْرَأُ بِاُمِّ الْقُرْاٰنِ وَاَبُوْ نُعَیْمٍ یَجْهَرُ قَالَ اَجَلْ صَلّٰی بِنَا رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ بَعْضَ الصَّلَوَاتِ الَّتِیْ یُجْهَرُ فِیْهَا الْقِرَاءَةُ فَالْتَبَسَتْ عَلَیْهِ الْقِرَاءَةُ فَلَمَّا انْصَرَفَ اَقْبَلَ عَلَیْنَا بِوَجْهِهٖ فَقَالَ تَقْرَءُوْنَ اِذَا جَهَرْتُ بِالْقِرَاءَةِ فَقَالَ بَعْضُنَا اِنَّا نَصْنَعُ قَالَ فَلَا وَاَنَا اَقُوْلُ مَا لِیْ یُنَازِعُنِی الْقُرْاٰنُ فَلَا تَقْرَءُوْا بِشَیْءٍ مِّنَ الْقُرْاٰنِ اِلَّا بِاُمِّ الْقُرْاٰنِ یعنی تاخیر کرد عباده در آمدن خود بطرف نماز صبح پس اقامت کرد ابو نعیم مؤذن برای نماز پس نماز گذارد ابو نعیم مردم را و آمد عباده بن صامت درحالیکه من همراه او بودم تا آنکه صف کشیدیم و اقتدا نمودیم در پس ابی نعیم درحالیکه ابو نعیم جهر بقرات میکرد پس شروع نمود عباده خواندن سورهٔ فاتحه پس وقتیکه فارغ گشت از نماز گفتم مر عباده را شنیدم من که میخواندی سورهٔ فاتحه را و ابو نعیم جهر میکرد **ف** عباده گفت که بلی گذارد ما را آنحضرت علیه السلام بعضی از آن نمازهائی که جهر کرده میشود در انها بقرات پس مشتبه شد بروی علیه السلام قرات پس وقتیکه فارغ گشت از نماز متوجه شد بطرف ما و پرسید که میخوانید وقت جهر من بقرات پس گفت کسی از ما که هر آئینه ما میکنیم این امر را فرمود که مکنید چنین و من میگفتم که چیست مرا که متشابه میخورم در قرآن

فافهم مفصلاً در کتب سلف [illegible] ... حدیث کلام ست چنانچه ... تسلیم حدیث ست که در حق ... رسیده باشد ... الناس ... دیگران خلف الامام ... [illegible]

پس مخوانید چیزی را از قرآن سوای سورهٔ فاتحه انتهی مدفوع ست هر دو حدیث بسه وجه۔ اول اینکه
نافع مذکور شخص مجهول ست چنانچه علامهٔ عسقلانی شافعی در تقریب می آرد و نیز علامهٔ زیلعی مینویسد قد
ضعفه جماعة منهم احمد بن حنبل انتهی یعنی تحقیق ضعیف کرده است این حدیث را جماعتی که از ایشان احمد بن حنبل
است پس حدیث نافع مردود گشت نزدیک اهل حدیث چه قسمی از حدیث مردود مجهول بودن راوی ست چنانچه در
اصول حدیث مسطور ست وجه دوم اینکه یحیی بن معین استاذ بخاری و مسلم و غیره مینویسد که جملهٔ استثنائیه
یعنی الا بام الکتاب صحیح نیست۔ وجه سوم آنست که پیشتر در ابتدای این فصل گذشته از تقدیم کلام
ربانی و آن احادیث صحیحه که موافق کلام ربانی باشند بران احادیث که چنین نباشند و خلاف آن باشند هر دو
حدیث و نیز حدیث محمد بن اسحاق بن یسار که در ترمذی ست از آیت فاذا قرئ القرآن الآیة عموما و با لتخصیص
در نماز جهریه ظهر من الشمس و ابین من الامس ست انصات را چه یعنی که در نصورت استماع نیز متروک میگردد۔ قطع نظر
ازین وجوه میگوییم که قرائت فاتحه قبل ازین ثابت بود و مگر از حدیث فانتهی الناس هر دو حدیث فانصتوا و از احادیث
آینده مع آثار صحیحهٔ کثیره صحابه بالاجماع حدیث عباده بن صامت اگرچه بطریق بسیار ثابت باشد منسوخ گشته
است و عکس این ممکن نیست که احادیث عدم قرائت اسانید محکم و موافقت نص قرآنی میدارند علاوه برین اگر
ناسخ احادیث بالفرض و التسلیم کرده شود آثار صحابه را که بکثرت اند چگونه ناسخ گردد چنانکه ظاهر ست و همین
جواب ست حدیث ترمذی که بواسطهٔ محمد بن اسحق بن یسار روایت مینماید با یک تحقیق دیگر که آن ضعف محمد بن
اسحق ست حدیث مذکور این ست عن عبادة بن الصامت قال صلی رسول الله صلعم الصبح فثقلت علیه القراءة
فلما انصرف قال انی اراکم تقرءون وراء امامکم قال قلنا یا رسول الله ای والله قال لا تفعلوا الا بام
القرآن فانه لا صلوة لمن لم یقرأ بها انتهی ترجمه اش از احادیث بالا مفهوم میگردد باید دانست که در اسناد
این حدیث محمد بن اسحق بن یسار راوی واقع ست و وی مختلف فیه است و موافق اصول احادیث قابل سند نیست
چه یحیی قطان در حق محمد بن اسحق مینویسد اشهد ان محمد بن اسحق کذاب یعنی گواهی میدهم بر اینکه محمد بن
اسحق کذاب و دروغگو ترست باوجودیکه یحیی قطان را همه ائمهٔ حدیث قابل سند تسلیم کرده اند و مینویسند که هر گاه
یحیی قطان گذارد ما نیز خواهیم گذاشت و همین طور سلیمان بن تیمی او را نیز کذاب مینویسد و نیز امام مالک
او را دجال گفته کما فی میزان الاعتدال و دار قطنی آورده که باو حجت گرفتن نمیتواند۔ و نسائی
میگوید که قوی نیست مگر درینجا فقط از یحیی قطان دلیل آورده میشود که جرحش مفصل ست و قاعدهٔ اصول

ف جواب از سوال سابق

ف جواب دیگر

ف تضعیف محمد بن اسحق بن یسار

حدیث ست که اگر بعضی شخصی را تعدیل نماید و بعضی دیگر او را جرح کند جرح را ترجیح باشد بر تعدیل بشرطیکه جرح کننده معتمد و مستند و عارف باسباب جرح باشد و جرح را بتفصیل بیان کند چنانکه گوید که فلان کذاب ست یا دجال ست و مانند آن و اگر جرحش را مبهم گذارد در حق شخصی که مختلف فیه باشد مقبول نبود کما قال الحافظ ابو حجر فِي شَرحِ نُخبَةِ الفِكَرِ وَالجَرحُ مُقَدَّمٌ عَلَى التَّعدِيلِ وَاطلَقَ ذٰلِكَ جَمَاعَةٌ وَلٰكِن مَحَلُّهُ اِن صَدَرَ مُبَيِّنًا مِن عَارِفٍ بِأَسبَابِهِ لِاَنَّهُ اِن كَانَ غَيرَ مُفَسَّرٍ لَم يَقدَح فِيمَن ثَبَتَت عَدَالَتُهُ وَاِن صَدَرَ مِن غَيرِ عَارِفٍ بِالاَسبَابِ لَم يُعتَبَر بِهِ ايضا یعنی حافظ ابن حجر در شرح نخبة الفکر مینویسد که مقدم ست جرح بر تعدیل و عام داشتند این امر را جماعتی ولیکن محل و موقع آن این ست که صدور آن جرح مفسر باشد از شخصیکه اسباب جرح را میداند زیرا که اگر مفسر نباشد در حق شخصیکه عدالتش ثابت گشته باشد چیزی مضر و قادح نباشد و اگر صدور آن جرح از شخصی باشد عارف باسباب جرح نباشد آن جرح را نیز اعتباری نباشد انتهی مگر یحیی قطان از آن کسان اند که در تعریف اسباب جرح مالک اند چنانچه در تهذیب التهذیب مینویسد قَالَ اِبرَاهِيمُ بنُ مُحَمَّدٍ التَّيمِيُّ مَا رَأَيتُ اَعلَمَ بِالرِّجَالِ مِن يَحيَى القَطَّانِ یعنی ابراهیم تیمی میگوید که من کسی را از یحیی قطان زیاده عارف و شناسنده مردم ندیدم و بهمین کتاب مذکور ست که گفت امام احمد بخدا که من مثل یحیی قطان کسی را ندیدم **و نیز** مسلم اهل حدیث ست که لفظ کذاب جرح مفسر ست پس محمد بن اسحق بن یسار راوی این حدیث لا محاله ضعیف و غیر معتبر باشد۔ و قطع نظر ازین در تعریب محمد بن اسحق را مدلس نیز نوشته اند و مدلس بودن راوی عیبی ست خاص و بالاستقلال۔ **و علامه** بدر الدین عینی شارح بخاری مینویسد وَفِي حَدِيثِ عُبَادَةَ مُحَمَّدُ بنُ اِسحٰقَ بنِ يَسَارٍ وَهُوَ مُدَلِّسٌ قَالَ النَّوَوِيُّ وَلَيسَ فِيهِ اِلَّا التَّدلِيسُ **و نیز** از مسلمات قوم ست هرگاه که مدلس بلفظ عن روایت کند پس آن روایتش متصل دانسته نمیشود **و روایت** محمد بن اسحق در ترمذی و غیره بلفظ عن مذکور ست پس این روایتش باعتبار اصول حدیث منقطع ست پس قابل حجت نیست چنانچه علامه عینی مینویسد المُدَلِّسُ اِذَا قَالَ عَن فُلَانٍ لَا يُحتَجُّ بِحَدِيثِهِ عِندَ جَمِيعِ المُحَدِّثِينَ مَعَ اَنَّهُ قَد كَذَّبَهُ مَالِكٌ وَضَعَّفَهُ اَحمَدُ وَقَالَ لَا يَصِحُّ الحَدِيثُ عَنهُ وَقَالَ اَبُو زُرعَةَ الرَّازِيُّ لَا يُقضَى لَهُ بِشَيءٍ یعنی مدلس وقتیکه بلفظ عن فلان روایت کند پس آن حدیث او نزدیک جمیع محدثین قابل حجت نیست باوجودیکه محمد بن اسحق را امام مالک دروغ گو گفته و امام احمد ضعیف فرمود که از وی اخذ حدیث صحیح نیست و ابوزرعه رازی گفت که هیچ چیز او اعتباری نیست پس ای صد وای بر حال چنین مدعیان عمل بالحدیث که نص قرآنی و احادیث صحیحه را پس پشت انداخته

۶ ذکر توثیق یحیی قطان

۷ ذکر معنی تدلیس

وچنین احادیث ضعیفہ متروکۃ العمل را معمول خود ساختہ وہمہ ایشان مصداق لیکُونَنَّ بَیْنَ یَدَیِ السَّاعَۃِ الدَّجَّالُ وَبَیْنَ یَدَیِ الدَّجَّالِ کَذَّابُوْنَ ثَلٰثُوْنَ اَوْ اَکْثَرُ قُلْنَا مَا اٰیَاتُھُمْ قَالَ اَنْ یَّاْتُوْکُمْ بِسُنَّۃٍ لَمْ تَکُوْنُوْا عَلَیْھَا لِیُغَیِّرُوْا بِھَا سُنَّتَکُمْ وَدِیْنَکُمْ کَمَا مَرَّ ھٰھُنَا گشتہ برایمہ دین متین طعنہا میزنند ؎

واز قول حکما بیخبر ؎
حدیث مدعیان وخیال ہمکاران
بران حکایت زردوز بوریا باف ست
برلبندان سخن لبسوی خود دست
تف بسوی فلک بروی خود ست
طرفہ تر اینکہ دعوہای اباطیل میکنند

کہ ما احیای سنت رسول اللہ میکنیم وبعوض یک یک حدیث ازینہا اجر صد شہید می یابیم ؎

لاف دانش گرزند پیوستہ نادان دور نیست
خفتہ دائم خویش را بیدار می بیند بخواب

نقل ست کہ شخصی دعیہ واذکار غیرہا حفظ نمود وقتیکہ برای طہارت استنجای کلان بنشست وآب بمقعد انداخت ومی مالید در انحالت میگفت اَللّٰھُمَّ اَرِحْنِیْ رَائِحَۃَ الْجَنَّۃِ از حاضران یکی این را ازوی مشاہدہ کردہ باوی گفت ہرچند کہ این دعا را در وقت انداختن آب درسوراخی مستحب دانستہ اند مگر آن سوراخ نہ این ست کہ تو میشوی بلکہ آن سوراخ بینی ست ؎

بو وظیفہ بینی آمد ای عتیل
کی ازینجا بوی خلد آید ترا
رائحہ بینی کی آید از دبر
بوی گل بہر مشام ست ای دلیر
بوز موضع جو اگر باید ترا
از پی سوراخ بینی رست گل
جای آن بو نیست این سوراخ زیر
رائحہ از بینی خود یافت حر

ای گروہ مدعیان وای فرقۂ للذہبیان محل فَلَہٗ اَجْرُ مِائَۃِ شَہِیْدٍ را بشناسید وہر سوراخ را محل اَللّٰھُمَّ اَرِحْنِیْ مِنْ رَّائِحَۃِ الْجَنَّۃِ مسازید ؎
ای بصیرت دانا شد حق ز باطل تمیز

کوریک داند عصای سحر واعجاز کلیم
طرفہ تر ست از شماای زمرۂ نجدیہ محدثہ کہ بحکم ؎ برعکس نہند نام زنگی کافور

دعوی چیزی نمودہ آید کہ یکسر مخالف آیند ؎
حسن ز بصرہ بلال از حبش صہیب از روم

زخاک مکہ ابوجہل این چہ بوالعجبی ست
الغرض عَنْ عِمْرَانَ بْنِ حُصَیْنٍ قَالَ صَلّٰی بِنَا رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ صَلٰوۃَ الظُّھْرِ اَوِ الْعَصْرِ فَقَالَ اَیُّکُمْ قَرَاَ خَلْفِیْ بِسَبِّحِ اسْمَ رَبِّکَ الْاَعْلٰی فَقَالَ رَجُلٌ اَنَا وَلَمْ اُرِدْ بِھَا اِلَّا الْخَیْرَ قَالَ قَدْ عَلِمْتُ اَنَّ بَعْضَکُمْ خَالَجَنِیْھَا رواہ مسلم وابوحنیفۃ الا ان ابا حنیفۃ قَالَ خَالَجَنِیْ الْقِرَاءَۃَ بدل خَالَجَنِیْھَا یعنی نماز گذارد ما را رسول خدا صلعم نماز ظہر یا عصر پس پرسیدند کہ کدام یکی از شما خواند در پس من سورۂ سبح اسم ربک الاعلی را شخصی گفت کہ من وارادہ نکردم بدان مگر نیکی فرمودند علیہ السلام کہ ہر آئینہ دانستم کہ بعضی از شما در قرأت من خلجان می اندازد ونیز عَنْ عِمْرَانَ بْنِ حُصَیْنٍ اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ صَلَّی الظُّھْرَ فَجَعَلَ رَجُلٌ یَقْرَاُ خَلْفَہٗ بِسَبِّحِ اسْمَ رَبِّکَ الْاَعْلٰی الخ

فا نقل عجیب مطابق بحال اہل مذہب
فا حال احیای سنت اہل مذہب

فَلَمَّا انْصَرَفَ قَالَ اَيُّكُمْ الْقَارِئُ قَالَ رَجُلٌ اَنَا قَالَ قَدْ ظَنَنْتُ اَنَّ بَعْضَكُمْ خَالَجَنِيْهَا **رواه** مسلم وابوداود والنسائی والطحاوی یعنی تحقیق آنحضرت علیہ السلام نماز ظہر خواند پس شروع کرد مردی در پس آنحضرت علیہ السلام که سبح اسم ربک الاعلی الذی سبح خواند پس وقتیکه آنحضرت علیہ السلام فارغ گشتند فرمود که کیست از شما قاری شخصی گفت که من پس فرمود ند که ہر آئینہ گمان کردم که البتہ بعضی از شما در قرأت من خلجان انداز و انتہی مرد منصف را از ین دلائل یکی ہم کافی و ثابت

مکار از دفتر دلائل ہمہ ناکارہ و بضاعت بتست ف مزجات	خموش حافظ و این نکتہای چون زر سرخ	نگاہدار که قلاب شہر صراف ست

دلیل سوم بر ترک قرأت خلف الامام

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللّٰهِ اَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ كَانَ لَهٗ اِمَامٌ فَقِرَاءَةُ الْاِمَامِ لَهٗ قِرَاءَةٌ **رواه** الطَّحَاوِيُّ بِالْاَسَانِيْدِ الْمُتَعَدِّدَةِ یعنی ہر آئینہ آنسرور علیہ السلام فرمود ہر کرا امام باشد پس قرأت آن امام قرأت است برای او **وروایت** کرد این حدیث را ابو بکر بن ابی شیبہ در مصنف خود بر شرط مسلم **ونیز** روایت کرد این را احمد بن منیع در مسند خود بر شرط شیخین **ونیز** روایت کرد این را عبید بن حمید در کتاب خود بر شرط مسلم چنانچہ ابن الہمام در فتح القدیر آوردہ **وابو حنیفہ** رح گفت حَدَّثَنَا اَبُو الْحَسَنِ مُوْسَى بْنُ اَبِيْ عَائِشَةَ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ ابْنِ شَدَّادٍ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللّٰهِ الْاَنْصَارِيِّ عَنِ النَّبِيِّ صلعم قَالَ مَنْ صَلّٰى خَلْفَ الْاِمَامِ فَاِنَّ قِرَاءَةَ الْاِمَامِ لَهٗ قِرَاءَةٌ یعنی آنحضرت علیہ السلام فرمودند کسیکه خواند نماز را پس امام پس تحقیق قرأت آن امام برای او قرأت ست **و** این حدیث صحیح ست بر شرط شیخین **وامام محمد** در موطای خود آوردہ اَخْبَرَنِيْ اَبُوْ حَنِيْفَةَ قَالَ اَخْبَرَنَا اَبُو الْحَسَنِ مُوْسَى بْنُ عَائِشَةَ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ شَدَّادٍ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللّٰهِ عَنِ النَّبِيِّ صلى الله عليه وسلم اَنَّهٗ قَالَ مَنْ صَلّٰى خَلْفَ الْاِمَامِ فَقِرَاءَةُ الْاِمَامِ لَهٗ قِرَاءَةٌ و این حدیث صحیح ست بر شرط شیخین **ونیز** امام محمد می نویسد اَخْبَرَنَا اِسْرَائِيْلُ بْنُ يُوْنُسَ قَالَ حَدَّثَنِيْ مُوْسَى بْنُ اَبِيْ عَائِشَةَ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ شَدَّادٍ قَالَ اَمَّ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم لِلنَّاسِ فِي الْعَصْرِ فَقَرَاَ رَجُلٌ خَلْفَهٗ فَغَمَزَهُ الَّذِيْ يَلِيْهِ فَلَمَّا اَنْ صَلّٰى قَالَ لِمَ غَمَزْتَنِيْ قَالَ كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلى الله عليه وسلم قُدَّامَكَ وَكَرِهْتُ اَنْ تَقْرَاَ خَلْفَهٗ فَسَمِعَهُ النَّبِيُّ صلعم قَالَ مَنْ كَانَ لَهٗ اِمَامٌ فَاِنَّ قِرَاءَةَ الْاِمَامِ لَهٗ قِرَاءَةٌ و **روایت** کرد این حدیث را حاکم و طحاوی و ابو بکر بن ابی شیبہ و ابو حنیفہ باسناد صحیح از جابر بن عبد الله- یعنی امامت کرد آنحضرت علیہ السلام مر مردم را در نماز عصر پس خواند شخصی در پس آنحضرت علیہ السلام پس منع کرد او را باشارہ زدن دست شخصیکه نزدیک او بود پس وقتیکه آن شخص از نماز فارغ گشت گفت برای چہ غمز

ف دلیل سوم بر ترک قرأت خلف الامام حدیث جابر قسم دوم

کردی و منع ساختی مرا گفت کہ ہر آئینہ حضرت علیہ السلام امامت تو میکرد پس مکروہ دانستم خواندن تو در پس وی
علیہ السلام پس این را آنحضرت علیہ السلام شنیدہ فرمودند ہر کرا امام باشد پس البتہ قرات امام برای او قرات ست
و روایت ست از عبداللہ بن عمرؓ اَنَّ النَّبِیَّ صلعم قَالَ مَنْ کَانَ لَہٗ اِمَامٌ فَقِرَاءَۃُ الْاِمَامِ لَہٗ قِرَاءَۃٌ
رواہ الطحاوی **وعن** عُبَیْدِ اللہِ بْنِ مِقْسَمٍ اَنَّہٗ سَاَلَ عَبْدَ اللہِ بْنَ عُمَرَ وَزَیْدَ بْنَ
ثَابِتٍ وَجَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللہِ فَقَالُوْا لَا تَقْرَأْ خَلْفَ الْاِمَامِ فِیْ شَیْءٍ مِنَ الصَّلَوٰتِ **رواہ** الطحاوی
بالاسناد الصحیح یعنی ہر آئینہ عبید اللہ بن مقسم پرسید از عبد اللہ بن عمرؓ و زید بن ثابتؓ کاتب الوحی و جابر بن
عبد اللہ از قرات خلف الامام پس گفتند ایشان مخوان در پس امام در ہیچ چیزی از نمازہا **وعن** جابرٍ قَالَ قَالَ
رسول اللہ صلعم مَنْ کَانَ لَہٗ اِمَامٌ فَقِرَاءَۃُ الْاِمَامِ لَہٗ قِرَاءَۃٌ **رواہ** ابن ماجۃ لہذا **علامہ** عینی در شرح
بخاری آوردہ کہ حدیث من کان لہ امام را جماعتی از صحابہ کبار روایت میکنند کہ از ایشان جابر بن عبد اللہ
و ابن عمر و ابو سعید خدری و ابو ہریرہ و ابن عباس و انس بن مالک اند رضوان اللہ علیہم و از قرات خلف الامام ہشتاد صحابی
منع نمودہ اند کہ از ایشان حضرت علی و عبد اللہ بن عمر و عبد اللہ بن عباس و عبد اللہ بن مسعود اند رضی اللہ عنہم **پس** اتفاق
کردن چنین صحابہ جلیل القدر بمنزلہ اجماع ست و از جہت اعتبار این کثرت گفت صاحب ہدایہ کہ اجماع صحابہ منعقد
گشت برانکہ مقتدی در پس امام ہیچ نخواند۔ **وعبد الصمد** بن زید بن اسلم از پدر خود کہ زید ست روایت میکند کہ دہ نفر از صحابہ
آنحضرت علیہ السلام بشدت تمام منع کردندی مردم را از خواندن قرات در پس امام و آن ابو بکر صدیق و عمر فاروق و
عثمان بن عفان و علی بن ابی طالب و عبد الرحمن بن عوف و سعد بن ابی وقاص و عبد اللہ بن مسعود و زید بن ثابت و
عبد اللہ بن عمر و عبد اللہ بن عباس رضی اللہ عنہم اجمعین و الحقنا بذلک الصالحین انتہی کلام العینی **لہذا** امام ربانی
مجدد الف ثانی در رسالہ مبدأ و معاد میفرمایند کہ از مدتی آرزوی آن داشت کہ وجہی پیدا شود در مذہب حنفی تا در خلف
امام قرات فاتحہ نمودہ آید اما بواسطہ رعایت مذہب بی نقل از مذہب کار دست حقیت مذہب حنفی در ترک قرات
ماموم ظاہر ساخت و قرات حکمی از قرات حقیقی در نظر بصیرت زیباتر نمود انتہی۔ **ونیز** بقول امام ربانی رحمہ اللہ تعالی
منتقل از مذہب مجتہد است اللہ تعالی مسلمانان را از نقل مذہب بپناہ خود محفوظ دارد۔ **پس** انچہ در مسلم و غیرہ از عبادہ
ابن صامتؓ مروی ست کہ لَا صَلٰوۃَ لِمَنْ لَمْ یَقْرَأْ بِفَاتِحَۃِ الْکِتَابِ فَصَاعِدًا و المذہبان زمانہ ما بدان استدلال کردہ
میگویند کہ نماز بغیر فاتحہ ہیچ کسی را جائز نیست جہری باشد یا سری مدفوع ست بدو طریق۔ **طریق اول** انکہ
حکم این حدیث و امثال این عام نیست تا کہ مقتدی را نیز شامل گردد بلکہ خاص ست در حق امام و منفرد و کسانیکہ در حکم منفرد باشند

فـــ بجواب حدیث عبادہ رض
فـــ بیان شق اول

چنانچہ جابر بن عبداللہ صحابی جلیل القدر و امام احمد حنبل و دیگر علمای محققین ہمین را قائل گشتہ اند چنانچہ در ترمذی آوردہ۔ وَاَمَّا اَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ فَقَالَ مَعْنٰی قَوْلِ النَّبِیِّ صلعم لَاصَلٰوۃَ لِمَنْ لَّمْ یَقْرَأْ بِفَاتِحَۃِ الْکِتَابِ اِذَا کَانَ وَحْدَہٗ وَاحْتَجَّ بِحَدِیْثِ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللّٰہِ حَیْثُ قَالَ مَنْ صَلّٰی رَکْعَۃً لَّمْ یَقْرَأْ فِیْهَا بِاُمِّ الْقُرْاٰنِ فَلَمْ یُصَلِّ اِلَّا اَنْ یَّکُوْنَ وَرَاءَ الْاِمَامِ قَالَ اَحْمَدُ فَهٰذَا رَجُلٌ مِّنْ اَصْحَابِ النَّبِیِّ صلعم تَاَوَّلَ قَوْلَ النَّبِیِّ صلی اللہ علیہ وسلم لَاصَلٰوۃَ لِمَنْ لَّمْ یَقْرَأْ بِفَاتِحَۃِ الْکِتَابِ اَنَّ هٰذَا اِذَا کَانَ وَحْدَہٗ یعنی واما امام احمد بن حنبل پس گفت او کہ معنی این قول نبی علیہ السلام لاصلوۃ لمن لم یقرأ بفاتحۃ الکتاب اینست کہ وقتیکہ نماز را تنہا خواند یعنی مقتدی را درین دخلی نیست و استدلال بحدیث جابر نمود چہ وی فرمود کسیکہ خواند رکعتی را بغیر فاتحہ پس نماز او نمی شود مگر وقتیکہ باشد پس امام پس گفت امام احمد کہ جابر بن عبداللہ مردیست از اصحاب آنحضرت علیہ السلام قول علیہ السلام را بر منفرد حمل کرد۔ واز عبداللہ بن عمر از قرأت خلف الامام پرسیدہ شد فرمود تَکْفِیْكَ قِرَاءَۃُ الْاِمَامِ یعنی قرأت امام ترا کافی ست۔ و نیز عبداللہ بن مسعود در جواب چنین ارشاد فرمود سَیَکْفِیْكَ ذَاكَ الْاِمَامُ انتہی **طریق دوم** از احادیث مَنْ کَانَ الحدیث معلوم شد کہ قرأت امام قرأت مقتدیان ست پس این احادیث صحیحہ تفسیر و بیان گشتند حدیث لَاصَلٰوۃَ لِمَنْ لَّمْ یَقْرَأْ بِفَاتِحَۃِ الْکِتَابِ فَصَاعِدًا را باین طور کہ اول آنحضرت علیہ السلام فرمود لاصلوۃ الخ واز ین معلوم شد کہ خواندن فاتحہ و سورہ بر مقتدی و غیر مقتدی ہمہ لازم ست بعد از ان فرمود مَنْ صَلّٰی خَلْفَ الْاِمَامِ فَقِرَاءَۃُ الْاِمَامِ لَهٗ قِرَاءَۃٌ واز ین حدیث معلوم شد کہ خواندن مقتدی ہر چند کہ نیز ضرورست مگر عام ست از ینکہ حقیقۃً باشد یا حکمًا پس قرأت امام بعینہ قرأت مقتدیان ست و این ہر دو جواب بعد از تسلیم قول خصم ست فافہم والا جواب تحقیقی آنست کہ در ما قبل ست **الغرض** ازین تحقیق بخوبی ثابت گشت کہ ہر کہ در پس امام نماز خواند و بنفسہ قرأت نکند آنشخص عامل بنص قرآنی فَاِذَا قُرِئَ الْقُرْاٰنُ فَاسْتَمِعُوْا لَهٗ وَاَنْصِتُوْا لَعَلَّکُمْ تُرْحَمُوْنَ **و نیز** بحدیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لَاصَلٰوۃَ لِمَنْ لَّمْ یَقْرَأْ بِفَاتِحَۃِ الْکِتَابِ فَصَاعِدًا **و نیز** بحدیث مَنْ کَانَ لَهٗ اِمَامٌ فَقِرَاءَۃُ الْاِمَامِ لَهٗ قِرَاءَۃٌ **و نیز** باجماع امت کہ آن عدم تکرار فاتحہ در یک رکعت ست **و نیز** محفوظ ماندن وی از ترک واجب کہ آن اکتفاکردن ست در ہر رکعت بیکبار فاتحہ خواندن **و نیز** ہیچ چیز را از نصوص قرآنیہ و احادیث نبویہ و مسائل اجماعیہ فرو نگذاشت مگر حدیث عبادہ بن صامت را کہ آن اِلَّا بِاُمِّ الْقُرْاٰنِ است و تحقیق آنرا کماحقہ در ما قبل دانستی و کسانیکہ در پس امام نماز میخوانند و قرأت را نیز بنفس خویش مباشر میگردند ہمہ حالات و کیفیات مذکورہ را منعکس کردند باوجود ادعای عمل بالحدیث

ف بعضے کسانیکہ خلف الامام قرأت کنند

برای تحصیل مقتضیات نفس خویش جمیع نصوص مذکوره را منکر میگردند ببرد ست آمد ع	الهی تا چنین گوهری خانه خیز

چو بوطالبی را کنی سنگ ریز	**سوال** اگر گفته شود که از آیهٔ کریمه فاقرؤا ما تیسر من القرآن

صاف ظاهر ست که مقتدی را نیز خواندن قدری قرات لازم ست و آن فاتحة الکتاب ست چنانچه در حدیث عباده مروی ست **جواب** گوییم که مقتدی بموجب حدیث فان قراءة الامام له قراءة قرات میکند و اگر بنفسه نیز قرات فاتحه نماید تکرار آن لازم آید و آن جائز نیست. **اگر گفته شود** که قول علیه السلام قراءة الامام له قراءة معارض آیه فاقرؤا ست پس جائز نیست ترک آیت بخبر واحد. **جواب** گوییم که قاری گردانیده شده است مقتدی بقرات امام پس ترک آیت کجاست کما قال العلامة العینی فی البنایة شرح الهدایة **فان قلت** قوله علیه السلام قراءة الامام له قراءة معارض لقوله تعالی فاقرؤا فلا یجوز ترکه بخبر الواحد **قلت** جعل المقتدی قارئا بقراءة الامام فلا یلزم الترک انتهی **الغرض** که مقتدی بموجب آیه واذا قری القرآن ساکت ست و بحکم احادیث صحیحه مذکوره بالا بقراءة الامام بآیه فاقرؤا ما تیسر من القرآن بعینه عامل است **وازین تقریر** صاف معلوم گشت که درمیان هر دو آیهٔ مذکوره تعارض نیست چه هر یک آیه در محل خود بر حکم خود ثابت و باقی ست پس آنچه بعضی کسان هر دو آیه را باهم معارض گردانیده برای فریب عوام ساقط میگردانند محض بیجاست چراکه قاعده مسلمه کل امت ست که درمیان دو کلام وقتیکه تعارض واقع گردد تا بامکان درمیان ایشان جمع نمائیم نه اینکه هر دو را ساقط نمائیم. **عجب تر** اینکه چونکه نزدیک مدعیان عمل بالحدیث بمقابله حنفیه دلیلی نماند پس بحکم اینکه ع

حنفیه دلیلی نماند پس بحکم اینکه ع	کس نیاید بخانهٔ درویش	که خراج زمین و باغ بده

از احادیث حنفیه که استدلال بدان میگیرند صاف انکار مینمایند که این حدیث را ما کجا تسلیم مینمائیم این را بخاری و مسلم نقل نکرده است آیا در اصطلاح لامذهب عمل بالحدیث این را نام ست که حدیثی ضعیف را معمول ساخته از صدها احادیث دیگر که از ان صحیح تر باشند انکار آرند درین باب نقل مناسب حال ایشان اکتفا مینمائیم و بس **نقل ست** که امیری بایکی از نوکران برای شکار بر اسپ سوار گشته بیرون رفت بوقت دوانیدن اسپ اتفاقا آن امیر از مرکب خود بزیر افتاد بصدمه که ضرب عظیم بچشمانش رسید آن نوکر چابکدست فی الفور سرش را از تن جدا ساخته بدولت سرایش رسانید و گفت الحمد لله که من همراه آقا بودم ورنه از صدمهٔ افتادن هر دو چشمانش از چشمخانه بیرون شدندی ع

نعوذ بالله الکریم من هذا	مگر زان کسی کادمی پیکر ست	نه بجم اگر عالمی پر خر ست

فائده سوال با ثبات قراءة وجواب
فائده جواب
فائده سوال دیگر وجواب
فائده عدم تعارض درمیان هر دو آیت
فائده در تعجب حال لامذهب
فائده نقل عجیب مناسب حال لامذهب

الشَّرِّ الْعَظِيْمِ وَالْجَهْلِ الْجَسِيْمِ - وماسوا از اخراج این احادیث مذکوره ومباحث مسطوره امام فخرالدین رازی شافعی در تفسیر کبیر لطیفه علمی را از امام اعظم رحمه الله ذکر کرده و آن اینکه جماعتی از اهل مدینه نزدیک ابوحنیفه رض حاضر شدند تا که در باب قراءت خلف الامام در مناظره وی را خاموش گردانیده خوار و ذلیلش کنند پس ابوحنیفه رض مر ایشان را فرمود که مناظره با هر یکی از شما مرا قدرت نیست و حالانکه شمارا مناظره ضرورست پس پسند کنید برای مناظره از میان خود شخصی را که اعلم و افقه باشد نزدیک شما و امر مناظره را باو بسپارید تا که با او مناظره کنم ایشان همچنین کردند پس از ایشان پرسید که اعلم در شما همین ست گفتند بلی باز از ایشان پرسید که مناظره کردن با او مثل مناظره کردن با شماست گفتند بلی باز پرسید که الزام بوی الزام شماست گفتند بلی باز فرمود که چگونه این صورت بندد که الزام او الزام شما باشد ایشان هرهمه گفتند که بلا شبهه ما همه بر پیشوائی او راضی ایم و باشد قول او قول ما پس امام اعظم رض فرمود که تنازع در چیست که من نیز همین قول شمارا مسلم میکنم و میگویم وقتیکه کسی را برای نماز خود امام خود گردانیم پس قراءت او در نماز قراءت ماست و شمارا خود از قول خود انکار نباشد پس ایشان همه از عالم و جاهل بر الزام خویش از ابوحنیفه رض اقرار نمودند - للمؤلف **قطعه**

سر بسیت نهان درین تو گر بدانی | یعنی کن عمل بصنع خالق

خالق چو دو گوش و یک زبانت داده | دو را گوش کن اگر یکی شنوانی

دلیل چهارم بر ترک قراءت خلف الامام از آثار صحابه

روایت ست از جابر بن عبد الله رض که فرمود مَنْ صَلّٰى رَكْعَةً لَمْ يَقْرَأْ فِيْهَا بِاُمِّ الْقُرْاٰنِ فَلَمْ يُصَلِّ اِلَّا اَنْ يَّكُوْنَ وَرَاءَ الْاِمَامِ **رواه** الامام مالک و الامام محمد و ابوبکر بن ابی شیبة و الطحاوی و الترمذی وقال الترمذی هٰذا حديث حسن صحيح یعنی کسیکه گذارد رکعتی را که سوره فاتحه را در ان نخواند پس آن شخص نماز را نخواند مگر اینکه باشد پس امام **و روایت** ست از عبید الله بن مقسم که جابر رض مرا فرمود لَا تَقْرَأْ خَلْفَ الْاِمَامِ **رواه** ابوبکر بن ابی شیبة یعنی قراءت مکن در پس امام - **و روایت** ست از عبید الله بن مقسم که پرسیدم از عبد الله بن عمر و زید بن ثابت و جابر بن عبد الله رضی الله عنهم پس ایشان فرمودند لَا تَقْرَأْ خَلْفَ الْاِمَامِ فِيْ شَيْءٍ مِّنَ الصَّلَوَاتِ **رواه** الطحاوی **و روایت** ست از عطاء بن یسار اَنَّهٗ سَاَلَ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ عَنِ الْقِرَاءَةِ فَقَالَ لَا قِرَاءَةَ مَعَ الْاِمَامِ فِيْ شَيْءٍ **رواه** مسلم و النسائی و ابوبکر بن ابی شیبة **و روایت** ست از عطاء بن یسار که شنید از زید ابن ثابت رض که میفرمود لَا تَقْرَأْ خَلْفَ الْاِمَامِ فِيْ شَيْءٍ مِّنَ الصَّلَوَاتِ **رواه** الطحاوی **و روایت** ست از سالم که میگفت كَانَ ابْنُ عُمَرَ رض لَا يَقْرَأُ خَلْفَ الْاِمَامِ **رواه** الامام محمد یعنی بود ابن عمر رض که قراءت نمیکردی در پس امام **و روایت**

مناظره اهل مدینه با ابوحنیفه رض در باب ترک قراءت خلف الامام

دلیل چهارم بر ترک قراءت خلف الامام

از نافع اِنَّ عبدَ اللہِ بن عُمرَ رض کَانَ اِذَا سُئِلَ ھَلْ یَقرأُ اَحَدٌ خَلفَ الاِمامِ یَقُولُ فَحَسبُہٗ قِرَاءَۃُ الاِمَامِ وَاِذَا صَلّٰی وَحدَہٗ فَلیَقرأ قَالَ کَانَ عَبدُ اللہِ بنُ عُمرَ لَا یَقرَأُ خَلفَ الاِمَامِ **رواہ** الامام مالک و الامام محمد و ابو بکر بن ابی شیبة والطحاوی و غیرهم یعنی تحقیق هرگاه که از عبد اللہ بن عمر پرسیده شدی که آیا بخواند کسی زپس امام قرات را فرمودی که کافیست او را قرات امام و وقتیکه تنها گذارد نماز را پس بخواند قرات را وگفت نافع که عبد اللہ بن عمر رض در پس امام قرات نخواندی **و روایت ست** از ابراهیم نخعی رض اِنَّ عَبدَ اللہِ بنَ مَسعُودٍ لَم یَقرَأ خَلفَ الاِمَامِ لَا فِی الرَّکعَتَینِ الاُولَیَینِ وَلَا فِی غَیرِھِمَا **رواہ** ابو حنیفة یعنی تحقیق عبد اللہ بن مسعود رض نخواندی پس امام نه در هر دو رکعت اولی و در غیر آن **و روایت ست** از علقمه اِنَّ عَبدَ اللہِ بنَ مَسعُودٍ کَانَ لَا یَقرَأُ خَلفَ الاِمَامِ لَا فِیمَا یَجھَرُ فِیہِ وَلَا فِیمَا یُخَافِتُ فِیہِ لَا فِی الاُولَیَینِ وَلَا فِی الاُخرَیَینِ **رواہ** الامام محمد فی موطاہ یعنی عبد اللہ بن مسعود رض قرات نکردی در پس امام نه در نماز جهری و نه در نماز خفی نه در هر دو رکعت اولی و نه در اخریین **و روایت ست** از ابراهیم اَنَّہٗ لَم یَقرَأ عَلقَمَۃُ خَلفَ الاِمَامِ حَرفًا لَا فِیمَا یَجھَرُ فِیہِ وَلَا فِیمَا لَا یَجھَرُ فِیہِ وَلَا بِاُمِّ الکِتَابِ وَلَا غَیرِھَا وَلَا اَصحَابُ عَبدِ اللہِ بنِ مَسعُودٍ جَمِیعًا **رواہ** ابو حنیفة یعنی نخواندی علقمه پس امام حرفی نه در نماز جهری نه در نماز غیر جهر و نه فاتحه و نه غیر فاتحه و نخواندی جمیع یاران عبد اللہ بن مسعود رض **و روایت ست** از ابو جمره گفت قُلتُ لِابنِ عَبَّاسٍ اَقرَأُ وَالاِمَامُ بَینَ یَدَیَّ فَقَالَ لَا **رواہ** الطحاوی یعنی پرسیدم از ابن عباس رض که آیا قرات کنم در حالیکه امام در پیش من باشد پس فرمود که نه. **و روایت ست** از ابی درداء رض اَنَّہٗ قَالَ اَرٰی اَنَّ الاِمَامَ اِذَا اَمَّ القَومَ فَقَد کَفَاھُم **رواہ** النسائی والطحاوی یعنی تحقیق فرمود ابی درداء رض که اعتقاد من این ست که هرگاه امام امامت کند قوم را پس تحقیق او ایشان را کافیست یعنی ایشان را حاجت قرات نیست **و روایت** علامه عینی رح از شرح بخاری نیز یاد کن که ذکر ش در دلیل ششم گذشت. و در کفایه. و کافی. و نهایه. و شرح مختصر الوقایه. و عنایه دیده وَمَنعُ المُقتَدِی عَنِ القِرَاءَۃِ مَاثُورٌ مِن ثَمَانِینَ نَفَرًا مِن کِبَارِ الصَّحَابَۃِ انتہی. **ولهذا** امام سرخسی رحمه اللہ میفرماید اَجمَعَ الصَّحَابَۃُ عَلٰی مَنعِ القِرَاءَۃِ خَلفَ الاِمَامِ کَمَا ذَکَرَہٗ فِی فَتحِ القَدِیرِ. **و نیز** صاحب هدایه میفرماید وَعَلَیہِ اِجمَاعُ الصَّحَابَۃِ. **و همین ست مذهب** امام ابو حنیفه و امام ابو یوسف و امام محمد و حماد و اسود و علقمه و عمر بن میمون و سعید ابن المسیب و ابراهیم نخعی و سفیان ثوری و عامر شعبی و غیرهم رحمة اللہ علیهم اجمعین ٥

	گر همین خواهی که باشی از گروه مومنین	؛	از تعصب دور شو حق را بچشم دل ببین	

لمه یحکم ... منع قرات ثابت ست خلف الامام

فصل سوم در وعید کسانیکه در پس امام قراءت مے کنند

در کفایه - و کافی - و عنایه - و نهایه آورده قَالَ النَّبِیُّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ مَنْ قَرَأَ خَلْفَ الْاِمَامِ مُلِئَ فِیْ فِیْهِ جَمْرَةً یعنی کسیکه قراءت میکند در پس امام پُر کرده شود دهان وی از اخگر آتش و روایت ست از علی ابن ابی طالب رض اَنَّهٗ قَالَ مَنْ قَرَأَ خَلْفَ الْاِمَامِ فَلَیْسَ عَلَی الْفِطْرَةِ رواه الطحاوی یعنی کسیکه قراءت میکند در پس امام نیست آنکس مستقیم بر سنت و نیز روایت ست از علی بن ابی طالب رض مَنْ قَرَأَ خَلْفَ الْاِمَامِ فَقَدْ اَخْطَأَ الْفِطْرَةَ رواه ابوبکر بن ابی شیبة و نیز در کفایه و کافی مروی ست - یعنی هر که قراءت میکند در پس امام پس تحقیق خطا کرد او طریق سنت و راه پیشینه را و نیز روایت ست از سعید بن ابی وقاص رض اَنَّهٗ قَالَ وَدِدْتُ اَنَّ الَّذِیْ یَقْرَأُ خَلْفَ الْاِمَامِ فِیْ فِیْهِ جَمْرَةٌ رواه الامام محمد و ابوبکر بن ابی شیبة و عبد الرزاق یعنی تحقیق سعد بن ابی وقاص رض که از عشرهٔ مبشره است فرمود هر آن شخصی که قراءت میکند در پس امام هر آئینه دوست میدارم اینکه باشد در دهن او اخگر - و روایت ست از علقمه که گفت عبد الله بن مسعود رض لَیْتَ الَّذِیْ یَقْرَأُ خَلْفَ الْاِمَامِ مُلِئَ فُوْهُ تُرَابًا رواه الطحاوی یعنی کاشکی کسیکه قراءت میکند در پس امام پُر شدی دهن وی از خاک و روایت ست از ابراهیم نخعی که گفت علقمه لَاَنْ اَعَضَّ عَلٰی جَمْرَةٍ اَحَبُّ اِلَیَّ مِنْ اَنْ اَقْرَأَ خَلْفَ الْاِمَامِ رواه الامام محمد فی الموطا یعنی هر آئینه خائیدن من اخگر آتشین را دوست تر ست نزدیک من از اینکه قراءت کنم در پس امام و مثل این روایت کرده است ابوبکر بن ابی شیبة از اسود - و روایت ست از محمد بن عجلان اَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رض قَالَ فِیْ فَمِ الَّذِیْ یَقْرَأُ خَلْفَ الْاِمَامِ حَجَرٌ رواه الامام محمد یعنی تحقیق فرمود حضرت عمر رض کاشکی در دهن کسیکه قراءت میکند در پس امام بسنگ پُر گشتی - و روایت ست از زید بن ثابت قَالَ مَنْ قَرَأَ خَلْفَ الْاِمَامِ فَلَا صَلٰوةَ لَهٗ رواه الامام محمد و ابوبکر بن ابی شیبة یعنی زید بن ثابت کاتب الوحی فرمود کسیکه قراءت کرد در پس امام نیست نماز او را - و روایت ست از مالک بن عماره اَنَّهٗ قَالَ لَا اَدْرِیْ کَمْ رَجُلٍ مِنْ اَصْحَابِ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ کُلُّهُمْ یَقُوْلُوْنَ لَا یَقْرَأُ خَلْفَ الْاِمَامِ رواه ابوبکر بن ابی شیبة یعنی هر آئینه گفت مالک بن عماره نمیدانم که چه قدر مردم از اصحاب نبی صلعم کلهم میفرمودند که قراءت کرده نمیشود در پس امام و روایت است از شعبی رض اَنَّهٗ قَالَ اَدْرَکْتُ سَبْعِیْنَ بَدْرِیًّا کُلُّهُمْ عَلٰی اَنَّهٗ لَا یَقْرَأُ خَلْفَ الْاِمَامِ ذکره الکرمانی یعنی یافتم هفتاد کس را از آن اصحاب که در جهاد بدر با رسول الله صلی الله علیه وسلم شریک بودند همه بر این اعتقاد بودند که قراءت کرده نشود در پس امام انتهی من میگویم که از همه وعیدات سابقه وعید این حدیث زیاده تر ست چه خلاف

کسانی رفتن که فضائل و اوصاف ایشان در کلام هدایت نظام مالک العلام موجود اند خود را بچاه ضلالت واژگون انداختن ست وما علینا الا البلاغ **وروایت** ست از ابراہیم نخعی انه قال اول من قرأ خلف الامام رجل اتهم **رواه محمد قیل** هو مروان کما فی بعض الشروح یعنی ہر آئینہ ابراہیم نخعی فرمود اول کسیکه قراءت کرد در پس امام مردی بود اتهام کرده شده یعنی ببدی بعضی شارحین گفته که آن مروان بود میگویم چنانچه از ذات مروان مفاسد فخیم مثل شهید گشتن حضرت عثمان رض ومقاتله عظیم درمیان صحابه رض افتاده بود شک نیست که بجنسه همچنین از ذریات مروان و متبعان او که درین زمانه خروج کرده اند و قدم خویش را برقدم اصل خود که مروان ست نهاده مفاسد کلان و مکائد بکبراں درمیان مسلمانان رو نهاده اند ای ذریات مروان برای خدا قدری دست ازین حرکات کوتاه کنید و اندکی باندیشه روز جزا نمائید که سزای جمله مکائد پیش رب العالمین یافتنی ست

شعر			
تو مشو مغرور از حلم خدا	سخت گیرد دیر گیرد گر ترا		ان بطش ربک لشدید

وروایت ست از ابراهیم نخعی انه قال الذی یقرأ خلف الامام فما سبق **رواه** ابوبکر بن ابی شیبة شیخ الشیخین یعنی فما سبق علیه بالقراءة ای هو سابق من الکل یعنی هو محدث فی ذلک الباب کذا فی بعض الحواشی یعنی ابراهیم نخعی فرمود کسیکه قراءت میکند خلف امام پس سبقت کرده نشده است آن شخص پس وی محدث ست درین باب یعنی بدعتی ست والله اعلم

باب چهارم در تحقیق آمین گفتن در نماز

چونکه در باب سوم معلوم گشت که قرآن شریف اصل مقدم ست در اخذ احکام دین بر حدیث شریف ونیز حدیثیکه موافق قرآن باشد آن حدیث مرجح باشد و حدیثیکه صحیح باشد یا حسن و بظاهر مخالف قرآن و یا همان حدیث مذکور یافته گردد در ان حدیث تاویلی کرده آید تا موافق قرآن و یا همان حدیث گردد والا متروک العمل کرده شود چنانکه از کتب اصول ظاهر ست ونیز رجوع بطرف حدیث در اخذ احکام بعد از ان کرده میشود که همان حکم در قرآن شریف یافته نگردد هرگاه که این را دانستی پس معلوم باد که در مذهب حنفی اخفای آمین مسنون ست و جهرش مکروه چنانچه در جامع الرموز ست ان التامین واخفاءه سنة فیکره الجهر به کما فی المحیط و قریب باین انچه در تنویر الابصار متن در المختار و کنز الدقائق و فتاوی عالمگیری و دیگر کتب ست و ادله این کلام الهی عز و جل و احادیث نبویه صلی الله علیه وسلم و آثار صحابه رضوان الله علیهم اجمعین **اما القرآن** الشریف فقد قال الله تعالی قد اجیبت دعوتکما یعنی تحقیق قبول کرده شد دعای هرو و شما و قال الله تعالی ادعوا ربکم تضرعا و خفیة

ف: دلیل اول بر اخفای آمین از قرآن

اِنَّهٗ لَا یُحِبُّ الْمُعْتَدِیْنَ یعنی بخوانید پروردگار خود را بزاری و آهستگی تحقیق الله تعالی دوست نمیدارد از حد درگذرندگان را **تفصیلش** اینکه آمین دعاست و اصل هر دعا اخفاست و ثبوت این هر دو جمله از کلام بلاغت نظام الٰهی ست **اما اول** یعنی دعا بودن آمین از قرآن اینکه حق تعالی میفرماید قَالَ مُوْسٰی رَبَّنَا اِنَّكَ اٰتَیْتَ فِرْعَوْنَ وَمَلَاَهٗ زِیْنَةً وَّاَمْوَالًا فِی الْحَیٰوةِ الدُّنْیَا رَبَّنَا لِیُضِلُّوْا عَنْ سَبِیْلِكَ رَبَّنَا اطْمِسْ عَلٰٓی اَمْوَالِهِمْ وَاشْدُدْ عَلٰی قُلُوْبِهِمْ فَلَا یُؤْمِنُوْا حَتّٰی یَرَوُا الْعَذَابَ الْاَلِیْمَ قَالَ قَدْ اُجِیْبَتْ دَّعْوَتُكُمَا یعنی گفت موسی علیه السلام ای پروردگار ما هر آئینه تو دادهٔ فرعون و قبیلهٔ او را زینت و مالهای بسیار در زندگانی دنیا ای پروردگار ما تا گمراه کنند عالم را از راه تو ای پروردگار ما مسخ کن مال ایشان را و مهر کن بر دل ایشان که ایمان نیارند تا به بینند عذاب بد دهنده را گفت خداوند تعالی هر آئینه قبول کرده شد دعای شما۔ امام بغوی شافعی در تفسیر معالم التنزیل می نویسد قَدْ اُجِیْبَتْ دَّعْوَتُكُمَا اِنَّمَا نُسِبَتْ اِلَیْهِمَا وَالدُّعَاءُ كَانَ مِنْ مُوْسٰی لِاَنَّهٗ رُوِیَ اَنَّ مُوْسٰی كَانَ یَدْعُوْ وَهَارُوْنَ كَانَ یُؤَمِّنُ وَالتَّاْمِیْنُ دُعَاءٌ انتهی و قَالَ الْبُخَارِیُّ فِیْ صَحِیْحِهٖ مُسْتَنِدًا لِلْمَقْصُوْدِهٖ قَالَ عَطَاءٌ اٰمِیْنَ دُعَاءٌ انتهی و همچنین ست در دیگر تفاسیر مثل بیضاوی و جلالین و تفسیر کلبی و روح البیان و قریب باین ست انچه در تفسیر کبیر می نویسد چنانچه بالتفصیل این همه نقلها در رساله مولانا مولوی محمد شاه صاحب که بلاغ المبین موسوم ست مندرج ست۔ و در حسینی می آرد قَدْ اُجِیْبَتْ دَّعْوَتُكُمَا دعای هر دو آورده اند که موسی علیه السلام دعا میکرد و هارون آمین میگفت و آمین گوینده در دعا شریک ست ازین جهت گفت دعای هر دو مستجاب شد انتهی قَالَ مُحْیِی السُّنَّةِ فِیْ صَدْرِ تَفْسِیْرِ الْمَعَالِمِ وَمَعْنَاهُ اللّٰهُمَّ اسْمَعْ وَاسْتَجِبْ وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَقَتَادَةُ مَعْنَاهُ كَذٰلِكَ یَكُوْنُ انتهی و همچنین ست در تفسیر مظهری و شرح مسلم للنووی الشافعی و قسطلانی شرح البخاری **وفی** الْمَدَارِكِ اٰمِیْنَ صَوْتٌ سُمِّیَ بِهِ الْفِعْلُ الَّذِیْ هُوَ اِسْتَجِبْ كَمَا اَنَّ رُوَیْدَ اِسْمٌ لِاَمْهِلْ اِلٰی اٰخِرِ مَا قَالَ و همچنین ست در کشاف **وقال** الْقَارِیُّ فِیْ شَرْحِ الْمُوَطَّا مَعْنَاهُ اللّٰهُمَّ اسْتَجِبْ عِنْدَ الْجُمْهُوْرِ وَقِیْلَ هُوَ اِسْمٌ مِنْ اَسْمَاءِ اللّٰهِ تَعَالٰی **رواه** عبد الرزاق بِاِسْنَادٍ ضَعِیْفٍ مِنْ طَرِیْقِ هِلَالِ بْنِ یَسَافٍ التَّابِعِیِّ وَاَنْكَرَهٗ جَمَاعَةٌ كَمَا ذَكَرَهُ السُّیُوْطِیُّ انتهی و قریب باین ست انچه در مجمع البحار می آرد۔ پس از قرآن شریف بحکم تفاسیر و کتب حدیث ثابت گشت که آمین دعاست **اما بیان جملۂ ثانیه** یعنی ثبوت اینکه اصل هر دعا اخفاست از قرآن شریف اینکه میفرماید الله تعالی اُدْعُوْا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَّخُفْیَةً اِنَّهٗ لَا یُحِبُّ الْمُعْتَدِیْنَ یعنی بخوانید

بیان ثبوت جملۂ اول که آمین دعاست

ازتفاسیر معتبره آمین دعاست

بیان ثبوت جملۂ ثانیه که اصل در دعا اخفاست

پروردگار خود را بطور تضرع واخفا چه الله تعالی دوست نمی دارد آنان را که از حکم خدا تجاوز میکنند۔

المسألة الثالثة امام رازی شافعی در تفسیر کبیر زیر این آیت آورده که حاصلش این است
التضرع التذلل والتخشع وآن اظهار ذل نفس ست والخفية ضد العلانية گفته میشود اخفیت
الشیء وقتیکه پوشیده و مستتر کنی او را بدانکه اخفا معتبرست در دعا و دلالت میکند برین معنی
چند وجوه۔ **وجه اول** این آیت ست چه الله برتر امر بدعا میکند در حالیکه مقرون باخفا باشد
وظاهر امر برای وجوب ست پس اگر مفید وجوب نباشد فلا اقل من کونه ندبا یعنی بالضرور از ندب
خالی نیست ثم قال الله تعالی بعده انه لا يحب المعتدين و در ظاهر مرادش این است انه لا یحب المعتدین
در ترک این هر دو امر مذکور که آن تضرع واخفاست چه الله برتر تارک این را دوست نمیدارد و دوست داشتن
خدا عبارت از دادن ثواب ست پس معنیش چنین شد هر آئینه کسیکه ترک کند در دعا تضرع واخفا فان الله
لا يثيبه البتة و نه احسان بکند با او و کسیکه نزدیک خدا چنین باشد کان من اهل العقاب لا محالة
پس ظاهر شد که هر آئینه قول الله برتر انه لا يحب المعتدين مثل تهدید شدید ست بر ترک تضرع واخفا در دعا
وجه دوم اینکه الله برتر ثنا خواند بر زکریا علیه السلام پس فرمود اذ نادى ربه نداء خفيا اى اخفاه من
العباد واخلصه لله وانقطع اليه یعنی پوشیده ندا را از بندگان و خالص کرد آن را برای خدای تعالی و منقطع شد
از همه بسوی وتعالی **وجه سوم** ما روى ابو موسى الاشعرى انهم كانوا فى غزاة فاشرفوا على
واد فجعلوا يكبرون ويهللون رافعى اصواتهم فقال عليه السلام اربعوا على انفسكم انكم
لا تدعون اصم ولا غائبا انكم تدعون سميعا قريبا وانه معكم **وجه چهارم** اینکه قال علیه السلام
دعائی در خفیه برابر هفتاد دعاست در ظاهر۔ واز حسن بصری رض مروی ست هر آئینه بودند مسلمانان
که کوشش کردندی در دعا و نشنیده شدی آواز ایشان الا همسا یعنی آواز نرم که مفهوم
نمیگردد چه الله برتر میفرماید ادعوا ربكم تضرعا وخفية و یاد کرد الله تعالی بنده خود زکریا
علیه السلام او فرمود اذ نادى ربه نداء خفيا **وجه پنجم** عقلی ست و آن اینکه نفس شديدة الميل
عظيمة الرغبة است در ریا و سمعه پس وقتیکه بلند کند آواز خود را در دعا ممتزج میگردد آن دعا
با ریا و ریا با آن می آمیزد فلا يبقى فيه الفائدة البتة پس بهترست اخفا در دعا تا که
محفوظ گردد از ریا **المسألة** الرابعة میفرماید ابو حنیفه رضی الله تعالی عنه

فا: دلائل اخفای آمین از تفسیر کبیر
فا: وجه دوم از تفسیر کبیر
فا: ایضاً وجه دوم
فا: ایضاً وجه چهارم
فا: ... از تفسیر کبیر
فا: ...

اخفای تامین افضل ست و امام شافعی رحمہ اللہ تعالی میفرماید اعلان آمین افضل ست۔ و
ابوحنیفہ رض در استدلال خود میفرماید کہ در قول آمین دو وجہ است یکی اینکہ آمین دعاست و دوم
اینکہ این اسمی ست از اسمای الٰہی پس اگر دعا باشد واجبست اخفای دعا لقولہ تعالی اُدْعُوا رَبَّكُمْ
تَضَرُّعًا وَّخُفْيَةً واگر اسمی از اسمای الٰہی میباشد نیز واجبست اخفای آن لقولہ تعالی وَاذْكُرْ
رَّبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَّخِيفَةً پس اگر ثبوت وجوب نباشد از استحباب کم نباید بود و نحن
بِهٰذَا الْقَوْلِ نَقُولُ یعنی و ما بدین قول میگوئیم انتہی کلام الرازی مَعْنَاهُ وَاِنْ كَانَ اٰمِيْنَ دُعَاءً
كَمَا هُوَ مَذْهَبُ الْجُمْهُوْرِ فَيَجِبُ اِخْفَاؤُهٗ لقولہ تعالی اُدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَّخُفْيَةً وَاِنْ كَانَ
اِسْمًا مِّنْ اَسْمَاءِ اللّٰهِ تَعَالٰى كَمَا هُوَ قَوْلُ بَعْضٍ وَجَبَ اِخْفَاؤُهٗ لِقَوْلِهٖ تَعَالٰى وَاذْكُرْ رَّبَّكَ فِيْ
نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَّخِيْفَةً وَّدُوْنَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ ای برادران اسلام این حال امام فخرالدین رازی
شافعی المذہب صاحب تفسیر کبیرست کہ در باب تامین دلائل اخفای مذہب امام اعظم رض را بیان نمودہ چہ
ادلہ اش از کلام الٰہی بمرتبہ رسیدہ کہ بادلہ دیگر از احادیث و آثار ہیچ حاجتش نماندہ و اگر زیادہ توضیح و
تنقیح این مقام کسی را درکار باشد رسالۂ تاج العلما سراج الفضلا خس چشمان فرقۂ نجدیہ خار
دل زمرۂ وہابیہ خاسک چشک فرق وہابیان گرز سرو گردن محمد ثان ماحی البدعات قامع الاختراعات
خرمن سوز شیاطین دین شعلہ زن اوراق غاویان ضالین حقائق پناہ رموز آگاہ مولانا و اولنا
مولوی **محمد شاہ** صاحب اوصلہ اللہ تعالی الی ماتمناہ من المآرب موسومہ بہ **بلاغ المبین**
فی اخفاء التامین را بالضرور ملاحظہ فرمایند و آنچہ بعضی از متعصبان وہابیہ بموجب
| زاغان کوران عوران شل | ہر انجا کہ باشد در انجا خلل | | از بی دماغی و سادہ لوحی خود از جانب خود |
شاید تحریری را خراش تراش نمودہ و از ادلۂ قرآنیہ دران یکی را نیاوردہ کہ جواب آن متعسرست و چنان
نمودہ کہ گویا کدام یکی حنفی اخذ آن از بلاغ المبین موصوف کردہ و باز خود در رد آن اوراق سیاہ
ساختہ تا کہ از کمال کیادی و حیلہ پردازی بوی عوام کالانعام چنان پندارند کہ این بلاغ المبین
است و بنام **التامین لاہل التامین** موسوم ساختہ جابجا دران می نویسد کہ قول
قول او را رد نمودہ ام محض بددیانتی و باعث خذلان اخروی ست چہ از حنفیان کسی
چنین نباشد کہ ادلۂ قویۂ کلام ربانی را گذاشتہ و ابتداءً تمسک باحادیث

زیادہ تحقیق در رسالۂ بلاغ المبین فی اخفاء التامین ست
بددیانتی بعضی از مذہبیان در تحریف ایشان

بجهر نداگرچه اوروی خود سیاه ساخته خودرا مصداق آیهٔ کریمه وَیَخِرُّونَ الْکَلِمَ عَنْ مَّوَاضِعِهٖ نموده وانچه
دران رساله جابجابرای استحکام دلائل خود مینویسد که اس طریق مین اگرچه فلان راوی واقع ہی اور اوسکی
ایک جماعت نے تضعیف کی ہی مگر ایک جماعت اوسکی توثیق بھی کرتی ہی محض ہفوات وہزلیات کرده و
از قواعد اہل اصول حدیث خلاف ورزیده چنانچه مولانا صاحب آنرا از نخبة الفکر نقل کرده که جرح مفسر
مولوی محمد شاه صاحب
بر تعدیل راوی مختلف فیه مقدم است وانچه در بعض مقامات مینویسد که اور اس راوی کی توثیق کے
لیے یہی امر کافی ہی که رجال بخاری مین سے مثلا یا رجال صحیحین مین سے ہی این نیز ژاژخائی وبیهوده گوئی است
چه مرتبه حضرت بخاری ومسلم رحمهما الله تعالی نزدیک شما اگرچه از پیغمبر برتر است مگر نزدیک جمیع اہل سنت
وجماعت حال ایشان مثل حال دیگر محدثین است وہمه رواة ایشان من کل الوجوه خالی از ضعف نیستند
اگرچه نسبت بدیگر محدثین راویان ضعیف در بخاری ومسلم کم اند ونیز از احتمال خطا ونسیان مثل فرشتگان مامون
ومعصوم نے پس اینچنین اقوال وی برای توثیق راوی نزدیک هیچکس کافی نباشد ودر باب اول از نقل
قول شیخ عبد الحق وفتح القدیر وغیرهما رحمهم الله اشارتی بطرف وجود راویان ضعیف در صحیحین نیز بیان
گشته است الی اصل آمدم بر سر مدعا قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ فِيْ تَفْسِيْرِ قَوْلِهٖ دُوْنَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ
الْمَعْنٰی اَنْ يَّذْكُرَ رَبَّهٗ عَلٰی وَجْهٍ يُسْمِعُ نَفْسَهٗ كذا فی التفسیر الکبیر معنی آنکه هر آئینه یاد کند رب
خود را بر وجهیکه شنواند نفس خود را وامام محی السنة شافعی در معالم التنزیل می فرماید اُدْعُوْا رَبَّكُمْ
تَضَرُّعًا اَیْ تَذَلُّلًا وَّاسْتِكَانَةً وَّخُفْيَةً اَیْ سِرًّا قَالَ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ بَيْنَ دَعْوَةِ السِّرِّ وَ
دَعْوَةِ الْعَلَانِيَةِ سَبْعُوْنَ ضِعْفًا وَّلَقَدْ كَانَ الْمُسْلِمُوْنَ يَجْتَهِدُوْنَ فِي الدُّعَاءِ وَ
مَا يُسْمَعُ لَهُمْ صَوْتٌ اِلَّا هَمْسًا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ رَبِّهِمْ وَذٰلِكَ لِاَنَّ اللّٰهَ تَعَالٰی قَالَ اُدْعُوْا
رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَّخُفْيَةً وَاِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰی ذَكَرَ عَبْدًا صَالِحًا وَّرَضِيَ فِعْلَهٗ فَقَالَ اِذْ نَادٰی
رَبَّهٗ نِدَآءً خَفِيًّا اِنَّهٗ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِيْنَ قِيْلَ الْمُعْتَدِيْنَ فِي الدُّعَاءِ وَقِيْلَ اَرَادَ بِهِ الْاِعْتِدَاءَ
بِالْجَهْرِ قَالَ ابْنُ جُرَيْجٍ مِنَ الْاِعْتِدَاءِ رَفْعُ الصَّوْتِ وَالنِّدَاءُ بِالدُّعَاءِ وَالصِّيَاحُ اِلٰی اٰخِرِ مَا قَالَ
باواز بلند خواندن ۱۲
یعنی بعضی از معتدین از حد در گذرندگان در دعا مراد میگیرند وبعضی میگویند که مراد الله تعالی بمعتدین
اعتدا بجهر در دعا است گفت ابن جریج داخل است در اعتدا بلند کردن آواز وندا در دعا یعنی جهر در دعا
اعتدا است وشغب کردن وهمچنین است در تفسیر مدارک وتفسیر بیضاوی وتفسیر جلالین وتفسیر کلیمی وغریب

له فلان ... اوالہم ... اسحاق ... از ابن ... ۱۲

بآمین است انچه در تفسیر روح البیان و تفسیر حسینی است و ملا علی قاری در مرقاة شرح مشکوة آورده اصل در دعا اخفا است لقوله تعالی ادعوا ربکم تضرعا و خفیة و شک نیست که آمین دعا است انتهی و علامه عینی در عمدة القاری شرح البخاری مینویسد قال اصحابنا اٰمین دعاء و الاصل فی الدعاء الاخفاء انتهی و قسطلانی شافعی در شرح بخاری میفرماید قالت الحنفیة و الکوفیون و مالک فی روایة بالاسرار لانه دعاء و سبیله الاخفاء لقوله تعالی ادعوا ربکم تضرعا و خفیة و حملوا ما روی عن جهره علیه الصلوة و السلام علی التعلیم انتهی یعنی و انچه گاه گاهی از رسول علیه السلام جهر آمین مروی گشته است برای تعلیم بود تا که سامعان دانند که امام نیز تامین میکند چنانچه از حضرت علی کرم الله وجهه نیز چنین گاه گاهی تعلیما منقول است و انچه در قسطلانی تخصیص اهل کوفه کرده وجهش اینکه در شرح نووی در باب قرأة نماز ظهر و عصر در فضائل شهر کوفه مینویسد کوفه شهریست معروف و آن شهر خانهٔ علم و محل فضلا و بنا گشته است در خلافت حضرت عمر و در قاموس می آرد که کوفه شهر کلان عراق است و قبهٔ اسلام و خانهٔ هجرت مسلمانان است و در آنجا قبل منزل نوح علیه السلام بود **فائده** پس از قرآن شریف بحکم تفاسیر و کتب احادیث بخوبی ثابت گشت که اصل هر دعا اخفا است و قتیکه از قرآن شریف ثابت گشت اینکه آمین دعا است و اصل هر دعا اخفا پس خود بخود ثابت گشت از قرآن شریف که اصل آمین اخفا است نه جهر چه آمین دعا است لقوله تعالی قد اجیبت دعوتکما کما مر و اصل هر دعا اخفا است لقوله تعالی ادعوا ربکم تضرعا و خفیة کما مر و ممنوع است جهر و رفع صوت بآن لقوله تعالی انه لا یحب المعتدین کما مر پس این حکم قرآن مجید است در حق اخفای تامین که اصل مقدم است بر حدیث در ائمهٔ احکام دین بموجب قاعدهٔ مقررهٔ مذکوره و انکار و بطلان این امر نیست پس محال چه در این انکار از نصوص قرآنی لازم می آید و آن از هیچ مسلمانی متصور نی و اگر بفرض محال بوجهی من الوجوه انکارش ممکن بودی پس بعضی از متعصبین که کورین بلا که یکی از متبعان شیخ نجدی است برای تصدیق قول خود که قول قوال در رد کرده ام لا محاله از نصوص قرآنی نیز انکار نمودی شاهد بر قول من تعصب اوست که در رسالهٔ خود برای فریب عوام کالانعام جا بجا مینویسد که قول قوال وارد کردم مگر چشمی بلکه چشم دیگر نیز چنان نابینا و به اعتبار این چنین بی بصیر گشته است که مصداق آیهٔ کریمهٔ فانها لا تعمی الابصار و لکن تعمی القلوب التی فی الصدور شده اصل ادلهٔ حنفیه که در باب اخفای تامین از کلام ربانی مکی و مدنی از چنان ظهور گشته که بر رسالهٔ طاخ المبین از نظرش گذشته و انچه گفته تعجب از کوم در این کلام مصداق باشد یا کاذب اگر صادق

پس در ان رساله بسم الله الرحمن الرحیم نیز مکتوب است و حمد و صلوٰة نیز موجود است اگر رد آن نیز کرده باشد انیقه نعوذ
کافی است و در اللازم است که از قول خود تائب گشته رجوع باسلام نماید و اگر کاذب باشد پس در عموم قوله تعالیٰ لعنة الله
علی الکاذبین داخل است یا نی اگر باشد باز توبه نماید و اگر نباشد دلیلی قوی باید که او لبر دجال بکچشم و لعین
ای خدا فریاد رس نعم المعین + الحاصل که در باب اثبات اخفای آمین تنها ادلۂ کلام ربانی کافی است بباقی دلائل از
احادیث و آثار چیزی احتیاج حنفیه درین باب نمانده مگر بحکم آنکه اہل شجاعت در آنجا مدعا میرسانند ما نیز اثبات مدعای خود
باحادیث بالاستقلال می نمائیم باید دانست هر حدیثیکه موافق حکم قرآن است مقدم باشد بر حدیث مخالف خود پس
در حدیث مخالف که حسن یا صحیح باشد اگر تاویلی ممکن باشد تاویلی کرده آید و الا متروک العمل گردد چنانچه در اصول حدیث
صاف ظاهر است مجملاً تفصیل این مقام اینکه معلوم کردن وجوه ترجیح بعضے احادیث بر بعضے دیگر بسیار سخت یعنے معلوم کردن
اینکه در وقت متعارض بودن دو حدیث غالب کدام است بچند وجه است که بیانش موجب تطویل است مگر برای نمونه چند
اسباب که مناسب باب است ذکر کرده میشود و آن اینکه گاہی بعضے احادیث را ترجیح بر بعضی دیگر بسبب موافقت قرآن
میشود و گاہی بسبب توافق وی با حدیث متواتر یا مشهور و گاہی از جهت اینکه آن یکی در بعضے اوقات و این دیگر در
اکثر اوقات بود و گاہی از جهت که راوی این حدیث فقیه مجتهد بود نه آن دیگر و یا در مجلس اقدس آنحضرت علیه السلام بسبب آنکه
این راوی بیشتر حاضر بودی و گاہی از جهت تقدم و تأخر ترجیح میباشد یعنی حدیث مؤخر راجح است زیرا که حکم مؤخر ناسخ حکم
مقدم میباشد چنانچه در رساله تامین در نماز احادیث متعارض وارد اند که بعضی از آن مثبت اخفا است و بعضی مثبت جهر مگر
احادیث اخفا را تامین مرجح اند بچند وجوه وجه اول اینکه احادیث اخفا موافق نصوص قرآنی است چنانچه گذشت
و نیز در تفسیر تیسیر الوصول منقول است که صحابه عرض کردند که یا رسول الله رب نزدیک است یا دور اگر نزدیک باشد پس آهسته او را
بخوانیم و اگر دور باشد پس بآواز بلند او را بخوانیم قَالَ اَصْحَابُهٗ عَلَیْهِ السَّلَامُ اَقَرِیْبٌ رَبُّنَا فَنُنَاجِیْهِ اَمْ بَعِیْدٌ فَنُنَادِیْهِ
فَنَزَلَتْ وَاِذَا سَاَلَکَ عِبَادِیْ عَنِّیْ فَاِنِّیْ قَرِیْبٌ یعنی پس نازل گشت اینکه وقتیکه از شما بندگان من از حال من پرسند پس
من قریب ایشانم ازین نیز صاف معلوم است که دعا آهسته باید خواند نه بجهر مگر دعائیکه جهر فرض مثل حج باشد بلا اختلاف ثابت است
باشد مثل لبیک حج وغیره و جهر آمین ازین قبیل نیست بلکه خلاف آن ثابت است بجهر متفق علیه امت است و آنچه در عنایه میگوید
وَاحْتَجَّ اَصْحَابُنَا بِاَنَّ التَّاْمِیْنَ دُعَاءٌ فَاِنَّ مَعْنَاهُ اَللّٰهُمَّ اَجِبْ کَالسَّبِیْلِ فِی الْاَدْعِیَةِ الْمُخَافَتَةُ عَلٰی
مَا قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی اُدْعُوْا رَبَّکُمْ تَضَرُّعًا وَّخُفْیَةً وَقَالَ عَلَیْهِ السَّلَامُ خَیْرُ الدُّعَاءِ الْخَفِیُّ انتہی و همچنین است
در غایه و کافی وجه دوم اینکه حدیث جهر آمین در بعضے اوقات وارد است محمول بر تعلیم امت تا که ایشان دانند که

بعد از ختم فاتحه آمین خوانده میشود چنانچه در مشکوة از صحاح آورده که آنحضرت علیه السلام گاه گاهی در نماز سریه بجهر خواندی
تا که مردم از حال قرات و مقدار آن آگاه گردند در تیسیر الوصول در فصل صلوة الظهر والعصر می آرد عَنْ اَبِیْ قَتَادَةَ
اَنَّ النَّبِیَّ صلعم یَقْرَأُ فِی الظُّهْرِ فِی الْاُوْلَیَیْنِ بِاُمِّ الْکِتَابِ وَ سُوْرَتَیْنِ وَ فِی الرَّکْعَتَیْنِ الْاُخْرَیَیْنِ
بِاُمِّ الْکِتَابِ وَ یُسْمِعُنَا الْاٰیَةَ اَحْیَانًا وَ عَنِ الْبَرَاءِ قَالَ کُنَّا نُصَلِّیْ خَلْفَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صلعم
الظُّهْرَ فَنَسْمَعُ مِنْهُ الْاٰیَةَ مِنْ سُوْرَةِ لُقْمَانَ وَ الذّٰرِیٰتِ انتهی و مثل این است در ابن ماجه در باب الجهر
بالآیة احیانا فی صلوة الظهر والعصر و همچنین است در دیگر کتب حدیث بخلاف حدیث اخفا که مطلقا در اکثر اوقات
چنین معهود لهذا ترجیح است حدیث اخفا را بر حدیث جهر چنانکه ملا علی القاری در شرح مختصر الوقایه مینویسد اَنَّ
الْجَهْرَ بِهَا فِیْ بَعْضِ الْاَحْیَانِ کَانَ لِلتَّعْلِیْمِ فِعْلًا کَمَا وَرَدَ وَ کَانَ عَلَیْهِ السَّلَامُ یُسْمِعُنَا الْاٰیَةَ اَحْیَانًا
لَا یَکُوْنُ سُنَّةً مُّسْتَمِرَّةً وَ اِلَّا لَمَا تَرَکَ عُمَرُ وَ عَلِیٌّ وَ ابْنُ مَسْعُوْدٍ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُمْ و کافی است
آنچه در کافی است وَ الْجَهْرُ الْمَرْوِیُّ مَحْمُوْلٌ عَلٰی اَنَّهٗ کَانَ اِتِّفَاقًا لَا قَصْدًا اَوْ کَانَ لِتَعْلِیْمِ النَّاسِ اَنَّ
الْاِمَامَ یُؤَمِّنُ کَمَا یُؤَمِّنُ الْقَوْمُ انتهی باید دانست که اینهمه توجیهات برای دفع تعارض است که صورت
مخلص از تعارض بدینطور است پس جائیکه تعارض در دلائل جانبین نباشد در انجا مطلق را بر اطلاق خود گذاشتن
ضروری است پس قول قائل غافل و اعتراض معترض العلیل که احادیث اربعه را پیش کرده چنانچه در لطیفه می آید در جواب
تسلیم محض بیجا است که در انجا بطوری تعارض ممکن نیست لطیفه چونکه بعضی از حنفیان منصفان از استدلال
غیر مقلدین در باب جهر بالتامین جواب شافی بدین نمط تحریر نمود که ازین احادیث گاهی ثابت نمیشود که آنحضرت
علیه السلام سهوا یا جهر بالتامین میکردند و متنازع فیه این است ورنه احیانا در نماز ظهر از آنحضرت علیه السلام بجهر
خواندن بخاری در صحیح خود می آرد پس بموجب این در نماز ظهر آیا تجویز قرات بجهر بیتوانند یعنی گاهی نمیتوانند که تعلیما بود
همچنین است حال تامین بالجهر الغرض یکی از لامذهبان که از سرتا پا پر از حماقت و مملو از جهالت است در رد آن ماشاء الله
حوصلهٔ علمیت خود را اظهار نموده در صفحه ۴۰ کتاب خود مینویسد و حال آنکه همین مجیب دشمن عقل و شعور در صفحه ۳۷
در علو خود و مذمت قدوة المحققین بدة المدققین جناب مولانا و بالفضل اولانا حضرت مولوی محمد شاه صاحب
موصوف متفرخراشی کرده مگر بحکم ع ذره را تاب آفتاب کجاست تا پایه مجیب بنصیب را سامعان فهم و ذی العلوم ازین جواب
وی معلوم نموده مینکند هرچه در تقریر خود و مذمت مولانا صاحب موصوف نوشته و مینویسد ناظران ذیشان ازل انصاف
بعینه خفته دایم خویش را بیدار می بینند بخواب اندوی قبول نموده تحسینش کرده فرمایند بجاست هرچه میگوید

ذکر دفع تعارض

لطیفه

در حشر ۵۰

زهی شیر معرفت ابیات
و در صرف عمرانیم تقریر
دلیل و نشان است

در صرف دولت ذوالجلال و احکام این بلند مقام

بشان حضور زیباست چراکہ از شرافت خدائی وی در مراتب کسی فرق نخواہد آمد ع چہ سیاہی یا سفیدی نقش بندد
سیاہ را سرخ بوشد خر بخندد ، طرفہ تر اینکہ ایشان از تنبہ کسان متنبہ نمیگردند نقل است کہ مخبوطی صاحب
مالیخولیا بالشہری سبید و گفت کہ من خدا ایم شخصی بجوابش گفت من از خدائی تو منکرم جواب او کہ از انکار تو در خدائی من
چہ نقصان کہ شان خدائی من از انکار تو بر احل کہ تراست سُبحَانَ اللّٰہ کہ مائیہ علمی خصمان این است کہ از این جواب ایشان
ظاہر است و آن جواب بلفظہا این است کہ بموجب اس قاعدہ آپ کے یہ بات لازم آتی ہی کہ جس جس جگہون مین
رسول صلی اللہ علیہ وسلم سے جہر ثابت ہی وہ سب احیانًا اور اتفاقات پر حمل کیا جاویگا جب تک وہ ان احادیث مین
معنی لفظ مداومت کے نہون پس اس بنا پر ان احادیث اربعہ مندرجہ ذیل کو کہ جو جہر قراءت فجر و عشا و مغرب مین
وارد ہین انکو بھی اتفاقات اور احیانًا پر حمل کیجیے **حدیث اول** عن جبیر بن مطعم قال سمعت رسول اللہ
صلعم یقرأ فی المغرب بالطور متفق علیہ **حدیث دوم** عن ام الفضل قالت سمعت رسول اللہ
صلعم یقرأ فی المغرب بالمرسلات عرفا متفق علیہ **حدیث سوم** عن البراء قال سمعت رسول اللہ صلعم
یقرأ فی العشاء والتین والزیتون متفق علیہ **حدیث چہارم** عن عقبۃ بن عامر ان النبی صلعم امہم بالمعوذتین
فی صلوۃ الصبح رواہ ابن حبان و احمد و ابن ابی شیبۃ والطبرانی والحاکم فی سننہم کیونکہ ان احادیث مین صرف یہ
مضمون ہی کہ یعنی حضرت رسول اللہ صلعم کو پڑھتے سنا پس بنا بر قاعدہ آپ کے یہ لازم نہین آتا کہ ہمیشہ ایسا کیا کرتے
تھے بلکہ احیانًا اوقات مین قراءت بجہر کرتے تھے اور حالانکہ کوئی فرد بشر امت محمدیہ علی صاحبہا افضل الصلوۃ والتحیہ سے
اسکا قائل نہین پس آپ اسکو تسلیم کیجیے یا اس باطل مردود دعوی سے اپنے باز آئیے انتہی کلامہ مین کہتا ہون
(بنا بر زعم فاسد تیرے تھے)
جب خدا نے ہمارے زمانے مین ایسے گدھونکو مرتبہ اجتہاد کا دیا بھلا مرد لبیب ذی علم و ذی شعور کو انکے سامنے گفتگو سے کیونکر
باز نہ آنا ہوگا کیونکہ کسی آدمی کو گدھون کے اصطبل مین کیا رونق اور آئینہ سکندری کو نابینون کی مجلس مین کیا فرق
ہوگا مجتہد صاحب کو اتنا شعور بھی نہوا کہ ان حدیثون سے عین مدعا ئے خصم کو مدلل کر دینا اور خصم کے ہاتھ پر
اپنے ہاتھون سے تلوار دیدینا ہی کسی نے کیا سچ کہا ہی ع عدو شود سبب خیر گر خدا خواہد ع خمیر مایۂ دکان شیشہ گر سنگ است
ای مجتہد بیشعور ان چارون حدیثون سے اتنا ثابت ہوا کہ آپ کی قراءت کا حال مختلف طور پر تھا کبھی کسی سورت سے کبھی کس
سورت سے آپ کی قراءت ہوتی تھی تعین کر کے کسی سورت سے آپ نے علی الدوام قراءت نہین فرمائی اور یہ تو بعینہ مقصود خصم کا ہی
اور وجہ یہ کہ تم سمجھے ہو اجتہاد کا فرق اور عقل کا پھیر ہی اسباب مین اپنے پیر و مرشد نذیر حسین دہلوی سے دریافت کر لیجیے جیسا کہ
تمہارے خصم نے پہلے ہی سے تمکو متنبہ کر دیا ہی اور اب سب علماء اہل اسلام کی خدمت مین یہی عرض ہی کہ بموجب

کمال جزاءُ الاحسانِ الّا الاحسانُ کے اس مجتہد صاحب کی کتاب جزء اول سے آخر تک ایسی استدلالات واہیات سے بھری ہوئی ہے بعوض اس ایک احسان کے جو ہمارے حنفیون کی تائید کے واسطے دلائل بیان کیے اون سب سے ہم اغماض واعراض کرتے ہین کیونکہ مجتہد صاحب کا خصم ایسا ہی لاڑ پونکے شکار کرنیمین جو ایک شیر درندہ اور اژدہاے شعلہ زن ہے امید کامل ہے کہ مجتہد صاحب کو اس کتاب کے بدلے مین سر و پا خلعت شناعت پہنادیگا مگر ایک بات کو سب صاحب یاد رکھین کہ ہم تقلید کو بالراس والعین مانتے ہین مگر اپنے محل اور فقہ اور احکام دینی کے اندر اور جب علم حدیث مین تنازع غیر مقلدین کے ساتھ واقع ہوتا ہے تو اسوقت ہم سوا اصول حدیث کے اور کسیکی تقلید جانتے نہین ہین اسپر یہ بیہودہ بکنا ہے کہ تمہارے امام کے نزدیک یون ہی ہے ہمکو ماننا پڑیگا محض بیجا ہے کیونکہ حدیث مین تنازع کرنیکے وقت ہمکو تقلید کرنا تب ضرور ہوگا جبکہ ہم خصم سے اسبات کا الزام اوٹھاوین کہ اگر ہم اپنے امام کے قول کی پاسداری نکرین تو اہل اصول حدیث کے نزدیک ہمارے پاس اور کچھ استدلال نہین اور یہبات خدا نکرے تا قیامت نہوویگی کیونکہ ہم اپنے مذہب کے مسائل کو فقہ مین تقلیدًا مانتے ہین اور تنازع کیوقت مخالفون کے سامنے بالاستقلال موافق اصول حدیث کے بھی انکو ثابت کرسکتے ہین جیسا کہ حقیت قرآن مجید کی اپنے یہان اپنے طور پر مانتے ہین اور وقت تنازع کے اہل کتاب کے ساتھ اونکی کتابون سے ثبوت دے سکتے ہین اور دوسری عرض یہ ہے کہ جو ہمارے نزدیک حدیث ضعیف مثل مرفوع منقطع و مرسل و موقوف و امثال آن معتبر ہے اوسکے معنی یہ ہین کہ قیاس پر اوسکو ترجیح ہے بخلاف مذہب امام شافعی رحمہ کے نیہ کہ صحیح حدیثون کو چھوڑکر ضعیف حدیثپر عمل کرتے ہین وَالسَّلَامُ عَلٰی مَنِ اتَّبَعَ الْهُدٰی الحاصل آمدم برسر مطلب

ونیز دلالت میکند بر اخفاے تامین حدیث ابی ہریرہ رض قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صلعم اِذَا قَالَ الْاِمَامُ غَیْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَیْہِمْ وَلَا الضَّالِّیْنَ فَقُوْلُوْا اٰمِیْنَ فَاِنَّ الْمَلٰٓئِکَۃَ تَقُوْلُ اٰمِیْنَ وَاِنَّ الْاِمَامَ یَقُوْلُ اٰمِیْنَ فَمَنْ وَّافَقَ تَاْمِیْنُہٗ تَاْمِیْنَ الْمَلٰٓئِکَۃِ غُفِرَ لَہٗ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِہٖ رواہ النسائی یعنی فرمود رسول علیہ السلام وقتیکہ بگوید امام غیر المغضوب علیہم ولا الضالین پس بگوئید آمین چہ ہر آئینہ فرشتگان میگویند آمین ہر آئینہ امام میگوید آمین پس کسیکہ موافق شود آمین گفتن او با آمین گفتن فرشتگان بخشیدہ گردد گناہان ماتقدم او پس ازین حدیث صحیح معلوم و ہویدا است کہ تعلیم فرمودن آنحضرت علیہ السلام مر ما را با آمین گفتن فرشتگان و با آمین گفتن امام دال بر عدم علم ایشان است بر تامین فرشتگان و امام و عدم علم مقتدیان بر تامین امام دال بر اخفاے امام است تامین را چنانچہ

[illegible]

آمدم بر سر مطلب [illegible]

در تعلیم تامین فرشتگان تیز همین علت است پس همین حدیث شریف بسبب موافقت وی مرکتاب الله را از جمیع احادیث
این باب که مخالف کتاب الله اند قوی تر است و همین حکم است در احادیث دیگر که مثل این حدیث باشند لهذا فاضل المعی
عالم لوذعی حضرت مولوی عبدالحی اللکنوی اَفَاضَ اللهُ فُیُوضَ حَیَاتِهٖ عَلَی الْمُسْلِمِیْنَ در حاشیه هدایه این حدیث
راسند گرفته بلفظ لیبد **قوله** فَاِنَّ الْاِمَامَ یَقُوْلُهَا **قُلْتُ** فِیْهِ حُجَّتَانِ لَنَا اِحْدٰیهُمَا عَلٰی الْمَالِکِیِّ
بِاَنَّ الْاِمَامَ یَقُوْلُهَا وَالثَّانِیَةُ عَلَی الشَّافِعِیِّ بِاَنْ یُخْفِیَهَا الْاِمَامُ لِاَنَّهٗ لَوْ کَانَ یَجْهَرُ لَکَانَ مَسْمُوْعًا
مَحْکِیًّا لَہٗ وَاسْتَغْنٰی عَنْ قَوْلِهٖ فَاِنَّ الْاِمَامَ یَقُوْلُهَا انتهی و مثل این دال بر اخفای تامین است حدیث دیگر
که از ابوهریره رض مروی است قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللهِ اِذَا قَالَ الْاِمَامُ غَیْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَیْهِمْ وَلَا الضَّآلِّیْنَ
فَقُوْلُوْا اٰمِیْنَ فَاِنَّهٗ مَنْ وَافَقَ قَوْلُهٗ قَوْلَ الْمَلٰٓئِکَةِ غُفِرَ لَهٗ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهٖ رواه الامام محمد
فی موطاه والبخاری فی صحیحه و نحوه من مسلم این حدیث صحیح نیز صریح الدلالت است بر اخفای آمین چه آنحضرت علیه السلام
موقوف کرده اند تامین مقتدیان را بر فراغت امام از قرات غَیْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَیْهِمْ وَلَا الضَّآلِّیْنَ و درین تنبیه است
بطرف اینکه محل تامین امام این است یعنی فراغت از ولا الضالین پس هر گاه امام تامین کند شما نیز تامین کنید چنانچه در
حدیث دیگر است اِذَا اَمَّنَ الْاِمَامُ فَاَمِّنُوْا الحدیث و مراد از آمین گفتن امام فراغت وی است از غَیْرِ
الْمَغْضُوْبِ عَلَیْهِمْ وَلَا الضَّآلِّیْنَ چه محل آمین گفتن امام نیست چنانچه از حدیث فَاِنَّ الْمَلٰٓئِکَةَ تَقُوْلُ اٰمِیْنَ
وَاِنَّ الْاِمَامَ یَقُوْلُ اٰمِیْنَ الحدیث معلوم گشته انچه بعضی سماع حمل کرده چه و نیز صورت نمره دو واِنَّ الْاِمَامَ یَقُوْلُ
اٰمِیْنَ در حدیث بالا لغو و بیفائده گردد و لهذا امام محمد بعد از نقل حدیث عن ابی هریرة رض قال قال رسول الله
صلعم اذا امن الامام فامنوا فانه من وافق تامینه تامین الملائکة غفرله ما تقدم من ذنبه در موطای خود مینویسد
وَبِهٰذَا نَاْخُذُ یَنْبَغِیْ اِذَا فَرَغَ الْاِمَامُ مِنْ اُمِّ الْکِتَابِ یُؤَمِّنُ الْاِمَامُ وَیُؤَمِّنُ مَنْ خَلْفَهٗ وَلَا یَجْهَرُوْنَ
ای الماموم والامام جمیعا ۱۲
انتهی **وجه سوم** اینکه راویان اخفای تامین حضرت عمر بن الخطاب و علی بن ابیطالب و عبدالله بن مسعود اند رضی الله
عنهم چنانکه در لمعات التنقیح شرح مشکوة المصابیح و در شرح سفرالسعادت مرقوم است و این هر سه راویان عموما و بالتخصیص
بر راویان جهر تامین افقه و اعلم اند و قاعده اصول است که روایت افقه و افضل بر روایت دیگران که چنین نباشند مقدم می باشد
است **و در باب رفع الیدین** نیز همین قاعده ملحوظ خاطر باید داشت چنانچه انشاء الله تعالی عنقریب آمدنی است خصوصا
روایت و مذهب عمر بن الخطاب رض که آنحضرت علیه السلام در امت خود در اجتهاد شهادت فرموده منکر لیس از من نیزی البوبکر رض و عمر
تائید چنانچه در مشکوة در باب جمیع المناقب مرقوم است عَنِ ابْنِ مَسْعُوْدٍ رض اَنَّ النَّبِیَّ صلعم قَالَ اِقْتَدُوْا بِالَّذَیْنِ

بَعْدِی اَبِی بَکْرٍ وَّعُمَرَ و در حق حضرت علی بن ابی طالب کرم الله وجهه چنین هدایت فرموده اند که من شهر علمم و ایں دروازه
من خانۂ حکمت و دین ام و علی دروازۂ آن چنانچه در باب مناقب علیؓ در مشکوة مرویست اَنَا دَارُ الْحِکْمَةِ وَعَلِیٌّ بَابُهَا
و علی الخصوص عبد الله بن مسعود رضی الله عنه که در شان وی مرویست که در امور دین هر چه عبد الله بن مسعود شما را بیان
فرماید پس است انرا چنانچه در مشکوة همدرین باب است وَمَا حَدَّثَکُمْ ابْنُ مَسْعُوْدٍ فَصَدِّقُوْهُ پس حقیکه
راویان اخفای آمین چنین اکابر دین اند چگونه روی معترضین بر مذهب امام اعظم سیاه نباشد ❁ چراغی را
که ایزد بر فروزد ✤ هر آنکس تف کند ریشش بسوزد ✤ یُرِیْدُوْنَ اَنْ یُّطْفِئُوْا نُوْرَ اللّٰهِ بِاَفْوَاهِهِمْ وَاللّٰهُ
مُتِمُّ نُوْرِهٖ وَلَوْ کَرِهَ ❁ قلم اینجا رسید و سر بشکست ✤ وجه چهارم اینکه حدیث جهر مقدم است بر حدیث
اخفا پس حدیث اخفای آمین راجح است چه ناسخ حدیث جهر آمین است چنانچه در کفایه و عنایه و نهایه شرح هدایه
می آرد قَالَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ مَسْعُوْدٍ تَرَکَ النَّاسُ الْجَهْرَ بِالتَّامِیْنِ وَمَا تَرَکُوْا اِلَّا لِعِلْمِهِمْ بِالنَّسْخِ
یعنی گذاشت مردم بجهر گفتن آمین را و نگذاشتند این را مگر از جهت تیقن ایشان بنسخ آن چنانچه حکم رفع الیدین نیز
همچنین است و عقلاً نیز تائید قول عبد الله بن مسعودؓ ممکن است و آن اینکه در زمانه عبد الله بن مسعودؓ نبود مردم مگر صحابه
و یا تابعین و گذاشتن اهل آن زمانه که جمله صالحین و جان نثاران سنت مصطفوی بوده اند چگونه از جمیع ایشان بیکبارگی بغیر نسخ
تنها ترک این امر بصدور آید و با لفرض اگر از جهت تکاسل و یا علت دیگر این امر مسنون را ایشان باتفاق گذاشته باشند
پس همین اختصاص را چه علت است که ایشان دیگر احکام دین تنقیص نکرده باشند پس در ینصورت تنقیص امر دین از ایشان
بر هر احدی پوشیده نیست و چونکه مدار احکام دین محصور بر سلف است پس بغرض تنقیص از ایشان در دین نقصان دین نیز
ظاهر است و آن نزدیک همه باطل است چه حق تعالی میفرماید اَلْیَوْمَ اَکْمَلْتُ لَکُمْ دِیْنَکُمْ الآیة و نیز میفرماید
اِنَّا لَهٗ لَحٰفِظُوْنَ پس بالضرور جهر نسخ آمین مسلم گشت و هو المدعی اگرچه در صدر اول حکم این نسخ عموماً معلوم
هر شخص نگشته بود مثل ابوهریرهؓ چنانچه در ابن ماجه از بشر بن رافع روایت میکند و او از ابی عبد الله بن عم ابوهریره
و او از ابوهریرهؓ قَالَ تَرَکَ النَّاسُ التَّامِیْنَ وَکَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم اِذَا قَالَ غَیْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَیْهِمْ
وَلَا الضَّآلِّیْنَ قَالَ اٰمِیْنَ حَتّٰی یَسْمَعَهَا اَهْلُ الصَّفِّ الْاَوَّلِ فَیَرْتَجُّ بِهَا الْمَسْجِدُ یعنی گفت ابوهریرهؓ
گذاشت مردم آمین گفتن را و بود آنحضرت علیهم السلام وقتیکه فرمودی ولا الضالین گفتی آمین تا آنکه شنیدی آنرا
اهل صف اول و ازین جنبش خوردی پس آن مسجد نبوی صلعم لهذا در انجاح الحاجة شرح ابن ماجة زیر این حدیث مینویسد
فَ[illegible] ... عَلٰی تَرْکِ الْجَهْرِ بِالتَّامِیْنِ وَلَعَلَّ حَدِیْثَ الْاِخْفَاءِ لَمْ یَبْلُغْهُ یعنی این انکار

از ابو ہریرہؓ بر ترک جہر بآمین از ہجیت بود کہ شاید اور احدیث اخفای بآمین نرسیدہ بود علاوہ اینکہ چونکہ صحابہ و تابعین در زمانہ حضرت ابو ہریرہؓ و عبد اللہ بن مسعودؓ تارک جہر بآمین گشتند پس تنہا قصور امام اعظمؓ بیچارہ چیست کہ عامل بالحدیث نیست بلکہ اینچنین عمل بالحدیث کہ مخالف جم غفیر از علمای خیر القرون باشد کسی از نزد مزید بر این اینکہ اینحدیث بوجہ بلکہ بچہار وجہ کہ آن مخالف بودن وی است از حکم کتاب اللہ و سنت رسول اللہ ضعیف است پس وجہ دوم اینکہ ابو عبد اللہ عمزادہ ابو ہریرہؓ راوی اینحدیث شخصی مجہول ست و از توثیق بعضی توثیق تام حاصل نمی آید تا کہ حدیث وی موجب اسکات خصم گردد۔ وجہ سوم اینکہ بشر ابن رافع راوی اینحدیث مجروح ست مگر پیشتر از بیان جرح وی معرفت قاعدہ کہ مولانا موصوف در بلاغ المبین آنرا نقل کردہ و جناب جمیل احمد سہسوانی از ان غافل گشتہ است درینمقام لابدی ست و آن اینکہ شخصیکہ بعضی محدثین تعدیل وی نمایند و بعضی دیگر جرح پس در حق وی جرح مبین مقدم ست از تعدیل و جرح غیر مبین غیر مقبول و شخصیکہ از تعدیل خالی باشد در حق وی جرح مطلقا مقبول ست اگرچہ مجمل غیر مبین باشد چنانچہ در شرح نخبۃ الفکر حافظ ابن حجر گفتہ وَالْجَرْحُ مُقَدَّمٌ عَلَى التَّعْدِيلِ إِنْ صَدَرَ مِنْ عَارِفٍ بِأَسْبَابِهٖ لِأَنَّهٗ إِنْ كَانَ غَيْرَ مُفَسَّرٍ لَمْ يَقْدَحْ فِيمَنْ ثَبَتَتْ عَدَالَتُهٗ فَإِنْ خَلَا الْمَجْرُوحُ عَنِ التَّعْدِيلِ قُبِلَ الْجَرْحُ فِيهِ مُجْمَلًا عَلَى الْمُخْتَارِ انتہی لہذا ہر جرحیکہ در تقریب ابن حجر درج کردہ وی نزدیک جمیع محدثین مقبول ست چہ آن جرح یا مفسر میباشد و یا در حق کسی باشد کہ عدالتش ثابت نباشد چنانچہ از تقریب ظاہر است چونکہ این را دانستی پس ترا باید شنید قَالَ فِي التَّقْرِيبِ بِشْرُ بْنُ رَافِعٍ ضَعِيفُ الْحَدِيثِ انتہی و نیز ابن القطان در کتاب خود مینویسد کہ بشر بن رافع ابو الاسباط نجرانی ضعیف ست و نیز علامہ عینی در بنایہ مینویسد هُوَ حَدِيثٌ ضَعِيفٌ وَفِي إِسْنَادِهٖ بِشْرُ بْنُ رَافِعٍ ضَعَّفَهُ الْبُخَارِيُّ وَالتِّرْمِذِيُّ وَالنَّسَائِيُّ وَأَحْمَدُ وَابْنُ مَعِينٍ یعنی این حدیث ضعیف ست چہ در اسناد این بشر بن رافع ست و ضعیف گفت او را بخاری و ترمذی و نسائی و امام احمد و یحیی بن معین استاذ بخاری وغیرہ وجہ چہارم اینکہ حدیث بشر بن رافع کہ از ابی عبد اللہ عمزادہ ابو ہریرہؓ روایت میکند بحکم قاعدہ محدثین موضوع ست قَالَ ابْنُ حَجَرٍ فِي شَرْحِ نُخْبَةِ الْفِكَرِ فِي بَيَانِ قَرَائِنِ الْوَضْعِ مِنْهَا مَا يُوجَدُ مِنْ حَالِ الْمَرْوِيِّ كَأَنْ يَكُونَ مُنَاقِضًا لِنَصِّ الْقُرْآنِ أَوِ السُّنَّةِ الْمُتَوَاتِرَةِ أَوِ الْإِجْمَاعِ الْقَطْعِيِّ أَوْ صَرِيحِ الْعَقْلِ حَيْثُ لَا يَقْبَلُ شَيْئًا مِنَ التَّأْوِيلِ انتہی چرا کہ ارتجاج مسجد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم از روی صراحت عقل غیر متصور ست چہ آن مسجد تنگ و پست بام بود و سقفش عریش چنانچہ در باب غسل جمعہ از کتاب الطہارۃ در سنن ابو داود از حدیث ابن عباسؓ ظاہر ست و از جرید النخل یعنی از شاخسار ہای نخل وغیرہ بود کما فی حدیث

ابی سعید الخدری رواه البخاری فی الباب الاخیر من الجزء الثالث تا آنکه در وقت بارش باران آبش بر زمین میچکیدی چنانچه در حدیث ابی سعید است فانه قال فمطرت السماء تلک اللیلة وکان المسجد علی عریش فوکف المسجد فبصرت عیناي رسول الله صلعم وعلی وجهه اثر الماء والطین متفق علیه وقتیکه حال مسجد آنحضرت علیه السلام چنین بود چنانچه شنیدی پس چگونه ارتجاج یعنی اضطراب وجنبیدن آن مسجد از صوت مردم متصور گردد علاوه اینکه ماقبل قول فیرتج همدرین حدیث مینویسد حتی یسمعها اهل الصف الاول که دران انحصار سماعت بر بعضی مردم نزدیک از صف اول مینماید چنانچه در ابوداود همین حدیث را بسند بشر بن رافع عن ابی عبدالله بن عم ابی هریرة روایت میکند عن ابی هریرة رض قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا تلا غیر المغضوب علیهم ولا الضالین قال آمین حتی یسمعه من یلیه من الصف الاول انتهی ومتصل آن مینویسد فیرتج بها المسجد پس ارتجاج مسجد وحصر سماعت بر بعضی مردمان نزدیک از صف اول بعید از لب هر ذی لب است وصاف نشان وضع است کما لا یخفی علی صاحب الفهم والذکی وحمل آن بر مبالغه باوجودیکه ممنوع شرعی است اگر محتمل کذب باشد خاصة در مقام که بالتصریح کذب است نیز ممکن نیست چه قول حتی یسمعها اهل الصف الاول وحتی یسمعه من یلیه من الصف الاول مخالف وضد مبالغه موجود است بخلاف میدان منی چه در انجا مردم بکثرت میباشند ونیز مقام منی درمیان کوهها است چه دران مبالغه نیست واگر باشد پس کذب را دران مجالی نیست فاذا عرفت هذا افافهم ان هذا ادل الوضع مع ان ذلک الحدیث لو سلم فهو دال علی ترک الناس للتامین وما کان الناس فی زمانه الا الصحابة والتابعین الاجلة فدل ترک الصحابة والتابعین الاجلة ایاه علی ان السنة اخفاؤه عندهم للادلة الواضحة من الکتاب والسنة وجه ششم شیخ یحیی بن معین که سردار محدثین است واکثر حالات وی در خطبه تیسیر الوصول مرقوم است میگوید که حدیث وائل بن حجر در باب جهر آمین ضعیف است قابل ولائق حجت نیست چنانچه امام زیلعی در تبیین الحقائق مینویسد قال الشافعی یجهر بها عند الجهر بالقراءة لحدیث وائل بن حجر قال سمعت النبی صلعم انه قال آمین ومد بها صوته وما رواه ضعفه یحیی بن معین ولا یلزم حجة انتهی وشیخ ابن همام صاحب فتح القدیر اینحدیث را معلول گفته چنانچه شیخ عبدالحق در لمعات وصراط المستقیم شرح سفر السعادة گفته پس آنچه مخالفین از نسائی ودارقطنی بسند ابی هلال واو از نعیم المجمر می آرد انه قال صلیت وراء ابی هریرة رض فقرأ بسم الله الرحمن الرحیم ثم قرأ بام القرآن حتی اذا بلغ غیر المغضوب علیهم ولا الضالین فقال آمین فقال الناس آمین

[illegible]

نفسی بیده انی لاشبهکم صلوٰۃ رسول اللہ صلعم یعنی گفت نعیم المجمر که نماز خواندم در پس ابوہریرہ پس خواند ابوہریرہ بسم اللہ الرحمن الرحیم پستر خواند فاتحه را تا آنکه به ولا الضالین رسید پس خواند ابوہریرہ آمین پس مردم نیز آمین خواند و در وقت ہر سجدہ تکبیر گفتی و در وقت ایستادن از قعدۂ اولی نیز تکبیر گفت و پس از سلام گفت بخدا که نماز من بانماز رسول اللہ صلعم از نماز شما مشابه تر و مناسب تر است انتہی پس از ینحدیث جہر تامین امام و مقتدی ہر دو ثابت است مدفوع ست بچند وجه **وجه اول** اینکه ابوہلال راوی این حدیث لین الحدیث است قال فی التقریب محمد بن سلیم ابو ہلال البصری صدوق فیه لین انتہی یعنی ابوہلال صدوق است در وی لین ست **و** در نخبة الفکر میگوید للجرح مراتب اسوؤها الوصف بافعل کاکذب الناس ثم دجال او وضاع او کذاب واسہلہا لین او سیئ الحفظ او فیه ادنی مقال یعنی برای جرح راوی مراتب است بدترین آن وصف اوست باسم تفضیل مانند لفظ اکذب پستر دجال یا وضاع و اسہل آن لفظ لین یا سیئ الحفظ یا فیه ادنی مقال ست **و** وجیه الدین در شرح الشرح گفت فکل من قیل فیه ہذه المراتب لا یحتج به ولا یستشہد به ولا یعتبر به ولا یکتب حدیثه اصلاً یعنی ہر که در وی این مراتب چہارگانه گفته شود پس حدیث وی قابل استدلال و استشہاد نیست و نه لائق اعتبار و گاہی حدیث او نوشته نگردد انتہی و تفصیل زیاده ازین در بلاغ المبین ست **الحاصل** که از ما ذکر معلوم گشت که حدیث ابوہلال قابل اعتبار نیست و بالتخصیص در مقابلۂ قرآن شریف و احادیث صحیحه **وجه ثانی** اینکه حدیث مذکور دلیل او دیگر احادیث که شامل بجہر تسمیه باشند مخالف احادیث صحیحۂ قویه و عمل جمہور صحابه و خلفای اربعه رضوان اللہ علیہم اجمعین اند قالت عائشة کان رسول اللہ صلعم یفتتح الصلوٰۃ بالتکبیر والقراءۃ بالحمد للہ رب العٰلمین الحدیث رواہ ابوداود و مسلم یعنی آنحضرت علیه السلام نماز را بتکبیر تحریمه شروع نمودی و قرارت را بالحمد للہ رب العالمین وقال انس صلیت مع رسول اللہ صلعم وابی بکر و عمر و عثمان فلم اسمع احداً منہم یقرأ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم **رواہ** مسلم والنسائی والامام مالک والامام ابوحنیفة رض وقال انس رض کان رسول اللہ صلعم وابوبکر و عمر و عثمان یفتتحون القراءۃ بالحمد للہ رب العٰلمین **رواہ** الترمذی والبخاری وابوداود نحوه وقال الترمذی ہذا حدیث حسن صحیح والعمل علی ہذا عند اہل العلم من اصحاب النبی صلعم والتابعین ومن بعدہم کانوا یستفتحون القراءۃ بالحمد للہ رب العٰلمین یعنی این حدیث حسن صحیح ست و بر ین ست عمل اہل العلم از صحابه و تابعین و آنانکه بعد ایشان بودند افتتاح کردندی قرارت را بالحمد للہ رب العالمین وقال انس رض صلیت خلف النبی صلی اللہ علیه وسلم وابی بکر و عمر و عثمان فکانوا یستفتحون بالحمد للہ رب العالمین

ف: جواب وجه اول در ذکر ضعف ابوہلال

ف: جواب وجه دوم و تمسک به حدیث بجہر تسمیه در قرارت

ف: احادیث عدم جہر بتسمیه در قرارت

لا یذکرون بسم اللہ الرحمن الرحیم فی اول قراءۃ ولا فی اخرھا **رواہ مسلم وقال** ابو حنیفۃ
فی مسندہ عن حماد عن ابراھیم قال قال عبد اللہ بن مسعود رض فی الرجل یجھر ببسم اللہ الرحمن
الرحیم انھا اعرابیۃ وکان لا یجھر بھا ولا اصحابہ **وقال** ابو حنیفۃ رح عن یزید بن
عبد اللہ بن مغفل عن ابیہ انہ صلی خلف امام یجھر ببسم اللہ الرحمن الرحیم فلما انصرف
قال یا عبد اللہ انی صلیت خلف رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وابی بکر وعمر وعثمن فلم
اسمعھم یجھرون ببسم اللہ الرحمن الرحیم یعنی یزید از پدر خود کہ عبد اللہ ست روایت میکند کہ نوبتی وی در
پس امامیکہ جہر بہ بسم اللہ میکرد نماز خواند پس وقتیکہ از نماز فارغ گشت امام را گفت ای بندۂ خدا ہر آئینہ من پس رسول
علیہ السلام وابی بکر و عمر و عثمان رض نماز خواندہ ام پس از ہیچ یکی از ایشان نشنیدم کہ جہر بہ تسمیہ میکردند انتہی وور
ترمذی ست قال ابن عبد اللہ بن مغفل سمعنی ابی وانا فی الصلوۃ اقول بسم اللہ الرحمن الرحیم
فقال ای بنی ھذا محدث وایاک والحدث قال وقد صلیت مع النبی صلعم وابی بکر وعمر و
مع عثمن فلم اسمع احدا منھم یقولھا فلا تقلھا اذا انت صلیت فقل الحمد للہ رب العلمین و
قال الترمذی والعمل علیہ عند اکثر اھل العلم من اصحاب النبی صلعم منھم ابو بکر وعمر وعثمن
وعلی وغیرھم ومن بعدھم من التابعین وبہ یقول سفین الثوری وابن المبارک واحمد واسحق
لا یرون ان یجھر ببسم اللہ الرحمن الرحیم قالوا ویقولھا فی نفسہ انتہی یعنی شنید پدرم از من حالیکہ
من در نماز تسمیہ میگفتیم پس مرا گفت ای پسر من این بدعت ست و دور دار خود را از بدعت بدعت را از خود الی قولہ فلا تقلھا
پس مگو تسمیہ را یعنی بجہر وقتیکہ میگذاری نماز را پس بگو الحمد للہ الی لا یرون یعنی وایشان صواب نمیدانستند جہر تسمیہ را
وگفتند ایشان کہ بگوید تسمیہ را بخفیہ انتہی **وہر آئینہ** فرمود علیہ السلام فانہ من یعش منکم بعدی فسیری
اختلافا کثیرا فعلیکم بسنتی وسنۃ الخلفاء الراشدین المھدیین تمسکوا بھا وعضوا علیھا
بالنواجذ **رواہ** احمد وابو داود وابن ماجۃ والترمذی وقال ھذا حدیث حسن صحیح یعنی ہر آئینہ
ہر کہ از شما بعد از من زندہ ماند پس قریب ست کہ ببیند اختلاف بسیار پس لازم گیرید طریقۂ مرا و طریقۂ خلفای راشدین ہدایت یافتگان را
محکم و سخت گیرید آنرا بدندانہای پسین انتہی چونکہ این را دانستی پس ہرچہ در جہر تسمیہ گفتہ شد ہمان ست جواب در جہر آمین **وجہ سوم** اینکہ در حدیث
فقال الناس آمین وقعست فقول لازم نیست کہ بجہر بلند باشد ممکن ست کہ ابو نعیم نزدیک حضرت ابی ہریرہ درمیان دیگر مقتدیان
یعنی از گفتن لازم نیست کہ آن گفتن بجہر باشد
در پس وی ایستادہ باشد و حروف بسم اللہ الرحمن الرحیم وفاتحہ و آمین را از حضرت ابی ہریرہ رض شنیدہ باشد و نیز آمین را از مقتدیان

جواب بعض مغالطات

یعنی برای تعلیم و علم مقتدیان نیز حضرت ابی هریرهؓ مثل آنحضرت علیه السلام شنیده باشد و برای تعلیم و علم مقتدیان بعضی
کلمات و حروف را بایشان شنوانیده باشد و لهذا گفته باشد و الذی نفسی بیده انی لاشبهکم بصلوة رسول الله صلعم
یعنی از شما کسی تعلیم مقتدیان نمیکند بخلاف من کما لایخفی علی المنصف العادل. و آنچه بعضی از جبت تعصب در حدیث ابی هریرهؓ
قال قال رسول الله صلعم اذا قال الامام غیر المغضوب علیهم ولا الضالین فقولوا آمین فانه من وافق
الحدیث رواه البخاری و نحوه مسلم چنانچه گذشت مینویسند که ترجمه اش اینکه فقولوا آمین پس بجهر آمین بگوئید۔
مدفوع است باینکه اگر از قولوا گفتن بجهر اراده کرده شود پس هر جا که از آنحضرت علیه السلام لفظ قولوا ارشاد گشته باشد
در آنمقامها بر ایشان لازم گردد که آنرا بجهر خوانند ورنه ترجیح بلا مرجح و تحکم لازم آید پس بعضی از آنمقامها ربنا ولك الحمد
گفتن و رب اهام بر ایشان بجهر لازم گردد عن ابی هریرة قال قال رسول الله صلعم اذا قال الامام سمع الله لمن
حمده فقولوا ربنا ولك الحمد فانه من وافق قوله قول الملائکة غفر له ما تقدم من ذنبه متفق علیه
و رواه الترمذی و قال هذا حدیث حسن صحیح و دیگر التحیات گفتن عن عبد الله بن مسعودؓ
قال قال لنا رسول الله صلعم فاذا جلستم فقولوا فی کل جلسة التحیات لله والصلوات والطیبات
السلام علیك ایها النبی ورحمة الله وبرکاته السلام علینا وعلی عباد الله الصالحین اشهد
ان لا اله الا الله واشهد ان محمدا عبده ورسوله رواه النسائی وابن ماجة والبخاری فی
صحیحه فی اوائل الجزء الرابع فی باب ما یتخیر من الدعاء و نیز درود خواندن چنانچه از کعب بن عجره مرویست
قال قلنا یا رسول الله قد علمنا کیف نسلم علیك فکیف نصلی علیك فقال قولوا اللهم صل علی محمد و
علی آل محمد کما صلیت الحدیث رواه البخاری فی صحیحه فی کتاب الدعوات والنسائی و ابن ماجة و امثال این
بسیار است پس هر چه بیان ایشانست در جواب همان جواب ماست در بیان تعلیم البیان و علینا التبیان باید دانست که در باب
اخفای آمین دیگر احادیث صحیحه بسیار اند که مؤید مذهب ماست و ورای احادیث وائل بن حجر که آن بالاستقلال خود دلائل قویه اخفا
آمین اند و آنچه احادیث جهر آمین نیز از وی مروی گشته اند همه ضعیف اند چنانچه بالتفصیل در رساله بلاغ المبین مندرج است و تحکم
لن یصلح العطار ما افسده الدهر + آنچه بعضی بیهوده دود چراغ خورده از تعصب صحت آن نموده پیش و اقفان اصول
حدیث از صحت آن فضیحت وی ظاهر است یار است بیان همچو سحر باید بود + یا معترف فتنه و شر باید بود +
و بمقابله احادیث صحیحه ضعیفه را معمول بهای خود ساختن ازین فرقه بعید نیست چه

قبول ناقصان را شاهدی بی جوهری باید	که جز طفلان خریداری نه بینی تیغ چوبین را		و بعرض محال اگر

فا

فا

فا

فا

احادیث مرویه وائل بن حجر در باب جهر تامین صحیح و بری از ضعف وی تسلیم کرده شود پس میگوئیم که این مرویات وی
متناقض و متعارض اند با آن دیگر مرویات وی که در اخفای تامین باسانید صحیحه از وی آمده و چون همه مرویات
وی درین باب باهم متعارض گشتند بعد از فرض مساوات در انها پس بقاعدهٔ اذا تعارضا تساقطا همه از پایهٔ اعتبار
ساقط شدند درینصورت دیگر احادیث صحیحه مؤید اخفای تامین بسیار اند که از احادیث وائل بن حجر مستغنی اند بخلاف
ایشان مگر پیشتر از بیانِ احادیثِ جانبین و تعارض و تساقطِ آن حضراتِ مقلدین را دانستن چند کلمات ضروری تمامتر
و آن اینکه چونکه قوم غیر مقلدین از ادلهٔ حنفیه در احادیث مضطر و مجبورِ محض مانند و هیچ راهِ مخلص در پیش ایشان متصور نماند
پس بحکم اَلْغَرِيْقُ يَتَشَبَّثُ بِكُلِّ حَشِيْشٍ مرد غریق چیست که میکند تا آنکه خس و خاشاک نیز چنگل میزند ناچار گشته در ادلهٔ
حنفیه بر اهلِ طعن و تشنیع میروند و میگویند که رواةِ احادیثِ ایشان چنان و چنین اند اگرچه آن راویان رئیس المحدثین باشند
و این ندانسته اند که ــ گلیم بخت کسی را که بافتند سیاه ❊ بآب کوثر و زمزم سفید نتوان کرد ❊ پس بموجب
خصلتِ جبلی خویش درینجا نیز چون باحادیث اخفای تامین را ماسوا از طعنه چارهٔ دیگر ندیدند ناچار زبان طعنه
را بناحق در حق شعبه رضی الله عنه که امام المحدثین است کشادند و همه اوصاف وی را که مثل آفتاب در نصف نهار مشهور اند
فراموش نموده بخوابِ خرگوش باز ان در شدند اگر از چنین امامانِ علم حدیث در یک حدیثِ قصیرِ سهواً خطا بظهور آید
در احادیثِ دیگر بر اهل حدیث کسی را اعتمادی نماند چه حال کسیکه از بخاری و مسلم بمراحل برتر است چنین باشد دیگر انرا
چه اعتبار باوجودیکه مؤید روایتِ او از قرآن شریف و نیز از روایتهای مرفوع و موقوف موجود اند چنانچه گذشتند
و نیز می آید پس شمه از محامد شعبه راوی حدیث اخفای تامین اینکه ترمذی در کتاب العلل می آرد حَدَّثَنَا اَبُوْبَكْرٍ
عَبْدُ الْقُدُّوْسِ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنِيْ اَبُو الْوَلِيْدِ قَالَ سَمِعْتُ حَمَّادَ بْنَ زَيْدٍ يَقُوْلُ مَا خَالَفَنِيْ شُعْبَةُ فِيْ شَيْءٍ
اِلَّا تَرَكْتُهُ قَالَ قَالَ اَبُو الْوَلِيْدِ قَالَ قَالَ لِيْ حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ اِنْ اَرَدْتَ الْحَدِيْثَ فَعَلَيْكَ بِشُعْبَةَ انتهی
یعنے ابو الولید میگوید که شنیدم از حماد بن زید که میگفت مخالفت نکرد مرا شعبه در چیزی مگر اینکه آن چیز را من ترک کردم
و نیز ابوبکر میگوید که گفت ابو الولید که حماد بن سلمه مرا فرمود که اگر ارادهٔ حدیث میداری پس صحبت شعبه لازم گیر
انتهی و نیز در صحیح ترمذی است حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ اِسْمٰعِيْلَ نَا عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ اَبِي الْاَسْوَدِ نَا ابْنُ
مَهْدِيٍّ قَالَ سَمِعْتُ سُفْيَانَ يَقُوْلُ شُعْبَةُ اَمِيْرُ الْمُؤْمِنِيْنَ فِي الْحَدِيْثِ یعنی از روایت امام بخاری
بمن رسید که ابن مهدی میگفت که من از سفیان ثوری شنیدم که میگفت که در علم حدیث حضرت شعبه امیر المؤمنین است
و نیز در صحیح ترمذی است که ما را ابوبکر بیان نمود که ما را علی بن عبد الله فرمود که من از یحیی بن سعید دریافت

[illegible]

... شعبه راوی حدیث اخفای تامین

کردم که احادیث کلان را زیاده یاد دارنده سفیان ثوری ست یا شعبه فرمود که شعبه زیاده قوی ست اندرین احادیث
و گفت یحیی که شعبه را علم رجال فلان عن فلان زیاده بود و سفیان صاحب الابواب بود انتهی ازینجا صاف معلوم شد
که امام شعبه از حضرت سفیان ثوری در علم رجال زیاده بود و در احادیث کلان تر نیز از سفیان ثوری سبقت داشتی و نیز
معلوم گشت که حدیث سفیان ثوری که در جهر تامین ست منقطع ست نزدیک خصم قابل احتجاج نیست و کسانیکه حدیث
سفیان را ترجیح میدهند محض تعصب ست خاصة از فرقه لامذهب و امام نووی در تهذیب الاسما نوشته اند که شعبه
از بزرگان محدثین و کبار محققین اند و وی حسن بصری و محمد بن سیرین را دیده است و از انس بن سیرین و عمرو بن دینار
و سبیعی و از خلائق بیشمار روایت کرده است و از وی اعمش و ایوب سختیانی و محمد بن اسحاق که تابعین اند روایت
کرده اند و سفیان ثوری و ابن مهدی و وکیع و عبد الله بن مبارک و یحیی القطان و خلائق بیشمار از کبار ائمه حدیث
از وی روایت کرده اند و ایشان همه اجماع کرده بر امام بودن وی در علم حدیث و احتیاط و اتقان و جلالت قدر
و امام احمد میگوید که در زمانه شعبه مثل وی در حدیث و علم از وی کسی نبود و امام شافعی میگوید که اگر شعبه نبودی حدیث
در ملک عراق شناخته نشدی و امام احمد میگوید که شعبه امت واحده هستند در علم حدیث و در احوال رواة انتهی مختصرا
پس جای تعجب ست که شعبه در حدیث اخفای تامین باو جود صاف مخالف گردد حالانکه خطای وی چیزی نیست
مگر چونکه بر حدیث وی عمل حنفیه جاری ست فرقه محدثه از جهت تعصب [illegible]
نمایند هر چند که نسبت خطا درین مقام بسوی وی باوجود کمال علم و جودت حافظه و مسلم بودن وی امام المحدثین در میان
ائمه کبار محققین سراسر اعتساف و من کل الوجوه خلاف انصاف ست فاما نزدیک این قوم بعینه کار ثواب ست ے
بگذر از ظن خطای بدگمان ✣ اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ را بخوان ✣ اَللّٰهُمَّ احْفَظْنَا مِنْ هٰذَا الْاِعْتِسَافِ
الْمُبِيْنِ ✣ وَسُوْءِ الظَّنِّ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ الصَّالِحِيْنَ ✣ وَاَلْحِقْنَا بِهِمْ يَا رَبَّ الْعَالَمِيْنَ اٰمِيْن ثُمَّ اٰمِيْن
و چونکه ایشان را از جهت تعصب و جهل تحقیق سروکاری نیست بلکه محض تقلید کسان با وجود انکار از ان
برائمه دین طعنه زن میگردند و از قول ے دلا تا بزرگی نیاری بدست ✣ بجای بزرگان نباید نشست ✣
روگردان پس از کوری بی بصران بینا را چه ضرر و نقصان ے گر نبیند بروز شپره چشم ✣ چشمهٔ آفتاب
را چه گناه ✣ راست خواهی هزار چشم چنان ✣ کور بهتر که آفتاب سیاه و آنچه ترمذی در صحیح خود گفته قَالَ
اَبُوْ عِيْسٰى سَمِعْتُ مُحَمَّدًا يَقُوْلُ حَدِيْثُ سُفْيَانَ اَصَحُّ مِنْ حَدِيْثِ شُعْبَةَ فِيْ هٰذَا وَاَخْطَاَ
شُعْبَةُ فِيْ مَوَاضِعَ مِنْ هٰذَا الْحَدِيْثِ (که آن حدیث اخفای تامین ست) فَقَالَ عَنْ حُجْرٍ اَبِي الْعَنْبَسِ

وَإِنَّمَا هُوَ حُجْرُ بْنُ الْعَنْبَسِ وَيُكْنَى أَبَا السَّكَنِ وَزَادَ فِيهِ عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ وَائِلٍ وَلَيْسَ فِيهِ عَنْ عَلْقَمَةَ وَإِنَّمَا هُوَ حُجْرُ بْنُ عَنْبَسٍ عَنْ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ وَقَالَ وَخَفَضَ بِهَا صَوْتَهُ وَإِنَّمَا هُوَ مَدَّ بِهَا صَوْتَهُ انتهی یعنی بخاری گفت که شعبه درین حدیث بر سه مقام خطا خورده یکی آنکه بجای حُجْرِ بْنِ الْعَنْبَسِ که کنیت وی ابو السکن ست حُجْر ابی العنبس گفته دوم در اسناد آن عن علقمة بن وائل عن ابیه زائد کرده سوم بجای مد بها صوته خفض بها صوته گفته انتهی پس باید دانست که در هر سه مقام کلام بخاری خلاف حق و مخالف صواب است **اما اول** یعنی انکار امام بخاری از ابی العنبس بودن حجر بن العنبس ابی السکن اینکه ثبوت کنیت ابی العنبس مر حجر بن العنبس را باتفاق شعبه و سفیان و ابو داود و ابن حبان و دارقطنی ست **اما** اتفاق شعبه پس ظاهر ست **و اما** اتفاق سفیان و ابو داود اینکه ابو داود در سنن خود فی باب التامین می آرد حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ سَلَمَةَ عَنْ حُجْرٍ أَبِي الْعَنْبَسِ الْحَضْرَمِيِّ عن وائل بن حجر الحدیث **و اما** اتفاق ابن حبان اینکه وی در کتاب الثقات خود در تحقیق حجر ابی العنبس مینویسد حُجْرُ بْنُ عَنْبَسٍ أَبُو السَّكَنِ الْكُوفِيُّ وَهُوَ الَّذِي يُقَالُ لَهُ حُجْرٌ أَبُو الْعَنْبَسِ يَرْوِي عَنْ عَلِيٍّ وَوَائِلِ بْنِ حُجْرٍ وَرَوَى عَنْهُ سَلَمَةُ بْنُ كُهَيْلٍ یعنی حجر بن عنبس ابو السکن کوفی و او آن کسی ست که او را حجر ابو العنبس گفته میشود روایت میکند از حضرت علی رض و وائل بن حجر رض و از وی سلمه بن کهیل روایت میکند **و اما** اتفاق دارقطنی اینکه در باب تامین در سنن خود می آرد عَنْ سَلَمَةَ بْنِ كُهَيْلٍ عَنْ حُجْرٍ أَبِي الْعَنْبَسِ وَهُوَ ابْنُ عَنْبَسٍ عَنْ وَائِلٍ الخ و علامه عینی در بنایه شرح هدایه در جوابش در تامین مینویسد که حاصلش این ست که کنیت حجر مثل نام پدرست و آنچه مشهور ست که کنیت وی ابو السکن ست منافی کنیت وی بابی العنبس نیست چه جائز ست که شخصی را دو کنیت باشد چنانچه در اصول حدیث ست فَكَانَ تَخْطِيَةُ الْبُخَارِيِّ خَطَأً

جواب شق اول

و اما دوم یعنی انکار بخاری از زیادت عن علقمة بن وائل اینکه این انکار بخاری از قاعده مقرره علم اصول حدیث مخالف ست و آن اینکه زیادت راوی در موضع معنعن مقبول ست خاصة زیادت شخصیکه اتقن باشد کما صرح به العسقلانی حیث قال فی شرح نُخْبَةِ الْفِكَرِ فِي مُصْطَلَحِ أَهْلِ الْأَثَرِ وَإِنْ كَانَتِ الْمُخَالَفَةُ بِزِيَادَةِ رَاوٍ فِي أَثْنَاءِ الْإِسْنَادِ وَمَنْ لَمْ يَزِدْهَا أَتْقَنُ مِمَّنْ زَادَهَا فَهٰذَا هُوَ الْمَزِيدُ فِي مُتَّصِلِ الْأَسَانِيدِ وَشَرْطُهُ أَنْ يَقَعَ التَّصْرِيحُ بِالسَّمَاعِ فِي مَوْضِعِ الزِّيَادَةِ وَإِلَّا فَمَتَى كَانَ مُعَنْعَنًا مَثَلًا تَرَجَّحَتِ الزِّيَادَةُ انتهى پس بنا برین قاعده مسلمه که ترجیح بزیادت ست معامله برعکس ست که حدیث سفیان ثوری منقطع گشت پس عند الخصم قابل احتجاج نماند فافهم و انصف و نیز امام نووی در فصول شرح مسلم می نویسد

جواب شق دوم

زِيَادَةُ الثِّقَةِ مَقْبُولَةٌ مُطْلَقًا عِنْدَ الْجَمَاهِيْرِ مِنْ اَهْلِ الْحَدِيْثِ وَالْفِقْهِ وَالْاُصُوْلِ انتهى و نيز بودن شعبه مسلّم الكل ست فلِذا قَالَ الْعَلَّامَةُ الْعَيْنِيُّ قَوْلُهُ وَزَادَ فِيْهِ عَنْ عَلْقَمَةَ لَا يَضُرُّ لِاَنَّ الزِّيَادَةَ مِنَ الثِّقَةِ مَقْبُوْلَةٌ وَلَا سِيَّمَا مِنْ مِثْلِ شُعْبَةَ يعنى اين قول بخارى كه شعبه لفظ عن علقمه را زياده كرده چيزى مضر نيست زيرا كه زيادت ثقه مقبول ست و بالتخصيص از مثل شعبه كه آن بطريق اولى مقبول ست وَلِاَنَّ شُعْبَةَ مُثْبِتٌ وَالْمُثْبِتُ مُقَدَّمٌ عَلَى النَّافِي عِنْدَ جَمِيْعِ اَهْلِ الْحَدِيْثِ كَمَا فِي النَّوَوِيِّ شَرْحِ مُسْلِمٍ فَكَانَ تَخْطِيَةُ الْبُخَارِيِّ خِلَافَ الصَّوَابِ

واما سوم يعنى در خفض بها صوته نسبت خطا بطرف شعبه نمودن اينكه از تحقيق ما سبق معلوم گشت كه قولِ مَدَّ بها صوته محفوظ نيست لهذا علامهٔ عينى گفته قُلْتُ تَخْطِيَتُهُ مِثْلَ شُعْبَةَ خَطَأٌ كَيْفَ وَهُوَ اَمِيْرُ الْمُؤْمِنِيْنَ فِي الْحَدِيْثِ يعنى ميگويم كه تخطيهٔ او مانند شعبه را خطاست و چگونه خطا نباشد و حال آنكه وى در علم حديث امير المومنين ست انتهى **فقير** كاتب الحروف درين مقام ميگويد كه بفرض محال حديث اخفاى تامين اگر از جهت شعبه نزد بخارى صحيح نباشد در حق امام اعظم چه نقصان كه وى رحمه الله خود در زمانهٔ شعبه موجود بود ممكن ست از طريقيكه اين حديث شعبه را رسيده باشد از همان طريق ويا از طرقِ ديگر امام را نيز رسيده باشد كه از ان طرق امام بخارى رحمه الله را شمه در خواب نيز ميسر نگشته باشد وى رحمه الله در زمانهٔ تابعين بود بخلاف امام بخارى رح

سوال اگر گفته شود كه در حديث ترمذى در اخفاى تامين علقمه بن وائل ست حيث قَالَ عَنْ سَلَمَةَ بْنِ كُهَيْلٍ عَنْ حُجْرٍ اَبِي الْعَنْبَسِ عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ وَائِلٍ عَنْ اَبِيْهِ اَنَّ النَّبِيَّ صلعم قَرَاَ غَيْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّيْنَ فَقَالَ اٰمِيْنَ وَخَفَضَ بِهَا صَوْتَهُ انتهى و او را از پدر خود كه وائل بن حجر ست سماعت نيست چنانچه در تقريب ست عَلْقَمَةُ بْنُ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ بِضَمِّ الْمُهْمَلَةِ وَسُكُوْنِ الْجِيْمِ الْحَضْرَمِيُّ الْكُوْفِيُّ صَدُوْقٌ اِلَّا اَنَّهُ لَمْ يَسْمَعْ مِنْ اَبِيْهِ پس سند مذكور مجروح گشت و بسبب انقطاع اين حديث قابل احتجاج نيست جوابش بدو وجه است

اول اينكه حديث منقطع نزديكِ ما مثل مرسل حجت ست بشرطيكه راوى آن ثقه و عادل باشد چنانكه علامهٔ ابن الهمام در فتح القدير در كتاب الحدود در فصل كيفيت حد مينويسد اِنَّ الْاِنْقِطَاعَ عِنْدَنَا كَالْخَلَلِ فِي الْاِرْسَالِ بَعْدَ عَدَالَةِ الرُّوَاةِ و ظاهر ست كه راوى اين حديث همه ثقه و عادل اند و هم اينكه اگرچه حافظ ابن حجر در تقريب عدم سماع علقمه نوشته است مگر اين قول وى از جمهور علما بر خلاف ست بلكه خود از كلام حافظ ابن حجر در مقامات ديگر سماع علقمه از پدر خود ثابت ميشود پس نفى سماع علقمه در تقريب

جواب تخطیه سوم

تصدی مصنف

سوال

ذکر جواب ... انقطاع

جواب اول

محمول ست بر عدم اطلاع وی یا بر نقل وی کلام غیر را زیرا که اثبات مقدم ست بر نفی چنانچه خود حافظ ابن
حجر در کتاب تهذیب التهذیب در ترجمهٔ علقمه مینویسد حَكَى الْعَسْكَرِيُّ عَنِ ابْنِ مَعِيْنٍ اَنَّهُ قَالَ عَلْقَمَةُ
ابْنُ وَائِلٍ عَنْ اَبِيْهِ یعنی حکایت کرد عسکری از ابن معین این امر را که گفت علقمه بن وائل از پدر خود و نیز
در کتاب بلوغ المرام در باب صفة الصلوة در حدیث ابی داود که بسند عن علقمة بن وائل عن ابيه قال صَلَّيْتُ
مَعَ النَّبِيِّ صلعم فَكَانَ يُسَلِّمُ عَنْ يَّمِيْنِهِ الخ مروی ست مینویسد رَوَاهُ اَبُوْ دَاوُدَ بِاِسْنَادٍ صَحِيْحٍ پس
حکم کردن حافظ ابن حجر بصحت اسناد این حدیث مستلزم اینست که این حدیث نزدیک وی متصل ست مرسل
و منقطع نیست ازینجا معلوم شد که مختار حافظ سماعت علقمه است ورنه بموجب تحریر تقریب دریجا نیز حکم انقطاع
کردی و بصحت حدیث علقمه بن وائل قائل نگشتی **وانچه** بعضی نسبت خطا بطرف عبارت تهذیب میکنند جوابش
در کتاب القول الجازم فی سقوط الحد بنکاح المحارم مصنفهٔ فاضل لمعی جناب مولوی ابو الحسنات محمد عبد الحی
بخوبی مندرج است که کتاب مذکور را برای دفع شکوک و اوهام فاسدهٔ فرقهٔ نجدیه وهابیه تصنیف فرموده اند اما
برادر خورد علقمه عبد الجبار بن وائل را البته سماع از پدر خود نیست مگر عبد الجبار راوی احادیث جهریه است نه اخفائیه
پس قول او در باب هیچ اعتباری نیست که حدیث او از پدر منقطع است و منقطع نزدیک محققین
از پایهٔ اعتبار ساقط **و اما** سماع علقمه از پدر خود باجماع محدثین ثابت ست چنانچه ترمذی در جامع خود
در کتاب الحدود در باب ما جاء فی المرأة بعد از ذکر حدیث علقمه بن وائل مینویسد عَلْقَمَةُ بْنُ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ
سَمِعَ مِنْ اَبِيْهِ وَهُوَ اَكْبَرُ مِنْ عَبْدِ الْجَبَّارِ بْنِ وَائِلٍ وَعَبْدُ الْجَبَّارِ بْنُ وَائِلٍ لَمْ يَسْمَعْ مِنْ اَبِيْهِ
یعنی علقمه بن وائل بن حجر از پدر خود شنیده است و وی بزرگ ست از برادر خود عبد الجبار بن وائل و عبد الجبار
بن وائل از پدر خود نشنیده **و بر همین** بنا در صحیح مسلم در باب وجوب ملازمت جماعة المسلمين عند ظهور الفتن
در حدیث اول می آرد عن علقمة بن وائل الحضرمي عَنْ اَبِيْهِ الحديث و ظاهر ست که امام مسلم در اصول
هیچ حدیثی منقطع نمی آرد پس نزدیک وی نیز سماع علقمه ثابت ست و این حدیث متصل الاسناد ست و در
لفظ حدثنا که از الفاظ سماع ست وارد است و نیز مختار اکابر محدثین مثل امام بخاری و سمعانی و ابن عبد البر
و جزری و ابو المحاسن شارح ترمذی و قاسم بن قطلوبغا و ملا علی القاری و شیخ الدهلوی سماع علقمه است از
پدر خود پس انچه از ترمذی در علل الکبیر مروی است که سَاَلْتُ مُحَمَّدَ بْنَ اِسْمَاعِيْلَ يَعْنِي الْبُخَارِيَّ
هَلْ سَمِعَ عَلْقَمَةُ مِنْ اَبِيْهِ فَقَالَ اِنَّهُ وُلِدَ بَعْدَ مَوْتِ اَبِيْهِ بِسِتَّةِ اَشْهُرٍ انتهى گویم بعد از تسلیم

آن از تحریف ناسخان ست که بجای عبد الجبار نام علقمه درج کرده اند بدو وجه **اول** اینکه ترمذی در
جامع خود می نویسد سَمِعْتُ مُحَمَّدًا یَعْنِی الْبُخَارِیَّ یَقُوْلُ عَبْدُ الْجَبَّارِ بْنُ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ لَمْ یَسْمَعْ مِنْ اَبِیْهِ
وَلَا اَدْرَکَهٗ یُقَالُ اِنَّهٗ وُلِدَ بَعْدَ مَوْتِ اَبِیْهِ بِاَشْهُرٍ انتهی **ودیگر** بوجه سابق که اکنون از ترمذی گذشت
که علقمه از عبد الجبار کلان ست و وی را از پدر خود سماعت ست پس تولد او بعد از مرگ پدر بشش ماه چگونه متصور
گردد **وبالفرض** اگر تولد وی بعد از مرگ پدر بشش ماه مفروض بفرض المحال داشته آید درینصورت
تولد عبد الجبار بن وائل که از علقمه خرد ست از پدر خود ممکن نیست و اگر این را هم تسلیم نمائیم پس این روایت
است از بخاری و مختار بخاری آنست که گذشت **چونکه** این امور مذکوره ضرور بود دانستی پس احادیث
اخفای تامین را که از وائل بن حجر مروی است باید شنید **ابوبکر** بن ابی شیبه شیخ بخاری و مسلم در مصنف خود (مختار وی ۱۲)
می آرد حَدَّثَنَا وَکِیْعٌ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْیَانُ عَنْ سَلَمَةَ بْنِ کُهَیْلٍ عَنْ حُجْرِ بْنِ عَنْبَسٍ عَنْ وَائِلِ بْنِ
حُجْرٍ قَالَ سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صلعم اِذَا قَرَأَ وَلَا الضَّآلِّیْنَ فَقَالَ اٰمِیْنَ خَفَضَ بِهَا صَوْتَهٗ و این
حدیث صحیح ست بر شرط شیخین یعنی حدیث بیان کرد با ما وکیع گفت که حدیث بیان کرد ما را سفیان از
سلمه بن کهیل و او از حجر بن عنبس و او از وائل بن حجر که گفت او شنیدم از رسول الله صلعم وقتیکه خواند
ولا الضالین پس فرمود آمین پست کرد بآن آواز خود را انتهی **و** از لفظ سَمِعْتُ جهر لازم نیست چنانچه
بعضی بگمان فاسد برده بجهت خَفَضَ بِهَا صَوْتَهٗ و بارها کسیکه نزدیک امام میباشد بتصریح بعضی کلمات ادا
از امام خود می شنود **حدیث دوم** اینکه در مسانید امام احمد و ابو داود طیالسی و مسند ابو یعلی و ترمذی
و تهذیب الآثار و دار قطنی و معجم طبرانی و محلی شرح موطا و مستدرک حاکم باسانید صحیحه موجود ست عَنْ
وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ اَنَّهٗ صَلّٰی مَعَ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ فَلَمَّا بَلَغَ غَیْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَیْهِمْ وَلَا الضَّآلِّیْنَ
قَالَ اٰمِیْنَ وَاَخْفٰی بِهَا صَوْتَهٗ انتهی یعنی هر آئینه وائل بن حجر نماز خواند با نبی علیه السلام پس وقتیکه آنحضرت
علیه السلام به ولا الضالین رسید فرمود آمین بآواز آهسته انتهی علامه عینی در شرح بخاری و ابن الهمام
در فتح القدیر می نویسد که این حدیث صحیح ست بر شرط شیخین **حدیث سوم** اینکه در ترمذی مروی ست
و نیز روایت کرد او را امام احمد بن حنبل و ابو داود طیالسی و ابو یعلی در مسانید و طبرانی در معجم خود و دار قطنی
در سنن خود و حاکم در مستدرک که وی شُعْبَةُ عَنْ سَلَمَةَ بْنِ کُهَیْلٍ عَنْ حُجْرٍ اَبِی الْعَنْبَسِ عَنْ عَلْقَمَةَ
بْنِ وَائِلٍ عَنْ اَبِیْهِ اَنَّ النَّبِیَّ صلعم قَرَأَ غَیْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَیْهِمْ وَلَا الضَّآلِّیْنَ فَقَالَ اٰمِیْنَ وَاَخْفٰی بِهَا

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

صَوْتَهٗ کرد یعنی تحقیق آنحضرت علیه السلام خواند ولا الضالین پس فرمود آمین و پست نمود بآن آواز خود را
و گفت حاکم در کتاب القراءة وَخَفَضَ بِهَا صَوْتَهٗ وَقَالَ صَحِیْحُ الْاِسْنَادِ وَلَمْ یُخَرِّجَاهُ یعنی حاکم گفت
سندش صحیح ست و بخاری و مسلم در کتاب خود نیاورده حدیث چهارم اینکه علامه ابو المحاسن شارح
ترمذی در کتاب فوز الکرام مینویسد عَنْ شُعْبَةَ عَنْ سَلَمَةَ بْنِ کُهَیْلٍ عَنْ عَلْقَمَةَ عَنْ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ
قَالَ صَلَّیْتُ خَلْفَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صلعم فَلَمَّا قَالَ وَلَا الضَّالِّیْنَ قَالَ اٰمِیْنَ وَخَفَضَ بِهَا صَوْتَهٗ و روایت
کرده است این را ترمذی و ابو داود و دار قطنی و ابن حبان از طریق ثوری و ذکر نمود این را ابو یعلی در مسند خود
و طبرانی در معجم خود و حاکم در مستدرک خود و امام احمد در مسند خود و آنچه در بعضی روایات بجای خَفَضَ بِهَا
صَوْتَهٗ مَدَّ بِهَا صَوْتَهٗ واقع ست معنی آن محدثین مینویسند اَطَالَ بِهَا صَوْتَهٗ یعنی همزهٔ آمین را بکشش
و مد خواند و بعض محدثین از مد مد عارضی که مقابل حذف ست میگیرند نه آن مد که مقابل خفض ست بهر حال ازین
ثبت جهر نیست ورنه امام بخاری با وجود علم وی اینحدیث را نگذاشتی و بالضرور در صحیح خود این را درج نمودی
و با حادیثیکه مفید مطلبش نیستند تعرض نکردی و یا بسبب وجود علت قادحه دیگر این را گذاشت و آنچه در بعضی
روایات رَفَعَ بِهَا صَوْتَهٗ وارد ست آن را نیز برین قیاس باید نمود و یا اینکه این از روایت بالمعنی است که بعضی
از راویان معنی مد را به رفع بیان می کنند حال آنکه معنی این مد اطالت ست یا بمعنی مد عارضی تا که از حکم کتاب الله
و سنت رسول الله و آثار صحابه مخالف نگردد و بالفرض اگر بمعنی رفع باشد مطلبش اینکه چندان بلند فرمود که در
صف اول مردمانیکه نزدیک بودند آن را شنیدند چنانچه در ابو داود ست حَتّٰی یَسْمَعَ مَنْ یَّلِیْهِ مِنَ الصَّفِّ
الْاَوَّلِ و این امر منافی اخفا نیست چه بسا اوقات در نماز سری مقتدیان نزدیک از امام خود قراءت
می شنوند و شاید که تعلیماً وقتاً فوقتاً باشد چونکه روایات اخفای تامین مرویهٔ وائل بن حُجْر را شنیدی پس
روایات دیگر که از وائل بن حُجْر مروی است و مخالفین در باب جهر تامین بدان استدلال میگیرند باید شنید
و آن روایات هر چندیکه در کتب حدیث مذکور اند مگر یکی از انها از ضعف خالی نیست چنانچه وجوه ضعف
آن در رساله مولانا که بلاغ المبین فی اخفاء التامین ست بالتفصیل مسطور اند هر که میخواهد ران کتاب به بیند
در ترمذی است حَدَّثَنَا بُنْدَارٌ نَا یَحْیَی بْنُ سَعِیْدٍ وَعَبْدُ الرَّحْمٰنِ بْنُ مَهْدِیٍّ قَالَا نَا سُفْیَانُ
عَنْ سَلَمَةَ بْنِ کُهَیْلٍ عَنْ حُجْرِ بْنِ عَنْبَسٍ عَنْ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ سَمِعْتُ النَّبِیَّ صلعم قَرَأَ غَیْرِ الْمَغْضُوْبِ
عَلَیْهِمْ وَلَا الضَّالِّیْنَ وَقَالَ اٰمِیْنَ وَمَدَّ بِهَا صَوْتَهٗ وَقَالَ حَدِیْثُ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ حَسَنٌ و در ابو داود

[illegible]

[illegible]

[illegible]

است بسند سابق عَنْ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ قَالَ كَانَ رَسُوْلُ اللهِ صلعم إِذَا قَرَأَ غَيْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّيْنَ قَالَ اٰمِيْنَ وَرَفَعَ بِهَا صَوْتَهٗ ونیز در ابوداود است عَنْ وَائِلِ بْنِ حُجْرٍ أَنَّهٗ صَلّٰى خَلْفَ رَسُوْلِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَجَهَرَ بِاٰمِيْنَ ودر نسائی است عَنْ عَبْدِ الْجَبَّارِ ابْنِ وَائِلٍ عَنْ اَبِيْهِ قَالَ صَلَّيْتُ خَلْفَ رَسُوْلِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمَّا قَرَأَ غَيْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّيْنَ قَالَ اٰمِيْنَ فَسَمِعْتُهٗ ودر ابن ماجه نیز از عبد الجبار و وی از پدر خود می آرد قَالَ صَلَّيْتُ مَعَ النَّبِيِّ صلی الله علیه وسلم فلما قَالَ وَلَا الضَّالِّيْنَ قَالَ اٰمِيْنَ فَسَمِعْنَاهَا مِنْهُ ودر دارقطنی در حدیث مَدَّ بِهَا صَوْتَهٗ واقع ست وهمچنین ست دیگر بعضی روایات باید دانست که برای تساقط دلائل جانبین در علم اصول شروط است بعضی ازان اینکه ترجیح یکی را ازانها بر دیگری نیز ممکن نباشد و در قوت و ضعف نیز یکسان باشند بعد ازان قاعدهٔ إِذَا تَعَارَضَا تَسَاقَطَا بدانها متوجه می شود و در ینجا مفقود ست که جزو اعلای آنها موافقت و مخالفت با کلام ربانی موجود ست ولیکن ما بطور تنزل میگوئیم که بسبب إِذَا تَعَارَضَا تَسَاقَطَا احادیث مرویهٔ وائل بن حجر از جانبین ساقط گردانیدیم پس نزدیک ایشان دلیلی دیگر بر جهر تأمین نیست و دلائل اخفای تأمین نزدیک ما از احادیث صحیحه مرویهٔ شیخین وغیره و آثار صحابه ما ورای دلیل قرآنی چنانکه گذشت دیگر بسیار اند قدری ازان نیز باید شنید

بیان احادیث و آثار مؤید اخفای تأمین

در ابن ماجه از عائشه صدیقه رضی الله تعالی عنها از طریق حماد بن سلمه و او از سهیل بن صالح و او از پدر خود صالح و او از عائشه رض و او از انحضرت علیه السلام می آرد قَالَ مَا حَسَدَتْكُمُ الْيَهُوْدُ عَلٰى شَيْءٍ مَّا حَسَدَتْكُمْ عَلَى السَّلَامِ وَالتَّاْمِيْنِ یعنی آنحضرت علیه السلام فرمود که حسد یهود با شما در هیچ چیز آنقدر نیست که در سلام و آمین گفتن با شما حسد می کنند و نیز در ابن ماجه از ابن عباس رض از طریق طلحه بن عمرو و وی از عطا و وی از ابن عباس رض می آرد قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللهِ صلی الله علیه وسلم مَا حَسَدَتْكُمُ الْيَهُوْدُ عَلٰى شَيْءٍ مَّا حَسَدَتْكُمْ عَلٰى اٰمِيْنَ فَاَكْثِرُوْا مِنْ اٰمِيْنَ یعنی پس بسیار کنید آمین گفتن را وجه دلالت این هر دو حدیث بر اخفای تأمین اینکه از تفسیر کبیر وغیره در ماسبق گذشت دعا بودن آمین و اصل در هر دعا اخفا بودن و جهر آن موجب عتاب بحکم إِنَّهٗ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِيْنَ و مضاعف بودن ثواب دعای خفیه تا هفتاد بار از دعای علانیه و نیز مامون و مصون بودن

دعای مخفیه از شائبه ریا و سمعه بخلافِ دعای جهری و چونکه منظورِ آنحضرت علیه السلام زیاده سوختن یهود ست در آتش حسد بسبب فرمایش فاکثروا من آمین پس آن در خفیه گفتن آمین زائد تر حاصل ست چه ثواب بذکرِ اخفا برملا به موجب احادیث صحیحه بهفتاد مرتبه زائد ست پس از فرمایش آنحضرت علیه السلام فاکثروا من آمین صاف ظاهر گشت که در اخفای تامین کوشید تا که ثواب شما زیاده تر شود و موجب هلاکت یهود از جهتِ آتش حسدِ حسود اگر گفته شود که یهود را از کثرتِ آمین گفتنِ ایشان در خفیه چه اطلاعی شده باشد تا کثرت تامینِ صحابه موجب زیادتِ حسرت یهود گردد گوییم که منافقان که اکثر از یهود مدینه بودند در آن زمان بکثرت بودند و بطور حیله محض برای اذیت آنحضرت علیه السلام و صحابه بظاهر اسلام آورده و یا از جهت خوف چنانچه از کلام هدایت نظام مالک العلام صاف ظاهر ست و یکی از نفاقِ منافقان ساختنِ مسجد ضرار بود لهذا یهود از اکثر بلکه همه نصایح آن سرور علیه الصلوة والسلام واقف می گشتند بلکه خود یهود و کفار در مجلس وعظ آنحضرت علیه السلام حاضر گشتندی چنانچه از شانِ نزولِ آیت وجود حائل وغیره صاف ظاهر ست وَاِذَا قَرَأْتَ الْقُرْاٰنَ جَعَلْنَا بَیْنَکَ وَبَیْنَ الَّذِیْنَ لَا یُؤْمِنُوْنَ بِالْاٰخِرَةِ حِجَابًا مَّسْتُوْرًا یعنی در وقت قرآن خواندنِ تو در میان تو و ایشان پرده پوشیده می نهیم و معلوم ست که برای حسدِ حاسدان جهر محسود لازم نیست بلکه علم بر وجود محسود بحاسد از کافیست چنانچه رازداری و سرگوشی سلاطین با بعضی خواص موجب حسد حاسدان میگردد اگرچه آن سرگوشی سلاطین بالفرض برای نفع این حاسدان و ضرر آن بعضی خواص باشد و چنانچه گویند که درود خواندن و یا تشهد خواندنِ تو در نماز موجب حسرتِ فلان ست و یا قراءت تو در نماز نفل موجب حسدِ فلان ست و حالِ این همه امور ظاهر ست و از اظهارِ سلام و افشای آن جهر آمین لازم نیست کما توهم البعض چه در حدیث بیان واقعه است نه بیان مشابهت من کل الوجوه ورنه نماز و غیر نماز را نیز درین صورت ملحوظ باید داشت و عجیب تر ست از کسانیکه از قیاس مجتهدین تا بغایتی منکر اند که میگویند اَوَّلُ مَنْ قَاسَ اِبْلِیْسُ و خود بحکم حُبُّ الشَّیْءِ یُعْمِیْ وَیُصِمُّ برای اثبات مقتضای خود درین دو حدیث قیاس ناقص خود را چنان مداخلت دلوه که از قیاس ابلیس هم را اهل سبقت برده و از نصوص قرآنی مخالف گشته جهر آمین را ازین استنباط می نمایند و میگویند که از حدیث ظاهر میشود که صحابه در جهر تامین تا بحدی مبالغه میکردند که آوازِ آمینِ ایشان تا بحانهای

یہود میرسیند و آن تامین موجب حسدِ یہود گشتی برای این چنین عاطلان بالحدیث یکدو نقل یاد آمدہ که در کتاب منجی المؤمنین آوردہ که عالمی در مسجدِ قریہ برای نماز خواندن رفت چہ می بیند که در پیش ہر یک نمازخوان کاردی در زمین قائم و یک یک موشک با آن بستہ موجود ست که موشان فریاد میکنند و خلل در نماز ازان پیدا میگردد پرسید که این چہ حرکت بیجاست ہمہ ہا جواب دادند که چگونہ مسلمانی حکم رسول اللہ صلعم را حرکت بیجا قرار میدہی بیچارہ از شنیدنِ آن در ورطۂ حیرت سرنگون گشتہ پرسید که در کدام کتب فقہ این نوشتہ بفرمائید ایشان ہمہ از جہالت پُر بودند و از فقہ بدعقیدہ گفتند که ما فقہ را نمیدانیم که چیست مگر در حدیث ہمین مضمون آمدہ فرمود که شما عجب بیدین اید که فقہ را خلافِ حدیث میدانید باوجودیکہ حضرت بخاری نفعنا بعلمہ خلاصۂ حدیث میفرماید و شما از امام بخاری نیز ناشیدستی بیکیر بحیران آن محدثیہ اجہان فرمائید کدام حدیث گفتند که در حدیث آمدہ عَلَيْكُمْ بِالسَّكِيْنَةِ وَالْوَقَارِ یعنی بطرفِ نماز که میروید لازم کنید بر خود اطمینان و وقار را یعنی ہیبت زدہ و دویدہ بطرف نماز مروید پس آن خرانِ بی دُم و سگانِ بی دُم آنرا در معنی عَلَيْكُمْ بِالسِّكِّيْنِ وَالْفَارِ می آوردند آن عالم گفت برین فہم و علم منکر فقہ گشتہ عامل بالحدیث گشتہ اید و نیز شیخی سگ پرست بچۂ سگ در پیش خود میداشتہ نماز میخواندی و گفتی که در بخاری (یعنی بخاری) آمدہ لَا صَلٰوۃَ اِلَّا بِحُضُوْرِ الْکَلْبِ

بیت ز نجم اگر عالمے پرخر ست ✤ مگر زان کسی کادمی بہ کر ست ✤

ای صاحبان متعصبین و ای ذریات نجدیان مضلین بر جانہای خود قدری رحم فرمائید و چندان مبالغہ در جہر گفتن آمین ننمائید و فرسنگ در کشش مدہای آمین منمائید که موجب نقض وضوی شما و باعث اشتباہ قرارتِ امام جامع مسجد دہلی گردد که در مضامین ہر دو حدیث لُغَتَ غَتَرَ رہ در پیش شما آمدہ و نیز مضمون

بیت چہ خوش گفت ست سعدی در زلیخا ✤ که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکلہا ✤ درین مقام بر شما صادق آمدہ و این ہر دو حدیث ہر چند که ضعیف اند مگر بسبب موافقت با کلام الٰہی برای تائید کافی اند و وجہ ضعف در رسالۂ بلاغ المبین ست و آنچہ در بارۂ اخفای تامین باسانید ثقات وارد گشتہ بعضی از انہا احادیث سکتہ اند چنانچہ ابوبکر بن ابی شیبہ استاد بخاری و مسلم در مصنف خود می آرد

حَدَّثَنَا اَبُوْ بَکْرٍ قَالَ حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ عَنْ مُغِيْرَةَ عَنْ اِبْرَاهِيْمَ عَنْ عَلْقَمَةَ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صلعم کَانَ اِذَا کَبَّرَ سَکَتَ هُنَيْهَةً وَ اِذَا قَالَ وَلَا الضَّآلِّيْنَ سَکَتَ هُنَيْهَةً وَاِذَا نَهَضَ فِي الرَّکْعَةِ الثَّانِيَةِ لَمْ يَسْکُتْ وَقَالَ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ قَالَ

وَفِي الْبَابِ عَنْ سَعْدِ بْنِ جُنْدَبٍ وَعِمْرَانَ بْنِ حُصَيْنٍ وَأُبَيِّ بْنِ كَعْبٍ یعنی تحقیق بود آنحضرت
علیه السلام وقتیکه تکبیر گفتی اندکی خاموش ماندی و وقتیکه ولا الضالین گفتی اندکی خاموش گشتی و وقتیکه
در رکعت دوم ایستادی سکوت نکردی و گفتی الحمد لله رب العالمین و ازین قسم از سعد بن جندب و عمران
و ابی نیز مروی اند انتهی و روایت ست از قتاده که وی از حسن بصری و وی از سمرة بن جندب روایت میکند
که سمرة گفت سَكْتَتَانِ حَفِظْتُهُمَا عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ صلعم فَأَنْكَرَ ذٰلِكَ عِمْرَانُ بْنُ حُصَيْنٍ فَكَتَبْنَا
إِلَى أُبَيِّ بْنِ كَعْبٍ بِالْمَدِينَةِ فَكَتَبَ أَنَّ سَمُرَةَ بْنَ جُنْدَبٍ قَدْ حَفِظَ فَقُلْنَا لِقَتَادَةَ مَا هَاتَانِ
السَّكْتَتَانِ قَالَ إِذَا دَخَلَ فِي صَلٰوتِهِ وَإِذَا فَرَغَ مِنَ الْقِرَاءَةِ ثُمَّ قَالَ بَعْدُ إِذَا قَرَأَ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ
عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ رواه الترمذی و ابو داود و ابن ماجة یعنی دو سکته از آنحضرت
علیه السلام یاد میدارم پس عمران بن حصین انکار آن کرد پس برای تحقیق نزدیک ابی بن کعب بطرف مدینه
نوشته فرستادیم پس ابی بن کعب نوشته فرستاد که هر آئینه سمرة بن جندب بتحقیق یاد داشته است پس گفتیم قتاده
راوی اینحدیث را که کدام اند آن دو سکته گفت وقتیکه داخل شدی آنحضرت علیه السلام در نماز خود یعنی برای
خواندن ثنا سکته فرمودی و دیگر وقتی که فارغ گشتی از قرارت و بعد از ان گفت وقتیکه خواندی غیر المغضوب
علیهم ولا الضالین یعنی دوم سکته برای خواندن آمین فرمودی انتهی و نیز روایت ست از حسن
بصری أَنَّ سَمُرَةَ بْنَ جُنْدَبٍ وَعِمْرَانَ بْنَ حُصَيْنٍ تَذَاكَرَا فَحَدَّثَ سَمُرَةُ بْنُ جُنْدَبٍ
أَنَّهُ حَفِظَ عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ صلعم سَكْتَتَيْنِ سَكْتَةً إِذَا كَبَّرَ وَسَكْتَةً إِذَا فَرَغَ مِنْ قِرَاءَةِ
غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ فَحَفِظَ ذٰلِكَ سَمُرَةُ وَأَنْكَرَ عَلَيْهِ عِمْرَانُ بْنُ حُصَيْنٍ
فَكَتَبَا فِي ذٰلِكَ إِلَى أُبَيِّ بْنِ كَعْبٍ فَكَانَ فِي كِتَابِهِ إِلَيْهِمَا أَنَّ سَمُرَةَ قَدْ حَفِظَ رواه ابو داود
یعنی هر آئینه سمرة بن جندب و عمران بن حصین مباحثه و مذاکره کردند پس حدیث بیان کرد سمرة بن جندب
که من از آنحضرت علیه السلام دو سکته را یاد داشته ام یک سکته وقتیکه تکبیر تحریمه گفتی و سکته دیگر وقتیکه فارغ گشتی از
قرارت ولا الضالین پس یاد داشت این را سمرة و انکار نمود بروی عمران پس درین اختلاف ایشان
بطرف ابی بن کعب نوشتند پس در جواب ابی بن کعب بطرف ایشان نوشت که تحقیق حفظ سمرة
صحیح ست انتهی و نیز در ابو داود ست عَنْ سَمُرَةَ بْنِ جُنْدَبٍ أَنَّهُ حَفِظَ عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ
صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَكْتَتَيْنِ سَكْتَةً إِذَا كَبَّرَ وَسَكْتَةً إِذَا فَرَغَ عَنْ قِرَاءَةِ غَيْرِ الْمَغْضُو

له این حدیث قتاده [illegible]

عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّيْنَ فَصَدَّقَهُ اُبَيُّ بْنُ كَعْبٍ انتهى پس ہمین احادیث سکته صحیح اند و دیگر در زمان آنحضرت علیه السلام دو سکته می بودیکی بعد تحریمه که بالاتفاق آن برای ثنا خواندن بود و سکتهٔ دوم بعد از اتمام ولا الضالین و این سکته برای تامین بود زیرا که این محل تامین ست بحکم حدیث متفق علیه قال علیه السلام اذا قال الامام غیر المغضوب علیهم ولا الضالین فقولوا امین الحدیث کما مر پس ازینحدیث متفق علیه صاف ظاہرست که عقیب ولا الضالین متصل محل آمین ست پس وقتیکه ازینحدیث معلوم گشت که محل آمین عقیب ولا الضالین متصل ست و از احادیث سکته ثابت گشت که عقیب ولا الضالین سکته است پس از جملهٔ این احادیث ثابت گشت که سکتهٔ ثانیه عقیب ولا الضالین خاص است برای تامین پس از احادیث سکته بحکم حدیث متفق علیه ثابت گشت که سنت در آمین گفتن اخفا است موافق حکم قرآن شریف و چونکه این معنی از احادیث سکته صاف ظاہر است لهذا طیبی شارح مشکوة باوجودیکه شافعی ست درینمقام می نویسد که ظاہر اینست که سکتهٔ اولی برای خواندن سبحانك اللهم است و سکتهٔ ثانیه برای آمین گفتن حيث قَالَ وَالْاَظْهَرُ اَنَّ السَّكْتَةَ الْاُوْلٰى لِلثَّنَاءِ وَالسَّكْتَةَ الثَّانِيَةَ لِلتَّامِيْنِ كذا فى المرقاة **وقال** فى التفسير الكشاف وَالْمَشْهُوْرُ عَنْ اَبِىْ حَنِيْفَةَ وَاَصْحَابِهٖ اَنَّهٗ يُخْفِيْهَا وَرَوَى الْاِخْفَاءَ عَبْدُ اللّٰهِ ابْنُ الْمُغَفَّلِ وَاَنَسٌ عَنْ رَسُوْلِ اللّٰهِ صلعم انتهى یعنی مشہور از امام اعظم و اصحاب وی این ست که ایشان اخفای تامین میکنند و روایت میکند اخفای تامین را عبد الله بن مغفل و انس رض از آنحضرت علیه السلام **وقال** فى صدر تفسير البيضاوى وَالْمَشْهُوْرُ عن ابى حنيفة انه يُخْفِيْهِ كما رواه عبد الله ابن مغفل و انس رض انتهى و شیخ عبد الحق دہلوی در صراط المستقیم و شرح مشکوة مینویسد رُوِيَ عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللّٰهُ تَعَالٰى عَنْهُ اَنَّهٗ قَالَ يُخْفِيْ الْاِمَامُ اَرْبَعَةَ اَشْيَاءَ التَّعَوُّذَ وَالْبَسْمَلَةَ وَاٰمِيْنَ وَسُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَبِحَمْدِكَ وَعَنِ ابْنِ مَسْعُوْدٍ مِثْلُهٗ انتهى و در فتح القدير مے آرد وقال عبد الله ابن مسعود اَرْبَعٌ يُخْفِيْهِنَّ الْاِمَامُ التَّعَوُّذُ وَالثَّنَاءُ وَالتَّسْمِيَةُ وَالتَّامِيْنُ انتهى و در تبیین الحقائق آورد وَلَنَا حَدِيْثُ وَائِلٍ اَنَّهٗ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ اٰمِيْنَ وَخَفَضَ بِهَا صَوْتَهٗ رواه احمد و ابو داود و الدار قطنی وَقَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ يُخْفِي الْاِمَامُ اَرْبَعًا اَلتَّعَوُّذَ وَالْبَسْمَلَةَ وَاٰمِيْنَ وَرَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ وَيُرْوٰى مِثْلُ قَوْلِهٖ عَنْ جَمَاعَةٍ مِّنَ الصَّحَابَةِ بَعْضُهُمْ يَقُوْلُ اَرْبَعٌ يُخْفِيْهِنَّ الْاِمَامُ وَبَعْضُهُمْ يَقُوْلُ خَمْسَةٌ وَبَعْضُهُمْ يَقُوْلُ ثَلٰثَةٌ وَكُلُّهُمْ يَعُدُّوْنَ التَّامِيْنَ مِنْهَا وَلِاَنَّهٗ دُعَاءٌ فَيَكُوْنُ مَبْنَاهُ عَلَى الْاِخْفَاءِ یعنی بعضی صحابه رض

و ذکر اخفای تامین از اقوال علما

میگویند که بر چهار چیز امام را اخفا لازم است و بعضی پنج گفته و بعضی سه گفته و حال آنکه ایشان همه
آمین را از آن می شمارند پس از طعنهٔ بعضی جهلا بر صاحب هدایه بجز از خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ
ذٰلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِيْنُ چه خیزد؟ چون خدا خواهد که پرده کس درد میلش اندر طعنهٔ
پاکان برد ۔ با وجودی که مؤید قول صاحب هدایه احادیث و آثار دیگر نیز بسیار اند ترسم نرسی بکعبه ای
اعرابی کین ره که تو میروی به ترکستان است و امام جلال الدین سیوطی شافعی در جمع الجوامع
می آرد عَنْ اَبِیْ وَائِلٍ قَالَ كَانَ عُمَرُ وَعَلِیٌّ لَا يَجْهَرَانِ بِالْبَسْمَلَةِ وَلَا بِالتَّعَوُّذِ وَلَا بِالتَّامِيْنِ
رواه ابن جریر و الطحاوی و ابن شاهین فی السنن انتهی وطبری در تهذیب الآثار مینویسد
حَدَّثَنَا اَبُوْ بَكْرِ بْنُ عَيَّاشٍ عَنْ اَبِیْ سَعِيْدٍ عَنْ اَبِیْ وَائِلٍ قَالَ لَمْ يَكُنْ عُمَرُ وَعَلِیٌّ رض يَجْهَرَانِ بِبِسْمِ اللّٰهِ
الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ وَلَا بِاٰمِيْنَ ذَكَرَهُ الْعَيْنِیُّ فِیْ شَرْحِ الْبُخَارِیْ خلاصهٔ ما ذکر اینکه درین باب اعتراض
بر امام اعظم رض کردن در حقیقت اعتراض بر شارع است که چرا حق تعالی برای اخفای دعا حکم فرمود که جای
تمسک ابو حنیفه رض گردید و نیز اعتراض است بر آنحضرت علیه الصلوٰة والسلام و صحابهٔ کرام رض که ایشان
بموافقت کلام ربانی چرا اخفا نمودند که تقویت ابو حنیفه رض بدان حاصل گردید ۔ گیرم که تمام مصحف
از بر داری ۔ با آن چه کنی که نفس کافر داری ۔ سر را بزمین همی نهی بهر نماز ۔ آن را بزمین بنه که در سر داری
و شاید که در اذهان فرقهٔ نجدیه این امر کو نگذشته که صحابه رض بلکه آن حضرت علیه السلام بمعانی آیت نرسیدند
که اخفا نمودند پس در عقیدهٔ ایشان با روافض فرقی اندک است که روافض تخطیهٔ جبرئیل در رسانیدن
وحی پیغمبر نمودند و ایشان تخطیهٔ آن حضرت علیه السلام در رسانیدن بمعانی قرآن شریف پس موجب است آن خداوندان
کرم مطے کرده اند گوش با بانگ سگان کے کرده اند ۔ ببین تو کار خویش کن ای ارجمند ۔ رو که ایشان ریش خود
بر سگ کنند ۔ امید که صاحبان انصاف بطرف لغو سرائی ایشان گوش نگمارند مگر بعید نیست که اگر در یکی از کتب لغت
که از تصنیفات این فرقه جدیده باشد معنی اخفا از نظر ایشان بجهر خوانمن گذشته باشد فالیحکن که ایشان
همه جان نثار جهر تامین اند اگرچه امر مسنون عند التحقیق اخفای آمین است ۔ نی فروعت محکم آمد نی اصول ۔
باید ت شرم از خدا و هم رسول ۔ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ هَدَانَا سُنَنَ سَيِّدِ الْمُرْسَلِيْنَ وَاَقَمْنَا عَلَى
السَّبِيْلِ السَّوِیِّ لِلْمُسْلِمِيْنَ وَحَفِظْنَا مِنَ الْفِرَقِ الْغَاوِيْنَ الضَّالِّيْنَ ۔ وَسَوَّدَ وُجُوْهَ الْمُعْتَرِضِيْنَ
عَلٰى اَئِمَّةِ الدِّيْنِ ۔ مسخ امت نیست در دنیا مگر ۔ بی بصیرت دل از آن بدتر نگر ۔

باب پنجم در تحقیق رفع یدین

عن علقمة قال قال عبد الله بن مسعود الا اصلی بکم صلوة رسول الله صلی الله علیه وسلم فصلی فلم یرفع یدیه الا فی اول مرة رواه الترمذی وقال هذا حدیث صحیح یعنی عبد الله بن مسعود فرمود که آیا نگذارم شما را نماز مثل نماز رسول الله صلعم پس نماز خوانانید پس نداشت هر دو دست مگر در وقت تکبیر اول وگفت ترمذی که این حدیث صحیح است ونیز گفت ترمذی که مانند این حدیث از براء بن عازب نیز مرویست وقبول کرده است این را بسیاری از علماء صحابه وتابعین واین است قول سفیان ثوری واهل کوفه انتهی کلام الترمذی ونیز روایت کرد این حدیث را نسائی وطحاوی وابو داود وابو بکر بن ابی شیبه وغیرهم ونیز در سنن ابی داود بابی منعقد ساخته که در نماز رفع یدین اول بار است وبس وهمین حدیث را از علقمه دران باب روایت کرده ونیز حدیث براء بن عازب را دران آورده عن البراء بن عازب ان رسول الله صلعم کان اذا افتتح الصلوة رفع یدیه الی قریب من اذنیه ثم لا یعود یعنی تحقیق بود آن حضرت علیه السلام وقتی که شروع کردندی نماز را برداشتی هر دو دست خود را قریب هر دو گوش خود پس اعادهٔ آن نکردندی انتهی ونیز روایت است از محمد بن ابی یحیی که گفت او صلیت الی جنب عبد الله بن الزبیر فجعلت ارفع یدیه فی کل رفع وخفض قال یا ابن اخی رایتک ترفع فی کل رفع وخفض وان رسول الله صلی الله علیه وسلم کان اذا افتتح الصلوة رفع یدیه ثم لا یرفع فی شیء حتی فرغ رواه البیهقی فی الخلافیات یعنی نماز گزاردم نزدیک پهلوی عبد الله بن زبیر وبودم من که رفع یدین میکردم در هر بار که بالا وفرو میشدم در نماز پس بعد از فراغت نماز بمن گفت ای برادر زاده من دیدم ترا که رفع یدین میکنی در هر بار که بالا وزیر میروی وهر آئنه آنحضرت علیه السلام میبود که در وقت شروع نماز رفع یدین کردندی یعنی برای تحریمه وبعد ازان تا فراغت نماز در هیچ چیز رفع یدین نکردندی انتهی ونیز ابو بکر بن ابی شیبه شیخ بخاری ومسلم در مصنف خود بسند صحیح می آرد عن البراء بن عازب ان النبی صلعم کان اذا افتتح الصلوة رفع یدیه ثم لا یرفعهما حتی یفرغ ونیز روایت کرد این را دارقطنی وطحاوی وغیرهما ومسلم در صحیح خود می آرد حدثنا ابو بکر بن ابی شیبة وابو کریب قالا اخبرنا ابو معاویة عن الاعمش بن الاسود عن علقمة عن عبد الله بن مسعود قال الا اخبرکم بصلوة رسول الله صلعم فقام ورفع یدیه اول مرة ثم لم یعد یعنی عبد الله بن مسعود فرمود که آیا نخبر دهم شما را بنماز رسول الله صلعم پس ایستاد وبرداشت هر دو دست خود را بار اول پس تر

اعادهٔ آن نکرد۔ حَدَّثَنَا حَمَّادٌ عَنْ اِبْرَاهِيْمَ عَنْ عَلْقَمَةَ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ مَسْعُوْدٍ رض قَالَ صَلَّيْتُ خَلْفَ النَّبِيِّ صلعم وَاَبِىْ بَكْرٍ وَّعُمَرَ فَلَمْ يَرْفَعُوْا اَيْدِيَهُمْ اِلَّا عِنْدَ افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ رَوَاهُ اَبُوْ بَكْرِ ابْنُ اَبِىْ شَيْبَةَ یعنی فرمود عبداللہ بن مسعود رض کہ نماز خواندم در پس نبی علیہ الصلوٰۃ والسلام و ابی بکر و عمر پس بر نداشتندی ایشان دستہای خویش را مگر وقت شروع نماز انتہی۔ **و امام ابو حنیفہ** رح فرمود حَدَّثَنَا حَمَّادٌ عَنْ اِبْرَاهِيْمَ عَنْ عَلْقَمَةَ وَالْاَسْوَدِ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ مَسْعُوْدٍ رض اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صلعم كَانَ لَا يَرْفَعُ يَدَيْهِ اِلَّا عِنْدَ افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ ثُمَّ لَا يَعُوْدُ بِشَيْءٍ مِّنْ ذٰلِكَ یعنی پس تر اعادہ نکردندے بہیچ چیزی از رفع یدین انتہی وَعَنِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ اِذَا كَبَّرَ لِافْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ رَفَعَ يَدَيْهِ حَتّٰى تَكُوْنَ اِبْهَامَاهُ قَرِيْبًا مِّنْ شَحْمَتَيْ اُذُنَيْهِ ثُمَّ لَا يَعُوْدُ رَوَاهُ الطَّحَاوِيُّ وَاَبُوْ دَاؤُدَ وَاَبُوْ بَكْرِ بْنُ شَيْبَةَ فِيْ مُصَنَّفِهٖ یعنی وی رض گفت کہ بود علیہ السلام وقتیکہ تکبیر تحریمہ گفتی برداشتندی ہر دو دست خود را تا آنکہ ہر دو نر انگشتانش نزدیک دو نرمۂ گوشہای مبارکش شدندی پس تر اعادۂ آن نکردندی انتہی۔ **پس انچہ** از عبداللہ بن عمر رض در مسلم وغیرہ مرویست کہ رَاَيْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ اِذَا افْتَتَحَ الصَّلٰوةَ رَفَعَ يَدَيْهِ حَتّٰى يُحَاذِيَ مَنْكِبَيْهِ وَقَبْلَ اَنْ يَّرْكَعَ وَاِذَا رَفَعَ مِنَ الرُّكُوْعِ وَلَا يَرْفَعُهُمَا بَيْنَ السَّجْدَتَيْنِ یعنی دیدم آنحضرت علیہ السلام را وقتیکہ شروع کردندی نماز را برداشتندی ہر دو دست خود را تا آنکہ برابر کردندی آنرا با ہر دو کتف خود و پیشتر از رکوع و بعد از رکوع نیز رفع یدین کردندے نہ درمیان ہر دو سجدہ انتہی۔ **و نیز انچہ** از وائل بن حجر رض مسلم وغیرہ مے آرد کہ۔ اِنَّهٗ رَاَى النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَفَعَ يَدَيْهِ حِيْنَ دَخَلَ فِي الصَّلٰوةِ كَبَّرَ ثُمَّ الْتَحَفَ بِثَوْبِهٖ ثُمَّ وَضَعَ يَدَهُ الْيُمْنٰى عَلَى الْيُسْرٰى فَلَمَّا اَرَادَ اَنْ يَّرْكَعَ اَخْرَجَ يَدَيْهِ مِنَ الثَّوْبِ ثُمَّ رَفَعَهُمَا وَكَبَّرَ فَرَكَعَ فَلَمَّا قَالَ سَمِعَ اللّٰهُ لِمَنْ حَمِدَهٗ رَفَعَ يَدَيْهِ فَلَمَّا سَجَدَ سَجَدَ بَيْنَ كَفَّيْهِ۔ یعنی وائل رض آنحضرت علیہ السلام را دید کہ برداشتند ہر دو دست خود را تا آنکہ در آمد در نماز اَللّٰهُ اَكْبَرُ گفت پس تر در جامہ خود را پیچید پس تر دست راست خود را بر دست چپ خود بنہاد پس وقتیکہ ارادۂ رکوع نمود ہر دو دست خود از جامہ بر کشیدہ رفع یدین کردہ تکبیر گفتہ رکوع فرمود و ہرگاہ کہ سَمِعَ اللّٰهُ لِمَنْ حَمِدَهٗ گفت نیز رفع یدین

اعتراض ۲ از روایت ابن عمر و وائل بن حجر

کرد و ہرگاہ کہ سجدہ کرد در میان ہر دو کف دست خود سجدہ کرد۔ **ونیز انچہ از مالک بن**
حویرث رض مرویست کہ۔ كَانَ رَسُوْلُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اِذَا كَبَّرَ رَفَعَ
يَدَيْهِ حَتّٰى يُحَاذِيَ بِهِمَا اُذُنَيْهِ وَاِذَا رَفَعَ رَاْسَهٗ مِنَ الرُّكُوْعِ فَقَالَ سَمِعَ اللهُ
لِمَنْ حَمِدَهٗ فَعَلَ مِثْلَ ذٰلِكَ **متفق علیہ** یعنی بود آنحضرت علیہ السلام وقتیکہ
تکبیر تحریمہ گفتندی رفع یدین کردندی تا آنکہ محاذات آن بہر دو گوش مبارک خود نمودندے
و وقتیکہ سر خود را از رکوع برداشتندی پس فرمودندی سَمِعَ اللهُ لِمَنْ حَمِدَهٗ ومثل
ماقبل رفع یدین کردندی انتہی **ہمہ منسوخ اند۔** چنانچہ علامہ عینی در شرح بخارے
نوشتہ کہ۔ اِنَّهٗ كَانَ فِيْ بَدْءِ الْاِسْلَامِ ثُمَّ نُسِخَ یعنی رفع یدین در نماز در ابتدائے
اسلام بود پستر منسوخ گشت۔ **ودلیل** بر نسخ اینکہ اِنَّ عَبْدَ اللهِ بْنَ زُبَيْرٍ رَاٰى رَجُلًا
رَفَعَ يَدَيْهِ فِي الصَّلٰوةِ عِنْدَ الرُّكُوْعِ وَعِنْدَ رَفْعِ رَاْسِهٖ مِنَ الرُّكُوْعِ فَقَالَ لَا
تَفْعَلْ فَاِنَّ هٰذَا شَيْءٌ فَعَلَهٗ رَسُوْلُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ تَرَكَهٗ
یعنی تحقیق عبد اللہ بن زبیر رض مردی را دید کہ رفع یدین میکرد در نماز در وقت رکوع و وقت رفع
ازان پس منع کرد و یرا ازان و گفت کہ ہر آئینہ این چیزی ست کہ آنحضرت علیہ السلام کرد آنرا
پستر ترک داد این را۔ **دلیل دوم** بر نسخ آن روایت امام طحاوی ست کہ بسند صحیح می آرد
حَدَّثَنَا اَبُوْ دَاوٗدَ قَالَ **اَنَا** اَحْمَدُ بْنُ يُوْنُسَ قَالَ اَخْبَرَنَا اَبُوْ بَكْرِ بْنُ عَيَّاشٍ بْنِ حُصَيْنٍ
عَنْ مُجَاهِدٍ قَالَ صَلَّيْتُ خَلْفَ ابْنِ عُمَرَ رض فَلَمْ يَكُنْ يَرْفَعُ يَدَيْهِ اِلَّا فِي التَّكْبِيْرَةِ
الْاُوْلٰى مِنَ الصَّلٰوةِ یعنی مجاہد گفت رض کہ نماز گزاردم در پس عبد اللہ بن عمر رض پس نمیکرد
رفع یدین را مگر در تکبیر اول در نماز انتہی **امام طحاوی** گفت این آن ابن عمر رض است کہ میکردے
رفع یدین در وقت رکوع و قومہ کردن پستر ترک نمود بعد وفات نبی صلی اللہ علیہ وسلم۔ پس
ترک کردن وی دلیل نسخ ست انتہی کلام العینی۔ **ونیز** در بنایہ در کتاب الصلوٰۃ مے آرد۔
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رض قَالَ كَانَ رَسُوْلُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرْفَعُ يَدَيْهِ كُلَّمَا رَكَعَ
وَكُلَّمَا رَفَعَ ثُمَّ صَارَ اِلَى افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ وَتَرَكَ مَا سِوٰى ذٰلِكَ وَعَنِ ابْنِ الزُّبَيْرِ
اَنَّهٗ رَاٰى رَجُلًا يَرْفَعُ يَدَيْهِ مِنَ الرُّكُوْعِ فَقَالَ مَهْ فَاِنَّ هٰذَا شَيْءٌ فَعَلَهٗ

جواب اول از حنفیہ

دلیل اول بر نسخ

دلیل دوم بر نسخ

جواب اثر ابن عمر رض

رَسُوْلُ اللّٰهِ ثُمَّ تَرَكَهَا - یعنی روایت ست از ابن عباس رض فرمود که بود آنحضرت علیه السلام رفع یدین کردندی هر بار که رکوع کردندی و هر بار که برخاستندی از رکوع پستر رجوع فرمودند بطرف شروع نماز و ماورای آنرا ترک فرمودند و روایت ست از ابن زبیر چنانچه گذشت انتہی —

وچونکه ابن جوزی درین دو حدیث کلام کرده جواب آنرا نیز در بنایه نوشته است که،

قُلْتُ قَوْلُهُ لَا يُعْرَفَانِ اَصْلًا لَا يَسْتَلْزِمُ عَدَمَ مَعْرِفَةِ اَصْحَابِنَا هٰذَا وَدَعْوَى النَّافِي لَيْسَتْ بِحُجَّةٍ عَلَى الْمُثْبِتِ وَاَصْحَابُنَا اَيْضًا ثِقَاتٌ لَا يَرَوْنَ الْاِحْتِجَاجَ بِمَا لَمْ يَثْبُتْ عِنْدَهُمْ صِحَّتُهُ لِاَنَّ هٰذَا اَمْرُ الدِّيْنِ فَالْمُسْلِمُ لَا يَسْتَهْزِئُ فِيْهِ اِلٰى اٰخِرِ مَا قَالَ وَتَرْجَمَةُ ذٰلِكَ هٰذَا یعنی میگویم من که قول ابن جوزی که این هر دو حدیث شناخته نمیگردند مستلزم این نیست که اصحاب ما نیز آنرا نشناسند - وحال آنکه دعوے نفی کننده بر اثبات کننده حجت نیست — و اصحاب ما نیز ثقه اند حجت نمیگیرند بانچه که نزد ایشان ثابت نگردد چرا که هر آئینه این کار دین ست پس مسلمان درین استهزا نمیکند و تایید میکند حدیث عدم رفع یدین را در وقت رکوع و وقت قومه حدیثیکه امام طحاوی از مجاهد رضه روایت کرده

قَالَ صَلَّيْتُ خَلْفَ ابْنِ عُمَرَ فَلَمْ يَكُنْ يَّرْفَعُ يَدَيْهِ اِلَّا فِي التَّكْبِيْرَةِ الْاُوْلٰى مِنَ الصَّلٰوةِ

وگفت امام طحاوی که پس این آن ابن عمر ست که وی رض هر آئینه رسول الله علیه السلام را رفع یدین کنان دید پستر بعد از وفات آنحضرت علیه السلام رفع یدین را ترک داد پس نیست این ترک وی مگر از جهت که البته نزدیک وی منسوخ بودن این فعل ثابت شده باشد - وحال آنکه اسناد روایت امام طحاوی صحیح ست — ونیز این حدیث را ابن ابی شیبه در مصنف خود از مجاهد رضه بدین الفاظ می آرد

حَدَّثَنَا اَبُوْ بَكْرِ بْنُ عَيَّاشٍ عَنْ حُصَيْنٍ عَنْ مُجَاهِدٍ قَالَ مَا رَاَيْتُ ابْنَ عُمَرَ يَرْفَعُ يَدَيْهِ اِلَّا فِيْ اَوَّلِ مَا يَفْتَتِحُ - یعنی گفت مجاهد ندیدم ابن عمر را که رفع یدین کردندی مگر در وقت شروع نماز انتهی کلام صاحب بنایه پس در مقابله تحقیق چنین محققان و شناسندگان حدیث طعن بعض الفضولان این زمان بچه ماند ؎ چه نسبت خاک را با عالم پاک ✦ باوجودیکه احادیث صحیحه مرفوعه دیگر و نیز احادیث موقوفه و آثار صحابه رض بر نسخ رفع یدین در وقت رکوع و قومه بسیار اند - اما الاحادیث پس بعضی از ان آنند که در ابتدای باب گذشتند و بعضی از ان آنکه ابوبکر بن ابی شیبه استاذ امام بخاری

جواب بنایه از ابن جوزی

ذکر احادیث و آثار نسخ رفع یدین

مسلم در مصنف خود می آرد أخبرنا قتیبة بن سعید عن الأعمش عن المسیب بن رافع عن تمیم بن طرفة عن جابر بن سمرة قال خرج علینا رسول الله صلى الله علیه وسلم ونحن رافعو أیدینا فی الصلوٰة فقال ما بال رافعی أیدیهم فی الصلوٰة كأنها أذناب خیل شمس اسكنوا فی الصلوٰة

و نیز روایت کرد این حدیث را ابو داود و نسائی در سنن خویش ـ یعنی فرمود جابر رض که بیرون بر آمد بر ما آنحضرت علیه السلام و حال آنکه ما رفع یدین میکردیم در نماز پس آنحضرت علیه السلام فرمود چیست حال کسانیکه بر میدارند دستهای خویش را در نماز گویا که دستهای ایشان دمهای اسپان سرکش اند سکون نمائید در نماز انتهی

پس عتاب شدید آنحضرت علیه السلام در بارهٔ رفع یدین کنندگان در نماز دال ست بر نسخ رفع یدین در نماز چه از آنحضرت علیه السلام بر فعل جائز گاهی چنین قدر سرزنش ممکن نیست چنانچه بر هیچکس این امر مخفی نیست ـ **و بعضی** از ان آنکه روى الدار قطنی عن علقمة عن عبد الله قال صلیت مع النبی صلى الله علیه وسلم ومع أبی بكر وعمر فلم یرفعوا أیدیهم إلا عند التكبیرة الأولى فی افتتاح الصلوٰة ـ یعنی گفت عبد الله بن مسعود رض که نماز گزاردم با آنحضرت علیه السلام و با ابی بکر و عمر پس بر نمیداشتندی دستهای خویش را مگر در وقت تکبیر اول در شروع نماز انتهی ـ و مثل این در صدر باب از ابن ابی شیبه نیز گذشته ـ **و بعضی** از ان آنکه مسلم در صحیح خود اخراج آن کرده حدثنا أبو بكر بن أبی شیبة وأبو كریب قالا أخبرنا أبو معاویة عن الأعمش عن المسیب بن رافع عن تمیم بن طرفة عن جابر بن سمرة قال خرج علینا رسول الله صلى الله علیه وسلم فقال ما لی أراكم رافعی أیدیكم كأنها أذناب خیل شمس اسكنوا فی الصلوٰة قال ثم خرج علینا فرآنا حلقا فقال ما لی أراكم عزین قال ثم خرج علینا فقال ألا تصفون كما تصف الملائكة عند ربها فقلنا یا رسول الله وكیف تصف الملائكة عند ربها قال یتمون الصفوف الأول ویتراصون فی الصف ـ یعنی تمیم بن طرفه از جابر رض روایت میکند که جابر رض گفت که بیرون بر آمد بر ما آنحضرت علیه السلام ونحن رافعو أیدینا فی الصلوٰة ـ یعنی در حالیکه ما رفع یدین میکردیم در نماز پس فرمودند چیست مرا که می بینم شما را رفع یدین کنندگان گویا که دستهای شما مثل دمهای اسپان سرکش ست (یعنی که می جنبانند دمها را) سکون و آرام گیرید در نماز یعنی رفع یدین در نماز مکنید ـ جابر رض گفت لیس باز آنحضرت علیه الصلوٰة والسلام بر ما بیرون شد پس دید ما را حلقه حلقه

[1] عزین ای متفرقین جماعة جماعة وهو بتخفیف الزای المعجمة الواحد عزة ـ معناه النهی عن التفرق والأمر بالاجتماع ...

بیان احادیث نواسخ رفع یدین

تهدید آنحضرت علیه السلام در حق کسانیکه در نماز رفع یدین میکنند

جدا جدا نشسته ایم پس فرمود چیست مرا که می بینم شمارا متفرق جابر رض گفت پستر باز آنحضرت علیه الصلوٰة والسلام بر ما بیرون بر آمد پس فرمود که آیا صف نمیکنید مانند صف ملائک نزدیک پروردگار پس پرسیدیم که چگونه صف میکنند فرشتگان نزدیک رب خویش فرمودند که تمام میکنند ایشان صفهای اول را متصل و تنگتر می ایستند در صف انتهی۔ پس درین حدیث برای رفع یدین کنندگان از آنحضرت علیه السلام عتابی سخت وارد گشته است پس هر چند که پیشتر ازین رفع یدین در نماز از آنحضرت علیه السلام بثبوت رسیده مگر بدین حدیث مسلم و ابوداؤد و نسائی و ابوبکر بن ابی شیبه منسوخ گشت چنانچه ظاهر ست۔ و وجه ترجیح فعل مؤخر در بحث تا این گذشته است یاد کن۔ و از انعقاد ابواب محدثین تعمیم الفاظ مخصوص نمیگردد چنانچه ظاهر ست فتامل ــ **وانچه** در مسلم دو حدیث بروایت عبید الله مرویست حیث قال ــ حَدَّثَنَا اَبُوْ بَكْرِ بْنُ اَبِیْ شَیْبَةَ قَالَ اَخْبَرَنَا وَكِیْعٌ عَنْ مِسْعَرٍ قَالَ حَدَّثَنِیْ عُبَیْدُ اللّٰهِ بْنُ الْقِبْطِیَّةِ عَنْ جَابِرِ بْنِ سَمُرَةَ قَالَ كُنَّا اِذَا صَلَّیْنَا مَعَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ قُلْنَا اَلسَّلَامُ عَلَیْكُمْ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ اَلسَّلَامُ عَلَیْكُمْ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَاَشَارَ بِیَدِهٖ اِلَی الْجَانِبَیْنِ فَقَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ عَلَامَ تُوْمِئُوْنَ بِاَیْدِیْكُمْ كَاَنَّهَا اَذْنَابُ خَیْلٍ شُمْسٍ اِنَّمَا یَكْفِیْ اَحَدَكُمْ اَنْ یَّضَعَ یَدَهٗ عَلٰی فَخِذِهٖ ثُمَّ یُسَلِّمُ عَلٰی اَخِیْهِ مَنْ عَلٰی یَمِیْنِهٖ وَشِمَالِهٖ ــ یعنی گفت جابر رض که میبودیم وقتیکه نماز میخواندیم با آنحضرت علیه السلام میگفتیم اَلسَّلَامُ عَلَیْكُمْ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ اَلسَّلَامُ عَلَیْكُمْ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ با اشارت کردن بدست خود بهر دو طرف پس فرمود آنحضرت علیه السلام که چرا اشاره میکنید بدستهای خویش گویا که آنها دمهای اسپان سرکش اند جز این نیست که کفایت میکند هر یک را از شما نهادن دست بر ران خود یعنی در وقت تشهد پستر سلام کند بر برادر خود آنکه بر راست و چپ وی ست انتهی ــ **وایضاً** بسند دیگر عن عُبَیْدِ اللّٰهِ عَنْ جَابِرِ بْنِ سَمُرَةَ قَالَ صَلَّیْتُ مَعَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ فَكُنَّا اِذَا سَلَّمْنَا قُلْنَا بِاَیْدِیْنَا اَلسَّلَامُ عَلَیْكُمْ اَلسَّلَامُ عَلَیْكُمْ فَنَظَرَ اِلَیْنَا رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ مَا شَاْنُكُمْ تُشِیْرُوْنَ بِاَیْدِیْكُمْ كَاَنَّهَا اَذْنَابُ خَیْلٍ شُمْسٍ اِذَا سَلَّمَ اَحَدُكُمْ فَلْیَلْتَفِتْ اِلٰی صَاحِبِهٖ وَلَا یُوْمِئْ بِیَدِهٖ انتهی ــ ترجمه اش مثل ما قبل ست ــ **پس** این هر دو حدیث از حدیث سابق که بروایت تمیم بن طرفه وی گشته غیر و مخالف اند و در حوادث جداگانه وارد اند بچند وجوه پس حمل یکی بر دیگری ممکن و متصور نیست ــ **وجه اول** اینکه امر

دفع توهم فرقه امامیه در رفع یدین

سکون در نماز — و اتمامِ صفوف و تراص یعنی اتصال با یکدیگر در روایت تمیم ست نه در روایت عبید الله
وجه دوم اینکه حدیث تمیم صریح دلالت میکند بر اینکه آنحضرت علیه السلام در نمازیکه در آن رفع یدین میکردند
نبود بلکه از خانه بیرون برآمده بود چنانچه از لفظ خَرَجَ عَلَيْنَا بخوبی روشن ست و حدیث عبید الله مصرح
است بر اینکه آنحضرت علیه السلام شامل آن نماز با ایشان بود چنانچه از لفظ كُنَّا اِذَا صَلَّيْنَا وَصَلَّيْتُ
مَعَ رَسُوْلِ اللهِ ظاهرست — **وجه سوم** اینکه حدیث تمیم دلالت میکند بر رفع یدین چنانچه فرمود علیه السلام
مَالِي اَرَاكُمْ رَافِعِيْ اَيْدِيْكُمْ و حدیث عبید الله دال ست بر اشاره چنانچه از الفاظ — وَاَشَارَ بِيَدِهٖ — وَمَا
شَاْنُكُمْ تُشِيْرُوْنَ — وَلَا يُوْمِئْ بِيَدِهٖ صاف هویداست — **وجه چهارم** اینکه حدیث تمیم دال ست بر اینکه
رفع یدین مظروف و اندرون نماز بود چنانچه فرمود اُسْكُنُوْا فِي الصَّلٰوةِ و حدیث عبید الله دال برین ست که این
اشاره مظروف نماز نبود چنانچه از لفظ كُنَّا اِذَا سَلَّمْنَا قُلْنَا بِاَيْدِيْنَا ظاهرست بلکه در آخر و اختتام نماز می بود
وجه پنجم اینکه دلالت حدیث تمیم برین ست که سکون مامور نیز مظروف ست چنانچه از لفظ فِي الصَّلٰوةِ ظاهرست و دلالت
حدیث عبید الله برین ست که این اشاره در عین وقتِ سلام دادن بود چنانچه از ثُمَّ يُسَلِّمُ عَلٰى اَخِيْهِ — وَاِذَا سَلَّمَ
اَحَدُكُمْ فَلْيَلْتَفِتْ ظاهرست و سلام مظروف نماز نیست پس این اشاره نیز مظروف نماز نیست پس منع از آن نیز
مظروف نماز نگشت — پس ازین وجوه خمسه ظاهر گشت که حدیث اُسْكُنُوْا در یک محل ست و نهی و حدیث عبید الله
در محل دیگر — هرگاه که تراواضح گشت که حدیث تمیم در محل و موقع از احادیث عبید الله غیرست پس بتوفیقه تعالی
میگوئیم که چنانکه اشارهٔ دست در وقت سلام از حدیث عبید الله بالاتفاق منسوخ گشت همچنان از حدیث تمیم
بر آن رفع یدین که مظروف نمازست یعنی اندرون نماز در حالت رکوع باشد یا در حالت سجود هر جا که باشد منسوخ
گشت چنانچه در ابن ماجه مروی ست اَنَّ رَسُوْلَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَرْفَعُ يَدَيْهِ عِنْدَ كُلِّ
تَكْبِيْرَةٍ — **علاوه** اینکه اصل در نماز وقار و سکون ست لقوله تعالى قُوْمُوْا لِلّٰهِ قَانِتِيْنَ اَيْ خَاشِعِيْنَ
یعنی بایستید برای خدا خشوع کنندگان و سکون ورزندگان — ولقوله علیه السلام اُسْكُنُوْا فِي الصَّلٰوةِ
پس ازین وجوه ترجیح ست مر احادیث عدم رفع یدین را — **وبفرض تسلیم** اگر در احادیثِ جانبین مساوات
مسلم گردد بسبب تعارض تساقط گردد پس برای استدلال در جانبین دلیلی نماند درینصورت بالضرور بطرف
اصل نماز رجوع نمودیم و آن بالاجماع و اتفاق سکون ست چنانچه ابن الهمام در فتح القدیر گفت بَلْ هُوَ مِنْ جِنْسِ
السُّكُوْنِ الَّذِيْ هُوَ طَرِيْقُ مَا اُجْمِعَ عَلَيْهِ یعنی عدم رفع یدین از جنس آن سکون ست که در نماز مجمع علیه ست انتهی

علاوه

تساقط دلائل جانبین بفرض تسلیم

واین امر ظاهر است چرا که اگر در باب رفع یدین کدامی حدیث نیامدی گاهی رفع یدین در نماز کرده نمی شد چنانچه در نماز مثلا برای نهادن دست بر سر حدیثی نیامده گاهی دست بر سر نهادن در نماز درست نیست همچنین بعد از تساقط احادیث رفع یدین بطرف اصل نماز رجوع نمودیم که آن سکون در نماز است چنانچه دلالت میکند بر حدیث دیگر عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ عَبَّاسٍ قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تُرْفَعُ الْأَيْدِي فِي شَيْءٍ إِلَّا فِي سَبْعِ مَوَاطِنَ فِي افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ وَفِي الْعِيدَيْنِ وَعِنْدَ اسْتِلَامِ الْحَجَرِ وَعَلَى الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ وَعِنْدَ عَرَفَاتٍ وَعِنْدَ جَمْعٍ وَعِنْدَ رَمْيِ الْجِمَارِ رَوَاهُ الْبَيْهَقِيُّ - یعنی بلند کرده نشود دستها در چیزی مگر در هفت مقام اول در تکبیر تحریمه - دوم در تکبیرهای نماز عیدین - سوم وقت بوسیدن حجر اسود - چهارم بر صفا و مروه - پنجم در عرفات - ششم در مزدلفه - هفتم در وقت انداختن سنگریزها بر شیطان در منا انتهی - و نیز روایت این حدیث صاحب هدایه کرده مگر باختلاف الفاظ پس اگر رفع یدین در نماز مسنون بودی درین حدیث مشهور و معروف از آنحضرت علیه السلام مذکور گشتی وَإِذْ لَيْسَ فَلَيْسَ - و نیز در کفایه شرح هدایه در بارهٔ ترجیح حدیث عدم رفع یدین نوشته که - وَلِأَنَّهُ لَمَّا تَعَارَضَتْ رِوَايَتَا فِعْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَجَبَ الْمَصِيرُ إِلَى قَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَهُوَ الْحَدِيثُ الْمَشْهُورُ - لَا تُرْفَعُ الْأَيْدِي إِلَّا فِي سَبْعِ مَوَاطِنَ عِنْدَ افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ - وَقُنُوتِ الْوِتْرِ - وَتَكْبِيرِ الْعِيدَيْنِ - وَعِنْدَ اسْتِلَامِ الْحَجَرِ - وَعِنْدَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ - وَعِنْدَ الْمَوْقِفَيْنِ - وَعِنْدَ الْجَمْرَتَيْنِ أَيِ الْأُولَى وَالْوُسْطَى - وَالَّذِي يُرْوَى مِنَ الرَّفْعِ مَحْمُولٌ عَلَى الْابْتِدَاءِ كَذَا نُقِلَ عَنِ الزُّبَيْرِ انتهى - مراد از موقفین عرفات و مزدلفه است یعنی وقتی که متعارض گشت هر دو روایت فعل آنحضرت علیه السلام واجب است رجوع بطرف قول آنحضرت علیه السلام که آن حدیث مشهور است لَا تُرْفَعُ الْأَيْدِي الخ - و حدیث رفع یدین محمول است بر ابتدای فعل آنحضرت علیه السلام كَمَا لَا اعْتِبَارَ بِالْخَوَاتِيمِ چنانچه امام بخاری[1] روایت کرده قَالَ الْحُمَيْدِيُّ فِي قَوْلِهِ وَإِذَا صَلَّى جَالِسًا فَصَلُّوا جُلُوسًا هُوَ فِي مَرَضِهِ الْقَدِيمِ ثُمَّ صَلَّى بَعْدَ ذٰلِكَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَالِسًا وَالنَّاسُ خَلْفَهُ قِيَامٌ لَمْ يَأْمُرْهُمْ بِالْقُعُودِ وَإِنَّمَا يُؤْخَذُ بِالْآخِرِ فَالْآخِرِ مِنْ فِعْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - یعنی حمیدی رح گفت که قول رسول الله علیه السلام وقتیکه امام نشسته نماز میخواند پس شما نیز نشسته نماز خوانید این قول در مرض اول بود بعد ازین آنحضرت علیه السلام نشسته نماز خواند و مردم در پس آنحضرت علیه السلام ایستاده بودند ایشان را امر بنشستن نفرمود

---

[1] امام بخاری رحمه الله تلمیذ امام حمیدی است و وی شاگرد امام شافعی و وی شاگرد امام محمد رح و وی شاگرد امام ابو یوسف و امام اعظم رحمهم الله اجمعین ۱۲ منه

وجز این نیست که گرفته میشود از افعال فعل آخر آنحضرت علیه السلام انتهى ۔ و اگر کسی بتعصب گوید که
بعدم رفع یدین بجز امام ابو حنیفه کسی دیگر عامل نیست ازین باعث فرقهٔ ما آن را نمیکند جوابش اینکه در صدر
باب از ترمذی نقل کرده شد که این را بسیاری از صحابه و تابعین گرفته و این است قول سفیان ثوری و اهل
کوفه و کوفه قبهٔ اسلام است چنانچه گذشت و عینی در شرح بخاری آورده که این است مذهب امام
ابو حنیفه رض و اصحاب وی و سفیان ثوری و ابراهیم نخعی و ابن ابی لیلی و علقمه و اسود و عامر شعبی و ابو اسحق
سبیعی و خیثمه و مغیره و وکیع و عاصم بن کلیب و مشهور مذهب امام مالک و اصحاب وی تمام گشت کلام
عینی و چونکه درین دیار بموجب احادیث مذکوره و آمین و فعل رفع یدین متروک است بلکه مرتکب آن را متهم
می سازند و حال آنکه شاه ولی الله محدث دهلوی در حجت الله البالغه صفحه ۱۰۰ نوشته لَا يَنْبَغِي
لِلْإِنْسَانِ اَنْ يُّثِيْرَ عَلٰى نَفْسِهٖ فِتْنَةَ عَوَامِّ بَلَدِهٖ وَهُوَ قَوْلُهٗ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَوْلَا
حِدْثَانُ قَوْمِكِ بِالْكُفْرِ لَنَقَضْتُ الْكَعْبَةَ یعنی لائق نیست مر انسان را که پسند کند بر جان خود
فتنهٔ عوام شهر خود چه جای آنکه فتنهٔ همه اوطان بر خود پسند نماید و این مضمون بعینه قول آن حضرت
علیه السلام است مر عایشه را که فرمود اگر نه بودی مرا خوف از قریب العهد بودن قوم تو با کفر یعنی اگر قوم تو
نومسلم نه بودی بهر آینه بشکستمی خانهٔ کعبه را یعنی چونکه در آبادی خانهٔ کعبه که از دست کفار قریش است فرق
واقع است از بنای ابراهیم علیه السلام پس ای عایشه رضای من آنکه آن را شکسته چنانکه بود
بران طریق آباد سازم مگر می ترسم از اصحاب خود که اسلام ایشان نو است که شکستن خانهٔ کعبه بر ایشان
ناگوار و امر دشوار افتد سُبْحَانَ اللهِ مقام عبرت است ای برادران اسلام که پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم
دل شکنی صحابهٔ خود نمی خواست و با وجود یکه همه اصحاب رض جان نثار بران سید ابرار بودند مگر تاهم آنحضرت
علیه السلام از جهت قریب العهد بودن اسلام ایشان از ایشان بخوف می بود و گذاشت خانهٔ کعبه را بر بنای
کفر و نیز حق تعالی میفرماید اَلْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ و نیز میفرماید وَاللهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ و شما با وجود
ادعای عمل بالحدیث سراسر اتباع آنحضرت علیه السلام را گذاشته بخوف و خطر در مساجد خدا مستعد فتنه و فساد
شدید آیا نزدیک شما این احادیث و آثار که در کتب حدیث مندرج اند از پایهٔ اعتبار ساقط و غلط اند و آیا آن
کتب کتب دین نیند و آیا آن علما و مجتهدین که از زمانهٔ آن حضرت علیه السلام تا این زمان ما که سنه از یکهزار
و سه صد در گذشت بران عمل نموده اند همه جاهل و خلاف احادیث نبویه بودند ؎ آفرین باد برین همت مردانهٔ تو

که چندین فضلای بیشمار را خلاف سنت وچندین احادیث نبویه را بیرون شریعت تصور میکنید بلے سے
فکر هرکس بقدر همت اوست + وَمَا عَلَيْنَا اِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِيْنُ سے هر گستاخی کند اندر طریق + باشد
اندر لجه حیرت غریق + الحاصل ونیز دلالت میکند بر نسخ رفع یدین در نماز گذاردن عبد الله بن مسعود رض
برای تعلیم قومی که نماز رسول الله صلعم را نمید انستند چنانچه ترمذی و ابو داؤد ونسائی وطحاوی وابوبکر بن ابی شیبه
وغیرهم روایت آن میکنند قَالَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ مَسْعُوْدٍ رض اَلَا اُصَلِّيْ بِكُمْ صَلٰوةَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ فَصَلّٰى فَلَمْ يَرْفَعْ يَدَيْهِ اِلَّا فِيْ اَوَّلِ مَرَّةٍ وهمه راویان این حدیث ثقه اند وبر ظاهر است که در صورت
نماز خوانانیدن عبد الله بن مسعود رض وتعلیم نمودن وی مر قوم را دیدگان وغیر واقفان را ازیما از
آن حضرت علیه السلام لابدی است ازینکه آن نماز وی رض بر جمیع فرائض وواجبات وسنن ومستحبات
مشتمل بود که غرض اصلی از تعلیم تحصیل علم است الشان را برین اشیا پس فتیکه عبد الله رض در
صورت مذکور رفع یدین نکرد بالتصریح معلوم گشت که فعلش منسوخ است بلکه مزید بران فرمود
وَكَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَرْفَعُ يَدَيْهِ اِلَّا عِنْدَ افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ ثُمَّ لَا يَعُوْدُ
بِشَيْءٍ مِّنْ ذٰلِكَ چنانچه از روایت ابوبکر بن ابی شیبه وابو حنیفه رحمهما الله در صدر باب گذشت ونیز از
مسلم گذشت عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ مَسْعُوْدٍ رض قَالَ اَلَا اُخْبِرُكُمْ بِصَلٰوةِ رَسُوْلِ اللّٰهِ فَقَامَ وَرَفَعَ يَدَيْهِ
اَوَّلَ مَرَّةٍ ثُمَّ لَمْ يُعِدْ ونیز فرمود صَلَّيْتُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَعَ اَبِيْ بَكْرٍ وَعُمَرَ
فَلَمْ يَرْفَعُوا اَيْدِيَهُمْ اِلَّا عِنْدَ افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ رواه البیهقی وابوبکر بن ابی شیبه وابن عدے
چنانچه در صدر باب گذشت واین روایت اصح الاسانید است پس صاف ظاهر گشت که رفع یدین در نماز
نه سنت است ونه مستحب بلکه منسوخ است فصل آن الکنون آثار صحابه در باب نسخ رفع یدین باید
شنید روایت کرد طحاوی وبیهقی وابوبکر بن ابی شیبه از حسن بن عیاش بسند صحیح عَنِ الْاَسْوَدِ
قَالَ رَاَيْتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رض رَفَعَ يَدَيْهِ فِيْ اَوَّلِ تَكْبِيْرَةٍ ثُمَّ لَا يَعُوْدُ چنانچه شیخ ابن الهمام وملا علی
قاری آورده یعنی گفت اسود رض که دیدم حضرت عمر رض را که برداشتی هر دو دست خود را در تکبیر اول پستر
در همه نماز اعاده آن نکردی انتهی ونیز روایت است از عاصم بن کلیب که وی از پدر خود کلیب روایت
میکند اَنَّ عَلِيًّا رض كَانَ يَرْفَعُ يَدَيْهِ اِذَا افْتَتَحَ الصَّلٰوةَ ثُمَّ لَا يَعُوْدُ رواه الامام محمد
وابوبکر بن ابی شیبه والطحاوی بالسند الصحیح یعنی حضرت علی رض او را از تکبیر تحریمه در کل نماز

رفع یدین نمیکرد. وگفت طحاوی که جائز نیست اینکه خلاف کند حضرت علی کرم الله وجهه از آن حضرت
علیه السلام مگر بسبب علمی که بر نسخ آن داشت چنانکه علامه عینی در شرح هدایه آورده وزیلعی در شرح
کنز گفته قال ابن مسعودٍ صلیت خلف النبی صلعم وابی بکرٍ وعمر وعثمان فلم یرفعوا ایدیهم
الا عند افتتاح الصلوٰة انتهی ونیز روایت کرد ابوحنیفه از حماد و او از ابراهیم و او از اسود
ان عبد الله بن مسعودٍ رض کان یرفع یدیه فی اول تکبیرة ثم لا یعود الی شیء من
ذلک ویأثر ذلک عن رسول الله صلی الله علیه وسلم واین حدیث بغایت صحت رسیده
یعنی عبد الله بن مسعود رض در تکبیر تحریمه رفع یدین کردی بستر اعاده اش در چیزی از نماز نمیکرد
ونقل این را از آن حضرت علیه السلام میکرد انتهی وعن ابراهیم کان عبد الله لا یرفع
یدیه فی شیء من الصلوٰة الا فی افتتاح الصلوٰة رواه الطحاوی بالسند الجید
ونیز روایت کرد امام محمد رح از عبد العزیز بن حکیم قال رأیت ابن عمر یرفع یدیه حذاء اذنیه
فی اول تکبیرة افتتاح الصلوٰة ولم یرفعهما فیما سوی ذلک یعنی دیدم عبد الله بن
عمر رض را که ماسوای تکبیر تحریمه در هیچ چیزے رفع یدین نمیکرد واین آن ابن عمر هست که احادیث رفع
یدین از وی منقول گشته پس ازین حدیث از فعل وی نیز معلوم شد که آن احادیث همه منسوخ اند
ونیز ابوبکر بن ابی شیبه وطحاوی از مجاهد می آرند قال ما رأیت ابن عمر یرفع یدیه الا فی
اول ما یفتتح الصلوٰة واین حدیث صحیح است چنانچه علامه عینی در شرح بخاری آورده
وقال الزیلعی روی عن مجاهد قال خدمت ابن عمر عشر سنین فما رأیته یرفع یدیه
فی شیء من صلوته الا فی التکبیرة الاولی یعنی امام زیلعی میفرماید که مرویست از مجاهد که تا
ده سال خدمت عبد الله بن عمر رض کردم پس درین مدت گاهے او را ندیدم که رفع یدین
در نماز خود در چیزی کردی مگر در تکبیر تحریمه انتهی وعن ابن العباس رض ان العشرة المبشرة
ما کانوا یرفعون ایدیهم الا فی افتتاح الصلوٰة ذکره فی النهایة والکفایة
یعنی از ابن عباس مرویست که عشرهٔ مبشره رفع یدین نمیکردند مگر در ابتدای نماز انتهی ودر نور الانوار
است وقد صح عن مجاهد انه قال صحبت ابن عمر عشر سنین فلم اره رفع یدیه الا
فی تکبیرة الافتتاح فترک العمل به دلیل علی انتساخه یعنی گفت مجاهد که ده سال در صحبت

و مجلس ابن عمر بودم پس ندیدم او را که رفع یدین در نماز کردی مگر در تکبیر افتتاح پس گذاشتن وی
عمل رفع یدین را دلیل است بر منسوخ گشتن آن انتهی و فی النهایة عن عبد الله بن الزبیر انه
رای رجلا یصلی فی المسجد الحرام و یرفع یدیه عند الرکوع و عند رفع الرأس منه
فقال لا تفعل انه شیء قد ترکه رسول الله صلی الله علیه وسلم بعد ما فعله انتهی یعنی
رفع یدین در نماز چنین فعلی است که آنحضرت بعد از کردن آنرا گذاشته و نیز طحاوی از عمرو بن مره می آرد
قال دخلت مسجد حضرموت فاذا علقمة بن وائل یحدث عن ابیه ان رسول الله
صلی الله علیه وآله وسلم کان یرفع یدیه عند الرکوع و بعده فذکرت ذلک لابراهیم
فغضب فقال رآه هو و لم یره ابن مسعود و لا اصحابه یعنی در مسجد حضرموت در آمدم پس
علقمه بن وائل بن حجر از پدر خود حدیث بیان میکرد که آن حضرت علیه السلام قبل از رکوع و نیز بعد
از رکوع رفع یدین کردندی پس ذکر این حدیث به پیش ابراهیم نخعی کردم پس بغضب بر آمد و گفت که
رفع یدین آنحضرت علیه السلام را وائل بن حجر دید و ندید آنرا عبد الله بن مسعود و نه یاران وی
انتهی و نیز ابو حنیفه رح در مسند از حماد و او از ابراهیم نخعی آورده انه قال فی وائل بن حجر
انه اعرابی لم یصل مع النبی صلی الله علیه وسلم صلوة قبلها قط هو اعلم
من عبد الله و اصحابه حفظ و لم یحفظوا یعنی رفع الیدین عند الرکوع و این حدیث
اصح الاسانید است یعنی هر آئینه گفت ابراهیم در حق وائل بن حجر که وی بادیه ایست یعنی روستائی
می پندارم که پیشتر ازین گاهی با آن حضرت علیه السلام نمازی نخوانده پس وائل عالم تر است از
عبد الله بن مسعود و یاران وی که او رفع یدین را در وقت رکوع از آن حضرت علیه السلام
یاد داشت و یاد نداشت ایشان همه آنرا انتهی و نیز امام محمد در موطای خود از یعقوب بن ابراهیم
یعنی امام ابی یوسف رح و او از حصین بن عبد الرحمن می آرد که وی رح گفت دخلت انا و عمرو بن مرة
علی ابراهیم قال عمرو حدثنی علقمة بن وائل الحضرمی عن ابیه انه صلی مع النبی صلی الله
علیه وسلم فرآه یرفع یدیه اذا کبر و اذا رکع و اذا رفع قال ابراهیم ما ادری لعله لم یر
النبی صلی الله علیه وسلم الا ذلک الیوم فحفظ هذا منه و لم یحفظه ابن مسعود و لا اصحابه
ما سمعته من احد منهم انما کانوا یرفعون ایدیهم فی بدء الصلوة حین یکبرون

یعنی من و عمرو بن مره نزد ابراہیم نخعیؒ در آمدیم عمرو گفت که حدیث بیان کرد مرا علقمه بن وائل حضرمی
از پدر خود اینکه وائل نماز خواند با نبی صلی اللہ علیه وسلم پس دید آن حضرت علیه السلام را که رفع یدین
میکرد در وقت تحریمه و وقت رکوع و وقت قومه ابراہیم نخعی گفت که من نمیدانم شاید که وائل ندید آنحضرت
علیه السلام را مگر ہم دران روز پس نگاه داشت این را از آن حضرت علیه السلام و یاد نداشت این را
ابن مسعود و نه اصحاب وی ؓ و حالانکه نشنیده ام رفع یدین را از ہیچ یکی از صحابه رضی اللہ عنہم جز ابن
نیست که بودند صحابه که رفع یدین در وقت تحریمه کردندی و بس انتهی پس این حدیث که باسانید صحیحه
مرویست دلالت میکند بر اثبات اجماع صحابهؓ بر عدم رفع یدین در نماز در زمانهٔ ابراہیم نخعیؒ و برین
تصریح کرده است ملا علی قاری در شرح موطا بدین عبارت وَلَا اَصْحَابُهُ اَيْ وَلَا سَائِرُ اَصْحَابِ
النَّبِيِّ صلى الله عليه وسلم مَا سَمِعْتُهُ اَيْ هٰذَا الرَّفْعَ الزَّائِدَ مِنْ اَحَدٍ مِّنْهُمْ اَيْ اَصْحَابِ
النَّبِيِّ صَلَّى الله عليه وسلم اِنَّمَا كَانُوْا اَيِ الصَّحَابَةُ يَرْفَعُوْنَ اَيْدِيَهُمْ فِيْ بَدْءِ
الصَّلٰوةِ حِيْنَ يُكَبِّرُوْنَ اَيْ لِلتَّحْرِيْمَةِ فَقَطْ وَهٰذَا بِمَنْزِلَةِ الْاِجْمَاعِ انتهی کلام
القاری این است از فعل صحابه رضی اللہ عنہم که بالتصریح دلالت میکند بر نسخ رفع یدین در نماز
چنانکه شنیدی الحال حال تابعین در باب نسخ رفع یدین باید شنید و آن اینکه روایت است
از جابر ؓ اَنَّ الْاَسْوَدَ وَ عَلْقَمَةَ كَانَا يَرْفَعَانِ اَيْدِيَهُمَا اِذَا افْتَتَحَا ثُمَّ لَا يَعُوْدَانِ و روایت
است از طلحه اَنَّ اِبْرَاهِيْمَ وَخَيْثَمَةَ لَا يَرْفَعَانِ اَيْدِيَهُمَا اِلَّا فِيْ بَدْءِ الصَّلٰوةِ و روایت است
از حصین که وی از مغیره می آرد که ابراہیم گفت لَا تَرْفَعْ يَدَيْكَ فِيْ شَيْءٍ مِّنَ الصَّلٰوةِ یعنی اندرون
نماز بعد از تکبیر تحریمه در چیزی رفع یدین مکن و نیز روایت است از حسن بن عیاش که وی از عبد الملک
می آرد که وی فرمود رَاَيْتُ الشَّعْبِيَّ وَ اِبْرَاهِيْمَ وَ اَبَا اِسْحَاقَ لَا يَرْفَعُوْنَ اَيْدِيَهُمْ اِلَّا حِيْنَ
يَفْتَتِحُوْنَ الصَّلٰوةَ و روایت است از وکیع و ابو اسامه که ایشان ہر دو از شعبه می آرند که گفت
ابو اسحاق كَانَ اَصْحَابُ عَبْدِ اللّٰهِ وَ اَصْحَابُ عَلِيٍّ لَا يَرْفَعُوْنَ اَيْدِيَهُمْ اِلَّا فِي افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ
یعنی بودند ہم جلیس عبد اللہ بن مسعود و علی بن ابیطالب رضی اللہ عنہما که رفع یدین نمیکردند مگر در شروع
نماز برای تکبیر تحریمه روایت کرد این ہمه روایات را ابو بکر بن ابی شیبه که شیخ بخاری و مسلم است
در مصنف خود در باب نسخ رفع یدین و امام طحاوی در معانی الآثار آورده حَدَّثَنَا ابْنُ اَبِيْ دَاوٗد

ما: بیان حصول علم اول بنسخ رفع یدین از قول تابعین

غ: ابن عمر ... [illegible]

قَالَ اَخْبَرَنَا اَحْمَدُ بْنُ يُوْنُسَ قَالَ حَدَّثَنَا اَبُوْ بَكْرِ بْنُ عَيَّاشٍ قَالَ مَا رَاَيْتُ فَقِيْهًا قَطُّ يَفْعَلُهُ يَرْفَعُ يَدَيْهِ فِيْ غَيْرِ التَّكْبِيْرَةِ الْاُوْلٰى یعنی ابوبکر بن عیاش گفت که هیچ یکی فقیه را ندیدم که گاهی میکرد این را یعنی که رفع یدین کرده باشد ماورای تکبیر اول انتهی پس این روایت بالتصریح دلالت میکند بر اثبات اجماع تابعین مجتهدین در عدم رفع یدین پس وقتیکه از احادیث آنحضرت صلعم بالتصریح دلالت بر عدم رفع یدین در نماز ماورای تکبیر تحریمه ثابت گشت و همچنین از آثار صحابه رضی و همچنین از اجماع تابعین رح چنانچه بالتفصیل یک یک شمرده گشت لهذا قائل گشتند بر ترک رفع یدین در نماز بسیاری از علمای فحول و فقهای فروع و اصول که منجمله آنها امام اعظم رح و امام ابو یوسف رح و امام محمد رح و امام مالک و ماسوای ایشان اند رحمهم الله تعالی چنانچه علامه بدر الدین عینی در عمدة القاری شرح بخاری می آرد وَعِنْدَ اَبِيْ حَنِيْفَةَ رح وَاَصْحَابِهِ لَا يَرْفَعُ يَدَيْهِ اِلَّا فِي التَّكْبِيْرَةِ الْاُوْلٰى وَبِهِ قَالَ اِبْرَاهِيْمُ النَّخَعِيُّ وَسُفْيَانُ الثَّوْرِيُّ وَعَامِرٌ الشَّعْبِيُّ وَاَبُوْ اِسْحٰقَ السَّبِيْعِيُّ وَعَبْدُ الرَّحْمٰنِ بْنُ اَبِيْ لَيْلٰى وَعَلْقَمَةُ بْنُ قَيْسٍ وَاَسْوَدُ بْنُ زَيْدٍ وَعَاصِمُ بْنُ كُلَيْبٍ وَالْمُغِيْرَةُ وَخَيْثَمَةُ وَوَكِيْعٌ وَمَالِكٌ فِيْ رِوَايَةٍ وَهُوَ الْمَشْهُوْرُ مِنْ مَذْهَبِهِ وَهُوَ الْمَعْمُوْلُ عِنْدَ اَصْحَابِهِ انتهی کلامه یعنی نزدیک امام اعظم رح و یاران وی بر ندارد نمازی دست خود را مگر در تکبیر اول و باین قائل گشته ابراهیم نخعی الی قوله و امام مالک در یک روایت و این است مشهور از مذهب وی و همین است معمول اصحاب وی رضی الله تعالی عنهم اجمعین و امام نووی در شرح مسلم گفته وَهُوَ اَشْهَرُ الرِّوَايَاتِ عِنْدَ مَالِكٍ انتهی و خوارزمی در مسند خود می آرد وَالدَّلِيْلُ عَلٰى هٰذَا اَنَّ حَدِيْثَ رَفْعِ الْيَدَيْنِ حَدِيْثٌ رُوَاتُهُ مَدَنِيُّوْنَ وَمَالِكُ بْنُ اَنَسٍ الْمَدَنِيُّ لَمْ يَاْخُذْ بِهِ وَلَمْ يَعْمَلْ بِهِ وَاَنَّهُ اَعْلَمُ بِرِوَايَةِ اَهْلِ بَلَدِهِ مِنْ غَيْرِهِ انتهی اختصارش اینکه حال حدیث عبد الله بن عمر در باب رفع یدین اینکه راویان آن مدنی اند و امام مالک با وجود مدنی بودن وی عمل بران نکرد حالانکه وی از اکابر محدثین مدینه است پس این عمل از وی دال است بر نسخ رفع یدین علاوه برین اینکه خود فعل عبد الله بن عمر رض معارض این روایت است چنانچه گذشت و حال وائل بن حجر اینکه وی ماسوا از یکبار آنحضرت علیه السلام را ندیده چنانچه از حدیث ابو داود معلوم و مفهوم میگردد پس حدیث وی را بمقابله حدیث عبد الله بن مسعود رض اعتباری نباشد که عبد الله بن مسعود رض فقیه و مجتهد و ملازم صحبت بابرکت از ابتدا تا انتها بود پس

Margin: بیان اجماع تابعین در عدم رفع یدین — ذکر اسامی قائلین ترک رفع یدین از علمای فحول

سله امی علی نسخ عمل رفع الیدین فی الصلوة ۱۲ [illegible] تصحیح حدیثی [illegible] است چنانچه از ما نیز در باب تابعین گذشته یاد کن [illegible] عفا الله عنه

کیفیات احکام نماز های آنحضرت علیه السلام از اول تا آخر از ناسخ و منسوخ و غیرها که وی را معلوم باشند دیگران را کی میسر شود خاصهٔ وائل بن حجر رض را که یکبار مشرف بملازمت صحبت گشته ع گر فرق مراتب نکنی زندیقی + و اما حدیث مالک بن حویرث که بر رفع یدین دلالت میکند مجروح است از جهت نضر بن عاصم و خالد بن مهران قابل احتجاج و استدلال نیست و اما حدیث ابی حمید ساعدی اگرچه بعضے گفته که صحیح است مگر امام طحاوی آن را مدلل مجروح کرده و حالانکه جرح مدلل مقدم است بر تصحیح پس اعتبارش نیز نماند و باقی مانده احادیث رفع یدین همه ضعیف اند چنانکه حال آن بر واقفان اسمای رجال مخفی نیست فافهم والله اعلم وَمَا عَلَيْنَا اِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِيْنُ و صحت اسانید احادیث عدم رفع یدین بمرتبهٔ رسیده که گردن فکر طاعنان زمانه ما را هم در هم می شکنند و مجال گفتن و فرودم زدن ایشان را نمی دهد چنانچه از مناظرهٔ امام اوزاعی با امام اعظم رحمهما الله تعالی که در مکه معظمه دار حناطین در باب رفع یدین باهم اتفاق افتاده بود صاف ظاهر است و تفصیلش در مسند امام اعظم بروایت حصفکی و در رسالهٔ ملا علی قاری در جواب امام الحرمین و انصاف شاه ولی الله دهلوی و کفایه شرح هدایه و عقود الجواهر و فتح القدیر و دیگر کتب می آرد و آن اینکه رَوَى الْحَارِثِيُّ فِيْ مُسْنَدِهٖ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ اِبْرَاهِيْمَ بْنِ زِيَادِهِ الرَّازِيُّ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ شَاذَكُوْنِيْ سَمِعْتُ سُفْيَانَ بْنَ عُيَيْنَةَ يَقُوْلُ اجْتَمَعَ اَبُوْ حَنِيْفَةَ وَالْاَوْزَاعِيُّ فِيْ دَارِ الْحَنَّاطِيْنَ بِمَكَّةَ فَقَالَ الْاَوْزَاعِيُّ لِاَبِيْ حَنِيْفَةَ مَا بَالُكُمْ لَا تَرْفَعُوْنَ اَيْدِيَكُمْ فِي الصَّلٰوةِ عِنْدَ الرُّكُوْعِ وَعِنْدَ الرَّفْعِ مِنْهُ فَقَالَ اَبُوْ حَنِيْفَةَ لِاَجْلِ اَنَّهٗ لَمْ يَصِحَّ عَنْ رَسُوْلِ اللّٰهِ صلعم فِيْ ذٰلِكَ شَيْءٌ فَقَالَ كَيْفَ لَمْ يَصِحَّ وَقَدْ حَدَّثَنِي الزُّهْرِيُّ عَنْ سَالِمٍ عَنْ اَبِيْهِ اي ابن عمر عَنْ رَسُوْلِ اللّٰهِ صلعم اَنَّهٗ كَانَ يَرْفَعُ يَدَيْهِ اِذَا افْتَتَحَ الصَّلٰوةَ وَعِنْدَ الرُّكُوْعِ وَعِنْدَ الرَّفْعِ مِنْهُ فَقَالَ لَهٗ اَبُوْ حَنِيْفَةَ حَدَّثَنَا حَمَّادٌ عَنْ اِبْرَاهِيْمَ عَنْ عَلْقَمَةَ وَالْاَسْوَدِ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ مَسْعُوْدٍ رض اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صلعم كَانَ لَا يَرْفَعُ يَدَيْهِ اِلَّا عِنْدَ افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ ثُمَّ لَا يَعُوْدُ بِشَيْءٍ مِّنْ ذٰلِكَ فَقَالَ الْاَوْزَاعِيُّ اُحَدِّثُكَ عَنِ الزُّهْرِيِّ عَنْ سَالِمٍ عَنْ اَبِيْهِ وَتَقُوْلُ حَدَّثَنَا

لہ وهو من اکابر المجتهدین و من طبقة التابعین ۱۲ ملا علی القاری قوله لم یصح الخ ای ما یوجب العمل به بان لا یکون له معارض ارجح منه وان ما اطلق لانه ادعی الی الزام الخصم فی زعمه انما اورده البخاری فی صحیحه لیلغ ای الامام ۱۲ ابا حنیفة و اصحابه خرج من حد الانصاف و دخل فی باب الاعتساف كذا فی رسالة الملا علی القاری ۱۲ منه رح ۶ خبر ۱۲

ف جوابات از احادیث رفع یدین

ف صحت احادیث عدم رفع یدین

حَمَّادٌ عَنْ اِبْرَاهِيْمَ عَنْ عَلْقَمَةَ وَالْاَسْوَدِ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ مَسْعُوْدٍ فَقَالَ لَهٗ اَبُوْ حَنِيْفَةَ كَانَ
حَمَّادٌ اَفْقَهَ مِنَ الزُّهْرِيِّ وَكَانَ اِبْرَاهِيْمُ اَفْقَهَ مِنْ سَالِمٍ وَعَلْقَمَةُ لَيْسَ بِدُوْنِ ابْنِ عُمَرَ فِی الْفِقْهِ
وَاِنْ كَانَتْ لِابْنِ عُمَرَ صُحْبَةٌ وَلَهٗ فَضْلُ صُحْبَةٍ وَلِلْاَسْوَدِ فَضْلٌ كَبِيْرٌ وَعَبْدُ اللّٰهِ عَبْدُ اللّٰهِ لَهٗ فَضْلٌ كَثِيْرٌ
فِی الْفِقْهِ وَحَقِّ الصُّحْبَةِ مِنْ صِغَرِهٖ عِنْدَ النَّبِيِّ صلعم عَلٰی عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ عُمَرَ فَسَكَتَ الْاَوْزَاعِیُّ انتهى

یعنے حارثی رح در مسند خود روایت میکند که حدیث کرد مارا محمد بن ابراہیم بن زیاد رازی و ایشان را
حدیث کرد سلیمان بن شاذکونی که شنیدم از سفیان بن عیینه که میفرمود که جمع شدند امام ابو حنیفه رح
و امام اوزاعی رح که یکے از اکابر مجتہدین و از طبقهٔ تابعین در ملک شام بود در مکه مکرمه در دار حناطین پس
گفت امام اوزاعی مر ابو حنیفه را که چیست حال شما که در نماز وقت رکوع و قومه رفع یدین نمیکنید ابو حنیفه رح
جواب داد از جہت آنکه درین باب از آنحضرت علیه الصلوٰة والسلام چیزی صحیح نگشته (یعنی بصفتی که واجب
کند عمل رفع یدین را و او را معارض اقوی درین باب از وی نباشد و اطلاق ابو حنیفه رح برای الزام خصم بود
پس آنچه میگویند که این قول ابو حنیفه درست نباشد چه در بخاری احادیث رفع یدین موجود اند سر اسر
اعتساف و بعید از انصاف ہست کما قال القاری) اوزاعی گفت چگونه چیزے صحیح نگشته و حالانکه ہر آئینه
حدیث کرد مرا زہری و او را سالم پدر وی که عبد الله بن عمر رض است از آنحضرت علیه السلام که ہر آئینه
آنحضرت علیه السلام رفع یدین کردندی در وقت تکبیر اول و وقت رکوع و قومه پس جواب داد او را ابو حنیفه رح
که حدیث کرد مارا حماد و او را ابراہیم و او را علقمه و اسود و ایشان ہر دو از عبد الله بن مسعود روایت
کردند که گفت او که ہر آئینه آنحضرت علیه السلام رفع یدین نکردندی مگر در شروع نماز (یعنی برای تکبیر تحریمه)
پستر اعاده چیزے از رفع یدین نمیکردند در ہمه نماز پس گفت امام اوزاعی من حدیث میکنم ترا از زہری
که استاذ من ہست و وی از سالم و وی از پدر خود که عبد الله بن عمر رض ہست و تو میگوئی که حدیث
کرد مارا حماد را و از ابراہیم و او از علقمه و اسود و ایشان از عبد الله بن مسعود رض روایت میکنند
پس جواب داد او را امام اعظم رح که حماد از زہری فقیه تر بود (یعنی استاذ من از استاذ تو در علوم دین
افضل تر بود) و ابراہیم استاذ الاستاذ من از سالم که استاذ الاستاذ تست افقه بود و علقمه در
فقاہت از عبد الله بن عمر رضی الله تعالی عنهما کم نه بود اگرچه ابن عمر صحابی ہست و مر او را فضل صحبت ہست
و مر اسود را فضیلت بزرگ ہست و عبد الله بن مسعود عبد الله بن مسعود ہست (یعنی او را چه ذکر ہست که او از ان مستغنی است)

مراو راست فضیلت بسیار در فقہ و در حق صحبت از زمانہ طفولیت نزدیک نبی صلعم بر عبد اللہ بن عمر رض
پس خاموش ماند اوزاعی در جواب و غالب گشت بروی امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالے عنہما

فائدہ عمدہ در ذکر بعضی فضائل و مناقب امام انام بمناسبت قرینہ و مقام رضی عنہ المالک العلام
بیت واجب آمد چونکہ آمد نام او ✤ شرح کردن شمۂ ز انعام او ✤ باید دانست کہ ما این مبحث
شریف را در چہار دہ سلسلہ درج میسازیم **سلسلۂ اول** در فقاہت امام الائمہ کاشف الغمہ جامع
علوم شریفہ حاوی فنون منیفہ صاحب اوصاف لطیفہ حضرت امام ابو حنیفہ کوفی البغدادی
رضی اللہ تعالی عنہ وسلمہ من مضرات ایادی البوادی از جہت ارتباط بما قبل ۵ معاشران گرہ از
زلف یار باز کنید ✤ شبے خوش ست بدین قصہ اش دراز کنید ✤ در در مختار می آرد قالوا الفقہ
زرعہ عبد اللہ بن مسعود رض وسقاہ علقمۃ وحصدہ ابراھیم النخعی وداسہ حماد وطحنہ
ابو حنیفۃ وعجنہ ابو یوسف وخبزہ محمد فسائر الناس یاکلون من خبزہ وقد نظم
بعضھم وقال یعنے تخم فقہ را عبد اللہ بن مسعود رض کاشت وآب داد او را علقمہ و درو د آن را ابراہیم نخعی
وخرمن کوبی نمود آن را حماد و آرد نمود آن را امام اعظم و خمیر ساخت آن را امام ابو یوسف و نان پخت آن را
امام محمد شیبانی رضی اللہ تعالی عنہم پس ہمہ باقی مردم بخور ندار نان محمد رح و بعضے این مضمون را در نظم آوردہ میگوید

قطعہ الفقہ زرع ابن مسعود و علقمۃ	حصادہ ثم ابراھیم دواس
نعمان طاحنہ یعقوب عاجنہ	محمد خابز و الآکل الناس

ولہذا عبد اللہ التستری میفرماید لو کان فی امۃ موسی و عیسے مثل ابی حنیفۃ رض لما تھودوا
ولما تنصروا یعنے اگر در امت موسی و عیسے علی نبینا و علیہما الصلوۃ والسلام کسی غوید العلم عزیز الفہم
قائم بالصدق عارف بالحق مثل امام ابو حنیفہ رحمۃ اللہ تعالی بودی ہر آئینہ ایشان یہود و نصاری نگشتندے
و از جادۂ مستقیم گمراہ نشدندی و **فرمود** امام شافعی رح واللہ ما صرت فقیہا الا بکتب محمد بن
الحسن یعنی بخدا کہ من باین مرتبۂ فقاہت نرسیدم مگر بکتابہای محمد بن شیبانی رح و امام محمد بن حسن
با مادر امام شافعی رح نکاح کردہ بود و بدان سبب امام محمد مر امام شافعی را کتابہا و اموال خود سپرد نمودہ
بود و امام شافعی یکی از شاگردان امام محمد ہست و حضرت سلطان المشائخ نظام الدین اولیاء دہلوی در
کتاب راحۃ القلوب تحریر فرمودہ کہ حضرت خواجہ سید العابدین زبدۃ العارفین فرید الحق والشرع

شکر گنج رحمة الله علیه بتاریخ ۱۱ ماه ذی الحجه سنه ۶۵۵ هجری فرمود که هر چهار مذهب بر حق اند لیکن بالیقین باید دانست
که مذهب امام اعظم رح از همه فاضلتر است مذاهب دیگر پیرو وی اند و امام ابو حنیفه رح افضل المتقدمین است
والحمد لله که ما در مذهب وی رحمه الله ایم و من لائق آن نیستم که نام پاک امام اعظم بر زبان آرم ولیکن مرتبه
شاگرد امام ممدوح که امام محمد شیبانی است آنقدر بود هر گاه که وی کلهے سوار شده بجائی میرفتے
پس امام شافعی رح بار کابش پاپیاده میرفتے ازینجا معلوم میشود که درمیان این هر دو مذهب چه قدر فرق است
انتهی ملخصا و در حدائق الحنفیه از مفتاح السعادت می آرد که امام رض بعد از تحصیل علم ضروری بمجرد درست
نمودن هوش در خرید و فروخت مشغول گشت مگر امام شعبی کوفی رح چونکه در وی تیقظ و تبصر دید پس
وی را بطرف تحصیل کمال علم رهبری نمود پس وی نیز کار خرید و فروخت را گذاشته در علم مشغول شد تا آنکه
در علم کلام مشار الیه زمانه گردید روزی در دلش آمد که اصحاب صلعم و تابعین رض چنین نبودند بلکه ایشان ازین چنین
علوم ممانعت کرده اند و بغیر از علم شریعت و فقه ایشان در علم دیگر خوض ننموده اند پس وی نیز بعلم حدیث و
فقه مشغول گشت چنانچه از چهار هزار مشائخ از تابعین و کبار تبع تابعین علم فقه و حدیث را اخذ نمود و شیخ
عبد الحق محدث دهلوی رح در رساله تحصیل التعرف فی معرفة الفقه والتصوف آورده و نیز عروس العارفین
علی بن عثمان الجلالی المعروف به هجویری در کشف المحجوب آورده که یحیی بن معاذ رازی گفت که رسول علیه السلام
را در خواب دیدم و گفتم یا رسول الله ترا کجا طلب نمایم فرمود عِنْدَ عِلْمِ اَبِیْ حَنِیْفَةَ و حضرت شاه ولی الله
محدث دهلوی در رساله فیوض الحرمین نوشته که آن حضرت صلعم مرا معلوم کنانید که در مذهب حنفی
چنین طریقه پسندیده است که از مذاهب دیگر بآن سنت معروفه که در زمانه بخاری و اصحاب وی جمع و تنقیح
شده اند موافق تر است و در فتح المبین از خیرات الحسان ابن حجر مکی آورده که از ابو معانی فضل بن خالد
روایت است که من آنحضرت صلعم را در خواب دیدم پس عرض نمودم که یا رسول الله نسبت بعلم ابی حنیفه شما
چه میفرمائید ایشان فرمودند که این آن علم است که مردم را احتیاج بآن می افتد و از
مسدد بن عبد الرحمن البصری روایت است که وی در مکه درمیان رکن و مقام ابراهیم قبل از فجر بخفت
پس دید در منام حضرت رسالت پناه صلعم را پس عرض کرد یا رسول الله چه میفرمائید در حق اینکه در کوفه نعمان
بن ثابت بود که من علم وی را اخذ کنم پس فرمودند آنحضرت علیه السلام اخذ کن علم وی را و عمل کن بر علم وی
که وی مرد صالح است و بعضے از ائمه حنبلیه رسول الله صلعم را در خواب دیده عرض کرد که یا رسول الله مرا

از حال مذاہب مطلع فرمائید فرمودند که مذاہب سه اند پس در دل من آمد که مذہب امام ابو حنیفه را بوجه تمسک
رای خارج خواہند کرد پس شروع فرمودند آنجناب و فرمود که ابو حنیفه و شافعی و احمد بستر فرمود که مالک
چہارم است انتہی میگوئیم که منکرین مذاہب اربعه را جای چون و چرا نماند و لا سیما در حقیت علم و مذہب
حنفیه حنفی آری اگر این روایات را خواب و خیال تصور نمایند مگر از رویای صالحه انکار آوردن موجب
انکار جزو نبوت گردد که در حدیث شریف وارد است که رویای صالحه یک حصۂ نبوت ہست و نیز حکم ذبح
ذبیح الله از رویای صالحه ہست چنانچه در قرآن شریف موجود است و نیز در احادیث است که شیطان را
طاقت آن نیست که متشکل بشکل محمد رسول الله صلعم شده بکسے خود را عرض نماید پس بناچار از روی انصاف
به تسلیم حقیت علم ابو حنیفه مضطرب گردند ۵ بعمداً میروی راہست نه این ہست + مراد ث کعبه و روئیت
به چین ہست + چو سوی کعبه باید شد به تعیین + خطا باشد که آری رخ سوی چین + و ابن خلکان شافعی
در تاریخ خود و مولوی عبد الحی صاحب در مقدمۂ ہدایه می آرد که یحیے بن معین که صاحب جرح و تعدیل و
مروی عنه صحاح سته است میگوید که نزدیک من قرات قرات حمزه است و فقه فقه امام اعظم رح و برین یافتم
مردم را انتہی پس در زمانه ی که نزدیک بزمانۂ آن حضرت علیه السلام بود و نیز در طبقۂ خیر القرون
داخل چنانچه در تقریب گفته که یحیی بن معین مروی عنه صحاح سته در ۲۳۳ دو صد و سی و سه مرده و
عمرش از ہفتاد سال چند سال ترقی کرده بود و انتہی عمل در آمد مردم بفقه امام اعظم بود با وجودی که وی رحمه الله
زمانۂ امام مالک و امام شافعی و امام احمد و سفیان ثوری و اوزاعی رحمہم الله تعالی ہمه را دیده بود و میگوید

اَلْقِرَاءَةُ عِنْدِیْ قِرَاءَةُ حَمْزَةَ وَالْفِقْهُ فِقْهُ اَبِیْ حَنِیْفَةَ رض وَعَلٰی هٰذَا اَدْرَکْتُ النَّاسَ **قطعه**

مَذْهَبُ النُّعْمَانِ خَیْرُ الْمَذَاهِبِ		کَالْقَمَرِ الْوَضَّاحِ خَیْرِ الْکَوَاکِبِ
تَفَقُّهُ فِیْ خَیْرِ الْقُرُوْنِ مَعَ التُّقٰی		فَمَذْهَبُهٗ لَاشَکَّ خَیْرُ الْمَذَاهِبِ

یعنے مذہب امام بہترین مذاہب ہست مانند ماه روشن که بہترین کواکب ہست چرا که فقاہت کرد امام با تقوی
در خیر القرون پس مذہب وی بلا ریب بہترین مذاہب ہست و شیوع فقه امام اعظم رح در ان ازمنۂ متبرکه
از کتب دیگر نیز ثابت میشود چنانچه بعضے از محدثین چونکه کثرت شغل مردم بفقه امام اعظم و مغازی محمد
بن اسحاق رحمہم الله تعالی یافتند پس برای ترغیب عوام احادیث فضائل قرآن از جانب خود وضع نمودند
تا که مردم از فضائل قرآن واقف گشته رجوع از این بطرف قرآن شریف نمایند چنانکه در شرح الشرح

نخبۃ الفکر ہست رَوَی الحَاکِمُ بِسَنَدِہٖ اَنَّہٗ قِیْلَ لِاَبِیْ عِصْمَۃَ نُوْحِ بْنِ اَبِیْ مَرْیَمَ الْمَرْوَزِیِّ مِنْ اَیْنَ
لَکَ عَنْ عِکْرِمَۃَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رض فِیْ فَضَائِلِ الْقُرْاٰنِ سُوْرَۃً سُوْرَۃً وَلَیْسَ عِنْدَ اَصْحَابِ عِکْرِمَۃَ ھٰذَا
فَقَالَ اِنِّیْ رَاَیْتُ النَّاسَ قَدْ اَعْرَضُوْا عَنِ الْقُرْاٰنِ وَاشْتَغَلُوْا بِفِقْہِ اَبِیْ حَنِیْفَۃَ وَمَغَازِیْ ابْنِ اِسْحَاقَ
فَوَضَعْتُ ھٰذِہٖ حِسْبَۃً انتہی ای ثواباً و ہمچنین ہست در رسالۂ اصول سید شریف و خاتمۂ
مجمع البحار و دیگر کتب و ابو عصمۃ مذکور ہمعصر امام مالک بود چرا کہ ایشان ہر دو را در تقریب از طبقۂ واحد
نوشتہ و در سنۂ یک صد و ہفتاد و سہ انتقال کردہ و امام نووی در تہذیب الاسما گفتہ کہ وکیع یعنی
استاذ امام شافعی گفتہ کہ با فقیہ تر از ابو حنیفہ بکسے نرسیدم و نہ بکسے کہ نماز را بطور عمدہ از وی ادا نماید
و از نضر بن شمیل می آرد کہ مردم از فقہ بالکل بیخبر بودند تا آنکہ ہشیار و آگاہ ساخت ایشان را ابو حنیفہ
بچیزی کہ ذہن او بآن چیز رسید و ملخص کرد او را و بیان نمود ایشان را و از جعفر بن ربیع می آرد کہ پنج سال
نزدیک ابو حنیفہ بودم کسی را خاموش تر از وی ندیدم رباعی ایزد چو بنا کرد بحکمت تن و جان + در
ہر بن مو مصلحتے کرد نہان + گر مفسدتے ندیدہ بودی ز زبان + محبوس نمیکرد بزندان دہان +
مگر در وقت سوال مسئلۂ فقہیہ کہ دران حالت مثل دریا جاری گشتی و در فتح المبین ای خیرات الحسان
مے آرد کہ معمر گفت کہ کسی را ندیدم کہ در فقہ نیک تر کلام میکند و یا عمدہ تر شرح حدیث میکند
از ابو حنیفہ و گفت امام حافظ نقاد یحیی بن معین کہ فقہا چہار کس اند ابو حنیفہ و سفیان و مالک و اوزاعی
رحمہم اللہ تعالی و فقہ فقہ ابو حنیفہ ہست و برین یافتم مردم را و مکی بن ابراہیم گفت کہ ابو حنیفہ از اہل
زمانۂ خود زیادہ عالم ہست و شیخ محدث دہلوی در رسالۂ مذکور از خلف بن ایوب آوردہ و ہمچنین ہست
در فتح المبین کہ علم از جانب اللہ تعالی بمحمد علیہ السلام رسید بستر از آنحضرت علیہ السلام بطرف اصحاب
رضی اللہ عنہم بستر از ایشان بطرف تابعین رح بستر از ایشان بطرف امام اعظم و یاران وی رحمہم اللہ بس ہر کہ خواہد
برین شاد گردد و کسی کہ خواہد برین بغضب آید ع با وجود لب جان بخش تو ای آب حیات + چشم آید سخن
از چشمۂ حیوان گفتن و از ینجاست کہ از شیخ بو علی سینا منقول است کہ میگفت کہ نزدیک امام ابو حنیفہ
و تلامیذ وی رحمہم اللہ آنقدر علم ہست کہ غایت آن را حق تعالی می شناسد مگر من این قدر میدانم کہ اگر کسے
از ایشان بطرف علم معقول متوجہ گشتی دقیقہ را از دقائق معقولات برای ما نگذاشتی و لہذا خطیب شافعی
در کتاب خود از محمد بن سعد کاتب روایت کردہ کہ وی گفت کہ شنیدم از عبد اللہ بن داؤد کہ وی میگفتی

که بر اہل اسلام واجب است که در نماز خویش برای ابو حنیفہ رح از حق تعالی دعای خیر خواہند چہ وی رحمہ اللہ
برای ایشان علم حدیث و علم فقہ را بحفاظت آورد ؎ ای پیش ازانکه در قلم آید ثنای تو + واجب
بر اہل مشرق و مغرب دعای تو + ای در بقای عمر تو نفع جہانیان + باقی مباد آنکه نخواہد بقای تو +
بہجت نیست در ہمہ عالم باتفاق + الا کسیکه روی بتابد ز رای تو + **و ازینجاست** که نووی در تہذیب
از امام ابی یوسف رض روایت آورده که من برای ابو حنیفہ پیشتر از والدین خود دعا میخواہم و تحقیق من از وی شنیده ام
که میفرمود که من برای حماد (یعنی استاذ خود) با والدین خود دعا میخواہم **و در فتح المبین** از ابن حجر آورده که بعضی ائمہ را
گفتہ شد چہ باعث است که تو خاص در وقت ذکر امام صاحب رض مدح وی میکنی و منقبت دیگران نمیکنی فرمود بسبب
آنکه چنانکه مرتبہ وی است دیگران را نیست دران امر که نفع یافت مردم از علم وی پس در وقت ذکر او خاص تعریف
و توصیف وی میکنم تا که مردم برای وی رض در دعا گوئی او رغبت کنند **و ازینجاست** آنچہ امام شعرانی در
میزان کبری می آرد فَعُلِمَ اَنَّهٗ یَجِبُ عَلٰی کُلِّ مُکَلَّفٍ اَنْ یَّشْکُرَ اللّٰهَ تَعَالٰی عَلٰی اِیْجَادِهٖ مِثْلَ الْاِمَامِ اَبِیْ حَنِیْفَةَ
رَضِیَ اللّٰهُ تَعَالٰی عَنْهُ **و در رسالهٔ فضائل امام** از اعلام الاخیار آورده که قاری عاصم رض در علم قرأت استاذ
امام اعظم بود وقتیکه فضل و کمال امام ترقی یافت برای استفاده پیش امام حاضر گشتی و گفتی یَا اَبَا حَنِیْفَةَ
جِئْتَنَا صَغِیْرًا وَجِئْنَاکَ کَبِیْرًا یعنی ای ابا حنیفہ می آمدی تو نزد یک ما در طفلی و می آییم ما نزد تو در پیری **و ہمدا**
شیخ ہمدرین رسالهٔ موصوفہ و ابن حجر مکی شافعی و غیرہما در کتب خود از عبد اللہ بن مبارک می آرند لَیْسَ
اَحَدٌ اَحَقَّ اَنْ یُّقْتَدٰی بِهٖ مِنْ اَبِیْ حَنِیْفَةَ لِاَنَّهٗ کَانَ اِمَامًا تَقِیًّا نَقِیًّا وَرِعًا عَالِمًا فَقِیْهًا کَشَفَ الْعِلْمَ
کَشْفًا لَمْ یَکْشِفْهُ اَحَدٌ انتہی درین محل قول سعدی ؎ ندانم کدامی سخن گویمت + که بالاتری زانچه من
گویمت + چہ النسب معلوم میشود **و امام نووی** شافعی شارح مسلم در تہذیب الاسما آورده که عبد اللہ بن
مبارک میگفت که دیدم مسعر بن کدام را در حلقهٔ علم ابی حنیفہ که نزد بروی ابو حنیفہ نشستہ از وی می پرسید
و استفاده از وی حاصل میکردی و گفتی که گاہی کسی را ندیدم که در علم فقہ نیک تر تکلم از ابو حنیفہ رح کرده
باشد **و عن عبد اللّٰه بن المبارک** قَالَ مَا رَاَیْتُ اَحَدًا فِی الْفِقْهِ مِثْلَ اَبِیْ حَنِیْفَةَ رض انتہی ؎

اِذَا مَا اعْتَزَّ ذُوْ عِلْمٍ بِعِلْمٍ	فَعِلْمُ الْفِقْهِ اَوْلٰی بِاعْتِزَازٍ	فَکَمْ طِیْبٍ یَفُوْحُ وَلَا کَمِسْکٍ
وَکَمْ طَیْرٍ یَطِیْرُ وَلَا کَبَازٍ	یعنی وقتیکه فخر کند صاحب علم بعلم پس علم فقہ بہتر است برای فخر کردن	

چراکه خوشبوہا بسیار اندکه خوشبو میدہند ولیکن نہ مثل مشک و بسیار مرغان اند که می پرند مگر نہ مانند باز

و در فتح المبین می آرد که گفت حافظ عبد العزیز از ابو رواد که گفت او هر که دوست میدارد امام ابو حنیفه
پس وی سنی است و هر که باوی بغضی دارد پس وی بدعتی است و بروایتی چنین است که در میان ما و در میان
مردم دیگر امام ابو حنیفه اند رحمه الله پس کسیکه او را دوست دارد معلوم کنیم که او از اهل سنت است و کسیکه بغض وی
دارد معلوم نمایم که وی از اهل بدعت است و در مدار الحق از مسعر بن کدام که همعصر امام مالک و مروی عنه صحاح
سته است می آرد که او رح میفرمود کسیکه در میان خود و میان خدای تعالی ابو حنیفه کو فی گرداند امید میدارم که
آن شخص خوف نه بیند و لذا قال فی حقه ـــه حَسْبِیْ مِنَ الْخَیْرَاتِ مَا اَعْدَدْتُهٗ + یَوْمَ الْقِیٰمَةِ
فِیْ رِضَی الرَّحْمٰنِ + دِیْنَ النَّبِیِّ مُحَمَّدٍ خَیْرِ الْوَرٰی + ثُمَّ اعْتِقَادِیْ مَذْهَبَ النُّعْمَانِ + یعنی برای
نجات من بروز قیامت از نیکی که کرده ام دو چیز کافی اند یکی دین محمد صلعم دوم اعتقاد من بر مذهب امام اعظم رح
و نیز نووی در تهذیب الاسما از روح بن عباده می آرد که من در سنه یکصد و پنجاه نزدیک ابن جریج بودم که
خبر انتقال ابو حنیفه بوی رسید گفت اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَیْهِ رٰجِعُوْنَ و غایت غمگین شده فرمود چگونه عالم بزرگ برفت
و در حدائق از خوارزمی آورده که ابن ابی ادریس میگوید که من از ربیع بن یونس شنیده ام که وقتی امام ابو حنیفه
نزدیک امیر المؤمنین ابو جعفر رفت و عیسی بن موسی عباسی نزدیک وی نشسته بود کسی بمنصور گفت یا امیر المؤمنین
این یعنی ابو حنیفه درین وقت عالم دنیاست پس منصور بامام گفت ای نعمان علم از که آموختی فرمود که از اصحاب
حضرت عمر بن الخطاب که از حضرت عمر رض روایت میکنند و از اصحاب حضرت علی رض که از حضرت علی رض روایت میکنند و از
اصحاب عبد الله بن مسعود رض و از اصحاب عبد الله بن عباس رض که هر یک از ایشان از صاحب خود روایت میکند
پس منصور گفت که بیشک تو برای نفس خود کاری خوب مضبوط کرده و نووی نیز آورده مگر وقتی که
ابو جعفر منصور پرسید که علم از که آموختی امام گفت که از حماد بن ابی سلیمان و او از ابراهیم نخعی و او از عمر
ابن الخطاب و علی بن ابی طالب و عبد الله بن مسعود و عبد الله بن عباس رضی الله عنهم پس ابو جعفر گفت
که خوب علم واثق حاصل کرده لهذا سفیان بن عیینه میگوید که چشم من مثل ابو حنیفه ندیده انتهی و نیز امام
نووی در تهذیب از هشام بن صمدان می آرد و همچنین حافظ سمعانی در انساب و علامه عبد الرحمن الصفوری
الشافعی در نزهة المجالس و نیز در بر هنه و تذکرة الاولیا و دیگر کتب آورده اند که ابو حنیفه در خواب دید که قبر نبوی
حضرت رسالت پناه صلعم را کندیده استخوان مبارک آن سرور علیه الصلوة و السلام را جمع کرده برون
آورده و آنها را بر سینه خود نهاده و بر بعضی عظام را بهم تالیف میکند و سقیم را از صحیح جدا میسازد از هیبت

این خواب مریض شد تا یاران بعیادت آمدند پس کسی را نزدیک محمد بن سیرین (که در تعبیر رویا فرد بود) برای تعبیر خواب در بصره فرستاد ابن سیرین سه بار پرسید که صاحب این خواب کیست و جواب نداد پس تر فرمود صَاحِبُ هٰذِهِ الرُّؤْيَا يَثُوْرُ عِلْمًا لَمْ يَسْبِقْهُ اِلَيْهِ اَحَدٌ قَبْلَهٗ یعنی که صاحب این خواب منور دو انم کند علم را بطوریکه پیشتر از وی کسی آنچنان نکرده باشد اینچنین ست بروایت امام نووی و بروایت دیگران فقال ابن سیرین یکون اعلم الناس فی زمانه و بیننده این خواب از سینه پیغمبر علیه الصلوة و السلام حظی یابد که کسی نیافته و در علم بکمال رسد و نیز باقدری تغیر در مسند خوارزمی هم موجود ست و لهذا در برهنه و حدائق و کتب دیگر می آرد که چون امام بعد از کمال در علوم صوف پوشید و بموجب سه

زهر نفس بقیاست شمار خواهد بود	گنه مکن که گنهگار خوار خواهد بود
بسا پیاده که فردا سوار خواهد بود	بسا سوار که فردا پیاده خواهد شد

وقصد عزلت وانزوا کرد تا شبی پیغمبر علیه السلام را بخواب دید که میفرمود ای ابا حنیفه ترا برای احیای سنت من پیدا کرده اند قصد عزلت مکن سه مصلحت در دین چیست غار و کوه + مصلحت در دین ما فرّ و شکوه + چون دانست که کار لابدی ست بدعوت خلق مشغول شد تا مذهب او ظاهر شد و انتشار یافت و ابن حجر مکی شافعی در خیرات الحسان آورده که مشغول نشد امام ابوحنیفه بخواندن مردم بطرف مذهب خود مگر بسبب اشاره کردن آنحضرت علیه السلام او را که دعوت خلق کن بطرف مذهب خود پس وقتیکه او را اذن شد پس تقسیم نمود خزائن خدا را (که مراد ازان علم خدا داد او ست) بر مستحقین آن و دانست که این امر حتمی لابدی ست پس دعوت خلق کرد بطرف آن تا آنکه ظاهر شد مذهب وی و در عالم منتشر شد و کثیر گشتند مقلدین مذهب وی و رسوا شدند حاسدین وی و نفع بخشید حق تعالی شرق و غرب و عرب و عجم را و بهره وافی را نصیب مقلدین امام نمود پس مستعد گشتند ایشان بطرف نوشتن اصول و فروع مذهب وی و مستطر کردن ذره منقول و معقول وی تا آنکه بحمد الله آن مذهب محکم گشت در قواعد و فوائد انتهی

مثنوی

پشت اسلام از تو گشت قوی	حبذا ای چراغ دین متین	مغز اخبار از تو گشت مبین	حبذا ای چراغ دین نبی
گشت پیدا بدهر اهل حسد	هین الی الآن جمله اهل جهان	مانده محکوم و تابع فرمان	حیف بعد از هزار سال و دو صد
فتنه و حیله ساز و بدحال اند	از حسد بر چنین بزرگ جهان	بیکشاید بطعن حیف زبان	نیست اهل حسد که دجال اند
کیست بدتر ازین فسوسایان را	بی ادب گرد و برد شیطانش	کرد تعلیم طعن و بهتانش	همچو شیطان نه اند کسان
	فرقهٔ مدبرین و بیدین ست	مفسد و حاسد و پر از کین ست	فاسقانند سارق احکام

ف — ذکر گوشه نشینی امام و برگفتن آنحضرت صلعم مر او را بر انتشار علوم دین

خلل انداز در رہ اسلام	رفض پوشیده شان کہ آید	ہر کسی را ز دین بر آید	راست شد از رسول ال
کہ برآید در جہان دجال	دین حق را خراب و خوار کنند	اختلافات بیشمار کنند	نہ رہ دین دید ہم نا
زین سبب گشته‌اند لامذہب	گشتہ مَن شَذَّ شُذَّ اندر نار	برده در دل غبار جملہ کبار	زین سبب را ست گفت
کہ ازین قوم بد کنید حذر	زانکہ لا یفتنون کو فرمود	لا یضلونکم بیان نمود	ہان الا گفت بر سر
بہر تاکید الحذر فی الحال	از چنین مردمان حذر باید	نی براہش گہی گذر باید	لازم آمد ازین گروه
زہردار ند ہمچو کژدم و مار	بدتر از مار و کژدم اند عظیم	کہ کشانند خلق را بجحیم	مار و کژدم کہ بگمان
زہر ہر دو بجسم و جان باشد	این عدوان دین عذاب کنند	دین و ایمان ہمہ خراب کنند	ه زمن بوده تو تبلیغ پند
ہذا لعلہ اللہ ذو الفضل و الانعام			

و ازینجاست کہ ملا علی قاری در رسالہ رد امام الحرمین
آورده کہ عبد اللہ بن مبارک گفت کہ اگر من با ابو حنیفہ ملاقی نگشتمی ہر آئینہ
بودمے از مبتدعه و اگر ابو حنیفہ نبودی ہر آئینہ بودمی از فلاسفہ انتہی رباعی

ہیہات من از کجا و این کار کجا	در خورد من ضعیف این بار کجا	اوصاف بزرگان ز شمار افزون
در طاقت تقریر من زار کجا		

و خطیب از ابو وہب محمد بن مزاحم روایت کرده کہ وی گفت کہ از ا
مبارک شنیدم کہ میگفت کہ اگر اللہ عز و جل مرا اعانت بواسطہ امام ابو حنیفہ رض و امام سفیان ثوری نکر
پس من مثل عوام مردم بودمی ه بجو دوری ز ہم جنسان نشاطی گر طمع داری + چو می بینی جدا از یک
لبہای خنده زا + و در فتح المبین از تبییض الصحیفہ جلال الدین سیوطی می آرد کہ محمد بن حفص از ح
و او از سلیمان روایت کرده کہ وی در تفسیر این حدیث کہ قائم نگردد قیامت تا آنکہ ظاہر گردد علم گف
کہ آن علم امام ابو حنیفہ و تفسیر آثار است و از بشر بن موسی روایت است کہ وی گفت کہ ابو عبد الرحمن
مقری با ما حدیث بیان کرد و وی رض ہر گاه کہ از ابو حنیفہ روایت حدیث کردی گفتی کہ شہنشاه با
حدیث بیان کرد و در حدائق الحنفیہ مذکور است کہ حموی در شرح اشباه آورده کہ حافظ ذہبی در کتا
صحیفہ فی مناقب ابی حنیفہ بیان نموده کہ عبد اللہ بن مبارک فرمود کہ حدیث خوب مشہور و معروف
گردید حالا اگر حاجت اجتہاد افتد پس اجتہاد مالک رض و سفیان رض و ابو حنیفہ رح است لیکن از ایشان
ابو حنیفہ رح از روی اجتہاد احسن و از روی رسائی ادق و ازین ہر دو افقہ (ای فقیہ تر است ۱۲) است و در طحاوی ست
کہ خطیب از یحیی بن معین روایت کرده کہ من از یحیی سعید القطان شنیده ام کہ میگفت کہ ما دروغ

ه لبہای وقتی خنده آن بیگمانند ہر یک از ایشان صحبت مثل غنچه دارد زیک مستند ۱۲

ہدایت ابن مبارک ببرکت امام ابو حنیفہ

اعانت محمد بن حفص از علم امام

و در احسن حدیث ... از امام ابو حنیفہ

نمیگوئیم که ما از ابو حنیفه کسی را احسن الرای ندیدیم و ما اکثر بر اقوال ابو حنیفه عمل میکنیم **ولهذا** مجد الدین فیروزآبادی باوجودیکه غایت متعصب ست در حق امام اعظم رض چنانچه تحت الذیل عبارت ملا علی قاری دربارهٔ تعصب وی درج کرده میشود بموجب قول ابو المؤید موفق بن احمد مکی خوارزمی که **شعر**

اَيَا جَبَلَیْ نُعْمَانَ اِنَّ حَصَاكُمَا	لَتُحْصٰی وَلَا يُحْصٰی فَضَائِلُ نُعْمَانَ	یعنی ای هر دو کوه های نعمان

هر آئینه سنگریزهای شما ممکن ست که شمرده گردد و مگر ممکن نیست که شمرده گردد فضائل نعمان بن ثابت رض ناچار شده در قاموس در باب الفاء نوشته که ابو حنیفه کنیت بست نفر فقهاست لیکن مشهور تر در انها امام الفقها نعمان ست **نقل** عبارت ملا علی قاری دربارهٔ تعصب صاحب قاموس با امام همام در رسالهٔ رد قول امام الحرمین ست که وَقَدْ اِبْتَدَعَ صَاحِبُ الْقَامُوْسِ + حَيْثُ تَرَكَ الْمُرُوَّةَ وَالنَّامُوْسَ وَطَعَنَ فِيْ اِمَامِ الْاَئِمَّةِ + وَمُقْتَدَى الْاُمَّةِ + اَلْاِمَامِ مَوْلٰنَا اَبِیْ حَنِيْفَةَ + بَلْ قِيْلَ فِیْ كُفْرِهٖ لٰكِنَّهُ اَنْكَرَهٗ + مَعَ عِلْمِهٖ بِاَنَّ عِلْمَ الْاِمَامِ مَلَأَ الْخَافِقَيْنِ + وَعِلْمَهٗ وَزُهْدَهٗ اِشْتَهَرَ بَيْنَ الثَّقَلَيْنِ + فَاغْتَرَّ صَاحِبُ الْقَامُوْسِ بِاَنَّهٗ لُغَوِیٌّ مَعَ اَنَّهٗ لُغَوِیٌّ فَاَخَذَ مِنَ الْجَوْهَرِیْ فِیْ جَوَاهِرِ اللُّغَةِ + وَوَهِمَهٗ فِیْ مَوَاضِعَ تَقْلِيْدُ بَعْضِ الْاَئِمَّةِ + فَاَكْثَرُهَا قَابِلٌ اَنْ يُدْفَعَ + وَاَنَّ مَحَلَّ الْوَهْمِ يُرْفَعُ + كَمَا اَشَرْتُ اِلٰی بَعْضِهَا فِیْ كِتَابِیْ النَّامُوْسِ + وَبَيَّنْتُ فِيْهِ اَيْضًا بَعْضَ اَوْهَامِ صَاحِبِ الْقَامُوْسِ + انتهى **ولهذا** در مسند خوارزمی آورده و قتیکه عبد الله ابن مبارک رض حاسدان ابو حنیفه را در حق وی طعنه کنندگان شنید در انوقت این قطعه تصنیف فرمود

حَسَدُوا الْفَتٰی اِذْ لَمْ يَنَالُوْا سَعْيَهٗ	فَالْقَوْمُ اَعْدَاءٌ لَهٗ وَخُصُوْمٌ	كَضَرَائِرِ الْحَسْنَاءِ قُلْنَ لِوَجْهِهَا
حَسَدًا وَبُغْضًا اِنَّهٗ لَذَمِيْمٌ	یعنی حسد کردند ایشان آن جوانرا و قتیکه بسعی او نرسیدند پس	

این قوم اعدا و حاسدان او یند مانند ضرائر زن جمیله (یعنی زنان یک شوهرهٔ زن حسینه) که گفتند مر چهرهٔ آنرا از جهت حسد و بغض که هر آئینه آن چهره بالضرور مذموم ست **عرفی** تو بیندیش ز غوغای رقیبان آواز سگان کم نکند رزق گدا را + **سلسلهٔ دوم** در ذکر انکار علمای سابقین و کبرای دین بر طاعنان امام اعظم رح با قوال رنگین **ملا علی القاری** رح در رسالهٔ رد قول قفال بطال آورده و نیز در دیگر کتب مثل الطبقات کمال باشا و مسند خوارزمی مسطور ست که در زمانهٔ امام مزنی رح (که شاگرد رشید امام شافعی ست) بعضی از شافعیه با ابو حنیفه رض بغضی میداشت پس امام مزنی رح او را طلبیده

فا قائل شدن صاحب قاموس بامام الفقها بودن امام

فرمود چه شد ترا و حالانکه ابو حنیفه رحمه الله کسی ست که جمیع علمای امت سه ربع علم او را میسپارند و او ایشان
یک ربع باقی نیز نمیدهد و دران یک حصه نیز با ایشان نزاع مینماید (یعنی میگوید که این نیز حصه من ست)
پرسید که ای امام این معامله چگونه است فرمود که علم را دو حصه است قسمی سوال و قسم دیگر جو
پس حصهٔ اول (یعنی حصهٔ علم سوال) پس آن خاص با بو حنیفه است چه وی مجتهد مقدم ست بر مجته
دیگر (لهذا مولوی عبد الحی صاحب در تعلیق مجد مینویسند وَکَفَاكَ مِنْ مَفَاخِرِهِ الَّتِی امْتَازَ
بَيْنَ الْاَئِمَّةِ الْمَشْهُوْرِيْنَ كَوْنُهٗ مِنَ التَّابِعِيْنَ) پس سوالهای جمیع مسائل را وی برون آو
که درین حصه هیچ یکی با وی شریک نیست و اما حصهٔ دوم (یعنی علم جواب) پس امام اعظم میگوید که
نیز کل برای من ست چرا که من در اجتهاد خود بحق رسیده ام و جواب با صواب گفته ام و دیگران میگو
که هر مجتهد گاهی میرسد و گاهی خطا میخورد پس در نصف جوابها رسیدی (یعنی که باقی مجتهدان نیز
همان جوابها را مسلم داشتیم) و در نصف دیگر نی (یعنی که دران مجتهدان دیگر با وی مزاحمت کرده اند
پس هر آئینه ایشان همه سه حصهٔ علوم را بوی سپردند چنانکه دیدی و وی رض ایشان همه را چهارم حصه نی
نمی سپارد پس آن منکر از انچه که در دل میداشت تائب گشت سه تو خود می نشنوی بانگ دهل را
رموز سر سلطان را چه دانی ÷ و در برهنه از صلوة مسعودی این تقسیم را چنین آورده که مسأله از هشت
تیر (یعنی حصه) بیرون آید انچه اسوله اند چهار تیر اند و آن هر امام را مسلم ست اما چهار تیر اجوبه دو از آن
نیز امام را مسلم اند و کسی وی را درین خلاف نکرده و در باقی که اختلاف کرده اند از ان نیز بقسمت یکی امام
آمده پس هفت تیر امام را مسلم شد و یکی باقی علما را و نصیبهٔ زنان از میراث هشتم حصه میباشد
پس درست آمد سخن شافعی که گفته که جمله عالمان عیال ابی حنیفه رض اند در فقه (یعنی پس خورده خوار او
انتهی و در برهنه از خیرات الحسان آورده که یکی پیش وکیع که شیخ امام شافعی وغیره است گفت که امام اعظم رح
و در مسند خوارزمی نیز موجود ست ۱۲

[illegible]

[illegible]

[illegible]

در رسالهٔ مذکور خطا خورده وکیع رض او را زجر کرد وگفت هٰذَا کَالْاَنْعَامِ بَلْ اَضَلُّ سَبِیْلًا چگونه خطا خورد
کسیکه با وی باشد از ائمهٔ فقه چون ابی یوسف و محمد و زفر و از ائمهٔ حدیث چون یحیی بن زکریا و حبان
و مندل هر دو برادران بن علی و حفص بن غیاث و از ائمهٔ لغت چون قاسم بن معن و از ائمهٔ ورع و زهد
چون فضیل و داؤد طائی رضی الله عنهم کسی را که این چنین یاران باشد چگونه خطا خورد چرا که هر گاهے
او را خطائی در پیش آمدی ایشان او را باز بطرف حق بردندی انتهی و لهذا در کتب کثیر آورده که قَدِ
اتَّفَقَ لِاَبِیْ حَنِیْفَةَ مِنَ الصَّحَابَةِ مَا لَوْ یَتَّفِقُ لِاَحَدٍ یعنی که حق تعالی امام صاحب را از فضل خود
همین قسم یاران کامل عنایت فرمود که هیچکس را این سعادت حاصل نشده و از فقهای کوه حال
امام محمد اینکه در برهنه و نیز ملا علی قاری در رسالهٔ مذکور مذکور ساخته که امام شافعی گفت که هر آئینه امام محمد
سخن میکند با مردم بقدر عقول ایشان (بموجب کَلِّمُوا النَّاسَ عَلٰی قَدْرِ عُقُوْلِهِمْ) و اگر سخن کند
بقدر عقل خود هر آئینه کسی نفهمد کلام ویرا۔ و هر گاهیکه کتاب مبسوط امام محمد رض را حکیمی کافر از اهل
کتاب مطالعه کرد بسبب علو شان آن کتاب ایمان آورد و گفت هٰذَا کِتَابُ مُحَمَّدِ کُمُ الْاَصْغَرِ
فَکَیْفَ کِتَابُ مُحَمَّدِ کُمُ الْاَکْبَرِ و ازینجاست انچه امام شافعی فرمود که اگر اهل کتاب از یهود و نصاری
تصانیف امام محمد بن حسن را به بینند پس بی اختیار شده ایمان آرند چنانکه در شرح سفر السعادت ست
و امام شافعی رض بسبب تعشق وی بر مبسوط همه کتاب مبسوط را یاد کرده بود چنانچه ملا علی قاری از
کتب معتبر نقل کرده و کل کتب مصنفهٔ امام محمد رض یک کم یکهزار ۹۹۹ بود چنانچه در اخیر این کتاب در حالات
وی مندرج ست و در حق امام ابی یوسف رض ملا علی قاری رض مینویسد وَرُوِیَ عَنْ اَبِیْ یُوْسُفَ
اَنَّهٗ قَالَ اَحْفَظُ عِشْرِیْنَ اَلْفَ حَدِیْثٍ مَنْسُوْخٍ۔ وَلَابُدَّ لَهَا مِنْ نَاسِخٍ یعنی بست هزار
احادیث منسوخه ویرا یاد بود۔ و ضرورست که این قدر احادیث نسخ کننده نیز یاد داشته باشد
و در نور الانوار و نیز در کتب دیگر در حق وی مینویسند که چهل هزار احادیث موضوعه یاد میداشت
پس چه گمان تست بروی در حق احادیث صحیحهٔ نبویه صلی الله علیه وسلم و ابن عبد البر گفته که
وی رض بر پیش استاذ محدث حاضر شدی و پنجاه یا شصت احادیث را یاد گرفتی پس تر برفتی و میخوانیدے
آنرا بمردم و زیاده ازین دیگر حالات وی در آخر کتاب ست و در حق امام زفر در حدائق الحنفیه
چنین آورده که زفر بن هذیل بن قیس بن سلیم العنبری البصری پدرش از باشندگان اصفهان بود

فا ثنای اکابر بر علم امام محمد

فا قدردانی اکابر امام محمد

فا قدردانی اکابر امام ابی یوسف

فا ذکر امام زفر

در سنهٔ یکصد و ده تولد یافته و در بصره در سنهٔ ۱۵۸ھ یکصد و پنجاه و هشت وفات یافته و مادهٔ تاریخ وفات
پس عمر وی ۴۸ سال بود ۱۱۰ھ
وی - اصحاب دانا ست و وی رض از آن ده نفر اصحاب امام صاحب رض بود که ایشان امام همام را در
تدوین کتب فقه مدد داده اند و امام رض وی را عزت بسیار کردی و فرمودی که از یاران من وی اعیست
حسن بن زیاد میگوید که در مجلس امام وی رض بر همه مقدم می نشستی - و از سلیمان عطار روایت ست که وی
در تقریب نکاح خود امام صاحب را طلب نمود و برای خطبه خوانی ایشان را عرض کرد پس امام صاحب رض
در خطبه فرمود هٰذَا زُفَرُ اِمَامٌ مِّنْ اَئِمَّةِ الْمُسْلِمِیْنَ وَعَلَمٌ مِّنْ اَعْلَامِهِمْ فِیْ شَرَفِهٖ وَحَسَبِهٖ و
نَسَبِهٖ حماد بن امام میگوید که در اصحاب امام بعد از ابو یوسف مثل وی کسی دیگر فقیه نبود - و از داود
طائی روایت ست که ابو یوسف و زفر اکثر در فقه مناظره میکردندی مگر زفر جید اللسان بود از ین سبب
ابو یوسف بسا اوقات در مناظره مضطرب میشدی که از ان باعث زفر وی را گفتی که شما کجا میگریزید این
دروازها کشاده اند هر کرا میخواهی اختیار کن - شداد میگوید که من از اسد بن عمر پرسیدم که ابو یوسف افقه است
یا زفر جواب داد که زفر اورع ست گفتم که سوال من از فقاهت ست فرمود که مرد از ورع بزرگ میشود
حسن بن زیاد میگوید که زفر و داود طائی باهم برادران شده بودند پس داود فقه را ترک کرده عبادت را
اختیار نمود و زفر هر دو را جمع نمود - یحیی بن اکثم میگوید که من وکیع را در اخیر عمر دیدم که وی رح در وقت
صبح نزد زفر و در وقت شام نزد ابو یوسف رح می رفتی مگر باز وی رح نزد ابو یوسف رفتن را ترک
نمود و هر دو وقت نزدیک زفر رح آمد و رفت شروع نمود میگویم که اخذ وکیع که امام المحدثین ست از زفر
این منقبت عظیم ست مر او را چنانکه بر منصفان پوشیده نیست - و از محمد بن عبد الله انصاری روایت
است که مر امام زفر را برای قضا گفته شد مگر وی از قبول آن انکار کرده جائی پوشیده شد و قتیکه
مکان وی مسمار کرده شد بعد از ان آمد و مکان خود را درست کنانید باز برای قضا او را گفته شد
و بار دیگر باز مکان وی ویران کرده شد مگر باز هم از قبول قضا انکار نمود - و وی رض برای امام صاحب رض
از اصحاب حدیث بود - و سبب شاگردی وی امام را این بود که باری پیشتر از شاگردی وی
امام اعظم رض را زفر او یاران او را کدامی مسأله پیش آمد پس برای دریافت آن وی نزدیک امام همام آمد
و قتیکه از جواب باصواب بهره ور گردید پرسید که ای امام این جواب باز کجا گفتی امام فرمود که از فلان
حدیث و از ین قیاس - باز امام رض از زفر از متعلقات آن جواب چند سوال نمود که زفر از جواب آن بالکل

منقبت بزرگی امام زفر

ذکر سبب شاگردی زفر امام همام را

ناواقف ونابلد بود ازین باعث باز امام توضیح آن نیز نمود۔ چون زفر نزدیک اصحاب خود رسید بطریق امتحان آن سوالات را وی از ایشان پرسید ایشان از زفر نیز زیادہ تر نابلد بودند ازین باعث در پیش ایشان زفر انچہ با دلائل شنیدہ بود بیان نمود بعد ازان وی صحبت امام را اختیار کرد تا آنکہ افقہ زمانۂ خود گردید۔ گوئیم کہ درینجا قول نووی کہ از نظر آوردہ کہ مردم از فقہ بالکل ناواقف و بی خبر بودند تا آنکہ ہشیار و آگاہ ساخت ایشانرا ابو حنیفہ الخ چنانکہ گذشت چگونہ راست می آید وہمچنین ست قول امام شافعیؒ کہ اَلنَّاسُ کُلُّھُمْ عِیَالٌ لِاَبِیْ حَنِیْفَۃَ فِی الْفِقْہِ ولہذا در مسند خوارزمی نوشتہ کہ تدوینِ علم شریعت از ہمہ پیشتر امام اعظمؒ کردہ و بر ابواب مرتب نمود و امام مالک چون طرز ویرا دید در موطا نیز ہمین طرز را اختیار کرد پس درین امر کسی بر وی سبقت نکرد چرا کہ صحابہؓ و تابعینؒ در علم شریعت کدامی تصنیفی نکردہ کہ دران ابواب کردہ باشند چہ ایشانرا بر حفظ خود اعتماد بود۔ مگر چونکہ امام علم را منتشر دید و از سوء حفظ متاخرین ترسیدہ مبادا کہ علم ضائع شود (چنانچہ باعث کتابت و جمع مصحف عزیز نیز ہمین ست) تدوین آنرا مستحسن دید پس درین تدوین از طہارت ابتدا نمود بعدہ بصلوۃ و صوم و باقی عبادات بعدہ بمعاملات تا آنکہ بر مواریث ختم نمود انتہی لہذا شافعی گفتہ کہ اَلنَّاسُ کُلُّھُمْ الخ ؎

تراقدر گر کس نداند چہ غم ۔۔۔ شب قدر را می نداند ہم

ابو نعیم گفتہ کہ زفر ثقہ و مامون ست قدم بصرہ برای ورثۂ برادر خود آمد پس مردم آنجا ویرا باز پس رفتن نداد تا آنکہ درانجا وفات یافت و دمیاطی گفتہ کہ ویؓ متولی دار القضای بصرہ شدہ بود انتہی فاما حال یحیی و حسان و حفص کہ از اصحاب حدیث امامؓ اند و نیز حال فضیل و داود طائی کہ از اصحاب ورع و زہد امامؓ اند از کتب اسماء الرجال دریافت باید کرد مگر ذکر فضیل و داود در تذکرۃ الاولیای فرید الدین عطارؒ بخوبی مندرج ست الحاصل آمدم بر اصل مطلب ولہذا امام شعرانی در میزان کبری می آرد کہ سزاوار نیست کسی را اعتراض کردن بر ابو حنیفہؓ بسبب بودن وی رحمہ اللہ از بزرگان و ائمۂ دین و اول ایشان ست در تدوین مذہب و اقرب ایشان ست برسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم از روی سند و نیز از جہت دیدن فعل اکابر تابعین را از ائمہ رضی اللہ عنہم و چگونہ از امثال ما اعتراضی بر ابو حنیفہؓ لائق باشد و حالانکہ اَجْمَعَ النَّاسُ عَلٰی جَلَالَتِہٖ وَعِلْمِہٖ وَوَرَعِہٖ وَزُھْدِہٖ وَعِفَّتِہٖ وَکَثْرَۃِ عِبَادَتِہٖ وَخَوْفِہٖ مِنْہُ تَعَالٰی طُوْلَ عُمْرِہٖ۔ مَا ھٰذَا وَاللّٰہِ اِلَّا عَمًی فِی الْبَصِیْرَۃِ ؎ مہ نور می فشاند و سگ بانگ میزند

الاعتراض علیہ ۱۲

ف تصریح نووی بر آنکہ مردم از فقہ ناواقف بودند امام ایشان را خبیر ساخت

ف ابتدای تدوین فقہ از امام ست

ف آمدن بر اصل مطلب

ف بر امام اعتراض کردن سزاوار نیست

مر ایں حرم خاصیت سگ ہمین بود ؛ و ابن حجر مکی در خیرات الحسان آورده که عیسی بن یونس گفت که بد گفتنِ کسی را تصدیق مکن در حقِ ابو حنیفه قسم بخداست که من کسی را افضل از وی، و فقیه زیاده از وی ندیدم ؎ زنعمان چو راضی نگردی تو بس ؛ بدرگاهِ حق خواری ای بو الہوس ؛ و لہٰذا در تعلیق ممجد حاشیہ موطای محمد از علامہ عینی می آرد که ہر آئینہ مثل امام ثوری و ابن مبارک و امثال ایشان توثیق امام نموده و ثنای نیک بروی خوانده پس چیست مقدار کسانیکه ضعیف میکنند امام را نزدیک ایشان فَاحْفَظْهُ و شیخ عبد الحق محدث دہلوی در تحصیل التعرف از امام المحدثین ابی حفص کبیر روایت کرده و نیز در مسند خوارزمی نوشته که اخطب الخطبای خوارزم صدر الائمہ ابو المؤید موفق بن احمد مکی ابی حفص عمر بن امام ابی الحسن علی زنجری انزواﷲ خود روایت میکند که درمیان اصحاب ابی حنیفہ رض و اصحاب شافعی رض درباره فضیلت نوبت بمنازعت رسید که ہر یکی از ایشان مر امام خود را بر دیگری تفضیل میداد پس ابو عبد اللہ بن ابی حفص کبیر که یکی از ائمہ حدیث از اصحاب امام شافعی ست گفت که مشایخ و اساتذه ہر دو ائمہ را بشمرید پس ہر کرا از ایشان مشایخ زائد باشند فضیلت نیز وی را باشد پس مشایخ امام شافعی را تا بہشتاد شمردند و مشایخ ابی حنیفہ را تا بچہار ہزار شمردند انتہی یعنی که کثرت مشایخ دلالت بر کثرت علم میدارد و کثرت علم باعتبار اِنَّمَا یَخْشَی اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ و نیز بموجب ذٰلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهٗ دال ست بر زیادت فضیلت پس بنا بران فضیلت ابو حنیفہ را بر امام شافعی رض ثابت کردند لطیفہ در مقدمہ ہدایہ آورده که شریف مکه عبد اللہ نام شافعی المذہب نائب حرم کمہردی معمر مؤرخ و محدث بود گفت که روزی درمیان حنفیہ و شافعیہ بطریق مزاح گفتگو در افتاد پس حنفیہ گفت مر شافعیہ را که امام شما مختفی بود تا آنکه امام ما رض انتقال فرمود و شافعیہ گفت مر حنفیہ را وقتیکه امام ما ظاہر شد پس امام شما بگریخت - و آلد علام من جواب داد که درین تعصب ست از طرفین و حالانکه ہر دو امامان رض از معتمدین ما بودند - پس حق درین تصفیہ اینکه ہر گاه که امام ما رض دانست که می آید قرین و مثل ما و درینوقت مردم را حاجت بطرف من نیست و حالانکه کبیر سن گشته بود اقتضاء رجوع بطرف مولی تعالی نمود و دنیا جای قرار نیست پس رفت و گذاشت دنیا را برای امام شافعی رض پس این فیصلہ را بسیاری از مردم به پسندیدند و گفتند این ست انصاف انتہی و معلوم ست که سنۂ وفات امام اعظم ہمان سنۂ تولد امام شافعی رض ست ؎ کنون بحث نو از بیانم شنو ؛ دگر ہا شنیدی و اینہم شنو ؛ فاضل لمعی جناب ابو الحسنات مولوی عبد الحی رحمہ اللہ در شرح موطای امام محمد

که ادراک اَنام از مناقب جمیلۂ امام همام عاجز و عقلِ انسان از فهم آن
که تعلیق مجلو موسوم ست رقم نموده
قاصر و از ذکرش لسانِ انسان خاسر و در مناقب وی رض جماعتی از علمای مذاهب متفرقه کتابها تصانیف
نموده اند و طعن نکرد بروی رض مگر متعصب غافل و یا جاهلِ مجادل ؎ اگر سُقراط چولاهی نداند ٭ نیفزاید
(ای سقراط که نام طبیبیست مشهور ۱۲)
برو بر قدرِ جولاه ٭ پس طعن کننده اگر کدامی محدث یا شافعی باشد ما آن کتابهای مناقب امام را
که مصنفانِ آن کتب علمای مذهب وی و محدثین باشند پیش سکنیم و ویرا از ان مناقب امام
(ای از بعضے ازان ۱۲)
که بروی پوشیده اند ظاهر مینمائیم. ماننِد تبییض الصحیفه فی مناقب الامام ابی حنیفه تصنیف کردهٔ
جلال الدین سیوطی رح و خیرات الحسان فی مناقب النعمان از تصنیفات علامه ابن حجر مکی محدث شافعی
و ذهبی امام رض را در تذکرة الحفاظ درج کرده و مدح وی نموده و نیز رسالۂ مستقل در مناقب وی رض گفته
و ابن خلکان مناقب او را در تاریخ خود ذکر کرده و امام یافعی مناقب وی را در مرآت الجنان
بیان کرده و حافظ ابن حجر عسقلانی او را در تقریب وغیره ذکر کرده و تعریفش نموده و ثنا بروی خوانده.
و نووی شارح مسلم رح در تهذیب الاسماء و امام غزالی رح در احیاء العلوم مناقب امام رض را نوشته
و همچنین شیخ شهاب الدین شافعی در مناقب امام قلائد العقیان فی مناقب النعمان تصنیف کرده
و همچنین سبط ابن جوزی در مناقب امام دو جلد کتاب را که هر دو جلد باضخامت اند تصنیف نمودهٔ
و بنام الانتصار لامام ایمة الامصار موسوم ساخت چنانچه در درمختار ست و اگر آنشخص طعن کنندهٔ
امام رض مالکی المذهب باشد پس او را از ان مناقب که علمای ایشان نوشته واقف گردانیم مثل حافظ
ابن عبد البر وغیره و اگر آنشخص حنبلی باشد پس او را از تصریحات علمای مذهب او مطلع گردانیم
مثل یوسف بن عبد الهادی حنبلی که در مناقب امام تنویر الصحیفه فی مناقب ابی حنیفه تصنیف
نموده اند و اگر آنشخص از مجتهدین که مرتبه اش از مقلدین برترست باشد میشنوانیم او را آن کلام
که بزبان مجتهدین و محدثین جاری گشته است در تعریف وی رض و اگر آنمرد عامی لامذهب باشد پس
وی مثل جانور چارپایه است بلکه گمراه تر از وی پس او را مستحق تعزیر کنیم انتهی

قطعه

ندانم آن گل خندان چه رنگ و بو دارد	که مرغ هر چمنی گفتگوی او دارد
که هر که هست ازین گونه گفتگو دارد	حدیث عشق تو تنها نه من همیگویم

فقیر کاتب الحروف بطریق اختصار میگوید که از نقول سلسلۂ اول و
دوم بخوبی ظاهر گشت و همچنین در سلسلهای ما بعد بفضله تعالی می آید که مادحین امام اعظم رح از فقهای

کاملین و محدثین ربّانیین از متقدمین و متاخرین و ہمچنین فحول علمای مجتهدین مثل شافعی و احمد و ابو سفیان و ابو یحیی و ابن مبارک و مسعر بن کدام و غیرہم که مدار اصول و فروع دین بر نقول ایشان منحصرست بسیار از بسیار و بیرون از شمار اند پس می پرسیم که مطعن امام یا مسلمان باشد و یا مخالف پس اگر شق ثانی ست فَلَا ضَيْرَ چرا که مخالفین در حق آنحضرت علیه الصلوة والسلام چها بود که نگفتند مگر بحکم ؎

پنجه در صید برده ضیغم را	چه تفاوت کند که سگ لاید	بجز از روسیاهی ایشان ہیچ فائده نه بخشید

غیر قوی ہیکل ۱۲ — عو عو کنند ۱۲

و اگر شق اول ست پس می پرسیم که ایشان قول مادحین موصوفین سابقین را تسلیم کنند یا نه کنند اگر تسلیم کنند پس طعنهٔ ایشان محض بیجاست و اگر تسلیم نکنند پس مسلمانی ایشان کجاست چرا که مدار نقل دین از روی استقراء بر نقل ایشان منحصرست ؎ گفته گفته من شدم بسیار گو ٭ از شما یک تن نشد اسرار جو ٭ **سوال** اگر گفته شود که الفاظ قدح نیز از متقدمین منقول ست **جواب** گویم که بروی لازم که درین باب تعلیق مجد را بغور مطالعه نماید و نیز باتفاق علمای مذاهب اربعه ثابت ست که طعنهای چندکس را در حق چندکس نباید شنید چرا که در دنیا ہیچکسی اینچنین نباشد که بروی کسی قدحی نکرده باشد پس درین صورت مِنْ نَفْسِه از احکام این پاک ست شیئی لازم می آید چنانچه من نیز انشاء الله تعالی در سلسلهٔ دہم نقل بعضی نقول خواہم نمود و باقی این بحث را اختتام نمودم بحکم ؎

مخاطب اندکی نازک مزاج ست	سخن کم گو که کم گفتن رواج ست

سوال و جواب

سلسلهٔ سوم در دفع اعتراضات وارده از جانب مذهب ریاضت و تعبد امام رضی الله تعالی عنه

چه میفرمایند علمای فحول و فضلای و اتقان فروع و اصول از حامیان شرع رسول مقبول صلعم اندرین امور خمسه که جائز اند و موجب اجر جمیل و ثواب جزیل یا بدعت و حرام که مرتکب آن آثم و بحکم كُلُّ بِدْعَةٍ ضَلَالَةٌ وَكُلُّ ضَلَالَةٍ فِي النَّارِ مستحق نار اند بَیِّنُوْا بِاللهِ تُؤْجَرُوْا عِنْدَ اللهِ

امر اول اینکه امام اعظمؒ در ابتدای امر اکثر شب را زنده داشتی و کمتر شب استراحت نمودی **امر دوم** اینکه امامؓ در آخر عمر خود احیای جمیع اللیل کردی و ہمه شب در نماز و دعا و تضرع و مناجات گذرانیدی حَتّٰی صَلَّى الْفَجْرَ بِوُضُوْءِ الْعِشَاءِ اَرْبَعِيْنَ سَنَةً اَوْ اَكْثَرَ **امر سوم** اینکه ختم قرآن شریف در اقل مدت از ہفت روز کردی یعنی در ہر شب در نوافل ختم قرآن کردی غالبًا مگر گاه گاہے که بتکرار آیتی یا آیات معدوده فجر کردی **امر چهارم** اینکه از سی سال ہمواره صائم الدہر

سلسلهٔ سوم در دفع اعتراضات وارده از جانب مذهب ریاضت و تعبد امام

در جواب امور خمسه ...

اگر آیین همه امور می بودی آثم نخیم اینکه در بعضی اوقات در شبها بر سیزده رکعات نوافل زیادت کردی - اگر این هر همه امور پنجگانه حرام و بدعت و ضلالت باشند که مرتکب آن آثم چنانکه قائل آن فرقهٔ وهابیه و زمرهٔ نجدیه محدثه از متبعان شیخ نجدی اند که بعضی از ایشان بسبب کردن امور خمسه حضرت امام اعظم رح را تحقیر و اهانت میکنند که بدعتی بود و مرتکب حرام - و بعضی دیگر از ایشان مانند صاحب معیار و غیره چالاکی بکار برده میگویند که ما امام اعظم رح را از علمای سابقین و سلف صالحین میدانیم مگر ما گاهی همچنین امام صالح یقین نمیکنیم بلکه بروی گمان نیز نمی بریم که اینچنین بزرگوار مرتکب اینچنین امور بدعیهٔ صریحه گشته باشد و آنچه از امور مذکوره بوی منسوب میکنند همه افواهی ست بلا اعتبار که بر چنین بزرگ بهتان و افترا میکنند و وی رح از انجمله پاک ست چراکه امور مذکوره بدعت ست زیراکه شب بیداری آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم و قیام وی صلعم گاهی بر ثلث لیل زائد نگشته و نه کدامی ترخیصی بآن از وی صلعم رفته بلکه بالتصریح از انجمله امور خمسه منع فرموده و همچنین ست حال صیام الدهر که نه خود آنرا کرده و نه رخصت بآن فرموده بلکه منع ازان نموده و نه تعداد رکعات وی صلعم گاهی بر سیزده رکعت مع الوتر زیادت گرفته و همچنین ست حال ختم قرآن در اقل مدت از هفت روز پس دلائل حرمت و بدعت بودن امور مذکوره از کتاب الله و سنت رسول الله صلعم و اجماع دریجا ثبت باید نمود که موجب اطمینان و تسلی ما فرقهٔ اهل سنت و جماعت نیز کرده آید - و ما یان نیز بسبب این امور شاقهٔ مذکورهٔ بدعیه که وجود آن از امثال ما مردم متصور نه کنندگان آنرا مثل خواجه اویس قرنی و حضرت حسن بصری و امام ابو حنیفه و حضرت قطب ربانی غوث الصمدانی شیخ عبد القادر جیلانی و حضرت ابراهیم ادهم و حضرت جنید بغدادی و خواجه معین الدین چشتی اجمیری و خواجه قطب الدین کاکی اوشی دهلوی و دیگر مشایخ کبار رحمهم الله جمیعا از زمرهٔ مبتدعان شمرده خارج از اهل سنت و جماعت دانیم بلکه بموافق قول نجدیه که در حق ایشان میگویند کل بدعة ضلالة وکل ضلالة فی النار همه ایشان را بسبب کثرت عبادات شاقه جهنمی انگاریم - و بالفرض اگر امور مذکوره نه حرام باشند و نه بدعت بلکه موجب اجر نیک و باعث خوشنودی حق جل و علا باشند چنانچه همان مشایخ بزرگوار نیز چنان دانسته و بدان باعث اینچنین ریاضات شاقه را برای رضای ارحم الراحمین بر جانهای خود گواره فرموده اند پس براهین قاطعه و حجج باهرهٔ آن بر صفحهٔ قرطاس بقید تحریر آرند که هدایت ما مردم اهل ایمان ازان شده موتی سلف صالحین مردگان

خود را نہ بہ بدی صریحی و نہ بشناعت کنائی یاد کنیم و از ظنوا المؤمنین خیرا بیرون نہ در آئیم و از اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ احتراز ورزیم و از اعتراضات واہیہ خرافات مزخرفہ مفسدان آخر زمان و دجاجلہ این اوان رہائی یابیم و نیز سعی شما عند اللہ ماجور و عند الناس مشکور گردد ان اللہ لا یضیع اجر المحسنین

الجواب ۔ مثنوی

برہوا تاویل قرآن میکنی | پست و کژ شد از تو معنی سنی
تازہ کن ایمان از گفت زبان | ای ہوا را تازہ کردی در نہان

اقول و بحول اللہ احول و منہ الوصول الی غایة المامول کہ معترضین را ہنوز اطلاع از احادیث نشدہ فقط بموجب یَقُوْلُوْنَ بِاَفْوَاهِهِمْ مَا لَیْسَ فِیْ قُلُوْبِهِمْ ادعای عمل بالحدیث بر سر زبان میدارند و محض ہم درین پردہ بیخ نصوص دین متین اند چنانچہ از جواب بر منصف مزاجان واضح میگردد

کابلیس را غرور منی خاکسار کرد
نابردہ رنج گنج میسر نمی شود
دانہ نکشت ابلہ و دخل انتظار کرد
پرہیزگار باش کہ دادار آسمان
مزد آن گرفت جان برادر کہ کار کرد
ای قطرۂ منی سر بیچارگی بنہ
فردوس جای مردم پرہیزگار کرد
ہر کو عمل نکرد و عنایت امید داشت

باید دانست کہ جملہ امور خمسۂ مذکورہ جائز و موافق شریعت اند بلکہ مستحب و موجب درجات علیا نزد حق جل و علا و معترض بران غوی و خاطی ست کہ نوبت این اعتراضات تا بحضرت صلعم و دیگر صحابۂ کبار و مشایخ نامدار میرسد چنانچہ دینجا نقلہای آن بطور اختصار درج میگردد و طوالت و تفصیل آن از دیگر کتب مطولات طلب باید نمود و بفرض این امور اگر بدعت قرار گیرند پس لامذہبیان مدعیان عمل بالحدیث را لازم کہ از صحیح بخاری دست پاک بردارند چراکہ بخاری بموجب ہمین قول ایشان صاف بدعتی بود چنانچہ در مقدمۂ قسطلانی شرح بخاری در حالات حضرت بخاری می آرد وَکَانَ (ای البخاری رح) یَخْتِمُ فِیْ رَمَضَانَ فِیْ کُلِّ یَوْمٍ خَتْمَةً یعنی میبود امام بخاری کہ در ماہ رمضان در ہر روز یک ختم قرآن شریف کردی

قطعہ

بشتاب ای پسر کہ بطاعت کنی قیام | زان پیش کافتاب جوانی کند غروب
پیرانہ سر مزن در طاعت کہ اسپ پیر | در عرصہ و غا نبود لائق رکوب

العاقل تکفیہ الاشارة

بیان اثبات امر اول یعنی جواز احیاء اللیل زائد بر ثلث اللیل

ثابت ست ہم بکتاب اللہ و ہم بسنت رسول اللہ صلعم و ہم باجماع

اما الکتاب

فقال اللہ تعالی قُمِ الَّیْلَ اِلَّا قَلِیْلًا نِّصْفَهٗۤ اَوِ انْقُصْ مِنْهُ قَلِیْلًا اَوْ زِدْ عَلَیْهِ الآیة یعنی یا محمد صلعم ایستادہ باش در تمام شب مگر اندک شب ۔ نصف شب یا کم کن از ان قدری یا زیادہ کن

جواز احیاء اللیل زائد بر ثلث اللیل از کتاب

بران انتهی پس این آیت دلالت میکند بر فرضیت قیام اللیل و بر اختیار کردن در بیان اکثر شب و کم از آن
مگر فرضیت آن منسوخ گشت چنانچه در حدیث ست که سعد بن هشام گفت که پرسیدم از عائشه رض که
خبر کن مرا از قیام رسول الله صلعم فرمود که آیا نخوانده یٰاَیُّهَا الْمُزَّمِّلُ گفتم بلی فرمود که هر آئینه فرض کرد
حقتعالی قیام اللیل در اول این سوره پس ایستاد نبی صلعم و اصحاب او تا یکسال و پوشیده داشت حق تعالی
آخر این سوره را در آسمان تا یکسال و بروایت نسائی تا آنکه آماسید قدمهای ایشان تا آنکه نازل کرد الله
در آخر این سوره تخفیف را پس قیام لیل تطوع گشت بعد از فرض شدن رواه مسلم وغیره امام نووی
در شرح این حدیث در باب صلوة اللیل و عدد رکعات النبی صلعم فی اللیل گفته که اما قول عائشه فصار
قیام اللیل تطوعا ظاهر این ست که تطوع گشت در حق آنحضرت صلعم و اما در حق امت پس قیام اللیل بالاجماع
نفل ست انتهی - ایضًا آیت دوم قال الله تعالی اِنَّ رَبَّكَ یَعْلَمُ اَنَّكَ تَقُوْمُ اَدْنٰی مِنْ ثُلُثَیِ اللَّیْلِ
وَنِصْفَهٗ وَثُلُثَهٗ وَطَآئِفَةٌ مِّنَ الَّذِیْنَ مَعَكَ یعنی تحقیق میداند پروردگار تو که هر آئینه تو ایستاده
خواهی شد قریب دو حصهٔ شب و نصف شب و سوم حصهٔ شب و جماعتیکه با تست یعنی نیز همچنان کنند
انتهی پس این آیت نص صریح ست در اخبار از قیام آنحضرت علیه السلام و جماعت مومنان که همراهش
بودند بدو ثلث شب و نصف شب و ثلث شب چنانچه از نص اِنَّ رَبَّكَ یَعْلَمُ الآیة
صاف ظاهر ست - ایضًا آیت سوم قال الله تعالی اِنَّ الْمُتَّقِیْنَ فِیْ جَنّٰتٍ وَّعُیُوْنٍ ﴿۱۵﴾ اٰخِذِیْنَ
مَآ اٰتٰىهُمْ رَبُّهُمْ اِنَّهُمْ كَانُوْا قَبْلَ ذٰلِكَ مُحْسِنِیْنَ ۝ كَانُوْا قَلِیْلًا مِّنَ اللَّیْلِ مَا یَهْجَعُوْنَ ۝
وَبِالْاَسْحَارِ هُمْ یَسْتَغْفِرُوْنَ ۝ یعنی آنکه تحقیق باشند پرهیزگاران در بهشتها و چشمها در حالیکه گرفته
باشند چیزیرا که داده است ایشان را رب ایشان چه بودند ایشان پیش ازین نیکی کنندگان و نیکی ایشان اینکه میبودند
که قدری شب خواب میکردندی (و اکثر شب جلوت) و بوقت فجر استغفار میکردندی انتهی پس این آیت
صریح ست در مدح کسانیکه اکثر شب در عبادت مشغول میباشند - در جلالین گفته كَانُوْا قَلِیْلًا مِّنَ
اللَّیْلِ مَا یَهْجَعُوْنَ - اَیْ یَنَامُوْنَ فِیْ زَمَنٍ یَسِیْرٍ مِّنَ اللَّیْلِ وَیُصَلُّوْنَ اَكْثَرَهٗ انتهی و در
کمالین در تشریح این مقام فرموده قوله ای ینامون ابن ابی شیبه از مجاهد روایت
میکند که ایشان همه شب نمی خفتندی و عن ابن عباس و انس نحوه انتهی و در تفسیر روح البیان
گفته الْهُجُوْعُ النَّوْمُ بِاللَّیْلِ دُوْنَ النَّهَارِ وَمَا مَزِیْدَةٌ لِتَاْكِیْدِ مَعْنَى التَّقْلِیْلِ

وَقَلِیْلاً ظرفٌ وَیَہْجَعُوْنَ خبرُ کَانُوْا اَیْ کَانُوْا یَہْجَعُوْنَ فِیْ طَائِفَۃٍ قَلِیْلَۃٍ مِّنَ اللَّیْلِ اَوْ صِفَۃُ
مَصْدَرٍ مَحْذُوْفٍ اَیْ کَانُوْا یَہْجَعُوْنَ ہُجُوْعًا قَلِیْلاً مِّنْ اَوْقَاتِ اللَّیْلِ یَعْنِیْ یَذْکُرُوْنَ
وَیُصَلُّوْنَ اَکْثَرَ اللَّیْلِ وَیَنَامُوْنَ اَقَلَّہٗ وَعَنِ الْحَسَنِ کَانُوْا لَا یَنَامُوْنَ مِنَ اللَّیْلِ اِلَّا اَقَلَّہٗ
انتہی یعنی ہجوع خواب شب را گویند نه خواب روز را۔ و ما زائده برای تاکید معنی تقلیل ست قلیلا
ظرف ست یہجعون خبر کانوا ست یعنی میبودند که خفتندی در حصهٔ قلیل از شب یا صفت مصدر
محذوف ست ای میبودند که خفتندی خفتن اندک از اوقات شب یعنی ذکر میکردندی و نماز میخواندے
اکثر شب و میخفتندی اندک شب و از حسن بصری رح مرویست که ایشان میبودند که نمی خفتندی از شب
مگر کمتر از ان۔ و ہمچنین ست در معالم التنزیل و مدارک و بیضاوی۔ پس از ما ذکر بخوبی ثابت گردید که
قیام اکثر شب زائد بر ثلث شب ثابت ست بکتاب الله و اجماع **اما الحدیث** پس مرویست
از سالم که از پدر خود ابن عمر رضی الله عنہم می آرد که گفت ابن عمر رض که بودند مردم در حیات نبی صلی الله علیه
وسلم وقتیکه دیدی خوابی را بیان میکردی بر آنحضرت صلعم پس آرزو بردم اینکه ببینم خواب را و بیان
کنم آنرا بر رسول صلعم وَکُنْتُ غُلَامًا شَابًّا و بودم من مرد جوان که می خسپیدم در مسجد در زمانهٔ آنحضرت
صلعم پس دیدم شبی در خواب که گویا گرفتند مرا دو فرشتگان پس آن ہر دو مرا بطرف دوزخ بردند که ناگاه
آتش آن بود که می پیچید (یعنی از کمال تیزی بر خود می پیچید) و ناگاه بود در ان اشخاصیکه ہر آئینه می شناختم
آنہان را پس آغاز نمودم که میگویم اَعُوْذُ بِاللّٰہِ مِنَ النَّارِ اَعُوْذُ بِاللّٰہِ مِنَ النَّارِ اَعُوْذُ بِاللّٰہِ مِنَ النَّارِ
پس بیان نمودم این خواب را بر حفصه (ام المومنین خواہر ابن عمر زوجه صلعم) پس بیان نمود حفصه رض آنرا
بر رسول الله صلعم پس فرمود علیه السلام نیک مرد ست عبدالله اگر بودی نماز خواننده از شب گفت
سالم پس بود عبدالله بعد از ان که نمی خفتی از شب مگر قلیل متفق علیه رواه البخاری فی باب قیام اللیل
من کتاب التہجد و مسلم فی باب فضائل ابن عمر رض پس این حدیث در حکم مرفوع ست لہذا امام نووی
گفته که درین حدیث فضیلت صلوة اللیل ست انتہی و روایت ست از حذیفه رض که دید او
رسول الله صلی الله علیه وسلم را که در شب نماز میخواند و بود که میفرمود اَللّٰہُ اَکْبَرُ سه بار ذو الملکوت والجبروت
والکبریاء والعظمة پس آغاز کرد نماز را پس خواند سورت بقره را پستر رکوع نمود پس بود رکوع حضرت
صلعم قریب بقدر قیام وی بود در رکوع میگفتی سُبْحَانَ رَبِّیَ الْعَظِیْمِ پس برداشت سر خود را از رکوع

پس بود قیام وی صلعم یعنی قومہ قریب بمقدار رکوع میگفتی یعنی در قومہ لربی الحمد پستر سجدہ کرد پس بود سجدہ
وی صلعم قریب بقدر قیام وی و در سجدہ میگفتی سبحان ربی الاعلی پستر برداشت سر خود را از سجدہ
و بود قعود وی صلعم درمیان سجدتین قریب بسجدۂ وی و گفتی در جلسہ رب اغفر لی رب اغفر لی
پس خواند چار رکعت را کہ خواند در ان سورۂ بقرہ و آل عمران و النساء و المائدہ یا الانعام بشک از شعبہ
رواہ ابوداود و ذکرہ فی المشکوٰۃ فی باب صلوٰۃ اللیل و مثل این در شمائل ترمذی ست و مثل این ست در
مسلم در باب استحباب تطویل القراءۃ فی صلوٰۃ اللیل۔ مگر زیادت کردہ مسلم دران اینقدر کہ قراءت
کردی آنحضرت صلعم بترتیل ای بآرام آرام کہ حرف از حرف و کلمہ از کلمہ جدا جدا شمردہ شدی و مثل
این ست از عوف بن مالک چنانچہ در شمائل النبویہ روایت ان کردہ۔ پس این قدر مقدار از قیام و
رکوع و سجود و قومہ و جلسہ در چار رکعت از مقدار ختم قرآن زائد میشود خصوصا کہ بترتیل میباشد کہ
یقینا از مقدار دو ختم کم نباشد پس ادای اینچنین نماز دراز در شب بعد از نماز عشا ممکن نیست مگر در اکثر
شب کہ زائد تر باشد بر ثلث شب بلکہ در کل شب پس قول دجالین کذابین زمان ما را بموجب یاتونکم
من الاحادیث بما لم تسمعوا انتم ولا آباؤکم فایاکم وایاہم لا یضلونکم ولا یفتنونکم
چہ معنی ست کہ زائد از ثلث شب قیام را بدعت و حرام میگویند و ہزاران بندگان صالحان خدا را
بسبب آن بدعتی می نامند علاوہ آنکہ روایت ست از نعمان بن بشیر گفت کہ ایستادیم یعنی
نماز با رسول اللہ صلعم در ماہ رمضان در شب بست و سوم تا اول ثلث شب پستر ایستادیم با وی علیہ السلام
در شب بست و پنجم تا نصف شب پستر ایستادیم در شب بست و ہفتم تا آنکہ گمان کردیم اینکہ نیابیم سحور را
رواہ النسائی و نحوہ الترمذی و ابوداود و ابن ماجۃ فی باب قیام رمضان۔ پس این حدیث صریح
است درین کہ قیام آنحضرت علیہ السلام با آن اصحاب کہ ہمراہش بودند اکثر از ثلث شب بود
بلکہ جملۂ اخیرہ دال است بر احیای کل شب پس کسانیکہ طعن میکنند باینطور کہ شدت در عبادت و قیام
زائد از ثلث شب چنانچہ امام ابوحنیفہ کوفی رح در اوائل عمر خود کردہ بدعت ست و خلاف سنت نبویہ
صلعم ست پس این طعن ایشان در حقیقت بخدا (بموجب آیات مذکورہ) و رسول اللہ و اصحاب کبار
(بباعث احادیث مسطورہ) نہ با بوحنیفہ کوفی رح و دیگر مشایخ عظام ست | خلاف پیمبر کسی رہ گزید
کہ ہرگز بمنزل نخواہد رسید | واذا قیل لہم لا تفسدوا فی الارض قالوا انما نحن مصلحون

﴿أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُوْنَ وَلٰكِنْ لَّا يَشْعُرُوْنَ﴾

شعر
کجا بیعقل و بیخود بی ادب بیهوش و دیوانه
کجا با استقامت با ادب با هوش و فرزانه

حالانکه تعبد آنحضرت صلعم و تشدد وی صلعم در عبادت تا بحدی رسیده بود که از حد ما و شما بیرون بود چنانچه احادیث صحیحه از آن مملوست چنانچه در بخاری است كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيَقُوْمُ لِيُصَلِّيَ حَتّٰى تَرِمَ قَدَمَاهُ فَيُقَالُ لَهٗ فَيَقُوْلُ أَفَلَا أَكُوْنُ عَبْدًا شَكُوْرًا یعنی هر آئینه می ایستادی آنحضرت صلعم برای نماز خواندن تا آنکه ورم کردندی هر دو قدم وی علیه السلام پس گفته شدی وی صلعم را یعنی که اینقدر تشدد در عبادت با وجود مغفور بودن چراست) پس جواب فرمودی که آیا بندهٔ شکرگذار نیستم انتهی

آنرا که گنج معرفت کردگار است
بی اختیار ذکر خدا سر کند همی
وانرا که نیست گنج معرفت کردگار
از روی اختیار مکرر کند همی
آن ذکر بهر حق کند این بهر خلق
کی این و را خدای برابر کند همی

عن مُغِيْرَةَ بْنِ شُعْبَةَ قَالَ قَامَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم حَتّٰى تَوَرَّمَتْ قَدَمَاهُ فَقِيْلَ لَهٗ لِمَ تَصْنَعُ هٰذَا وَقَدْ غُفِرَ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ قَالَ أَفَلَا أَكُوْنُ عَبْدًا شَكُوْرًا **متفق عليه** ذكره فى المشكوة فى باب التحريض على قيام الليل والنسائى فى باب احياء الليل وابن ماجة فى باب طول القيام فى الليل و ترجمهٔ حدیث از ترجمهٔ آینده مستفاد میشود و مرویست از ابی هریره رض گفت که میخواندی آنحضرت صلعم نماز را تا آنکه هر دو قدم مبارک آماسیدند پس گفته شد مر او را که هر آئینه حق تعالی بخشید گناهان ما تقدم و ما تاخر ترا فرمود که آیا بندهٔ شکرگزار نیستم (یعنی شکریهٔ آن میگزارم) رواه ابن ماجة فى طول القيام والترمذى فى الشمائل النبوية والنسائى فى احياء الليل پس ماحصل روایت مغیره بن شعبه و ابی هریره هر دو یکیست و در نسائیست كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ يُصَلِّيْ حَتّٰى تَزْلَعَ قَدَمَاهُ یعنی آنحضرت صلعم آنقدر نماز خواندی که پای مبارکش شق شدی و روایت ست از عائشه رض که هر آئینه نبی صلعم قیام شب کردی تا آنکه متقطر و شق شد هر دو قدم مبارک او پس عائشه گفت برای چه میکنی این را یا رسول الله و حالانکه هر آئینه بخشید حق تعالی مر ترا گناهان پیشین و پسین ترا فرمود که آیا دوست ترنمیدارم این را که باشم بندهٔ سپاس کننده. رواه البخارى فى كتاب التفسير و اخرج عَنِ الْمُغِيْرَةِ بْنِ شُعْبَةَ قَالَ صَلّٰى رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم حَتَّى انْتَفَخَتْ قَدَمَاهُ فَقِيْلَ لَهٗ أَتَتَكَلَّفُ هٰذَا وَقَدْ غُفِرَ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ قَالَ أَفَلَا أَكُوْنُ عَبْدًا شَكُوْرًا

رواه الترمذی وقال فی الباب عن ابی ہریرة وعائشة وحدیث المغیرة بن شعبة حدیث حسن صحیح ولہذا علامۂ قسطلانی در مواہب لدنیہ نوشته که ابن بطال گفت که ازین حدیث مفهوم میشود که انسان بر نفس خود شدت عبادت را اختیار نماید اگرچه بدن وی را نقصان کند چراکه چون رسول الله صلعم اینچنین عبادت شاقه کرد باوجودیکه آنحضرت صلعم میدانست که مغفور شده ام پس شخصیکه این را نمیداند (یعنی که مغفور شده ام) خصوصاً کسیکه خوفی از استحقاق نار او را نشده باشد وی را بطریق اولی لازم ست ـ و موقع اینچنین عبادت چنانکه حافظ ابن حجر گفته تا آنوقت ست که مرد را تا ملالت طبیعت نرساند زیراکه حال رسول الله از احوال دیگران کاملتر بود پس آنحضرت صلعم از عبادت پروردگار خود ملول نشدی اگرچه بدن مبارکش را ضرر میبود بلکه ثابت شده از رسول الله صلعم که میفرمودند که خنکی چشمان من در نماز کرده شده است چنانچه نسائی از روایت انس این را بیان کرده پس هرگاه که دیگر شخص از ملالت طبیعی خوف کند وی را لائق ست که نفس خود را در تکلیف نیندازد انتهی ـ چونکه جواز تشدد در عبادت حسب مذاقِ طبیعت و قیام شب زائد بر ثلث ازین احادیث صحیحه و روایات صریحه صاف ظاهر شد پس درین باب تنها اعتراض بر امام ابوحنیفه کوفی رض نیست بلکه نوبت این نسبتِ پر شناعت تا بصاحب شریعت میرسد چنانچه دانستی بلکه باکثر صحابۂ کبار و تابعین اخیار چنانچه امام مالک در موطای خود از سائب بن یزید روایت میکند که امر کرد عمر بن الخطاب رض ابی بن کعب و تمیم الداری را که بگذارند بمردم در رمضان یازده رکعت پس بود قاری که میخواندی سورهٔ مائین تا آنکه بودیم ما که از جهت ماندگی و کوفتگی اعتماد و تکیه بر عصاها کردندی از جهت طول قیام پس فارغ نگشتی ازین نماز مگر در فروع فجر یعنی اوائل فجر ذکره فی المشکوة فی باب قیام رمضان ـ پس در عهد عمر رض نمی بودند مگر اصحاب رسول الله و اکابر تابعین پس این اصحاب و این اکابر تابعین در اکثر شب از طول قیام عاجز ماندی تا آنکه اعتماد بر چوب دستیها کردندی پس هرگاه که این جمله امور از سلف و خلف علیهم الرضوان بثبوت رسید. نه بلکه از سیدنا سید المرسلین علیه الصلوة والسلام بوجود آمده پس درین باب طعنه بکسی کردن محض به بیدینی خود اقرار کردن ست پس هرکه خود بددین باشد از طعن وی صلحای دین کی صاحب بدعت گردند ولہذا در حق غیر ممیزین و کودن طبعان گفته شده ع گر فرق مراتب نکنی زندیقی | و مولوی معنوی گفته

قوله باقی نماند و نه گدامی	آن ابنا در وقت گفتن رحمت ست	این آنا بیوقت گفتن لعنت ست

ترخیصی بآن از وی صلعم رفته بلکه بالتصریح از جملهٔ امور خمسه منع فرموده محض غلط و جهالت بر جهالت ست
چراکه ترخیص در عبادت نوافل حسب مذاق طبیعت از آنحضرت صلعم در احادیث صحیحه ثابت و مسلم ست
مرغیکه خبر ندارد ز آب زلال | منقار در آب شور دارد همه سال | چراکه در بخاری بروایت مرفوع از عائشه
صدیقه رض وارد ست عَلَيْكُمْ مَا تُطِيقُونَ مِنَ الْأَعْمَالِ فَإِنَّ اللّٰهَ لَا يَمَلُّ حَتّٰى تَمَلُّوْا یعنی فرمود
(و در مسلم نیز همچنین ست ۱۲ منه)
آنحضرت صلعم که لازم گیرید اعمال را آنقدر که طاقت آن میدارید چراکه الله تعالی ناخوش نمیشود تا آنکه شما
ملال گیرید انتهی وَعَنْ عَائِشَةَ رض قَالَتْ اِنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صلعم قَالَ اكْلَفُوْا مِنَ الْعَمَلِ مَا تُطِيقُوْنَ
فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يَمَلُّ حَتّٰى تَمَلُّوْا فَاِنَّ اَحَبَّ الْعَمَلِ اِلَى اللّٰهِ اَدْوَمُهٗ وَاِنْ قَلَّ وَكَانَ اِذَا عَمِلَ عَمَلًا
اَثْبَتَهٗ رواه ابوداود یعنی روایت ست از عائشه رض گفت وی که فرمود آنحضرت صلعم تکلیف کنید از
عمل کردن آنقدر را که طاقت آن میدارید زیراکه حق تعالی از عبادت کسی ناخوش و ملول نمیشود تا آنکه
ملول نشوید شما پس هر آئینه محبوب ترین عمل بطرف الله تعالی دائم تر عمل ست اگرچه کم باشد و بود حضرت
صلعم هرگاه که کدامی عمل کردی ثابت ماندی بران انتهی و در اقامة الحجة آورده وَاِذَا ثَبَتَ جَوَازُ
الْعَمَلِ حَسَبَ الطَّاقَةِ اِلٰى اَنْ يَّحْصُلَ الْاِعْيَاءُ وَالْمَلَلُ فَنَقُوْلُ طَاقَةُ النَّاسِ مُخْتَلِفَةٌ
فَكَمْ مِّنْ رَّجُلٍ يُّطِيْقُ شَيْئًا وَّلَا يُطِيْقُهٗ اٰخَرُ وَكَمْ مِّنْ رَّجُلٍ يَّمَلُّ مِنْ شَيْءٍ وَّلَا يَمَلُّ مِنْهُ
اٰخَرُ وَكَمْ مِّنْ رَّجُلٍ يُّعْطِى السُّرْعَةَ فِى الْقِرَاءَةِ وَلَوْ يَنَلْهَا الْاٰخَرُ یعنی هرگاه ثابت گشت
جواز عمل موافق طاقت تا آنکه ماندگی و ملالت حاصل نشود پس میگوئیم که طاقت
مردم مختلف می باشد پس بسیاری از مردم چنین می باشند که طاقت
چیزی میدارند و دیگران طاقت آن نمی دارند و بسیاری از مردم چنین میباشند
که ملول میگردند از چیزی و دیگری ازان ملول نمیگردد و بسیاری از مردم چنین میباشند
که ایشانرا داده میشود سرعت قرارت و دیگری بدان نمیرسد انتهی پس هرکه گوید که در دین اجازت
بعبادت شاقه نرفته و یا اینقدر طاعت (تیزی و جلدی ۱۲) از کسی ممکن نیست (از روی قیاس بر خود) همه حماقت و
جهالت ایشان ست ازین اخبار و روایات صحیحه ۵ | علم رسمی خوانده بسیار نادانی هنوز
آشکارا کرده خود را و نهانی هنوز | از غبار کینه در خاک نشسته جان و ذات | این هواهای عدم را زنده میدانی هنوز

اما بیان اثبات امر دوم یعنی اثبات جواز احیای جمیع اللیل ع

(حاشیه: ۹ بیان زعم عدم جواز محمول العمل عبادت شاق حسب استطاعت ... بر حسب طاقت بر نفس بطاقت باشد)

(حاشیه: فا ... در جواز احیای جمیع اللیل)

حق گفت با پیمبر و وی گفت با امام
موی جوان سیاه و شب تیره و ظلام
شاہان بشب زنند شبیخون که از علو
بر نفس خیره چیره نیاری شدن ای غلام

خوشتر بود ز بہر پرستش بشب قیام
گر در شب شباب شبیخون زنی بنفس
در شب توان گرفت بآسانی انتقام

شب چیست روزگار جوانی از آنکه ہست
ملک فنا و تخت بقا گردد ت بکام
ورنه چو شد سپیده دم پیری آشکار

باید دانست که زنده داشتن ہمه شب جائز ست و موجب اجر عظیم و ثواب فخیم ہم بقرآن و ہم بحدیث و ہم باجماع **اما الکتاب** فکما قال الله تعالیٰ وَ عِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِيْنَ يَمْشُوْنَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَّإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُوْنَ قَالُوْا سَلٰمًا ۝ وَالَّذِيْنَ يَبِيْتُوْنَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَّقِيَامًا ۝ یعنی بندگان خاص خدا کسانی اند که میروند بزمین بنرمی و وقتیکه کلام کنند با ایشان جاہلان در جواب ایشان قول سالم میگویند۔ و بندگان خاص خدا کسانی اند که شب میگذارند مر پروردگار خود را در سجده و قیام انتہی پس این آیت نص جلی ست در مدح کسیکه ہمه شب را در ذکر و فکر زنده دارد **ایضا** آیت دوم و قال الله تعالیٰ اِنَّ الْمُتَّقِيْنَ فِيْ جَنّٰتٍ وَّعُيُوْنٍ ۝ اٰخِذِيْنَ مَآ اٰتٰهُمْ رَبُّهُمْ اِنَّهُمْ كَانُوْا قَبْلَ ذٰلِكَ مُحْسِنِيْنَ ۝ كَانُوْا قَلِيْلًا مِّنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُوْنَ ۝ ترجمه اش در گذشت (در رساله اول) در **معالم التنزیل** گفته که بعضی از قرا وقف کرده بر قوله تعالیٰ قَلِيْلًا یعنی اینچنین کسان قلیل باشند در مردم۔ پس آغاز نمود حق تعالیٰ بقوله مِّنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُوْنَ اَیْ مَا یَنَامُوْنَ بِاللَّیْلِ اَلْبَتَّةَ بَلْ یَقُوْمُوْنَ لِلصَّلٰوةِ وَالْعِبَادَةِ وَهُوَ قَوْلُ الضَّحَّاكِ وَمُقَاتِلٍ انتہی کلامه یعنی در شب نمی خسپند البته بلکه ایستاده میباشند مر نماز و عبادت را و این قول ضحاک و مقاتل است انتہی **وقال** فی الکمالین رَوَی ابْنُ اَبِیْ شَیْبَةَ عَنْ مُجَاهِدٍ لَا یَنَامُوْنَ اللَّیْلَ کُلَّهٗ وَعَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رض وَاَنَسٍ نَحْوَهٗ انتہی **و نیز** جواز احیای جمیع اللیل از سورۂ قدر از قوله تعالیٰ لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِّنْ اَلْفِ شَهْرٍ صاف ظاہر ست **تفصیلش** اینکه روایت ست از عبد الله بن مسعود رض فرمود ہر کسیکه تا یکسال ہر شب قیام نماید بیابد لیلة القدر را رواه مسلم در باب الندب الاکید الی قیام لیلة القدر از کتاب الصلوة۔ و نیز در باب فضل لیلة القدر از کتاب الصوم۔ و در لیلة القدر علما را اختلاف ست برزائد از چہل اقوال کما فی فتح الباری شرح البخاری وغیره۔ و مشہور از امام ابو حنیفه رض اینکه لیلة القدر میگردد و دوران میکند در ہر سال یکبار در رمضان میباشد و یکبار در غیر رمضان میباشد چنانچه در فتاوای قاضیخان وغیره گفته و قول عبد الله بن مسعود رض و عبد الله بن عباس

فا آیۂ اول سجود و قیام
فا آیۂ دوم عدم ہجوع
فا دلیل سوم از آیۂ سورۂ قدر
فا تحقیق لیلۃ القدر

وعکرمہ وغیرہم رضی اللہ عنہم نیز این ست چنانکہ در قاضیخان وغیرہ است و قال اللہ تعالی اِنَّآ اَنْزَلْنٰہُ
فِیْ لَیْلَةِ الْقَدْرِ وَمَآ اَدْرٰىكَ مَا لَیْلَةُ الْقَدْرِ لَیْلَةُ الْقَدْرِ خَیْرٌ مِّنْ اَلْفِ شَہْرٍ الی قولہ
ہِیَ حَتّٰی مَطْلَعِ الْفَجْرِ یعنی ہر آئینہ ما نازل کردیم قرآن را در شب قدر و چہ چیز دانا کرد ترا کہ شب قدر چیست
شب قدر بہتر ست از ہزار ماہ و آن شب تا صبح صادق ست انتہی پس این سورہ نص محکم و دلیل جلی
است در اینکہ عبادت دران شب بہتر و افضل ست از عبادت ہزار ماہ کہ دران لیلۃ القدر نباشد
کما فی تفسیر الجلالین وغیرہ۔ وہمچنین محی السنہ در تفسیر معالم التنزیل آوردہ کہ مفسران گفتہ لَیْلَةُ الْقَدْرِ
خَیْرٌ مِّنْ اَلْفِ شَہْرٍ معنی آن اینکہ عبادت در شب قدر بہتر ست از عبادت ہزار ماہ کہ دران
شب قدر نباشد انتہی پس این سورت غایت ترغیب و نہایت تحضیض و تحریض ست از جانب حقتعالے
برقیام لیلۃ القدر بعبادت **فائدہ** و عدم تعین لیلۃ القدر از شارع محض برای آنست کہ تا
بامید یافتن لیلۃ القدر در ہمہ شبہای یکسال عبادت کردہ آید چراکہ بغیر ازین کسی را میسر نمی آید چنانچہ
برای ہمین معنی ساعت جمعہ را نیز مخفی داشتہ ۔ پس دولت باسعادت لیلۃ القدر کسی را حاصل نمیشود
مگر بفعل امام الایمہ سراج الأئمہ حضرت ابوحنیفہ نعمان کوفی رض چراکہ چون زندہ داشتہ شود ہمہ شبہا از شبہاے
یکسال بالضرور درانہا بیابد عبادت خود را در شب قدر نزد جمیع اہل اسلام فہذا اعظم المناقب و
اقصاہا و اقصی اقصاہا للامام الہمام ابی حنیفة چہ وی رض وقتیکہ گذارد نماز فجر را بوضوی عشا
تا چہل سال یا زیادہ لا محالہ یافت عبادت خود را در شب قدر چہل بار یا اکثر ازان بالاتفاق فَذٰلِكَ
فَضْلُ اللّٰہِ یُؤْتِیْہِ مَنْ یَّشَآءُ وَاللّٰہُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِیْمِ ؎ این سعادت بزور بازو نیست
تا نہ بخشد خدای بخشندہ | پس بدعت گفتن احیای زائد شب را بر ثلث اللیل چہ معنی است آیا
نزد قائلین جہال حقتعالی نیز بدعتی ست کہ ضمنا بندگان صالحان خود را آمر ست ببدعت (یعنی
باحیای جمیع اللیل بامید یافتن شب قدر) **مثنوی** عَاكِفٌ دَہْرًا عَلٰی اَصْنَامِہٖ
عاکف ست تا زمانی بر اصنام خود

ہَرَبُ الْكُفَّارُ مِنْ اِسْلَامِہٖ گریز میکنند کفار از اسلام او	باز گو از نجد و از یاران نجد	تا در و دیوار را آری بوجد
از برون طعنہ زنی بر بایزید	ای درونت را کہ داری چون یزید	باہمہ خود بینی و کبر و منی
لاف تقوی و عدالت میزنی	سر بسر کار تو در لیل و نہار	سعی در تحصیل جاہ و اعتبار
دین فروشی از پی نان حرام	مکر و حیلہ بہر تسخیر عوام +	خوردن نان حرام و زرق و شید

گاه خبث عمرو گاهی خبث زید بر سرش داخل نگردد لاولیس (غیبت ۱۲)	وین عدالت باوجود این صفات این عدالت هست کوه بوقبیس	هست دائم برقرار و بر ثبات **اما الحدیث**

وآن بردو قسم ست یکی آنکه خود از انحضرت صلی الله علیه وعلی آله وسلم دران احیای جمیع اللیل ثابت ست
دوم آنکه ترغیب و تحریص بران فرموده و از صحابه و تابعین بوقوع آمده **اما** انچه از انحضرت بثبوت
رسیده اینکه مرویست از عائشه صدیقه رض کَانَ النَّبِیُّ صلعم اِذَا دَخَلَ الْعَشْرُ الْاَوَاخِرُ مِنْ رَمَضَانَ
اَحْیَى اللَّیْلَ وَاَیْقَظَ اَهْلَهٗ وَشَدَّ الْمِیْزَرَ متفق علیه یعنی بود علیه السلام وقتیکه در آمدی عشرهٔ
اخیرهٔ رمضان زنده داشتی تمام شب را و بیدار ساختی اہل خود را و مضبوط کردی ازار خود را یعنی قربت
از ازواج مطہرات نفرمودی انتہی کذا فی المشکوة فی باب لیلة القدر **و امام نووی گفته قولها**
وَاَحْیٰی لَیْلَهٗ یعنی در گرفتی ہمه شب را به بیداری در نماز و غیر آن انتہی۔ **و در** صحیح ابن حبان وغیره
از عطا تابعی مرویست که وی گفت که از عائشه رض پرسیدم که مرا زیاده تعجب خیز سخنیکه از انحضرت
صلعم دیدهٔ بیاموزوی رضی الله عنها فرمود که کدام امر رسول الله صلعم قابل تعجب نبود انحضرت صلعم
شبی نزد من آمد پس فرمود که من پروردگار خود را عبادت نمایم پس ایستاد و وضو نمود پس ایستاده نماز
خواندن آغاز نمود پس گریست تا آنکه اشکها بر سینهٔ مبارکش جاری گشت پس رکوع نمود پس گریست
پس سجده کرد پس گریست پس سر را بالا کرد پس گریست پس ہمچنین میکرد تا آنکه بلال رض برای اطلاع
نماز آمد عرض کردم که چه چیز گریانید ترا و حالانکه گناہان مقدم و مؤخر ترا الله تعالی بخشید فرمود که
آیا بندهٔ شاکر نیستم انتہی مختصرا **و در** نسائی و ابن ماجه از ابوذر غفاری رض روایت ست قَالَ
قَامَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم حَتّٰی اَصْبَحَ بِاٰیَةٍ وَالْاٰیَةُ اِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَاِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَ
اِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَاِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِیْزُ الْحَکِیْمُ یعنی ایستاد رسول الله صلعم (یعنی برای نماز ۱۲) تا آنکه صبح کرد در آیتی و
آن آیت اینکه اگر عذاب میکنی ایشانرا پس ہر آئینه ایشان بندگان تست و اگر می بخشی ایشانرا پس
تحقیق تو غالب و با حکمتی انتہی **اما** قسم دوم از حدیث اینکه روایت ست از جابر رض گفت شنیدم
از انحضرت صلعم که میفرمود ہر آئینه در شب ساعتی ست که موافق نمیشود آنرا مرد مسلمان در حالیکه
سوال میکند دران ساعت از حق تعالی نیکی دنیا و آخرت را مگر اینکه عطا میفرماید آنچیز را باو و آن
ساعت در ہر شب میباشد **رواه** مسلم فی صحیحه فی باب صلوة اللیل **امام** نووی گفته که درین حدیث

اثبات ساعت اجابت است در هر شب و متضمن ست این حدیث بر ترغیب و به برانگیخته شدن در جمیع ساعات شب بامید یافتن آن ساعت انتهی و در حلیة الاولیا در حالت حضرت عثمان آورده حَدَّثَنَا سُلَيْمٰنُ بْنُ اَحْمَدَ نَا اَبُوْيَزِيْدَ الْقَرَاطِيْسِيُّ نَا اَسَدُ بْنُ مُوْسٰى نَا سَلَّامُ بْنُ مِسْكِيْنٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيْرِيْنَ قَالَ قَالَتِ امْرَأَةُ عُثْمَانَ حِيْنَ اَطَافُوْا بِهٖ يُرِيْدُوْنَ قَتْلَهٗ اِنْ تَقْتُلُوْهُ اَوْ تَتْرُكُوْهُ فَاِنَّهٗ كَانَ يُحْيِي اللَّيْلَ كُلَّهٗ فِيْ لَيْلَةٍ يَجْمَعُ فِيْهَا الْقُرْاٰنَ یعنی از ابن سیرین روایت ست وی گفت که فرمود زوجهٔ حضرت عثمان رض وقتیکه اهل فتنه احاطهٔ وی رض کرده بود باراده قتل وی اگر قتل میکنید شما او را یا بگذارید او را (اختیار شماست مگر) هر آئینه بودی وی رض که تمام شب را زنده داشتی در آن شب که در ان قرآن را جمع کردی یعنی ختم آن در یک شب کردی و یا در ان شبها که قرآن را در مصاحف جمع کردی یا ترتیب باقیه تا الی حال انتهی و ابن کثیر در تاریخ خود حال حضرت عمر رض را چنین نوشته كَانَ يُصَلِّيْ بِالنَّاسِ الْعِشَاءَ ثُمَّ يَدْخُلُ بَيْتَهٗ فَلَا يَزَالُ يُصَلِّيْ اِلَى الْفَجْرِ وَمَا مَاتَ حَتّٰى سَرَدَ الصَّوْمَ یعنی بود عمر رض که مردم را نماز خفتن خواندی پستر بخانهٔ خود در آمدی پس برابر نماز میخواندی تا فجر و انتقال نفرمود تا آنکه پی در پی روزه را داشت انتهی پس احیاء اللیل و صیام الدهر هر دو از خلیفهٔ دوم ثابت گشت و در حالت عبد الله بن عمر رض حافظ ابو نعیم در حلیه آورده حَدَّثَنَا سُلَيْمٰنُ نَا اَبُوْيَزِيْدَ نَا اَسَدُ بْنُ مُوْسٰى نَا الْوَلِيْدُ بْنُ مُسْلِمٍ نَا ابْنُ جَابِرٍ حَدَّثَنِيْ سُلَيْمٰنُ بْنُ مُوْسٰى عَنْ نَافِعٍ اَنَّ ابْنَ عُمَرَ رض كَانَ يُحْيِي اللَّيْلَ صَلٰوةً ثُمَّ يَقُوْلُ يَا نَافِعُ اَسْحَرْنَا فَيَقُوْلُ لَا فَيُعَاوِدُ الصَّلٰوةَ فَيَقُوْلُ يَا نَافِعُ اَسْحَرْنَا فَاَقُوْلُ نَعَمْ فَيَقْعُدُ وَيَسْتَغْفِرُ اللّٰهَ وَيَدْعُوْ اِلَى الصُّبْحِ یعنی روایت ست از نافع تابعی که ابن عمر رض همه شب نماز خواندی پستر پرسیدی که آیا سحر کردیم وی گفتی نه پس باز نماز خواندن آغاز یدی پس پرسیدی که ای نافع آیا سحر کردیم گفتم بلی پس نشستی و از خدا استغفار و دعا تا صبح کردی و هم درین کتاب بسند دیگر از نافع تابعی و خادم ابن عمر رض آورده اَنَّ ابْنَ عُمَرَ كَانَ اِذَا فَاتَتْهُ صَلٰوةُ الْعِشَاءِ فِيْ جَمَاعَةٍ اَحْيٰى بَقِيَّةَ لَيْلَتِهٖ یعنی هر آئینه بود ابن عمر رض وقتیکه فوت کردی وی را جماعت نماز عشا باقی همه شب را زنده داشتی یعنی در کفارهٔ آن و ابو سعید سمعانی در کتاب الانساب حال تمیم بن اوس صحابی چنین نوشته كَانَ تَمِيْمٌ يَخْتِمُ الْقُرْاٰنَ فِيْ رَكْعَةٍ وَرُبَّمَا رَدَّدَ الْاٰيَةَ الْوَاحِدَةَ اللَّيْلَ كُلَّهٗ حَتّٰى

ف: شب بیداری حضرت عثمان رض مع ختم قرآن

ف: شب بیداری حضرت عمر رض مع صیام الدهر

ف: شب بیداری ابن عمر رض

ف: شب بیداری تمیم صحابی رض مع ختم قرآن

الصَّبَاحِ وَکَانَ مِنْ عُبَّادِ الصَّحَابَةِ وَزُهَّادِهِمْ مُجَانِبَ اَسْبَابِ الْعِزِّ وَلُزُوْمِ التَّخَلِّیْ
بِالْعِبَادَةِ اِلٰی اَنْ مَاتَ یعنی تمیم در یک رکعت ختم قرآن کردی واکثر آیتی را همه شب تا صبح میخواندی
و بود از عُبّاد و زُهّاد صحابه از آنانکه از اسباب عزت و جاه اجتناب ورزیده بود و لازم گرفته بود تنهائی
بعبادت تاآنکه وفات نمود انتهی و از حالات شداد بن اوس صحابی در حلیه بسند خود چنین خبر داده
عَنْ شَدَّادِ الْاَنْصَارِیِّ اَنَّهٗ کَانَ اِذَا دَخَلَ الْفِرَاشَ یَنْقَلِبُ عَلَی الْفِرَاشِ لَا یَاْخُذُهُ
النَّوْمُ فَیَقُوْلُ اَللّٰهُمَّ اِنَّ النَّارَ اَذْهَبَ عَنِّی النَّوْمَ فَیَقُوْمُ فَیُصَلِّیْ حَتّٰی یُصْبِحَ مطلبش
اینکه وی رض را بر فرش خواب نگرفتی واز پهلو بپهلو میشدی و گفتی یا الله خوف دوزخ از من خواب را
بر دپس ایستادی و تا صبح نماز خواندی - و همدرین کتاب در حالات اُویس قرنی بسند خود آورده
که خلاصه اش اینکه بود اویس قرنی رض هرگاه که شام شدی فرمودی که این شب رکوع ست پس رکوع
کردی تاآنکه صبح شدی و باز هرگاه که شام کردی گفتی که این شب سجده است پس سجده کردی تا صبح
انتهی و همدرین کتاب در حالات سعید بن المسیب که تابعی جلیل القدر ست آورده که سعید بن المسیب رض
گزارد نماز فجر را بوضوی عشا پنجاه سال و همدرین کتاب در حالات ثابت بن اسلم تابعی که از
عبدالله بن عمر رض و عبدالله بن زبیر رض هر دو روایت میکند و تا چهل سال بخدمت حضرت انس رض
مانده آورده که ترجمه اش اینکه سنان رض روایت میکند از پدر خود که گفت والله که من در آوردم ثابت را
در لحد وی و با من حمید طویل یا شخصی دیگر بود و این شک از محمد بن سنان راویست پس هرگاه
که بروی خاک را برابر کردیم خشتی از قبر وی افتاد پس ناگاه وی رض در قبر خود ایستاده است که نماز میخواند
پس کسی را که با من بود گفتم آیا نمی بینی گفت که خاموش پس هرگاه که بروی خاک را برابر کردیم آمدیم
نزد دختر وی و پرسیدیم که عمل پدر تو چه بود پس وی پرسید که شما چه دیدید پس خبر دادیم ما از ان
واقعه آن دختر را پس وی گفت بود پدرم که از پنجاه سال همه شب قیام کردی و هرگاه که سحر شدی
در مناجات گفتی یا الله اگر کسی را از مخلوق خود در قبر وی نماز عطا کرده پس مرا نیز عطا کن پس نبود
الله تعالی که رد کند این دعای ویرا انتهی - لهذا طریقهٔ اولیای عظام و کبرای کرام علیهم الرضوان
همین بود و بس چنانچه غوث الثقلین حضرت شیخ عبد القادر جیلانی قدس سره در غنیة الطالبین
در فصل قیام جمیع اللیل گفته که اما قیام جمیع اللیل پس این کار قویاست که عنایت ازلی رعایت

ف [illegible]
ف [illegible]
ف [illegible] المسیب رض
ف [illegible]

لم یزلی شامل ایشان ست و توفیق الٰهی و نور جلال و جمال نامتناهی بر دلهای آنها احاطه کرده باشد
پس گردانید قیام لیل مر ایشانرا هبه و خلعت که تا بوقت مرگ مولی تعالی از ایشان سلب نمیسازد
و هر آئینه مرویست از عثمان بن عفان رض که بیک رکعت همه شب را زنده داشتی و ختم قرآن
دران کردی و چهل مرد از تابعین ذکر کرده شده اند که ایشان همه کل شب را زنده داشتندی و میگزاردند
نماز فجر را بوضوی عشا چهل سال واین نقل از ایشان صحیح ست - و مشهور ترین از آنان سعید بن
جبیر و صفوان بن سلیم و ابو حازم و محمد بن المنکدر از اهل مدینه - و فضیل بن عیاض و وهب
ابن الورد از اهل مکه - و طاؤس و وهب بن منبه از اهل یمن - و ربیع بن خثیم و حکم از اهل کوفه - و ابو سلیمان
و علی بن بکار از اهل شام - و ابو عبد الله خواص و ابو عاصم از اهل عباد - و حبیب ابو محمد و ابو جابر
السلمانی از اهل فارس - و مالک بن دینار و سلیمان التیمی و یزید الرقاشی و حبیب بن ابی ثابت و یحیی
البکاء از اهل بصره وغیرهم که ذکر ایشان بدرازی میکشد انتهی کلامه و نیز حجة الاسلام امام غزالی در
آخر ربع اول آورده - بدانکه احیای لیل از جهت مقدار - بهفت مراتب ست مرتبهٔ اولی همه شب زنده
داشتن ست و این شان آن اقویاست که مر عبادت حق تعالی را مجرد گشته باشند و بمناجات ایزد تعالی
متلذذ گشته اند و غذای ایشان و حیات قلوب ایشان همین ذکر الٰهی میباشد پس گاهی مانده نمیشوند
از طول قیام و ورد میکنند خواب را بطرف روز در وقت اشتغال مردم و هر آئینه این طریق جماعتی
بود از سلف که نماز فجر را بوضوی عشا میگزاردندی حکایت کرد این را ابو طالب مکی بسبیل تواتر
و شهرت از چهل مردان تابعین - و بود در ایشان کسیکه دوام نمود برین ریاضت تا چهل سال که از ایشان
است سعید بن المسیب رض و صفوان بن سلیم (بدان طریق که از غنیه درگذشت) تا قوله - و بود کهمس بن
منهال که ختم قرآن کردی در هر ماه نود مرتبه و وقتیکه نفهمیدی رجوع کردی و بار دیگر خواندی انتهی
کلام الغزالی و عبد الوهاب شعرانی در تنبیه المغترین ریاضات کنندگان را بالتفصیل شمرده
که ذکر آن درینجا بطول کشد درانجا باید دید تا آنکه همدران کتاب گفته که همچنین از سلف عمر بن عبد العزیز
و بشر الحافی و محمد بن اسماعیل البخاری و امام احمد بن حنبل و امام ابو حنیفه و رابعهٔ عدویه و اوزاعی
و جماعتی کثیر که ذکر ایشان در طبقات کردیم رضی الله تعالی عنهم - و همدران کتاب ست که ابن
مقاتل گفتی که امام ابو حنیفه نماز صبح را بوضوی عشا بهشت سال گزارده و در روایت دیگر

در شب بیداری خلیفهٔ سوم و ختم قرآن

ختم قرآن در هر ماه نود بار

از فعال زینت ... تلبیس

چهل سال و بروایتی چهل و هفت سال و بروایتی پنجاه سال انتهی و وجه تطبیق در روایات بالا اینکه از راویان
امام رض هر کسی آنقدر خبر داده که در زمانهٔ خود از وی یافته **فاما** حدیث انس رض که گفت نزدیک ازواج آنحضرت
علیه السلام سه کس آمدند که می پرسیدند از عبادت آنحضرت علیه السلام و چون بعبادت علیه السلام
واقف گشتند ایشان عبادت آنحضرت علیه السلام را قلیل دانستند گفتند که کجاست مرتبهٔ ما از
مرتبهٔ حضرت علیه السلام و حالانکه بخشید حق تعالی گناهان پیشین و پسین ویرا پس یکی از ایشان
گفت که من همیشه همه شب خواهم خواند و دیگری گفت که من علی الدوام روزه خواهم داشت و گاهی
افطار نکنم و آن دیگری گفت که من همیشه جدا خواهم ماند از زنان و گاهی نکاح نکنم پس آمد نزدیک
ایشان آنحضرت علیه الصلوٰة والسلام و فرمود که شما آن کسانید که چنان و چنین گفتید خبردار بخدا
که البته خائف ترِ شما مر خدا را منم و اتقای شما مر خدا را منم لیکن من گاهی روزه میدارم و گاهی افطار
میکنم و وقتی در شب نماز میخوانم و وقتی خواب میکنم و در نکاح می آرم زنان را پس کسیکه اعراض کرد از
سنت من (یعنی بطریق استخفاف و انکار) پس نیست آنکس از من **متفق علیه** پس جوابش از
جانب جمهور اینکه حدیث هذا محمول ست بر آنکه آن هر سه کسان یکطرف را از دو طرف فعل بر خود واجب
و طرف دوم فعل را بالسبیل دوام حرام کرده بودند چنانچه همین معنی منصوص لفظ ابدًا است در اقوال
ایشان سه هذا آن حرمت را عبادت و قربت میدانستند و باوجودیکه خبری از عبادت آنحضرت
علیه السلام شنیده بودند از سنت رسول الله آنرا امید دانستند بلکه از آن اعراض نمودند فلذا قال
علیه السلام فی آخر الحدیث فمن رغب عن سنتی فلیس منی **و امام نووی** در شرح
صحیح مسلم در صدر کتاب النکاح می آرد - احتجاج جمهور باینکه نکاح نه حرام ست و نه واجب قول
حق تعالی ست فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ الی قوله تعالی وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ چه خیار
داد حق تعالی درمیان نکاح و جماع کنیز خود - **و اما** معنی قوله صلعم فمن رغب عن سنتی
فلیس منی اینکه کسیکه رو گردانی کرد از آن بطوریکه معتقد آن نباشد چنانکه حکم آن میباشد انتهی ۵

هر کسی را نیست ادراک سخن	تا بفهمد غامض اسرار دل	اہل دل باید که گیرد ذوق	گاو گوهر کی به بیند زیر گل	

بیان اثبات **امر سوم** یعنی جواز ختم قرآن در اقل از هفت روز

باید دانست که ختم قرآن در اقل از هفت روز جائز ست بدلائل قاطعه

فائده عجیبه

فائده: بیان معنی ختم کامل مروجه قرآن سنت اهل سنت

یقینیه قال الله تعالی فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ یعنی بخوانید هرچه که آسان باشد از قرآن انتهی
پس آیت عام ست شامل ست قرارت قلیل و کثیر هر دو را یعنی تا وقت شوق و ذوق خود چنانچه
از ابن حجر در گذشت که عبادت شاقه تا آن وقت ست که مرد را تا ملالت طبیعت نرساند و نیز در حدیث
گذشت فَإِنَّ اللهَ لَا يَمَلُّ حَتّٰى تَمَلُّوْا و حافظ ابو نعیم در حلیة الاولیا در حالات حضرت
عثمان رضی آرد حَدَّثَنَا اِبْرَاهِيْمُ بْنُ عَبْدِ اللهِ نَا مُحَمَّدُ بْنُ اِسْحٰقَ نَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيْدٍ
نَا اَبُوْ عَلْقَمَةَ عَبْدُ اللهِ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمٰنِ التَّيْمِيِّ قَالَ قَالَ لِي اَبِي لَاَغْلِبَنَّ
اللَّيْلَةَ عَلَى الْمَقَامِ فَلَمَّا صَلَّيْتُ الْعَتَمَةَ تَخَلَّصْتُ اِلَى الْمَقَامِ حَتّٰى قُمْتُ فِيْهِ فَبَيْنَا
اَنَا قَائِمٌ اِذَا رَجُلٌ وَضَعَ يَدَهٗ بَيْنَ كَتِفَيَّ فَاِذَا هُوَ عُثْمَانُ بْنُ عَفَّانَ فَبَدَأَ بِاُمِّ الْقُرْاٰنِ
فَقَرَأَ حَتّٰى خَتَمَ الْقُرْاٰنَ فَرَكَعَ وَسَجَدَ ثُمَّ اَخَذَ نَعْلَيْهِ فَلَا اَدْرِيْ اَصَلّٰى قَبْلَ ذٰلِكَ
شَيْئًا اَمْ لَا ابن عبد الرحمن از پدر خود روایت میکند که پدرم بمن گفت که هر آئینه امشب من بر
مقام غالب خواهم ماند (یعنی قصد آن کردم) پس بعد فراغت از نماز عشا بمقام رسیدم و
ایستادم که ناگاه شخصی دستِ خود در میان کتفِ من نهاد پس چون دیدم عثمان بن عفان بود
پس وی رض الحمد را شروع نمود پس میخواند قرآن را تا آنکه ختم نمود قرآن را پس رکوع و سجود کرده نعلین خود را
گرفت پس من نمیدانم که پیشتر ازین وی نماز خوانده بود یا نی و سمعانی در کتاب انساب در حال
تمیم بن اوس صحابی رض آورده کَانَ تَمِيْمٌ يَخْتِمُ الْقُرْاٰنَ فِيْ رَكْعَةٍ چنانچه گذشت و نیز ابن حجر
مکی رح در فتح المبین آورده کَانَ تَمِيْمٌ يَخْتِمُ الْقُرْاٰنَ فِيْ رَكْعَةٍ و در حال حضرت علی رض در اقامة الحجة
آورده اِنَّهٗ كَانَ يَخْتِمُ فِي الْيَوْمِ ثَمَانَ خَتَمَاتٍ كَمَا ذَكَرَهٗ بَعْضُ شُرَّاحِ الْبُخَارِيِّ یعنی هر آئینه
حضرت علی رض ختم قرآن کردی در یک روز هشت بار و هم درین کتاب آورده که ترجمه اش اینکه اگر
گفته شود که وقوع بعضی از مجاهدات بعقل نمی آید چنانچه هشت بار ختم کردن قرآن بیک روز
و شب و خواندنِ هزار رکعت نماز بیک شب و مانندِ آن گوئیم که وقوع مثل آن اگرچه از عوام بعید ست
لیکن بعید نیست از اهل الله چراکه ایشان از طرف رب خود داده شده اند قوت ملکی را که رسیده اند
بسبب آن این صفات را انکار نمیکند این را مگر کسیکه انکار میکند صدور کرامات و خرق عادات را
انتهی ترجمة و نیز در ما قبل هم ازین کتاب در گذشت که آخر عبارت آن اینکه وَكَمْ مِنْ رَجُلٍ

ف کثرت عبادات از اولیا بسبب کرامات است

أُعْطِیَ السُّرْعَةَ فِی الْقِرَاءَةِ وَلَوْ بَیَّنَهَا الْآخَرُ انتهی مثنوی — وان که کار خدا و خاص خدا

نیست محصور در مدارک ما — باشد از خالق قوی و قدر
ای بسا کار کاید از ابدال — کارشان خارق قوای بشر
که بود پیش عقل خلق محال — هر چه فهم تو زان بود قاصر
مشو آنرا ز ابلهی منکر

وابو عیسی ترمذی در جامع خود در ابواب القراءة آورده که مروی ست از عثمان بن عفان رض که در یک رکعت وتر ختم قرآن کردی و مرویست از سعید بن جبیر رح که ختم کرد قرآن را در دو رکعت در کعبه انتهی کلام الترمذی که صحیح وی یکی از صحاح سته است وابن حجر مکی شافعی در قلائد عقیان فی مناقب النعمان آورده که عبد الله بن المبارک فرمود که چهار کس از ایمه ختم قرآن در رکعت واحد کرده عثمان بن عفان رض وتمیم الداری وسعید بن جبیر وابو حنیفه رضی الله عنهم انتهی۔ وطحطاوی گفته که جلال الدین سیوطی رح در تبییض الصحیفه آورده که مرویست از خارجه بن خارجه که ختم قرآن در یک رکعت چهار کس از ایمه کرده که یکی از ایشان امام ابو حنیفه است انتهی وامام نووی در شرح مسلم در باب النهی عن روایة الضعفاء گفته واما ابو بکر بن عیاش پس فضل وامام بودن وی بالاتفاق ثابت ست وما از پسرش که ابراهیم ست روایت کردیم که گفت او که پدر من بمن گفت که هر آئینه پدر تو (یعنی ابو بکر بن عیاش) گاهی هیچ فاحشه نکرده وهر آئینه وی از مدت سی سال هر روز ختم قرآن میکند وختم کردم درین گوشه بیست وچهار هزار بار قرآن را انتهی۔ وشاه عبد العزیز دهلوی رح در بستان المحدثین گفته که تاریخ بغدادی از تصانیف خطیب بغدادی ست وکنیت خطیب ابو بکر ونام او احمد بن علی بن ثابت بن احمد ست وی هر روز ختم قرآن میکرد وهفتم ذیحجه سنه ۴۶۳ھ وفات یافت انتهی وشامی در شرح در المختار گفته **قوله وکیع بن الجراح** وی شیخ الاسلام ویکی از ایمه اعلام ست یحیی بن اکثم گفت که وکیع روزها صیام الدهر داشتی وهر شب ختم قرآن کردی انتهی ودر احیاء العلوم ست که امام شافعی رح در رمضان شصت مرتبه ختم قرآن کردی خاص در نماز۔ ویکی از اصحاب وی که بویطی رح بود که در رمضان هر روز ختم قرآن کردی انتهی **خلاصهٔ کلام** وماحصل این مرام بعد از تحقیق تام وتدقیق تمام اینکه رخصت وقتیکه موقوف گشت بحسب طاقت ومهارت هر شخص بموجب حدیث حتی تملوا وتصریحات علما چنانچه گذشت پس وارد نشود بر کسی

ف ۔ چار کس ائمه در یک رکعت ختم قرآن کرده اند

ف ۔ بعضی ائمه هر روز ختم قرآن میکردند

ف ۔ حاصل کلام

از فقہا و ایمہ اعتراضی از حدیث رسول اللہ صلعم لَا یَفْقَهُ مَنْ قَرَأَ الْقُرْاٰنَ فِیْ اَقَلَّ مِنْ ثَلٰثٍ بلکہ ورودش در حق کسانی باشد کہ موصوف باوصاف تفقہ و خوارق عادات نمیباشند پس در حق طاعنین ایمۂ کبار ما را ہمین آیت کافی و وافی ست اَلَا لَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الظّٰلِمِيْنَ الَّذِيْنَ يَصُدُّوْنَ عَنْ سَبِيْلِ اللّٰهِ وَيَبْغُوْنَهَا عِوَجًا

شعر
مہ نور میفشاند و سگ بانگ میزند
مہ را چہ جرم خاصیت سگ ہمین بود

و نیز در مسلم آورده کہ عبد اللہ بن عمرو بن العاص گفت بودم کہ روزۂ دہر داشتمی و ختم قرآن ہر شب کردمی پس طلبید مرا آنحضرت علیہ السلام و فرمود کہ خبر بمن رسید کہ روزۂ صیام الدہر میداری و ہر شب ختم قرآن میخوانی پس گفتم یا رسول اللہ ارادہ نکردم بدان مگر نیکی فرمود کہ کافی ست ترا در ہر ماه سہ روزه داشتن گفتم یا نبی اللہ کہ من طاقت زیاده ازین میدارم فرمود کہ ہر آئینہ زن ترا بر تو حق ست و مہمان ترا و بروایتی اولاد ترا بر تو حق ست وجسد ترا بر تو حق ست پس روزه دار مثل روزۂ داود نبی اللہ چہ وی در زمانۂ خود اعبد الناس بود گفتم کہ صوم داود علیہ السلام چگونہ بود یا نبی اللہ فرمود کہ روزی روزه داشتی و روزی افطار کردی و فرمود کہ در ہر ماه یکبار ختم قرآن بکن گفتم یا نبی اللہ کہ من طاقت بیش ازین میدارم فرمود کہ در ہر بست روز ختم کن گفتم يَا نَبِيَّ اللّٰهِ اِنِّیْ اُطِيْقُ اَفْضَلَ مِنْ ذٰلِكَ فرمود کہ در ہر ده روز ختم کن گفتم کہ طاقتم بیش ازین ست فرمود کہ در ہر ہفت روز ختم کن و زیادت برین مکن چہ زن ترا بر تو حق ست و زائر ترا بر تو حق ست وجسد ترا بر تو حق ست عبد اللہ بن عمرو گفت کہ تشدد کردم پس تشدد کرد برمن (یعنی آنحضرت علیہ السلام) و فرمود مرا نبی صلعم کہ تو نمیدانی شاید کہ عمر تو دراز باشد پس گشتم ہمچنانکہ فرمود آنحضرت علیہ السلام یعنی چونکہ پیر گشتم و در پیری از تشدد خود عاجز گشتم آرزو کردم کہ چہ خوش بودی اگر رخصت آنحضرت صلعم را قبول کردمی رواه مسلم فی باب النہی عن صوم الدہر لمن تضرر بہ او فوت بہ حقا پس ازین حدیث صاف ظاہر ست کہ صیام الدہر و ختم قرآن ہر روزه برای ضعفا ممنوع ست نہ برای اقویا چنانچہ از الفاظ حدیث ہذا ظاہر ست کہ فَاِنَّكَ لَا تَسْتَطِيْعُ ذٰلِكَ و نیز قولہ وَقَالَ لِیَ النَّبِیُّ صلعم اِنَّكَ لَا تَدْرِیْ لَعَلَّكَ يَطُوْلُ بِكَ عُمُرٌ تا آنکہ شدم ہمچنانکہ مرا فرموده بود و وقتیکہ پیر گشتم دوست داشتم اینکہ خوب بودی اگر رخصت نبی علیہ السلام را پذیرفتمی روا اما منع جز این نیست کہ محض رخصت و شفقت برای رعایت طاقت ن

حدیث شانزدهم کہ زن و جسد و مہمان ترا بر تو حق ست

حرارت بود و از ہمین باعث عادات سلف بحسب طاقت و مہارت ایشان مخالف بود چنانچہ
امام نووی در شرح این حدیث گفتہ کہ ہر آئینہ عادات سلف در خواندن قرآن در ہر روز بحسب مراتب
احوال و افہام و وظائف ایشان مختلف بودند بعضی از ایشان در ہر ماہ ختمی کردندی و بعضی
در ہر بست روز و بعضی در ہر دہ روز و بعضی بلکہ اکثر از ایشان در ہفت روز و بسیاری از ایشان
در سہ روز و بیشماری در ہر شب و روز و بعضی در ہر شب و بعضی از ایشان در شب و روز سہ بار ختم
قرآن کردندی۔ و بعضی در ہر شب و روز ہشت بار ختم قرآن کردندی۔ و قول مختار درین باب
اینکہ کثرت کند ختم قرآن را آنقدر کہ ممکن باشد او را دوام بر آن و عادت نکند مگر آنمقدار را کہ
یقین نماید کہ تا حیات ہمین در برین مقدار دوام باقیماند مع نشاط و تلذذ انتہی و در اقامۃ الحجۃ

ف — جواب حدیث عبداللہ بن عمرو

آوردہ کہ ترجمہ اش اینکہ جواب حدیث عبداللہ بن عمرو اینکہ آنحضرت صلعم از حال وی در
یافتہ بود کہ چیزی را کہ وی التزام میخواہد بر مداومت آن قادر نگردد پس ہدایت نمود وی را بطرف
طریقۂ رخصت و علتش بوی بیان فرمود کہ نفس ترا بر تو حق ست و اہل ترا بر تو حق ست و اگر
اینچنین میکند پس وی ضعیف و بدنش نحیف گردد پس دلالت نمود بمعنی بدینکہ سعی نمودن در
عبادت بطوریکہ مورث کسل طبع و ملال خاطر باشد و یا در حقوق شرعیہ از ان خللی واقع گردد پس
آن عبادت ممنوع ست۔ و دلالت این بر مطلق منع نیست۔ وجواب حدیث جماعت صحابہ

ف — جواب حدیث جماعت صحابہ

اینکہ ایشان عمل آنحضرت صلعم را غایت کم دانستند و گمان بردند کہ آنحضرت صلعم بوجہ مغفور
شدن ذنوب کوشش زیادہ در عبادت نمیکنند و واجب دانستند بر خود چیزیرا کہ حق تعالی آنرا بر ایشان
واجب نگردانیدہ بود و از طریقۂ آسان اعراض نمودند لہذا آنحضرت صلعم ایشانرا بران زجر فرمود
و ہدایت نمود ایشانرا بطرف طریقۂ خود و فرمود مَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِی یعنی ہر کہ اعراض کند باین طور
کہ طریقۂ مرا کہ من بران میباشم حسن نداند چنانچہ آن جماعت گمان بردہ بود فَلَیْسَ مِنِّی
(یعنی از آنان نیست کہ بر مسلک و ہدایت من میروند) و درین حدیث جائی دلالت برین نیست
کہ ہرگاہ کہ شخصی حسب طاقت خود کوشش در عبادت کند درانحالیکہ واجب کنندہ نباشد غیر واجب را
و نیز مسلک خود را بر مسلک نبوی فضیلت دہندہ نباشد اینچنین صورت نیز جائز نباشد انتہی

ف — سوال

سوال اگر گفتہ شود کہ چون بقول شما اینچنین عبادات شاقہ حسب طاقت جائز گردید پس

آنحضرت صلعم باوجودیکه قوی تر اقویا و اعبد الناس بود بر خود چرا اختیار نمود پس ازینجا معلوم
گشت که این همه تاویلات از قبیل مِمَّا لَا یَرْضٰی بِهٖ قَائِلُهٗ اند جواب گویم که جواب آن در جواب ۶
اقامة الحجة بدین طرز تحریر نموده که بیشک آنحضرت صلعم طاقتِ عبادت آنقدر میداشت که
دیگران از ان قاصر میبودند فاما کثرتِ عبادت را بوجه شفقت است و باعثِ ترحم فرمودن
بر اتباعِ خود ترک فرمودی تا که مردم را بسبب اتباعِ وی صلعم تنگی لاحق نشود و دلالت میکند بر اینکه
گفتم قول حضرت عائشهٔ صدیقه رض که هر آئینه آنحضرت صلعم بعضی عمل را ترک فرمودی باوجودیکه
آن عمل را دوست میداشتی بخوفِ اینکه مردم نیز اینچنین کنند و بر ایشان فرض گردد چنانچه روایت
کرده این حدیث را بخاری و ابو داود و غیرهما و هر آئینه ترک نمود آنحضرت صلعم نماز تراویح را با جماعت
بعد از خواندن آن شبی چند بسببِ خوفِ فرض بودنِ آن بر مردم روایت کرد این را نیز بخاری
و غیره و ابو داود و غیره از عائشه رض روایت نموده که آنحضرت صلعم بول کرد پس حضرت عمر رض آوند
آب گرفته ایستاد آنحضرت صلعم پرسید این چیست یا عمر گفت برای وضوی شما آب است فرمود
که مامور نشده ام باینکه هرگاه که بول کنم وضو سازم و اگر اینچنین کردمی سنت میشد و امثالِ
آن بسیار است انتهی ما حصل جواب آنست که از جوازِ فعلی و یا استحبابِ آن چیزی لازم نیست
که خواه مخواه و لا محاله کرده آید خاصةً جائیکه خوفِ امری عظیم دران متصور باشد پس اختیار نکردن
آنحضرت صلعم عبادت شاقه را ازین قبیل بود نه از انوجه که معترض پیش کرده بود فافهم و لا تکن من الخاسرین

بیان اثبات امر چهارم یعنی در جواز روزهٔ صیام الدهر داشتن ۴

از عائشهٔ صدیقه مرویست که هر آئینه حمزه بن عمرو اسلمی از آنحضرت صلعم پرسید که یَا رَسُوْلَ اللّٰهِ اِنِّیْ
رَجُلٌ اَسْرُدُ الصَّوْمَ اَفَاَصُوْمُ فِی السَّفَرِ یعنی من مردی ام که صائم الدهر میباشم آیا در سفر روزه دارم فرمود علیه السلام
که روزه دار اگر خواهی و افطار کن اگر خواهی رواه مسلم و البخاری پس این حدیث دلالت میکند بر
جواز صیام الدهر بوجه ترخیص فرمودن آنحضرت صلعم سائل را و منع نفرمودن از ان - و بر این
است جمهور اهل علم چنانکه امام نووی در شرح این حدیث گفته که درین حدیث دلیل امام شافعی رح
است و موافقین او را که هر آئینه صوم دهر مکروه نیست کسانی را که خائف نباشند ضرر را و نه فوت
حقی را بشرطیکه در هر دو عید و ایام تشریق افطار نماید چرا که حمزه بن عمرو اسلمی آنحضرت صلعم را از

صیام الدهر بودنِ خود خبر داد پس آنحضرت صلعم ویرا منع نفرمود بلکه ویرا در سفر بران قائم داشت

پس در حضر بطریق اولی صیام الدهر جائز ست انتهی و خود چگونه اینچنین حکمی در خواص و عوام یکسان گمان

باشد باوجود اختلاف طباع که بعضی موفق‌تر باشند بخیر از بعضی دیگر و لنعم ما قیل ؎

نه هر زن زن ست و نه هر مرد مرد	خدا پنج انگشت یکسان نکرد

و حافظ ابو نعیم اصبهانی در حلیة الاولیا

در حالات حضرت عثمان رضہ آورده حَدَّثَنَا اَحْمَدُ بْنُ جَعْفَرِ بْنِ حَمْدَانَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللّٰهِ

ابْنُ اَحْمَدَ بْنِ حَنْبَلٍ حَدَّثَنِیْ اَبِیْ نَا حَمَّادُ بْنُ خَالِدٍ نَا الزُّبَیْرُ بْنُ عَبْدِ اللّٰهِ عَنْ

جَدَّةٍ لَهٗ یُقَالُ لَهَا رُهَیْمَةُ قَالَتْ کَانَ عُثْمٰنُ یَصُوْمُ الدَّهْرَ وَیَقُوْمُ اللَّیْلَ اِلَّا هَجْعَةً

مِنْ اَوَّلِهٖ یعنی زبیر بن عبد الله از جدهٔ خود رُهیمه روایت میکند که وی میگفت که حضرت

عثمان همیشه روزهٔ دهر میداشت و همه شب زنده داشتی مگر قدری از اول شب آرام کردی

انتهی و امام نووی در شرح مسلم در باب النهی عن صوم الدهر لمن تضرر به گفته که مختلف

اند علما درین - پس مذهب اهل ظواهر منع ست از صیام الدهر بسبب ظواهر این احادیث

یعنی که از عبد الله بن عمرو بن العاص مرویست - و قاضی وغیره گفته که مذهب جماهیر علما جواز صیام

الدهر ست وقتیکه در ایام منهی عنها روزه ندارند - و ایام منهیه روزِ هر دو عید و هر سه روز تشریق ست

و مذهب امام شافعی رح و اصحاب او اینکه صیام الدهر وقتیکه افطار کرده میشود دران در ایام هر دو

عید و تشریق مکروه نیست بلکه مستحب ست بشرطیکه بسبب صیام الدهر چیزی ضرر باو نرسد

و نه فوت حقی از وی پدید آید انتهی کلامه - و هم درین باب بقدری فاصله گفته که اگر صیام الدهر مکروه

و ممنوع بودی هر آئینه آنحضرت صلعم حمزه بن عمرو اسلمی را ازان منع فرمودی لاسیما فی السفر و هر آئینه

از حضرت عمر رضہ بثبوت رسیده که روزهٔ دائمی داشتی و همچنین از ابو طلحه و حضرت عائشه و خلائق کثیر از

سلف رضی الله عنهم چنانچه در شرح مهذب ذکر ایشان کرده ام انتهی و همین ست قول امام مالک و احمد

و اسحق چنانکه در صحیح ترمذی ست - فاما حدیث حضرت عائشه صدیقه رضہ چیزی تخالف و تضاد

باجملهٔ ما ذکر ندارد حیث قالت لا اعلم النبی صلعم یقرأ القرآن کله فی لیلة واحدة

ولا صلی لیلة الی الصبح ولا صام شهرا کاملا غیر رمضان رواه مسلم زیرا که زنده

داشتن همه شب برای عبادت مستلزم این نیست که دران همه شب تنها نماز خواند و یا تنها

فا — جواب حدیث حضرت عائشه

تلاوت قرآن کند بلکہ گاہی نماز خواندہ شود و گاہی تلاوت قرآن کردہ آید و گاہی بذکر و فکر و شغل و
دعا مشغول گردد و نیز ازین چیزی لازم نیست ہر کاریکہ آنحضرت صلعم بذات شریف خود نکردہ باشد
جائز نیز نباشد و یا اجازتے بران نیز ندادہ باشد واذ الو یثبت ھذا لو یکن الاستدلال تاما
تامل و صائم الدہر نبودن آنحضرت صلعم محتمل ست بترحم آنحضرت صلعم برامت چنانچہ حالا در
آخر امر سوم درگذشت۔ **واما** حدیث عبداللہ بن عمرو قال قال رسول اللہ صلعم اَحَبُّ الصَّلٰوۃِ

جواب از حدیث عبداسد بن عمرو

اِلَی اللّٰہِ صَلٰوۃُ دَاوٗدَ وَاَحَبُّ الصِّیَامِ اِلَی اللّٰہِ صِیَامُ دَاوٗدَ کَانَ یَنَامُ نِصْفَ اللَّیْلِ وَیَقُوْمُ
ثُلُثَہٗ وَیَنَامُ سُدُسَہٗ وَیَصُوْمُ یَوْمًا وَیُفْطِرُ یَوْمًا **متفق علیہ** پس جوابش از جانب جمہور
اینکہ درین حدیث دلالتی براین نیست کہ غیر آن بدعت ست بلکہ دال ست براینکہ غیر آن نیز
محبوب ست چنانچہ مدلول صیغۂ افعل التفضیل ست کہ آن لفظ اَحَبُّ ست بلکہ این حدیث احب
بودن و محبوب تر شدن غیر آن را منافی نیست۔ و خود چگونہ صورت بندد و حالانکہ خود صوم و
آنحضرت صلعم ہرگز مثل صوم و صلوۃ داود علی نبینا و علیہ الصلوۃ والسلام نبود کما لا یخفی علی ماہر
کُتُبِ الْحَدِیْثِ چہ بثبوت نرسیدہ کہ آنحضرت صلعم نصف شب خفتی و ثلث شب قیام فرمودی
و سدس آن باز استراحت نمودی۔ و نہ اینکہ روزی صوم و روزی افطار ورزیدی نہ بسند صحیح و
نہ بسند ضعیف۔ و کسی را از مسلمانان ہمین ظن نباشد کہ عبادت آنحضرت صلعم بطریق احب و
بہتر نبود و چون حال چنین ست چنانکہ دانستی پس لابدی ست از حمل این حدیث و نیز دیگر الفاظ
احادیث دیگر کہ دربارۂ عبداللہ بن عمرو بن العاص ارشاد شدہ بود مثل لَا صَامَ مَنْ صَامَ الْاَبَدَ
بروجہیکہ حاصل شود بآن تطبیق۔ پس باید کہ معنی حدیث ہذا چنین کردہ آید۔ کہ ای عبداللہ بن عمرو
محبوب تر نماز (مبتدا ۱۲) نسبت بتو و امثال تو کہ از کثرت عبادت (بیان امثال است ۱۲) در آخر عمر ضرر یابند و از دوام آن عاجز شوند
وحالانکہ در حدیث دیگر ست اَحَبُّ الْعَمَلِ اِلَیْہِ تَعَالٰی مَادَامَ صَاحِبُہٗ عَلَیْہِ نہ نسبت بہ حمزہ بن
عمرو اسلمی و امثال وی کہ اقویا باشند۔ نماز داود (خبر ۱۲) علیہ السلام ست و ہمچنین ست حال روزہ در حق تو
و امثال تو کہ ضعفا باشند مستحق فَاِنَّکَ لَا تَسْتَطِیْعُ ذٰلِکَ نہ در حق اقویا مانند حمزۂ اسلمی چنانچہ
علما گفتہ و امام نووی در شرح مسلم در باب مذکور تصریح براین نمودہ بدین الفاظ وَتَخْصِیْصُ ھٰذَا
الْحَدِیْثِ بِعَبْدِ اللّٰہِ بْنِ عَمْرٍو وَّمَنْ فِیْ مَعْنَاہُ۔ وَتَقْدِیْرُہٗ لَا اَفْضَلَ مِنْ ھٰذَا فِیْ حَقِّکَ

وَيُؤَيِّدُ هٰذَا اَنَّهٗ صلعم لَوْبَيَّنَهٗ حَمْزَةَ بْنَ عَمْرٍو عَنِ السَّرْدِ وَاَرْشَدَهٗ اِلٰى يَوْمٍ وَيَوْمٍ وَ لَوْكَانَ اَفْضَلَ فِىْ حَقِّ كُلِّ النَّاسِ لَاَرْشَدَهٗ اِلَيْهِ وَبَيَّنَهٗ لَهٗ فَاِنَّ تَاْخِيْرَ الْبَيَانِ عَنْ وَقْتِ الْحَاجَةِ لَايَجُوْزُ انتهى- **اما** جواب از فقرهٔ دیگر که روزه نیست یا روزه مباد بطریق اخبار یاد عا کسی را که روزه داشت همیشه بچند وجه در نووی مذکورست که ماحصل یکی از انها اینکه این حدیث محمول ست بر انانکه از صوم الدهر متضرر میگردند و یا فوت حقی از ایشان بسبب آن لازم می آید و انانکه چنین نباشد بر ایشان محمول نمیتواند شد و تائیدش اینکه درین نهی نیز مثل ماقبل خطاب با بن عمرو بود و حالانکه حضرت مسلم رض در آخر عمر عجز وی را هم از وی نقل کرده و نادم گشت بر قبول نکردن وی رخصت از انحضرت صلعم (یعنی جائیکه خود گفت که نادم شدم بر بذیرا نمودن من رخصت را از انحضرت صلعم که مراد ره ماه بسه روزه رخصت و اجازت فرموده بود- واگر آنرا از وی صلعم قبول نمود می هر آئینه احب بودی نزد من آن یعنی درینوقت پیری از اهل من و مال من) علما گفته اند که منع فرمود انحضرت صلعم ابن عمرو را بسبب علم انحضرت صلعم بر عجز ابن عمرو- و ثابت داشت حمزه بن عمرو را بسبب علم وی علیه السلام بر قدرت وی بلا ضرر انتهی- چونکه از تحقیق انیمقام دانستی که صیام الدهر برای اقویا مستحب و بهترست چنانکه مذهب اهل سنت و جماعت ست نه بدعت و ضلالت پس در پردهٔ دین بدین سبب ایمهٔ شریعت متین را که اقویا بودند بر عبادات شاقه بدعتی گفتن فعل شیاطین طبیعتان ست رباعی

سرت همه دارای فلک میداند	رازت همه بی شبهه و شک میداند
گیرم که بزرق خلق را بفریبی	با او چکنی که یک بیک میداند

بباید دانست که قوی تر دلیل منکرین از صوم الدهر و ختم قرآن در اقل از هفت روز حدیث ابن عمرو ست بجمیع طرق و جواب آن بخوبی از اقامة الحجة بیان کرده شد و نیز در زیر حدیث مذکور امام نووی گفته که ماحصل حدیث هذا شفقت و رفق انحضرت صلعم است بر امت خود و ارشاد وی ست صلعم مر ایشانرا بسوی مصالح ایشان و ترغیب و حث ست مر ایشانرا بر طریقهٔ که طاقت دوام بران میدارند و منع فرمود ایشانرا از تعمق و اکثار دران عبادت که بر ایشان خوف آن بود که ایشانرا بسبب آن از ان ملال آید و یا آنرا ترک نماید و یا بعضی از ان ترک نماید و هر آئینه اینمعنی را انحضرت صلعم بدین عبارت ادا فرموده عَلَيْكُمْ مِنَ الْاَعْمَالِ مَا تُطِيْقُوْنَ فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يَمَلُّ حَتّٰى تَمَلُّوْا و باین قول که ابن عمرو را گفته بود که مانند فلان مباش که قیام شب میکرد

و در آخر ترک آن کرد و در حدیث دیگر آمده که بهترین اعمال آنست که صاحب وی بران دوام کند
انتهی مختصرا پس دلیل منکرین عموما نزد ارباب عقول سلیم چگونه در اقویا و ضعفا یکسان نافذ گردد
وَانْصِفْ وَتَأَمَّلْ اَللّٰهُمَّ اَعِنَّا عَلٰى طَاعَتِكَ وَوَفِّقْنَا لِاُمُوْرِ خَيْرِكَ **ابیات**

رسم بزرگان بود انصاف کار	کار خسان نیست بجز خار خار	وانکه ندارد دل حجت پذیر	تهمت پشمینه نهد بر حریر

بیان اثبات امر نجیم یعنی در جواز خواندن نوافل در شب زائد بر سیزده رکعت

باید دانست که جواز خواندن نوافل در شب زائد بر سیزده
رکعت تا هر قدر که باشد باخبار صحیح و آثار صریحه جائز بلکه مستحسن است ۹ راه سنت رو اگر خواهی صراط مستقیم

گر سنن را پی بود سوی سبحانی و المنن	هر مژه در چشم وی بچون سنان تیره باد	گر سنان زندگی خواهد عمر آیان بر سنن	

عَنْ عُبَادَةَ بْنِ الصَّامِتِ اَنَّهٗ سَمِعَ رَسُوْلَ اللّٰهِ صلعم يَقُوْلُ مَا مِنْ عَبْدٍ يَسْجُدُ لِلّٰهِ
اِلَّا كَتَبَ اللّٰهُ لَهٗ بِهَا حَسَنَةً وَمَحَا عَنْهُ بِهَا سَيِّئَةً وَرَفَعَ لَهٗ بِهَا دَرَجَةً فَاسْتَكْثِرُوْا
مِنَ السُّجُوْدِ یعنی شنیدم از آنحضرت صلعم که هیچکسی سجده نکند مر خدا را مگر اینکه مینویسد حق تعالی
مر او را بسبب آن یک نیکی و محو میکند از وی بآن یک گناه و بلند میکند مر او را بسبب آن درجهٔ را
پس بسیار کنید از سجدها و روایت است از ابی فاطمه گفت که گفتم یا رسول الله مرا از عملی خبر کن
تا که مستقیم بران مانم و بجا آرم آنرا فرمود لازم گیر بید سجود را چه هر آئینه سجدهٔ نمیکنی تو مر خدا را سجده
کردن مگر اینکه بلند میکند حق تعالی ترا بآن درجهٔ و ساقط میکند از تو بسبب آن خطیهٔ را **رواهما**
ابن ماجة فی باب ما جاء فی السجود و روایت است از معدان گفت که ملاقات کردم ثوبان مولی
رسول الله صلعم پس گفتم که بعملی مرا خبر کن که میکنم آنرا و بسبب آن حق تعالی مرا در بهشت در آرد پس
خاموش ماند پستر باز پرسیدم چون بسوم مرتبه از وی پرسیدم فرمود که همچنین از آنحضرت صلعم پرسیدم
بمن فرمود که لازم گیر کثرت سجود برای خدا فانک لا تسجد لله سجدة الا رفعک الله بها
درجة وحط عنک بها خطیئة گفت معدان که بعد از آن ملاقات ابی درداء کردم پس
این امر را از وی پرسیدم پس مرا مثل قول ثوبان گفت رواه مسلم فی باب فضل السجود و ابن ماجه
فی باب المذکور و الترمذی فی باب کثرة الرکوع و السجود و قال فی الباب عن ابی هریرة

وَاَبِی فَاطِمَةَ - وَحَدِیْثُ ثَوْبَانَ وَاَبِی الدَّرْدَاءِ فِی کَثْرَةِ الرُّکُوْعِ وَالسُّجُوْدِ حَدِیْثٌ حَسَنٌ صَحِیْحٌ انتهی پس این احادیث صحیحه صریح دال اند در ترغیب تکثیر عدد رکعات تا حدیکه کثرت رکعات را دران حدی وانتهائی نیست ونه تخصیص بوقتی از شبارروزی پس شامل اند همه اوقات شبارروزی را فاما اوقات مکروهه پس مستثنی اند باحادیث دیگر پس هر قدر نماز نوافل از هر کسی که آید جائز ست بدلیل احادیث مذکوره وهمین ست قول جماهیر علما بالاتفاق چنانچه امام نووی رحمه الله در شرح مسلم در باب صلوة اللیل وعدد رکعات النبی صلعم آورده که - قاضی گفت که خلاف نیست در آنکه در عدد رکعات کدامی حدی نیست که زیادت بران کرده نشود ونه نقصان ازان ونه در آنکه نماز در شب ازان طاعات ست که هر قدر که دران زیادت کرده شود اجرش زیاده یابد - وجز این نیست که خلاف در فعل نبی صلی الله علیه وسلم ست ودر انچه انحضرت صلعم برای خود اختیار نمود انتهی ونیز اگر اختلاف ست پس آن در افضلیت طول قیام وکثرت رکعات ست نه در نفس جواز که آن بالاتفاق جائز ست چنانچه خود ترمذی در صحیح خود در باب مذکور گفته - وَقَدِ اخْتَلَفَ اَهْلُ الْعِلْمِ فِی هٰذَا فَقَالَ بَعْضُهُمْ طُوْلُ الْقِیَامِ فِی الصَّلٰوةِ اَفْضَلُ مِنْ کَثْرَةِ الرُّکُوْعِ وَالسُّجُوْدِ وَقَالَ بَعْضُهُمْ کَثْرَةُ الرُّکُوْعِ وَالسُّجُوْدِ اَفْضَلُ مِنْ طُوْلِ الْقِیَامِ - وَقَالَ اَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ قَدْ رُوِیَ عَنِ النَّبِیِّ صلعم فِی هٰذَا حَدِیْثَانِ وَلَمْ یَقْضِ فِیْهِ بِشَیْءٍ وَقَالَ اِسْحٰقُ اَمَّا بِالنَّهَارِ فَکَثْرَةُ الرُّکُوْعِ وَالسُّجُوْدِ وَاَمَّا بِاللَّیْلِ فَطُوْلُ الْقِیَامِ اِلَّا اَنْ یَّکُوْنَ رَجُلٌ لَهٗ جُزْءٌ بِاللَّیْلِ یَاْتِیْ عَلَیْهِ فَکَثْرَةُ الرُّکُوْعِ وَالسُّجُوْدِ فِیْ هٰذَا اَحَبُّ اِلَیَّ لِاَنَّهٗ یَاْتِیْ عَلٰی جُزْئِهٖ انتهی یعنی اہل علم در طول قیام وکثرت رکعات باہم مختلف اند بعضی گفته که طول قیام در نماز افضل ست از کثرت رکوع وسجود وبعضی گفته که کثرت رکوع وسجود افضل ست از طول قیام واحمد بن حنبل گفته که هر آئینه مرویست از نبی صلعم درین امر دو حدیث یعنی بدو قسم حدیث که هیچ چیز درین حکم کرده نمیشود - واسحق گفته که در روز کثرت رکوع وسجود بهتر ست ودر شب طول قیام مگر شخصی که او را در شب وظیفه باشد که ادا میکند آنرا پس درینصورت کثرت رکوع وسجود نزد من محبوب تر ست چه وی بوظیفهٔ خود اتیان میکند انتهی - وهمچنین ست قول فقهای حنفیه کثرهم الله تعالی وجعلنا منهم بفضله الجزیل وَمَنِّهِ الْجَمِیْلِ - در تنویر الابصار ست وکثرة الرکوع

وَالسُّجُوْدِ اَحَبُّ مِنْ طُوْلِ الْقِیَامِ - و در شرح آن در مختار از معراج می آرد اِنَّ هٰذَا قَوْلُ مُحَمَّدٍ رح وَاِنَّ مَذْهَبَ الْاِمَامِ اَفْضَلِیَّةُ الْقِیَامِ وَصَحَّحَهٗ فِی الْبَدَائِعِ و در شامی گفته قَالَ اَبُوْ یُوْسُفَ اِذَا کَانَ لَهٗ وِرْدٌ مِّنَ اللَّیْلِ بِقِرَاءَةِ الْقُرْاٰنِ فَالْاَفْضَلُ اَنْ یُّکْثِرَ عَدَدَ الرَّکَعَاتِ وَاِلَّا فَطُوْلُ الْقِیَامِ اَفْضَلُ انتهی محصل این کلام و مفصل این مرام اینکه تحقیق اہل علم از محدثین متفق اند بر جواز ہر دو قسم نماز لیکن مختلف اند در افضلیت بر چهار مذاہب بعضی طول قیام افضل گفته از کثرت رکوع و سجود - و بعضی کثرت رکوع و سجود بهتر دانسته از طول قیام و بعضی توقف کرده که از آنان یکی امام احمد حنبل رح ست و بعضی تفصیل کرده که یکی از ان اسحٰق ست علاوه از تحقیق ما تقدم اینکه کثرت رکعات تراویح بر سیزده رکعات که از اجماع اکثر صحابه بلکه خلفای راشدین رضوان الله علیهم اجمعین ثابت و محقق ست مخالف ست از اعتراض فرقهٔ وہابیه فَاَنْصِفْ وَانْظُرْ اِلٰی تَحْقِیْقِ الْمَقَامِ • وَلَا تَغْتَرَّ بِحِیَلٍ مِّنَ الشَّیَاطِیْنِ اللِّئَامِ • و چون بموجب قوله تعالیٰ فَخَلَفَ مِنْۢ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ اَضَاعُوا الصَّلٰوةَ انجهر غبای فرقهٔ نجدیهٔ ہند معروف به نذیر حسین دهلوی در کتاب خود معیار الحق نوشته که وَالدَّلِیْلُ عَلٰی کَوْنِ هٰذِهِ الْعِبَادَةِ بِدْعَةً اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صلعم لَمْ یَزِدْ صَلٰوةَ اللَّیْلِ فِیْ جَمِیْعِ عُمْرِهٖ عَلٰی ثَلٰثَ عَشَرَةَ رَکْعَةً انتهی ازین صاف لازم می آید که انچه صحابه و تابعین رضی الله تعالیٰ عنهم در صدر اول بست رکعات تراویح در شب بعد نماز عشا بالاجماع و دیگر نوافل در شبها خوانده و کبار و صغار تابعین و اتباع تابعین و اہل مکه و اہل مدینه اتباع ایشان کرده آنهمه را این ناخلفان بحکم آیت محکم ضائع ساخته و ہمه ایشان در اَضَاعُوا الصَّلٰوةَ در آمده اند - پس ضمناً در قاعدهٔ مذکورهٔ خود که والدلیل علی کون هذه العبادة بدعة الخ اگر اکثر صحابه جمله تابعین و دیگر مسلمین صالحین سابقین را مبتدعین و مخالفین سنن سید المرسلین قرار دهند پر بعید که اَلْمَرْءُ یَقِیْسُ عَلٰی نَفْسِهٖ سعدی | کس بر همه سیمرغ نه چو او گمه نیست | بعد ازین مخفی نماند که نماز تراویح با عدد رکعات مذکور از شعار اہل سنت و جماعت ست و چونکه نزدیک این قوم زیادت بر سیزده رکعات نوافل و نیز دوام بر تراویح که از نوافل ست از خلفای راشدین ہدایت گشته بدعت ست پس لا محاله معلوم گشت که این فرقه از اہل سنت و جماعت

در ترجیح کثرت رکعات بر طول قیام اختلاف ائمه مذاہب است

علاوه بر جواب اول

اعتراض مولوی نذیر حسین دهلوی

رد اعتراض نذیر حسین [illegible]

نیست فَاحفَظهُ وَلَاتَغفَل فَاِنَّهٗ مِن عَزمِ الاُمُوْرِ تا که مردم از اہل سنت و جماعت تقول
ایشان در فریب نیفتند و غرور نخورند۔ واما انچه در سوال از صاحب معیار وغیرہ آوردہ که ما
ابوحنیفه را از امامانِ دین و سلفِ صالحین میدانیم وانچه از بدعات مذکوره بوی منسوب مینمایند
وی ازان بری ست تا آخر۔ جوابش اینکه بر ناظرین حق پسندان از مطالعۂ اجوبۂ بالا صاف ہویدا گشت
که امور خمسۂ مذکوره گاہی بدعت نیست بلکه مستحسن اند پس مستبدع آن خود بدعتی ست و نیز
باید دانست که حضرت مولانا شاه عبد العزیز دہلوی رحمہ اللہ در تحفۂ اثنا عشر در مکائد روافض
آورده که یکی از مکائد روافض اینکه چون میخواہند که کدامی بزرگوار را از اہل تسنن در مردم ملام و
مطعون سازند پس خود را در لباسِ اہلِ تسنن و یکی از معتقدین وی ظاہر میکنند و فقرۂ چند
در مدحتِ وی مینویسند بعد ازان در بعضی ازان اوصاف که به تحقیق اہلِ نقول دران بزرگوار
متحقق و متیقن میباشند خوض کرده زبانِ طعن میکشایند و صاحبش را کمال تفضیح مینمایند
پستر بدلائل ضعیفه که از ادنی تامل و تعمق دران مانند هَبَاءً مَّنْثُوْرًا مضمحل میگردند برائت
همان بزرگوار موصوف ازان اوصاف ثابت میکنند تا که از ادنی تامل دران همان بزرگوار در
مردم رسوا و مطعون گردد۔ چرا که ثبوتِ اوصاف مذکوره دران بزرگوار از اہل تاریخ بپایۂ تیقن
رسیده و برائتش بدلائل ضعیفه (چنانکه گمان ما بران بزرگوار چنین نیست۔ و یا چون همین افعالِ
ذمیمه بدین پایه رسیده پس در بارۂ همین اوصاف در حق فلان امام و پیشوا مردم بہتان و افترا
کرده باشند) از وی بثبوت پیوسته چون دلائل برائتش از امور متیقنه زائل گردند لا محاله همان
بزرگوار پیش مردم رسوا گردد پس همان شیوۂ شنیعۂ شیعۂ شیطانیه را صاحب معیار در حق امام ابوحنیفه
بکار برده تا که بدین بہانۂ دوستی امام انام در مردم مبتدع گردد مگر وَاللّٰهُ مُتِمُّ نُوْرِهٖ وَلَوْ كَرِهَ
الْكٰفِرُوْنَ را چه علاج سہ چون خدا خواہد که پرده کس درد | میلش اند طعنهٔ پاکان برد +

التنبیه علی افعال الشنیعه۔ باید دانست که این فرقۂ جدیده ہر چند که در ظاہر صدای
ادعای آن بر میدارند که ما عامل بالحدیث ایم و درین فریب ہزارہا ساده لوحانِ ناواقف را
ازین علم شریف در دام بدعت جدیده و ضلالت بعیده گرفتار میسازند۔ مگر در پرده غرضی
دیگر ازان میدارند که یکی ازان طعنه در ایمۂ دین و اخیارِ مسلمین از سلف صالحین ست چنانکه

وانستی و دوم تضییع و تنقیص در جمله امور دین و ارکان شرع سید المرسلین۔ اما تنقیص شان در عقائد یعنی در اجزای کلمۂ طیبه اینکه خلافت و خدا بر حق تعالی جائز میدارند و آنحضرت صلعم را خاتم النبیین ندانستن و فرط محبت با وی کفر و شرک انگاشتن و بعضی از افعال وی صلی اللہ علیہ وسلم را قبیح و نامحمود و خلاف شرع قرار دادن و حق وی را صلعم بر خود مثل حق برادر کلان پنداشتن و وی صلعم را با مردم مردار خوار و براز بردارندگان در پیش عزت حق جل و علا تشبیه دادن و تمثیل نمودن اما در زکوة۔ پس اموال تجارت از جواهر وغیره اگرچه بالوفها رسد و زیور زنان اگرچه بی انتها باشد و در ماورای گاو و اشتر و بز در دیگر حیوانات مانند گاومیش وغیره نزدیک این فرقۂ خبیثه زکوة نیست اما در حج۔ پس بمکه رفتن مگر نام مدینۂ طیبه بزبان نیاوردن و ترک زیارت روضۂ مقدسۂ آنحضرت صلعم را اختیار کردن ورنه کافر و مشرک گشتن کار همین خبیثان است اما در صوم۔ پس بست رکعات تراویح را بدعت عمری قرار دادن و در همه ماه رمضان تراویح از سه یا چهار شب زیاده نگذاردن و زیادت نوافل و تراویح را بر سیزده رکعات در شب بدعت قرار دادن و بر ثلث شب در عبادت زیادت کردن در زمرۂ اهل بدع درآمدن و از کثرت تلاوت منع کردن و از حدیث مَنْ قَامَ رَمَضَانَ اِيْمَانًا وَّاحْتِسَابًا غُفِرَ لَهٗ و امثال آن چشم بردوختن و از شنیدن قوله تعالی لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِّنْ اَلْفِ شَهْرٍ گوش را کر ساختن مذهب ایشان است اما تنقیص ایشان در صلوة۔ اما در طهارت پس مسح گردن را که امان از غل و طوق باشد در قیامت بدعت قرار دادن و مثل روافض بجای غسل پا مسح آن کردن و بول اطفال شیرخوار را مانند آب طاهر پاک دانستن و منی را طاهر دانستن و همچنین خون و پیه و استخوان و بول و براز خنزیر را تا آخر چنانچه بالتفصیل در فصل هفتم از باب اول درگذشت و همچنین حکم آب وغیره که ذکرش موجب ازدیاست و اما در نفس نماز پس وتر را یک رکعت گذاردن۔ و بلا ضرورت داعیه در یک وقت دو نماز را جمع نمودن و از تمام شب نماز خوانی بوعیدات شدیده منع نمودن و سنن الهدی یعنی سنت موکده را گاه گاهی خواندن و گاهی بالضرور و بلا ضرورت ترک کردن تا از علی الدوام خواندن آن مشابهت بفرض نیاید که آن بدعت است

سیل ضعیف اصل بنا نمیشود	لطیفه عجیبه	در بین سفر فقیر مؤلف را روزی با فاضلی اتفاق

از زاهدان خشک رسائی طمع مدار

ملاقات افتاد که اکثر بذلهای لطیف و لطیفها از بس ضعیف میفرمودندی تا آنکه روزی تذکرهٔ خود فرمود که باری بایکی از فرقهٔ نجدیه در مناظره درافتادم که در مجلس وعظ با مردم خاص و عام میگفت که ای برادران ایمان و ای حاملان بحدیث و قرآن بدانید و آگاه باشید که سنت مؤکده همواره بجا آوردن بدعت و ضلالت ست چه در این چنین ادا فرقی در میان سنت و فرض نمیماند که علی الدوام بجا آوردن مرتبهٔ فرض ست نه رتبهٔ سنت که در حکم نوافل ست و دوام بران بدعت ست و حالانکه فرض دو وقت را جمع نمودن لازم ست چه در حدیث ست پس سنت را بغیر از ترک دیگر چه چاره فرمود که در اثنای وعظ بر خاتم و پرسیدم که وقتاً فوقتاً لزوم ترک سنت خاص در بارهٔ نماز ست یا عام ست بجملهٔ امور مسنونه گفت عام ست قال بجملهٔ سنن الهدی گفتم که ترویج مسنون ست چنانچه از حدیث فَمَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِیْ فَلَیْسَ مِنِّیْ و نیز دیگر احادیث هویداست پس بر تو و فرقهٔ تو از غیر مقلدین لازم که زنان خود را طلاق دهید تا شما از استمرار بر امر مسنون که نزد شما بدعت ست باز رهید و نیز ما مجردان مسافر از زنان شما بنکاح صحیح بهره یابیم و دفع شهوت بقدر ضرورت نمائیم که در اینچنین عمل بالحدیث شما ما نیز همواره غائر المرام خواهیم شد۔ و نیز ریش بر روی خود داشتن امر مسنون ست چنانچه از حدیث اِعْفَاءُ اللِّحْیَةِ وَ قَصُّ الشَّوَارِبِ ظاهر ست و از علی الدوام داشتنش بر روی خود نزد شما شباهت بفرض لازم می آید و آن بدعت ست پس وقتیکه زنان خود را بمجردان دیگر بسبب طلاق سپردید ریشهای خود را نیز بتراشید تا از این سنت نیز بهره گیرید ع

اینکار از تو آید و مردان چنین کنند

و نیز زن طلاق و ریش تراش خوبتر ست ع

آنرا که چنان کند چنین آید پیش

پس از شنیدن این تقریر از جواب خاموش ماند ع

فرو ماند از راندن پاسخش

بدو زید شرمش نگه بر رخش

چنان مهر بر لب فرو زد سکوت

که دل گفت یا لیتنی اموت

و اگر همین دو امور معظمهٔ مسطوره را مرکوز خاطر نداشتندی پس باعث چیست که دیگر چند امور یکه در عمل بالحدیث داخل ترانند بغرسنگها از ان میگریزند گوئی که در ان کج چه

ایشان را آشنائی و معرفتی نیست

ای شیخ اگر جملهٔ کمالات تو این ست

خوش باش کزین جمله کمالات گذشتیم

ایشان بحقیقت همه قطاع طریق اند

ما در طلب از جملهٔ آفات گذشتیم

اول دوام بر تهجد و نماز اشراق و چاشت و صلوة التسبیح الا گاهی ماهی دوم هجرت و مصائب آن برداشتن و نیز جهاد کردن با کفار و کیفیت آن معاینه نمودن سوم شبانی و صحراگردی چهارم مانند آنحضرت صلعم ختنیا نمودن

ف [illegible]

فارودره برای عبادت و آخرت بر دنیا ۵ ہجم تورم اقدام در کثرت عبادت و وفور ریاضت چنانچه از
احادیث حَتّٰى تَوَرَّمَ قَدَمَاهُ و امثال آن ثابت ست ششم ہمواره مسکین ماندن در مدت
العمر گاہی از نان جوین نیز تا دو وقت بسیری نخوردن و از متاع دنیوی گاہی متمول نبودن الا که بر فقرا
نثارش کردن و ایثارش ساختن تا آنکه بروقت انتقال فرمودن در چراغی روغن نماندن و بر این
حال مفتخر بودن که الحمد لله که در وقت ملاقات با حق تعالی از دنیا ہیچ بدست نماند این جمله امور مذکوره
و امثال آن آیا مسنون نیست که گاہی ہیچ یکی از المذہبیان بطرف آن بگوشۂ چشمی التفاتی نمیکنند
مگر جائیکه مفسدۂ عظیم در دین متصور باشد در انجا مانند شیر بادیه سرگرم و پرخشم می مانند

	بوقت صبح شود ہمچو روز معلومت	که باکه باخته عشق در شب دیجور	

سلسلۂ چہارم در مناقب امام ہمام رض باحادیث صحیحه و آثار صریحه و در بعضی وجوه ترجیح مذہب امام بر دیگر مذاہب

باید دانست که بزرگترین معجزه از معجزات آنحضرت صلعم بعد از قرآن مجید و فرقان حمید ہر آئینه
بودن ذات بابرکت امام ابو حنیفه نعمان بن ثابت کوفی ست چنانچه در طحطاوی و شامی شروح در مختار
است چراکه آنحضرت صلعم از پیشتر قبل از تولد امام خبرہای وی بطریق پیشین گوئی در احادیث
صحیحه ارشاد فرموده چنانچه شیخ جلال الدین سیوطی شافعی در تبییض الصحیفه فی مناقب ابی حنیفه و علامه
ابن حجر مکی صاحب صواعق محرقه ایضا شافعی المذہب در خیرات الحسان فی ترجمة ابی حنیفة النعمان
نوشته اند که آنحضرت صلعم در حق امام ابو حنیفه رض باحادیثی بشارت فرموده که اخراج آن بخاری
و مسلم در سنن خود و حافظ ابو نعیم در حلیه از ابو ہریره رض کرده و طبرانی در معجم خود از ابن مسعود و نیز از قیس
ابن سعد کرده و شیرازی در القاب نیز از قیس بن سعد کرده پس اخراج کنندگان آن از محدثین پنج
کسانند و ناقلان حدیث از صحابه رض از آنحضرت صلعم سه بزرگوارانند اما روایت شیخین از ابی ہریره
بدین الفاظ است لَوْ كَانَ الْإِيْمَانُ عِنْدَ الثُّرَيَّا لَذَهَبَ بِهِ رِجَالٌ مِنْ أَبْنَاءِ فَارِسَ یعنی
اگر ایمان (در روی زمین نماند و نه در ششم آسمان بلکه بهفتم آسمان رود تا آنکه) نزدیک ثریا
باشد ہر آئینه دریابند آنرا اشخاصی چند از ابنای فارس و بروایت دیگر بدین الفاظ است وَ
الَّذِيْ نَفْسِيْ بِيَدِهٖ لَوْ كَانَ الدِّيْنُ مُعَلَّقًا بِالثُّرَيَّا لَتَنَاوَلَهٗ رَجُلٌ مِنْ فَارِسَ یعنی مرا قسم
بذاتی ست که جان من در قبضۂ وی ست که اگر دین بثریا معلق گردد ہر آئینه ہوی از ابنای فارس آنرا باز بیارد

سلسلۂ چہارم در مناقب امام ہمام باحادیث صحیحه و در بعضی وجوه ترجیح مذہب

[illegible] روایت طبرانی [illegible] شامی ۱۲

انتہی و بیک روایت مسلم چنین ست لَوْ كَانَ الْإِيْمَانُ عِنْدَ الثُّرَيَّا لَذَهَبَ بِهٖ رَجُلٌ مِّنْ اَبْنَاءِ فَارِسَ
حَتّٰى يَتَنَاوَلَهٗ یعنی اگر ایمان نزدیک ثریا باشد ہر آئینہ خواہد برد آنرا شخصی از ابنای فارس تا آنکہ
بگیرد آنرا چنانچہ در باب فضل فارس ست از مسلم ۔ پس در بعضی روایات شیخین لو کان الایمان واقع ست
و در بعضی لو کان الدین آمده ۔ واما روایت طبرانی از ابن مسعود چنین ست لَوْ كَانَ الدِّيْنُ مُعَلَّقًا
بِالثُّرَيَّا لَتَنَاوَلَهٗ نَاسٌ مِّنْ اَبْنَاءِ فَارِسَ مگر بروایت طبرانی از قیس اینقدر الفاظ زائد ست لَا يَنَالُهُ
الْعَرَبُ لَنَالَهٗ رِجَالٌ مِّنْ اَبْنَاءِ فَارِسَ کہ ترجمہ اش اینکہ ۔ نیابند آنرا اہل عرب ہر آئینہ اشخاصی چند
از ابنای فارس آنرا خواہند یافت انتہی ۔ واما روایت ابونعیم از ابی ہریرہ اینکہ لَوْ كَانَ الْعِلْمُ بِالثُّرَيَّا
لَنَالَهٗ رِجَالٌ مِّنْ اَبْنَاءِ فَارِسَ یعنی اگر علم بثریا باشد ہر آئینہ برسند آنرا مردی چند از اولاد فارس
انتہی واما روایت شیرازی از قیس بدین الفاظ ست لَوْ كَانَ الْعِلْمُ بِالثُّرَيَّا لَتَنَالُهٗ قَوْمٌ مِّنْ
اَبْنَاءِ فَارِسَ یعنی اگر علم بثریا باشد ہر آئینہ برسند آنرا قومی از اولاد فارس انتہی پس درین بعض روایات
بجای ایمان و دین لفظ علم واقع ست ۔ ہر چند کہ در ظاہر در میان لفظ ایمان و دین و علم اختلاف
معلوم میشود مگر این اختلاف محض باعتبار لحاظ و عنوان ست در معنون و ملحوظ شی واحد ست فافہم
فی الجملہ دلالت نمود ہمین احادیث صحیحہ براینکہ اگر دین و ایمان و علم بر ثریا رسد ہر آئینہ ہمین شخص کہ از
اولاد فارس ست از کمال تحقیق خود بدانجا رسیده آنرا باز پس آورده در عالمش منتشر خواہد نمود و این
مضمون بطریق غایت مبالغہ از آنحضرت صلعم بطرز پیشین گوئی در حق مصیب و محق بودن این
ممدوح ارشاد شده و این کمال مدح ست در حق وی پس مرجعش این ست کہ این شخص نسبت بدیگر
ہم مشربان خود در مسائل اختلافیہ مرتبۂ نہایت اصابت میدارد باینطور کہ ہرگاه کہ وی بسوی دین و
ایمان و علم توجہ نماید لا محالہ بآنجا رسیده آنرا خواہد گرفت باقیماند ہمین کہ این ممدوح کیست
پس میگوییم کہ چون منعقد گشت اجماع براینکہ آنچہ مخالف باشد از ایمۂ اربعہ مخالف باشد از دین
چنانچہ در فصول باب اول از تفسیر قاضی ثناء اللہ رح و طحطاوی و اشباه در گذشت پس مبنی گشت
مدار دین تا بقیامت بر مذاہب ایمۂ اربعہ و حالانکہ نبود کسی از ایمۂ اربعہ از ابنای فارس سوا
از امام ابوحنیفہ رض پس دلالت نمود ہمین احادیث باہمراہی اجماع براینکہ این ممدوح مذکور امام
ابوحنیفہ است نہ غیر ۔ از انجاست کہ حافظ جلال الدین سیوطی بعد از نقل این احادیث گفتہ

ن — مُعَلَّقًا عِنْدَ الثُّرَيَّا لَتَنَاوَلَهٗ رِجَالٌ
معلق نزد ثریا باشد ہر آئینہ بگیرند آنرا مردمانی ۱۲

ف — لب لباب احادیث مذکوره

ف — تعیین ممدوح از احادیث مذکوره و آن امام ابوحنیفہ است

ف — حمل نمودن امام سیوطی احادیث مذکوره برامام اعظم رح

کہ روایات مذکورۂ بالا کہ آنرا شیخین وغیرہما روایت کردہ اند اصل صحیح و دلیل قوی ست برانکہ این جملہ
مرویات بر بشارت و فضیلت امام ابو حنیفہ محمول کردہ شود انتہی پس کفایت میکند قول جلال الدین
سیوطی در وارد کردن وی این احادیث را خاص در باب فضیلت و بشارت ابو حنیفہ رض چراکہ وی رح
از اکابر محدثین واز اجلۂ ایمۂ شافعیہ اند پس دلالت نمود ہمین احادیث نبویہ بہمراہی اجماع برانیکہ
امام ابو حنیفہ رح از ہمہ اعظم ست و زائد ترست از ہمہ در باب اصابت و بحق رسیدن وی در مسائل
اختلافیہ و اجتہادیہ و از ینجاست کہ فرمود امام شافعی اَلنَّاسُ کُلُّھُمْ عِیَالُ اَبِیْ حَنِیْفَۃَ فِی
الْفِقْہِ چنانچہ علامۂ ابن حجر مکی شافعی در قلائد العقیان فی مناقب ابی حنیفۃ النعمان و صاحب سیرۃ الشامی
محمد بن یوسف شافعی در عقود الجمان فی مناقب النعمان و ابو بکر خطیب بغدادی در
تاریخ بغداد و از حنفیہ مجدد الف ثانی در مکتوبات خود و شیخ در صراط المستقیم و صاحب در مختار درین
کتاب خود و خوارزمی در مسند امام اعظم و عبد اللہ بن المبارک در اشعار نعتیۂ خود حیث قال لقد قال
ابن ادریس مقالا الخ این قول را مذکور ساختہ و این قول از امام شافعی تا بحد شہرت رسیدہ خوش ست

آفتابی سپہر معروفی پیشوای ایمۂ دین بود ہر اما میکہ گفتہ خواہد قال	آشتی دادہ با مسلمانی حجت صدق و محبت حق وز برون حارس عقیدۂ عام	ہمہ را - باز - رای نعمانی بودہ در زیر گنبد ازرقی از درون شمع منہج اسلام	آنچہ حکیم سنائی گفتہ در صفتہ ع بدر دین بو حنیفۂ کوفی علم و حلم و سخاش آئین بود تا قیامت در ابوند عیال

و نیز فرمودہ امام شافعی مَنْ اَرَادَ اَنْ یَّتَبَحَّرَ فِی الْفِقْہِ فَلْیَنْظُرْ اِلٰی
کُتُبِ اَبِیْ حَنِیْفَۃَ چنانچہ صاحب بحر الرائق در اشباہ بروایت ابن وہبان از حرملہ آوردہ
و در حموی شرح اشباہ بروایت ذہبی از امام مزنی تلمیذ ارشد امام شافعی نیز آوردہ و ہم ازین
باعث گفت ابن مبارک اِنَّ الْاَثَرَ قَدْ عُرِفَ وَاِنِ احْتِیْجَ اِلَی الرَّاْیِ فَرَاْیُ مَالِکٍ وَّ سُفْیَانَ
وَاَبِیْ حَنِیْفَۃَ رَضِیَ اللّٰہُ عَنْھُمْ وَاَبُوْ حَنِیْفَۃَ اَحْسَنُھُمْ وَاَدَقُّھُمْ فِطْنَۃً وَّاَغْوَصُھُمْ
عَلَی الْفِقْہِ وَھُوَ اَفْقَہُ الثَّلَاثَۃِ ھٰکَذَا فِی الْحَمَوِیْ و اقوال دیگر ازین قبیل بسیار اند کہ ذکرش
درینجا موجب تکرار میشود اما وجہ دوم برانیکہ مصداق احادیث مذکورہ حضرت امام ابو حنیفہ کوفی
است نہ غیر انیکہ اتفاق اکابرین علما و محدثین ست از شافعیہ قطع نظر از محققین حنفیہ برانیکہ این بشارت
مختص ست با بو حنیفہ رض چنانچہ جلال الدین سیوطی در تبییض الصحیفہ آوردہ بَشَّرَ النَّبِیُّ صلعم

ف
وجہ دوم در مخصوص بودن العلم بمدح آنحضرت صلعم در احادیث مذکورہ

ع

بِالْإِمَامِ اَبِی حَنِیْفَةَ فِی حَدِیْثٍ اَخْرَجَهُ اَبُوْنُعَیْمٍ فِی الْحِلْیَةِ الخ وَالشِّیْرَازِیُّ فِی الْاَلْقَابِ الخ
وَاَخْرَجَ الْبُخَارِیُّ وَمُسْلِمٌ فِی صَحِیْحَیْهِمَا حَدِیْثَ اَبِی هُرَیْرَةَ بِلَفْظِ لَوْکَانَ الدِّیْنُ الْحَدِیْث
ودر آخر نقل احادیث آورده فَهٰذَا اَصْلٌ صَحِیْحٌ یُعْتَمَدُ عَلَیْهِ فِی الْبِشَارَةِ وَالْفَضِیْلَةِ
لِاَبِی حَنِیْفَةَ رض انتہی کذا فی بعض الرسائل و در ردالمحتار ست که در حاشیهٔ مواہب لدنیه
از علامه شامی شیخ ابی الضیا علی بن علی شیر متوفی سنه ۱۰۸۷ تلمیذ حافظ جلال الدین سیوطی آورده
که وی گفته که انچه شیخ ما امام سیوطی رح یقین آن کرده که در احادیث مذکورهٔ بالا صرف مراد و مقصود
از امام ابی حنیفه است پس این قول و تصریح وی غایت صحیح ست و این امر نہایت صریح ست و
دران ہیچ وجه شکی و ریبی نیست چراکه از ابنای فارس در علم ہیچکسی مبلغ علم امام ابوحنیفه را نرسیده
انتہی و امام حافظ محمد بن یوسف شامی شافعی در باب پنجاه و پنجم از کتاب سبیل الہدی و
الرشاد فی احوال خیر العباد المشہور بسیرة شامی که دران باب پیشین گوئی آنحضرت صلعم بیان
کرده بعد از ذکر کردن احادیث مذکورة الصدر نوشته که شیخ جلال الدین سیوطی رح گفته که د.
بشارت و فضیلت امام ابوحنیفه رض ہمین روایات صحیحه چنین اصل صحیح و معتمد اند که در بشارت امام رح از
دیگر خبرہای موضوع بالکل مستغنی و بی پروا مینمایند یعنی برای بشارت و فضیلت امام بعد از
ثبوت این احادیث صحیحه ما را ہیچ حاجتی بدیگر مرویات ضعیفه و موضوعه نیست پس یقین کردن شیخ ما
یعنی امام سیوطی برانیکه از احادیث متذکرهٔ بالا فقط امام ابوحنیفه رض مراد ست ظاہر ترست و درین
ہیچ شکی نیست چراکه از ابنای فارس در علم ہیچکسی بپایهٔ امام ابوحنیفه و مبلغ اصحاب وی یعنی که ایشان
نیز از ابنای فارس بودند نرسیده انتہی کلام ردالمحتار و ملا علی قاری در رسالهٔ خود آورده که
بتحقیق بخاری و مسلم از ابوہریره روایت کرده اند که آنحضرت صلعم فرمود که دین اگر نزدیک ثریا باشد
بالضرور آنرا شخصی یا اشخاصی چند از ابنای فارس در آرند و جمله اہل عرب و اہل عجم را معلوم ست که
از گروه ابنای فارس ہیچکسی بجز از امام ابوحنیفه رض در مرتبهٔ اجتہاد بآنقدر نرسیده که امام الائمه
شده باشد ازین وجه محقق شیخ جلال الدین سیوطی رح گفته که این حدیث اصل صحیح ست برانیکه در بشارت و
فضیلت تامهٔ امام ابوحنیفه رض بران اعتماد کرده شود اما وجه سوم اینکه در بعضی روایات لفظ
رجال و نیز قوم بکار جمع از آنحضرت صلعم مرویست و در بعضی روایات لفظ رجل بصیغه

فا

فا
ایضاً وجه سوم

مفرد مروی شده - پس لفظ جمع وارد کرده شده است باعتبار اتباع واصحاب کاملین آن ممدوح
ولفظ مفرد آورده شده خاص باعتبار اصل که وی متبوع ست مرانجملہ اتباع را - وتعبیر دادن آنحضرت
بدین طریق مشعر ست برانکہ اتباع واصحاب آن شخص بعینہ مانند ہمان شخص افضل وفائق میباشند بر دیگران
در مصیب بودن ایشان بمسائل دین بحسب قواعد واصول وتفریعات جزئیات وغیره وچونکہ این دانستی
پس باید دانست کہ مصداق آن بجز از امام اعظم رض واصحاب وی کسی دیگر نیست چراکہ باتفاق جملہ اہل سنن
ہمین طور کاملین از اتباع ومتبوع بجز از امام واصحابش مثل ابو یوسف ومحمد وزفر وحسن زیاد وغیرہم رضی اللہ
عنہم کسی دیگر نیامده وخاصۂ از ابنای فارس ۔ واین امر ثابت ومتحقق ست ہم در امام وہم در اصحابش
بشہادات اکابر مجتہدین ومحدثین چنانچہ علامۂ ابن حجر مکی نوشتہ کہ بعضی از ایمہ گفتہ کہ از مشہورین
ایمۂ اسلام ہیچکس را این امر حاصل نشده چنانچہ امام ابو حنیفہ را از اصحاب وتلامیذ حاصل شده وعلماء ودیگر
مردم از ہیچکسی انچنین فائده ہا برنداشتہ چنانکہ از امام واصحاب وی در تفسیر احادیث مشتبہہ ومسائل فقہ
وحوادث واقعہ وقضایا واحکام شرعیہ حاصل کرده اند حق تعالی ایشانرا جزای خیر تام عنایت فرماید
کذا فی الشامی نقلا عن خیرات الحسان - ومیر سید شریف کہ محقق ومدقق ست در اصول وفروع ومعقول و
منقول در شرح خلاصۂ کیدانی آورده وَالسَّلَامُ عَلٰی اَبِیْ حَنِیْفَةَ رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ الَّذِیْ جَاهَدَ
فِیْ دِیْنِ اللّٰہِ تَعَالٰی فَاَخْلَصَ اِجْتِهَادَهٗ وَجِهَادَهٗ وَعَلٰی اَصْحَابِهِ الْفَائِقِیْنَ عَلٰی غَیْرِهِمْ
بِفَضْلِ الْاِصَابَةِ وَزِیَادَتِهٖ وامام شافعی رح گفتہ کہ ہرکہ اراده تحصیل فقہ کند - وی لازم کہ
ہمراہی ومعیت تلامیذ ابو حنیفہ رح را نگذارد چراکہ معانی علم دین برایشان آسان شده وبخدا کہ من
فقیہ کامل نشده ام الا از مطالعۂ کتب امام محمد چنانچہ در در مختار ست وابن حجر مکی در قلائد عقیان
آورده قَالَ سُفْیَانُ بْنُ عُیَیْنَةَ مَنْ اَرَادَ الْفِقْهَ فَعَلَیْهِ بِالْکُوْفَةِ یُلَازِمُ اَصْحَابَ
اَبِیْ حَنِیْفَةَ رح انتہی اما خاص در حق امام پس بعضی در وجہ اول گذشت وبعضی ضمناً اشاره
رفت وبعضی اینکہ ابن حجر مکی گفتہ وَمَدْحُ الْمَشَائِخِ لَهٗ بِالْعِلْمِ وَالْفِقْهِ وَالْوَرَعِ وَالْاَمَانَةِ
اَکْثَرُ مِنْ اَنْ یُّحْصٰی وَاَظْهَرُ مِنْ اَنْ یَّخْفٰی - ونیز گفتہ وَقَالَ سُفْیَانُ الثَّوْرِیُّ کُنَّا بَیْنَ
یَدَیْ اَبِیْ حَنِیْفَةَ رض کَالْعَصَافِیْرِ بَیْنَ یَدَیِ الْبَازِیْ وَاِنَّ اَبَا حَنِیْفَةَ لَسَیِّدُ الْعُلَمَاءِ
وَقَالَ عَبْدُ اللّٰہِ بْنُ الْمُبَارَکِ ...

تصریح بعضی علماء [illegible]

بزرگی امام [illegible]

مِنَ الْعُلَمَاءِ (یعنی با دو ہزار علما ملاقات کردم) فَلَوْلَا اَنِّیْ لَقِیْتُ اَبَا حَنِیْفَةَ لَكُنْتُ مِنَ الْفَلَاسِفَةِ یعنی اگر ملاقاتم با ابو حنیفہ نشدی ہر آئینہ بودمی یکی از فلاسفہ یعنی ببرکت صحبت و تلمذ امام اعظمؓ ہدایت راہ شریعت یافتم ورنہ یکی از گمراہان بودمی پس بحسب واقع و نیز باتفاق شہادات ایمۂ شافعیہ وغیرہ ثابت گشت کہ مصداق اتم و محمل بوجہ اکمل احادیث مذکورۂ بالا را ہمان امام ابو حنیفہ و اصحاب وی تواند بود نہ غیر کہ بہ مبلغ علم ایشان کسی از ابنای فارس و عجم نرسیدہ **اما وجہ رابع** پس اینکہ باتفاق جماہیر اہل اسلام و نیز بحکم عقل سلیم قیام دین متین باکابر محدثین و کبرای مجتہدین ست و پس چراکہ در حق علمای امت واقع شدہ عُلَمَاءُ اُمَّتِیْ كَاَنْبِيَاءِ بَنِیْ اِسْرَائِیْلَ و نیز اَلْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْاَنْبِيَاءِ پس لامحالہ مصداق احادیث مذکورہ ہم ایشان میباید بود و ظاہر انظاہر ست کہ مصداق آن از اکابر دین نہ ایمۂ ثلاثۂ مجتہدین اند و نہ اصحاب صحاح ستہ و معدود از اکابر دین نزد اہل السنن ہمین اند و بس چراکہ از نظر کردن در نفس الفاظ حدیث صاف ہویدا میشود کہ احادیث مذکورہ را کسی مصداق میباشد کہ بروی حسب ذیل امور صادق می آیند۔ **اول** اینکہ وی از ابنای فارس میباشد۔ پس پیچ ظاہر ست کہ از جملۂ ایمۂ مجتہدین اربعہ و نیز از گروہ ایمۂ حدیث کسی بجز از امام ابو حنیفہؓ و اصحاب وی از ابنای فارس نبود چراکہ وی صرف از ابنای فارس بلکہ از اولاد شاہ فارس یعنی نوشیروان بود۔ **اما** امام مالکؓ و امام شافعیؓ پس بالاتفاق عربی بودہ اند۔ و اصل امام **احمدؓ** از مرو بود کہ در ملک خراسان واقع ست **و اما** طبقۂ محدثین پس امام بخاری از بخارا و ترمذی از ترمذ بود کہ ہر دو در توران واقع اند و امام مسلمؒ از نیشاپور بود کہ در خراسان واقعست و ابو داود باشندۂ ملک سیستان بود کہ درمیان سند و ہرات متصل قندہار واقعست و نسائی از باشندگان شہر نسا واقع خراسان بود و ابن ماجہ باشندۂ شہر قزوین واقع عراق عجم بود پس درصورتیکہ خود از ابنای فارس چنانکہ مفہوم حدیث ست بہر طور امام اعظمؓ بوجہ اتم و اکمل مصداق می افتد پس بوجہ من الوجوہ خلاف مضمون نص صریح کسی دیگر را مراد گرفتن ممکن نیست **دوم** اینکہ لازم ست کہ آن ممدوح باعتبار متبوع بودنش تنہا باشد تاکہ مصداق لفظ رَجُلٌ باشد و باعتبار اتباع رِجَال باشد تاکہ تصدیق لفظ رَجُلٌ و رِجَال کہ در احادیث آمدہ ہر دو بجری

راست آید پس ظاهر ست که ائمه ثلاثهٔ مجتهدین کسی دیگر را در باب اجتهاد مسائل با خود شامل نساخته تا که مصداق لفظ رجال گردند و نه اصحاب صحاح ستة یا دیگر محدثین در باب اجتماع احادیث نبویة کسی دیگر را شریک حال خود ساخته بلکه ایشان تنها تنها این امر دین را بر خود برداشته اند پس هرچو که انتفای وصف آل فارس بودن از ایشان متحقق ست مصداق لفظ رجال احدی از ایشان نمیشود معهذا ایشان جمله احادیث مرویه را کی احاطه کرده و یا همگی مسائل ضروریه دین متین را بضابطه کی در آورده تا که مصداق آن گردند که فی المثل اگر دین و ایمان و علم از دنیا مرتفع گردد بروایات ایشان باز آمدنش ممکن باشد پس ازینجا مستاصل گشت قول بعضی متعصبین امام اعظم رح که محدثین مصنفین صحاح ستة هر یک از ایشان نسبت بذات خود رجل اند و باعتبار دیگر محدثین رجال اند پس مصداق احادیث مذکوره همین اصحاب صحاح ستة اند علاوه آنکه بیان امر سوم سراسر منافی قول ایشان ست و آن اینکه مصداق بودن احادیث مذکورة الصدر را لازم که وی از جملهٔ مجتهدین کاملین باشد تا که جمله حوادثات و واقعات را احکام از حلت و حرمت و جواز و عدم جواز و امثال آن بیان کرده باشد پس این امر از جملهٔ اصحاب صحاح ستة منتفی ست چرا که اقدم و اعلم شان رضی الله تعالی عنا و عنهم اجمعین حضرت بخاری ست و حال اجتهاد اثر آنکه در صحیح خود بعض احادیث را در چنان ابواب داخل کرده که همان احادیث را با ترجمة الباب هیچ مناسبتی نیست چنانچه شیخ الاسلام امام نووی در مقدمهٔ شرح مسلم در فصل ششم درباره ترجیح صحیح مسلم بطرف این امور اشاره کرده چنانچه گفته بخلاف بخاری که وی این وجوه مختلفه را در ابواب متفرقهٔ متباعده ذکر کرده و بسیاری ازانها را در غیر آن ابواب بیان نموده که بیان آن دران ابواب قریب الفهم و اولی بود انتهی پس از جملهٔ محدثین امام بخاری اگرچه مجتهد بود مگر بطوریکه در ده دوازده مسائل چون اجتهاد کرده باشد شاید که در یکدو مسائل ازان مصیب نیز گشته باشد و نه در اکثر مسائل غیر مصیب بودی چنانچه در نهایه و کفایه و فتح القدیر شروح هدایه وغیره نوشته اند که در زمانهٔ ابو حفص کبیر وقتیکه امام بخاری در بخارا آمده فتوی دادن شروع نمود پس وی را امام ابو حفص از فتوی دهی ممانعت نمود که تو لائق فتوی دادن نیستی مگر امام بخاری قول وی را قبول نمود تا آنکه روزی مردم از وی پرسیدند که اگر دو اطفال صغیر از یک بز و میش یا یک مادهٔ گاو شیر نوشند پس حکم

جواب از قول بعضی و بیان ایضا امر سوم

در اجتهاد امام بخاری رح و خطای وی در فتوی ازان

ایشان چیست حضرت امام بخاری رحمه الله تعالی فرمود که درمیان ایشان حرمت رضاعت ثابت میشود و وقتیکه مردم اینچنین مسائل اجتهادیه ویرا شنیدند بروی هجوم نموده تا آنکه او را از بخارا بیرون کردند- و برای سند اینکه اکثر جا بسبب قلت تدبر حضرت بخاری رح احادیث وی را با ترجمة الباب علاقه نمیباشد دو سه نقل از صحیح وی درینجا کرده میشود- اول اینکه امام بخاری گفته باب ما یکره من اتخاذ المساجد علی القبور یعنی این باب دربیان آنست که مکروه باشد ساختن مساجد برقبور وَلَمَّا مَاتَ الْحَسَنُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ رض ضَرَبَتِ امْرَأَتُهُ الْقُبَّةَ عَلٰى قَبْرِهِ سَنَةً ثُمَّ رُفِعَتْ فَسَمِعَتْ صَائِحًا يَقُوْلُ أَلَا هَلْ وَجَدُوْا مَا فَقَدُوْا فَأَجَابَهُ اٰخَرُ بَلْ يَئِسُوْا فَانْقَلَبُوْا یعنی بعد از فوت وی رض زنش برقبر وی تا یک سال خیمه زد پس آنرا برداشت پس شنید آواز کننده را یعنی از غیب که با دیگری میگفت که آیا یافتند آنرا که گم کرده بودند پس آن دیگری در جوابش گفت بلکه نا امید شده برگشتند- پس باید دید که کجا کراهت مساجد ساختن برقبور که در ترجمة الباب ذکرش کرده و کجا مضمون حدیث هذا ؎ صلاح کار کجا و من خراب کجا | و لهذا در تیسیر القاری ترجمه صحیح البخاری گفته که پوشیده نماند که کراهت مسجد گرفتن از ینجا معلوم نشد انتهی دوم اینکه جای دیگر گفته بَابُ طُوْلِ الْقِيَامِ فِيْ صَلٰوةِ اللَّيْلِ یعنی این بابست در درازی قیام در نماز شب عن حُذَيْفَةَ رض إِنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا قَامَ لِلتَّهَجُّدِ مِنَ اللَّيْلِ يَشُوْصُ فَاهُ بِالسِّوَاكِ یعنی از حذیفه رض مرویست که آنحضرت صلعم وقتیکه اراده نماز تهجد میکردی از شب صاف نمودی دهن مبارک خود را بسواک انتهی- پس باید دید که درینجا نیز حدیث هذا را با مضمون باب چیزی تعلق نیست ؎ ببین تفاوت ره از کجاست تا بکجا | سوم جای دیگر گفته باب فَضْلِ صَلٰوةِ الْفَجْرِ فِي الْجَمَاعَةِ یعنی این باب در فضیلت نماز فجرست با جماعت عن ابی موسی قال قال النبی صلی الله علیه وسلم أَعْظَمُ النَّاسِ أَجْرًا فِي الصَّلٰوةِ أَبْعَدُهُمْ فَأَبْعَدُهُمْ مَمْشًى وَالَّذِيْ يَنْتَظِرُ الصَّلٰوةَ حَتّٰى يُصَلِّيَهَا مَعَ الْإِمَامِ أَعْظَمُ أَجْرًا مِنَ الَّذِيْ يُصَلِّيْ ثُمَّ يَنَامُ یعنی آنحضرت صلعم فرمود که بزرگترین مردم از روی ثواب آن نماز یست که از دور بمسجد می آید و هر که انتظار میکشد نماز را تا آنکه ادا نماید آنرا با امام وی بزرگترست از روی ثواب از ان کس که نماز ادا نموده بخسپد انتهی- باید دانست که درین حدیث

فا — این [illegible] بخاری

[illegible]

جائی ذکر تخصیص نماز فجر با جماعت نیست بلکه از روی ظاهر این حدیث در نماز عشا وار دست از روی
نوم بعد از نماز پس از این حدیث استدلال تنها بفضیلت نماز فجر با جماعت غلطست بلکه از روی تعمق چون دیده شود از ان صاف هویدا
میشود که کسیکه در میان دعوی خصم و استدلال خود همین قدر تباعد و تباین را فهم کردن نمیتواند او را احمقی هم اقرار باجتهاد نکنند تا
بدانا و مبصر چه رسد حق اینکه نقل احادیث کار محدثین ست و اجتهاد کار مجتهدین ست ؎

هر کسی را بهر کاری ساختند | میل او در خاطرش انداختند

زچه انسب بقوله لکل فن رجال امام شعبی محدث چه نیکو فرموده که شما ای گروه مجتهدین اطبا اید و نحن العطارون ؎

قیمت درّ گرانمایه چه دانند عوام | حافظا گوهر یکدانه مده جز بخواص

اما انچه مخالفین گفته که از ابو حنیفه در ین باب سلمان فارسی رض مستحق تر ست محض غلط و از جهت حسد رایش مختلط ست چراکه سلمان فارسی رض
مصداقش ممکن نیست یکی بوجه لفظ رجال چنانچه گذشت دوم بوجه اینکه اتمام این حدیث اینکه عن
ابی هریرة رض قَالَ كُنَّا جُلُوْسًا عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اِذْ نَزَلَتْ سُوْرَةُ الْجُمُعَةِ
فَلَمَّا نَزَلَتْ وَاٰخَرِيْنَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوْا بِهِمْ قَالُوْا مَنْ هٰؤُلَاءِ يَا رَسُوْلَ اللهِ صلعم
قَالَ وَفِيْنَا سَلْمَانُ الْفَارِسِيُّ قَالَ وَضَعَ النَّبِيُّ صلعم يَدَهٗ عَلٰى سَلْمَانَ ثُمَّ قَالَ
لَوْ كَانَ الْاِيْمَانُ عِنْدَ الثُّرَيَّا لَنَالَهٗ رَجُلٌ اَوْ رِجَالٌ مِّنْ هٰؤُلَاءِ چراکه آنحضرت صلعم
بطرف قوم وی درین حدیث اشاره فرمود و نیز در آیت فقرهٔ لَمَّا يَلْحَقُوْا بِهِمْ اباسیکند از مدعای
ایشان. دوم درین فقره رمزیست لطیف باینکه تا حال با ایشان نه پیوسته اند مگر ضرورست (ای مخالفین ۱۲)
که با ایشان پیوسته خواهند شد پس از ائمهٔ مجتهدین و نیز از اکابر محدثین کسی دیگر بجز از امام با ایشان
نه پیوسته و بمرتبهٔ متبرکهٔ تابعیت فائز نشده چنانچه در فصل اول از باب هفتم خواهد آمد انشاء الله تعالیٰ
پس این گل دیگر شگفت در حق تصدیق احادیث با امام اعظم نه بغیر چونکه از بیان بالا دریافتی که
ذات بابرکت امام اعظم رض از ان قبیل بود که قبل از تولد وی آنحضرت صلعم بشارت وی فرموده پس بموجب

حدیث دوم را نیز باید شنید | چو آنها شنیدی تو این هم شنو | کنون رمز اسرار دیگر شنو ؎

حدیث دوم در شان امام اعظم رض و آن اینکه در شامی آورده که علامه ابن حجر مکی شافعی در خیرات
الحسان نوشته که بعضی از ان احادیث که از انها بر عظم شان ابو حنیفه رض بعمده ترین وجوهات
استدلال گرفتن میتوانند یکی این حدیث ست که فرمود آنحضرت علیه الصلوة والسلام مرفوع

فائده: امام اعظم را نقل احادیث بکار نیست بلکه اجتهاد
ف: رد قول متعصب
ف: اصل آیت بنگر حق تعالیٰ از فضل خود ... است که ... ناخوانده ... و بعض آنان ... پیغمبر علیه السلام ... از ایشان ... بعد ...
ف: بیان حدیث دوم در شان امام

زینة الدنیا سنة خمسین و مائة یعنی که زینت و خوبی دنیا در سنه ۱۵۰ یکصد و پنجاه بر گرفته شود و از جهت شمس الائمه کردری رض گفته که این حدیث خاص بر امام ابوحنیفه رض محمول ست چراکه از علمای کبار در سنه مذکور همون فوت کرده

گو ز تحقیق حق نبشت چنان	یعنی باین حدیث را بنگر	از افادات مکی ابن حجر
بو حنیفه رض وفات یافته آه	کاینحدیث ست در حق نعمان	که چو در سال یکصد و پنجاه
	برد همراه زیب و زینت دین	راست شد آنچه گفت قول متین

تنبیه در ذکر بعضی وجوه ترجیح مذهب امام اعظم بر دیگر مذاهب چو گشتی سر بسر واقف ز اسرار ز دیگر رمز حظ و لطف بردار

اول اینکه هرگاه که از ذکر بالا معلوم شد که بشارت داده شده و تعریف کرده شده در احادیث مذکوره بجز از امام اعظم کسی دیگر نیست و از آن پس هویدا است که چنین محامد تسبیه از انحضرت علیه السلام در حق وی برای آن می بود که قیام دین متین بر طریقه که مقصود شارع ست چنانکه از وی قیام پذیرد از احدی صورت نه بندد ورنه وجه تخصیص و تفرید وی به بشارت ضائع باشد پس لامحاله نتیجهٔ آن همین بر آمد که اصابت در مسائل دین محمدی علی صاحبه الصلوة والسلام مثل وی مماثل وی را نباشد پس بالضرور اولی بالاتباع از جمله ایمه همون باشد و بس - **دوم** اینکه بموجب حدیث صحیح که اِتَّبِعُوا السَّوَادَ الْاَعْظَمَ که از طرق متعدده مضمونش وارد ست چون در جمله فرقهای اهل اسلام نظر کرده شود قدیماً و حدیثاً جمعیتی و کثرتی که حق تعالی اتباع او را داده فرقهٔ دیگر را نصیب نشده پس نظر برین قبولیتیکه مذهب وی را هست عند الله مذهب دیگری را نیست **سوم** اینکه از عمران بن حصین بروایت ست که فرمود آنحضرت صلعم خَيْرُ اُمَّتِیْ قَرْنِیْ ثُمَّ الَّذِیْنَ يَلُوْنَهُمْ ثُمَّ الَّذِیْنَ يَلُوْنَهُمْ الحدیث متفق علیه و بروایت ترمذی از حضرت عمر رض اینکه فرمود علیه السلام اُوْصِیْکُمْ بِاَصْحَابِیْ ثُمَّ الَّذِیْنَ يَلُوْنَهُمْ ثُمَّ الَّذِیْنَ يَلُوْنَهُمْ ثُمَّ يَفْشُو الْكِذْبُ الحدیث از خیریت امت بموجب حدیث اول و نیز از وصیت آنحضرت صلعم بحکم حدیث ثانی صاف هویداست که احکام شرع و مسائل دین باید که گرفته شود ازین مردم بشرط ترتیب مذکور فِی الْحَدِیْثَیْنِ چنانچه مقتضای لفظ ثم همین ست پس باید که از پیشتر باقوال صحابه رض عمل کرده آید تا وقتیکه یافته شوند بعد ازان بقول تابعین بعد ازان بقول اتباع تابعین و بس و این ست تقاضای همین احادیث صحیحه - و چونکه نزدیک اهل سنت و جماعت از قرن صحابه رض تا قرن تبع تابعین کدام یکی مذهب سوای از مذاهب اربعه

مقرر و مُدَوَّن نگشت۔ و نیز منعقد گشت اجماع مرکب بر اینکه کرده نشود ہر آن امر یکه مخالف باشد از ائمہ اربعہ و حالانکه بجملۂ ائمہ اربعه نبود کسی تابعی بجز از امام ابوحنیفہ رضی اللہ عنہ چنانچه در باب ہفتم می آید انشاء اللہ تعالی پس دلالت کرد ہمین احادیث صحیحه ہمراہی اجماع بر اینکه برای اتباع مذہب امام اعظم رضی اللہ عنہ مقدم و اولی ست بر مذاہب دیگران و در مسائل اختلافیه حق بطرف وی ست رضی اللہ تعالی عنا و عنه و عن سائر المسلمین خُذ ہٰذا

گر ترا عقل ست و ادراک و تمیز	این دقائق کس نگوید ای عزیز	خُذ ہٰذا ۱۰

سلسلۂ پنجم در ذکر اسامی بعضی کتب مصنفه در مناقب امام رضی اللہ عنہ

اگر مشیر از بیان آن باید دانست که در صحیح مسلم ست روایت ابی ہریرہ رضی اللہ عنہ که آنحضرت فرمود اِنَّ اللّٰهَ تعالی اِذَا اَحَبَّ عَبْدًا دَعَا جِبْرَئِیْلَ فَقَالَ اِنِّیْ اُحِبُّ فُلَانًا فَاَحِبَّهٗ قَالَ فَیُحِبُّهٗ جِبْرَئِیْلُ ثُمَّ یُنَادِیْ فِی السَّمَاءِ فَیَقُوْلُ اِنَّ اللّٰهَ یُحِبُّ فُلَانًا فَاَحِبُّوْهُ فَیُحِبُّهٗ اَهْلُ السَّمَاءِ ثُمَّ یُوْضَعُ لَهُ الْقَبُوْلُ فِی الْاَرْضِ (ای فی قلوب اہل الارض) وَاِذَا اَبْغَضَ عَبْدًا دَعَا جِبْرَئِیْلَ فَیَقُوْلُ اِنِّیْ اُبْغِضُ فُلَانًا فَاَبْغِضْهُ قَالَ فَیُبْغِضُهٗ جِبْرَئِیْلُ ثُمَّ یُنَادِیْ فِیْ اَهْلِ السَّمَاءِ اِنَّ اللّٰهَ یُبْغِضُ فُلَانًا فَاَبْغِضُوْهُ قَالَ فَیُبْغِضُوْنَهٗ ثُمَّ یُوْضَعُ لَهُ الْبَغْضَاءُ (ای فی قلوب اہل الارض) **رواه مسلم** ماحصلش اینکه حق تعالی وقتیکه دوست دارد بنده را پس بالضرور بخواند جبرئیل را و میفرماید که ہر آئینه من فلان بنده خود را دوست میدارم پس تو نیز وی را دوست بدار۔ پس دوست میدارد او را جبرئیل پستر آواز میدہد در آسمان و میگوید که ہر آئینه حق تعالی دوست میدارد فلان را پس شما نیز او را دوست دارید پس دوست میدارند او را باشندگان آسمان۔ پستر نہاده میشود آن شخص را قبولیت در دلہای باشندگان زمین یعنی من بعد اہل زمین او را خود بخود دوست میدارند یعنی بلا باعث امور دنیویه مثل قرابت وغیرہ۔ و برای دشمن خدا نیز بجنسه ہمین سلسله جاری میشود انتہی مختصرا۔ پس معلوم شد که محبت و دشمنی خلق اللہ با کسی فرع ست مر محبت و دشمنی حق تعالی را با آن کس اِذَا عَرَفْتَ ہٰذَا فَنَقُوْلُ که بموجب این حدیث شریف مر امام اعظم رضی اللہ عنہ را قبولیت عظیم ست عند اللہ و عند الملائکه و عند اہل الارض جمیعا ورنه ہمین قدر جم غفیر را از علماء ورثة الانبیاء چه باعث بود که در منقبت وی رضی اللہ عنہ تا بدین درجه سرگرمی کردندی و چون از ہمین بخوبی واقف گشتی پس میگوئیم که کتب مصنفه در منقبت امام رضی اللہ عنہ بر دو قسم اند **قسم اول** آنکه علمای کرام و

فائده سلسلۂ پنجم در اسامی آن کتب که در ذکر مناقب امام رضی اللہ عنہ تصنیف شده اند

فائده مدیث ست که قبولیت و مردودیت عند الناس متفرع ست بر مقبولیت و مردودیت عند اللہ

فائده ذکر کتب قسم

عقود المرجان فی مناقب ابی حنیفۃ النعمان - قلائد عقود الدرر والمرجان فی مناقب النعمان - الروضۃ العالیۃ المنیفہ فی مناقب الامام ابی حنیفہ - ہر سہ گانہ مؤلفۂ ابو جعفر طحاوی کذا فی دائرۃ المعارف بستان فی مناقب النعمان مؤلفۂ شیخ محی الدین قرشی صاحب جواہر المضیہ - شقائق النعمان فی مناقب النعمان مؤلفۂ علامۂ زمخشری صاحب کشاف - کتاب شیخ محمد بن احمد الشعبی بقدر ۲ جزو
حنفی الفروع معتزلی الاصول ۱۲ منہ رح
کتاب موفق الدین بن احمد مکی خوارزمی متوفی ۵۶۸ سنہ ہجری - کشف الآثار مؤلفۂ عبد اللہ بن محمد حارثی - کتاب شیخ ظہیر الدین مرغینانی - الانتصار لامام ایمۃ الامصار مؤلفۂ مورخ یوسف بن فرغلی سبط ابن جوزی کہ دران مذہب امام رض را بر مذاہب دیگر ترجیح دادہ و مخالفین را بخوبی رد کردہ کتاب ابو عبد اللہ حسین بن علی ضیمری متوفی ۴۳۶ سنہ ہجری - کتاب ابو العباس احمد بن الصلت حمانی متوفی ۳۰۸ سنہ - کتاب محمد بن محمد الکردری البزازی متوفی ۸۲۷ سنہ - کتاب ابو القاسم عبد اللہ بن محمد بن احمد السعدی المعروف بابن العوام - کتاب مواہب الشریفہ - و ترجمۂ آن مسمی بہ تحفۃ السلطان فی مناقب النعمان مؤلفۂ ابن کاس - تبییض الصحیفہ فی مناقب الامام ابی حنیفہ مؤلفۂ خاتم الحفاظ شیخ جلال الدین سیوطی شافعی متوفی ۹۱۱ سنہ - عقود الجمان فی مناقب النعمان - مؤلفۂ امام حافظ ابو عبد اللہ محمد بن یوسف دمشقی شافعی کہ از تصنیف آن در مقام برقوقیہ واقع قاہرہ در ۹۴۲ سنہ ہجری فارغ شدہ - کتاب ابو یحیی زکریا بن یحیی نیشاپوری - کتاب ابو احمد محمد بن احمد شعبی نیشاپوری متوفی ۳۵۵ سنہ - الحیاض من صوب غمام الفیاض - مؤلفۂ شمس الدین سیواسی - الابانۃ فی رد المشنعین علی ابی حنیفہ - مؤلفۂ قاضی امام ابو جعفر احمد بن عبد اللہ شیرازی بلخی - قلائد العقیان - فی مناقب النعمان - و نیز خیرات الحسان فی ترجمۃ ابی حنیفۃ النعمان - ہر دو مؤلفۂ شیخ ابن حجر مکی شافعی - تنویر الصحیفہ - فی مناقب ابی حنیفہ - مؤلفۂ علامۂ یوسف بن عبد الہادی حنبلی - فتح المنان - فی مناقب النعمان مؤلفۂ شیخ عبد الحق محدث دہلوی - صحیفہ - فی مناقب ابی حنیفہ مؤلفۂ امام حافظ ذہبی شافعی متوفی ۷۴۸ سنہ ہجری - کتاب شیخ ابی یحیی زکریا بن یحیی نیشاپوری - و رسالۂ الفوائد المہمہ فی مناقب سراج الامہ مؤلفۂ علامۂ عمر بن عبد الوہاب عرضی شافعی چنانچہ در اوشحۃ الجید ست - رسالۂ حافظ ابی عبد اللہ شمس الدین محمد بن احمد ذہبی شافعی متوفی ۷۴۸ سنہ این رسالہ بقدر یک جزو ست در مناقب امام ابو حنیفہ چنانکہ وی خود در کتاب کاشف فی اسماء الرجال در ترجمۂ امام ہمام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالی عنہ بدین تصریح کردہ و غیر انہا

قسم دوم آنکه از علمای کبار مناقب امام را در کتب خود ذکر کرده و ثنای عظیم بر وی خوانده پس شمار آن موجب طوالت ست مگر محض بموجب مضمون خالی نباشد ذکر چندین از ان تحت الذیل مرقوم گشت [1] ابو الحسن بن احمد قدوری در اوائل شرح مختصر کرخی - [2] محمد بن عبد الرحمن غزنوی تلمیذ سغناقی در کتاب جامع الانوار - [3] احمد بن سلیمان بن سعید در آخر کتاب مسند - [4] شمس الدین یوسف بن عمر صوفی بکاروری در اوائل کتاب مضمرات شرح مختصر قدوری - [5] امام ابو عمر بن عبد البر مالکی متوفی ۴۶۳ سنه در کتاب استغنا و کتاب جامع العلم - [6] شیخ یوسف بن سعید سجستانی در اواخر منیة المفتی - [7] شیخ اسمعیل بن عیسی اوغانی مکی متوفی ۸۹۲ سنه در مختصر مسند - [8] شیخ محمد بن خسرو بلخی در اول کتاب مسند - [9] شیخ ابو البقاء احمد بن ابی الضیاء قرشی مکی در مختصر مسند - [10] ابو العباس احمد بن محمد غزنوی در مقدمه - [11] عثمان بن علی بن محمد شیرازی در کتاب الایضاح لعلوم النکاح - [12] ابو اسحق شیرازی در طبقات شافعیه - [13] امام نووی شافعی در تهذیب الاسماء و اللغات [14] حسام الدین صدر شهید در اواخر فتاوی الکبری - [15] ابن خلکان شافعی در تاریخ خود - [16] ابو الفداء شافعی در تاریخ ابو الفداء - [17] سمعانی شافعی در انساب - [18] تقی الدین تمیمی در اول طبقات - [19] امام محمد غزالی شافعی در اول کتاب احیاء - [20] شیخ ولی الدین ابی عبد الله محمد بن عبد الله خطیب شافعی صاحب مشکوة شریف در اسماء الرجال [21] امام مجد الدین مشهور بابن الاثیر در جامع الاصول - [22] قاضی القضاة ابو المؤید محمد بن محمود بن محمد خوارزمی در مسند - [23] شیخ عبد الوهاب شعرانی مالکی در میزان کبری - [24] شیخ محمد طاهر در مجمع البحار و مغنی - [25] شیخ عبد الحق محدث دهلوی در شرح اسماء الرجال بخاری و نیز در شرح سفر السعادت و تحصیل التعرف فی معرفة الفقه و التصوف و دیگر تصنیفات خود - [26] شیخ محمد بن علی حصکفی در در مختار - [27] سید احمد طحطاوی - [28] و محقق ابن عابدین صاحب شامی در شروح در مختار - [29] صاحب فتاوی برهنه در اواخر برهنه - [30] شیخ فرید الدین عطار در تذکرة الاولیاء - [31] صاحب مختار الاختیار در مختار الاختیار - [32] حافظ دراز پشاوری در فتح الباری شرح صحیح بخاری - [33] احمد بن سلیمان معروف بابن کمال پاشا در طبقات - [34] امام یافعی شافعی در مرآت الجنان - [35] صاحب هدایه در مختارات النوازل - [36] امام ذهبی شافعی در العبر باخبار من غبر - [37] امام حافظ محمد بن یوسف شافعی در سبیل الهدی والرشاد فی احوال خیر العباد مشهور بسیرة الشامی - [38] حافظ ابو الحجاج مزی در تهذیب الکمال - [39] صاحب سراجیه در فتاوای سراجیه - [40] ملا علی القاری در رسائل و طبقات خود انتهی ما فی الحدائق میگویم [41] همچنین امام فخر الدین رازی در تفسیر کبیر بعضی عجائب و مناقب امام ذکر کرده - [42] و در اشباه والنظائر - [43] و در دائرة المعارف -

ف ذکر قسم دوم

ف ابن عبد البر مالکی

ف عبد الوهاب شعرانی مالکی

واخبار الرجال - وفتاوای صلوة مسعودی - وارشاد الطالبین نیز مناقب امام مذکور اند - ومولوی عبد الحی در تعلیق ممجد بر موطای امام محمد و دیگر تصانیف خود ذکر کرده ونیز در خزینة الاصفیا موجود اند - لہذا در حق منکرین برین شعر ہندی ہی اختصار میکنیم ع

زحاسد کی بود زائل وقار عزت محسود	نہیں ہے معتقد اونکا اگر حاسد توکیا غم ہے	ہوا بی سجدہ وگر ابلیس کیا نقصان آدم کا
	اگرچہ سجدۂ تعظیم آدم را نکرد ابلیس	ہر چند کہ علمای ربانیین تا بامکان

در اظہار حق سعی بلیغ بکار برده فاما حاسدان بیدین در منقصت امام نیز حتی الوسع دقیقہ نگذاشته واز سخنانیکه امام عالی مقام ازان سراسر غافل وبی خبرست آنرا بطرف امام منسوب ساخته وبر افترای امام پرداخته اند چنانچه شخصی محمد بن جعفر خزاعی نام رسالۂ در قراءت شاذه تالیف نموده وآن جملہ قراءات را بطرف امام منسوب نمود چنانچه بعضی مفسرین را از دیدن آن رسالہ یقین آن شده وآن قراءات شاذه را در تفاسیر خود با امام منسوب نمودند وحالانکه در حق آن رسالہ علامۂ ابن حجر مکی شافعی در خیرات الحسان چنین مینویسد وَقَدْ صَرَّحَ جَمَاعَةٌ مِّنْهُمُ الدَّارَقُطْنِيُّ بِاَنَّ هٰذَا الْكِتَابَ مَوْضُوْعٌ لَا اَصْلَ لَهٗ وَاَبُوْ حَنِيْفَةَ بَرِئٌ مِّنْهُ یعنی جماعتی که دارقطنی نیز دران جماعت ست تصریح نموده برینکه آن کتاب موضوع ست وبی اصل وامام ابو حنیفہ ازان سراسر بری ست وہمچنین ناعاقبت اندیش دیگر رسالۂ در رد وتکفیر جناب امام عالی مقام نوشتہ بنام مجد الدین فیروز آبادی صاحب قاموس منسوب ساخت چون آن رسالہ از نظر علامۂ ابو بکر بن خیاط یمنی گذشت وی نزد صاحب قاموس سخنهای سخت ودرشت نوشت وتوبیخ نمود وی ازان انکار کرد وگفت که این افترای اعدای من ست بر من ومن یکی از معتقدین امام اعظم ام ومن کتابی را در مناقب امام نوشته ام چنانچه بالتفصیل امام شعرانی این را در الیواقیت والجواهر آورده بدین الفاظ وَدَسُّوْا علی شیخ الاسلام مجد الدین الفیروز آبادی کتابا فی الرد علی ابی حنیفة وتَكْفِيْرِهٖ وَدَفَعُوْهُ اِلٰى اَبِىْ بَكْرِ بْنِ الْخَيَّاطِ الْيَمَنِيِّ فَاَرْسَلَ يَلُوْمُ مَجْدَ الدِّيْنِ فَكَتَبَ اِلَيْهِ اِنْ كَانَ بَلَغَكَ هٰذَا الْكِتَابُ فاحرقه فانه افتراءٌ علیَّ من الاعداء وانا من اعظم المعتقدین فی ابی حنیفة وذکرت مناقبهٗ فی مجلد انتهی بہرحال - در در مختار وغیره آورده که بعضی از انجا از عبد الله ابن المبارک در وصف امام ابو حنیفه رض آمده این چند اشعار اند ع

اِمَامُ الْمُسْلِمِيْنَ اَبُوْ حَنِيْفَةَ	بِاَحْكَامٍ وَّاٰثَارٍ وَّفِقْهٍ	لَقَدْ زَانَ الْبِلَادَ وَمَنْ عَلَيْهَا
فَمَا فِى الْمَشْرِقَيْنِ لَهٗ نَظِيْرٌ	وَلَا فِى الْمَغْرِبَيْنِ وَلَا بِكُوْفَه	كَاٰيَاتِ الزَّبُوْرِ عَلٰى صَحِيْفَه
		اِمَامًا مَا صَارَ فِى الْاِسْلَامِ نُوْرًا

فائده — افترا بر امام

فائده — [illegible]

أمينا للرسول وللخليفه
وصان لسانه عن كل إفك
ومرضاة الإله له وظيفه
رأيت العائبين له سفاها
له في الأرض آثار شريفه
بأن الناس في فقه عيال
على من رد قول أبي حنيفه

يبيت مشمرا سهر الليالي
وما زالت جوارحه عفيفه
فمن كأبي حنيفة في علاه
خلاف الحق مع حجج ضعيفه
وقد قال ابن إدريس مقالا
على فقه الإمام أبي حنيفه

وصام نهاره لله خيفه
يعف عن المحارم والملاهي
إمام للخليقة والخليفه
وكيف يحل أن يؤذى فقيه
صحيح النقل في حكم لطيفه
فلعنة ربنا أعداد رمل

مختصر ترجمۂ اشعار اینکه یعنی هر آئینه بلاد و باشندگان آنرا امام اعظم رح باحکام و آثار و فقه مزین ساخت مثل زینت آیات بر مصحف پس در همه روی زمین و نیز در کوفه نظیر او نیست (و تخصیص کوفه بسبب علو شان اوست باعتبار علم و علما و لهذا الملقب بقبة الاسلام ست چنانچه نووی گفته) وگشت در اسلام امام و نور و امین برای رسول علیه السلام و خلیفه ۔ شب گزرانیدی در حالت کوشش و زنده داشتی شبها را و از جهت خوف خدائی بروز روزه ۔ و نگهداشت زبان خود را از هر افک و دروغ و همواره اعضای مبارکش از هر ناسزا پاک بود ند پاک بود از جمله محارم و ملاهی و مرضیات الٰهی وظیفۂ او بود پس مثل ابو حنیفه در بلندی مراتب کیست که امام خلق ست و نائب انبیا (بموجب العلماء ورثة الانبیاء) جمله حاسدان وی را سفیه دیدم خلاف حق با دلائل ضعیفه ۔ و چگونه ایشان کمینه نباشند که جائز نیست ایذا دادن بفقیه و خصوصا ابو حنیفه رض را که در روی زمین از وی آثار شریفه باقی ست و تحقیق در حق علم ابو حنیفه امام شافعی قولی فرموده که صحیح النقل ست و عجیب ۔ و آن اینکه همه مردم در علم فقاهت اولاد و بچگان ابو حنیفه اند که موجد علم فقه و مدون آن وی ست رض ۔ و هرگاه که فضلش چنین ست ۔ پس لعنت پروردگار ما باشد بشمار ریگ بر کسانیکه قول امام ابو حنیفه رض را رد کنند یعنی بطوریکه ازان تحقیر وی رض ثابت میشود چنانکه در تذکرة الراشد ست فافهم انتهی ۔ پس بچشم انصاف در قائل این مقال باید دید که این آن ابن مبارک ست که صحیح مسلم و نیز دیگر کتب حدیث از قواعد و فوائد او پر اند در حق لامذهبان زمانه ما لعنت ازان زمانه فرستاده اند و تا قیامت بر ایشان باقی خواهد ماند و اگر از کلام او مثلا اعراض نمایند ادعای ایشان که ما عامل بالحدیث ایم ظاهرا نیز باطل گردد فافهم

و در تذکرة الواعظین آمده که این چند اشعار امام شافعی در حق امام گفته **اشعار**

غدا مذهبُ النعمانِ خیرَ المذاهب	كالقمر الوضّاح خیر الكواكب	تفقّه فی خیر القرونِ مع التقی
فمشربُه لاشكّ خیرُ المشارب	ثلثةُ الافٍ والفُ شیوخِه	واصحابُه مثل النجوم الثواقب

یعنی گردید مذہب امام اعظم رح بہترین مذاہب مانند ماہ روشن کہ بہترین ستارگانست در خیر القرون فقاہت نمود با اتقا پس مشرب وی بلاشبہہ بہترین مذاہب است چہار ہزار استاذ میداشت و جملہ اصحاب وی مانند ستارگان روشن اند انتہی

سلسلۂ ششم در ذکر حسن عقل و کمال رای امام ہمام و ذکر بعضی از قیاسات وی رحمہ اللہ تعالی

و در حدیث شریف آمدہ اگرچہ در وی کلام کردہ شدہ عَنْ اَبِی هُرَیْرَةَ عَنِ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَمَّا خَلَقَ اللّٰهُ الْعَقْلَ قَالَ لَهُ قُمْ فَقَامَ ثُمَّ قَالَ لَهُ اَدْبِرْ فَاَدْبَرَ ثُمَّ قَالَ لَهُ اَقْبِلْ فَاَقْبَلَ ثُمَّ قَالَ لَهُ اقْعُدْ فَقَعَدَ ثُمَّ قَالَ لَهُ مَا خَلَقْتُ خَلْقًا هُوَ خَیْرٌ مِنْكَ وَلَا اَفْضَلُ مِنْكَ وَلَا اَحْسَنُ مِنْكَ الحدیث **وعن** ابْنِ عُمَرَ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ اِنَّ الرَّجُلَ لَیَكُوْنُ مِنْ اَهْلِ الصَّلٰوةِ وَالصَّوْمِ وَالزَّكٰوةِ وَالْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ حَتّٰی ذَكَرَ سِهَامَ الْخَیْرِ كُلَّهَا وَمَا یُجْزٰی یَوْمَ الْقِیٰمَةِ اِلَّا بِقَدْرِ عَقْلِهٖ كذا فی المشكوة یعنی روایت است از ابو ہریرہ رض کہ آنحضرت صلعم فرمود وقتیکہ حق تعالی عقل را پیدا کرد فرمود او را استادہ شو پس استادہ شد پسترش فرمود پس شو پس پس شد پسترش فرمود پیش بیا پس پیش آمد پسترش فرمود بنشین پس بنشست پسترش فرمود کہ پیدا نکردم خلقی را کہ از تو بہتر باشد و نہ افضل از تو و نہ احسن از تو و نیز فرمود علیہ السلام کہ ہر آئینہ باشد مردی از اہل نماز و روزہ و زکوۃ و حج و عمرہ تا آنکہ ہمہ سہام خیر را ذکر فرمود مگر دار و مدار جزا در قیامت بقدر عقل وی ست ازین حدیث خوبی عقل نیک بخوبی ظاہر ست

ولنعم ما قال المولوی **مثنوی**

زانکہ عقلت جوہرست این دو عرض	بس نکو گفت آن رسول خوش جواز	ذرۂ عقلت بہ از صوم و نماز
این دو و تکمیل آن شد مفترض		چونکہ این را دانستی پس بدانکہ در

توصیف عقل امام رض ابن حجر مکی رح در قلائد العقیان و نووی در تہذیب نوشتہ کہ علی بن عاصم گفتہ کہ اگر عقل ابو حنیفہ رض با عقل نیمۂ خلائق ہمہ روی زمین وزن کردہ شود ہر آئینہ عقل امام بر ایشان غالب آید۔ و نیز یزید بن ہارون میگوید کہ من از ہزار شیوخ خواندم و علم اخذ نمودم لیکن قسم بخدا است کہ من کسی را از ابو حنیفہ زیادہ اورع و احفظ انسان و اعقل زمان ندیدم۔ و نیز ابن حجر مکی در خیرات الحسان نوشتہ کہ امام شافعی رض میگوید کہ از ابو حنیفہ عقیل تر کسی پیدا نشدہ۔ و نیز نوشتہ کہ امام شافعی رض از امام مالک رض حال چند مردم استفسار نمود پس مالک رض او را جواب داد پسترا از حال ابو حنیفہ

فائدہ سلسلۂ ششم در ذکر حسن عقل امام

فائدہ تحسین عقل بعد حدیث

فائدہ ذکر عقل امام

الشان

ازوی پرسید پس امام مالک فرمود سُبْحَانَ اللّٰهِ لَمْ أَرَ مِثْلَهُ تَاللّٰهِ یعنی قسم بخداست که مثل ابو حنیفه کسی را ندیدم - از اینجاست که جلال الدین سیوطی رح در تبییض الصحیفه آورده که روایت کرده شد از حجر بن عبد الجبار که بقاسم بن معن بن عبد الرحمن گفته شد که آیا راضی گشتی بدینکه از غلامان ابو حنیفه شوی وی جواب گفت که ننشست کسی نزد کسی که وی زیاده نفع برداشته باشد از مجلس امام ابو حنیفه رض ولنعم ما قیل قطعه

لِقَاءُ النَّاسِ لَيْسَ يُفِيدُ شَيْأً	سِوَى الْهَذَيَانِ مِنْ قِيلٍ وَّقَالِ
فَأَقْلِلْ مِنْ لِقَاءِ النَّاسِ إِلَّا	لِأَخْذِ الْعِلْمِ أَوْ إِصْلَاحِ حَالِ

در مقدمهٔ هدایه ونیز در تاریخ ابن خلکان ست ونیز جلال الدین سیوطی در تبییض الصحیفه آورده که باری امام شافعی از امام مالک رح پرسید که آیا امام ابو حنیفه رض را دیدهٔ گفت بلی دیده ام که وی چنین مردی بود که اگر تو باوی درین ستون (که در پیش تو موجود ست) گفتگو کردی وامام ابو حنیفه خواستی که آنرا از طلا ثابت کند پس هر آئینه ثابت کردی آنرا بحجت - در تاریخ ابن خلکان ست که جعفر بن ربیع میگوید که تا پنج سال بخدمت امام ابو حنیفه ماندم پس وی رض در سخن گفتن بلند آواز می بود و در قیاس امام - از اینجاست که در مسند خوارزمی بسند خود آورده که اعمش گفت که ابو حنیفه رح مواضع فقه دقیقه وغوامض علم خفیه را بخوبی میداند وآنرا در مقام سیاه و پر ظلمت از وسیع روشنی چراغ قلب خود بخوبی می بیند ازین باعث آنحضرت علیه السلام فرمود که وی چراغ امت من ست انتهی - دمو فوق تر باینقول ست آنچه از مولانا مولوی محمد اشرف علی صاحب در دوربینی امام رض بمن رسیده که میفرمود که از بعضی علمای متبحرین کتب سماویهٔ سابقه شنیده ام که در توریت یا زبور حق تعالی حلیه حبیب خود محمد صلعم را بیان فرموده واز سر تا پای هر عضو را تشبیه بتّن داده مگر اعضای ستوره را ذکر نفرموده که بیفائده بود که هر کس آنرا نتوانست دید پس مطابقت حلیه غیر ممکن بود و در انجا ناف را تشبیه داده است و زانو را ذکر نفرموده پس این دلیل صریح ست بر آنکه زانو از اعضای ستوره است نه ناف فافهم وتفهم ستأم فان فیه من اصابة رای الامام من بین الانام - در معدن وصلوة مسعودی هر دو کتب آورده که از امام صاحب رح یکی از علما پرسید که شما گاهی بر اجتهاد خود پشیمان شده اید فرمود بلی یکبار وآن اینکه مردم از من پرسیدند که زنی حامله وفات یافته ودر شکمش بچه حرکت میکند پس با او چه کرده شود پس ایشانرا گفتم که شکم حامله بطرف چپ چاک کرده بچه را بیرون کنید پس تا افسوس خوردم که برای تکلیف دادن مُرده اینچنین حکم چرا دادم ومن نمیدانم که آن بچه زنده بیرون کرده شده یا مرده

عالم مذکور گفت که ای امام انتقام افسوس نیست بلکه فضل خدای تعالی شامل حال تست که آن بچه خاص منم واز برکت اجتهاد تو زنده بیرون شده بدین مرتبه رسیده ام۔ **لطیفه** در حدائق آورده که بسبب انتقال امام ابو جعفر صاحب معانی الآثار از مذهب امام شافعی بطرف مذهب امام ابو حنیفه اینکه وی روزی از خال خود امام مزنی تلمیذ امام شافعی سبقی میگرفت که در سبق وی همین مسأله در پیش آمد که اگر زنی حامله بمیرد و در شکم وی بچه زنده باشد پس بخلاف مذهب امام ابو حنیفه نزد امام شافعی شکم زن مرده چاک کردن برای بچه بیرون آوردن جائز نیست بمجرد خواندن این مسأله از جای خود برجست و گفت که من گاهی پیروی این شخص نخواهم کرد که وی از هلاکت مثل من مردی پروائی نمیدارد۔ چراکه امام طحاوی در شکم مادر خود زنده بود که مادرش فوت نمود مردم شکم مادرش را شق نموده ویرا زنده از شکمش بیرون آوردند۔ خال وی اینحال از وی مشاهده کرده گفت بخدا که تو فقیه نخواهی شد۔ لهذا بعد تحصیل علوم اکثر بزبان مبارک راندی که رحمت کند الله تعالی بخال من واگر زنده بودی بمذهب خویش امام شافعی کفارهٔ یمین بروی لازم آمدی **ودرین مسأله بیان** تفصیل انتقال امام طحاوی ست از مذهب شافعی بمذهب حنفی بخلاف روایت دیگر که بسبب دقت قیاسات امام اعظم وی مذهب امام را قبول نمود و مآل هر دو روایت واحد ست مگر فرق اجمال و تفصیل میدارد۔ **لطیفهٔ دوم** از امام ابو حنیفه رض که وقت استفسار از مشاجرات صحابه رض از وی مشهور ست که فرموده ﴿طَهَّرَ اللهُ سُيُوفَنَا عَنْ هٰذِهِ الدِّمَاءِ فَلْنُطَهِّرْ اَلْسِنَتَنَا مِنْهَا﴾ (پاک کنیم زبانهای خود را از آن ۱۲) سبحان الله که چگونه مختصر عام فهم جوابی فرموده۔ **در تاریخ** ابن خلکان در بیان ابن ابی لیلی نوشته که قاضی ابن ابی لیلی برای انفصال مقدمات و فتوی در مسجد کوفه می نشستی روزی وی از عدالت گاه برخاسته بطرفی میرفت در راه زنی را دید که وی مردی را یَا ابْنَ الزَّانِيَيْنِ یعنی پسر دو زناکار که والدین او بند میگوید از شنیدن آن قاضی صاحب رض از انجا واپس بعدالت آمد و آن زن را طلب نمود وقتیکه حاضر گشت ویرا ایستاده کرده اجرای دو حد قذف را بروی حکم داد۔ هرگاه که جز این معامله با بو حنیفه رض رسید فرمود که ابن ابی لیلی درین واقعه شش جا خطائی کرد۔ **اول** چونکه وی از عدالت برخاست هم توقت باز پس آمدن او را نبود۔ **دوم** از زدن حدود در مساجد آنحضرت علیه السلام ممانعت کرده۔ **سوم** زن را نشانیده جامه پوشیده حد زدن بود۔ **چهارم** بر قاذف جماعت بلکه واحد فقط حدی واجب میشود نه دو۔ **پنجم** دو حد زدن متواتر نبود بلکه حد دوم وقتی جاری گشتنی بود که قاذف از ضرب حد اول تندرست گشتی

فائده لطیفه اول

فائده لطیفه سکوت از مشاجرات صحابه

فائده گرفتن امام شش خطا در فیصلهٔ ابن ابی لیلی

لطیفه دوم

ششم بغیر از کدامی مدعی بحد جاری گشت - **وقتیکه** خبر این اعتراضات با بن ابی لیلی رسید پس وی نزدیک خلیفه رفته شکایت کرد که جوانی ابو حنیفه نامی در احکام من معارضه میکند و بر خلاف حکم من فتوی میدهد او را ازین ممانعت کردن لازم ست پس خلیفه نزدیک امام مردی فرستاده وی را از فتوی دادن ممانعت کرد - **بعد** از مرور چند یوم ازین واقعه روزی امام صاحب رح در خانه با زن و پسر حماد رض و دختر خود نشسته بود که آن دختر پرسید که من روزه دارم و از دندان من خون بر آمد و تا انقدر آب دهن بزیر انداخته ام که حالا بزاقم بالکل سپید گشته پس از فرو بردن بزاق من روزهٔ مرا خللی هست یا نه - امام رض فرمود که تو این مساله را از برادر خود حماد دریافت کن که مرا خلیفه از فتوی دادن منع کرده است انتهی سبحان الله که آنجناب پابندی حکم حاکم تا بدینغایت کرد که در حالت تنهائی نیز سر موازان تجاوز روا نداشت - بعد از چندی خود نائب کوفه را در مسائل فقهیه اشکالها و داد بنا چاری رجوع با بی حنیفه رض نمود و ازان باعث باز امام را اجازت افتای عام داده شد - **پس** وای بران دشمنان خرد (یعنی منکرین قیاس) که بسبب کمال خرد که عنایتی عالی ست از حق تعالی بران صاحب خرد خرده کرده خرده بینی میکنند و این بیخردان اینقدر نمیدانند که امتیاز انسان از دیگر حیوانات محض بسبب خرد ست پس پس هر قدر که خردش زائد شرافتش بسیار میباشد و لنعم ما قیل ۵

کتاب و سنت و اجماع اسلاف　　قیاس راسخون فی العلم برحق
تو گر بیرون روی زین اصل یک گام　　بر افتادی ز راه دین و اسلام

سه چیز ست اصل شرع ای من صاف
بود با هر سه اصل شرع ملحق

از ینجاست که در مسند خوارزمی آورده که امام محمد بن حسن شیبانی رح در مسند خود از ضحاک از ابن عباس رض روایت کرده که پیغمبر فرمود که - هر آئینه رای حسن صاحب خود را بی پروا مینهند - از ینجاست آنچه در خیرات الحسان علامه ابن حجر مکی آورده که چونکه امام اعظم رح با تلامیذ خود در علوم دین باریک رفته پس بباعث دقت قیاسات مذهب ایشان رحمهم الله امام مزنی رح شاگرد رشید امام شافعی رض اکثر اوقات کلام امام اعظم رح را مطالعه میکردی تا آنکه این امر وی امام طحاوی خواهر زادهٔ امام مزنی را (که صاحب شرح معانی الآثار ست و از وی میخواندی) برین بر انگیخت که از مذهب امام شافعی انتقال کرده مذهب حنفی اختیار نمود عبارتش این ست و لدقة

قِیَاسَاتِ مَذْهَبِهِمْ كَانَ الْمُزَنِيُّ يُكْثِرُ النَّظَرَ فِي كَلَامِهِمْ حَتّٰى حَمَلَ ذٰلِكَ ابْنَ اُخْتِهِ الْاِمَامَ الطَّحَاوِيَّ
عَلٰى اَنِ انْتَقَلَ مِنْ مَذْهَبِ الشَّافِعِيِّ اِلٰى مَذْهَبِ اَبِيْ حَنِيْفَةَ كَمَا صَرَّحَ بِذٰلِكَ الطَّحَاوِيُّ بِعَيْنِهٖ انتہی
چنانکہ ملا علی قاری نیز در رسالہ جواب امام الحرمین بدین اشارہ کردہ حیث قال۔ وَاِنَّمَا الْاِعْتِبَارُ
فِيْمَنْ يَّنْتَقِلُ مِنَ الْعُلَمَاءِ كَمَا وَقَعَ لِلطَّحَاوِيِّ وَغَيْرِهٖ مِنَ الْكُبَرَاءِ **و در تراجم حنفیہ با قدری**
تغیر این را بالتفصیل درج کردہ کہ تلخیصش اینکہ امام ابو جعفر طحاوی رح از مزنی میخواندی و کتب مذہب
حنفیہ را مطالعہ بسیار میکردندی امام مزنی شافعی المذہب کہ **خال** وی بود روزی از بحث بروی ناراض
گشتہ گفت واللہ چیزی نخواہی آموخت از شنیدن آن از وی امام طحاوی بغضب در آمدہ از انجا بیرون
شدہ بتحصیل علم فقہ ابو حنیفہ رضہ مشغول گشت تا بدین غایت رسید و از طرف مذہب شافعیہ بطرف مذہب
حنفیہ رجوع نمود۔ و ہر گاہ کہ درس میداوی و یا کدام مسالہ مشکل را جواب میگفتی میفرمودی کہ اللہ تعالی بر
خال ما رحم کناد و اگر زندہ ماندی ہر آئینہ کفارہ یمین بروی لازم آمدی انتہی **-لہذا** در برہنہ از فضول
ستہ از حجۃ الاسلام محمد امام غزالی شافعی رح می آرد کہ وی رضہ فرمود بِاللّٰهِ الَّذِيْ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ کہ معتقد من
آنست کہ ابو حنیفہ رضہ غواص ترین امت مصطفی ست صلعم بر حقائق معانی فقہ اما چون فہم ما در بعضی مسائل
بر غور سخن او نرسید بر ما لازم شد بحسب فہم خود بر موجب اجتہاد خود عمل کردن انتہی۔ **و جلال الدین**
سیوطی در تبییض الصحیفہ آوردہ کہ خطیب از محمد بن احمد بلخی روایت کردہ کہ من از شداد بن حکیم شنیدم
کہ میگفت ندیدم کسی را عالم زیادہ از ابو حنیفہ **و نیز** خطیب از یحیی بن معین روایت کردہ کہ گفت
شنیدم از یحیی بن سعید القطان کہ میگفت من نشنیدم ہیچ چیزی عمدہ از رای ابو حنیفہ رضہ و من اکثر
اقوال ویرا اخذ نمودہ ام **و گفت** یحیی بن معین کہ یحیی بن سعید در فتوی قول کوفیان را اخذ کردی
و از ایشان قول ابی حنیفہ را اختیار کردی و اتباع رای وی کردی **و از نجاست** انچہ در خیرات
الحسان ست کہ یحیی بن سعید القطان گفت کہ نشنیدہ ام (یعنی دیدن چہ معنی دارد کہ شنیدہ نیز نشد)
مستحسن و صواب زیادہ تر از رای ابو حنیفہ رضہ **و گفت** مکی بن ابراہیم کہ امام ابو حنیفہ از اہل زمانہ خود
عالم زیادہ است **و گفت** عبداللہ بن المبارک کہ حسن بن عمارہ را دیدم کہ رکاب امام ابو حنیفہ گرفتہ
میگفت کہ قسم بخدا است کہ در فقہ عمدہ تر کلام کنندہ و نیز حاضر جواب از شما کسی را ندیدہ ام و شما سردار
آنانید کہ آنہا در علم فقہ در زمانہ تو گفتگو کردہ اند و آنیشان در حق تو کلام نمیکنند مگر از روی حسد۔

ف ایضاً بالتفصیل

ف قول امام غزالی

ف تعریف امام از رسالہ سیوطی

ف ...

ف ...

ونیز در خیرات الحسان ست که وَلَا شَكَّ اَيْضًا اَنَّ الْاِمَامَ اَبَا حَنِيْفَةَ كَانَ لَهٗ حُسَّادٌ كَثِيْرُوْنَ
فِيْ حَيَاتِهٖ وَبَعْدَ مَمَاتِهٖ الخ ونیز قول ابن عبد البر مالکی را نقل کرده که كَانَ اَبُوْ حَنِيْفَةَ يُحْسَدُ وَيُنْسَبُ
اِلَيْهِ مَا لَيْسَ فِيْهِ وَيُخْتَلَقُ اِلَيْهِ مَا لَا يَلِيْقُ بِهٖ وہم درین کتاب ست که ابو یوسف گفت که ندیدم کسی را
که زیاده تر میداند تفسیر و حدیث را از ابو حنیفه و میبود زیاده بصیر از من در حدیث و کارہائی را که ابو حنیفه کرد
دیگران ازان عاجز اند و باوجود این حاسدین او بسیار اند و این سُنّتِ الله تعالی ست در مخلوق خود
وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّٰهِ تَبْدِيْلًا وہم درین کتاب ست که اگر اراده نجات در آخرت میداری پس اعتقاد
این باید داشت که ہر یکی از ائمهٔ مجتهدین و علمای عالمین بر ہدایت و رضای الٰہی اند و ہمه ایشان ماجور اند
در جمیع حالات باتفاقِ ائمه نقل و برہان و در حدیث بیهقی ست که اختلاف اصحاب من برای شما رحمت
است انتهی مختصراً

بدرگاه حق خوار باشد بسے		ز اعظم چو راضی نگردد کسے	

چراکه وی رضی الله تعالی عنه بالاتفاق مصداق اینحدیث ست مَنْ يُّرِدِ اللّٰهُ بِهٖ خَيْرًا يُّفَقِّهْهُ فِي
الدِّيْنِ چنانکه از دیدهٔ اہل انصاف محتجب نیست لهذا ہم درین کتاب آورده که گفته شد ثوری را وقتیکه زیر
سر او کتاب الرہن ابو حنیفه دیده شد که تو این را آیا مطالعه میکنی گفت که من دوست میدارم که نزد من
ہمه کتب او میباشد۔ و ابو یوسف گفت که ثوری متابعت امام رض از من زیاده میکند

سلسلهٔ ہفتم در ذکر بعضی از فراستهای امام ہمام رضی الله تعالی عنه

باید دانست که در حدیث شریف آمده اِتَّقُوْا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَاِنَّهٗ يَنْظُرُ بِنُوْرِ اللّٰهِ تعالی یعنی بپرہیزید از فراست مؤمن که وی نوریکه
از حق تعالی یافته نظر میکند در سرائر و ضمائر مردم پس ازینحدیث فراست برای ہر مومن ثابت میگردد
لهذا درین مقام لازم دانستم که چندی از فراسات امام تبرکاً نیز درج نمایم تا که معلوم جمله منصفین
مجتنب از متعصبین گردد که بلاریب و شک امام رض مصداق حدیث صدر ست و در بریہنه آورده که
امام رض در فراست چنان بود که ہرچه میگفت چنان میشد۔ بداود طائی فرمود که تو خلوت میگیری
بعبادت و با بو یوسف گفت تو میل بدنیا خواہی کرد پس ہمچنان شد و داود طائی یکی از تلامذهٔ
امام ست چنانچه ملا علی القاری در رسالهٔ مذکوره مکرر آورده که داود طائی از اصحاب حنفیه رض بود و شیخ
المشایخ از سادات صوفیه چراکه وی رح شیخ معروف کرخی بود و وی شیخ سری سقطی بود و وی شیخ جنید
بغدادی بود تا آنکه در حق داود طائی گفته شد که اگر وزن کرده شود اہل دنیا و داود طائی ہر آئینه گران
(یعنی سرداران ۱۲)

ف حسد ورزیدن با امام رض از حسد
ف ابو یوسف امام را افضل میدانست در حدیث و تفسیر از خود
ف ضرورت نجات
ف اختلاف علما رحمت ست
ف در اتباع ثوری امام را
ف سلسلهٔ ہفتم در فراستهای امام
ف ثبوت فراست از حدیث
ف ذکر فراست اول
ف ذکر داود طائی و تلمذ وی بر امام رض

وزن آید بر ایشان داود از روی زہد و صلاح **و در** تذکرة الاولیا آورده که داود طائی تا بست سال شاگردی امام رض کرده. **فراست دوم** در خیرات الحسان آورده که نزدیک حضرت امام صاحب رح ذکر داود طائی آمد فرمود که وی ستاره ایست که راه روندگان از وی ہدایت می یابند و علم ست که قبول میکند او را دل مؤمنان پس ہمچنان شد. **فراست سوم** در بر ہنه از امام یافعی شافعی که مورخی ست معتبر آورده و نیز امام نووی در تہذیب آورده که قاضی اسمٰعیل بن حماد بن ابی حنیفه رضی الله عنہم را ہمسایهٔ بود طحان (یعنی آرد کننده) که رافضی بود و او را دو بغل (ای استر) بود یکی را ابوبکر گفتی و دیگری را عمر شبی او را یکی ازان دو لگد زد و بکشت امام گفت که جد من (ای امام اعظم رح) خبر داده است باین نظر کنید که قاتل او عمر خواہد بود چون تفحص نمودند ہمچنان بود انتہی. **لطیفه** یکی از امرای روافض برای قضای بول و غائط قد مجای آباد کرده و دران مکان غلیظ نام حضرت عمر رض بر دیوار بر مقابل تحریر نمود روزی عالم سنی را بہبانه طلبید و چون وی را باداء قضای حاجت ضرورت افتاد ایشان او را بآن مستراح رہبری نمودند چون برای قضای حاجت ضروری نشست دید که رو بروی وی نام خلیفهٔ ثانی دران جای ناپاک درج ست مجبور شده از انجا بیرون آمد پس آن رافضی از روی استہزا تبسم نمود آن عالم دانست و فی الفور فرمود صدق الله تعالیٰ که در حق حضرت عمر رض چه راست ارشاد فرمود اَشِدَّآءُ عَلَی الْکُفَّارِ که رعب و خوف او در قلوب روافض بچه قدر استیلا یافته که در حالت قبض شکم وقت قضای حاجت چون اہل رفض بر دیوار نوشته نام او را می بینند از خوف آن مقعد ایشانرا ازان استرخای کلی شده بوجه اتم فراغت ایشان ازان میشود و بعلاج اطبا ایشانرا درین باب گاہی حاجتی نمی افتد پس نادم گشت آن تبسم کننده. **لطیفهٔ دیگر** چونکه این ناریانرا اکثر باسلف اخیار حسدی تا بغایت رسیده که نام بزرگان سابقین را بابانتی ضرور یاد میکنند تا آنکه در شہر فیض آباد ملک او ده رافضیی بود که از رؤسای شہر دہلی از اہل تسنن بمکان وی رفت آن رافضی تصویرات چند پیش نمود ازانجمله تصویری را بیرون کرده که صورت بزازی یعنی جامه فروشی نوشته بیک دستش تہان جامه است و بدست دیگرش گز یعنی ذرع مگر قدری شکل گز ناقص کرده گفت که این را می شناسی که این امام شما ست ابو حنیفه رح مگر ببین که خیانت کرده و گز را ناقص ساخته این چه قدر بد دیانتی ست که امام شما میکند فی الفور بجوابش گفت که این اعزاز امام ما

ف: ذکر فراست دوم

ف: ذکر فراست سوم

ف: ذکر لطیفه رفض بغض صحابت عمر

ط: لطیفه دیگر

عین ترحم ست بر اہل تشیع آن شیعه گفت چگونه گفت اگر گز بحالت خود چنانکه مزعوم شماست باقی بودے
بحالت غسل دادن مردۂ شیعه را از ان از جهت درازی گز و بریده سر گز تا بدماغ وی در وقت گفتن
مجتہد ایشان گز کن باگز کن رسیدی پس امام رحم بر شیعه کرده گز را ناقص نموده بر شما شکر آن لازم ست
نه شکایت وی رافضی موصوف بکمال نادم گشت ۔ **فراست چهارم** در خزینة الاصفیا آورده که متصل
مسجد امامؓ کودکان گوی میباختند اتفاقاً گوی ایشان در مجلس حضرت امامؒ در افتاد هیچ کودکی را یارای
آن نبود که گوی خود را از انجا بیرون آرد کودکی از ان میان گفت که من میروم و بیرون می آرم گستاخانه برفت و آن گوی را بیرون آورد حضرت
امام چون چنین دید فرمود که این کودک حلال زاده نباشد چون تفحص کردند همچنان بود پرسیدند که یا حضرت چگونه دانستی فرمود که اگر حلال زاده
بودی حیا او را مانع آمدی ۵ | جرم گنا و مدعی از فعل او درست | گو را خطای مادر او خاکسار کرد

ف ذکر فراست چهارم

فراست پنجم در حدائق از دائرة المعارف آورده که امام ابو یوسفؒ میفرمود که پدرم وفات یافت
و من صغیر سن بودم مادرم مرا برای آموختن کار نزدیک گازری می برد در راه من حلقۂ مجلس امام
ابو حنیفه را دیدم پس در انجا رفته بنشستم مادرم مرا از انجا کشیده می برد و من از انجا نمی رفتم آخر
مادرم با امامؓ فرمود که من زنی بیوه ام و این کودک یتیم ست تار ہا را رشته گذاره با آن میکنیم ۔
معلوم نیست که شما این طفل را چه گفته بجائیکه می برم نمیرود امامؓ فرمود که این را در ینجا بگذار که وی علم را
خواند و عنقریب در صحنهای فیروزج با روغن فستق فالوده نوشند ۔ امام ابو یوسفؒ فرمود وقتیکه مرا
قضا داده شد روزی من با خلیفه رشید در صحن فیروزه (ای پسته ۱۲) نشسته بودم که نوکر خلیفه فالوده آورد خلیفه مرا
گفت که این فالوده را بنوش و این فالوده از ان قسم ست که هر وقت اینچنین تیار کرده نمیشود
من این سخن را شنیده تبسم نمودم خلیفه از من وجه تبسم دریافت نمود من همین قصه را تمام بیان نموده
کرامت امامؓ را ظاهر ساختم خلیفه گفت که بیشک علم فوائد می بخشد و در دنیا و آخرت مراتب را بلند
میکند بعد گفت که حق تعالی بر امام ابو حنیفه رحم کناد که ویؓ بچشم عقل آن چیزها را میدید که دیگران
بچشمان سر دیدن نمیتوانند **فراست ششم** همچنین از فراسات و کرامات امام ست آنچه مسعودی

ف ذکر فراست پنجم

وغیره آورده که امام صاحبؒ در آخر ایام عمر خود حماد رح پسر خود را فرمود که سه سخن را از من وصیت گیر
یکم اینکه معلوم میشود که مرگم قریب رسیده مگر صبر کن و تحمل نما که کار مردانست ۔ **دوم** اینکه من زدہ
شوم مگر هیچ کسی از یهود و نصاری مرا نزد الا مسلمانی که از مزنیه (ای زن فاحشه) باشد **سوم** اینکه

ف ذکر فراست ششم

اندر سه روز بعد از وفاتم فتنهٔ عظیم پیدا گردد پس تا سه روز مرا در حجرهٔ تاریک بعد از نماز جنازهٔ من مرا پنهان ساز و جنازهٔ جعلی را بجای من در قبرش کن تا مردم پندارند که لاش من است پس بعد پنهان شدن که بسبب حسد حسودان خلیفه بزدن امام رضی الله عنه حکم نمود پس هر همه از زدن امام انکار نمودند مگر بعضی که بامید متاعی از دنیا حکم سلطان بجا آوردند و چون امام رضی الله عنه را از ان سانحهٔ عظیم وفات شد و نمود پس حماد رضی الله عنه بعد از نماز بر جنازهٔ امام رضی الله عنه لاش مبارکش را در خانهٔ تاریک از مردم مختفی نمود و جنازهٔ فریبی را بجای امام از خانه بیرون ساخته مدفون ساختند. پستر حسودان در میان خود مشوره نمودند که شاید سلطان از ما مضی نادم شده ما را عقوبت فرماید۔ پس لازم که هر یکی از ما در حق امام رضی الله عنه پیش خلیفه موقع بموقع یکی در پس غیبت دیگری مغموم شده بطوریکه سلطان را بر افترای ما خیال نیاید خوابی بیان نماید و بیان هر یکی از بیان دیگری مخالف باشد مگر معبّر آن (بصیغهٔ اسم مفعول) متحد باشد. و آن اینکه جسم امام در قبر مسخ شده بر حالت اصلی خود نمانده۔ و بعد از اتمام این مشوره در حالت شب ملک مرده را کفن پوشانیده بگور امام رضی الله عنه در کردند و لاش امام رضی الله عنه را (که جعلی بود) بیرون کرده بجای دیگر دفن نمودند و چون پیش سلطان مردم بسیار از ان منافقان خوابهای متفرق را با غایت دلسوزی بیان نمودند بسبب کثرت بیانات سلطان را در حق امام بدگمانی متحقق شد آخر الامر بکنیدن قبر امام رضی الله عنه حکم نمود پس بعد از ملاحظهٔ سگ قبرش را بند کنانیده سلطان حماد رضی الله عنه را طلبیده گفت که براستی بگو که در پدرت چه عیب پنهانی چنین بود که بسبب آن در قبر بصورت سگ گشته ورنه مثل پدر تو ترا نیز زنده نمانم۔ حماد رضی الله عنه بجا آورده فرمود که اَلْعِیَاذُ بِاللّٰهِ اگر پدرم را می‌شناسی حالا پدر بزرگوار خود را بتو بنمایم خلیفه گفت بلی چون سلطان دران حجرهٔ تاریک رسید حماد چون پرده کفن از روی مبارکش برداشت پس بموجب ع

ای می‌شناسم ۱۲

همه حجره منیر تو رویش مزین شد ع

خساره‌اش بس نازنین در زیر زلف عنبرین | روحم فدا کای چهرهٔ زیبا جبین
چون آفتاب صبحدم نمیش ز روی نمیش برون | قلبم بخاک پای تو ای نازنین

ای بر قدم تو ۱۲

و فرمود که پدرم این است نه آنکه دیده و این روز چارم بود از وفات امام بعده حماد رضی الله عنه سلطان را از همه وصیت امام اطلاع داد و سلطان از کرامت امام متعجب شده چونکه از حال ضارب امام که مختفی بود تفتیش نمود تند

فی الحقیقت بسیر مرثیه بر آمد ع

آنخداوندان که ره طی کرده اند | گوش با بانگ سگان کی کرده اند
هین تو کار خویش کن ای ارجمند | رو که ایشان ریش خود بر میکنند

فراست هشتم علامهٔ عبد الوهاب

[illegible]

شعرانی در میزان کبری آورده که بعد از خالی شدن مسند قضا ابو حنیفه را خبر رسید که پیش خلیفه مردم
گفتند که جستجوی قاضی برای قضا بسیار نمودیم پس اَورَعُ الناس و اَعلَمُ الناس از امام اعظم کسی را
نیافتیم ع ای روشنی طبع تو بر من بلا شدی ✽ و نزدیک ست با و سفیان ثوری و صلة بن
اشیم و شریک رحمهم الله پس امام اعظم رح ایشان را فرمود که من از تخمینه و فراست در شما میگویم و آن اینکه
من زده شوم و محبوس گردم مگر باکی بدان نخواهم داشت **و اما** سفیان پس بگریزد **و اما** صلة بن
اشیم خود را احمق سازد **و اما** شریک پس گرفتار گردد (یعنی در قضا) پس همچنان شد که از امام ارشاد
گشته بود **اما** سفیان پس لباس بدل ساخته و عصا را بدست کرده بطرف بلاد یمن بیرون شد
و در خروج کسی او را نشناخت **و اما** صلة پس در آمد بخلیفه و گفت او را که نزدیک تو چه قدر حمر و براذین
(یعنی خران و اسپان) اند و امروز چه نرخ دارند خلیفه حکم داد که از من این مجنون مخبوط العقل را بیرون
کنید **و اما** شریک پس متولی گشت **و اما** امام رض پس واقع شد بروی انچه واقع شد مگر درین روایت
از روایت آینده قدری تغیر ست - پس شاید که این اختلاف باعتبار وقوعها باشد چنانچه شیخ رض
در رسالهٔ تحصیل التعرف فی معرفة الفقه و التصوف آورده که ابو حنیفه سه بار برای قضا طلبیده شده بود
حیث قال - وَرُوِيَ اَنَّهٗ دُعِیَ اِلَی الْقَضَاءِ ثَلٰثَ مَرَّاتٍ فَاَبٰی حَتّٰی ضُرِبَ فِیْ کُلِّ مَرَّةٍ سَوْطًا فَلَمَّا کَانَ فِی الْمَرَّةِ
الثَّالِثَةِ فَلْیَسْتَشِرْ صَاحِبَیْهِ فَاسْتَحْسَنَا فَلَمْ یَسْتَحْسِنْ مِنْهُمَا فَاَبٰی حَتّٰی قُیِّدَ وَحُبِسَ وَمَاتَ فِی السُّجُوْدِ سَنَةَ
مِائَةٍ وَّخَمْسِیْنَ عَنْ سَبْعِیْنَ سَنَةً فِیْ رَجَبٍ وَقِیْلَ فِیْ شَعْبَانَ وَقِیْلَ نِصْفَ شَوَّالٍ فَلَمْ یَخْلُفْ غَیْرَ وَلَدِهٖ حَمَّادٍ انتهی

سلسلهٔ هشتم در تحمل امام از ایذای انام

و در حدیث شریف آمده **عَنْ** ابْنِ عُمَرَ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ مَا تَجَرَّعَ عَبْدٌ اَفْضَلَ عِنْدَ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ مِنْ جُرْعَةِ غَیْظٍ
یَکْظِمُهَا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللّٰهِ تَعَالٰی **رَوَاهُ** احمد **عَنْ** سُوَیْدِ بْنِ وَهْبٍ عَنْ رَّجُلٍ مِّنْ
اَبْنَاءِ اَصْحَابِ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ عَنْ اَبِیْهِ اَنَّ النَّبِیَّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ کَظَمَ
غَیْظًا وَّهُوَ یَقْدِرُ عَلٰی اَنْ یُّنْفِذَهٗ مَلَاَ اللّٰهُ قَلْبَهٗ اَمْنًا وَّاِیْمَانًا **رواه** ابو داود و غیره
یعنی روایت ست از ابن عمر گفت که فرمود آنحضرت علیه السلام هیچ جرعه را فرو نبرد بنده که بهتر باشد
نزدیک حق تعالی از جرعهٔ غصه که فرو برد آنرا بنده برای رضای حق تعالی - **و نیز** روایت میکند
سوید رض از شخصیکه از اولاد اصحاب رسول الله صلعم بود و وی روایت از پدر خود که صحابی ست میکند

ف اختلاف ... پس ماندگان ... کذا فی مختصر النهایة منه رح

ف ابتلای امام در قضیهٔ قضا سه بار بوده

ف سلسلهٔ هشتم در تحمل امام از ایذای انام

ف احادیث در کظم غیظ

که هر آئینه آنحضرت علیه السلام فرمود کسیکه فرو خورد غصه را و حالانکه وی بر اجرای آن قدرت میدارد
پر کند حق تعالی دل او را از امن و ایمان انتهی میگوییم که مصداق بودن امام این احادیث را باید شنید
در تفسیر مواهب علیه تحت آیت وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ آورده که کسی
امام اعظم را طپانچه زد امام فرمود که من هم میتوانم که ترا طپانچه زنم لیکن نزنم و قادرم بر آنکه با خلیفه
از تو شکایت کنم اما نکنم و میتوانم که در سحرگاه از جفای تو بحضرت اِلٰه بنالم ولی ننالم و میسرم میشود
که بقیامت کمر خصومت بر بندم و داد خود از تو بستانم و آن نیز نکنم۔ و اگر مرا فردا رستگاری باشد و
شفاعت من در تو در پذیرند بی تو قدم در بهشت ننهم ؎

مردی گمان مبر که بزورست و پردلی
با خشم گر بیائی دانم که کاملی

و در مسند امام اعظم لمحمد خوارزمی آورده که روزی امام ابو حنیفه رضـ
در مسجد خیف در مقام منی نشسته بود که مردی آمد و امام صاحب را گفت که ای حرام زاده از تو فلان
مسأله پرسیده بودم و تو جواب آن مخالف آن گفتی که حسن بصری رحـ بمن گفته بود امام صاحب فرمود
که حسن بصری درین مسأله خطائی کرده در حقیقت فتوی همین ست که من گفتم پس آنمرد دشنامی چند
بامام رضـ داد همه حضار از شنیدنش برهم شده باراده زد و کوب آن شخص خواستند که امام آنجمله را از ان
منع کرده تکلیف دهی وی روا نداشت پس امام رضـ بآنمرد فرمود که ای مرد چونکه مرا کافر و غیره گفتی حق تعـ
خوب میداند که من کسی و چیزی را شریک وی نساخته ام و نه از کسی امید داشته ام سوا از ذات وحده
لاشریک له و نترسیدم مگر از عذاب وی پس وقتیکه ذکر عقاب بمیان آمد امام رضـ را خوفی در گرفت و بسیار
گریست و زار زار اشک بارید ما اصدق الله تعالی حیث قال انما یخشی الله من عباده العلماءُ
چونکه آنمرد همین کیفیت را دید از کردهٔ خود۔ خود بخود پشیمان گردید و از امام قصور خود معاف کنانید امام رضی الله
عنه او را فرمود که قصور ترا معاف نمودم و آنچه دشنامی بمن دادی از دشنام آن در گذشتم ؎

اگر نادان بوحشت سخت گوید
خردمندش به نرمی دل بجوید
وگر از هر دو جانب جاهلانند
اگر زنجیر باشد بگسلانند

لطیفه همچنین ست آنچه شوخی عالمی را دشنامی داده که ای
حرام زاده آنعالم در جوابش گفت که این روایت بتو محض غلط رسیده چراکه مرا بیقین معلوم گردیده
که والد مرحوم مرا با والدهٔ مرحومه عقد شرعی و نکاح صحیح شده بود۔ از شنیدنش آن جاهل بر خود منفعل
گشت و کاذب و از گفتهٔ خود تائب انتباه درین مسأله امام صاحب رحـ غیبت حضرت حسن بصری رضـ

فائده در تحمل امام اعظم

فائده در تحمل امام از مخالف عوام

فائده لطیفه

فائده در بیان غیبت امام

چگونه مرتکب گشت و خطای وی را در پیش مردم بیان نمود چه غیبت آنست که انچه در کسی عیب بوده باشد در غیبوبت وی بیان کرده شود باوجود کرِیه داشتن وی آنرا ور نه بهتان باشد باوجودیکه ابن مبارکؒ در گذشت که امام صاحبؓ را گاهی غیبت کننده نیافتم - و نیز هم درین مُسند ست که مر امام ابو حنیفهؓ را هرگاه که خبر رسیدی که فلان کس مرا بد گفته باوی بکمال نرمی و ملاطفت پیش گرفتی و گاهی غیبت وی نکردی پس چه جای آنکه مثل حضرت امام حسن بصریؒ را که رئیس التابعین و امام المشایخ بوده گاهی بدی امام را نیز بزبان نیاورده غیبت نمود جوابش اینکه مثل اینچنین غیبت جائز ست چه هر غیبت که برای امر دینی باشد آن درست ست و جائز چنانچه اهل حدیث جرح و تعدیل بر یکدیگر میکنند باوجود کمال اتقا و وثوق ایشان پس غیبت امام در حسن بصریؓ نیز ازین قبیل ست والله اعلم - **در فتاوای صلوة مسعودی** و نیز در ارشاد الطالبین آورده که امام را همسایهٔ بود که اذیتِ بسیار با امام میدادی و امام بسببِ حق جواریت صبر نمودی تا روزے امام محمد و یا شاگرد دیگر دید که آن یهودی غلاظت انسانی از بالای سقف خود بخانهٔ امام انداخت از مشاهدهٔ اینحال برهم برآمده چیزی گفتن میخواست که امام او را منع کرد و گفت که از یکروز برداشتن غلاظت همین قدر رنجیدی که حق جوار را فراموش میکنی و من از مدتِ هفت سال یا پنج سال علی الصباح بدست خود آنرا برداشته بعد ازان بمسجد می آیم تا آنکه اینمعامله باهل خانهٔ من نیز ظاهر نشده آن یهودی چون اینمقال را از امام شنید پیش وی رضؓ آمد و مشرف باسلام گشت ۵

از ینجاست انچه صاحب		اگر مردی اَحْسِنْ اِلٰی مَنْ اَسَا		بدی را بدی سهل باشد جزا

حدائق از خطیب بغدادی آورده که از وکیع روایت ست که ابو حنیفه نهایت امانت دار بود و مقدم میداشت خوشنودی پروردگار را بر هر چیزی و در راه خدا و اجرای احکام شریعت اگر بروی شمشیرها می افتادندی متحمل آن میشدی - **و** در رسالهٔ سیرة النعمان آورده که شخصے با امام اعظمؒ عداوتی بود روزی در مجلس عام امام را ناسزا گفتن گرفت امام بوی التفاتی نمود و همچنان بتدریس خود مشغول بود و شاگردان خود را منع نمود که بوی توجهی مکنید چون امام از تدریس برخاست آنمرد همراهش گشته هرچه بزبانش می آمد بامام میگفت چون امام بمحلت سرای خود قریب گشت ایستاد و فرمود برادرم این مکان من ست اگر چیزی دیگر گفتنی داری بگو چرا که

مثال بردباری امام از همسایه یهودی و آخر مسلمان شدن وی

۱۵ نیکی کردن با کسی که با تو بدی کند

من اندرون میروم شاید ترا باز موقع آن بدست نیاید - و امام رضؓ ہر چند کہ متحمل ایذا ہا بر ذات خود بودی مگر از دیدن تکلیف دیگران بیقرار گشتی چنانچہ ابن ہبیرہ چون امام را بسبب انکار از قبول قضا درّہ ہا زد دران ایام والدۂ امام حیات بود وی را نہایت صدمہ رسید - امام رضؓ فرمود کہ مرا از درد خود چندان خیال نبود البتہ رنج آن میداشتم کہ از جہت تکلیف من دل والدۂ مرا صدمہ رسیدی - در ارشاد الطالبین آوردہ کہ در مجمعی ذکر کمال حلم امام در افتاد حاسدی از ان انکار بلیغ نمود و گفت تا وقتیکہ حلم وی را نیاز مایم باور ندارم بدروازۂ امام رسید و در را بکوفت امام بیرون آمد و پرسید کہ تو مرا طلبیدی گفت نی باز پس تشریف برد بار دیگر ہمین معاملہ رفت و بسوم کرت آن حاسد گفت مسائلہ پرسیدنی میدارم فرمود بگو گفت مزۂ نجاست آدم چگونہ است فرمود وقتیکہ در شکم باشد ترش میباشد و ہرگاہ کہ بیرون آید تلخ میگردد آن شوخ گفت کہ تو آنرا چشیدۂ فرمود نی بلکہ در روایت چنین دیدہ ام باز گفت کہ مرادی دیگر میدارم و آن اینکہ شنیدہ ام مادر تو کہ بیوہ گشتہ غایت حسینہ و جمیلہ است کہ چشمانش چنان و چہرۂ او چنین و نیز شکمش و ہر دو رانہای آن از پس و پیش چنان و چنین ست امام بعد از سکوت بسیار فرمود ہر چہ ہست خلقت خدا است مگر ازین گفتن فائدہ چیست گفت بنکاحم دہ فرمود کہ صاحب ولایت خود ست مرا بر وی تصرفی نیست آن شقی گفت کہ باری پیغام نکاحم بوی رسان امام چون بخانہ باز پس آمد در دروازہ غوغائی برخاست کہ این لگہ کشت امام دانست و از اندرون جواب داد شاید کہ او را تیغ صبرم قتل نمودہ باشد رباعی

ہر کس کہ کمال اولیا را نشناخت		
وین نعمت خاص بہار انشناخت	پس شکر نگفت وحب ایشان نگزید	سیدان بیقین کہ او خدا را نشناخت

فائدہ در مجلس وعظ مولانا مولوی محمد اشرف علی صاحب دام فیوضاتہ بسمع رسید کہ سالکی کامل غایت متحمل بود تا آنکہ اثر تحمل وی در اصحاب وی نیز سرایت کرد روزی فاسقی دشنامی سخت بوی داد از شنیدن آن بغضب آمدہ باصحاب خود فرمود کہ او را خوب بزنید و تاکید بتاکید در باب زدن وی نمود یاران وی عرض نمودند کہ حضور بخوبی او را موجع خواہیم نمود چون از چشمان شیخ شاتم را غائب نمودند او را معاف نمودند بعد از لحظۂ مردم دویدند کہ حضرت شاتم شما بتکلیف تمام بمرد آن سالک رو بیاران خود کرد و گفت کہ شاید شما او را نزدید پس خون این شخص بذمۂ شماست

ف — بسیار بیباکی ملحدی با امام و ہلاک شدن وی بسبب آن

ف — فائدۂ عجیب برای شوخان

من که بخون وی حکم داده بودم دانستم که خدا غیورست عوض ما از وی خواهد گرفت و انتقام خدا سخت میباشد لهذا بشما حکم زدن وی نمودم که من اگر انتقام خود را خود بگیرم شاید که خدا از وی باز انتقام من نخواهد گرفت و چون شمایان از وی اغماض نمودید لاجرم منتقم حقیقی انتقام ما از وی بطوریکه دیدید در گرفت تا آنکه بایمان وی نیز می ترسم و باعث این از جانب شماست نه از من **ایضاً** در طفولیت با پدر مرحوم خود بپا بوسی غوث زمان قطب دوران جناب اخوند صاحب صوات رح حاضر شده بودم چونکه مردم بکثرت در انجا از هر ملک و هر دیار بیگانه میبودند ناگه بیماری از مرض تب از ملک غیر که تکلم وی نه به لغت افغانستان بود از بیماری غایت نحیف در حالت شدت تب لرزه پیش حضرت ایشان حاضر شد و عرض نمود که حضرت دعا فرمائید دیدم که ایشان بغضب آمده عصای زیتونی بدست گرفته چند بار باستخوان خشک کتف او زد که از ضربت آن اشک از چشم وی و لیده شرارها از چشم و دل من که طفل بودم و نیز دیگر حاضرین بر جستند و از بی رحمی ایشان من در دل خود غایت منکر ایشان گشتم و بعد از لحظهٔ چون دیدم دیدم که آن بیمار بالکل زان مرض نجات یافت و دعا داد و گفت که گویا هنوز جوان گشتم صدق الله تعالی حیث قال عسی اَنْ تکرَهُوا شَیئاً وَّ هُوَ خَیرٌ لَّکُمْ الآیة **مثنوی**

دوستی با مردم دانا نکوست
گفت پیغمبر عداوت از خرد
بهتر از مهری که از جاهل رسد
دشمن دانا به از نادان دوست
از وفای جاهلان آن به بود
زانکه از عاقل جفائی گر رود
عاقل آرد معرفت را درمیان
جاهل آرد معرفت را بر زبان

سلسلهٔ نهم در ذکر اسامی بعضی از تلامیذ امام و بازو اجرای سلسله از ایشان در دیگر علمای عظام

در مرقات شرح مشکوة آورده قَالَ ابْنُ حَجَرٍ وَّ تَلمَّذَ لَهٗ کِبَارٌ مِنَ الْاَئِمَّةِ الْمُجْتَهِدِیْنَ وَالْعُلَمَاءِ الرَّاسِخِیْنَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ الْمُبَارَكِ وَاللَّیْثُ بْنُ سَعْدٍ وَالْاِمَامُ مَالِكُ بْنُ اَنَسٍ اِنْتَهٰی وَمِنْهُمْ دَاوٗدُ الطَّائِیُّ وَاِبْرَاهِیْمُ بْنُ اَدْهَمَ وَفُضَیْلُ بْنُ عِیَاضٍ وَغَیْرُهُمْ مِنْ اَکَابِرِ السَّادَةِ الصُّوْفِیَّةِ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُمْ اَجْمَعِیْنَ یعنی ابن حجر گفت که شاگرد شدند مر ابو حنیفه را بزرگترین از ائمهٔ مجتهدین و علمای راسخین مثل عبد الله بن المبارک و لیث بن سعد و امام مالک تمام شد کلام ابن حجر و از تلامیذ اوست داود طائی و ابراهیم ادهم و فضیل بن عیاض و غیرهم از اکابر صوفیهٔ صافیه انتهی کلامه پس از قول ابن حجر صاف ظاهر ست که امام مالک رض نیز یکی

فائده در کرامت اخوند صاحب صوات رح

فائده سلسلهٔ نهم در ذکر تلامذه و در ذکر نسب و ثبوت امام

فائده در بیان شاگردی امام مالک رض امام را

از تلامذهٔ امام ست رض - و صاحب مرقات در رسالهٔ جواب امام الحرمین و نیز صاحب فتح از ابن حجر آورده که کبار مشایخ ایمهٔ مجتهدین و علمای راسخین از تلامذه و شاگردان امام ابو حنیفه است مثل جلیل القدر عبد الله بن المبارک که بر جلالت و علم و تقدم و زهد وی اجماع ست و مشهور و معروف ست در تفسیر و حدیث و فقه و شجاعت و سخاوت و یقین و مثل امام لیث بن سعد و مثل امام مالک بن انس و کفایت میکند ترا برای علوّ شان امام ابو حنیفه شاگرد بودن این ایمهٔ اعلام و مشایخ اسلام و مثل امام مسعود بن کرام و زفر و ابو یوسف و محمد و غیرهم - و در حدائق بحوالهٔ مغنی آورده که از ابو حنیفه رض عبد الله بن المبارک و وکیع و یزید بن هارون و علی بن عاصم و ابو یوسف و محمد بن حسن و غیرهم روایت کرده انتهی - و سفیان ثوری نیز یکی از تلامیذ امام ست رض چنانچه در تعلیق ممجد آورده که گفت امام علی مدینی که روایت کرد از ابو حنیفه ثوری و ابن مبارک و حماد بن زید الخ و نیز در مسند خوارزمی آورده که امام بخاری گفته که از امام ابو حنیفه عباد بن العوام و هشیم و وکیع بن الجراح و مسلم بن خالد و ابو معاویه ضریر روایت کرده اند - و نیز عبد الله بن مبارک و یزید بن هارون و عبد العزیز بن ابی رواد و سفیان بن عیینه و فضیل بن عیاض و داود طائی و ابن جریج و عبد الله بن مقری از امام ابو حنیفه رض نهصد احادیث روایت کرده اند - و سفیان ثوری و ابن ابی لیلی و ابن شبرمه یکیک حدیث را روایت کرده اند - و مسعر بن کدام و اسمعیل بن خالد و شریک بن عبد الله و حمزه بن حبیب مقری احادیث بسیار نیز روایت کرده اند - و عاصم بن ابی النجود امام القراء که شیخ ابو حنیفه است اکثر مسائل را از امام پرسیدی و بر قول وی عمل کردی و گفتی که ای ابو حنیفه رض جزای خیر حق تعالی نصیب تو کناد که در طفلی و خرد سالی ترا داده بودم و در بزرگی از تو گرفتم در تعلیق الممجد بحوالهٔ تذکرة الحفاظ ذهبی آورده که از ابو حنیفه وکیع و یزید بن هارون و سعد بن الصلت و ابو عاصم و عبد الرزاق و عبید الله بن موسی و بشر کثیر روایت کرده اند و در عقود الجواهر المنیفه آورده که محدث محمد بن حسین موصلی در آخر کتاب خود نوشته که یحیی بن معین گفته که وکیع بن جراح بر مذهب ابو حنیفه فتوی میدادی و تمام احادیث امام یاد میداشت و وی احادیث بسیار از وی شنیده لهذا خطیب خطبای خوارزم صدر الایمه

ف [illegible]

ف [illegible]

ف [illegible]

ابو المؤید موفق بن احمد مکی در مناقب امام ابو حنیفه نوشته که از مشایخ اہل اسلام که در اطراف اکناف مختلف قیام پذیر بودند
ہفتصد مشایخ از ایشان از امام روایت کرده اند **و در شامی** آورده که ابن حجر بعضی ائمه روایت کرده که از ائمهٔ مشہورین اسلام
کسی را ہمین قدر اصحاب و شاگرد ظاہر نشده اند چنانکه ابو حنیفه را بودند و ہم قدر فوائد که از
ابو حنیفه و اصحاب وی علما وغیره در تفسیر احادیث مشتبهه و مسائل مستنبطه و نوازل و قضایا
(ای مسائل فقه ۱۲) (ای حوادثات واقعه ۱۲)
و احکام شرعیه وغیره برداشته اند آنقدر از کسی دیگر برداشته نیستند و بعضی از محدثین در
ترجمهٔ امام رض ہشتصد شاگرد مع اسم و نسب ذکر در از بیان نموده اند انتہی **حالا قدری ذکر**
سلسلهٔ تلامیذ از اصحاب امام صاحب رض نیز باید شنید **در تاریخ** ابن خلدون آورده که امام شافعی
بعد از امام مالک رح در عراق رسید و با اصحاب امام ابو حنیفه ملاقی گشت و از ایشان اخذ نمود **و امام**
احمد بن حنبل که یکی از اکابر محدثین بود اصحاب وی با وجود بضاعت بسیار در علم حدیث از اصحاب
امام ابو حنیفه خوانده انتہی و ملا علی قاری در رسالهٔ مذکوره آورده که **امام شافعی** اخذ حدیث
از امام محمد بن حسن کرده و وی از امام ابی یوسف و وی از امام اعظم رحمہم الله پس امام شافعی
از تلامذهٔ امام اعظم رح ست بدو واسطه **و امام مالک** رح نیز از امام اعظم اخذ کرده کما صرح به الزرکشی
انتہی **میگوییم** که امام شافعی از واسطهٔ امام مالک نیز یکی از تلامذهٔ امام اعظم گشت پس تلمذ وی
مر امام را بدو سلسله ثابت گشت **در ابن خلکان** آورده که امام شافعی فرمود که من از
امام محمد یک بار شتر علم اخذ کرده ام انتہی و در اعلام الاخیار منقول ست و قتیکه از امام احمد رح پرسیده شد
که این مسائل دقیقه ترا از کجا حاصل شده اند فرموده که از کتب امام محمد مرا بدست آمده **و در**
حدائق بحوالهٔ نافع الکبیر آورده که از **امام ابو حنیفه** عبد الله بن مبارک و عبد الله بن یزید
المقرئی و فضل بن دکین و مکی بن ابراهیم و ابراهیم بلخی و ابراهیم بن طهمان و شعیب بن اسحق دمشقی
و ابو عاصم ضحاک بن مخلد و عبد الحمید بن عبد الرحمن الحمانی و عبد الرزاق بن ہمام و عبد العزیز
ابن ابی رواد و عبد الوارث بن سعید و علی بن ظبیان الکوفی و ابیض بن الاعز و عامر بن
فرات و عبید الله بن یزید القرشی و عبید الله بن عمرو الرقی وغیرہم که مروی عنه اصحاب صحاح ستہ اند
خصوصا عبد الله بن یزید المقرئی و فضل بن دکین که ایشان ہر دو از کبار شیوخ امام بخاری اند
روایت کرده اند انتہی **پس** ازین روایت صاف ظاہر گشت که اصحاب صحاح ستہ ہم خاصةً

امام بخاری رح در سلسلهٔ تلمذ امام صاحب رح داخل اند - **و نیز** امام نووی در تهذیب الاسما آورده که از امام ابوحنیفه رض ابویحیی حمانی و هشیم بن بشیر و عباد بن العوام و عبدالله بن المبارک و وکیع بن جراح و یزید بن هارون و علی بن عاصم و یحیی بن نصر و قاضی ابویوسف و محمد بن الحسن و عمرو بن محمد العنقزی و هوذة بن خلیفه و ابوعبدالرحمن المقری و عبدالرزاق بن همام و ماسوا از ینها روایت کرده اند و از **امام محمد** امام شافعی رح و ابوسلیمان جوزجانی رح و ابوعبید قاسم بن سلام رح و غیرهم روایت کرده اند انتهی **و نیز** امام شافعی را تلمذ از امام ابویوسف و دیگر تلامیذ امام صاحب رح حاصل است چنانچه بالتفصیل دارقطنی و حاکم و بیهقی ذکر اساتذهٔ امام شافعی رح کرده اند - **و از امام** شافعی تلمذ امام احمد بن حنبل را ثابت ست **و نیز** در تهذیب ست که امام احمد رح حدیث را از سفیان بن عیینه و ابراهیم سعد و یحیی القطان و هشیم و وکیع شنید **و از امام احمد** روایت کرد شیخ او عبدالرزاق و یحیی بن آدم و ابوالولید و علی بن المدینی و بخاری و مسلم و ابوداود و غیرهم **و از امام بخاری** روایت کرد ابوالحسین مسلم بن الحجاج صاحب صحیح و ابوعیسی ترمذی - و ابوعبدالرحمن نسائی و غیرهم انتهی کلام النووی مختصراً **و لهذا** در فتح المبین آورده و نیز بنظر تعمق خود ظاهر ست که ازین تحریرات صاف ظاهر ست که امام مالک رح از تلامذهٔ امام اعظم ست و امام شافعی رح از شاگردان امام مالک و امام محمد رح و غیرهماست و امام احمد رح از تلامذهٔ امام شافعی و غیره است و امام بخاری رح و مسلم رح و ابوداود از تلامیذ امام احمد رح هستند و نسائی و ترمذی از شاگردان امام بخاری رح اند

بخاری شافعی مسلم نسائی ترمذی احمد	از شاگردان نعمان ست هر یک امجد و ارشد	۵
الغرض که هیچکسی از محدثین	چه شاگردی که از استاد اعظم خورد تر باشد	از ینان هر یکی باشد ز شاگردان شاگردش

الا ماشاءالله چنین نباشد که ویرا بلا واسطه یا بالواسطه از امام ابوحنیفه رحمه الله تلمذ حاصل نباشد و همچنین امام بخاری و امام مسلم و غیرهما بواسطهٔ مسعر بن کدام که وی شیخ هر دو سفیان و غیرهما اند (از اجله ... و وی یکی از تلامیذ امام ست) و نیز بواسطهٔ عبدالله بن مبارک و وکیع بن جراح ایشان هزد و از تلامذهٔ امام میشوند - و همچنین از شاگردان امام ابویوسف ست امام احمد و امام محمد و یحیی بن معین (و ایشان از تلامذهٔ امام اند و حال ایشان بالتفصیل در تراجم حنفیه مندرج ست در انجا باید دید) و غیرهم **الحاصل** که برای عاقل از مراتب عالیهٔ امام اعظم رحمه الله اینقدر کافی و وافی ست که چنین اکابر دین بعضی از شاگردان و بعضی از شاگردان شاگردان وی اند رحمهم الله اجمعین

سلسلهٔ دهم در توثیق امام و بعضی متعلقات بآن

سلسلهٔ دہم در توثیق امام در علم حدیث و متعلقات آن

در تعلیق ممجد بحوالهٔ تذکرة الحفاظ ذہبی نوشته که احمد بن محمد بن قاسم از یحیی بن معین روایت کرده که وی رحمه الله در حق امام ابو حنیفه رض لَا بَأْسَ بِهٖ وَلَمْ يَكُنْ مُتَّهَمًا فرمود و این کلمات از الفاظ توثیق ست و در خیرات الحسان از ابو عمر یوسف بن عبد البر مالکی منقول ست کسانیکه از امام ابو حنیفه رح روایت حدیث کرده و توثیق وی نموده اند ایشان بسیار زائد اند از کسانیکه بر وی طعن کرده اند و امام علی مدینی که از اکابرین محدثین و از مشایخ امام بخاری ست گفته که از ابو حنیفه رض ثوری و ابن مبارک و حماد بن زید و ہشام و وکیع و عباد بن عوام و جعفر بن عون روایت کرده اند و وی رضی الله عنه ثِقَة لاباس به اند و امام شعبه در حق وی خوش عقیده میبودی۔ و نیز در خیرات الحسان آورده که سوال کرده شد سفیان ثوری رض از حال امام صاحب گفت که میبود ثقه و راست گوتر در فقه و حدیث انتهی و در عقود الجواہر المنیفه آورده که باری از یحیی بن معین پرسیده شد که امام ابو حنیفه در روایت حدیث چگونه است فرمود صَدُوْقٌ بار دیگر از وی پرسیده شد که ترا از ابو حنیفه و شافعی و ابو یوسف کدام یکی دوست ترست فرمود که من حدیث شافعی پسند نمیکنم و از ابو حنیفه رض گروہی از صالحین روایت حدیث کرده اند و ابو یوسف اگرچه صدوق ست مگر من از وی روایت جائز نمی بینم انتهی و در شامی آورده وقتیکه فضائل امام صاحب رح شہرهٔ آفاق گردید و در شرق و غرب کمالات امام رح کمال رواج یافت پس بموجب عادت قدیمه مردم حُسّاد (حسد کنندگان) در حق وی رض از ہر قسم نیش زنی و طعن زدن شروع نمودند و در حق اجتهاد و اعتقاد امام رح چنین سخنها آغاز کردن گرفتند که امام از آن من کل الوجوه منزه بود و غرض ایشان از آن محض بفحوای آیه يُرِيْدُوْنَ اَنْ يُّطْفِـُٔوْا نُوْرَ اللّٰهِ بِاَفْوَاهِهِمْ وَيَاْبَى اللّٰهُ اِلَّآ اَنْ يُّتِمَّ نُوْرَهٗ اطفای نور شریعت می بود و ازین قسم طعنها نه تنها در حق امام گفته اند بلکه بعضی در حق امام مالک رح و بعضی در حق امام شافعی رض و بعضی در حق امام احمد رض ازین قبیل افترابندی کرده اند بلکه بالاتر ازین فرقهٔ در حق حضرت صدیق اکبر رض و حضرت عمر رض و گروہی در حق عثمان رض و علی رض زبان درازی کرده اند بلکه فرقهٔ در حق تمام صحابهٔ کرام رض تہمت کفر کرده اند نعوذ بالله من ذلك ولنعم ما قيل شعر

وَمَنْ ذَا الَّذِیْ يَنْجُوْ مِنَ النَّاسِ سَالِمًا	

و للناس قال بالظنون وقیل | | انتهی بلکه میگویم که جماعتی از بندگان بشر یک باری تعالی و تولد

از وی تعالی قائل شده اند تعالی الله عن ذلک علوا کبیرا و برخی اتهام ساحری و کاهنی و

شاعری در حق آنحضرت علیه السلام تجویز نموده اند العیاذ بالله تعالی ولنعم ما قیل ؎

قیل ان الاله ذو ولد		قیل ان الرسول قد کهنا		ما نجی الله والرسول معا

من لسان الوری فکیف انا		و ازینجاست آنچه از ثوری رض در حق امام بعضی از سخنان طعن

سرزد شده اند که پیشتر محض بسبب تحمل حسودان از امام بدظن شده بود و چون باهم تحقیق نمودند از آن تائب گشت و عذر خواست چنانچه عبد الوهاب شعرانی در میزان کبری آورده که ابو مطیع گفته که من بروز جمعه در مسجد جامع کوفه با ابو حنیفه رض بودم پس در آمدند بروی سفیان ثوری و مقاتل ابن حبان رض و حماد بن سلمه و جعفر الصادق رض و نیز دیگر فقها پس ایشان همه با امام ابو حنیفه رض در گفتگو افتادند و گفتند که هر آئینه بما رسیده که هر آئینه تو در دین اسلام قیاس بکثرت میکنی و تحقیق ما همه از انجهت بر تو خوف میخوریم چرا که اول از قیاس کنندگان ابلیس است پس امام صاحب رح از وقت صبح جمعه تا وقت زوال با ایشان مناظره نمود و طریق خود را بر ایشان پیش نمود و فرمود که هر آئینه من پیشتر عمل بقرآن مجید میکنم پسترت بحدیث پستر با قضیهٔ صحابه رض مگر مقدم میکنم آن اقضیه را که در میان ایشان بالاتفاق باشد بر انها که درمیان ایشان مع الاختلاف باشد و درین حالت اختلاف ایشان آنرا معمول بر خود میسازم که قرین بقیاس باشد پس همه ایشان ایستادند و بوسیدند هر دو دست او را و هر دو زانوی او را و ایشان همه او را گفتند که انت سید العلماء پس عفو نما آنچه در ماضی از ما بغیر از علم در حق تو از عیب گوئی رفته امام فرمود غفر الله لنا ولکم اجمعین انتهی کلام الشعرانی ؎

اگر سقراط نادانی نداند		نیفزاید برو بر قدر نادان	

و آنچه در خیرات الحسان از امام زاده محمد بن حسن بن علی رضی الله عنهم مناظره آورده نیز ازین قبیل است که در آخر امام زاده امام را در کنار گرفت چنانچه در فصل عجائبات امام درین کتاب مذکور است در زمانیکه شهرت ذهانت و اجتهاد امام مخالفین را پر ساخت و ظاهر بهتان وی را بقیاس مشهور گردانیده درین ایام

[illegible]

[illegible]

عبدالله بن مبارک که از مشهورین تلامیذ امام ست بسمت بیروت برای تکمیل فن حدیث از امام
اوزاعی سفر نمود در اول ملاقات اوزاعی از وی پرسید که در کوفه ابوحنیفه کدام شخص پیدا شده که
در دین امور جدیده پیدا میکند ابن مبارک چیزی جواب بوی نداد و واپس بمکان آمده بعد از دو سه
روز باز بخدمت اوزاعی حاضر شد و اجزای چند باوی بود اوزاعی آن اجزا را از وی گرفته دید
که بر آغاز آن نوشته است قَالَ نُعْمَانُ بْنُ ثَابِتٍ و تا دیر بغور در ان اجزا می نگریست پستر از
عبدالله پرسید که نعمان کدام بزرگ ست وی گفت که شیخ عراق ست که در صحبت وی من مدتی
مانده ام بعد ازان اوزاعی گفت که این مرد شخصی ست بلند پایه عبدالله گفت این همان ابوحنیفه
است که شما او را مبتدع مینمائید اوزاعی را بر غلطی خود افسوس رو نمود چنانچه این را در مختصر تاریخ بغداد
آورده پستر اوزاعی بتقریب حج در مکه رفت با امام ابوحنیفه ملاقی گشت همان مسائل را ذکر آمد
اتفاقا عبدالله بن مبارک نیز حاضر بود وی میفرماید که امام ابوحنیفه آن مسائل را بدین خوبی و
لطافت تقریر نمود که اوزاعی حیران ماند بعد از رفتن امام اعظم با من فرمود که کمال این شخص وی را
محسودِ مردم گردانید هر آئینه بدگمانی من بروی غلط بود که هنوز افسوس بران میخورم و از تواریخ
ثابت ست که امام ابوحنیفه در فن حدیث تلمذ از امام اوزاعی کرده غالبا که آن این زمانه باشد۔
و در **تبییض الصحیفه** از خطیب آورده که مردم بدگوی امام دو قسم اند یکی حسد کنندگان دوم
از حال وی ناواقف که از جهت قول حاسدان بروی طعن میکنند و نزد من ناواقف از حاسدان
بهتر اند۔ و چونکه از قول سابق معلوم شد که مطاعنات امام ثوری در حق امام محض بسبب
اتهامهای حاسدان بود و هرگاه که امام ثوری وغیره از حقیقت حال واقف گشتند از ماضی
از امام عفو خواستند لهذا بعد ازان ثوری کمال معتقد امام گشت تا آنکه از وی تلمذ حاصل نمود
و ازینجاست انچه امام نووی شافعی در تهذیب الاسماء از ابوبکر بن عیاش آورده وقتیکه
پدر بزرگوار سفیان ثوری وفات یافت مردم برای تعزیت نزدیک وی آمدند ابوحنیفه
نیز حاضر شد سفیان ثوری برای امام ایستاد و تعظیم و تکریم وی بجا آورد و بجای خود او را نشانید
و خود باادب در پیش وی نشست و چون مردم متفرق گشتند پس یاران سفیان ثوری او را
گفتند که دیدیم ترا که امروز شی عجیب کردی وی فرمود که مردی از اهل علم بمکان من در آمد پس اگر

برای علم وی ایستاده نشدی از جہت عمرِ وی ایستادن بر ما لازم بود و اگر برای عمرش نیز نایستادمی
پس از جہتِ فقاہت وی بر من ایستادن لازم بود و اگر برای فقہ وی نیز نہ استادمی پس برای
ورع وی قیام بر من لازم بود انتہی یعنی ہر یک وصف او موجب تعظیم بر من میبود پس چگونہ تعظیمش

بجانیاوردمی لمؤلفہ **قطعہ**	اگر جاہل نداند قدر افضل	ز جہلش نفی آن ہرگز نیاید
ز صاحب فضل دیگر حال وی پرس	کہ شکل نیک را آئینہ باید	نعوذ باللہ من ہذا کہ گوئیم

امام ثوری از روی نفاق برای امامؓ این تعظیم کرده بود و خود چگونہ گفتہ شود و حالانکہ چونکہ ثوریؒ
از ما مضی بعد از تحقیق چند رخواه گشتہ بود بعد ازان بکمالِ عقیدت در حق امام میداشت مگر چونکہ
دراوائل این امر از وی بر بستر ضنین مخفی بود لہذا بر سفیانؓ باعتراض پیش آمدند و ہمچنین
است انچہ در نافع الکبیر بحوالۂ خطیب بغدادی آورده کہ محمد بن بشر میگوید کہ من نزد امام ابوحنیفہ
و امام ثوریؓ آمد و رفت میداشتم پس وقتیکہ نزد ابوحنیفہ آمدمی واز من پرسیدی کہ از کجا آمدی
گفتمی کہ از نزد سفیان آمده ام امامؓ فرمودی کہ ہر آئینہ از نزد شخصی آمدۂ کہ اگر علقمہ و اسودؓ
موجود بودندی بالضرور محتاج وی شدندی و ہرگاه کہ نزدیک سفیان آمدمی واز من دریافت
کردی کہ از کجا می آئی گفتمی از نزد ابوحنیفہ می آیم فرمودی کہ تو از نزد فقیہ تر روی زمین می آئی
و نیز ہمچنین ست انچہ ابن حجر مکی در قلائد عقیان نوشتہ کہ سفیان ثوری میفرماید کہ حالت ما
در پیش ابوحنیفہ چنان می بود کہ در پیش باز عصافیر و گنجشکان انتہی پس انچہ از وقیعت
سفیان ثوریؒ در حق امامؓ نقل می آرند مرجوع عنہ ثوری ست و اگر این تطابق و توافق کہ
گفتہ شد در میانِ اقوال ویؒ داده نشود نعوذ باللہ پس بموجب ہمین اقوال ثوری کہ از کتب
معتبرۂ شافعیہ در مدح امام نقل کرده شد صاف معلوم میشود کہ ثوری رحمہ اللہ دو رویہ بود
وحالانکہ اتفاقِ محدثین ست بر توثیق وی و نیز ہمین معنی مذکوره از مناظرات ثوری با امام
رحمہما اللہ معلوم میشود کہ بعد از الزام یافتن در پیش امام قائل شد و مدح خوانی امام نمود چنانچہ
در فصل عجائبات امام از تفسیر کبیر وغیره درین کتاب درج گشتہ خاص در حکایت طعام ولیمہ
وحکایت اَبْتِیعُ الفُروجَ وغیرہا و این ست محمل نیک و موافق ست بانچہ در حدائق بحوالہ

۵ کہ در پس غیبتی طعن و در حضور تعظیم امام میکرد ۱۲ ۵ یعنی ابتداءً منکر و انتہاءً معتقد شدن ۱۲

خیرات الحسان از علامہ ابن حجر مکی آوردہ کہ تاج الدین سبکی گفتہ کہ ای مسترشد ترا لائق ست کہ طریقہ ادب با جمیع ایمہ ماضین رضؓ استعمال کنی و نظر مکن بطرف کلام بعضی در حق بعضی دیگر مگر وقتیکہ آیند با دلیل واضح پستر اگر بتاویل و حسن ظن قادر باشی پس آنرا اختیار کن ورنہ از ان سخنانیکہ درمیان ایشان باہم رفتہ روگردانی کن و پرہیز کن باز پرہیز کن از شنیدن آن سخنہائیکہ درمیان ابو حنیفہ و سفیان ثوری یا مالک و ابن ابی ذئب یا نسائی و احمد بن صالح یا احمد و حارث بن اسد محاسبی واقع شدہ اند و ہمچنین بیا تا زمانہ عز بن عبد السلام و تقی بن الصلاح و ہرگاہ کہ شغل این سخنہا کردی ہر آئینہ واقع گشتی بر ہلاک چراکہ مردم ایمہ اعلام را و نیز اقوال ایشانرا بار گیراند و ما اکثر اوقات از فہم اقوال ایشان قاصریم پس برای ما بجز از رضامندی و سکوت از انہا کہ درمیان ایشان واقع شد چیزی دیگر مناسب نیست چنانکہ مناسب و لازم میدانیم بر خود سکوت از بیان مشاجراتیکہ درمیان صحابہؓ واقع شدہ انتہی۔ و ہمدرین کتاب بحوالۂ ہمان کتاب آوردہ کہ انچہ خطیب بغدادی بعضی از اقوال قادحین نقل کردہ ہمہ ایشان متکلم فیہ اند و از اشخاص مجہول و از نقص خالی نیستند و ازین چنین قدح رخنہ اندازی در حق کسی از عام مسلمانان نمیتواند شد پس کے میشود کہ در حق چنین امام از ایمۃ المسلمین از ہمچنین قدح بی سرو بن رخنہ تصور کردہ شود و اگر فرض کردہ شود کہ قدح خطیب صحیح ست باز ہم بران اعتباری ممکن نیست چراکہ قائل قدح مذکور یا کسی از اقران امام باشد و یا از غیر اقران او پس اگر از غیر اقران امام باشد بالضرور وی درین قدح مقلد آن اقوال ست کہ حاسد ابو حنیفہ رضؓ آنرا گفتہ یا نوشتہ است و اگر از اقران امام باشد پس قول بعضی اقران در حق بعضی دیگر غیر مقبول ست چنانچہ حافظ ذہبی و حافظ ابن حجر تصریح برین کردہ و گفتہ اند بالتخصیص در وقتیکہ ظاہر باشد کدامی عداوت و یا حسد مذہبی چراکہ حسد چنین بلائی بدتر ست کہ از ان ہیچکسی ماسوا از آنانکہ خدا آنہارا از ان بحفاظت خود محفوظ داشتہ باشد محفوظ نماندہ و ذہبی گفتہ کہ من نمیدانم کہ بجز از زمانۂ انبیا و صدیقین کدامی زمانۂ دیگر نیز چنین باشد کہ اہل آن از طعن سلامت ماندہ باشند و ہمدرین کتاب ست کہ افسوس ست بر حال امام بخاری کہ محض بسبب آن رنجش کہ مراورا در بخارا از متبعین امام ابو حنیفہ بسبب غلطی وی در استفتای شیر خواران رسیدہ بود کہ نادیدہ و نادانستہ بناحق بر امام اعظمؒ اتہام

انتہی عسقلانی ۱۲

فـ [illegible]

فـ [illegible]

فـ [illegible]

فـ [illegible]

فـ [illegible]

مرحبیہ برسبت و بطرف قول شیخ خود عبد اللہ بن مبارک کہ در حق ابرای امام گفتہ ہیچ توجہی نمود ۵

ولہذا در تعلیق مجد از طبقات	خلاف الحق مع حجج ضعیفہ		رایت العائبین لہ سفاہا

تاج سبکی آوردہ کہ بتر بس بتر رسیدن تمام از ینکہ فہم کنی از قاعدۂ محدثین کہ اِنَّ الجَرحَ مُقَدَّمٌ عَلَی التَّعدِیلِ اِطلَاق آنرا (یعنی مطلقا جرح را بر تعدیل در حق ہر کسی مقدم نباید پنداشت) بلکہ صواب این ست کہ ہر آئینہ کسیکہ ثابت شدہ باشد امامت و عدالت وی و کثیر باشند مادحان وی و نادر باشند جارحان وی یا باشد در انجا قرینہ دالہ بر سبب جرح وی از تعصب مذہبی و غیرہ پس در چنین حالات ہیچ التفاتی کردہ نشود بطرف جرح وی۔ و بعد از کلام طویل باز امام سبکی رح فرمود کہ ہر آئینہ معروف ساختیم ترا اینکہ جرح جارح اگرچہ مفسر باشد قبول کردہ نشود در حق کسیکہ غلبہ کردہ باشد طاعات او بر معصیت و مادحان وی بر ذامان (ذم کنندگان) وی و مزکین (تزکیہ کنندگان) وی بر جارحین وی وقتیکہ باشد در انجا قرینہ کہ گواہی دہد بر ینکہ مثل این جرح حامل اند بر وقیعت (عیب جوئی) در وی از تعصب مذہبی یا مناقشہ دنیوی وَحِینَئِذٍ فَلَا یُلتَفَتُ بِکَلَامِ الثَّورِیِّ فِی اَبِی حَنِیفَۃَ رح وَابنِ اَبِی ذِئبٍ فِی غَیرِہٖ فِی مَالِکٍ رح وَابنِ مَعِینٍ فِی الشَّافِعِیِّ رح وَالنَّسَائِیِّ فِی اَحمَدَ بنِ صَالِحٍ وَنَحوِہٖ و اگر مطلق گذاریم تقدیم جرح را ہرگز سالم نماند مارا کسی از ائمہ اِذ مَا مِن اِمَامٍ اِلَّا وَقَد طَعَنَ فِیہِ طَاعِنُونَ وَہَلَکَ فِیہِ ہَالِکُونَ انتہی

مثنوی

مکن گوش بر قول صاحب غرض	کہ در سینہ از کینہ دارد مرض
ہمہ برزند در دمی عالمی	پریشان کنند عالمی در دمی

و در **فتح المبین** آوردہ کہ علامہ ابن حجر مکی شافعی در خیرات الحسان آوردہ کہ دور باش از این توہمی کہ امام ابو حنیفہ رح را سوای علم فقہ در علم دیگر ملکۂ تام نبود بلکہ وی رح در علم تفسیر و حدیث و آداب و غیرہ دریائی بود و امام بیمثیل۔ و قول بعضی دشمنان وی خلاف ست منشای آن حسد بود و حجت این سبقت بردن امام ست رح بر ہمہ اقران خود و مطعون ساختن وی بزور و بہتان ست وَیَاْبَی اللّٰہُ اِلَّا اَن یُّتِمَّ نُورَہٗ انتہی و خاص در فن حدیث امام ابو حنیفہ از حفاظ الحدیث بود چنانچہ علامۂ ذہبی کہ در فن حدیث و نقاد رجال امام ست در کتاب تذکرۃ الحفاظ خود کہ خاص آنرا در تذکرۂ حفاظ الحدیث نوشتہ جناب امام عالی مقام را نیز دران با دیگر حفاظ در طبقۂ خامسہ از حفاظ الحدیث شمار کردہ و حافظ ابو المحاسن علامہ محمد بن یوسف شافعی در عقود الجمان

ف [illegible]

ف [illegible]

ف [illegible]

بابی را بدین الفاظ منعقد ساخته الباب الثالث والعشرون فی بیان کثرة حدیثه وکونه من اعیان الحفاظ المحدثین و ماہران علم حدیث بخوبی واقف اند که در اصطلاح محدثین حافظ شخصی را میگویند که صد ہزار احادیث را میداند چنانچه در شرح مختصر جرجانی آورده الحفاظ جمع الحافظ وهو من احاط علمه بمائة الف حدیث انتہی وطعن زدن ابن جوزی و غیره ہیچ مضر نیست چراکه ہیچ امامی چنین نیست که بروی کسی طعن و جرح نکرده باشد شعبی بر نخعی و زہری بر ربیعه و امام مالک بر ابن اسحق و یحیی بن معین بر امام شافعی و ابن ابی ذیب و غیره بر امام مالک طعن کرده اند و ابن جوزی بر غوث الثقلین شیخ محی الدین عبدالقادر جیلانی چگونه طعن عظیم کرده رحمهم الله اجمعین مگر ہیچ کسی از مسلمانان ماسوا از حاسدان بی دین آن مطاعن را جائز نداشته اند چراکه شیوۂ مسلمانان بحکم المسلمون اخوة المسلم با ہر مسلمان صاف ماندنست نه که با چنین امام معظم پیشوای عرب و عجم که معتقدان و مقلدان وی بر روی زمین از تعداد و شمار و از حیطۂ انحصار بلکه از حوصلۂ اقتدار بیرون باشند بغض و حسد داشتن انتہی کلامه ۵

یار است بیان ہمچو سحر باید بود	یا معترف فتنه و شر باید بود

و ازینجاست انچه در میزان شعرانی ست که اجماع کرده اند سلف و خلف بر کثرت علم و ورع و عبادت و دقت مدارک و استنباطات امام ابو حنیفه رض و من از سیدی علی الخواص شنیده ام که میفرمود که مدارک امام ابو حنیفه رض بسیار باریک اند بجز اکابر اولیا و اہل کشف ہیچکسی از ان واقف نمیتواند گشت پس ازین قرارداد معلوم گشت که ہر کس چنانچه مثلاً فخرالدین رازی که از اقوال امام ابو حنیفه رض بر بعضی از انها اعتراض کرده اند محض بسبب خفای مدارک امام اعظم رض است از وی انتہی و چونکه فقہای نامی بمعانی دقیقۂ احادیث میرسند نه محدثین لہذا ترمذی نیز در باب غسل میت گفت و کذلك قال الفقهاء وهم اعلم بمعانی الحدیث انتہی و انچه بعضی منکرین از مناقب امام از زمانۂ ما در باب رد مناقب امام میگویند که کسی را که جمله ہفتده احادیث رسیده باشند او را چه علم باشد و چه تقوی و چه خداشناسی پس چه جای آنکه در دین اسلام امام انام گردد چنانچه در ابن خلدون ست که ابو حنیفه رض کوفی را کل ہفده حدیث رسیده بودند و بس گوئیم که جواب آن بچند وجه است

۵ و تعصب ابن جوزی و تعدی وی بر کسی پوشیده نیست تا آنکه احادیث صحیح و مستند را در موضوعات داخل کرده ۱۲ منه رح

طعن ابن جوزی و غیره مضر نیست

جائز نداشتن مسلمانان مطاعن را

در وقت مدارک امام

اعتراضات بر امام از جهت خفا بود

انکار امام بعض منکرین

فائدہ جواب اول

اول اینکه بموجب قول ؎ | عدو شود سبب خیر گر خدا خواہد | خمیر مایهٔ دکان شیشه گر سنگ ست

ازین انکار و طعن زنی حاسد عین مدعای دیگر ثابت گشت که آن تعریف امام ست باعلی مراتب توصیف یعنی مصداق گشتنِ امام ہمام ست ہمان احادیثِ صحیحه مرفوعه را که از آنحضرت علیه السلام بطریق پیشین گوئی در حق امام ارشاد شده که لَوْ کَانَ الْعِلْمُ عِنْدَ الثُّرَیَّا الحدیث چنانچه در سلسلهٔ چهارم گذشت ؎ | وه چه خوش طعنهٔ بمن زده | تیشه برپای خویشتن زده

توضیحش اینکه بقول حاسد شخصیکه با مایهٔ ہفدہ حدیث از علم خود مسائل فقهیهٔ بیشمار را استخراج نمود و حالانکه همه آن مسائل موافق قرآن و حدیث و اجماع امت اند چنانچه تطبیق آن در فتح القدیر و عینی شروح ہدایه و عینی شرح بخاری و غنیة المستملی شرح المنیة المصلی و طحاوی معروف بشرح معانی الآثار و شرح مواہب الرحمن و دیگر کتب موجود ست و یک مساله از ان مسائل بلا انحصار یعنی بیشمار ۱۲ از احادیث رسول الله صلعم مخالف نیست هر چند که تخصیص آل فارس در بشارت دہی خیر الانام باتفاق علمای فخام در شانِ آن برگزیدهٔ انام زینت اختتام پذیرفته است فاما لا محاله از کلام حاسدِ منکر نیز کمال توضیح قبول نمود و حالانکه صفت کمالیت آنست که خصم بلوجود انکار قائل آن کار گردد پس شکستنِ دہن انکارِ وی را از مصداقیت آن ہمین سنگ قول ہفدہ حدیث وی پیش اہل انصاف بس کافی ست و ازین باعث ست که اہل انصاف مثل علمای شافعیه و غیره بسبب حق گوئی و اہل حسد بسبب انکار خود قائل گشتند بر امام بودن آن سراج امت مرحله اہل اسلام را ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ یُؤْتِیْهِ مَنْ یَّشَاءُ ؎

بیانِ تو قطعِ لسانِ تو شد | زبانِ تو آخر زیانِ تو شد

ابیات

بودست خری که دُم نبودش
بگذشت درون کشت زاری
مسکین خرک آرزوی دُم کرد
این ست سزای او سرانجام

روزی غمِ بیدُمی فزودش
دہقان پسرش ز گوشهٔ دید
نایافته دُم دو گوش گم کرد

ناگه نه زروی اختیاری
برجست و از و دو گوش ببرید
ہر کس که ز حد برون نہد گام

فائدہ جواب دوم

وجه دوم اینکه این نقل خلاف عقل صریح و نقل صحیح ست چرا که کسیکه پانزده مسانید از وی علمای نامی نقل کرده باشند خود چگونه صورت بندد که وی اہل ہفدہ عدد حدیث باشد چنانکه خوارزمی در مسند امام اعظم آورده که حفاظِ حدیث و ائمهٔ دین

روایات حدیث امام را در پانزده مسانید جمع نموده اند **مسند اول** را امام حافظ ابو محمد عبد الله ابن محمد بن یعقوب الحارثی البخاری المعروف بعبد الله الاستاذ۔ **دومی** را امام حافظ ابو القاسم طلحہ بن محمد بن جعفر الشاہد العدل۔ **سومی** را امام حافظ ابو الحسن محمد بن المظفر بن موسی بن عیسے **چہارمی** را امام حافظ ابو نعیم احمد بن عبد الله بن احمد الاصفہانی صاحب الحلیۃ **پنجم** را شیخ ثقۃ العدل ابو بکر محمد بن عبد الباقی بن محمد الانصاری **ششمی** را امام حافظ صاحب جرح و التعدیل ابو احمد عبد الله بن عدی الجرجانی۔ **ہفتمی** را امام حسن بن زیاد لؤلؤی (شاگرد امامؒ) **ہشتمی** را حافظ عمر بن حسن الاشنانی۔ **نہمی** را امام حافظ ابو بکر احمد بن محمد بن خالد الکلاعی۔ **دہمی** را حافظ ابو عبد الله حسین بن محمد بن خسرو البلخی۔ **یازدہمی** را امام ابو یوسف قاضی۔ **دوازدہمی** را امام محمد ابن حسن شیبانی **سیزدہمی** را امام حماد بن امام ابو حنیفہ۔ **چہاردہمی** را نیز امام محمد بن حسن شیبانی **پانزدہمی** را حافظ ابو القاسم عبد الله بن محمد بن ابی العوام العدی جمع کردہ۔

اسمای مصنفان پانزده مسانید امام

و این ہمہ مسندات پانزدہ گانہ را بحذف اسانید و تکرار احادیث امام ابو المؤید خوارزمی (متوفی ۶۶۵ھ) در مسند خوارزمی المشہور بمسند امام اعظم در سنہ ۶۶۴ ہجری جمع نمودہ۔ **و نیز** یکی از مسندات امام مسند حصکفی است کہ ملا علی قاری بران شرحی نوشتہ است علاوہ ازین کسی را کہ مانند عطاء بن ابی رباح و نافع بن عمر و عمرو بن دینار و محارب بن دثار و اعمش کوفی و امام باقر و علقمہ بن مرثد و مکحول شامی و امام اوزاعی شامی و محمد بن مسلم الزہری و ابو اسحق السبیعی و سلیمان بن یسار و عبد الرحمن بن ہرمز الاعرج و منصور المعتمر و ہشام بن عروہ کہ ایشان جملہ ارکان روایت و از مشایخ امام ابو حنیفہ اند سند فضیلت در علم حدیث دادہ باشند پس ویرا در علم حدیث چہ قدر پایۂ بلند نصیب باشد با اینہمہ نظر بر تلامذۂ امام باید انداخت اگر در علم حدیث ویرا ید طولی نصیب نبودی گاہی اینچنین ایمۂ حدیث از وی اخذ حدیث نکردندی یحیی بن سعید القطان کہ در فن جرح و تعدیل امام ست و عبد الرزاق بن ہمام کہ از جامع کبیر وی امام بخاری اخذ فوائد کردہ و یزید بن ہارون کہ استاذ احمد حنبل ست و وکیع بن الجراح کہ در حق وی امام احمد حنبل فرمودی کہ من در حفظ و اسناد و روایت کسی را ہمسر وی ندیدم و عبد الله بن المبارک کہ در فن حدیث امیر المؤمنین تسلیم کردہ شدہ و یحیی بن زکریا بن ابی زائدہ کہ در حق وی علی بن المدینی

جمع نمودن خوارزمی ہمہ مسانید را یکجا

شیخ بخاری گفته که وی منتهای علم ست این چند نفر از تلامیذ امام که مذکور شدند برای نام شاگرد نبودند بلکه سالها سال از دامن فیض وی تعلیم یافته و بران ایشانرا فخر و ناز میبود چنانچه نووی در تهذیب از عبد الله بن مبارک در ترجمهٔ امام ابو حنیفه آورده که وی رض گفتی که اگر حق تعالی مدد من با بو حنیفه و سفیان ثوری نفرمودی هر آئینه بودمی مردی از عوام انتهی پس با وجود اینچنین تبحر در علم حدیث ویرا بهفده حدیث منسوب ساختن و بران مجادله نمودن بجز از تعصب و حسد دیگر چه گفته آید معهذا۔ در مسند خوارزمی آورده که آن اصحاب ابو حنیفه رض که از امام مسانید ویرا روایت کرده اند پانصد نفر یا قدری ازین زیاده اند۔ و در میان این راویان از امام همان مشایخ نیز شامل اند که از ایشان امام شافعی در مسند خود که آنرا ابو العباس محمد بن یعقوب اصم جمع نموده روایت کرده و در ان مسند کل مشایخ شافعی از اصحاب ابو حنیفه نسبت نفر تام شاگرد شافعی مشایخ اند۔ و نیز در تعداد این پانصد مشایخ آن مشایخ نیز شامل اند که از انها مشایخ امام احمد حنبل و امام بخاری و امام مسلم از اصحاب امام ابو حنیفه روایت کرده اند انتهی۔ و عارف بالله امام شعرانی مالکی در جلد اول از میزان خود مینویسد که هر آئینه حق تعالی بمن احسان کرد بمعاینهٔ سه مسندات امام ابو حنیفه رض و نسخهای وی صحیح بودند و بروی تحریرات حفاظ حدیث موجود بودند که از انها تحریر اخیر از دمیاطی بود۔ و در انها من هیچ یکی چنین حدیث را ندیدم که در انها بجز از عمدهٔ تابعین عادل و ثقه مثل اسود و علقمه و عطا و عکرمه و مجاهد و مکحول و حسن بصری و مثل ایشان رحمهم الله از کسی دیگر نیز روایت کرده باشد پس تمام رواة حدیث درمیان ابو حنیفه تا برسول الله عادل و ثقه اند و هیچ یکی در ایشان کاذب یا متهم بکذب نبود انتهی و آنچه بعضی از

حاسدین این زمان نوشته اند که این مروی قلیل که از وی جمع کرده اند نیز متکلم علیه ست و

در رتبهٔ مرویات دیگران نیست الخ جواب آن صاحب میزان همدران کتاب نوشته که بجملهٔ حاصلش اینکه چونکه از مسانید امام صاف ظاهر ست که ادلهٔ امام اعتراض همه قوی اند چراکه رواة آن همه ثقه و عادل اند پس قدح بعضی حفاظ حدیث را چه معنی ست که میفرمایند که فلان دلیل امام اعظم ضعیف ست مثلا گوییم که بر ما واجب ست که ما آنرا یقینا بران راویان محمول نمائیم که ما تحت از امام بعد از وفات وی در سندهای آن آمده اند و یا همان دلیل را بطریق دیگر مخالف از

طریق امام آوردہ اند چراکہ ہر یک حدیث راکہ من در مسانید ثلثۂ امام کہ یافتم بالضرور آن صحیح بود
و بعد از امام در سندِ حدیث وجود کدامی راوی ضعیف بودن در حق امام قباحتی ندارد و کافی
ست ما را برای صحتِ حدیث استدلالِ مجتہد بر آن پس تر واجب ست بر ما کہ آنرا در عمل آوریم اگرچہ
بغیر از امام آنرا کسی دیگر روایت نکردہ باشد انتہی۔ و انچہ در حجۃ اللہ البالغہ مسند خوارزمی را از
کتب احادیث در طبقۂ رابعہ شمار کردہ پس ازین تضعیف مرویات امام اعظم ہیچ گونہ لازم نمی آید
چراکہ مسند خوارزمی نام آن مجموعۂ مسانید ست کہ دران قاضی القضاۃ ابو المؤید محمد بن محمود بن
محمد خوارزمی در سنہ ۶۷۲ ہجری بحذف اسناد و تکرار احادیث ہمان پانزدہ گانہ مسانید را جمع کردہ
کہ آنرا اصحاب ابو حنیفہ بواسطہ و دیگر حفاظ حدیث بالواسطہ از مرویات امام جمع کردہ بودند
پس بس ظاہر ست کہ مسند خوارزمی را بسبب حذف اسناد از ما قبل امام و نیز بسبب ظاہر
نکردنِ اینکہ ہر یک حدیث بکدام کدام سند نقل کردہ آن مرتبہ و حیثیت نماندہ کہ اصل مسانید
راہست چنانچہ مشکوۃ شریف بہمین باعثِ حذف اسناد وغیرہ ہمان رتبہ نمیدارد کہ بذاتہ صحاح ستہ
وغیرہ راہست اگرچہ احادیث مندرجۂ مشکوۃ صحیح و قابل اعتبار اند ہمچنین احادیث مسند
مذکور اگرچہ صحیح و قابل اعتماد اند مگر آن مسند خود بحیثیت کذائی در طبقۂ رابعہ شمار کردہ شدہ
و اگر این را مسلم نداریم پس لازم آید کہ دران ہمہ مرویات امام اعظم کہ درج اند معاذ اللہ ہمہ ضعیف اند
حالانکہ ہیچ عاقل این را روا نخواہد داشت چراکہ صدہا احادیث مندرجۂ مسند مذکور لفظاً و
معنیً موافق صحاح ستہ خصوصاً مطابق صحیح بخاری و مسلم اند و اگر کسی را تحقیقات این امر
منظور باشد پس وی را لازم کہ کتاب عقود الجواہر المنیفہ فی ادلۃ الامام ابی حنیفہ را کہ خاص بغرض
تطبیق مذکور تالیف شدہ بہ بیند و از ان تسلی نماید۔ **باقی ماند** انچہ منکرین میگویند کہ این
مسانید را امام بذات خود جمع نکردہ اند پس آنرا چہ اعتبار گوئیم کہ ہمین طور موطای امام مالک و
کہ جامع آن یحیی بن یحیی ست ۱۲
مسند امام شافعی کہ بالاتفاق مقبول ہمہ اہل تسنن اند نیز جمع کردۂ ایشان نیند بلکہ تلامیذ
کہ جامع آن ابو العباس تلمیذ شافعی ست ۱۲
ایشان از ایشان جمع کردہ ہمچنین حکم مسانید امام ست۔ و چونکہ قول ہفدہ حدیث از چنین
امام بزرگ صریح خلاف درایت اہل عقول و روایت اہل نقول ست لہذا زرقانی مالکی المذہب
در شرح موطا پنج قول را نقل کردہ۔ **اول** پانصد دوم ہفتصد سوم یک ہزار (۱۰۰۰) و چند بار

چہارم یک ہزار و ہفصد و بست [۱۷۲۰] پنجم ششصد و شصت و شش [۶۶۶] حدیث را از مرویات ابو حنیفہ ارقام نمودہ مگر نزدیک عُقلا قول زائد را زیادہ اعتبار ست بسبب آنکہ این روایات بسبب علم راویان ست پس بعضی را بزیادہ مرویات از امام رض علم رسید بر بعضی دیگر و این ضرور نیست کہ انچہ از بعضی راویان قلت مختفی ماندہ ہمان چیز در نفس الامر نیز ثابت نباشد۔ و ازین بیان این نیز ثابت گردید کہ این نیز ضرور نیست کہ آنچہ نزدیک امام رض از احادیث صحیحہ بودند جملہ براویان معلوم شدہ باشد ممکن ست کہ نزدیک امام زیادہ احادیث باشد از انچہ باین پنجگانہ راویان معلوم شدہ باشد و این امر بس ظاہر ست از منقول شدن پانزدہ مسانید از امام کہ در انہا احادیث ازین نقول پنجگانہ بیش اند فَافْهَمْ وَاَنْصِفْ وَلَا تَمِلْ اِلَى التَّعَسُّفِ وَالتَّاَسُّفِ وجہ سوم اینکہ این قول محض از جہت غلطی ابن خلدون و یا از زلت کاتب سرزدہ شدہ چہ سراسر ازان تحریرات مخالف ست کہ از ثقات شافعیہ وغیرہ درباب تبحر امام در ہر علم درج گشتہ خاصۃً از تصریحات ابن حجر و نیز از قول زرقانی و صاحبان مسانید معلومہ و نیز مخالف ست از تحقیقات وجہ چہارمی پس بالضرور این قول شاذ و مردود معلوم میشود پس ممکن ست کہ ابن خلدون سَبْعَ مِائَةٍ یعنی روایت ہفصد نوشتہ باشد و بغلطی خود از وی و یا بزلت از کاتب سَبْعَةَ عَشَرَ یعنی ہفدہ واقع شدہ باشد چنانکہ ہمین مطلب از عبارت مابعد وی ہمدرین کتاب بخوبی ثابت میشود و آن اینکہ وَقَدْ يَقُولُ بَعْضُ الْمُبْغِضِيْنَ الْمُتَعَصِّبِيْنَ اِلٰى اَنَّ مِنْهُمْ مَنْ كَانَ قَلِيْلَ الْبِضَاعَةِ فِي الْحَدِيْثِ فَلِهٰذَا قَلَّتْ رِوَايَتُهٗ وَلَا سَبِيْلَ اِلٰى هٰذَا الْمُعْتَقَدِ فِيْ كِبَارِ الْاَئِمَّةِ لِاَنَّ الشَّرِيْعَةَ اِنَّمَا تُؤْخَذُ مِنَ الْكِتَابِ وَالسُّنَّةِ یعنی تحقیق بعضی از دشمنان متعصبین افترای این کردہ کہ از ایمۂ مجتہدین بعضی آنست کہ در علم حدیث قلیل البضاعت بود ازین باعث کم گشت سلسلۂ روایت از وی مگر در حق مجتہدین کبار این اعتقاد حاسدین را ہیچ سبیل نیست چرا کہ احکام شرعیہ از قرآن و حدیث ماخوذ اند پس تا وقتیکہ در کتاب و سنت معرفت تامہ کسی را حاصل نباشد بر اخراج احکام شرعیہ چگونہ قادر گردد۔ پس ازین عبارت وی صاف انکار وی معلوم میشود بر منکرین از تبحر ایمۂ مجتہدین در علم حدیث نہ کہ خود قائل گردد بر ہفدہ حدیث از امام ابو حنیفہ رض

فا — در قلت روایت زرقانی

فا — جواب وجہ سوم

فا — قول ضعیف ابن خلدون مخالف است

بلکه خاص در حق امام صاحب بعد ازین جواب میدهد که وَالْإِمَامُ أَبُو حَنِيفَةَ إِنَّمَا قَلَّتْ رِوَايَتُهُ لِمَا شَدَّدَ فِي شُرُوطِ الرِّوَايَةِ وَالتَّحَمُّلِ وَضَعْفِ رِوَايَةِ الْحَدِيثِ الْيَقِينِيِّ إِذَا عَارَضَهَا الْفِعْلُ النَّفْسِيُّ فَقَلَّتْ مِنْ أَجْلِهَا رِوَايَتُهُ فَقَلَّ حَدِيثُهُ لَا أَنَّهُ تَرَكَ رِوَايَةَ الْحَدِيثِ مُتَعَمِّدًا فَحَاشَاهُ مِنْ ذَلِكَ وَيَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ مِنْ كِبَارِ الْمُجْتَهِدِينَ فِي عِلْمِ الْحَدِيثِ اعْتِمَادُ مَذْهَبِهِ بَيْنَهُمْ وَالتَّعْوِيلُ عَلَيْهِ وَاعْتِبَارُهُ رَدًّا وَقَبُولًا وَأَمَّا غَيْرُهُ مِنَ الْمُحَدِّثِينَ وَهُمُ الْجُمْهُورُ فَتَوَسَّعُوا فِي الشُّرُوطِ فَكَثُرَ حَدِيثُهُمْ وَالْكُلُّ عَنِ اجْتِهَادٍ وَقَدْ تَوَسَّعَ أَصْحَابُهُ مِنْ بَعْدِهِ فِي الشُّرُوطِ وَكَثُرَتْ رِوَايَتُهُمْ وَرَوَى الطَّحَاوِيُّ فَأَكْثَرَ وَكَتَبَ مُسْنَدَهُ يعنی باعث قلت روایت از ابو حنیفه این ست که وی رحمه الله درباره روایت وتحمل آن قیود سخت شرط نمودند وحدیث یقینی را وقتیکه فعل نفسی با او معارض باشد ضعیف قرار داد ازین جهت روایت وحدیث از وی بقلت نقل کرده شد نه اینکه معاذ الله ایشان روایت حدیث را عمدا ترک نمود ومعتبر بودن مذهب وی در میان مجتهدین ومحدثین دلالت میکند برینکه وی رحمه الله در علم حدیث از مجتهدین کبار ست ودار و مدار ایشان بران واعتبار آن (یعنی در وقت مباحثه از اقوال مجتهدین ومحدثین) خواه بطور رد باشد وخواه بطریق قبول نیز دال ست بر بودن وی در علم حدیث از کبار مجتهدین وماسوا از امام صاحب دیگر جمهور محدثین درباره شروط حدیث وسعت کرده اند وقیود آسان شرط نموده اند ازین باعث روایت حدیث از ایشان بکثرت شدند واین تشدد در شروط حدیث یا وسعت دران این امر اجتهادیست موقوف ست بر اجتهاد هر مجتهد چنانکه خود تلامذهٔ امام صاحب رح بعد از وی در شروط حدیث وسعت نمودند تا آنکه از ایشان روایت بکثرت رسید حتی که طحاوی حنفی نیز روایات حدیث بکثرت نمود ویک مسند امام را از روایات امام بنوشت انتهی پس چشم انصاف را واکرده مضمون أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ را معمول به خود نساخته پس جمله عبارت ابن خلدون را مطالعه باید کرد ودر وَلَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ تنها محو نباید گشت بلکه وبه وَأَنْتُمْ سُكَارَىٰ نیز التفاتی باید نمود تا که کفر واسلام تو از آن بخوبی ظاهر گردد چرا که ازین عبارت ابن خلدون بچه قدر زور وشور بودن امام از کبار

مجتهدین در علم حدیث ثابت میشود پس نقل مفصّلهٔ حدیث از وی چه معنی میدارد ۵
چشمهای خویش را از روشنی رخصت دهیم | اگر به پیش مقربان سر بشک باری سکینم | و نیز موافق تر ست این
عبارت ابن خلدون با اقوال دیگر ثقات چنانچه ملا علی قاری در خطبهٔ شرح مسند امام آورده که چونکه
امام از دلائل باستخراج مسائل مشغول میبودی ازین باعث روایت از وی بقلت بهم رسید
چنانچه اجل صحابه مثل ابوبکر و عمر رضی الله عنهم چونکه در رعایت امر اهم مشغول میبودندی در
نقل احادیث و روایت از دیگر صحابهٔ صغار مقلین بودندی۔ و ظاهر ست اینکه اگر ابو حنیفه رض
بر کتاب الله و سنت رسول الله صلعم محیط نبودی هرگز متصور و ممکن نبود که وی رض امام و مقتدای
امت شدندی و تمام فقها عیال وی خصوصا در قرن اول باوجودیکه در انوقت بسیاری
از ایمه مجتهدین موجود بودند۔ و طحاوی بسند خود از امام ابو یوسف روایت کرده که امام
ابو حنیفه رض میفرمودند که هیچ کسی را لائق نیست که هیچ یکی حدیث را روایت کند مگر وقتیکه
از روز شنیدن آن تا روز بیان آن آنرا بعینه یعنی بالفاظه یاد داشته باشد حاصل این
کلام اینکه روایت بالمعنی نزدیک امام صاحب رض جائز نیست اگرچه مطابق اصل باشد برخلاف
جمهور محدثین که ایشان روایت بالمعنی را جائز داشته اند پس ازین علت در ظاهر روایت
از امام رض بقلت ظاهر شد انتهی۔ و در شامی آورده که ماحصلش اینکه اکثر مجتهدین مثل ابوبکر رض
و عمر رض در صحابه رض و مالک رض و شافعی در مابعد چونکه در اهم امور و بدرایت در روایت مشغول میبودند
از جهت روایت کمتر آمدند از آنانکه محض بروایت معروف می بودند و در رتبه از ایشان صغار
میبودند چرا که روایت بدون درایت چندان خوب نیست بلکه قاضی ابن عبد البر مالکی رح مذمت
این بابی منعقد ساخته و گفته که علما و فقها و جمهور مسلمین روایت حدیث را بجز تفقه و تدبر
مذموم دانسته و ابن شبرمه گفته که روایت حدیث کم کن تا که تو فقیه گردی انتهی۔ و در
بستان المحدثین آورده که فرمود امام مالک رح که روایت بکثرت کردن چیزی علم نیست
بلکه علم آنست که حق تعالی آنرا در سینهٔ مردم می نهد انتهی ۵ | روایت بے درایت معتبر گر در جهان بودی |
نماندی فرق در نقل سفیه و عقل نعمانی | پس جمله روایات امام رض با درایات اند که این فرقهٔ واهیه سراسر
ازان محروم اند چرا که ایشان مثل جوانک قصه پسند اند نه خلاصه طلب۔ و وقتیکه از جانب

ف: [illegible] کوران مادرزاد ۱۲

ف: [illegible] قلت روایت امام

ف: روایت بالمعنی نزد امام رض جائز نیست

ف: روایت بلا درایت چندان معتبر نیست

حق تعالی در روز ازل مطالب فہمی از قرآن و احادیث و غرض و مقصود از کلام تقسیم میشد خدا
میداند کہ این طائفہ بیدماغان در ظلمت کدام زاویہ پنہان شدہ بودند کہ از مثل اینچنین نعمت عظمی
محروم ماندند طرفہ تر ازین بو الفضولان اینکہ اگر بہ نصیبۂ ازلی خود صابر شدندی و با اہل تحقیق
عداوت نداشتندی نیز در حق ایشان غنیمت بودی دیگر علاج حسد چیست ع ہرکرا دردی رسد ناچار
گوید وای را ؛ چونکہ لقب امام اعظم در حق آن امام انام رض من جانب اللہ در تمام عالم اشتہار یافتہ
پس از روی حسد برای انعدام آن اگرچہ ایشان صدہا قسم نیش زنی ورزند تا آنکہ گاہی میگویند
کہ وی از روی عقل خود گفتہ و گاہی قائل شدہ اند کہ احادیث وی ضعیف اند و گاہی قلت نقل
روایت پیش ساختہ کہ جملہ مرویات وی ہفدہ احادیث بودند مگر بجز از خجالت و روسیاہی ایشان
در حق آن عالم یکتا وارث انبیا مضر نخواہد شد ؎ چراغی را کہ ایزد بر فروزد
ہر آنکس تف زند ریشش بسوزد وجہ چہارم اینکہ رسیدن جملہ ہفدہ حدیث با بوحنیفہ رض
سراسر خلاف نقل صحیح ست چہ اگرچہ از مسانید پانزدہ گانہ مستذکرہ بالا لحاظ قطع کردہ شود و خارج
دیگر تصانیف تلامذۂ امام دیدہ شود کہ دران بذریعۂ امام بسند مسلسل اخبار و آثار صحیحہ مروی اند
مثل موطا و کتاب الآثار و کتاب الحج و سیر کبیر امام محمد رح و کتاب الخراج و امالی وغیرہ امام ابو یوسف
پس دران صدہا حدیث ظاہر گردند بروایت امام صاحب پس بجز از افترای محض در
حق قول ہفدہ حدیث دیگر چہ گفتہ آید علاوہ اینکہ مصنف ابن ابی شیبہ و مصنف عبد الرزاق
و تصانیف دارقطنی و تصانیف حاکم و تصانیف بیہقی و تصانیف طحاوی مثل شرح معانی الآثار
و مشکل الآثار وغیرہ را باید دید کہ درانہا چہ قدر روایات بروایت امام ابو حنیفہ موجود اند و
چگونہ نباشد و حالانکہ محدث دہلوی و نیز ملا علی قاری رح نوشتہ کہ نزدیک امام اعظم رض چند
صندوق از کتب احادیث پر بودند و از بودن احادیث نزد کسی این لازم نیست کہ آنجملہ
احادیث از وی نقل نیز کردہ شود چہ روایت کردن چیز دیگر ست و دانستن امر آخر چنانچہ
این امر از حالات امام بخاری وغیرہ باوجود تحریص ایشان بنقل روایت صاف ظاہر ست کہ
مجازفۃ از سہ لک احادیث کہ یاد میداشت جملہ شش ہزار احادیث بلا تکرار از وی در صحیح بخاری
منقول گشتہ پس در حق کسانیکہ از روایت بدرایت و استنباط مدام جان مصروف مینباشند

وتفاوت درایت در روایت قسمت فہمیات نہ در قوت حفظ مرتبہ حافظ نبودند

جواب بوجہ چہارم

چه تخمینه کرده آید. **وجه پنجم اینکه** هر شخص میداند که زمانهٔ امام انتهای زمانهٔ صحابه و ابتدای شروع تابعین بود. و نیز طریق اہل اسلام آن زمان زبانی یاد کردن احادیث بود اگرچه بعضی از ایشان برای احتیاط کتابت نیز میکردندی و حالانکه دران زمان ہر طفل مکتبی را صدہا احادیث زبانی یاد میبود پس رسیدن ہفده حدیث امام ابو حنیفه رض باوجودیکه در کوفه که از جہت کثرت علم و علما دران بقُبّة الاسلام ملقب بود بود و باش میداشت و نیز ہم دران زمان بامام اعظم ملقب گردید چه معنی میدارد **وجه ششم اینکه** چونکه مشایخ امام اعظم در علم حسب بیان ابن حجر و غیره محدثین چہار ہزار اند که منجمله از ایشان قریب سه صد مشایخ در مسانید امام مذکور اند که امام بلا واسطه از ہر یک چند متعدد روایات بسند متصل کرده پس قول ہفده حدیث چه معنی میدارد **وجه ہفتم اینکه** امام ذہبی و نیز دیگر نقاد رجال امام صاحب رح را در زمرهٔ حفاظ احادیث ذکر کرده اند پس کسی را که صرف ہفده حدیث رسیده باشد وی را محدث گفتن خطاست پس از حفاظ احادیث او را شمردن چه معنی میدارد. **وجه ہشتم اینکه** خود ابن خلدون قول ہفده حدیث را مسلم نمیدارد و لهذا بصیغهٔ تمریض ذکر نموده حَیْثُ قَالَ یُقَالُ بَلَغَتْ رِوَایَتُهٗ اِلٰی سَبْعَةَ عَشَرَ حَدِیْثًا اَوْ نَحْوِهٖ که لفظ یُقَالُ برای ضعف ست پس قول ضعیف را که قائلش خود از وی براءت میطلبد بمقابلهٔ اقوال اہل ثقات آوردن محض حماقت در حماقت ست و یا سراسر تعصب و بغلوت ست

ای فروعت محکم آمد نی اصول		بایدت شرم از خدای و از رسول	

وجه نہم اینکه اگر فرض کرده شود که ابن خلدون دیده و دانسته این روایت را معتبر دانسته است نیز این قول وی در حق امام چیزی مضر نیست چراکه ابن خلدون اگرچه در امور تاریخیه ماہر کامل بود مگر او را در علوم شرعیه مہارت و در فن حدیث و علم رجال وغیره مداخلت نبود چنانکه شمس الدین محمد بن عبد الرحمن سخاوی که شاگرد رشید حافظ ابن حجر عسقلانی ست در کتاب ضوء اللامع فی اعیان القرن التاسع در ترجمهٔ ابن خلدون نوشته وَلَمْ یَکُنْ مَاهِرًا بِالْعُلُوْمِ الشَّرْعِیَّةِ آری اگر از کدامی محدث که وی را در علم روایات حدیث وغیره مہارت و در کتب حدیث واقفیت تامه بودی اینچنین قول سرزد شدی امکانش بودی که آن قول وی ملتفت گشتی نه که از مثل ابن خلدون که از کتب علم حدیث چندان ماہر نبود این بیچاره

فا جواب وجه پنجم

فا جواب وجه ششم

فا جواب وجه ہفتم

فا جواب وجه ہشتم

فا جواب وجه نہم

بموجب ع کجا دانند حال ما سبکساران ساحلها * چه داند که روایات امام ابو حنیفه در کتب علم حدیث چه قدر موجود اند واگر ویرا علم بر کتب حدیث بودی همین کذب هیچ از وی گاهی صادر نشدی چرا که تنها موطای امام محمد برای کذب وی کافی ست قطع لحاظ از مسانید و معانی الآثار و دیگر کتب بلکه وی خود در خطبهٔ کتاب مقر ست بر اینکه در امور تاریخیه و حکایات منقوله وقوع غلطی اغلب ست پس آنرا پیشتر بمیزان عقل سنجیدن لازم و هر آن امر که از براهین قطعیهٔ عقلیه و نقلیه مخالف باشد آنرا رد کردن لازم ست مگر حاسدان از جهت درد درونی خود طالبان خرده بینی اند نه جویندگان حق

مثنوی

زان حسد دل را سیاهیها رسد
آن ابو جهل از محمد ننگ داشت
بو الحکم نامش بد و بو جهل شد
ای بسا اهل از حسد نا اهل شد
از حسد در طوق لعنت شد قرین
ای کریم و خالق عرش برین
چون کنی بر بی حسد مکر و حسد
ننگ نی اهل تخم کین در دل بکاشت
از ملائک بد اقرب چون لعین
دور دارم از حسد و ز حاسدین

سلسلهٔ یازدهم در ذکر کمال کوشش امام در استخراج مسائل و طرق ترتیب فقه ابو حنیفه مع ذکر احتیاط امام در ا...

در مسند خوارزمی از سیف الائمه سائلی آورده که این مشهور ست که امام اعظم از چهار هزار علمای تابعین در علم فقه و علم حدیث تلمذ حاصل کرد مگر امام بر علم خود از زبان خود فتوی نداد تا آنکه ایشان همه او را اجازت دادند پس بعد ازان امام در مسجد جامع کوفه بنشست و یکهزار تلامیذ نزدیک وی جمع شدند که از انجمله چهل نفر فاضل تر و بزرگ تر بودند که بمرتبهٔ اجتهاد میداشتند پس آنهارا مقرب خود گردانیده فرمود که شمارا نزد من بمنگه سار من اید و من فرس فقه را برای شما لجام کرده زین نهاده آموده کرده ام پس شما امداد من نمائید چرا که مردم مرا پل جهنم ساخته اند دیگران میگذرند و بار بر پشت من ست یعنی مردم از جهت تقلید نجات یابند مگر اگر در عرق ریزی اجتهاد چیزی تساهلی کرده آید مواخذهٔ آن از من باشد پس از عادات شریفش این بود که هر گاه که کدامی واقعه پیش آمدی با تلامذهٔ مجتهدان خود دران مشوره و مناظره و گفتگو فرمودی و از ایشان پرسیدی و جمله احادیث و آثار که نزدیک ایشان بودندی آنرا شنیدی و انچه او را معلوم بودی آنرا در پیش ایشان بیان کردی و تا یکماه بلکه زائد از یکماه نیز دران واقعه بحث و مناظره کردندی تا آنکه در آخر بر چه اتفاق افتادی پس آن قول محقق را امام ابو یوسف ثبت

[illegible]

کردی تا آنکه تمام اصول فقه را بدین طریق شوری کرده ثابت نمود و مثل دیگر ایمهٔ مجتهدین امام
اعظم تنها بذات خود درین قوانینِ دین متفرد نشده انتهی کذا فی فتاوی سراجیه **لهذا** ابن حجر وغیره
گفته که متفق شدند مر ابو حنیفه را تلامیذ یکه دیگر مجتهدین و ایمهٔ روی زمین را این نعمت عظمیٰ
میسر نشده۔ **وحافظ** ابو المحاسن دمشقی شافعی در عقود الجمان آورده قاضی ابو یوسف
که در حق وی یحیی بن معین صاحب الحدیث گفته و علامهٔ ذهبی وی را در حفاظ حدیث محسوب
کرده است میگوید مایان با امام رض در مسائل بحث کردندمی بهر طریق رای وی رح قائم شدی من از
حلقهٔ درس برخاسته نزد محدثین کوفه میرفتم و از ایشان احادیث متعلق آن مساله دریافت
مینمودم بستر بخدمت امام رض آمده انجمله احادیث را بوی شنوانیدمی امام بعضی را از ان قبول فرمودی
وبعضی را رد نمودی و گفتی که این صحیح نیست من می پرسیدم که ترا چگونه معلوم شد میفرمود هر آن
علم که در کوفه است من عالم آنم **وامام** طحاوی بسند متصل از اسد بن فرات روایت کرده است
که از تلامیذ ابو حنیفه کسانیکه در تدوینِ فقه شریک امام بودند چهل نفر اند که در ایشان همین چند نفر
زیاده ممتاز بودند ابو یوسف زفر داود طائی اسد بن عمر یوسف بن خالد التیمی یحیی بن ابی زائده
و تا سی سال همین خدمت را انجام میدادند انتهی و این چند نفر نیز در ایشان از ممتازین بودند
عافیه ازدی ابو علی عزی علی مسهر قاسم بن معن حبان و برادرش مندل و از ایشان کسانیکه
در خاص فنون ممتاز و استاد کل بودند و نیز در تکمیل فقه ازان لابدی ست این چند نفر بودند
یحیی بن ابی زائده حفص بن غیاث و قاضی ابو یوسف داود طائی حبان مندل
در حدیث و آثار کمال میداشتند قاسم بن معن امام محمد در ادب و عربیت کامل بودند امام
زفر در استنباط مشهور بود **ومحقق** شعرانی در میزان کبری آورده که ابو جعفر از شقیق بلخی رح
آورده که وی رح میفرمودی که امام ابو حنیفه رح اورع الناس و اعلم الناس و اعبد الناس و اکرم
الناس بود و نیز زیاده تر ایشان بود در احتیاط در دین و اَبعدِ ایشان بود از قول برای و
قیاس در دینِ حق عز و جل و بود امام ابو حنیفه که هیچ مساله را در علم درج نساختی تا آنکه
اجماع همه اصحاب وی بران نگشتی و منعقد کردی برای آن مساله مجلسی را پس وقتیکه کل
اصحاب وی رحمه الله متفق گشتندی بر اینکه این مساله موافق شریعت ست ابو یوسف و یا

ف [illegible]

ف [illegible]

دیگر برا حکم فرمودی که این مسأله را در فلان باب درج کن انتهی **و در حدائق** بحوالۂ میزان آورده
که دستور العمل امام چنین بود که در ہر مسأله که صراحت در کتاب الله و سنت رسول الله نیافتی

ف: ایضا در دستور العمل امام

پس علما را جمع کرده بران قول عمل کردی که بران اتفاقِ ہمه ایشان شدی و ہمچنین کاروائی
فرمودی اگر کدامی حکم را استنباط کردی و تا وقتیکه علمای ہمعصر را جمع نکردی آن حکم را قلم بند
نکردی و بعد از رضای ایشان مر ابو یوسف را حکم تحریر آن مسأله دادی پس کسیکه در اتباع
سنت رسول الله برین قدم باشد معاذ الله او را بالعرف عمل بالرای منسوب کردن چگونه جائز باشد
انتهی **و در تذکرة الاولیا** آورده که برای حل شدن مسألۂ مشکله امام ابو حنیفه چہل بار
قرآن ختم کردی تا مسأله که او را مشکل بودی کشف شدی **و در برہنه** بحوالۂ صلوة مسعودی
می آرد که چون امام شبها بر دست راست بیاسودی پانصد چند مسأله وضع کردی و بروایتی
ہزار مسأله و چون بر دست چپ گشتی ہمه را جواب گفتی بامداد بمسجد آدینۂ کوفه برفتی اصحاب
تفاسیر بر دست راست وی نشسته بودندی و اصحاب اخبار بر دست چپ وی و

ف: وضع نمودن امام در یک شب چندصد مسائل را

کبرای مجتہدین جمع وی (یعنی مثل امام ابو یوسف و محمد و زفر و داود طائی و غیر ایشان) در
پیش ایشان بودی - وی مسأله آغاز کردی اصحاب تفاسیر بتفاسیر باز میگشتند و اصحاب
اخبار باخبار و کبرای جمع وی باجتہاد و آنچه وی گفته بودی بآیت و اخبار و اجماع ایشان
راست آمدی گفتندی ای امام مسلمانان آن مسأله که شما وضع کرده بودید ہم بآیت و ہم باخبار
و ہم باجماع امت راست آمد امام از شادی آن تکبیر گفتی و حاضران جمع وی بر موافقت نیز
تکبیر گفتندی آواز ایشان باہل کوفه رسیدی اہل کوفه را معلوم شدی که ابو حنیفه رض مسأله وضع
کرد که بآیت و اخبار و اجماع امت راست آمده است ایشان نیز تکبیر میگفتندی انتهی - و

ف: تکبیر گفتن امام از خوشی

و در رسالۂ فضائل ابو حنیفه رض آورده که ابو الفضل کرمانی میگوید که امام اعظم رض پانصد
ہزار (یعنی پنج لاکھ) مسائل را استخراج کرده و خطیب خوارزمی مینویسد که ہشتاد و سه ہزار مسائل را
بیرون آورده سی و ہشت ہزار مسائل را در عبادات و باقی را در معاملات اگر این امر از وی

ف: تعداد جمله مسائل مستخرجۂ امام رض

صادر نشدی مردم گمراه گشتندی کذا فی طبقات الکفوی - **و در حدائق** بحوالۂ حاوی فقه
آورده که نوح از ابن جریج روایت کرده که وی میگفتی که ای نعمان ابو حنیفه ہر یک مسأله که تو گفتهٔ

ف: موجود بودن حدیث بر ہر یک مسئلۂ امام رض

درحق آن حدیث باسناد صحیح نزد من موجود ست حق تعالی ترا بر امت محمدیہ بسبب رحمت پیدا کردہ است

شکر نعمتہای تو چندانکہ نعمتہای تو	شکر کردن کی توانم درخور آلای تو

وکیع و علی بن المدینی میگفتند کہ اگر ما میخواہیم بر ہر یک مسالہ کہ ابو حنیفہ آنرا گفتہ است حدیثی را بیرون آوردن میتوانیم انتہی و در شرح سفر السعادت ست کہ درحقیقت مذہب حنفی جامع دلیل عقلی و نقلی ست و اکثر اوقات از عادات شریفۂ ابو حنیفہ ہمین بود کہ دربارۂ مذہب خود تنہا بر دلیل عقلی حصر نمودی زیراکہ اکثر مردم خوگیر بدین امر اند کہ سخن نقلی را با دلیل عقلی تطبیق میدہند و تا وقتیکہ امر نقلی با عقل ایشان مطابق نباشد بخوبی تمام دل نشین ایشان نمیگردد ازین سبب امام موصوفؓ برای تسلی ایشان اکثر مسائل را از دلائل عقلی ثابت کردندی ورنہ فی الواقع دلیل آن از قرآن و حدیث و از قول صحابہ میبودی ورنہ این کی میشود کہ بغیر از رجوع بہ قرآن و حدیث و اجماع استدلال بقیاس کردہ آید حالانکہ واجبست بر مجتہد تا وقتیکہ حکم کدامی مسالہ در قرآن و حدیث و اجماع یافتہ میشود ازان رجوع بطرف قیاس درست نباشد و بعد از نیافتن درین ہر سہ بسبب ضرورت حکم بقیاس نماید و دیگر اینکہ درحقیقت دلیل عقلی امام برای ترجیح دادن بعضی احادیث بود بر بعضی دیگر یعنی وقتیکہ درمیان دو حدیث اختلاف بودی و ترجیح یکی بر دیگری بوجہی من الوجوہ نمیشدی پس امامؓ ہر آن حدیثی را کہ موافق بقیاس یافتی ترجیح میدادی و بالضرور ہر آن حدیث کہ موافق بقیاس باشد راجح میباشد چنانکہ در اصول فقہ تقرر یافتہ نہ اینکہ درمقابلۂ حدیث بقیاس عمل کردی انتہی ملخصا و نیز در حدائق از مسند خوارزمی آوردہ کہ مجملاً اختصارش اینکہ امام ابو حنیفہؓ اعلم الناس و کمال متتبع احادیث بود بچند وجہ اول اینکہ امام ابو حنیفہ برخلاف امام شافعیؓ احادیث مراسیل را نیز حجت دانستہ و بر قیاس مقدم میدارد دوم قیاس چہار قسم ست یکی قیاس مؤثر و او آنست کہ معنی مشترک درمیان اصل و فرع مؤثر باشد دوم قیاس مناسب و او آنست کہ معنی مناسب درمیان اصل و فرع باشد سوم قیاس شبہ و او آنست کہ در احکام شرعیہ ظاہری مشابہت درمیان اصل و فرع باشد چہارم قیاس طرد و او آنست کہ معنی مطرد درمیان اصل و فرع باشد۔ پس ابو حنیفہؓ

ف درحقیقت مذہب امام ابو حنیفہ جامع دلیل عقلی و نقلی است

ف [illegible]

ف [illegible]

واصحاب وی میگویند که قیاس شبہ اصالۃً باطل ست و در قیاس طرد اصحاب او مختلف اند
چنانچه بعضی از ان نیز انکار کرده اند و ابو زید کبیر گفته که نزد ما صرف قیاس مؤثر حجت ست
وہر سہ قسم باقیمانده حجت نیستند (میگویم که ہمین مضمون را در فصل سوم از باب اول از
عبارت شیخ نیز بخوبی درج کرده ام جائیکه گفته که امام ابو حنیفہؒ از اقسام قیاس بجز از
قیاس مؤثر عمل نمیکند و قیاس تناسب و قیاس شبہ و قیاس طرد ہمہ نزدیک او متروک و غیر
معمول اند الخ) و امام شافعی میگوید که این ہر چہار قسم از قیاس حجت اند چنانچه بالتفصیل
امثلۂ این در مسند مذکور مذکور اند سوم نزدیک امام ابو حنیفہ رض حدیث مقدم ست اگرچه ضعیف
باشد بر قیاس اگرچه صحیح و معتبر باشد بخلاف امام شافعی توضیحش بطریق تمثیل اینکه قہقہه در
نماز ناقض وضو ست نزد امام صاحب رض بسبب آن حدیث که نابینائی در چاه در افتاد پس
خندیدند بعضی از انانکه نماز میخواندند پس فرمود آنحضرت علیه السلام که اعادۂ وضو و نماز نمایند
کسانیکه از شما خندیده اند حالانکه این حدیث ضعیف ست مگر امام ابو حنیفہ رض بسبب آن قیاس
قہقہۂ غیر حالت صلوة را ترک فرمود و امام شافعی رض محض بر قیاس عمل نمود یعنی چنانکه خندۂ
(که ناقض وضو نیست ۱۲)
قہقہه خارج نماز ناقض وضو نیست ہمچنین در نماز بعمل آورد و این حدیث را بسبب ضعف
آن ترک فرمود۔ و نیز امام صاحب رح بموجب حدیث ابن مسعود به نبیذ تمر وضو جائز میدانند
حالانکه این حدیث ضعیف ست مگر بسبب آن قیاس را بر احوال تمامی اشربه ترک فرمود
و امام شافعی رض محض عمل بر قیاس کرده و حدیث مذکور را بسبب ضعف ترک فرمود لطیفه
در شامی در کتاب اشربه از ابو حنیفہ رض آورده که وی فرمود اگر دنیا بتمامها بمن داده شود من گاہی
فتوی ندہم بحرمت نبیذ چرا که در وی تفسیق بعضی صحابه رض لازم می آید که ایشان بارہا آنرا خورده

ف نزد امام شافعی ہر چہار قسم قیاس حجت است

ف در تقدیم حدیث ضعیف بر قیاس صحیح نزد امام ابو حنیفہ رح اختلاف

[illegible]

واگر دنیا بجذافیرہا بمن داده شود بجای شرب نبیذ ہرگز نتوشم آنرا چراکه آن ضرور نیست - انتہت
حدِ تقوی و حسن ظن در حق اسلاف خود انتہی - اما خطیب و دیگر معترضین چون دیدند که
امام اعظم رح چونکه بر بعضی از ان احادیث عمل نکرده است که آنرا امام شافعی اخذ نموده بود
پس ایشانرا ہمین غلط فہمی در گرفت که امام اعظم رض آن احادیث را از روی قیاس ترک
نموده است و از جہت قصور فہمی خود این را نفہمید که امام اعظم رض آن احادیث را بسبب
احادیث دیگر که اصح ترند از ان و قرین اند بقیاس ترک نموده نه بقیاس انتہی ملخصا و توضیح
این از عبارت شیخ مذکور در فصل سوم طلب کن **وبعد** ازین امام خوارزمی بطور نمونه زیاده
از سی و یک احادیث ازین قبیل ذکر کرده که اکثرش از صحیح بخاری و مسلم ست و امام صاحب رح
عمل بران نموده و امام شافعی رض با حادیث درجهٔ ادنی از ان عمل کرده **ازینجاست** که در
جواہر المنیفه از امام ابو حنیفه روایت کرده که وی رحمه الله میفرمودی که نزدیک من حدیث
ضعیف نہایت پسندست از آرای رجال **لہذا** شیخ عبد الحق محدث دہلوی رح در زاد المتقین
از عبد الوہاب متقی شیخ خود نقل آورده که وی رح میفرمودی که ہر آن کتب حنفیه که در ولایت
ماوراء النہر و ہندوستان مشہور اند اکثر اثبات احکام درانہا از قیاس و دلائل عقلیه کرده اند
و ہر آن کتب که در ملک مصر و شام تصنیف شده اند درانہا بر ہر قول حنفی حدیث صحیح وارد
کرده و اثبات آن از ان نموده اند و بعضی از علمای حنفیه التزام این کرده که بر ہر یک مطلب
آیت و حدیث را معًا می آرند تا آنکه موقع آن پیدا میشود که گفته شود که شافعی از اصحاب
رای اند نه حنفی انتہی **و قول** شیخ عبد الوہاب متقی رح (که در خانهٔ کعبه خلیفه و جانشین علی متقی
بست و شش سال شده بود و درین مدت بنشر علوم ظاہری و باطنی مصروف بودی و
درانجا از ہر قسم کتب از نظر وی گذشته بودند و در سنه ۱۰۰۱ہجری وفات یافته) از روی
استقرا عین صواب ست اگرچه از روی ظاہری مشکوة شریف و غیره ظاہر میشود که ظاہرًا
مذہب امام شافعی رح موافق بحدیث است نه مذہب حنفی مگر در حقیقت نه چنین ست
چراکه صاحب مشکوة نظر بمذہب خود بیشتر رعایت ہمان احادیث کرده که موافق بمذہبش
بودند اما از نظر کردن بران کتب حنفیه که دران ماخذ مسائل فرعیه بیان کرده اند و تصنیف

ف: ترجیح حدیث ضعیف بر قیاس نزد امام

ف: در اقسام استدلالات حنفیه در کتب خود

ف: شافعی از اصحاب رای اند نه حنفی

آن از ملک شام و مصر شده مثل مواہب الرحمن و شرح مواہب الرحمن و فتح القدیر و عینی ہر دو شروح ہدایہ و شمنی شرح مختصر الوقایہ و غنیۃ المستملی شرح منیۃ المصلی و طحاوی معروف بشرح معانی الآثار از مثل اینچنین کتب صاف تصدیق کامل برای قول سابق بوجہ اتم و اکمل معلوم میشود ؎

برحشمت سلیمان آنکس که شک نماید | بر عقل و دانش او خندند مرغ و ماہی

(ف مستند بودن مذہب حنفیہ بقول شعرانی)

لہذا علامہ شعرانی مالکی در میزان کبری مینویسد تتمہ من کتاب ادلۃ المذاہب تالیف نمودم پس من تتبع اقوال ابو حنیفہؓ و اصحابؓ وی نمودم پس من ہیچ قول امام صاحبؓ و اصحاب او را نیافتم مگر اینکہ بالضرور آن قول ایشان مستند بکدامی اصل صحیح مثل آیت یا حدیث یا آثر یا مفہوم اثر یا حدیث ضعیف کثیر الطرق (یعنی کہ بدرجہ حسن لغیرہ رسیدہ باشد) یا قیاس صحیح یافتم پس ہر کسی را کہ واقفیت بر ماذکر منظور باشد بروی لازم ست کہ وی کتاب مذکور را مطالعہ نماید انتہی ازینجاست انچہ شاہ ولی اللہ محدث دہلویؒ در فیوض الحرمین آوردہ

(ف حق بودن مذہب امام پر بشارت صلعم)

کہ معلوم کنانید مرا رسول خدا صلعم کہ تحقیق در مذہب حنفی چنین طریق پسندیدہ است کہ نسبت بمذاہب دیگر موافق ترست بآن سنت معروفہ کہ در زمان بخاری و اصحابؓ وی جمع شدہ و پختہ گردیدہ ؎

رسم بزرگان بود انصاف کار | کار خسان نیست بجز خار خار

وانکہ ندارد دل رحمت پذیر | تہمت پشمینہ نہد بر حریر

ولہذا در میزان شعرانی نوشتہ کہ ہر آئینہ این کلام کہ ابو حنیفہ مقدم میکند قیاس را بر حدیث رسول اللہ صلعم از شخصی صادر شدہ کہ با امامؓ تعصب میکند و در دین وی متہور و در گفتار وی غیر متورع ست ؎

(ف در وعید کسانیکہ بر امام افترا بندی کردہ دربارہ قیاس)

نیش عقرب نہ از پی کین ست | مقتضای طبیعتش این ست

وازین کلام حق جل جلالہ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا یعنی جمیع اعضا از گوش و چشم و دل بروز قیامت ہمہ ایشان پرسیدنی باشند۔ و نیز ازین کہ مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ یعنی نمیگوید از ہیچ قولی مگر اینکہ نزد او نگہبانان قویہ اند از کراما کاتبین و نیز ازین حدیث رسول اللہ علیہ الصلوۃ والسلام کہ بمعاذ را فرمودہ بود وَهَلْ يَكُبُّ النَّاسَ فِي النَّارِ عَلَى وُجُوهِهِمْ إِلَّا حَصَائِدُ أَلْسِنَتِهِمْ یعنی بغیر از بدی زبانہا ہیچ چیز مردم را در دوزخ سرنگون بروی نمی اندازد آنشخص بالکل غافل ست ؎

چنین بوی خبیث عاصیه | گفت یزدان نَسْفَعًا بِالنَّاصِیَه
نیست الا حیلهٔ مکر و ستیز | هر سیه رویان دین را خود جهیز

و تحقیق روایت کرده امام ابو جعفر شیرامازی رح بسند متصل از امام اعظم رح که وی رح میفرمودی قسم بخداست که دروغ گفت آنشخص و افترا بندی نمود بر ما کسیکه گفت که ما قیاس را بر نص مقدم میداریم حالانکه بعد از نص هیچ حاجت بقیاس نیست بلکه ما قطعه

راه سنت رو اگر خواهی صراط مستقیم | گر سنن راهی بود گر صافی و المنز
گر سنین زندگی خواهد زمانی بی سنن | هر مژه در چشم وی همچون سنان تیر باد

و نیز میفرمودی که ما قیاس وقتیکه مینمائیم که ضرورت سخت بطرف وی می افتد و بیانش اینکه ما پیشتر در مسألهٔ قرآن و حدیث و اقضیهٔ صحابه رض را می بینیم و چون در انها دلیل آن نیابیم پس درانوقت مَسْکُوْتٌ عَنْهُ را بر منطوق قیاس مینمائیم وقتیکه در ان هر دو صرف علت واحد جامع باشد و بروایت دوم چنین آمده که ما پیشتر از کتاب الله پستر از حدیث رسول الله صلعم پستر ازان اقضیهٔ صحابه اخذ کرده عمل میکنیم که بران ایشان را اتفاق باشد و اگر ایشانرا اختلاف باشد پس ما بسبب آنعلت جامع که در میان این دو مسأله میباشد یک حکم را بر حکم دیگر قیاس میکنیم تا آنکه معنی واضح گردد و بسوم چنین آمده که ما پیشتر بکتاب الله عمل میکنیم پستر بسنت رسول الله صلعم پستر باحادیث ابوبکر و عمر و عثمان و علی رضی الله عنهم و بچهارم چنین آمده که وی رض فرمود که هرچه از انحضرت علیه السلام آید بر سر و چشم ماست و مادر و پدرم فدای آن باد و نیست برای ما ازان مخالفت و انچه از صحابه رض آید از انها ما یک قول را اختیار میکنیم و انچه از غیر صحابه آید فَهُمْ رِجَالٌ وَنَحْنُ رِجَالٌ و باری خلیفه منصور بطرف امام نوشت که ما شنیده ایم که تو قیاس را بر حدیث مقدم میکنی در جواب امام فرمود که ای امیر المؤمنین اینچنین نیست بلکه ما پیشتر بکتاب الله عمل میکنیم پستر بسنت رسول الله صلعم پستر باقضیهٔ ابی بکر رض و عمر رض و عثمان رض و علی رض پستر باقضیهٔ بقیهٔ صحابه رض و چون ایشان باهم اختلاف کنند ما قیاس میکنیم یعنی از اقوال ایشان بران قول عمل میکنیم که قرین بقیاس میباشد و در امور دینی هیچ کسی را هیچ رعایتی نیست انتهی و همدرین کتاب هست که هرکرا در دل قدری نور ایمانست در بد گفتن هیچ یکی از ایمهٔ مجتهدین جرأت نمیتواند کرد چراکه ایمهٔ دین مثل ستارهای آسمان و دیگر مردم مانند اهل ارض اند که از حال ستارها بجز از

ذکر تبری امام از سب صحابه بروایات صحیحه

[illegible]

خیال ایشان دیگر هیچ چیز شناختن نمیتوانند چه ع بادست موسوی چه زند سحر سامری * بر خلاف
آن سخنانیکه بعضی متعصبین بطرف امام ابوحنیفه منسوب کرده اند ه

بیخردی چند ز خود بیخبر	عیب پسندند بزعم هنر

و هرگاه که در قیامت روبرو شوند پس ایشانرا از طرف
امام فضیحت بسیار حاصل گردد ه

مزن در وادی مکر و حیل گام	که در دام بلا افتی سرانجام

وحالانکه باری شخصی از کوفه نزد امام آمد درانوقت نزد امام مردم حدیث میخواندند پس
آنشخص گفت که ما این حدیث را گذاشتیم برین گفتن وی امام رض او را سخت زجر کرده و تنبیه
نموده فرمود که اگر حدیث نبودی پس هیچ شخصی از ما قرآن را نفهمیدی پستر امام از وی پرسید
که در حق گوشت بوزینه (ای بندر ۱۲) تو چه میگوئی و نزد خود از قرآن بران کدام دلیلی میداری پس آنشخص
ساکت ماند باز از امام پرسید که شما در حق این چه میفرمائید امام فرمود که بوزینه از چارپایان چرندگان
نیست و باری شخصی در کوفه کتاب دانیال پیغمبر (ای فرد ۱۲) آورد امام اعظم رض از وی آنقدر رنجیده گشت
که قریب بود که او را بقتل رسانیدی و باوی گفت که آیا سوا از قرآن و حدیث کتاب دیگر نیز هست
ازینجا معلوم باید نمود که امام را بقرآن و حدیث چه قدر تحریص و تخلیص بود انتهی مختصراً ه

اندکی با تو بگفتم و بدل ترسیدم	که دل آزرده شوی ورنه سخن بسیارست

سلسلهٔ دوازدهم و این سلسله جامع ست مر مناقب بقیه را

غلام مدح نعمانم نثارش گوهر جانم	همیشه منقبت خوانم بطرز بلبل شیدا
خدای دو جهان دارم چه باک از طعنه بیجا	سخن سنجیده میگویم معنامین چیده میگویم
نه ترس از طاعنان دارم که حق را برین نگارم	کتب را دیده میگویم ندارم با کسی پروا

باید دانست که در حدیث شریف آمده که صحابه رض از آنحضرت علیه الصلوة والسلام
پرسیدند که یا رسول الله صالح کیست و طالح که فرمود علیه السلام که از همسایگان او بپرس
یعنی هرکه نزدیک مردم دور و نزدیک نیک (ای اچھا) باشد پس آنشخص نزدیک خدا نیز نیک باشد و مرد بد
نزدیک مردم نزد خدای تعالی نیز بد میباشد ه

چه نیکو مثل گفت پیر هدی	زبان اناس نشت طبل خدا

پس بموجب این خبر نیک اثر احوال امام ابوحنیفه رض ازین
اقوال همسایگان خیمهٔ دین و اسلام و جوار قبهٔ علم و احکام وی چشم واکرده دریافت کن که

سلسلهٔ دوازدهم و این سلسله جامع ست مر مناقب بقیه را

عند الله وی رحمه الله بچه مرتبهٔ علیاست علامهٔ عبد الوهاب شعرانی مالکی در میزان کبری از عبد الله ابن المبارک می آرد که وی رحمه الله فرمود که در آمدم در کوفه پس از باشندگان آن مقام خاصة از علمای آن شهر دریافت نمودم و گفتم که درین بلاد شما اعلم الناس کیست پس همه گفتند که امام ابو حنیفه باز پرسیدم اورع الناس کیست پس همه گفتند امام ابو حنیفه باز پرسیدم که ازهد الناس و تارک الدنیا کیست پس همه گفتند امام ابو حنیفه رض باز پرسیدم که اعبد الناس و مشغول تر بعلم کیست پس هر همه گفتند امام ابو حنیفه فَمَا سَأَلْتُهُمْ عَنْ خُلُقٍ مِنَ الْأَخْلَاقِ الْحَسَنَةِ اِلَّا وَقَالُوْا كُلُّهُمْ لَا نَعْلَمُ اَحَدًا تَخَلَّقَ بِذٰلِكَ غَيْرَ الْإِمَامِ اَبِیْ حَنِیْفَةَ رَضِیَ اللهُ تَعَالٰی عَنْهُ انتهی **وابن حجر** رض شافعی در خیرات الحسان آورده که بکر بن معروف گفت که من در امت محمد صلی الله علیه وسلم زیاده تر نیک خصلت از امام ابو حنیفه رض کسی را ندیدم انتهی۔

نقل ست که شخصی کریم الاخلاق عمیم الاشفاق نامدار زمانهٔ خود از دنیا سفر نمود درویشی کامل بسبب شهرت وی بعد از چند زمانه بمکانش رسید دید که مکانش خراب و اولادش گرفتار رنج و عنا است پرسید که آوازهٔ این مکانات باطراف و اکناف رفته و گوشوارهٔ گوش هر کس و ناکس گشته کسی گفتش نی و هر آنچه شنیدهٔ راست ست مگر صاحب آن همه کمالات را با خود همراه بگور برد درویش نفسی سرد بر آورد و گفت با چندین شهرتیکه داشت مرا انحال متیقن گشت که بکمال بخیل و ممسک کمالات بود چرا که از کمالات چیزی را برای دیگران باقی نگذاشت **اشعار**

ای درحق کمالات بود ۱۲

برد در کمالات دین هم سبق
بخیل کمالات گر گویمش
قلم را بود زین الم سینه شق

همانا ست مصداقش اعظم امام
بود محض بهتان خلاف نسق
بود چشم حساد چون شب پره

امام زمان آنکه اعظم بود
نثارش بود پر ز رحمت طبق
کنم شرح این افترا گر رقم
کجا بیند از خیرگی نور حق

ونیز علامهٔ ابن حجر مکی در خیرات الحسان آورده که **فصل** دوازدهم در ذکر آن اوصاف که در انها امام ابو حنیفه از دیگران ممتاز بود پس **بعضی** از ان اوصاف اینکه گفت حافظ محمد بن میمون که نبود هیچکسی در زمانهٔ امام ابو حنیفه رض عالم تر از وی و نه زیاده متقی و نه زیاده زاهد و نه زیاده عارف و نه زیاده فقیه از وی و قسم بخداست که خوش نمی آید مرا صد هزار دینار بعوض شنیدن سخن وی از شعر

عَقِمَتِ النِّسَاءُ فَلَا يَلِدْنَ مِثْلَهُ عقیم شدند زنان پس نمی زایند مثل او	اِنَّ النِّسَاءَ بِمِثْلِهِ عُقُمٌ بدرستیکه زنان بمثل او عقیم اند	**وبعضی** از ان اوصاف

اینکه ایشان در زمانهٔ تابعین اجتهاد کرد و فتوی داد بلکه و قتیکه اعمش رح ارادهٔ حج کرد پس کسی را

ف [illegible] ابن مبارک

ف [illegible]

ف [illegible]

ف [illegible]

ف [illegible]

بخدمت امام ابو حنیفه رض فرستاد تا که امام رض برای او مناسک حج بنویسد و بارها اعمش میگفتی که مناسک حج از امام ابو حنیفه بنویسید چرا که من از وی زیاده تر داننده کسی را در فرائض و نوافل حج نمیدانم پس نظر کن بر شهادت مثل اعمش رض برای امام ابو حنیفه

نظم

بده هر انچه میداری جوابی
بیا تسلیم کن راه صفا را
وگرنه لب به بند و بار دیگر
بکن راضی خدا و مصطفی را
ببین هر قول او روشن کتابی
مکن دعوای باطل ای هنرور

وبعضی ازان صفات اینکه روایت کرد از امام رح مشایخ وی رض و غیرهم مثل عمرو بن دینار وبعضی ازان صفات اینکه هر قدر که اصحاب او بودند همانقدر اصحاب هیچ کسی را بعد از وی نشدند چنانچه پیشتر گذشت وبعضی ازان صفات اینکه وی اولین آن کسانست که ایشان علم و فقه را مدون کرده و ترتیب ابواب و کتابها آنچنان نموده که اِلٰی یَوْمِنَا هٰذَا در جمله کتب موجود ست و امام مالک رح در موطای خود نیز اتباع وی نمود و لهذا علامه عمر حرضی شافعی در فوائد المهمه در حق امام ابو حنیفه نوشته هُوَ اَوَّلُ مَنْ دَوَّنَ عِلْمَ الْفِقْهِ وَاَفْرَدَهٗ بِالتَّالِيْفِ مِنْ بَيْنِ الْاَحَادِيْثِ النَّبَوِيَّةِ وَبَوَّبَهٗ اَبْوَابًا فَبَدَأَ بِالطَّهَارَةِ ثُمَّ بِالصَّلٰوةِ ثُمَّ لِسَائِرِ الْعِبَادَاتِ ثُمَّ الْمُعَامَلَاتِ اِلٰى اَنْ اَخْتَمَ الْكِتَابَ بِالْمَوَارِيْثِ وَتَبِعَهٗ فِىْ ذٰلِكَ مٰلِكُ بْنُ اَنَسٍ وَتَبِعَهٗ ابْنُ جُرَيْجٍ وَ هُشَيْمٌ وَمِنْ ثَمَّ قَالَ اِمَامُنَا الشَّافِعِىُّ رض النَّاسُ عِيَالٌ عَلٰى اَبِىْ حَنِيْفَةَ فِى الْفِقْهِ واما آنانکه پیشتر از وی بودند او شان اعتماد بر حافظهٔ خود میداشتند و نیز امام اول ازان کسانست که ایشان کتاب فرائض و کتاب شروط را ایجاد کردند و میگوییم که همچنین یمین فور را وی ایجاد کرده چنانچه بالتفصیل در کفایه شرح هدایه در کتاب الایمان موجود ست وبعضی ازان صفات منتشر شدن مذهب او ست دران اقالیم که درانها ماسوا از مذهب او طریق دیگر نیست مثل هند و سند و روم و ماوراء النهر میگوییم ازینجا ست انچه در شامی آورده که شهرت مذهب امام اعظم رح تا بجدی ست که در عام بلاد اسلام بلکه در بسیاری از ولایات و شهرها مثل روم و هند و سند و ماوراء النهر و سمرقند بجز مذهب امام رض مذهب دیگر مشهور نیست و بطریق تحقیق منقول است که در قبرستان سمرقند چار صد قبور خاص

وفتوی نهاداده اند و جمّ غفیر از ایشان علم را اخذ کرده کسی دیگر مدفون نیست چنانچه وقتیکه صاحب هدایه
فوت شد پس او را دران مقام خاص دفن کردن خواستند مگر باشندگان آنجا او را دفن کردن ندادند چرا که
نام مبارک وی محمد نبود (بلکه نام مبارک وی **علی** بن ابی بکر بن عبد الجلیل بن خلیل بن ابی بکر از
اولاد حضرت ابو بکر صدیق بود که ابو الحسن کنیت و برهان الدین لقب میداشت و در رجب بروز
دوشنبه بعد عصر در سنه ۵۱۱ھ تولد یافته و بروز چهارشنبه بعد از نماز ظهر بماه ذیقعده سنه ۵۷۳ھ تصنیف
هدایه شروع نمود و در مدت سیزده سال باختتام رسانید و درین ایام بجز از ایام منهیه گاهی افطار نمود و نه
کسی را از روزهٔ خود خبردار نمود و در آخر در سمرقند در سنه ۵۹۳ھ وفات یافت و از کلمهٔ مجتهد مسائل مادهٔ تاریخ
وفات ایشان بیرون می آید) ازین باعث در حوالی قبرستان مذکور دفن کرده شد و نیز منقول ست که مذهب
امام را چهار هزار اشخاص نقل کرده و ضرورست که ازین اشخاص هریکی را اصحاب باشند و همچنین ایشان را
نیز انتهی کلام الشامی **مثنوی**

اجتهادش چنان ظهور گرفت
بزمان خود او ستاد شده
انچه او کرد اجتهاد بجان
فقها شد عیال او بجهان
دید اخلاص و نیت پاکش
کردی در راه دین بسی قدغن
وارث انبیا چنان گردید
رهبر او ست سید آنام

بهر توضیح چون امام همام
ره اسلام و دین نور گرفت
از پی دین چون چراغ آمد
گشت مقبول هم پسند جهان
در تقابیش چون همه دیدش
جمله تسلیم کرد ادراکش
حبّذا مرد حق امام زمان
زیر فرمان او جهان گردید

بو حنیفه نمود جهد تمام
سرور دین باجتهاد شده
صورت دین باغ باغ آمد
شافعی وصف او نمود چنان
داد آفاق تن بتقلیدش
حبّذا حضرت امام زمن
که از و گشته انتظام جهان
چون نباشد چنین امام همام

و بعضی از ان اوصاف ست خرج کردن وی رض بر نفس خود
و نیز بر علما و غیرهم خاص از مال مکسوبهٔ دست خود و قبول نکردن و بخشش کسی را و متواتر بودن
کثرت عبادت و زهد و اعتماد و غیره از وی **و همدرین** خیرات الحسان ست که هرگاه که نزدیک
عبد الله بن مبارک ذکر او آمدی فرمودی که آیا ذکر شخصی میکنید که بروی دنیا تمامها پیش کرده شد
پس آن شخص از وی اعراض کرد **و هرگاه** که ابو جعفر منصور ده هزار درهم بدست حسن بن قحطبه
نزد امام ابو حنیفه فرستاد پس امام اعظم رض بواپس کردنش قادر نشد پس حماد پسر خود را وصیت کرد

فائده [illegible]

فائده [illegible]

فائده در انکار کردن امام از گرفتن بخشش دیگران

که بعد از انتقال من واپس کنش پس حماد همچنان کرد و بعضی از ان اوصاف بخشش و ایثار امام ست
باری امام بر بعضی از هم جلیسان خود جامهٔ خراب و خسته دیده او را فرمود که نشسته باش تا آنکه
مردم رفتند پس آن مرد را فرمود که انچه در زیر مصلی ست آنرا برگیر چونکه آنمرد آنرا برداشت معلوم شد
که یک هزار درهم بود و وقتیکه حماد پسر وی رضی الله عنهما سورهٔ فاتحه را ختم نمود پس معلم را پانصد درهم
عطا فرمود و بروایت دیگر ست که هزار درهم عطا کرد و عذر فرمود که درین وقت اگر نزدیک من بودی
بوجه تعظیم قرآن ازین زیاده دادمی وگفت وکیع که امام ابو حنیفه مرا فرمود که از مدت چهل سال
من زیاده را از چهار هزار درهم مالک نشدم مگر اینکه من دراهم زائد را خارج کردم و فقط چهار هزار را نگاه
میدارم بوجه فرمایش حضرت علی که چهار هزار و کم از ان نفقه است انتهی کلام صاحب خیرات الحسان
ملخصًا و نیز امام نووی شافعی در تهذیب الاسما جوادی و جوانمردی امام را ذکر کرده حاصلش
اینکه بود امام ابو حنیفه خوب صورت صاحب عمده لباس و عمده خوشبو نیک مجلس کثیر الکرم خوب
مدارات کننده بر سلمان برادران خود و درین کتاب و نیز در معدن ست که از وکیع روایت ست
که امام ابو حنیفه هر قدر که عیال خود را نفقه دادی همان قدر خشیةً لله فقرا و مساکین را نیز میدادی و هرگاه
که جامهٔ نو می پوشیدی بهمان قدر قیمت و مانند آن جامهٔ دیگر اساتذه و اهل علم را نیز می پوشانیدی
و هرگاه که طعام را در پیش وی نهادندی پس وی از خوراک خود دو چند برداشته بمحتاجی
میدادندی و در تهذیب ست که از قیس بن ربیع روایت ست که امام ابو حنیفه متقی فقیه
بسیاری احسان و صله کننده بود بهر آن شخصیکه نزدیک وی التجا می بردی و نهایت بخشش کننده بود
بر برادران خود و معامله اش چنین بود که مال خود را بطرف بغداد روانه کردندی که بران در انجا متاعها
خرید کرده در کوفه آوردندی نفع هر سال را جمع کرده پس از ان حوائج و قوت و لباس برای مشایخ محدثین
خود خریده و باقیمانده دنانیر نفع را نیز همه بایشان دادندی فرمودی که این را در حوائج خود صرف نمائید
و بجز از حق تعالی کسی دیگر را تعریف مکنید چرا که من شما را از مال خود چیزی نداده ام بلکه حق تعالی برای
شما بدست من نفع بخشیده پس در رزق حق جل و علا کسی دیگر را قوت نیست و از ابو یوسف
روایت ست که امام ابو حنیفه از هیچ حاجتی سوال کرده نشدی مگر اینکه آنرا بانجام رسانیدی
انتهی کلام النووی الحق که | ماد گیتی نزاده همچو اوصافی صفا | ویدهٔ دوران ندیده مثل او صاحب کمال

در عطا و جود امام

بیان صورت صاحب ان امام

لطیفہ در تذکرۃ الاولیا و خزینۃ الاصفیا آوردہ نقل ست کہ اہل شہر مسجدی تعمیر میکردند و از بہر
تبرک از حضرت امام ابو حنیفہ رض ہم چیزی خواستند حضرت امام بہزار کراہت درمی بداد شاگردان
عرض کردند کہ با وجود این قدر سخاوت این قدر زر دادن بکار مسجد چرا بران حضرت گران آمد
گفت نہ از جہت مال بود لیکن من بیقین میدانم کہ مال حلال ہرگز باب و گل خرج نمیشود و من مال
خود را حلال میدانم چون از من چیزی خواستند کراہیت من اینجا بود کہ در مال حلال من شبہتی پدید می آید رنج
من ازین سبب بود چون روزی چند برین برآمد بانیان مسجد آن درم درست را واپس کردہ گفتند کہ این
نا سرہ است آنحضرت آن را بگرفت و خوش شد و گفت الحمد للہ کہ مال حلال من باب و گل خرج
نشد در میزان الشعرانی آوردہ کہ شقیق بلخی رح بکثرت تعریف و توصیف امام میکردی و در
گروہہای عظیم علی رؤس الاشہاد میگفتی کہ مثل امام رض احب ورع کیست چرا کہ ورعش تا آن بود کہ ہر گاہ
کہ کسی از وی جامہ خریدی و زر قیمتش از امام با نقود دیگر مختلط شدی و اتفاقا مشتری باز آن جامہ را
واپس کردی پس امام وی را آن تمام نقود دادی و فرمودی کہ ای برادر قیمت تو در دیگر نقود من مختلط
شد پس ازین جہت این ہمہ نقود را از من بگیر و من از تو در حق این در دنیا و اخری اغماض خواہم نمود و این
ورع از ان قبیل ست کہ این چنین ورع ما از کسی نشنیدہ ایم و نیز ابو جعفر شیرامازی رح از شقیق بلخی رح
روایت کردہ کہ باری امام ابو حنیفہ در بیع جامہای ریشمی شخصی را وکیل نمود اتفاقا در انجا جامہا جامۂ عیب دار
نیز بود پس امام وکیل را فرمود کہ بغیر از ظاہر کردن عیب ہرگز او را نفروشی مگر در وقت فروخت آن
وکیل را اظہار عیب یاد نماند و قیمت آن در قیمت دیگر جامہا مختلط گشت پس وقتیکہ امام را ازین حال
خبر دادہ شد ہمانوقت ہمہ قیمت آن جملہ جامہا را بر فقرا و مساکین قسمت نمود انتہی و این روایت را در
تذکرۃ الواعظین از روضہ بدین تفصیل آوردہ کہ مر امام ابو حنیفہ رض را در مصر شریکی بشیر نام بود
پس امام باری نزد وی ہفتاد ثوب خز روانہ کردہ و ہمراہ آن نوشتہ فرستاد کہ درین جملہ اثواب جامۂ کہ
فلان نشان و علامت میدارد معیب ست پس در وقت فروختن آن بمشتری عیب آن ظاہر نمائی
پس ہرگاہ کہ بشیر شرکت دار امام آنجملہ جامہا را فروختہ باز پس بکوفہ رسید امام از وی پرسید کہ عیب
فلان جامۂ خزی بمشتری ظاہر نمودہ فروختۂ یا بغیر آن گفت فراموش کردہ بلا بیان عیب فروختہ ام
پس ابو حنیفہ رض جملہ اثمان آن ہمہ اثواب را از اصل و نفع از حصۂ خود کہ جملہ سی ہزار درہم می بود تصدق

ف [illegible]

ف [illegible]

ف [illegible]

[اجتناب امام از ... مال مشتبه]

نمود و فرمود که این مال مشتبه است و مرا در آن حاجتی نیست **و در ریاض الاخبار** المنتخبہ من ربیع الابرار آورده که باری یک بز غنیمت با بزهای اہل کوفه بیامیخت پس امام از واقف کاران پرسید که بز تا چند مدت زنده می ماند ایشان گفتند که تا ہفت سال پس تا ہفت سال امام گوشت خوردن را ترک فرمود انتہی پس از جمله روایات ما قبل و ما بعد بر اہل انصاف مخفی نمانده و نیز نماند که بلاریب امام اعظم کوفی مصداق قوله تعالی اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰکُمْ بخوبی تمام ست و لہٰذا مسعر بن کدام در حق وی فرموده حَسْبِیْ مِنَ الْخَیْرَاتِ الخ چنانچه گذشت و نیز می آید **قطعه**

گر بدی گفت ترا دشمن دون باکی نیست
سنگ بد اصل کجا قیمت گوہر شکند
مِس آنست که او مرتبۂ زر شکند
طعن خفاش کجا رونق خورشید برد

[پیش داود طائی ... امام]

در خزینة الاصفیا و تذکرة الاولیا از داود طائی آورده که من در خدمت ابوحنیفه تا بست سال ماندم درین مدت من او را نگاه داشتم در خلوت جلوت (ای در خلا و در ملا) پس گاہی سر برہنه نه نشست و برای استراحت پای دراز نکرد باری عرض کردم که ای امام اگر در خلوت پا یہا را دراز کنی چه باشد فرمود که نگہداشتن ادب در خلوت با حق عز و جل اولی ترست انتہی

با ادب با نصیب در جنت
بی ادب بی نصیب در لعنت

و در دُر المختار آورده که اسمعیل ابن ابی رجا میگوید که بعد از انتقال امام محمد را در خواب دیدم و از وی پرسیدم که حق تعالی با تو چه کرد فرمود که مرا بخشید و گفت که حق تعالی مرا فرمود که اگر اراده عذاب تو داشتمی اینقدر علم در تو ننہادمی۔ (از ینجاست اَلْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْاَنْبِیَاءِ) باز از امام محمد پرسیدم که امام ابویوسف کجاست گفت بدو مرتبه از من بالاترست باز از حال امام اعظمؒ پرسیدم فرمود ہَیْہَاتَ ذَاکَ فِیْ اَعْلٰی عِلِّیِّیْنَ یعنی ع

چه نسبت خاک را با عالم پاک

گه مرتبۂ وی رضؓ از مرتبۂ من و ابویوسف بمراحل دور ست که وی رحمه الله در بلند مراتب جنت ست **قطعه**

طاعت آن نیست که بر خاک نہی پیشانی
صدق پیش آر که اخلاص به پیشانی نیست
عالم و عابد و صوفی ہمه طفلان رہند
مرد اگر ہست بجز عالم ربانی نیست

و تحقیق تا چہل سال نماز فجر را بوضوی عشا ادا ساخته **و پنجاه و پنج حج** را گذارده ه

پنجۂ دیو بباز وی ریاضت بشکن
کاین بسر پنجگی ظاہر جسمانی نیست

و نود و نه مرتبه پروردگار خود را در خواب دید و گفت که با خود گفتم که اگر برابر صد مرتبه حق جل جلاله را ببینم از وی تعالی سوال نمایم که بچه چیز مردم از عذاب تو در قیامت نجات یابند تا آنکه بدین آرزو نیز مشرف گشتم و بجواب ما مول خود چنین ممتاز گشتم کسیکه

۵۵ ...

بعد فجر و عشا این دعا را میخواند از عذاب من نجات یابد بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ سُبْحَانَ الْاَبَدِیِّ الْاَبَدِ + سُبْحَانَ الْوَاحِدِ الْاَحَدِ + سُبْحَانَ الْفَرْدِ الصَّمَدِ + سُبْحَانَ رَافِعِ السَّمَآءِ بِغَيْرِ عَمَدٍ + سُبْحَانَ مَنْ بَسَطَ الْاَرْضَ عَلٰى مَاءٍ جَمَدٍ + سُبْحَانَ مَنْ خَلَقَ الْخَلْقَ فَاَحْصَاهُمْ عَدَدًا + سُبْحَانَ مَنْ قَسَّمَ الرِّزْقَ وَلَمْ يَنْسَ اَحَدًا + سُبْحَانَ الَّذِیْ لَمْ يَتَّخِذْ صَاحِبَةً وَّلَا وَلَدًا + سُبْحَانَ الَّذِیْ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُوْلَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَّهٗ كُفُوًا اَحَدٌ + **وحکایت** ختم نمودن وی رضی الله تعالی عنه قرآن مجید را در وقت شب در دو رکعت نماز نفل در اندرون خانهٔ کعبه و گریه و زاری امام بدرگاه حق جل و علا و آواز هاتف بر سرش که ترا و اتباع ترا تا بقیامت بخشیدم خود مشهور و معروف است **ولهذا** اشعر بن الدام رح که مروی عنه صحاح ستة و از مشایخ سفیان ثوری و سفیان بن عیینه است و نیز بوسائط بسیار شیخ امام بخاری رح و مسلم و غیرهما و از همعصران امام مالک و غیره است و نیز یکی از تلامیذ امام ست در حق تبعیت امام میفرماید **قطعه**

حَسْبِیْ مِنَ الْخَيْرَاتِ مَا اَعْدَدْتُهٗ		
يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِیْ رِضَى الرَّحْمٰنِ	دِيْنُ النَّبِیِّ مُحَمَّدٍ خَيْرِ الْوَرٰى	ثُمَّ اعْتِقَادِیْ مَذْهَبَ النُّعْمَانِ

یعنی کافی ست از نیکی بروز قیامت هر چیزیکه جمع کردم آنرا در رضای خدای تعالی که آن دین نبی علیه السلام ست و نیز اعتقاد من بر مذهب امام ابو حنیفه رح **ف** چو شمع جمالش چراغم بود

مراد دو عالم چراغم بود **خلاصه** اینکه امام اعظم رح از معجزات بزرگ آنحضرت علیه السلام است بعد از معجزهٔ قرآن **وکافی** ست ترا از اوصاف وی اینکه نگفته است وی رحمه الله هیچ قولی را مگر اینکه گرفته است آنرا یکی از ایمهٔ کبار **لطیفه** امام طحاوی در اختلاف العلما از امام ابو یوسف آورده که در آمدم من با بو حنیفه و گفتم چه میگوئید در حق کسیکه چهل بچهای گوسپند را مالک گردید فرمود که در انها گوسفندی یکساله لازم می آید پس گفتم که بسا اوقات میگردد قیمت گوسفندی یکساله زیاده از ان بچهایا برابر بآن پس تامل کرد ساعتی پستر فرمود که اینچنین نیست بلکه گرفته شود یکی از ان بچها پس گفتم آیا گرفته شود بچه در زکوة باز تامل ساعتی فرموده گفت که نه که دران چیزی لازم نمی آید. پس باول قول امام رح امام زفر عمل نمود و به ثانی امام ابو یوسف رض و به ثالث امام محمد رض و شمرده شده این از مناقب امام رح چراکه وی تکلم فرمود در یک مجلس بسه اقوال پس هیچ یکی از ان ضائع نشد کذا فی المبسوط و محمد بن شجاع گفت اگر بقول رابع نیز قائل گشتی هر آئینه اخذ بران

ف لطیفه در اختلاف اقوال امام

بن نمودمی لطیفه همدرین لطیفه بعضی از مشایخ آنند که ازین قول انکار می آرند و میگویند که مثل این
بی ثباتی از اطفال محال ست پس چه گمان میداری با مام ابو حنیفه رض بلکه این هر سه اقوال در مجلس واحد
از امام بسبب امتحانِ ابو یوسف سرزد شده اند که آیا طریق مناظره میداند یا نه پس وقتیکه معلوم امام شد
که رشد ابو یوسف نیک ست پس بیان نمود قولی را که بران اعتمادی داشت کذا فی الکفایة ناقلا عن
الفوائد الظهیریة میگویم بهر حال بصورتی از منقبت و بصورتِ دیگر از ذکاوت خالی نیست چنانچه
بر اہل بصارت نیز محتجب نیست وانچه میگویند که مذهب وی تا قیام قیامت باقیماند و عیسی روح الله
نیز بمذهب وی عمل نماید معنیش اینکه اجتهاد عیسی علی نبینا و علیه السلام با اجتهاد امام اعظم رض موافق
افتد و بسیاری از اولیای کرام و علمای فخام ثبات بر مذهب وی نموده اند مثل ابراهیم بن ادهم
و شقیق بلخی و معروف کرخی و ابا یزید بسطامی و فضیل بن عیاض و داود طائی و ابی حامد لفاف و
خلف بن ایوب و عبد الله بن المبارک و وکیع بن الجراح و ابو بکر الوراق و غیرهم رضی الله
عنهم ممن لا یحصی لبعده ان یستقصی اگر در مذهب وی چیزی شبهه بودی گاهے
چنین کاملین اتباع وی نمودندی و هر آئینه امام احمد رح در حق امام اعظم رح فرمود که کسی را
مجال آن نیست که در علم و ورع و زهد و رجوع باخرت باوی همسر آید و هر آئینه زده شد تا زیانها
برای قبول قضا مگر قبول نمود و سفیان ثوری رح شخصی را که از نزد امام اعظم رض آمده بود فرمود که هر آئینه
از نزدیک شخصی آمده که عابد ترِ مخلوقاتِ زمین ست و عبد الله بن مبارک رح فرمود که کسی لائق تر
نیست برای اقتدا سوای امام اعظم رض چه وی رحمه الله امامی ست تقوی کننده پاک صاحب
ورع عالم فقیه علم را چنان حل نمود که کسی اینچنین حل نماید ببصارت و فهم و فطنت انتهی ما فی
الدر المختار و در مقدمهٔ هدایه و نیز در فتح المبین آورده که بعد از وفات امام حسن بن عمار قاضی
بغداد رض در وقت غسل دادن امام فرمود که رحمک الله و غفر لک که از مدت سی سال افطار
نکردی و پهلوی خود را در شب بر بستر از مدتِ چهل سال ننهادی انتهی و در میزان کبری می آرد
وَرَوٰی اَبُوْ نُعَیْمٍ وَّغَیْرُهٗ عَنِ الْاِمَامِ اَبِیْ حَنِیْفَةَ رض اَنَّهٗ صَلَّی الصُّبْحَ بِوُضُوْءِ الْعِشَاءِ
اَکْثَرَ مِنْ خَمْسِیْنَ سَنَةً وگاهی پهلوی خود را بر زمین در شب ننهاد و جز این نیست که بعد از
نماز ظهر ساعتی می خسپیدی در حالت نشست و گفتی که فرمود علیه السلام که استعانت گیرید بر

قیام شب بقیلوله یعنی النَّوْمَ بَعْدَ الظُّهْرِ فَعُلِمَ اَنَّهٗ یَجِبُ عَلٰی کُلِّ مُکَلَّفٍ اَنْ یَّشْکُرَ اللّٰهَ تَعَالٰی عَلٰی اِیْجَادِهٖ مِثْلَ الْاِمَامِ اَبِیْ حَنِیْفَةَ رَحِمَہُ اللّٰہُ **وانچه** از اختلاف روایات در قیام اللیل و شب بیداری امام رض واقع شده چنانچه در بعضی کتب اَرْبَعِیْنَ سَنَةً آورده و در بعضی دیگر خَمْسِیْنَ اَوْ اَکْثَرَ بلکه در بعضی ثَلٰثِیْنَ سَنَةً نیز آمده باعثش اینکه راوی **قلت** مثل ثَلٰثِیْنَ اَوْ اَرْبَعِیْنَ سَنَةً از حین حیات امام رض تا وقت وقوع آن از امام رض مِنْ غَیْرِ اسْتِقْصَاءِ جَمِیْعِ مَا وَقَعَ مِنَ الْاِمَامِ روایت کرده و راوی کثرت بعد از انتقال امام رض نقل تعبد امام بالاستقصے نموده کَمَا لَا یَخْفٰی عَلٰی صَاحِبِ الْفَهْمِ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ ویحتمل که از جهت تفاوت علم رُوات باشد و در تذکرة الاولیاء وغیره آورده که امام ابوحنیفه رض سه صد رکعت نماز هر شب میگذاردی روزی براهی میگذشت زنی بزنِ دیگر گفت که این شخص هر شب پانصد رکعت نماز میخواند بعد از شنیدن آن امام رض نیت آن کرد که آینده را همچنین خواهم کرد تا گمان این صحیح باشد روزی دیگر بجائی میرفت چند اطفال درمیان خود باهم دیگر میگفتند که این مرد هر شب هزار رکعت نماز میخواند امام صاحب رض فرمود که آینده قصد آن نمودم که هر شب هزار رکعت نماز خواهم خواند باز روزی یکی از تلامیذ امام گفت که مردم میگویند که شما در شب خواب نمیکنید و همه شب بیدار میباشید فرمود که کنون اراده میکنم که آینده را در شب نخواهم خسپید پرسید چرا فرمود که حق تعالی میفرماید وَیُحِبُّوْنَ اَنْ یُّحْمَدُوْا بِمَا لَمْ یَفْعَلُوْا یعنی آن مردم دوست دارند اینکه تعریف و توصیف کرده شوند بچیزیکه ایشان آنرا نکرده اند حالا من گاهی نخواهم خسپید تا از آن قوم نباشم انتهی و قریب بروایت آخر ست انچه در مختار مختصر کتاب تاریخ بغداد مذکور ست و در **فتح المبین** بحواله اقامة الحجة آورده **فَاِنْ قُلْتَ** بَعْضُ الْمُجَاهَدَاتِ مِمَّا لَا یُعْقَلُ وُقُوْعُهَا کَثَمَانِ خَتَمَاتٍ فِیْ یَوْمٍ وَّلَیْلَةٍ وَّکَاَدَاءِ اَلْفِ رَکْعَةٍ فِیْ لَیْلَةٍ وَّنَحْوِ ذٰلِكَ **قُلْتُ** وُقُوْعُ مِثْلِ هٰذَا وَاِنِ اسْتَبْعَدَ مِنَ الْعَوَامِّ لٰکِنْ لَّا یُسْتَبْعَدُ ذٰلِكَ مِنْ اَهْلِ اللّٰهِ تَعَالٰی فَاِنَّهُمْ اُعْطُوْا مِنْ رَّبِّهِمْ قُوَّةً مَّلَکِیَّةً وَّصَلُوْا بِهَا اِلٰی هٰذِهِ الصِّفَاتِ لَا یُنْکِرُهٗ اِلَّا مَنْ یُّنْکِرُ صُدُوْرَ الْکَرَامَاتِ فِیْ خَوَارِقِ الْعَادَاتِ یعنی اگر بطریق اعتراض پیش آئی و گوئی که وقوع بعضی مجاهدات در عقل نمی آید چنانچه در شبانروز هشت بار ختم نمودن و در یک شب هزار رکعت نماز خواندن و مانند این گوئیم که وقوع این اگرچه از عوام بعید ست لیکن از اهل الله بعید نیست

چراکه ایشان از جانب رب خود بقوت ملکی داده شده اند که میرسند بسبب آن بطرف این صفات
وانکار نکند این را مگر کسیکه از صدور کرامات وخرق عادات منکر باشد انتهی میگویم تائید آن
بجنسه در صحیح بخاری در کتاب الانبیا بدین الفاظ موجودست عَنْ اَبِیْ هُرَیْرَةَ قَالَ قَالَ النَّبِیُّ صلعم
خُفِّفَ عَلٰی دَاوٗدَ الْقُرْاٰنُ فَکَانَ یَاْمُرُ بِدَوَابِّهٖ فَتُسْرَجُ فَیَقْرَأُ الْقُرْاٰنَ قَبْلَ اَنْ تُسْرَجَ یعنی
آسان شده بود برداود علیه السلام زبور آنقدر که از یک سو حکم بزین نهادن اسپ فرمودی و
از جانب دیگر زبور خواندن شروع کردی پس ختم کردی زبور را پیشتر از زین پوش شدن اسپ
انتهی لهذا علامهٔ قسطلانی در ارشاد الساری شرح بخاری جلد خامس در شرح این حدیث نوشته
وَقَدْ دَلَّ الْحَدِیْثُ عَلٰی اَنَّ اللّٰهَ تَعَالٰی یَطْوِی الزَّمَانَ لِمَنْ شَاءَ مِنْ عِبَادِهٖ کَمَا یَطْوِی الْمَکَانَ
لَهُمْ الخ انتهی و در غایة الاوطار شرح در المختار وهمچنین در مختار مختصر تاریخ بغداد آورده که مسعر
ابن کدام گفته که من در مسجد ابو حنیفه در آمدم دیدم که امام اعظم رض بعد از نماز فجر مردم را تعلیم علم میداد
تا آنکه نماز ظهر خواند پس تا عصر بتعلیم مشغول ماند پستر تا مغرب درس فرمود پستر همچنین تا عشا پستر
بعد از نماز عشا در خانه رفت پس در دلم آمد که حال مشغولی ومصروفی امام این ست که دیدی پس
مطالعهٔ کتب کی میکند پس جستجوی این نیز بر من لازم ست وقتیکه آمد و رفت مردم موقوف شد دیدم
که امام ابو حنیفه در مسجد در آمد و تا طلوع فجر در نماز قائم ماند وقتیکه صبح شد در خانه رفت وجامهٔ دیگر
پوشیده در مسجد آمد و نماز فجر خواند و بهمان طریق تا عشا در تعلیم مشغول ماند پستر بخانه رفت من
با خود گفتم که امشب بالضرور آرام خواهد نمود امروز نیز تجسس وی خواهم نمود پس هرگاه که آمد و رفت
مردم موقوف شد پس وی در مسجد در آمد و مثل شب گذشته تا طلوع فجر در نماز مشغول ماند پستر
بخانه رفت و جامهٔ دیگر پوشیده برای نماز در مسجد در آمد بعد از نماز همچنان تا عشا در تعلیم وارشاد
مصروف ماند پستر در خانه رفت خیال نمودم که امروز بالضرور آرام نماید لیکن در ان شب نیز تا صبح
همچنان کرد پس در دل خود گفتم که من صحبت وی را نگذارم تا آنکه مرا یا او را از دنیا وفات نشود
پس من در مسجد وی ملازمت وی رحمه الله اختیار نمودم انتهی و در ارشاد الطالبین آورده
که از مقامات امام اعظم رح آنست که روزی جهودی با امام همراه شد جهود را گفت چرا بدین محمد
علیه السلام در نمی آئی گفت ای امام مسلمانان من گرسنه ام اگر دین محمد صلعم حق ست دعا کن

باعث ملازمت مسعر بن کدام مر امام را

تا خوانی از آسمان فرود آید و هر دو از آن طعام سیر بخوریم انگاه بدین محمدی صلعم درآیم برین جمله عهد کردند
ابو حنیفه رح دوگانه برای یگانه گذارد و روی بزمین نهاد و گفت یارب مرا در پیش این بیگانه خجل
مگردان- که خوانی فرود آمد جهود گفت سر برآر که مرادت برآمد و طعام سیر خوردند امام گفت بعهد خود
وفا کن و ایمان آر گفت ای امام صبر کن تا من نیز دعائی کنم اگر مثل تو نتوانم که خوان فرود آورم
انگه مسلمان شوم و اگرنه نشوم جهود دانا بود (یعنی وی در کتب سماویه دیده بود که در هر جا که از
ولی الله خرقِ عادت ظاهر شود اگر کسی بخلوص در انوقت تقرب بدرگاه خدا بآنمقام نماید همان
خرق عادت از وی نیز ثابت شود) هر دو قدم خود بر قدمگاه امام اعظم رض و هر دو دست بجای
دستهای او نهاد و گفت یارب بحق این امام این مقام همچنان خوانی فرست در حال آراسته خوانی
دیگر فرود آمد ابو حنیفه متحیر شد جهود گفت ای امام تحیر چراست یک نشد دو شد که من از تو
یک کرامت خواسته دو را دیدم و فی الفور ۹ | لا اِلٰہَ گفت و اِلَّا الله گفت
گوهر احمد رسول الله سفت | و مسلمان شد انتهی و در شامی آورده که حافظ ذهبی گفته
که قیام اللیل امام ابو حنیفه رض و تهجد و تعبدوی رض بدرجهٔ تواتر رسیده چنانچه بسبب کثرت قیام
نامش وتد یعنی میخ نهاده شد و تنها قیام لیل وی نبود بلکه تا سی سال در یک رکعت شب را
با قراءتِ قرآن زنده داشتن متواتر گشت و در بر هنه آورده که طفلی از پدر خود پرسید که
ای پدر آن ستون از مسجد کجا رفت که درینجا قائم بود او گفت ای پسر آن ستون نبود بلکه
امام المسلمین ابو حنیفه رض بود که وفات کرد و این روایت را در تذکرة الواعظین از احیا چنین
آورده که مر ابو حنیفه را همسایه بود که وی دختری داشت و بدون شب بیرون نشدی و هرگاه
که بیرون شدی پس دیدی ابو حنیفه را که بربام خود ایستاده می بودی برای نماز خواندن
پس گمانش آن می بود که این مگر درخت ست پس بعد از وفات امام از پدر خود پرسید که ای پدر
آن درخت خوش قامت چه شد که در منزل امام ابو حنیفه رض بود پس گریست آنمرد و گفت که آن
درخت بریده گشت وقتیکه دختر این سخن پدر خود گوش کرد بیهوش افتاد و پس از بیداری آن مرد
با همه اولاد خود اسلام آورد و نووی در تهذیب و نیز جلال الدین سیوطی در تبییض الصحیفه
آورده که مسعر بن کدام گفت که شبی بمسجد رفتم پس مردی را دیدم که نماز میخواند پس قراءت وی

ف بسبب کثرت قیام امام در شب شخصی بروی گمان ستون برده بود

مرا غایت پسند افتاد تا آنکه منزلی را (ای ہفتم حصہ را از قرآن) خواند گفتم که ہنوز رکوع کند مگر نکرد پس سوم حصۂ قرآن خواند در دلم آمد که رکوع نماید مگر نکرد پس نصف قرآن خواند پس ہمچنان میخواند تا آنکه در یک رکعت کل قرآن را ختم کرد چون نگریستم دیدم که امام ابو حنیفہؓ بود قطعہ

شام اقبال دل فروز بود	وقت او خوش که اندرین عالم
بخشی روز کن شب خود را	شب او نغز تر ز روز بود

وہمچنین از زائدہ می آرد که باری در مسجد با ابو حنیفہؓ نماز عشا خواندم وبعد از فراغت نماز چون مردم رفتند پس ح ی رحمہ اللہ پنداشت که در مسجد کسی نماند ومن بارادۂ پرسیدن مسائل از وی در گوشۂ مسجد می بودم پس ایستاد ابو حنیفہؓ وتحریمہ بربست وقتیکه بآیت فَمَنَّ اللّٰهُ عَلَيْنَا وَوَقَانَا عَذَابَ السَّمُومِ رسید این آیت را بار بار مکرر میکرد تا آنکه مؤذن اذان صبح داد ومن ہمچنان منتظر ماندم واز قاسم بن معن روایت ست که ابو حنیفہؓ ہمہ شب درین یک آیت قیام کرد بَلِ السَّاعَةُ مَوْعِدُهُمْ وَالسَّاعَةُ أَدْهَىٰ وَأَمَرُّ پس بار بار این را میخواند وگریہ وزاری میکرد واز سفیان بن عیینہ روایت ست که در زمانۂ ما ہیچکسی زیادہ نماز خوانندہ از امام ابو حنیفہ نیامدہ واز زافر بن سلیمان گفتہ که ابو حنیفہؓ در یک رکعت شب گذرانیدی ودر وی ختم قرآن کردی واز اسد بن عمر روایت ست که امام ابو حنیفہؓ در اکثر شبہا در یک رکعت قرآن را ختم کردی انتہی کلام النووی ولہذا در تذکرۃ الاولیا آوردہ که سر زانوی ابو حنیفہؓ چون زانوی شتر بود از بسیاری که در سجدہ بودی انتہی وابن حجر در قلائد آوردہ که ابن مبارک فرمود که چہار کس از ائمۂ دین ختم قرآن در یک رکعت کردہ عثمان بن عفانؓ وتمیم داریؓ وسعید بن جبیرؒ وابو حنیفہؓ وماسوا ازین امام ابو حنیفہ تا چہل سال بوضوی عشا نماز فجر خواندہ انتہی ولہذا در حق امام ابو حنیفہؓ گفتہ اند که ویؓ در عمر خود تا چہل بار شب قدر را که تعریفش در قرآن پاک آمدہ لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِّنْ أَلْفِ شَهْرٍ یافتہ بود وشرف دران اشرف عبادت گشتہ بود چرا که تا چہل سال بلا فصل امام بوضوی عشا نماز فجر را ادا ساختہ وشک نیست درینکه در جملہ شب ہای سال یک شب قدر نیز می آید پس بالضرور این نعمت عظمی چنانچہ امام را بکثرت میسر شدہ کسی دیگر را کمتر بدست آمدہ باشد چنانچہ بالتفصیل در مدار الحق مذکور ست شیخ در تحصیل التعرف آوردہ ونیز نووی از اسد بن عمر روایت کردہ ودر مقدمۂ ہدایہ نیز آوردہ که آواز گریۂ امام اعظم شنیدہ میشدی تا آنکه رحم خوردی بروی جیران وہمسایگان وی ودر جائیکه درانجا

فـ شب گذرانیدن امام بتکرار یک آیت

فـ ایضا روایت دیگر

وفات یافته هفت هزار بار قرآن را ختم نموده بود ؏

سوز دل پروانه مگس را ندهند	عمری باید که یار آید بکنار
هر مدعی غم عشق بو الهوس را ندهند	این دولت سرمد همه کس را ندهند

ونیز خطیب هفت هزار بار ختم کردن امام رض را بمقام وفات وتا چهل سال بوضوی عشا نماز فجر را گذاردن وور اکثر شب تمام قرآن را در یک رکعت ختم کردن روایت کرده ونیز نقل کرده که ابو حنیفه رض در رمضان اکثر شصت مرتبه قرآن را ختم کردی و در ارشاد الطالبین آورده که امام در رمضان شصت ویکبار ختم قرآن میکردی یکی بهر روز و دیگری بهر شب که جمله شصت شدندی ویکی در همه نماز تراویح بطریق مسنون ؤ و در تذکرة الواعظین از جواهر الفتاوی نیز چنین آورده وآنچه در طحطاوی گفته که بجائیکه امام وفات کرده در انجا هفتاد هزار بار قرآن را ختم نموده بود از خطای ناسخان میباشد چنانچه بالتفصیل در مدار الحق مذکورست و در فتح المبین از ابو مطیع رح آورده که هیچ وقت در وقت شب برای طواف در مسجد حرام داخل نشدم مگر اینکه ابو حنیفه رض را طواف کننده یافتم و وقتیکه شبانگاه نماز خواندی آواز اشکش بر بوریا مثل بارش باران هر کس می شنیدی و علامت گریستن بر چشم و رخساره مبارکش معلوم شدی ؏

هر مدعی غم عشق را بشادی ندهی	زنهار ز دست نامرادی ندهی
دردی اگرت رسد بشادی ندهی	صد گونه اگر شود مرادت حاصل

و در تذکرة الاولیا و برهنه و خزینة الاصفیا و ارشاد الطالبین آورده که چون امام صاحب بسر روضهٔ مقدسهٔ آنحضرت علیه الصلوة والسلام رسید از دور بدو زانو نشست وگفت اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا سَيِّدَ الْمُرْسَلِيْنَ از دیوار حظیرهٔ مقدسه روضهٔ شریف ۱۲ جواب آمد وَعَلَيْكَ السَّلَامُ يَا إِمَامَ الْمُسْلِمِيْنَ ؏

بسلام آمدم جوابم ده	یک علیک از تو صد سلام مرا
مرهمی بر دل خرابم نه	زاری من شنو تکلم کن +
بس بود جاه و احترام مرا	گریهٔ من نگر تبسم کن +

در تفسیر کبیر تحت آیت مٰلِكِ يَوْمِ الدِّيْنِ در فصل رابع آورده که امام ابو حنیفه رض را بر یکی از مجوسیان قرضه بود روزی برای مطالبه بر مکان وی رفت وقتیکه بدروازهٔ مکانش رسید ناگاه دیدکه به کفشش نجاستی رسیده امام رح چون کفش خود را بیفشاند قدری قذری ازان پریده بدیوار مجوسی منکور حیران گشت پس بحکم رباعی

خواهی که ترا رتبهٔ ابرار رسد	مپسند که کس را ز تو آزار رسد
از مرگ میندیش وغم رزق مخور	کاین هر دو بوقت خویش ناچار رسد

ف مدفن عطاء بن ابی رباح ... ۱۱ رمضان ... ف

ف سلسلهٔ ...

از وقوع آن بسیار حیران مانده با خود گفت که اگر این نجاست را همین طور میگذارم پس این دیوار قبیح گردید
واگر آن را می تراشم بالضرور همراه نجاست خاک دیوار نیز تراشیده گردد وازان بمالک دیوار نقصانی
رسد پس بناچاری در مجوسی را کوفت که کنیزی بیرون آمد امام او را فرمود که مالک خود را خبر کن که ابوحنیفه رض
بر در ایستاده است مجوسی چون بیرون شد پس بخیال اینکه وی از من مطالبهٔ مال نماید عذر کردن
شروع نمود پس امام رض قضیهٔ نجاست دیوار به پیش وی بیان نموده فرمود که مرا چنین تدبیری نما که دیوار تو
صاف گردد چون مجوسی موصوف ورع وتقوی امام تا بدین غایت دید همون وقت دین اسلام
قبول نمود ؏ | سر جدا کرد از تنم آنکس که ما را یار بود | قصه کوتاه کرد ورنه درد سر بسیار بود
در زجر الشبان والشیبه عن ارتکاب الغیبه بحوالهٔ نزهة المجالس آورده که روزی امام ابوحنیفه رض
براهی میرفت که پای مبارکش به پیراهن کودکی رسید آن طفل ازان رنجیده گفت ای مرد مرا تکلیف
دادی آیا حساب قیامت را خیال نمیداری واز قصاص حق جل وعلا خوف نمیکنی بشنیدن این کلام امام
بیهوش شد واز شنیدن نام حساب در غایت دهشت در آمد حق ست اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ
الْعُلَمَاءُ الحق حساب الٰهی مقام هیبت وانتقام ایزدی موجب دهشت ست ودر ریاض الاخبار
ونیز در تذکره وارشاد وغنیة الطالبین ومسعودی واحیا آورده که امام ابوحنیفه رض
بسایهٔ دیوار مقروض خود در وقت گرمی آفتاب نشستی وفرمودی که كُلُّ قَرْضٍ جَرَّ نَفْعًا فَهُوَ
رِبٰوا یعنی هر آن قرض که جر منافع نماید پس آن رباست ونشستن من بسایهٔ دیوار مقروض خود
نیز نوعی از حصول فائده است انتهی وامام نووی در تهذیب از ابن مبارک آورده که ثوری رح
گفتم که ابوحنیفه رح از غیبت بغایت بعید میماند گاهی نشنیدم که دشمن خود را غیبت کرده باشد
فرمود که والله بسیار عقیل ست بر نیکیهای خود که حسنات خود بدیگری نمیدهد چیزی را که از وی نیکی
می برد بر خود مسلط نمیکند ؏ | صورت نبست سینهٔ ما کینه از کسی | کآئینه هر چه دید فراموش میکند
نقل ست که امام بطلب حدیث بخدمت شیخی رسید دید که وی بسوی قبله بزاقی انداخت برگشت
وگفت ازین بی ادب علم نخواهم گرفت لهذا امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی رح در مکتوبات ۵۵ جلد
ثانی فرموده مثل روح الله مثل امام اعظم کوفی ست که ببرکت ورع وتقوی ودولت متابعت
سنت درجهٔ علیا در اجتهاد واستنباط یافته است که دیگران در فهم آن عاجزاند ومجتهدات او را

ف — نشستن امام در سایهٔ دیوار مقروض خود [illegible]
ف — ایضاً در تجنب امام از غیبت
ف — تمیز بین العلوم از مکتوبات [illegible]

بواسطۂ دِقّت معانی مخالف کتاب و سنت دانند و او را و اصحاب او را اصحاب رای پندارند کُلُّ ذٰلِكَ

لِعَدَمِ الْوُصُوْلِ اِلٰی حَقِیْقَةِ عِلْمِهٖ وَدِرَایَتِهٖ وَعَدَمِ الْاِطِّلَاعِ عَلٰی فَهْمِهٖ وَفِرَاسَتِهٖ

مگر امام شافعی رح که شمۂ از دِقّت فقاہت او علیه الرضوان دریافت که گفت اَلْفُقَهَاءُ كُلُّهُمْ

عِیَالُ اَبِیْ حَنِیْفَةَ رح فِی الْفِقْهِ وای از جراتهای قاصر نظران که قصور خود را بدیگری نسبت نمایند ؎

قاصری گر کند این قافله را طعن قصور	حاش لله که برآرم بزبان این گله را
همه شیران جهان بستۂ این سلسله اند	روبه از حیله چسان بگسلد این سلسله را

و بواسطۂ همین مناسبت که بروح الله دارد تواند بود که آنچه

حضرت خواجه محمد پارسا رحمة الله علیه در فصول ستّه نوشته است که عیسی علی نبیّنا و علیه السلام

بعد از نزول بمذہب امام اعظم ابو حنیفه عمل و حکم خواهد کرد بی شائبۂ تکلّف و تعصّب گفته میشود

که نورانیّت این مذہب حنفی بنظر کشفی در رنگ دریای عظیم مینماید و سائر مذاہب در رنگ جداول

و حیاض بنظر می در آید انتهی و لنعم ما قیل ؎

مُردم اندر حسرت فهم درست	اینکه میگویم بقدر فهم تست

اگر گفته شود که عیسی علیه السلام و حضرت امام مهدی از مجتهدان باشند یا نی۔ شق ثانی

خلاف جمهور اہل اسلام و خلاف تحقیق ست و بر تقدیر صحت شق اول مجتهد را تقلید مجتهد حرام ست

پس بودن حضرت عیسی و امام مهدی حنفی چگونه درست گردد **جواب** گوییم که مصنّفین کتب بسبب

کمال ظهور آن در چنین قسم عبارات تسامح را بکار می برند خلاصۂ جواب اینکه بسبب توافق

اجتهاد ایشان هر دو با اجتهاد امام ابو حنیفه گویا که در ظاہر مقلد امام باشند نه مقلد دیگر ائمه

و از ینجاست آنچه گفته اند که مَذْهَبُهٗ اَوَّلُ تَدْوِیْنًا وَّاٰخِرُهٗ اِنْقِرَاضًا فَافْهَمْ وَلَا تَغْفَلْ

در حدائق الحنفیه آورده که از ابو حنیفه رض پرسیدند که بدین مرتبۂ علوم چگونه رسیدی فرمود

که از آموزانیدن دیگران بُخل نکردم و نه از پرسیدن از دیگران شرم و در رسالۂ فضائل امام

می آرد که از امام رح منقول ست که از برکت این دعا اَللّٰهُمَّ اِنَّا نَسْتَعِیْنُكَ عَلٰی طَاعَتِكَ مرا

علم حاصل شده و از سید جلال بخاری رض نقل کرده اند هر که بعد از فرائض این دعا را بخواند درهای علم

بروی کشاده گردند صاحب رساله می آرد که مترجم را نیز از اساتذۂ خویش بهم رسیده که بعد از نمازها

فرائض این دعا یازده بار با درود شریف در اول و آخر خواندن برای کشایش علم نهایت مفید ست

و همدرین رساله آورده که از تصانیف امام ابو حنیفه رض سه کتاب ست باقی منقول زبانی اند

ف سوال که عیسی حنفی چگونه باشد و جواب آن

ف وجه حصول علوم مرتبه امام رض

ف دعای علم

ف ذکر تصانیف امام

یکی کتاب العالم والمتعلم دوم کتاب الرساله که ابو عثمن بهتی را رسیده بود سوم فقه اکبر که ابو مطیع تلمیذ وی رض روایت کرده **و بعضی** گفته که درصرف کتاب مقصود نیز از تصانیف وی است رضی الله تعالی عنه والله اعلم بحقیقة الحال و صفات الرجال انتهی **و چونکه** بعضی از طاعنین نا انصاف در باب عدم ظهور تصانیف امام بعلم امام رض طعن بیجا و تشنیع ناروا برپا کرده برای رد ایشان در حدائق می آرد که قول متعصب که از ابو حنیفه رض هیچ تالیفی بسند صحیح ماثور نیست محض بیجا است و از پایهٔ اعتبار سراسر معرا چرا که از اهل سنت و جماعت کسی از تالیف امام اعظم رض منکر نیست صرف بعضی از معتزله منکر گشته اند و انکار ایشان قابل اعتبار نیست **و از تالیفات** امام رض کتاب فقه اکبر و کتاب العالم والمتعلم و کتاب الاوسط و کتاب الوصیة و کتاب المقصود وغیره چندان معروف و مشهور گشته که محتاج سند نیستند و اگر سند آنها دیدن مطلوب باشد پس باب زکوة الخارج را از کتاب الزکوة قاضی ابو زید الدبوسی و باب الحیض را از کتاب الطهارت ابو سهل الغزالی و باب العدت را از کتاب النکاح ابو علی الدقاق و باب زکوة السوائم را از کتاب الزکوة و باب الوکالة بالبیع والشرا را از کتاب الوکالة ابو منصور ماتریدی و باب المهر را از کتاب النکاح ابو اللیث سمرقندی باید دید **و اگر** فرض کرده شود که امام هیچ تصنیفی نکرده نیز باکی نیست در افضلیت و اکملیت امام رض از ان فرقی نمیتواند شد ورنه در افضلیت تابعین کبار و خصوصاً در اکملیت صحابهٔ اخیار بطریق اولی نقصر عظیم لاحق گردد که از بعضی از ایشان نفس روایات بغایت قلت آمده چنانچه خود بنفسه از حضرت ابو بکر صدیق رض پس تصنیف و تالیف را چه معنی که برای نام از هیچ کسی از ایشان سرزد نشده چنانچه ملا علی قاری در رسالهٔ تبعید العلماء عن تقریب الامراء نوشته که کتب و تصانیف امری حادث و نو پیدا است که در زمانهٔ صحابه و تابعین هیچ چیزی از ان بوقوع نیامده بود بلکه بعد از سنه ۱۲۰ یکصد و بست وقتیکه تمام صحابه و تابعین فوت شدند پس از ان رواج آن شروع گشت انتهی در تذکرة الاخوان آورده مروی است که ابو حنیفه رض در مدینهٔ منوره در آمد پس نزدیک روضهٔ مقدسه ایستاده یکبار ختم قرآن نموده این مناجات بجناب قاضی الحاجات عرض نمود در حالیکه گویا جانی در وی نبود اشعار

اِلٰهِیْ عَبْدُکَ الْعَاصِیْ اَتَاکَا	مُقِرًّا بِالذُّنُوْبِ قَدْ دَعَاکَا	فَاِنْ تَغْفِرْ فَاَنْتَ لِذَاکَ اَهْلٌ
وَاِنْ تَطْرُدْ فَمَنْ یَّرْحَمْ سِوَاکَا	تَجَاوَزْ عَنْ ضَعِیْفٍ قَدْ جَفَاکَا	وَجَاءَکَ تَائِبًا یَرْجُوْ رِضَاکَا

(حاشیه:)
ایضا برای توضیح
نبودن تالیفات موجب نقصان نیست
ذکر ابتدای شروع تصنیفات
مناجات

فَاِنْ يَكُ يَا مُهَيْمِنُ قَدْ عَصَاكَا
هَبْ اِنَّ النَّفْسَ قَدْ بَلَغَتْ مُنَاهَا
ایستاده باش هر آئینه نفس بقین رسید بمنا هاش
فَاٰهًا ثُمَّ اٰهًا ثُمَّ اٰهًا
پس افسوس است بیشتر افسوس است بیشتر افسوس است بران
رَفِيقُكَ سَارَ فَاعْتَبِرْ اِعْتِبَارًا
همراه تو رفت و مرد پس نصیحت گیر از رفتن پند گرفتن
وَلٰكِنْ شِقْوَتِي بَلَغَتْ مُنَاهَا
مگر نحوست من رسید منا هی را
كَمَا اَخْبَرْتُ اَنَّ الشَّمْسَ اُنْثٰى
و چنانچه بموجب اخبار تو شمس مؤنث ست
اِلٰهِي اِنْ تَكَبَّتُ عَلَى الْخَطَايَا
ای خدا به تحقیق کردم گناهان را
سَتَغْفِرُ زَلَّتِي رَبَّ الْبَرَايَا
بخشش گناهان خود میطلبم از تو ای رب مخلوقات
لَعَلَّ اللّٰهَ يَرْزُقُنِي صَلَاحًا
شایدکه حق تعالی نصیب کند مرا صلاحیت

فَلَمْ يَسْجُدْ لِمَعْبُوْدٍ سِوَاكَا
اَلَمْ تَكُنِ الْمَنِيَّةُ مُنْتَهَاهَا
آیا نیست مرگ جای انتهای نفس
وَلَمْ نَزْدَدْ لِيَوْمِ الْحَشْرِ زَادًا
و جمع نکردیم برای روز قیامت توشه
وَعُمْرُكَ طَارَ فَانْتَبِهْ اِنْتِبَاهًا
و عمر تو از تو مثل مرغ پرید پس بیدار باش بیدار
اِلٰهِي لَا تَكِلْنِي لَحْظَ طَرْفٍ
ای خدا مگذار مرا بقدر یک چشم زخم
فَاَكْرَهُ اَنْ اَكُوْنَ لَهَا اَرَاهَا
پس مکروه میدانم اینکه به بینم او را
فَهَبْ لِي تَوْبَةً قَبْلَ الْمَنَايَا
پس بخشش کن مرا تو به پیش از مرگ

ایضا شعر

ایضا فی البحر الاخر

صَرَفْتُ الْعُمْرَ فِي لَعِبٍ وَلَهْوٍ
صرف کردم عمر خود را در لهو و لعب
وَلَمْ نَجْمَعْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ جَاهًا
و جمع نکردیم برای روز قیامت هیچ مرتبه را
اِلٰهِي مَا عَصَيْتُكَ مِنْ عِنَادٍ
ای خدا نافرمانی تو از سبب عناد نکرده ام
اِلٰى نَفْسِي فَمَا دِيْنِي هَوَاهَا
بطرف نفس خود چرا که دین من خواهش نفس نیست

ایضا

نَدِمْتُ نَدَامَةً اَرْجُو اِلَيْكَا
پشیمان شدم به پشیمان شدن امید میکنم ترا
اُحِبُّ الصَّالِحِيْنَ وَلَسْتُ مِنْهُمْ
دوست میدارم نیکان را و حالانکه نیستم از ایشان

ور شامی آورده که امام اعظم رح چگونه بامر عظیم مخصوص نباشد و حالانکه وی رض مثل ابو بکر الصدیق رض ست که چنانکه وی رض بمشورهٔ حضرت عمر رض در جمع کردن قرآن از همه سبقت کرده همچنین حضرت امام ابو حنیفه رض پیشتر از همه ائمهٔ دین راه تدوین فقه و استخراج مسائل را در عالم پیدا کرده پس بموجب حدیث مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً كَانَ لَهُ اَجْرُهَا وَاَجْرُ مَنْ عَمِلَهَا اِلٰى يَوْمِ الْقِيَامَةِ چنانکه حضرت ابو بکر رض را ثواب عمل خود یعنی جمع قرآن و بعد از ان ثواب حضرت عثمان که قرآن را بالترتیب (یعنی در ۲۵ سنه چنانکه در جامع التفاسیر ست) جمع کرده از حق تعالی داده شود همچنین مر امام ابو حنیفه را ثواب تدوین فقه و استخراج مسائل فروعیهٔ خود تنها و نیز برابر باقی مجتهدان دیگر ثواب آخر از حضرت عزّ و جل

فا [illegible]

عنایت گردد انتهی قَاتَلَهُمُ اللّٰهُ اَنّٰی یُؤْفَکُوْنَ وَمِنْ فَضَائِلِهٖ بِاَیِّ وَادٍ یَّتِیْهُوْنَ پیش دانایان ذی الانصاف خوب روشن ست که جملهٔ اوصاف امام اعظم رض جمع کردن کار هر کس و ناکس نیست پس بموجب

بچشم کور و دستِ تنگ و پای لنگ و بی طاقت | عجوز آسا همین یوسف خریدن آرزو دارم | محض برای

باغ باغ شدن دل محبین و سنیین و داغ داغ گشتن خاطر منکرین و حاسدین او راقی چند از ان درینجا درج ساختم ورنه جملهٔ مناقب امام همام رض را دفتری باضخامت درکارست درین مختصر گنجایش آن کجاست از ینجاست انچه صاحب تذکرة الاولیا در حق عجز خود از بیان جملهٔ حالات امام همام رض نوشته که جملهٔ صفات کسیکه بهمه زبانها ستوده باشد و بهمه ملتها مقبول هیچ کس نتواند گفت ریاضت و مجاهدهٔ او و خلوت و مشاهدهٔ او نهایت نداشت و در اصول طریقت و فروع شریعت درجهٔ رفیع و نظری ناقد داشت و بسیار صحابه بمشایخ را دیده بود رضی الله عنهم چون انس بن مالک و جابر بن عبد الله و عبد الله بن اوفی و واثله بن الاسقع و عبد الله بن الزبعری و با صادق رض صحبت داشت و استاذ علم فضیل و ابراهیم بن ادهم و بشر حافی و داود طائی بود رضی الله عنه و عنهم و بدگوئی حاسدان را که محض از جهت حسد افترا بندی میکنند برین یک حکایت اختصار میکنم و بس و بعد ازان قدری شغل در تولید و ترحیل امام اعظم رض نمایم حکایت مفتریان امام که بحکم

چون غرض آمد هنر پوشیده شد | صد حجاب از دل بسوی دیده شد

هر چه میگویند از جهت حسد میگویند چنانچه غصهٔ آن پیر محض از جهت پیری بود **مثنوی**

گفت پیری مر طبیبی را که من | در زحیرم از دماغ خویشتن | گفت از پیری ست آن ضعف دماغ
گفت در چشمم ز ظلمت هست داغ | گفت از پیری ست ای شیخ قدیم | گفت در پشتم شود دردی عظیم
گفت از پیری ست ای شیخ نزار | گفت هر چه میخورم نبود گوار | گفت ضعف معده هم از پیری ست
گفت وقت دم مرا دم گیری ست | گفت آری انقطاع دم بود | چون رسد پیری دو صد علت بود
گفت کم شد شهوتم یکبارگی | گفت از پیری ست این بیچارگی | گفت پایم سست شد از ره بماند
گفت این پیری مگر بختت درنشاند | گفت پشتم چون کمانی شد دوتا | گفت از پیری ست این رنج و عنا
گفت تاریک ست چشمم ای حکیم | گفت کز پیری ست ای مرد حلیم | گفت ای احمق برین بر دوختی
از طبیبی تو همین آموختی | ای مدمغ عقلت این دانش نداد | که خدا هر درد را درمان نهاد
| | از طبیب گفت کای عمر تو شصت

آمدن بحکایت الطبیب در حق حاسدین امام

این غضب وین خشم هم از پیری ست	چون همه اجزاو اعضا شد نحیف	خویشتن داری و صبرت شد ضعیف
پس چنین دانی حسد را ای اخی	گر حسد گردند بعردم دوزخی	اشتعالی از حسد چون در جگر
التهابی از زند چون در بصر	چون بگیرد در کهین و در مهین	این نه انصاف است نی تقوی دین

ندیدم چنین دیو زیر فلک	گزو میگریزند چندین ملک	

سلسلهٔ سیزدهم در ذکر تولد و نسب و حسب امام همام رضی الله تعالی عنه

نام نامی ایشان نعمان رض کنیت گرامی ایشان ابو حنیفه و لقب سامی ایشان امام اعظم است
و بیان تولد امام اعظم رض را در صلوة مسعودی و نیز در بعضی دیگر کتب چنان درج کرده که خلاصه اش
اینکه اتقای ثابت پدر بزرگوار امام رضی الله تعالی عنهما تا بحدی بود که روزی بکنارهٔ نهری وضو میساخت
دید که سیبی بر سر آب میرود آن سیب را گرفته قدری از ان خورد و قدری بدستش باقی بود که یکایک
بدلش خطور کرد که ای ثابت سیب غیر را بغیر اذن خوردی بروز حساب چه جواب دهی پس همان طور
همان سیب نیم خورده را در دست گرفته بطرف بالای نهر روانه شد تا آنکه بباغی رسید دید که این نهر از
میان آن بیرون می آید و بر لب آن نهر دو طرفه درختان سیب پر از میوه موجود اند در طلب مالک
باغ شد چون به پیش مالکش رسید و از ماجرای او بحل آن از وی التجا کرد مالک باغ چون چنان
اتقای وی دید از بحل آن بسبب غرضی انکار نمود گفت قیمتش بگو که بتو دهم هر چند که اضعاف
قیمتش پیش وی عرض کرد مگر مالک باغ از گرفتن قیمت آن انکار می نمود در آخر چون ناچار شد
پرسید که آیا از تو میسر میشود بهر طوری که باشد مرا از محاسبهٔ قیامت رهائی دهی گفت بلی بیک شرط
و آن اینکه در خانهٔ خود دختری میدارم بدین صفت که از زبان گنگ و خرسی و بدیده نابینا و گوش
ناشنوا و بدست و پالنگ و بجمال محجوب اگر آن دخترم را بعقد نکاح قبول میکنی و مرا از بار فرضیت
آن وا رهانی من ترا نیز بحل نموده از بار روز شمار وا رهانم ورنه به پیش حق تعالی حق خود از تو
خواهم گرفت ثابت رض بعد از تاملی گفت که اینچنین مصیبت دنیوی بمقابلهٔ خذلان و ندامت
اخروی برداشتن از مغتنمات ست الحاصل بعد از نکاح بشب زفاف ثابت رض در حجرهٔ از خانهٔ
مالک باغ بود که ناگاه زنی مثل قمر لیلة البدر با لباس فاخره به پیش وی رسید بمجرد دیدنش چشمان
از وی بر دوخت آن جمیله گفت که چشم از من دمپوش که من منکوحهٔ توام ثابت رض گفت که زوجهٔ من

بی دست و پا و چنان و چنین ست چنانکه پدر تو بمن گفته و تو خلاف آن گفت پدرم راست گفته چراکه در عمر خود از دیدن نامحرمان نابینا ام و از ناشنوا ناشنونده و کر و از ناگفتنی گنگ و از مس کردن و گرفتن ناجائز بی دست و از جای نارفتنی پالنگ ام و آنکه فرمود که جمالش محجوب ست بدین معنی که از نامحرمان مستورم نه بدین معنی که زشت و بدصورت ام بعد ازان ثابت چون بسویش نظر انداخت بی قرار و بی تاب گشت پس آن نیک بخت صالحه ازوی پرسید بگو که حق تعالی بمرد از شهوت چه قدر داده و از عقل چه قدر ثابت رض فرمود که مرد را ۹ حصه عقل ست و یک حصه شهوت باز پرسید که زن را ازینها چه قدر داده فرمود که ۹ حصه شهوت و یک حصه عقل پس آن صالحه گفت که من باوجود یک حصهٔ عقل ۹ حصهای شهوت را بزیر ساخته و امشب تا وقت سحر بعبادت حق تعالی بسر می برم آیا از تو نیز این شود که به ۹ حصهٔ عقل یک حصهٔ شهوت را مغلوب نمائی فرمود بلی پس ایشان هردو تا وقت سحر بعبادت الٰهی مشغول شدند و در آخر شب با طهارت باهم همبستر شدند که ازان حمل امام ما امام اعظم رض قائم ماند و از برکت اتقای والدین بعد از تولد مصداق قول شاعر گردید **شعر**

وَكَمْ أَبٍ قَدْ عَلَا بِابْنٍ لَهُ شَرَفًا	كَمَا عَلَا بِرَسُولِ اللّٰهِ عَدْنَانُ

لطیفه اغلب ایام شهر ۳۰ روز میباشد و سی روز سه عشره است و اکثر در هر ماه اقل مدت حیض زنان سه یوم میباشد پس ازین حساب صاف ظاهر ست که در هر عشرهٔ ایام - زنان را ۹ روز پاک میگذرند و دهم روز ناپاک و از ماقبل معلوم شد که زنان را ۹ حصه شهوت ست و یک حصه عقل چونکه ۹ حصه های شهوت زنان را به ۹ روزهای پاک ایشان تقسیم نمودیم را ثابراین مساوی افتادند و در حالت غلبهٔ شهوت که صفت بهیمی ست عموماً هر که باشد خاصةً زمرهٔ زنان مبهوت الحواس مثل حیوانات لایعقل میباشند باقیماند حصهٔ عقل زنان پس بناچاری بهرهٔ وی از ایام عشره روز حیض متصور باید نمود پس معلوم شد که ایام کمال زنان که روز حصهٔ عقل ایشان ست نیز در عین نقصان ست و این تقسیم که کرده شد وقتی درست گردد که ماه ۳۰ روزه و ایام حیض ایشان سه روزه فرض کرده شود و اگر ایام ماه ۲۹ روزه و ایام حیض زائد از سه روز تا ده روز تقرر گیرد پس درینصورت حصهٔ عقل زنان را از ایام عشره مثل عنقا تصور باید نمود پس زنان از روی صورت و سیرت مشابه اند در اول بانسان و در ثانی بحیوان لهذا شارع از حکمت بالغهٔ خود ایشان را به ناقصات العقل و ناقصات الدین

خطاب نفرموده و در گواهی یکی را مثل جانوران اعتباری نداده مگر مافوق واحد را الی ما لا نهایت قائم
مقام یکمرد کرده و نیز محض شهادت جماعت زنان را بغیر از مرد در اثبات مال وغیره لحاظ نکرده -
و در قضیهٔ حدود و قصاص مثل حیوانات از دائرهٔ اعتبار بالکل خارج نموده و مسائل میراث را
متقارب باین قیاس باید کرد که لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ ازین قبیل ست و نیز دیگر مسائل
میراث پس باوجود اینکه دانستی بسیاری از زنان صالحات چنین مردانه وار اند که صدها مرد ان
فدای خاک پای پاک ایشان باد و بسا کسان مردان صورت مخنثان سیرت چنان اند که لا تعد
ولا تحصی زنان از ایشان عار میگیرند بیت | نه هر زن زن ست و نه هر مرد مرد | خدا پنج انگشت یکسان نکرد |
ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيْهِ مَنْ يَّشَآءُ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيْمٌ فاحفظه فان هٰذه اللطیفة لعلک ان لا
تجدها غیر اوراقنا هٰذه لطیفه دیگر جناب مولانا محمد اشرف علی صاحب دام فیوضاته فرموده
که در بعضی کتب از نظرم گذشته که غالبا علامه زمخشری که حنفی الفروع بود گفته و یا حنفی دیگر که باری
در مجلس امیری با علما مجتمع بودم که کلام در حجاب زنان از مملوک خود در افتاد علما گفتند که زنان را
کشف پیش او روا نیست و آیت مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُنَّ در حق اماء و کنیزکان ست نه در حق عبید
امیر گفت دلیل تخصیص چیست علما از جواب عاجز آمدند گفتم دلیل لفظ ما ست که اصل وضعش
برای غیر ذوی العقول ست و زن چونکه ناقص العقل میباشد او را از ان مراد گرفتن مجاز اقرب ست
الی الحقیقة بخلاف ارادهٔ عبید که بعید تر ست از وی پس همه حضار این جواب را از من به پسندیدند
و مرا غایت ستودند در تاریخ بغداد و ابن خلکان در خصلت و حلیهٔ امام چنین آورده که بود
ابو حنیفه رضہ عالم - عابد - زاهد - ورع - تقی - کثیر الخشوع - دائم التضرع - خوبصورت - خوش سیرت
حسن المجلس - بسیار کریم - عمده مددگار برادران مسلمانان - و حسن المواسات لاخوانه - میانه قد
گندم گون خوش تقریر حسن الثیاب طیب الریح شیرین زبان انتهی | هر لطافت که نهان بود پس پرده غیب |
| جمله در صورت زیباش عیان ساخته اند | و در در مختار در نسب امام آورده که هر آینه حفید ابی حنیفه رضہ
یعنی نبیرهٔ امام اعظم رضہ فرموده که من اسمعیل بن حماد بن النعمان یعنی ابا حنیفه رضہ بن ثابت بن النعمان
بن مرزبان از ابنای فارس ام از احرار واصیل بخدا که گاهی بر ما رق یعنی عبدیت نیامده متولد
گشت جد من ابو حنیفه رضہ در سنه هشتاد و رفته بود ثابت پدر امام اعظم رضہ بطرف علی بن ابی طالب

فا [illegible]

فا در حلیه و خصلت امام

فا [illegible]

رضی الله عنه و وی که عمر بود پس امیر المومنین دعای برکت فرمود در وی و در اولاد وی و ما امید داریم
که حق تعالی دعای حضرت علی رض در حق ما قبول کرده است و در مدار الحق آورده که شاه عبد العزیز
دهلوی در تحفهٔ اثنا عشریه در فصل دوم از باب یازدهم در تعصب سیزدهم گفته که صحبت و تلمذ و اخذ
علم و طریقه که ابو حنیفه را با امام باقر و با امام جعفر صادق رض و با زید بن علی بن الحسین علیهم السلام ثابت ست
مستغنی ست از بیان و پدر ابو حنیفه که ثابت رض نام میداشت در صغر سن همراه پدر خود زیارت
امیر المومنین علی کرم الله وجهه حاصل نموده و حضرت امیر رضی الله تعالی عنه در حق او دعای برکت
اولاد فرموده بموجب دعای او ابو حنیفه رض بوجود آمده انتهی و از ینجاست انچه در قصیدهٔ امالی ست

وَلِلدَّعَوَاتِ تَأْثِيرٌ بَلِيغٌ	وَقَدْ يَنْفِيهِ أَصْحَابُ الضَّلَالِ	یعنی هر آئینه دعوات را تاثیر بسیارست و منکر ازان

گمراهانند و نیز در حدیث ست لَا يَرُدُّ الْقَضَاءَ إِلَّا الدُّعَاءُ بهر حال وجود امام اعظم رض بدین جات
معظم از جهت برکت دعای حضرت کرار رض فائز شده والله اعلم و همچنین امام نووی شافعی در تهذیب
از خطیب می آرد که خبر داد مرا حفید یعنی نبیرهٔ ابو حنیفه رض اسمعیل بن حماد بن النعمان بن ثابت بن النعمان
ابن المرزبان که از ابنای فارس و احرار اند اینکه والله گاهی رق بر ما نیامده و جد من در سنهٔ هشتاد
متولد شد و ثابت رض یعنی پدر ابو حنیفه رض در صغر سنی نزدیک علی بن ابی طالب رض رفت پس دعای
برکت فرمود در وی و در اولاد وی و ما از خدای تعالی امید این میداریم که تحقیق دعای حضرت علی
کرم الله وجهه در حق ما قبول باشد و همچنین ابن خلکان شافعی بجنسه در تاریخ خود می آرد و
زائد بران می نویسد وَالنُّعْمَانُ بْنُ الْمَرْزُبَانِ أَبُو ثَابِتٍ هُوَ الَّذِي أَهْدَى لِعَلِيٍّ رض الْفَالُوذَجَ
فِي يَوْمِ مِهْرَجَانَ فَقَالَ عَلِيٌّ مِهْرِجُونَا كُلَّ يَوْمٍ كَذَا یعنی امیر المومنین رض فرمود که اینچنین
هر روز بما فالوده آورده می باش و نیز صاحب مشکوة محمد بن عبد الله الخطیب التبریزی در
کتاب اسماء الرجال و ابن حجر مکی شافعی در قلائد همچنین ذکر نموده فما نقله ابن طاهر

صَاحِبُ مَجْمَعِ الْبِحَارِ فَهُوَ خَطَأٌ وَقَعَ فِي النَّقْلِ إِمَّا مِنْهُ أَوْ مِنْ أَصْلِهِ أَيِ الْمَنْقُوْلِ عَنْهُ فَافْهَمْ
وانچه در نسب نامهٔ رسول الله صلعم مطبوعهٔ علوی از فتاوای سراجیه آورده که قَدْ أَدْرَكَ آخِرَ
عَهْدِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ حَمَلَهُ أَبُوْهُ إِلَيْهِ وَهُوَ صَغِيْرٌ الخ نیز بجنسه از ین قبیل ست ونیز همچنین ست
انچه حافظ محمد احسن مرحوم معروف بحافظ دراز پشاوری که در حدود سنه ۱۲۶۳ هجری وفات یافته در
منح الباری ترجمهٔ فارسی صحیح البخاری پارهٔ اول آورده که اسمعیل پسر حماد گفت که جد من امام ابو حنیفهؒ
در سال هشتاد متولد شد و او را پدر او ثابت بخدمت علی شاه ولایت برده بود و دران حال او خرد
سال بود پس حضرت علیؓ الخ لِأَنَّ عَلِيًّا مَاتَ قَبْلَ وِلَادَةِ الْإِمَامِ بِأَرْبَعِيْنَ سَنَةً كَمَا صَرَّحَ
بِهِ الْعَسْقَلَانِيُّ فِي التَّقْرِيْبِ پس درین باب نول کسانیکه تنویر حق را پوشانیده و برای فریب
عوام میگویند که ما معیار حق ایم حقا که ایشان را درین ماده معیار حق باید دانست چرا که در حقیقت
مدار حق بر دیگران ست که انتصار حق از ناصیهٔ مرضیهٔ ایشان صاف هویداست ع

سر نهان ست اندر زیر و بم	فاش اگر گویم جهان برهم زنم	وانچه بعضی قول بلا سند

آورده که نعمان بن ثابت بن زوطی بن ماه است پس این روایت بلا اصل ست چرا که
زوطی آزاد کردهٔ بنی تیم الله ست و حالانکه از اسمعیل بن حماد بن امام رضی الله عنهم بسند
متصل مؤکد بقسم معتبرات کثیره در کتب خود می آرند که نَحْنُ مِنْ أَبْنَاءِ الْفَارِسِ الْأَحْرَارِ وَاللّٰهِ
مَا وَقَعَ عَلَيْنَا رِقٌّ قَطُّ چنانچه ترجمهٔ او گذشت پس این روایت متصل و مؤکد بقسم و بلفظ قط
است و نیز شک نیست درینکه صاحب خانه بانچه در خانه میباشد عالم تر میباشد از اغیار پس بمقابلهٔ
این قول متصل السند که خود صاحب خانه مؤکد بدو تاکید یکی قسم دوم کلمهٔ قط روایت کرده قول
دیگران که آن هم شاذ ست و بلا سند لغو و بی اصل ست فَانْظُرْ وَأَنْصِفْ واگر بالغرض
تسلیم کرده شود که این قول را نیز اصلی باشد پس میگویم که باهم تطبیق این هر دو قول انکه قول
اسمعیل بن حماد که من اسمعیل بن حماد بن نعمان بن ثابت بن نعمان بن مرزبان از ابنای فارس
از احرار یم والله که گاهی بر ما رق نیامده باعتبار جد صحیح ست و قول دوم یعنی نعمان بن ثابت
ابن زوطی بن ماه باعتبار جد فاسد ست مگر کلمهٔ بن زوطی صفت همان نعمان باید دانست
[illegible]

فــــ فــــ مطلب قول بعضی که نعمان بن ثابت بن زوطی بن ماه است بی اصل است

فــــ در تطبیق هر دو قول

وَقولُ مَنْ قَالَ بِالرِّقِّ بِاعْتِبَارِ جَدِّهِ الْفَاسِدِ وَهُوَ زَوْطِيُّ بْنُ مَاهٍ وَكَانَ مِنْ كَابُلَ قَالَ النَّوَوِيُّ فِي التَّهْذِيبِ وَكَانَ زَوْطِيٌّ مَمْلُوكًا لِبَنِي تَيْمِ اللهِ بْنِ ثَعْلَبَةَ فَاَعْتَقَهُ فَاَمَّا زَوْطِيٌّ فَاِنَّهُ مِنْ اَهْلِ كَابُلَ انتہی فَحَصَلَ مِمَّا ذُكِرَ اَنَّ اَبَا حَنِيفَةَ بِاعْتِبَارِ جَدِّهِ الصَّحِيحِ مِنْ اَهْلِ بَابِلَ وَبِاعْتِبَارِ جَدِّهِ الْفَاسِدِ مِنْ اَهْلِ كَابُلَ وَالرِّقِّيَّةُ مِنْ جَانِبِ الْاُمِّ لَيْسَ بِعَيْبٍ كَاُمِّ اِسْمٰعِيلَ عَلٰى نَبِيِّنَا وَعَلَيْهِ السَّلَامُ انتہی مختصرًا والتفصیل هُناک

ذکر نسب نامہ امام

و نسب نامہ امام اعظم را تا نوشیروان عادل درچند کتب مثل حدائق و خزینۃ الاصفیا وغیرہما آوردہ مگر بالا ستقصا مولٰنا و مخدومنا در مدار الحق از نسب نامہ رسول مقبول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مطبوعہ مطبع مصطفائی در آوردہ بدین تفصیل کہ النعمان بن ثابت بن النعمان ابن مرزبان بن ثابت بن قیس بن یزدگرد بن شہریار بن پرویز بن نوشیروان بن قباد ابن فیروز بن یزدجرد بن بہرام گور بن شاپور بن ہرمز بن نرسی بن بہرام بن اردشیر بن بابک ابن بہرس بن ساسان بن بہمن بن اسفندیار بن گشتاسپ بن لہراسپ بن بہمن بن کیقباد بن داراب بن طہماسپ بن نمرود مردود مدعی الوہیت و در نسب نامہ قلمی آوردہ نمرود بن کنعان بن آدم بن سام بن نوح علیہ السلام **و لہذا** ملا علی قاری در رسالۂ جواب امام الحرمین بدین نسب نامہ اشارہ ارشاد کردہ گفتہ است کافی ست مرا از شاہان نمرود ابراہیم بن ادہم کہ شاگرد امام ما امام اعظم ست در علم و عمل و در اعراض کردن از دنیا و اقبال و توجہ نمودن بر عقبیٰ در حضور با مولیٰ تعالیٰ باوجودیکہ سلاطین ہر زمان و مکان بر مذہب امام اعظم ثابت میباشند مثل سلاطین ماوراء النہر و سلاطین ہند و سند و شاید کہ حکمت درین آن باشد کہ ہرینہ امام اعظم ابو حنیفہ از اولاد کسریٰ ست کہ ملقب بنوشیروان ست انتہی پس بقول جمہور ثقات و اکثر معتبرات نسب امام از کسریٰ ست بری از رقیت

سلسلۂ چہاردہم در تذکرہ وفات امام و تسلسل خلافت اہل اسلام

سلسلۂ چہاردہم در تذکرۂ وفاتِ امام و تسلسل خلافت بدان مناسبت

می رود بیکِ اجل در کوی یار
از عصای ہیبتش چو بدار
طرقوا گویان نقیبانِ فغان
دود دل بالای سر شد چتر وار

ای قلم برخیز آمد وقت کار
ہم رکابش فوجِ حسرت جوق جوق
آب پاش راہ چشمِ اشکبار
زین تجمل الغرض شاہِ قضا

گریہ رہبر نالہ ہادی غم رفیق
لشکر درد و الم ہم بی شمار
مروحہ جنبان بود بادِ نفس
گشت داخل در فضای کوی یار

وبجاست اگر از ین سانحهٔ عظیم این شعر ورد زبان سازیم شعر | گر دل ما رفت ما گردیم جا بر جای دل

چشم بر ما افگن ای گنج غمت ماوای دل | و دیگر لطف درین شعر اینکه بطریق تعمیه نام حضرت نعمان

نیز ازین بیت بر می آید هر چند که از شنیدن واقعات رحلت فرمودن و حادثات ایذا

یافتن آن سراج محفل امت تاج فرق فرق اهل سنت دلهای سامعین و قلوب مؤمنین

می ترقند لیکن ناگزیر از ان نیز گریز نیست **مثنوی**

بیا ای دیده تا یکدم بگریم	می ترقند لیکن ناگزیر از ان نیز گریز نیست **مثنوی**
زمانی بر دل پر غم بگریم	دمی با جان پر حسرت بنالم
	جگر چون خون شده خرم بگریم

وهر قدر که این آن سانحهٔ جانگزا است که از تحریر آن سینهٔ خامه شق میگردد و چنین واقعهٔ

هوش ربا است که بر تقریر آن پارهای جگر بسنان مژگان در آمده و از راه دیده دو دیده بدیدهٔ

دیده وران آب شده می آید مگر چونکه مضمون اَلْمَوْتُ جِسْرٌ یُوْصِلُ الْحَبِیْبَ اِلَی الْحَبِیْبِ شعر

مرگ ست که دوست را رساند بر دوست | پس کیست که او بمرگ شادان نبود | مرهم نه سینه

چاکان غم و الم و صبر ده دردمندان رنج و ماتم ست چار ناچار مع تعدی و ظلم بعضی اهل روزگار

بران برگزیدهٔ پروردگار بروی کار می آید اَلَا اِنَّ اَوْلِیَاءَ اللّٰهِ لَا یَمُوْتُوْنَ بَلْ یَنْقَلُوْنَ مِنْ دَارِ

الْفَنَاءِ اِلٰی دَارِ الْبَقَاءِ شعر

قُلْتُ اُسْکُتْ اَنْتَ لَیْسَ ذَکِیًّا	دوش بمن گفت قائلی که مرد ولی	
نیست فائش جز انتقال مکانی	کَیْفَ یَمُوْتُ الَّذِیْ یَکُوْنُ تَقِیًّا	اهل دل ای بی خبر بمرگ نمیرند
مُرْدُوْلِیْ عِنْدَ مَنْ یَکُوْنُ عَمِیًّا	زندگی دیگرست مرگ عزیزان	کَانَ تَقِیًّا وَّطَاهِرًا وَّنَقِیًّا

فاما چونکه این چنین واقعهٔ جانکاه و صدمهٔ سخت تباه شنیدن یکبارگی خاطر حزین گوارا

نمیکند که خبر وحشت اثر چند انکه بدیر تر رسد همان قدر فرصت را غنیمت باید شمرد بنا بران

ذکر خلافت از زمان نبوت صلعم بوجهی از مناسبت نیز درینجا ثبت گشت علاوه آنکه از فوائد

مفیده و عوائد عدیده و فوائد فریده هم خالی نیست شعر | از دل شیدا مپرس این ماجرا

که چرا تو مست و مدهوشی دلا | مست کی داند بجز افکار دوست | هر چه آید در نظر آن نور اوست

مگر درین تسلسل تا بامکان باختصار صرف سه امر ملحوظ گشته **اول** ذکر تولد خلیفه با تاریخ

از خون دل تولد می یابد ** ** ** ف و معلوم است که شکل [illegible]

دوم بیان وفات یا غزل وی سوم مقدار خلافتش و بعضی از نوادرات وما توفیقی الا بالله

آغاز خلافت از ان حضرت صلی الله علیه وسلم

بایددانست که ولادت بابرکت حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وآله وسلم در مکهٔ معظمه بروز دوشنبه دوازدهم ربیع الاول بوقت طلوع صبح صادق ۸۸۲ ثلث وثمانین وثمان مائه از تاریخ ذوالقرنین بچهلم سال از ملک نوشیروان عادل وبعد از گذشتن ششصد سال از زمان عیسی علی نبینا وعلیه السلام وقبل از تقرر تاریخ هجری به پنجاه ودو سال یا سه سال درسال فوج کشی ابرهه که آن را عام فیل گویند بوقوع درآمده چنانچه در نسب نامه ومدارج وتاریخ حبیب آله وغیرها آورده ودر حیات الحیوان ج ۲ صفحه ۲۸۲ آورده که در سنه ۸۸۲ از تاریخ ذوالقرنین آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در شکم مادر بود که بتاریخ اول از محرم ابرهه لشکرکشی بکعبة الله کرده بود انتهی وگویند که دران وقت از سلطنت کسری چهل ودو سال واز زمانهٔ حضرت عیسی ششصد سال واز اسکندر رومی هشتصد سال (باسقاط کسرات ۸۲) واز حضرت داود یکهزار وهشتصد سال واز حضرت موسی دو هزار وهشتصد سال واز حضرت ابراهیم سه هزار وهفتصد سال واز حضرت نوح چهار هزار ویکصد ونه سال واز حضرت آدم علی نبینا وعلیهم الصلوات والتسلیمات والهم الطیبات از ابتدای نزول بزمین شش هزار ویکصد وشصت وسه سال وبروایتی شش هزار وهفتصد وپنجاه سال منقضی گشته بود که از تولد پاک صاحب لولاک املاک وافلاک واز سمک تا سماک پرنور ورونق گشت

غزل

زقدت سرو بستان آفریدند
پس انگه تخت سلطان آفریدند
خط وخال ترا چون جلوه داده
در ویاقوت ومرجان آفریدند

ز رویت ماه تابان آفریدند
برای سجده کردن پیش رویت
بگیتی کفر وایمان آفریدند
چو رخسار وعذارش گشت پیدا

ترا سلطانی کونین دادند
جهانی را سلیمان آفریدند
لب ودندان او را چون بدیدند
بهار وباغ رضوان آفریدند

التصلیة والتسلیم علی النبی الکریم

اللهم صل علی روح نبی مطهر

آغاز خلافت از آنحضرت صلعم ودر بیان عجائب

در تولد آنحضرت صلعم بعد بیان چند گونه تاریخ

غزل در وصف حضرت صلعم

درود منظوم عربی

ف ۱ وکان عمره ... [illegible] ... یحببکم الله ... فاتبعونی ... قل ان کنتم ... [illegible]

ف ۲ ... [illegible] ... تاریخ ذوالقرنین ... [illegible]

شَفِیعُ الْوَرٰی فِیْ یَوْمِ بَعْثٍ وَّ مَحْشَرٍ
فَمَا مِثْلُهٗ فِی النَّاسِ مِنْ صُلْبِ اٰدَمٍ
فَلَوْ یَبْقَ نُوْرٌ فَمَا النَّجْمُ مُنَوَّرٌ
عَلَیْکَ صَلٰوۃُ اللّٰہِ یَا سَیِّدَ الْوَرٰی
اِلٰی یَوْمِ الْجَزَاءِ مِنَ الْخَالِقِ الْاَکْبَرِ

السلام ای تازہ تر گلبرگِ صحرای وجود
السلام ای آنکہ زنگ ظلمت کفر و نفاق
تیرہ بیان را بجز نور تو در چشم شہود
السلام ای آنکہ ابواب شفاعت روز حشر
در سرم سودا و در جانم تمنای تو بود

غزل ثانی

چو عکسی از رخت بر روضہ افتاد
ہزاران مرغ خوشخوان آفریدند
مرا روز ازل دردِ تو دادند
بظلمت آب حیوان آفریدند
چو بکشودند از ہم گیسوت را
گل و گلزار و ریحان آفریدند
نقاب زلف بر رویت کشیدند
ملائک چرخ و کیوان آفریدند
چو بنمود او رخ انوار گستر
ہزاران سرو بستان آفریدند
چو بر خود حسن خود را جلوہ دادند
دران چاہ زنخدان آفریدند

بَشِیْرٌ نَذِیْرٌ سَیِّدُ الْقَوْمِ جُمْلَةً
بِخُلْقٍ عَظِیْمٍ نُوْرُ ذَاتٍ مُتَمَّمٍ
سَقٰی مَعْشَرَ الْاَبْرَارِ مِنْ حَوْضِ کَوْثَرٍ
عَلَیْکَ سَلَامُ اللّٰہِ یَا خَیْرَ مَنْظَرٍ

ایضاً در فارسے

السلام ای آنکہ تا از جبہۂ آدم تافت
صیقل تیغ تو از آئینۂ گیتی زدود
السلام ای آنکہ بہر فرش راحت یاد ما
جز بکلید لطف تو بر خلق نتواند کشود
۵ مدت سیر ستم ہر دم ای فخر کرام
ز لعلت مایۂ جان آفریدند
میانِ روضہ رضوان آفریدند
میان باغ امکان پیش از امکان
وصالت بہر درمان آفریدند
گہی رفع حجب از روی خوبت
جہانی جان پریشان آفریدند
ز روی و موی تو رمزی نمودند
شب ہجران و ہجران آفریدند
جہانی را بر ابرو انگیز کردند
مہ و خورشید رخشان آفریدند
برای آن گل بی برگ و صد برگ
از ان یک جلوہ انسان آفریدند
ز رویش پرتوی در عالم افتاد

رَسُوْلٌ کَرِیْمٌ خَیْرُ ذَاتٍ وَّ جَوْهَرٍ
اَنَارَ الْعَالَمِیْنَ بِالْاَنْوَارِ وَجْهُ مُحَمَّدٍ
شَرَابًا طَهُوْرًا خَالِیًا عَنْ مُکَدَّرٍ
وَعَلٰی اٰلِکَ السَّلَامُ وَاَصْحَابِکَ السَّلَامُ

السلام ای قیمتی تر گوہر دریای جود
نور پاکت کس نبرد از قدسیان ور سجود
السلام ای آنکہ نا یدر ہمہ کون و مکان
اطلسی را کش ز شب کردند تار از روز پود
السلام ای آنکہ تا بودم درین محنت سرا
بو کہ آید یک علیکم در جواب صد سلام
ز چشمت عین اعیان آفریدند
گل رخسار تو چون روی بنمود
ترا سرو خرامان آفریدند
میان خط لبت را چون بدیدند
میان خلق حیران آفریدند
خطت چون سر بر آورد از جوانب
بعالم کفر و ایمان آفریدند
برای اعتکاف آستانش
چو او را مرد میدان آفریدند
یکی در باغ امکان سیر کردند
دو عالم را گلستان آفریدند
ہزاران یوسف مصری مقید
سہیل و ماہ تابان آفریدند

فا ایضاً فارسی
فا غزل ثالث

برای خوانِ فضلِ بیکرانش ہزاران سرو بستان آفریدند چو بحرِ رحمتش را ژرف دیدند یکی دیگر مسلمان آفریدند	جہانِ خلق مہمان آفریدند چو پنہان بود گیلچیندی زبونیش بسی کفران و عصیان آفریدند	نظر بر قامتِ زیباش کردند مسیح و ابن عمران آفریدند یکی را کافر بدکیش کردند

بدانکہ ہرچند حق تعالیٰ آنحضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم را بہ بسیاری از اسما ملقب فرمودہ مگر اشہر و معروف تر از جملہ دو اسم اند یکی احمد دوم محمد علیہ الصلوٰۃ والسلام اما نامِ اول پس بطریق تعمیہ درین شعر ست ؎

یکی را گر کنی اندر یکی جای	شود نقدِ تو نامِ آن دلآرای

توضیحش اینکہ عدد کلمۂ (یکی) چہل ست پس از کلمۂ یکی باعتبار عدد حرف (م) خواستہ و باعتبار ترادف از ثانی (یکی) لفظ اَحَد ارادہ کردہ چون حرف میم در اَحَد در آید اَحمد شود **ایضاً** ؎

چو خوانی مطلعِ سَبعُ المَثانی	بدانی نامِ او بحرفِ ثانی

تشریح ہرگاہ کہ الحمدُ را (کہ ویرا سبع المثانی نیز نام ست) از آغاز بغیر از حرفِ ثانی کہ آن لام ست بخوانی اسم احمد از ان پیدا گردد **و اما** نام ثانی درین شعر مندرج ست بطریق تعمیہ ؎

غم چو نگون گشت و قطرہ ریخت	ہوش شد ہوش محبت گریخت

توضیح ...... از قطرہ باعتبار تشبیہ نقطہ مراد ست چون لفظِ غم بلا نقطہ مقلوب گشت (مح) شد و لفظ مح چون بالفظ (مد) کہ از مدہوش باقیماند ضم شد نام پاک محمد از ان برآمد و نیز درین شعر عربی ؎

خُذِ المِیمَینِ مِن حِیمٍ وَّلَا تَنقُطْ عَلَی الاَمْرِ	فَاَدْرِجْہُ فَصَارَ اسمًا لِمَنْ کَانَ بِہٖ فَخرِی

یعنی دو میم مکتوبی را از یک لفظ میم ملفوظی بگیر و برین امر (یعنی لفظ خُذ کہ در شعر مذکور ست) نقطہ مدہ (بدین شکل حد) پس ہمان صیغۂ امر غیر منقوط را کہ **حد** باشد میان دو میم کہ محفوظ داشتہ شدہ اند درج نما و بترتیب ذکر کن چنانچہ م ح م د پس بعد این ہمہ اعمال آن معمول اسم برای کسی خواہد بود کہ بجہت او فخر و بزرگی من ست و آن اسم مطہر محمد صلی اللہ علیہ وسلم باشد اِذَا عَرَفتَ مَا ذُکِرَ پس طریق استخراج این ہر دو اسم متبرک از نام ہر شی در ہر لغت و زبان کہ باشد بدان **مگر** بعد بر تو باد کہ در وقت یاد آوری این تراکیب کہ بعضی خاص

دو نام آنحضرت

استخراج دو نام پاک محمد و احمد از فارسی

معمای عربی بنام محمد

از میان محامد برون کشیدم ۱۲ — مانند خامہ راست قد — کردم * یعنی کہ الف — محامد را از خامہ صاف — کن بر توصیف من ۱۲ — ای خوب برو صاد محبت — اوصاف کردم * یعنی — ؎ جمیلا صاد — و الیضاً باسم پاک محمد — کردم ۱۲ منہ عفی عنہ — این چند صنعت — ؎ دردِ — و اوصاف الٰہی تمام الحق و الیقین — باعث بندہ مسکین امیر از زن

از من ست درین کتاب و بعضی از قدما در حیاتم بجیات خاتمہ و بعد مُردنم بفاتحہ وسہ بار سورۂ اخلاص یادم نمائی ۵

آنانکہ خاک را بنظر کیمیا کنند	آیا بود کہ گوشۂ چشمی بما کنند

بہر حال طریق استخراج نام پاکِ دوم اینکہ **قاعدۂ استخراج نام پاک محمدؐ** از ہر اسمیکہ استخراج عدد نام پاک محمد یعنی (۹۲) از ان ارادہ شود باید کہ عدد آن کلمہ بطریق ابجد دریافتہ در بست و چہار آنرا ضرب دہد بعد از ان بحاصل ضرب ہفدہ عدد دیگر مزید نمودہ پس آنجملہ را بر شش تقسیم نماید از کسرات ہرچہ باقی ماند پس از ان باقیماندہ یکی را برانداختہ مابقی ہرچہ ماند آن را در بست و سہ ضرب دہد حاصل ضرب درین نوبت با عدد نام پاک محمد صلعم مساوی باشد یعنی از حاصل ضرب برابر عدد (۹۲) بدست آید اگر در حساب بعد از تقسیم چیزی نماند یا اگر ماند ہم یکی ماند پس بدانکہ آن غلطی از تو در حساب رفتہ باز حساب را از سر گیر و اگر خود نمیدانی دیگری را با خود در حساب شریک گردان الحاصل اگر غلطی درین قواعد و ضوابط از تو رود دران تقصیر ما نیست و ما برای کمال توضیح پیش تو این نام پاک را بطریق مذکور از نام پاک اللہ بیرون می آریم خیال باید کرد بدانکہ عدد نام محمد (۹۲) ست و عدد لفظ اللہ (۶۶) ست چون عدد (۶۶) را در (۲۴) ضرب دادیم حاصل ضرب (۱۵۸۴) برآمد بدین طریق چون عدد (۱۵) بران افزودیم (۱۶۰۱) شد بدین طریق

$$\begin{array}{r}1584\\+17\\\hline 1601\end{array}$$

چون بر (۶) تقسیم نمودیم بدین طریق ۲۶۷ از کسرات باقی نماند مگر (۵) کہ قابل قسمت بر (۶) نیست پس بموجب قاعدۂ مذکورہ چون از باقیماندہ (۱) را انداختیم باقی نماند مگر (۴) چون این را در (۲۳) ضرب دادیم حاصل ضرب ہمان (۹۲) برآمد کہ عدد نام پاک محمد ست و بدانکہ عدد لفظ مہادیو۔ کہ نام یکی از معبودان ہنود ست نیز (۶۶) ست **ایضاً** بطریق مختصر از لفظ شیطان کہ عددش (۳۶۰) بدین طریق

۵ تا بدانی کہ خلقت نیک و بد ہمہ مخلوق از طفیل ذات پاک محمدی ست صلعم ۱۲

$$\begin{array}{r}23\\\times 4\\\hline 92\end{array}$$

ہو المطلوب ۱۲

فائدہ استخراج نام محمد از نام ہر چیز در ہر زبان کہ باشد

فائدہ استخراج عدد نام محمد از لفظ اللہ

فائدہ از لفظ شیطان

۸	بس این دلیل حلاوت باسم پاک رسول	که لب بلفظ محمد دو بار می چسپید	ایضاً
	ولنعم ما قیل فی هذا المعنی قطعه	محمد را چو در هر لفظ خواهی	کنی شش چند وانگه یک فزائی
	به ذه ده ضرب کن بر سبت تقسیم	عشر در تسعه زن پس دو فزائی	ایضاً قاعده دیگر از

هر نامیکه استخراج عدد نام محمد ازان مد نظر باشد عدد ابجدی آن را جمع نموده از (۱۴) آنرا مضروب ساخته بر حاصل (۹) زائد نموده بر (۷) تقسیم کرده هر چه کسر ماند آنرا (۴۶) ضرب نموده حاصل ضرب با عدد نام پاک برابر باشد بدین طریق الله - (۶۶)

۹	تو اصل وجود آمدی از نخست	دگر هر چه موجود شد فرع تست

۱۴
۲ ۶۴
۶۶
۹۲۴
۹
۹۳۳ | ۱۳۲ | ۷
۷
۲۳
۲۱
۲۳
۲۱
۲ کسر
۲
۴۶
۹۲

اما طریق استخراج اسم پاک اول اینکه. **قاعدهٔ استخراج نام پاک احمد** - بدانکه عدد نام مبارک هذا (۵۳) ست پس هر آن اسم که استخراج این نام ازان مطلوب باشد عدد ابجدی آنرا جمع نموده از (۱۲) آنرا ضرب کرده بر حاصل ضرب (۸) را زائد نموده بر (۳) قسمت نماید و هر چه که از روی کسر باقی ماند آنرا بجائی قائم نموده و بطرف چپ در مرتبهٔ دوم ازان عدد دیگر که مضاعف کسر باشد نیز ثبت نماید بعد ازان یک عدد دیگر را بر عدد کسر و نیز بر عدد مضاعف هر دو زائد نموده جمع سازد عدد نام نامی احمد ازان حاصل آید بدین طریق الله - (۶۶)

۱۲
۱۳۲
۶۶
۷۹۲
۸

ایضاً قاعدهٔ ثانی بطریق و طرز آخر از بر اسمیکه ارادهٔ تخریج عدد نام احمد میدارد عدد ابجدی وی را گرفته در (۴۷۷) ضرب داده بر حاصل ضرب (۱۰۶) زائد نموده بر (۱۵۹) قسمت نماید هر چهار کسر باقی ماند آنرا باز بر (۲) قسمت نموده خارج قسمت را جواب تصور نماید بدین طریق استخراج نام احمد - از محمد

هذا هو المطلوب ۱۲

۱۰ یعنی بعد تقسیم چون ده ماند آنرا در (۹) ضرب (۹۰) پس بجای صفر (۲) زائد کن تا جمله ۹۲ گردد ۱۲ منه

۱۱ این خارج قسمت مطلوب ست ۱۲

وازین نکو گفته انچه گفته ﮯ	محمد کازل تا ابد هر چه هست	بآرایش نام او نقش بست

فی الالتجاء من جنابه صلعم

مَا لِعَجْزِیْ سِوَاكَ مُسْتَنَدِیْ
اَنْتَ اُرْسِلْتَ رَحْمَةً بَحْتًا
زَالَ عَنَّا بِجُوْدِكَ اللَّبَدُ
اِعْتِصَامِیْ سِوٰی جَنَابِكَ لِیْ
کَانَ مُتَجَاوِزًا عَنِ الْعَدَدِ
وَعَلَی الصَّحْبِ کُلِّهِمْ اَجْمَعْ
کَجِبَالِ السَّدَادِ کَالْوَتَدِ
اِسْتَغِیْثُوْا لِعَاجِزٍ مُضْطَرٍ
که والا تری زانچه من گویمت

کُنْ رَحِیْمًا لِزَلَّتِیْ وَاشْفَعْ
فَتَرَحَّمْ لَنَا اِلَی الْاَبَدِ
غَیْرُ عُرْوَاكَ لَیْسَ فِی الدُّنٰی
لَیْسَ یَا سَیِّدِیْ اِلَی الْاَحَدِ
وَعَلٰی اَهْلِ بَیْتِكَ طُرًّا
هُمْ نُجُوْمُ الْهُدٰی اِلَی الرُّشْدِ
وَعَلٰی مَنْ طَرِیْقَهُمْ تَبِعُوْا
ثُمَّ وَاذْ یَلْکُمْ اِلَی الْمَدَدِ
چه وصفت کند احمقی ناتمام

یَا حَبِیْبَ الْاِلٰهِ خُذْ بِیَدِیْ
یَا شَفِیْعَ الْوَرٰی اِلَی الصَّمَدِ
کُلُّ صَعْبٍ فِیْ کُرْبَةٍ وَبَلَا
لِعَلِیْلِ الذَّلِیْلِ مُعْتَمَدِ
صَلَوَاتِیْ عَلَیْكَ فِی الْمَلَوَیْنِ
وَعَلٰی اٰلِكَ اِلَی الْاَبَدِ
وَعَلَی التَّابِعِیْنَ هُمْ کَانُوْا
مِنْ حُرٍّ یَکُوْنُ اَوْ عَبْدِ
ندانم کدامی سخن گویمت
علیک الصلوة ای نبی السلام

فی الفرحة والسرور بتولده صلعم

وُلِدَ الْحَبِیْبُ وَخَدُّهٗ یَتَوَرَّدُ
وُلِدَ الَّذِیْ لَوْلَاهُ مَا ذُکِرَ النَّقَا
کَلَّا وَمَا کَانَ الْمُحَصَّبُ یُقْصَدُ
هٰذَا الَّذِیْ خُلِعَتْ عَلَیْهِ مَلَابِسُ
وَالْجِذْعُ حَقًّا قَالَ اَنْتَ مُحَمَّدُ
یَا عَاشِقِیْنَ تَوَلَّهُوْا فِیْ حُبِّهٖ
یَحْدُوْ وَیُعْلِنُ بِاللُّحُوْنِ یُنْشِدُ
اِنْ کَانَ اِبْرَاهِیْمُ اُعْطِیَ رُشْدَهٗ
بِاللّٰهِ ذَا الْمَحْبُوْبُ مِنْهُ اَزْیَدُ
یَا نَازِلِیْنَ الْمُنْحَنٰی فِیْ شَرْعِکُمْ
فِیْ مَا مَضٰی هٰذَا حَدِیْثٌ مُسْنَدُ

وُلِدَ الْحَبِیْبُ مُکَحَّلًا وَمُطَیَّبًا
کَلَّا وَلَا ذُکِرَ الْحِمٰی وَالْمَعْهَدُ
هٰذَا اِمَامُ الْمُرْسَلِیْنَ حَقِیْقَةً
وَنَفَائِسٌ فَنَظِیْرُهٗ لَا یُوْجَدُ
جِبْرِیْلُ نَادٰی فِیْ مِنَصَّةِ حُسْنِهٖ
هٰذَا هُوَ الْحَسَنُ الْجَمِیْلُ الْمُفْرَدُ
فَیَقُوْلُ یَا عُشَّاقُ هٰذَا الْمُصْطَفٰی
وَاللّٰهِ ذَا الْمَوْلُوْدُ مِنْهُ اَرْشَدُ
لَوْ کَانَ قَدْ اُعْطِیَ الْمَسِیْحُ عِبَادَةً
اِنَّ الْمُتَیَّمَ بِالْفِرَاقِ یُهَدِّدُوْا
صَلُّوْا عَلَیْهِ بُکُوْرَةً وَعَشِیَّةً

وُلِدَ الْحَبِیْبُ وَمِثْلُهٗ لَا یُوْلَدُ
وَالنُّوْرُ مِنْ وَجَنَاتِهٖ یَتَوَقَّدُ
هٰذَا الَّذِیْ لَوْلَاهُ مَا ظَهَرَ الْقُبَا
هٰذَا خِتَامُ الْاَنْبِیَاءِ وَسَیِّدُ
هٰذَا الَّذِیْ جَاءَتْ اِلَیْهِ غَزَالَةٌ
هٰذَا مَدِیْحُ الْکَوْنِ هٰذَا اَمْجَدُ
سِیْرُوْا بِنَجْدٍ وَاسْمَعُوا الْحَادِیْ
وَیَقُوْلُ یَا مُشْتَاقُ هٰذَا اَحْمَدُ
اِنْ کَانَ یُوْسُفُ قَدْ فَاقَ جَمَالُهٗ
فَمُحَمَّدٌ مِنْهُ اَجَلُّ وَاَعْبَدُ
لَوْ رَاَیْتَ فِیْ اَوْلَادِ اٰدَمَ مِثْلَهٗ
اَلْفُ الصَّلٰوةِ مَعَ السَّلَامِ وَتَهْجُدُ

	قالت ملائكة السماء بآسرهم		
		وُلِدَ الحبيبُ ومثلُهُ لا يُولَدُ	

در ذکر حالات آنحضرت ﷺ

الحاصل آمدم بر سر اصل بیان فی الجملہ آنحضرت صلعم بعمر چہل سالگی در مکہ بہ پیغمبری مبعوث گردید و تا سیزدہ سال ہم در انجا بصلاح و تکمیل دینِ حق و بدعوت و ہدایتِ خلق مشغول ماند وہم در مکۂ معظمہ بشب بست و ہفتم از رجب بدو ازدہم سال از نبوت از خانۂ حضرت ام ہانی بنت ابی طالب خواہر حضرت علی رضی اللہ عنہما در وقت شب بشرف بمعراج گشت چنانچہ آیت سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ الآیہ ہمدرین بارہ وارد ست ولہذا انکار از ان تا بمسجد اقصی یعنی بیت المقدس کفرست و از اقصی تا بعرش گناہ کبیرہ است کہ ثبوتش باحادیث آحادست کہ بمرتبۂ حسن رسیدہ اند و بعد از عرش مختلف فیہ است میان فحول علمای امت مرحومہ رضی اللہ عنہم از روی کیفیت

در معراج آنحضرت صلعم و فرضیت نماز

شعر

رسیدہ پایۂ حسنت بمعراج	بدستِ کس نیاید چین زلفت
اگر پابندِ عشقت دل نمی بود	ز اقلیم بدن میکردم اخراج

وہم در شب معراج از طرف حق عز وجل بہ پنجاہ نماز در شبانہ روز مامور گشت و بعد از ان بکمال خیر خواہی حضرت موسی علی نبینا وعلیہ السلام و شفاعت رسول مقبول صلعم از پنجاہ تا بہ پنج نماز نوبت رسید تفصیلش در بخاری وغیرہ موجود ست و چنانچہ شیخ سعدی رحمہ اللہ نیز بدان اشارہ فرمودہ

مضمون شعر سعدی

شعر

ایکہ پنجاہ رفت در خوابی	مگر این پنج روز دریابی

یعنی ای آنکہ پنجاہ نماز در خواب نیستی از تو معاف گردید در ادای پنجگانۂ روزانہ ترا چہ عذرست الغرض

شعر

آن فضائل کہ انبیارا بود	وان شمائل کہ اصفیارا بود
جملہ باشد ز فضل احمد کم	گر شود جملہ مجتمع باہم

بعدہ بمصلحتِ وقت و امر حق عز وجل بطرف مدینۂ منورہ ہجرت فرمودہ تا دہ سال در انجا اقامت نمودہ **وقصۂ** ہجرت را در تفاسیر تحت آیت وَإِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ مذکورست چنانچہ در السبعیات فی مواعظ البریات آوردہ کہ در مکہ مکانی بود معروف بدار الندوہ کہ برای مشورۂ امور صنادید عرب در انجا جمع شدندی پس برای مکر و اذیت آنحضرت صلعم

قصۂ ہجرت آنحضرت صلعم

درین وقت سی و سہ سال بود واللہ اعلم ... وفات نمود و عمرش ... در بابل ... از بعثت سال ... ماند بعد از ظہور دارا ... سکندر ... ذو ... دمی و چہار سال بود ... ہجرت نبی صلعم ... فی تاریخ القدما ... فی اعلام العرب ... منتخب

ورود شیطان ابلیس بصورت شیخ نجدی

پنجکس از مشرکین که آن عُتبه ـ وشیبه ـ وآبوجهل ـ وابو البختری ـ والعاص بن وائل بودند در دار الندوه درآمدند و درمیانِ ایشان ابلیس بصورتِ شیخکه عصا بدست میداشت درآمد چون ابوجهل ویرا منع نمود گفت که من شیخی ام از نجد رَأَیتُ الدُّهُورَ وَجَرَّبتُ الاُمُورَ و در امور تدبیر اعلم و احکم ام پس درآ ریدمرا با خود تا که رای قبیح را از صحیح بالتصریح جدا نمایم پس در مشوره اول عُتبه لعنة الله علیه وعلیهم کشود وگفت موت حق ست صبر کنید تا مرگِ محمد صلعم مارا ازوی نجات دهد شیخ نجدی لعنة الله گفت تو کجا و تدبیرِ کار کجا نمی زیبد ترا مگر رعی مواشی وحمیر اگر انتظار تا بمرگ وی صلعم ست پس در اندکی دینِ وی ترقی نموده از شرق تا غرب همه را فرا گرفته لشکری بیحد وعسکری بی عدبهم رسانیده یکی را از شما زنده نگذارند جمله گفتند صَدَقَ الشَّیخُ النَّجدِیُّ پستر شیبه ملعون گفت که ویرا صلعم درخانهٔ محبوس نموده دروازه اش را مسدود ساخته تا که از جوع وعطش درانجا هلاک گردد ابلیس پر تلبیس ازان نیز سر باز زد وگفت که مردم هوا خواه او جمع شده او را ازانجا بیرون کنند وعداوت عظیمه درمیان شما واقارب وی صلعم پیدا گردد همه تصدیقِ وی نمودند پستر عاص گفت که ما ویرا صلعم بر شتری بسته در بیشهٔ مهلکه وصحرائی ذی تهلکه خواهیم انداخت تا طعمهٔ مور ومار یا زمینِ ناهموار گردد ابلیس ازان نیز انکار آورد که محمد صلی الله علیه وسلم قویم القامة صبیح الوجه فصیح اللسان ملیح البیان ست اغلب هر که بروی رسد تصدیقِ وی نموده مرجع خلائق گشته پس بر سر شما با جمع عظیم خواهد رسید فصا حُوا صَدَقَ الشَّیخُ النَّجدِیُّ (وبقتل وی کسی مشوره نمیداد بخوف طلب قصاص از قاتل) انگاه ابوجهل لعین گفت که رای من درحق وی (علیه الصلوة والسلام) آنست که از هر قبیله جوانی قوی بیرون آریم ودرشب دیجور همه بر سرش زنیم تا که بالتعین قاتل وی معلوم نگردد پس بناچاری اقارب وی از ما دیت طلبند پس ما از قبائل مال را جمع نموده از قصاص وی باز رهیم ونیز بدین حیله از شر وی نجات یابیم ابلیس گفت اَصَبتَ وَاَحسَنتَ پس بدین مشوره از دار الندوه متفرق شدند فَنَزَلَ جِبرَئِیلُ بِهٰذِهِ الاٰیَةِ وَاِذ یَمکُرُبِکَ الاٰیة وگفت که حق تعالی ترا برای اسرارهای نهانی بخروج مکه بمدینه فرموده ــــــه

لَاتَجزَعَنَّ فَبَعدَ العُسرِ تَیسِیرٌ	وَکُلُّ شَیءٍ لَهُ وَقتٌ وَتَدبِیرٌ

وَلِلْمُهَيْمِنِ فِي اَحْوَالِنَا نَظَرٌ	وَفَوْقَ تَدْبِيْرِنَا لِلّٰهِ تَقْدِيْرٌ

وتمۂ قصہ مشہورست و در کتب سیر مسطور الغرض آنحضرت صلعم بعمر شصت و سہ سالگی
پیام اجل را لبیک فرمودہ بقرب جوار هُوَالرَّفِيْقُ الْاَعْلٰى عازم گردید چنانچہ در مشکوٰۃ است عَنِ
ابْنِ عَبَّاسٍ رض قَالَ بُعِثَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم لِاَرْبَعِيْنَ سَنَةً فَمَكَثَ بِمَكَّةَ ثَلٰثَ عَشَرَةَ
سَنَةً يُوْحٰى اِلَيْهِ ثُمَّ اُمِرَ بِالْهِجْرَةِ فَهَاجَرَ عَشَرَ سِنِيْنَ وَمَاتَ وَهُوَ ابْنُ ثَلٰثٍ وَّ
سِتِّيْنَ سَنَةً **متفق علیه** مگر آنچہ از حضرت انس رض آمدہ کہ آنحضرت صلعم بعد
نبوت دہ سال در مکہ و دہ سال در مدینہ ماندہ و بعمر شصت سالگی وفات یافتہ حَيْثُ قَالَ
فَاَقَامَ بِمَكَّةَ عَشَرَ سِنِيْنَ وَبِالْمَدِيْنَةِ عَشَرَ سِنِيْنَ وَتَوَفَّاهُ اللّٰهُ عَلٰى رَاْسِ سِتِّيْنَ سَنَةً
متفق علیه از جہت آنست کہ تنہا عقود را ملحوظ ساختہ و کسرہا را واگذاشتہ
یعنی عشرات را شمار گرفتہ و ناقص را از عشرہ ترک نمودہ پس منافی روایت مشہورہ و صحیحہ
نیست و ہمچنین مخالف نیست آنچہ خود از ابن عباس رض آمدہ کہ در مکہ پانزدہ سال ماندہ و در
مدینہ دہ سال وفات فرمودہ در حالیکہ عمر شریفش شصت و پنج سال بود چہ در پانزدہ سال
قیام مکہ سال بعثت و سال ہجرت ہر دو را شامل نمودہ و بطریق مجاز مستقل آنرا قرار دادہ
و در حقیقت چنین نیست و ہمچنین در تعداد سالہای عمر شریف سال ولادت و سال انتقال
را مستقل قرار دادہ بشصت و پنج سال از ان تعبیر فرمودہ كَمَا ذَهَبَ اِلَيْهِ الْمُحَقِّقُوْنَ الْمُبَصِّرُوْنَ
و از ینجاست آنچہ ابو الفیض فیضی در کتاب بی نقط خود کہ بنام مَوَارِدُ الْكَلِمِ سِلْكُ
دُرَرِ الْحِكَمِ مسمی باسم تاریخی تصنیف ست ۹۹۰ و مشتمل بر پنجاہ موارد یعنی ابواب ست در
آوردہ اَعْوَامُ عُمْرِهٖ صلعم عَدَدَ الْاٰلَاءِ وَوَرَدَ دَلِيْلِهٖ وَرَدَ عَدَدَ كُو وَالْاَوَّلُ هُوَ الْاَصَحُّ و
وَرَدَ الْكُلُّ وَاحِدًا مَا لَا كَمَا حَكَاهُ الْعَالِمُ الْكَامِلُ عَطَاءُ اللّٰهِ اَعْطَاهُ اللّٰهُ رَوْحًا انتہی
و در منہیہ گفتہ وَالتَّوْفِيْقُ بَيْنَ الْاَقْوَالِ الثَّلٰثَةِ اَنَّ رِوَايَةَ سِتِّيْنَ سَنَةً اِقْتَصَرَ فِيْهَا عَلَى
الْعُقُوْدِ وَتَرَكَ الْكَسْرَ وَرِوَايَةُ خَمْسٍ وَّسِتِّيْنَ مُتَاَوَّلَةٌ بِشُمُوْلِ سَنَتَيِ الْمَوْلِدِ وَالْوَفَاةِ
كذا فی شرح الشمائل وغیرہ منہ **لطیفه** در تفسیر روح البیان در سورۂ منافقون تحت آیت

توفیق اقوال مختلفہ در وفات و عمر شریف آنحضرت صلعم

لطیفہ متعلق عمر شریف

وَلَن يُؤَخِّرَ اللّٰهُ نَفْسًا اِذَا جَآءَ اَجَلُهَا آوردہ کہ بعضی از محققین تخمین سالہای عمر شریف نبی صلعم را ازین آیت استنباط فرمودہ بدین طرز کہ از آغاز قرآن تا اینجا این سورت منافقون آخر است مر شصت و سہ سورہای قرآنی را و ملحق ست بدین سورۂ تغابن تا کہ تغابن و افسوس خورند بر فقدِ ذات بابرکات ہٰکذا عبارتہ۔ فَالسُّوْرَةُ رَاسُ ثَلٰثٍ وَّسِتِّيْنَ سُوْرَةً وَّ عَقَبَهَا التَّغَابُنُ لِيَظْهَرَ التَّغَابُنُ فِيْ فَقْدِهٖ صلعم و در حجرۂ متبرکۂ حضرت عائشۂ صدیقہ رضی اللہ تعالی عنہا مدفون گشت **در حیات الحیوان** در بحث کلب از کتاب بہجۃ المجالس و انس المجالس آوردہ کہ حضرت عائشہ رض خوابی دید کہ سہ ماہ کامل در کنار من افتادند آبوبکر صدیق رض در تعبیرش فرمود اگر خواب تو با معنی و تعبیر باشد تعبیرش اینکہ در خانۂ تو دفن گردند سہ کسانیکہ از برگزیدگان اہل زمین باشند و ہرگاہ کہ آنحضرت صلعم در خانۂ وی مدفون گشت ابوبکر رض ویرا فرمود کہ این ست یکی ازان ماہ ہا کہ تو آنرا دیدہ بودی و این بہترین آنجملہ اقمار تست انتہی گویم قمر دوم و سوم قبر ابوبکر و عمر ست دران حجرۂ میمونہ رضی اللہ عنہما و برای حفظ مراتب شکل ہر سہ روضات مطہرہ این ست بنابر اصح چنانچہ شیخ در جذب القلوب و ماثبت بالسنۃ و امام سمہودی در خلاصۃ الوفا باخبار دار المصطفی آوردہ یعنی سر مبارک ابوبکر مقابل منکبین آنحضرت ست صلعم و ہمچنین ست سر مبارک عمر نسبت بقبر ابوبکر و ملکیت حضرت عائشہ رض در حجرۂ متبرکہ تا بحیات وی بود پس منافی خواب وی رض نیست انچہ در اخبار آمدہ کہ قبر حضرت عیسیٰ نیز دران حجرہ خواہد بود

قبر نبی صلعم
قبر ابو بکر رض
قبر عمر رض

ابیات در تاریخ وفات

عمر آن شاہِ قبلۂ آمال
گفت شاہ نجف دوشنبہ بود
شد رقم سال نقل آن عالی
جان ز دین رفت و دین ز دنیا شد

چون شفیع الوری بحکم خدا
ابن عباس گفت شصت و سہ سال
لیک تاریخ آن ز ماہ سوم
حیف بی احمد ست دہر خالی
گفت تاریخ نقل او رضوان

شد ز دار الفنا بقصرِ بقا
روز میلاد و نقل آن محمود
بود بی ریب و شک دوازدہم
سالِ نقلش چنین غم افزا شد
کہ شدہ حیف از جہان ایمان

لہ یعنی تولد و وفات آنحضرت صلعم ہر دو بروز دوشنبہ بود ۱۲ ؎ روایت اشہر اینکہ تولد و نقل آنحضرت صلعم ہر دو بتاریخ دوازدہم ماہ ربیع الاول روز شنبہ بود مگر تولد بعد طلوع صبح صادق بود و وفات شریف بوقت چاشت ۱۲ منہ رحمہ اللہ

سال نقلش بگو بناله و آه
گمه شد از فراق او بجهان
چون شفیع الوری ز دنیا شد
بلکه گویم که جان ز دنیا شد

گر ز مدینه بشد ستبی آنه
باز تاریخ نقل او دریاب
شده تاریخ دُر ز دریا شد
سال نقلش ز عقل ثابت گشت

باز تاریخ نقل او برخوان
زندگی رفت بیشک از اصحاب
نتوان گفت دُر ز دریا شد
روح اکبر ز اہل بیت گذشت

باز گو سال نقل آن شه دین + بدل در دمند و جان حزین
ایضا
شد ز وصلش حبیب الی از زمین

زانتقالش رفت مطلوب از زمان
گشت پیدا سال وصل آنجناب

تیر از دوران سفر کردای دریغ
شد حبیب حق چو از عالم روان

از وفات او بُد رفت از جهان
الکعبه بی سوگی است از وصل نبی

ماند آخر بی وفا لفظ زمان
صفا رفت ز آفاق از رفتنش

ایضا
سفر کرد چون زین جهان فنا
دگر ماند آل نبی بے امام

بخلد برین یافت جای مقام
فائدهٔ فریده در تعلیم خوش

اخلاقی از اخلاق حمیدهٔ آنحضرت صلعم در حیات الحیوان و نیز در بسیاری از کتب معتبرهٔ احادیث و سیر باسنادهای جیده بروایت عائشهٔ صدیقه رض در اخلاق آن سرور کائنات صلعم موجود ست که ہرگاه آنحضرت صلعم در خانه بودی در خدمت اہل خود بودی و بود صلعم که جامهٔ خود شستی و نیز آن را پیوند دوختی- و پیوند دوختی کفشهای خود را و خدمت خود خود کردی و علف بشتر خود دادی و خانه را جاروب زدی و شتر خود را معقل ساختی یعنی زانو بسته می و با خادم خوراک خوردی و از بازار اسباب را برداشته آوردی و با خادم آرد خمیر ساختی و دائم الحزن و دائم الفکر بودی و نبودی وی را صلعم راحتی انتهی و نیز ہر مومنی را چنین میباید بود ۵

گرچه از خدمت بصورت غایبم یک لحظه نیست
جان ز مهر و خاطر از مدح و ضمیر از اشتیاق

خالی از شش چیز ای دلبر همیدانی یقین
لب ز یاد و دل ز اخلاص و زبان از آفرین

الاشعار فی اشتیاق الرسول المقبول

إِنْ نِلْتَ يَا رِيحَ الصَّبَا يَوْمًا إِلَى أَرْضِ الْحَرَمِ
بَلِّغْ سَلَامِي رَوْضَةً فِيهَا النَّبِيُّ الْمُحْتَرَمُ

أَكْبَادُنَا مَجْرُوحَةٌ مِنْ سَيْفِ هَجْرِ الْمُصْطَفَى
طُوبَى لِأَهْلِ بَلْدَةٍ فِيهَا النَّبِيُّ الْمُحْتَشَمُ

مَنْ وَجْهُهُ شَمْسُ الضُّحَى مَنْ خَدُّهُ بَدْرُ الدُّجَى
مَنْ ذَاتُهُ نُورُ الْهُدَى مَنْ كَفُّهُ بَحْرُ الْهِمَمِ

فائده در تعلیم خوش اخلاقی

له تکرار ه م را اعتبار نکرده ۱۲ ۲ مراد ازین ہر دو نقره دال ابجد و زای ہوز ست ۱۲ منه

قُرْآنُہٗ بُرْھَانُنَا نَسْخًا لِلْاَدْیَانِ مَضَتْ		اِذْ جَاءَ نَا اَحْکَامُہٗ کُلُّ الصُّحُفِ صَارَ الْعَدَمْ
لِیْ حَسْرَۃٌ اِسْمَعْ کَذَا لِہٖ لَوْاَصِفُ لِلْمُصْطَفٰی		فِیْ کُلِّ حِیْنٍ قَدْ مَضٰی فِی الْحَالِ یُحْصِی الْاَلَمْ

فائده والدین حضرت رسالت پناه صلعم بر اسلام وفات یافته اند چنانچه ابو الفیض فیضی در منهیۂ رسالۂ بی نقط خود آورده که شیخ جلال الدین سیوطی در تحقیق این مطلب اعلی چند رسائل تصنیف فرموده و در رسالۂ بی نقط مذکور بدین عبارت گفته **کلمه** وَالِدُہٗ وَاُمُّہٗ مسلم عَصَدَا مَعَ الْاِسْلَامِ وَھُوَ الْاَصَحُّ اَوْرَدَہُ الْعُلَمَاءُ الْاَعْلَامُ وَسَطَرُوا الطُّرُوْسَ لِاَعْلَاءِ اِسْلَامِھِمَا وَاِعْلَامِ اِکْرَامِھِمَا اَرَاحَمَھُمَا اللّٰہُ سَرْمَدًا

در ذکر ازواج مطهرات نبی صلی الله علیه وسلم

که در حق نه ازواج ازانها حق تعالی بمومنان فرموده وَاَزْوَاجُہٗ اُمَّھٰتُھُمْ چنانچه شیخ رح در مدارج گفته اختلاف ست در عدد ازواج مطهرات مگر آنانکه یقینی و اتفاقی اند یازده زنان اند رضی الله تعالی عنهن اجمعین شش از قریش خدیجه بنت خویلد - و عائشه بنت ابی بکر - و حفصه بنت عمر بن الخطاب - و ام حبیب بنت ابی سفیان یعنی خواهر امیر معاویه رض و ام سلمه بنت ابی امیه - و سوده بنت زمعه - و چهار عربیه غیر از قریش - زینب بنت جحش و میمونه بنت الحارث هلالیه - و زینب بنت خزیمۂ هلالیه - و جویریه بنت الحارث - و یکی غیر عربیه یعنی از بنی اسرائیل از اولاد هارون علیه السلام - صفیه بنت حیی از بنی النضیر و آنانکه ازینها در حیات آنحضرت صلعم وفات یافته دو کس اند خدیجه و زینب ام المساکین و وفات آنحضرت صلعم از نه حرم محترم بود و اولین همه خدیجه رض بود و تا حیات وی آنحضرت صلعم هیچ زنی را بروی نخواست و آخرین همه در حیات ام سلمه رض ست و صاحب اولاد ازین جمله تنها ام المومنین خدیجه رض ست چنانچه به ترتیب ذکر هریکی مجملا می آید تنبیه نبی را غالبا قوت چند نفر مرد میباشد و ازین باعث تعداد زنان بعضی از انبیا بکثرت می بود چنانچه حضرت داود صلعم را نود و نه زنان بودند و یکی دیگر خواست تا صد گشتند مگر بسبب حیلۂ دران معاتب من جانب حق عزوجل گشته بود و زنان حضرت سلیمان صلعم سه صد نفر بودند و کنیزک تا یکهزار اما سر و حکمت در تعدد ازواج مطهرات نبینا صلی الله علیه و آله وسلم با وجود زاهد بودن می

ف در ذکر ازواج نبی صلعم که چند بودند

ف وجه کثرت زنان انبیا

ف سر کثرت زنان آنحضرت صلعم

از دنیا و راغب بودنش بآخرت آن بود که وی علیه السلام تا بقیامت بر سر کافۂ خلائق از جن و انس و
مرد و زن مبعوث شده بود و بعد از وی علیه السلام کسی دیگر متمم و مکمل دین نمی بود و نیز ظاهرست
که احکامهای بسیار از ان قبیل ست که اظهار آن به پیش نامحرمان رازهای خفی شایان حال بزرگان
نمی باشد خاصة از انحضرت صلعم که از کمال حیا چشم مبارکِ او بالا نمیگردید درینصورت خوف
پوشیده ماندنِ بسیاری از احکام متصور بود پس وجه در تکثیر نسائی انحضرت صلعم آن بود
که تا احکام درونی را که مردان بلکه جمله نامحرمان را بعلم آن راه نبود بکلی بامت نقل کنند و ظاهر
که اختلاف طبائع باهم بسیار میباشد پس در حُسنِ معاشرت با هر یکی حسب اقتضای اعتدال و
موافق رضای مولی تعالیٰ احکام درونی نبوی صلعم از هر گونه بطریق کامل اظهار می یافت و در
قیام بحقوقِ جمله و حُسن معاشرت با همه و صبر و تحمل بر ایذا و تکالیف ایشان نیز امت را تعلیم تام بود
فافهم و تامل و آنچه بعضی از نصاری در باب اهانت خذلهم الله کثرت تزویج علیه السلام را انگشت نما
مینمایند و تجرد عیسی علیه السلام را باعث فخر و مباهات می انگارند گرچه از دلب انبیای سابقین علیهم السلام
قول ایشان مردود ست مگر تاهم در جواب ایشان یادگاری از خود بفضله تعالی گذارم و آن
اینکه اگر تجرد باعث ترقی و موجب کمال بودی جمله لولیان یعنی مخنثان و مجبوبان انبیا بودندے
مگر با وجود تجرد تذلیل ایشان معلوم **فائدۂ مفیده** در جواب ملحدان زمانۂ هذا که در باب — فائده در جواب ملحدان در حق چهار زنان
چهار زنان برای یک مرد معترض میشوند باید دانست که محققین درین نکته فرموده که اکثر
بکمال اعتدالِ این دین متین ست و آن اینکه در عرب در زمان انحضرت صلعم رواج کثرت
ازدواج چندان بود که در مردمِ اوساط قطع لحاظ از اشراف تعداد زوجات ایشان تا بعشر
و عشرین میرسید چنانچه از کتب تواریخ قدیمه متعلق بحالات عرب صاف هویداست و درین
صورت کمال افراط ست و در حصر بیکی چنانچه عادت اهل کتاب و هنود ست با وجود استطاعت
بجمله حقوق آن و تکثیر افرادِ زنان چنانچه می آید و مرتکب بودن ایشان مر فعل شنیع را با زنان
اغیار کمال تفریط ست پس حق تعالی در حق این امت برای تعادل آیت مَثْنیٰ وَ ثُلٰثَ
وَ رُبٰعَ نازل فرمود که قادرین را حسب استطاعت از یک و دو و سه تا چهار زنان جائز ست
چنانچه هم در قرآن ست فَاِنْ خِفْتُمْ اَنْ لَّا تَعْدِلُوْا فَوَاحِدَةً تا تجاوز از حد اعتدال که مد نظر

شارع ست لازم نیاید و بیکبارگی بر عرب شاق هم نگذرد که عادی برکمالِ افراط بودند و سه
درین سه امر ست اوّل اینکه نفس برای زنان درحق شهوت بکثرت راغب میشود پس برای
اجتناب از وقوعِ زنا و حصول تسکینِ خاطر تا بچهار زنان حکم صادر شد بخلاف زنان که در
وقتِ توغّل بیکمرد بدیگری از روی رغبت کمتر خواهش میکنند. و اما بطمع دنیاوی پس خارج
از مبحث ست دوم اینکه افرادِ زنان نسبت بمردان بسیار ست چنانکه می آید پس طرز انسب
آنکه تا هیچ زنی بطرز مرغوب بی بهره از مرد نماند سوم اینکه از بهترین ثمرات تزویج توالد و تناسل ست
که بقای نوع انسانی دران ست و آن از زوج واحد و از ازواج متعدده بکثرت میباشد
فاما صورت عکس یعنی برای زنِ واحد اجتماع چند شوهر تجویز کرده نشد بچند وجه **یکی** اینکه
درین صورت گاهی کثرت توالد و تناسل که اصل مطلوب ست ممکن نیست چه رحم زن
که مقام استقرار جنین ست یک میباشد نه متعدد بلکه مُخل و مُضر باین مقصود میشود هم
از روی حکمت و هم از روی تجربه چه از نظر انداختن بر زنانِ فاحشهٔ بازاری معلوم میشود
که ایشان باوجود کثرت شنیعه غایت قلیل الاولاد میباشند و ایشان بعد عیاشی اگرچه
بنکاح کسی درآیند مگر بموجب ع لَن يُصلِحَ العَطَّارُ مَا أَفسَدَهُ الدَّهرُ باز هم قلیل
الولادت میشوند **دوم** اینکه شراکت شوهران در یک زن منجر بکثرت کشت و خون
درمیان ایشان شدی که هر یکی مانع دیگری می آمدی و این باعث هیجان غضب میشود
خاصةً درین بارهٔ خاص نمی بینی حال جانوران در وقت اجتماع چند نر بر مادهٔ واحد
و بارها بسماع رسیده باشد که از دو نفر عاشقان بر محبوب واحد یکی از جان دیگری دمار
برآورد شنیده باشی که از برای شیرین خسرو پرویز از جانِ فرهاد کوه کن دمار برآورد بخلاف
کثرت زنان برای هر واحد که در مکاناتِ متفرق باشند که دران بهر طریق صلاح و فلاح ست
بچند وجه **یکی** اینکه چندانکه عددِ زنان بیشتر توالد و تناسل بیشتر **دوم** از روی محاسبه
وقیاس معلوم شده است که عددِ کثرتِ زنان در هر ملک نسبت بمردان بیشتر ست
زیراکه از مشاهده بدریافت رسید که کمتر کسی از مردان بلا نکاح متعدده باقیمانده باشد
و بسیاری از زنان باوجودیکه تا سه و چهار نفر دو نکاح یکمرد بکثرت اند و همچنین سرای امرا

ف — وجه چهار زن برای یکمرد

فا — وجه ... برای زن ... شوهر ...

فا — کثرت ... ف — کثرت توالد و زنان نسبت بمردان

وکنیزان مردم اوساط معہذا بسیاری از زنان در بازارہا بسبب بی شوہری مرتکب فواحش میگردند: ہم در قتل و مقاتلہ کہ منحصر بمردان ست تعداد رجال بکثرت رو بانحطاط و تنزل می نہد و تعداد نساء مرتقی بکثرت میشود پس در صورت حصر نکاح بر یک زن مانند ہنود و یہود و نصاری زنان غیر منکوحہ و بیوہ بغیر از نابکاری چہ کنند کہ نکنند بعضی برای دفع شہوت و برخی برای وجہ معاش چنانچہ حال زنان غیر اہل اسلام بر واقفان و سیاحان جہان مثل لندن و بنارس و دیگر مقامات اظہر من الشمس ست و این ہمہ فتنہا از عدم تجویز نکاح ثانی ست فافہم **سوم** اینکہ زن ہر وقت حسب اقتضای مرد قابل جماع نمی باشد چنانچہ در ایام حیض و نفاس و ایام حمل قریب بوضع و نیز بعد از گذشتن ایام نفاس تا یکچند از جہت کراہت طبع کہ اکثر زنان را اجتناب از آلایش بچگان خرد کمتر دست میدہد **چہارم** اگر زن واحدہ عقیمہ و لاولد باشد چنانچہ این امر در زنان بکثرت ست نسبت بمردان پس درینصورت مرد بلا ولد خواہد ماند باوجود موجود بودن بسیاری از زنان دیگر کہ محتاج بمردان میباشند **پنجم** اینکہ کثرت اولادِ مردِ واحد موجب عزت و شرف او میباشد بر اعدا و دشمنان و باعث آرام و اطمینان میباشد در وقتِ ضعف و پیری از روی رزق و اوقات بسری پس لابدی ست از کثرت ازدواج زنان مر ہر یک مرد را بشرط استطاعت و طاقت۔ و حد اعتدال در کثرت زنان تا چہارست چرا کہ رغبت در زنان از چند وجہ میباشد یکی از جہت نسب و حسب **دوم** از باعث دولت و امارت **سوم** از سبب حُسن صورت و دیگر شرافتِ حرفت وغیرہ و نیز ہر چیز بسہ مرتبہ میباشد ادنی و اعلی و اوسط پس تجویز سہ زنان مر یکمرد را ازین باعث است اما چون نفس بکثرت در زنان راغب میباشد و نیز موانع از جماع زنان حسب خواہش مرد بسیارست پس انسب نزد عقل سلیم آنشد کہ بشرط عدم تسکین از سہ نفر زنان یکی دیگر نیز درست ست تا وجود فعل شنیع از اہل اسلام بالکلیہ مرتفع گردد و مانند ادیان دیگر این دین معتدل خارج از اعتدال خود نگردد واللہ اعلم **الحاصل** مختصر حالات ازواج مطہرات رض اینکہ آنحضرت صلعم در عمر بست و پنج سالگی حضرت **خدیجہ** بنت خُوَیلد رض را کہ عمرش درانوقت چہل سال بود بنکاح درآورد و وی رض زنی عاقلہ و فاضلہ بود

ف ۱۸ درین اشارہ بتعدد زنان جواب سوال دیگر است کہ حصر در چہار برای چیست

ف ۱۹ حسب خواہش وی مر او بیماری متعدد

ف در تعدد و حالات امہات المؤمنین رض

ونسبی عالی میداشت وفضائل وی بسیارست وبس ست ازانجمله اینکه فاطمهٔ زہرا از شکم وی بود
همه اولاد وی علیه السلام از وی بود الا ابراهیم که از ماریهٔ قبطیه بود وتا بست وپنج یا چهار سال
باحضرت حسن معاشرت داشت وبعمر شصت وپنج سال در مکه قبل از ہجرت به پنج یا سه سال
بدہم سال از بعثت در رمضان وفات یافت زیادت تفصیل درین باره در مدارج النبوت
است برای اطلاع درانجا ملاحظه باید کرد **دوم** سَوْدَہ بنت زَمعه رض بالفتح بعد از فوت خدیجه
بسال دہم از بعثت ہم در مکه بنکاح درآورد و در مدینه بسال ہشتم از ہجرت چون آنحضرت
صلعم ارادهٔ طلاق وی نمود بحضرت عرض کرد که یا رسول الله من بسبب کبرسنی خود بدنیا
ہیچ آرزوئی از تو نمیخواهم مگر میخواهم که درحشر در زمرهٔ ازواج تو محشور شوم طلاقم مده ونوبت
خود را بعائشه بخشیدم پس بماند بحال خود **مرویات** وی در کتب متداوله پنج حدیث ست
که یکی ازان در بخاری ست وباقی در سنن اربعه وفاتش در شوال ۵۴ھ در امارت امیر معاویه
وقوع یافته وبعضی در آخر خلافت حضرت عمر نیز گفته کذا فی المواهب والمدارج **سوم**
عائشهٔ صدیقه رض بنت ابی بکر رض تزوج کرد ویرا نبی صلعم در شوال و وی شش ساله بود و
زفاف کرد باوی بمدینه بسال دوم از ہجرت در آخر ہژده ماه و وی نه ساله بود وازین
جهت وی رض نکاح مردم را در شوال محبوب تر میداشت از جهت نکاح خود دران ومیفرمود
که از من ہیچ یکی از زنان بآنحضرت صلعم محبوب تر نبود وتا نه سال باحضرت حُسن
معاشرت داشت ودروقت وفات آنحضرت صلعم ہژده ساله بود وخود در ۵۷ھ وفات کرده
وبروایتی در ۵۸ھ بشب سه شنبه ہفدہم ماه رمضان در امارت امیر معاویه وعمر شریفش
شصت وشش سال بود واز جملهٔ امهات المومنین باکره ماسوی از وی در تزویج
رسول خدا صلعم دیگری نبود فضائلش بسیارست تا آنکه روزی درحق وی آنحضرت صلعم
فرمود خُذُوا ثُلُثَیْ دِیْنِکُمْ مِنْ هٰذِهِ الْحُمَیْرَاءِ وبود وی رض از فقها وعلما وفصحا وبلغا
واکابر متقیان صحابه رض تا آنکه روزی یکی از وی پرسید کی دانم من که من نیکم گفت چون
بدانی که تو بدی گفت پس کی دانم که بدم گفت چون دانی که نیکی وازان اعظم مناقب وفضائل
وی ست محبوب تر بودن وی مر محبوب خدا را **ونیز** در براءت وی رض حق تعالی در کلام پاک

فائده در فضائل عائشه رض

هفده آیت نازل فرموده و نیز وفات آنحضرت صلعم در بغل وی و در حجرهٔ وی رض بروز نوبت
وی واقع شده بود و هم در حجرهٔ مطهرهٔ وی مدفون گشت صلعم مرویات وی رض در کتب معتبره ۲۲۱۰
دو هزار و دویست و ده حدیث ست از انجمله متفق علیه صد و هفتاد و چهار - و افراد بخاری
پنجاه و چهار و افراد مسلم شصت و هفت و تتمه در سائر کتب رضی الله تعالی عنها و عن
بجملتها چهارم حفصه رض دختر عمر بن الخطاب رض ولادتش پیش از بعثت به پنج سال بود
وفاتش در سنهٔ چهل و پنج سال یا یک سال یا هفت سال در امارت امیر معاویه بود
بنا بر صحیح و عمرش شصت سال بود و از مهاجرین ست بسال سوم یا دوم از هجرت در
مدینه چون بیوه شد حضرت صلعم ویرا بنکاح در آورد و در حق وی جبرئیل فرمود که وی رض
صوّامه قوّامه است و وی زوجهٔ تست یا رسول الله در بهشت مرویاتش در کتب
متداوله شصت حدیث ست از انجمله متفق علیه چهار ست و افراد مسلم شش و دیگر پنجاه در
سائر کتب مرویست پنجم زینب بنت خزیمة الهلالیه رض و از بسکه مسکینان را طعام
میداد و شفقت مینمود در جاهلیت او را ام المساکین میگفتند و بعد از شهید شدن
شوهرش در غزوهٔ احد بروایت اقوی آنحضرت صلعم بسال سوم از هجرت در رمضان
ویرا بنکاح در آورد و بعد از دو سه ماه و بقولی بعد شش یا هشت ماه وفات نمود و در بقیع
در قبهٔ ازواج النبی صلعم مدفون گشت ششم ام سلمه رض و چون ابو سلمه زوج وی از
جراحتیکه در احد باو رسیده بود در سنهٔ چهارم یا سوم وفات یافت پس در شوال بسال
چهارم از هجرت بحبالهٔ نکاح آنحضرت صلعم در آمد و از همه امهات المومنین وی آخرست در
موت و وفاتش بعمر هشتاد و چهار سال در سنهٔ ۶۲ شصت و دو بوقوع آمده و بعضی در سنهٔ ۵۹
پنجاه و نه نیز گفته اما اول اولی ست چه در روایات ترمذی آمده که وی رض در وقت قتل
امام حسین رض زنده بود و در رویای صادقه آنحضرت صلعم را دید که سر مبارک و لحیهٔ شریفش
گرد آلود است و میگریید و فرمود که این همه از شهادت حسین رض ست که بمن رسیده است چون
بیدار شد همچنان بظهور آمد مرویات ام سلمه رض در کتب متداوله سه صد و هفتاد و هشت حدیث ست
است از انجمله متفق علیه سیزده حدیث و افراد بخاری سه حدیث و افراد مسلم سیزده حدیث

و باقی در سائر کتب مرویست، **ہفتم زینب بنت جحش** مادرش بنت عبد المطلب عمۂ رسول اللہ
بود اول نامش برّہ بود آنحضرت صلعم آنرا تغیر دادہ بطرف زینب اول در نکاح زید بن
حارثہ متبنای محمد صلعم بود بعد از طلاق زید بحبالۂ نکاح حضرت صلعم در آمد و عقد نکاح وی
حق تعالی کردہ بود و گواہش جبرئیل علیہ السلام و آعادۂ نکاح باز در مردم نشد و آیت
زَوَّجْنَاكَهَا ہم درین بارہ نازل شدہ است و درین بارہ چند آیت نازل شدہ کہ با التفصیل
در مدارج مذکورست و شیخ محقق و محدث دہلوی گفتہ کہ درین قصہ از اہل تواریخ غث بسیار بود
بسیار واقع ست و محققین بر آنند کہ از زلات مفسرین ست این قصہ و قصۂ یوسف علیہ السلام
در خلوت با زلیخا و قصۂ داود علیہ السلام با اُوریا (نام زنے ست ۱۲) و قصۂ گم شدن انگشتری از سلیمان
علیہ السلام کہ نزد محققین آنہمہ متروک و مخطور ست و از طریقۂ صدق و سداد دور القصہ
فضائل زینب بسیارست از انجملہ اینکہ غایت کریم الطبع بود در روایت ست کہ روزی
حضرت صلعم با زنان خود فرمود کہ ہر کہ از شما دراز دست تر باشد از ہمہ بمن زود تر ہمان
رسد پس امہات المومنین نَی را گرفتہ دستہای خود را بآن پیمودند معلوم شد کہ دست سودہ
بنت زمعہ دراز ترست از ہمہ او را بوفات قریب تر بحضرت دانستند و چون بعد از
حضرت پیشتر از ہمہ زینب وفات یافت دانستند کہ مراد حضرت صلعم بطویل ید کثرت
صدقہ بود و مشہور آنست کہ بعمر پنجاہ و سہ سالگی در سال بستم از ہجرت وفات کردہ و بعضی
بسال بست و یکم گفتہ **مرویاتش** یازدہ حدیث ست از انجملہ متفق علیہ دو حدیث
و نہ دیگر در سائر کتب مرویست **ہشتم جُویریہ بنت الحارث** نام وی را نیز از برّہ بجویریہ تبدیل
فرمودہ است و بود متعبدہ و ذاکرہ در غزوۂ مریسیع کہ در ماہ شعبان بسال پنجم از ہجرت
بوقوع آمدہ بود گرفتار شدہ بہ پیش حضرت صلعم آمدہ اظہار اسلام خود کرد و گفت کہ من دختر
حارث بن ابی ضرارم کہ سید و پیشوای قبیلۂ خود ست پس حضرت صلعم در اثنای مراجعت
وی را بخواست و آنرا دگر داند و آز عائشہ مرویست کہ جویریہ بسیار شیرین و ملیح و صاحب
حُسن و جمال بود کہ ہر کہ او را بدیدی فریفتۂ وی شدی و وفاتش در مدینہ بسال پنجاہم یا پنجاہ
و ششم از ہجرت بعمر شصت و پنج سال در خلافت امیر معاویہ وقوع یافتہ **مرویاتش**

فا — در بعضی قصص از مفسرین زلات واقع شدہ است

در کتب معتبره هفت حدیث ست از انجمله چهار در صحیحین ست دو در بخاری و دو در مسلم و تتمه در باقی
کتب **نهم** ام حبیبه رضہ بنت ابی سفیان (یعنی خواهر امیر معاویه) بن حرب بن امیه بن
عبد شمس بن عبد مناف و نام وی رضہ رمله است و بقولی هند وی رضہ هجرت ثانیه بحبشه کرده بود
پس حضرت صلعم عمرو بن امیه را به نجاشی فرستاد و ام حبیبه را برای خود خطبه نموده بنکاح
درآورد و مهرش چهار صد دینار طلا بود پس نجاشی بعد از بستن عقد همان دینار را بوکیل
ام حبیبه که خالد بن سعید بن العاص بود سپرد و بجمله حاضران مهاجرین در خوشی نکاح آنحضرت
صلعم طعامی لذیذ خورانید و بود پاکیزه ذات حمیده صفات و پدر خود ابو سفیان را در حالت
شرک نجس میدانست و بر فرش حضرت وی را نشستن نمیداد و وفاتش در سال چهلم یا چهل و
چهارم ست از هجرت در مدینه و بقولی در شام **مرویاتش** در کتب متداوله شصت و پنج
حدیث ست از انجمله دو حدیث متفق علیه است و فرد مسلم یک حدیث و تتمه در سائر کتب
دهم صفیه بنت حیی از بنی اسرائیل رضہ از سبط هارون بن عمران ع از قبیلۂ بنی النضیر بود وی را
حضرت صلعم از جمله سبایای خیبر بجهت خاصۂ خود اختیار نموده آزاد ساخته بتزوج خود بنواخت
و وی را نزد حضرت شانی بود و رعایتش میکرد و عائشه صدیقه رضہ از وی غیرتی می برد
و وفاتش در سال سی و شش بود و بقولی در سال پنجاهم یا در پنجاه و دوم و بقولی در خلافت
عمر رضہ و عمر رضہ بر جنازۂ او نماز خواند **مرویاتش** ده حدیث ست متفق علیه یک حدیث ست
و باقی در سائر کتب **یازدهم** میمونه بنت الحارث عامریه هلالیه و نام وی را نیز حضرت صلعم از
بره به میمونه تبدیل فرمود در سال هفتم از هجرت در ذی القعده در عمرة القضا بحبالۂ نکاح
حضرت در آمد و از غرائب اتفاقات اینکه نکاح و زفاف و موت میمونه رضہ همه در یک موضع
واقع شده که آنرا سرف گویند بفتح سین و کسر را برده میل از مکه و الآن در مقبرۂ وی عمارتی ست
افتاده کذا فی المدارج و وفاتش در ۵۱ھ پنجاه و یک ست و بقولی در شصت و یک یا سته یا
شش یا هشت و بدین قول آخر ترین همه امهات المومنین میمونه رضہ باشد اما مشهور ام سلمه رضہ
است بهر حال وی آخر ازواج آنحضرت صلعم ست که بعد از وی تزوج نکرد **مرویاتش**
هفتاد و شش ... ست هفت متفق علیه و یکی فرد بخاری و پنج فرد مسلم و تتمه در سائر

کتب **فائده** بدانکه جماعهٔ دیگر از نسا اند بست یا زیاده که بعضی را آنحضرت صلعم تزوج نموده زفاف ناکرده مفارقت درمیان آمده و بعضی را محض خطبه و خواستگاری نموده تفصیل جمله در مدارج ست مگر از انجمله حال یکی اینکه چون حضرت صلعم او را بخواست و آن خبر بوی رسید از کمال شادی بمرد سبحان الله این ست نشان ایمان و علامت محبت باحضرت اما دوازدهم ماریهٔ قبطیه از کنیزکان آنسرور علیه السلام بود که مقوقس والی اسکندریه و مصر بحضرت بطریق هدیه فرستاده بود و ابراهیم بن محمد صلی الله علیه وآله وسلم از وی تولد شده بود اما اولاد حضرت صلعم بروایت اشهر هفت کس اند سه ذکور و چهار اناث یکی قاسم و بسبب تولد وی آنحضرت صلعم بابوالقاسم صلعم مکنی گشت دوم عبدالله که طیب و طاهر نیز لقب میداشت سوم ابراهیم از ماریهٔ قبطیه اما آیت اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ که در حق عاص بن وائل پدر عمرو بن العاص نزول یافته بود بعد از فوت عبدالله یا قاسم بود و در اولاد ذکور حضرت اختلاف ست مگر اشهر این ست که مذکور گشت و در بقیع بر قبر ابراهیم نشانی کرده شد چنانچه بر قبر عثمان بن مظعون که آنحضرت صلعم خود بنفس نفیس سنگ برداشت و بر قبر وی نهاد الحدیث چنانچه در مدارج ست و در **جذب القلوب** مذکور ست که ابوداود بروایت جید می آرد که چون عثمان بن مظعون را دفن کردند آنحضرت صلعم فرمود تا سنگی بیارند سنگی بود بغایت بزرگ هیچکس نتوانست برداشت سرور انبیا صلعم خود آستینها را برچید و حمله کرد و آن سنگ را برداشت و بجانب سر عثمان بن مظعون نهاد و فرمود تا بدان سنگ قبر برادر خود را علامت کنم و هر که از اهل بیت من بمیرد همین جا دفن کنیم تا آخر و عثمان بن مظعون اول کسی ست که در زمین بقیع مدفون شده و پیغمبر صلعم بعد از موت او بر جبین او بوسه داد و فرمود او را به بقیع دفن کنید تا آخر و در خبر ست که عثمان ابن مظعون اول کسی بود که از مهاجران فوت کرد و بحضرت صلعم عرض نمودند تا او را در کدام موضع دفن کنند فرمود در بقیع پس فرمود که لحد کنند و از لحد سنگی برآمد آنسرور صلعم آن را برداشت و جانب پایان قبر نصب کرد و بروایتی در جانب سر نهاد و چون مروان بن حکم

فا — ذکر اولاد حضرت صلعم

فا — ذکر نصب نشان بر قبر

[illegible] و بقول ... [illegible]

(که شیطان مجسم بود) والی مدینهٔ منوره شده روزی عبورا و بموضع قبر عثمان بن مظعون رض افتاد فرمود تا آن سنگ را از انجا برآوردند و بدرانداختند و گفت نمیخواهم که بر قبر عثمان بن مظعون رض علامتی باشد تا بدان ممتاز و معین باشد بنو امیه او را بدین امر ملامت کردند گفتند بد کردی سنگی را که پیغمبر خدا صلعم بدست خود گرفته در انجا نهاده بود برداشتی گفت اکنون که این حکم کردم آنرا تغیر نتوانم داد انتهی قول الشیخ الدهلوی گویم ازینجاست که در ملک افغانستان نشانه از سنگ برسر قبر میت نصب میکنند اما اناث اول زینب ست تزویجش در مکه با ابو العاص ابن الربیع بن عبد العزی بن عبد شمس بن عبد مناف که پسر خالهٔ زینب بود که مادر ابو العاص هند بنت خویلد خواہر حقیقی حضرت خدیجه بنت خویلد بود وقوع یافت وفات زینب در حیات حضرت رسول الله صلعم ہم در نکاح ابی العاص در مدینه در سال ہشتم از ہجرت واقع گشت و حضرت خود در قبر وی در آمده بود دوم رقیه که قبل از عهد نبوت تحت عتبه ابن ابی لهب بصیغهٔ مکبر بود و خواہر او ام کلثوم بنت النبی صلعم تحت برادر وی عتیبه بن ابی لهب بتصغیر چون سورهٔ تبت نزول یافت پس از جهت غیظ و غضب عتبه و عتیبه هردو طلاق دادند و تا حال نوبت دخول نرسیده بود پس رقیه بنکاح عثمان غنی رض ہم در مکه در آمد و بعد از ہجرت در حالت جنگ بدر رقیه وفات یافت پس بعد وفات رقیه آنحضرت صلعم ام کلثوم را در سال سوم از ہجرت بحکم رب العالمین نیز بعثمان داد پس در سنهٔ نهم وی نیز وفات یافت سوم ام کلثوم چنانچه گذشت چہارم فاطمه رض و بعمر پانزده سالگی و پنج ماه و نصف ماه بحکم حق تعالی در نکاح حضرت علی رض که عمر وی رض درانوقت بست و یکسال و پنج ماه بود در آمد و این ست روایت صحیح به سنهٔ دوم از ہجرت بعد مراجعت آنحضرت صلعم از غزوهٔ بدر و بقولی از احد و زائیده وی رض حسن و حسین و محسن را از ذکور و زینب و ام کلثوم و رقیه را از اناث اما محسن و رقیه در ایام طفولیت وفات یافتند و زینب را بعبدالله بن جعفر و ام کلثوم را بعمر بن الخطاب داد و از ایشان نسل نماند و بود وفات فاطمه رض در شب سه شنبه سوم ماه رمضان بعمر بست و ہشت سالگی بعد شش ماه از آنحضرت

جواز نصب نشان بر قبر

ف: در اختلاف قبر حضرت بتول رض

ف: [illegible]

ف: [illegible]

وبکسی اطلاع نداد و در محل دفن وی اختلاف ست بعضی در بقیع در قبۂ عباس رض گفتہ وہمین قول اکثرین ست وبعضی خانہ دبیت وی رض گفتہ کہ حالا داخل مسجد نبوی گشتہ وجنازہ اش را از خانہ بیرون نبردہ اند وبقول بعضی قبر وی در بقیع در مسجدی ست کہ بمسجد فاطمہ مشہورست بہرحال فضائل فاطمۃ الزہرا در احادیث بکثرت ست فضائل رفیع القدر میدارد کہ ذکرش موجب تطویل ست کمترش اینکہ وی رض سیدۃ نساء العالمین وسیدۃ نساء اہل الجنۃ است صلی اللہ علی النبی الامی والہ واصحابہ وسلم عدد ما فی علم اللہ تعالی

در خلافت حضرت ابو بکر الصدیق رضی اللہ تعالی عنہ

وی ابو بکر عبد اللہ بن عثمان ابی قحافہ بن عامر ست ویرا ونیز ابوین ویسر وپسر پسر ویرا رضی اللہ عنہم صحبت بود واین امر بغیر از وی رض کسی دیگر را میسر نشدہ چنانچہ در مجمع البحار ست در واقدی وتاریخ خلفای راشدین وغیرہما آوردہ کہ بعد از تولد آنحضرت صلعم بفاصلۂ دو سال وچند ماہ ابو بکر رض تولد یافتہ ودر مدارج گفتہ کہ ہمین قدر مدت زمانۂ خلافت وی ست رضی اللہ تعالی عنہ بعد از انحضرت صلعم چراکہ عمر شریف ایشان ہردو ونیز عمر شریف حضرت عمر رض شصت وسہ سال میبود چنانچہ در صحیح مسلم ست عَنْ اَنَسٍ رض قَالَ قُبِضَ النَّبِیُّ صلعم وَهُوَ ابْنُ ثَلٰثٍ وَّسِتِّیْنَ وَاَبُوْبَكْرٍ رض وَّهُوَ ابْنُ ثَلٰثٍ وَّسِتِّیْنَ وَعُمَرُ رض وَهُوَ ابْنُ ثَلٰثٍ وَّسِتِّیْنَ ونیز فیضی در رسالۂ خود گفتہ ورحل عام احد اعوام عمرہ کاعوام عمر رسول اللہ صلعم ودر بستان ست کہ اورا خلیفۂ رسول اللہ گفتندے وبعد از انتقال فرمودن حضرت رسالت مآب صلعم اکثر قبائل عرب مرتد گشتند واز ادای زکوۃ انکار نمودند تا آنکہ وی رضی اللہ تعالی عنہ از کمال شجاعت خود ہمہ را بعد از قتل ومقاتلہ باز براہ صراط درآورد چنانچہ در حیات واکثر کتب حدیث مندرج ست وازینجاست کہ حضرت عمر رض اکثر اوقات میگریستی وگفتی کاش کہ جملہ عبادت عمر بعبادت یک شبانہ روزی ابو بکر رض مبدل شدی اما شب شب غارست واما روز روز ارتداد عرب ست کہ باز ایشان را باسلام درآورد وقبل اسلام نام وی عبد الکعبہ بود وبعد اسلام آنحضرت صلعم اورا عبد اللہ نام مقرر نمود ونام پدر بزرگوار خود چنانچہ فیضی در رسالۂ بی نقط گفتہ

وَحَوَّلَ رَسُوْلُ اللهِ صلعم اِسْمَهُ الْاَوَّلَ وَسَمَّاهُ اسْمًا مَحْمُوْدًا وَهُوَ اسْمُ وَالِدِهٖ صلعم چنانچہ در بستان ست وَقِیْلَ سَمَّاهُ بِالْعَتِیْقِ لِعِتْقِهٖ مِنَ النَّارِ واتفاق کردہ اند علمای امت بر تسمیۂ او برصدیق از جہت مبادرت او بتصدیق رسول اللہ صلعم و آنہ علی مرتضی رض بکرات و مرات شنیدہ شد کہ بر سر منبر میفرمود کہ حق تعالی تسمیہ کرد ابو بکر را بزبان پیغمبر خود صدیق چنانچہ در مدارج ست و بہ ششم پشت در مرہ بن کعب بن لوی با رسول اللہ صلعم شامل میشود چنانچہ در شجرۂ مجمع البحار ست پس نام نامی ابو بکر درین شعر مندرج ست بطریق تعمیہ ع

اگر یابم زنام او نشانے	کنم نذر پدر شتر جوانے

بدانکہ بَکْر بالفتح بمعنی شتر جوان آمدہ پس باعتبار ترادف از شتر جوان لفظ بکر مراد ست و چون بکر را نذر پدر کہ بمعنی ابو ساختیم نام ابو بکر ازان بر آمد ایضاً ع

ہم چو جاری شد ز ابواب کریم	رو جدا شو از سر آب لئیم

یعنی چون دریای فیض ز ابواب کریم جاری ست آب دانہ بخیل را ترک کن و نیز چون از لفظ ابواب کریم لفظ یم دور کردہ شد و نیز سر آب را کہ الف ست دور ساختیم اسم سامی ابو بکر ازان بر آمد و در حیات الحیوان و تذکرۃ المذاہب و غیرہما آوردہ کہ بامر وی خالد رض بن الولید رض مسیلمۃ الکذاب را کہ دعوی نبوت کردہ بود بعمر یکصد و پنجاہ سال حد یماد بقتل رسانید و بہ ۱۳ سنہ سیزدہم بسبب بسیار اجبار از خلیفۂ ثانی رض بدست زید ابن ثابت کاتب الوحی رض بلا رعایت ترتیب قرآن مجید را مرتب فرمودہ چنانچہ تا حیات نزدیک وی بود پستر نزد عمر رض ماند و بعد از عمر رض نزد ام المومنین حفصہ بنت عمر ماند چنانچہ در بخاری ست الغرض تا مدت دو سال و سہ ماہ و ہشت روز یا چہار ماہ خلافت از حضرت رسالت پناہ صلعم نمودہ حضرت عمر رض را خلیفۂ خود ساختہ بتاریخ ہشتم جمادی الاخری یا بست و دوم آن بہ ۱۳ سنہ سیزدہم بشب سہ شنبہ درمیان مغرب و عشا بنا بر اکثر یا بروز چہارشنبہ بمرگ خود از تاثیر زہر مار غار جان شیرین بجان آفرین سپردہ جہان را از صدق مقال و جو مال خالی گذاشت ع

یار پیغمبر خدا بودہ	عمر آن شاہ صادق الاقوال	آنکہ او صادق الوری بود
بر سر خلافت از تقدیر	[illegible] دو سال ماند امیر	بود بی اشتباہ شصت و سہ سال
		بست و دوم جمادی الاخری بود

که بدار البقا ش نقل نمود	آنکه تاریخ او چو گوہر سُفت	روز فوتش چہار شنبه گفت
عقل سالِ وصالِ او فرمود قبرِ او جنبِ قبرِ پیغمبرؐ		در سن جو ۱۳ در رفت صاحب جود همقران ست همچو شمس و قمر

در خلافت عمر رضی الله تعالی عنه

فا در ذکر خلافت عمرؓ

پس تر حضرت عمرؓ بسبب وصیت خلیفۂ اول بهمان روز خلیفه گشت و در شواہد آورده که ابو بکرؓ در مرض موت خود باحضار بعد از تفصیل بسیار فرمود که عمرؓ را خلیفۂ خود نمودم بامر آنحضرتؐ که امشب در خواب مرا بآن فرمود و بود تولد ویؓ بشب یکشنبه غرۂ محرم بعد از عام فیل بسیزده سال و از اشراف قریش بود و فائق میشد ویؓ مردم را در طول گویا سوار ست و مردم پیاده کذا فی المدارج و به نهم پشت با رسول الله صلعم در کعب بن لوی بن غالب شریک میشود و چونکه ویؓ امیر مؤمنان بود وی را بامیر المومنین ملقب نمودند و از پیشتر ایشان بدین لقب ملقب شده اند و بطریق تعمیه نام نامی ویؓ درین شعر ودیعت ست

فا عمر ۱۳ ...

چشم را ضم کن دهن را باز کن	تا شود ساکن دل ویران من

مراد از چشم باعتبار ترادف و اشتراک حرف عین ملتوبی است و مراد از دہن باعتبار تشبیه میم ملتوبی ست و مراد از دل ویران حرف را است یعنی عین را مضموم کن و میم را فتحه ده و را را ساکن کن تا نام عمرؓ از ان برآید و در کتب مذکوره مذکور ساخته که ویؓ بعمر شانزده سالگی به سنۂ ششم از بعثت اسلام آورد و باسلام وی نازل گشت یَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ چنانکه در مدارج ست و در خلافت و حیات خود روی زمین را بحسن کمال و خوبی جمال خود زینت بکمال عدل و اجلال اسلام در داد چنانچه در حدیث حاکم وارد است عن حذيفة انه قال كان الاسلام في زمان عمرؓ كالرجل المقبل لا يزداد الا قربا فلما قتل عمر كان كالرجل المدبر لا يزداد الا بعدا یعنی بود اسلام در زمان حضرت عمرؓ مانند مردی پیش آینده که زیاده نمیکرد مگر نزدیکی را و هرگاه که شهید گشت عمرؓ بود اسلام مانند مردی پس پشت رونده که زیاده نمیکرد مگر دوری را و نیز

اَبِی مَسْعُودٍ مَا زِلْنَا اَعِزَّةً مُنْذُ اَسْلَمَ عُمَرُؓ وَفِی رِوَایَةٍ وَاللّٰهِ مَا اسْتَطَعْنَا اَنْ نُصَلِّیَ عِنْدَ الْکَعْبَةِ ظَاهِرِیْنَ حَتّٰی اَسْلَمَ عُمَرُؓ **وَعَنِ** ابْنِ عَبَّاسٍؓ قَالَ لَمَّا اَسْلَمَ عُمَرُ نَزَلَ جِبْرَئِیْلُ فَقَالَ یَا مُحَمَّدُ لَقَدِ اسْتَبْشَرَ (خوش شدند) اَهْلُ السَّمَاءِ بِاِسْلَامِ عُمَرَؓ هٰکَذَا فی ازالة الخفاء وغیرها پس ای صد وای برحال آن رفاض منش سنیان که درباره تراویح به بست رکعت واستنجا بکلوخ ویراؓ به بدعت منسوب میسازند چنانچه بالتفصیل در مسائل فصل هفتم از باب اول بتمام و کمال درج نموده ام

> چونکه مومن چونتوئی را نام شد
> لفظ مومن چون دو صد دشنام شد

لهذا لازم دانستم که یک چند روایت برای احقاق خلافت واثبات حقانیت وکرامت وئؓ درینجا درج کرده آید اما بطریق ایجاز واختصار چه اَلْقَلِیْلُ مُوْذِجُ الْکَثِیْرِ وَالْغَرْفَةُ تُنْبِئُ عَنِ الْبَحْرِ الْکَبِیْرِ وآن اینکه در طبقات شافعیه شیخ عبدالوهاب سبکی مذکورست که بزمان حضرت عمرؓ زمین را زلزله شد وئؓ به حمد وثنای حق تعالی مشغول بود و زمین همچنان میلرزید آخر کار زمین را بدره زده گفت اِقِرِّیْ اَلَمْ اَعْدِلْ عَلَیْکِ زمین مستقر گشت **ایقاظ** عجب که زمین با وسعت خود از یکبار گفتنش قرار آرام گیرد و زبان رافضیان منش با وجود صغر جرم وی جرم اغلظ نموده از جمله فضائلش فرار گزیده قرار بر استیداع وئؓ مینماید هَلْ هٰذَا اِلَّا بُهْتَانٌ عَظِیْمٌ **ایضا** در کشف المحجوب و ازاله و واقدی مذکورست که عجمی بمدینه آمده قصد قتل حضرت عمرؓ کرد گفتند که امیر المومنین در خرابها خفته باشد رفته برخاکش دید که دره زیر سرش نهاده خفته است باخود گفت که

> این همه فتنها اندر جهان (یعنی جهاد با کفار وقتل آن اشرار) همه از وی ست قتلش که نزدم
> درین حالت آسان ترست ازبس بهتر تیغ کشید که دو شیر پدید آمدند وقصد وی کردند

عجمی فریاد برداشت که عمر بیدار گشت قصه بروی خوانده اسلام آورد

> هیبت حق ست این از خلق نیست
> هیبت این مرد صاحب دلق نیست
> هرکه ترسید از حق وتقوی گزید
> ترسد از وی جن و انس و هرکه دید

ایضا در ازاله وشواهد وغیرها آورده که حضرت عمرؓ جیشی بکی از بلاد بعیده فرستاده بود روزی در مدینه آواز برداشت که یا لَبَّیْکَاه یا لَبَّیْکَاه و هیچکس ندانست که این از چیست و برای

در عزت اسلام با ایمان عمرؓ

چیزی از مناقب عمرؓ

در جرأت و عا بیان

نیست تا بآنوقت که آن جیش بمدینه مراجعت نمود و صاحب جیش آن فتحها را که حق تعالی بوی عنایت کرده بود بپیش وی رض تعداد میکرد امیر المومنین حضرت عمر رض فرمود اینها را بگذار حال آنمرد که وی را بزجر در آب فرستاده بودی بگو که چه شد گفت والله یا امیر المومنین بروی هیچ شری نخواسته بودیم بآبی رسیدیم که غور و عمق آنرا نمیدانستیم تا از انجا بگذریم ویرا برهنه کرده در آب فرستادیم هوا خنک بود در وی سرایت کرد فریاد بر داشت که واعمراه واعمراه و بعد ازان از کمال شدت سرما هلاک شد چون مردمان آنرا شنیدند دانستند که لبیک وی رض در جواب ندای آن مظلوم بوده است پستر صاحب جیش را گفت که اگر خوف آن نداشتمی که بعد از من دستوری و رسمی ماند هر آئینه گردن ترا میزدمی. برو دیت وی را باهل وی برسان و همچنین در باب ترحم و تعادل وی رض در حیات الحیوان حکایتی با عجوزه آورده که بسا عبرت انگیز ست و حکایت شق شدن کوه و بیرون آمدن مردی نزد حضرت نضله انصاری رض که بامر عمر رض بجلوان عراق باسه صد سواران رفته بود بعد از بانگ نماز آمده بود نیز در انجاست بخوف اطناب بحواله اکتفا کرده شد ایضا در محب طبری و واقدی و تاریخ الخلفا و ازاله و شواهد آورده که روزی حضرت عمر رض خطبهٔ جمعه میخواند یک ناگاه آنرا ترک نموده دو بار یا سه بار گفت یَا سَارِیَةُ الْجَبَلَ یعنی ای ساریه پناه بطرف کوه بگیر و ساریه نام مردیست که از طرف عمر رض امیر لشکر مجاهدین بود باز بخواندن خطبه مشغول گشت تا خطبه را تمام ساخت مردمان ازین حرکت ویرا مجنون داشتند و باهم قیل و قال میکردند تا آنکه بعضی همین طعنه را در همان روز با امیر المومنین علی رض باز گفتند فرمود که وی رض هیچ کاری نکند و سخنی نگوید که از عهدهٔ آن بیرون آمدن نمیتواند آخر کار عبد الرحمن بن عوف رض که یکی از عشرهٔ مبشره بود و با حضرت عمر رض بی تکلفی میداشت گفت یا امیر المومنین این چه کلمه بود که در میان خطبه گفتی و خواه نخواه زبان طاعنان را بر خود کشادی فرمود خدارا وقتیکه از ساریه و لشکر وی که با کفار نزدیک کوهی مقاتله مینمودند دیدم که رعب دشمن بر ایشان غالب آمد و جای پناه در نظر ایشان نماند و قریب بود که از غلبه و کثرت کفار رو بهزیمت می نهادند بی طاقت شده بلا ساخته یَا سَارِیَةُ الْجَبَلَ گفتم تا بکوه پشت داده

از شر کفار بازرهند همچنان شد و فتح یافتند مردمان ازین ماجرا متعجب تر شدند حتی که
خوض کنان درکمین ماندند و گویند که از مدینه تا لشکرگاه ساریه بفاصلهٔ یکماه بود چون بعد
چندی رسول ساریه رسید مردم بعد استفسار حال معرکه از وی بجنسه همان مصیبت
در معرکه بروز جمعه از صبح تا وقت نماز جمعه خاصة تا همانوقت وشنیدن آواز غیبی یاساریة
الجبل و بدان سبب پشت بکوه دادن و فتحیاب شدن ایشان بر کفار چنانچه حضرت عمرؓ
فرموده بودند شنیدند همه طاعنان از ندامت سر بجیب شدند **وایضا** درین کتاب بها آورده
وقتیکه مصر مفتوح گشت اهل مصر نزد عمرو بن العاصؓ که والی مصر بود بوقت معین درخواست
نمودند که سال بسال جاریهٔ جوان باکرهٔ خوبصورت پر از زر و زیور در نیل مصر انداخته میشود
ورنه آب نیل مصر خشک میگردد و بدان سبب زراعت خشک شده قحط می افتد و انتظام
این امر متعلق بخلیفهٔ شهر میباشد عمرو بن العاصؓ ازان انکار نموده که من خون نفس بلاحق
شرع گاهی نخواهم کرد و بدرستیکه اسلام هادم ستمر جمیع رسوم بد را که پیش از وی بوده باشد
چون ایام انداختن جاریه در نیل رسید آب نیل حسب عادت رو بخشکی نهاد غریو از حراث مصر
برخاست آخرالامر عمرو بن العاص متحیر شده جمله ماجرا را به پیش عمرؓ نوشت وی بجوابش این
چند الفاظ نوشته حکم انداختنش در نیل داد بسم الله الرحمن الرحیم الی نیل مصر من
عبد الله عمر بن الخطاب اما بعد فان کنت تجری بنفسك فلا حاجة لنا الیك و
ان کنت تجری بالله فاجر علی اسم الله یعنی بطرف نیل مصر از بندهٔ خدا عمرؓ اینکه اگر باراده
خود جاری میشوی پس ما را بتو حاجتی نیست واگر بحکم خدای تعالی جاری میشوی پس جاری
شو بنام خدا پس بمجرد انداختن آن پارچه شانزده ذراع آب نیل بلند شده جاری گشت و تا
ابدالابد قائم ماند و ازانوقت باز تا ایندم آن عادت بد از مصریان برخاسته است
وایضا در ازالة آورده که علیؓ خوابی دید که گویا در پس حضرت رسالت پناه صلعم نماز صبح
خواندم و حضرت علیه السلام بر محراب تکیه کرده نشست ناگاه زنی طبقی رطب آورده پیش
حضرت صلعم نهاد حضرت صلعم رطبی ازان برداشت و فرمود یا علی این را خوردن میخواهی
گفتم بلی دست مبارک دراز فرموده آنرا بدهانم داد باز بار دوم نیز رطب دیگر بمن عنایت فرمود

وحلاوت آن رطب بدہانم موجود بود که بیدار شده وضو ساخته بمسجد رفته در پس عمرؓ نماز صبح
خواندم و عمرؓ بر محراب تکیه زده نشست اراده کردم که خواب شب گذشته را بیان سازم
ناگاه زنی با طبقی از رطب بر در مسجد رسیده پیش عمرؓ فرستاد حضرت عمرؓ رطبی ازان برگرفته گفت
یا علی این را میخواهی خورد گفتم بلی پس آنرا بدہانم کرد باز رطب دیگر بدست گرفته مثل بار اول
بعد نعم گفتن من بدہانم رسانید سپس بر دیگر حضار صحابهؓ از چپ و راست خود تقسیم فرمود
من بدل خود خواهش زیاده ازان میداشتم بمن التفاتی کرده گفت یا اَخی اگر رسول صلعم
بشب ترا زیاده ازین دادی من هم ترا نیز زیاده دادمی تعجب کردم و پرسیدم آیا ترا بخواب
شبم حق تعالی اطلاعی بخشیده است فرمود مؤمن بنور دین نظر میکند گفتم صَدَقتَ یا
اَمِیرَ المُؤمِنِینَ شب در خواب همین قدر دیده ام و بس ولذتش از دست مثل لذت از
دست حضرت رسالت پناه صلعم یافتم **ایقاظ** ازین خواب صحت خلافت امیر المؤمنین عمرؓ
بطریق نیابت از انحضرت صلعم به پیش هر عاقل باذل بلکه هر جاہل غافل نیز صاف ہویداست
پس هر آن نسبت شنیع که بوی کرده شود یقین دانند که بجنسه بجناب پاک حضرت صلعم گستاخی
کنان شده اند العیاذ بالله **الحاصل** که در زمان خلافت حضرت عمرؓ یکهزار و سی و شش شهر
با توابع و لواحق مفتوح شده اہل اسلام قابض آنها شدند و چهار هزار مسجد بنا کرده شد و چهار هزار
کنیسه و دَیر و کنشت خراب کرده شد و یکهزار و نه صد منبر بطرف جنوب محاریب جوامع بجهت
خطبهٔ جمعه نهاده شد چنانچه در روضة الاحباب و مدارج و ازالة آورده **فائده** انچه سلطان
عالمگیر در ملک هند در حق بنای مساجد و هدم معابد کفار بکار برده عین طریقهٔ حضرت عمرؓ مرعی
داشته بعضی اہل اسلام که در حق وی زبان درازی مینمایند لاریب که عند الله ماخوذ گردند۔
ایضا اجرای سنهٔ ہجرت آنحضرت صلعم از مکه بمدینه هم در خلافت وی بسال شانزدهم
در اہل اسلام ایجاد یافته چنانچه درحیات ست از پیشتر سنهٔ عیسوی و سنهٔ ذی القرنین می نوشتند
تفصیلش در غیاث اللغات مرقوم ست **الغرض** حسب استدعای خود که روزی بجناب الٰهی
مناجات کرده گفت الٰهی سن من زیاده گشت و قوتم ضعیف و رعیتم منتشر پس بخوان بسوی
خود مرا چنانچه حاکم اخراجش کرده و گفت الٰهی نصیب کن مرا شهادت در راه خود و موت در حرم

ف ایقاظ از صحت خلافت حضرت عمرؓ

در مدینهٔ رسول خود چنانچه در بخاری ست و بموافق قول کعب الاحبار مر عمرؓ را که من در توریت ترا مقتول
شهید یافته ام چنانچه در مدارج و خلفا وغیره آورده بعمر شصت و سه سالگی بنا بر مشهور بروز چهارشنبه
بوقت نماز فجر بست و ششم ماه ذی الحجه ۲۳ سنه بست و سوم بخنجر ابولؤلؤ مجوسی غلام مغیره بن
شعبه که خاص برای قتل ویؓ خنجر دو دم ساخته باب زهر هلاهل سرد کرده بود چنانچه در حیات ست
وَاصْطَنَعَ لَهُ خَنْجَرًا لَهُ رَاسَانِ وَسَمَّهُ مجروح گشت کتف و پهلویش را دریده و از قیام شرکه
در نماز فجر بود بینداخت و بمجرد زخم رسیدنش هم در نماز بزبان مبارکش جاری گشت قَتَلَنِي الْكَلْبُ
و همراه حضرت ایشان دوازده یا سیزده کسان دیگر را از چپ و راست که مستعد گرفتاریش بودند نیز
مجروح ساخت که شش یا هفت یا نه کسان از انان نیز بشهادت رسیدند- در آخر آن ناری
چون بگرفتاری خود دانست بآن خنجر حلق خود را ببرید و خود را هم خود هلاک ساخت و بجهنم رسید
و حضرت عبد الرحمن بن عوفؓ که قریب فاروقؓ بود بوفق فرمان ویؓ بطریق استخلاف بحفاظت
تمام نماز را بر مردم ادا نموده فاروق اعظمؓ را بخانه اش در آوردند پس بعد وصیت و نصیحت بسیار مر
مسلمانان را امر خلافت بر شش کسان از علیؓ و عثمانؓ و زبیرؓ و طلحهؓ- و سعد بن ابی وقاص
و وی غائب بود و عبد الرحمن بن عوف رضی الله تعالی عنهم دائر نمود- و عبد الله پسر خود را در
نفس شوری داخل نموده مگر از امر خلافت بیرون ساخت و صهیب نام غلام خود را امر نمود که تا تعین
خلافت بر یکی از ینان نماز را بمردم ادا نماید و مسور بن مخرمه و سی کسان دیگر را از انصار فرمود
که تا سه روز در تعین خلیفه ازین شش نفر بسبب شوری اگر تا خیر افتد خیر- ورنه بعد سه روز
هر همه را ازین شش کسان بقتل رسانید که فَلَا خَيْرَ لِلْمُسْلِمِينَ فِيهِمْ اَللّٰهُ اکبر کار این مردان دین
بود که خود در سکرات موت بطوری گرفتار بود که هر چه از نبیذ و شیر برای غذا او را می نوشانیدند
همه از زخمهای مسمومهٔ وی بیرون میریخت و برای انتظام دین چنین سرگرمی و علو همت و تهدید
برای دفع غفلت اَللّٰهُمَّ ارْزُقْنَا شَهَادَةً كَامِلَةً خَالِصَةً فِي سَبِيلِكَ بِجَاهِ نَبِيِّكَ الْمُصْطَفٰى
وَكُلِّ وَاحِدٍ مِنْ اَحِبَّائِهِ الْمُجْتَبٰى وَاَدْخِلْنَا فِي مَجَالِسِ هٰذِهِ الْاَوْلِيَاءِ فِي الْبَرْزَخِ وَ
الْعُقْبٰى آمين بسيد المرسلين وصلى الله تعالى على خير خلقه محمد وآله واصحابه
اجمعين بهر حال بعد از طی این مراتب از ابن عباسؓ پرسید که مرا که بقتل رسانید گفت ابولؤلؤ مجوسی

فرمود والحمد لله که قتلم از دست مسلمانی نگردید پس بروز شنبه که غرهٔ محرم الحرام بود بقرب جلیل الجلیل
ترحیل نمود و بروایتی بتاریخ چهاردهم ماه مذکور زخمی گشت و بعد از یک شبانه روزی انتقال فرمود
و بعد از خواستن اجازت از حضرت صدیقه رض بقرب قبر صدیق اکبر رض در حجرهٔ روضهٔ مقدس
مدفون گردید و بعد از انتقال عمر رض زمین سیاه گشت چنانچه اطفال با مادران گفتندی اَقَامَتِ
الْقِيَامَةُ يَا اُمَّاه یعنی ای مادرم قیامت برخاست گفتی نه ای فرزند بلکه مقتول گشت خلیفهٔ
عادل حضرت عمر رض چنانچه در حیات و شواهد است و بود خلافت وی رض ده سال و شش ماه و
پنج روز و بقولی سیزده روز چنانچه در جامع الاصول و حیات آورده و نیز در حیات الحیوان است
مجاهد رح گفت که روزی در مجلس ابن عباس رض گفتگو نمود مردم تا آنکه در فضیلت ابوبکر صدیق رض
افتادند پستر در فضائل عمر رض و چون ابن عباس رض ذکر حضرت عمر رض شنید بسیار گریست تا آنکه بیهوش
افتاد پستر فرمود رَحِمَ اللهُ عُمَرَ که وی رض خواند قرآن را و آنچه در و بود بران عمل فرمود پس حدود
حق را قائم نمود چنانچه مامور بود و درین باب از طعن طاعنان خوفی نکرد و هر آئینه دیدم عمر را
بلکه بر ولد خود حد قائم نمود حد را تا آنکه هلاک گشت و چون حد خمر برین پسر خود عبید الله
نام ابو شحمه کنیت میزد پسرش گفت کای پدرم کشتی مرا جوابش داد کای فرزند هرگاه که به پروردگار
خود ملاقی شوی پیشش عرض کن که پدرم چنین حدود قائم میکنند و بود حضرت عمر رض که
با دختر فاطمة الزهرا رض ام کلثوم تزویج کرده بود و صداقش چهل هزار درم مقرر کرده بود و ازینجاست
که شیعهٔ شنیعه خذلهم الله تعالی کلمهٔ قبیحه در حق وی رض در کتب خود می نویسند هُوَ اَوَّلُ فَرْجٍ
غُصِبَ مِنَّا نعوذ بالله من هذا القول الشنیع

ابیات

عمر او نیز بود شصت و سه سال
شنبه و غرهٔ محرم بود
رحلتش هم بسال کد فرمود
سه چون عمر چون گنج زیر خاک رفت
یعنی پاک آمد بدنیا پاک رفت

کرد شاهی بدولت و اقبال
که عمر رض نقل زین جهان فرمود
سال نقلش خرد بحسرت خواند
روح پاکش بسوی افلاک رفت

همچو صدیق صادق الاقوال
بست و نه روز شش مه و ده سال
بسکه در عدل سعی و کدش بود
وای صد وای عدل بکسش ماند
پاک شد سال وصال او عیان

تعداد وفات بعضی اجله و کبار که در خلافتش بود عتبه بن
غزوان و ابو قحافه والد ابوبکر رضی الله تعالی عنهما که در حالت پیری به پیش پیغمبر اسلام آورده بود

فـ در وفات بعضی از بزرگان در عهد خلافت عمر رض

و آنحضرت به تغیر رنگ موی سپیدش مثل نعامه امر فرموده بود و سعد بن عباده و ابن ام مکتوم المؤذن الاعمی و قیس بن ابی صعصعه احد من جمع القرآن و نوفل بن الحارث بن عبد المطلب و اخوه ابو سفیان و ماریه قبطیه ام السید ابراهیم بن محمد علیهم السلام و ابو عبیده ابن الجراح امین الامة و معاذ بن الجبل مجتهد و یزید بن ابی سفیان و الفضل بن العباس رض و ابی بن کعب و بلال المؤذن و البراء بن المالک اخو انس رض و زینب بنت جحش ام المومنین و خالد بن الولید و قتاده بن النعمان و سوده بنت زمعه غیر ام المومنین که وی رض در خلافت حضرت معاویه وفات یافته و عویم بن ساعده و دیگر خلائق از صحابه و غیرهم رضی الله تعالی عنا و عنهم اجمعین

در خلافت حضرت عثمان رضی الله تعالی عنه

درخلافت حضرت عثمان رض

وی رض به پنجم پشت در عبد مناف بن قصی بن کلاب بن مره با حضرت صلعم شامل میشود پستر بعد از دفن حضرت عمر رض بسوم روز و بسوم تاریخ محرم الحرام سنه ۲۴ بست و چهارم حضرت عثمان ابن عفان رض بالشوری خلیفه گردید تفصیلش اینکه وی رض بسال ششم از عام فیل متولد گشت و بعد از حضرت عمر رض یا قبل از وی بنابر اختلاف مشرف باسلام گشت پس بعد از مدفون گشتن حضرت عمر رض حسب وصیت وی رض برای شوری مجتمع شدند از انجمله حضرت عبد الرحمن بن عوف رض فرمود که کار شما بر سه نفر اختصار ورزیدن باید پس حضرت زبیر گفت رض من کار خود به علی رض سپردم و حضرت سعد رض کار خود را بعبد الرحمن رض سپرد و حضرت طلحه فرمود من عمل خود را بعثمان گذاشتم غرض این هر سه صحابۂ کبار رض خود را از دعوی خلافت خالی ساختند پس حضرت عبد الرحمن رض نیز فرمود که من نیز خواهش این کار ندارم و فی الفور رو بعثمان و علی رض آورده بایشان خطاب نمود که هر که از شما هر دو از ین کار انکار نماید ما همه هم از وی بیعت نمائیم (گویم هزار آفرین بهمین کار روائی عبد الرحمن رض که اولا بحکمت عملی خود از شش نفر امر خلافت را در سه کسان منحصر گردانید و باز از ان خود را کشیده مگر بطوریکه باقیماندگان را مجال انکار نیز نماند فتبارک الله احسن الخالقین) پس هر دو ساکت ماندند. اما بجواب سوال عبد الرحمن رض که اتجعلونه الی یعنی اختیار این امر بمن میدهید

[illegible]

همین قدر گفتند نعم پس عبد الرحمن دست حضرت علی رض گرفته تعریف و توصیفش نمود و گفت
اگر ترا امیر گردانم آیا بوجه احسن عدالت نمائی و اگر بر تو امیری گردانم آیا اطاعت و سماعت حکم
وی کنی گفت بلی بعد ازان دست حضرت عثمان گرفته همین قال و مقال رفت باز دست علی رض
گرفته گفت که ترا بر کتاب و سنت رسول صلعم بیعت میکنم قبول خواهی کرد فرمود بلی باز از وی رض
پرسیده که بر سیرت شیخین نیز بیعت می سازم گفت پذیرفتم پس دست علی رض را گذاشته دست
عثمان گرفته همین گفتگو نمود بعد از پذیرائی وی رض جمله امور را عبد الرحمن رض امر خلافت بوی سپرد
و فی الحال بیعتش گرفت پس حضرت علی و دیگران نیز بیعتش نمود پس باجماع جمله صحابه رض خلافتش
منعقد گشت و تا دوازده سال خلیفه ماند مگر دوازده روز - و بروایتی یازده سال و یازده ماه و چهارده
روز و بذی النورین خوانده میشدی بسبب آنکه با دو بنات مطهرات در حیات آنحضرت صلعم یکی
رقیه رض دوم ام کلثوم رض یکی بعد وفات دیگری عقدش وقوع یافته و سوا از وی هیچکسی را در هیچ زمان
این امر میسر نشده که با دو دختران کدامی پیغمبر تزویج کرده باشد کذا فی الحیوة و غیره و بعضی وجوه
دیگر نیز گفته و جمع کنانیده وی رض قرآن را بکمال احتیاط در سنه ۲۵ بست و پنج چنانچه ابن حجر رح گفته و
در بخاری گفته که چون حذیفه بن الیمان شکایت اختلاف مردم در قرآن بحضرت عثمان رض
رسانید پس حضرت عثمان رض از نزد ام المومنین حفصه رض آن قرآن را که بشورای عمر رض حضرت ابوبکر رض
جمع کنانیده بود طلبیده باز با مروی رض بلغت قریش با ترتیب جمع کنانیده در اطراف آنرا مروج
و منتشر ساخت و وی رض چندان صاحب خیرات و افعال البر بود که ذکرش طولی دارد تا آنکه در
زمانهٔ بابرکت حضرت صلعم جیش عسرت را به نه صد و پنجاه شتران با پالان و سامان مهیا کرده
بنواخت و پنجاه اسپان شامل آن نمود تا عدد آن جمله یک هزار گردید و نیز از حذیفه رض مروی است
که آنحضرت صلعم برای سامان جیش عسرت کسی را بنزد وی فرستاد پس وی رض نزد حضرت صلعم
ده هزار دینار روانه کرد چون بحضرت صلعم رسید در دست آنرا میگردانیدی و فرمودی بخشید ترا
یا عثمان انچه در ظاهر کردی و انچه در باطن کردی و انچه تا قیامت از تو سرزد گردد - و نیز بیر رومه را
وی رض بامر آنحضرت صلعم به سی و پنج هزار دینار خریده بود برای فراخی آب بر صحابه رضوان الله تعالی علینا
و علیهم اجمعین و بطرز تعمیه نام مبارکش درین شعر مندرج است ع

بی نام خود آن خورشید انوار

فائده در بیان فضائل عثمان رض

نمود از ہم دو انگشت نگون سار | تشریحش اینکه خورشید بالفظ عین مرادف و ہم معنی ست
واز عین مسمای آنکه حرف ع ست خواسته و ہرگاه دو انگشتان نگون سار از ہم بکشایند رقم
ہشت ۸ ازان نمودار گردد بدین شکل ۸ وازان شکل لفظ ثمان خواسته و چون حرف ع
باثمان قرین گردد نام عثمان ازان بر می آید و ہمچنین ست ۵ | بنام یار سوم چون پنج حرف ست
یکی را دور کن تا ہشت ماند | یعنی از نام عثمانؓ که پنج حرف اند حرف ع را جدا کن باقیماند
لفظ ثمان ست بمعنی ہشت و از مشیت ایزدی مروان بن الحکم (از بنو امیه که گویا بفساد مجسم
وی را تعبیر باید نمود و آنحضرت صلعم حکم را مع اولاد و تبارش بباعث خباثت جبلی ایشان که بنوع
نبوت از ایشان سید انست شهر بدر فرموده بود و حضرات شیخینؓ نیز ایشان را در شهر نگذاشتند
و در ابتدای خلافت عثمانؓ نیز شهر بدر بودند مگر) بسبب قرابتیکه با حضرت عثمان سید اشت
و نیز خواهرش منکوحۂ عثمانؓ بود پس بحکم النِّسَاءُ حِبَالُ الشَّيَاطِين و نیز بموجب اِنَّ كَيْدَكُنَّ
عَظِيمٌ بعد رو سفارشهای گوناگون از وی خلیفۂ ثالثؓ مروان را اجازت در آمدن بمدینه داد و
چونکه وی مایۂ فساد در امور دنیویه کمال منتظم بود بباعث آن تا بوزارت خلیفۂ ثالثؓ رسید هر چند
که در ابتدا امور خلافت از رای وی استحکام پذیرفت مگر پس از مدت شش سال مفاسد
گوناگون نیز رو نمود تا آنکه در آخر ہم از شرارت وی اہل فتنه از مصر و نیز کسانی بسیار از بعضی قبائل
عرب بمنازعت برخاستند بلکه بعضی صحابه مانند مالک اشتر نخعی و مانند محمد بن ابی بکر رضی الله
عنهما نیز در نزع وی از خلافت و عزلش از امارت شریک گشتند بہر حال در آخر بعمر ہشتاد و یک
یا دو یا چهار یا شش یا ہشت یا نود سال بروز جمعه بنا بر اکثر یا چهار شنبه یا شنبه بتاریخ دہم
یا دوازدہم یا بست و چهارم یا یازدہم ذی الحجه ۳۵ھ سی و پنجم از دست کبود چشم مصری از اہل
بغی بدرجۂ شهادت رسید و این اول آفت و بلا بود که درین امت بعد از آنحضرت صلعم نزول
نمود تا آنکه در حق خون وی رضی نود ہزار کسان از مسلمانان بقتل رسیدند چنانچه حضرت زبیر و
طلحه که از عشرۂ مبشره بودند نیز درین اختلاف بشهادت رسیدند اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُوْنَ
و در شواہد آورده که بعد شهادت ویؓ تا سه روز او را دفن نکردند ناگاه ہاتفی آواز داد که۔
اِدْفِنُوْهُ وَلَا تُصَلُّوْا عَلَيْهِ فَاِنَّ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ قَدْ صَلّٰى عَلَيْهِ و شیخ گفته که در شب شنبه میان

مغرب و عشا دفن کرده شد و مدائنی گفته که وی رض بروز چهارشنبه شهید گشت بعد از عصر و بروز شنبه قبل از ظهر مدفون گشت مهدوی گفته که درمیان ایام تشریق مقتول گشت و تا سه روز بسبب شرارت اہل فتنه مدفون نگشت و نماز جنازه بروی خوانده نشد و بعضی گفته که جبیر بن مطعم نماز جنازه بروے خواند و در شب مدفون گشت و در مجمع البحار گفته که صلّی علیه حکیم بن حزام قیل غیره والله اعلم بحقیقة الحال

نظم

چونکه او دال خیر و احسان بود	در سن دال رحلتش فرمود
سال نقلش بگو بدرد و الم	که وفا و حیات شد از عالم

ف: در وفات بعض بزرگان در خلافت عثمان رض

شمار بعضی اموات کبار در خلافت حضرت عثمان رض سراقه بن مالک و عیاض ابن زبیر و ابو اسید الساعدی و اوس بن الصامت و عبدالله بن حذافه و زید بن خارجه که پس از مرگ هم سخن کرده بود و لبید الشاعر الاول و المسیب والد ماجد سعید رض و ابو لبابه بن عبد المنذر و دیگر صحابه رضی الله تعالی عنهم

در خلافت حضرت علی رضی الله تعالی عنه

ف: ذکر خلافت حضرت علی کرم الله وجهه

وی رض بدوم پشت در عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف با حضرت صلعم میرسد - پیشتر قبل دفن یا بعد ازان یا بعد یک روز از دفن حضرت عثمان رض حضرت علی کرم الله وجهه به بیعت گرفتن اہل بدر بر سریر خلافت جلوس فرمود سنه ۳۵ سی و پنج **تفصیلش** اینکه حضرت علی رض زوج بتول بنت الرسول علیهم الصلوات و التسلیمات بعمر ده یا هشت و یا نه یا هفت سالگی یا کم و بیش ازان اسلام آورده و باعث خردگی و صغر سنی پرستش اوثان ننموده (و چونکه حق تعالی روی مبارکش را ازین نجاست محفوظ داشته نه دیگر اعضا را ازین نجاست که ویرا بدعای کرم الله وجهه مخصوص میگردانند)

ف: سال ولادت علی رض

و بطریق تعمیه نام نامی وی درین شعر جامی رح ودیعت ست **شعر**

چشم بگشا زلف بشکن جان من	بهر تسکین دل بریان من

از چشم باعتبار ترادف عین از عین مسمای آن حرف ع خواسته و از بگشا نیز بعمل ترادف صیغهٔ امر فتح مراد داشته و ازان فتحه دادن بعین مذکور خواسته و همچنین از لفظ زلف باعتبار تشبیه در خم و پیچی لام و از بشکن امر کسر دادن بدان و از تسکین جزم و سکون یا اراده کرده که دل و میان کلمهٔ بریان واقع ست ازین ترکیب اسم علی منجملی گشت و نیز درین **شعر**

صبحی بخواب بودم ناگاه دلبر آمد	گفتا مرا که کن خورشید بر سر آمد

یعنی لفظ مرا مرادف کلمهٔ لی ست و از خورشید باعتبار ترادف عین و ازان مسمای آن حرف ع

حقانی ست لہذا نظمے کہ ازان باز ہر شی نام علی رض منجلی میگردد منجب ادرج گشت

علی ربابی زہر لفظی معین	بکن شش چند اعدادش درین فن	بیفزا یک بکن با عشر مضروب
بطرح بست و نُہ ہر یازدہ زن	بطریق اجمال از لفظ الله اخراجش اینکہ ۱۱۰ مثلا	

فائدہ در بعضی روایات آمدہ اول کسیکہ مشرف باسلام شدہ حضرت علی رض بود و در بعضی روایات تقدیم ایمان ام المومنین خدیجۃ الکبری رض مذکورست و در بعضی دیگر وارد ست کہ ایمان ابوبکر صدیق رض مقدم ست اہل تحقیق در تطبیق آن مضطر بودند تا امامنا و مولانا و ہادینا سراج امت مصباح مکرمت آن بالامامت حنفی حضرت امام اعظم کوفی رحمۃ الله علیہ تطابق و توافق درمیان آنہا چنین فرمودہ کہ از اطفال صغار ہر کہ پیشتر مشرف باسلام شدہ حضرت علی ست کرم الله وجہہ و از اناث ام المومنین خدیجۃ الکبری رض و از رجال صدیق اکبر رض جملہ محدثین سابقین درین باب ممنون وی شدہ اند رضی الله عنا و عنہم اجمعین

اگر جولاہ بقراطی نداند	نیفزاید برو بر قدر جولاہ

الحاصل چون بعیت از مردم گرفت ہمہ بدریان برضا قبول نمودند مگر بعیت از زبیر و طلحہ رض کراہۃ رو نمود بسبب اختلاف ایشان در قصاص قاتلان خلیفۂ ثالث رض کہ بسبب نامعلوم بودن ایشان بالتخصیص حضرت علی رض بنابر مصلحت وقت در اخذ قصاص تاخیری نمود پس نزد ایشان گویا آنرا ابدی می شمردند بنابران طلحہ و زبیر مع متعلقین و لواحقین و ملازمین بمکہ معظمہ بطلب حضرت عائشہ رفتند از انجا آنرا ہمراہ گرفتہ بطلب قصاص عثمان رض سوی بصرہ خروج

قتال صحابه در خلافت علی رض

کردند علی رض بالشکر خود تعاقب ایشان نمود الغرض بعد از ردّ و بدل بسیار بماه جمادی الاخری سنه ۳۶
سی و ششم هر دو فریق باهم چنان جنگ کردند که سیزده هزار کس مع طلحه رض و زبیر رض مقتول شدند و تا آنکه
پای ناقهٔ عائشه رض را نیز قلم کردند اما چون ناقهٔ موصوف بر سه پا همچنان قائم ماند و صدیقه رض از پشتش
نیفتاد بخوف هزیمت آن باقی پایهای ناقه را هم قلم نمودند حضرت صدیقه رض بر زمین افتاده بیهوش گردید
پس برادر علاتی وی محمد بن ابوبکر رض از طرف علی نزدش آمد چون دست محمد بر سینهٔ صدیقه رسید
بهوش گشته بغضب برجسته گفت کیستی که بجای رسول صلعم دست می نهی سبحان الله و بحمده
گفت من برادرت ام نه غیر القصه حضرت علی فتحیاب گشته پانزده روز درانجا اقامت ورزیده
بعد ازان بکوفه رفت و این جنگ را جنگ جمل نامیدند و مخالفین علی رض را باعث خطای اجتهادی
معذور میشمارند و مقتولین از هر دو طرف شهدا اند و این اول جنگ ست که در صحابه رض افتاده بود و
انچه در حدیث ست سَتَرَىٰ اختِلَافًا كَثِيرًا ازینجا آغاز گشت بعد ازان حضرت معاویه رض از
طرف شام بطلب همان قصاص بسبب قرابت خود با عثمان رض بماه صفر سنه ۳۷ سی و هفتم بر علی رض
خروج کرده بصفین ملاقی شدند و هزارها اهل اسلام دران جنگ بکار آمدند و بعد ازان روز بروز انواع
هرگونه فسادهای عظیم برپا میشدند و تقویت اسلام رو بانقلاب آورد تا آنکه در کوفه ہفدهم ماه رمضان

۴۰ - ۴۰ ه

المبارک سنه ۴۰ چهلم بوقت فجر روز جمعه حضرت علی رض برای ادای نماز ندای صلوة کنان از درش
بیرون میرفت که دفعةً از دست عبدالرحمن بن ملجم المرادی الخارجی جهنمی بر سر مبارک ضرب شمشیر
مسموم خورد که ضربش تا دماغش اثر کرد و بعد از دو روز وفات نمود بهرحال مردمان سر مبارکش را
بربستند و ابن ملجم جهنمی را بعد از وفات علی رض بنار جهنم رسانیدند و بعد از قتل جثهٔ وی را باتش سوختند
و در حیات الحیوان آورده که حضرت علی رض حضرات حسنین را بعد از وصایای بسیار این امر فرمود که

عذاب ابن ملجم

بعد از مرگ من قاتل مرا نیز یک ضرب بزنید چراکه وی مرا یک ضرب زده و او را مثله مکنید چراکه فرمود
علیه السلام اِيَّاكُمْ وَالْمُثْلَةَ پس بعد انتقال فرمودن وی رض امام حسن بن علی رض پیشتر هر دو دست ابن
ملجم خارجی را قطع نمود پستر هر دو پایش را و در چشمانش میل سرخ کرده شده باتش گردانید و درین همه
حالت ابن ملجم ناری آهی نمیکرد و چون ارادهٔ قطع زبانش کردند جزع و فزع نمود مردم ازین تعجب
نموده پرسیدند که تنها از قطع زبان این قدر جزع و فزع برای چیست گفت بخدا که آه و نالهٔ من از

مرگ نیست بلکه برای آنست که ساعتی از ساعات دنیا بر من بلا ذکر خدا خواہد گذشت آخر بعد از
قطع زبان بمُرد الغرض مرتضی علی رض بعد از وصایا و نصائح گوناگون بعمر شصت و سه ۶۳ سالگی چنانچه
ابوالفیض فیضی در موارد الکلم رسالهٔ بی نقط خود آورده وَصَارَ اَهْلُ الدِّوَلِ اَعْدَاءَ لَهٗ وَاَهْلَكَهٗ
لَاَعْدَاءُ عَامَ دِوَلٍ وَاَعْوَامُ عُمُرِهٖ كَاَعْوَامِ عُمُرِ رَسُوْلِ اللّٰهِ صلعم یا چہار یا پنج سالگی غرهٔ ذلک
بشب یکشنبه نوزدہم شہر مذکور از دار نفور بقرب رب غفور رحلت فرمود و در کوفه در زاویهٔ مسجد جامع
و یا در قصر امارت مدفونش ساختند مگر بخوف خوارج خذلهم الله گور مبارکش را پوشیدند چنانچه در
حیات گفته که حضرت علی اول از ان امامان ست که قبرش نہان گشت و در اصل قبرش از روی
یقین ہیچ جا معلوم نیست انتہی (گویم که حال قبر فاطمة الزہرا رض نیز ہمین ست) و یا از جہت ہمین خوف
بمدینه اش بردند و در بقیع دفن نمودند و یا تابوتش را حسب وصیت وی رض بر ناقهٔ وی بار کرده در شب
زمام ناقه را واگذاشته تا آنکه بتقدیر به نجف الاشرف وی را رسانیده و در انجا مدفون گردید و ہمین
اشہر ست و باعث شہرت این قول ابن خلکان در تاریخ خود چنین گفته که باری ہارون رشید
یوزان شکاری در پس صیدی در صیدگاه یله کرد آن صید بقبری رسید که جمله یوزان از حمله باز
مانده بفاصله از قبر شریف ایستادند ہارون ازین مشاہده متعجب مانده که یکی از اہل خبرت آمد و
گفت یا امیر المؤمنین اگر من قبر ابن عَمِّ تو علی بن ابی طالب را بتو بنمایم چه خواہی داد فرمود عزت تام (نام قریه باشد)
گفت این ست قبر وی ہارون گفت از کجا میگوئی گفت با پدرم برای زیارت قبر او می آمدی و
پدرم گفت که برای زیارتش با جعفر صادق می آمدی و وی رض با پدر خود محمد باقر و وی رض با پدر خود زین العابدین
علی بن حسین و وی رض با پدر خود امام حسین شہید دشت کربلا برای زیارتش می آمدندی و بود
امام حسین عالم تر بقبر وی رضی الله تعالی عنہما و بعضی گفته که این قبر مغیرة بن شعبهٔ ثقفی ست
و اصح اقوال آنست که وی رض مدفون ست بقصر امارت کوفه انتہی کلامه و در حیات گفته که خود حضرت
علی رض وصیت فرمود که قبر مرا پوشیده دارید بسبب آنکه بخود باطن مید انست که ہر آئینه امر خلافت
به بنی اُمیّه رسد پس مبادا که بقبرم بی ادبی نماید بہر حال چہار سالی و ہفت روز یا شش یا
دوازده روز و یا نه ماه و یک روز خلافت حقه راند بہر حال بعد خلیفه شدن چہار ماه در مدینه ماند
بعده بعراق رفت تا آنکه در کوفه شہید گشت

تاریخ رحلت

آنکه زوج بتول حق بوده

اختلاف در مدفن علی رض

موجب اظہار قبر علی رض در نجف

ابن عم رسول حق بوده
این سخن بس بود بصاحب غم
بگمان آخرین دو حرف علی ست

گر تو سال شهادتش جوئی
که سر ماتم ست این ماتم

سر ماتم چرا نمیگوئی
بار سال شهادتش که علی ست

ذکر لبعضی اموات در خلافت وی حذیفه ابن الیمان و زبیر ابن العوام و طلحه چنانچه گذشت و سلمان فارسی که درازی عمرش مشهور ست تا آنکه بعضی دو صد و پنجاه سال گفته و بعضی سه صد و شصت سال و بعضی گفته که زمانهٔ عیسی علیه السلام دریافته بود از مدارج و بعضی گفته که انتقالش در خلافت عمر بود و اویس قرنی و عمار بن یاسر و سهیل بن حنیف و صهیب الرومی و محمد بن ابی بکر الصدیق و تمیم الداری و ابو میسرة البدری و هشام بن حکیم و ابو رافع مولی النبی صلعم و غیرهم رضی الله تعالی عنا و عنهم اجمعین

تاریخ وفات هر چار خلفای راشدین که جسمهای پاک ایشان مر دین متین محمدی را

صلعم بمنزلهٔ چار اخشیج می بودند

هر چار چهار رکن تمکین
ابوبکر و عمر عثمان و حیدر
بکن شهادت فاروق با احد تحریر
صدای غیب بگوشم رسید کای ناظم

بل چار جد و کعبهٔ دین
ایضاً نظم
برای سال وفات خلیفهٔ ثالث
سن شهادت حیدر ز سیم احمد گیر

سرم خاک ره هر چار سرور
سن وفات ابوبکر از احسن برگیر
ندا بگوش من آمد له بکن تسطیر

لطیفه در حدیث صحیح وارد ست که فرمود علیه السلام خَیْرُ الْقُرُوْنِ قَرْنِیْ الحدیث پس انحضرت صلعم درین حدیث که بطریق پیشین گوئی ارشاد فرموده لفظ قَرْنِیْ هدایت نمود و لفظ دَهْرِیْ و عَصْرِیْ و زَمَانِیْ و اَوَانِیْ و وَقْتِیْ و امثال آن نفرمود با وجودیکه این جمله الفاظ نسبت به قرنی معروف ترند تا که از مراعات لفظی آن نیز افضلیت و حقیت خلافت هر چار خلفای تا مدار علی حسب مدارج معلوم اهل حق و اهل بصیرت گردد چنانچه از رعایت معنوی آن خیریت و افضلیت زمانهٔ برکت سه گانه مصرح ست **تشریحش** اینکه در قرنی چار حرفند (ق - ر - ن - ی) و نزد خدا و رسول الله صلعم مستحق خلافت بعد از انحضرت صلعم صدیق اکبر بود پستر عمر پستر عثمان پستر علی پس علی حسب ترتیب استحقاق از آخر اسمای متبرکهٔ ایشان حرف آخرین را گرفته (چنانچه قاف از صدیق و را از عمر و نون از عثمان و یا از علی) ترکیبش فرموده لفظ قرنی ازان بر آمد یعنی تا وقتیکه خلافت صدیق باخر نرسد استحقاق عمر نیست

وہمچنین تا انتہای خلافت ہریکی از عمر و عثمان و علی مرد دیگر را استحقاقی نمیرسد چنانچہ بتخصیص اخذ حرف آخر از اسمای ایشان منتج این نتیجہ است و این معنی منظور جناب حضرت صمدیت انیجنیز بود اگرچہ قبل از اطلاع این سر مد نظر حضرت رسالت پناہ صلعم آن می بود کہ جانشین خود حضرت علی را گردانم چنانچہ بموجب اَلْکِنَایَۃُ اَبْلَغُ مِنَ التَّصْرِیْحِ ہمین مضمون را بطریق کنایہ در حدیث مسواک چنین ارشاد فرمودہ کہ ارادہ آن داشتم کہ بخرد تر حوالہ اش نمایم پس گفتہ شد مرا کہ بکلان تر این را بسپار پس ہمچنان کردم عَنِ ابْنِ عُمَرَ رض اَنَّ النَّبِیَّ صلعم قَالَ اَرَانِیْ فِی الْمَنَامِ اَتَسَوَّکُ بِسِوَاکٍ فَجَاءَنِیْ رَجُلَانِ اَحَدُھُمَا اَکْبَرُ مِنَ الْاٰخَرِ فَنَاوَلْتُ السِّوَاکَ الْاَصْغَرَ مِنْھُمَا فَقِیْلَ لِیْ کَبِّرْ فَدَفَعْتُہٗ اِلَی الْاَکْبَرِ مِنْھُمَا **متفق علیہ** ونیز در لفظ قرنی اشارہ بدینطرف فرمود کہ خلافت این ہر چہار بعینہ قرن من ست نہ قرن دیگر چنانچہ بجنسہ تفصیل این رمز در حدیث اَلْخِلَافَۃُ بَعْدِیْ ثَلٰثُوْنَ سَنَۃً الخ بالتصریح فرمودہ نہ چنانچہ روافض وغیرہ خذلھم اللہ میگویند

غزل

ہر یک چراغ مسجد و محراب و منبرست	ہر کس کہ زین چہار یکی را خلاف کرد	این چار یار چار ستون اند بہر دین
بوبکر ہمچو کعبہ عمر در طواف اوست	عثمان نمرزمست و علی حج اکبرست	او را یقین بدان کہ جہودان خیبرست
عثمان شراب پاک علی شہد و شکرست	بوبکر چون بہشت عمر تخم عدل کشت	بوبکر زنجبیل عمر جوی سلسبیل
بوبکر یار غار عمر میر درہ دار	عثمان ہمسوار علی فتح لشکرست	عثمان قدح بدست علی حوض کوثرست
عثمان زبان ما و علی تاج بر سرست	بوبکر با صفا و عمر مرد بے ریا	بوبکر جان ما و عمر نور چشم ماست
		عثمان حیا شعار و علی گنج گوہرست

ع چہار یار محمد کہ تاج ابرار اند　|　چو چار حرف محمد بلید گر یار اند

در خلافت امام حسن رضی اللہ تعالی عنہ

پس از بجای حضرت علی رض حضرت سبط اکبر سید امام زمن جناب امام حسن رض خلیفہ گشت و نام نامی وی ہدین شعر بطریق تعمیہ مندرج ست **ع** گر ہست مدام محتسب را سر نہی | یار رفتہ و سر شکستہ دل سوختہ باد | یعنی چون از کلمۂ محتسب یا و سر و دل یعنی با و میم و تای فوقانی دور شوند لفظ حس باقی ماند و چون سر نہی یعنی نون متصل آن گشت اسم حسن از آن بر آمد **ایضا ع** تا ملی الرغم حسودان شمع وصل افروختی | بیشتر دلہای ایشان از حسرت سوختی

درخلافت امام حسن رض

سوختن دلهای حسودان کنایه از سقوط واو - و وال - والف ست از لفظ حسودان درین صورت لفظ حسن باقی ماند وهو المقصود شیخ عبدالحق محدث دهلوی رح در تکمیل الایمان تحت قول وَالْخِلَافَةُ ثَلٰثُوْنَ سَنَةً ثُمَّ بَعْدَهَا مُلْكٌ وَاِمَارَةٌ آورده در حدیث ست اَلْخِلَافَةُ بَعْدِيْ ثَلٰثُوْنَ سَنَةً ثُمَّ يَصِيْرُ بَعْدَهَا مُلْكًا عَضُوْضًا یعنی خلافت بعد از من تا سی سال ست پستر خلافت نباشد بلکه ملکی گزنده بود که از نیش وی کمتر کسے بسلامت ماند وتمامی سی سال بشهادت امیر المؤمنین علی مرتضی رض شد وتحقیق آنست که شش ماه (ونیز شش روز چنانچه در رساله فضائل چاریار وغیره آورده) از سی سال باقی بود که امام المسلمین حسن بن علی بن ابی طالب در وی خلیفه بود وتمامی خلافت بدست وی شد پس معاویه رض وهر که بعد او ست خلیفه نباشد بلکه ملوک وامراء وپادشاهانند وآنکه امرای عباسیه را خلفا گویند بمجاز واعتبار ظاهر ست انتهی ودر تذکرة المذاهب از خلفا وازاله وبیهقی وغیره آورده که حضرت حسن بن علی رض بپانزدهم رمضان المبارک در ۳ یا ۲ سنه هجری تولد یافت وگذشته بود از عمر وی در وقت وفات حضرت صلعم هفت سال وشش ماه واز عمر حسین رض بروایتی شش سال وده ماه وده روز وبروایتی شش سال وشش ماه گذشته بود بعد شهادت پدر خود به بیعت اهل کوفه خلافت بدو رسید وبعد مرور شش ماه وچند روز (یعنی شش روز چنانچه گذشت) امیر معاویه رض بروی متسلط شد پس بسبب معجزه حضرت صلعم که بطریق پیشین گوئی در حق امام حسن رض ارشاد فرموده بود اِنَّ ابْنِيْ هٰذَا سَيِّدٌ وَلَعَلَّ اللّٰهَ اَنْ يُّصْلِحَ بِهٖ بَيْنَ فِئَتَيْنِ مِنَ الْمُسْلِمِيْنَ اَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ برای دفع فساد مؤمنین خلافت را بچند شروط بمعاویه تفویض فرمود که بعضی از ان اینکه با مددگاران پدرم حضرت علی رض مواخذه نکنی وجمله یونش را داکنی پس امیر معاویه آن جمله را برضای خود پذیرا نمود وبود نزول وی از خلافت بماه ربیع الاول یا آخر یا جمادی الاولی سنه ۴۱ چهل ویکم - وجمله یاران ومعاونان وی که بلا رضی ایشان خلافت را ترک داد وی را استهزاء بباعث قبول نزول اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا عَارَ الْمُؤْمِنِيْنَ وَيَا مُذِلَّ الْمُؤْمِنِيْنَ میگفتند در جوابش اَلْعَارُ خَيْرٌ مِّنَ النَّارِ وَلَسْتُ بِمُذِلِّ الْمُؤْمِنِيْنَ وَلٰكِنِّيْ كَرِهْتُ اَنْ اَقْتُلَكُمْ عَلَى الْمُلْكِ اندوی می فرمودند ودر حیات آورده که در عتاب یاران خود فرمودی اِخْتَرْتُ ثَلَاثًا عَلٰى ثَلَاثٍ اَلْجَمَاعَةَ عَلَى الْفُرْقَةِ وَحَقْنَ الدِّمَاءِ عَلٰى سَفْكِهَا وَالْعَارَ عَلَى النَّارِ انتهی

گوشی که بحق باز بود در همه جائی	او هیچ نشنود زکس الا زخدائی
ولا دیده کزو نور شود جلوه گر او را	هر ذره بود آینهٔ دوست نمائی

حتی که مروان بن حکم که شیطانی مجسم بود)

از بنی امیه که یار معاویه رض والی بود ...

سال ولادت امام حسن رض

فائده در نزول امام حسن از خلافت

کلامهای ناملایم میگفتی گاهی بجوابش پی نبردی الا روزی باینقدر اِن کُنْتَ (یا مروان) صَادِقًا فَجَزَاكَ اللّٰهُ بِصِدْقِكَ وَاِنْ كُنْتَ كَاذِبًا فَاللّٰهُ اَشَدُّ نَقْمَةً تکلم فرمود (وشاید که از بن مادهٔ فساد بود انچه سبّ حضرت علی رض در خطبهای جمعه وغیره در بنو امیّه مروج بود تا آنکه در زمان عمر بن عبد العزیز رح استیصالش شد چنانچه می آید) گویند که حضرت امام حسن رض را فی سال یک لک درم وظیفه مقرر بود سالی آنرا امیر معاویه رض مسدود نموده بنابران تنگی شدید بر امام رض رو نمود روزی خواست که دوات وقلم طلبیده نوشته وستد باز ترکش نمود همان شب آنحضرت صلعم را در خواب دید امام رض تاخیر وظیفه را از وی صلعم شاکی گردید حضرت صلعم نیز از وے پرسید با طلب دوات وقلم محتاج شدنش بطرف احد الامم شکایت فرمود بعد ازان این دعا را تعلیم نمود اَللّٰهُمَّ اقْذِفْ فِیْ قَلْبِیْ رَجَاءَكَ وَاقْطَعْ رَجَائِیْ عَمَّنْ سِوَاكَ حَتّٰی لَا اَرْجُوْ اَحَدًا غَیْرَكَ الخ پس هفته نگذشته بود که امیر معاویه رض یک نیم کرور (۱۵۰۰۰۰۰) درم بخدمت اقدس وی رض روانه کرد باز حضرت صلعم را بخواب دید فرمود یَا بُنَیَّ هٰكَذَا مَنْ رَجَا الْخَالِقَ وَلَمْ يَرْجُ الْمَخْلُوْقَ اخرجه البیهقی وابن عساکر القصه به پنجم ماه ربیع الاول سنه ۵۰-۵۱-۵۹ه پنجاهم یا پنجاه ویکم و یا چهل ونهم در مدینهٔ طیبه از دست زوجهٔ خود جعدهٔ بنت الاشعث بطمع امور دنیویه از یزید بن امیر معاویه بزهر هلاهل مسموم شده رحلت فرمود ودر بقیع بجنب قبر مادر خود موافق وصیت ثانی وی رض که بخیال مزاحمت مروان آنرا کرده بود دفنش ساختند که بباعث مزاحمت مروان نطفهٔ شیطان حسب وصیت اولی وی رض متصل بروضهٔ مقدس رسول مقبول صلعم دفن کردنش نتوانستند وبعضی گفته که امام حسن رض وزین العابدین علی وپسرش محمد باقر وپسر پسرش جعفر بن محمد صادق این هر چهار بزرگوار رض در بقیع در قبهٔ حضرت عباس رض در یک قبر بیکجا بعد یکدیگر مدفون گشته اند

تاریخ وفات امام حسن رض

هست گل سال رحلتش شایان | نیز گو سال رحلت آن شاه

ولنعم ما قیل فی تاریخ وفاته رض وما سواه علیهم الصلوات والتسلیمات

در شوق چیدن گل تاریخ پنجتن | هر غنچه را کشودم وجستم ز هر گلی
احمد وفاطمه رض وحسین رض وعلی رض حسن رض | تاریخ فوتشان مجو الا ز یاسمن
باقی سه حرف بهر حسین وعلی وحسن رض |

چون گل باغ جنت است حسن رض
ماند بی یار سر بسر دوران
رفتم بباغ فکر و دیدم بهر چمن
ناگه ندا رسید ز بلبل بگوش من
اول دو حرف بهر محمد وفاطمه رض

لطیفه چونکه ازهمین پنجتن علیهم الصلوة والسلام مرتبهٔ صاحبانرا یعنی حضرت علی وهر دو سبطین یعنی امام حسن وامام حسین را مرتبهٔ شهادت یافتنی بود وبس لهذا از پیشتر حق تعالی

ایشان هویدا بود و نیز تا قیام قیامت این نشانه قائم ماند۔ مگر چونکه شهادت بدو قسم ست یکی خفی و دوم جلی پس چونکه امام حسن رض را که شهید متوسط بود شهادت سری بود نه جلی یعنی بخورانیدن زهر لهذا از نام وی یک حرف آخرین را علامتِ شهادتش و برای هر دو صاحبان دیگر چونکه شهادت جلی بود دو دو حرف را از اواخر نامهای ایشان نشانهٔ شهادتِ ایشان ساخت و در تخصیصِ اخذ حروفِ آخرین از اسمای ایشان برای مادهٔ تاریخ رمزی است بانتهای عمرِ ایشان یعنی عددِ لام و یا از آخر لفظِ علی با تاریخ شهادت حضرت علی مساوی ست و همچنین ست حال دو حرف یا و نون از آخر اسم حسین۔ و تنها حال عددِ نون از آخر نام حسن با شهادت امام حسن همین نسبت میدارد

نکته چند امور بهمین پنجتن آلِ العبا علیهم التحیة والثنا چنان مخصوص گشته که در دیگران کمتر یافته میگردد **یکی** اینکه عدد ابجدی حضرت امیر المؤمنین علی را که پدر بزرگوار حضرت حسنین ست رضی الله عنهم چون در شمردیم بی کم و کاست یازده عشرات بر آمد چونکه عدد مذکور را بر سنه شهادت هر دو جگر گوشگان علی رض تقسیم نمودیم طابق النعل بالنعل مطابق افتاد یعنی پنج عشرات از آن که پنجاه سال میشود سن شهادت سبط اکبر و شش عشرات از آن که شصت سال میشود سن شهادتِ سبط اصغر ست رض پس هر سه صاحبان شهدای کرام را چنانکه باهم پیوندِ ظاهری بود از وصلتِ معنوی نیز محظوظ بودند **دوم** اینکه دو نیم قبرهای مبارک برای سه بزرگواران ازین پنجتن علیهم الصلوة والسلام بیقین کسی را معلوم نیست اگرچه شهرت ببعض بقعها دارد یکی قبر علی رض دوم قبر فاطمة الزهرا رض سوم جای مدفن سر مبارک شهید سعید امام حسین رض **سوم** اینکه هر همه سالار اهل بهشت اند باتفاق جملهٔ اهل اسلام الّا خوارج و نواصب خذلهم الله وَهٰذَا هُمْ و هر بزرگوارے از ایشان بسالاری فرقهٔ از اهلِ بهشت مخصوص ست اما سَیِّدُنَا سَیِّدُ الْمُرْسَلِیْنَ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ صلعم و سندمر پیغمبران سردار جملهٔ انبیاست علیهم الصلوة والسلام اما سَیِّدُنَا اَمِیْرُ الْمُؤْمِنِیْنَ علی رض افسر جملهٔ اولیاء الله ست رحلقهٔ اهل الله اما فاطمه رض سَیِّدَةُ نِسَآءِ اَهْلِ الْجَنَّةِ در حق وی حدیث یافته چنانچه در حق حسنین رض سَیِّدَا شَبَابِ اَهْلِ الْجَنَّةِ وارد ست **چهارم** اینکه اسم پاک محمد صلی الله علیه وسلم از روی کتابت چهار حرفی ست و از روی تلفظ پنج حرفی ست چراکه میم ثانی مشدد ست پس این اسم پاک از روی تلفظ نسبت به پنجتن پاک میدارد و از روی کتابت اگرچه اسمای پاک ایشان جدا جداست مگر همه اصل مانند هر پنج حروف ملفوظی اسم پاک محمد متحد الاصل اند که تعبیر از آن بیک لفظ آلِ العبا کرده میشود و از روی کتابت پهلوی دیگر بچار یار میدارد چه هر یک حرف ازین هر چار حروف مکتوبی در هر یک نام از نامهای

فضیلتِ مخصوص پنجتن آل العبا

خلفای اربعہ رضوان اللہ تعالی علیہم بوفق نسبت ظاہری از دامادیت ودیعت ست۔ چنانچہ میم اول زیب کم
حضرت عمر رض گردیدہ کہ صاحب یک نسبت بود باحضرت صلعم از جہت ام المؤمنین حفصہ۔ و میم ثانی کہ مشدد
است باعث اطمینان دل حضرت عثمان رض گردیدہ کہ صاحب دو نسبت ست باحضرت صلعم از جہت
حضرت رقیہ وحضرت ام کلثوم۔ وحا تاج سر حضرت حیدر کرار رض گردیدہ کہ صاحب یک نسبت ست باحضرت
صلعم از جہت حضرت فاطمۃ الزہرا رض۔ و دال ذریعہ عتق عنق صدیق اکبر رض کہ عبد اللہ نام داشت از
دوزخ گردیدہ کہ صاحب یک نسبت بود باحضرت صلعم از جہت ام المؤمنین حضرت عائشہ صدیقہ رض
مناجات بقاضی الحاجات رَحِیْمًا آثار رحمتت آنکہ چون سگ قدم نیکان گیرد بمرتبہ نیکان نش
میرسانی وازاخلاقش بہ وَکَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيْدِ قصہ باانبیای اولوالعزم میشنوانی کَرِیْمًا
درعقبی بدرجہ ابرار او را رسانیدن وبدنیا در سلک زمرہ اولیا و برا شمردن شمہ از کرم تست ومادہ قابلیت
در وی سرشتن ودر کلام نیک فرجام خود بمضمون سَبْعَةٌ وَّثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ متصف نمودن کرشمہ از رحم تو
غَفُوْرًا درحد ذات خود اگرچہ از کلاب فی لیلتر وکمترم فاما از روی ہفت بند گوارا نیکی پی ایشان
گرفتہ ام از سگ اصحاب کہف نیز بہتر وبہ تر سگان[۱۲] ؎ | اگرچہ نیک نیم خاک پای نیکانم || عجب کہ تشنہ بمانم سفال ریحانم |
شَکُوْرًا سگ را بخاصان خود واصل وشامل نمودن چون از تو فضل ست۔ پس بموجب مصرع
| داد حق را قابلیت شرط نیست | اگر بندۂ کمین خود را بہفت مقبولان درگاہ خویش رسانی بسا افضل
اَحَدًا بکرامت واثق تو نظری بمحاسن مبارک محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وخلفای اربعہ اش
رضوان اللہ علیہم اجمعین فرمودہ بو تبرۂ ایشانم میران صَمَدًا بسبقت رحمت تو التفاتی بلحیہ پاک امام
زمن حضرت حسن رض وریش شریف فخر امتان۔ اماما الاعظم النعمان رض نمودہ بہیچ مقام از ایشانم مران
بی نیازا چون بہ وَيَقُوْلُوْنَ سَبْعَةٌ ہر ہفت مقبولان خود را بقول تقریر وتحریر حالات
تاریخی ایشان حسب لیاقت بشریت خود بموجب شعر | مَا اِنْ مَدَحْتُ مُحَمَّدًا بِمَقَالَتِیْ |
| لٰكِنْ مَدَحْتُ مَقَالَتِیْ بِمُحَمَّدٍ | دادہ اوم پس درحتم از خطاب باصواب خود وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ
از بی نیازی خود جدا مفرما۔ بی انبازا چون وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيْدِ
من سگ ہفت ایشان بانوی دعارا بدروازۂ ختم غار ذکر ایشان بدرگاہ تو کشادہ ام از بی انبازی
خود در منما خَبِیْرًا کرم فرما تا مسلمان روم بَصِیْرًا رحم نما کہ صاحب ایمان شوم ؎

مناجات بقاضی الحاجات

۱ لطف آن کرم

رنعمت کم نامی ایشانرا

بردہ ام ۱۲

۲ لطف از نجا

باید گرفت

غیر ایشان

مردست ۱۲

رحم فرما اے خدا بر ما مگیر
رحمتت باشد شفاعت خواہ من
چون عنایاتت بود با ما مقیم
چون تو با ما ئی نباشد ہیچ غم
ہر کرا آتش پناہ و پشت شد
گر نمک باشد سیاہیست ش زرق

باش اندر امتحان ما مجیر
دہ نجات از شر دجال لعین
کی بود بیم از آن دزد لئیم
غیر تو ہر چہ خوش ست و ناخوش ست
ہم مجوسی گشت و ہم زردشت شد

نفس و شیطان ہر دو کردہ مارا ہ من
ہم ز شر نفس یا نعم المعین
گر ہزاران دام باشد ہر قدم
آدمی سوزست و عین آتش ست
بی عنایات حق و خاصان حق

لطیفا ہر چند مطیع نفس و شیطانم فاما بندہ است از بندگان معتمد انم
سمیعا رحیما از رحمت خود مرا جدا مکن و کریما از کرم خود مرا بینوا مکن حکیما استحقاقی بجناب پاک تو
نمیدارم کہ اعتمادی بران نمایم فاما شرکے ہم نیاوردہ ام کہ ثمرۂ آن مایوسی و ناامیدی یابم ہ

ز من جرمی کہ سر زد ای خداوند
دگر رہ آن شود غمگین و این شاد

محمد شد غمین ابلیس خورسند
ز وا داری دو بار ای ایزد پاک

چو عدلم از عذاب آرد بفریاد
شود دشمن شگفتہ دوست غمناک

حلیما بحضرت بی نیاز تو ہیچکسی استحقاقی نیاوردہ کہ بدان بہرۂ خود از تو بردہ بلکہ ہر کہ ہر چہ یافت
آفتاب رحمتت بروی تافت پس ہر چند کہ کمینہ گنہگارم مگر بدان جوادی تو ہفتاد بار امیدوارم
اَنْتَ وَلِيِّيْ فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ ط تَوَفَّنِيْ مُسْلِمًا وَّاَلْحِقْنِيْ بِالصَّالِحِيْنَ ط ہ

احد اسامع المناجاتی
خالق الارض والسماواتی
حاجت خویش از تو میخواہم
فَاسْتَجِبْ يَا مُجِيْبَ دَعْوَاتِيْ
دران تنگی کہ ما باشیم و آہی
تو ما را ذوق ایمان دہ دران دم
دلم را زندہ گردان از حضوری
نیاید از جہان جز مرم با کم
ہ چو کردی چراغ مرا نور دار
ز ننگ دو گفتن بہ فریاد رس

صمد کافی المہماتی
ہیچ پوشیدہ از تو پنہان نیست
زانکہ قاضی جملہ حاجاتی
ہ خداوندا امید من وفا کن
ز رحمت سوی ما بکشای راہی
خداوندا ہمہ بیچارگانیم
مطہر ساز جانم را ز دوری
ز خواب غفلتم بیدار گردان
ز من باد شعل کشان دور دار
نیاز مرا ہم تو گردان قبول

زیر و بالا نمے توانم گفت
عالم السر والخفیاتی
ہر دعائیکہ میکنم اکنون
دلم را از کرم حاجت روا کن
چو جان منقطع شد از جہان دم
درین ہنگام چون نظارگانیم
چو با ایمان برون بردی بجا کم
دلم را محرم اسرار گردان
کہ مار او ران ورطۂ یک نفس
بعز رسول و طفیل بتول

خدایا نیاید ز من بندگی	کریمی ببخشم بشرمندگی	بکن حله ام آنچه من رشته ام
بکن توشه ام آنچه من کشته ام	لب زخمهایم ازان برهم ست	که زخم تو زخمم مرا مرهم ست
گرفت تو در حشر دانم شگفت	که لطف تو بر قهر سبقت گرفت	بعصیان نمی کاهد امید من
بس این مایهٔ عیش جاوید من	مرا مایل قد خوبان مساز	که قد قامتم بس زبانگ نماز
چو اشک ندامت بروز شمار	گناهی که کردم برویم میار	

در خلافت امیر معاویه رضی الله تعالی عنه

در خلافت امیر معاویه و یزید

بهر حال پستر خلافت بامیر معاویه بن ابی سفیان بن صخر بن حرب بن امیه بن عبد شمس بن عبد مناف رسید (و وی رض کاتب وحی آنحضرت صلعم بود چنانچه در کتاب فضائل قرآن از مشکوة وغیره مذکور ست و ابن عباس رض گاهی او را به اِنَّهٗ فَقِیْهٌ یاد فرموده و گاهی به نیطور فَاِنَّهٗ قَدْ صَحِبَ النَّبِیَّ صلعم چنانچه در باب الوتر مذکور ست بروایت بخاری وغیره) در خلفا و مدارج و ازاله آورده که امیر معاویه با پدر خود بروز فتح مکه اسلام آورده و در حیات است اَسْلَمَ قَبْلَ اَبِیْهِ اَبِیْ سُفْیَانَ و کتابت وحی را بکار می برد و حضرت عمر رض در زمن خلافت خود او را بعد مرگ برادرش یزید در سنه بیستم بشام امیر ساخت پس چهار سال در خلافت حضرت عمر رض و در کل خلافت حضرت عثمان در شام امیر ماند و در خلافت حضرت علی از متغلبان بود تا آنکه امام حسن رض خلافت وی را سپرد نمود بالجمله تا بست سال بامارت شام وغیره قیام کرد و دیگر بست سال خود را خلیفه می شمرد و بقول بعضی سیزده سال اما بعد مصالحهٔ امام حسن رض بر خلافت صحیحه مستقر گردید که دران مخالفت کسی نه گردیده و بعد از مصالحه مروان بن الحکم را (که شیطان مجسم بود) که مرد منتظم بود ایالت مدینهٔ منوره سپرد - و چون بسنه ۴۳ چهل و سوم بر رخج و ودان و کوز آی فتح یافت ولد الزنا زیاد بد نهاد را برانها خلیفه ساخت و این همه امور بمشیت ایزدی از وی سرزد شده چنانچه دانه خوری از آدم علیه السلام پس ما را زبان انسان بند ساختن و حق صحبت وی را با آن حضرت صلعم مرعی داشتن بس انسب ست - آخر الامر در دمشق بعمر هفتاد و هشت سالگی و بعضی ازان بکمی و بیشی نیز تکلم فرموده بشهر رجب المرجب بسنه شصتم هجری صدف قالب عنصری را از گوهر گرانمایهٔ جان خالی ساخت و وصیت نمود که موی و اظفار های مبارک جناب رسالت مآب صلعم که همواره با خود میداشتم بدهنم انداخته بعد ازان دفنم نمایند - همچنان کردند و در مدارج آورده که پیراهن آنحضرت صلعم او را کفن کردند و بردای آنحضرت صلعم او را به پیچیدند که این هر دو را نیز همراه خود میداشت و ضحاک فهری

[illegible]

در وفات بعضی بزرگان در خلافت امیر معاویه

و باب صغیر پیوند زمین نمودند و در حیات است که بعد از سپرد شدن خلافت بوی نوازده سال و سه ماه و پنج روز خلیفه ماند و کل مدت خلافت و امارت وی رض چهل سال بود که چهار سال ازان در خلافت حضرت عمر رض امیر بود

ذکر بعضی اموات در خلافت وی صفوان بن امیه[1] و از امهات المومنین حضرت حفصه[2] رض و حضرت ام حبیبه[3] رض و حضرت صفیه[4] رض - و حضرت میمونه[5] رض - و حضرت سوده[6] رض - و حضرت جویریه[7] رض و حضرت عایشه[8] رض رضی الله تعالی عنا و عنهن اجمعین و لبید الشاعر[9] (غیر الاول) و عثمان بن طلحه[10] - و عمرو بن العاص[11] و عبد الله بن سلام الحبر[12] - و محمد بن مسلمه[13] - و ابو موسی الاشعری[14] - و زید بن ثابت[15] - و ابو بکره[16] - و کعب بن مالک[17] و مغیره بن شعبه[18] - و جریر البجلی[19] - و ابو ایوب الانصاری[20] - و فضاله بن عبید[21] و عبد الرحمن بن ابی بکر[22] - و جبیر بن مطعم[23] و اسامه بن زید[24] - و سعد بن ابی وقاص[25] و عقبه بن عامر[26] - و ابو هریره[27] در سنه پنجاه و نهم و غیرهم رضی الله تعالی عنا و عنهم اجمعین

در خلافت یزید پلید

در خلافت یزید بن امیر معاویه پستر خلافت به یزید پلید بن معاویه رسید چرا که امیر معاویه بعد از خود ویرا ولی عهد ساخته بود چنانچه در حیات و غیره مذکور ست - نبذی تفصیل حالتش اینکه یزید بن معاویه به سنه ۲۵-۲۶ه بست و پنجم یا ششم تولد شده و بعد موت پدر خود به سبب کار روائی او به بیعت اهل شام خلافت یافته برای گرفتن بیعت از اهل مدینه ولید بن عقبه بن ابی سفیان را عامل ساخته فرستاد حضرت امام حسین رض و حضرت عبد الله بن زبیر بن العوام رضی الله عنهم بیعتش نادرست دانسته ازان انکار آوردند و از عامل وی مختفی گشتند

ذکر اختلاف امام حسین رض با یزید پلید

اما ابن زبیر رض نه بیعتش گرفت و نه خود دعوی خلافت بدل برد - و اما امامنا و سیدنا امام حسین رض چون اهل کوفه نزد ایشان بوقت خلافت امیر معاویه برای بیعتش خطوط میفرستادند و امام را بر خروج ترغیب میدادند همان وقت امام حسین رض ازان انکار میفرمود حالا بعد یافتن خبر خلافت یزید تردّدات و افکار را بدل مبارکش ره نمود عبد الله بن زبیر رض ویرا امر به خروج نمود مگر از عبد الله بن عباس عبد الله بن عمر رضی الله عنهم عدم خروج را ترجیح یافت فلما امام حسین رض بقول ابن زبیر رض بروایتی بصلاح خانگی برادر علاتی خود حضرت محمد بن حنفیه رض و به طلب اهل عراق که نامهای فرستادند خروج را ترجیح داد بنابران پا بسوی عراق نهاد ابن عمر و ابن عباس بوقت وداع گریان ویرا معانقه کردند و گفتند کنظنّک ستقتل بین نسائک و بنائک گویند چون حضرت حسین رض اراده خروج از مدینهٔ طیبه نمود از مخدرات بنو هاشم بعدای نوحه و گریه و زاری ممانعت ره نمود امام حسین رض ایشانرا کلمات تسکین فرمود و بروایت حضرت قطب راوندی رح حضرت ام سلمه رض ام المومنین نیز مانع خروج گشت و به رونای تمام و حسرت مالا کلام فرمود که ای فرزند ارجمند روی مبارک خود را بسوی عراق مگردان و باعث شهادت خود در کربلا که از زبان مبارک جد امجد تو شنیده ام تیر مفارقت بر جگرم

مرسان و از آتش مباینت جانم را مسوزان آنام فرمود که ای مادر مهربان بخدا من خوب میدانم که در کربلا مع اقربای مسعود معدود با چند یاران محمود مظلوماً مقتول خواهم شد باز بچه طور در ینجا سکونت کنم **فی الجملہ** امام حسین رض باغوای اہل عراق مع قبائل بروایتی بروز جمعه بستم شهر شعبان داخل مکهٔ معظمه گردید۔ تبقول ابن طاؤس امام حسین بتاریخ سوم شهر ذی الحجه و بقول دیگران بتاریخ سوم یا هشتم ماه مذکور از مکهٔ معظمه بیرون گردید و بهمان روز مسلم بن عقیل رض که نامه بر امام با اہل کوفه بود و هژده هزار مردم عراقی بذریعهٔ وی در بیعت امام رض در آمده بودند به تحریک سنیه یزید بطرف عبید الله بن زیاد که والی عراق بود و بشرارت همین ابن زیاد بد نهاد از دست کوفیان بشهادت رسید۔ و در اثنای راه امام را اتفاق ملاقات فرزدق شاعر هم در منزل وی زباله افتاد هر چند که وی نیز از رفتن کوفه مانع امام شد مگر نشنید تا آنکه بقرب کوفه رسید در انجا با حر بن یزید ریاحی با هزار سوار از طرف ابن زیاد بد نهاد ملاقی شد و بعد رد و بدل بسیار بقول جمعی بروز چهارشنبه یا پنجشنبه دوم یا هشتم محرم شروع ۶۱ سنه شصت و یکم داخل زمین کربلا شد و از امام زین العابدین رض منقول ست که در شبیکه بصبح آن والد ماجدم امام حسین رض شهید خواهد شد و عمهٔ من حضرت زینب رض بنت سیدة النسا فاطمة الزهرا رضی الله تعالی عنهما به بیمارداری من قیام می نمود و من به بستر بیماری ذی فراش بودم از پدر بزرگوارم این شعرها می شنیدم که بار بار تکرارش میفرمود مقام مایوسی آنحضرت را از آن دریافتم بیت

یا دهر اف لک من خلیل
وانما الامر الی الجلیل
والدهر لا یقنع بالبدیل
کم لک فی الاشراق والاصیل
وکل حی سالک سبیل

بشنیدن این کلمات بی اختیار بگریه در آمدم اما بخوف اضطراب زنان ضبط کردم و نزول مصیبت شهادت را منتظر ماندم فاما عمهٔ من سخنان وحشت انگیز برادر خود امام حسین شنید برجسته پا برهنه بخیمه اش دوید بگریه و واویلا در آمد آخر باصرار تمام امام رض او را خاموش گردانید و آن ظالمان جمله اہل بیت نبوت را از خرد و بزرگ تا سه روز بے آب و دانه داشتند و ماهی بی آب از کمال تشنگی طپیان طپیان یک یک را بشهادت رسانیدند بیت

که منم بسیم و مسئول شود فی الحال
ز آه و ناله حکایت نمیتوانم کرد
ز دست گریه کتابت نمیتوانم کرد
که صد گره بزبان می فتد بوقت مقال

القصه از وقت صبح بروز جمعه دهم شهر محرم که بموجب بیت

روز شهادت تو که جانها شهید بود
عاشور را اگرچه برای تو عید بود

باجمله مردان خاندان عالی خود ماسوا از زین العابدین و دیگر یاران شربت شهادت تا نماز جمعه نوشید و آن ظالمان سر مبارکش از تن جدا ساخته باگرفتاران اہل بیت

پیش یزید پلید فرستادند. شاه عبدالعزیز دهلوی رح در سر الشهادتین آورده که در وقت شهادت عمر امام حسین رض پنجاه و شش سال و پنج ماه و پنجروز بود و از وفات آنحضرت صلعم تا روز شهادت امام حسین پنجاه سال منقضی گشته بود. از امام جعفر صادق پرسیده شد که تاثیر خواب تا چند تاخیر میکند فرمود تا پنجاه سال چراکه آنحضرت صلعم در خواب دید که سگ ابلق در خونش لیسید تاویل آن فرمود که حسین پسرم را کسی خواهد کشت بعد از پنجاه سال شمر بن ذی الجوشن آن سگ ابرص بود که حضرت امام حسین رضی الله عنه را قاتل گشت -

چند اشعار درد آمیز ص

یارب بنای عالم ازین پس خراب باد
افلاک را درنگ و زمین را شتاب باد

تا روز داد خواهی آل نبی شود
از بیم چشم ... این ... باد
بر کام اهل بیت نگشتند یکزمان

در عهد چرخ چشم کواکب بخواب باد
لب تشنه شد شهید جگر گوشهٔ رسول
هر جاکه چشمهٔ ایست بعالم سراب باد

از نوک نیزه تافت سر آفتاب دین
در پردهٔ کسوف نهان آفتاب باد
در وقوع این سانحهٔ عظیم و مصیبت فخیم

در تاریخ شهادت امام حسین رضی الله عنه ص
در سن شصتم بود
من چه گویم کربلا را واقعات

آه بیرون آمده از اسم ذات
اِلٰهی ز لفظ مبارک الله عدد آه دور شد
نبی بهیل شده در ماتم او

حسن تشنه شد بی سرو پا از غم او
ص چون بر حسین خنجر با صد جفا کشیده
هالف زغیب گفتا قلب نبی بریده ص

سر جدا شد از حسین و گشت تاریخ آشکار
هم ز حرف بی نقطه ام از حروف نقطه دار
ص سال ترحیل آن شه کونین

آمده آخرین دو حرف حسین
سال وصلش عجب شده است عیان
قبلهٔ دین برفت از دو سان

سال نقلش بگو بجنت و غم
که برون شد امام از عالم
سال قتلش بگفت غمگینی

سر دین را برید بید ینی
مرقد او بکربلا آمد
هر دو عالم بدو فدا آمد

انجام کار چون باز دمشق از پیش یزید پلید عَلیه مَا عَلیه حضرت امام زین العابدین با سر مبارک حضرت امام حسین رض متوجه مدینهٔ منوره شد بعد از نزدیکی ایشان بمدینهٔ طیبه جمله خویش و اقارب استقبالش کردند از دیدن سر مبارک چه گویم و چه نویسم که در ایشان چه واویلا افتاد ص

زسنگ سخت ترم من که زیستم بیتو
بسنگ سخنه شد - از بس گریستم بیتو

لا سیّما از تشریف آوردن حضرت ام سلمه رض ام المومنین و تغافل او از کثرت حزن بیهوش افتادنش زبان قلم - قلم - و قلم زبان بی رقم ست الغرض حضرت ام سلمه رض ذریات نبوی صلعم همراه گرفته تا بسر روضهٔ منورهٔ رسول صلعم رسیده و همان سر مبارک را که روز و شب در آغوش مبارک بنازهای گوناگون می نازید بلا بدن بر مزارش گستاخ نهاد ص

رخیکه بوسه گه شاه انبیا با غد

بخاک وخون شده پنهان کجا روا باشد	روا بود که جگر گوشهٔ رسول خدا	فتاده غرق بخون سرز تن جدا باشد

واز دل صد چاک خود آهی چون تیر ستم از کمان سینه چنان برآورده که خفتهای هر هفت آسمان را چاک زده تا به سپر عرش رب کریم رسید و نالهٔ برکشیده عرض نموده

یا رسول الله برآر از روضه سر تا بنگری		
اهل بیت خویشتن را زار وغمناک و حزین	در بلای دشمنان دین گرفتار آمده	کس مبادا در جهان هرگز گرفتار اینچنین

پس امام زین العابدین رضه همان سر مبارک را از انجا برداشته در جنة البقیع در جنب قبر مادرش رضه دفن ساخت و در جذب القلوب شیخ محدث دهلوی درین باب روایات عدیده آورده والله اعلم فی الجمله یزید بعد از فراغت جنگ کربلا وغیره بنصف شهر ربیع الاول ۶۴ سنه بشصت وچهار در عین محاربهٔ وی در مکه معظمه با عبدالله بن زبیر بن العوام رضه وفات یافت پس ابن زبیر رضه مدعی خلافت شد فقیه ابو اللیث در بستان خود آورده که ولایت یزید تا سه سال بود و در حیات الحیوان آورده که عمر یزید سی[39] و نه سال بود وخلافت وی تا سه سال و نه ماه بود و بعد از مرگ در شام بمقبرهٔ باب الصغیر مدفون گشت (ای بلا کسرات ۱۲)

تاریخ وفات یزید پلید

دشمن دین ظالم اظلم	بد سیر بد مآل و بدکردار	قاتل آل سید اکرم	چون یزید لعین عدو الله
بانی جور و موذی اعظم	گشت مردار و در جهنم رفت	روح او و جسم با زمین شد ضم	خصم آل نبی و محسن کش
نام بدنام در بنی آدم	سال تاریخ مردنش پیداست	سنه ۶۴ شد یزید پلید - از عالم ۱۴۰	از جفایش بماند تا دم حشر
باهزار انفعال از عالم	طرفه تاریخ مردنش هاتف	سنه ۶۳ گفت شد بدمآل - از عالم ۱۴۰	ایضاً چون یزید پلید رفت آخر

تاریخ وفات یزید

باید دانست که در باب لعن یزید علما منع فرموده چنانچه از حجة الاسلام امام محمد غزالی نیز درین باره تاکید رفته مختصراً یکدو جمله از انجا نقل کرده میشود و آن اینکه امر یزید و نیز رضامی وی بقتل امام حسین رضه گاهی بثبوت نرسیده وَلَوْ سَلَّمْنَا پس قتل مسلمانی مر مسلمان دیگر را کفر نیست بلکه کبیره است سو بسا قاتل از قتل قبل از موت خود توبه میکند و اگر کافر از کفر خود توبه نماید لعنت وی جائز نیست پس چگونه تائب از قتل قابل لعن گردد - و هیچکسی را معلوم نیست که قاتل امام حسین رضه قبل از توبه وفات کرده و حال آنکه وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهٖ وارد ست واگر لعن مسلمانی جائز بودی ولا محاله از لعن وی سکوت نمودی بالاجماع عاصی نیست بلکه اگر در عمر خود لعنت بر شیطان نکند در حشر او را گاهی گفته نشود که چرا لعنت بر ابلیس نکردی - مهر آئینه لاعن را گفته شود که چرا لعنت کردی پس چرا بلاضرورت راه پر خطر را اختیار نمایم وَكَيْفَ يَجُوزُ لَعْنُ الْمُسْلِمِ وَقَدْ وَرَدَ النَّهْيُ عَنْ ذٰلِكَ وحال آنکه حرمت مسلمان بزرگتر ست از حرمت خانهٔ کعبه چنانکه از آنحضرت صلعم آمده وحال آنکه اسلام وی صحیح ست

در منع لعن یزید

ای بیقین معلوم ست وَلَا یَجُوزُ لَعْنُ الْمُسْلِمِ اَصْلًا وَمَنْ لَعَنَ الْمُسْلِمَ فَهُوَ مَلْعُونٌ و در حدیث ست
الْمُسْلِمُ لَیْسَ بِلَعَّانٍ انتهی یعنی مرد مسلمان لعنت کننده نمیباشد و در قصیدهٔ امالی درین باب گفته
وَلَمْ یَلْعَنْ یَزِیْدًا بَعْدَ مَوْتٍ ✣ سِوَی الْمِکْثَارِ فِی الْاِغْرَاءِ غَالِی ✣ والله اعلم لطیفه روزی شیعه
سنی بخدمت عالمی رسید واز نکردن لعن سنیان بر یزید وغیره انگشت بدندان گزید وگفت که بهتر از مذهب شما
مذهب ماست چراکه در مذهب ما هر آئینه لعن را خرج ست آن فاضل در جوابش فرمود بلی هر کرا هرچه آمد باشد همان چیز
بخرج وی می آید یعنی چونکه شما فرقهٔ ملعونه اید بنابران بر لعن دیگران جرئت می نمائید تعداد و بعضی اموات
در خلافت یزید ما سوای مقتولین کربلا وجنگ حره - حضرت ام سلمه ام المؤمنین وخالد بن عرفطه - ومسروق
والمسور بن مخرمه وغیرهم رضی الله عنهم واما شمار مقتولین جنگ حرّه از قریش وانصار سه صد وشش مرد بودند

در خلافت معاویه بن یزید پلید

پستر بعد از مرگ یزید پسر وی معاویه بن یزید بن امیر معاویه که مردی نیک بود باصرار بعضی بشهر ربیع الاول
سنه ۶۴ شصت وچهار بر سریر خلافت بحالت مرض متقرر گردید بچهل روز یا بعد پنج ماه وچند روز برای ترک خلافت
بر سر منبری بر آمد بعد از حمد وتصلیه خیریت وافضلیت حضرت علی رضی الله عنه را بر جد خود امیر معاویه بن ابی سفیان
بوجوهات متعدده بیان نموده بعده تظلم پدر خود یزید شروع نمود پس بعد از بیان آن تا دیری زار زار بگریست
پستر گفت من ثالث ام برقوم انا نان وجا نم مقام اب وجد خود گشته ام پس من گناهان شما را بر خود بر داشتن
نمیتوانم پس امر خود را بگیرید وهر که میخواهید حواله کنید وچون مروان بن الحکم در آنجا موجود بود با وی درین باب
گفتگو نمود در جوابش گفت بخدا اگر این خلافت مغتنم باشد هر آئینه پدرم بمأثم ومغرم رسید واگر بد باشد
پس بس ست ازین انچه بپدرم رسید واز منبر بزیر آمد - وبعد از نزول مادرش به پیش وی رسید وگفت
کاش که تو زن حیض دار بودی وخبر ترا نشنیده می گفت بخدا که من نیز بهتر ازین دانستمی - پستر بنو امیه
عمر المقصوص معلم ویرا گرفتار کردند که این همه تو او را تعلیم کردهٔ ومحبت علی واولاد ویرا در دلش انداختی و
برانگیختی ویرا بر انچه مارا ازان داغدار نمود از ظلم وغیره تا آنکه گفت وی انچه گفت وکرد انچه کرد
استاذ وی ازان انکار نمود وگفت که ویرا خود حب علی واولاد وی بود مگر آن ظالمان ویرا زنده در گور کردند
تا وفات نمود بهر حال معاویه بن یزید رحمة الله علیه بعد از ترک خلافت بچهل روز یا بهفتادم روز بعمر بست وهم
یا بست ویکم یا بستم سال شربت موت چشید وهیچکسی را خلیفهٔ خود نگردانید چنانچه در حیات ست

در خلافت ابن زبیر و مروان بن الحکم

در حالات کیسان و مختار کذاب

در خلافت عبد اللہ بن زبیر و مروان بن الحکم

بهرحال بعد مرگ یزید تنازع افتاد پس اہل عراق و خراسان و یمن و حجاز بیعت از عبد اللہ بن زبیر بن العوام رضی اللہ عنهم بماہ رجب عشرهٔ اخیرہ ۶۴ شصت و چهار گرفت اما بر شام و مصر بعد فوت یزید مروان بن الحکم کہ شیطان مجسم بود متسلط گردید در خلفاء وغیرہ آوردہ کہ عبد اللہ بن زبیر رض از اسما بنت ابی بکر رض بود یعنی خواهرزادهٔ حضرت عایشہ صدیقہ رض و نیز نبیرهٔ عمهٔ رسول مقبول صلعم بود و وی رض اول مولود است در مهاجرین کہ در مدینہ تولد یافتہ باول سال هجرت یا بعد یکسال یا بست ماہ۔ و در وقت صغر سنی خون فصد نبی صلعم را بہ بهانهٔ اختفا می برد پس آنرا بنوشید بنا بران فوارهٔ علوم در سینہ اش بجوشید و حسب دعای رسول کریم صلعم باین درجہ و قوت رسیدہ در سنہ شصت و هفت مختار کہ ادعای نبوت بر ابن زبیر رض خروج نمود ابن زبیر بار سال جیوش عدیدہ بعد از مقاتلهٔ شدیدہ قتلش نمود شاہ عبد العزیز رح در حالات همین مختار کذاب ثقفی در تحفهٔ اثنا عشریہ در آغاز کتاب چنین نوشتہ کہ بعد از شهادت امام حسین رض کیسان نام شخصے کہ از خادمان امام حسن مجتبی رض بود و بعد از وفات آنجناب صحبت برادر ایشان محمد بن علی کہ مشهور بہ محمد بن الحنفیہ است اختیار نمودہ و غرائب علوم از آن بزرگ حاصل کردہ بکین خواهی امام شهید برخاست و مردم را برین مهم ترغیب داد جماعهٔ از شیعهٔ اولی یعنی از اهل تسنن و برخی از شیعهٔ سبتیہ یعنی تبرائیہ متابعت و مطاوعت او نمودہ یکدو بار با ابن زیاد و عمال او در آویختند کوشش ایشان بجز شهادت ثمرہ نبخشید ناچار شخصی را از شیعهٔ سبتیہ کہ نامش مختار بن ابی عبیدہ ثقفی بود و فن ریاست و حکومت و صنعت جنگ و جدال و حرب و قتال را نیک ورزیدہ بر ریاست برپا کردند پس مختار در جنگهای بسیار ابن زیاد نگونسار را شکست دادہ آخر بجهنم رسانید و خود متمذهب بمذهب کیسان شد و ابن کیسان در اوائل منکر امامت حسین رض بود و محمد بن الحنفیہ را رض بلا واسطہ بعد از امیر المؤمنین علی رض امام اعتقاد میکرد بجهت صلحی کہ امام اکبر رض با معاویہ و اهل شام کردہ بود نزد کیسان از لیاقت امامت بر افتادہ بود و امام اصغر رض را نیز بجهت متابعت و مطاوعت امام اکبر رض درین صلح اگرچہ بکراهت بود از لیاقت امامت دور میدانست ناچار محمد بن علی رض را خازن سر مرتضوی رض و حامل لوای امامت قرار دادہ بود مختار چون در مذهب او در آمد و نفس او خواهان ریاست و سلطنت گشت برای استمالت جماهیر شیعہ کوفہ کہ نسبت بجناب امامین رض کمال انقیاد و اطاعت داشتند مناسب ندید کہ انکار امامت امامین نماید

وگفت کہ بعد از امام شہید خاتم آل العبا - امر امامت تعلق بہ محمد بن علی رضہ دارد واو مارا تحریص بر قتال نواصب ؒ وکین خواہی امام شہید رضہ نمودہ خطوط وسجلات مخترعہ بمہر محمد بن علی رضہ نزد مردم اظہار نمود وبودن کیسان ہمراہ خود (کہ از تلامذۂ خاص محمد بن حنفیہ بود) شاہد این دعویٰ ساخت وبا این تدبیر وحیلہ مردم بسیاری را در ربقۂ اطاعت خود داخل کرد وبر بلاد عراق ودیار بکر واہواز وآذربیجان مستولی شد وفی الواقع مختار مذکور در امور ادیان بنہایت خبیث العقائد بود آخر ہا دعوی نبوت میکرد ومحمد بن الحنفیہ رضہ در مدینۂ منورہ بصد ہزار زبان اظہار تبرّا از عقائد خبیثۂ مختار واوضاع قبیحۂ او میفرمود واول کسیکہ در اسلام رسم ماتم عاشورا ونوحہ وشیون بر آوردہ مختار ست وآنہمہ برای اغوای شیعۂ کوفہ بر قتال نواصب شام می نمود تا باین تقریب ملک وسلطنت بدست آرد والا او را با امام حسین رضہ چہ کار ماندہ بود چون خود خیال پیغمبری داشت واتباع او بر ملاسب وتبرای اصحاب ؓ مینمودند تا آنکہ مصعب بن الزبیر رضہ برادر عبد اللہ بن الزبیر کہ داماد امام شہید بود وحضرت سکینہ رضہ دختر امام شہید رضہ در حبالۂ نکاح او بود بجہت قبائحیکہ از مختار بظہور آمد بر سر او فوج کشید واو را بدار البوار فرستاد انتہی ملخصاً

در خلافت مروان بن الحکم بن ابی العاص بن امیہ بن عبد شمس بن عبد مناف

امّا بر شام ومصر بعد فوت یزید پلید وترک نمودن معاویہ بن یزید بن امیر معاویہ بن ابی سفیان ریاست را مروان بن الحکم کہ شیطان مجسم بود متسلط گردید ودر حیات الحیوان دمیری آوردہ کہ مروان مرموم بہ ابن الطرید مشہور بود چرا کہ آنحضرت صلعم پدر وی را بطرف طائف راندہ بود وچون حضرت عثمان خلیفہ گشت ومروان را با خلیفہ قرابت میبود خلیفہ بموجب حق قرابت وی را باز خواند وہم در حیات گفتہ کہ حاکم در کتاب الفتن والملاحم از عبد الرحمٰن بن عوف رضہ آوردہ کہ برای ہر کسیکہ اولاد تولد کردی برای دعا نزد آنحضرت صلعم وی را حاضر آوردندی پس آنحضرت صلعم برای وی دعا فرمودی پس بنابران بعد از تولد مروان بن الحکم نزد آنحضرت صلعم آوردہ شد پس در حق وی فرمود هُوَ الْوَزَغُ ابْنُ الْوَزَغِ الْمَلْعُوْنُ ابْنُ الْمَلْعُوْنِ وگفت حاکم این حدیث صحیح الاسناد ست - وزغ بفتح واو وزا وغین معجمتین سام ابرص ست کہ بہ حربا مشہور ست وبالاجماع ثابت است کہ وزغ از حشرات موذیات ست ودر صحیحین ست : نیز امام احمد در مسند خود آوردہ کہ آنحضرت صلعم بکشتن وزغ فرمودہ وگفت کہ وی فاسق ست - ولبود وزغ کہ میدمید آتش را بر ابراہیم علیہ السلام ودر طبرانی است کہ فرمود علیہ السلام کہ قتل کنید وزغ را اگرچہ در میان کعبہ باشد وباز عایشہ رضہ مروی ست وقتیکہ

فی ذکر [illegible]

سنہ ۶۵

[illegible]

فی خلافت مروان بن الحکم

سنہ ۶۵

فی ذکر مروان بن الحکم

فی حدیث وزغ

سوزانیده گشت بیت المقدس بودند اوزاغ (جمع وزغ) که میدمیدند آنرا و آنرا ابن عباسؓ مرویست که فرمود علیه السلام هر که یک وزغ را قتل نماید گویا که وی شیطانرا قتل نمود و نیز حاکم روایت کرده که هر آینه حکم بن ابی العاص اجازت آمدن خواست نزد رسول الله صلعم پس آنحضرت صلعم آواز ویرا شناخت وفرمود اذن دهید ویرا لعنت خدا باد بروی و بر آنانکه بیرون آیند از صلب وی مگر بر مومن از ایشان و آنان کمتر باشند صاحب عزت شوند در دنیا (یعنی با مدان ۱۲) وضایع سازند آخرت را و ایشان همه صاحبان مکر و خدیعت اند يُعْطَوْنَ فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ انتهى بهر حال بعد از چندی مروان پسر خود عبد الملک را ولی عهد خود ساخته و خود در سنه ۶۵ شصت و پنج بار مظالم بر سر گرفته همراه خود بگور برد و وی قاتل حضرت طلحه است و لایت وی تا ده ماه بود چنانچه در حیات ست یا نه ماه بود چنانچه فقیه ابو اللیث در بستان آورده و عمرش تا هشتاد و سه سال بود - امام ذهبی گفته که تا حیات ابن زبیرؓ خلافت عبد الملک بن مروان بصحت نرسید - بهر کیف در عهد سلطنت عبد الملک چون مختار بن ابی عبید ثقفی بر کوفه فتح یافت چنانچه در تحریر الشهادتین ست پس بحکم وی عمر بن سعد حاکم ری (که بجنگ امام حسینؓ با چهل هزار لشکر رفته بود) و پسرش که حفص نام میداشت و شمر ذی الجوشن قاتل امام حاضر کرده شدند و گردنهای ایشان زدند و سرهای هر سه کسانرا به پیش حضرت محمد بن حنفیه برادر علاتی امام حسینؓ فرستاد (و حنفیه نام مادر وی ست زوجهٔ علی بن ابی طالبؓ) پس هر که در معرکهٔ کربلا شریک عمر بن سعد شقی ازلی بود بعذابهای گوناگون بقتل رسانید مگر خولی بن یزید را که بمعاونت وی قاتل امام ست گرفته هر دو دست و پای ویرا بریده پس او را بصلیب کشید - علامه ابن حجر مکی در صواعق محرقه آورده که شش هزار اهل کوفه را ازین باعث بقتل رسانید و این همه امور از مختار که از شیعهٔ سبّیهٔ تبرّائیه بود چنانچه از تحفه گذشت محض برای فریب محبان اهل بیت بود تا بدین تیاری ملک گیری نماید ورنه در امور دین وی کمال خبیث العقیده بود در تحریر نقریه نموده که مختار بعد از فراغت از اهل کوفه بتلاش ابن زیاد افتاد و وی با سی هزار لشکر به موصل بود بعد از مقاتلهٔ بسیار سر ابن زیاد بدنهاد نیز از تن جدا گشته به پیش مختار در کوفه حاضر کرده شد و هم درین کتاب بحوالهٔ کتب تواریخ آورده که در مقاتله های مختار هفتاد هزار از اهل شام یعنی از مخالفین امام حسینؓ بقتل رسیدند و این واقعه بسنه ۶۷ شصت و هفت بفاصلهٔ شش سال از واقعهٔ کربلا بروز عاشورا اتفاق افتاد - ای هست ع با آل نبی هر که درافتاد - درافتاد ❊ در آخر از حکم قضا عقیدهٔ مختار بعد از قابض

در قتل عمر بن سعد و ابن زیاد وغیرهما

و باعبداللہ بن زبیر رضؓ و متصرف شدن وی کمال فاسد گشت و درین خبط افتاد که بطرف وی وحی می آید و مستعد مقاتله گشت چون ابن زبیر از حال وی واقف گشت برادر خود مصعب بن زبیر را از بصره بر سر مختار فرستاد وی سر مختار از تن جدا کرد و بر کوفه قابض گشت آخر الامر عبدالملک بر سر مصعب در کوفه رسید و در سنه هفتاد و یک ورا و نیز ابراهیم بن مالک اشتر را در کوفه شهید ساخت

فائده ایقاظ عجیب

ایقاظ عبدالملک بن عمر ولیثی گفته که از عجیب اتفاقات ست که در دار الامارت کوفه از پیشتر سر مبارک امام حسین رضؓ را دیدم که پیش عبیداللہ بن زیاد بد نهاد بجانب راست وی بالای سپر نهاده شده است۔ پستر همدر انجا سر بد نهاد ابن زیاد را دیدم که پیش مختار نهاده شده است۔ پستر همدر انجا سر مختار دیدم که پیش مصعب بن زبیر نهاده شده است پستر همدر انجا روبروی عبدالملک سر مصعب را دیدم که نهاده شده است عبدالملک بن عمر ولیثی راوی گفت چونکه این ماجرا را به عبدالملک بیان نمودم گفت حق تعالی ترا اینجا سر پنجم ننماید و از شامت آن دار الامارت خوف خورده همونوقت آنرا از بیخ بر آورده منهدم ساخت۔ الغرض چون عبدالملک بر مصعب فتح یافت

فائده در رفتن حجاج بر ابن زبیر رضؓ در مکه

خواست که بر سر عبداللہ بن زبیر در مکه فوج کشی کند مگر مردم درین باره عذر پیش نمودند که در حرم محترم کعبه جدال و قتال حرام ست چگونه بر انجا رفته جنگ نمائیم آخر الامر روزی حجاج بن یوسف ثقفی پیش عبدالملک آمده گفت که در خوابی دیدم که سر عبداللہ بن زبیر را من از تنش جدا کردم عبدالملک انست که وی درین باره تیار ست و توقفی نمیدارد دو چهل هزار لشکر ویرا سردار نموده بمکه روانه نمود حجاج در اصل از طائف بود در انجا آمده فوج دیگر از انجا نیز همراه گرفت و در مکه ابن زبیر رضؓ را محصور ساخت و بروی منجنیق انداخت

فائده در شهادت ابن زبیر رضؓ

انجام کار بتاریخ هفدهم جمادی الاولی سنه هفتاد و سه بعمر هفتاد و سه یا دو ساله گی بجلاج سفاک اعدا العلیک شهید و بخوبی لذت شهادتش چشانید پستر جسم وی را رضؓ از انجا فرود آورده در مقبره یهود انداخت چنانچه در صحیح مسلم است و بود مدت خلافت وی رضؓ بر حجاز و عراق تا نه سال۔ بعد ازان ماند حکومت مروانیان در شام و عراق و حجاز و بود حکومت اینان تا هشتاد و سه سال و چهار ماه چنانچه امام حسن رضؓ فرموده بود لیلة

فائده خلافت مروانیان تا هزار ماه بود

الْقَدْرِ خَيْرٌ مِّنْ أَلْفِ شَهْرٍ یعنی این قدری خلافت من از هزار ماه خلافت مروانیان بهتر ست و همچنان شد کذا فی التحریر و صواعق و اشاعه لاشراط الساعه۔ پستر حجاج مادر ابن زبیر رضؓ اسما بنت ابی بکر رضؓ را طلبید وی از آمدنش انکار نمود تهدیدش فرستاد که هر آئینه از هر دو ذوائب ترا کشیده بیرون خواهم آورد باز نزدش نیامد پس خود حجاج به تبختر تمام بخانهٔ وی رضؓ رسید و گفت دیدی که بعدو اللہ چه کردم فرمود

دیدم که تو جبروت دنیای وی را تباه کردی و وی رضہ بر تو آخرت ترا- آگاه باش که هر آئینه آنحضرت صلعم برما حدیثی خواند که هر آئینه باشد در ثقیف یکی کذاب ویکی مبیر یعنی مفسد وخونخوار اما کذاب پس دیدیم ویرا یعنی مختار که خیال نبوت برده بود چنانچه در ترمذی ست واما مفسد وسفاک پس گمان نمی برم مگر این را واشاره بحجاج کرد پس برگشت از وی و باز نزدیک وی نیامد رضی الله عنها رواه ترمذی ست که آن سفاک همین حجاج بود وهشام بن حسّان گفت که بشمرید آنانرا که بلامعرکه ظلماً حجاج آنهارا شهید ساخته پس تعداد ایشان بیک لک وبیست هزار نفر رسید انتهی ویکی از قتلای همین اظلم سعید بن جبیر ست رضہ وحکایتش عجیب ست وبسالی شهادت ابن زبیر رضہ حجاج هدم کعبه نموده بهمین صورت کذائی که حالا موجود ست بنیاد نمود ونیز تقسیم قرآن بسی پاره وهر پاره بربع- ونصف- وثلث از وی شده پیشتر از وی نبود چنانچه در رموز القرآن ست بهرحال در ۹۵ سنه یکصد وسه راه عدم پیمود تاریخ وفات حجاج

چو بعد از ظلم وجور وقتل وتاراج	بگو- ابلیس ۹۵ سنه تاریخ وفاتش	بعد افسوس حجاج از جهان رفت
		دگر فرما که- بی دین بود حجاج ۱۰۳ سنه

بهرصورت بعد شهادت ابن زبیر کل ولایت بعبد الملک بن مروان از بنو امیه مقرر گشت

تعداد بعضی اموات در خلافت ابن زبیر رضہ الحسین بن ظهیر- وعبدالله بن عمرو بن العاص- والنعمان بن بشیر- وجابر بن سمره- وزید بن ارقم- وعدی بن حاتم- وابن عباس- وابو واقد اللیثی- وزید بن خالد الجهنی- وابوالاسود الدیلی وغیرهم رضی الله عنهم **انتباه بفائدهٔ عظمی** در تذکرة المذاهب (از منبع علم نحو) ونیز در مخبر الواصلین که در باب تواریخ کتاب معتبر ست آورده که در تولد امام اعظم رح دو روایت ست بیک روایت در خلافت عبدالله بن زبیر تولد یافته بسنه هفتاد چنانچه از مورخش سر علما یعنی حرف ع در تولدش ارشاد شده پس همل یاد باید داشت که در آینده تا بچه مقدار صحابه را رضہ ملاقات یافته وچه قدر صحابه را درک زمانه کرده چنانچه در پس هر خلافت ذکر موت بعضی اکابرین برای این غرض درج کرده شده ونیز چون ابن زبیر رضہ تا ۹ سال خلیفهٔ عراق بود و در وقت شهادت وی رضہ امام ۳ ساله بود پس مدت قریب از افعال وکردارهای ابن زبیر رضہ بذریعهٔ راویان معتبر خوب واقف شده- وچونکه ابن زبیر رضہ انا جلهٔ فقهای صحابه رضہ بود بنابران امام اعظم رضہ عدم رفع یدین را از خلیفه ابن زبیر رضہ اخذ نموده براحادیث رفع یدین ترجیحش داد فانظر وانصف **درحالات عبدالملک بن مروان** وی بعمر بیست وشش سالگی از پدر خود مروان بیعت یافته بر مصر وشام قیام نمود باز بر عراق غلبه یافت چنانچه

درظلم حجاج وبیان قتلای وی

بنای کعبه بصورت کذائی ونیز انقسام قرآن بسپاره [illegible] از حجاج ست

اشتباه در تولد امام اعظم رضہ ونور [illegible] صحابه واطلاع شدن وی بر افعال ایشان

وفات بعضی بزرگان

[illegible] عبدالملک [illegible]

گذشت و حضرت ابن عمر رض را بجرم بہ نیزۂ مسمومہ مطعون گردانید پس مریض گردید و از ہمان مرض وفات یافت رضی اللہ تعالیٰ عنہ و در خلافت وی حجاج در سنہ ہفتاد و چہار بمدینہ رسید اصحاب آنجا را مثل حضرت انس رض و جابر بن عبداللہ رض و سہل بن سعد الساعدی رض وغیرہم را ذلیل و خوار گردانید بہر صورت تا فرغانہ ملک را فتح کرد و در سنہ ہشتاد و شش بعمر شصت سالگی یا شصت سالگی بماہ شوال از سر ہفدہ نفر فرزندان کہ چہار نفر از ایشان خلفا شدہ اند وفات یافت و بعضی ۸۵ سنہ نیز گفتہ و در حیات الحیوان است کہ از مصعب بن زبیر رض مروی ست کہ عبدالملک بن مروان خوابی دید کہ چہار بار در محراب بول کرد پس سعید بن المسیب را طلبید کہ تعبیر خوابہا فرمودندی فرمود کہ از صلب تو چہار کس بملک رسند چنانچہ ہمچنان شد و ہشام بن عبدالملک چہارم ایشان بود بہر حال عبدالملک چون در سنہ ۶۵ از پدر خود مروان خلافت یافتہ بود ازین حساب تا بیست و یک سال وی والی ماند و چونکہ در سنہ ۷۳ ابن زبیر را شہید کنانید و جملہ ولایت بدو رسید تا ان بعد سیزدہ سال محفوظ و در حیات آورد کہ خلافت وی تا بیست و یک سال و پانزدہ روز بود کہ درین سالہا تا ہشت سال با ابن زبیر مزاحم ماند بعد ازان کل ولایت بوی رسید تاریخ وفات عبدالملک بن مروان

کرد رحلت آخرش عبدالملک شد ز بید بینی عیان سال وصال	سوی عقبیٰ از جہانِ پر ملال باز سال ارتحالش طرفہ گو	چونکہ بید بینی بذاتش ختم بود دیو و دنیا شد عیان با بی جمال ۸۶

تنبیہ بروایت مشہور تولد امام اعظم رض در سنہ ہشتاد و قوع یافتہ چنانچہ از سوز غش فقہا کہ عدد حرف فاء است ارشاد شدہ است ازینجا باید دید کہ اشتراک زمانہ امام رض و نیز ملاقات امام رض با چقدر اصحاب رسول اللہ شدہ باشد **شمار ہوتی** در خلافت ابن مروان آ ابن عمر رض و اسماء بنت ابی بکر رض و ابو سعید بن العلی رض و ابو سعید الخدری رض و رافع بن خدیج رض و سلمہ بن الاکوع و العرباض بن ساریہ رض و جابر بن عبداللہ رض و عبداللہ بن جعفر بن ابی طالب رض و السائب بن یزید و اسلم مولیٰ عمر رض و ابو ادریس خولانی و شریح القاضی و ابان بن عثمان بن عفان رض و محمد بن الحنفیہ رض وغیرہم رضی اللہ عنہم **در خلافت ولید بن عبدالملک** پسر ولید بن عبدالملک بن مروان بن الحکم بسبب ولی عہدی پدر خود در سنہ ہشتاد و شش خلافت یافت و بخارا و آذربیجان و کل اندلس و خوارزم و سمرقند و کابل و فرغانہ و طوس و دیگر مدائن کثیرہ را فتح ساخت و تا نہ سال و ہشت ماہ و یا تا دہ سال خلافت نمودہ بعمر پنجاہ و یک سال یا چہل و شش سال از سر چاردہ نفر اولاد بتاریخ پانزدہم جمادی الاخری در سنہ نود و شش وفات یافت تعداد ...

دریں خلافت وفات یافتہ عتبہ بن عبد السلمے - والمقدام بن معدی کرب - وعبد اللہ بن بشر المازنی - وعبد اللہ
بن ابی اوفی - وابو العالیہ - وجابر بن زید - وانس بن مالک - وسہل بن سعد - وسائب بن یزید - وسعید
بن خالد - وحبیب بن عبد اللہ بن زبیر - وبلال بن ابی الدرداء - وسعید بن المسیب - وابو سلمہ بن عبد الرحمن
وابو بکر بن عبد الرحمن - وسعید بن جبیر کہ یکی از قتلای حجاج ست - وابراہیم النخعی استاذ امام اعظم رہ وبعرف - وابراہیم بن
عبد الرحمن بن عوف وغیرہم رضی اللہ عنہم **تنبیہ** تا اینجا در وجود اصحاب نظر باید کرد وعمر امام اعظم رح
را نیز ملحوظ باید نمود کہ بروایت سابق بیست[۲۶] وشش سالہ میشود وبروایت ثانی شانزدہ سالہ وغایت
قرب زمانۂ امام با زمانہ صحابہ رض نیز ظاہر ست پس بسا استعجاب ست کہ امام بہمین سن بشعور رسیدہ ومابین علمای
شرق وغرب مانند آفتاب تابید تا آنکہ بلقب امام ملقب گردید باوجودیکہ مولع تعبد وتزہد بحدی بود کہ در
کل عمر خود از سن تولد تا سن وفات جملہ پانزدہ سال حج او انساختہ باقی در ہمہ سنین عمر خود حج را ادا نمودہ
مع قرب واتصال بلکہ اشتراک زمانۂ وی رہ با زمانۂ صحابہ پس پیرا طریق صلوۃ وصوم صحابہ رض ورسول خدا صلعم
میسر نشود ومحدثین صحاح وغیرہ را کہ ہنوز در اصلاب اجداد خود با آبای خود معدوم بودند بہم رسد والیشان را تمیز
از حدیث صحیح از ضعیف وموضوع میسر شود وامام اعظم رہ را باوجودیکہ وضع در آن زمان چندان شیوع
نیافتہ وباوجود امام بودن وی ہمین فرق بدست نیاید واین تنبیہ اور آیندہ ہر زمانہ مرعی باید داشت
در خلافت **سلیمان بن عبد الملک** بجای ولید بن عبد الملک برادرش سلیمان بن
عبد الملک کہ بسنہ شصت تولد یافتہ بود بسنہ ۹۶ نود وشش خلیفہ گردید وبمشورت ابن عم خود عمر بن عبد العزیز
بن مروان بن حکم کہ بمنزلۂ وزیرش بود جملہ عمال حجاج را معزول ساخت ومسجونین ومحبوسین عراق را از
حبس وزندان بیرون گذاشت بروایتی سہ صد ہزار محبوسین را از مرد وزن از قیدخانہای حجاج آزاد ساختند
وبر آل حجاج مصادرت نمود چنانچہ در حیات ست ودر حیات آوردہ است کہ سلیمان در اظہار شعائر اسلام
ساعی بودی واز خون ناحق محترز تا آنکہ نمازہا را باول وقت آن بازپس مقرر ومعین نمود پیشتر از وی
در دیگر خلفای بنی امیہ نمازہا را موخر کردندی تا آخر وقت آن ولذلک قال محمد بن سیرین رح
کرحم اللہ سلیمان آغاز نمود خلافت خود را بخیر وختم خلافت خود نیز بخیر نمود افتتحہا باقامۃ الصلوۃ
لمیقاتہا الاولی وختمہا باستخلافہ لعمر بن عبد العزیز رح یعنی ختم نمود خلافت خود را بخلیفہ
ساختن ... در آخر ایام بوقت مرگ خود خلافت را بنام عمر بن عبد العزیز

[illegible]

در خلافت سلیمان بن عبد الملک

بن مروان و بعد از وی بنام یزید بن عبدالملک برادر خود معهود ساخته اند و آن کتاب مختوم کنانیده و جمله
خلافتش تا دو سال و هشت ماه بود پس بتاریخ دهم صفر سنه ۹۹ نود و نه بروز جمعه بعمر سی و نه سال در بعلی
چهل و پنج سال از قالب عنصری مرغ جانش پرواز نمود رحمه الله تعالی **تاریخ وفات سلیمان**

چون سلیمان شهٔ شاه اهل جاه | از جهان با خاطر پر غم برفت | سال تاریخ وصالش طرفه تر
گفت فقیر طالب از عالم برفت ۹۹

و در عهد او بعضی اکابر دین که درین خلافت وفات یافته اند قیس بن
ابی حازم - و محمود بن لبید - والحسن بن الحسین بن علی رض - و کریب مولی ابن عباس - و عبدالرحمن بن
الاسود النخعی و غیرهم رضی الله تعالی عنهم **در خلافت** بندهٔ صالح عمر بن عبدالعزیز بن مروان
بن حکم از بنو امیه رض حق اینکه از وقتیکه دخل مروان بن حکم شیطان مجسم از زمان حضرت عثمان رض در خلافت
اهل اسلام شده بسبب شرارت وی چه کبائر و جورها بود که بروی زمین وقوع نیافته حضرت عثمان از شرارت
وی شهید گشت مقاتله های شدیده در صحابه و تابعین هم از شرارت وی رو داده و خون ناحق حضرت علی رض
بذمه خود نهاد و فتنهٔ حضرات حسنین را همچنین میباید تصور نمود و در خطبهٔ جمعه و غیره سب حضرت علی رض از همون
سو جد گشت و تا وقتیکه وی یا اثر اختیاری وی (یعنی خلافت عبدالملک بن مروان که با ختیار و رضای
وی خلیفه شده بود) بروی زمین موجود بودند در هر آن و هر وقت ظلم یزیدی و جور حجاجی متلاطم
و موج زن بود و بعد از نابود و مضمحل شدن آن اگرچه آخر نطفه بجنس وی را اثری تام بود فاما آن طوفانهای
نوحانی ظلمها را آن قدر عروج نبود تا آنکه نوبت خلافت بندهٔ صالح عمر بن عبدالعزیز مجدد ملول عدالت
مرحومه (چنانچه در باب اول ازین کتاب بخوبی نگارش یافته) رسید که باز دورهٔ عدالت فاروقی را اصلاح
داده بروی زمینش گسترانید در خلفا و دیگر کتب سیر بوجه احسن مذکور است که عمر بن عبدالعزیز رض
خامس خلفای راشدین است و در حیات آورده که امام شافعی فرموده که خلفای راشدین پنج کسانند
ابوبکر و عمر و عثمان و علی و عمر بن عبدالعزیز رضی الله عنهم - بهر حال وی رض بسنه ۶۱ شصت و یک
یا سنه ۶۳ بمصر از بطن ام عاصم بنت عاصم بن عمر بن الخطاب رضی الله تعالی عنهم تولد یافت پس عمر رض جد وی است
از جهت مادرش و وی رض تابعی است جلیل القدر که از انس بن مالک رض و سائب بن یزید روایت میکند
و امام احمد فرموده که در تابعین کسی نیست که قولش حجت باشد مگر عمر بن عبدالعزیز رض چنانچه در حیات است
و بوقت خلافت ولید امیر مدینه گشته از سنه ۸۶ هشتاد و شش تا سنه ۹۳ نود و سه عهدهٔ امارت آنجا را

وفات بعضی بزرگان

در خلافت عمر بن عبدالعزیز

بخوبی انجام داد تا آنکه بموجب مضمون کَانَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رض یَقُوْلُ مِنْ وَلَدِیْ رَجُلٌ بِوَجْهِهٖ شَجَّةٌ یَمْلَأُ الْاَرْضَ عَدْلًا اخرجه الترمذی و در حیات آورده که بر پیشانی وی نشان زخم سم اسپ بود که در حالت طفلی وی را ازلت زخمی ساخته بود و ایضًا عَنِ ابْنِ عُمَرَ رض قَالَ كُنَّا نَتَحَدَّثُ اَنَّ الدُّنْیَا لَا تَنْقَضِیْ حَتّٰی یَلِیَ رَجُلٌ مِّنْ اٰلِ عُمَرَ رض یَعْمَلُ بِمِثْلِ عَمَلِ عُمَرَ رض اخرجه سنه ۹۳ نود و سه خود خلیفه گشت و مثل حضرت عمر رض گردید و در روی زمین در هر طرف آوازهٔ عدالت انداخت و در حیات آورده که وی رض قبل از خلافت لباس فاخره میپوشیدی و چون خلیفه شد آنرا ترک نمود تا آنکه مسلم بن عبد الملک گفت در مرضیکه وی از ان وفات یافت بعیادت وی رض رفتم پس دیدم که قمیص چرکین پوشیده خواهر خود زنش فاطمه بنت عبد الملک را گفتم که پیراهن امیر المومنین بشوی گفت خواهم شست انشاء الله تعالی پس بار دیگر چون بعیادتش رفتم پیراهنش را همچنان دیدم گفتم ای فاطمه ترا امر شستن قمیص امیر المومنین نکرده بودم چراکه مردم بعیادتش می آیند گفت والله وی را سوا ازین قمیص دیگر نیست پس چکنم و همین فاطمه زوجهٔ وی گفت بخدا از وقتیکه وی رض خلیفه گشته گاهی غسل نکرده نه از سبب احتلام و نه از جهت جنابت یعنی بسبب آنکه خونش خشک گشته بود بسبب کمال ریاضت و تشدد بر نفس خود و برآقارب خود که ظالمان بودند تشدد نمود و بسیار چیزها که از مردم در دست ایشان بود از ایشان گرفته بمالکانش رسانید و یا در بیت المال جمع نمود تا آنکه جمله اقارب وی از وی بیزار گشتند و او را زهر دهانیدند و غلامیکه او را زهر خورانیده بود از غلامان وی بود او را طلبیده فرمود ویحک برای چه مرا زهر خورانیدی گفت بسبب هزار دینار که بمن داده شده است فرمودش که آنرا حاضر آر پس غلام آنرا حاضر کرد حکم نمود که این را در بیت المال مسلمانان جمع کنید و آن خادم را حکم داد که بگریز بطوریکه ترا کسی نه بیند انتهی و وی رض سب و شتم حضرت علی رض که بنو امیه از شرارت مروان بن حکم شیطان مجسم در خطبهای جمعه وغیره درج کرده بود ابطالش نموده بیرون ساخت و بجایش آیهٔ اِنَّ اللّٰهَ یَاْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ الآیة داخل کرد و دیگر خوبیهای گوناگون از وی ترویج یافت. در تذکرة الموتی والقبور از تاریخ ابن عساکر آورده که از عمر بن عبد العزیز مروانی مروی ست که بودم من در کسانیکه ولید بن عبد الملک را دفن کردند پس دیدم که هر دو زانوی او با گردنش بسته شدند پس عمر بن عبد العزیز پند گرفت یعنی توبه کرد از آنچه مروانیان در حق امیر المومنین رض میگفتند و نیز ابن ابی الدنیا و فضل بن یونس روایت کرده که از عمر بن عبد العزیز پرسیده شد که پدر ترا و برادر تو ولید را که دفن کرده بود گفت فلان کس متعلق من گفته شد وی را که همان متعلق تو

حدیث بمن کرد که چون من آنمرا در قبر بنهادم و رفتم تا گره از کفن بگشایم دیدم که رویهای ایشان برگشته بود بسوی پشت انتهی بهر حال تا دو سال و پنجاه شش مدت خلافت ابوبکر الصدیق رضه عروس خلافت را بزیور عدل و انصاف پیراست آخر بتاریخ بیستم یا بست و پنجم شهر رجب سنه ۱۰۱ یکصد و یک بباعث زهر دهی اقربایش بعمر سی ۳۹ و نه سال و شش ماه بدیر سمعان بدار جاودانی انتقال فرمود اجلش گویا گوهر عدل را از مخزن دنیا همراه خود در ربود بنابران حضرت حسن بصری رح بدیدن نعشش مات خیر الناس فرمود در حیات الحیوان آورده وقتیکه وی را در دیر سمعان در قبر خود فرود آوردند یکایک باد سخت وزید که ناگاه از آن نامه مکتوب بخوشخطی تمام در افتاد که در آن مکتوب بود بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ بَرَآءَةٌ مِّنَ اللّٰهِ الْعَزِيْزِ الْجَبَّارِ لِعُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيْزِ مِنَ النَّارِ پس حاضران آن پرچه را در کفن وی نهاده باوی دفن نمودند **تاریخ وفات خلیفهٔ خامس**

عمر بن عبدالعزیز رض	چون عمر والا گهر عبدالعزیز	یافت از دنیا بوصل حق وصال
رحلتش صاحب بگو نامی بخوان ۱۰۱	هم مه نو کن رقم اے باکمال ۱۰۱	**ذکر بعضی اموات در خلافتش**

ابوامامه بن سهل بن حنیف - وخارجه بن زید بن ثابت - وسالم بن ابی الجعد - و کثیر بن سعید - و ابو عثمان بن المنهدی - و ابو الضحی وغیرهم رضی الله تعالی عنهم **در خلافت یزید بن عبدالملک** پسر بعد از وی رض ابن عم وی یزید بن عبدالملک بن مروان بن حکم که بسنه ۷۱ هفتاد و یک تولد یافته بود حسب قول سلیمان بن عبدالملک بعد از عمر بن عبدالعزیز خلیفه گشت و در عهد خلافت خود حکم داد که بسیرت عمر بن عبدالعزیز باید رفت چنانچه در حیات آورده آخر بسنه ۱۰۵ یکصد و پنج بعمر بیست ۲۹ و نه سالگی و بقولی سی ۳۸ و هشت سالگی و چند ماه انتقال نمود مدت خلافت وی چهار سال و چند ماه بود **ذکر بعضی موتی** درین خلافت ضحاک بن مزاحم - وعدی بن ارطاة وعطار بن یسار - و مجاهد - و ابن وثاب مقری الکوفه - و شعبی عالم عراق شیخ امام اعظم - و عبدالرحمن بن حسان بن ثابت - و ابو برده بن ابی موسی الاشعری رض وغیرهم - رضی الله عنهم - و حجاج یوسف الثقفی اظلم نیز درین خلافت راهی عدم شده چنانچه از سن تاریخ وفات وی هویداست **در خلافت هشام بن عبدالملک** پسر هشام بن عبدالملک بن مروان بن حکم که به سنه ۷۲ هفتاد تولد یافته بود بعد برادر خود یزید خلیفه گشت و به سنه ۱۰۷ یکصد و هفتم قیصریة الروم را بزور شمشیر فتح کرد تا آنکه بسنه ۱۲۵ یکصد و بیست و پنجم بعمر پنجاه ۵۳ و سه سالگی یا چهار سالگی بماه ربیع الآخر وفات کرد - مدت خلافت وی نوزده ۱۹ سال بود و در مرض موت خود حسب وصیت برادر خود یزید بن عبدالملک بعد از خود پسر وی را

فـ در وفات بعض بزرگان

فـ در خلافت یزید

فـ در وفات بعضی بزرگان

فـ در خلافت هشام

کرنام ولید بن یزید بن عبد الملک موسوم بود ولیعهد خود گردانید گویند که هشام عاقل ودانا وذی رای وصاحب حلم وکم شر بود مگر به بخل متصف وآن قدر مال را جمع کرد که هیچ خلیفه را پیشتر از وی میسر نشده چون فوت کرد ولید بن یزید ولی عهد وی بر الجمله اموال قابض گردید پس غسل وکفن وی نمود مگر بمال قرض وعاریت اللهم احفظنا من البخل وتنائجه لا مسالٍ

مال ممسک غرض سنگ تا شیر جو دیگ بدان		ور نه مخل فرق باید وقت بیرون زرعجان	

ذکر بعض اموات درین خلافت - سالم بن عبد الله بن عمر رضی الله عنه وطاؤس - وسلیمان بن یسار - وعکرمه مولی ابن عباس - وقاسم بن محمد بن ابی بکر رض - وحسن بصری - ومحمد بن سیرین - وابو الطفیل عامر بن واثلة الصحابی آخرهم موتا - وجریر وفرزدق شاعر - ومعاویه بن قره - ومکحول - وعطاء بن ابی رباح - وابو جعفر باقر - ووهب بن منبه - وسکینه بنت الحسین - واعرج بن قتاده - ونافع مولی ابن عمر - وابن عامر مقری الشام - وابن کثیر مقری مکه - وثابت البنانی بالموحدة ۱۲ - ومالک بن دینار - وابن محیص المقری - وابن شهاب الزهری وغیرهم رضی الله عنهم **فائدهٔ جلیله** درینجا چشم انصاف باید کشاد که بروایت مشهور عمر امام اعظم رح چهل وپنج ساله بود وبروایت نادره پنجاه وپنج ساله بوده وعمر ابو الطفیل رض را نیز ملحوظ باید داشت که آخرین صحابه رض بود که با وی قطعا امام را صحبت شده وتا حال نام اصحاب صحاح وغیره نیست وحالانکه ازینجا وضاعان حدیث جابجا پیدا شده اند پس اگر اصحاب صحاح تحقیق نموده باشند قابل آن نیست که با تحقیق وتدقیق سابقین مقابله نماید بلی برای متاخرین سندی میتواند شد اگر مخالف احادیث مذهب نباشد فافهم ودر خلافت ولید بن یزید پسر ولید بن یزید بن عبد الملک بن مروان ۱۲۵ سنه یکصد وبیست وپنج بعد هشام خلیفه شده فسق وفجور بحدی شروع نمود که بقصد خمر نوشی بر بام کعبه عازم حج گشت تا آنکه مردم عدو دین ویرا شمرده اهل دمشق بروی خروج نموده به سنه ۱۲۶ یکصد وبیست وشش بماه جمادی الاولی قتلش ساختند وسرش را از تن جدا ساخته در دمشق گردانیدند پستر بسور دمشق آنرا نصب نمودند چنانچه درحیات مست وخلافتش تا یکسال بود

تاریخ قتل ولید بن یزید	چون ولید پلید وزندیقی	سوی خود در نقاب قبر نهفت	جستم از دل چو سال او کیش
عقل عکسش ولید لعین گفت ۱۲۶			

ودر خلافت یزید الناقص پسر بجای وی ابن عم وی یزید بن ولید بن عبد الملک بن مروان بعد قتل ولید بن یزید خلیفه گشت وچون مشاهره فوج خود کم نمود بیزید الناقص ویرا نامیدند ودر دمشق بهفتم تاریخ ماه ذی الحجه بهمان سنه یکصد وبیست وشش بعمر سی وپنج سالگی وبقولی چهل سالگی یا چهل وشش سالگی بمرض طاعون وفات نمود ومدت خلافتش پنجاه ونصف شهر یا ششماه بود

در وفات بعضی بزرگان
در ذکر عمر امام اعظم
در خلافت ولید بن یزید
در خلافت یزید الناقص

در خلافت ابراهیم بن ولید و مروان الحمار پیشتر برادر وی یا ابراهیم بن ولید بن عبد الملک خلیفه گشت پس بتاریخ چهاردهم ماه صفر سنه ۱۲۷ یکصد و بست و هفت بعد از جدال و قتال امر خلافت را **بمروان الحمار** بن محمد بن مروانِ شیطان بن حکم سپرد نمود و در عرف عرب سر هر صد سال را حمار میگویند چون از زمانهٔ امیر معاویه بن ابی سفیان تا زمانهٔ سلطنت وی یکصد سال گذشته بود لهذا وی را بمروان الحمار مشهور ساختند تولد وی بسنه ۷۲ هفتاد و دو بود (ای از ابتدای سنه زمانه بود ۱۲) بعد شنیدن خبر قتل ولید بن یزید از جزیره از مینیه مدعی خلافت گشته بمحاربه ابراهیم موصوف پرداخت بعد از هزیمت و خلع ابراهیم بسنه ۱۲۷ یکصد و بیست و هفت خلیفه گردید اما بباعث کثرت مخالفت مخالفان استقرار غرض بر خلافت نماند آخر الامر بباعث خروج بنو عباس بروی بماه ذی الحجه سنه ۱۳۲ یکصد و سی و دو یا سنه ۱۳۳ بعمر پنجاه و شش سالگی در جنگ محاربه مقتول گشت مدت خلافت وی تا پنج سال بود ایشان همه از امیر معاویه رض تا اینجا از بنی اُمیّه بودند و مقام ایشان در شام بود و از ایشان چهارده نفر خلفا بودند اولین ایشان امیر معاویه بن ابی سفیان و آخرین آنان همین مروان الحمار و کل مدت خلافتِ ایشان هشتاد و سه سال و چهار ماه بود چه جمله میعاد خلافت ایشان تا هزار ماه بود (یعنی بعد از سپردگی خلافت ۱۲) و از اینجا مطلب معمای حل گشت که امام حسن بن علی رضی الله عنه در جواب کسیکه در وقت سپردن خلافت با ایشان رضی الله عنه گفت اترکت الخلافة فرمود لَیْلَةُ الْقَدْرِ خَیْرٌ مِّنْ اَلْفِ شَهْرٍ گویا از پیشتر حق تعالی بایشان مَا کَانَ وَمَا یَکُوْنُ معلوم کنانیده بود چنانچه در حیات الحیوان وغیره گفته پس از ایشان خلافت باولاد ابو الخلفا حضرت عبد الله بن عباس رضی الله تعالی عنهما منتقل گشت که بعباسیه مشهور اند و تختگاه ایشان بعراق بود و بغداد را آباد ساختند چنانچه در بستان فقیه سمرقندی است **تاریخ وفات مروان الحمار**

گردچون نام بنی اُمیّه ختم	بعد قتل خویش مروان از جهان	سال قتل او بنظر زخوبتر
لا بقا - تحریر کن سا قبال خوان ۱۳۲	قعدا و بعض ائمه از خلافت ولید بن یزید تا اینجا - السدی الکبیر	

و مالک بن دینار الزاهد و عاصم المقری و محمد بن المنکدر و ابو ایوب السختیانی و ابو الزناد و همام بن منبه وغیرهم رضی الله عنهم **در خلافت خلفای عباسیه** اول از خلفای بنو عباس که خلیفه گشت ابو العباس بود که بنام عبد الله بن محمد بن علی بن عبد الله بن حضرت عباس رض موسوم بود و به **سفاح** مشهور وی بسنه ۱۰۴ یکصد و چهار یا هشت بموضع حمیمه که از متعلقات بلقاست متولد گشته همانجا پرورش یافته بکوفه بروز جمعه سیزدهم ماه ربیع الاول سنه ۱۳۲ یکصد و سی و دو مردم بیعت خلافت

در خلافت ابراهیم و مروان الحمار

در بیان مطلب قول امام حسن رض

در خلافت خلفای عباسیه

از وی گرفتند چون خبرش بمروان الحمار رسید فی الفور تقبلش دوید اما هزیمت عظیم خورده سفاح خلائق بیشمار را از بنوامیه بقتل رسانید تا آنکه مروان الحمار را نیز مقتول گردانید کما مرّ آنفاً - پس ابوالعباس سفاح بماه ذی الحجه سنه ۱۳۶ یکصد وسی وشش بعمر سی ودو سال وشش ماه بمرض جدری وفات یافت ایام خلافتش چهار سال و نه ماه بود **تعداد بعضی اموات** از بزرگان دین درین خلافت - زید بن اسلم وعبدالله بن ابی بکر حزم - وربیعة الرائی فقیه اهل مدینه - وعبدالملک بن عمیری - ویحیی بن ابی اسحق الحضرمی وغیرهم رضی الله عنهم **در خلافت ابوجعفر الدوانقی** پس بجایش ابوجعفر الدوانقی عبدالله بن محمد برادر کلان سفاح مذکور که بمنصور مشهور بود خلیفه گشت به سنه ۱۳۷ یکصد وسی وهفت بعد سفاح بر سریر خلافت نشست به سنه ۹۵ نود وپنج تولد یافته جد خود را باحیات یافته بود گویند که چون با مردم بدانگ و دانگ محاسبه میگرفت بمنصور دوانگی و دوانقی موسوم کردند - چون خلیفه گشت مردان عزیز را بقتل رسانید تا امام اعظم رض را بحیلهٔ قضا تبا زیانها نهاده آخر الامر در حبس وی را بند ساخته شهیدش ساخت کما سیجیٔ انشاء الله تعالی و بروایت محمد بن علی الخراسانی منصور منجمین را بدرگاه مقرب نمود واکثر عمل را باحکام نجوم گذاشت وکتب سریانیه وعجمیه را بزبان عربی ترجمه کنانید و به سنه ۱۴۱ یکصد وچهل ویک قائلین تناسخ را بقتل رسانید **وبقول** امام ذهبی به سنه ۱۴۳ یکصد وچهل وسه در خلافت وی علمای اهل اسلام آن زمان بتدوین وتالیف وتصنیف کتب شروع نمودند وقبل ازین ائمه بزور حفظ خود وبسبب کت قرب زمانهٔ بابرکت کلام میگفتند واحکام جاری میکردند پس ابن جریج در مکه ومالک بمدینه واوزاعی بشام وابن ابی عروبه وحماد بن سلمه وغیرهما در بصره ومعمر در یمن وسفیان الثوری در کوفه تصانیف ساختند وابن اسحق مغازی را وامام ابوحنیفه فقه وقیاس را تصنیف فرموده یعنی اجتهاد واستنباط نمود - وبعد ازان هشیم واللیث وابن لهیعه بعده ابن مبارک وامام ابویوسف وابن وهب وغیرهم تصانیف ساختند رضی الله عنهم اجمعین الغرض تدوین حدیث وتفسیر وتواریخ بکثرت گشت واز آنها بنای شریعت استحکام گرفت - وبه سنه ۱۴۵ یکصد وچهل وپنج محمد وابراهیم هر دو برادر پسران عبدالله بن حسن بن حسین بن علی رضی الله عنهم بر منصور خروج کردند اما مغلوب شده باجماعت کثیر از اهل بیت ودیگر علمای عزیز رض که تائیدشان مینمودند وجواز خروج را بر منصور فتوی داده بودند مقتول شدند انا لله وانا الیه راجعون وچون امام ابوحنیفه رض نیز تائید اهل بیت شامل وشریک بود منصور وی را نیز بحیله با زهر وغیره شهید نمود بطریق

در وفات بعضی بزرگان

در خلافت منصور

ابتدای تدوین کتب اسلام

اجمال تفصیل این معرکها اینکه بعد از انقلاب دولت بنو امیه بسنه ۱۳۲ھ چون تقرر سلطنت بخلفای عباسیه رونمود
ایشان برای استقرار دولت خود قبور خلفای بنو امیه را کنده استخوانهای ایشان را سوزانیدند فاما چونکه
سلطنت هذا جدید بود تاهم جابجا صورت بغاوت در مردم رومی نمود برای فرونشانیدن این فتنها سفاح
و نیز برادرش منصور حد اعتدال را فروگذاشت و علم جور و ظلم بسیار افراشت از انجمله منصور از کمال بی رحمی
خاندان سادات را برباد داد و هر قدر که در ایشان ممتاز بود بجور و ستم زیاده گرفتار گردید تا آنکه محمد بن ابراهیم
که در حسن و جمال یگانهٔ روزگار بود و از بهجت بجمد و ببلج در مردم نامدار بود وی را زنده بدیواری در کرده بنیادی
بروی بر آورد آخر الامر چون این فرقهٔ مظلومه بتنگ آمدند بسنه ۱۴۵ھ سید **محمد نفس ذکیه** با جمعیت چند مردم از
مدینهٔ منوره خروج نمود و بعد از چند روز چون جمعیت کثیر گشت کبرای انام و علمای اعلام تا آنکه امام مالک رض نیز فتوی
دادند که بیعت منصور جبراً از مردم رونموده و دعوی خلافت نفس ذکیه برحق ست اما بحکم قضا در ماه رمضان بسنه ۱۴۵ھ
در میدان جنگ مقتول گشت بعد از ان برادرش ابراهیم علم خلافت برداشت و با منصور چنان مقابلها
نمود که حواس منصور برجا نماند و گویند که درین واقعه منصور تا دو ماه جامهٔ بدن خود را تبدیل ننمود و چونکه ابراهیم مرد
شجاع و از علمای نامی بود بدعوی خلافت وی از هر طرف صدای لبیک از مردم برخاست خاص در کوفه
قریب یک لک مردم با وی بجان دادن مستعد گشتند اکثر علما و فقها با وی نیز همدم و همقدم شدند امام ابو حنیفه رض
از آغاز غایت بی اعتدالی عباسیان را میدید از زمانهٔ سفاح رای وی رض آن بود که ایشان شایان نصب خلافت
نیستند چون بسنه ۱۴۵ھ ابراهیم علم خلافت برداشت با دیگر پیشوایان امام ابو حنیفه رض نیز تائید وی نمود درین
باره در نامهٔ دانشوران خط امام صاحب رض را که با براهیم رض نوشته بود نیز درج کرده بدینعبارت اَمَّا بَعْدُ فَاِنِّیْ قَدْ
جَهَّزْتُ اِلَیْکَ اَرْبَعَةَ اٰلَافِ دِرْهَمٍ وَلَمْ یَکُنْ عِنْدِیْ غَیْرُهَا وَلَوْلَا اَمَانَاتُ النَّاسِ عِنْدِیْ لَلَحِقْتُ
بِكَ فَاِذَا لَقِیْتَ الْقَوْمَ وَظَفِرْتَ بِهِمْ فَافْعَلْ كَمَا فَعَلَ اَبُوْكَ فِیْ اَهْلِ صِفِّیْنَ اُقْتُلْ مُدْبِرَهُمْ
وَاَجْهِزْ عَلٰی جَرِیْحِهِمْ وَلَا تَفْعَلْ كَمَا فَعَلَ اَبُوْكَ فِیْ اَهْلِ الْجَمَلِ فَاِنَّ الْقَوْمَ لَهُمْ فِئَةٌ یعنی چهار هزار درم
نزد تو روانه ساختم که درین وقت همین قدر موجود ست و اگر امانتهای مردم نزدم نبودی هر آئینه باشما لحق
شدمی و چون بر دشمنان ترا فتح شود هر پسپا کن با ایشان آنچه حضرت علی پدر تو با اهل صفین کرده بود که
گریزنده و زخمی ایشان همه را بکش و مکن با ایشان آنچه پدر تو در حرب جمل جائز داشته بود چرا که مخالفان ترا
جماعت بسیار ست. بهر حال ابراهیم از بی تدبیری خود شکست خورده در بصره با کمال دلیری مقتول گشت

بعد از قتل وی منصور بطرف معاونان ابراهیم متوجه گشت و از جملهٔ معاونانِ ابراهیم یکی امام ابوحنیفه رض نیز بود
و در ۱۴۶ سنه منصور ببغداد رسیده بنام امام ابوحنیفه رض فرمان روانه کرد که فوراً بپای تخت حاضر شود منصور اگرچه از
پیشتر ارادهٔ قتل وی کرده بود تاهم بهانهٔ میجست چون امام بدرگاه منصور حاضر گشت ربیع حاجب منصور
امام رض را بدین الفاظ حاضر نمود که امروز در دنیا از همه عالمِ کلان و فقیه بزرگ همین ست منصور از امام رض پرسید
که علم را از که آموختی امام اعظم رض اسمای اساتذهٔ خود که سلسلهٔ شاگردی ایشان تا بصحابهٔ کبار می رسید یاد فرمود
چنانچه بالتصریح در ما قبل گذشت پس منصور عهدهٔ قضا برای امام تجویز نمود چنانچه تفصیل آن در سلسلهٔ وفات
امام رض بفضله تعالی می آید و بعد از انکار منصور هرچند که امام رض را نظربند نمود مگر هیچ امری خلافِ ادب و تعظیم امام را
با امام رض نمیتوانست کرد و در حالتِ حبس نیز سلسلهٔ تعلیم امام قائم و جاری بود امام محمد رح که بازوی فقه
حنفی ست اکثر تعلیم از امام رض در حالت حبس یافته و باوجود نظربند بودنِ امام رض منصور را از وی اندیشه
و خوفی بود آخر الامر بنوشانیدن زهر یا بدیگر تکالیفِ بسیار امام را شهید ساخت چنانچه می آید در ۱۴۸ سنه یکصد
و چهل و هشت جمیع ممالک برای منصور مسخر گشت و رعبش بر قلوب خلائق جا گرفت در ۱۵۰ سنه یکصد و پنجاه امام
اعظم رح را بسبب عداوات نهانی چندگونه بحیلهٔ قضا محبوس کرده شهید ساخت در ۱۵۸ سنه یکصد و پنجاه و هشت
بذریعهٔ نائب خود در مکه حضرت سفیان ثوری و عباد بن کثیر را محبوس گردانید هرچند که مردم خوف خوردند که
هر دو بزرگواران نیز مانند ابوحنیفه بعد از آمدن منصور بحج مقتول گردند (از ینجاست که در مذمت منصور گفته شده ص
منصور بندوی صرف شدید ؛ مفعولِ ثلاثی مجرم) الا مشیت ایزد بعد ورود به بیر میمونه که از مکه بچند امیال واقع
است در حالیکه محرم بحج بود بماه ذی الحجه ۱۵۸ سنه یکصد و پنجاه و هشت اجلش استقبال نموده بعمر شصت و سه
سالگی وفات نمود و آن هر دو بزرگوار از حق تعالی نجات بخشید ایام خلافت وی بیست و یکسال و یازده
ماه و چارده روز بود شمار اموات خلافت وی سهل بن ابی صالح - والعلا بن عبدالرحمن و خالد بن در وفات بعضی بزرگان
یزید المصری الفقیه - و ابو حازم سلمه بن دینار الاعرج - و عطا بن ابی مسلم الخراسانی - و سلیمان الاحول - و یحیی
بن سعید الانصاری - والکلبی - و ابن اسحق - و جعفر بن محمد صادق - و اعمش - و محمد بن عجلان المدنی
الفقیه - و محمد بن عبدالرحمن بن ابی لیلی - و ابن جریج - و امام ابوحنیفه - و حجاج بن ارطاة - و عاصم الاحول -
و ابن شبرمة الضبی - و مقاتل بن حبان - و مقاتل بن سلیمان - و هشام بن عروه - و ابو عمرو بن علا -
و اوزاعی و غیرهم رضی الله عنهم اجمعین **در خلافت مهدی** پسر بجالیش مهدی ابو عبدالله در خلافت مهدی بن منصور

محمد بن منصور که در حین حیات ولیعهد خود ویرا ساخته بود بیازدهم ذی الحجه ۱۵۸ھ سنه خلیفه گردید- تولد وی بسنه ۱۲۱ھ
یکصد و بیست یا بیست و شش گشته در سنه ۱۵۸ھ در بغداد بجای پدر خود بر سریر خلافت بنشست- و در سنه ۱۵۹ھ
یکصد و پنجاه و نه هادی- بعده هارون رشید هر دو پسران خود را بعد از خود ولیعهد ساخت و در روم بکثرت
فتوح فائز گردید- و زنادقه را حسبةً حسبةً مباحثه ها نموده بقتل رسانید و بجواد وی بکمال مشهور بود تا آنکه
گفته شده که پدر وی خَلَّفَ فِی الْخَزَائِنِ مِأَةَ اَلْفِ اَلْفِ دِرْهَمٍ وَسِتِّیْنَ اَلْفَ اَلْفِ دِرْهَمٍ یعنی
یک کرور شصت لک درم راگذاشت مهدی آنجمله را متفرق ساخت چنانچه در حیات ست آخر الامر بتاریخ
بست و دوم محرم الحرام سنه ۱۶۹ھ یکصد و شصت و نهم بعمر چهل و دو سال و شش ماه و یا چهل و سه سالگی مسموماً
وفات یافت ایام خلافت وی ده سال و چند ماه بود و بقولی در شکارگاه اسپ را در پس آهو صیدی بتیزی
میراند تا آنکه از دیوار خرابه که در انجا بود پیشتش چنان ضرب رسید که صلبش مدقوق گشته فوراً بمرد
تعداد بعضی بزرگان دین که درین خلافت وفات یافته- شعبه- و ابن ابو ذئب- و سفیان الثوری-

خلافت هادی

و ابراهیم بن ادهم الزاهد- و داود و الطائی الزاهد- وغیرهم رضی الله تعالی عنهم اجمعین
تولد هادی موسیٰ بن مهدی بن منصور در والنعی ب سنه ۱۴۷ھ یکصد و چهل و هفت بموضع رَیّ وقوع یافته بعد پدر خود
ب سنه ۱۶۹ھ یکصد و شصت و نه خلافت یافت حسب وصیت پدر خود نسل و تبار زنادقه را منقطع میساخت تا آنکه
ب سنه ۱۷۰ھ یکصد و هفتاد در بغداد بچهاردهم ماه ربیع الاول بعمر بیست و چهار یا قریب به پنج سال بسبب موت خود
خلافت را گذاشت مدت خلافت وی یک سال و چهل و پنج روز یا دو ماه و یک سال بود- امام نافع قاری
در خلافت وی وفات یافته

در خلافت هارون الرشید

هارون رشید بشب وفات برادر
خود هادی ب سنه ۱۷۰ھ یکصد و هفتاد بر سریر خلافت جلوه داد و بهمان شب مامون پسر ش متولد شد
و این شب عجیب بود که مثلش در بنی عباس نیامده- چرا که خلیفهٔ دران گذشت- و خلیفهٔ دران بسریر خلافت
نشست- و خلیفهٔ دران از کتم عدم بیرون جست و تولد یافت- فی الجمله هارون علم و اهل علم را خوب نواخت
چنانچه با هر دو پسران خود امین و مامون برای شنیدن موطای امام مالک نزد وش رسید و ویرا نزد خود نطلبید
و چون خبر موت ابن مبارک شنید چنان محزون و مغموم گردید که خود بتعزیتش نشست و اولاد اعیان خود را
نشانید بقول جاحظ رحمه هارون رشید را چند خوبیها چنان مجتمع گشته بود که کسی دیگر را همچنان بدست نیامد
یکی وزرایش- دوم قاضیش امام ابو یوسف رحمه سوم شاعرش مروان بن ابی حفصه چهارم

فائده در وفات بعضی بزرگان
در خلافت هادی
فائده در وفات امام نافع
در خلافت هارون الرشید
فائده در اجتماع چند چیز نادره به هارون

ندیمش عباس بن محمد عم پدرش **پنجم** حاجبش فضل بن ربیع **ششم** مغنیش ابراهیم موصلی **هفتم** زوجه‌اش زبیده۔
و چونکه در زمان وی افراق اهل بدع و وضاعان حدیث بکثرت شده بودند پس هر که قرآن را مخلوق گفتی و یا مانند آن
دیگر اقوال بر زبان آوردی هرگاه که بر ایشان ظفر یافتی بلا تاخیر گردن ایشان میزدی و شنیدن وعظ گریه
نمودی و در شهادت فی سبیل الله اشتیاق خود بکثرت ظاهر ساختی در حیات آورده که باوجود بزرگی و عظمت
مملکت خود خوف خدائی بکمال میداشت و در هر شبانروزی صد رکعت نماز خواندی و از مال خالص خود هزار درم
تصدق نمودی و معرفت بعلوم خوب و جید میداشت **روزی** ابومعاویه ضریر رحمه به پیش هارون مباحثه
موسیٰ با آدم علیهما السلام ذکر میکرد و از اشراف قریش مردی در انجا بود بطریق انکار از وی ندای آین لقیه برآمد هارون
از غضب بخود لرزید و قائل را بموجب طعن بر حدیث زندیق تصور ید فی الفور برای قتلش نطع و شمشیر طلبید
ابا بشفاعت ابومعاویه او را بخشید۔ **پس** از چنین دیانت هارون رشید صاف ظاهر است بطلان انچه متعنتین
برای توجه در شان قاضی امام ابو یوسف اصل قصه را بتغییر و تبدیل داده و افترابندی را در ان بکار برده پس
شیعیان منش در تقیه کردن۔ و یهود کیش در حسد ورزیدن یعنی لا مذهبان هندوستان در رسائل خود آنرا
اشتهار داده بلکه طشت از بام ساختند و از هزارها هنر امام ابو یوسف خاموش مگر ازین یک نقص امام بکمال
جوش و خروش و از عیوب نفس خود سراسر فراموش خوبی ایمان ایشان ازینجا دریافت باید نمود۔

کار شیطان میکند نامش ولی	گر ولی این است لعنت بر ولی	

و آن اینکه سلفی در طیورات خود
از ابن مبارک رحمه آورده که چون هارون بسریر خلافت استقرار یافت دلش از عشق کنیز پدر خود تافت اما
آن کنیز باستفراغ شهوتش تن در نداد و ندای موطوئیت پدرش در داد چون آن هارون بر ان مفتون بود استفتای
جواز از قاضی ابو یوسف طلبید پس ابو یوسف بجواز قضای شهوتش از انچنان داد که شهادت یک کنیز معتبر نبود
پس ابن مبارک رحمه متعجبا گفت که من درین سه کس از که تعجب نمایم ازین ظالم خونریز که حرمت پدر را ضائع ساخت
آیا در تمامی مملکت خود وی را کنیز دیگر بدست نمی آمد و یا ازین زن کنیز که ناقصات العقل و الدین کمتر ترس خدا باوجود
رغبت امیر المومنین در وی از وی اعراض نمود۔ و یا ازین فقیه زمان و قاضی جهان که اینچنین فتوی دلو انتهی
بطریق ایجاز و نعش بچند وجه ممکن است **اما اولا** تصحیح نقل بلا تغییر و تبدیل از اصل و اقعیاید که همین نقل
از تقوی هارون و نیز ظاهرا از تقای قاضی القضاة اهل اسلام روی زمین بمراحل بعید است۔ چه بعید کاز
معاندین و زنادقه و مفسدین دران برای توجه شان هارون و یا قاضی ادراجی رفته باشد نمی بینی که ابن ابی عصمت

طعن ۵ [illegible]

لطیفه

که محدث و صالح بود برای رد فقه ابوحنیفه چه قدر احادیث وضع یافته بود چنانچه در باب اول از بستان شاه عبدالعزیز رحمه
نقلش آورده ام چون محدثین صالحین در حسد فقه ابوحنیفه از وعیدات وضع حدیث خوفی نخوردند فسا می
معاندین و زندیقان ملحدین را که می رسد ؎ لَیْسَ مُشْتَرِی الْاَمْلَاکِ مُشْتَرِی الْاَفْلَاکِ
(نیست خریدار ملکها مانند مشتری آسمانها)
ع چه نسبت خاک را با عالم پاک | و ثانیاً همین معنی ظاهر می نماید سکوت ابن مبارک از تبلیغ احقاق
حق با وجودیکه وی رحمه از اجلهٔ ثقات و متعبدان حق تعالیٰ بود که بسال حرم برای جهاد کفار علی الدوام رفتی
پس از احداث اینچنین منکری در حکومت اهل اسلام چگونه سکوت ورزیدی و ثانیاً با مکان فی مکه خود را از احقاق
حق پیش خلیفه یا مفتی فارغ نساختی با وجودیکه هارون خلیفه را نسبت بایں رحمه خوش اعتقادی بحدی بود که
برای رد قول زندیقی که بوقت قتل خود اقرار بوضع احادیث کثیره کرد گفت کافی ست ما را از ابن ابو اسحاق
و ابن مبارک چنانچه قبیل باب دوم درج کرده شد **و اما ثانیاً** بفرض تسلیم تصحیح نقل میگوییم که در مثل انفصال
اینچنین قضیه ها حق تعالیٰ فرموده وَاسْتَشْهِدُوْا شَهِيْدَيْنِ مِنْ رِّجَالِكُمْ الآیة و نیز وَاَشْهِدُوْا ذَوَیْ
عَدْلٍ مِّنْكُمْ الآیة پس ابویوسف را از روی شرع دیگر وجه وجیه کجا بود که بلا علم و اطلاع کسی دیگر از احرار ذوات
قول کنیز را بر کلام ربانی مقدم داشتی این کار آن بزرگواران نبود بلکه مذهب همین مدعیان عمل بالحدیث
است که بعض رای خود و خیال اینان فرضی دستهار آیات و احادیث کثیره صاف مینمایند **و اما ثالثاً** بموجب
اِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيْمٌ که با وجود عزیز بودن شوهر زلیخا طلبگار غلام خود میبود ـ چه معلوم شاید که یکی از امرای
عباسیه عاشق ورزیده باشد و از پیشتر برای رسیدن بوی و آزادی خود از چنگ خلیفه همین حیله را آموخته باشد
پس نزد قاضی و یا خلیفه از پشیمانی استفسار حال وی آواز اَلْئٰنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ اَنَا رَاوَدْتُّهٗ عَنْ
نَّفْسِهٖ وَاِنَّهٗ لَمِنَ الصّٰدِقِيْنَ بر آمده باشد پس لامحاله همین فتوی دادنی بود ورنه خود کی میتواند که
بقول زنی ـ نی بلکه کنیزی چنین خلیفهٔ متشرع و قاضیِ متورع مطعون گردند **اما رابعاً** اگر امام ابویوسف
بباعث عدم قبول قول کنیز قابل لعن و طعن میگردد پس حضرت عمر رضه بموجب ردِّ شهادتِ حضرت فاطمه بنت
قیس که حُرّه و صحابیه بود سزاوار تر بلعن و طعن میتواند شد اَلْعِيَاذُ بِاللّٰهِ چنانکه در کتب اصول و حدیث ست
که فاطمهٔ مذکوره گفت که شوهرم مرا بسه طلاق مطلقه ساخت و آنحضرت صلعم برای من بر وی سکنی و نفقه مقرر نفرمود
حضرت عمر رضه قولش رد کرده گفت که نمیگذاریم کتاب الله و حدیث رسول الله صلعم بقول زنی نمیدانیم که راست
میگوید یا دروغ و یاد داشت معامله را یا فراموش کرد انتهی پس چونکه شهادت زن صحابیه حُرّه مردود گردید

قول کنیزی جاهله را که می پرسد **اما خامساً** اگر قول زنان معتبر و قابل اعتبار گشتی پس قول زلیخا معتبر تر بودی

نه قول کافری (یعنی عزیز مصر شوهر زلیخا) که حق تعالی نقل آن میکند وَاسْتَغْفِرِيْ لِذَنْۢبِكِ اِنَّكِ كُنْتِ مِنَ الْخَاطِئِيْنَ **اما سادساً** برین چنین اقوال منقوله غیر معتبره بلاسند گاهی اینچنین بزرگواران قابل طعن نمیگردند اینچنین اقوال در مقام مدح قبول و در مذمت عند الشرع غیر مقبول **اما سابعاً** جناب مولانا مولوی محمد اشرف علی صاحب مدظله العالی در جوابش چنین فرموده که قول امام ابو یوسف رح اَتَقْبَلُ قَوْلَ الْمَرْاَةِ الْوَاحِدَةِ مر هارون رشید را بطریق استفهام استقراری ست نه استفهام انکاری پس بدین صورت خدشهٔ وقوع نیافت حُذْ هٰذَا **الحاصل** هارون رشید ۳ جمادی ۱۹۳ سنه یکصد و نود و سه بماه صفر بمرض بطبرس بعمر چهل و هفت یا پنج سالگی وفات یافت مدت خلافت وی بیست و سه سال و چند ماه بود **تاریخ رحلت هارون رشید**

کرد رحلت چو از جهان فنا | شاه هارون رشید با اقبال
سال تاریخ رحلتش گفتم | جلوه گر شد جمیل اهل جمال (۱۹۳)

تعداد بعضی بزرگان دین که درین خلافت وفات یافته امام مالک بن انس که ولادتش در ۹۵ سنه و وفاتش در ۱۷۹ سنه یا ۱۸۱ سنه بود چنانچه ازین قطعه هویداست

هست تولید او مجید ازل (۹۵) | والی اولیا و اهل جهان
آن امامیکه مالک دین ست | بود مخدوم و مقتدای زمان
سال وصلش بخوان امام زمن (۱۷۹) | سالک اهل دل دگر بخوان (۱۸۱)

ولیث بن سعد۔ وابو یوسف صاحب ابو حنیفه وقاسم بن معن۔ ومسلم بن خالد زنجی (شیخ امام شافعی) ونوح الجامع۔ وابو اسحق الفزاری۔ وعبد الله بن المبارک وابراهیم بن یحیی شیخ شافعی۔ واسد الکوفی من کبار اصحاب ابی حنیفه رض۔ واسماعیل بن عیاش۔ وبشر بن المفضل وجریر بن عبد الحمید۔ وزیاد البکائی۔ وسلیم المقری صاحب حمزه۔ وسیبویه امام العربیة۔ وکسائی شیخ القراء والنحاة ومحمد بن الحسن صاحب ابی حنیفه هر دو بیک روز ودر میان ایشان قرابت نیز بود۔ وعیسی بن یونس السبیعی وفضیل بن عیاض۔ وابن السماک الواعظ۔ وحضرت امام موسی کاظم۔ وهشیم۔ ویونس بن حبیب النحوی۔ وصعصعة بن سلام عالم اندلس اَحَدُ اَصْحَابِ الْمَالِكِ وابو بکر بن عیاش المقری وغیرهم رضی الله عنهم **در خلافت امین بن هارون** پسر بعد از هارون رشید پسر کلان وی امین که در ۱۷۱ سنه یکصد و هفتاد و یا هفتاد و یک از شکم سیده حضرت زبیده تولد یافته بود و نامش محمد ۱۹۸ سنه یکصد و نود و هشت خلیفه گشت در حیاة الحیوان از کسائی آورده که هارون رشید مرا برای تعلیم و تادیب امین۔ محمد۔ و مامون۔ عبد الله هر دو پسران خود والی نمود پس در تادیب ایشان بر ایشان تشدد نمودم خاصةً بر امین۔ پس روزی خالصه کنیز زبیده بمن آمد و گفت که سیده من بعد از السلام میگوید که زمی

در وفات هارون رشید

سن تولد و وفات امام مالک

در خلافت امین بن هارون

وترفق کن به پسرم محمد که من بروی کمال ترفق میکنم که جگر گوشهٔ من ست بوی گفتم که این امر ممکن نیست چراکه
محمد بعد از پدر خود هم بحکم وی خلیفه خواهد شد (یعنی در تادیب وی تعجیل بد کارست) خالصه گفت که برای رقت
سیدهٔ من سببی دیگرست و آن اینکه در شبیکه سیدهٔ من زبیده ویرا تولد میکرد خوابی دید که چهار زنان نزد وی
آمده ویرا از پیش و پس و راست و چپ گرفتند پس زنیکه از پیش بود گفت که این مولود کم عمرست
(و همین باعث ترفق زبیده بود) بزرگ کبیر تنگ سینه و آهی کار بزرگ گناه شدید العذر - و پسین گفت پادشاه
مبذر متلف ست قلیل الانصاف کثیر الاسراف - و همچنین هر دو زنان دیگر ویرا باوصاف ردیه موصوف
نمودند پس خالصه گریست و گفت یا کسائی آیا چیزی نفع می دهد حذر از قدر - و بود امین بسیار بازی کننده
مبذر اموال و بمصالح خلافت نمی پرداخت انتهی اما امام احمد حنبل رضی در حق وی فرمود لَاِنّی اَرْجُوْ
اَنْ یَرْحَمَ اللّٰهُ الْاَمِیْنَ بِاِنْکَارِهٖ عَلٰی اِسْمٰعِیْلَ بْنِ عُلَیَّةَ فَاِنَّهٗ اُدْخِلَ عَلَیْهِ فَقَالَ لَهٗ یَا ابْنَ الْفَاعِلَةِ
اَنْتَ الَّذِیْ تَقُوْلُ کَلَامُ اللّٰهِ مَخْلُوْقٌ آخر الامر در ۱۹۸ه یکصد و نود و هشت بماه محرم الحرام بعمر بیست
و هفت یا هشت سالگی از دست لشکر طاهر بن الحسین که برای مقاتلهٔ اش از طرف مامون بن هارون که از امین
خرد بود بروی در آمدند مقتول گشت مدت سلطنت وی بروایت اشهر چهار سال و هشت ماه بود -
وفیات بعضی بزرگان
ببغداد و بعضی کبار متوفین درین خلافت اسمعیل بن علیه معتزلی - و شقیق البلخی الزاهد - و ابو معاویة الضریر
و عبد اللّٰه بن الکثیر المقری و عبد اللّٰه بن الواهب صاحب امام مالک و غیرهم رضی اللّٰه تعالے عنهم

در خلافت مامون بن هارون

انقلابات در زمان مامون بن هارون
در خلافت مامون بن هارون پسر بجای امین برادرش مامون که عبد اللّٰه نام داشت
بسنه ۱۹۸ه یکصد و نود و هشت خلیفه گشت تولد وی از شکم جاریهٔ بد شکل مراجل نام بسنه ۱۷۰ه یکصد و هفتاد
بشب خلافت هارون رشید وقوع یافته و قصهٔ تولد ویرا در حیات چنین آورده که روزی مامون
بعد از قتل امین بر زبیده مادر امین گذشت دید که لبهای خود می جنبانید بچیزیکه در فهم مامون نیاید گفت
گرامی مادر مرا بد دعائی میدهی بسبب آنکه پسرت را کشتم و مملکت ویرا سلب نمودم گفت لی بخدا یا امیر المؤمنین
مامون گفت دیگر چه گفتی زبیده گفت مرا معاف کن مامون بعجز گفت که ضرر بالعرود خبر وه از آنچه گفتی زبیده
گفت قَبَّحَ اللّٰهُ الْمُلَاحَّةَ تقبیح کند حق تعالی زنی را که الحاح و عاجزی کرده شود مامون گفت این
چگونه باشد گفت بوجه آنکه روزی با امیر المؤمنین رشید شطرنج میباختم پس وی بر من غالب آمد پس
مرا حکم داد که از جامه مجرد شده و رقص پیش وی برهنه دور کنم هرچند که عجز کردم معافم نکرد پس کردم آنچه

امرش بود پسر بازمرا بطرف شطرنج طلبید پس غالب آمدم بروی پس گفتم او را که در مطبخ رفته و هر آن کنیز که
قبیح تر باشد باو مجامعت نماید هر چند که از من معافی خواست معافش نکردم پس در عوض آن مرا
خراج مصر و عراق بخشید قبول نکردم و گفتم بخدا که هر آئینه این را خواهی کرد وی از آن انکار آورد
پس دستش را گرفته تا مطبخش در آوردم پس هیچ کنیزے بد شکل و ناپاک و بد خلق از مراجل مادر تو ندیدم
پس گفتم که این را وطی کن همچنان کرده تا آنکه از آن وطی وے حمل تو ماند و مادرت مراجل از آن
ترا زائید پس من خود بودم سبب قتل پسر خود پس پشت گردانید مامون و گفت لعن الله الملاحۃ

الغرض مامون حسب اعتقاد و ایمای استاد خود اسمٰعیل بن عُلَیَّہ که ذکرش در خلافت امین حالا از امام
احمد رح گذشت قرآن را مخلوق گفت - و کلام بخلق قرآن در زبان وی پدید آمده - وخلق الله الخلق
قرآن برانگیخت و هر که از آن انکار آوردی بسخت ترین عذاب او را گرفتار کردی چنانچه ذکر امام احمد رح
در تذکرۂ خلافت معتصم می آید از اینجا اهل اسلام و اهل ایمان را اعتبار گرفتن لازم ست که
اولاد خود را از مردم بد مذهب تعلیم نمایند از خوبی استادان ست که درین زمان تمام هندوستان بلکه
جمله جهان از فتنها پرست اگر در خانہ کس ست حرفی بس ست - ونعم ما قیل ؎

در مجلس خود راه مده همچو منی را	افسرده دل افسرده کند انجمنی را

علمای کبار و فقهای دیندار و فضلای امصار را جمع کنانیده بر اعتقاد
داشتن مخلوقیت قرآن مجبور ساخته حتی که از شمشیر ترسانیدند تا آنکه نائب وی امام احمد را گفت
مَا تَقُوْلُ فِیْ کَلَامِ اللّٰهِ قَالَ کَلَامُ اللّٰهِ ثُمَّ قَالَ لَا اَحْسَنُ اَمَخْلُوْقٌ هُوَ قَالَ کَلَامُ اللّٰهِ وَلَا اَزِیْدُ عَلٰی هٰذَا
چند بار درین گفتار رفتار نمود مگر امام احمد رح بغیر ازین تکرار چیزی اختیار نکرد فاما علمای دیگر جبراً از روے
تقیۃً اقرارش نمودند و در آخر اسحٰق بن ابراهیم نائب مامون چون دید که علمای دیگر جبراً اقرارش میکنند مگر
اعتقادش نمیدارند ایشان را و نیز امام احمد را مقید کرده نزد مامون در روم برای قتل روانه ساخت
مگر منتقم حقیقی آنها را از آن آفت نجات بخشید که خود اجل را بر مامون فرستاد - و چونکه مامون از شکم
جاریۂ زبیده بود و ازین باعث برادرش خلیفه امین وغیره هجو ش کردندی در عهد خلافت خود خواست
که این ذلت را از خود بوجهی دور نماید بنا بران قرابت مصاهرت خود با اهلِ بیت ورزید تا ازین ذریعه
همه بدنامیها از وی برطرف شود مگر بحیلهای بسیار آنرا حاصل نموده برای خوشنودی اهلِ بیت
خونِ فاکرِ خیر امیر معاویه رضہ صحابی را برخلاف شرع هدر شمرد و مذهب اهلِ تشیع را کمال دوست داشت

ف: کلام مخلوق قرآن از مامون است

ف: نابکاران نیز شیعیان بمذهب تعلیم اولاد

ف: حرج از امام احمد و اقرار علمای دیگر

حتی که ان ۲۰۱ سنه دو صد و یک بخلع برادر خود مؤتمن بن هارون که بعد از ماموں پدرش وی را ولیعهد فرموده بود کوشید
و امام علی رضا بن موسی کاظم بن جعفر الصادق را ولیعهد خود ساخت بلکه خود را نیز مخلوع کردن میخواست
و بترک سواد و لبس خضرت امر فرمود مگر بحکم قضا چونکه ریاست در آل نبی نیست بسبب آنکه آنحضرت
صلعم خود ترکیش فرموده هم از دست وی بزهر بحالت حیات ماموں وفات یافت و بر افضلیت حضرت
علی رض بعد رسول الله امر نمود و بر ابوبکر و عمر وی را رض تفضیل داد فاما چون این جمله امور برای نام و اغراض دنیا
بودند نه برای خدا بنا بران صورت بغاوت در مردم رو نمود پس تا حیات از تفضیل حضرت علی ع بر شیخین رض
سکوت ورزید. گویند که وی ستارهٔ بنی عباس بود در علم و حکمت و وی کتاب اقلیدس را بیرون آورده
بعربی مترجم نمود و از کمال ذکاوت وی یکی اینکه در ایام خردی بدرگاه پدر خود رشید رسید رشید بحضور ما اوی را
هیا ابن الزانیة عتاب فرمود وی از انجار نجیده برگشته در جواب پدر گفت الزانیة لا ینکحها الا زان
هارون رشید و حضار مجلس از وی بغایت پسندیدند و در رسالهٔ تذکرهٔ حکمای فلسفه و غیره آورده که ظاهر
شدن حکمت در ملت اسلام بسبب مصاحبت بعضی اکابر اسلام بود با بعضی از فلاسفهٔ یونان و اکثر در
زمان خلفای بنی عباس بود خصوصا در خلافت ماموں الرشید گویند که ماموں گفت شبی در خواب شیخی را دیدم
که رنگ رویش میل بسرخی میداشت و لباس زربفت پوشیده و بر کرسی نشسته از دیدنش هیبتی بدلم افتاد
معهذا پیش وی رفتم و پرسیدم که کیستی گفت حکیم ارسطاطالیس گفتم رخصت میدهی که چیزی از تو پرسم گفت
بپرس گفتم چه چیز خوب ست گفت هر چه پیش شرع خوب باشد گفتم دیگر چه چیز ست گفت هر چه نزد عقل
خوب باشد گفتم دیگر چیست گفت آنچه در عرف نیکو باشد گفتم دیگر چیست گفت دیگر چیزی نیست که در وی
خوبی باشد چون ماموں از خواب بیدار شد او را اعتقاد تمام بحکمت بهم رسید تا آنکه بفرمان وی کتب حکمت جمع شده
از یونانی بعربی مترجم گشتند انتهی القصه ماموں بتاریخ هیژدهم رجب المرجب ۲۱۸ سنه دو صد و هیجدهم بروز
پنجشنبه بعمر چهل و نه سالگی در روم وفات نمود. و بود زمان خلافت وی بیست سال و پنجاه
شمار بعضی بزرگان در یکی از خلافت وی بوفات یافته. امام شافعی که تاریخ تولد و وصالش از این قطعه هویدست

آنکه او شافعی محمد بود	جامع علم و قلب احمد بود	سال تولید آن امام کمال
تو بجوان از محب اهل جلال	سال ترحیل وی که تحقیق ست	قطب آل نبی - و صدیق ست

و سفیان بن عیینه و یحیی بن سعید القطان - و ابو مطیع البلخی صاحب ابی حنیفه

ف در ذکاوت ماموں

کتاب اقلیدس را ماموں ظاهر نموده

ف در خواب دیدن ماموں ارسطاطالیس را

ف در وفات بعضی بزرگان

[illegible]

و معروف کرخی[1] الزاهد - و حسن بن زیاد اللؤلؤی صاحب ابی حنیفه رض - و ابو داود الطیالسی - و ابو سلیمان الدارانی الزاهد المشهور و علی رضا بن موسی کاظم - و فرّاء امام العربیه - و قطرب النحوی - و الواقدی - و هشام احد نحاة الکوفه - و عبد الرزاق - و ابو زید انصاری صاحب العربیه - و الاصمعی و غیرهم رضی الله عنهم

در خلافت معتصم بالله

پستر بعد از مامون بجایش برادر وی ابو اسحق ابراهیم معتصم بالله بن هارون که به ابراهیم الثمن مشهور بود بسبب آنکه اشیای کثیره را مالک شده بود که جملگی آن هشت هشت بود خلیفه گردید - تولد وی بسنه یکصد و هشتاد و بقولی یکصد و هفتاد و هشت بوقوع آمده و از سر هشت فرزندان بگذشت و تا هشت سال و هشت ماه و هشت روز خلافت کرد چنانچه در حیات ست و خود نیز خلیفه هشتم بود از خلفای عباسیه - و بطرز مامون بخلق قرآن علما را مجبور ساخت حتی که امام احمد را بسنه ۲۲۰ دو صد و بست در خلق قرآن بتازیانها زده در سنه ۲۲۳ درین ملوه با اهل روم جنگ نموده ایشانرا نیز مجبور گردانید

تفصیل این مسئله را در حیوة الحیوان چنین آورده که ظهور این مسئله در خلافت مامون شده و بعضی گفته که قول بخلق قرآن در زمان هارون رشید ظاهر شده بود مردم در میان اخذ و ترک آن تا زمان مامون بودند اما هارون رشید تا مدت خلافت خود قول بخلق قرآن نکرده - و ازین باعث فضیل بن عیاض رض آرزوی درازی عمر رشید کردی چرا که وی رض بباطن خود میدانست که بعد از وی ابتلای عام را درین باب و چون دور خلافت بمامون رسید قول بخلق قرآن نمود و در سالیکه در آن وفات کرد بر مردم در اخذ این مسئله تشدد نمود پس مردم را بخلق قرآن برانگیخت و منکر آنرا تعذیب شدید نمود و امام احمد رض و دیگر علما را درین مسئله مقید ساخت مگر چونکه پیشتر از ملاقات ایشان وفات یافت پس برادر خود معتصم را ولیعهد خود گردانیده و وصیتش نمود که مردم را بعد از من بر خلق قرآن برانگیز و چون معتصم خلیفه گشت امام احمد رح همچنان محبوس بود وی را در بغداد حاضر کرد پس برای بحث وی مجلس مناظره منعقد کرد و عبد الرحمن بن اسحق و قاضی احمد بن ابی داود و غیرهما تا سه روز با وی رض درین مسئله مناظره نموده بودند امام احمد رض با ایشان تا روز چهارم در جدال تا آنکه بروی حکم زدن کرده شد پس زده شد به سیاط و تازیانها

[1] و ابا کرخی فقیه و اصولی شیخ حنفیه رض در خلافت مطیع الله بن مقتدر بن معتضد بن طلحه بن متوکل ابن معتصم بن هارون رشید که در سنه ۳۳۴ سیصد و سی و چهار خلیفه گشته بود در ۳۴۰ سنه سه صد و شصت و چهار وفات کرده با ابو بکر الشبلی الصوفی و ابن حبان صاحب الصحیح و متنبی شاعر و غیرهم رحمهم الله وفات یافته است و در میان هر دو کرخی انفصال زمانه صد سال فزون گذشته والله اعلم ۱۲ منه رح

در خلافت معتصم بالله

در تفصیل اظهار مسئله خلق قرآن

مگر از راه مستقیم برنگشت تا آنکه بیهوش شد پس برداشته شد امام احمد رضه و بمکان خود برده شد و کل
مدت حبس وی رضه بیست و هشت ماه بود و بعد از صحت بجمعه و جماعات حاضر شدی و فتوا ها دادی و
حدیث بیان نمودی تا آنکه معتصم وفات کرد و بجایش واثق پسرش خلیفه گشت و گفت امام احمد رضه که
هر آئینه نزد من چند موی مبارک بود از مویهای شریف نبی صلعم که در آستین قمیص خود گردانیده بودم پس
وقتیکه دست امام احمد رضه بسته شد و پیراهن از وی برکشیدند و زده شد بتازیانها پس ضائع شد آن
موی مبارک و تا وقت مرگ خود از براي آن موی مبارک ناله بر میکشیدی و اینهمه واقعات که بر وی
گذشت در حالت صیام بود و گاهی افطار نمود رضی الله تعالیٰ عنه و چون چند تازیانها زده شد در
اثنای زدن ازار بند وی رضه گسست آهسته بر زبان چیزی راند که ناگاه دو دست از غیب
نمودار گشت و ازار را بر وی رضه ببست پس چون از آن نجات یافت از وی پرسیدند که در انحالت
چه گفتی فرمود گفتم اللّٰهُمَّ اِنْ كُنْتُ عَلَى الْحَقِّ فَلَا تَفْضَحْنِي یعنی یا الله اگر من برحق ام پس مرا رسوا مکن- و نظر
کرد معتصم بمویکه بطرف ضرب و جراحات امام می نگریست و معالجه اش میکرد و گفت بخدا که ضرب هزار تازیانها
دیده ام مگر ندیده ام سخت ازین و تا وقت مرگ اثر آن بر پشت مبارکش بود و بعد از مناظره سه روز محمد بن
عبد الملک زیات و قاضی احمد بن ابی داود معتصم را گفتند یَا اَمِیْرَ الْمُؤْمِنِیْنَ اُقْتُلْهُ وَدَمُهُ فِیْ اَعْنَاقِنَا
یعنی او را قتل کن و خونش بر گردن ماست و تفصیل و عجائب این حکایت در حیات زیر خلافت معتصم
بکثرت ست و چون ولایت بواثق رسید پس ظاهر کرد وی آنچه مامون و معتصم ظاهر کرده بود از جور و جفا
و امام احمد رضه را از جمعه و جماعات منع کرد پس بود امام رضه مختفی که بنماز و غیره بیرون نیامدی تا آنکه واثق
نیز بمرد و بجایش برادرش متوکل والی گشت پس برداشت وی مسئلهٔ مذکوره را و گویند که باحضار
امام احمد رضه حکم نموده اعزاز و اکرامش بسیار فرمود والله اعلم الغرض که معتصم بتاریخ نوزدهم ربیع الاول
سنه ۲۲۷ دو صد و بیست و هفتم وفات یافت- حمیدی شیخ بخاری و یحیی بن یحیی التمیمی و غیرهما رضی الله
عنهم در خلافت وی وفات یافته اند **در خلافت واثق بالله** پس بجایش پسر وی
هارون ملقب بواثق بالله که در سنه ۱۹۶ یکصد و نود و شش متولد گشته بسنه ۲۲۷ دو صد و بیست و هفت حسب
گفتهٔ پدر خود معتصم بالله خلافت یافت و در سنه ۲۳۱ دو صد و سی بخلق قرآن اتباع پدر خود نمود- و احمد بن
نصر الخزاعی رضه را که بر وی واثق گفت که قرآن مخلوق نیست بقتل رسانید و سرش را بطرف مشرق

فائده در ظهور کرامت امام احمد رضه

فائده در بیان بعض بزرگان

در خلافت واثق بالله

فائده در شهادت احمد بن نصر رضه

رو نموده نصب نمود پس آن سر بطرف قبله گردید و چندبار ایشان از قبله آن سر را گردانیدند و او بار بسمت
قبله روی خود می آوردی و بعد از شهید شدن وے کسی وی را بخواب دید و از وے پرسید مَا فَعَلَ اللّٰهُ بِكَ
گفت که بخشید مرا و رحمت بمن کرد مگر از سه روز مغموم بودم بسبب آنکه نبی صلعم دو بار بر من گذر فرمود
و از من بروی مبارک خود اعراض فرمود غایت غمناک شدم بران و چون بسوم بار بر من گذر فرمود
پرسیدم که یا رسول اللہ آیا من برحق نبودم - و ایشان بر باطل - فرمود بلی گفتم پس چرا از من اعراض
میفرمائید فرمود که از جهت شرم و حیا از تو که ترا شخصی باز اهل بیت من قتل ساخته - و گویند که در آخر واثق
از قول خلق قرآن تائب گشت چنانچه در حیات آورده که پیری از مصیصه بسبب نه قائل شدنش
بخلق قرآن مقید کرده شده چندی در سجن بماند تا آنکه روزی واثق پیر موصوف را طلبید چون
به پیش وی ایستاد گفت اَلسَّلَامُ عَلَیْكَ یَا اَمِیْرَ الْمُؤْمِنِیْنَ گفت لَا سَلَّمَ اللّٰهُ عَلَیْكَ گفت
ای امیر المؤمنین بدترین ادب آموخت ترا مؤدب تو حق تعالی فرموده وَاِذَا حُیِّیْتُمْ بِتَحِیَّةٍ فَحَیُّوْا
بِاَحْسَنَ مِنْهَا اَوْ رُدُّوْهَا و بخدا که تو جواب سلام من نه بمثل آن گفتی و نه به بهتر از ان - و بروایتی
جواب سلام پیر هیچ نگفت پس پیر گفت یا امیر المؤمنین با من استعمال نکردی ادب خدا را و نه ادب رسول اللہ را
که خدا فرموده وَاِذَا حُیِّیْتُمْ الْاٰیَة و آنحضرت صلعم برد سلام امر فرموده است پس قاضی ابن ابی داؤد
معتزلی با وی در مناظره مستعد گشت پیر گفت یا امیر المؤمنین من محبوسم و در بند آهنی بسته گشته ام
نماز میخوانم در حالت حبس به تیمم پس امر کن تا از بند آهنی آزادم کنند و وضو سازم پس چون پیر از
وضو و نماز فارغ شد ابن ابی داؤد را حکم شد که از پیر بپرس آن پیر گفت سوال مراست پس حکم
کن وی را تا جوابم دهد ابن ابی داؤد گفت بپرس پیر گفت که مرا خبر ده باینکه تو که خلق اللہ را بخلق قرآن
میخوانی آیا آنحضرت صلی اللہ علیه وسلم نیز بطرف این دعوت فرموده گفت نه پیر گفت آیا ابوبکر رض بعد
از حضرت صلعم مردم را بطرف این خوانده گفت نی پیر گفت که عمر رض بعد از ایشان هر دو دعوتش کرد
گفت نی پیر گفت که از عثمان بعد از ایشان هر سه و یا از علی بعد از ایشان هر چهار دعوتش هدایت
گشته است گفت نی پیر گفت چیزیکه دعوت بطرف آن نه آنحضرت علیه السلام کرده و نه ابوبکر رض
و نه عمر رض و نه عثمان رض و نه علی رض - پس دعوت تو بطرف آن چیز خالی نباشد از نیکه ایشان بآن عالم بودند
یا جاهل از ان پس اگر گوئی که ایشان بآن عالم بودند مگر سکوت از ان ورزیدند پس مرا و ترا نیز

در مناظرهٔ پیری در خلق قرآن و غالب شدنش بر معتزله

وسعت آنست که ازان سکوت کنیم مانند سکوت ایشان علی نبینا و خلفائه الصلوة والسلام و اگر گوئی که ایشان ازان جاهل بودند نعوذ بالله و تو آنرا عالم شدهٔ فیا لُکَع ابن لُکَع ممکن ست که چیزیرا آنحضرت علیه السلام و خلفای راشدین رضوان الله علیهم ندانند و تو و یاران تو آنرا بدانند پس واثق از شنیدنش برجسته برخاست و بحجرهٔ در آمد و جامه را در دهن خود کرده میخندید و گفت راست گفت این پیر که این دعوت خالی نباشد تا آخر قول وی فیا لکع ابن لکع یجهل النبی صلعم شیئاً واصحابه- وتعلمه انت واصحابک پس عمار نام حاجب خود را حکم فرمود تا بند آهنی از پیر برداشت و چهار صد دینار بروی عطا کرد و اجازتش داد برجوع و قاضی ابن ابی داؤد معتزلی از نظرش در افتاد و بعد ازان هیچ کسی را بران نیازارید- و این تلخیص ست مر دو روایت مخالف را که بنظر اختصار بیکجا مختلط کرده شد- حق اینکه تقریر این شیخ که مذکور شد در باب الزام معتزله بحثی ست عجیب چنانچه در حیات گفته بلکه میگوئیم که در باب انهدام جمله مخترعات مخترعین غایت مسکت ست فلله در الشیخ و همین حکایت را بروایت دیگر در حیات در ذکر خلافت مهتدی بالله بن هارون واثق بالله چنین آورده که مهتدی بالله گفت بودم من که میگفتم که قرآن مخلوق ست در ابتدای خلافت پدر خود واثق بالله تا آنکه روزی قاضی احمد بن ابی داؤد معتزلی شیخی را از اهل شام که غایت حسین بود و خوب تر پیری میداشت مقید کرده پیش واثق آورد و دیدم واثق را که ازوی حیا کرد و نرم دل شد بروی و چون نزدیک واثق آمد پس سلام بامیر المؤمنین خواند باحسن ترین سلامها و دعا خواند برای وی بهترین دعاها و مختصر پس واثق گفت بنشین پس تر وی را گفت که ای شیخ مناظره کن با ابن ابی داؤد در چیزیکه وی ترا دران مناظره میکند آن شیخ گفت یا امیر المؤمنین هر آئینه که وی از مناظره ضعیف ست و هیچ نیست و چیزی صغیرست پس بغضب آمد واثق و بجای نرمی از غضب پر شد و گفت ابو عبدالله احمد بن ابی داؤد از مناظره ضعیف ست و هیچ نیست و چیزی صغیرست از مناظرهٔ تو شیخ گفت یا امیر المؤمنین آسان گیر بر خود و اجازت ده مرا در مناظرهٔ وی واثق گفت من ترا هم برای مناظرهٔ وی طلبیده ام شیخ گفت یا احمد مراد مردم را بچه چیز دعوت میکنی گفت بطرف آن که گوئی که قرآن مخلوق ست چرا که هر چه سوا الله است آن همه مخلوق ست ورنه تعدد قدما لازم آید شیخ گفت یا امیر المؤمنین بهتر این ست که آنچه من بوی میگویم آن را یاد داری گفت خوب شیخ گفت یا احمد ازین سخن که تو گفتی خبر کن که آیا این واجب ست و داخل در عقد دین که دین تمام و کامل نگردد تا آنکه گفته شود آنچه تو گفتی

فایده ایضا در مناظرهٔ شیخ با ابن ابی داؤد [illegible]

وی گفت بلی شیخ گفت یا احمد مرا خبرده از ینکه چون آنحضرت صلعم را حق تعالی مبعوث کرد آیا وی چیزی را
از دین در تبلیغ احکام الٰهی پوشیده داشته گفت نه شیخ گفت که آنحضرت صلعم بطرف این مقوله که تو گفتی
مردم را دعوت نموده پس خاموش ماند شیخ او را گفت جواب ده پس خاموش ماند از جواب پس التفات کرد
شیخ بطرف واثق و گفت یا امیر المومنین یکبار شد گفت یکبار شد باز شیخ گفت یا احمد مرا خبر کن از ینکه
حق تعالی در قرآن آخر ترین همه کدام آیت نازل فرموده گفت اَلْیَوْمَ اَکْمَلْتُ لَکُمْ دِیْنَکُمْ الاٰیة شیخ
گفت که آیا حق تعالی در اکمال دین خود صادق ست یا تو در نقصان آن صادقی تا آنکه در دین بر قول تو
اقرار کرده نشود پس خاموش ماند شیخ گفت جواب ده یا احمد جوابش نداد شیخ گفت یا امیر المومنین دوبار
شد واثق گفت دوبار شد باز شیخ گفت یا احمد مرا خبر کن از ینکه انچه تو گفتی آیا آنحضرت صلعم این را میدانست
یا ازین جاهل بود احمد گفت که برین عالم بود شیخ گفت که پس مردم را بران دعوت فرموده بود پس سکوت کرد
احمد شیخ گفت سه بار شد یا امیر المومنین گفت سه بار شد شیخ گفت یا احمد آیا جائز بود آنحضرت صلعم را نبابر
قول تو کرامت خود را بران دعوت ننمود (یعنی با وجود علم آنحضرت صلعم از ابلاغ سکوت ورزید) گفت
بلی شیخ گفت که مر ابوبکر و عمر و عثمان و علی را رضی الله عنهم نیز سکوت ازان جائز شد گفت بلی شیخ از احمد بطرف
واثق اعراض کرد و گفت که از پیشتر گفته بودم اِنَّ اَحْمَدَ یَقِلُّ وَیَصْغُرُ وَیَضْعُفُ عَنِ الْمُنَاظَرَةِ
اگر ترا امساک و خاموشی ازین کلمه جائز نبودی هر آئینه امساک آنحضرت صلعم و ابوبکر و عمر و عثمان و علی
جائز نشدی پس واثق تسلیمش کرد و بجنبه اعادهٔ کلمات شیخ کرد و گفت نَعَمْ اِنْ لَّمْ یَتَّسِعْ لَنَا مِنَ
الْاِمْسَاکِ عَنْ هٰذِهِ الْمَقَالَةِ مَا اتَّسَعَ لِرَسُوْلِ اللّٰهِ صلعم و لابی بکر و عمر و عثمان و علی
رضی الله عنهم فَلَا وَسَّعَ اللّٰهُ عَلَیْنَا و در حکایت طول ست مهتدی بالله گفت که رجوع کردم ازین
قول ازان روز و گمان می برم که هر آئینه واثق نیز ازان وقت رجوع کرده انتهی الغرض که واثق بماه رجب
۲۳۲ سنه دو صد و سی و دو یا سنه بعمر سی و شش سال و چند ماه رحلت نمود۔ مدت خلافت وی پنج سال
و نه ماه بود **ذکر اموات** درین خلافت از بزرگان دین۔ علی بن المغیرة الاثرم اللغوی و ابو یعقوب البویطی
صاحب امام الشافعی رح مسجوناً مقیداً فی المحنة و غیرهما رضی الله عنهم **و خلافت متوکل بن معتصم**
پس بجایش برادرش متوکل علی الله بن معتصم باشد که بسنه ۲۰۵ سنه دو صد و پنج یا هفت تولد یافته بود
بسنه ۲۳۲ سنه دو صد و سی و دو یا سه خلیفه گشت و به سنه ۲۳۴ سنه دو صد و سی و چهار بسوی حدیث میل نمود

فائده

واہل حدیث را بنواخت وبدعت را زائل نمود وفرو نشانید شر معتزله را ودران زمان در اسلام از شر ایشان زائد شر دیگر نبود دیگر حضرت علی واولاد وی را مبغوض میداشت بهر حال ابوبکر بن ابی شیبه رض شیخ بخاری وغیره فرصت وقت را غنیمت شمرده در جامع رصافه نشسته قریب سی هزار کس را جمع ساخته وبرادر وی عثمان نیز در جامع المنصور با سی هزار کس مجتمع گشته بدعای متوکل علی الله مشغول شدند **تنبیه** ابوبکر بن ابی شیبه رض بمقتضای البشریت حسد یکه حریف را با حریف خود غالبا میباشد با امام ابوحنیفه رح بباعث درجهٔ امامتش بدل میداشت ومیخواست که تبدیل امام جلیل تقلیل رتبهٔ عالی وی که بقلوب اہل زمین مرکوز بود نموده به تبجیل وتفضیل ذات خود را تجمیل داده اکلیل امامت تحویل بخود نماید وبمقتدی شدن خود را آراید پس در مکر نفس در آمده بخوشامدهای گوناگون خلیفهٔ موصوف برای سرخروی خود برداخت وطریق دام قدح وذم درشان امام اعظم رض انداخت ودرپی رد امام ابوحنیفه افتاد وتالیف بابی درین باب نمود که نامش باب الرد علی ابی حنیفه رض نهاد ـ جابجا احادیث موضوعهٔ زنادیق را بلاتحقیق وتدقیق دران درج نمود پس بعضی از علماء پی بدریافت اینهمه تعصبات وتحاسدات نبرده جمله مکتوبات وی را قول نبی صلعم فهمیدند ودر تصنیفات خود ازان نقل نمودند ازین جهت که امام بخاری رض باوجود کمال ذی شانی وی رحمه الله در بخاری خود از امام اعظم رض به بَعْضُ النَّاسِ تعبیر نموده ودر تاریخ خود بکلمات غلیظه یادش کرده تَجَاوَزَ اللهُ عَنَّا وَعَنْهُمْ اَجْمَعِيْنَ ودرین باب فتنهٔ اول از ابوبکر ابن ابی شیبه رض ودارقطنی رض ست ـ ودر ما بعد از وا رمی رض ست وهرچند که علمای محققین تدارک آن نمودند مگر اہل توهب بدمذهب از جهت بغض وحسد درونی خود همان اعتراضات را در کتب ورسائل خود نقل میکنند واز تحقیقات محققین چشم میدوزند اَلْعِيَاذُ بِاللهِ چنانچه درباب تعصب وغلط فهمی ابوبکر ودارقطنی درحق امام مختصرا بموجب فَفِيْ هٰذَا الْكِفَايَةُ لِمَنْ لَهُ الدِّرَايَةُ عبارت بحر العلوم از شرح مسلم الثبوت اینکه **فائده** لَابُدَّ لِلْمُزَكِّيْ اَنْ يَكُوْنَ عَدْلًا عَارِفًا بِاَسْبَابِ الْجَرْحِ وَالتَّعْدِيْلِ وَاَنْ يَكُوْنَ مُنْصِفًا نَاصِحًا لَا اَنْ يَكُوْنَ مُتَعَصِّبًا وَمُعْجَبًا بِنَفْسِهٖ فَاِنَّهٗ لَا اِعْتِدَادَ بِقَوْلِ الْمُتَعَصِّبِ كَمَا قَدَحَ الدَّارَقُطْنِيُّ فِي الْاِمَامِ الْهُمَامِ اَبِيْ حَنِيْفَةَ رض بِاَنَّهٗ ضَعِيْفٌ فِي الْحَدِيْثِ وَاَيُّ شَنَاعَةٍ فَوْقَ هٰذَا ـ فَاِنَّهٗ اِمَامٌ وَرِعٌ تَقِيٌّ خَائِفٌ مِنَ اللهِ تَعَالٰى

ف ـ در حسد ابن ابی شیبه وغیره با امام اعظم رض

ف ـ در تعصب ابوبکر ودارقطنی با امام اعظم رض

ولہ كرامات شهيرة فبأي شيء يتطرق اليه الضعف۔ فتارة يقولون اى من التعصب عليه كان مشتغلا في الفقه۔ انظر بالانصاف اي قبح فيما قالوا۔ بل الفقيه اولى بان يؤخذ الحديث منه۔ وتارة يقولون انه لم يلاق ائمة الحديث۔ انما اخذ من حماد رض وهذا ايضا باطل۔ فانه روى عن كثير من الائمة كالامام محمد الباقر والاعمش وغيرهما۔ مع ان حمادا كان وعاء للعلم۔ فالاخذ منه اغناه من الاخذ عن غيره۔ وهذا ايضا اية ورعه وكمال علمه وتقواه فانه لم يكثر الاستاذ لئلا يتكثر الحقوق فيخاف عجزه عن ايفائها۔ وتارة يقولون انه كان من اصحاب القياس والرأي وكان لا يعمل بالحديث حتى وضع ابوبكر بن ابي شيبة في كتابه بابا للرد عليه وترجمه۔ بباب الرد على ابي حنيفة رح وهذا ايضا من التعصب كيف وقد قيل ان المراسيل حجة عنده وقال ابوحنيفة ما جاء من رسول الله صلعم فبالراس والعين وما جاء من اصحابه فلا اتركه۔ ولم يخصص بالقياس عام خبر الواحد فضلا عن عام الكتاب ولم يعمل بالاخالة والمصالح المرسلة۔ والعجب منهم انهم طعنوا في هذا الامام مع قبولهم للامام الشافعي وقد قال في اقوال الصحابة كيف اتمسك بقول من كنت في عصره لحاجته۔ ورد المراسيل وخصص عام الكتاب بالقياس وعمل بالاخالة وهل هذا الا بهت من هؤلاء الطاعنين منهم۔ والحق ان الاقوال التي صدرت عنهم في حق هذا الامام الهمام مقتدى الانام كلها صدرت من التعصب۔ لا يستحق ان يلتفت اليها ولا ينطفئ نور الله بافواههم فاحفظ وتثبت۔ وسبب وقوعهم في هذا الامر الفظيع انهم كانوا سيئ الفهم يخدمون ظواهر الفاظ الحديث ولا يرومون فهم بواطن المعاني فضلا عن المعاني الدقيقة التي يعجز عنها افهام المتوسطين۔ وكان هذا النحرير الامام مؤيدا بالتائيد الالهي متعمقا في بحار المعاني اخذ اللاليه عن قعر البحر الذي لا يقدر على الخوض فيه احد الاحاد من المؤيدين بتائيد الله۔ وهؤلاء الطاعنون لقصور فهمهم عجزوا عن ادراك ما فهمه هو۔ فتنفروا عما قال تنفر الحيوان الوحشي فظنوا شيئا فريا وحكموا بانه خالف الحديث فوقعوا فيما وقعوا من الجهل المركب انتهى پس بنای طعن فرقۂ ضالہ وہابیہ از طعن وتشنیع ہمین مشتی متعصبین ست کہ حال ایشان بتو ظاہر شد و بس و لہذا علامہ عینی در عمدۃ القاری شرح صحیح بخاری بعد توثیق و مناقب امام ابوحنیفہ مینویسد وبہذا ظہر لک تحامل الدار قطنی علی ابی حنیفۃ

وَتَعَصُّبُهُ الْفَاسِدُ مَعَ اَنَّهُ لَيْسَ لَهُ مِقْدَارٌ بِالنِّسْبَةِ اِلٰى هٰؤُلَاءِ الَّذِيْنَ اَثْنَوْا عَلَيْهِ اِلٰى اٰخِرِهٖ الْقِصَّهْ

متوکل بسال ۲۳۶ سنه دو صد و سی و شش قبر حضرت امام حسین رض و اطراف آنرا منهدم ساخت و دران حکم زراعت داد و مردم را از زیارتش باز داشت — چونکه بناصبی المذهب مشهور بود بنابران با اهل بیت عداوتش افزود و در فوائد گنج تاریخ آورده که اول مذهبش اعتزال بود و امام احمد را رض بسبب نا قائل شدنش بخلق قرآن شهید ساخت انتهی و قصهٔ شهادت امام موصوف رض در تذکرة الاولیا مذکورست و مردمانیکه بجنازهٔ امام احمد رض حاضر شده بودند هشت لک مرد و شصت هزار زنان بودند و بروز وفات وی رض از یهود و نصاری و مجوس بیست هزار مردم مسلمان گشتند چنانچه در حیات ست — و در آخر از مذهب اعتزال تائب گشت والله اعلم وامام یعقوب بن سکیت امام عربیه را معلم پسرانِ خود گردانید روزی پسران خود را نزد امام مذکور دیده ازوی پرسید که ازین هر دو پسرانم و از حسن و حسین رضی الله تعالی عنهما کدام هر دو را محبوب تر واری و بهتر شماری گفت حسنین را از هر دو پسرانت محبوب دانم و بهتر شمارم پس شکمش پاره بدرانید و یاز بانش را ببرید کازان صدمه آن شهید گشت و دیگر حوادث کثیره و نادره که در خلافتش حادث گشته ذکرش موجب طوالت ست — وازان هر دو پسران خود پیشتر منتصر را ولیعهد خود گردانید بعده معتز را بسبب حب مادرش بخلع منتصر ولیعهدیت خواست پس منتصر بخلع پدر ناخوش گشته وی را بماه شعبان ۲۴۷ سنه دو صد و چهل و هفت بعمر چهل سالگی با وزیر خود فتح بن خاقان بقتل رسانید و سزای عمل خود با ابن سکیت از دست پسران محبوب ترین خود یافت الحق مَنْ قَتَلَ قُتِلَ وَمَنْ ظَلَمَ ظُلِمَ — مدت خلافت وی چهارده سال بود و ده ماه یا پانزده سال بود و ذکر بعضی بزرگان دین که درین خلافت وفات یافته — امام احمد حنبل رض که در ۱۶۴ سنه یکصد و شصت یا شصت و چهار ۱۶۵ یا پنج تولد یافته بود در ۲۴۱ سنه دو صد و چهل و یک یا دو ترحیل فرمود **قطعهٔ تاریخین امام احمد رض**

جنابِ احمدِ حنبل شهِ دین	که بود او جامع معقول و منقول
بتولیدش رقم کن — قطب احمد ۱۶۴	برحیلش بخوان — محبوب مقبول ۲۴۲

واسحق بن راهویه — و ابوبکر بن ابی شیبه — و اخوه عثمان — و علی بن المدینی — و یحیی بن معین — و یحیی بن بکیر و یحیی بن یحیی (مؤلف موطای مالک) و ابن ابی داود (المعتزلی) و حارث المحاسبی — و حرمله صاحب الشافعی و ابن السکیت — و احمد بن منیع — و ذوالنون المصری الزاهد — و ابوتراب النخشبی — و ابوعثمان المازنی النحوی وغیرهم رضی الله عنهم **در خلافت منتصر** پسر بعد قتل پدر خود محمد منتصر بن متوکل بر سریر خلافت نشست بخلاف پدر خود بجمله اهل بیت رحیم و محسن گشت حتی که مقبرهٔ متبرکهٔ امام حسین رض را برای زیارت واهل ولی

فائده در شهادت امام احمد

فائده در شهادت ابن سکیت

فائده در ذکر وفات بعض اکابر

فائده در خلافت منتصر

و بعمه در باغِ فدک فرمان فرستاد و رعایا را بداد و دهش و عدل و انصاف بنواخت. اما در لطائف المعارف

آورده که روزی روبروی منتصر بساطی از بساطهای خزائن پدرش آورده گسترانیدند چه می بیند که دران

بساط دائره کشیده و درمیان دائره سواری تاج پوش ایستاده و در گردش کتبه بزبان فارسی منقوش ست

از دیدنش متحیر گشته مردی فارسی دان را طلبید وی از دیدنش چین بجبین گشته خاموش گشت منتصر گفت

چه دیدی گفت هیچ آخر بعد از اصرار تمام معانیش را بوی ظاهر نمود که دران منقوش بود من شیرویه بن کسری

بن هرمزام که پدر خود را بطمع سلطنت قتل نمودم آخر بجز از شش ماه تمتع از سلطنت نیافتم. هرچند که منتصر

آن بساط را بسوزانید اما حسب نوشتهٔ این بعد ششماه خود نیز از دست طبیب طیفور نابکار بطمع درم و دینار

بتاریخ پنجم ربیع الآخر ۲۴۸ه دوصد و چهل و هشت که از مخالفان برای قتل منتصر سی هزار ۳۰۰۰۰ دینار برشوت

گرفته بود بعمر بیست و شش سالگی بقتل رسید که به نشتر زهرآلود فصدِ وی گرفت اما طرفه تر اینکه بموجب کردهٔ

خویش آمد پیش طیفور نیز بعد از ساعتی سهواً از همان نشتر فصد خود گرفت که فی الفور از آن جانِ وی بلجانِ

منتصر براه آخرت همراه گشت صدق الله العظیم جَزَآءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا و رسوله الکریم

مَنْ حَفَرَ بِئْرًا لِاَخِيْهِ فَقَدْ وَقَعَ فِيْهِ چنانچه مشهور ست در **خلافت مستعین بالله** پس بجای وی عمش

احمد مستعین بالله برادر متوکل بن معتصم بالله که به سال ۲۲۱ه دوصد و بست و یکم مولود شده بود بماه ربیع الآخر بعمر بیست

و هشت سالگی تخت نشین گشت و در حیات گفته که بجایش ابن عم وی احمد مستعین بالله بن محمد المعتصم خلیفه گشت

(ای محمد بن المعتصم) بهرحال به سال ۲۵۲ه دوصد و پنجاه و دو بعمر سی و یک سالگی بماه شوال از دست برادر عمزادهٔ خود محمد معتز بن متوکل بذبح جا

بمود مدت خلافت وی دو سال و نه ماه بود در **خلافت محمد معتز** پس بجایش همین محمد معتز بن متوکل

که به سال ۲۳۲ه دوصد و سی و دو متولد گشته بود بعمر نوزده سالگی خلیفه گشت آخر بسبب ترکیان از دست

برادر عمزادهٔ خود محمد بن واثق بماه رجب به سال ۲۵۵ه دوصد و پنجاه و پنج بتکالیف شدیده بعمر بیست و سه سالگی

بمرد خلافت وی چهار سال و شش ماه بود و در **خلافت وی** سری سقطی و دارمی صاحب مسند

وغیرهما وفات یافته اند **تنبیه** همین دارمی ست که تعصب با نند تعصب ابوبکر بن ابی شیبه

و دارقطنی بر امام ابوحنیفه رض صاحب علوم لطیفه و فنون منیفه رحمه الله قدرها بسته و جابجا در کتب خود

آن را درج نموده که بد مذهبان هند از اینها در رسائل خود نقلها آورده شائع و ذائع مینمایند و لیکن

تنقیص از شان امام همام آخرت خود را برباد میکنند ۵

بجز دو سه چند و خود بجز عیب پسندند بر هم همه

واقعهٔ غریب منتصر

در خلافت مستعین بالله

در خلافت محمد معتز بن متوکل

در وفات سری سقطی و دارمی از وفات... و تعصب دارمی بر امام اعظم

ف: در خلافت مهتدی بالله

در خلافت مهتدی بالله پسترش بجایش خلیفهٔ صالح مهتدی بالله محمد ابو اسحق بن هارون واثق بن معتصم بالله که در خلافت جد خود معتصم بسنه دو صد تولد یافته به ۲۵۵ه دو صد و پنجاه و پنج بعد خلع و قتل برادر عمزاد خود معتز خلیفه گشت گویند که وی رض کمال زاهد بود که با وجود خلافت بماه صیام به نمک و سرکه و روغن زیت با نان کفایت کردی واکثر صائم الدهر بودی بخلاف آبا و اجداد خود امام احمد رض را التعریف و ثنا خواندی و جمله مناهی و غنا و لهو و لعب بر خود حرام میداشت و گفتی که مرا حیا می آید از خدا ازینکه نباشد در بنی عباس مانند عمر بن عبد العزیز در بنی امیّه و همه شب بگلیم صوف نشسته نماز میخواندی آخر لب ۲۵۶ه دو صد و پنجاه و شش بماه رجب بعمر سی و هفت سالگی از دست موسی ترکی

ف: در خلافت معتمد علی الله

هلاک گشت خلافتش یازده ماه بود یا یکسال **در خلافت معتمد علی الله** پسترش بجایش برادر عمزادش معتمد علی الله احمد بن متوکل که به ۲۲۹ه دو صد و بیست و نهم متولد گشته بود بعد مقتول شدن مهتدی بالله از حبس بیرون کرده شده و بیعتش نمودند پس وی برادر خود موفق طلحه را بر مشرق خلیفه ساخت و پسر خود جعفر را به لقب مفوض الی الله ملقب نموده ولیعهد خود گردانیده والی مصر و مغرب ساخت و خود بلهو و لعب پرداخت و دران نزدیک زجور زنگیان اکثر بصره بغارت رفت تا آنکه بعد ازان در میان لشکر خلیفه و زنگیان از ۲۵۶ه دو صد و پنجاه و شش تا ۲۷۰ه دو صد و هفتاد قتال قائم ماند تا آنکه درین سال سردار زنگیان

ف: در قتل بهبود ملعون مدعی نبوت

که نام آن ملعون بهبود بود و خود را بدعوی نبوت و عالم الغیب بودن آراسته بود و نیز آن ملعون در شهر خود بر منبر نشسته حضرات عثمان و علی و طلحه و زبیر و عایشه و معاویه رضی الله عنهم را سب و شتم میداد و در عساکر خود ندا کنانید که زنان علویه را بدو و سه درم خرید کنند و از ایشان خدمت بدنی و لذّت شهوانی گیرند تا آنکه نزد یک زنگی جهنمی ده نفر زنان علویه موطوئش میبودند و خدمتش میکردند بعد از قتل شدن یک کرور و پنج لک (۱۰۵۰۰۰۰) مسلمانان آن ملعون مقتول گردید چون سر آن خبیث را از تن جدا کرده در بازارها بر سر نیزه بلند کرده شد از هر کناره دعای نیک برای خلیفه از مرد و زن اهل کوچه و برزن برآمد و شاعران بکمال مدح خلیفه را ستودند باز به ۲۷۸ه دو صد و هفتاد و هشت قومے

ف: در ذکر قرامطه

در کوفه بنام قرامطه ملاحده چنان ظاهر شد که بعدم وجوب غسل جنابت و حلت خمر را دعوی کردند و در اذان خود کلمهٔ اَنَّ مُحَمَّدَ بْنَ الْحَنَفِيَّةِ رَسُوْلُ اللّٰهِ نهادند و در همه سال دو روزه صوم لواجب دانستند که یکی دران صیام صوم مهرجان را داخل نمودند و ازینجاست که و افض خذلهم الله روز مهرجان

یعنی نوروز را تعظیم مینمایند) وبیت المقدس را قبله ومحل حج دانستند ونیز بدیگر اقوال شنیعه قائل گشتند واکثر جهال آنرا ازیشان قبول نمودند (مانند ترویج لامذهبی وبابیان هند درین زمانه که در جهال بمرتبهٔ دولت روزافزون رسیده) وجلاوباش بران راضی شدند اما دیگر مسلمانان ازان نابکاران بجان رنجیدند- وبسنهٔ ۲۷۹ دوصد وهفتاد ونه معتمد برای رفع فساد ازمیان خود جعفر پسر خود را خلع نموده برادرزادهٔ خود ابوالعباس احمد بن طلحه بن متوکل را که انصاف پسند وعدل دوست بود بلقب معتضد بالله خطاب نموده ولیعهد خود گردانید وخود بروز دوشنبه بتاریخ نوزدهم ۱۹ ماه رجب یا شوال سنهٔ ۲۷۹ دوصد وهفتاد ونه بعمر پنجاه سالگی انتقال نمود مدت خلافت وی بیست وسه سال بود پس معتضد در خلافت خود بسنهٔ ۲۸۲ دوصد وهشتاد ودو احکام نیروزیه را باطل کرده وطریقهٔ مجوسیه را زائل نمود- وبسنهٔ ۲۸۶ دوصد وهشتاد وشش ابوسعید القرامطی بروی خروج نموده بقلع حجر اسود رسید لشکر خلیفه معتضد هرچند که مقابلهاش نموده مگر هزیمتش روداد- پس آن ملعون حجر اسود را از موضع خود قلع نمود تا آنکه بسنهٔ ۲۸۹ دوصد وهشتاد ونه مکتفی بالله بن معتضد بجای پدر خود خلیفه گردید ودر سنهٔ ۲۹۰ دوصد ونود بعد از قتال شدید قرامطی موصوف را بقتل رسانید پس برای مقاتلهٔ خلیفه مکتفی برادر قرامطی حسین نامی که قائم مقامش گشته بود با برادر عمزاد خود عیسی بن مهرویه نام وغلام خود که بنور ملقبش نموده بود آماده وسرگرم شد اما انجام کار از فضل غفار بسنهٔ ۲۹۱ مذکور حسین مع عیسی بن مهرویه ونور غلام بجهنم رسید وبعد وفات مکتفی بالله بسنهٔ ۲۹۵ دوصد ونود وپنج برادرش مقتدر بالله بن معتضد خلیفه گشت وبسنهٔ ۳۰۱ سه صد ویک حسین حلاج قرامطی را زنده بدار کشید وهرکه ویرا از قوم قرامطه معلوم میشد محبوسش میکرد وبسنهٔ ۳۰۹ سه صد ونه قرمطیی که دعوی الٰهیت میکرد وحلول لاهوت را در ابدان اشراف مینمود بقتل رسانید اما چونکه عبیدالله المهدی القرامطی المنتبی الفاطمی المصری المجوسی برای تحصیل دولت دنیا وفریبیدن مخلوق خدا خود را علوی ظاهر نمود پس باعانت عوام اعانت تامه حاصل نموده خود را المهدی فاطمی مشهور ساخت وبهمان سنهٔ ۳۰۹ با چهل هزار لشکر جرار بخلیفه مقتدر بالله خروج نموده اسکندریه وغیره را قابض گردید حقیقت اصل ونسب همین عبیدالله قرامطی را جلال الدین سیوطی رح در خلفا چنین آورده اِنَّمَا سَمَّتْهُمْ بِالْفَاطِمِيِّيْنَ جَهَلَةُ الْعَوَامِّ- وَاِلَّا فَجَدُّهُمْ مَجُوْسِيٌّ وَقَالَ الْقَاضِيْ اَبُوْبَكْرِ الْبَاقِلَّانِيُّ اَلْقَدَّاحُ جَدُّ عُبَيْدِ اللهِ الَّذِيْ يُسَمّٰى بِالْمَهْدِيِّ كَانَ مَجُوْسِيًّا- وَدَخَلَ

عُبَیْدُ اللهِ الْمَغْرِبِ وَادَّعٰى اَنَّهٗ عَلَوِیٌّ وَلَمْ یَعْرِفْهُ اَحَدٌ مِّنْ عُلَمَاءِ النَّسَبِ وَسَمَّاهُمْ
جَهَلَةُ النَّاسِ الْفَاطِمِیِّیْنَ وَکَانَ الْمَهْدِیُّ عُبَیْدُ اللهِ بَاطِنِیًّا خَبِیْثًا حَرِیْصًا عَلٰی اِزَالَةِ
مِلَّةِ الْاِسْلَامِ اَعْدَمَ الْعُلَمَاءَ وَالْفُقَهَاءَ لِیَتَمَکَّنَ مِنْ اِغْوَاءِ الْخَلْقِ وَجَاءَ اَوْلَادُهٗ عَلٰی
اُسْلُوْبِهٖ اَبَاحُوا الْخَمْرَ وَاَشَاعُوا الرَّفْضَ (واجرای زنا بحیلۂ متعہ ـ وجواز کذب در پردۂ تقیہ در
روافض از ینجا شیوع یافتہ) قَالَ الذَّهَبِیُّ الْمُحَقِّقُوْنَ مُتَّفِقُوْنَ عَلٰی اَنَّ عُبَیْدَ اللهِ الْمَهْدِیَّ
لَیْسَ بِعَلَوِیٍّ ـ وَمِنْ اَوْلَادِهٖ اَکْثَرُهُمْ زَنَادِقَةٌ خَارِجُوْنَ عَنِ الْاِسْلَامِ ـ وَمِنْهُمْ مَنْ
اَظْهَرَ سَبَّ الْاَنْبِیَاءِ ـ وَمِنْهُمْ رَافِضِیٌّ خَبِیْثٌ لَئِیْمٌ یَاْمُرُ بِسَبِّ الصَّحَابَةِ رض قَالَ ابْنُ
خَلِّکَانَ لَا یَصِحُّ نَسَبُ الْمَهْدِیِّ عُبَیْدِ اللهِ اِلٰی اٰخِرِ الْاَقْوَالِ الْکَثِیْرَةِ پس بعد از خلافت
قاہر باللہ وخلافت راضی باللہ وخلافت متقی للہ وخلافت مستکفی باللہ کہ ہر یکے
ازین ہر چہار بعد دیگری پس از مقتدر خلیفہ میگشت چون ۳۳۴ سنہ سہ صد و سی و چہار بماہ جمادی الآخر مطیع اللہ
بن مقتدر بن معتضد خلیفہ گشت در ۳۳۹ سنہ سہ صد و سی و نہ حجر اسود را بعد از گذشتن بیست و دو سال باز از قرامطہ
ملاعنہ بدست آوردہ بموضع خود نصب نمود ـ طول سیم کہ وزنش ۳۰۷۷ سہ ہزار و ہفتصد و ہفتاد و ہفت و نصف درم بود
گردش گردانید و در ۳۴۱ سنہ سہ صد و چہل و یک قومی از اہل تناسخ ظاہر گشت چنانچہ یکی از انان میگفت کہ
روح حضرت علی رض بمن حلول کردہ و بزنم روح حضرت فاطمہ رض ـ و دیگر دعوی نمود کہ من جبرئیل ع ہستم خلیفہ
مطیع اللہ ہمہ را برای تعزیر گرفتار کنانیدہ کہ چرا بدروغ خود را باہل بیت منسوب ساختہ اید اما معز الدولہ مختار
خلیفہ کہ ظاہر سُنّی و در باطن خبیث رافضی بود آنان را رہائی داد بلکہ بمراتب عالیہ ایشان را بنواخت بنا بران
امام سیوطی هٰذَا مِنْ اَفْعَالِهِ الْمَلْعُوْنَةِ نسبت بخلیفہ نوشت ـ و در ۳۵۲ سنہ سہ صد و پنجاہ و دو ہمان
کور باطن رافضی معز الدولہ بر مردم لازم گردانید کہ بروز عاشورا بازار ہا بند دارند و ہیچ کسے خرید و فروخت
ننماید تا آنکہ نان پزان نیز نان نپزند و زنان طپانچہ زنان و اشعار خوانان در کوچہ و برزن بازدحام حام
گشت کنند یعنی بر ماتمداری امام حسین رض قیام نمایند این اول بدعتیست کہ در بغداد پدید آمد ـ و از ینجا
بنای تعزیہ داری در اہل تشیع تشنیع و تذبیح یافتہ است تا آنکہ بختیار عز الدولہ بن معز الدولہ کہ بعد از
پدر خلیفہ وی را قائم مقامش کردہ بود خطبۂ عباسیہ را قطع کردہ در خطبہ اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدِنِ الْمُصْطَفٰی
وَعَلٰی عَلِیِّ الْمُرْتَضٰی وَعَلٰی فَاطِمَةَ الْبَتُوْلِ وَعَلَی الْحَسَنِ وَالْحُسَیْنِ سِبْطَیِ الرَّسُوْلِ وَصَلِّ عَلَی الْاَئِمَّةِ

فائدہ: در عہد معتضد ابن مقتدر اشاعت رفض لطاری
بدست زنادقہ از دست قرامطہ قطار ۲۱

فائدہ: در عہد مطیع اللہ رفض

فائدہ: بنای تعزیہ داری از روافض

اٰبَاءِ اَمِیْرِ الْمُؤْمِنِیْنَ الْمُعِزِّ بِاللّٰهِ را داخل نمود و در اذان حَیَّ عَلٰی خَیْرِ الْعَمَلِ را شامل نمود و امثال این همه وقوعات را بسنه ۳۵۸ سه صد و پنجاه و هشت بعمل آورد و مصر و نیز در دمشق آنرا ترویج داده شد کسی بر مخالفت آن پیان سبقت نبرد و خلیفه مطیع از عمل کار پرداز ان خود قرامطی منتسبی بفاطمی مرعوب گشت انتهی ✽ تعداد بعضی بزرگان دین که در خلافت معتمد علی الله که ذکرش گذشت وفات یافته - البخاری - و مسلم و ابو داود - و ترمذی - و ابن ماجه - و ربیع الجیزی - و مزنی - و ابو زرعهٔ رازی - و داؤد الظاهری و ابو حاتم الرازی و غیرهم رضی الله عنهم ✽ تنبیه ✽ بخدمت ارباب دین و پیروان شرع سید المرسلین اینکه هرچند که درین سلسله طوالت بذکر خلافت کرده شد فاما امید که موجب ملالت نباشد چراکه درین ذکر تذکرهٔ اهل حدیث با قید زمانهٔ ایشان شده و حالت کیفیت اهل زمانهٔ ایشان نیز هویدا گشته تا که بر هر منصف المزاج واضح و لائح گردد که ماسوا از حدیث خَیْرُ الْقُرُوْنِ الخ از دریافتِ کیفیت هر عصر نیز صاف معلوم ست که تحقیق علمای سابقین اگرچه بقلت باشد از تحقیقات فضلای لاحقین اگرچه بکثرت باشد بهزار مرتبه بهتر و افضل ست چراکه دران زمان بسبب عدم اشاعت کذب و افترا بندی بآنحضرت صلعم و بصحابهٔ کبار رض و بسبب قرب زمانهٔ خیر و برکت آنحضرت صلعم از قدری سعی و کوشش بلاریب و ریا امر حق بدست می آمد بخلاف زمانهٔ لاحق که بهزار تحقیقات امر صحیح و واقعی بباعث اشاعت کذب و افترا بندی موصوف از امر غیر واقعی منقح نمیگشت پس معهذا مجتهدین سابقین در استخراج مسائل جد و جهد را بجائی رسانیده که از صدها علمای نامی زمانهٔ خود اصحاب تفرد را منفرد ساخته رو بری ایشان هریک مسئله را بقرآن و احادیث و آثار و اخبار و اجماعهای صحابه رض و تابعین رضوان الله علیهم اجمعین که با ایشان در زمانه متصل میبودند و از حالات ایشان بخوبی آگاهی داشتند سنجیده چون آن همه ران اقرار صحت و مطابقت باصول نموده بعد ازان بقید کتابت در آورده و اگر دران کسی را خلاف افتاده آنرا نیز مهمل نگذاشته بلکه هم دران محل آنرا درج ساخته پس نزد معتدل المزاجان آیا ممکن ست پسینان که در شر القرون و بعد از طول و بُعد زمانه به بسیار انفصال عصر از صحابه و تابعین آینده که نه راه و روش صحابه رض را از بینندگان ایشان شنوده و نه افعال و اقوال تابعین را بچشم خود دیده و درین زمانهٔ شیوع کذب و افترا که صدق نقل بسبب تعصب بعضی لاحقین بالمحض سابقین محض مانند چراغ سحری بود تا آنکه بعضی را بسبب بُغض بیجائی خود قابل سب و شتم دانستند و بعضی دیگر را بسبب غلو در محبت ایشان معصومین مثل انبیا

در وفات بعضی بزرگان دین

تنبیه در فرق میان تحقیق سابقین و لاحقین

می داشتند و مبالغهای کاذبه در حق هر دو طرف از حد افراشتند و عروسِ کذب را باعث افترا بندے
منافقانِ ناطقین بر صالحان سلف در روی اهلِ زمانه بطوری جلوه دادند که مثل آفتاب نیمروز چراغِ صدقِ
مقال را از آن بیفروغ ساختند پس تحقیقات ایشان را ترجیح و سبقت بود بر تحقیقات مجتهدین
سابقین مذکورین حَاشَا وَكَلَّا مَعَ هٰذَا با وجود چنین قبائح کثیره آن پیشینان به تنِ تنها بلا شورای دیگران
و بغیر شمول تحقیقات اهلِ عصرانِ خود احادیث را جمع نموده باشند لهذا بر منصفین لازم که نسبت زمانهٔ امام بخاری
و مسلم و ابو داود و ترمذی و ابن ماجه و نسائی رحمهم الله چنانچه ذکر نسائی در فائدهٔ آینده می آید از زمانهٔ امام
اعظم رحمه الله و نیز تحقیق ایشان را حسبِ حالِ زمانهٔ ایشان و نیز تحقیق وی موافق زمانهٔ وی از جهتِ قُرب
و عدمِ شیوع کذب وغیره بخوبی ملاحظه فرمایند وَاللهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيْلَ **فائدهٔ جلیله**
در تعداد و وفات بعضی بزرگانِ دین که در خلافتِ ابی العباس احمد **معتضد بالله** وقوع یافته که عمرِ وی
چهل و شش سال یا چهل سال بود و مدتِ خلافت وی نه سال و نه ماه بود یا ده سال بود از ۲۷۹ سنه دو صد و هفتاد
و نه ماه شوال تا ۲۸۹ سنه دو صد و هشتاد و نه ماه ربیع الاول و بعضی دو صد و نود نیز گفته ـ ابن ابی الدنیا ـ و اسمٰعیل
القاضی وغیرهم رحمهم الله **ایضاً** که در خلافت ابی محمد علی **مکتفی بالله** که عمرش ۳۲ سی و چهار سال یا سی ۳۱ یا سی و یک
سال بود وقوع یافته و مدت خلافت وی دو سال و هشت ماه بود از ۲۸۹ سنه تا ۲۹۱ سنه دو صد و نود و یک
بعضی نود و سه نیز گفته ـ عبد الله بن احمد حنبل رحمه الله و ثعلب امام العربیه و بزّار صاحب المسند ـ و ابو مسلم الکجی
و ابو الحسن النوری شیخ الصوفیه ـ و ابو جعفر الترمذی شیخ الشافعیة فی العراق وغیرهم رحمهم الله **ایضاً** که در خلافت جعفر
مقتدر بالله وقوع یافته و خلافت وی از ۲۹۵ سنه و بقول از ۲۹۳ سنه تا ۳۲۰ سنه سه صد و بیست بود ـ محمد
بن ابی داود الظاهری ـ و یوسف بن یعقوب القاضی یعنی پسر امام ابو یوسف رحمه الله و جنید شیخ الصوفیه ـ و نسائی
صاحب السنن ـ و حسن بن سفیان صاحب السنن ـ و جبائی شیخ معتزله و ابو یعلی الموصلی صاحب المسند ـ و ابو بکر
رویانی صاحب المسند ـ و ابن المنذر الامام ـ و ابن جریر الطبری ـ و زجاج النحوی و ابن خزیمه و اخفش صغیر
و ابو بکر بن ابی داود السجستانی ـ و ابو عوانه صاحب الصحیح ـ و ابو القاسم البغوی صاحب المسند ـ وغیرهم رحمهم الله
ایضاً که در خلافت **قاهر بالله** از ۳۲۰ سنه تا ۳۲۲ سنه سه صد و بیست و دو بوقوع در آمده طحاوی
شیخ حنفیه یعنی صاحب معانی الآثار ـ و ابن درید ـ و ابو هاشم بن جبائی وغیرهم رضی الله تعالیٰ عنا
و عنهم اجمعین **چونکه** بطریق اختصار بفضله تعالیٰ از ذکر خلافت فارغ شدیم آمدیم بر سر اصل مطلب

فائده در ذکر وفات بعضی محدثین وغیره

باید دانست که در خلافت خود منصور امام را رض از کوفه بیغداد در آورد تا آنکه در انجا وفات نمود مگر در رحلت فرمودن امام اعظم رحمه الله دو قول ست یکی بموتِ خود در زندان خلیفه منصور بشد ائد بسیار واین اصح است **فاما** این روایت را نیز بابرخی اختلاف بیان میکنند چنانچه تحقیق ابن خلکان در تاریخ خود منیر ست از تحقیقیکه شامی در شرح در مختار آورده وآن اینکه در خلافت بنی اُمَیَه والی عراق ابن هبیره نام بود عاملِ مروان (یعنی مروان الحمار بن محمد چنانچه شیخ در تحصیل التعرف تصریح برین کرده) پس وی امرِ قضای کوفه را با مام ابوحنیفه می سپرد وامام رض بحکم مَنْ جُعِلَ قَاضِيًا فَقَدْ ذُبِحَ بِغَيْرِ سِكِّيْنٍ از قبول آن انکار آورد وابن هبیره قسم خورد که اگر قضا را قبول نکنی بزنم سر ترا بسوطها امام فرمود که۔ ضَرْبُهُ لِي فِي الدُّنْيَا أَسْهَلُ عَلَيَّ مِنْ مَقَامِعِ الْحَدِيْدِ وَاللهِ لَا أَفْعَلُ وَلَوْ قَتَلْتَنِيْ پس ابن هبیره مرامام را یکصد و ده تازیانه۔ در ده روز زد که ازین صدمه سر مبارک امام رض آماسید تا آنکه شبی ابن هبیره عتاب آنحضرت علیه السلام را در خواب دید بعد ازآن راه ابوحنیفه رح را خالی کرده بگذاشت چنانچه صاحب مجمع البحار وغیره بعضے ازین نیز برین تصریح کرده وشیخ در رساله مذکوره بالا آورده که چون خبرِ انکار ابوحنیفه رض از قبول قضا با بن هبیره رسید گفت که آرزوی ابوحنیفه باآرزوی من برابری میکند باوجودیکه من قسم خورده ام پس امام را روبروی خود طلبیده بالمشافهه باز قسم خورد که اگر قضا را قبول نکنی بر سر تو خواهم زد تا آنکه بمیری امام اعظم رض فرمود مرگ بدست تو یکبار باشد هرچه میخواهی بکن پس مئیت سوط بر سرش زد فَقَالَ لَهُ الْإِمَامُ اُذْكُرْ مَقَامَكَ بَيْنَ يَدَيِ اللهِ تَعَالٰى فَإِنَّهُ أَذَلُّ مِنْ مَقَامِيْ بَيْنَ يَدَيْكَ وَلَا تُهَدِّدْنِيْ فَإِنِّيْ أَقُوْلُ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ۔ وَاللهُ سَائِلُكَ عَنِّيْ حَيْثُ لَا يَقْبَلُ مِنْكَ جَوَابًا إِلَّا بِالْحَقِّ یعنی از حاضر شدنِ خود پیش پروردگار بترس چرا که دران مقام ذلت بیشتر باشد از ذلت من که پیش تست وچندان تهدید بر من مران که موحد اهل ایمانم ودر حشر از تو باز پرس این امر باشد پس باشارهٔ وی جلاد دست خود را باز کشید وتا صبح سر وی مبارکش از ضرب اسواط آماسید بامداد ابن هبیره گفت که هر آئینه در خواب آنحضرت صلعم را دیدم که میفرمود اَمَا تَخَافُ اللهَ تَضْرِبُ رَجُلًا بِلَا جُرْمٍ وَتُهَدِّدُهٗ پس بشفاعت آنحضرت صلعم شخصے را بطرف امام فرستاده وانرا بجل طلبید واز انجا اورا رهائی داد انتهی کلام الشیخ گویم درینجا مضمون این حدیث شریف چه انسب است عَنْ اَبِيْ هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللهِ صلعم تَجِدُوْنَ مِنْ خَيْرِ النَّاسِ اَشَدَّهُمْ كَرَاهَةً لِهٰذَا الْاَمْرِ

۸ روایت اول در ذکر رحلت امام اعظم بروایت شامی

۹ زدن خادمان امام برای قبول قضا

(ای بِقَبُولِ الْقَضَاءِ وَالْاِمَارَةِ) متفق علیه یعنی خواهید یافت از بهترین مردم آنان را که بد ترپندارند قضا و امارت را **ولهذا** امام نووی رح گفته که امام ابوحنیفه رض در راه خدا تحمل زخمهای شمشیر ها میکرد و ازینجاست که احمد حنبل رض در وقت ذکر وی رح میناليد و بروی ترحم فرستادی **الحاصل** وقتیکه منصور دوانقی از عباسیه خلیفه گشت کسی از معاندین امام اعظم رح بگوش وی رسانید که ابوحنیفه رض آن کس ست که بر سرِ تو ابراهیم بن عبدالله بن حسن بن حسین بن علی را رضی الله عنهم برانگیخته بود تا آنکه وی رح بر سرت در بصره خروج کرد چنانچه در خلافتِ منصور بالتفصیل گذشت پس برای حیلهٔ قتل ابوحنیفه رض امرِ قضا را بوی پیش نمود چه میدانستند که وی قضا را گاهی قبول نکند و چون امام از قبول آن انکار نمود خلیفه منصور وی را تا چند سال محبوس گردانید و در آخر هر روز از زندانش بیرون کشانیده ده تازیانه اش میزدند و در بازار ها بحکم منصور منادی گشتی **للمؤلفه**

لیک هر شش مینماید روضه زندان مقامی
بدستِ حاسدان شد هم آن صدیق یوسف
گردانا و هر مینو شد بجاے بادهٔ جامی

چون بمصری شد همان یوسف منادی یعنی جیفه
کند دست فلک مجروح گرگان هم غلامی
ز دهرِ دیگران چون قصه میخواند جلیل ای وای

در زمانه مثل یوسف گرچه آدم می نباشد
شد مربی ابی یوسف او هامی بدامی
ز نیرنگ زمانه چشم انصافی چه دارند
ز مرگش نیز روزی در ده و رای جامی

آخر الامر زده شد به زدن سخت در ده دهنده تا آنکه جاری گشتی خون بدن وی بر پاشنهای وے رض و در بازار ها ندا کرده شدی و امام همچنان بر سرِ انکار از قضا بود و بسیار غایت تنگی بوی تشنه دیگر روز کرده شد تا آنکه در خوردن آشامیدن وی رض نیز دقیقه را نگذاشتند پس امام رض بدرگاه رب المنان نالید و زاری در دعا نمود و بعد از چند روز در حبسخانه انتقال فرمود (یعنی در حالت سجود) اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُوْنَ

گزندی نیست از زندان جز انگشتِ شهادت ما
ای جان صد هزار چو ما وقف جان تو
رسد بر اهل ایمان بیشتر آفات از دنیا
هر دم هزار تحفه - دعا بر روان تو

لطیفه در لطائفِ شیخ احمد شهاب الدین قلیوبی رح مذکور ست **حکایت** در ذکر آن شرفا که علما مصلوب شدند یا قتل یا زده شدند پس کسانیکه قتل کرده شدند عمر رض و عثمان رض و علی رض و پسر زنی حسین رض و عبدالله بن زبیر رض و نعمان بن بشیر رض و سعید بن جبیر رض و ماهان الحنفی اند (بر صلیب کشیده شده) **و از کسانیکه** صلیب کرده شده اند قبل از قتل شدن یا بعد از آن حبیب بن عدی رض که مشرکان او را صلیب کرده بودند (ای بدار کشیده شده ۱۲) و عبدالله بن زبیر رض که حجاج او را صلیب کرده بود و احمد بن نصر رض که واثق او را بدار کشیده بود - **و از کسانیکه** مضروب شده اند عبدالرحمن بن ابی لیلی که حجاج او را چهار صد سوط زده بود

وسعید بن المسیبؒ وابو الزناد رحؒ وابو عمرو بن العلاء رحؒ وعطیۃ العوفی رحؒ وثابت البنانی رحؒ وعبد اللہ بن عوف رحؒ ومالک بن انس رحؒ **وابو حنیفہ** رحؒ واحمد بن حنبل رضی اللہ تعالے عنہم اجمعین انتہی۔

ف بالتفصیل ذکر رحلت امام

ودر تاریخ ابن خلکان ونیز در بعضی دیگر کتب گفتہ کہ در سبب وفات امام اختلاف ست۔ قول صحیح این ست کہ در بغداد در حالتِ قید رحلت کردہ اند **تفصیلش** اینکہ شعبی استاد امام اعظمؒ قاضی بود (یعنی در بغداد) خلیفہ منصور غلامانِ خود را قدرے زمین دادہ بود بعضے را بطریق ہبہ و بعضے را بطور وقف۔ خلیفہ منتظِم خود را یعنی کوتوال را حکم داد کہ کاغذ این معاملہ از مواہیر علماء وقاضی تیار کنانیدہ بیار۔ پس قاضی وسائر علما مواہیر بران ثبت نمودند وقتیکہ آن قبالہ را نزدیکِ امام آورد وگفت کہ حکم پادشاہ ہست کہ برین گواہی کن امام فرمود کہ خلیفہ کجاست گفت در دولتسرای خود فرمود کہ وی نزدیک من می آید یا من نزدیک وی بروم کہ از وی شنیدہ گواہی بنویسم منتظم خلیفہ گفت کہ قاضی وباقی علما گواہی نوشتند تو چرا فضولی۔ امام فرمود کہ معاملہ ہر شخص با اوست، کما قال کسبت **قطعہ**

از بندۂ بندگان چہ خواہم	تو بندۂ بندگانِ مائی	بر ہر دو امیر و پادشاہم	من نفس وہوا دو بندہ دارم

وقتیکہ خبر این بپادشاہ رسید قاضی شعبی را طلبیدہ پرسید کہ در گواہی دیدن نیز شرط است فرمود آری خلیفہ گفت کہ پس بدونِ دیدن من چگونہ گواہی کردی گفت کہ من بیقین میدانستم کہ این حکمِ تست وبر طلبیدنِ تو قدرت نبود خلیفہ گفت این سخن از حق دور ست واز عہدۂ قضا او را معزول کرد۔ پس مشورہ برین افتاد کہ ابو حنیفہ وشریک وسفیان ثوری ومِسعر بن کدام ازین چہار کس کسے را قاضی ساختن مناسب ست ہر چہار را طلبیدہ در راہ امام صاحبؒ فرمود کہ از تخمین و اندازہ در شما میگویم کہ من بہانہ خواہم نمود وسفیان ثوری بگریزد۔ ومِسعر خود را مجنون سازد۔ مگر بر شریک مرا امید رہائی نیست۔ پس سفیان ثوری بہانۂ قضای حاجت در پسِ دیواری رفتہ در انجا گشتی دید نزدیک ملاح رفت وگفت کہ در پس این دیوار مردی ست کہ قتل من میخواہد وسرم می برد ملاح وی را در انجا در چوبہا پوشید واز ذبح خود اشارہ بہمین حدیث بود مَنْ جُعِلَ قَاضِیًا فَقَدْ ذُبِحَ بِغَیْرِ سِکِّیْنٍ ؂

ف در فراست امام

سپاہی سفیان را ہر چند کہ تلاش		ہلاک گردی اگر تیر کارگر یابی	ز تیر مکر شیاطین بہوش دو چشم

نمود کمتر یافت۔ وقتیکہ این ہر سہ نزدیک سلطان رسیدند مِسعر دست سلطان را گرفتہ پرسید کہ منصور خاص تو ئی اہل وعیال تو چگونہ است منصور گفت کہ دیوانہ است بیرون کنید او را۔ باز با امام گفت کہ

ماجرای عجیب امام با سلطان

تو عهدهٔ قضا را قبول کن امام فرمود که من مردی بزاز هم اهل کوفه از من جامه میگیرند اشراف عرب
قضای مرا قبول نکنند - سلطان گفت این امر بعلم تعلق میدارد از کسب چیزی غرض نیست - امام فرمود
که من لائق این کار نیستم - پس اگر درین امر راست گو میباشم عدم لیاقت من ثابت گشت - و اگر دروغ
میگویم پس دروغگو لیاقت قضا نمیدارد - سلطان خاموش گشت و باوی متعرض نگشت - پستر
بشریک گفت عهدهٔ قضا را قبول کن گفت من سودائی مزاج و ضعیف دماغ ام - سلطان گفت من علاج
تو خواهم کرد صحت خواهی یافت آخرالامر او را قاضی ساخت - مگر خلیفه را با امام در باب قبول نکردن قضا
عداوت افتاد تا آنکه بقتل امام مستعد گشت مگر هیچ حیله نمی یافت - روزی از وزرای خود مشوره
طلبیده زنی را آموخته نزدیک امام فرستاد - پس آن زن از امام پرسید که شوهر من غازی فی سبیل الله
بود نزدیک وی یک راس فرس بود مرا وصیت کرد که بعد از مرگ من این اسپ را بکسی دهی که از همه سزاوارتر
بجهاد می باشد بگوئید که آن فرس را بکه بدهم فرمود بحضرت جعفر صادق رض وقتیکه آن زن رفت امام رح
دانست که این زن تعلیم کرده شده نزدیک من آمده بود حماد پسر خود را فرمود که این زن را بجلدی
طلب کن مگر آن زن بتعلیم خلیفه بجلدی از انجا برون رفته نزدیک مالک بن انس رض و عطا بن رباح رض برای
سوال این مسئله رفت از ایشان نیز همین جواب یافت - امام رض همان وقت حماد پسر خود را وصیت
نوشت و گفت که شاید حالا نوکر خلیفه نزد من میرسد و مرا قتل میکند لیکن من حیله میکنم و آن اینکه
یقین است که درین مسئله مالک بن انس و عطا بن رباح را نیز طلبیده از ایشان نیز پرسد من قول ایشانرا
تصدیق کنم شاید که بدین حیله نجات یابم ایشان درین ذکر و فکر بودند که مردی از طرف سلطان برای
امام رسید امام بحضور خلیفه رفته مالک و عطا را در انجا نشسته یافت خلیفه پیشتر از امام پرسید که
سوال این زن را چه جواب گفته امام اعادهٔ همان جواب کرد و فرمود که حضرت جعفر صادق از تو
بهتر است که ایشان از اولاد رسول الله اند نه تو و ایشان متقی اند نه تو و ایشان عالم اند نه تو - خلیفه
از مالک و عطا پرسید از ایشان نیز همین جواب یافت پس خلیفه ناچار گشته ایشانرا رخصت داد
وقتیکه از انجا بیرون گشتند عطا رکاب امام را گرفت و گفت که امروز مارا از قتل رهانیدی که موافق
ما جواب گفتی (یعنی ما پیشتر ازین آن زن را مثل قول تو جواب گفته بودیم اگر این زمان جوابی بطریق
دیگر می گفتی هر آئینه خلیفه مارا میکشت و بمیدانست که از امام نیز پیشتر همین مسئله سوال کرده شده بود)

الغرض سلطان را ازین جواب حسد زیاده ترگشت ع | پلنگ از زدن کینه ور ترشود ❊

تا آنکه روزی سلاح طلبیده با امام گفت که عهدهٔ قضارا قبول کن - امام گفت مرا هرگز صلاحیت این امر نیست سلطان گفت دروغ میگوئی ترا بالتحقیق صلاحیتِ آن ست فرمود که اگر این قول پادشاه راست باشد پس تعجب ست که سلطان دروغگو را قاضی میسازد والاعدم لیاقتِ من ثابت گشت خلیفه قسم خورد که خواه مخواه ترا قاضی خواهم کرد امام رض نیز قسم خورد که من قبول نکنم ازین جرأت و دلیری امام رض همه حاضرانِ دربار متحیر گشتند ربیع بن یونس دربان سلطان بغضب شده گفت سلطان قسم میخورد و تو تسلیم نمیکنی - امام رض فرمود بلی که سلطان را کفارهٔ قسم دادن از کفارهٔ من آسان ترست وقتیکه سلطان غایت زور آوری گرفت امام فرمود یا امیرالمؤمنین از خدا بترس امانت مده مگر کسی را که از خدا می ترسد وَاللهِ مَا اَنَا مَامُونُ الرِّضَا فَكَيْفَ مَامُوْنُ الْغَضَبِ یعنی بخدا که من در حالت خوشی مامون نیستم پس در حالتِ غضب چگونه مامون باشم و چون بهیچ طور قضارا قبول نمود ۱۴۶ سنه منصور ویرا تا چند سال قید فرمود و در آخر بهانهٔ قبول قضا منصور هر روز ده تازیانه بر سر مبارکش میزدانید و آنام میفرمود که در دنیا تازیانها خوردن مرا آسان ست ازینکه در عقبی گرزهای گرم آتشین خورم و روی مبارکش ازین صدمهٔ عظیم و سانحهٔ فخیم آماسید و ورم کرد و تا ده روز ضد تازیانه اش زده است ست اَشَدُّ النَّاسِ بَلَاءً الْاَنْبِيَاءُ ثُمَّ الْاَمْثَلُ فَالْاَمْثَلُ الحدیث چنانچه در ترمذی ست و در روایت دیگر آنکه بعضی گفته که بدهم دون پیالهٔ پر زهر بدستش دادند پس امام رض دانست و از نوشیدن آن منع کرد و فرمود که بر قتل نفس خود اعانت نمیکنم پس ایشان بقهر و بزبردستی بدهنش آنرا ریختند بهر حال بعد از دهم روز چونکه ویرا از آثار مرگِ خویش معلوم گشت بدرگاهِ حق جلّ و علا سر بسجده نهاده در حالتِ سجود بقرب حضرت معبود رحلت فرمود و این سانحهٔ وحشت افزا در ماه رجب در ۱۵۰ سنه یکصد و پنجاه واقع گشت

اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُوْنَ ۵	عمر اگر خوش گذرد زندگی خضر کم ست	ور بتلخی گذرد نیم نفس بسیار ست ۵
بوحنیفه آن امامِ ذی الکرام	مستفیض از فیض او شد خاص و عام	نیک صورت نیک سیرت نیک دی
نیک خو هم نیک خواه و نیک نام	سال تولیدش سروش از غیب گفت	بی نیاز - ولفظِ نیک ست امام
کن رقم سلطان بسال رحلتش	طالبِ حق - گوی و محبوب انام	نیز سال انتقالش گفت دل
قطب - از سعود آن سعود اخند و اسلام	وجزء از حماد پسر دیگر بداشت -	وازکثرت مردم پنج مرتبه

بر جنازه اش نماز خوانده شد. انتهی مافی تاریخ ابن خلکان وغیره از رسالهٔ فضائل وغیره **و جلال الدین** سیوطی رح در تبییض الصحیفه آورده که حافظ جمال الدین مزی در تهذیب گفته که نماز بر جنازهٔ امام رح شش مرتبه خوانده شد و بر دفن وی از ظهر تا عصر بسبب ازدحام کثیر قدرت میسر نشد **و نیز** ابن حجر رح در خیرات الحسان آورده که شش مرتبه نماز جنازه اش خوانده شد و آخر پسر وی حماد خواند و بسبب شدت ازدحام بر تدفین وی رح تا عصر قدرت نگشت و تا بیست روز مردم بر قبر مبارکش نماز میخواندند و امام وصیت کرده بود که من در مقبرهٔ خیزران به جانب شرقی دفن کرده شوم چرا که زمین وی طیب است غصب کرده شده نیست. **و هرگاه** که امام صاحب رح وفات یافت **حسن بن عماره** قاضی بغداد رحمه الله ویرا غسل داد و **ابو رجاء** عبد الله بن واقد هروی آب می انداخت و هرگاه که حسن بن عماره از غسل فارغ گشت گفت رَحِمَكَ اللّٰه که از سی سال برابر روزه میداشتی و در شب از چهل سال نخفتی. و بودی تو فقیه تر ما. و عابد تر و زاهد تر و جامع تر خصلتهای نیک را از ما. **و فارغ** نشده بودند از غسل وی رح مگر که از اهل بغداد مخلوق بیشمار جمع گشتند که بجز از خدا شمار ایشان کسی را معلوم نبود گویا که وفات او ندا کرده شده بود **و گویند** که در شب انتقال امام جنات مینالیدند که مردم آواز ایشان میشنیدند و کسی را نمیدیدند انتهی کلام ابن حجر **و در برهنه** آورده و نیز ابن حجر رح گفته که شمرده شدند کسانیکه بر وی نماز جنازه گزاردند بقولی پنجاه هزار و بقولی بیشتر ازین بودند **و در مقدمهٔ هدایه** آورده که حسن بن عماره رح نماز جنازه بروی خواند. و منصور آمد و نماز جنازه بر قبر وی رح خواند. و بودند مردم که نماز جنازه بر قبر وی رح تا بیست روز میخواندند کذا فی مفتاح السعادة انتهی. **و در اخبار الجمال** وغیره آورده که امام رح از افراد بود. و در وقتیکه جنازهٔ امام را براه میبردند مؤذن اذان نماز داد و وقتیکه بکلمهٔ اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه رسید امام رح انگشت شهادت را بر داشت مردم این معامله از وی مشاهده کرده غریو برداشتند و کسان بیشمار مشرف باسلام گشتند و چهل نفر از حیرت قالب از جان خالی نمودند

دریغا که ذات تقدس سرشت	بهشت این جهان زو شد بهشت

ای گذاشت ۱۲

و در برهنه تحصیل التعرف بحواله کتب کثیرهٔ معتبره و نیز در دیگر کتب آورده که بعد از انتقال امام رح چون ویرا دفن کردند تا سه شب از هاتف غیب این آواز شنیده میشد **قطعه**

ذَهَبَ الْفِقْهُ فَلَا فِقْهَ لَكُمْ	فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَكُوْنُوْا خَلَفًا

ف در بیان تعداد مرات خواندن نماز امام رح

ف در بیان غسل دادن حسن بن عماره امام را

ف در کیفیت نماز جنازه بر امام

ف در کرامت امام بعد از وفات

ف در آواز هاتف بعد وفات امام

مَاتَ نُعْمَانُ فَمَنْ هٰذَا الَّذِیْ		یُحْیِیْ اللَّیْلَ اِذَا مَا اسْتَجَفَا	یعنی رفت فقہ پس ہیچ نقیہ

نیست مر شمارا پس تقوی کنید مر خدا را و باشید خلفاء امام رض مُرد نعمان رض پس کیست آنکه زنده
دارد شب را وقتیکه تاریک گردد۔ مزار پاکش در بغداد زیارت گاہ مردم است بجانب شرقی بمقام خیزران
و در حدائق الحنفیه آورده[1] که وفات امام در بغداد در رجب یا شعبان یا نصف شوال یا شب جمعه
یکم تاریخ ماه صیام ۱۵۰ سنه درحالت سجده بوجود آمده و بعد از وفات پنج اشخاص و را بر داشته در مغتسل[2]
آوردند حسن بن عماره قاضی بغداد امام رض را غسل داد و ابو رجاء عبد اللہ آب می انداخت ابن سماک
گفته که بعد از غسل چون جسم امام رض را نگریستم بر پیشانی امام رض آیت یَا اَیَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ
ارْجِعِیْ اِلٰی رَبِّكِ رَاضِیَةً مَّرْضِیَّةً فَادْخُلِیْ فِیْ عِبَادِیْ وَادْخُلِیْ جَنَّتِیْ و بر دست راست آیت
فَادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُوْنَ و بر دست چپ آیت اِنَّا لَا نُضِیْعُ اَجْرَ مَنْ اَحْسَنَ عَمَلًا
و بر شکم آیت یُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِّنْهُ وَرِضْوَانٍ نوشته بود۔ و هرگاه که جنازه را
برداشتند این آواز آمد یَا قَائِمَ اللَّیْلِ یَا طَوِیْلَ الْقِیَامِ ۞ یَا صَائِمَ الْیَوْمِ یَا كَثِیْرَ الصِّیَامِ ۞
اَبَاحَكَ السَّیِّدُ مَا یُغْنِیْ مِنْ جَنَّةِ الْخُلْدِ وَدَارِ السَّلَامِ ۞ یعنی مباح کرد ترا حق تعالی چیزیکه از
جنت خلد و دار السلام هر معطی بر روا میکند مر ترا یعنی دیدار خود۔ و وقتیکه و برا رض در قبر نهادند این
آواز آمد فَرَوْحٌ وَّرَیْحَانٌ وَّجَنَّةُ نَعِیْمٍ و وقتیکه برداشته شد جنازهٔ امام رض هجوم خلقت تا بحد
بود که بسبب کثرت حاملان جنازه چوبهای جنازه بشکست۔ و بر جنازهٔ امام خلیفه منصور نیز حاضر
گشت وی بر وفات و ایذا دهی امام رض غایت افسوس میخورد و گفتی افسوس که من چنین مظلوم در حرم را
قتل نمودم که وی بالکل از دنیا کناره کشی کرده بود و وقتیکه من بعذاب گوناگون ایذا و اذیت دادمی از
کمال تحمل صبر نمودی کاشکے اگر از سبب خود کسی را گذاشتی که قائم مقام گشتی پس ما بر وی این قدر از
حسرت گریه و زاری نکردمی وَالْفَضْلُ مَا شَهِدَتْ بِهِ الْاَعْدَاءُ و همچنین ابن مبارک بعد ازین واقعه
بچند روز در بغداد رسیده بر قبر امام ایستاده و زار زار گریست و گفت رَحِمَكَ اللّٰهُ یَا اَبَا حَنِیْفَةَ
که ابراهیم نخعی وفات کرد مگر جانشین خود گذاشت و همچنین حماد نیز بعد وفات جانشین خود گذاشت
مگر افسوس است که در تمام دنیا تو کسی را جانشین خود نگذاشتی چنانچه در عقود الجمان است و همچنین ابن جریج
در مکه و شعبه بن الحجاج امام بصره در بصره بر وفات امام کلمات حسرت فرموده اند و این هر دو از مشائخ

امام رضہ بودند و در سنہ ۴۵۹ ہجری پادشاه شرف الملک ابوسعد محمد بن منصور خوارزمی مستوفی مملکت سلطان
ملک شاه سلجوقی بر سر قبر امام رضہ گنبدی کلان بنیاد نمود و نزدیک آن مدرسۂ برای حنفیان
تعمیر نمود و ہرگاه کہ عمارت مقبرهٔ امام ختم گشت پس شاه ابوسعد با شان و شوکت برای دیدن آن
مع اعیان و ارکان رفت دران وقت ابوجعفر مسعود بیاضی این قطعہ را تصنیف نمود قطعہ

الم تر ان العلم کان مبددا	فجمعہ ہذا المغیب فی اللحد
کذلک کانت ہذہ الارض میتۃ	فانشرہا فضل العمید ابی سعد

و در تذکرة الاولیا آورده کہ نوفل بن حبان میگوید کہ بعد از
انتقال نمودنِ امام اعظم رضہ میدان قیامت را در خواب دید کہ ہمہ مخلوق بموقف حساب ایستاده اند۔
و آنحضرت علیہ السلام را نیز بر حوض کوثر ایستاده دیدم و در راست و چپ ایشان مشایخ دیگر ایستاده
بودند۔ و پیر مردی متبرک بجانبِ راستِ ایشان ایستاده بود۔ و امام ابوحنیفہ رضہ روبروی ایشان
قائم بود من سلام کردم و گفتم قدری آب بما نیز عنایت فرمای فرمود تا وقتیکہ اجازت آنحضرت
علیہ السلام نشوند ہم۔ پس آنحضرت علیہ السلام ارشاد فرمود کہ این را آب نوشانید۔ امام قدحی بمن
داد من و ہمراہان من آنرا خوب سیراب شده نوشیدیم و آن آب ہیچ قدر کم نشد۔ پستر پرسیدم
کہ بجانبِ راست آن پیر مرد کیست فرمود ابراہیم علیہ السلام و بجانب چپ ابوبکر صدیق ست
ہمچنین من دریافت میکردم و بر انگشتان می شمردم تا آنکہ ہفده مردم را از ایشان شمار نمودم و چون
درین حالت بیدار گشتم بر انگشتان خود شمار ہفده از عقد انامل یافتم و در حدائق الحدیقہ ہنجم
و نیز در تذکرة الاولیا آورده کہ شیخ ابوعلی بن عثمان جلالی میگوید کہ من در ملک شام بر مزار حضرتِ
بلال رضی اللہ عنہ مؤذن رسول علیہ السلام بودم کہ در خواب خود را در مکہ دیدم کہ آنحضرت
علیہ و آلہ الصلوات والتسلیمات از باب بنی شیبہ در آمد و پیر مردی را در بغل مبارک گرفتہ چنانچہ
اطفال را میگیرند من دویده بر قدمہای مبارک بوسہ دادم۔ و در تعجب بودم کہ آلہی این پیر مرد کیست
پس آنحضرت علیہ السلام بنور باطن خطرهٔ من دریافتہ فرمود کہ این شخص امام المسلمین ابوحنیفہ است
و در صلوة مسعودی حالات دیگر را بعد از انتقال امام رضہ درج کرده اند کہ قابل دیدن اند آنجا
باید طلبید و در خیرات الحسان ابن حجر رحہ گفتہ کہ قبر امام رضہ غوثِ قضای حاجات ست
بدانکہ علما و صلحا و خداوندان حاجات ہمیشہ زیارت قبر او رضہ میکنند و در قضای حاجات او را وسیلہ

میگردانند - **و بعضی** ازیشان امام شافعی ست رضه وقتیکه در بغداد بود پس از وی مروی ست که وی رحمه فرمود که من از قبر ابوحنیفه رضه برکت برمیگیرم و بر قبر وی رضه می آیم - و هرگاه که حاجتی به پیشم می آید پس دو رکعت نماز میخوانم و بطرف قبر وی می آیم و از حق تعالی نزدیک قبر سوال میکنم پس حاجتم بزودی بر می آید - وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِحَقِیْقَةِ الْحَالِ ÷ وَصِفَةِ الرِّجَالِ ÷

مناجات

ای ذات پاکت از همه یا سوا سوا | وز درگه تو یافته هر بینوا نوا | مارا که حاصلی نبود غیر معصیت | ای وای گر دهی تو بروز جزا جزا

از ضعف تن چو کاه بدیوار نه ایم | مارا ز جذب عشق تو چون کهربا ربا | ورزم چهار موجه دریا خون شود | در کشتیی که نیست در و ناخدا خدا

پنهان ز خلق تکیه زدن بر سر سریر | بهتر ز طاعتی که بود بوریا ریا | این خسته دل بسوی تو با عجز کرده رو | اورا ببخش از در دار الشفا شفا

راهی که بوحنیفه نعمان نموده است | مارا بدان ز رحمت ای رهنما نما

مناجات در عذر تقصیر آوردن بدرگاه بی نیاز که بهانه طلبید بهانه طلبد

دیدیکه بود مرا بر گناه خود اصرار | نه انفعال و انابت نه توبه استغفار | تو هیچکسان بعذاب ابد سزا ای قادر | گناه دیده و پوشیده از کرم هر بار (حلم ۱۲ رحمت ۱۲)

پس آن زمان که شوم خاک و هم گنه نکنم | چگونه خواهی ز تسلیم کنی بروز شمار | کدام نفع تعزیر بود وقت گناه | کدام وجه سزا بعد مدت بسیار

همین کرمی تعجب شد چو باعث تاخیر | کنون که بسته اولی برو ست استظهار | و هم گناه که بهر شفاعتم برجاست | بروز حشر نباشد چگونه یار دیار

بجا که وعده لاتقنطوا ست هم شامل | بر استغفروا از نعم الله عوض اقرار | تو اینکه سَبَقَتْ رَحْمَتِیْ عَلٰی غَضَبِیْ | چه رتبه گنهم پیش رحمت ای غفار (بتابی خطاب ۱۲)

یکی ز صد که بقول نبی ز رحمت تو | علی العموم بدنیاست این چه ایثار | چگونه حال شود آن زمان که در محشر | عیان شود نود و نه بقیه اش یکبار

خورشیدم ز کل نعمت علی الی آلایه (حدیث ۱۲) | چو در کلام شریفش تو کرده اظهار | کنند بقول تو هر شی عمل بشکل خودش | بشکل تو و تو رحمت بشکل من کرده

[illegible] کرم بنه عفو ز بدل حلم | کریم ما فقد اینکه حلیم بود بیار | اگر عذاب کنی لا اقل ولی در باب | که دشمن تو شود خوش حبیب تو بیزار

بعفو جرم حبیب تو خوش عدو خاسر (سببیه ۱۲) | [illegible] آید تو ای محتار | چو کامیاب شود دوست تو دشمن ناکام | چه خوش بود که بر آید یک کرشمه دو کار (ای سیبا ۱۲)

ذکر تتمهٔ تسجیل

باید دانست که این چند نقول و دیگر [illegible] حال ببرای آن درج نمودم تا که ناظرین منصفین این اوراق متنبه گردند که اوصاف حمیده و اطوار پسندیده آن وحید الدهر فرید العصر آن قدر است که درین مختصر مکان گنجایش ندارد ایست

گر انجمله راسر کی املا کند | نگر دفتری دیگر انشا کند

و من محض بخوف اطناب کتاب از آن برین قدر یسیر اکتفا ورزیدم ورنه بسیاری از بسیار وجها از جهان روایات صحیحه معتبره در حالات امام رضه دیگر اند که درین مختصر آنرا درج ننمودم - و من نیم سیر شده ازین خوان منقبت دست بربسته خاطر شکسته با دهنی از آب حسرت برگشته برخاسته ام و از کمال حسرت در دل بغیر ازین شعر خوانی با دیدهٔ نگرانی ورزش دیگرم نماند ه

حیف در چشم زدن صحبت یار آخر شد | روی گل سیر ندیدیم بهار آخر شد

از تهدید وغیره نقل کرده میشود - انقل ست که

زنی نزدیکِ امام رض آمد و باز پس گشت امام رض از وی پرسید که چرا آمده بودی و برای چه باز گشتی وی گفت که ترا امام دانسته برای پرسیدن مسئله نزدیک تو آمده بودم مگر اوصاف امامت در تو نیافتم پرسید که آن اوصاف کدام اند. گفت که ترا هیچ بیماری نیست. و دیگر همه مردم ترا خوب میگویند. و دیگر لباس عمده در پوشیدهٔ و امام را از نیها لا بدی میباشد. امام رض در پیش وی از سر عمامه برداشته وی را وا نمود که در سرش ناسور بود و گفت وی را که در فلان و فلان محله رفته که مردم آنجا مرا بد میگویند (و اگر کسی را درین امر شکی باشد بر ایشان لازم که مردم غیر مقلدِ هند را ببینند که در حق هر چار ایمهٔ بزرگوارِ دین بالخصوص در حق امام اعظم رض چها ست که نمیگویند. شک نیست که حضرت امام اعظم رح کما ینبغی مصداقِ مضمون اَللّٰهُمَّ اجْعَلْنِیْ مَحْسُوْدًا وَّلَا تَجْعَلْنِیْ حَاسِدًا گشته و این نعمت عظمی را بلا تردد بدست آورده) و در زیرِ جامهٔ ظاهری حضرت امام رض خرقهٔ درویشی نیز پوشیده میداشت پس آن را بوی نموده فرمود که هٰذَا لِلْخَلْقِ وَهٰذَا لِلْحَقِّ یعنی این لباس ظاهری برای مخلوق ست و این لباس درویشی برای اخلاق و تهذیب نفس ست ؎

بزرگان که نقدِ صفا داشتند	چنین خرقه زیرِ قبا داشتند
ز دانایان شنو رمزِ معانی	چو دانی باز چون محروم مانی

(۳۲) نقل ست در کمال انصاف پسندی و اتقای امام ؎ چنانچه در اشباه نیز آورده که فرمود امام اعظم رض زنی مرا در فریب انداخت و زنی موافقیه ساخت و زنی مرا زاهد گردانید اما اول اینکه وقتی براهی گذری داشتم که زنی مرا اشاره بطرف چیزیکه در راه افتاده بود کرد پنداشتم که این زنی گنگ ست و این چیز وی ست چون آن چیز را بطرف وی برداشتم بمن گفت نزد خودش دار تا آنکه با لکش رسانی و اما ثانی اینکه زنی از من در حیض از مسئله پرسید چون معلومم نگشت آن زن سخنی چنان بمن شنوانید که از جهتِ آن فقه را آموختم و اما سوم پس براهی میگذشتم زنی گفت این آن شخص ست که نماز فجر را بوضوی عشا میگزارد من از خوف اینکه اگر حق تعالی از من پرسد لِمَ تَقُوْلُوْنَ مَا لَا تَفْعَلُوْنَ كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللّٰهِ اَنْ تَقُوْلُوْا مَا لَا تَفْعَلُوْنَ قصد آن کردم تا آنکه عادتم گشت ولنعم ما قیل ؎

نگفتم از سرِ بازیچه حرفی	کزان پندی نگیرد صاحبِ هوش
وگر صد بابِ حکمت پیشِ نادان	بخوانی آیدش بازیچه در گوش

(۳۳) در ابتدای زمانه امام ابو حنیفه بحیثیتِ عوام طالبِ لعلمان در حرمین می گردید تا نوبتِ آن رسید که چون عزم سفر ساختی در همه اطراف شهرها منادی کردی فقیهِ عراق بعرب میرود بهر تا جیکه گذر رش می افتاد هزاران مردم بوی مجتمع شدندی

له [illegible]

چنانچه در الجواهر المضیئه باب الکنی در ترجمهٔ ابو عاصم النبیل آورده که باری امام رض در مکهٔ معظمه رفت ارباب حدیث و فقه هر دو فرقه بکثرت بهمدی جمع گشتند و اشتیاق مردم بحدی بود که بالای یکدیگرے افتادند امام از کثرت مردم به تنگ آمده فرمود کاش بمیزبانم کسی اطلاع کردی تا انتظام این ازدحام نمودی ابو عاصم نبیل حاضر بود گفت من میروم فاما چند مسائل پرسیدنی دارم امام وی را نزد خود خواند و مسائلش را حل نموده رین اثنا خیال میزبان از دل وی رفت چون از جوابهای ابو عاصم فارغ شد بطرف طالب العلم دیگر متوجه شده همان سلسله باز قائم گشت بعد ساعتی چون خیالش آمد فرمود که کسی وعدهٔ رفتن نزد میزبان کرده بود کجا رفت ابو عاصم گفت منم فرمود پس چرا نرفتی ابو عاصم بطرز مناظره باشوخی گفت کهمن کی وعدهٔ آن کرده بودم که حالا میروم پس بعد فراغت خواهم رفت امام رض فرمود در گفتگوی علم موقع این احتمالات نمیباشد بلکه معانی این الفاظ همواره همان گرفته میشود که غرض عوام میباشد این نیز یکی از مسائل فقهیه بود که امام در گفتگو آنرا حل نمود - ازینجاست که اساتذهٔ امام رض وی را چندان ادب و احترام کردی که بینندگان ازان متعجب شدندی چنانچه در باب عاشر از عقود الجمان از محمد بن الفضل می آرد که باری امام برای تحقیق حدیثی نزد خصیب رض رفت و من همراهش بودم خصیب رض چون دید که امام رض می آید برخاست و باکمال تعظیم وی را برابر خود نشانید امام پرسید که درباره بیضهٔ نعامه چگونه حدیث وارد ست خصیب رض گفت اَخْبَرَنِیْ اَبُوْعُبَیْدَةَ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ مَسْعُوْدٍ فِیْ بَیْضَةِ النَّعَامِ یُصِیْبُهَا الْمُحْرِمُ اَنَّ فِیْهِ قِیْمَةً و همچنان عمر بن دینار که در مکه محدث مشهور بود در هر حلقهٔ درس وی که امام ابو حنیفه بودی بجز از امام رض بدیگری خطاب نفرمودی - وبا این عظمت امام رض او را اخذ علم از هیچ کسی متدین عار نبودی (۴) قاضی ابن ابی لیلی را اکثر با امام رض در مسائل اختلاف می افتاد چنانچه روزی بحضور خلیفه منصور همین مسئله درمیان آمد که اگر شخصے جامهٔ را فروشد و دران جامه عیبی باشد بائع را چه باید کرد - قاضی مذکور گفت تا وقتیکه بائع دست را بران ننهد و عیب را از دست خود ظاهر ننماید وی بری الذمه نمیگردد و این ست مذهب وی امام رض تا دیر در خلاف آن با وی مناظره نمود که تنها اظهار عیب بائع را کافی ست انجام کار امام رض فرمود چه میگوئی حق زنی از بنی هاشم که غلام خود را میفروشد و بر سر عضو مخصوص وی سپیدی برص باشد آیا بروی واجب ست که آن زن بران دست نهاده مشتری را ازان آگاه نماید ابن ابی لیلی گفت

(۵) ادب و احترام اساتذهٔ امام رض از امام

بلی خلیفہ چون ہاشمی النسب بود از شنیدنش رنجید و قاضی را درین مسئلہ ملامت نمود چنانچہ در اشعۃ الجید است
(۵) چون ابن ہبیرہ امام اعظم رضہ را بعد از ضرب دُرّہ ہا رہائی داد امام از انجا در ۱۳۰ سنہ ہجری در مکہ معظمہ رفت
و در انجا تا چند سال قیام فرمود و اکثر اوقات در حرم محترم نشستہ مردم را افتا میداد چنانچہ علامہ عمران عبد الوہاب
عرضی شافعی در فوائد المہمہ از ابن المبارک رضہ آوردہ کہ وے رضہ گفت رَأَيْتُ اَبَا حَنِيْفَةَ رضہ فِي الْمَسْجِدِ
الْحَرَامِ يُفْتِيْ اَهْلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَالنَّاسُ يَوْمَئِذٍ النَّاسُ چون زمانہ خلافت عباسیہ رسید ابو جعفر
منصور خلیفہ گشت امام از مکہ معظمہ باز پس بکوفہ رفت چون خلیفہ از امام بیعت طلب نمود امام بدست خلیفہ
بدین الفاظ بیعت نمود بَايَعْتُكَ اِلٰى قِيَامِ السَّاعَةِ از شنیدنش خلیفہ خوش گردید مگر چون خلیفہ ظالم بود
بعضی از خواص امام را مطعون نمودند کہ چنین بیعت چرا کردی فرمود کہ مفہوم من نہ آنست کہ بفہم شما رسیدہ
چرا کہ من از الساعۃ روز قیامت نگرفتہ ام بلکہ ہمان ساعت را مراد داشتہ بودم کہ دران در مجلس خلیفہ ایستادہ بودم
چون آن ساعت گذشت حالا من در حلقہ بیعت خلیفہ نیز داخل نیستم (۶) نقل ست چنانچہ در شامی از
ملتقط آوردہ کہ امام فرمود وقتی موی سر خود را استرانیدم حلّاق سہ جا خطایم گرفت اول ہر گاہ پشت
بقبلہ نشستم گفت استقبال قبلہ کن دوم جانب چپ سر برای تراشیدن او را دادم گفت بدایت
از یمین کن سوم چون از انجا قدمے چند رفتم گفت موی سر خود را دفن کن پس واپس شدہ ہمچنان کردم

دیدۂ انصاف چو بینا بود	در شمرد گرچہ کہ بینا بود

قائم صاحب نضا بلا احتساب بعد از نقل این
حکایت آوردہ کہ درین روایت سوای آداب حلق کہ بلفظ مسطور ست فوائد دیگر بسیار ست یکی آنکہ نصیحت
خواہ مخواہ باید شنید اگرچہ ناصح دون باشد چہ امام ابو حنیفہ رضہ اطاعت امر حلّاق فرمودہ دوم آنکہ مرد
عاقل را از بیان نمودن عیب خود بعد توبہ استنکاف و استحیا نشاید تا دیگران آزاد انستہ ہمچنین عمل آرند
(ای استحقار ۱۲)
سوم آنکہ گاہی امر فعل را بنفس فعل تعبیر میکنند مانند بَنَى الْاَمِيْرُ الْقَصْرَ بجای اَمَرَ الْاَمِيْرُ
بِبِنَاءِ الْقَصْرِ خصوصًا فعلیکہ بنا بر جریان عادت آدم خود کردنش نمیتوانند زیرا کہ امام ابو حنیفہ رضہ فرمود
حَلَقْتُ رَاْسِيْ یعنی ستردم موی سر خود را بجای اَمَرْتُ الْحَلَّاقَ اَنْ يَّحْلِقَ یعنی برای ستردن
موی سر خود بحلّاق امر نمودم چہارم آنکہ تیامن در گرفتن بروت و ناخنہا و حلق موی بغل و غیر آن
مستحب ست کذا فی الجامع الرموز و نیز معلوم شد کہ امام محلوق بود و امام شافعی رضہ نیز محلوق الراس بود
انتہی (۷) ایضًا در حق پرستی امام رضہ نقل ست کہ باری امام براہی میگذشت کودکانی چند میدویدند

سلہ آغاز از جانب راست کن ۱۲
فائدہ در نقل امام رضہ
سلہ بنا نمود امیر قصر خود را ۱۲
سلہ یعنی حاکم کرد امیر بنای قصر فرمود ۱۲
سلہ شروع نمودن از جانب راست ۱۲

امام رحمه ایشانرا فرمود بهشش باشید تا لغزش نخورید و مسائلم نگردید گفتند پس که خود بهوش باش که از لغزش تو جهانی را لغزش است که زَلّةُ العَالِم زَلّةُ العَالَم امام از شنیدن آن باز پس آمد و باصحاب و یاران خود نیز اجازت استخراج داد چه

هرچه گیرد علتی علت شود

کفر گیرد کاملی ملت شود

(۸) ایضاً **نقل** است که باری امام رحمه از کناسی سگبان پرسید که سگ کی بالغ میشود گفت چون پا برداشته شاشد میگویند از ان بعد هرگاه که آن کناس آمدی امام رحمه بتعظیمش برخاستی پرسیدند که این مرد کیست که تو قیرش میکنی فرمود هر که علمی آموزد استاد میشود و تعظیم استاد از واجبات است (۹) **نقل** است که روزی امام رحمه در بازاری میگذشت بمقدار ناخن گل بجامه اش رسید بکناره دریا رفته می‌شست که از وی پرسیدند چون بقدر درم نجاست را اجازت میدهی باز این مقدار قلیل را شستن چرا است فرمود بلی آن فتوی است و این تقوی چنانچه آنحضرت صلی الله علیه وسلم بلال را رض جمع کردن نیم نانی اجازت نداد و برای ازواج مطهرات قوت یکساله نگهداشتی (۱۰) **نقل** است که باری نظر امام رحمه در سن پیری در اثنای راه بزن اجنبیه بار دوم افتاد و نظر امام رحمه گاهی بار دوم بنامحرم نیفتاده بود ازین جهت تا آن قدر گریست که گریان بخفت پس آنحضرت صلی الله علیه وسلم را در خواب دید که میفرماید یا باحنیفه اگر در پیری نظر تو بدوم مرتبه بنامحرمی در افتاد عجبی نیست چه وقتیکه جوان بودی زمانه تو از من قریب بود و چون پیر شدی آنقدر زمانه تو از من بعید گشت و هر قدر که زمانه از من بعید تر می گردد فتور در زمانه زیاده تر واقع میشود — این هر ده گانه نقلها را که بیان تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ مصداق است از جمله نقلهای اوصاف امام رحمه مانند مشتی نمونه از خرواری و قطره از بحاری میباید پنداشت ورنه در کتب معتبره اوصاف وی لا تعد ولا تحصی است رَضِيَ اللّٰهُ تَعَالٰى عَنْهُ وَعَنْ اَتْبَاعِهٖ وَاَحِبَّائِهٖ وَعَنْ جَمِيْعِ الْمُؤْمِنِيْنَ اِلٰى يَوْمِ الدِّيْنِ بِرَحْمَتِكَ يَا اَرْحَمَ الرّٰحِمِيْنَ

قطعه

چو من بخیر ذکر رفتگان دائم	امید آنکه مرا هم بخیر یاد کنند
چو شاد میکنم ارواح دیگران شاید	کسان رسند و مرا نیز روح شاد کنند

باب ششم در مسائل شتی بطریق سوال و جواب

مسئله اول در تحقیق ایمان مَا تَقَبَّلَكُمْ رَحِمَكُمُ اللّٰهُ تَعَالٰى

... عبد الله القوی

مجور رای خود بود و در همه مسائل مخالفِ حکم خدا و رسول گشته و قیاس را در هر مقام مداخلت تام داده
دلیل برین اینکه اول مسئله در اسلام مسئلهٔ ایمان ست پس در مسئلهٔ ایمان خلافِ قرآن و حدیث
و اقوالِ جملهٔ محدثین رح گفته بدو وجه **اول** اینکه اعمالِ صالحه را از ایمان نمی شمارد و میگوید که
اَلْاِیْمَانُ اِقْرَارٌ بِاللِّسَانِ وَتَصْدِیْقٌ بِالْجَنَانِ و بس و این مخالف ست جمهور محدثین و
احادیث صحیحه و کتاب الله را چنانچه در ابتدای کتاب صحیح البخاری که در احادیث اصح الکتب ست
آورده اَلْاِیْمَانُ قَوْلٌ وَّفِعْلٌ - وَاَیْضًا تَصْدِیْقٌ مگر چونکه در تصدیق جمله متفق اند بنا بران بر ظاهر
آن را حمل نمود و نزد محدثین تعریف تام چنین ست اَلْاِیْمَانُ تَصْدِیْقٌ بِالْجَنَانِ وَاِقْرَارٌ بِاللِّسَانِ
وَعَمَلٌ بِالْاَرْکَانِ و دلیل برین اینکه اَلْحُبُّ فِی اللّٰهِ وَالْبُغْضُ فِی اللّٰهِ مِنَ الْاِیْمَانِ وَکَذَا وَکَذَا وَکَذَا
مِنَ الْاِیْمَانِ چنانچه در احادیثِ صحیحه وارد ست و بالتفصیل در صحیح البخاری مذکور ست وَاَمَّا الْکِتَابُ
فَقَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی اَلَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ که اعمالِ صالحه را در ایمان ضم نمود **دوم** اینکه میگوید
که در ایمان کمی و بیشی نیست و حالانکه این نیز مخالف ست کتاب الله و سنت رسول الله صلی الله علیه وسلم
و قول جماهیر محدثین را چنانچه هم در آغاز صحیح البخاری ست اَلْاِیْمَانُ یَزِیْدُ وَیَنْقُصُ و سند برین
هشت آیات قرآنی و احادیثِ کثیره را ذکر فرموده **قال** الله تعالی لِیَزْدَادُوْا اِیْمَانًا مَّعَ اِیْمَانِهِمْ
یعنی حق تعالی ثبات و اطمینان انداخت در دل مسلمانان تا زیاده شوند ایمان و یقین بیقینیکه داشتند
آیت دوم وَزِدْنٰهُمْ هُدًی یعنی و زیاده کردیم با اصحاب کهف رااز رو هدایت الخ **وقسطلانی** رح در شرح
صحیح البخاری آورده فَاعْلَمُوْا اَنَّ الْاِیْمَانَ یَزِیْدُ بِالطَّاعَاتِ وَیَنْقُصُ بِالْمَعْصِیَةِ و لهذا اکثر
حنفیانِ منصف المزاجان هم در آغازِ خواندنِ صحیح بخاری چون از حقیقتِ حال و مسائل زائفهٔ
امام خود واقف میشوند از مذهب حنفیه بیزاری نموده براه مستقیم آمده شاملِ مذهب ما محمدیان گشته
تقلید را گذاشته مانندِ ما عمل خود بقرآن و حدیث می نمایند و از فرقهٔ ناجیهٔ اهل حدیث میگردند و اما
حنفای متعصب پس ایشان را چه ذکر که ایشان بمتابعتِ امام خود میگویند که ایمانِ ما با ایمانِ
انبیا و ملائکه و صحابه علیهم الصلوة والسلام یکسانست چه در ایمان کمی و بیشی جائز نیست و از ینجاست
که ابو حنیفه رح گفته دِیْنُ اَهْلِ السَّمَاءِ وَالْاَرْضِ وَاحِدٌ و حالانکه مذهب ابو حنیفه رح مرجیه است
چنانچه خود غوث الثقلین و امام سالکین محبوب ربانی قطب صمدانی شیخ عبد القادر جیلانی رحمه الله

در غنیة الطالبین در تحقیق مذاهب باطله و فرقهای زائغه فرموده اَمَّا الْمُرْجِئَةُ فَفِرَقُهَا اِثْنَتَا عَشَرَةَ فِرْقَةً اَلْجَهْمِيَّةُ وَالصَّالِحِيَّةُ اِلٰى قَوْلِهٖ وَالْحَنَفِيَّةُ وَاِنَّمَا سُمُّوا الْمُرْجِئَةَ لِاَنَّهَا زَعَمَتْ كه ما حصل عبارتش این ست که نزد مرجیه بعد از گفتن کلمهٔ طیب مومن بسبب هیچ گناه بد و زخ نرود و ایمان قول مجرد ست بدون عمل و مردم باهم متفاضل نمیشوند در ایمان و ایمان مردم با ملائکه و انبیا یکی ست وَلَا يَزِيْدُ وَلَا يَنْقُصُ و هرکه اقرار کرد بزبان و هرگز عملے نکرد پس وی مومن ست انتهٰی و بعینه همین ست قول امام ابو حنیفه در باب ایمان پیشتر بقدرے فاصله در تفصیل فرقهٔ حنفیه از مرجیه در کتاب مذکور فرموده وَاَمَّا الْحَنَفِيَّةُ فَهُمْ اَصْحَابُ اَبِيْ حَنِيْفَةَ النُّعْمَانِ بْنِ ثَابِتٍ زَعَمُوْا اَنَّ الْاِيْمَانَ هُوَ الْمَعْرِفَةُ وَالْاِقْرَارُ بِاللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ وَبِمَا جَاءَ مِنْ عِنْدِهٖ جُمْلَةً (یعنی ایمان تصدیق قلبی ست و اقرار لسانی بخدا و رسول وی صلی الله علیه وسلم و بچیزیکه آمده است از نزد خدا بطریق اجمال) عَلٰى مَا ذَكَرَهُ الْبَرْهُوْتِيُّ فِيْ كِتَابِ الشَّجَرَةِ انتهٰی بَيِّنُوْا رَحِمَكُمُ اللّٰهُ تُوْجَرُوْا عِنْدَ اللّٰهِ

الجواب ـ و لنعم ما قیل ع | اگر عیب پوشی کسان عیب خویش پیدا | بهوش خویش خود از عیب تا نشوی بی حیا | اَلَا فِي الْجَهْلِ قَبْلَ الْمَوْتِ مَوْتٌ

اَقُوْلُ وَبِاللّٰهِ التَّوْفِيْقُ وَمِنْهُ الْهِدَايَةُ اِلَى التَّحْقِيْقِ

که ایمان نزد محققین و جمهور فقها و محدثین رحمهم الله اجمعین عبارت ست از تصدیق بدل و اقرار بزبان چنانچه محدث دهلوی رحمه الله تعالی بالتفصیل در مدارج آورده که- باید دانست که مشهور میان جمهور آنست که حقیقت ایمان تصدیق ست به نبوت و رسالت آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم در جمیع آنچه آورده از پیش خدا و گفته- و مطابق این تصدیق- شهادت ست بلسان بآنکه وی صلی الله علیه وسلم رسول خداست و چون جمع گردد تصدیق بقلب و نطق بشهادت تمام میگردد ایمان انتهٰی و در تکمیل الایمان از کتب عقائد آورده اَلْاِيْمَانُ تَصْدِيْقٌ بِالْقَلْبِ وَاِقْرَارٌ بِاللِّسَانِ و بر مذهب اهل حدیث ایمان عبارت از تصدیق و اقرار و عمل ست و بحقیقت اختلافی درمیان نیست ایمان کامل همین ست که ایشان میگویند ایمان بے عمل ناقص ست ولیکن اصل ایمان همان تصدیق ست انتهٰی و حجة الاسلام امام محمد غزالی رحمه الله در کتاب الایمان از احیا گفته اَلدَّرَجَةُ الثَّالِثَةُ اَنْ يُّوْجَدَ التَّصْدِيْقُ بِالْقَلْبِ وَالشَّهَادَةُ بِاللِّسَانِ دُوْنَ الْاَعْمَالِ بِالْجَوَارِحِ وَقَدِ اخْتَلَفُوْا فِيْ حُكْمِهٖ فَقَالَ اَبُوْ طَالِبٍ الْمَكِّيُّ اَلْعَمَلُ

مِنَ الْاِیْمَانِ وَلَا یَتِمُّ دُوْنَهٗ تا آنکہ گفت غزالی رح کہ این قول وی لغوست چہ قائل باین قائل ست
بمذہب معتزلہ بعینہٖ چہ می پرسیم از وی کہ ہر کہ تصدیق بقلب وتشہد بزبان نمود و فی الحال فوت گشت
آیا نزد قائل بجنت رود یا نہ پس بالضرور خواہد گفت کہ بلی و این ست دلیل بوجودِ ایمان بدونِ
عمل پستر زیادت میکنیم بر سوال مذکور و میگوئیم کہ اگر آن شخص تو مُسَلَّم زندہ ماند تا آنکہ وقتِ یک نمازِ
مفروضہ بر وی در آمد و وی آنرا ادا نکرد و پستر فوت نمود و یا زِنا کرد بعد ازان مُرد آیا اینچنین شخص
مُخَلَّد در دوزخ باشد اگر گفت بلی پس این ست مطلوبِ معتزلہ و اگر گفت نہ پس این تصریح ست
برینکہ عمل از نفسِ ایمان رُکن نیست و نہ شرط ست در وجودِ ایمان و نہ شرط ست در استحقاق وی
جنت را بسبب ایمان و اگر گوید کہ مراد من از قول لَا یَتِمُّ الْاِیْمَانُ دُوْنَ الْعَمَلِ آنست کہ ہر کہ ایمان
آرد و تا زمانِ دراز زندہ ماند و دران زمانہ نہ نمازی خواند و نہ کاری از اعمال شرعیہ بجا آرد
می پرسیم کہ ضبط و اندازِ آن تا چند ست و شمارِ آن طاعات کہ بترک آنہا ایمان زائل میشود و عددِ آن
کبائر کہ بارتکابِ آنہا ایمان باطل و عاطل میگردد تا چند ست و کسی را ممکن نیست کہ در جواب ش
مقداری را از ان معین نماید انتہی پس حاصل ہمان آمد کہ عمل را در نفسِ ایمان دخلی نیست فافہم
و ہمین ست مذہب و تحقیق امام ہمام رضی اللہ تعالی عنا و عنہ چنانچہ در وصیت نامہ خود فرمودہ
کہ ایمان اقرار بزبان و تصدیق بدل ست و تنہا اقرار زبانی ایمان نیست ورنہ جملہ منافقان مؤمنان
بودندی و ہمچنین ست تنہا معرفت و شناسائی بغیر تصدیق و اقرار ورنہ ہمہ اہل کتاب مؤمن بودندی
و در حقِ منافقان حق تعالی میفرماید وَاللّٰهُ یَشْهَدُ اِنَّ الْمُنٰفِقِیْنَ لَكٰذِبُوْنَ یعنی منافقان در دعوای
ایمان خویش کاذب اند از جہت آنکہ تصدیق نمیدارند و در حق اہل کتاب وارد ست اَلَّذِیْنَ
اٰتَیْنٰهُمُ الْكِتٰبَ یَعْرِفُوْنَهٗ كَمَا یَعْرِفُوْنَ اَبْنَآءَهُمْ انتہی یعنی اہلِ کتاب را معرفتِ تامہ
بر مبعوثیتِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بود مگر بغیر تصدیق قلبی و اقرار لسانی بران نافع ایمان
ایشان نشد پس نزد امام اعظم رح و جماہیر علمای اہلِ سنت و جماعت رضی اللہ عنا و عنہم
ایمان را دو رکن ست یکی تصدیق کہ آن رُکنِ اصلی و اتفاقی و حسن لعینہ ست کہ در ہیچ حالت
احتمالِ سقوط نمیدارد دوم اقرار کہ آن شرط یا شطر یا رکن لغیرہ است بنابر اختلاف ائمہ و حالت
اکراہ و وقت وجود عذر ساقط میشود چہ اگر زبان ترجمان جنان ست ... چنانچہ در احیاء

وَلِلتَّصْدِيْقِ مَحَلٌّ خَاصٌّ وَهُوَ الْقَلْبُ وَاللِّسَانُ تَرْجُمَانُهُ ولهذا در شرع اقرار دلیل تصدیق ست

وجود او عدما **واما** عمل پس در حقیقت ایمان دخلی ندارد وکما قال الامام الاعظم رحمه الله فی الوصایا

اما عمل پس غیر ایمان ست واما ایمان پس غیر عمل ست بدلیل آنکه بسا اوقات عمل از مؤمن برکرده

میشود وجائز نیست درین وقت که گفته شود که ایمان از وی برکرده شد چراکه نماز از زن حائض مرتفع

میشود وجائز نیست که گفته شود که ایمان از وی برکرده میشود ونیز شریعت او را گفته که بگذار روزه را

پستر قضا ایش کن وحالانکه صحیح نیست که گفته شود که بگذار ایمان را پستر قضا ایش کن وجائز ست

که گفته شود که بر فقیر زکوة نیست وجائز نیست که گفته شود که بر فقیر ایمان نیست انتهی حاصل آنکه

عمل مغایر ایمان ست نه جزو ایمان ست ونه موقوف علیه آن ورنه از رفع جزو وموقوف علیه رفع کل

وموقوف نیز لازم ست ودرینجا خلاف آن ثابت ست واین ست تحقیق واین ست صحیح واین ست

مذہب جملہ اہل سنت وجماعت از فقہا ومحدثین ومتکلمین بخلاف قول جمہور معتزله وخوارج وفرقه زیدیه

پس آنچه مشهور ست که نزد سلف ومحدثین عمل نیز داخل ایمان ست چنانچه معتزله وخوارج وزیدیه گفته

ومعترض یعنی حاسد امام ہمام رحمه الله از جہل خود نیز ہمین فہمیده غلط محض ست چنانچه اکابر علمای محققین

مانند بخاری ومضراب دی تصریح باین کرده در **تیسیر القاری** ترجمه صحیح بخاری گفته ایمان

در شرع تصدیق پیغمبر خدا است صلی الله علیه وآله وسلم باذعان احکام تکلیفیه که بدان خبر داده تفصیلاً

آنجا که بتفصیل معلوم شده واجمالاً آنجا که مجمل دانسته شود **آنچه** از ظواہر بعضی عبارات فہم میشود

که ایمان نزد محدثین عبارت از مجموع اعتقاد بدل واقرار بزبان وعمل بجوارح ست مراد بدان

ایمان کامل ست چنانچه مذہب جمہور محققین اہل سنت ست محدثین تصریح کرده اند بآنمعنی وبخاری رح

در حدیث لَا يَزْنِي الزَّانِيْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ گفته ای مُؤْمِنٌ كَامِلٌ انتهی مختصراً **ومحقق دہلوی** رح

در مدارج گفته واز آنچه تنبیه بر آن واجب ست بیان بطلان قولی ست که در بعضی مردم شهرت یافته

که ایمان نزد محدثین عبارت از مجموع تصدیق بجنان واقرار بلسان وعمل بارکان ست وحالانکه

در ہر جا که از کلام محدثین جزئیت آن مفہوم میشود مراد بآن ایمان کامل ست (نه نفس ایمان)

چنانکه تصریح کرده است بآن مثل بخاری وآمراب دی وتصریح کرده اند شارحان کتب ایشان آن این

شهرت کاذبه از زبان ... یافته چنانکه قاضی عضد (که از قدماست) در مواقف گفته که

عمل در ایمان داخل نیست بدلائل

قول معترض صحیح نیست

قول محدثین ایمان کامل است

شهرت کاذبه

اختلاف کرده اند در حقیقتِ ایمان مذهب سلف و محدثین آنست که اَلْاِیْمَانُ تَصْدِیْقٌ بِالْجَنَانِ
وَاِقْرَارٌ بِاللِّسَانِ وَعَمَلٌ بِالْاَرْكَانِ الخ واز سلف این قول مشهور و معروف ست و مراد ایشان
نیز ایمان کامل ست چنانکه مذهب اہل سنت ست و حاشا که مذہب اہل سنت و جماعت بخلاف
مذہب سلف خود بود و یا مذہب محدثین برخلاف اہل سنت و جماعت باشد و چه حاجت ست که اینچنین گفته شود
با وجود تصریح و تحقیق علما - و اطلاق قول سلف بدان برای ترغیب و تحریص بر تحصیل ایمان کامل ست
وَالْحَقُّ اَحَقُّ اَنْ يُّتَّبَعَ انتهی کلام الشیخ و نیز رئیس المتکلمین امام فخر الدین رازی گفته که ایمان دو نوع ست
یکی اصل ایمان که آن تصدیق قلبی ست دوم ایمان کامل و تنازع درمیان لفظی ست نه معنوی چنانکه
گفته میگوییم که ایمان در کلام شارع گاہی بمعنی اصل ایمان آمده و آن آنست که عمل را دران اعتباری
نباشد چنانچه فرمود علیه الصلوٰة والسلام اَلْاِیْمَانُ اَنْ تُؤْمِنَ بِاللّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَبِلِقَائِهٖ
وَرُسُلِهٖ وَتُؤْمِنَ بِالْبَعْثِ وَالْاِسْلَامُ اَنْ تَعْبُدَ اللّٰهَ وَلَا تُشْرِكَ بِهٖ وَتُقِيْمَ الصَّلٰوةَ الحدیث
(روایت عمر بن الخطاب در حدیث جبرئیل قریب باین معنی ست) و گاہی بمعنی ایمانِ کامل آمده و آن
مقرون بعمل می باشد كَمَا فِيْ حَدِيْثِ وَفْدِ عَبْدِ الْقَيْسِ و ایمان بمعنی ثانی مطلوب شارع ست
علیه السلام در انچه فرمود لَا يَزْنِي الزَّانِيْ حِيْنَ يَزْنِيْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ الحدیث وَهٰكَذَا كُلُّ مَوْضِعٍ
جَآءَ بِمِثْلِهٖ پس خلاف علما درین مسئله لفظی ست چراکه مراجعتِ آن بسوی تفسیر ایمان ست وَلَا خِلَافَ
فِي الْمَعْنٰى چراکه ایمان نجات دهنده از دخولِ دوزخ ایمان بمعنی ثانی ست یعنی ایمان کامل مقرون
بعمل باتفاق جمیع المسلمین و ایمان منجی از خلودِ دوزخ ایمان بمعنی اول ست یعنی نفس ایمان باتفاق
اہل سنت و جماعت خِلَافًا لِلْمُعْتَزِلَةِ وَالْخَوَارِجِ و دلیل برین حدیث ابی ذر ست رضی الله عنه مَا مِنْ
عَبْدٍ قَالَ لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ ثُمَّ مَاتَ عَلٰى ذٰلِكَ اِلَّا دَخَلَ الْجَنَّةَ قُلْتُ وَاِنْ زَنٰى وَاِنْ سَرَقَ قَالَ
وَاِنْ زَنٰى وَاِنْ سَرَقَ الحدیث و نیز قوله صلی الله علیه وسلم يَخْرُجُ مِنَ النَّارِ مَنْ كَانَ فِيْ قَلْبِهٖ
مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِّنَ الْاِیْمَانِ و بالجمله پس سلف و امام شافعی عمل را رکن از ایمان کامل گردانیده

---

۵ نزد ایشان حقیقت لغوی بود نه مجاز فافهم ولا تغفل من الحق ۱۲ منه

امام رضی الله تعالی عنه در عمل حقیقت ایمان بود بلکه جزو حقیقت ایمان است یعنی امام بخاری رضی الله تعالی عنه عمل را جزو ایمان گفته بطور مجاز نه حقیقت ۱۲

امام اعظم رحمه الله تعالی عمل را ایمان نگفته و از تفسیر ...

ملے حاصل آنکه اطلاق ایمان بر عمل با ... نزد سلف ...

سلے ... اطلاق ایمان

سلے این قول بخاری ... لفظ ایمان ...

بعضی ... در مصر مطبوع ... نقل کرده ... ۱۲ منه

ع ... ایمان ... ۱۲ منه

نہ از نفس ایمان وحکم نمودہ اند مَعَ فَوَاتِ الْعَمَلِ بِبَقَاءِ اَصْلِ الْاِیْمَانِ وبنجات وے اندو زخ بطریق
اَبَد بسبب وجود نفس ایمان اگرچہ ایمان بمعنی ثانی از وی فوت شدہ است فَبِهٰذَا يَنْدَفِعُ الْاِشْكَالُ
وَيَجْتَمِعُ الْاَقْوَالُ اِنْتَهٰى مختصراً کلام المحقق التہانوی والعینی و امام غزالی رح در احیا گفتہ اگر گفتہ شود
کہ قول مختار آنست کہ ایمان حاصل ست بجز عمل وحالانکہ از سلف رض بشہرت رسیدہ کہ اَلْاِیْمَانُ عَقْدٌ
وَّقَوْلٌ وَّعَمَلٌ پس معنائیش چیست گوئیم بعید نیست کہ شمردہ گردد عمل از ایمان زیراکہ عمل مکمل ومتمم
ایمانست کَمَا يُقَالُ اَلتَّسْبِيْحَاتُ وَالتَّكْبِيْرَاتُ مِنَ الصَّلٰوةِ اگرچہ نماز بفقدان آنہا باطل
نمیگردد بالجملہ تصدیق قلبی مر ایمان را مانند سر ست برای وجود انسان چہ زائل میشود ایمان بعدم آن
وبقیہ طاعات مانند اطراف ست از دست وپا وچشم وگوش کہ بعضی را بر بعضی دیگر فوقیت ست
وہر آئینہ فرمود علیہ الصلوۃ والسلام لَا يَزْنِي الزَّانِيْ حِيْنَ يَزْنِيْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ وحالانکہ صحابہ رض
معتقد مذہب معتزلہ نبودند بخروج زانی از ایمان بسبب زنا پس معنی این قول آنست غَيْرَ مُؤْمِنٍ
حَقًّا اِيْمَانًا تَامًّا كَامِلًا چنانکہ عاجز مقطوع الاطراف را گفتہ میشود کہ این انسان نیست یعنی
انسانِ تام کہ ورا کمال باشد از اشیای زوائد کہ از حقیقت انسانیت خارج باشند چہ نفس حقیقت
در مقطوع نیز بپا باشد انتہی۔ پس از ین جملہ اقوال صاف معلوم گشت کہ مذہب سلف صالحین وتحقیق جملہ
محدثین دربارۂ ایمان با قول امام اعظم رض یکسان ست ومخالف ست مذہب معتزلہ وخوارج
و یزیدیہ چنانکہ پیران نابالغ وحاسدانِ متعصب از جہالت خود فہمیدہ زیراکہ مرتکب کبائر وتارک
اوامر نزد ایشان خارج از ایمان نیست بخلاف معتزلہ وخوارج ودر علت عدم خروج وی میفرمایند
لِبَقَاءِ اَصْلِ الْاِیْمَانِ کہ آن تصدیق ست بہ دل فلہذا بر تارک اوامر شرعیہ قضای ما فات لازم
میدانند وبر کافر ادای ما فات بالاتفاق نیست چنانچہ بالتفصیل محقق تہانوی در کشاف اصطلاحات
الفنون در شرح لفظ ایمان بیان فرمودہ تلخیصش بقدر ضرورت اینکہ اَلْاِیْمَانُ فِي اللُّغَةِ التَّصْدِيْقُ
مُطْلَقًا وَاخْتَلَفَ فِيْهِ اَهْلُ الْقِبْلَةِ عَلٰى اَرْبَعِ فِرَقٍ اَلْفِرْقَةُ الْاُوْلٰى قَالُوْا الْاِيْمَانُ فِعْلُ الْقَلْبِ
فَقَطْ الخ وَالْفِرْقَةُ الثَّانِيَةُ قَالُوْا اِنَّ الْاِيْمَانَ عَمَلٌ بِاللِّسَانِ فَقَطْ الخ وفرقہ ثالثہ آنکہ میگویند
کہ ایمان عمل قلب ولسان ہر دو ست اَيْ فِي الْاِيْمَانِ الْاِسْتِدْلَالِيِّ دُوْنَ الَّذِيْ بَيْنَ الْعَبْدِ وَرَبِّهٖ
[illegible]
وہر آئینہ این فرقہ ثالثہ باہم اختلاف نمودہ بچند اقوال قول اول آنکہ ایمان اقرار بزبان ومعرفت یعنی

تصدیق بدل ست و این قول امام ابوحنیفہ رض و عامۂ فقہا و بعضی متکلمین ست (الی قولہ) پستر این فرقہ بار باہم
اختلاف نمودہ بعضی گفتہ کہ اقرار شرط ایمانست در حق اجرای احکام پس ہر کہ تصدیق نمود رسول صلی اللہ
علیہ وسلم را وی مؤمن ست نزد خدا اگرچہ اقرار بلسانی ننمود این ست مذہب امام ابوحنیفہ رض وَاِلَیْہِ
ذَھَبَ الْاَشْعَرِیُّ فِیْ اَصَحِّ الرِّوَایَتَیْنِ و این ست قول ابی منصور ماتریدی رح الخ و فرقۂ رابعہ آنکہ
میگویند ایمان فعل دل و زبان و سائر جوارح ست و این مذہب اصحاب حدیث و مالک و شافعی
و احمد و اوزاعی ست رضی اللہ تعالی عنہم وَقَالَ الْاِمَامُ الرَّازِیُّ وَھُوَ مَذْھَبُ الْمُعْتَزِلَۃِ وَالْخَوَارِجِ
وَالزَّیْدِیَّۃِ اَمَّا الْمُعْتَزِلَۃُ فَقَدِ اتَّفَقُوْا عَلٰی اَنَّ الْاِیْمَانَ الخ و اما خوارج پس ایشان بالاتفاق
گفتہ کہ ایمان باللہ متناول ست معرفت اللہ را و معرفت آنرا کہ حق تعالی برآن نصب دلیل فرمودہ دلیل
نقلی باشد یا عقلی و متناول ست طاعت اللہ تعالی را در ہمۂ آن اشیا کہ بدان امر فرمودہ یا ازان نہی
کردہ صغیرہ باشد یا کبیرہ و گفتہ اند کہ این اشیا بتمامہ ایمان ست۔ و نزدیک ست بہ مذہب معتزلہ
مذہب خوارج و نزدیک ست باین ہر دو مذاہب مذہب سلف و اہل الاثر مگر اینکہ درمیان این سہ مذاہب
فرق ست و آن اینکہ ہر کہ ترک نمود چیزے را از طاعات فعل باشد یا قول نزد معتزلہ از ایمان بیرون گشت
مگر در کفر نرسید بلکہ در مرتبۂ در افتاد کہ درمیان ایمان و کفر ست یُسَمُّوْنَہَا مَنْزِلَۃً بَیْنَ الْمَنْزِلَتَیْنِ
و نزد خوارج در کفر در آمد لِاَنَّ تَرْکَ کُلِّ وَاحِدٍ مِّنَ الطَّاعَاتِ کُفْرٌ عِنْدَھُمْ و نزد سلف از ایمان
بیرون نمی رود لِبَقَاءِ اَصْلِ الْاِیْمَانِ الَّذِیْ ھُوَ التَّصْدِیْقُ انتہی عبارتہ مختصراً پس بچشم انصاف
باید دید کہ مذہب سلف و اہل الاثر بعینہ با مذہب امام اعظم رح یکی ست یا مخالف۔ و اگر بمذہب اہل حدیث
موافق رای النقص زید لا مذہب اصل ایمان از افعال جوارح نیز مرکب بودی لا محالہ ایشان اخراج
فاسق از ایمان اقرار کردنی بودو ہرگز نگفتندے لَمْ یَخْرُجْ مِنَ الْاِیْمَانِ لِبَقَاءِ الخ پس آنچہ
امام بخاری رح گفتہ ھُوَ اَیِ الْاِیْمَانُ قَوْلٌ وَّفِعْلٌ اَیْ فِعْلُ الْقَلْبِ وَالْجَوَارِحِ تعریف ایمان کامل ست
برای ترغیب و تحریص بر تحصیل آن نہ تعریف اصل ایمان چنانچہ معترض امام رض فہمیدہ ورنہ اطعام
طعام و افشای سلام وغیرہا کہ در صحیح البخاری از ایمان شمردہ اگر کسی را آنجملہ اشیا بسبب عذر
و افلاس بہم نرسد پس باید کہ آن مرد مؤمن نباشد چراکہ از فوت جز فوت کل ضروری و بدیہی ست
پس بدین صورت ہمہ لامذہبان را باید کہ از بیشتر در نفس صحت ایمان خود کوشند تاکہ آنرا برای خود

جواب از تعریف بخاری ایمان را

حاصل نمایند و آن ازایشان ممکن نگردد اِلّا اَنْ یَّشَآءَ اللّٰهُ بیشتر بائمه دین طعنه زنند ورنه بموجب قول خود سنت سا از ایمان خود پاک شویند ع ای باد صبا این همه آورده تست ۵

طرفه حالی ست در زمانه ما		هر که جاهل تر ست کامل تر	جهل را خوب میخر ند امروز	کاسد کے میفروختند هنر

ایقاظ باید دانست که مذهب سلف و خلف و جمله محدثین و امام اعظم رحمهم الله اجمعین در یکه عمل از نفس ایمان نیست نه بطریق شرطیت نه بطریق شطر مدلل ست بدلائل شتی و مؤید ست بتائیدات لاتحصی از کتاب الله و سنت رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم و اجماع و قیاس و هر قدر که بطریق اختصار بیان بعضی دلائل درینجا کرده میشود همان مقدار الزامات بر معترض رو سیاه درون تباه از فرقه نجدیه مدعی رکنیت عمل مر ایمان را باید تصور رید اِذَا عَرَفْتَ هٰذَا فَنَقُوْلُ **امّا الکتاب**

مِنْهَا قوله تعالی مَثَلُ كَلِمَةٍ طَيِّبَةٍ كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ اَصْلُهَا ثَابِتٌ وَّ فَرْعُهَا فِي السَّمَآءِ الاية این آیت دلالت واضحه میدارد برینکه تنها کلمه طیبه اصل ایمان ست و اعمال باقیه فرع و ثمرات آنست

مِنْهَا قوله تعالی اَلَّذِيْنَ يُؤْمِنُوْنَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيْمُوْنَ الصَّلٰوةَ الاية درین آیت صاف مذکور ست که ایمان چیز دیگر ست و اقامت نماز چیز دیگر۔ و در تفسیر کبیر تحت آیت هذا بیان جمله فرقهای اهل قبله در باب ایمان بیان نموده و قول نجدیه را بدلائل رد ساخته در انجا باید دید

مِنْهَا قوله تعالی قُلْ لِّعِبَادِيَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا يُقِيْمُوا الصَّلٰوةَ که حق تعالی از بیشتر اثبات ایمان فرموده پستر حکم اقامت صلوٰة داده و در وقت ایمان مر باتیان صلوٰة نبود فَعُلِمَ اَنَّ الصَّلٰوةَ وَمَا سِوَاهَا مِنَ الْاَعْمَالِ غَيْرُ الْاِيْمَانِ **مِنْهَا** قوله تعالی اَلَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ و نیز وَمَنْ يُّؤْمِنْ بِاللّٰهِ وَيَعْمَلْ صَالِحًا و مانند این دیگر آیات کثیره اند که اعمال صالحه را بر ایمان عطف نموده و ظاهر ست که عطف جز من حیث الجزء بر کل جائز نیست لِاَنَّ الْعَطْفَ فِي الْاَصْلِ لِلْمُغَايَرَةِ بَيْنَ الْمَعْطُوْفِ وَالْمَعْطُوْفِ عَلَيْهِ و علمای کلام ما ره فرموده که جز و کل باهم متغایر نمی باشند پس معلوم شد که عمل نیک جزو ایمان نیست بلکه مغایر آنست و آنچه معترض برای تائید قول خود در سوال دوم آورده جهالت وی ست ۵

خران با دمی هر چند دیدیم		خر بیدم مگر این را شنیدیم		چنانکه امام غزالی ره برای رد

استدلال ابو طالب مکی همدرین مسئله در احیا گفته فَاسْتَدَلَّ بِاَدِلَّةٍ نَشْعُرُ بِنَقِيْضِ غَرَضِهٖ كَقَوْلِهٖ تَعَالٰى اَلَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ اِذْ هٰذَا يَدُلُّ عَلٰى اَنَّ الْعَمَلَ وَرَاءَ الْاِيْمَانِ

ایقاظ در ذکر دلائل اهل حق

ذکر دلائل از قرآن

در جهالت معترض

لَا مِنْ نَفْسِ الْاِيْمَانِ وَاِلَّا فَيَكُوْنُ الْعَمَلُ فِي حُكْمِ الْمُعَادِ انتهى وهمچنین عینی در شرح بخاری گفته که این
ای یکون ذکره مکررا بعد ذکر الایمان ۱۲
آیات قرآنی بتمامها دلالت میدارند بر خروج عمل از ایمان بسبب آنکه اگر داخل گردد عمل در ایمان
هر آئینه لازم آید از عطف عمل بر ایمان تکرار آن مِنْ غَيْرِ فَائِدَةٍ انتهى کلام العینی من عینه واین ست
بعینه معنی قول ما تقدم فَيَكُوْنُ الْعَمَلُ فِي حُكْمِ الْمُعَادِ انتهى ۵ منها قوله تعالى وَمَنْ يَّعْمَلْ
مِنَ الصّٰلِحٰتِ مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى وَهُوَ مُؤْمِنٌ الآیه درین آیت حق تعالی برای صحت اعمال صالحه
ایمان را شرط گردانیده و بر ظاهر ست که مشروط را در شرط دخل جزئیت نمیباشد ۶ منها قوله تعالى
مِنَ الَّذِيْنَ قَالُوْٓا اٰمَنَّا بِاَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوْبُهُمْ چنانچه در عینی شرح بخاری گفته یعنی
از آنانکه گفتند ایمان آوردیم این قول ایشان زبانی ست وحالانکه دلهای ایشان ایمان نیاورده
۷ منها قوله تعالى قَالَتِ الْاَعْرَابُ اٰمَنَّا قُلْ لَّمْ تُؤْمِنُوْا وَلٰكِنْ قُوْلُوْٓا اَسْلَمْنَا این آیت در حق
منافقان نازل شده که دعوی ایمان مینمودند وبظاهر اگرچه بصوم وصلوة وجهاد کفار آراسته بودند
مگر در باطن از تصدیق نبوی صلی الله علیه وسلم محض معرا بودند پس از عدم تصدیق ایشان
حق تعالی به نفی ایمان از ایشان حکم فرمود پس ثابت شد که اصل ایمان تصدیق قلبی ست برابر ست که
اعمال ظاهری دارد یا ندارد واگر تصدیق قلبی نباشد اعمال ظاهری اگرچه داشته باشد همه ضائع ست
تأمل ۸ منها وَاِنْ طَآئِفَتٰنِ مِنَ الْمُؤْمِنِيْنَ اقْتَتَلُوْا باهم جنگیدن مسلمانان کبیره است باوجود
ارتکاب کبیره هر دو فریق را حق تعالی مؤمن فرموده پس ثابت گشت که از ترک اعمال نیک مومن
همچنان مؤمن می ماند واین ست مدعی چنانچه در عینی مذکور آورده که وجه دلالتش بر مطلوب آنکه درین آیت
مقارنت ایمان با ضد عمل صالح ست وحالانکه جائز نیست مقارنت شی با ضد جزء خود انتهی ازینجا ۱۲
تکمیل الایمان گفته ایمان را بمشابه درختی دان که تنه وی التصدیق واعمال وطاعات که ثمرات
ونتائج آن تصدیق اند بمنزلهٔ شاخ وبرگ وگل ومیوه ودرخت بی شاخ وبرگ ومیوه درخت
نام درختی از وی بر نیفتد اما درخت برخوردار که کار آمدنی بود همان ست که اینها داشته باشد همچنین
بجای معروف ۱۲
ایمان کامل همان ست که مقرون بعمل صالح باشد وبی عمل ناقص ولیکن اسم حقیقت آن از وی برنیفتد
ودلیل برین سخن نص قرآن مجید ست که میفرماید اِنَّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ یعنی
آن کسانیکه ایمان آوردند وبا آن بهم عمل صالح نیز کردند سیاق این کلام در این نکرد که اصل

ایمان تصدیق ست وعمل صالح علاوه او و کمال اوست بر مثال آنکه گویند فلان این را دارد و آن را
نیز دارد و مفهوم سخن این ست که آن دو چیز مغایر یکدیگر باشد و اگر هر دو یکی باشد این سخن در متفاہم
عرف راست نیاید و قائل آنرا نسبت بخطا کنند انتهی منها أُولَٰئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ
الْإِيمَانَ و این دلیل ست بر خروج عمل از مفهوم ایمان چرا که قلوب محل ثبوت علم و تصدیق ست
پس معلوم شد که ایمان نام تصدیق ست که بدل تعلق میدارد و اما اعمال الجوارح فلا تثبت
في القلوب فلا دخل لها في الإيمان و همچنین ست قوله تعالی وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ
فِي قُلُوبِكُمْ و قوله تعالی وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ ازین هر دو آیات نیز معلوم شد که ایمان
تصدیق ست و محل آن قلب ست که قلب را محل ایمان مقرر فرمود و اعمال از افعال جوارح ست نه از
افعال قلوب منه منها أنه تعالى أمر المؤمنين بالتوبة في قوله تعالى يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا
تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا و قوله تعالی وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ و این توبه
دلالت میکند بر صحت اجتماع ایمان مع المعصیة چرا که توبه نمیباشد مگر از گناه
والشيء لا يجتمع مع ضده لا بجزئه كما في عمدة القاري شرح البخاري للعيني منه منها قوله تعالی
فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالنُّورِ الَّذِي أَنْزَلْنَا و ایضا إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَ
نَذِيرًا لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ایضا آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ
كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ که درین هر سه آیات حصر ایمان با فعال دل
فرموده پس و لهذا شاه عبد العزیز رح دهلوی در فتح العزیز تحت قوله تعالی يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ
مینویسد - قدریکه منقح ست آنست که ایمان در عرف شرع عبارت از تصدیق ست بمعنی
گرویدن و باور کردن الخ بالیقین معلوم ست که اندرین محمد ست صلی الله علیه وسلم زیرا که ایمان را
در قرآن جابجا کار دل فرموده اند جائے میفرمایند قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ و جائے میفرمایند
كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ و جائے وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ و ظاهر ست که کار دل
همین تصدیق ست و بس و نیز ایمان را مقرون بعمل صالح فرموده اند چنانچه در آیات الَّذِينَ
آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ - و مقرون بمعاصی نیز ساخته چنانچه در آیه فَإِنْ طَائِفَتَانِ
مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا و در آیه وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا پس معلوم شد که نه عملهاے

بیان احادیث

نیک را در ایمان دخل ست و نہ اعمال بد برہم زنندۂ ایمان اند انتہیٰ **اما الاحادیث**
احدھا حدیث جبرئیل ست کہ دران در تعریف ایمان وارد ست اَنْ تُؤْمِنَ بِاللّٰہِ
وَمَلٰئِکَتِہٖ وَکُتُبِہٖ وَرُسُلِہٖ الخ و در بیان اسلام اقامت صلوۃ وغیرہ نیز ضم فرمود
صلی اللہ علیہ وسلم چنانچہ بخاری و مسلم اخراجش کردہ **ثانیہا** حدیث بطاقہ است کہ ترمذی و ابن ماجہ
اخراجش کردہ کہ مردی را یوم حشر حاضر آوردہ بروی نود و نہ سجلات یعنی طومار گناہہا مانند مد
بصر وی کشانیدہ کہ از دیدنش مضطر گشتہ حق تعالیٰ او را فرماید بَلٰی اِنَّ لَکَ حَسَنَۃً وَاَنَّہٗ لَا ظُلْمَ
عَلَیْکَ الْیَوْمَ پس تر بطاقہ یعنی پارچہ از کاغذ بیرون آرند کہ در وی اَشْھَدُ اَنْ لَّا اِلٰہَ
اِلَّا اللّٰہُ وَ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُہٗ وَرَسُوْلُہٗ نوشتہ باشد و چون در میزان نہادہ شوند کفۂ
بطاقہ بر کفۂ آن جملہ سجلات گران آید فَلَا یَثْقُلُ مَعَ اسْمِ اللّٰہِ شَیْءٌ **ثالثہا** حدیث
ابی ذر ست قُلْتُ وَاِنْ زَنٰی وَاِنْ سَرَقَ متفق علیہ کما مر مراراً **رابعہا** حدیثِ
الشفاعۃ عَنْ اَبِیْ ھُرَیْرَۃَ عَنِ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ قَالَ اَسْعَدُ النَّاسِ
بِشَفَاعَتِیْ یَوْمَ الْقِیَامَۃِ مَنْ قَالَ لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ خَالِصًا مِّنْ قَلْبِہٖ رواہ البخاری
و نیز در حدیث شفاعت وارد ست فَیُخْرِجُ مِنْھَا قَوْمًا لَمْ یَعْمَلُوْا خَیْرًا قَطُّ
خامسہا حدیث ترمذی و ابن ماجہ ست کہ فرمود علیہ السلام کہ اختیار نمودم شفاعت را
از انکہ نصفِ امتِ خود را بلا تردد در جنت برم پس شفاعت من باشد آنانرا کہ بخدا چیزیرا
شریک نساختہ مردہ باشند و لذا بروایت دیگر آمدہ کہ شَفَاعَتِیْ لِاَھْلِ الْکَبَائِرِ مِنْ اُمَّتِیْ
معلوم شد کہ نفس تصدیق قلبی ایمان ست و اگر عمل نیز رکن ایمان بودی تارک اعمال کافر
بودی و خروج کافر از دوزخ بلکہ نفس شفاعتش غیر منقول و خلاف معقول است **ثلث بر
سادسہا** قولہ علیہ السلام ست مر اسامۃ را ھَلَّا شَقَقْتَ قَلْبَہٗ فَنَظَرْتَ اَصَادِقٌ ھُوَ اَمْ
کَاذِبٌ وقتیکہ وی در رزم مقابل خود را از کفار قتل نمود کہ در حالت قتل خود اظہار اسلام خود
کرد و اسامہ از وی اعراض کرد بگمان بہانہ نجات خود علیٰ ما رواہ الستۃ **سابعہا**
قولہ علیہ السلام یَخْرُجُ مِنَ النَّارِ مَنْ کَانَ فِیْ قَلْبِہٖ مِثْقَالُ ذَرَّۃٍ مِّنَ الْاِیْمَانِ چنانکہ
در صحاح وارد ست **اما الاجماع** چنانکہ در تحقیق حقیقت ایمان از فخر رازی

بیان الاجماع

و شیخ محدث دهلوی و عینی و امام غزالی و ملا علی قاری و محقق تهانوی گذشت که اصل ایمان نزد جملهٔ اهل سنت از سلف و خلف و محدثین و ائمهٔ مجتهدین تصدیق قلبی ست واما ایمان کامل دران نیز جمله متفق اند **اَمَّا الْقِيَاسُ فَبِوُجُوْهٍ اَمَّا الْوَجْهُ الْاَوَّلُ فَنَقُوْلُ** که مثلاً فرضیت نماز که از اعمال ست موقت ست و مختص باوقات خود و فرضیت ایمان غیر موقت ست پس رکن بودن فرض موقت مرغیر موقت را معقول نیست و نه منقول **واما الثانی** پس میگوییم که از ابتدای بعثت آنحضرت صلی الله علیه وسلم تا وقت معراج که بعد چند سال بوقوع آمد عملی از ارکان اسلام مفروض نبود پس کسانیکه درین میان تصدیق قلبی واقرار شهادتین نمودند و قبل از ادراک ایام فرضیت اعمال فوت شده اند آیا ایشان با ایمان مرده اند یا بلا ایمان اگر اول ست مسلم ست وآن عین مدعی ست واگر ثانی ست پس مخالف درایت و روایت ست **واما الثالث** پس شخصی ایمان آورده و هنوز وقتیکه وقت هیچ فرض نبود (چنانچه بعد طلوع شمس در غیر رمضان و عیاد) و هنوز وقت هیچ فرض نرسیده بود که وی فوت شد پس آن شخص کافر مرد یا مسلمان بنابر ثانی بدون عمل باوجودیکه آن رکن ایمان ست چگونه مؤمن میرد و بنابر اول فائده از قبول اسلام او را متحقق نشد پس درحق وی قبول و ترک اسلام هردو یکسان گشت وَاللَّازِمُ بَاطِلٌ بسبب مخالف بودنش از احادیث صحیحه صحاح فَكَذَا الْمَلْزُوْمُ **وَاَمَّا الرَّابِعُ** پس بسا اوقات عمل از مؤمن بر کرده میشود و جائز نیست درین وقت که گفته شود که ایمان از وی مرتفع گشت كَمَا مَرَّ بِالتَّفْصِيْلِ فِيْ تَحْقِيْقِ حَقِيْقَةِ الْاِيْمَانِ **واما الخامس** پس اگر عمل رکن ایمان گردد می پرسیم که مراد ازان جملهٔ اعمال زمان تکلیف ست یا بعضی بنابر اول پس در حین حیات هیچ کسی مؤمن نباشد بلکه بعد از زمان حیات ایمان مؤمن متحقق باشد چراکه در وقت حیات بعضی ارکان ایمان تاحال متحقق نشده واز عدم بوجود نیامده وآن اعمال زمان آینده است تا آخر حیات وی چراکه تا زمان انقطاع روح تکلیف لازم عبد مکلف ست وَهٰذَا مِمَّا لَا قَائِلَ بِهٖ اَحَدٌ قَطٌّ وبنابر ثانی پس مراد از اعمال یا فرائض باشد یا غیر فرائض پس بطلان رکنیت غیر فرائض یا مرکب از هر دو مر فرائض را ظاهر البطلان ست بِبَدَاهَةِ الْعَقْلِ فِيْ اَحْكَامِ النَّقْلِ واما شق فرائض پس نیز باطل ست چه میگوییم که مؤمن قبل از تحقق

شرائط و اسباب فرائض (مانند بلوغ و عقل) مؤمن ہست یا کافر بر تقدیر اول ایمان بغیر از ارکان خود متحقق شد
و اثبات ذات بدون ذوالتیات ظاہر البطلان ہست و بر شق ثانی لازم می آید کہ فرض قبل از تحقق اسباب شروط
خود فرض گردد و رنہ کافر چگونہ گشتی وَهٰذَا اَيْضًا مِنْ اَبْطَلِ الْاَبَاطِيْلِ وَاَمَّا السَّادِسُ پس اگر
عمل از ایمان رکن قرار دہیم پس لازم آید کہ مرد مؤمن در یکجا باشد و ایمان وی در اوطانِ بعیدہ گشتی
یعنی مثلاً مؤمن خود در خراسان باشد و ایمان وی در مکۂ معظمہ و مدینۂ منورہ و بیت المقدس و عراق
چراکہ در مکہ حج و دیگر اعمال مفروضہ از اجزای ایمان کردہ باشد و در مدینہ نماز گذاردہ باشد و در بیت المقدس
بنای رباطات و مساجد و تعلیم علمِ دین کردہ باشد و در عراق جہاد و غیرہ کردہ باشد و محال ہست کہ مؤمن
یکجا باشد و ایمان وی در دیگر جا و یا مؤمن در قبر باشد و ایمان وی در مساجد و غیرہ از دنیا اَمَّا السَّابِعُ
پس اگر عمل از شرائط یا ارکان ایمان بودی ایمان بغیر از اعمال صحیح نبودی حالانکہ باجماع اہل سنت
ایمان بغیر عمل صحیح ہست لہذا فاسق مرتکب کبیرہ را مخلد فی النار نمیگویند بخلاف الخوارج وغیرہ اَمَّا
الثَّامِنُ فَمَا اَخَذْتُہٗ مِنَ الْعَيْنِيْ شَرْحِ الْبُخَارِيِّ بِعَيْنِہٖ و آن اینکہ کفر ضد ایمان ہست
و لہذا در مقابل آن مستعمل میشود قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى فَمَنْ يَّكْفُرْ بِالطَّاغُوْتِ وَيُؤْمِنْ بِاللّٰهِ و کفر
تکذیب و جحود ہست و این ہر دو فعل دل میباشد پس ہمچنین فعل دل میباشد انچہ مضاد این ہر دو باشد کہ لا تضاد
عند تغایر المحلین پس ثابت گشت کہ ایمان فعل قلب ہست انتہی مختصراً سوال اگر اعمال از ایمان
نبودی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم چگونہ فرمودی عَنْ جَابِرٍ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
اِنَّ بَيْنَ الرَّجُلِ وَبَيْنَ الشِّرْكِ وَالْكُفْرِ تَرْكُ الصَّلٰوةِ چنانچہ در ترجمۂ خلاصۂ شعب الایمان
بیہقی آوردہ کہ امام احمد حنبل و ابن مبارک و اسحق بن راہویہ و ابو ایوب سختیانی و ابراہیم نخعی
رحمہم اللہ بدلیل این حدیث تارک نماز را عمداً کافر میگویند و نیز فرمود علیہ السلام مَنْ تَرَكَ
الصَّلٰوةَ مُتَعَمِّدًا فَقَدْ كَفَرَ چنانچہ ملا علی قاری در شرح فقہ اکبر بدان نیز اشارہ کردہ و برای
مرتکب کبیرہ چگونہ فرمودی لَا يَزْنِي الزَّانِيْ حِيْنَ يَزْنِيْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ الحدیث جواب
اما قولہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لَا يَزْنِي الزَّانِيْ الخ پس جوابش گذشت کہ مؤمن کامل نیست اما
جواب آنکہ از ترک نماز بعمد کافر میگردد آنست کہ اینچنین اقوال نزد جماہیر اہل سنت بر ظاہر محمول نیستند
بلکہ مؤول اند چنانچہ ہم در ترجمۂ خلاصۂ شعب الایمان آوردہ کہ جمہور تاویل این حدیث بآن کردہ کہ

سوال ہر آنکہ اعمال از ایمان اند

جواب ازان

ترک کنندهٔ نماز مستحق کشتن ست مانند کافر یا محمول ست بر مستحل ترک یا مراد آن باشد که چون شخص ترک نماز کند خوف و خطر آن باشد که بکفر رسد یا معنیش آنکه این فعل فعل کافرانست انتهیٰ و قاری رح در شرح مذکور گفته قَالَ الْفُقَهَاءُ مَنْ تَرَكَ صَلوٰةً إِسْتِخْفَافًا فَقَدْ كَفَرَ اَقُوْلُ وَهُوَ اَحَدُ تَاوِيْلَاتِ قوله عليه السلام مَنْ تَرَكَ صَلوٰةً مُتَعَمِّدًا فَقَدْ كَفَرَ انتهیٰ گویم معنیش چنین گشت مَنْ تَرَكَ الصَّلوٰةَ اِسْتِخْفَافًا اَوِ اسْتِحْلَالًا فَقَدْ كَفَرَ و نظیرش همین آیت قرآنی ست بنا بر قول مفسرین وَمَنْ يَّقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهٗ جَهَنَّمُ خَالِدًا الآیه که خلود فی النار مومن را نباشد اگرچه مرتکب کبائر گشته پس معنیش چنین ست هر که قتل مومن کرد از روی استخفاف یا استحلال بقتل وی پس وی کافر گشت بآن و بعضی گفته مَنْ تَرَكَ الصَّلوٰةَ مُتَعَمِّدًا فَقَدْ كَفَرَ اَیْ كَفَرَ بِاَنْعُمِ اللهِ یعنی مراد از کفر کفران نعمت ست نه کفر باللّٰه تعالیٰ کَمَا فِیْ قِصَّةِ سُلَيْمَانَ عَلَيْهِ السَّلَامُ لِيَبْلُوَنِيْٓ ءَاَشْكُرُ اَمْ اَكْفُرُ **بهر حال** مراد از کفر بترک نماز بمعنی ظاهری نیست ورنه باز قضای نماز متروک فرض نبودی چرا که چیزیکه در زمانهٔ کفر فوت گردد قضای آن در زمانهٔ اسلام واجب نیست وَاللَّازِمُ بَاطِلٌ فَالْمَلْزُوْمُ مِثْلُهٗ

جواب سوال دوم یعنی اَلْاِيْمَانُ يَزِيْدُ وَيَنْقُصُ آنست

که درینجا نیز از روی تحقیق جمله کتب اهل سنت و جماعت حق بجانب حضرت امام ابوحنیفه کوفی ست رضی الله تعالیٰ عنه و عنهم اجمعین نه آنچه معترض گفته در **تکمیل الایمان** زیر قوله وَهُوَ لَا يَزِيْدُ وَلَا يَنْقُصُ آورده - چون ثابت گشت که حقیقت ایمان تصدیق قلبی ست و آن خود یکی ست و تعدد را بوی راه نیست پس زیادت و نقصان در ایمان نبود چه زیادت و نقصان در عدد باشد که کثرتی و تعددی دارد و اگر با وجود تصدیق اعمال داخل ایمان میبود زیادت و نقصان را بزیادت و نقصان عمل بدان راه می بود اِذْ لَيْسَ فَلَيْسَ پس این قول که اَلْاِيْمَانُ لَا يَزِيْدُ وَلَا يَنْقُصُ که از امام اعظم رح منقول ست بی اشکال و اشتباه درست آمد و تحقیقت آن اشاره است بخروج عمل از حقیقت ایمان چنانچه مذهب اهل سنت و جماعت ست فَافْهَمْ وَبِاللهِ التَّوْفِيْقُ انتهیٰ امام غزالی رح در احیا گفته اگر گفته شود که اتفاق سلف ست برینکه اَلْاِيْمَانُ يَزِيْدُ وَيَنْقُصُ يَزِيْدُ بِالطَّاعَاتِ وَيَنْقُصُ بِالْمَعْصِيَةِ و چون بموجب تفسیر شما ایمان تنها تصدیق ست پس در ان کمی و بیشی چگونه متصور گردد گویم که سلف شهود عدول اند و کسی را از قول ایشان عدول نیست آنچه ایشان فرموده

جمع شاهد گواه ۱۲ — مصدر بمعنی گردیدن ۱۲

جواب سوال دوم در کمی و بیشی ایمان

درسفته وحق گفته مگر در فهم شما فرق ست چه در قول ایشان دلیل ست بر آنکه عمل از اجزای ایمان نیست
ونه رکن ست از وجود آن بلکه چیزی ست زائد کرده شده بر ایمان که بسبب آن ایمان زیاده میشود وحالانکه
چیزی بذات خود زیادت ونقصان را قابل نیست بلکه زیادت ونقصانِ ماهیت جداست که بر ذات
شئ عارض میشوند وآنرا مِتّصِف بزائد وناقص میسازند بنابران جائز نیست که گفته شود که انسان زیاده
میشود بسبب سرِ خود بلکه گفته میشود که وی زیاده میشود بسبب ریش خود وفربهی وگفته نمیشود که نماز زیاده
میشود از جهت ارکان خود بلکه زائد میشود از جهت آداب وسنن پس این قول تصریح ست از ایشان
بر آنکه مر ایمان را وجودی ست علیحده پستر مختلف میگردد حال آن بزیادت ونقصان انتهی وموافق ست
این قول امام غزالی رح با نچه در مقر خود ثابت شده که زیادت ونقصان از وجود تشکیک ست وتشکیک در
ذات وذاتیات واقع نمیشود پس اگر طاعات جزو ایمان وداخل ذات او شدی پس زیادت ونقصان ذات
ذاتیات لازم می آید وَهُوَ خِلَافُ مَا تَقَرَّرَ فِي مَدَارِكِ الْعُقُوْلِ فَافْهَمْ وَلَا تَهِمْ وبعینه همین ست
مذهب امام که در نفس حقیقتِ ایمان بکمی وبیشی از روی کمیت قائل نیست ملا علی قاری در شرح
فقه اکبر گفته که در ایمان کمی وبیشی نیست چه ایمان در اصل همان تصدیق قلبی ست که بمرتبهٔ جزم واذعان
رسیده باشد (یعنی نه ظن غالب) کما هو المشهور عند الجمهور پس زیادت ونقصان دران ممکن نیست
تا آنکه هرکرا که حقیقت تصدیق حاصل گشت پستر اگر اتیان بطاعات واکتساب خیرات نمود ویا
ارتکاب سیآت در هر دو حالت تصدیق وی باقی ست بحالت خود لَا تَغَيُّرَ فِيْهِ اَصْلًا انتهی
(زیرا که عمل برای تصدیق نه شطر ست ونه شرط کما مر) امام رض در فقه اکبر فرموده
اِيْمَانُ اَهْلِ السَّمَاءِ وَالْاَرْضِ لَا يَزِيْدُ وَلَا يَنْقُصُ ملا علی قاری در شرحش گفته اِيْمَانُ اَهْلِ السَّمَاءِ
مِنَ الْمَلَائِكَةِ وَالْاَرْضِ مِنَ الْاَنْبِيَاءِ وَالْاَوْلِيَاءِ وَسَائِرِ الْمُؤْمِنِيْنَ مِنَ الْاَبْرَارِ وَالْفُجَّارِ
لَا يَزِيْدُ مِنْ جِهَةِ الْمُؤْمَنِ بِهِ نَفْسِهِ چرا که تصدیق تا وقتیکه بروجه تحقیق نباشد پس آن تصدیق
در مرتبهٔ ظن وتردید ست وحالانکه ظن غیر مفید می باشد در مقام اعتقاد عند ارباب التایید قال الله
تعالی اِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِيْ مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا پس تحقیق آنست که ایمان قبول زیادت ونقصان از
حیثیتِ اصل تصدیق نمیکند چنانچه امام رازی گفته انتهی مختصراً وشیخ الاسلام در ترجمهٔ
بخاری گفته وآنچه از امام ابی حنیفه رض واصحاب وی رح نقل کنند الایمان لا یزید ولا ینقص ایمان

قبول زیادت ونقصان نکند مراد بدان نفس تصدیق ست که در افراد متفاوت ست بنفس ماهیت خود چه ایمان حقیقت واحد ست گرویدن برسول صلی الله علیه وآله وسلم که از طرف شارع مأمور ومطلوب شده نقصان درین حقیقت فنای آن ست وتفاوت باعتبار جهات که خارج از ذات باشد منکر نیستند آنرا حنفیه از ایمان آحاد مردم با ایمان انبیا فرق بیّن ست که بر آحاد پوشیده نیست چه جای ائمهٔ امجاد ولیکن آن در جهات خارجه از ذات ایمان ست چون شدّت جلا وانکشاف ومانند آن پس خیال کرده میشود این تفاوت را در ذات ایمان وحال آنکه نه چنین ست پس معلوم شد که اختلاف احوال در زیادت ونقصان معنوی نیست بلکه محض در لفظ ست بجهت تنبیه برانکه زیادت که از آیات وآثار مفهوم میشود راجع بنفس ایمان نیست بلکه باتصاف مؤمن وجهات خارجه از ذات ست واین کمال دقت نظر امام ست رض انتهی وبعینه همین مضمون را امام غزالی رح در احیا تحریر نموده چنانچه بطرز سوال وجواب گذشت **ومحقق** دهلوی در مدارج گفته وتحقیق درین باب آنست که زیادت ایمان ونقصان آن بزیادت عمل ونقصان اوست ۔ وهر که قائل نیست بدخول عمل در ایمان قول بزیادت ونقصان ایمان از وی متصور ومعقول نه ومجرد تصدیق آنرا قابل نه نعم کمال ونقصان در تصدیق از جهت اختلاف صفات وتباین حالات از قوت یقین وتصمیم اعتقاد ووضوح معرفت ودوام واعتیاد وحضور قلب جاری ست اما زیادت ونقصان نه انتهی **و در** کشاف اصطلاحات الفنون **و** عینی شرح بخاری آورده که رئیس المتکلمین امام رازی گفته که بحث زیادت ونقصان ایمان ویا عدم آن لفظی ست زیرا که اگر مراد بایمان تصدیق داریم پس تصدیق قبول زیادت ونقصان نمی کند چرا که واجب ولازم درین محل یقین غیر قابل ست مر تفاوت را بسبب عدم احتمال نقیض واحتمالات در آن که منافی یقین ست ولو بأبعد وجه واگر مراد بآن اعمال وطاعات گیریم پس قابل کمی وبیشی ست واین ظاهر ست انتهی مختصراً باقی ماند مذهب امام بخاری رح در باب یَزِیْدُ وَیَنْقُصُ محتمل ست که مذهب وی با امام اعظم رح یکسان باشد یعنی از روی کیفیت باشد در تصدیق واین ظاهر ست از حال وی رض چرا که وی استدلال بآیات قرآنی نموده هر چند که اینچنین زیادت ونقصان در ایمان از ذهن ظاهر بینان خفی بود مگر امام بخاری رح بدلائل آنرا ظاهر نمود ومحتمل که مخالف امام اعظم رح باشد یعنی قائل باشد بکمی وبیشی ایمان از روی کمیت بسبب اعمال مگر درین صورت حاجتی بدلیلے هم نیست چه جاے دلائل کثیرهٔ قرآنیه واحادیث نبویه

چراکه درینصورت مراد از ایمان معنی مجازی باشد یعنی تصدیق با اعمال وکمی و بیشی آن بسبب زیادت ونقصان اعمال ظاهر ست محتاج بهیچ دلیلی نیست چنانچه اینمعنی را شارح صحیح بخاری در تیسیر القاری آورده پوشیده نماند که اگر ایمان عبارت از همین تصدیق بود پس زیادتی ونقصان تواند که باعتبار کیفیت قوةً وضعفًا باشد و استدلال مصنف رح بآیات وغیره نیز ناظر ست بهمین والا بر تقدیر یکه اعمال داخل ایمان باشد زیادتی وکمی نیز ظاهر ست ہیچ حاجت بدلیلی نیست انتهی علاوه آنکه این مذهب مخدوش ہست بآنکه اگر گفته شود که بِنَاءً عَلَی اَنَّ اِنْتِفَاءَ الْجُزْءِ یَسْتَلْزِمُ اِنْتِفَاءَ الْکُلِّ فَلَوْ نَقَصَ مِنَ الْاِیْمَانِ لَانْتَفَی الْاِیْمَانُ مِنْ رَأْسِهٖ چراکه چون درصورت کمی ایمان از انتفای جز لابدی ست و از انتفای جز مرکب من حیث المرکب نیز نمی ماند پس چگونه گفته میشود که مذهب امام بخاری رح درباب زیادت ونقصان بلا اختیار معنی مجازی نیز صحیح ست و نیز رجوع الی المجاز بلا تعذر الحقیقة مخدوش ہست پس بهترین جوابها آن ست که گفته شود که مذهب امام بخاری رح درباب زیادت ونقصان از روی کیفیت ہست نه از جهت کمیت فَلَا مُنَافَاةَ فَتَأَمَّلْ

ﮯ براو جستجوی او قدم فهمیده نه سالک | که موسیٰ بی عصا این راه نتوانست طی کردن

سوال اگر گفته شود که آنچه شما باتباع امام خود میگوئید آن نیز مخدوش ست زیراکه مقتضای این آنست که ایمان نبی صلی الله علیه وآله وسلم وابوبکر رض بلکه جمله صحابه و دیگر ائمه امت رض با ایمان آحاد الامة مستوی ست واین نیز باطل ست بالاجماع **الجواب** گوئیم که از تحقیق سابق بخوبی ظاهر گشت که اصل ایمان نام تصدیق ست ودر تصدیق اگرچه از روی کمیت زیادت و نقصان نیست مگر از روی کیفیت مراتب یقین متفاوت اند و امام ابوحنیفه رارض در زیادت ونقصان ایمان از جهت کمیت انکار ست واز جهت کیفیت اقرار واین ست سببا به الامتیاز درمیان ایمان آحاد الامة و انبیای ذوی العظمة خلاصه آنکه کمی وبیشی در ایمان بدو وجه ست یکی ازین اعتبار که ایمان از مقوله کیف ست که دران شدت وضعف ممکن ست یا چنین گفته شود که ایمان نام یقین ست و مراتب یقین متفاوت میشود دوم کمی وبیشی

در مقدار از روی جزبودنِ اعمال مر ایمان را پس امام رض اول را قائل ست مگر دران امام گفتگو
نفرموده و نه بادی درین بحثی پیش آمده چراکه در عهد امام رض اختلاف مردم در جزبودنِ اعمال بود
مر ایمان را که آن موجب کمی و بیشی ست در مقدار و به کیفیت آنرا تعلقی نیست و این ست حق و این ست
غرض امام رض و از ثانی انکار ست و ازین لازم نمی آید مساواتِ ایمانِ عوام با ایمان صحابهٔ کرام و
دیگر خواص ذوی الاحترام و آنانکه امام را رض در مغرق اعتقاد مطلقاً منکر میدانند حقاکه بر مقصدِ
امام و دقتِ نظرِ آن عالی مقام رحمه الله اطلاعی نیافته بلکه شمهٔ از امعانِ بصارتِ بار یکیش مشام
جانش نشمیده شاه عبد العزیز رح در تفسیر خود تحت قوله تعالے يُؤْمِنُوْنَ بِالْغَيْبِ
می آرد و تحقیق مقام آنست که چنانچه هر چیز را سه نحو وجود ست وجود عینی و وجود ذهنی و وجود لفظی
همچنان ایمان را نیز این سه نحو وجود متحقق ست و قاعدهٔ مقرر ست که وجود عینی هر چیز اصل ست (بمعنی نوع ۱۲)
و باقی وجودات فرع و تابع آن وجود اند پس وجود عینی ایمان نوری ست که در دل حاصل
میشود بسبب رفع حجاب بَيْنَهٗ وَبَيْنَ الْحَقِّ و همین نور ست که در آیه مَثَلُ نُوْرِهٖ كَمِشْكٰوةٍ
فِيْهَا مِصْبَاحٌ تمثیل آن باشباع تمام مذکور فرموده اند و در آیت اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا يُخْرِجُهُمْ
مِّنَ الظُّلُمٰتِ اِلَى النُّوْرِ بسبب آن از ایمان نموده و این نور مانند سائر انوارِ محسوسه قابل قوت
و ضعف و اشتداد و انتقاص ست چنانچه در آیه اِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ اٰيٰتُهٗ زَادَتْهُمْ اِيْمَانًا
و دیگر آیات بسیار بآن اشاره فرموده اند انتهیٰ و ملا علی قاری در شرح فقه اکبر گفته که
بعض محققین مانند قاضی عضد و غیره گفته که ما تسلیم نمی کنیم که حقیقتِ تصدیق قبولِ زیادت
و نقصان نمیکند بلکه هر آئینه تصدیق از جهتِ قوت و ضعف متفاوت میشود بسبب متحقق
بودن آنکه تصدیق آحاد امت و افرادِ ملت اصلا مانند تصدیق نبی صلی الله علیه وسلم نیست و ازینجاست
که ابراهیم علیه السلام فرموده لٰكِنْ لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِيْ یعنی قبل از مشاهده که مطلوب تصدیقش نه مرتبه بود
و بعد از مشاهده آن تصدیق وی علیه السّلام باقوی مراتب و اعلی مناصب خود رسید گویم
مخدوش گشته و منقوض شده است قول ایشان بدینطور که آنچه گفتید مسلم ست مگر فائده از ان نیست
چراکه نزاع در تفاوت ایمان ست بحسب کمیت یعنی از روی قلت و کثرت و بس و اما تفاوت ایمان
بحسب کیفیت یعنی از جهت قوت و ضعف پس خارج ست از محل نزاع که بالاتفاق مسلم ست

فافہم انتہی مختصر الملخصا و ازینجاست انچہ ہمدرین کتاب آوردہ کہ از امام ابوحنیفہ رضی مرویست کہ
میگفت اِیْمَانِیْ کَاِیْمَانِ جِبْرَئِیْلَ وَلَا اَقُوْلُ مِثْلُ اِیْمَانِ جِبْرَئِیْلَ چراکہ مثلیت مقتضی
مساوات ست در ہمہ صفات واما نفس تشبیہ پس مقتضی آن نیست بلکہ کافی ست برائے مطلق
تشبیہ مساوات در بعضی صفات پس کسی نباشد از عامۂ افراد کہ مساوات کند در میان ایمان آنجا و ایمان
وایمان ملائکہ وانبیا علیہم الصلوات والتسلیمات مِنْ کُلِّ وَجْہٍ پس چہ جای ایمۂ امجاد انتہی

گر خبر از خود نداری بہ کہ بر بندی لسان | ہمبری چون خامہ رانی حرف مردم بر زبان

وانچنین تمیز باریک از کمال وقت نظر امام اعظم رح است کہ ہر کس بران موفق نمیشود

دانش خویشتن مکن ضائع
درمیان گدا و کیکاوس
علم و حکمت بہ پیش دانا بر

نزد نادان بہر نہ مأنوس
می نیرزد بہ دستہ ترہ
گاو خر را بیار کاہ و سبوس

نزد اہل خبیث نو تحفہ ہست
بیش بقال علم جالینوس

و ازینجاست انچہ علامہ عینی

در عمدۃ القاری شرح البخاری از امام المتکلمین آوردہ کہ ثُمَّ قَالَ الطَّاعَاتُ مُکَمِّلَۃٌ لِلتَّصْدِیْقِ
پس ہر جاکہ اقامت دلیل شد برینکہ ایمان قبول نمیکند زیادت و نقصان را پس آن مصروف بسوی اصل
ایمان کہ تصدیق ست باشد و ہر جاکہ دلالت نمود برینکہ ایمان قبول زیادت و نقصان میکند پس آن
مصروف بجانب ایمان کامل ست و آن آنست کہ مقرون بعمل باشد انتہی پس انچہ معترض جاہل از
حقیقت غافل بخباثت شاغل کالبد ہیولی از ایمان معرا نامۂ خود را سیاہ ساختہ و بموجب حدیث
لَعَنَ اٰخِرُ ھٰذِہِ الْاُمَّۃِ اَوَّلَھَا دست ہا را از ایمان خود پاک شستہ در سوال خود امام مرحوم و مغفور
و پیروان باشعور وی را ہدف تیر طعن و لعن ساختہ سر امر جہالت و حماقت دنی منقصت منزلہم بہائم و نجم ع

ای بسا آرزو کہ خاک شدہ
شورش و فتنہ و فغان دارد

گاہی تیر حسد ایشان بہدف مقصد نشیند مگر
سگ دیوانہ گرچہ نگزد

صحبت بد میانۂ نیکان
بوی او مرد را زیان دارد

الحاصل و نیز ملا علی قاری رح گفتہ تحقیق آنکہ ہر آئینہ ایمان چنانچہ امام رازی گفتہ قبول زیادت
و نقصان نکند از حیثیت اصل تصدیق بخلاف جہت یقین چہ مراتب اہل یقین مختلف ست
در کمال دین کَمَا اَشَارَ اِلَیْہِ سُبْحَانَہٗ تَعَالٰی بِقَوْلِہٖ وَاِذْ قَالَ اِبْرَاھِیْمُ رَبِّ اَرِنِیْ
کَیْفَ تُحْیِ الْمَوْتٰی قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْ الایہ زیرا کہ مرتبۂ عین الیقین فوق مرتبۂ علم الیقین ست

وَلِذَا وَرَدَ لَيْسَ الْخَبَرُ كَالْمُعَايَنَةِ ۞ | شنیده کی بود مانند دیده | بنا برین تحقیق پس مراد بزیادت
ونقصان قوت وضعف ایمان ست نه کمی وبیشی آن وما قطعاً میدانیم که هر آئینه ایمان آحاد الامة
مانند ایمان نبی صلی الله علیه وسلم نیست بلکه ونه مانند ایمان ابی بکر رض باعتبار هذا التحقیق انتهی یعنی
فوقیت آن بنا بر قوت وضعف ایمان وتصدیق ست نه از جهت کمی وبیشی آن وعلامه عینی تحت قول
بخاری رح يَزِيدُ وَيَنْقُصُ آورده وَاَمَّا عَلٰى تَقْدِيرِ اَنْ يَّكُوْنَ الْاِيْمَانُ نَفْسَ التَّصْدِيقِ
فَاِنَّهُ اَيْضًا يَزِيدُ وَيَنْقُصُ اَيْ قُوَّةً وَّضُعْفًا اَوْ اِجْمَالًا وَّتَفْصِيلًا اَوْ تَعَدُّدًا بِحَسَبِ
تَعَدُّدِ الْمُؤْمَنِ بِهٖ وتفصیل تعدد مومن به راز مخشری در کشاف چنین ذکر کرده وَعَنِ ابْنِ
عَبَّاسٍ رض اَوَّلُ مَا اَتَاهُمْ بِهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ التَّوْحِيدُ فَلَمَّا اٰمَنُوْا بِاللّٰهِ وَحْدَهٗ اَنْزَلَ الصَّلٰوةَ
وَالزَّكٰوةَ ثُمَّ الْحَجَّ ثُمَّ الْجِهَادَ فَازْدَادُوْا اِيْمَانًا اِلٰى اِيْمَانِهِمْ انتهی وآنچه امام ابوحنیفه رح فرموده دِيْنُ اَهْلِ السَّمَاءِ
وَالْاَرْضِ وَاحِدٌ نهایت صحیح ست مگر فهم حاسد کج ست پس از کج فهمی خود راستی راستان کج می بیند واین عیب خود ست نه عیب دیگران ۞

آنکس که نکو گفت ترا خود نکوست	وانکس که بدت گفت بدعلی ست او	حال متکلم زبیانش پیداست	از کوزه همان برون تراود که در وست

مضمون قول مذکور آنکه در متعلق ایمان هیچ تفاوت نیست یعنی از جهت معتقدات همه مسلمانان
برابر اند هر آن اشیا که اعتقاد داشتن بران ضرورست برای جمله اهل ایمان یکسان ست زمینیان
باشند یا زمانیان صحابی باشد یا غیر یعنی در توحید باری تعالی وتصدیق نبوت آنحضرت علیه السلام
درهمه آنچه از نزد خدا آورده کسی را کمی وبیشی نیست چه کمی درین عین کفرست ودر هر چه کمی
ممکن نباشد صورت زیادت نیز متصور نه پس قول امام رح عین ایمان ست **سوال** چونکه حنفیه
از زیادت ونقصان ایمان منکر اند پس آیات مذکورهٔ ذیل را که صاف دال اند بزیادت
ایمان ولهذا حضرت امام بخاری رح برای اثبات مدعای خود بران استدلال گرفته چه جواب
میدهند وآن اینکه فرمود حق تعالی وَزِدْنَاهُمْ هُدًى وقوله تعالی وَيَزِيدُ اللّٰهُ الَّذِينَ
اهْتَدَوْا هُدًى وقوله تعالی وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وقوله تعالی
لِيَزْدَادُوْا اِيْمَانًا مَّعَ اِيْمَانِهِمْ وقوله تعالی وَيَزْدَادَ الَّذِينَ اٰمَنُوْا اِيْمَانًا وقوله تعالی
اَيُّكُمْ زَادَتْهُ هٰذِهٖ اِيْمَانًا فَاَمَّا الَّذِينَ اٰمَنُوْا فَزَادَتْهُمْ اِيْمَانًا وقوله تعالی
فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ اِيْمَانًا وقوله تعالی وَمَا زَادَهُمْ اِلَّا اِيْمَانًا وَّتَسْلِيمًا ۞

الجواب - آنچه از استدلال امام بخاری گفته حقا که بر مقصد عالی وی رح وقوف نیافته چرا که مذهب امام بخاری رح در یزید و ینقص از روی کیفیت ست و چونکه این امر در نظر عوام مختفی بود بدلائل قرآنیه آنرا اظهار نمودند از روی کمیت که درینصورت عدول بسوی مجاز بلا تعذر حقیقت بروی لازم می آید ورنه باراده معنی حقیقی درصورت کمی ایمان از انتفای جز انتفای کل لازم می آید و هر دو صورت مخدوش ست چنانچه گذشت **واما** آیات که لفظ هدایت دران مذکورست با مدعی ربطی ندارد چه ایمان دیگرست و هدایت چیزی دیگر و تفصیل لفظ هدایت را میر سید شریف رح و میر الیساغوجی در زیر الٰهٰ بر ملا جلال بخوبی تشریح فرموده است درانجا معترض را باید که ملاحظه نماید. و بفرض اتحاد مضمون جوابش از تاویل ایمان ظاهرست **پستر** بدانکه در هر جا که در ظاهر از نصوص زیادت و نقصان ایمان مستفاد میشود مراد ازان قوت و ضعف ایمان میباشد نه ذات آن چنانچه از قول جماهیر علما مستفاد گشت که در اصل ایمان زیادت و نقصان نیست بلکه کمی و بیشی دران از روی کیفیت میباشد توضیحش از روی تمثیل اینکه جرم آفتاب بی کم و کاست در همه حالت یکسان می ماند مگر در ضو و روشنی آن از روی ضعف و قوت از طلوع تا استوا و از استوا تا غروب درجه بدرجه فرق می افتد اما از جهت کمیت تغیری در جرم وی نه **یا** زیادت ایمان بمعنی زیادت ایقان ست چنانچه ملا علی قاری زیر آیت وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا گفته مَعْنَاهُ إِيقَانًا وَمُؤَوَّلٌ بِأَنَّ الْمُرَادَ زِيَادَةُ الْإِيمَانِ بِزِيَادَةِ نُزُولِ الْمُؤْمَنِ بِهِ أَيِ الْقُرْآنِ عَلَى أَنَّ التَّصْدِيقَ مِنَ الْكَيْفِيَّاتِ النَّفْسِيَّةِ لِلْإِنْسَانِ وَهِيَ تَقْبَلُ الزِّيَادَةَ وَالنُّقْصَانَ بِاعْتِبَارِ الْقُوَّةِ وَالضَّعْفِ فِي مَرَاتِبِ الْإِيقَانِ انتهى ملخصا **و** بعضی مراد بزیادت ایمان زیادت ثمرات و ثواب آن گرفته **بسبب** آنکه معنی حقیقی درینجا متعذرست و وقت استحالهٔ معنی حقیقی صحت معنی مجازی بالاتفاق ثابت ست چونکه این را دانستی پس میگوئیم که **وجه اول** از حقیقت بمجاز آمدن درین آیات اینکه تحقق شی بتحقق جمیع اجزا میباشد **و نیز** انتفای جز مستلزم انتفای کل میباشد - پس بر تقدیر زیادت و نقصان ایمان فرض نمودیم که در ایمان جناب رسالت مآب صلی الله علیه و آله وسلم و حضرت جبرئیل علیهما الصلوات والتسلیمات آن جز متحقق ست که در حقیقت ایمان و افراد و فاتیات آن داخل ست و در ایمان دیگران متحقق نیست چرا که زیادت ایمان ایشان بجز ازین ممکن نیست پس انتفای این جز مستلزم انتفای کل ایمان ست یا نه بنا بر اول لازم می آید که سوای جناب سرور و محمد و حسین علیهما السلام کل ملائکه و جن و انس کافر باشند

وَ هَلْ هٰذَا اِلَّا کُفْرٌ صَرِیْحٌ وَ زَیْغٌ فَضِیْحٌ زیرا که بنا بر ثانی تحقق ماهیتی بغیر تحقق اجزاء و ذاتیات آن لازم می آید
وَهُوَ اَیْضًا بَاطِلٌ فَوَجَبَ التَّاوِیْلُ فِی الْاٰیَاتِ بِاَنَّ الْمُرَادَ مِنِ ازْدِیَادِ الْاِیْمَانِ ازْدِیَادُ
ثَمَرَاتِهٖ وَحُقُوْقِهٖ اَوْ زِیَادَتُہٗ مِنْ حَیْثُ الْکَیْفِیَّةِ لِمَا مَرَّ فِی الْمُقَدِّمَةِ مِنْ اَنَّ عِنْدَ اسْتِحَالَةِ
الْمَعْنَی الْحَقِیْقِیِّ یَتَعَیَّنُ اِرَادَةُ الْمَعْنَی الْمَجَازِیِّ **وجه ثانی** اینکه حق تعالی برای مماثلت فی الایمان امر فرموده
حَیْثُ قَالَ فَاِنْ اٰمَنُوْا بِمِثْلِ مَا اٰمَنْتُمْ بِهٖ فَقَدِ اهْتَدَوْا وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّمَا هُمْ فِیْ شِقَاقٍ یعنی اگر یهود مثل
شما ایمان آرند هر آئینه هدایت یابند و اگر از چنین ایمان اعراض نمایند جز این نیست که ایشان در
شقاق باشند پس اگر ایمان کمی و بیشی زیادت و نقصان قبول کردی در میان ایمان ایشان و ایمان صحابه
تماثل چگونه افتادی تفصیلش آنکه اطلاق مثل بر دو معنی می آید یکی آنکه در حقیقت مساوی باشد
کَمَا فِیْ قَوْلِهٖ تَعَالٰی قُلْ اِنَّمَا اَنَا بَشَرٌ مِّثْلُکُمْ **دوم** آنکه در جمیع امور حاصله للشی مساوات باشد
کَمَا فِیْ قَوْلِهٖ تَعَالٰی لَیْسَ کَمِثْلِهٖ شَیْءٌ پس اگر در آیت بِمِثْلِ مَا اٰمَنْتُمْ مثل بمعنی اول ست پس
از ان مساوات در حقیقت ایمان لازم می آید وَهُوَ مَطْلُوْبُنَا و اگر بمعنی ثانی ست پس درین صورت
مساوات در ایمان از هر وجه لازم گردد وَ هٰذَا اَخَصُّ مِنْ مَطْلُوْبِنَا وَاَشْنَعُ لِلْاِلْزَامَاتِ عَلَی الْخَصْمِ
پس واضح گشت که مراد از ازدیاد و انتقاص ایمان از روی کیفیت ست و یا ازدیاد ثمرات و حقوق
ایمانست لِتَعَذُّرِ الْحَقِیْقَةِ کَمَا مَرَّ **وجه ثالث** آنکه در تمهید ست بسبب آنکه اگر ما جائز داریم
نقصان را در ایمان پس بالضرور بر ما لازم آید که گوئیم که هر قدر که از ایمان نقصان آمده بجایش همان قدر
کفر ثابت گردد چرا که زوال کل ایمان موجب ثبوت کل کفر ست پس رفتن بعضی ایمان موجب ثبوت
بعضی کفر گردد پس این امر مؤدی بآن میگردد که باشد خاص بندهٔ واحد بعضی مؤمن و بعضی کافر در حالت
واحده و این محال ست انتهی و همچنین ست آنچه امام اعظم در وصیت نامهٔ خود گفته ثُمَّ الْاِیْمَانُ لَا یَزِیْدُ
وَلَا یَنْقُصُ لِاَنَّہٗ لَا یُتَصَوَّرُ زِیَادَةُ الْاِیْمَانِ اِلَّا بِنُقْصَانِ الْکُفْرِ وَلَا یُتَصَوَّرُ نُقْصَانُ الْاِیْمَانِ اِلَّا بِزِیَادَةِ الْکُفْرِ
(چه این هر دو با هم نقیض اند پس از رفع یکی وضع دیگری ضروری ست والا رفع نقیضین لازم آید و
آن محال ست) فَکَیْفَ یَجُوْزُ اَنْ یَّکُوْنَ الشَّخْصُ الْوَاحِدُ فِیْ حَالَةٍ وَّاحِدَةٍ مُؤْمِنًا وَّ کَافِرًا وَالْمُؤْمِنُ
مُؤْمِنٌ حَقًّا وَلَیْسَ فِیْ اِیْمَانِ الْمُؤْمِنِ شَکٌّ کَمَا اَنَّہٗ لَیْسَ فِیْ کُفْرِ الْکَافِرِ شَکٌّ انتهی مختصرا آنچه که در فی آمده **بر قول معترض**

بی تحاشا و بی باکانه از فرقهٔ زائغهٔ مرجیه شمرده و از حدیث سِبَابُ الْمُؤْمِنِ فُسُوْقٌ خوفی بدل نبرده و سراسر از حدیث عَنْ عُمَرَ رض قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَآلِهٖ وَسَلَّمَ اَيُّمَا مُسْلِمٍ شَهِدَ لَهٗ اَرْبَعَةٌ بِخَيْرٍ اَدْخَلَهُ الْجَنَّةَ قُلْنَا وَثَلٰثَةٌ قَالَ وَثَلٰثَةٌ قُلْنَا وَاثْنَانِ قَالَ وَاثْنَانِ ثُمَّ لَمْ نَسْأَلْهُ عَنِ الْوَاحِدِ رواه البخاری غفلت نموده و حالانکه صلاحیتِ امام اعظم از حیات وی تا اینندم بگواهی لاتعد ولاتحصی از ثقات علمای ورثة الانبیاء که همه عدول و ارکان دین متین اند ثابت و موجود ست چنانچه از ملاحظهٔ مناقب و محامد امام رض بر احدی مخفی نیست بالخصوص از کتب مؤلفهٔ اجلهٔ فضلا و کبار علما خاص در مناقب وی چنانچه اضعف العباد محرر سطور نیز شمهٔ از اسامی آن در سلسلهٔ پنجم تبرکاً درج این کتاب نموده و چه نیکو فیصله است آنچه علامهٔ عصر خود مولوی محمد عبدالحی مرحوم متوفی در ۱۳۰۴ سنه هجری ماه ربیع الاول در تعلیق ممجد شرح موطای امام محمد کرده و آن نیز در آخر سلسلهٔ دوم درین اوراق تحریر یافته است پس با وجود این تحقیقات امام رض را از مرجیه شمردن صاف ستم بر جانِ انصاف کردن و ناحق خونِ حق ریختن و گلوی صدق و صواب فشردن و بازار بهتان و افترا را رواج دادن و دور از سداد و مقرون بفساد ست ؎

از تغافل حرفِ ما نشنید ما شرمنده ایم		یار را انگشت در گوش ست و ما را در دهن

اگرچه بعضی عقائد ایشان با عقیدهٔ امام همام موافق افتاده باشد زیرا که هیچ فرقه از ۷۳ فرقهای اهلِ اسلام نیست مگر آنکه بعضی عقائد و اصول و فروع وی موافق فرقهٔ مخالف اوست خواه آن مخالف محق باشد یا مبطل مباینت کلی یکی از دیگری خود در امکان نیست چنانچه هم درین مسئلهٔ ایمان ظاهر اقوال مطلق محدثین رض با فرقهٔ معتزله و خوارج و زیدیه موافق افتاده وَهٰذَا مِمَّا لَا يَخْفٰى عَلَى الْمُتَتَبِّعِ الْبَصِيْرِ الْبَاعِدِ عَنِ الشَّرِّ وَالتَّزْوِيْرِ پس این بهتان و افترا در شان امام از آن قبیل ست که در حق آن وارد ست سُبْحَانَكَ هٰذَا بُهْتَانٌ عَظِيْمٌ ؎

اگر ز دست من باشد دبانش قطع میسازم		سخن ساز یکه گوید چون قلم حرفی نفهمیده

و طرفه تر از غفلت این مفتری آنکه در فقه اکبر که بلا اشتباه از تصنیفات امام اعظم رض ست عقائد مرجیه را ابطال فرموده جائیکه نوشته وَلَا نَقُوْلُ حَسَنَاتُنَا مَقْبُوْلَةٌ وَسَيِّئَاتُنَا مَغْفُوْرَةٌ كَقَوْلِ الْمُرْجِئَةِ وَلٰكِنْ نَقُوْلُ مَنْ عَمِلَ عَمَلًا حَسَنًا بِجَمِيْعِ شَرَائِطِهَا خَالِيَةً عَنِ الْعُيُوْبِ الْمُفْسِدَةِ وَلَمْ يُبْطِلْهَا حَتّٰى يَخْرُجَ مِنَ الدُّنْيَا مُؤْمِنًا فَاِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى لَا يُضِيْعُهَا بَلْ يَقْبَلُهَا مِنْهُ وَيُثِيْبُهٗ عَلَيْهَا

معهذا از ملاحظهٔ کتب اصول وعقائد صاف ظاهر میشود که درمیان اصول وعقائد امام صاحب رہ ودرمیان عقائد واصول مرجیه بکون بعید ومغایرت شدید ثابت ست وبطریق نمونه از عقائد مرجیه یکی اینکه بعد از ایمان مؤمن را هیچ گناه ضرر نمیکند چنانچه در کتب عقائد بالتصریح مسطور ست حالانکه در فقه اکبر امام اعظم رہ در صحت عقائد خود صاف ابطال آن فرموده گفته وَلَا نَقُوْلُ اِنَّ الْمُؤْمِنَ لَا يَضُرُّهُ الذُّنُوْبُ ٥

اى طالب حق بدیدهٔ		وَاٰفَتُهٗ مِنَ الْفَهْمِ السَّقِيْمِ		وَكَمْ مِّنْ عَائِبٍ قَوْلًا صَحِيْحًا

انصاف باید دید که باوجود این تصریحات در نفی مذهب مرجیه باز هم ویرا رہ از مرجیه گفتن چه قدر بی انصافی وگمراهی ست ع | چشم انصاف کشا سوی حق باز ببین | وانچه معترض درین باب استدلال بعبارت غنیة الطالبین نموده نزد اذکیای ذی انصاف قابل قبول نیست بچند وجه

وجه اول اینکه درین کتاب نسبت ارجا ببعضے اصحاب امام همام رہ کرده نه که خود امام را مرجیه گفته حَيْثُ قَالَ فَهُمْ بَعْضُ اَصْحَابِ اَبِيْ حَنِيْفَةَ النُّعْمَانِ الخ چنانچه در اکثر نسخهای صحیحه همین عبارت ست وانچه از قوم جاٹ کفار پنجاب نو مسلم محی الدین نام غیر مقلد کتب فروش لاهوری نسخهٔ غنیة الطالبین از اهتمام خود طبع ساخته ودران لفظ بعض را از میان بر داشته وبدین الفاظ نوشته فَهُمْ اَصْحَابُ اَبِيْ حَنِيْفَةَ الخ از سهو کاتب باشد ویا از راه تعصب وبی دینی وی وَمَنْ اَسَاءَ فَعَلَيْهَا ٥

زمضمون دزدی یاران نمی باشد غمی مارا		چنان بستیم مضمون را که نتواند کسی بردن

وخود چگونه صورت بندد که جملهٔ اصحاب امام اعظم رہ بصفت مرجیت اصطلاحی متصف باشند وحالانکه از اصحاب وی رہ کسانی اند عظیم الشان که فقها ومحدثین وجمله اهل السنة والجماعة را مقتدا وپیشوا اند مانند مسعر ویحیی وعبد الله بن المبارک وداؤد الطائی ومسعر بن کدام وبشر حافی ونیز مثل ابو یوسف ومحمد از اساتذهٔ امام شافعی وغیره وحیان ومندل بلکه وثوری وامام مالک نیز وغیرهم رضی الله تعالی عنا وعنهم اجمعین

بیشتر باید دانست که در اهل مذهب امام رہ ونیز در کسانیکه تابع فروعات امام رہ بودند آرا مختلف بود بعضی از ایشان از ان قبیل اند که در اصول وعقائد همه جا قدم بقدم موافق امام خود بودند چنانچه از کتب فقه وحدیث هوید است وبعضی دیگر در اصول وعقائد معتزله یا مرجیه ودر مسائل فروع ومعاملات وعبادات حنفی بودند چنانچه شاه ولی الله محدث دهلوی رہ در تفهیمات الٰهیه ورده نَعَمْ نَشَأَ فِيْ اَهْلِ مَذْهَبِهٖ وَالتَّابِعِيْنَ لَهٗ فِي الْفُرُوْعِ اٰرَاءٌ مُخْتَلِفَةٌ فَمِنْهُمْ الْمُعْتَزِلَةُ كَالْجُبَّائِيِّ وَاَبِيْ هَاشِمٍ

ف۔ در ابطال استدلال معترض بغنیه

ف۔ در بیان تعصب معترض

ف۔ لازم نیست از مذهب امام بودن

والزمخشرِیّ وَمِنْهُمُ الْمُرْجِئَةُ وَغَيْرُهُمْ ذٰلِكَ انتهی کذا فی سوط الرحمان علی حاسد النعمان پس قرین قیاس است
که دران زمان در بغداد که دار السلطنۃ اهلِ اسلام بود بعضی احناف درباب عقائد مرجیه و در فروعات
حنفیه بوده باشند وازین باعث همان بعضی را مرجیه گفته باشد مگر از عقائد فاسدۂ بعضی اتباع اعتراض
بر عقائد متبوع وجمله اصحاب وی وارد نمیشود ورنه باید که بدین اعتبار حضرت حسن بصری رض ویاران شان
بسبب واصل بن عطاء رئیس معتزلیان نَعُوْذُ بِاللّٰهِ منسوب باعتزال کرده شوند که شاگرد وی است
ویا قیاس بر ین علی جبائی معتزلی ویاران شان را بسبب شیخ بودنش مر امام ابو الحسن اشعری را
از اهلِ تسنن بشماریم علاوه آنکه نزد غوث الثقلین امام اعظم رح یکی از ایمۂ هدی بود ولهذا در غنیۃ
در مقام اختلاف ایمۂ دین مانند امام شافعی واحمد ومالک نام نامی امام همام را بکمال تعظیم میگیرند
چنانچه درباب اوقات صلوۃ در وقت فجر می آرد وَقَالَ الْاِمَامُ اَبُوْحَنِیْفَةَ اَلْاِسْفَارُ اَفْضَلُ پس اگر
نزدیک وی امام صاحب از مرجیه بودی ذکر شریفش در میان ایمۂ هدی نکردے ونه بلفظ امام اورا
یاد فرمودی چه مرجیان فرقهای ضاله اند ولفظ امام در مسائل دین بر هادی ومقتدای طریقۂ حق
می آید بلکه خاص امام همام نزد حضرت غوث الثقلین از اتقیا بود ولهذا همدرین کتاب در فصل اتقا
امام اعظم رض را از متقیان شمرده جائیکه گفته وَرُوِیَ عَنْ بَعْضِ الْاَئِمَّةِ اَنَّهٗ قَالَ لَا یَجْلِسُ فِیْ ظِلِّ
شَجَرَةِ غَرِیْمِهٖ وَیَقُوْلُ جَاءَ فِی الْخَبَرِ کُلُّ قَرْضٍ جَرَّ نَفْعًا فَهُوَ رِبًا چرا که این حکایت در کتب از امام ابو حنیفه رض مروی است
وجه دوم اینکه در علمِ جرح وتعدیل تنها قول کسانی را معتبر ومستند گشته اند که درین فن از ماهرین
وایمه گشته باشند وحضرت غوث الثقلین رح اگرچه در علم تصوف امام ومقتدای راه سلوک بود مگر
قول وی بلا حجت معتبر دیگر موافق قواعد جرح وتعدیل در حق مستور الحال التفت نباشد فَکَیْفَ
فِیْ حَقِّ اِمَامِ الْاَئِمَّةِ وازینجاست که جرح وی رض را در حق امام ابو الحسن اشعری رض کسی معتبر نداشته
چه وی رض را هم درین غنیه از معتزله شمرده وحالانکه امام ابو الحسن اشعری در اهل سنت از ایمۂ عالی
منزلت وپیشوایان بلند رجبت ست وفرقهای باطله را مثل معتزله ومرجیه وجهمیه وقدریه وجبریه وغیرهم
بوار وکردن ودلائل قاطعه وبراهین ساطعه مغلوب ساخته ولهذا اهلِ سنت درباب عقائد پیروی وی
میکنند وباشعریه معروف گشته اند وبنابرین گفته شده لِکُلِّ فَنٍّ رِجَالٌ وجه سوم اینکه
از سیاق وسباق عبارت غنیۃ الطالبین صاف همین مستفاد است که نسبت ارجا بسعید ...

ابی حنیفہ رح صرف ازین باعث ست کہ ایشان عمل را رکن از ایمان نمی شمارند و حالانکہ تحقیق آن
در ما قبل گذشت کہ این مذہب جمہور اہلِ تسنن ست پس در اصل این جرح اصلی ندارد و مجرد قول ست
بلا دلیل بنا بران غوث الثقلین رح نیز فرمودہ علٰی مَا ذَکَرَہُ الْکَبْرَ هُوَ قِی فِی کِتَابِ التَّحْقِیْقِ یعنی این
قول نزد من صحیح و درست نیست مگر ذکرش بنابران کردہ شد کہ بر ہوقی گفتہ **وجہ چہارم** اینکہ
در صحت نقل این عبارت کلام ست چنانکہ مولوی عبد الحکیم سیالکوٹی رح ہمعصر مجدد الف ثانی کہ در عہد
سلطان ہند جہانگیر شاہ مشغول افادہ علوم بود و در عہد پسرش شاہجہان ملک العلماء قرار یافت و در سنہ ۱۰۶۷
انتقال نمود از ابجد العلوم مترجم این کتاب فرمودہ کہ در بعضی نسخہا این عبارت نیست و نیز در نسبت نمودن
کتاب ہذا بسوی غوث الثقلین رح علما را اختلاف ست چنانچہ در سوط الرحمن ست واللہ اعلم بالصواب

سوال دوم در تحقیق رکعات نماز وتر و تراویح

مَا تَقُوْلُوْنَ رَحِمَکُمُ اللّٰہُ تَعَالٰی اندرینکہ زید نامی از فرقۂ نجدیہ نماز وتر را عموماً در ہمہ اوقات بیک
رکعت ادا میکند و نماز تراویح را در ماہ مبارک صیام علی الدوام خواندن در ہر شب قائل نیست
و نہ بہ بست رکعت بودنِ آن بلکہ حصر رکعات آن با وتر در یازدہ رکعت میداند و میگوید کہ این تعداد
رکعات و این دوام در ہر شب خلاف سنت مصطفوی ست صلی اللہ علیہ وسلم و برای سند خود در باب وتر
میگوید کہ مسلم رح وغیرہ روایت از عائشہ رض کردہ اِنَّ رَسُوْلَ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ کَانَ
یُصَلِّیْ بِاللَّیْلِ اِحْدٰی عَشَرَۃَ رَکْعَۃً یُوْتِرُ مِنْھَا بِوَاحِدَۃٍ و نیز بخاری و مسلم و طحاوی وغیرہم رح
از ابن عمر رض روایت کردہ کہ فرمود رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم اِنَّ صَلٰوۃَ اللَّیْلِ مَثْنٰی مَثْنٰی فَاِذَا
خَشِیَ اَحَدُکُمُ الصُّبْحَ صَلّٰی وَاحِدَۃً تُوْتِرُ لَہٗ مَا قَدْ صَلّٰی و در باب **تراویح** برای دوام ہر شب
خواندن در ہمہ رمضان میگوید عَنْ عَائِشَۃَ رض اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ صَلّٰی
فِی الْمَسْجِدِ ذَاتَ لَیْلَۃٍ فَصَلّٰی بِصَلٰوتِہٖ نَاسٌ ثُمَّ صَلّٰی مِنَ الْقَابِلَۃِ فَکَثُرَ النَّاسُ ثُمَّ اجْتَمَعُوْا
مِنَ اللَّیْلَۃِ الثَّالِثَۃِ اَوِ الرَّابِعَۃِ فَلَمْ یَخْرُجْ اِلَیْھِمْ رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ فَلَمَّا
اَصْبَحَ قَالَ قَدْ رَاَیْتُ الَّذِیْ صَنَعْتُمْ الحدیث و برای یازدہ رکعت بودنش میگوید عَنْ اَبِیْ
سَلَمَۃَ اَنَّہٗ سَاَلَ عَائِشَۃَ رض کَیْفَ کَانَتْ صَلٰوۃُ رَسُوْلِ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَاٰلِہٖ وَسَلَّمَ
فِیْ رَمَضَانَ فَقَالَتْ مَا کَانَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ یَزِیْدُ فِیْ رَمَضَانَ وَلَا

وجہ چہارم در حال ملا عبد الحکیم سیالکوٹی
سوال دوم در تحقیق رکعات نماز وتر و تراویح

فِي غَيْرِهِ عَلَى إِحْدَى عَشْرَةَ رَكْعَةً يُصَلِّي أَرْبَعًا فَلَا تَسْأَلْ عَنْ حُسْنِهِنَّ وَطُولِهِنَّ ثُمَّ يُصَلِّي أَرْبَعًا فَلَا تَسْأَلْ عَنْ حُسْنِهِنَّ وَطُولِهِنَّ ثُمَّ يُصَلِّي ثَلٰثًا الحديث رواه البخاري ومسلم والامام مالك ومحمد والطحاوي والنسائي وابوداود والترمذي رحمهم الله وما نمیدانیم کہ امام اعظم رح و پیروانش از کجا وتر را بسہ رکعت لازم وحتمی شمرده ورکعات تراویح را در بیست رکعت حصر کرده وعلی التواتر ہر شب آنرا میخوانند وحالانکہ مضمون احادیث صحیحہ خلاف قول ایشان ست چنانچہ گذشت بَيِّنُوا تُوجَرُوا أَجْرُكُمْ عَلَى اللهِ

الجواب ؎

ای بہار دی گذشت و باد نوروزی وزید	مژده باد اعندلیبان باز فصل گل رسید

أَقُولُ يَا مَنْ بِيَدِهِ أَزِمَّةُ التَّحْقِيقِ ؛ اِجْعَلْ لَنَا التَّوْفِيقَ خَيْرَ الرَّفِيقِ ؛ وَاصْرِفْ هِمَمَنَا نَحْوَ سَوَاءِ الطَّرِيقِ ؛ کہ وتر سہ رکعت ست از جہت ورود احادیث صحیحہ وآثار کثیره اگرچہ در ابتدای امر نماز وتر یک رکعت بود مگر در آخر منسوخ گشت ودر آخر عمر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بجز از سہ رکعت نماز وتر منقول نیست وَإِنَّمَا الْاِعْتِبَارُ بِالْخَوَاتِيمِ واز ینجاست کہ فعل جملہ صحابہ رضوان اللہ علیہم اجمعین در ہمین سہ رکعت وتر منحصر گشتہ تفصیل این اجمال آنکہ روایت ست از عبداللہ بن ابی قیس کہ وی رض گفت سَأَلْتُ عَائِشَةَ رض بِكَمْ كَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُوتِرُ قَالَتْ كَانَ يُوتِرُ بِأَرْبَعٍ وَثَلٰثٍ ؛ وَسِتٍّ وَثَلٰثٍ ؛ وَثَمَانٍ وَثَلٰثٍ ؛ وَعَشْرٍ وَثَلٰثٍ ؛ وَلَمْ يَكُنْ يُوتِرُ بِأَنْقَصَ مِنْ سَبْعٍ وَلَا بِأَكْثَرَ مِنْ ثَلٰثَ عَشَرَ رواه ابوداود والطحاوي یعنی پرسیدم از عائشہ صدیقہ رض کہ رسول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم نماز وتر را بچند رکعات میخواند گفت کہ بود صلی اللہ علیہ وسلم کہ نماز وتر میخواند با چہار وسہ رکعات - یعنی چہار رکعت نماز تہجد خواندی پس سہ رکعت نماز وتر وگاہی بشش وسہ رکعت کہ شش رکعت نماز تہجد بودی وسہ رکعت وتر وگاہی بہ ہشت وسہ رکعت وگاہی بہ ده وسہ رکعت از تہجد ووتر ونبود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ کم کردی وتر وتہجد را از ہفت رکعت ونہ زیادت آن کردی بر سیزده رکعت انتہی شیخ رح در شرح مشکوٰة گفتہ کہ درینجا حضرت عائشہ رض از ہمہ نماز آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ در آخر شب خواندی تعبیر بوتر کرده ودر حقیقت سہ رکعت وتر بودی وباقی تہجد انتہی کاتب الحروف اَصْلَحَہُ اللہ تعالی حالہ میگوید ممکن ست کہ مطلوب سائل یعنی راوی این حدیث از دریافت وتر ہمگی آن نماز آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم باشد کہ در آخر شب ادا نمودی وحضرت عائشہ رض از قرینہ دریافتہ باشد لہذا بہمین طریق جواب گفتہ باشد ومحتمل کہ مقصود سائل بقدر سوال خود باشد

مگر حضرت عائشہ رضہ برای ترغیب وتحریص وی از ہمہ نماز شبینہ حضرت صلی اللہ علیہ وسلم پیش وی
مجازاً بوتر تعبیر فرمودہ وحسب مذاق طبع از تعداد رکعات نماز تہجد در ضمن وتر نیز اورا مطلع
کردہ باشد بانیطور کہ نماز تہجد گاہی چہار رکعت ست وگاہی شش تا ہشت ودہ رکعت موافق
ذوق وشوق طبع وآما نماز وتر پس در ہمہ صورت سہ رکعت ست نہ کم ونہ بیش **وبروایت**
ابی سلمہ رضہ از عائشہ نیز وتر سہ رکعت ست چنانچہ در حدیث مذکور در استدلال غیر مقلد گذشت
ثُمَّ يُصَلِّي ثَلٰثًا الخ **ونیز** روایت ست از عبد العزیز قال سَأَلْنَا عَائِشَةَ بِأَيِّ شَيْءٍ يُوْتِرُ
رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ كَانَ يَقْرَأُ فِي الْأُوْلٰى بِسَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ
الْأَعْلٰى وَفِي الثَّانِيَةِ بِقُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُوْنَ وَفِي الثَّالِثَةِ بِقُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ وَالْمُعَوِّذَتَيْنِ
رواہ الترمذی وابوداؤد وابن ماجۃ والامام ابوحنیفۃ بِسَنَدٍ صَحِيْحٍ **ونیز** روایت ست
از عائشہ رضہ كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يُسَلِّمُ فِيْ رَكْعَتَيِ الْوِتْرِ **رواہ**
النسائی والطحاوی وابوبکر بن ابی شیبۃ **ونیز** روایت ست از عائشہ رضہ كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ
صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يُسَلِّمُ إِلَّا فِيْ اٰخِرِهِنَّ رواہ الحاكم في المستدرك وقال
عَلٰى شَرْطِ الشَّيْخَيْنِ **ونیز** روایت ست از ابی سلمہ رضہ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
كَانَ يُوْتِرُ بِثَلٰثٍ مِّنْ اٰخِرِ اللَّيْلِ پس ازین احادیث بخوبی ظاہر گشت کہ وتر آنحضرت صلی اللہ
علیہ وسلم سہ رکعت بود نہ یک رکعت در آخر عمر شریف چراکہ حضرت عائشہ رضہ وغیرہ رضہ بعد از
وفات آنحضرت علیہ السلام این خبر دادہ چنانکہ الفاظ جوابی کہ لفظ کانَ وغیرہ ست بران دال ست
پس بعضی ازان احادیث مرویہ کہ دلالت بر یک رکعت وتر میدارند یا مشیر ند بر خیار مصلی محمول اند
بر ابتدای امر[مبتدا ۱۲] وآین ضابطۂ کلیہ یعنی منحصر گشتن وتر بسہ رکعت بعد از نسخ این احادیث میتواند بود[خبر ۱۲]
چنانچہ از احادیث دیگر کہ لا تعد ولا تحصی ست نیز ہویدا ست چنانچہ روایت ست از شعبی
أَنَّهُ سَأَلَ ابْنَ عَبَّاسٍ وَابْنَ عُمَرَ عَنْ صَلٰوةِ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ
بِاللَّيْلِ فَقَالَا ثَلٰثَ عَشْرَةَ رَكْعَةً مِّنْهَا ثَمَانٌ وَّيُوْتِرُ بِثَلٰثٍ وَّرَكْعَتَيْنِ بَعْدَ الْفَجْرِ
رواہ ابن ماجۃ والطحاوی **ودر روایت** ست از ابن عباس قَالَ قَالَ كَانَ
رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْرَأُ فِي الْوِتْرِ بِسَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلٰى الَّذِيْ وَ

قُلْ یَا أَیُّهَا الْکَافِرُوْنَ وَقُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ فِیْ رَکْعَةٍ رَکْعَةٍ رَوَاهُ التِّرْمِذِیُّ یعنی در ہر رکعت
ازین سہ سورت تنہا یک میخواند وَقَالَ التِّرْمِذِیُّ وَفِی الْبَابِ (ای باب الوتر) عَنْ عَلِیٍّ وَعَائِشَةَ
وَأُبَیِّ بْنِ کَعْبٍ اِنْتَهٰی ونیز روایت ست از ابن عباس کَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ یُوْتِرُ بِثَلٰثِ رَکَعَاتٍ
تَقْرَأُ فِی الْأُوْلٰی بِسَبِّحِ اسْمَ رَبِّکَ الْأَعْلٰی وَفِی الثَّانِیَةِ بِقُلْ یَا أَیُّهَا الْکَافِرُوْنَ وَفِی الثَّالِثَةِ
بِقُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ رواه ابو حنیفة وابو بکر بن ابی شیبة والنسائی والطحاوی وابن ماجة وروایت
از ابن عمرؓ اَنَّ النَّبِیَّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ کَانَ یُوْتِرُ بِثَلٰثِ رَکَعَاتٍ وَیَجْعَلُ الْقُنُوْتَ قَبْلَ الرُّکُوْعِ
رواه الطبرانی فی الاوسط ازین حدیث برای حنفیہ سہ امر ثابت گشت اول سہ رکعت بودن وتر
دوم بودن وتر محل برای قنوت سوم بودن قنوت قبل الرکوع وہمین ست مذہب حنفیہ رحمہم اللّٰه تعالی
وروایت ست از عمران بن حصین اَنَّ النَّبِیَّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ کَانَ یَقْرَأُ فِی الْوِتْرِ فِی الرَّکْعَةِ
الْأُوْلٰی سَبِّحِ اسْمَ رَبِّکَ الْأَعْلٰی وَفِی الثَّانِیَةِ قُلْ یَا أَیُّهَا الْکَافِرُوْنَ وَفِی الرَّکْعَةِ الثَّالِثَةِ
قُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ رواه الطحاوی وروایت ست از ابی بن کعب اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ
عَلَیْهِ وَسَلَّمَ کَانَ یُوْتِرُ بِثَلٰثِ رَکَعَاتٍ یَقْرَأُ فِی الْأُوْلٰی بِسَبِّحِ اسْمَ رَبِّکَ الْأَعْلٰی وَفِی الثَّانِیَةِ
بِقُلْ یَا أَیُّهَا الْکَافِرُوْنَ وَفِی الثَّالِثَةِ بِقُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ رَوَاهُ النَّسَائِیُّ بِأَسَانِیْدَ مُتَعَدِّدَةٍ
وروایت ست از علی بن ابی طالب اَنَّ صَلٰوةَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ ثَلٰثَ
عَشَرَ رَکَعَاتٍ مِنْهُنَّ ثَلٰثُ رَکَعَاتِ الْوِتْرِ وَرَکْعَتَا الْفَجْرِ رواه ابو حنیفة وغیره وروایت
از عبداللّٰه بن مسعودؓ اَنَّ النَّبِیَّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ کَانَ یُوْتِرُ بِثَلٰثِ رَکَعَاتٍ رواه
ابو حنیفة ونیز روایت ست از عبداللّٰه بن مسعودؓ کہ گفت اَلْوِتْرُ ثَلٰثٌ کَثَلٰثِ رَکَعَاتِ الْمَغْرِبِ
رواه الامام محمد والطحاوی وہمچنین از ابن عباسؓ نیز مروی ست رواه الامام محمدؒ وروایت ست
از انس بن مالکؓ کہ گفت وی اَلْوِتْرُ ثَلٰثُ رَکَعَاتٍ وَکَانَ یُوْتِرُ بِثَلٰثِ رَکَعَاتٍ رواه الطحاوی
وگفت بخاری در صحیح خود قَالَ الْقَاسِمُ رَأَیْتُ نَاسًا مُنْذُ أَدْرَکْتُ یُوْتِرُوْنَ بِثَلٰثٍ اِنْتَهٰی
کلام البخاری یعنی قاسم بن محمد بن ابی بکر الصدیق کہ ثقہ واز فقہای مدینہ است چنانچہ در تقریب
گفت دیدم مردم را از ابتدای سن رشد وتمیز کہ میخوانند وتر را سہ رکعت وروایت ست
از ابی زنادؒ کہ گفت اَثْبَتَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِیْزِ الْوِتْرَ بِالْمَدِیْنَةِ بِقَوْلِ الْفُقَهَاءِ

ثَلٰثًا لَا يُسَلِّمُ اِلَّا فِيْ اٰخِرِهِنَّ رواه الطحاوی یعنی خلیفهٔ خامس عمر بن عبد العزیز بقول فقها
وتر او در مدینه سه رکعت ثابت نمود که سلام داده نشود مگر در آخر آن وَقَالَ اَبُوْبَكْرِ بْنُ اَبِيْ شَيْبَةَ
حَدَّثَنَا حَفْصٌ قَالَ حَدَّثَنَا عَمْرٌو عَنِ الْحَسَنِ الْبَصْرِيِّ قَالَ اَجْتَمَعَ الْمُسْلِمُوْنَ عَلٰى اَنَّ الْوِتْرَ
ثَلٰثٌ لَا يُسَلِّمُ اِلَّا فِيْ اٰخِرِهِنَّ یعنی حضرت حسن بصری رح گفت که جمع شده اند مسلمانان بر اینکه وتر سه
رکعت ست سلام داده نشود مگر در آخر آن و روایت ست از عبد الله بن مسعود رض که گفت وی
مَا اَجْزَءَتْ رَكْعَةٌ وَاحِدَةٌ قَطُّ رواه الامام فی الموطا یعنی کفایت کرده نشده است رکعتی هرگز ای
از نماز وتر انتهی و این اثر در حکم رفع ست معنیٰ چرا که این قول صحابی ست که بیرون ست از حد اجتهاد
و تایید میکند این معنی را حدیث ابی سعید خدری رح که گفت وی رض اِنَّ رَسُوْلَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ نَهٰى عَنِ الْبُتَيْرَاءِ اَنْ يُّصَلِّيَ الرَّجُلُ وَاحِدَةً يُّوْتِرُ بِهَا ذَكَرَهُ فِي الْبُرْهَانِ شَرْحِ مَوَاهِبِ
الرَّحْمٰنِ یعنی منع فرمود رسول الله صلی الله علیه وسلم از بتیرا و آن اینکه بگذارد مردی یک رکعت را
تا که وتر ادا نماید بآن و مثل این ست انتهی روایت ست از ابی خلده که گفت وی سَاَلْتُ اَبَا الْعَالِيَةِ
عَنِ الْوِتْرِ فَقَالَ عَلَّمَنَا اَصْحَابُ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اَنَّ الْوِتْرَ ثَلٰثُ رَكَعَاتٍ مِثْلَ صَلٰوةِ
الْمَغْرِبِ غَيْرَ اَنَّا نَقْرَأُ فِي الثَّالِثَةِ هٰذَا وِتْرُ اللَّيْلِ وَهٰذَا وِتْرُ النَّهَارِ رواه الطحاوی یعنی پرسیدم
از ابو العالیه حال وتر گفت که تعلیم کرد ما را اصحاب رسول مقبول صلی الله علیه وسلم اینکه وتر سه رکعت ست
مانند نماز مغرب مگر اینکه قراءت میکنیم در رکعت ثالث از وتر این ست وتر شب و آن یعنی نماز مغرب وتر
روز ست انتهی پس این احادیث و آثار صاف دال اند بر نسخ یک رکعت بودن وتر- و کافی ست برای
منصف متدین همین قدر آگاهی در باب ارکان دین از نماز وغیره که در آن نقصان نکند و بعد از تتبع و تفتیش ممکن ست
که دیگر احادیث کثیره بدست آید فاما چونکه دیندار را در باب احکام دین برای تعبد ارحم الراحمین
اشارتی کافی ست لهذا اختصار از دست گذاشته نشد نه در باب رکعات وتر و نه در باب رکعات تراویح

اما تحقیق اثبات بیست رکعات نماز تراویح اینکه

جواب سوال دوم

باید دانست که نماز تهجد آنحضرت صلی الله علیه وسلم با سه رکعت وتر از هفت رکعت کم نبود و از یازده رکعت
زیاده نی چنانچه از حدیث عائشه رض که در سوال گذشت صاف هویداست و آنچه در بعضی روایات سیزده
رکعات وارد ست دو رکعت سنت فجر را در آن شامل کرده بهر حال این نماز آنحضرت صلی الله علیه وسلم

در رمضان وغیر رمضان همواره یکسان بود وآنچه در حدیث حضرت عائشه رض بروایت ابی سلمه آمده مراد ازان این نماز تهجد ست پس استدلال معترض بر هشت رکعات نماز تراویح ازان سراسر غلط فهمی ست چرا که این تعداد رکعات نماز تهجد ست نه که تعداد رکعات نماز تراویح - و این هر دو نماز باهم جداگانه اند نماز تراویح چیز دیگر ست که مخصوص بشبهای رمضان ست و در احادیث بقیام رمضان تعبیر ازان آمده و نماز تهجد چیز دیگر که عام ست شامل جمله آخر شبهای سال تمام و این امر هم ازین حدیث عائشه رض ظاهر ست جائیکه تعمیم را بیان فرموده و تخصیص به رمضان شریف نکرده حَيْثُ قَالَتْ مَا كَانَ رَسُوْلُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَزِيْدُ فِيْ رَمَضَانَ وَلَا فِيْ غَيْرِهٖ عَلٰى إِحْدٰى عَشْرَةَ رَكْعَةً الحديث چه اگر مراد اشان نماز تراویح بودی تعمیم فِيْ رَمَضَانَ وَلَا فِيْ غَيْرِهٖ که مخل مدعاست هرگز نفرمودی وازینجاست که از زمان حضرت عمر رض که هزاران صحابه رض موجود بودند تا این زمان کسی از بیست رکعت بودن تراویح انکاری نیاورد مگر درین زمانه ما بعضی چنین علمای ناخوانده ظاهر گشتند که ایشان غلطی حضرت عمر مع سائر صحابه رض وا نمودند سُبْحَانَ اللهِ مثل مشهور ست که حلوا خوردن را دهنی باید ؎

نه هر جای مرکب توان تاختن	که جاها سپر باید انداختن

وحال آنکه در صحاح احادیث اتباع مطلق صحابه وارد ست أَصْحَابِيْ كَالنُّجُوْمِ بِأَيِّهِمُ اقْتَدَيْتُمُ اهْتَدَيْتُمْ وخصوصاً در حق خلفای راشدین وارد ست عَلَيْكُمْ بِسُنَّتِيْ وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِيْنَ الْمَهْدِيِّيْنَ الحدیث وبالخصوص برای اتباع شیخین رض چنین ارشاد آمده اقْتَدُوْا بِاللَّذَيْنِ مِنْ بَعْدِيْ أَبِيْ بَكْرٍ وَعُمَرَ الحاصل این بیان که کرده شد از تلقای نفس خود نیست بلکه اکابر فضلا برین تصریح کرده چنانچه در غایة التنقیح ونیز در افتای اثبات بیست رکعات تراویح از شاه عبد العزیز محدث دهلوی رح آورده که پس وجه تطبیق در میان این روایات که صریح دلالت بر زیادت کمی وکیفی نماز آنحضرت صلی الله علیه وسلم در رمضان بر غیر آن میکنند و در ان روایت که نفی زیادت میکند[ای از روی کمیت وکیفیت ۱۲] همین ست که آن روایت محمول بر نماز تهجد ست که در رمضان وغیر رمضان یکسان بود وغالباً بعدد یازده رکعت مع الوتر میرسد ودلیل برین حمل آنست که راوی این حدیث که ابو سلمه ست در تتمه این روایت میگوید که قَالَتْ عَائِشَةُ فَقُلْتُ يَا رَسُوْلَ اللهِ أَتَنَامُ قَبْلَ أَنْ تُوْتِرَ قَالَ يَا عَائِشَةُ إِنَّ عَيْنَيَّ تَنَامَانِ وَلَا يَنَامُ قَلْبِيْ كذا رواه البخاري ومسلم وظاهر ست که نوم قبل از وتر در نماز تهجد متصور میشود نه در غیر آن و روایات زیادت محمول بر نماز

تراویح ست که در عرف آن وقت بقیام رمضان مسمی بود که آنحضرت صلی الله علیه وسلم در حق آن فرموده است مَنْ قَامَ رَمَضَانَ اِيْمَانًا وَّاحْتِسَابًا غَفَرَ اللهُ لَهٗ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهٖ ولهذا در کتب حدیث باب قیام رمضان را جداگانه از باب قیام اللیل که عبارت از تهجد ست منعقد کرده اند انتهی چونکه این را دانستی پس بعض آن روایات را بدان که دلالت میکنند بر زیادت کمی و کیفی نماز از آنحضرت صلی الله علیه وسلم در رمضان بر غیر آن **اول** حدیث مَنْ قَامَ رَمَضَانَ اِيْمَانًا الخ چنانچه در صحاح ست که تعمیم در قیام رمضان فرموده نه تخصیص بیازده رکعت **دوم** عَنْ اَبِيْ طَلْحَةَ قَالَ سَمِعْتُ النُّعْمَانَ بْنَ بَشِيْرٍ عَلٰى مِنْبَرِ حِمْصٍ يَقُوْلُ قُمْنَا مَعَ رَسُوْلِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيْ شَهْرِ رَمَضَانَ لَيْلَةَ ثَلٰثٍ وَّعِشْرِيْنَ اِلٰى ثُلُثِ اللَّيْلِ الْاَوَّلِ ثُمَّ قُمْنَا مَعَهٗ لَيْلَةَ خَمْسٍ وَّعِشْرِيْنَ اِلٰى نِصْفِ اللَّيْلِ ثُمَّ قُمْنَا مَعَهٗ لَيْلَةَ سَبْعٍ وَّعِشْرِيْنَ حَتّٰى ظَنَنَّا اَنْ لَّا نُدْرِكَ الْفَلَاحَ اَيِ السُّحُوْرَ رواه النسائی که قیام تا ثلث شب و یا تا نصف شب و یا تا اخیر شب بغیر تصریح بریازده رکعت منحصر گردانیدن خلاف عقل و فعل خلفای ثلثه و اتفاق جم غفیر از صحابهٔ موجودین زمانهٔ خلفای ثلثه است رضوان الله علیهم اجمعین **سوم** اینکه روایت ست از ابوذر رض قَالَ صُمْنَا مَعَ رَسُوْلِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمْ يَقُمْ بِنَا حَتّٰى بَقِيَ سَبْعٌ مِّنَ الشَّهْرِ فَقَامَ بِنَا حَتّٰى ذَهَبَ ثُلُثُ اللَّيْلِ ثُمَّ لَمْ يَقُمْ بِنَا فِي السَّادِسَةِ فَقَامَ بِنَا فِي الْخَامِسَةِ حَتّٰى ذَهَبَ شَطْرُ اللَّيْلِ فَقُلْتُ يَا رَسُوْلَ اللهِ لَوْ نَفَّلْتَنَا بَقِيَّةَ [الباقیة] لَيْلَتِنَا هٰذِهٖ [ای الباقیة ۱۲] قَالَ اِنَّهٗ مَنْ قَامَ مَعَ الْاِمَامِ حَتّٰى يَنْصَرِفَ كَتَبَ اللهُ لَهٗ قِيَامَ لَيْلَةٍ ثُمَّ لَمْ يَقُمْ بِنَا حَتّٰى بَقِيَ ثُلُثٌ مِّنَ الشَّهْرِ فَقَامَ بِنَا فِي الثَّالِثَةِ وَجَمَعَ اَهْلَهٗ وَنِسَاءَهٗ حَتّٰى تَخَوَّفْنَا اَنْ يَّفُوْتَنَا الْفَلَاحُ قُلْتُ وَمَا الْفَلَاحُ قَالَ السُّحُوْرُ رواه ابوداود والنسائی وابن ماجة واحمد والترمذی وَقَالَ التِّرْمِذِيُّ هٰذَا حَدِيْثٌ صَحِيْحٌ و مانند این دیگر احادیث بسیار اند که صاف دلالت میدارند بر اینکه تعداد رکعات نماز تراویح از آنحضرت صلی الله علیه وسلم مقید بیازده رکعت نبود و این نماز یقینا از قیام رمضان بود نه از قیام اللیل چراکه آغاز این نماز از ابتدای شب بعد نماز عشا بود و نماز تهجد حضرت در آخر شب میبود - و همواره نخواندن حضرت صلی الله علیه وسلم تراویح را بسبب خوف فرضیت آن بود بر امت چنانچه در صحیح مسلم وغیره مروی است وَعَنْ عَائِشَةَ

ذکر روایات که دلالت میکنند بر حصر در یازده رکعت

اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ صَلّٰی فِی الْمَسْجِدِ ذَاتَ لَیْلَةٍ فَصَلّٰی بِصَلَاتِهٖ نَاسٌ
ثُمَّ صَلّٰی مِنَ الْقَابِلَةِ فَکَثُرَ النَّاسُ ثُمَّ اجْتَمَعُوْا مِنَ اللَّیْلَةِ الثَّالِثَةِ اَوِ الرَّابِعَةِ فَلَمْ یَخْرُجْ
اِلَیْهِمْ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ فَلَمَّا اَصْبَحَ قَالَ قَدْ رَاَیْتُ الَّذِیْ صَنَعْتُمْ
فَلَمْ یَمْنَعْنِیْ مِنَ الْخُرُوْجِ اِلَیْکُمْ اِلَّا اَنِّیْ خَشِیْتُ اَنْ یُّفْرَضَ عَلَیْکُمْ قَالَ وَذٰلِكَ فِیْ رَمَضَانَ
پستر بعد از مطمئن گشتن حضرت عمر رض از فرضیت آن بسبب انقطاع وحی در خلافت خود در سنه ۱۴ هجری
بطوریکه از مرضی مبارک مصطفوی صلی الله علیه وسلم یافته ودانسته بود آنرا ترویج دادیعنی در مسجد
با جماعت حکم فرمود وهمین اجتماع را در مساجد نِعْمَتِ الْبِدْعَةُ هٰذِهٖ گفت نه که توالی قیام
رمضان ویا تعداد رکعات آنرا که بیست بود چنانچه مفتی محمد سعد الله رح در افتای خود قول حضرت
شاه ولی الله رح درین باره نقل کرده که صحابهٔ کرام درین نماز بسه وجه تصرف کرده برای تیسیر اول
اجتماع در مساجد وهمین ست معنی نِعْمَتِ الْبِدْعَةُ هٰذِهٖ که حضرت عمر فرموده وَنَوَّرَ اللّٰهُ قَبْرَ
عُمَرَ کَمَا نَوَّرَ مَسَاجِدَنَا که حضرت علی فرمود انتهی مختصرًا وهمین ست مستفاد از اقوال دیگر
ائمه حدیث امام نووی رح گفته **قوله** فَتُوُفِّیَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ الخ
مَعْنَاهُ اسْتَمَرَّ الْاَمْرُ هٰذِهِ الْمُدَّةَ عَلٰی اَنَّ کُلَّ وَاحِدٍ یَّقُوْمُ رَمَضَانَ فِیْ بَیْتِهٖ مُنْفَرِدًا
حَتَّی انْقَضٰی صَدْرٌ مِّنْ خِلَافَةِ عُمَرَ رض ثُمَّ جَمَعَهُمْ عَلٰی اُبَیِّ بْنِ کَعْبٍ رض فَصَلّٰی بِهِمْ
جَمَاعَةً وَّاسْتَمَرَّ الْعَمَلُ عَلٰی فِعْلِهَا جَمَاعَةً وَّقَدْ جَاءَتْ هٰذِهِ الزِّیَادَةُ فِیْ صَحِیْحِ
الْبُخَارِیِّ فِیْ کِتَابِ الصِّیَامِ اِنْتَهٰی کَلَامُ النَّوَوِیِّ ازین بیان صاف ظاهرست که تنها جماعت در تراویح
از حضرت عمر رض احداث یافته ورنه نفس توالی نماز تراویح در پیشتر ازان نیز بود که صحابه وتابعین رض
در بیوت خود ادا میساختند وهمچنین ست در مصفی شرح موطا ثُمَّ جَمَعَهُمْ عُمَرُ رض عَلٰی اُبَیِّ بْنِ کَعْبٍ رض
فَصَلّٰی بِهِمْ جَمَاعَةً وَّاسْتَمَرَّ الْعَمَلُ عَلٰی فِعْلِهَا جَمَاعَةً انتهی وفاضل زرقانی در شرح موطا
نوشته وَقَالَ ابْنُ عَبْدِ الْبَرِّ لَمْ یَسُنَّ عُمَرُ رض اِلَّا مَا رَضِیَهٗ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ وَلَمْ یَمْنَعْهُ
صَلْعَمْ عَنِ الْمُوَاظَبَةِ عَلَیْهِ اِلَّا خَشْیَتُهٗ اَنْ یُّفْرَضَ عَلٰی اُمَّتِهٖ وَکَانَ صَلْعَمْ بِالْمُؤْمِنِیْنَ
رَءُوْفًا رَّحِیْمًا فَلَمَّا اَمِنَ ذٰلِكَ عُمَرُ رض اَقَامَهَا وَاَحْیَاهَا فِیْ سَنَةِ اَرْبَعَ عَشَرَةَ مِنَ
الْهِجْرَةِ اِلٰی اَنَّهٗ قَالَ فَابْتَدَعَهٗ عُمَرُ رض وَتَابَعَهُ الصَّحَابَةُ وَالنَّاسُ اِلٰی هَلُمَّ جَرًّا

وَإِذَا اجْتَمَعَ الصَّحَابَةُ عَلٰى ذٰلِكَ زَالَ عَنْهُ اسْمُ الْبِدْعَةِ انتهى و بر عدم بدعت بودن آن اکابر محدثین دیگر نیز تصریح کرده چنانچه در ارشاد الساری شرح صحیح البخاری گفته وَإِذَا اجْتَمَعَ الصَّحَابَةُ مَعَهُ عُمَرُ عَلٰى ذٰلِكَ زَالَ عَنْهُ اسْمُ الْبِدْعَةِ انتهى. یعنی چونکه اجتماع صحابه با عمر رض درین باره وقوع یافت اسم بدعت ازان زائل گشت **باقی ماند تخصیص تعیین بیست رکعات بودن نماز تراویح** پس وجهش اینکه حضرت شاه عبد العزیز محدث دهلوی رح گفته چنانچه در افتای خود مفتی محمد سعد الله رحمه الله آورده که وبالجمله از احادیث مذکوره والفاظ مسطوره یعنی فرید جد و اجتهاد واحیای لیله وشد میزر و ترغیب قیام رمضان اینقدر معلوم شد که عدد رکعات صلوٰة در لیل رمضان بنسبت غیر رمضان بسیار بود و در **مصنف** ابن ابی شیبه وسنن بیهقی بروایت ابن عباس رض وارد شده که كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ يُصَلِّي فِي رَمَضَانَ فِي غَيْرِ جَمَاعَةٍ عِشْرِيْنَ رَكْعَةً وَالْوِتْرَ اما بیهقی این روایت را تضعیف کرده بعلت آنکه راوی این حدیث ابو شیبه جد ابی بکر بن ابی شیبه است حال آنکه ابو شیبه آنقدر ضعف ندارد که روایت او مطروح کرده شود آری اگر معارض او حدیثی صحیح میبود البته ساقط میشد وَقَدْ سَبَقَ اَنَّ مَا يُتَوَهَّمُ مُعَارِضًا لَّهٗ اَعْنِيْ حَدِيْثَ اَبِيْ سَلَمَةَ عَنْ عَائِشَةَ الْمُقَدَّمَ ذِكْرُهٗ لَيْسَ مُعَارِضًا بِالْحَقِيْقَةِ فَيَبْقٰى سَالِمًا كَيْفَ وَقَدْ تَاَيَّدَ بِفِعْلِ الصَّحَابَةِ كَمَا رَوَى الْبَيْهَقِيُّ بِاِسْنَادٍ صَحِيْحٍ عَنِ السَّائِبِ بْنِ يَزِيْدَ قَالَ كَانُوْا يَقُوْمُوْنَ عَلٰى عَهْدِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رض فِيْ شَهْرِ رَمَضَانَ بِعِشْرِيْنَ رَكْعَةً وَرَوٰى مَالِكٌ فِي الْمُوَطَّا عَنْ يَزِيْدَ بْنِ رُوْمَانَ قَالَ كَانَ النَّاسُ يَقُوْمُوْنَ فِيْ زَمَنِ عُمَرَ رض بِثَلٰثٍ وَّعِشْرِيْنَ وَفِيْ رِوَايَةٍ بِاِحْدٰى عَشَرَةَ وبیهقی درین هر دو روایت جمع نموده است باین طریق که اول صحابه کرام عدد یازده را که عدد مشهور تهجد آنحضرت صلی الله علیه وسلم بود درین نماز هم اختیار کرده بودند بِالْعِلَّةِ الْمُشْتَرَكَةِ بَيْنَهُمَا وَهُوَ اَنَّ كُلًّا مِّنْهُمَا صَلٰوةُ اللَّيْلِ وچون نزد ایشان ثابت شد که آنحضرت صلی الله علیه وسلم درین ماه درین قیام زیادت ازان عدد میفرمودند و بعشرین میرسانیدند من بعد عدد بست وسه را اختیار کردند و برین عدد اجتماع شد و اختیار اصحاب کرام امری را که دران عقل را مداخلت نباشد محمول بر تعلم قولی یا فعلی ازان حضرت صلی الله علیه وسلم میباشد كَمَا تَقَرَّرَ فِيْ اُصُوْلِ الْحَدِيْثِ وبعد از تحقق اجماع در قرون متاخره مراعات این عدد هم از

نیز در روایات گشت و لهذا فقها بر بیست عدد اتفاق دارند انتهى ما قال مولانا عبد العزیز المحدث الدهلوی رح
و در فتح المنان فی تائید مذهب النعمان بعد از ذکر روایات مواظبت خلفای راشدین رض
بر بست رکعت نماز تراویح نکتهٔ دیگر را از حلیمی ذکر کرده که دلالت بر تعیین بیست رکعت تراویح دارد و
پس ترجمهٔ آن مینویسید که بر تو مخفی مباد که تقدیر اعداد رکعات تراویح بلا سند از جانب شارع جائز نیست
بامثال این نکته که حلیمی آنرا ذکر کرده پس ظاهر آنست که نزد صحابه رض تعداد رکعات نبی صلی الله
علیه وسلم ثابت شده باشد (اگرچه بوجه من الوجوه بما نرسیده باشد و یا نزد ما از پایهٔ اعتبار
ساقط گشته باشد) چنانچه در حدیث ابن عباس ست پس اختیار کرده باشد آنرا حضرت عمر رض
با دیگر صحابه رض وَهٰذِهٖ عِبَارَتُهٗ وَلَا يَذْهَبُ عَلَيْكَ اَنَّ تَقْدِيْرَ الْاَعْدَادِ مِنْ غَيْرِ سَنَدٍ
مِنْ جَانِبِ الشَّارِعِ لَا يَجُوْزُ بِمِثْلِ هٰذِهِ النُّكْتَةِ الَّتِيْ ذَكَرَهَا الْحَلِيْمِيُّ فَالظَّاهِرُ اَنَّهٗ
قَدْ ثَبَتَ عِنْدَهُمْ صَلٰوةُ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَمَا جَاءَ فِيْ حَدِيْثِ ابْنِ عَبَّاسٍ رض
فَاخْتَارَهَا عُمَرُ رض انتهى و در شامی آورده که ما حصلش این ست که امام ابو یوسف رح
از امام ابو حنیفه رض از حکم تراویح و فعل حضرت عمر رض پرسید فَقَالَ التَّرَاوِيْحُ سُنَّةٌ مُؤَكَّدَةٌ
وَلَمْ يَتَخَرَّجْهُ عُمَرُ رض مِنْ تِلْقَاءِ نَفْسِهٖ وَلَمْ يَكُنْ فِيْهِ مُبْتَدِعًا و امر نفرموده عمر رض بدان
مگر از اصل و سندیکه نزد خود میداشت و از جهت علم بزمانهٔ رسول مقبول صلی الله علیه و آله وسلم انتهى
و چونکه در تعداد رکعات نماز قیاس و رای را دخل نیست بنا بران محققین علمای محدثین نوشته که
مواظبت خلفای راشدین بر بست رکعت تراویح قرینهٔ صحت روایت ابن عباس رض ست اگرچه در
متاخرین بسبب جد ابوبکر بن ابی شیبه این روایت بضعف شهرت یافته مگر باهم مخالف هیچ
حدیثی نیست نه صحیح و نه ضعیف بلکه موافق اجماع صحابه رض است فَافْهَمْ وَلَا تَكُنْ مِّنَ الْجَاهِلِيْنَ
چنانچه در ارکان اربعه آورده وَمُوَاظَبَةُ الصَّحَابَةِ عَلٰى عِشْرِيْنَ قَرِيْنَةٌ مُتَحَقِّقَةٌ لِذٰلِكَ انْتَهٰى
علاوه برین اینکه طحطاوی در حاشیهٔ مراقی الفلاح آورده وَاِنَّمَا ثَبَتَ الْعِشْرُوْنَ بِمُوَاظَبَةِ
الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِيْنَ مَا عَدَا الصِّدِّيْقِ رض اِلٰى اَنْ قَالَ وَرَوٰى اَبُوْ نُعَيْمٍ مِنْ حَدِيْثِ
عُمَارَةَ الْكِنْدِيِّ اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ سَتُحْدِثُ بَعْدِيْ اَشْيَاءُ
فَاَحَبُّهَا اِلَيَّ اَنْ تَلْزَمُوْا مَا اَحْدَثَ عُمَرُ رض انتهى یعنی فرمود علیه الصلوة والسلام که عنقریب

پس از من اشیا احداث کرده شوند پس محبوب ترین آنها نزد من آنست که لازم گیرند مردم چیزی را که عمر آنرا
احداث کرد و حسن چلپی در ذخیرة العقبیٰ آورده اِنَّمَا يَدُلُّ مُوَاظَبَتُهُمْ عَلَى سُنِّيَّتِهَا لِقَوْلِهٖ
عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلَيْكُمْ بِسُنَّتِيْ وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِيْنَ مِنْ بَعْدِيْ چنانچه در ابوداود
وغیره مروی ست و در جامع الرموز آورده وَسُنَّ التَّرَاوِيْحُ عَلَى الصَّحِيْحِ لِلرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ
جَمِيْعًا سُنَّةً مُؤَكَّدَةً بِاِجْمَاعِ الصَّحَابَةِ وَمَنْ بَعْدَهُمْ مِنَ الْاُمَّةِ الَّذِيْنَ قِيْلَ فِيْ
حَقِّهِمْ لَا تَجْتَمِعُ اُمَّتِيْ عَلٰى ضَلَالَةٍ وَيَدُ اللّٰهِ عَلَى الْجَمَاعَةِ وَمَنْ شَذَّ شُذَّ فِي النَّارِ
مُنْكِرُهَا مُبْتَدِعٌ ضَالٌّ مَرْدُوْدُ الشَّهَادَةِ كَمَا فِي الْمُضْمَرَاتِ. وَقَالَ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
اِنَّ اللّٰهَ سَنَّ لَكُمْ قِيَامَهٗ فَيَكُوْنُ سُنَّةَ اللّٰهِ وَمَرْضِيَّهٗ وَصَلّٰى مَعَ الصَّحَابَةِ اَرْبَعَ لَيَالٍ
كَمَا فِي الْبُخَارِيِّ وَاِنَّمَا تَرَكَ الْمُوَاظَبَةَ عَلَيْهَا خَشْيَةَ الْاِفْتِرَاضِ عَلَيْنَا وَصَلَّوْا بَعْدَهٗ
فُرَادٰى اِلٰى اَيَّامِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ ثُمَّ تَقَاعَدُوْا عَنْهَا فَجَمَعَهُمْ عَلٰى اُبَيِّ بْنِ كَعْبٍ بِلَا نَكِيْرٍ
مِنْ اَحَدٍ انتهی ماحصلش اینکه تراویح سنت موکده است بر مرد و زن بسبب اجماع صحابه و دیگر امت
منکر آن مبتدع گمراه و مردود الشهادة ست و فرمود صلی اللہ علیہ وسلم کہ ہر آئینہ حق تعالی مسنون
ساخت برای شما قیام آن پس قیام رمضان شریف سنت خدا و پسندیدهٔ او تعالی ست و خواند
علیہ السلام با صحابہ تا چہار شب و مواظبت بران نفرمود بسبب خوف فرضیت آن برما پستر
ادا نمودند صحابہ رضی اللہ عنہم تنہا تنہا تا زمان عمر بن الخطاب رضہ پس تقاعد و غفلت از ان ورزیدند
پس جمع نمود ایشانرا حضرت عمر رضہ بر ابی بن کعب رضہ بلا انکار کسی **تنبیہ** درینجا
دو امر بالضرور دانستنی ست و در مضمون آن غور کردنی **اول** اجماع صحابہ رضہ بر بیست رکعت تراویح
دوم مبغوض ترین اشیا عند الصحابہ رضہ حدث فی الاسلام **اما امر اول** **فمنها** مَا فِيْ
مُصَنَّفِ ابْنِ اَبِيْ شَيْبَةَ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيْزِ بْنِ رُفَيْعٍ قَالَ كَانَ اُبَيُّ بْنُ كَعْبٍ يُصَلِّيْ بِالنَّاسِ
بِالْمَدِيْنَةِ عِشْرِيْنَ رَكْعَةً **وَاَيْضًا فِيْهِ** عَنْ عَطَاءٍ قَالَ اَدْرَكْتُ النَّاسَ يُصَلُّوْنَ ثَلٰثًا
وَعِشْرِيْنَ رَكْعَةً بِالْوِتْرِ **وَاَيْضًا فِيْهِ** عَنْ اَبِي الْبَخْتَرِيِّ اَنَّهٗ كَانَ يُصَلِّيْ خَمْسَ تَرْوِيْحَاتٍ
فِيْ رَمَضَانَ بِاللَّيْلِ بِعِشْرِيْنَ رَكْعَةً وَيُوْتِرُ بِثَلَاثٍ وَيَقْنُتُ قَبْلَ الرُّكُوْعِ **وَاَيْضًا فِيْهِ**
عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ اَمَرَ اَنَّ رَجُلًا يُصَلِّيْ بِالنَّاسِ عِشْرِيْنَ رَكْعَةً **وَاَيْضًا فِيْهِ** اَنَّ عَلِيًّا

أمَرَ رَجُلاً يُصَلِّي بِهِمْ فِي رَمَضَانَ عِشْرِيْنَ رَكْعَةً **مِنْهَا** مَا رَوَاهُ الْبَيْهَقِيُّ فِي مَعْرِفَةِ السُّنَنِ بِإِسْنَادٍ صَحِيْحٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمٰنِ السُّلَمِيِّ اَنَّ عَلِيًّا رض دَعَا الْقُرَّاءَ فِي رَمَضَانَ فَأَمَرَ رَجُلاً يُصَلِّي بِالنَّاسِ عِشْرِيْنَ رَكْعَةً وَكَانَ عَلِيٌّ يُوْتِرُ بِهِمْ **وَعَنِ** السَّائِبِ بْنِ يَزِيْدَ اَنَّهُمْ كَانُوْا يَقُوْمُوْنَ عَلٰى عَهْدِ عُمَرَ رض بِعِشْرِيْنَ رَكْعَةً وَفِي عَهْدِ عُثْمَانَ رض وَعَلِيٍّ رض مِثْلُهُ **مِنْهَا** مَا رَوَاهُ الْمَالِكُ رح فِي الْمُوَطَّا عَنْ يَزِيْدَ بْنِ رُوْمَانَ قَالَ كَانَ النَّاسُ يَقُوْمُوْنَ فِي زَمَنِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رض بِثَلَاثٍ وَّعِشْرِيْنَ رَكْعَةً انتهى

ازین آثار بخوبی واضح گشت که در عهد برکت مهد صحابهٔ کرام رض معمول و مروج در تراویح بیست رکعت بود و از خلفای راشدین حضرت فاروق رض و حضرت علی رض هر دو بران امر فرمودند و حضرت عثمان رض بران دوام فرمود و جمله صحابهٔ دیگر رض که دران زمان بقید حیات بودند بران اتفاق فرمودند و بجان و دل بجا آوردند و تا این زمان جمله مسلمانان همبران طریق بران عامل گشتند بنابران همین بیست رکعت عدد در تراویح مسنون گشت بموجب احادیث اصحابی کالنجوم الخ و دیگر احادیث چنانچه ذکر آن در صدر گذشت والله اعلم

اما بیان امر دوم یعنی مبغوض ترین اشیا عند الصحابه احداث فی الاسلام بود

اینکه أَخْرَجَ التِّرْمِذِيُّ فِي جَامِعِهٖ عَنِ ابْنِ عَبْدِ اللّٰهِ الْمُغَفَّلِ قَالَ سَمِعَنِيْ اَبِيْ وَاَنَا فِي الصَّلٰوةِ اَقُوْلُ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ فَقَالَ لِيْ اَيْ بُنَيَّ مُحْدَثٌ اِيَّاكَ وَالْحَدَثَ قَالَ وَلَمْ اَرَ اَحَدًا مِّنْ اَصْحَابِ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ اَبْغَضَ اِلَيْهِ الْحَدَثُ فِي الْاِسْلَامِ یعنی منه الحدیث یعنی چون پدرم از من در حالت نماز تسمیه بجهر شنید فرمود که ای پسرم این امر نو پیداست یعنی بدعت ست و از بدعت بکمال درجه پرهیز کن گفت و ندیدم کسی را از اصحاب آنحضرت صلی الله علیه وسلم که مبغوض ترین اشیا نزد ایشان از حدث در اسلام دیگر چیز بود **وایضًا** أَخْرَجَ التِّرْمِذِيُّ فِي جَامِعِهٖ عَنْ عُمَارَةَ بْنِ رُوَيْبَةَ وَبِشْرُ بْنُ مَرْوَانَ يَخْطُبُ فَرَفَعَ يَدَيْهِ فِي الدُّعَاءِ فَقَالَ عُمَارَةُ قَبَّحَ اللّٰهُ هَاتَيْنِ الْيُدَيَّتَيْنِ لَقَدْ رَأَيْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَا يَزِيْدُ عَلٰى اَنْ يَّقُوْلَ هٰكَذَا وَاَشَارَ هُشَيْمٌ بِالسَّبَّابَةِ **وَاَخْرَجَ** ابو محمود [illegible]

فِي الْاِخْتِيَارِ عَنْ عَلِيٍّ رض اَنَّهٗ خَرَجَ اِلَى الْمُصَلّٰى فَرَاٰى قَوْمًا يُصَلُّوْنَ فَقَالَ مَا هٰذِهِ الصَّلٰوةُ الَّتِيْ لَمْ
نَعْهَدْهَا عَلٰى عَهْدِ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَاَخْرَجَ ابْنُ السَّاعَاتِيِّ فِي الْجَمْعِ اَنَّ
رَجُلًا يَوْمَ الْعِيْدِ اَرَادَ اَنْ يُّصَلِّيَ قَبْلَ صَلٰوةِ الْعِيْدِ فَنَهَاهُ عَلِيٌّ رض فَقَالَ اِنِّيْ اَعْلَمُ اَنَّ اللّٰهَ
تَعَالٰى لَا يُعَذِّبُ عَلَى الصَّلٰوةِ فَقَالَ عَلِيٌّ رض اِنِّيْ اَعْلَمُ اَنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى لَا يُثِيْبُ عَلٰى فِعْلٍ حَتّٰى
يَفْعَلَهٗ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اَوْ يَحُثَّ عَلَيْهِ فَيَكُوْنُ صَلٰوتُكَ عَبَثًا وَالْعَبَثُ
حَرَامٌ فَلَعَلَّهٗ تَعَالٰى يُعَذِّبُكَ لِمُخَالَفَتِكَ لِرَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ یعنی شخصی بروز عید
ارادهٔ نماز نفل قبل از نماز عید نمود پس منع نمود ازان او را حضرت علی رض پس آن مرد گفت یا امیر المومنین
من بیقین میدانم که الله تعالی بنماز کسی را عذاب نکند علی رض فرمود که هر آئینه من میدانم که الله تعالی
ثواب ندهد بر فعلی تا آنکه آنحضرت صلی الله علیه وسلم آنرا بکند یا ترغیب دهد بر آن و این نماز تو همچنان
نیست پس عبث باشد و عبث حرام ست پس شاید که حق تعالی ترا عذاب کند بسبب مخالفت تو مر
رسول الله صلی الله علیه وسلم را **لطیفه** در ذہانت علی رض شاه ولی الله دہلوی رح در بعضی از تصانیف
خود آورده که درمیان سه نفر هفده عدد شتر مشترک بودند یکی را نصف حصه بود دیگری را ثلث سومی را تسع
حصه از جهت غیظ و غضب گفتند که همین هفده عدد شتر را تقسیم خواهیم نمود و اگر تقسیم درست نیاید
بعد قتل شتران گوشت آن تقسیم نمائیم و برای تقسیم پیش حضرت علی رض حاضر گشتند حضرت مرتضی رض
یکی از غلامان گفت که از شتران بیت المال یک شتر را آورده درین شتران شامل کن پس بهر سه
خصمان فرمود که اگر من یک شتر را از بیت المال برای شما در تقسیم شامل نمایم شما را ازان چه یا آن
هر همه بران راضی شدند پس بصاحب نصف فرمود که ترا از هیژده راس شتران نه راس میشود
بگیر و ببر و بصاحب ثلث فرمود که ترا شش راس شتر میرسد بگیر و ببر و بصاحب تسع فرمود که ترا
دو راس شتر میرسد بگیر و ببر و جمله هفده عدد شتر بتقسیم درآمدند و شتر بیت المال همچنان ماند بغلام فرمود
که این را در شتران بیت المال بگذار الحاصل وَاَخْرَجَ الْبُخَارِيُّ فِي صَحِيْحِهٖ عَنْ اَبِيْ بَكْرٍ الصِّدِّيْقِ رض
فِيْ جَمْعِ الْمُصْحَفِ قَالَ قُلْتُ لِعُمَرَ كَيْفَ تَفْعَلُ شَيْئًا لَمْ يَفْعَلْهُ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
فَقَالَ عُمَرُ رض هٰذَا وَاللّٰهِ خَيْرٌ فَلَمْ يَزَلْ يُرَاجِعُنِيْ حَتّٰى شَرَحَ اللّٰهُ صَدْرِيْ لِذٰلِكَ وَرَاَيْتُ فِيْ
[illegible] صاحب غاية الكلام [illegible] اقوال را جمع

پس جای غور و مقام تامل ست که چون حضرت عمر رض برای جمع قرآن هدایت کرد که نهایت امر اهم بود و صدیق اکبر رض و نیز زید بن ثابت رض از همچنین کار ضروری انکار میکردند و میگفتند کاری که آنحضرت صلی الله علیه وسلم نکرده ما چگونه کنیم باز پس حضرت عمر رض امر نمود به بیست رکعت تراویح با وجودیکه امر تراویح امر اهم و از ضروریات فی الدین نبود مگر هیچ یکی از صحابۂ کبار نه در غائب و نه در حاضر و نه در حیات و نه بعد از ممات وی رض بر وی اعتراض کرد و از امر وی اعراض نمود و نه گفت که ما چگونه کاری را کنیم که آنحضرت صلی الله علیه وسلم بعمل نیاورده بلکه امر وی را درین باره تسلیم نمود و همچنین حضرت علی رض انکار فرمود بر نمازیکه از آنحضرت صلی الله علیه وسلم منقول نشده بود و فاعل آنرا از عذاب الٰهی ترسانید یعنی این نمازیکه از آنحضرت صلی الله علیه وسلم بثبوت نرسیده و تو آنرا میخوانی محتمل ست که حق تعالی ترا عذاب نماید بسبب مخالفت تو مر رسول الله صلی الله علیه وسلم را زیراکه آنحضرت صلی الله علیه وسلم این را نخوانده و نه ترغیب بآن فرموده و همین حضرت علی رض است که بادای بیست رکعت تراویح امر فرموده چنانچه گذشت پس چگونه خیال کرده میشود که اینچنین اکابر و بزرگان دین این امر را بدون ضرورت بلا سند خلافِ فعل رسول صلی الله علیه وسلم ایجاد کرده و اختیار نموده باشند الحاصل ازین بیان پیش هر اهلِ ایمان با انصاف صاف هویدا گشت که سند قوی در بارۂ بیست رکعت تراویح بصحابۂ کرام رض رسیده که بسبب آن جمله صحابه رض آنرا پذیرا شدند و از جمله صحابه اجماع سکوتی بران منعقد گشت چراکه از هیچکس از صحابه انکاری در باب بیست رکعات تراویح بثبوت نرسیده اگرچه آن روایت و سند بما نرسیده باشد و اگر رسیده باشد ممکن ست که بسبب ضعف راوی متاخر که قطعاً در وقت صحابه نبود در متاخرین از مرتبۂ صحت در افتاده باشد و اگر همین روایت غیر صحیح در قرن اول صحیح بوده باشد چه بعید چه عدم صحت اصطلاحی عدم صحت واقعی را مستلزم نیست كَمَا هُوَ مُصَرَّحٌ فِي الْأُصُوْلِ و روایت ابن عباس رضی الله عنه چنانچه گذشت ازین قبیل ست هٰذَا خُلَاصَةُ مَا قَالَ بَعْضُ الْأَفَاضِلِ اَللّٰهُمَّ اَرِنَا الْحَقَّ حَقًّا وَّارْزُقْنَا اِتِّبَاعَهٗ

سوال سوم در صحت ضاد که در وقت خواندن مشابهت بظا میدارد یا نه

سوال سوم در تحقیق ضاد و ادا

فا

چه میفرمایند علمای حقانیین و فضلای ربانیین در ینکه عمرو با وجود قدرت ادا ضاد مشتبه الدات

بظا میخوانند چنانچہ فاتحہ را با لفاظِ غَیْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَیْھِمْ وَلَا الظَّالِّیْنَ عمداً میخوانند و زید اورا
انسان نابغ ست و میگوید کہ نمازِ اینچنین شخص تباہ ست و امامتش درست نیست کہ بلا وجود عجز قصداً
اینچنین خواندنِ قرآن تحریفِ آن ست و عمرو منکر از انست و نماز را ہمچنان بمردم میخوانانند و از ین
باعث در میان مسلمانان فساد برپاست پس درین ہر دو قول کدام یکی عند الشرع قابل قبول ست
وکدام یکی لائق تساقط بَیِّنُوْا تُوْجَرُوْا

الجواب اَقُوْلُ وَبِتَوْفِیْقِهٖ اَحُوْلُ کہ قول زید صحیح و قابل اعتبار ست و بلا ریب در نماز
ضاد فارسی خواندن یعنی بجای ضاد۔ ظا خواندن مفسدِ نماز ست و در قرآن ضاد مشتبہ الصوت
بظا نیست۔ و نیز متوارث و مروّج جملہ مسلمانانِ عرب و عجم خواندنِ ضاد ست در قرآن بدون
مشابہت بظا و این ست مضمونِ احادیث صحیحہ و تفاسیر قرآن و کتب فقہ و ہمین ست قول علمای
صرف و لغت و تجوید و غیر آن چنانچہ بالتفصیل بفضلہ تعالیٰ می آید مگر درین زمانۂ اخیرہ پر فتنہ و فساد
فرقۂ جدیدۂ محدثہ و زمرۂ بدعیۂ نجدیہ برای تفرق و تشتت انداختن در جماعت مسلمین این
بدعت سیئہ را از روافض ہند اخذ نمودہ مروج ساختند۔ و بالفرض اگر خواندنِ ضاد بدون
مشابہت ظا کہ از قدیم متوارث و مروج مسلمانانست صحیح نباشد پس لازم آید کہ قرآن شریف از
تغیر و تبدل محفوظ نباشد و حالانکہ حق تعالیٰ میفرماید اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّکْرَ وَاِنَّا لَهٗ لَحٰفِظُوْنَ
پس ازین وہم وقوع کذب باری تعالیٰ لازم آید و آن محال بالذات ست پس ملزومش کہ آن عدمِ صحت
متوارث و مروج خواندنِ ضاد ست نیز محال گشت۔ پس وقتیکہ عدم صحتِ متوارث و مروج ممنوع شد
لا محالہ صحت آن فرض و واجب گشت۔ پس خواندنِ ضاد بدونِ مشابہت ظا فرض ست و ترکش
موجب فساد نماز ست و در حدیث ست عَنْ حُذَیْفَةَ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ
وَسَلَّمَ اِقْرَءُوا الْقُرْاٰنَ بِلُحُوْنِ الْعَرَبِ وَاَصْوَاتِهَا کذا فی کتاب فضائل القرآن من المشکوۃ
یعنی قرآن را بلحن و آواز عرب خوانید و در عرب کسی از علما و قرا ضاد را بہ ظا نمی خواند
علاوہ اینکہ در نماز ضاد فارسی خواندن از کلام الناس ست۔ و کلام الناس در نماز بالاتفاق
حرام ست و مفسد نماز چنانچہ کتب ازین مشحون ست بحکم حدیث صحیح قَالَ عَلَیْهِ السَّلَامُ اِنَّ هٰذِهِ
الصَّلٰوةَ لَا یَصْلُحُ فِیْهَا شَیْءٌ مِّنْ کَلَامِ النَّاسِ رواہ مسلم امام نووی در شرح این حدیث مینویسد

هٰذَا مَذْهَبُنَا وَمَذْهَبُ مَالِكٍ وَأَبِي حَنِيْفَةَ وَأَحْمَدَ رَضِيَ اللّٰهُ تَعَالٰى عَنْهُمْ أَجْمَعِيْنَ انتهى
ولهذا شاه عبد العزیز رح در تفسیر عزیزی تحت آیت وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيْلًا مینویسد ترتیل در
لغت روشن و واضح خواندن را میگویند و در شرع چند چیز در خواندن قرآن ضرور ست تا کمال
ترتیل حاصل شود اول تصحیح حروف که بجای ضاد ظا و بجای طا تا نه برآید انتهی ملخصاً ودر
تفسیر عزیزی زیر آیت وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِيْنٍ مینویسد که مخرج این هر دو حرف (یعنی
ضاد و ظا) جدا جدا شناختن قاری قرآن را ضرور ست پس مخرج ضاد کنارهٔ زبان ست با امداد
دندانهائے که آنرا اضراس گویند خواه از جانب راست گیرند خواه از جانب چپ و مخرج
ظا از طرف زبان ست با امداد بیخ دندانهای پیشین از جانب بالا که آنرا ثنایای علیا گویند انتهی
ملخصاً و علمای ما رحمهم الله تعالی جمله بآن قائل اند که در قرآن و حدیث ست چنانچه در خزانة الروایات
آورده فِي التَّهْذِيْبِ وَلَوْ قَرَأَ الضَّادَ مَكَانَ الظَّاءِ أَوْ عَلَى الْعَكْسِ تَفْسُدُ صَلَاتُهُ عِنْدَ أَبِي حَنِيْفَةَ
وَمُحَمَّدٍ رَحِمَهُمَا اللّٰهُ تَعَالٰى و در قاضیخان در قرائت قرآن خطا گفته وَكَذَا لَوْ قَرَأَ غَيْرِ
الْمَغْضُوْبِ بِالظَّاءِ أَوْ بِالذَّالِ تَفْسُدُ صَلَاتُهُ و در سراجیه در زلة القاری گفته وَلَوْ قَرَأَ
وَلَا الضَّالِّيْنَ بِالذَّالِ أَوْ بِالظَّاءِ عِنْدَ عَامَّةِ الْمَشَايِخِ تُفْسِدُ و در قاضیخان ست وَلَوْ
قَرَأَ الذَّالِّيْنَ بِالذَّالِ تَفْسُدُ صَلَاتُهُ و بعضی از علمای متاخرین بسبب عموم بلوی قائل جواز
گشته اند فاما مختار و مفتی به علمای محققین اینکه اگر قصداً و عمداً خوانند (چنانکه فرقهٔ وهابیهٔ زمانهٔ ما
و فرقهٔ شیعهٔ شنیعهٔ هند) نمازش فاسد گردد و اگر از لغزش زبان سرزد شود و یا بلا تعمد زبان
بران جاری میگردد نمازش بسبب عموم بلوی فاسد نباشد چنانچه در شامی ست وَفِي خِزَانَةِ
الْأَكْمَلِ قَالَ الْقَاضِيْ أَبُوْ عَاصِمٍ إِنْ تَعَمَّدَ ذٰلِكَ تُفْسِدُ وَإِنْ جَرٰى عَلٰى لِسَانِهِ وَلَا يَعْرِفُ
التَّمْيِيْزَ لَا تُفْسِدُ وَهُوَ الْمُخْتَارُ وَفِي الْبَزَّازِيَّةِ وَهُوَ (ای قول قاضی ابی عاصم) أَعْدَلُ الْأَقَاوِيْلِ
وَهُوَ الْمُخْتَارُ اهـ وَفِي التَّاتَارْخَانِيَّةِ عَنِ الْحَاوِيْ حُكِيَ عَنِ الصَّفَّارِ رح أَنَّهُ كَانَ يَقُوْلُ
الْخَطَأُ إِذَا دَخَلَ فِي الْحُرُوْفِ لَا تُفْسِدُ لِأَنَّ فِيْهِ بَلْوٰى عَامَّةِ النَّاسِ لِأَنَّهُمْ لَا يُقِيْمُوْنَ
الْحُرُوْفَ إِلَّا بِمَشَقَّةٍ انتهى ازین عبارات صاف ظاهر ست که قول مفتی به اینکه به عمد خواندن
نماز فاسد میگردد و برابر ست که ضاد را بجای ظا خواند یا ظا را بجای ضاد و قول مشایخ که

درصورت تبدیل حروف متماثل بجواز انداند مقید ست باینکه جاری گردد زبان بران بلا عمد پس درین صورت نزدیک ایشان مفسد نماز نباشد بسبب عموم بلوی و بسبب عدم امتیاز ایشان **فاما** عدم امتیاز بدو قسم ست یکی اینکه از قاریان ماهر می آموزد و شب و روز در ادای آن محنت میکند و گاهی ازین تغافلی و تکاسلی نمی ورزد و با اینهمه در میان دو حرف مثلاً **ضاد و ظا** فرقی و تمیزی نمیتواند کرد درینصورت بلاشبهه نمازش جائز ست **دوم** اینکه از هیچ یکی قاریان ماهر نمی آموزد و از تصحیح آن غفلت می ورزد و در آموختن آن سعی نمی نماید درینصورت عجز او در ادای آن و عدم قدرت او بفرق و تمیز در میان دو حرف ظاهر نیست پس نمازش تباه گردد چنانچه علمای محققین تصریح برین کرده قَالَ ابْنُ الْهُمَامِ فِي الْفَتْحِ وَالثَّانِي هُوَ لِاِقَامَةِ عَجْزًا كَالْحَمْدُ لِلّٰهِ وَالرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ بِالْهَاءِ فِيْهِمَا وَاَعُوْذُ بِالْمُهْمَلَةِ وَالصَّمَدُ بِالسِّيْنِ اِنْ كَانَ يَجْهَدُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ فِي تَصْحِيْحِهٖ فَلَا يَقْدِرُ فَصَلَاتُهٗ جَائِزَةٌ وَاِنْ تَرَكَ جَهْدَهٗ فَفَاسِدَةٌ وَلَا يَسَعُهٗ اَنْ يَتْرُكَ فِي بَاقِيْ عُمْرِهٖ انتهی چونکه برای جواز نماز کسانیکه تصحیح حروف و تمیز در ادای دو حرف متشابه کردن نمیتوانند عجز مع سعی بلیغ شرط ست چنانکه دانستی و نیز قبیل ازین از قول ابو عاصم و غیره دیافتی پس در قول بعضی علمای متاخرین دیگر که اطلاق جواز نماز اینچنین کسانست در انجا نیز بلحاظ این قید از واجبات ست و جریان آن قول بلا تقیید جائز نیست و آن قول را نیز بدین حالت عجز و خطا مقید دانستن ضروری ست چنانچه این قاعده را علامهٔ شامی در جلد اول از کتاب خود صفحه ۲۱۴ مذکور ساخته وَاِذَا صَرَّحَ بَعْضُ الْاَئِمَّةِ بِقَيْدٍ لَمْ يُرَدَّ عَنْ غَيْرِهٖ مِنْهُمْ تَصْرِيْحٌ بِخِلَافِهٖ يَجِبُ اَنْ يُعْتَبَرَ سِيَّمَا وَالْمَوْضِعُ مَوْضِعُ احْتِيَاطٍ انتهی و عدم فساد نماز در حالت خطا که بجای **ضاد ظا** را خواند قول متفق علیه نیست بلکه قول بعضی مشایخ متاخرین ست و اما نزد متقدمین درین صورت نیز نمازش تباه میشود و احتیاط در قول متقدمین ست چه در نماز احتیاط لازم ست که روز حشر اَوَّلُ مَا يُحَاسَبُ بِهِ الْعَبْدُ الصَّلٰوةُ حدیث صحیح ست چنانچه در رد المحتار گفته وَالظَّاءُ مَكَانَ الضَّادِ لَا تُفْسِدُ عِنْدَ بَعْضِ الْمَشَايِخِ قُلْتُ فَيَنْبَغِيْ عَلٰى هٰذَا عَدَمُ الْفَسَادِ فِي اِبْدَالِ الثَّاءِ سِيْنًا وَالْقَافِ هَمْزَةً كَمَا هُوَ لُغَةُ عَوَامِّ زَمَانِنَا فَاِنَّهُمْ لَا يُمَيِّزُوْنَ بَيْنَهُمَا وَيَصْعُبُ عَلَيْهِمْ جِدًّا كَالذَّالِ مَعَ الزَّايِ

طرق عدم امتیاز

بیان حد عجز از ادای حروف

تقیید قولیکه عام باشد بقیدیکه علمای دیگر تصریح بران کرده باشند

وَلَا سِيَّمَا عَلَى قَوْلِ الْقَاضِيْ اَبِيْ عَاصِمٍ وَقَوْلِ الصَّفَّارِ وَهٰذَا كُلُّهُ قَوْلُ الْمُتَاَخِّرِيْنَ وَقَدْ عَلِمْتَ اَنَّهُ اَوْسَعُ وَاَنَّ قَوْلَ الْمُتَقَدِّمِيْنَ اَحْوَطُ قَالَ فِيْ شَرْحِ الْمُنْيَةِ وَهُوَ الَّذِيْ صَحَّحَهُ الْمُحَقِّقُوْنَ وَفَرَّعُوْا عَلَيْهِ فَاعْمَلْ بِمَا تَخْتَارُ وَالْاِحْتِيَاطُ اَوْلٰى سِيَّمَا فِيْ اَمْرِ الصَّلٰوةِ الَّتِيْ هِيَ اَوَّلُ مَا يُحَاسَبُ الْعَبْدُ عَلَيْهَا انتهى **و ضاد** یکه درمیان ضاد وظا خوانده شود **ضاد** ضعیف ست وحکمش اینکه خواندن اینچنین ضاد مستهجن وقبیح ست چنانچه ثبوت این هردو امر از کتب صرف صاف هویدا است در **نظامیه** شرح شافیه گفته است وَالضَّادُ الضَّعِيْفَةُ اَيِ الَّتِيْ تَكُوْنُ بَيْنَ الضَّادِ وَالظَّاءِ انتهى وهمچنین ست در کفایه شرح شافیه **و** در جاربردی شرح شافیه گفته عَلٰى سَبِيْلِ التَّفْرِيْعِ فَكَانَ بَيْنَهُمَا **و** در اصل موجد ضاد ضعیفه قومی ست که درلغت ایشان استعمال ضاد نیست وچونکه در تکلم عرب برای ادای ضاد محتاج گشتند مشکل گشت برایشان پس بارها آنرا مانند ظا از مخرج آن ظاهر نمودند وبارها در اخراج ضاد چون تکلف نمودند واز مخرج خود ادای آن خواستند بران قادر نشدند بلکه درمیان ضاد وظا ادایش نمودند چنانچه **امام** رضی از امام سیرافی در شرح شافیه آورده وَالضَّادُ الضَّعِيْفَةُ قَالَ السِّيْرَافِيُّ اِنَّهَا لُغَةُ قَوْمٍ لَيْسَ فِيْ لُغَتِهِمْ ضَادٌ فَاِذَا احْتَاجُوْا اِلَى التَّكَلُّمِ بِهَا فِي الْعَرَبِيَّةِ اِعْتَاصَتْ عَلَيْهِمْ فَرُبَّمَا اَخْرَجُوْهَا ظَاءً لِاِخْرَاجِهِمْ اِيَّاهَا مِنْ طَرَفِ اللِّسَانِ وَاَطْرَافِ الثَّنَايَا وَرُبَّمَا تَكَلَّفُوْا اِخْرَاجَهَا مِنْ مَخْرَجِ الضَّادِ فَلَمْ يَتَاَتَّ لَهُمْ فَخَرَجَتْ بَيْنَ الضَّادِ وَالظَّاءِ انتهى ازین جمله عبارات صاف معلوم گشت که ضاد ضعیفه آنست که درمیان ضاد وظا خوانده شود **و** حکم ضاد ضعیفه آنکه خواندنش مستهجن وقبیح ست که در کلام فصحا یافته نمیگردد چنانچه در **شافیه** است اَمَّا الصَّادُ كَالسِّيْنِ وَالطَّاءُ كَالتَّاءِ وَالْفَاءُ كَالْبَاءِ وَالضَّادُ الضَّعِيْفَةُ فَمُسْتَهْجَنَةٌ انتهى اَيْ قَبِيْحَةٌ واز حروف قبیحه غیر فصیحه قرآن مجید پاک ست لهذا در قرآن شریف ضاد مشابه بظا نیست پس کسیکه عمداً در قرآن ضاد را مشابه بظا میخواند گویا که وی تلفظ بحرف غیر منزل در قرآن میکند واین امر ظاهر ست که وقتیکه در قرآن خصوصا در حالت قراءت نماز تلفظ بحرفی کرده آید که آن غیر منزل باشد ممنوع ست ونمازش ازان تباه میشود ورنه لازم آید که هر کلامیکه در نماز خواهد ما نماید و نمازش ازان فاسد نگردد واین امر ظاهر البطلان ست

فا | بیان ضاد ضعیف

فا | حکم ضاد ضعیف

و نیز میگوئیم که اگر بجای با و دال و شین مثلاً تا و ذال و سین خوانده میشود کسی او را جائز ندارد و از
ادنی تا اعلی همه بر قاری مثل انکار آرند و ملام و مطعونش سازند پس همچنین بجای ضاد ظا و غیره خواندن
نیز خلافِ عقلِ صحیح و نقلِ صریح ست پس حسب درایت و روایت اینچنین خواندن ضاد صاف تحریف
است در قرآن که خود مذمت آن در کلام الله موجود ست فَوَا عَجَبًا که علمای زمانهٔ ما این اقوال معقوله را
از کجا میگویند و باز اهل اسلام متدین این گفتار ناسزا را از چه تسلیم مینمایند بهر حال ضاد ضعیفه
مستهجنه چنانکه از مشابهتِ ظا پیدا میشود همچنین از مشابهت ذال معجمه نیز متولد میشود چنانکه علامهٔ
زمخشری که امام فن ست مینویسد وَالضَّادُ الضَّعِيفَةُ الَّتِي تَقْرُبُ بِالذَّالِ وَالظَّاءِ انتهی
و بودن این و حرفی را در صوت حرف دیگر نوشانیدن آن حرف را از حروفِ متفرعه گردانیدن ست و از
حروف متفرعه بعضی فصیح ست و بعضی غیر فصیح و مستهجن و از عبارت شاطبیه معلوم گشت که ضاد و طا
و فا و ضاد مشابه بشین و تا و با و ظا و ذال معجمتین مستهجن و قبیح ست و این جمله از حروف متفرعه است
که باشراب صوت غیر پیدا میشوند الغرض که بجای ضاد - ظا یا ضاد را ما بین ضاد و ظا و یا باشراب
صوتِ ظا و ذال عمداً خواندن موجب افسادِ نماز ست از ینجاست که از مشابهتِ ضاد با دیگر حروف مثل
دال و ذال و ظا و زا اقرای قرآن منع نموده چنانچه در غایة البیان قاری محمد و در قواعد قرآن سمرقندی
و در شرح مقدمهٔ جزری جونپوری آورده اِنَّ الضَّادَ اَعْسَرُ الْحُرُوْفِ عَلَى اللِّسَانِ فَلْيُحْسِنْ
رِعَايَتَهَا لِئَلَّا تَكُوْنَ مُشَابِهَةً بِالظَّاءِ وَالذَّالِ وَالزَّايِ انتهی و ملا علی قاری نیز در شرح مقدمهٔ
جزری گفته لَيْسَ فِي الْحُرُوْفِ مَا يَعْسُرُ عَلَى اللِّسَانِ مِثْلَهٗ (ای مثل الضاد) وَاَلْسِنَةُ النَّاسِ
فِيْهِ مُخْتَلِفَةٌ فَمِنْهُمْ مَنْ يُخْرِجُهٗ ظَاءً وَمِنْهُمْ مَنْ يُخْرِجُهٗ دَالًا مُهْمَلَةً اَوْ مُعْجَمَةً وَمِنْهُمْ
مَنْ يُخْرِجُهٗ طَاءً مُهْمَلَةً وَمِنْهُمْ مَنْ يُشْبِهُهٗ ذَالًا وَمِنْهُمْ مَنْ يُشَرِّبُهٗ بِالظَّاءِ الْمُعْجَمَةِ
لٰكِنْ كَانَ تَمْيِيْزُهٗ مِنَ الظَّاءِ مُشْكِلًا بِالنِّسْبَةِ اِلٰى غَيْرِهٖ اَمَرَ النَّاظِمُ بِتَمْيِيْزِهٖ
مِنَ الظَّاءِ انتهی یعنی حیث قال شعر | وَالضَّادَ بِاسْتِطَالَةٍ وَّمَخْرَجٖ | مَيِّزْ مِنَ الظَّاءِ وَكُلُّهَا تَجِيْ

یعنی ضاد بسبب فرق از خواندن و بسبب مخرج خود از ظا جداست چنانچه بحث همه می آید الحاصل
که قرآن و تفسیر و حدیث و اقوال فقها و کتب صرف و قراءت همه دلالت واضحه بران می نمایند که
خواندن ضاد عمداً مثل ظا یا بصوتِ ظا و یا قریب بظا و یا ما بین ضاد و ظا خلاف منزل ست پس

مشکل ترین حروف ضاد [illegible] بر زبان [illegible] باید که بکوشد [illegible] تا که مشابه بظا و ذال و زا نگردد ۱۲

بلاشبهه بخواندن آن نماز فاسد میگردد و قول بالجواز مقیدست بحالت عجز و خطا و سهو و آن نیز قول بعضی متاخرین ست خلاف احتیاط چنانچه از محمد بن سلمه رح در سراجیه آورده وَلَوْ قَرَأَ وَلَا الضَّالِّيْنَ بِالذَّالِ اَوْ بِالظَّاءِ عِنْدَ عَامَّةِ الْمَشَايِخِ تُفْسِدُ وَقَالَ مُحَمَّدُ بْنُ سَلَمَةَ لَا لِعُمُوْمِ الْبَلْوٰى پس انچه در قاضیخان گفته وَلَوْ قَرَأَ الضَّالِّيْنَ بِالظَّاءِ اَوْ بِالذَّالِ الْمُعْجَمَةِ لَا تُفْسِدُ صَلَاتُهٗ تنها قول محمد بن سلمه رح است نه قول دیگر مشایخ و احتیاط در قول مشایخ ست نه در قول محمد بن سلمه رح و حالانکه درین امور احتیاط ضروری ست سو قائل بفساد اکثر ائمه و عامهٔ مشایخ اند چنانچه در صغیری شرح منیه می آرد قَرَأَ الظَّاءَ الْمُعْجَمَةَ مَكَانَ الضَّادِ الْمُعْجَمَةِ اَوْ عَلَى الْقَلْبِ كَالْمَغْضُوْبِ مَكَانَ الْمَغْضُوْبِ فِيْ ضَمٍّ مَكَانَ ظَفْرٍ تَفْسُدُ صَلَاتُهٗ وَعَلَيْهِ اَىْ عَلَى الْقَوْلِ بِالْفَسَادِ اَكْثَرُ الْاَئِمَّةِ و در کبیری ست قَرَأَ غَيْرِ الْمَغْظُوْبِ بِالظَّاءِ اَوْ بِالذَّالِ الْمُعْجَمَتَيْنِ تُفْسِدُ اِذْ لَيْسَ لَهُمَا مَعْنًى و در خزانة الروایات ست وَلَوْ قَرَأَ وَلَا الضَّالِّيْنَ بِالذَّالِ اَوِ الظَّاءِ عِنْدَ عَامَّةِ الْمَشَايِخِ تُفْسِدُ و در فصول عمادی ست وَسُئِلَ عَمَّنْ يَقْرَأُ الظَّاءَ مَكَانَ الضَّادِ وَيَقْرَأُ كَيْفَ يَشَاءُ وَاَصْحَابَ الْجَنَّةِ مَكَانَ اَصْحَابِ النَّارِ قَالَ لَا يَجُوْزُ اِمَامَتُهٗ وَلَوْ تَعَمَّدَ يَكْفُرُ یعنی اگر کسی ظا را بجای ضاد خواند و یا بهر طوریکه میخواهد میخواند و یا اصحاب الجنة را بجای اصحاب النار خواند امامت وی جائز نیست و اگر قصداً خواند کافر گردد وَفِى الْمُحِيْطِ سُئِلَ الْاِمَامُ الْفَضْلِيُّ عَمَّنْ يَقْرَأُ الظَّاءَ الْمُعْجَمَةَ مَكَانَ الضَّادِ الْمُعْجَمَةِ اَوْ يَقْرَأُ اَصْحَابَ الْجَنَّةِ مَكَانَ اَصْحَابِ النَّارِ اَوْ عَلَى الْعَكْسِ فَقَالَ لَا يَجُوْزُ اِمَامَتُهٗ وَلَوْ تَعَمَّدَ يَكْفُرُ انتهى و ملا علی قاری نیز در شرح فقه اکبر در بیان کلمات کفر بر عامد حکم کفر نقل کرده هٰكَذَا فِى الْاِفْتَاءِ تا اینجا بخوبی ثابت گشت که مذهب منصور ائمه دین اینکه عمداً ضاد را اگر کسی ظا یا مشابه بظا خواند نمازش تباه گردد و امامت وی درست نیست بلکه بروی خوف کفر ست و اگر بلا عمد بسبب لغزش زبان و یا عدم تمیز خواند بعضی از متاخرین مطلقا قائل جواز گشته اند و بعضی دیگر آن خطا را مقید ساخته بهینکه آن قائل بزعم خود آنرا کما حقه ادا ساخته باشد و بخطای خود او را گمان نباشد و در ان خطا او را تمیز از صحیح نباشد چنانچه در منیة المصلی گفته اِذَا قَرَأَ الظَّاءَ مَكَانَ الضَّادِ الْمُعْجَمَتَيْنِ اَوْ عَلَى الْقَلْبِ تَفْسُدُ صَلَاتُهٗ وَعَلَيْهِ اَكْثَرُ الْاَئِمَّةِ وَرُوِىَ مُحَمَّدُ بْنُ

سَلَمَةَ رح لَاتَفْسُدُ صَلٰوتُهٗ لِاَنَّ الْعَجَمَ لَايُمَيِّزُوْنَ بَيْنَ هٰذِهِ الْحُرُوْفِ وَكَانَ الْقَاضِی الْاِمَامُ الشَّهِيْدُ يَقُوْلُ الْاَحْسَنُ فِيْهِ اَنْ يُّقَالَ اِنْ جَرٰی عَلٰی لِسَانِهٖ وَلَمْ يَكُنْ مُمَيِّزًا وَكَانَ فِیْ زَعْمِهٖ اَنَّهٗ اَدّٰی الْكَلِمَةَ (المطابقۃ بین القولین) عَلٰی وَجْهِهَا لَاتَفْسُدُ صَلَاتُهٗ وَكَذَا رَوٰی مُحَمَّدُ بْنُ مُقَاتِلٍ عَنِ الشَّيْخِ الْاِمَامِ اِسْمٰعِيْلَ الزَّاهِدِیِّ انتہی ومعنی عدم تمیز ہمان ست کہ با وجود محنتِ شب و روز در تصحیح آن بہ اداقادر نگردد و تمیز دادن ضاد را از ظا در خواندن نمیتو اند کرد چنانچہ از فتح القدیر گذشت پس درین صورت نمازش جائز گردد و اِلَّا فلا مگر درین ملک ہند از ینقسم تعذر در مردم تعلیم یافتہ و حُفَّاظِ قرآن کمتر ست کہ با وجودِ کوشش بلیغ درمیان ضاد از غیر او تمیز کردن نتوانند چرا کہ اہل این دیار را استعمال ضاد عادت ست **خلاصہ** اینکہ درین ملک عمداً کسانیکہ بجای ضاد ظا میخوانند یا مشابہ بظا بلا تردد نماز ایشان فاسد ست و امامت ایشان جائز نیست بلکہ بروی خوف کفر ست چنانچہ از ماسبق بخوبی معلوم گشت لہٰذا ملا محمد قندھاری در شرع محمدی گفتہ **ابیات**

اور روایت ہی عمادی سے عیان
ضاد کو گر ظا پڑھے اے مہربان
وہ نماز اُسکی ہی فاسد بالیقین
اور امامت اُسکی ہی فاسد تمام
بعضے کہتے ہین کہ وہ کافر ہوا
ضَالِّیْن جسنے اگر ظا سے پڑھا
ظا سے ظِلَّہ یعنی سایہ بیگمان
اور معنی ظَالِّیْن کے ای اخی

ونیز ہمدرا انجا مینویسد قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ اَنَا اَفْصَحُ الضَّادِ یعنی سے

مین ہون اہلِ ضاد سے تو یاد کر
یعنی کرتا ہون ادا حق ضاد کا
ضاد سے یعنی پڑھو تم ضَالِّیْن
پڑھتے تھے جسطرح ختم المرسلین

یعنی گر ظا سے پڑھیگا ضَالِّیْن
یاد رکھ یہ مسئلہ اے ذی مقام
ضَالِّیْن کے معنی آئے گمرہان
سایہ کرنے والے کہتے ہین سبھی
اور فرماتے ہین یون خیر البشر
ہو منو تم بھی کرو اسکو ادا
جان لینا چاہیے

کہ اِس فرقۂ محدثۂ نجدیہ وہابیہ کی عادتون مین سے ایک عادت قدیم یہ بھی ہی کہ کسی فقیہ کا قول جو مطلق ہو ظاہر مین اور مراد اُس سے مطلق نہو یا مجمل ہو کہ محتمل خاص اُس سے مراد ہو ہر محتمل مراد نہو (اور اِس قسم کے اقوال فقہا کے بہت سے ہوتے ہین) یا مقید و مبین ہو لکن علمائے محققین کا وہ قول مختار نہو یہ لوگ اُسکو کسی کتاب فقہ وغیرہ مین سے دکھا کر لوگون کو اپنے مذہب کی طرف بلاتے ہین اور بلا ضرورت داعیہ نئی نئی طرز کے مسائل عوام کو سکھلاتے ہین۔ اِس دھوکے کو انکی بھی خوب یاد رکھنا چاہیے اور انکی بات پر اعتماد کرنا نچاہیے۔ اور نیز ہر شخص قابل جاننے مفتی بہ مسائل کے

فائدہ چہارم عادات برای معرفت اہل نجد بزبان اردو

نہیں ہوتا ہی جب ایسا واقعہ پیش آوے تو اپنے علمائے محققین سے جو انکے عقیدے سے خوب واقف ہون دریافت کرنا چاہیے اور مذبذب رکابی مذہب علماؤن سے بھی بہت بچین کیونکہ اسیطرح مستور الحالی مین بہت سے لامذہب در پردۂ تقیہ اپنے تئین حنفی المذہب ظاہر کرکے عوام بیچارون کو گمراہ کرتے ہین اور فقط کسی کتاب کا حوالہ دیدینا یا کسی عالم کا نام لے دینا یا کسی کتاب اُردو فارسی عربی مین دکھا دینا اِس فرقے کے یہان بہت مروج ہی۔ بدون تحقیق کے اپنے علما سے ہرگز ہرگز انکی بات پر اعتبار و اعتماد نہ کرنا چاہیے یہ قاعدہ ہر مسلمان دیندار کو چاہیے کہ محفوظ رکھے۔ جسطرح کہ سب احادیث قوی و قابل عمل کرنے کے نہین بلکہ بعضے احادیث ضعیف عمل کرنے کے حق مین غیر ملتفت ہوتے ہین اسیطرح کتب فقہ وغیرہ مین بھی بعضے بعضے مسائل ضعیف وغیر مفتی بہ موجود ہین لہذا حدیث پر چلانیکا سوائے علمائے محققین و فضلائے کاملین کے ہر شخص اور ہر عالم کا کام نہین فقط احادیث کے پڑھ لینے سے یہ معرفت و شناخت حاصل نہین ہوتی اسیطرح کتب فقہ مین سے مسائل قوی و مفتیٰ بہ نکال دینا فقط درسی کتابون کے پڑھنے سے نہین آجاتا جب تک مزاولت تامہ اور نظر عامہ کتب پر اور فہم کامل و فضل الٰہی شامل حال نہو اُسی واسطے ہر عالم کو بھی نچاہیے کہ ہر روایت کو قابل حجت کے جانکر اُسکی حقیت کا قائل ہو جائے اور یہ قاعدہ کتب حدیث اور کتب فقہ دونون مین جاری ہی اور اس سے لازم نہین آتا کہ جب کتب فقہ مین روایات ضعیفہ پائے جاتے ہین تو لائق عمل کے نہے جیسا کہ بعضے لامذہب عوام کو دھوکے دیتے ہین کیونکہ یہ اعتراض علم حدیث پر بھی جا پڑیگا اور جب تک یہ رتبہ کسیکو حاصل نہین ہی وہ اپنے سے جو بڑا عالم ہو اور مہارت وملکہ زیادہ اُسکو حاصل ہو اُس سے دریافت کرے اور غلطی مین پڑنے سے احتیاط کرے اپنے آپ کو ہمہ دان نہ خیال کرے فَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ کا بھی اعتقاد رکھنا چاہیے اور علمائے مجتہدین سابقین کا متبع رہے اسمین صلاح دارین و فلاح کونین تصور کرے۔ یہ چند کلمات بطور ہمدردی اسلام کے کہے گئے ہین تاکہ لوگ اِس فتنہ و فساد والے زمانے مین طُولُ الاَمَلِ سُوْءُ العَمَلِ سے بچین اور نیز اہل بدعت و ضلالت مثل لامذہب وہابیہ و فرقۂ نیچریہ وغیرہ وغیرہ کے دھوکون سے محفوظ رہین خدائے تعالیٰ ہمکو اور سب بھائی مسلمانون کو ایسے لوگون کے دھوکون سے اپنے حفظ و امان مین رکھے آمین یا رب العالمین

مسئلہ چہارم در تحقیق مسح گردن — سوال لامذہب

اعتراض لامذہب

مسئلہ چہارم در تحقیق مسح رقبہ در وضو

سوال حنفیہ کہ در وضو مسح گردن را از مستحبات میدانند بیجا دلیل ست - و آنچہ حدیثی درین باب می آرند موضوع ست و این مسح بدعت ست چنانچہ امام نووی شارح مسلم کہ یکی از ایمہ حدیث ست و علم و فضل وی مسلم جمہور ست در شرح مہذب گفتہ کہ این حدیث (یعنی رُوِیَ اَنَّ النَّبِیَّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ قَالَ مَسْحُ الرَّقَبَۃِ اَمَانٌ مِّنَ الْغُلِّ) مبتدا موضوع ست و از کلام نبی علیہ الصلوۃ والسلام نیست و در جای دیگر گفتہ کہ از نبی صلی اللہ علیہ وسلم در باب مسح خبر گردن چیزے صحیح نشدہ و این سنت نیست بلکہ بدعت ست چنانکہ علامہ قاضی شوکانی گفتہ کہ قَالَ النَّوَوِیُّ فِیْ شَرْحِ الْمُھَذَّبِ ھٰذَا حَدِیْثٌ مَّوْضُوْعٌ لَیْسَ مِنْ کَلَامِ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَعَلٰی اٰلِہٖ وَسَلَّمَ۔ وَقَالَ فِیْ مَوْضِعٍ اٰخَرَ لَمْ یَصِحَّ عَنِ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ فِیْہِ شَیْءٌ۔ وَقَالَ وَلَیْسَ ھُوَ بِسُنَّۃٍ بَلْ ھُوَ بِدْعَۃٌ لہذا حنفیہ را لازم کہ اینچنین بدعات مخترعہ را ترک نمایند و بخیال انیاب اغوال این را سنت ندانند کہ سنت دانستن آن ضلالت بر ضلالت ست و آنحضرت علیہ السلام فرمودہ کُلُّ بِدْعَۃٍ ضَلَالَۃٌ وَّکُلُّ ضَلَالَۃٍ فِی النَّارِ۔ وَقَالَ عَلَیْہِ السَّلَامُ مَنْ اَحْدَثَ فِیْ اَمْرِنَا ھٰذَا مَا لَیْسَ مِنْہُ فَھُوَ رَدٌّ عَلَیْہِ

جواب حنفیہ در تحقیق مسح گردن

الجواب الصحیح + وَبِیَدِہٖ اَزِمَّۃُ التَّنْقِیْحِ میگویم ہرچند کہ در کتب حنفیہ مثل فتح القدیر و بنایہ شرح ہدایہ للعلامۃ العینی و زیلعی ہدایہ و غنیۃ المستملی شرح منیۃ المصلی معروف بکبیری و رد المحتار شامی و شروح مشکوۃ و غیرہا تحقیق حقیت این بخوبی مندرج ست مگر چونکہ قاضی محمد بن علی شوکانی صنعانی یمنی را فرقہ ظاہریہ یکی از مشایخ کبار خود میشمارند چنانچہ مولوی صدیق حسن قنوجی نیز باوجود وفور علم کہ با خود میدارد چونکہ در تحقیق مسائل دین از دست اہل سنت و جماعت بجان آمدہ استغاثہ بعد از مرگ وی از روی یطلبد و میگوید

شیخ سنت مددی قاضی شوکان مددی		زمرۂ رای در افتاد بارباب سنن

ای امام حنفیہ — ای الامذہب

لہذا ما نیز برای اسکات این خر دماغان خاص از کتاب احکام و حدیث وی کہ بہ نیل الاوطار معروف است از باب مسح عنق جلد اول صفحہ (۱۵۸) و (۱۵۹) مطبوعہ مصر رقم مینمائیم چہ اگر چہ از احادیث نبویہ و آثار صحابہ ایشان را شرمی نمی آید مگر شاید کہ از قول پیشوای خود حیائی نمودہ اگرچہ خود مسح

بیان تحقیق مسح عنق از ثقات محدثین

عنق گاهی نکنند مگر حنفیه را در این امر معاف نمایند چه ایشان از اتباع طرق هدی و پیروی سنت مصطفی صلی الله علیه وسلم چارهٔ نی و بموجب قول عز وجل وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ از لعن و طعن اتباع شیخ نجدی پروائی نی و هو هذا قَالَ الشَّوْكَانِي عَنْ لَيْثٍ عَنْ طَلْحَةَ بْنِ مُصَرِّفٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ أَنَّهُ رَأَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ وَسَلَّمَ يَمْسَحُ رَأْسَهُ حَتَّى بَلَغَ الْقَذَالَ وَمَا يَلِيهِ مِنْ مُقَدَّمِ الْعُنُقِ رَوَاهُ أَحْمَدُ یعنی طلحه از جد خود روایت میکند کر دیدم آنحضرت علیه السلام را که سر خود را مسح میکرد تا آنکه بقذال رسید و با بجه که نزدیک ست از مقدم گردن قذال بفتح قاف و ذال معجمه انتهای سر و آغاز گردن را گویند چنانچه در ابو داود است وَهُوَ أَوَّلُ الْقَفَاءِ وَرَوَى الْقَاسِمُ بْنُ سَلَامٍ فِي كِتَابِ الطُّهُورِ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمٰنِ بْنِ مَهْدِيٍّ عَنِ الْمَسْعُودِيِّ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمٰنِ عَنْ مُوسَى بْنِ طَلْحَةَ قَالَ مَنْ مَسَحَ قَفَاهُ مَعَ رَأْسِهِ وُقِيَ الْغُلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ یعنی هر که مسح گردن خود کرد با سر خود نگهداشته شد از طوق آتش بروز قیامت قَالَ الْحَافِظُ ابْنُ حَجَرٍ فِي التَّلْخِيصِ فَيَحْتَمِلُ أَنْ يُقَالَ هٰذَا وَإِنْ كَانَ مَوْقُوفًا فَلَهُ حُكْمُ الرَّفْعِ لِأَنَّ هٰذَا لَا يُقَالُ مِنْ قِبَلِ الرَّأْيِ فَهُوَ عَلَى هٰذَا مُرْسَلٌ یعنی گفت حافظ ابن حجر عسقلانی که این حدیث در ظاهر هر چند که بر موسی بن طلحه موقوف ست [بل بتوقف علی السمع ۱۲] مگر این را حکم رفع ست یعنی تا به رسول الله چرا که این چنین اخبار که بثواب و عقاب عقبی شامل باشند کسی از قیاس خود گفتن نمیتواند تا وقتیکه از آنحضرت علیه السلام مسموع نگردد پس بنا برین قاعده این حدیث مرسل ست انتهی کاتب الحروف أَصْلَحَهُ اللَّهُ بَالَهُ میگوید مرسل آن حدیث ست که از آخر سند آن راوی را ساقط گردانند كَقَوْلِ التَّابِعِيِّ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمُرْسَلُ مَقْبُولٌ عِنْدَ أَبِي حَنِيفَةَ وَمَالِكٍ مُطْلَقًا وَهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا أَرْسَلَهُ لِكَمَالِ الْوُثُوقِ وَالْاعْتِمَادِ الخ كذا فی كتب اصول الحديث وَأَخْرَجَ أَبُو نُعَيْمٍ فِي تَارِيخِ إِصْبَهَانَ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمٰنِ بْنُ دَاوُدَ حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ خُرَّزَادَ حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍو الْأَنْصَارِيُّ عَنْ أَنَسِ بْنِ سِيرِينَ عَنِ ابْنِ عُمَرَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ تَوَضَّأَ وَمَسَحَ بِيَدَيْهِ عَلَى عُنُقِهِ وُقِيَ الْغُلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَقَالَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى هٰذَا حَدِيثٌ صَحِيحٌ

یعنی ابونعیم از عبداللہ بن عمر سند می آرد کہ ہر آئینہ نبی علیہ السلام فرمود کہ ہر کہ وضو کرد و بہر دو دست خود مسح گردن خود نمود بروز قیامت از طوق آتشین دوزخ محفوظ گردد و ابونعیم گفت انشاء اللہ تعالی این حدیث صحیح ست وَهُوَ فِيْ كُتُبِ اَئِمَّةِ الْعِتْرَةِ فِيْ اَمَالِيْ اَحْمَدَ بْنِ عِيْسٰى وَشَرْحِ التَّجْرِيْدِ بِاِسْنَادٍ مُتَّصِلٍ بِالنَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلٰكِنْ فِيْهِ الْحُسَيْنُ بْنُ عُلْوَانَ عَنْ اَبِيْ خَالِدٍ نِ الْوَاسِطِيِّ بِلَفْظِ مَنْ تَوَضَّأَ وَمَسَحَ سَالِفَتَيْهِ وَقَفَاهُ اَمِنَ مِنَ الْغُلِّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَكَذَا رَوَاهُ فِيْ اُصُوْلِ الْاَحْكَامِ وَالشِّفَاءِ یعنی این حدیث در کتب ائمهٔ عترت وارد ست بدین الفاظ ہر کہ وضو کرد و مسح نمود ہر دو کنارهٔ گردن خود و گردن خود را امن یافت از طوق روز قیامت وَرَوَاهُ فِي التَّجْرِيْدِ عَنْ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ مِنْ طَرِيْقِ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَنَفِيَّةِ فِيْ حَدِيْثٍ طَوِيْلٍ وَفِيْهِ اَنَّهُ لَمَّا مَسَحَ رَاْسَهُ مَسَحَ عُنُقَهُ وَقَالَ لَهُ بَعْدَ فَرَاغِهِ مِنَ الطُّهُوْرِ اِفْعَلْ كَفِعَالِيْ هٰذَا یعنی در تجرید از حضرت علی سند می آرد کہ وی رضی اللہ تعالی عنہ وقتیکہ مسح سر خود نمود گردن خود را نیز مسح ساخت و بعد از فراغ از وضو خود او را فرمود کہ مثل این وضوی من وضو میساز. تا اینجا تمام گشت قول قاضی شوکانی در دلائل مسح عنق بعد ازین متوجہ شد بطرف جواب امام نووی رحمہ اللہ در انکار وی از مسح گردن فَقَالَ - وَبِجَمِيْعِ هٰذَا تَعْلَمُ اَنَّ قَوْلَ النَّوَوِيِّ مَسْحُ الرَّقَبَةِ بِدْعَةٌ وَاَنَّ حَدِيْثَهُ مَوْضُوْعٌ - مُجَازَفَةٌ - وَاَعْجَبُ مِنْ هٰذَا قَوْلُهُ وَلَمْ يَذْكُرْهُ الشَّافِعِيُّ وَلَا جُمْهُوْرُ الْاَصْحَابِ وَاِنَّمَا قَالَهُ ابْنُ الْقَاصِّ وَطَائِفَةٌ يَسِيْرَةٌ - فَاِنَّهُ قَالَ الرُّوْيَانِيُّ مِنْ اَصْحَابِ الشَّافِعِيِّ فِيْ كِتَابِهِ الْمَعْرُوْفِ بِالْبَحْرِ مَا لَفْظُهُ قَالَ اَصْحَابُنَا هُوَ سُنَّةٌ - وَتَعَقَّبَ النَّوَوِيَّ اَيْضًا ابْنُ الرِّفْعَةِ بِاَنَّ الْبَغَوِيَّ وَهُوَ مِنْ اَئِمَّةِ الْحَدِيْثِ قَدْ قَالَ بِاسْتِحْبَابِهِ - قَالَ وَلَا مَاْخَذَ لِاسْتِحْبَابِهِ اِلَّا خَبَرًا وَّ اَثَرًا لِاَنَّ هٰذَا لَا مَجَالَ لِلْقِيَاسِ فِيْهِ صاحب نیل الاوطار میگوید کہ - از بیان این ہمہ اقوال مذکورهٔ بالا معلوم گشت کہ آنچہ امام نووی مسح رقبہ را بدعت گفتہ و حدیثش را موضوع قرار داده از روی تخمین و انداز گفتہ (یعنی از جہت تحقیق نیست) و عجب تر ازین دیگر قول وی ست کہ گفتہ کہ ذکر مسح رقبہ امام شافعی نکرده و نہ جمہور اصحاب او جز این نیست کہ ابن قاص و قدری مردم ذکرش نموده حالانکہ ...

جواب از انکار نووی از مسح گردن

رویانی رح از اصحاب امام شافعی رح در کتاب خود که بحر ست بدین الفاظ آورده که اصحاب ما گفته که مسح گردن سنت ست و همچنین در پی امام نووی درین مسئله ابن الرفعه افتاده بدینطور که بغوی صاحب تفسیر معالم التنزیل و مصابیح و دیگر کتب که از پیشوایان حدیث ست هر آئینه باستحباب این قائل گشته و گفته که وجه استحباب آن نیست مگر اینکه باشد خبر یا اثر چرا که این مسئله از ان قبیل ست که قیاس کسی را دران مجالی نیست مگر اینکه نقل آن از ان حضرت صلی الله علیه وسلم شده باشد قَالَ الْحَافِظُ وَلَعَلَّ مُسْتَنَدَ الْبَغَوِيِّ فِي اسْتِحْبَابِ مَسْحِ الْقَفَا مَا رَوَاهُ أَحْمَدُ وَأَبُو دَاوُدَ وَذَكَرَ حَدِيثَ الْبَابِ وَنَسَبَ حَدِيثَ الْبَابِ ابْنُ سَيِّدِ النَّاسِ فِي شَرْحِ التِّرْمِذِيِّ إِلَى الْبَيْهَقِيِّ أَيْضًا - قَالَ وَفِيهِ زِيَادَةٌ حَسَنَةٌ وَهِيَ مَسْحُ الْعُنُقِ - فَانْظُرْ كَيْفَ صَرَّحَ هٰذَا الْحَافِظُ بِأَنَّ هٰذِهِ الزِّيَادَةَ الْمُتَضَمِّنَةَ لِمَسْحِ الْعُنُقِ حَسَنَةٌ - ثُمَّ قَالَ قَالَ الْمَقْدِسِيُّ وَلَيْثٌ مُتَكَلَّمٌ فِيهِ - وَأَجَابَ عَنْ ذٰلِكَ بِأَنَّ مُسْلِمًا قَدْ أَخْرَجَ لَهُ - یعنی حافظ (شاید که ابن حجر عسقلانی مراد داشته باشد) فرمود شاید که دلیل امام بغوی در استحباب مسح گردن آن باشد که امام احمد و ابو داؤد روایتش کرده و حدیث اول این باب را (یعنی عن لیث عن طلحة الحدیث) ذکر کرده - و ابن سید الناس در شرح ترمذی گفته که این حدیث را بیهقی نیز روایت کرده بعد گفت که درین حدیث زیادتِ حسنه است و آن مسح گردنست گفت شوکانی نظر کن که چگونه تصریح کرد این حافظ باینکه این زیادت متضمنه مسح گردن را نیک ست بعد گفت این حافظ که مقدسی گفته که لیث راوی این حدیث ضعیف ست - باز جوابش میدهد که هر آئینه لیث یکی از راویان امام مسلم ست وَاخْتَلَفَ الْقَائِلُونَ بِاسْتِحْبَابِ مَسْحِ الرَّقَبَةِ هَلْ تُمْسَحُ بِبَقِيَّةِ مَاءِ الرَّأْسِ أَوْ بِمَاءٍ جَدِيدٍ فَقَالَ الْهَادِي وَالْقَاسِمُ تُمْسَحُ بِبَقِيَّةِ مَاءِ الرَّأْسِ وَقَالَ الْمُؤَيَّدُ بِاللهِ وَالْمَنْصُورُ بِاللهِ وَنَسَبَهُ فِي الْبَحْرِ إِلَى الْفَرِيقَيْنِ إِنَّهَا تُمْسَحُ بِمَاءٍ جَدِيدٍ انتهى قول صاحب نیل الاوطار یعنی آنانکه قائل اند بجواز مسح گردن مختلف اند درینکه آیا این مسح بآب باقی ماندهٔ سر کرده شود یا بآب نو - پس هادی و قاسم گفته که بباقی ماندهٔ آب سر این مسح کرده شود و مؤید بالله و منصور بالله گفته و در بحر بنسبت این قول بطرف هر دو فریق کرده و آن اینکه این مسح بآب نو کرده شود انچه از تحقیق قاضی شوکانی درین مسئله بود انیست که گذشت نبذی تحقیق دیگر نیز باید شنید در رساله

فائده در بیان ضعف استحباب مسح گردن

فائده [illegible]

تحقیق مسح الرقبه می آرد که ابن السکن از عمرو بن کعب می آرد قَالَ رَأَیْتُ رَسُوْلَ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ تَوَضَّأَ فَمَسَحَ لِحْیَتَہٗ وَقَفَاہُ یعنی گفت که دیدم آنحضرت علیہ السلام را که وضو کرد پس مسح فرمود بر محاسن مبارک خود و گردن خود انتہی و نقل کرده ابن ہمام رح از حدیث وائل در صفت وضوی آنحضرت علیہ السلام ثُمَّ مَسَحَ عَلٰی رَأْسِہٖ ثَلَاثًا وَظَاھِرِ اُذُنَیْہِ ثَلَاثًا وَظَاھِرِ رَقَبَتِہٖ وَاَظُنُّہٗ قَالَ ظَاھِرِ لِحْیَتِہٖ ثُمَّ غَسَلَ قَدَمَہُ الْیُمْنٰی الحدیث رواہ الترمذی ثم قَالَ ابْنُ الْھُمَامِ فِیْہِ دَلِیْلٌ عَلٰی اَنَّ مَسْحَ الرَّقَبَۃِ اَدَبٌ یعنی پس آنحضرت علیہ السلام سه بار بر سر مبارک خود مسح کرد و بر پشت گوش سه بار و بالای گردن مبارک خود و گمان میبرم که گفت بالای محاسن مبارک خود تا آخر تا آنکه گفت ابن ہمام رح که درین حدیث دلیل ست برینکه مسح گردن مستحب ست انتہی **و ملا علی قاری** در رسالۂ المصنوع فی معرفۃ الموضوع گفته رُوِیَ مَرْفُوْعًا فِیْ مُسْنَدِ الْفِرْدَوْسِ مِنْ حَدِیْثِ ابْنِ عُمَرَ لٰکِنَّ سَنَدَہٗ ضَعِیْفٌ وَالضَّعِیْفُ یُعْمَلُ بِہٖ فِیْ فَضَائِلِ الْاَعْمَالِ اِتِّفَاقًا وَلِذَا قَالَ اَئِمَّتُنَا اَنَّہٗ مُسْتَحَبٌّ اَوْ سُنَّۃٌ انتہی **و امام نووی** در اربعین گفته اِتَّفَقَ الْعُلَمَاءُ عَلٰی جَوَازِ الْعَمَلِ بِالْحَدِیْثِ الضَّعِیْفِ فِیْ فَضَائِلِ الْاَعْمَالِ انتہی **و علامه ابن حجر مکی** در فتح المبین شرح اربعین گفته لِاَنَّہٗ اِنْ کَانَ صَحِیْحًا فِیْ نَفْسِ الْاَمْرِ فَقَدْ اُعْطِیَ حَقَّہٗ وَاِلَّا لَمْ یَتَرَتَّبْ عَلَی الْعَمَلِ بِہٖ مَفْسَدَۃُ تَحْلِیْلٍ وَتَحْرِیْمٍ وَلَا ضِیَاعُ حَقٍّ لِلْغَیْرِ انتہی **و ملا جلال دوانی** در انموذج العلوم گفته اِذَا وُجِدَ حَدِیْثٌ ضَعِیْفٌ فِیْ فَضِیْلَۃِ عَمَلٍ مِّنَ الْاَعْمَالِ وَلَمْ یَکُنْ ھٰذَا الْعَمَلُ مِمَّا یَحْتَمِلُ الْحُرْمَۃَ وَالْکَرَاھَۃَ فَاِنَّہٗ یَجُوْزُ الْعَمَلُ بِہٖ وَیُسْتَحَبُّ لِاَنَّہٗ مَامُوْنُ الْخَطَرِ مَرْجُوُّ النَّفْعِ اِذْ ھُوَ دَائِرٌ بَیْنَ الْاِبَاحَۃِ وَالْاِسْتِحْبَابِ فَالْاِحْتِیَاطُ الْعَمَلُ بِہٖ رَجَاءَ الثَّوَابِ انتہی یعنی وقتیکه حدیثی ضعیف در بہتری کاری از کارها یافته گردد و آن کار از ان قسم نباشد که احتمال حرمت و کراہت داشته باشد پس ہر آئینه جائز ست عمل بآن بلکه عمل بران مستحب ست چراکه از خوف ہر چیز محفوظ ست و امید نفع دران موجود چراکه ترک آن ضرور نیست و در کردن آن امید ثواب ست پس احتیاط درین ست که بران حدیث عمل کرده شود از جہت امید ثواب **و ابن الہمام** در فتح القدیر آورده وَالْاِسْتِحْبَابُ یَثْبُتُ بِالْحَدِیْثِ الضَّعِیْفِ غَیْرِ الْمَوْضُوْعِ **و شیخ دہلوی** رح در رسالۂ اصول حدیث گفته

وَالْحَدِيْثُ الضَّعِيْفُ الَّذِيْ يَبْلُغُ بِتَعَدُّدِ الطُّرُقِ مَرْتَبَةَ الْحَسَنِ لِغَيْرِهٖ اَيْضًا مُجْتَمَعٌ
(يَعْنِيْ لِلْعَمَلِ عَلَيْهِ بَيْنَ الْعُلَمَاءِ مِثْلُ الْحَسَنِ اِلٰى اٰخِرِهٖ) وَمَا اشْتَهَرَ اَنَّ الْحَدِيْثَ الضَّعِيْفَ
مُعْتَبَرٌ فِيْ فَضَائِلِ الْاَعْمَالِ لَا فِيْ غَيْرِهَا الْمُرَادُ مُفْرَدَاتُهٗ لَا مَجْمُوْعُهَا لِاَنَّهٗ دَاخِلٌ
فِي الْحَسَنِ لَا فِي الضَّعِيْفِ صَرَّحَ بِهِ الْاَئِمَّةُ انتہے بقدر الحاجۃ بنابرین احادیث
مسح رقبہ اگرچہ ضعیف اند مگر طرقش متعدد ست پس در مرتبۂ حسن لغیرہ میرسند فافہم و در بعضی روایات
حدیث مسح عنق موقوف ست بر صحابی و مرفوع تا رسول اللہ نیست لہذا علامہ عینی در بنایہ شرح ہدایہ
می آرد هٰذَا[مبتدا ۱۲] وَاِنْ كَانَ مَوْقُوْفًا[خبر ۱۲] لٰكِنَّ لَهٗ حُكْمَ الرَّفْعِ لِاَنَّهٗ لَا مَجَالَ لِلرَّاْيِ فِيْهِ انتہے درین مقام
در تحفۃ الکملہ می آرد کہ ترجمہ اش این ست - این حدیث اگرچہ موقوف ست در حقیقت لکن مرفوع ست
حکما چنانچہ تصریح نمودہ برین ابن صلاح و ابن عبد البر و عراقی و نووی و غیرہم از ائمۂ حدیث در بحث
قول صحابی - و آنچہ مشہور ست کہ قول صحابی حجت نیست با وجودیکہ مختلف فیہ است میان ائمۂ دین
مختص ست با آن قول صحابی[موصول با صلہ مبتدا ۱۲] کہ اجتہاد را دران گنجایشی و مدخلی باشد و بعقل معلوم میگردد اما آن
قول وی[خبر ست موصول را ۱۲] کہ عقل را دران دخلی نباشد حجت میشود چراکہ آن قول حکما مرفوع ست انتہیٰ **وانچہ**
مجد الدین فیروزآبادی شیرازی صاحب قاموس در سفر السعادۃ در صفت وضوی رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم گفتہ کہ - در مسح گردن حدیثی ثابت نشدہ - ہرچند کہ از ظاہر این چنان
مستفاد میشود کہ درین بارہ اصلا حدیثی ثابت نشدہ نہ صحیح و نہ ضعیف مگر چنین نیست بلکہ مراد وے
باین انکار از حدیث صحیح ست بدلیل قول دیگر وی در خاتمہ کہ - در باب تخلیل لحیہ و مسح از نین
و رقبہ حدیثی صحیح نشدہ انتہیٰ **فائدہ** صاحب تحفۃ الطلبہ میفرماید کہ حاصلش بطریق اختصار اینکہ
مختلف اند علما در مسح رقبہ بر سہ اقوال **یکی** اینکہ این بدعت ست (چنانچہ از امام نووی گذشت)
و این قول ہیچ چیز نیست چراکہ بعد از ثبوت آن بحدیث اگرچہ ضعیف الاسناد ست بدعت بودن
آنرا معنے نیست نَعَمْ مَسْحُ الْحُلْقُوْمِ بِدْعَةٌ بِالْاِتِّفَاقِ لِعَدَمِ ثُبُوْتِ ذٰلِكَ دوم اینکہ
این سنت ست كَمَا ذَهَبَ اِلَيْهِ اَكْثَرُ الْمَشَائِخِ و این نیز چندان قوی نیست چراکہ مدار سنیت
بر ثبوت استمرار ست و اذ لیس فلیس سوم اینکہ مستحب ست كَمَا ذَهَبَ اِلَيْهِ اَكْثَرُ اَصْحَابِنَا
الْمُتَاَخِّرِيْنَ و این ست مذہب منصور چراکہ ثبوت آن از صاحب شرع احیانا ست و این ست مدار استحباب

احادیث مسح رقبہ بمرتبۂ حسن لغیرہ میرسند

مسح گردن از قول صحابی ثابت است کہ در حکم مرفوع است

مسح حلقوم بدعت است بالاتفاق

این ست انچه از تحقیق درین مسئلہ نزدیک ما بود وَاَمّا التَّحْقِيْقُ اَصْلِ الْحَال ۞ فَهُوَ عِنْدَ اللّٰهِ الْمُتَعَال ۞ اَللّٰهُمَّ اَرِنَا الْحَقَّ حَقًّا وَّ ارْزُقْنَا اتِّبَاعَهٗ ۞ وَاَرِنَا الْبَاطِلَ بَاطِلًا وَّارْزُقْنَا اجْتِنَابَهٗ ۞ اٰمِيْنَ يَا رَبَّ الْعٰلَمِيْنَ

مسئلۂ پنجم در تحقیق سبحہ داشتن با خود براے ذکر

سوال چہ میفرمایند علمای شرع مبین و فضلای ورع متین اندرین مسئلہ کہ شخصے مسمّی بہ زید از فرقۂ نجدیہ وزمرۂ وہابیہ ہمہ صلحای زمانہ را مبتدع و مخترع می نامد و می گوید کہ اینہمہ کہ در ظاہر بصورت مشایخ کبار اند و نیز دیگر عوام کہ خود را با شعار و وقار و در شریعت تابع اسلاف نامدار میدانند ہمہ از جہت داشتن تسبیح در دست برای ذکر حق صاحب بدعت و ضلالت اند کہ تسبیح داشتن در شرع بدعت و حرام ست چرا کہ در زمانۂ ثلاثہ وجود آن نبود و ہر فعل کہ چنین باشد بدعت ست کیونکہ بدعت کل وہ چیز ہی جو کہ بعد زمانۂ ثلاثہ کیجاوے ثواب جانکر اور اُسکے اصل شرع مین نہ پائی جاوے - یعنی بدعت ہر آن چیز ست کہ بعد از منۂ ثلاثہ شدہ باشد و بامید ثواب کردہ شود و اصلِ آن در شرع نباشد و نیز مارا از داشتنِ تسبیح سخت منع مینماید - پس چونکہ ما عامۂ مسلمانان را بطور توارث از آبا و اجداد مسابین خود و نیز از مشایخ عظام و صوفیۂ کرام برای شمار اوراد خوانی خود ہدایت تسبیح داشتن با خود گشتہ اگر فی الواقع ہمچنان باشد کہ زید ما عوام بیچارگان را میگوید پس ما نیز ازین بدعت توبہ نمائیم و موافق قول زید آبای سابقین و مشایخ سلف صالحین خود را نیز گمراہ دانیم ورنہ وجہ ثبوت آن از کتب معتبرہ بحوالۂ کتاب تحریر فرمایند کہ از اعتراض زید موصوف رہائی یابیم و بکار خود مشغول شویم بَيِّنُوْا لِلّٰهِ تُوْجَرُوْا عِنْدَ اللّٰهِ

الجواب انقلاب روزگار از حد بالا گی گذشت	بر مکان شیر غران خوک صحرائی نشست

اولاً باید دانست کہ زید انچہ از تعریف بدعت پیش کردہ خالی از بحث و نظر نیست چہ این تعریف مشتمل ست بر چند قیود **اول** بوجود شی بعد ازمنۂ ثلاثہ - **دوم** در کردن آن شی لحاظِ ثواب داشتن ضرور ست **سوم** عدم وجود آن در شرع - و در تعریف شی اگر قیدی لغو و مستدرک باشد آن تعریف عند المحققین نادرست و ناجائز باشد - پس میگویم کہ از قید اول (یعنی وجود شی بعد از ازمنۂ ثلاثہ) لازم می آید کہ خروج فرقۂ خوارج کہ در زمانۂ علی کرم اللّٰہ وجہہ خارج گشتہ اند چنانچہ در کتب عقائد و غیرہ مصرح ست بدعت نباشد انتہی و حالانکہ مذہب خارجی بالاتفاق بدعت ست و ایشان بدعتی اند پس معلوم شد کہ قید اول لغو و باطل ست **و نیز** از ہمین قید لازم می آید کہ تصنیف و تالیف کتب بزبان اردو باطل گردد

باب ششم مسئلۂ پنجم در تحقیق تسبیح داشتن برای ذکر

جواب بوجوه جواز آن

و همچنین وعظ و پند و نصائح و ترجمهٔ قرآن و حدیث بدین زبان باطل باشد چراکه تصنیف و تذکیر موصوف در زمانهٔ ثلاثه یافته نگشته چراکه در ازمنهٔ متبرکهٔ ثلاثه خود وجود زبان اردو نبود که بعد از ان بوجود آمده پس تصانیف و غیره درین زبان چه معنی دارد - و این همه امور مذکوره بامید ثواب کرده میشوند - و اصل آن یعنی در اردو و تصنیف و غیره در شرع ثابت نیست - پس میباید که بموجب این تعریف اینهمه امور بدعت باشند و مرتکب آن مستحق نار باشد - پس ازین قاعدهٔ ایشان بر ایشان لازم می آید که اکثر وهابیان هند - دوزخیان اند **سوال** اگر گفته شود که مطلق وعظ و تصنیف در ازمنهٔ ثلاثه موجود بود و اصل آن در شرع نیز ثابت ست - و مقید و مطلق میباشد پس ثبوت این تصانیف و دیگر امور واضح ست **جواب** گوییم که بهمین طور جواب مسئلهٔ متنازع فیها نیز تصور باید نمود که مطلق شمردن تسبیحات و غیره با نارجل و نوی و حصی در جمیع ازمنهٔ ثلاثه بلکه وجود تسبیح در زمانهٔ تابعین حسن بصری رح موجود بود - و شمار مقید به تسبیحهای کذائی فرد آن مطلق ست **و نیز** درین مقام بر تو مخفی نماند که انچه بعضی مردم در خطبهای جمعه و عیدین از وعظ و نصیحت بزبان فارسی و هندی و افغانی مثلاً منع می نمایند که این اشعار نصیحت آمیز خواندن بدعت ست که در زمانهٔ رسول الله صلی الله علیه وسلم بجز از الفاظ عربی در خطبه گاهی لفظی دیگر خوانده نشده محض غلط فهمی ایشانست چه در خطبه از نصیحت مسلمین حاضرین لابدی ست چه غرض اصلی از خطبه تحمید و تصلیه و اقرار شهادتین و نصائح مسلمین و شنوانیدن احکام ست مر ایشانرا پس بهر زبانیکه آن مردم اصطلاح میدارند بر نصائح و احکام ایشانرا واقف گردانیدن ضروری ست چنانچه حق تعالی فرموده است وَمَآ اَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُوْلٍ اِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهٖ و هیچ گونه بدعت را دران مجالی نیست چه اثبات این هر همه امور در ازمنهٔ ثلاثه ثابت ست چنانچه در کتب مصرح ست **و انچه** از توهم بدعت بودن اشعار خوانی را پیش میکنند نیز جهل ایشان ست که انچه در شرع منع از شعر خوانی آمده مطلق نیست که آن خود از آنحضرت علیه السلام و نیز از بعضی خلفای راشدین و دیگر صحابه رضوان الله علیهم اجمعین ثابت ست بلکه منع از ان اشعار خوانی آمده که از بیهودگی پر و بطور عاشقانه باشند چنانچه بر واقفان علم حدیث و دیوان و قلائع صحابه پوشیده نیست **فی الجمله** از تعریف مذکور بطلان و بدعت بودن بعضی امور که بالاتفاق جائز ست لازم می آید و جائز بودن بعضی امور دیگر که بالاتفاق حرام و بدعت ست

بیان جواز خواندن ابیات فارسی و غیره نصیحت آمیز ... جمعه و عیدین

لازم می آید پس ازین تقریر بخوبی معلوم شد که تعریف بدعت نه آنست که زید بیان کرده بلکه
تعریف مستقیم بدعت آنست که علمای محققین در کتب خود آورده و آن اینکه بدعت عبارتست (تعریف بدعت)
از اعتقاد داشتن امریکه خلاف باشد از انچه ثبوت آن از آنحضرت علیه السلام و صحابهٔ کرام معروف
و مشهور باشد و این اعتقاد بسبب نوعی از شبهه و تاویل باشد نه بطریق انکار و جحود - چه اعتقاد
داشتن خلاف امریکه از آنحضرت علیه السلام ثابت باشد بطریق انکار نه بطریق شبهه و تاویل
کفرست چنانچه در در المختار که کتابی از کتب مشهورهٔ فقه ست می آرد اِعْتِقَادُ اَمْرٍ عَلٰی خِلَافِ
مَا عُرِفَ عَنْ رَّسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ بِنَوْعِ شُبْهَةٍ وَّتَاوِيْلٍ لَا بِطَرِيْقِ
اِنْكَارٍ وَّجُحُوْدٍ فَاِنَّهٗ كُفْرٌ انتهی و همچنین شیخ عبدالحق دهلوی رح در رسالهٔ اصول حدیث متصلهٔ
مشکوة می آرد اَلْبِدْعَةُ فَالْمُرَادُ بِهٖ اِعْتِقَادُ اَمْرٍ مُّحْدَثٍ عَلٰی خِلَافِ مَا عُرِفَ فِی الدِّيْنِ
وَمَا جَاءَ مِنْ رَّسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ وَاَصْحَابِهٖ بِنَوْعِ شُبْهَةٍ وَّتَاوِيْلٍ
لَا بِطَرِيْقِ جُحُوْدٍ وَّاِنْكَارٍ فَاِنَّ ذٰلِكَ كُفْرٌ انتهی و همچنین در شرح شرح نخبة الفکر که کتابی معتبرست
در اصول حدیث و نیز در دیگر کتب معتبره نوشته مَنْ شَاءَ الْاِطِّلَاعَ عَلَيْهِ فَلْيَرْجِعْ اِلَيْهِ
پس می باید دید که تعریف بدعت مقید بقید از منهٔ ثلاثه عند المحققین نیست و چگونه مقید بآن گردد
که ورود مفاسد عظیمه بآن بکسی پوشیده نیست چونکه تعریف بدعت باین طور متعین گشت که بدعت اعتقاد
داشتن ست خلاف امریکه معروف و مشهور باشد از آنحضرت علیه السلام و صحابهٔ کرام بسبب نوعی از
شبهه و تاویل مثل مسح رجلین در وضو چنانکه مذهب امامیه یعنی روافض ست چراکه امر معروف درین
باب از آنحضرت علیه السلام و صحابهٔ کرام رض غسل رجلین ست مگر فرقهٔ شیعه تاویل در نص میکنند و آن
اینکه انچه در بعضی از قراءات وَاَرْجُلِكُمْ مجرور بجر جوار آمده میگویند که این جر از جهت عطف
اَرْجُلِكُمْ بر قول بِرُءُوْسِكُمْ آمده نه از جهت قرب جوار و بسبب این تاویل در غلطی فتاده اند
پس لا محاله ازین تعریف صاف معلوم گشت که اتخاذ سبحه و مسنونه در خطبها شنوانیدن نصائح
واحکام بموافق اصطلاح قوم بهر زبانیکه باشد اگرچه عربی نباشد جائزست و گاهی بدعت سیئه نیست
وثانیاً نیز باید دانست که لفظ تسبیح در عربی بچند معنی آمده چنانچه در نزهة الفکر آورده (معنی تسبیح)
اَلتَّسْبِيْحُ التَّقْدِيْسُ وَالتَّنْزِيْهُ وَيَكُوْنُ بِمَعْنَى الذِّكْرِ وَالصَّلٰوةِ وَالسُّبْحَةُ خَرَزَاتٌ

مُنَظَّمَةٌ مَنْظُومَةٌ يُسَبَّحُ بِهَا وَجَمْعُهَا سُبَحٌ مِثْلُ غُرْفَةٍ وَغُرَفٍ ۔ ودر عرف وبلاد ما آنرا گویند که در عربی بنام سُبحه موسوم ست چنانچه امام نووی در تهذیب الاسما آورده اَلسُّبْحَةُ بضم سین و سکون باء خرزات منظومه است یعنی مهره های سلک کشیده است که تسبیح بآن کرده میشود معروفست و عادت کرده است بآن اهل خیر یعنی صلحای امت مرجومه مشتق ست از تسبیح انتهی ترجمه پس این نام از قبیل تسمیه آله است باسم ذی الآله چونکه این هردو امر دانستی مع قول امام نووی رح لا کما زعم المکمل المخنث پس در بیان جواز آن باید شنید در رساله نزهة الفکر فی سبحة الذکر آورده اَخْرَجَ التِّرْمِذِيُّ مِنْ طَرِيقِ هَاشِمٍ عَنْ كِنَانَةَ مَوْلَى صَفِيَّةَ رضی الله عنها قَالَتْ دَخَلَ عَلَيَّ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَبَيْنَ يَدَيَّ أَرْبَعَةُ آلَافِ نَوَاةٍ أُسَبِّحُ بِهَا قَالَ سَبَّحْتِ بِهٰذِهِ أَلَا أُعَلِّمُكِ بِأَكْثَرَ مِمَّا سَبَّحْتِ بِهِ فَقُلْتُ بَلَى قَالَ قُولِي سُبْحَانَ اللّٰهِ عَدَدَ خَلْقِهِ یعنی صفیه گفت رض که تشریف در آورد بخانه من آنحضرت علیه السلام و در پیش من چهار هزار استخوان خرما بود که تسبیح بران میخواندم فرمود هر آئینه تسبیح گفتی باین آیا نیاموزم ترا زیاده تر از انچه تسبیح بران خواندی گفتم بلی بیاموز بفرمودند که بگو پاکی ست خدا را بشمار مخلوق او انتهی۔ واین حدیث را منذری و جزری نیز ذکر نموده و گفته که ترمذی و حاکم هردو این را روایت کرده و سیوطی گفته که طبرانی نیز ذکر این حدیث کرده و نیز ابوداؤد در سنن خود در کتاب النکاح در باب مکروه بودن مرد را از ذکر حال جماع با زن خود آورده عَنْ أَبِي نَضْرَةَ حَدَّثَنِي شَيْخٌ مِنْ طُفَاوَةَ قَالَ تَثَوَّيْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ بِالْمَدِينَةِ فَلَمْ أَرَ رَجُلًا مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَشَدَّ تَشْمِيرًا وَلَا أَقْوَمَ عَلَى ضَيْفٍ مِنْهُ فَبَيْنَمَا أَنَا عِنْدَهُ يَوْمًا وَهُوَ عَلَى سَرِيرٍ لَهُ مَعَهُ كِيسٌ فِيهِ حَصًى أَوْ نَوًى وَأَسْفَلَ مِنْهُ جَارِيَةٌ لَهُ سَوْدَاءُ وَهُوَ يُسَبِّحُ بِهَا حَتَّى إِذَا أَنْفَدَ مَا فِي الْكِيسِ أَلْقَاهُ إِلَيْهَا فَجَمَعَتْهُ فَأَعَادَتْهُ فِي الْكِيسِ فَرَفَعَتْهُ إِلَيْهِ فَقَالَ أَلَا أُحَدِّثُكَ عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ الحدیث یعنی شیخ طفاوه گفت مهمان شدم من ابوهریره را در مدینه پس کسی را از اصحاب آنحضرت علیه السلام زیاده تر ساعی و مهمان نواز تر از وی ندیدم پس اتفاقا روزی من نزد او بودم و وی رض بر سریر خود بود و با وی کیسه بود که در ان سنگریزه یا بود یا تخم خرما و نیز پیر کنیز وی از حبش بود و ابوهریره رض تسبیح بآن سنگریزه میخواند تا آنکه

تمام گشت انچہ در کیسہ بود و آن کیسہ را بطرف آن کنیز انداخت پس آن کنیز آنرا جمع کردہ در کیسہ پر کردہ باز بہ ابو ہریرہ داد پس مرا گفت آیا بیان نکنم ترا حدیثی از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تا آخر انتہی درین مقام صاحب آن رسالہ از رسالہ جلال الدین سیوطی کہ بنام المنحہ فی السبحہ موسوم ست آثار دیگر می آرد تفصیلش در انجاست اختصارش اینکہ امام احمد رح در زہد از مادر یونس می آرد کہ یکی از اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہمسایہ ما بود و میبود کہ تسبیح بسنگریزہا میخواند **و نیز** ابن سعد از حکیم می آرد کہ سعد بن ابی وقاص رض تسبیح بہ حصی میخواند **و نیز** ابن ابی شیبہ در مصنف خود از مولائے سعد می آرد کہ كَانَ لِاَبِی الدَّرْدَاءِ نَوًى مِّنَ الْعَجْوَةِ فِی كِیْسٍ اَلْحَدِیْثَ یعنی مر ابی الدرداء رض را تخمہای قسمی از خرما در خریطہ میبود پس بعد از نماز فجر بیرون میکشید آنرا و تسبیح بران میکرد تا آنکہ تمام گشتی انتہی **و نیز** ابن سعد از ابی ہریرہ می آرد اَنَّهٗ كَانَ یُسَبِّحُ بِالنَّوٰی الْمُجَزَّعِ یَعْنِی الَّذِی حُكَّ بَعْضُهٗ بَعْضًا حَتّٰی اَبْیَضَّ شَیْءٌ مِّنْهُ وَتُرِكَ الْبَاقِی عَلٰی لَوْنِهٖ وَكُلُّ مَا فِیْهِ سَوَادٌ وَّبَیَاضٌ فَهُوَ مُجَزَّعٌ یعنی چونکہ ابو ہریرہ رض تخم خرما بکثرت تسبیح میخواند از جہت سائیدن آن بیکدیگر بعضی سفید و بعضی بر رنگ سیاہ اصلی خود باقی ماندہ و این قسم چیز سائیدہ را مجزع میگویند **و نیز** ابن ابی شیبہ از ابی سعید خدری رض می آرد کہ وی رض تسبیح بہ حصی میکرد **و نیز** بغوی و ابن عساکر از ابی صفیہ مولائے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم می آرد کہ برای او نطع (کہ نام طرفی باشد) نہادہ میشد کہ دران سنگریزہا میبود پس تسبیح بآن میکرد تا نیم روز پس برخاستی پس وقتیکہ نماز را گذاردی پس تا شام بآنہا تسبیح میخواندی انتہی **اینقدر** اخبار و آثار بآواز بلند ندا میکنند کہ ہر آئینہ شمردن تسبیح با نامل و تخم خرما و حصی و امثال آن امر مندوب و مستحب ست و بتحقیق آنحضرت علیہ السلام بطرف این ترغیب فرمودہ و صحابہ رض کہ نجوم الاہتدا بودند این را اختیار نمودند پس ہر کہ حکم کراہت و یا بدعت بران میکند قول وی ہم بروی مردود ست و لائق اعتمادی و اعتباری نیست۔ **و** معلوم ست کہ فرقی نیست درمیان شمردن تسبیحات بہ نوی و حصی و قتیکہ پراگندہ باشند و درمیان آنکہ خواندہ شود بران وقتیکہ برشتہ کشیدہ باشند پس ہرگاہ کہ جواز شمردن تسبیحات بہ نوای پراگندہ از بیان سابق واضح گشت پس لامحالہ جواز اتخاذ سبحہ نیز ثابت گردید انتہی کلام تلک الرسالۃ ولہذا در در المختار می آرد لَا بَاْسَ بِاتِّخَاذِ الْمِسْبَحَةِ لِغَیْرِ رِیَاءٍ كَمَا بُسِطَ فِی الْبَحْرِ و درین مقام در رد المحتار

حاشیهٔ در المختار می نگارد و دَلِیْلُ الْجَوَازِ مَا رَوَاهُ اَبُوْدَاؤدَ وَالتِّرْمِذِیُّ وَابْنُ حِبَّانَ وَالْحَاکِمُ وَقَالَ صَحِیْحُ الْاِسْنَادِ عَنْ سَعْدِ بْنِ اَبِیْ وَقَّاصٍ اَنَّهٗ دَخَلَ مَعَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ عَلٰى امْرَاَةٍ وَبَيْنَ يَدَيْهَا نَوًى اَوْ حَصًى تُسَبِّحُ بِهٖ فَقَالَ اُخْبِرُكِ بِمَا هُوَ اَيْسَرُ عَلَيْكِ مِنْ هٰذَا اَوْ اَفْضَلُ فَقَالَ سُبْحَانَ اللّٰهِ عَدَدَ مَا خَلَقَ فِي السَّمَاءِ وَسُبْحَانَ اللّٰهِ عَدَدَ مَا خَلَقَ فِي الْاَرْضِ وَسُبْحَانَ اللّٰهِ عَدَدَ مَا خَلَقَ بَيْنَ ذٰلِكَ وَسُبْحَانَ اللّٰهِ عَدَدَ مَا هُوَ خَالِقٌ - وَاللّٰهُ اَكْبَرُ مِثْلُ ذٰلِكَ ÷ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ مِثْلُ ذٰلِكَ - وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ مِثْلُ ذٰلِكَ فَلَمْ يَنْهَهَا عَنْ ذٰلِكَ وَاِنَّمَا اَرْشَدَهَا اِلٰى مَا هُوَ اَيْسَرُ وَاَفْضَلُ وَلَوْ كَانَ مَكْرُوْهًا لَبَيَّنَ لَهَا ذٰلِكَ - وَلَا تَزِيْدُ السُّبْحَةُ عَلٰى مَضْمُوْنِ هٰذَا الْحَدِيْثِ اِلَّا بِضَمِّ النَّوٰى فِيْ خَيْطٍ وَمِثْلُ ذٰلِكَ لَا يَظْهَرُ تَاْثِيْرُهٗ فِي الْمَنْعِ فَلَا جَرَمَ اِنْ نُقِلَ اتِّخَاذُهَا وَالْعَمَلُ بِهَا عَنْ جَمَاعَةٍ مِّنَ الصُّوْفِيَّةِ الْاَخْيَارِ وَغَيْرِهِمْ اَللّٰهُمَّ اِلَّا اِذَا تَرَتَّبَ عَلَيْهِ رِيَاءٌ اَوْ سُمْعَةٌ فَلَا كَلَامَ لَنَا فِيْهِ انتهى كلام الشامى یعنی سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه میفرماید که من با رسول الله صلی الله علیه وسلم بخانهٔ زنی رفتم که آن زن بر تخم خرما یا بر سنگریزها به تسبیح کردن مشغول بود آنحضرت علیه السلام فرمود که باسان زیاده و بهتر ازین ترا خبر میدهم پس تعلیم فرمود سُبْحَانَ اللّٰهِ عَدَدَ الخ پس آن زن را ازان منع نفرمود و جزین نیست که رهبری بطرف آسان تر و بهتر ازان ورا فرمود و اگر مکروه بودی هر آئینه آنچه ن را بیان آن نیز فرمودی - و تسبیح بر مضمون این حدیث چیزی زیادت نمیکند مگر اینکه مهرها در رشته کشیده میشود و اینقدر زیادت را در منع تاثیری نمیباشد پس هیچ جرم نیست اگر گرفتن تسبیح و عمل بران از جماعت صوفیهٔ صافیه و غیرهم نقل گشته - یارب مگر اینکه تسبیح داشتن برای ریا و نموداری باشد پس در حرمتِ آن مارا کلامی نیست انتهی **تنبیه** آنچه بعضی طلبای خراسان و پشاور برای ظاهر پرستی و خوبصورتی تسبیح بر بند دست می پیچند و یا فقرای هند هار تسبیح برای نموداری در گلو می بندند ازینجا صاف معلوم شد که آن فعل حرام ست مسلمانان را ازان احتراز واجب ست **نکته در مذمت ریا که از زنا و ربوا سخت تر ست** باید دانست که زنا و ربوا و ریا هر سه چیز که در کتب مبسوطه بعیان قبائح عذاب آن کما ینبغی پرداخته

در بیان آسان و افضل ترین تسبیحات که آنحضرت صلی الله علیه وسلم ارشاد فرموده اند

[illegible]

حرمت آن قطعی اتفاقی ست بآیات واخبار وآثار وعقل ذوی الابصار و بالتفصیل مذمت
زنا و ربوا در بعضی اجزای تذکیر خود که در تفسیر آیت یٰاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لَا تَاْکُلُوا الرِّبٰوا
اَضْعَافًا مُّضٰعَفَةً الآیة بتسوید آمده بالتشریح بیان نموده ام بطور لطیفه بیان مذمتِ
ربا از ان اینکه در کتب معتبرهٔ تصوف واخلاق می آرد که هر که یکبار زنا کرد و بغیر توبه بمرد
در قبر برای وی سه صد و سه در دوزخ کشاده گردد که از هر دروازه عذاب مخالف یکدیگر
بروی تا بقیامت قائم باشد و چون عرصات قائم شود زنِ مزنیه بر سرِ زانی برهنه تن
نشانده شود و آن آب منی حرام که در دنیا باهم ضائع کرده بودند از فرج وی جاری گشته
بالای بینی آن مرد زانی آمده در دهن وی میرسد و بناچارگی آن را خواهد چشید آنحضرت
علیه السلام فرمود که تلخی و بدبوئے آن آب ناپاک چنان باشد که اگر قطرهٔ از ان در جوی دنیا
چکد از تعفن و تلخی آن همه زنده سرِ دنیا هلاک گردند. باز آن زنِ مزنیه را برهنه تن گرده
(در یا ۱۲)
نیمهٔ رحل در شکمش و نیمهٔ دیگر آن از شرمگاهش بیرون شده. بدین عذاب و رسوائی در میانِ
اهلِ عرصات ایشان هر دو را تا وقت وزن اعمال گرفتار سازند و منادی بر سرِ ایشان
آواز میدهد که ایشان آن کسانند که در دنیا یکبار زنا کرده بغیر توبه مرده اند پستر در جهنم
خاص در مقام ویل در گروه زناکاران معذب شوند العیاذ بالله ولهذا قال الله
عز وجل وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنٰی اِنَّهٗ کَانَ فَاحِشَةً وَّسَآءَ سَبِیْلًا یعنی میائید نزدیک زنا چرا که
آن بیحیائی ست و بدست از جهت راه که آن ذلت و خواری دنیاست و عقاب و عذاب
آخرت چونکه این را دانستی پس باید دانست که در حدیث آمده که آنحضرت علیه السلام فرمود
یکدرم ربا که بخورد آن مرد وی سخت ترست از سی و شش بار زنا کردن در اسلام و هر آن
گوشت که از حرام پیدا شود پس آتش دوزخ بآن سزاوار ترست چنانچه در احیاء العلوم و
مشکوة ست از این حدیث صاف معلوم شد که سی و شش مرتبه زنا کردن را حق الله آن قدر
عذاب نباشد که یکدرم ربوا را ـ و گیرند که ربوا دهند که آن سا یکمر تنها است چنانچه از حدیث
بخاری خوب روشن ست وانچه در عوام مشهور ست که گرفتن و خوردن ربوا حرام ست
و دادن ربوا باکی ندارد محض غلط ست بیچ فرق نیست میان که در نقد مبلغ نفع گیرند و یا در جنس

و مکان و جانور را گرد کرده منافع آنرا در صرف خود آرند که اینهمه یکسان حرام ست الحاصل

مذمت ربوا حق تعالی در کلام پاک میفرماید اَلَّذِیْنَ یَاْکُلُوْنَ الرِّبٰوا لَا یَقُوْمُوْنَ اِلَّا

کَمَا یَقُوْمُ الَّذِیْ یَتَخَبَّطُهُ الشَّیْطٰنُ مِنَ الْمَسِّ ط یعنی کسانیکه میخورند سود را برنه خیزند از

قبور در قیامت مگر چنانکه برمی خیزد کسیکه دیوانه ساخته او را شیطان بسبب آسیب رسانیدن و همدران رکوع جای

دیگر میفرماید وَذَرُوْا مَا بَقِیَ مِنَ الرِّبٰوا اِنْ کُنْتُمْ مُّؤْمِنِیْنَ ه فَاِنْ لَّمْ تَفْعَلُوْا فَاْذَنُوْا بِحَرْبٍ

مِّنَ اللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ خلاصه ترجمه آنکه اگر سود گرفتن را ترک نمیکنید پس خبردار باشید بجنگ

کردن با خدا و رسول وی صلی الله علیه وسلم یعنی هر که ربوا میخورد با خدا و رسول وی صلی الله

علیه وسلم می جنگد و چونکه این را نیز دانستی پس لطیفهٔ این ذکر را نیز باید دانست و آن اینکه

ریا ضعفِ ربوا ست یعنی در لفظِ ربوا بباء موحده و کلمه ریا بیاء مثناة تحتانی باعتبار نقاط

تفاوتِ ضعف و تضعیف ست اشارتست باینکه ریا در اعمال بد و مرتبه عند الله از ربوا زشتتر و بدتر ست

یعنی هر آن عذابیکه برای ربوا دادن و خوردن مقرر ست دو چندِ آن برای ریاکاران معین ست

لهذا در حق ربوا خواران و قرآن شریف آمد که فَاْذَنُوْا بِحَرْبٍ مِّنَ اللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ چنانچه دانستی

و در حق ریاکاران در آخر کهف نازل گشت وَلَا یُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهٖ اَحَدًا ط یعنی در عبادتِ ربِ

خود کسی را شریک مساز یعنی به ریا عبادت خدا کردن با خدا شریک ساختن ست چنانچه در تفاسیر

درین مقام بالتفصیل مشرح ست و این آیت خاص ست به ریاکاران خلاصه آنکه ریاکاران را حق تعالی

فرمود وَلَا یُشْرِكْ و حالانکه در حق مشرکان میفرماید اِنَّ اللّٰهَ لَا یَغْفِرُ اَنْ یُّشْرَكَ بِهٖ وَیَغْفِرُ

مَا دُوْنَ ذٰلِكَ لِمَنْ یَّشَآءُ فافهم و تامل یعنی هر آئینه حق تعالی نمی بخشد شرک کنند گانرا و سوای

ایشان هر کرا میخواهد می بخشد پس مسلمانانرا لازم که از امور ریا بکلی حذر نمایند خاصة از تسبیح داشتن برای

نمایش مخلوق از ینجاست که کسی گفته ع

سبحه بر کف توبه برلب دل پر از ذوق گناه

معصیت را خنده می آید ز استغفار ما

الحاصل که درین مقام صاحب نزهة الفکر

برای جواز اتخاذِ تسبیح دلیل ایچ می آرد و آن اینکه ابونعیم در حلیة الاولیا در ترجمهٔ ابی هریرة رض

می آرد انه کَانَ لَهٗ خَیْطٌ فِیْهِ اَلْفَا عُقْدَةٍ فَلَا یَنَامُ حَتّٰی یُسَبِّحَ بِهٖ یعنی که یک رشته نزدیک

ابی هریره رض بود که دران دو هزار گرهها میبود پس نخفتی وی تا آنکه آن تسبیح را تمام خواندی

فائده در بیان آنکه ربوا و ربا

فائده در جواز اتخاذ تسبیح

وابن سعد در طبقات آورده چنانکه سیوطی رح گفته که زنی از فاطمه بنت حسین بن علی بن ابی طالب
می آرد أَنَّهَا كَانَتْ تُسَبِّحُ بِخَيْطٍ مَعْقُودٍ فِيهَا یعنی که وی تسبیح خواندی بآن رشته که دران مهرها
یا گرهها میبود - پس این هر دو اثر خبر میدهد بجواز شمردن به تسبیحهای متداوله چراکه در میان مضمون
هر دو اثر و در میان این تسبیح فرقی نیست - و همدران رساله می آرد که دیلمی در مسند الفردوس از
علی کرم الله وجهه آورده قَالَ قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نِعْمَ الْمُذَكِّرُ السُّبْحَةُ
كَذَا أَوْرَدَهُ السُّيُوطِيُّ یعنی سبحه نیک یاد دهنده است - و رواج سبحه بکذائی اگرچه در زمان خیریت
اقتران آنحضرت علیه السلام نبود مگر فَقَدْ أَخْبَرَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ كَثِيرٍ مِّنَ الْأَشْيَاءِ
الَّتِي حَدَثَتْ بَعْدَهُ فَيَحْتَمِلُ أَنْ يَكُونَ هٰذَا مِنْهَا یعنی این تسبیح ازان قبیل ست که آنحضرت
علیه السلام قبل از وجود آن خبر ازان داده - ونیز وجود تسبیح در زمانهٔ بعضی صحابه و تابعین رض بود
اما در زمانهٔ اصحاب پس آنست که از ابی هریره رض گذشت ونیز ملا علی قاری رح در مرقاة شرح
مشکوة در باب الذکر بعد الصلوة می آرد وَقَالَ ابْنُ حَجَرٍ الرِّوَايَاتُ فِي التَّسْبِيحِ بِالنَّوٰى وَالْحَصٰى
كَثِيرَةٌ عَنِ الصَّحَابَةِ وَبَعْضِ أُمَّهَاتِ الْمُؤْمِنِينَ بَلْ رَاٰهَا النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
وَأَقَرَّهَا انتهى هذا كله مما اورده صاحب الرسالة یعنی روایات در باب تسبیح خواندن
به نوی و حصی بسیار اند از صحابه و بعضی امهات مؤمنان بلکه آنحضرت علیه السلام این را دید و برقرار
داشت یعنی منع ازان نفرمود و اما در زمانهٔ تابعین پس صاحب این رساله از حسن بصری رح که
در زمانهٔ صحابه بود بسند عجیب غریب می آرد که آخر آن این ست که بشر حافی رح تلمیذ خود را میفرماید که
عمر مکی رح استاذ خود را دیدم و در دست وی تسبیح بود پس پرسیدم از وی مثل پرسیدن تو از من فَقَالَ
رَاَيْتُ أُسْتَاذِيَ الْحَسَنَ الْبَصْرِيَّ وَفِي يَدِهِ سُبْحَةٌ فَقُلْتُ يَا أُسْتَاذِي مَعَ عِظَمِ شَأْنِكَ
وَحُسْنِ عِبَادَتِكَ أَنْتَ إِلَى الْآنَ مَعَ السُّبْحَةِ فَقَالَ لِي هٰذَا شَيْءٌ كُنَّا اسْتَعْمَلْنَاهُ فِي
الْبِدَايَاتِ مَا كُنَّا نَتْرُكُهُ فِي النِّهَايَاتِ إِنِّي أُحِبُّ أَنْ أَذْكُرَ اللهَ بِقَلْبِي وَيَدِي وَلِسَانِي انتهى
یعنی فرمود که من استاذ خود حسن بصری رض را دیدم و در دست او سبحه بود پس گفتم ای استاذ با وجود
بلندی شان تو و حسن عبادت تو تا این دم با سبحه میباشی پس مرا فرمود که این آن چیز ست که در
ابتدای امر استعمال آن میکردیم پس نیستیم ما که بگذاریم آنرا در انتهای امر هر آئینه دوست میدارم

اینکه یاد کنم خدا را بدل خود و بدست خود و بزبان خود **فائدہ** میگویم ازینجاست که قرآن را
دیده خواندن ثواب بسیار دارد از آنکه تلاوتش بیاد داز بر میکنند چرا که در دیده خواندن چشم
و دل و دست و زبان و دیگر اعضا همه با در شغل قرآن و یاد خدا مصروف و مشغول اند بخلاف
تلاوت بحفظ - و بعد از نقل این قول بعد رین رساله می آرد که ترجمه اش اینکه سالم بن عبد الله بن
سالم البصری المکی در رساله امداد فی علو الاسناد گفته که ازین قول حسن بصری که هٰذَا شَیْءٌ
كُنَّا اسْتَعْمَلْنَاهُ فِي الْبِدَايَاتِ صاف ظاهر ست که سبحه در عهد صحابه موجود بود چرا که بدایت
حسن بصری رح بلاشک با اصحاب آنحضرت علیه السلام بود چرا که وی رح در دو سال آخرین باقی مانده
از خلافت حضرت عمر رض تولد شده بود و حضرت عثمان و حضرت علی و حضرت طلحه را رضی الله عنهم
دیده بود و در فتنه یوم الدار در قضیه حضرت عثمان رض حاضر بود و درین ایام عمر وی چهارده ساله بود
و روایت حدیث از عثمان و علی و عمران بن حصین و معقل بن یسار و ابی بکره و ابی موسی و ابن عباس
و جابر رضوان الله علیهم اجمعین و خلق کثیر از صحابه رض میکند انتهی **عبارات** دیگر علمای تبحرین
در باب جواز اتخاذ سبحه **ملا علی قاری** رح در مرقاة شرح مشکوة در بیان حدیث سعد مذکور در
فصل اول مینویسد هٰذَا اَصْلٌ صَحِيْحٌ لِتَجْوِيْزِ السُّبْحَةِ لِتَقْرِيْرِهٖ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ
تِلْكَ الْمَرْأَةَ اِذْ لَا فَرْقَ بَيْنَ الْمَنْظُوْمَةِ وَالْمَنْثُوْرَةِ وَلَا يُعْتَدُّ قَوْلُ مَنْ عَدَّهَا بِدْعَةً
وَقَدْ قَالَ الْمَشَائِخُ اِنَّهَا سَوْطُ الشَّيْطَانِ - وَرُئِيَ مَعَ الْجُنَيْدِ سُبْحَةٌ فِيْ يَدِهٖ حَالَ انْتِهَائِهٖ
فَسُئِلَ عَنْهُ فَقَالَ شَيْءٌ وَصَلْنَا بِهٖ اِلَى اللّٰهِ كَيْفَ نَتْرُكُهٗ وَلَعَلَّ هٰذَا اَحَدُ مَعَانِيْ قَوْلِهِمْ
اَلنِّهَايَةُ هِيَ الرُّجُوْعُ اِلَى الْبِدَايَةِ انتهی و ملا جلال الدین سیوطی رح در رسالة المنحة بالسبحة
گفته لَمْ يُنْقَلْ عَنْ اَحَدٍ مِّنَ السَّلَفِ وَلَا مِنَ الْخَلَفِ الْمَنْعُ مِنْ جَوَازِ عَدِّ الذِّكْرِ بِالسُّبْحَةِ
بَلْ كَانَ اَكْثَرُهُمْ يَعُدُّوْنَهٗ بِهَا وَلَا يَرَوْنَهٗ مَكْرُوْهًا وَقَدْ رُئِيَ بَعْضُهُمْ يَعُدُّ تَسْبِيْحًا
فَقِيْلَ لَهٗ اَتَعُدُّ عَلَى اللّٰهِ فَقَالَ لَا وَلٰكِنِّيْ اَعُدُّ لَهٗ انتهی ناقل الحروف مسکین **عبد الجلیل**
عَفَا اللّٰهُ عَنْ جَرَائِمِهِ الْحَقُّ الْوَكِيْلُ درین محل میگوید که همه سلف ابرار و خلف اخیار چونکه
بر جواز چیزی متفق باشند قطع لحاظ از دیگر دلائل باز در جواز آن هیچ شکی نماند بموجب قوله
علیه السلام مَا رَاٰهُ الْمُسْلِمُوْنَ حَسَنًا فَهُوَ عِنْدَ اللّٰهِ حَسَنٌ چنانکه امام محمد رح در موطا آورده

وامام احمد و بزار و طیالسی و طبرانی و ابو نعیم وغیرہم از قول ابن مسعود رضی اللہ عنہ آوردہ و در لفظ هر چند که موقوف ست مگر از روی معنی مرفوع باید انگاشت چرا که مضمونش از ان قبیل ست که بجز از شارع کسی دیگر قائل آن نمیتواند شد فافهم - و محمد بن محمد بن محمد که بابن امیر حاج الحلبی مشهورست و یکی از تلامیذ شیخ ابن الهمام و ابن حجر ست و در سنه ۸۷۹ھ وفات یافته در حلیة المحلی شرح منیة المصلی بعد ذکر حدیث سعد و یسیرہ گفته هٰذِهِ الْاَحَادِيْثُ مِمَّا تَشْهَدُ بِجَوَازِ اِتِّخَاذِ السُّبْحَةِ الْمَعْرُوْفَةِ لِاِحْصَاءِ عَدَدِ التَّسْبِيْحِ وَغَيْرِهٖ مِنَ الْاَذْكَارِ مِنْ غَيْرِ اَنْ يَّتَوَقَّفَ عَلٰى وُرُوْدِ شَيْءٍ خَاصٍّ فِيْهَا بِعَيْنِهَا بَلْ حَدِيْثُ سَعْدٍ كَالنَّصِّ فِيْ ذٰلِكَ اِذْ لَا تَزِيْدُ السُّبْحَةُ عَلٰى مَضْمُوْنِهٖ اِلَّا بِضَمِّ النَّوٰى وَنَحْوِهٖ فِيْ خَيْطٍ وَمِثْلُ ذٰلِكَ لَا يَظْهَرُ تَاْثِيْرُهٗ فِي الْمَنْعِ فَلَا جَرَمَ اِنْ نُقِلَ اِتِّخَاذُهَا وَالْعَمَلُ بِهَا عَنْ جَمَاعَةٍ مِّنَ السَّادَةِ الْاَخْيَارِ انتہی وزین العابدین صاحب الاشباہ والنظائر و فتح الغفار شرح المنار در بحر الرائق شرح کنز الدقائق بعد ذکر حدیث سعد گفته هٰذَا الْحَدِيْثُ وَنَحْوُهٗ مِمَّا يَشْهَدُ بِاَنَّهٗ لَا بَاْسَ بِاتِّخَاذِ السُّبْحَةِ الْمَعْرُوْفَةِ لِاِحْصَاءِ عَدَدِ الْاَذْكَارِ اِذْ لَا يَزِيْدُ السُّبْحَةُ عَلٰى مَضْمُوْنِ هٰذَا الْحَدِيْثِ اِلَّا بِضَمِّ النَّوٰى وَنَحْوِهٖ فِيْ خَيْطٍ وَمِثْلُ ذٰلِكَ لَا يَظْهَرُ تَاْثِيْرُهٗ فِي الْمَنْعِ اَللّٰهُمَّ اِلَّا اِذَا تَرَتَّبَ عَلَيْهَا رِيَاءٌ وَّسُمْعَةٌ فَلَا كَلَامَ لَنَا فِيْهِ انتہی وعلاء الدین محمد بن علی بن محمد بن علی بن عبد الرحمن دمشقی معروف بحصکفی صاحب التصانیف که در دمشق در سنه ۱۰۸۸ھ - ہزار و ہشتاد و ہشت عاشر شوال انتقال فرمودہ در درالمختار شرح تنویر الابصار گفته لَا بَاْسَ بِاتِّخَاذِ السُّبْحَةِ لِغَيْرِ رِيَاءٍ كَمَا بَسَطَهٗ فِي الْبَحْرِ كَمَا مَرَّ وایضاً در مرقاة در شرح حدیث یسیرہ می آرد فِيْهِ جَوَازُ عَدِّ الْاَذْكَارِ بِسُبْحَةِ الْاَبْرَارِ وَقَدْ كَانَ لِاَبِيْ هُرَيْرَةَ رضی اللہ عنہ خَيْطٌ عُقَدٌ كَثِيْرَةٌ يُسَبِّحُ بِهَا وَمَنْ زَعَمَ اَنَّهَا بِدْعَةٌ غَيْرُ صَحِيْحٍ لِوُجُوْدِ اَصْلِهَا فِي السُّنَّةِ وَلِقَوْلِهٖ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ اَصْحَابِيْ كَالنُّجُوْمِ بِاَيِّهِمُ اقْتَدَيْتُمْ اهْتَدَيْتُمْ وَاِنَّمَا الْعُقَدُ بِالْاَنَامِلِ

ع رضی اللہ عنہ ۱۲ ابن مسعود - بنا بجزا و اوله - تا ب ۱۲ - ابن امیر حاج - ع تا بر زبان العقد - صلی اللہ - علیه و سلم ۱۲ - ع ابن امیر حاج - ونعمت - وو ۱۲

ع ۱۴ شاگرد شیخ ابن الهمام صاحب فتح القدیر و ابن حجر عسقلانی ۱۲ شارح و علامه عینی رحمه الله هم عصر بود و نزد محوّران ایشان با هم جهد و مباحثه جاری بود میان علامه عینی و عسقلانی بنا بر تعصب از این عتبه شرح بخاری اقتاده چنانچه علامه عینی در اثنای ایں شرح سند مقامات از شرح عسقلانی جمع نموده در انتقاض الاعتراض کرد و این بسا داده که از قبیل... والله اعلم بالصواب المحرره العاجز ۱۲

دَلَالَةٌ عَلَى الْأَفْضَلِ وَيَدُلُّ عَلَيْهِ التَّعْلِيلُ بِقَوْلِهِ فَإِنَّهُنَّ أَيِ الْأَنَامِلُ مَسْئُوْلَاتٌ مُسْتَنْطَقَاتٌ انتهی یعنی فرمود علیه السلام که انامل بروز قیامت سوال کرده شوند و نطق کرده شوند و امام یافعی شافعی یمنی که در سنه دویاسته سال پیشتر از هفت صد سال تولد یافته و در سنه هفتصد و شصت و هشت در مکهٔ معظمه در جمادی الاخری وفات یافته در الارشاد والتطریز فی فضل ذکر الله و تلاوة کتابه العزیز گفته رَأَى بَعْضُهُمْ فِي يَدِ الْجُنَيْدِ سُبْحَةً فَقَالَ لَهُ أَنْتَ مَعَ شَرَفِكَ تَأْخُذُ بِيَدِكَ سُبْحَةً فَقَالَ طَرِيقٌ وَصَلْتُ بِهِ إِلَى رَبِّي لَا أُفَارِقُهُ انتهی هذا كله الا قدرا يسيرا مما لخصته من نزهة الفكر فی سبحة الذكر وان شئت الاطلاع على لازيد بهذا فارجع الى مطالعة تلك الرسالة العليا

ذکر بعضی فوائد سبحه داشتن با خود چنانکه هم درین رساله آورده **اول** اینکه انها مذکرة لله تعالى كما مر یعنی تسبیح یاد میدهاند ذکر خدا را چنانچه گذشت **دوم** اینکه درین استعانت بر دوام ذکر خدا چرا که انسان هر گاه که می بیند تسبیح را یاد میکند که این اسباب ذکر خداست پس خواهد کشید او را بسوی ذکر خدا ذکره السیوطی **سوم** اینکه در اتخاذ تسبیح اقتدا است بجماعت متصوفه صالحین و علما و محدثین و در ابو داود و غیره مرفوع از آنحضرت علیه السلام می آرد مَنْ تَشَبَّهَ بِقَوْمٍ فَهُوَ مِنْهُمْ **چهارم** اینکه در داشتن تسبیح با خود نجات است از مهالک دنیویه و اخرویه چنانکه جلال الدین عبد الرحمن سیوطی رح از بعضے معتبرین حکایت می آرد که وے با قافله در درب بیت المقدس بود پس یکایک قزاقان عرب بر سر ایشان ریختند و همه قافله را از جامه و سامان مجرد ساختند پس مرا نیز با ایشان از جامه مجرد ساختند و هر گاه که عمامهٔ مرا از من گرفتند سبحهٔ من از سر من بزیر افتاد بمجرد دیدن ایشان سبحه را گفتند که این شخص صاحب سبحه است پس واپس دادند مرا آنچه از من گرفته بودند پس رفتم من از میان ایشان سالم قَالَ السُّيُوطِيُّ فَانْظُرْ يَا أَخِي إِلَى أَهْلِ الْآلَةِ الْمُبَارَكَةِ الزَّاهِرَةِ وَمَا جُمِعَ فِيهِ مِنْ خَيْرِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ یعنی ببین ای برادرم بکسانیکه اسباب مبارکه زاهره با خود میدارند و آنچه جمع است در وی از خیر دنیا و آخرت **پنجم** اینکه آنچه بعضی اوراد محدوده و اذکار معدوده متعینه که در احادیث وارد گشته بجز از تسبیح اشمرونش دشوار ست چنانچه سیوطی رح گفته که اکثر ذکر

ف - ذکر بعضی فوائد ... [illegible]

معدود که در سنت آمده اغلب اینکه بانگشتان شمرده نمیشود و بالفرض اگر ممکن باشد پس بسبب مشغول بودن وی بشمار انگشتان خشوع را از دل ببرد انتهی **فائده** ملا علی قاری رحمه در مرقات آورده که نزد بعضی شمردن تسبیحات بر سر انگشتان یعنی انامل بهتر ست از شمردن آن بر تسبیح لقوله علیه الصلوٰة والسلام یا نساء المؤمنات علیکن بالتسبیح والتهلیل والتقدیس واعقدن بالانامل فانهن مسئولات مستنطقات) ونزد بعضی درین تفصیل ست و آن اینکه اگر در شمردن از خطا و سهو مامون باشد پس بر سر انگشتان اولی و الا ورنه بر تسبیح افضل ست **قول فیصل** اینکه قول ثانی حق ست و رعایتش مقدم **فائده دیگر** جائز ست رشته تسبیح از حریر چه حرام پوشش ابریشم ست اگرچه حکماً باشد مثل لحاف نه مطلق استعمال آن قال محمد امین صاحب الشامی فی الشامی لا تکره الصلوٰة علی سجادة من الابریسم لان الحرام هو اللبس اما الانتفاع بسائر الوجوه فلیس بحرام کما فی صلوٰة الجواهر واقره القهستانی وغیره **فقوله** هو اللبس ای ولو حکماً کما فی القنیة (نام کتاب ۱۲) استعمال اللحاف من الابریسم لا یجوز لانه نوع لبس انتهی **وعلامه** ابن حجر مکی رحمه که در سنه نهصد و نه تولد یافته و در سنه نهصد و هفتاد و پنج انتقال فرموده در کتاب زواجر عن اقتراف الکبائر آورده که جائز ست نقش کردن ابریشم بر آستین و قتیکه بقدر چهار انگشت باشد و همچنین خیط سبحه یعنی رشته تسبیح و علم نیزه و کیسه قرآن جائز ست انتهی ترجمة والله اعلم بالصواب وعنده ام الکتاب

ف در فضلیت ذکر بر انامل بر سبحه

ف در جواز استعمال ابریشم برای رشته سبحه وغیره

سوال ششم

ف سوال ششم در ایصال ثواب باموات از صدقات وغیره

چه میفرمایند علمای دین و حاملان شرع مبین درین مسئله که ایصال ثواب باموات از عبادات مالیه و بدنیه که بارواح ایشان میرسد یا نه - و بر تقدیر تصحیح انکار زمره نجدیه وهابیه را چه جواب ست که میگویند وان لیس للانسان الا ما سعی یعنی نیست برای انسان مگر آنچه سعی کرد وی **و نیز** میگویند کل نفس بما کسبت رهینة یعنی هر نفس گرو ست بآنچه وی کرده انتهی بینوا توجروا عند الله ان الله لا یضیع اجر المحسنین **الجواب** اقول وبتوفیقه الحول ومنه الرجاء الی الوصول که در باره اثبات ایصال ثواب بارواح اموات از عبادات مالیه و بدنیه ادله شرعیه بکثرت موجود اند و عموم آیت اول مؤول ست باینکه عامل اعمال بجاوقتیکه

اعمال خود برای روح میت ... از ان چیزی نمیرسد چنانچه می آید و بعضی بطرف
نسخ آیت رفته اند نکته در حق همین منکرین ست انچه گفته شده و مشهور بر السنه عوام گشته
مرده مرده و نه فاتحه نه درود سوال از منکرین پرسیده میشود که چون از سعی و عمل غیر مر مرده را
فائده و نفع نمیرسد پس مردگان خویش نماز جنازه چرا میخوانید اگر گویند که این نماز در حقیقت
دعاست و دران مضایقه نیست که ما بارواح ایشان چیزی نمیرسانیم بلکه در حق ایشان از حق تعالی
دعا میخواهیم گوئیم که از دعای شما مر اموات را فائده میرسد یا نه اگر گویند که نمیرسد گوئیم که ارتکاب آن
عبث گشت چراکه عبث هر آن فعل ست که از کردن آن فائده نمیباشد و حالانکه کل عبث
حرام را شما نیز قائل اید پس مرتکب فعل حرام مستوجب تعزیر ست و ترک آن واجب است
واگر گویند که بلی دعای ما در حق اموات مفید ست گوئیم که این اقرار شما از ظاهر مضمون آیت
یعنی لَیْسَ لِلْاِنْسَانِ الخ مخالف ست یا موافق اگر گویند که موافق ست پس انکار از امر بدیهی
وکذب صریحی واگر گویند که مخالف پس مطلوب ما یعنی ایصال ثواب باموات از قول منکر ثابت گشت
وانکار منکر باطل — وهو المطلوب فَانْظُرْ بِالنَّظَرِ الدَّقِیْقِ فَاِنَّ هٰذَا التَّقْرِیْرَ مُثْبِتٌ لِلْاَمْرِ
الْحَقِیْقِ . واما آیت کُلُّ نَفْسٍ بِمَا کَسَبَتْ رَهِیْنَةٌ ما چیزی تعلق نیست باهدای اعمال خود بارواح
غیر از مردگان وغیره نه اقرار ست دران و نه انکار چه در آیت مذکور حال گرفتاری عاصیان ست
باعمال مذمومه خود قطع لحاظ ازینکه از شفاعت وتبرعات غیر فائده می یابند یا نه فافهم اما
دلائل جواز انیکه نماز جنازه که بر میت میگذارند وجمیع اهل اسلام بآن قائل اند واین نماز دعا
شامل ست چراکه برای بالغ اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِحَیِّنَا الخ وبرای صغیر وصغیره اللّٰهم اجعله لنا الخ
یا اللّٰهم اجعلها لنا الخ خوانده میشود اگر از اعمال احیا مر مردگان را فائده نبودی پس شارع
علیه السلام چگونه روا داشتی و قائم گذاشتی ونیز آنحضرت علیه السلام از طرف امت خود چرا
قربانی فرمودندی ونیز در کلام ربانی برای دعا در حق والدین ودیگر مؤمنین چگونه تعلیما ما را
گشتی رَبِّ اغْفِرْ لِیْ وَلِوَالِدَیَّ وَلِلْمُؤْمِنِیْنَ یَوْمَ یَقُوْمُ الْحِسَابُ پس انهمه اشیا از
اعمال میت هرگز نیست واز ظاهر نص وَاَنْ لَّیْسَ لِلْاِنْسَانِ الخ مخالف ست وانکار ازین منکر محض
مکابره است ونیز آنحضرت صلی الله علیه وسلم در جواب صحابی چگونه فرمودندی که ثواب حج

فائده نکته دقیق بر منکرین جواب الزامی

تنبیه ... ۱۲

وصدقه و دعا مرده را میرسد و آن مرده بدان خوش میگردد و چرا میفرمودند که با والدین بعد از مرگ ایشان نیکی کردن اینکه برای ایشان نماز و روزه کن و نیز حضرت سعد رض باجازت آنحضرت علیه الصلوة والسلام برای مادر خود بعد از مرگ وی صدقهٔ چاه و آب آن جاری کردی و هکذا دیگر ادله بسیار موجود ست که قدر مشترک آن بحد تواتر میرسد و رین که ثواب جمیع عبادات بمردگان میرسد تفصیل این اجمال اینکه در شرح عقائد نسفی می آرد وَفِي دُعَاءِ الْأَحْيَاءِ لِلْأَمْوَاتِ

وَصَدَقَتِهِمْ أَيْ صَدَقَةِ الْأَحْيَاءِ عَنْهُمْ أَيْ عَنِ الْأَمْوَاتِ نَفْعٌ لَهُمْ أَيْ لِلْأَمْوَاتِ خِلَافًا لِلْمُعْتَزِلَةِ تَمَسُّكًا بِأَنَّ الْقَضَاءَ لَا يَتَبَدَّلُ وَكُلُّ نَفْسٍ مَرْهُونَةٌ بِمَا كَسَبَتْ وَالْمَرْءُ مَجْزِيٌّ بِعَمَلِهِ لَا بِعَمَلِ غَيْرِهِ وَلَنَا مَا وَرَدَ فِي الْأَحَادِيثِ الصِّحَاحِ مِنَ الدُّعَاءِ لِلْأَمْوَاتِ خُصُوصًا فِي صَلٰوةِ الْجَنَازَةِ وَقَدْ تَوَارَثَهُ السَّلَفُ فَلَوْ لَمْ يَكُنْ لِلْأَمْوَاتِ نَفْعٌ لَمَا كَانَ لَهُ مَعْنًى وَقَالَ عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ مَا مِنْ مَيِّتٍ يُصَلِّي عَلَيْهِ أُمَّةٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ يَبْلُغُونَ مِائَةً كُلُّهُمْ يَشْفَعُونَ لَهُ إِلَّا شُفِّعُوا فِيهِ وَعَنْ سَعْدِ بْنِ عُبَادَةَ أَنَّهُ قَالَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ إِنَّ أُمَّ سَعْدٍ مَاتَتْ فَأَيُّ الصَّدَقَةِ أَفْضَلُ قَالَ الْمَاءُ فَحَفَرَ بِئْرًا وَقَالَ هٰذِهِ لِأُمِّ سَعْدٍ وَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ الدُّعَاءُ يَرُدُّ الْبَلَاءَ وَالصَّدَقَةُ تُطْفِئُ غَضَبَ الرَّبِّ وَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِنَّ الْعَالِمَ وَالْمُتَعَلِّمَ إِذَا مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ فَإِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى يَرْفَعُ الْعَذَابَ عَنْ مَقْبَرَةِ تِلْكَ الْقَرْيَةِ أَرْبَعِينَ يَوْمًا وَالْأَحَادِيثُ وَالْآثَارُ فِي هٰذَا الْبَابِ أَكْثَرُ مِنْ أَنْ يُحْصٰى انتهی و در در المختار گفته وَالْأَصْلُ أَنَّ مَنْ أَتٰى بِعِبَادَةٍ مَا لَهُ جَعْلُ ثَوَابِهَا لِغَيْرِهِ وَإِنْ نَوَاهَا عِنْدَ الْفِعْلِ لِنَفْسِهِ لِظَاهِرِ الْأَدِلَّةِ وَأَمَّا قَوْلُهُ تَعَالٰى وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعٰى أَيْ إِلَّا إِذَا وَهَبَهُ لَهُ كَمَا حَقَّقَهُ الْكَمَالُ انتهی یعنی در آیت حذف استثناست چنانچه گفت

در فضیلت علم و عالم و متعلم

له قوله ما من میت آه یعنی نیست هیچ یکی از مردگان که نماز گزارند بروی گروهی از مسلمانان ۱۲ صد کس و همه ایشان برای او شفاعت کنند مگر اینکه شفاعت ایشان در حق او قبول کنند [illegible] ۱۲ منه

له قوله فای الصدقة آه یعنی سعد گفت یا رسول الله کدام صدقه بهتر است [illegible] پس کند سعد چاهی را و گفت این برای مادر سعد است ۱۲ منه

له قوله بعبادة آه یعنی هر کسی که عبادت کرد مر او راست که ثواب آن بدیگران بخشد اگرچه در وقت عبادت نیت آن برای خود کرده باشد بسبب دلائل ظاهره [illegible] و اما مضمون آیت [illegible] ۱۲ منه

الا ما سعى الا اذا الخ وعلامه شامی درین محل مینویسد حیث قال انى الكمال ما حاصله ان الآية وان كانت ظاهرة فيما قاله المعتزلة لكن يحتمل انها منسوخة او مقيدة وقد ثبت ما يوجب المصير الى ذلك وهو ما صح عنه صلى الله عليه وسلم انه ضحى بكبشين املحين احدهما عنه والآخر عن امته فقد روي هذا عن علي وعدة من اصحابه وانتشر مخرجوه فلا يبعد ان يكون مشهورا يجوز تقييد الكتاب به بما لم يجعله صاحبه لغيره وروى الدارقطني ان رجلا سأله عليه السلام فقال كان لي ابوان ابرهما حال حياتهما فكيف لي ببرهما بعد موتهما فقال صلى الله عليه وسلم ان من البر بعد الموت ان تصلي لهما مع صلاتك وان تصوم لهما مع صومك وروى ايضا عن علي رض عنه صلى الله عليه وسلم قال من مر على المقابر وقرأ قل هو الله احد احدى عشرة مرة ثم وهب اجرها للاموات اعطي من الاجر بعدد الاموات وعن انس رض قال يا رسول الله انا نتصدق عن موتانا ونحج عنهم وندعو لهم هل يصل ذلك لهم قال نعم انه ليصل اليهم وانهم ليفرحون به كما يفرح احدكم بالطبق اذا اهدي اليه رواه ابو حفص العكبري وعنه انه صلى الله عليه وسلم قال اقرؤا على موتاكم يس رواه ابو داود فهذا كله ونحوه مما تركناه خوف الاطالة يبلغ القدر المشترك بينه وهو النفع بعمل الغير مبلغ التواتر وكذا ما في الكتاب العزيز من الامر بالدعاء للوالدين ومن الاخبار باستغفار الملائكة للمؤمنين قطعي في حصول النفع فيخالف ظاهر الآية التي استدلوا بها اذ ظاهرها ان لا ينفع استغفار احد لاحد بوجه من الوجوه لانه ليس من سعيه فقطعنا بانتفاء ظاهرها فقيدناها بما لم يهبه العامل وهذا اولى من النسخ لانه اسهل اذ لم يبطل بعد الارادة ولانها من قبيل الاخبار ولا نسخ في الخبر انتهى كلام الشامی ماحصل عبارت اینکه چون قدر مشترک درمیان این ادلهٔ شرعیه که آن یافتن نفع بعمل غیرست بحد تواتر رسید چنانچه حدیث انه صلى الله عليه وسلم ضحى بكبشين املحين باعتبار کثرت مخرجان و راویان به مرتبهٔ مشهور پیوسته که تقیید کتاب الله بلکه نسخ آن بدان جائزست وشک نیست که این ادله از استدلال معتزله وان ليس للانسان مخالف ست پس بنابران آیت مذکور را مقید نمودیم باینکه تا وقتیکه عامل

عمل خود را بکسی نه بخشد پس آن کس را از عمل غیر فائده نباشد و اما بعد از بخشیدن برای وی عمل غیر
مفید باشد بسبب ورود نصوص صریحه درین باره چنانچه امر بدعای والدین و استغفار ملائکه برای مؤمنین
از قرآن و اخبار ثابت است که گفته شده ع | از بهر مرده زندگان بدهند صدقه یا دعا
گردد عذابی دور شان یا بنند راحت بیشتر | باید دانست که محمد بن عبدالوهاب
نجدی برای ایجاد مذهب خود بعضی مسائل را از طرف خود خراش تراش کرده و اکثر مسائل را از
کتب مذاهب مختلفهٔ اهل اسلام مانند خوارج و روافض و معتزله و غیر آنها جمع نموده مذهب مستقل
آنرا قرار داده و کتابی را درین باب تالیف نموده بنام کتاب التوحید موسوم ساخته مردم را بر
اتباع آن مجبور میگردانید چنانچه در فصل ششم از باب اول این کتاب مبحث هذا را بخوبی بیان
نمودیم پس در باب عدم ایصال ثواب بارواح اموات مذهب معتزله را اختیار کرده استدلال
ایشانرا اخذ نمود مگر تعجب است از لامذهبان هند که با وجود ادعای عمل بالحدیث احادیث صحیحه
موکدا با آنکه دعوی صحت آن میدارند درین باره میگزارند و از استدلال معتزله که شیخ ایشان
بران تمسک نموده اغماض نمی آرند و آیت مذکوره هر چند که بظاهر از صریح آیات و احادیث
مخالف است چنانچه از کتب معتبره درینجا بیان کرده شد و علما برای تطابق و توافق درمیان
نصوص محل نیک بیان کرده و آیت مذکور را موؤل یا منسوخ قرار داده فاما ایشانرا درین مسئله
از مسلک معتزله که متمسک به شیخ ایشان شیخ نجدی است رو گردانی و برای اضلال مردم همان
کسانی و بحث مجادله یه طولانی است الحاصل شیخ محدث دهلوی رح در مدارج النبوة آورده که
از جمله خصائص این امت است که مر ایشانرا است چیزیکه سعی کردند ایشان بذات خود و آنچه سعی کرده شود
برای ایشان و نبود مر کسانی را که پیش از ایشان بودند مگر چیزیکه سعی میکردند بذات خود انتهی چنین
گفته است عکرمه و درینجا اشکال می آرند بقول سبحانه و تعالی وَاَنْ لَّيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى
چه این دلالت دارد بر آنکه آدمی را نفع نیست جز آنچه خود سعی نموده و عمل کرده و جواب میگویند
از این اشکال بچند وجه یکی آنکه این آیت منسوخ است بقول وی تعالی وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ
بِاِيْمَانٍ اَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ پس گردانیده میشود ولد طفل در میزان والدین و فرط میگردد
برای ایشان و قبول میکند حق تعالی شفاعت آبا در ابنا و شفاعت ابنا در آبا بدلیل قول وی سبحانه و تعالی

اٰبَآؤُكُمْ وَاَبْنَآؤُكُمْ لَا تَدْرُوْنَ اَيُّهُمْ اَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا قرطبی رح گفتہ کہ احادیث بسیار دلالت
میکنند برین قول ۔ ومؤمن میرسد بوی ثواب عمل صالح از غیر وی ودر حدیث صحیح آمدہ کہ ہر کہ مرد وماند
بر ذمہ وی روزہ ۔ روزہ دارد از وی ولی وی وفرمود نبی صلی اللہ علیہ وسلم برای کسیکہ حج
میکرد از غیر خود حج بگزار نخست از خود پس از ان بگزار از وی ۔ واز عائشہ صدیقہ رض آمدہ کہ اعتاف
کرد از برادر خود عبد الرحمن واعتاق کرد از وی وگفت سعد بن عبادہ یا رسول اللہ مادر من مرد
آیا تصدق کنم از جانب وی فرمود نعم گفت کدام صدقہ فاضلترست فرمود آب دادن پس ساخت سعد رض
چاہی وگفت هٰذِهٖ لِاُمِّ سَعْدٍ وجدہ عبد اللہ بن بکر نذر کردہ بود کہ پیادہ رود بمسجد قبا پس
مرد ونتوانست وفا کرد پس فتوی داد ابن عباس پسر او را کہ از جانب او برود ودیگر اینکہ ائمہ مفسران
بعضی گفتہ اند کہ مراد باین انسان ابو جہل ست وبعضی گفتہ اند عقبہ بن معیط وبعضی گفتہ اند ولید بن
المغیرہ وبعضی گفتہ اند کہ مراد از انسان اینجا زندہ است نہ مردہ وبعضی گفتہ اند کہ این اخبارست از شرایع قبلنا ودلالت کردہ است
شریعت ما کہ للانسان ما سعی وی وسعی غیر وی ہر دو ہست انتہی مختصرا باوجودیکہ اینچنین احادیث واقوال در باب ایصال ثواب
باموات موجود اند مگر این زمرۂ غادیہ از اضلال مردم باز نمی آیند باآنکہ در صحیح مسلم نص صریح
درباب وصول ثواب الصدقة عن المیت درین مسئلہ موجودست عَنْ عَائِشَةَ رض اَنَّ رَجُلًا اَتَی
النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ اِنَّ اُمِّيَ افْتُلِتَتْ نَفْسُهَا وَلَمْ تُوْصِ وَاَظُنُّهَا
لَوْ تَكَلَّمَتْ تَصَدَّقَتْ اَفَلَهَا اَجْرٌ اِنْ تَصَدَّقْتُ عَنْهَا قَالَ نَعَمْ ونیز در باب قضاء الصوم
عن المیت فی المسلم چند احادیث بالتصریح از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم موجود اند وآن احادیث
نہ تنہا در نفس ایصال ثواب بارواح اموات دال اند بلکہ نصوص صریحہ اند در بارۂ تساقط افعال
مفروضہ لازمہ از ذمہ اموات باداء احیا بارادۂ قضا از موتی چونکہ اعمال مفروضہ باقیہ بعمل
زندگان از ذمہ مردگان عند المحدثین قاطبۃ ساقط میگردد پس از نفس ایصال ثواب برای
ترقی درجات ونجات اندکات انکار ورزیدن چہ انصاف وکدام دینداری ست ۔ بطریق اختصار
بدین یک حدیث اکتفا نمودہ شد وجملۂ دیگر احادیث را حوالہ بصحیح مسلم کردہ شد عَنْ عَائِشَةَ
اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ مَاتَ وَعَلَيْهِ صِيَامٌ صَامَ عَنْهُ وَلِيُّهُ
رَوَاهُ مُسْلِمٌ ولہذا در شامی آوردہ وفی البحر من صام او صلی او تصدق وجعل

ثوابه لغیره من الاموات والاحیاء جاز ویصل ثوابها الیهم عند اهل السنة والجماعة الخ وقد نقل عن جماعة انهم جعلوا ثواب اعمالهم للمسلمین وقالوا نلقی الله تعالی بالفقر والافلاس والشریعة لا تمنع من ذلک ولا یشترط فی الوصول ان یهدیه بلفظه کما لو اعطی فقیرا بنیة الزکوة اه ویقول اللهم اوصل ثواب ما قرأنا الی فلان اولیهم یعنی نیز در شامی ست صرح علماؤنا فی باب الحج عن الغیر بان للانسان ان یجعل ثواب عمله لغیره صلوة او صوما او صدقة او غیرها کذا فی الهدایة الافضل لمن یتصدق نفلا ان ینوی لجمیع المؤمنین والمؤمنات لانها تصل الیهم ولا ینقص من اجره شیء وهو مذهب اهل السنة والجماعة الخ **فائدة** سئل ابن حجر المکی عما لو قرأ لاهل المقبرة الفاتحة هل یقسم الثواب بینهم او یصل لکل منهم مثل ثواب ذلک کاملا فاجاب بانه افتی جمع بالثانی وهو اللائق بسعة الفضل انتهی مختصرا امعا التقدیم والتاخیر رفیقی اصلح در وقت تحریر این مسئله **لطیفه** بمن رسانید

و آن اینکه در جانب اکبر آباد لامذهبی بر سر بازار وعظ بیان میکرد و سخن بدینجا رسانید که قوم اهل بدعت که خود را اهل سنت و جماعت مشهور میکنند و دم از حنفیت بر میدارند در پس مردگان از عبادات بدنیه و مالیه بسبب بدعت صنائع ساخته میگویند که ایصال ثواب بارواح طیبات مشایخ و اقارب نموده ایم هر چند که در قرآن و حدیث منع آن آمده وان لیس للانسان الا ما سعی وکل نفس بما کسبت رهینة مگر این جهلا از بداهة العقل نیز اینقدر نمی یابند که اگر کسی از ایشان بصحرا یا بسفر گرسنه و تشنه ماند مادر یا پدرش بطریق ایصال بایشان چیزی تصدق نماید آیا از آن بوی راحتی خواهد رسید یا از آن تنگی نجات یابد - و چون در حیات از تصدق که عمل غیرست منسوب بکسی چیزی نمی رسد پس بعد ممات چگونه رسد **ظریفی** فی الفور جوابش بجا آورد و چنان دشنام سخت بمادر مرده اش داد که آن لامذهب تحمل آن نتوانست و بجدال برخاست آن ظریف گفت مرا از گفتن فحش آیا من بعد یک مادر مرده ات رسیدم و فعل ناکردنی با او کردم که ترا برمن بیاره تحمل نماند و کسیکه ثواب صدقات بدو نمیرسد تعجب ست که ایذای دشنام بدو رسد کسی با کی ملال اگر به پدر زنده ات و مادر زانیه تو سب و شتم کنم و یا بجای رحمهما الله لعنهما الله بر ایشان

فائده در ایصال ثواب باهل مقابر

لطیفه در ایصال ثواب

فرستم چرا که بایشان ازان ہیچ نمیرسد چنانچہ شامی گویند اگر با یصال تاثیر آن اقرار میکنی پس بدان ای ناداں چنانکہ از تنہا گفتنِ الفاظ مذکورہ تاثیر میرسد ہمچنان آرام وراحت از بداہۃ العقل از تصدقات وغیرہ بمردگان ممکن ست قطع لحاظ ازانکہ درین باب اخبار وآثار ونصوص صریحہ بکثرت وارد اند انتہی

ودر بحر الرائق مینویسد اَلْاَصْلُ اَنَّ لِلْاِنْسَانِ لَهٗ اَنْ يَّجْعَلَ ثَوَابَ عَمَلِهٖ لِغَيْرِهٖ صَلٰوةً اَوْ صَوْمًا اَوْ صَدَقَةً اَوْ قِرَاءَةَ قُرْاٰنٍ اَوْ ذِكْرًا اَوْ طَوَافًا اَوْ حَجًّا اَوْ عُمْرَةً وَغَيْرَ ذٰلِكَ عِنْدَ اَصْحَابِنَا لِلْكِتَابِ وَالسُّنَّةِ وَاَمَّا قَوْلُهٗ عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ لَا يَصُوْمُ اَحَدٌ عَنْ اَحَدٍ وَلَا يُصَلِّيْ اَحَدٌ عَنْ اَحَدٍ فَهُوَ فِيْ حَقِّ الْخُرُوْجِ عَنِ الْعُهْدَةِ لَا فِيْ حَقِّ الثَّوَابِ فَاِنَّهٗ مَنْ صَامَ اَوْ صَلّٰى اَوْ تَصَدَّقَ وَجَعَلَ ثَوَابَهٗ لِغَيْرِهٖ مِنَ الْاَمْوَاتِ وَالْاَحْيَاءِ يَصِلُ ثَوَابُهٗ اِلَيْهِمْ عِنْدَ اَهْلِ السُّنَّةِ وَالْجَمَاعَةِ كَذَا فِي الْبَدَائِعِ وَبِهٰذَا عُلِمَ اَنَّهٗ لَا فَرْقَ بَيْنَ اَنْ يَّكُوْنَ الْمَجْعُوْلُ لَهٗ مَيِّتًا اَوْ حَيًّا وَالظَّاهِرُ اَنَّهٗ لَا فَرْقَ بَيْنَ اَنْ يَّنْوِيَ بِهٖ عِنْدَ الْفِعْلِ اَوْ يَفْعَلَ لِنَفْسِهٖ ثُمَّ بَعْدَ ذٰلِكَ يَجْعَلُ ثَوَابَهٗ لِغَيْرِهٖ لِاِطْلَاقِ كَلَامِهِمْ وَلَمْ اَرَ حُكْمَ مَنْ اَخَذَ شَيْئًا مِنَ الدُّنْيَا لِيَجْعَلَ شَيْئًا مِنْ عِبَادَتِهٖ لِلْمُعْطِيْ وَيَنْبَغِيْ اَنْ لَّا يَصِحَّ ذٰلِكَ۔ وَظَاهِرُ اِطْلَاقِهِمْ اَنَّهٗ لَا فَرْقَ بَيْنَ الْفَرْضِ وَالنَّفْلِ فَاِذَا صَلّٰى فَرِيْضَةً وَجَعَلَ ثَوَابَهَا لِغَيْرِهٖ فَاِنَّهٗ يَصِحُّ لٰكِنْ لَا يَعُوْدُ الْفَرْضُ فِيْ ذِمَّتِهٖ لِاَنَّ عَدَمَ الثَّوَابِ لَا يَسْتَلْزِمُ عَدَمَ السُّقُوْطِ عَنْ ذِمَّتِهٖ وَلَمْ اَرَهٗ مَنْقُوْلًا اِنْتَهٰى مختصرًا بقدر الحاجۃ واَخرج الطبرانی فی الاوسط عن اَنَسٍ رض قَالَ سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُوْلُ مَا مِنْ اَهْلِ بَيْتٍ يَّمُوْتُ مِنْهُمْ مَيِّتٌ فَيَتَصَدَّقُوْنَ عَنْهُ بَعْدَ مَوْتِهٖ اِلَّا اَهْدَاهَا لَهٗ جِبْرَئِيْلُ عَلٰى طَبَقٍ مِّنْ نُّوْرٍ ثُمَّ يَقِفُ عَلٰى شَفِيْرِ الْقَبْرِ فَيَقُوْلُ يَا صَاحِبَ الْقَبْرِ الْعَمِيْقِ هٰذِهٖ هَدِيَّةٌ اَهْدَاهَا اِلَيْكَ اَهْلُكَ فَيَدْخُلُ عَلَيْهِ فَيَفْرَحُ بِهَا وَيَسْتَبْشِرُ وَيَحْزَنُ جِيْرَانُهُ الَّذِيْ لَمْ يُهْدَ اِلَيْهِمْ شَيْءٌ كَذَا فِيْ هَدِيَّةِ الْحَرَمَيْنِ ودر اکثر شہرہا جمع شدن مسلمانان برای قرآن خوانی کہ ثوابش بارواح اموات ہبہ میکنند بغیر انکار از علمای محققین نیز ثابت ست چنانچہ قاضی ثناء اللہ پانی پتی رحمہ در تذکرۃ الموتی والقبور مینویسد حافظ شمس الدین بن عبد الواحد گفتہ از قدیم در ہر شہر مسلمانان جمع میشوند وبرای اموات قرآن میخوانند ونیز ملا علی قاری در شرح مشکوۃ می آرد

ف جائز نیست کہ اجرت گرفتہ بکسی ایصال ثواب نماید لقولہ

ف در جواز خواندن قرآن در مقابر وغیرہ

أَخْرَجَ الْخَلَّالُ فِي الْجَامِعِ عَنْ سُفْيَانَ قَالَ كَانَ لِلْأَنْصَارِ إِذَا مَاتَ لَهُمُ الْمَيِّتُ اخْتَلَفُوا إِلَى قَبْرِهِ يَقْرَءُونَ الْقُرْآنَ انتہی وعلامہ عینی در شرح ہدایہ می آرد إِنَّ الْمُسْلِمِينَ يَجْتَمِعُونَ فِي كُلِّ عَصْرٍ وَزَمَانٍ وَيَقْرَءُونَ الْقُرْآنَ وَيُهْدُونَ ثَوَابَهُ لِمَوْتَاهُمْ وَعَلَى هٰذَا أَهْلُ الصَّلَاحِ وَالدِّيَانَةِ مِنْ كُلِّ مَذْهَبٍ مِنَ الْمَالِكِيَّةِ وَالشَّافِعِيَّةِ وَغَيْرِهِمْ وَلَا يُنْكِرُ ذٰلِكَ مُنْكِرٌ فَكَانَ إِجْمَاعًا انتہی وہمین ست مختار مشائخ حنفیہ فِي الْخُلَاصَةِ رَجُلٌ أَجْلَسَ عَلَى قَبْرِ أَخِيهِ رَجُلًا يَقْرَأُ الْقُرْآنَ يُكْرَهُ عِنْدَ أَبِي حَنِيفَةَ رض وَلَا يُكْرَهُ عِنْدَ مُحَمَّدٍ رض وَمَشَايِخُنَا أَخَذُوا بِقَوْلِ مُحَمَّدٍ انتہی وَفِي خِزَانَةِ الْأَسْرَارِ وَالْمُخْتَارُ جَوَازُ الْاِسْتِئْجَارِ عَلَى قِرَاءَةِ الْقُرْآنِ عَلَى الْقُبُورِ مُدَّةً مَعْلُومَةً كَذَا فِي الطَّحْطَاوِيِّ الْحَاشِيَةِ فِي بَابِ الْإِجَارَةِ الْفَاسِدَةِ ونیز دلائل جواز استیجار قراءة قرآن بر قبور بلکہ اکثر مسائل قراءت در فصل ہفتم از باب اول در عقیدۂ فاسدۂ ہفتم از عقائد الفقیہ درج نمودہ ایم در انجا باید دید واللہ اعلم وعلمہ اتم واحکم

سوال ہفتم

چہ میفرمایند علمای امت و مفتیان ملت آنحضرت علیہ السلام کثرہم اللہ اندرین مسئلہ کہ یَا رَسُولَ اللّٰہِ و امثال آن گفتن جائزست یا نی اگر باشد بکدام دلیل واگر نباشد پس درین صورت قائلش گنہگارست یا کافر بَيِّنُوا لِوَجْهِ اللّٰهِ أَجْرُكُمْ عَلَى اللّٰهِ

الجواب أَقُولُ وَمِنَ اللّٰهِ الْوُصُولُ إِلَى مَا هُوَ الْمَقْبُولُ عِنْدَ الْعُلَمَاءِ الْفُحُولِ کہ گفتن یا رسول اللہ ویا نبی اللہ در حضور روضۂ مقدسہ وغائبانہ در ہر دو حالت جائز وصحیح ست وقائل آن نہ گنہگار ست ونہ کافر بلکہ مکفر وی کافر بموجب حدیث صحیحین کہ از گفتن کافر مسلمانرا خود کافر میشود برای اطمینان خاطر ناظرین چند نقول از کتب معتبرہ درین مقام می آرم کہ ازان بوجہ اتم ثابت میشود کہ خطاب وندا بآنحضرت علیہ السلام بعد وفات بغیر حضور روضۂ مقدسہ وہمچنین در حیات غائبانہ صحابۂ کرام وتابعین عظام ودیگر علمای ذوی الافہام کردہ وجائز داشتہ اند اول حدیث ابن ماجہ وسنن نسائی ست چنانچہ در شفای قاضی عیاض ست وَقَالَ ابْنُ مَاجَةَ قَالَ أَبُو إِسْحٰقَ هٰذَا حَدِيثٌ صَحِيحٌ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ حُنَيْفٍ أَنَّ أَعْمٰى قَالَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ ادْعُ اللّٰهَ أَنْ يَكْشِفَ لِي عَنْ بَصَرِي قَالَ فَانْطَلِقْ فَتَوَضَّأْ ثُمَّ صَلِّ رَكْعَتَيْنِ

ثُمَّ قُلِ اللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْأَلُكَ وَاَتَوَجَّهُ اِلَیْكَ بِنَبِیِّیْ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ نَبِیِّ الرَّحْمَةِ یَا مُحَمَّدُ اِنِّیْ اَتَوَجَّهُ بِكَ اِلٰی رَبِّكَ اَنْ یَّكْشِفَ عَنْ بَصَرِیْ اَللّٰهُمَّ شَفِّعْهُ فِیَّ قَالَ فَرَجَعَ وَقَدْ كَشَفَ اللّٰهُ عَنْ بَصَرِهٖ یعنی نابینائی عرض کرد که یا رسول الله دعا کن تا بینا شوم فرمود که برو پس وضو کن پستر دو رکعت نماز بخوان پستر بگوای باره حسنداهر آئینه من از تو میخواهم و بسوی تو متوجه میشوم بوسیله نبی خود محمد علیه الصلوة والسلام که نبی رحمت هست - یا محمد صلی الله علیه وسلم هر آئینه من متوجه میشوم بوسیله تو بطرف رب تو تا که بکشاید بینائی من - خداوندا قبول کن شفاعت آنحضرت علیه السلام در حق من (پس رفت آن نابینا و بجا آورد آنرا چنانکه ظاهر ست) گفت راوی پس باز آمد آن نابینا در حالیکه هر آئینه حق تعالی بینائی وی را کشاده بود انتهی پس ازین حدیث بخوبی واضح ولائح گشت که آن نابینا بفرمایش آنحضرت علیه السلام آنحضرت علیه السلام را غائبانه مخاطب نموده ندا میکرد که یا محمد صلی الله علیه وسلم و ثبوت غائبانه ندا کردن بطرف آنحضرت علیه السلام درینحدیث ازین الفاظ ظاهر ست که فرمودش اِنْطَلِقْ فَتَوَضَّأْ یعنی از حضوری مجلس برفتن او را فرمود و نیز فقره فَرَجَعَ وَقَدْ كَشَفَ اللّٰهُ عَنْ بَصَرِهٖ در آخر حدیث صریح نص ست برین که این ندا به یا مُحَمَّدُ و نماز خواندن وی همه در غیبت آنحضرت علیه السلام بود - پس چنانکه غائبانه ندا کردن بسوی آنحضرت علیه السلام در حین حیات ازین حدیث ثابت گشت همچنین ندا با آنحضرت صلی الله علیه وسلم پس از انتقال فرمودن علیه السلام نیز ثابت ست چنانکه مروی ست که شخصی دیگر در خلافت عثمان رض برای حصول غرضی که غیر از غرض آن صحابی نابینا بود این دعای ندا و خطاب را خواند و مطلبش برآمد کما قال فی انجاح الحاجة شرح ابن ماجة وَالْحَدِیْثُ یَدُلُّ عَلٰی جَوَازِ التَّوَسُّلِ وَالْاِسْتِشْفَاعِ بِذَاتِهِ الْمُكَرَّمِ فِیْ حَیَاتِهٖ وَاَمَّا بَعْدَ مَمَاتِهٖ فَقَدْ رَوَى الطَّبْرَانِیُّ فِی الْكَبِیْرِ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ حُنَیْفٍ نِ الْمُتَقَدِّمِ اَنَّ رَجُلًا كَانَ یَخْتَلِفُ اِلٰی عُثْمَانَ بْنِ عَفَّانَ رض فِیْ حَاجَةٍ لَّهٗ فَكَانَ لَا یَلْتَفِتُ اِلَیْهِ وَلَا یَنْظُرُ فِیْ حَاجَتِهٖ فَلَقِیَ ابْنَ حُنَیْفٍ فَشَكٰی اِلَیْهِ ذٰلِكَ فَقَالَ لَهُ ابْنُ حُنَیْفٍ اِئْتِ الْمِیْضَاةَ فَتَوَضَّأْ ثُمَّ ائْتِ الْمَسْجِدَ فَصَلِّ رَكْعَتَیْنِ ثُمَّ قُلِ اللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْأَلُكَ وَاَتَوَجَّهُ اِلَیْكَ بِنَبِیِّنَا مُحَمَّدٍ صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ نَبِیِّ الرَّحْمَةِ یَا مُحَمَّدُ اِنِّیْ

أَتَوَجَّهُ إِلَيْكَ إِلَى رَبِّكَ فَتَقْضِي حَاجَتِي وَتَذْكُرُ حَاجَتَكَ فَانْطَلَقَ الرَّجُلُ وَصَنَعَ مَا قَالَ ثُمَّ أَتَى بَابَ عُثْمَانَ فَجَاءَ الْبَوَّابُ حَتَّى أَخَذَ بِيَدِهِ فَأَدْخَلَهُ عَلَى عُثْمَانَ فَأَجْلَسَهُ مَعَهُ عَلَى الطِّنْفِسَةِ فَقَالَ مَا حَاجَتُكَ فَقَضَاهَا لَهُ ثُمَّ قَالَ مَا ذَكَرْتَ حَاجَتَكَ حَتَّى كَانَ السَّاعَةُ وَقَالَ مَا كَانَتْ لَكَ حَاجَةٌ فَاذْكُرْهَا ثُمَّ إِنَّ الرَّجُلَ خَرَجَ مِنْ عِنْدِهِ فَلَقِيَ ابْنَ حُنَيْفٍ فَقَالَ لَهُ جَزَاكَ اللهُ خَيْرًا مَا كَانَ يَنْظُرُ فِي حَاجَتِي وَلَا يَلْتَفِتُ إِلَيَّ حَتَّى كَلَّمْتَهُ فِيَّ فَقَالَ ابْنُ حُنَيْفٍ وَاللهِ مَا كَلَّمْتُهُ وَلٰكِنْ شَهِدْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَتَاهُ ضَرِيرُ الْبَصَرِ فَشَكَا إِلَيْهِ ذَهَابَ بَصَرِهِ فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ أَوَتَصْبِرُ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللهِ مَا لِي قَائِدٌ وَقَدْ شَقَّ عَلَيَّ فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ وَسَلَّمَ اِئْتِ الْمِيضَأَةَ فَتَوَضَّأْ ثُمَّ صَلِّ رَكْعَتَيْنِ ثُمَّ ادْعُ بِهٰذِهِ الدَّعَوَاتِ قَالَ ابْنُ حُنَيْفٍ فَوَاللهِ مَا تَفَرَّقْنَا وَطَالَ بِنَا الْحَدِيثُ حَتَّى دَخَلَ عَلَيْنَا الرَّجُلُ كَأَنْ لَمْ يَكُنْ بِهِ ضَرٌّ انتهى وایضاً رواه الْبَيْهَقِيُّ مِنْ طَرِيقَيْنِ بِنَحْوِهِ وَأَخْرَجَ الطَّبَرَانِيُّ فِي الْكَبِيرِ وَالْمُتَوَسَّطِ انتهى **و محدث** دهلوی در جذب القلوب آورده که ابن ابی شیبه بسند صحیح آورده که در زمان عمر رضی قحطے افتاد شخصے بقبر شریف نبوی صلی اللہ علیہ وسلم آمد و گفت یا رسول الله اِسْتَسْقِ لِأُمَّتِكَ فَإِنَّهُمْ قَدْ هَلَكُوا آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در خواب او آمد و فرمود عمر رضی را بشارت ده که باران خواهد شد۔ واین نوع توسل طلب دعاست از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از پروردگار خود تا این حاجت مقضی گردد چنانچه در حالت حیات بود انتهی **و نیز** در انوار الرحمٰن لتنویر الجنان آورده که طبرانی از رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم روایت میکند إِذَا ضَلَّ أَحَدُكُمْ دَابَّةً أَوْ أَرَادَ عَوْنًا وَهُوَ بِأَرْضٍ لَيْسَ بِهَا أَنِيسٌ فَلْيَقُلْ يَا عِبَادَ اللهِ أَعِينُونِي يَا عِبَادَ اللهِ أَعِينُونِي يَا عِبَادَ اللهِ أَعِينُونِي فَإِنَّ لِلّٰهِ عِبَادًا لَا تَرَوْنَهُمْ در شرح حصن حصین ترجمه اش بدین مضمون مندرج ست وقتیکه از شما چیزی یا جانوری گم کند و یا مددی خواهد و حالانکه وی در زمینی باشد که در آن سرزمین کسی انیس و همنشین نباشد پس باید که سه بار بگوید که ای بندگان خدا امداد من کنید۔ چراکه مر خداوند تعالی را بندگانی اند که شما ایشان را نمی بینید۔ **و میرک شاه** از بعضی علمای ثقات نقل کرده که این حدیث حسن ست۔ و تمام مسافر

ے یعنی پادم زسید حاجت تو ۱۲
ے اگر ابن سماک ۱۲ عثمان
ے اگر بماند مرا ملجئی پادن ۱۲
ے کسی ازشخص
ے بدون ناشد
ے ازجن یعنی آنکه ۱۲ درحق من سفارش کردی ۱۲
ے بجز آنکه ماهان ۱۲ مجلس جدا
ے نشده بودیم و دراز گشت گفتگوی ما ۱۲

محتاج اند بآن انتهی کلام صاحب انوار الرحمن **انتباه** ازین حدیث و بیان بر کسی مخفی نماند که
چنانکه استمداد از احیا ثابت گشت از اموات بموت و غیره نیز ثابت گشت پس آنچه بعضی از فضلای ظاهر
(بطریق توسل ۱۲)
بطرف این رفته که استمداد از اموات بدعت ست و در ازمنهٔ معتبره ثلثه کسی نکرده شاید که این حدیث
(اگرچه بطریق توسل باشد ۱۲)
از نظر ایشان نگذشته و یا از خاطر عاطر ایشان زائل گشته والله اعلم **الحاصل** که گفتن یا رسول الله
بعد از انتقال فرمودن علیه السلام در حالت غیبوبت از صحابه و تابعین ثابت ست و انکار ازین انکار
از حدیث ست و منکر حدیث آحاد بدعتی ست و احتمالات رکیکه و وجوهات ضعیفه برای کفر و شرک کسی
بیان نمودن که رسول الله را مثل خدا بهر جا حاضر و ناظر میدانند کار متعصبین زمانهٔ ماست چه ازین
قسم احتمالات واهیه و خدشات تباهیه در خطاب و ندا کردن بخدا نیز ممکن ست چه شاید که قائل یا الله
خداوند تعالی را حاضر و ناظر بمعنی شاهد و محسوس و متمکن فی الامکان اراده کرده باشد و او را بیننده از
(ای مثل مخلوق ۱۲)
چشمان و شنونده از گوش که هر دو اعضای مخصوصه اند تصور نموده باشد بعد از ان بخطاب یا الله
مخاطب نموده باشد و این امور در حق خدا تصور کردن حق تعالی را مثل مخلوق قرار دادن ست
ماز قوله تعالی لَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَيْءٌ انکار نمودن ۔ و این احتمالات نیز مثل احتمالات رکیکهٔ ماتقدم موجب کفر ست
نعوذ بالله مِنْ سُوْءِ الْفَهْمِ وَكَثْرَةِ الزَّعْمِ عَلَى الزَّعْمِ علاوه اینکه سمیع و بصیر و ناظر بودن
مطلق انسان یعنی بدون تخصیص آنحضرت علیه السلام از کلام ربانی ثابت ست و انکار ازان کفر ست
چنانکه در حق مطلق انسان وارد ست جَعَلْنٰهُ سَمِيْعًا بَصِيْرًا و نَاضِرَةٌ اِلٰى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ
چنانکه در شان پاک وارد ست اِنَّهٗ هُوَ السَّمِيْعُ الْبَصِيْرُ مگر فرق در کمیت و کیفیت ست از نقص
و کمال و اصل و نقل مثل ذات شی و سایهٔ آن و آلات و غیر آن فافهم فَاِنَّ هٰذَا الْمَقَامَ
مِنْ تَسْوِيْلِ هٰذِهِ الشَّيَاطِيْنِ الْعِظَامِ ۞ وَتَشْوِيْشِ قُلُوْبِ حُمَقَاءِ الْاَيَّامِ
(ای جهلای این زمانه ۱۲)
دلیل دیگر بر جواز خطاب بآن حضرت علیه السلام اینکه در خلافت خلیفهٔ ثانی رض در شب
عجوزهٔ در بیت الاحزان خود آنحضرت علیه السلام را مخاطب نموده اشعار مترنم میخواند چونکه خلیفه رض
برا عجا بطور گشت رسید آنرا شنیده بنشست و بگریست و نزدیک زاعمین ای کلمهٔ کفر آن عجوزه را
منع نفرمود فی الشفاء عن زید بن اسلم قال خرج عمر رض لیلة یحرس فرای مصباحا فی
(ای تندف ۱۲)
بیت و اذا عجوز تنفش صوفا و تقول ؎

عَلٰى مُحَمَّدٍ صَلٰوةُ الْاَبْرَارِ	

صَلّٰی عَلَیْهِ الطَّیِّبُوْ الْاَخْیَارُ	قَدْ کُنْتَ قَوَّامًا بُکَالِلْاَسْحَارِ	یَا لَیْتَ شِعْرِیْ وَالْمَنَایَا اَطْوَارُ
هَلْ یَجْمَعُنِیْ وَحَبِیْبُ الدَّارِ		

تَعْنِی النَّبِیَّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ فَجَلَسَ عُمَرُ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُ یَبْکِیْ وَفِی الْحِکَایَةِ طُوْلٌ وَرُوِیَ اَنَّ عَبْدَ اللّٰهِ بْنَ عُمَرَ خَدِرَتْ رِجْلُهٗ فَقِیْلَ لَهٗ اُذْکُرْ اَحَبَّ النَّاسِ اِلَیْكَ یَزُلْ عَنْكَ فَصَاحَ یَا مُحَمَّدَاهُ فَانْتَشَرَتْ انتهی و تحقیق زائد ازین که از ملا علی قاری رح و دیگر علماء رسائل در فصل هفتم از باب اول گذشته است یادش کن که اعاده اش موجب طوالت ست - پس کلمهٔ کُنْتَ از مقولهٔ عجوز و لفظ یا مُحَمَّدَاهُ از مقولهٔ عبد الله بن عمر رض برای اسکات مکابرهٔ مجادلین کافی و وافی ست مزید بر تمام ماذکر اینکه در هر نماز در اَلتَّحِیَّاتُ تمام مسلمانان خطاب با آنحضرت علیه السلام میکنند پس تکفیر کنندگان بموجب قاعدهٔ خود درینجا برتبهٔ اعلیٰ میرسند چنانچه ظاهر ست زیرا که در کتب مصرح ست که از الفاظ التحیات معانی علی وجه الانشاء مراد گرفته میشوند لَا عَلٰی وَجْهِ الْحِکَایَةِ عَمَّا وَقَعَ مِنْ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ لَیْلَةَ الْمِعْرَاجِ و چنین خیال کرده میشود که گویا حق تعالی را تحیه میکند وسلام بر آنحضرت علیه السلام و بر نفس خویش و عباد صالحین از امام و مقتدیان و ملک میفرستد قال فی الدر المختار وَیَقْصُدُ بِاَلْفَاظِ التَّشَهُّدِ مَعَانِیْهَا مُرَادَةً لَهٗ عَلٰی وَجْهِ الْاِنْشَاءِ کَاَنَّهٗ یُحَیِّی اللّٰهَ وَیُسَلِّمُ عَلٰی نَبِیِّهٖ وَعَلٰی نَفْسِهٖ وَاَوْلِیَائِهٖ لَا الْاِخْبَارَ عَنْ ذٰلِكَ ذَکَرَهٗ فِی الْمُجْتَبٰی وَظَاهِرُهٗ اَنَّ ضَمِیْرَ عَلَیْنَا لِلْحَاضِرِیْنَ لَا حِکَایَةَ سَلَامِ اللّٰهِ تَعَالٰی وفی رد المحتار قوله لَا الْاِخْبَارَ عَنْ ذٰلِكَ اَیْ لَا یَقْصُدُ الْاِخْبَارَ وَالْحِکَایَةَ عَمَّا وَقَعَ فِی الْمِعْرَاجِ مِنْهُ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ وَرَبِّهٖ وَمِنَ الْمَلَائِکَةِ علیهم السلام وَتَمَامُ بَیَانِ الْقِصَّةِ مَعَ شَرْحِ اَلْفَاظِ التَّشَهُّدِ فِی الْاِمْدَادِ فَرَاجِعْهُ قوله لِلْحَاضِرِیْنَ اَیْ مِنَ الْاِمَامِ وَالْمَاْمُوْمِ وَالْمَلَائِکَةِ قَالَهُ النَّوَوِیُّ وَاسْتَحْسَنَهُ السَّرُوْجِیُّ (نهر) قوله لَا حِکَایَةَ سَلَامِ اللّٰهِ اَلصَّوَابُ لَا حِکَایَةَ سَلَامِ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ انتهی و امام غزالی رحمه الله در جلد اول از احیاء العلوم صفحهٔ ۹۹ میفرماید که در حالت خواندن التحیات و فرستادن سلام بر آنجناب صلی الله علیه وسلم آنحضرت علیه السلام را در دل خود حاضر کرده سلام فرستادن میباید و پیشتر بر نفس خود و بر همه عباد صالحین سلام فرستادن مناسب هکذا عبارته وَاَمَّا التَّشَهُّدُ فَاِذَا

جَلَسْتَ لَهُ فَاجْلِسْ مُتَأَدِّبًا وَصَرِّحْ بِأَنَّ جَمِيعَ مَا تَدْلِي بِهِ مِنَ الصَّلَوَاتِ وَالطَّيِّبَاتِ أَيْ
مِنَ الْأَخْلَاقِ الطَّاهِرَةِ لِلّٰهِ وَكَذٰلِكَ الْمُلْكُ لِلّٰهِ وَهُوَ مَعْنَى التَّحِيَّاتِ - وَأَحْضِرْ فِي قَلْبِكَ
النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ وَشَخْصَهُ الْكَرِيمَ وَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ
وَبَرَكَاتُهُ وَلْتَصْدُقْ أَمَلُكَ فِي أَنَّهُ يَبْلُغُهُ وَيَرُدُّ عَلَيْكَ مَا هُوَ أَوْفَى مِنْهُ ثُمَّ تُسَلِّمُ
عَلَى نَفْسِكَ وَعَلَى جَمِيعِ عِبَادِ اللّٰهِ الصَّالِحِينَ ثُمَّ تَأْمُلُ أَنْ يَرُدَّ اللّٰهُ سُبْحَانَهُ عَلَيْكَ
سَلَامًا وَافِيًا بِعَدَدِ عِبَادِهِ الصَّالِحِينَ انتهى مختصرا مرادش اینکه در وقت اداے
سلام در التحیات آنحضرت علیه السلام را در دل خود حاضر کرده سلام بطریق خطاب بفرست و امید
صادق کن که سلام مذکور آنحضرت علیه السلام را میرسد و از ایشان جواب کامل تر می آید پس از حدیث
نبوی و افعال و تقریر صحابه رضی الله عنهم و اقوال علمای متبحرین شافعیه وغیره صاف ظاهر گشت که خطاب و ندا
با آنحضرت علیه السلام بلا تردد جائز ست فَانْظُرْ وَانْصِفْ چونکه اکثر فرقهٔ نجدیه را از علوم عربیه
وقوف نمیباشد لهذا در انکار از یا رسول الله و امثال آن چندان غلو و تشدد نمودند که بشرک صفاتی
قائل آن قائل گشتند و میگویند که این قائل صفات خدائی را از حاضر و ناظر و همه جا سمیع بودن
برای آنحضرت علیه السلام ثابت نمود چه در دخول یا بمنادی از حاضر و سمیع بودن لابدی ست
و حالانکه طلبای کافیه و شرح ملا خوانان جهالت و حماقت ایشان را خوب میدانند که مبنای اعتراض
ایشان بر جهل ست از قواعد علوم عربیه کلماتِ کفر را علمای متبحرین در کتب فقه وغیره بکثرت
نوشته اند که وقوع بعضی از انها گاهی متصور نیست مگر از جهت احتمال وقوع آنرا مهمل نگذاشتند باوجود
این احتیاط هیچ کسی از ایشان در کتب معتبرهٔ متداوله لفظ یا رسول الله گفتن را کفر و شرک
ننوشتند آری مبتدعان سنه یکهزار و سه صد این را الحال ایجاد نمودند و مرغوبات فاسدهٔ
شیخ نجدی را رواج دادند و بر بسی از اهل اسلام حکم تکفیر کرده از مصداق شدن حدیث
مَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً كَانَ عَلَيْهِ وِزْرُهَا وَوِزْرُ مَنْ يَعْمَلُ بِهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ
خوفی و هراسی ننمودند لهذا قدری تحقیق یا حرف ندا از کتب نحودین مقام بهتر و اولی
مے نماید و آن اینکه برای دخول یا قریب بودن مدخول یعنی منادی شرط نیست و نه سماع
آواز ندا کننده و کهذا دخول یا بر مندوب در کلام عرب شائع و ذائع ست و مندوب

در لغت آن مرده را میگویند که بروی گریه و زاری کرده میشود نیکی و محاسن وی شمرده میشود تا که عام را
معلوم گردد که مرگ اینچنین شخص امر عظیم و غم جسیم ست و وی در تفجع این معذور ست و در سوگ با وی
شریک شوند و در اصطلاح آنرا میگویند که از وجود آن و یا عدم آن با یا یا وا دردمندی کرده
شود اما آنکه بر وجود آن دردمندی کرده شود مصیبت و حسرت و ویل ست وقتیکه از فقدان
میت لاحق و عارض میشود پس گفته میشود یا حسرتاه یا مصیبتاه یا ویلاه و مثال آنکه
از جهت معدوم و فوت شدن آن تفجع کرده میشود میت ست که بروی کسی دردمندی ظاهر
کند و گریه نماید مثل یا زیداه یا عمراه کما فی الكافية و شرحه لملا عبد الرحمن الجامي
قدس الله سرهما السامي وَقَدِ اسْتَعْمَلُوا يَعْنِي الْعَرَبَ صِيغَةَ النِّدَاءِ يَعْنِي يَا
خَاصَّةً فِي الْمَنْدُوبِ لِأَنَّهُ لَا يَدْخُلُ عَلَيْهِ سِوَاهَا لِكَوْنِهَا أَشْهَرَ صِيَغِهَا فَكَانَتْ
أَوْلَى بِأَنْ يُتَوَسَّعَ فِيهَا بِاسْتِعْمَالِهَا فِي غَيْرِ الْمُنَادَى وَالْمَنْدُوبُ فِي اللُّغَةِ مَيِّتٌ يَبْكِي
عَلَيْهِ أَحَدٌ وَيَعُدُّ مَحَاسِنَهُ لِيَعْلَمَ النَّاسُ أَنَّ مَوْتَهُ أَمْرٌ عَظِيمٌ لِيَعْذِرُوهُ فِي الْبُكَاءِ
وَيُشَارِكُوهُ فِي التَّفَجُّعِ - وَفِي الْاِصْطِلَاحِ هُوَ الْمُتَفَجَّعُ عَلَيْهِ وُجُودًا أَوْ عَدَمًا بِيَا أَوْ وَا
فَالْمُتَفَجَّعُ عَلَيْهِ عَدَمًا مَا يُتَفَجَّعُ عَلَى عَدَمِهِ كَالْمَيِّتِ الَّذِي يَبْكِي عَلَيْهِ النَّادِبُ
وَالْمُتَفَجَّعُ عَلَيْهِ وُجُودًا مَا يُتَفَجَّعُ عَلَى وُجُودِهِ عِنْدَ فَقْدِ الْمُتَفَجَّعِ عَلَيْهِ عَدَمًا كَالْمُصِيبَةِ
وَالْحَسْرَةِ وَالْوَيْلِ اللَّاحِقَةِ لِلنَّادِبِ لِفَقْدِ الْمَيِّتِ فَالْحَدُّ شَامِلٌ لِقِسْمَيِ الْمَنْدُوبِ
مِثْلُ يَا زَيْدَاهْ وَيَا عَمْرَاهْ وَمِثْلُ يَا حَسْرَتَاهْ وَيَا مُصِيبَتَاهْ وَيَا وَيْلَاهْ انتهى
از تحریر این عبارات صاف ظاهر گشت که موجود بودن و نیز شنیدن مدخول - یا - را هر دو
ضرور نیست چه مصیبت و حسرت و ویل مدخول - یا - بکثرت میشوند و صلاحیت شنوائی در انها نی
و نیز مرده اگرچه دور میباشد که امکان شنوائی ندارد و نزدیک مانعان مرده اگرچه نزدیک باشد نیز نمیشنود
مبتدا ۱۲
که ایشان از سماع موتی منکر اند نزد جمیع عرب از علما و جهلا بلا نزاع مدخول یا میگردد و انچه کلمه یا را
خبر ست لا قوله و نیز مرده الخ
بلفظ رسول الله و یا دیگر اسمای او صلی الله علیه وسلم آنحضرت علیه السلام داخل میکنند برای اظهار دردمندی ست
مثل یا حبیب الله
بر معدوم بودن وی صلی الله علیه وسلم در دار دنیا پس آنحضرت علیه السلام از قبیل آن مندوب اند که بر عدم و
فقد وی ندبه کرده میشود و اشتیاق محبت با او ظاهر کرده میشود پس یا رسول الله و مثل این بدون

قریب بودن و سامع بودن بطریق اشتیاق و سبیل عرف و محاورۂ اہل علم جائز ست - و الف و ہا در آخر مندوب برای مدّ صوت (کشش آواز) مثل یا زیداہ و یا عمراہ زائد کردن جائز ست نہ واجب پس یا رسول اللہ را از جہت عدم زیادتِ الف در آخرش از مندوب نشمردن حماقت و اقرار بہ جہالت ست چنانچہ جہل ایشان بر طلبای کافیہ خوانان محتجب نیست و نزدیک صاحب مفصّل و ملّا جامی مندوب در منادیٰ داخل ست و از کلام سیبویہ نیز ہمین ظاہر ست چنانچہ در شرح ملا جامی ست فَاِنَّ الْمَنْدُوْبَ اَيْضًا كَمَا قَالَ بَعْضُهُمْ مُنَادًى مَطْلُوْبٌ اِقْبَالُهٗ حُكْمًا عَلٰى وَجْهِ التَّفَجُّعِ فَاِذَا قُلْتَ يَا مُحَمَّدَاهُ فَكَاَنَّكَ تُنَادِيْهِ وَتَقُوْلُ لَهٗ تَعَالَ فَاَنَا مُشْتَاقٌ اِلَيْكَ فَالْاَوْلٰى اِدْخَالُهٗ تَحْتَ الْمُنَادٰى كَمَا فَعَلَهٗ صَاحِبُ الْمُفَصَّلِ وَقِيْلَ الظَّاهِرُ مِنْ كَلَامِ سِيْبَوَيْهِ اَيْضًا اَنَّهٗ دَاخِلٌ فِي الْمُنَادٰى انتهى الحاصل یا رسول اللہ گفتن بطور اشتیاق و محبت و ظہور درد مندی جائز ست برابر ست کہ منادیٰ قرار دادہ شود یا نی - و چنین احتمالات بیرون آوردن کہ از ان عدم جواز مفہوم و معلوم شود بدگمانی و وسوسۂ شیطانی ست - تا بامکان ہر برادر مومن را بموجب نص قرآنی اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ احتراز و اجتناب از ان واجب ست واللہ یہدی من یشاء الی صراط مستقیم ؏

من آنچہ شرط بلاغ ست با تو میگویم
تو خواہ از سخنم پند گیر و خواہ ملال

و بعد از تحقیق این تدقیق در حق منکرین زیادہ ازین چہ نویسم ؏

جواب جاہلان را اگر نیوشے
خموشی بدان خموشی بدان خموشی

واللہ اعلم و علمہ اتم

فا — مسئلۂ ہشتم در ادراک اموات و جواب آن از شاہ عبدالعزیز دہلوی

این ہر سہ مسائل از افتای شاہ عبدالعزیز دہلوی رحمہ اللہ بجنسہ درینجا نقل کردہ شد

سوال اول چہ میفرمایند علمای دین اندرین معنی کہ انسان را بعد موت ادراک و شعور باقی میماند چنانچہ زائران قبر خود را شناسد و کلام شان شنود جواب از شاہ صاحب رحمہ اللہ انسان را بعد از موت ادراک و شعور باقی میماند و برین معنی شرع شریف و قواعد فلسفی اجماع دارند اما شرع شریف پس عذاب القبر و تنعیم القبر بتواتر ثابت ست و تفصیل آن دفتری طویل میخواہد و در کتاب شرح الصدور فی احوال الموتی و القبور تصنیف شیخ جلال الدین سیوطی رح و دیگر کتب حدیث باید دید و اثبات عذاب القبر در کتب کلامیہ از مباحث عمدہ ست حتی کہ بعضی از اہل کلام منکر آنرا تکفیر کردہ اند - و عذاب و تنعیم بغیر ادراک و شعور نمیتواند شد و نیز در احادیث صحیحہ

مشهوره در باب زیارت قبور و سلام بر موتی و هم کلامی با آنها که اَنتُم سَلَفُنَا و نَحنُ بِالاَثَرِ وَ اِنَّا اِن شَاءَ اللّٰهُ بِکُم لَاحِقُونَ ثابت ست و در بخاری و مسلم موجود ست که آنحضرت علیه السلام با کفاریکه در بدر کشته شده بودند فرمودند هَل وَجَدتُّم مَّا وَعَدَ رَبُّکُم حَقًّا مردم عرض کردند که یَا رَسُولَ اللّٰهِ اَتُکَلِّمُ مِن اَجسَادٍ وَلَیسَ فِیهَا اَروَاحٌ فرمودند که مَا اَنتُم بِاَسمَعَ مِنهُم وَلٰکِنَّهُم لَا یُجِیبُونَ رواه مسلم والبخاری و در قرآن مجید ثابت ست وَلَا تَحسَبَنَّ الَّذِینَ قُتِلُوا فِی سَبِیلِ اللّٰهِ اَموَاتًا بَل اَحیَاءٌ عِندَ رَبِّهِم یُرزَقُونَ فَرِحِینَ بِمَا اٰتٰهُمُ اللّٰهُ مِن فَضلِهٖ بلکه از احوال پس ماندگان خود هم خوش وقتی و استبشار ثابت ست وَیَستَبشِرُونَ بِالَّذِینَ لَم یَلحَقُوا بِهِم مِّن خَلفِهِم اَلَّا خَوفٌ عَلَیهِم وَلَا هُم یَحزَنُونَ بالجمله انکار شعور و ادراک اموات اگر کفر نباشد در الحاد بودن او شبهه نیست **واما قواعد فلسفی** پس بقای روح بعد از مفارقت و بقای شعور و ادراک او و لذات روحانی مجمع علیه فلاسفه است الا جالینوس و لهذا او را در فلاسفه نشمرده اند و ظاهر ست که بدن دائما در تحلیل ست و روح در شعور و ادراک دائما در ترقی پس مفارقت بدن در سلب ادراک و شعور چه قسم تاثیر تواند نمود **سوال دوم** و بر قبور رفته که آب پاشی میکنند و گل و دیگر خوشبو که می نهند درست ست و از ان بر اهل قبر امیر سیدیانه

جواب آب پاشی بر قبر بعد از دفن آمده است لیکن بعد از طول مدت نیامده لیکن اگر قبر خام باشد برای استحکام آن و پاک کردن قبر از بنجال جانوران پرنده و بول و براز جانوران چرنده باشد مضایقه ندارد والا بدعت ست - و نهادن گل و خوشبو ماخوذ از ان ست که کفن میت را بخوشبو و کافور و دیگر چیزها ازین جنس مثل حنوط یعنی اگرچه بالیدن آمده است حالا که میت در قبر ست این چیزها را بر قبر می نهند تا مشابهت بمیت تازه بهم رسد و محتمل ست که ازین نهادن خوشبو سرور بمیت هم برسد زیرا که حالت زندگی که قوت شامه است مفقود ست اما قیاسا بر لذات دیگر که میت را بعد از موت از روی شرع ثابت ست یعنی لذتهای عالم غیب که در احادیث صحیحه آمده که فیأتیه من روحها و طیبها و در حق شهدا در قرآن مجید وارد ست یُرزَقُونَ فَرِحِینَ اثبات میتوان نمود

[illegible] ... ۱۲

سوال سوم ونذورِ ایشان بر ذمۂ خود کردن وقبرپوش گذرانیدن چہ حکم دارد **جواب** ایضاً از فتاوائے عزیزیہ ۱۲ حکم نذر برائے موتٰے کردن تفصیلی دارد کہ در فتاوی عالمگیری در کتاب الصوم مذکورست کہ قدرے عبارت عالمگیری اینست وَالنَّذْرُ الَّذِیْ یَقَعُ مِنْ اَکْثَرِ الْعَوَامِّ بِاَنْ یَّاْتِیَ اِلٰی قَبْرِ بَعْضِ الصُّلَحَاءِ وَیَرْفَعُ سِتْرَہٗ قَائِلًا یَا سَیِّدِیْ فُلَانُ اِنْ قُضِیَتْ حَاجَتِیْ فَلَکَ مِنِّیْ مِنَ الذَّھَبِ مَثَلًا کَذَا - بَاطِلٌ اِجْمَاعًا - نَعَمْ لَوْ قَالَ یَا اللّٰہُ نَذَرْتُ لَکَ اِنْ شُفِیْتُ مَرِیْضِیْ اَوْ نَحْوَہٗ اَنْ اُطْعِمَ الْفُقَرَاءَ الَّذِیْنَ بِبَابِ السَّیِّدِ نَقَبَلَۃَ اَوْ نَحْوَھَا اَوْ اَشْتَرِیَ حَصِیْرًا لِمَسْجِدِھَا اَوْ زَیْتًا لِوُقُوْدِھَا اَوْ دَرَاھِمَ لِمَنْ یَّقُوْمُ بِشَعَائِرِھَا مِمَّا یَکُوْنُ فِیْہِ نَفْعُ الْفُقَرَاءِ - وَالنَّذْرُ لِلّٰہِ وَذِکْرُ الشَّیْخِ اِنَّمَا ھُوَ مَحَلٌّ لِتَصَرُّفِ النَّذْرِ الْمُسْتَحِقَّۃِ یَجُوْزُ لٰکِنْ لَا یَحِلُّ صَرْفُہٗ اِلَّا اِلَی الْفُقَرَاءِ لَا اِلٰی ذِیْ عِلْمٍ بِعِلْمِہٖ وَلِحَاضِرِ الشَّیْخِ اِلَّا اَنْ یَّکُوْنَ وَاحِدًا مِّنَ الْفُقَرَاءِ - وَاِذَا عُرِفَ ھٰذَا فَمِمَّا یُؤْخَذُ مِنَ الدَّرَاھِمِ وَنَحْوِھَا وَنُقِلَ اِلٰی ضَرَائِحِ الْاَوْلِیَاءِ تَقَرُّبًا اِلَیْھِمْ فَحَرَامٌ بِالْاِجْمَاعِ مَا لَمْ یَقْصِدُوْا صَرْفَھَا الْفُقَرَاءَ الْاَحْیَاءَ قَوْلًا وَّاحِدًا وَقَدِ ابْتُلِیَ النَّاسُ بِذٰلِکَ - وترجمۂ این عبارت این ست یعنی ونذریکہ واقع میشود از اکثر عوام باین صورت کہ می آیند بسوی قبر بعضی صلحا وبزرگان وبرمیدارند پردۂ مزار ایشان درحالیکہ میگویند ای سیدی فلان اگر حاجت روامی من شود پس برای شما از طرف من اینقدر زر باشد مثلاً - این چنین نذر باطل ست باجماع - آری اگر گفتہ شود یا الٰہی نذر کردم برای تو اگر شفا میدہی مریض مرا یا مانند آن - طعامے خواہم داد فقرا را کہ بر دروازہ سید نقبا اند (ای غائب من حاضر شود مثلاً ۱۲) یا مانندِ آن - یا خرید خواہم کرد بوریای مسجد آنہا یا روغن زیت برای روشنی آن مسجد یا دراہم خواہم داد برائے کسیکہ خبر گیرے شعار مسجد میکند (ای خادم درگاہ اند مثلاً ۱۲) از قسمیکہ دران نفع فقرا باشد ونذر برای خدا وذکرِ نمودن شیخ (ای برائے خدا باشد ۱۲) جز این نیست کہ آن محلِ صرفِ نذرست برای مستحقان - نذر جائزست لیکن حلال نیست صرف کردن مگر بسوی فقیران نہ بسوی صاحب علم بسبب علم او ونہ حاضرین شیخ مگر کہ باشد از جنس فقرا (کہ فقیر باشد ۱۲) ووقتیکہ معلوم کردہ شد این مقدمات پس چیزیکہ گرفتہ میشود از دراہم ومانندِ آن ونقل کردہ میشود بسوے قبور اولیا برای تقرب ایشان پس حرام ست باجماع مادامیکہ قصد کردہ نشود صرف آنہا بفقرای زندہ بقول واحد یعنی بلا خلاف - وتحقیق مبتلا شدہ اند

مردمان باین نذورها و چادر پوشانیدن بر قبر حرکتِ لغوست ۔ و سقف بندی از ان لغوتر۔ چرا که در دیوار گیری بند شدن مناکب و دیگر حیوانات موذیه۔ و همچنین در سقف بندی دفع پیخال گنجشکان و مانند آن متوقع ست و درینجا هیچ نیست مگر زینت و خوشنمائی بیجا و در حدیث وارد کہ نہی رسول اللہ صلعم اَنْ تکسُوا الحِجَارَۃَ وَالطِّیْنَ واللہ اعلم بالصواب انتہی نقل کرده شد این تتمه مسائل از فتاوای عزیزیه بجنسه

سوال یازدهم در اثبات سماع اموات

علمای ملتِ بیضا۔ و فضلای دین غرا در بابِ سماعِ موتی چه میفرمایند بر تقدیر تسلیم و اثبات هر دو آیت قرآنی را که منکرین بآن استدلال میارند چه جواب۔ اِنَّکَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰی۔ وَمَا اَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَّنْ فِی الْقُبُوْرِ

الجواب الصحیح وبیدہ ازمۃ التحقیق میگوئیم که سماع موتی از ادلهٔ شرعیه و براهین قویه ثابت ست و این مذهب جمهور اهلِ حق چنانکه در تذکرة الراشد علامه عبد الحی فرموده۔ اَلکِنَّہٗ (ای عدم السماع) مَرْدُوْدٌ عِنْدَ الْنَّاقِدِیْنَ ۞ وَمَطْرُوْدٌ عِنْدَ الْمَاهِرِیْنَ ۞ وَقَدْ وَرَدَتْ اَخْبَارٌ وَّاٰثَارٌ بِسَمَاعِ کُلِّ مَیِّتٍ وَّلَوْ کَانَ مِنَ الْکُفَّارِ ۞ مُّکَفَّارَۃً انتهی بقدر الحاجة۔ و از حدیث صحیح بخاری وغیره ثابت ست که تو چند کس از مقتولین کفار بدر چند صنادید و اشراف عرب بامرِ آنحضرت علیه السلام در مغاکی و چاهی ویران شده انداخته شدند پس آنحضرت علیه السلام بر سر ایشان بر آمده بایشان خطاب فرمود که۔ یا وعدهٔ پروردگار خود را راست یافتیم آیا شما نیز وعدهٔ خدای تعالی را راست یافتید و بعد از مرگ دانستید که اسلام حق ست پس حضرت عمر رض عرض نمود که یا رسول الله با مردگان کلام میفرمائید یعنی مردگان نمیشنوند باز با ایشان گفتن چه فائده۔ آنحضرت علیه السلام فرمود که قسم ست بذاتیکه جانِ من بدستِ قدرتِ اوست شما از ایشان زیاده نمیشنوید یعنی در شنیدن با شما برابر اند یا از شما زائد اند لیکن جواب نمیدهند و راوی این حدیث چند اصحاب کبار اند رض۔ و در صحیح بخاری از ابن عمر مرویست قَالَ اطَّلَعَ النَّبِیُّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ اَهْلَ الْقَلِیْبِ فَقَالَ هَلْ وَجَدْتُّمْ مَا وَعَدَکُمْ رَبُّکُمْ حَقًّا فَقِیْلَ لَہٗ تَدْعُوْ اَمْوَاتًا قَالَ مَا اَنْتُمْ بِاَسْمَعَ مِنْهُمْ وَلٰکِنْ لَّا یُجِیْبُوْنَ و چونکه حضرت عائشه رض در معرکهٔ بدر حاضر نبود و کلام آنحضرت علیه السلام بگوش خود نشنیده و در بادی الرای این کلام با آیت لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰی معارض معلوم می شد پس این حدیث را تاویل فرمود۔ مگر چونکه فرمودن حضرت عائشه رض محض از رای خود بود و حدیثِ ابن عمر رض از چند صحابهٔ دیگر نیز مرویست سوغ بر حسنِ ظن

سوال یازدهم در اثبات سماع اموات

خطا مرتفع ست و فی نفس الامر آیتِ مذکور معارض حدیث سماع موتی نیست لہذا جمہور علما مخالفت را با حضرت عائشۂ صدیقہ رضی اللہ عنہا کردہ بحدیثِ مذکور عمل نمودند۔ و عدمِ تعارضِ حدیث و آیت بیان نمودند چنانچہ علامہ عینی حنفی شارح کنز و ہدایہ و صحیح بخاری در عمدۃ القاری شرح بخاری و نیز ابن حجر شافعی در فتح الباری مینویسند۔ هٰذَا مِنْ عَائِشَةَ رَدٌّ عَلَى ابْنِ عُمَرَ لٰكِنَّ الْجُمْهُوْرَ خَالَفُوْهَا وَقَبِلُوْا رِوَايَةَ ابْنِ عُمَرَ رض [شرح بخاری ۱۲] لِمُوَافَقَتِهٖ مِنْ رُوَاةِ غَيْرِهٖ وَقَالَ السُّهَيْلِيُّ عَائِشَةُ لَمْ تَحْضُرْ قَوْلَ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ۔ فَغَيْرُهَا مِمَّنْ حَضَرَ اَحْفَظُ لِلَفْظِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ [خبر ۱۲] وَقَالَ وَاَمَّا الْاٰيَةُ فَاِنَّهَا كَقَوْلِهٖ تَعَالٰى [مبتدا ۱۲] اَفَاَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ اَوْ تَهْدِى الْعُمْىَ اَىْ اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الَّذِىْ يُسْمِعُ وَيَهْدِىْ انتہی بقدر الحاجۃ۔ پس نزدیک علامہ عینی حنفی اگر سماع موتی ثابت نبودی و یا کدامی روایتِ عدمِ سماع از ایمۂ ثلاثہ ما رحمہم اللہ تعالی درین باب مروی بودی بالضرور علامہ عینی نقل آن کردی و اولۂ آن نیز در انجا درج فرمودی چنانکہ از قاعدۂ وی در شرح بخاری بہر کس از ناظرین این امر ظاہر و ہویداست و گاہی تسلیم سماع موتی نکردی و این امر از علامہ عینی صریح الدلالہ ست برینکہ عدمِ سماع موتی از ایمۂ ثلاثہ ما کسی را مذہب نیست بلکہ در شرح ہدایہ از کلام علامہ عینی سماع موتی ظاہر ست کما سیاتی۔ و اگر بعضی از حنفیہ قائل این گشتہ باشد ازین لازم نمی آید کہ مذہب جمہور حنفیہ چنین باشد۔ و اما انچہ در ایمان ذکری یافتہ جوابش عنقریب می آید فانتظرہ۔ و چونکہ منکرین سماع موتی ازین حدیث گاہی جواب میدہند کہ این خصوصیت آنحضرت علیہ السلام ست از روی معجزہ و زیادت حسرتِ کفار۔ پس ملا علی قاری حنفی صاحب مرقاۃ شارح مشکوۃ ازان جواب میدہد کہ قرار دادنِ خصوصیت با آنحضرت علیہ السلام صحیح نیست چہ بر خصوصیت ہیچ دلیلی نیست۔ و نیز سوالِ صحابہ رض و جواب دادن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم بطورِ عام منافی تخصیص ست۔ و گاہی منکرین این حدیث را بضرب المثل حمل میکنند (یعنی اگر زندہ بودندی می شنیدندی) پس ملا علی قاری مذکور رح مدجواب ایشان میفرماید کہ ضرب المثل قرار دادن باطل و مدفوع ست بفرمودن آنحضرت علیہ السلام کہ شما از ایشان زیادہ نمی شنوید یعنی اگر ضرب المثل بودی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم قسم خوردہ چگونہ جواب فرمودندی۔ و عبارتہ هٰكَذَا وَاَجَابُوْا عَنْ هٰذَا الْحَدِيْثِ تَارَةً بِاَنَّ ذٰلِكَ خُصُوْصِيَّةٌ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَعَلٰى اٰلِهٖ وَسَلَّمَ

فائدہ در جواب شبہ انکار امام اعظم و صاحبین و اتفاق ایشان بر سماع موتی

مُعْجِزَةً وَزِيَادَةَ حَسْرَةٍ عَلَى الْكَافِرِيْنَ - اَقُوْلُ يَرُدُّهٗ اَنَّ الْاِخْتِصَاصَ لَا يَعْلَمُ اِلَّا بِدَلِيْلٍ وَهُوَ مَفْقُوْدٌ هٰهُنَا بَلِ السُّوَالُ وَالْجَوَابُ يُنَافِيَانِهٖ - وَتَارَةً بِاَنَّهٗ ضَرْبُ الْمَثَلِ - اَقُوْلُ وَيَدْفَعُ جَوَابُهٗ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ انتہی - ونیز از حضرت عائشہ رض مثل حدیث موصوف کہ دران الفاظِ مَا اَنْتُمْ بِاَسْمَعَ لِمَا اَقُوْلُ - وارد ست روایت کردہ پس گویا کہ از انکار خود کہ بر ابن عمر رض کردہ بود رجوع نمودہ - در مواہب لدنیہ می آرد فِي الْمَغَازِيْ لِاِبْنِ اِسْحَاقَ بِرِوَايَةِ يُوْنُسَ بْنِ كُثَيْرٍ بِاِسْنَادٍ جَيِّدٍ عَنْ عَائِشَةَ رض مِثْلُ حَدِيْثِ اَبِيْ طَلْحَةَ وَفِيْهِ مَا اَنْتُمْ بِاَسْمَعَ مَا اَقُوْلُ مِنْهُمْ وَاَخْرَجَهُ الْاِمَامُ اَحْمَدُ بِاِسْنَادٍ حَسَنٍ فَاِنْ كَانَ مَحْفُوْظًا فَكَاَنَّهَا رَجَعَتْ عَنِ الْاِنْكَارِ لِمَا ثَبَتَ عِنْدَهَا مِنْ رِوَايَةِ هٰؤُلَاءِ الصَّحَابَةِ لِكَوْنِهَا لَمْ تَشْهَدِ الْقِصَّةَ انتہی ونیز در ترمذی شریف می آرد کہ وقتیکہ حضرت عائشہ رض در مکہ متبرکہ بقبر برادر خود رفتہ بود با برادر خطاب کردہ گفت کہ اگر در وقت مرگ تو من حاضر بودمی پس ترا در جائیکہ انتقال کردی دفن کردمی واگر در وقت موت تو حاضر بودمی الحال زیارت تو نکردمی انتہی ازین صاف معلوم شد کہ نزدیکش رض سماع موتی ثابت ست ورنہ چگونہ ببرادر خود کہ مردہ و در قبر مدفون بود خطاب کردی چہ با غیر سامع خطاب لغوست - ومعنی غیر ظاہر خلافِ اصل بدون قرینہ صارفہ عن الظاہر وعن الاصل محض باطل ست - پس معنی ظاہر واصل کہ آن سماع موتی ست ثابت ست - ونیز از حضرت عائشہ صدیقہ رض مرویست کہ تا وقتیکہ حضرت عمر رض در حجرۂ من کہ آنحضرت علیہ السلام دران مدفون ست مدفون نبود من بغیر از بستنِ چادر بر خود دران حجرہ رفتمی بدین خیال کہ شوہر و پدر من دران مدفون اند نہ غیر وبعد از دفن شدنِ حضرت عمر رض چادر مضبوط بر خود بستہ درانجا میروم از جہت حیا از عمر رض پس اگر نزدیک حضرت عائشہ رض میت را سمع وبصر نبودی پس این معاملہ کہ با سمیع وبصیر کردہ میشود چگونہ کردی - ازین نیز صاف ظاہر ست کہ حضرت عائشہ صدیقہ رض قائلِ سماع وتبصر میت در آخر گشتہ بود اگرچہ در اول امر نبود - وباوجودِ امکانِ معنی حقیقی حمل کردن بر معنی مجازی بتکلف بدونِ ضرورت وبغیر وجود قرینہ صارفہ عن الحقیقۃ نزد عقلا جائز نیست پس حدیث موصوف از ردِ حضرتِ عائشہ رض سالم ماند کہ رجوع حضرت عائشہ از قول وی ثابت گردید فافہم - **سوال** اگر گفتہ شود کہ چونکہ در حقِ حدیث قائل شنیدن گر بدون وجود قرینہ صارفہ عن الحقیقۃ حمل بر مجاز نزدیک عقلا جائز نیست بنابران میگوئیم کہ در آیت

إِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰى وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَّنْ فِي الْقُبُوْرِ ـ و مثل این نیز حمل بر مجاز بدون ضرورت جائز نیست و آن درینجا مفقود و منتفی ست **جواب** گویم سماعیکه درین آیات مذکور ست مرادش نفس سماع نیست بلکہ مقصود از ان اجابتِ حق و ثمرۂ سماع و تعمیل بر مضمون سماع ست زیرا کہ در کلام ربانی ہر جا کہ حق تعالیٰ نفی سماع از کفار میفرماید از ان ہمین اجابت حق و ثمرۂ سماع و تعمیل بر مضمون آن مراد گرفتہ می شود چہ اگر از سماع نفس سماع مراد گرفتہ شود و اجابت حق و ثمرۂ سماع و تعمیل بر مضمون سماع گرفتہ نگردد پس این امر بدیہی ست کہ ابوجہل و ابولہب و ولید بن مغیرہ وغیرہم از کفار کران نبودند کہ قوت شنوائی نمیداشتند پس با وجود ہم دگر نبودن ایشان و وجود قوت شنوائی در ایشان چون حق تعالیٰ میفرماید کہ قوت شنوائی در ایشان نیست درین صورت وقوع کذب باری تعالیٰ نعوذ باللہ منہ ومن امکانہ علیہ کہ از جمیع عیوب پاک و منزہ ست لازم آید پس متصف گردد بقبح ذاتی و این امر منافی الوہیت ست ازین زائد تر دیگر چہ استحالہ باشد پس ہر گاہ کہ معنی حقیقی گرفتن از سماع درین محل محال گشت لامحالہ مصیر الی المجاز ضروری شد کہ آن ثمرۂ سماع و اجابت حق و تعمیل بر مضمون آن ست پس بالضرور معنی مجازی (ای در ہردو آیت ۱۲) متعین گشت ـ و این تاویل از ملقای نفس خود نیست بلکہ مذہب مفسرین چنین ست کہ ایشان از سماع اجابت حق و ثمرۂ آن گرفتہ اند چنانچہ امام شروانی در حاشیہ بیضاوی تحت آیۂ ـ صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُوْنَ میفرماید إِنَّهُ لَمَّا كَانَ الْمَعْلُوْمُ مِنْ حَالِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوْا يَسْمَعُوْنَ وَيَنْطِقُوْنَ وَيُبْصِرُوْنَ امْتَنَعَ حَمْلُ ذٰلِكَ عَلَى الْحَقِيْقَةِ فَلَمْ يَبْقَ إِلَّا تَشْبِيْهُ حَالِهِمْ لِشِدَّةِ تَمَسُّكِهِمْ بِالْعِنَادِ وَإِعْرَاضِهِمْ عَمَّا سَمِعُوْهُ مِنَ الْقُرْآنِ وَمَا يُظْهِرُهُ الرَّسُوْلُ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْأَدِلَّةِ وَالْآيَاتِ بِمَنْ هُوَ أَصَمُّ فِي الْحَقِيْقَةِ فَلَمْ يَسْمَعْ فَإِذَا لَمْ يَسْمَعْ لَمْ يَتَمَكَّنْ مِّنَ الْجَوَابِ فَكَذٰلِكَ جَعَلَهُ بِمَنْزِلَةِ الْأَبْكَمِ فَإِذَا لَمْ يَنْتَفِعْ بِالْأَدِلَّةِ وَلَمْ يُبْصِرْ طَرِيْقَ الرُّشْدِ فَهُوَ بِمَنْزِلَةِ الْأَعْمٰى انتہی و در تفسیر بیضاوی مینویسد إِنَّمَا شُبِّهُوْا بِالْمَوْتٰى لِعَدَمِ انْتِفَاعِهِمْ بِاسْتِمَاعِ مَا يُتْلٰى عَلَيْهِمْ كَمَا شُبِّهُوْا بِالصُّمِّ فِي قَوْلِهِ تَعَالٰى وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِيْنَ فَإِنَّ اسْتِمَاعَهُمْ فِي هٰذِهِ الْآيَةِ أَبْعَدُ انتہی ـ و در تفسیر مدارک ست فَإِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰى أَيْ مَوْتَى الْقُلُوْبِ فَلَا تَطْمَعُ أَنْ يَقْبَلُوْا مِنْكَ انتہی ـ و ایضاً فیہ تحت قولہ تعالیٰ ـ إِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰى الْآيَةَ لَمَّا كَانُوْا لَا يَعُوْنَ مَا يَسْمَعُوْنَ وَلَا بِهِ يَنْتَفِعُوْنَ شُبِّهُوْا بِالْمَوْتٰى وَهُمْ أَحْيَاءٌ

جواب

تاویل شروانی

تاویل بیضاوی

تاویل مدارک

صِمَاخُ الْحَوَاسِّ انتہی وایضا فیہ اِنَّ اللّٰہَ یُسْمِعُ مَنْ یَّشَاءُ وَمَا اَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَّنْ فِی الْقُبُوْرِ
یَعْنِیْ اَنَّہٗ تَعَالٰی قَدْ عَلِمَ مَنْ یَّدْخُلُ فِی الْاِسْلَامِ مِمَّنْ لَّا یَدْخُلُ فِیْہِ فَیَھْدِیْ مَنْ یَّشَاءُ
ھِدَایَتَہٗ وَاَمَّا اَنْتَ فَخَفِیٌّ عَلَیْکَ اَمْرُھُمْ فَلِذٰلِکَ تَحْرِصُ عَلٰی اِسْلَامِ قَوْمٍ مَخْذُوْلِیْنَ
شَبَّہَ الْکُفَّارَ بِالْمَوْتٰی حَیْثُ لَا یَنْتَفِعُوْنَ بِمَسْمُوْعِھِمْ اِنْ اَنْتَ اِلَّا نَذِیْرٌ اَیْ مَا عَلَیْکَ
اِلَّا اَنْ تُبَلِّغَ وَتُنْذِرَ فَاِنْ کَانَ الْمُنْذَرُ مِمَّنْ یَّسْمَعُ الْاِنْذَارَ نَفَعَ وَاِنْ کَانَ مِنَ الْمُصِرِّیْنَ
فَلَا عَلَیْکَ انتہی وفی معالم التنزیل للامام البغوی اِنَّ اللّٰہَ یُسْمِعُ مَنْ یَّشَاءُ فَیَتَّعِظُ وَیُجِیْبُ
وَمَا اَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَّنْ فِی الْقُبُوْرِ یَعْنِی الْکُفَّارَ شَبَّہَھُمْ بِالْاَمْوَاتِ فِی الْقُبُوْرِ حَیْثُ
لَا یُجِیْبُوْنَ انتہی ودر تفسیر حسینی ست صُمٌّ بُکْمٌ الایۃ ایشان کراند از شنیدن حق یعنی
قبول سخن نمیکنند گنگانند از گفتن حق چہ زبان ایشان در اقرار بایمان بادل موافقت ندارد پس
گویا سخن نمیگویند کور انند بدیدہ بصیرت از دیدن حق - پس ایشان باز نگردند ازین صفتہا وبر
ہمین وجہ محشور شوند وَنَحْشُرُھُمْ یَوْمَ الْقِیٰمَۃِ عَلٰی وُجُوْھِھِمْ عُمْیًا وَّبُکْمًا وَّصُمًّا انتہی از عبارات این
تفاسیر شافعیہ وحنفیہ ثابت ست کہ از نفی سماع وغیرہ من الحواس نفس سماع وغیرہ مراد نیست
بلکہ ثمرات وتمثیل بر مضمون مرادست - وہمین طور دیگر آیات کثیرہ دلالت میکنند برینکہ معنی حقیقی ازین
اوصاف مراد نیست پس معنی شرعی سماع کہ آن اجابت حق ست محقق گشت وہمین ست مدعا -
وآنچہ بعضی در کتب فقہ بحثِ ایمان را از سماع موتی مخالف می پندارند وبدان باعث از سماع
اموات انکار می آرند جوابی شافی ازان در رسالۂ صمصام البیان لنذیر الدہقان
آوردہ وآن اینکہ اَمَّا قَوْلُ الْفُقَھَاءِ فِیْ کِتَابِ الْاَیْمَانِ اِنْ ضَرَبْتُکَ اَوْ کَلَّمْتُکَ اَوْ دَخَلْتُ
عَلَیْکَ اَوْ قَالَ لِامْرَاَتِہٖ اَوْ وَطِئْتُکِ فَعَبْدُہٗ حُرٌّ یَتَقَیَّدُ بِالْحَیٰوۃِ - حَتّٰی لَوْ فَعَلَہٗ ھٰذِہِ
الْاَشْیَاءَ بَعْدَ الْمَوْتِ لَا یَحْنَثُ - فَھٰذَا مَبْنِیٌّ عَلَی الْعُرْفِ وَالْعَادَۃِ فَلَا یَلْزَمُ مِنْہُ نَفْیُ
حَقِیْقَۃِ السَّمَاعِ کَمَا صَرَّحَ بِہٖ عَلِیُّ الْقَارِیْ فِیْ شَرْحِہٖ عَلَی الْمِشْکٰوۃِ تَحْتَ حَدِیْثِ
قَلِیْبِ بَدْرٍ اِنْ شِئْتَ التَّفْصِیْلَ فَلْتُرَاجِعْ ونظیر ہذہ المسألۃ العرفیۃ
مَسْاَلَۃٌ اُخْرٰی فِیْ بَابِ الْاَیْمَانِ - وَھِیَ اَنَّ رَجُلًا حَلَفَ اَنْ لَّا یَاْکُلَ لَحْمًا فَاَکَلَ السَّمَکَ
لَا یَحْنَثُ لِاَنَّ لَحْمَھَا لَا یَکُوْنُ لَحْمًا فِی الْعُرْفِ کَمَا فی فتح القدیر - مَعَ اَنَّ اللّٰہَ سُبْحَانَہٗ تَعَالٰی

قَدْ سَمَّاهُ لَحْمًا طَرِيًّا فِي الْقُرْاٰنِ وَكَذَا لَوْ حَلَفَ لَا يَأْكُلُ رَأْسًا فَالرَّأْسُ وَاِنْ كَانَ مُسْتَعْمَلًا عُرْفًا فِي رَأْسِ كُلِّ حَيَوَانٍ اِلَّا اَنَّهُ مَعْلُوْمٌ عَادَةً اَنَّهُ غَيْرُ مُرَادٍ اِذْ لَا يَدْخُلُ فِيْهِ عَادَةً رَأْسُ الْعُصْفُوْرِ وَالْجَرَادِ فَيَخْتَصُّ بِمَا يَكُوْنُ مُتَعَارَفًا۔ وَبِاعْتِبَارِ اخْتِلَافِ الْعَادَاتِ بِحَسَبِ الْاَزْمِنَةِ وَالْاَمْكِنَةِ خَصَّهُ اَبُوْ حَنِيْفَةَ رح اَوَّلًا بِرَاسِ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ وَالْاِبِلِ وَثَانِيًا بِرَاسِ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ۔ وَخَصَّاهُ اي الراس ۱۲ بِرَاسِ الْغَنَمِ خَاصَّةً هٰكَذَا فِي التَّلْوِيْحِ فَاحْفَظْ وَلَا يَسْتَغْلِبُ عَلَيْكَ الشَّيْطَانُ ÷ فَيُخْرِجَكَ عَنْ صِفَةِ الْاٰدَمِيَّةِ اِلٰى صِفَةِ الْحَيَوَانِ ÷ حاصل معنی آنکه اما این قول فقہا کہ در کتاب الایمان می آرند کہ اگر بزنم ترا یا با تو ہم کلام شوم یا بیایم نزد تو یا گفت بزن خود کہ اگر وطی کنم ترا (درین ہمہ صور) پس بندۂ من آزاد ست۔ مقید ست بحیات آن شخص۔ فائدہ اش اینکہ اگر این امور را بعد از مرگ آن شخص کند (چنانچہ با آن زن بعد از مردن جماع کند مثلا) حانث نگردد آن قسم خوردہ۔ پس این عدم حنث مبنی ست بر عرف و عادت (چرا کہ بنای ایمان بر عرف ست) پس ازین لازم نمی آید نفی حقیقت سماع از اموات چنانچہ ملا علی قاری رح در شرح مشکوۃ زیر حدیث قلیب بدر تصریح بدین کردہ تفصیل وارد انجا باید دید۔ **ونظیر** این مسئلۂ عرفیہ یک مسئلۂ دیگر ست در ایمان و آن اینکہ۔ اگر شخصے قسم خورد کہ نخورم گوشت را پس خورد ماہی را حانث نمیگردد چرا کہ گوشت ماہی از جہت عرف گوشت نیست چنانچہ در فتح القدیر ست با وجودیکہ حق تعالی از ان در قرآن بگوشت تازہ تعبیر فرمودہ و **ہمچنین** اگر قسم خورد کہ نخورم سر را پس لفظ سر در عرف اگرچہ در سر ہر حیوان مستعمل ست مگر از جہت عادت معلوم ست اینکہ مراد از ان سر ہر حیوان نیست چرا کہ سر کنجشک و ملخ دران در عادت داخل نیست پس بالضرور بسر بعضے حیوانات متعارف مختص گردد پس باعتبار اختلاف مردم بموافق زمانہ و امکنہ پیشتر امام اعظم رحمہ اللہ درین صورت لفظ سر را بسر بقر و غنم و شتر خاص کرد۔ و بار دیگر براس بقر و غنم۔ و صاحبان رحمہما اللہ خاص کردند آنرا براس غنم و بس چنانچہ در تلویح ست یاد کن این مسئلہ را ورنہ غالب آید بر تو شیطان و بیرون کند ترا از صفت انسانیت بطرف صفت حیوان چرا کہ اِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْاِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ

وَاَمَّا قَوْلُهُمْ (اي في التعليل) لِاَنَّ الضَّرْبَ اِسْمٌ لِفِعْلٍ مُؤْلِمٍ وَالْمَيِّتُ لَا يَتَاَلَّمُ بِضَرْبِ بَنِيْ اٰدَمَ مبتدا ۱۲ هُوَ اَيْضًا مَحْمُوْلٌ عَلَى الْعُرْفِ وَالْعَادَةِ وَاِلَّا فَهُوَ مَنْقُوْضٌ حَقِيْقَةً بِمَا جَاءَ فِي الْحَدِيْثِ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ اِنَّ كَسْرَ عِظَامِهِ كَكَسْرِ عِظَامِ الْحَيِّ كَذَا فِي الدَّيْلَمِي وَاَبِي دَاوُد

وَيُمكِنُ اَن يُقَالَ اِنَّ المَيِّتَ يَتَاَلَّمُ بِفِعْلِ بَنِي اٰدَمَ وَ ذٰلِكَ ثَابِتٌ لِاَنَّ اَهلَ الكُوفَةِ قَتَلُوا
حُسَيناً رض وَضَرَبُوهُ بِالسِّنَانِ فَمَا مَرَّ عَلَيهِ رض مِنَ الاِيلَامِ وَالاِيذَاءِ يَتَاَلَّمُ بِهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ
عَلَيهِ وَسَلَّمَ لِاَنَّ اِيذَاءَ الوَلَدِ يَسْتَلزِمُ اِيذَاءَ الاَبِ كَمَا صَرَّحَ بِهِ صَاحِبُ الكَشَّافِ
تَحتَ قَولِهِ تَعَالٰى اِنَّ الَّذِينَ يُؤذُونَ الخ كَيفَ وَقَد اَخرَجَ الحَاكِمُ وَالبَيهَقِيُّ فِي
الدَّلَائِلِ عَن سَلمٰى رض قَالَت دَخَلتُ عَلٰى اُمِّ سَلَمَةَ رض اُمِّ المُؤمِنِينَ وَهِيَ تَبكِي فَقُلتُ
مَا يُبكِيكِ قَالَت رَاَيتُ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيهِ وَسَلَّمَ فِي المَنَامِ يَبكِي وَعَلٰى رَاسِهِ
وَلِحيَتِهِ التُّرَابُ فَقُلتُ مَا لَكَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيهِ وَسَلَّمَ قَالَ شَهِدتُ قَتلَ
الحُسَينِ اٰنِفاً - وَمِنَ المَعلُومِ اَنَّ بُكَاءَ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيهِ وَسَلَّمَ فِي عَالَمِ الرُّؤيَا
اِنَّمَا كَانَ مِنَ التَّاَلُّمِ الَّذِي مَرَّ عَلَى الحُسَينِ رض بِاَفعَالِ الخَوَارِجِ وَالاَلَمُ وَالاِحسَاسُ اِنَّمَا يَكُونُ
فِي الحَيِّ - وَلِذَا جَاءَ حُكمُ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيهِ وَسَلَّمَ عَلَى الغَسَّالِ اَن لَّا يَشتَدَّ المَيِّتَ فِي
غُسلِهِ لِئَلَّا يَتَاَلَّمَ - وَقَد اَخرَجَ ابنُ اَبِي الدُّنيَا عَن سُفيَانَ قَالَ اِنَّ المَيِّتَ لَيَعرِفُ كُلَّ شَيءٍ
حَتّٰى اَنَّهُ لَيُنَاشِدُ غَاسِلَهُ بِاللّٰهِ عَلَيكَ اَن تُخَفِّفَ عَلَيَّ - انتهى قول الصمصام ترجمہ اش اینکہ
واما قول فقہا (کہ در تعلیل ما سبق - یعنی کہ این امور مقید بحیات آن شخص اند - مینویسند) زیرا کہ
زدن نام آن فعل ست کہ درد دہندہ باشد وحالانکہ مردہ بزدن بنی آدم ایذا نمی یابد این نیز مجمول
بر عرف وعادت ست سوره این قول منقوض ست در حقیقت بانکہ در حدیث آمدہ کہ فرمود علیہ السلام
کہ ہر آئینہ شکستن استخوان مردہ مثل شکستن استخوان زندہ است چنانچہ دیلمی وابی داود است - وممکن ہست اینکہ
گفتہ شود کہ ہر آئینہ مردہ ایذا میابد بفعل بنی آدم - واین امر ثابت ست زیرا کہ اہل کوفہ قتل کردند حضرت
حسین را رضی اللہ تعالی عنہ وزدند اورا بر سر سنان پس آنچہ بروی رض از درد وایذا گذشت متاذی شد
بدان نبی صلی اللہ علیہ وسلم زیرا کہ ایذای اولاد مستلزم ایذای آبا است چنانچہ صاحب کشاف برین تصریح
کردہ تحت این آیت ان الذین یؤذون اللہ الخ چگونہ نباشد وحالانکہ حاکم وبیہقی در دلائل از حضرت سلمی
رضی اللہ عنہا روایت کردہ اند گفت کہ در آمدم من بر ام المومنین حضرت ام سلمہ رض در حالیکہ وی میگریست
گفتم چہ چیز میگریاند ترا فرمود کہ دیدم آنحضرت علیہ السلام را در خواب کہ میگریست وبر سر وریش مبارکش خاک
افتادہ بود پس پرسیدم کہ حالت چیست یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود حاضر شدم قتل شدن حسین رض را الحال

وظاہر ست کہ گریۂ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در عالم خواب جز این نیست کہ بود ازان درد یکہ از افعال خوارج میگذشت بر حضرت حسین - والم واحساس جز این نیست کہ درد زندہ میباشد وازین باعث بر غاسل حکم نبی صلی اللہ علیہ وسلم آمدہ کہ در حالت غسل بر میت سختی نکمند برای آنکہ مردہ متالم نگردد - وبہر آئینہ ابن ابی الدنیا از حضرت سفیان روایت کردہ گفت کہ ہر آئینہ مردہ می شناسد ہر شی را تا آنکہ مردہ قسم میدہد غاسل خود را کہ ترا بخدای قسم ست کہ بر من نرمی کن تمام شد ترجمہ وہمدران رسالہ جای دیگر میفرماید - باید دانست کہ انعقاد یمین از احکام دنیاست - وموتیٰ در احکام دنیا حیات ندارند لہذا در کتب حنفیہ مرقوم شدہ کہ اگر کسے را گفت کہ اگر بزنم ترا یا بپوشانم یا کلام کنم ترا غلام وی آزاد ست این مقید بحیات آن کس ست اگر این را بعد ممات آنکس خواہد کرد حانث نخواہد شد یعنی غلام او آزاد نخواہد شد لِعَدَمِ انْعِقَادِ الْيَمِيْنِ - اما در حکم آخرت احیا اند وادراک وشعور وسماع میدارند چنانچہ آیات قرآنی واحادیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وآثار برہمین مدعیٰ موجود اند **اما الآیات** فَمِنْهَا قولہ تعالی وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ أَمْوَاتٌ ط وقتل شدن مجاہد در راہ خدای تعالی دو طریق دارد یکی آنکہ قتل در جہاد اصغر ست وآن عبارت از مقتول شدن ست از دستہای کفار واین درجۂ عظمی در اندک زمانہ حاصل آید لہذا مسمی بجہاد اصغر گشت - دوم قتل شدن در جہاد اکبر - وآن عبارتست از انکہ نفس اماره را بسیوف مجاہدات وخلاف خواہش آن را قتل سازند واین در اندک زمانہ میسر نمیگردد تا وامیکہ تمام عمر خود را صرف در انہا ننمایند وانتقا نکنند لہذا این جہاد را جہاد اکبر خوانند پس آیت مذکورہ برای ہر دو شہید شامل گشت **وَمِنْهَا** فَالْمُدَبِّرَاتِ أَمْرًا است عَلٰى مَا قَالَ الْبَيْضَاوِيُّ **وَمِنْهَا** اَلنَّارُ يُعْرَضُوْنَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَّعَشِيًّا - **وَمِنْهَا** اِنْ تُسْمِعُ اِلَّا مَنْ يُّؤْمِنُ بِاٰيٰتِنَا فَهُمْ مُّسْلِمُوْنَ است - **واما الاحادیث والاخبار** فمنها قولہ علیہ السلام اَلْقَبْرُ رَوْضَةٌ مِّنْ رِّيَاضِ الْجَنَّةِ وَالْقَبْرُ حُفْرَةٌ مِّنْ حُفَرِ النِّيْرَانِ **وَمِنْهَا** مَا اَخْرَجَهُ ابْنُ مَاجَةَ وَابْنُ اَبِي الدُّنْيَا وَابْنُ اَبِي عَاصِمٍ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللّٰهِ قَالَ سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اِذَا اُدْخِلَ الْمَيِّتُ قَبْرَهُ مُثِّلَتْ لَهُ الشَّمْسُ عِنْدَ غُرُوْبِهَا فَيَجْلِسُ يَمْسَحُ عَيْنَيْهِ فَيَقُوْلُ دَعُوْنِيْ اُصَلِّيْ **وَمِنْهَا** حدیث معراج ست کہ ارواح انبیا علیہم السلام با آنحضرت علیہ السلام جواب سلام دادند - وگفتگوے حضرت

فا: بیان جہاد اصغر وجہاد اکبر

موسی علیہ السلام با آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در تخفیف نماز از پنجاہ تا بر پنج۔ و دیگر احادیث واخبار کہ دران کتاب یعنی صمصام مرقوم اند از انجا باید طلبید کہ بیان آن بدرازی میکشد۔ تا آنکہ بعد آخر مینویسد وبالجملہ احادیث واخبار بسیار مشتمل اند بر حیات وادراک وسماعت میت ہر کہ انکار آرد خاطی ست۔ و در رسالۂ انیس الارواح کہ یکی از تصنیفات صاحب مدارک است مذکور ست کہ ہزاران صحابہ وتابعین وتبع تابعین مثل انس بن مالک وعثمان بن عفان وجابر بن عبد اللہ وعمر بن الخطاب وحذیفہ ومعاذ بن جبل وابی سعید خدری وابی ہریرہ وابی موسی اشعری وبراء وتمیم داری وبشیر وثوبان وضمرۃ بن حبیب وعبادۃ بن الصامت وعبد اللہ بن رواحہ وعبد اللہ بن عباس وابی قتادہ رضی اللہ تعالی عنہم برانند کہ میت را حیات وادراک وسماع در برزخ حاصل ست ہر کہ انکار آرد فاسق وخاطی ست واز جرگۂ اہل سنت خارج ست بلکہ از جملۂ زنادقہ است تمام شد تا اینجا کلام صاحب الصمصام ملخصا۔ و در عینی شرح ہدایہ در کتاب الجنائز در تلقین میت نیز تفصیل این موجود ست درانجا نیز مطالعہ باید کرد اللہم اغفر لنا ولساعی الخیر **جواب دوم** باید دانست کہ از آیت اِنَّکَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰی ونحوہا منکرین۔ منع سماع موتی او ہم وخیال میکنند این محض وہم فاسد وزعم کاسد ست۔ زیرا کہ حق تعالی در کلام پاک لَا تُسْمِعُ صیغہ مخاطب را از اسماع وہمین طور درہمین قول پاک مَا اَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَّنْ فِی الْقُبُوْرِ اسم فاعل را نیز از اسماع اختیار کردہ است وکدامی صیغہ را کہ دال بر نفی سماع موتی باشد ارشاد نفرمود یعنی اِنَّ الْمَیِّتَ لَا یَسْمَعُ ویا اِنَّ الْمَوْتٰی لَا تَسْمَعُ ویا اِنَّ الْمَوْتٰی لَیْسَتْ بِسَامِعَۃٍ از سمع نفرمود وظاہر ست کہ حق تعالی را نفی سماع موتی مقصود نیست بلکہ نفی اسماع منظور ست واز نفی اسماع نفی سماع وسمع لازم نیست چہ معنی اسماع شنوانیدن بدیگر ست ومعنی سمع خود شنیدن ست پس در آیت لَا تُسْمِعُ ونحوہا کہ نفی اسماع ست معنیش چنین میشود کہ ای محمد صلی اللہ علیہ وسلم تو در گوش موتی آواز را رسانیدن نمیتوانی۔ پس ازین معنی کے لازم می آید کہ خداوند تعالی نیز آواز را در گوش مردہ نمیرساند ویا رسانیدن نمیتواند نعوذ باللہ منہ تا کہ از نفی اسماع منکرین مطلقا از موتی نفی سماع مینمایند دلیل از کجا ومدعی از کجا

نقل کلام صاحب صمصام کہ تعلق از حیات موتی و ادراک ایشان دارد

نقل عینی شارح ہدایہ در کتاب الجنائز در بحث تلقین میت سماع را ثابت کردہ

جواب ثانی بجواب دلیل

ف ببین تفاوتِ راہ از کجاست تا بکجا | و نفی سماع از موتی وقتی ثابت شود کہ اگر از قرآن
وغیرہ ثابت گردد کہ در گوشِ مردہ کسی آواز رسانیدن نمیتواند نہ خاص خالق بذاتہ و نہ کسی
از مخلوق و اذ لیس فلیس پس ممکن بلکہ واقع ست کہ حق تعالیٰ در گوشِ مردگان آواز را میرساند
و ایشان سامعان کلامِ ما و شما میشوند چنانچہ در شبِ معراج آنحضرت با موسیٰ علیہما الصلوٰۃ والسلام
دربارۂ نماز و نیز با دیگر پیغمبران ہمکلام شدہ بود۔ پس چگونہ نفی سماع موتی را منکرین از قرآن شریف
وغیرہ ثابت نمایند کہ الضِّدَّانِ لَا یَجْتَمِعَانِ چرا کہ شنوانیدن حق تعالیٰ ہر کس را از قرآن ثابت ست
چنانچہ گذشت اِنَّ اللّٰہَ یُسْمِعُ مَنْ یَّشَآءُ وَمَآ اَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَّنْ فِی الْقُبُوْرِ یعنی ہر آئینہ
حق تعالیٰ می شنواند ہر کرا میخواہد موتی باشد یا غیر موتی و نیستی تو ای محمد صلی اللہ علیہ وسلم شنوانندہ
کسانی را کہ در قبور اند۔ پس مطلقا انکار از سماع موتی از ہر کہ باشد موجب خرابی ست کہ درین صورت
انکار از نص الٰہی یعنی اِنَّ اللّٰہَ یُسْمِعُ مَنْ یَّشَآءُ لازم می آید۔ پس آنچہ از قرآن ثابت ست
اعنی نفی اسماع من غیر اللہ آنرا کسی قائل نیست سو چیزیرا کہ مثبتین سماع قائلند اعنی سماع
موتی بشنوانیدن حق تعالیٰ ردِ آن از قرآن وغیرہ ثابت نیست بلکہ ثبوت آن از آیت
اِنَّ اللّٰہَ یُسْمِعُ مَنْ یَّشَآءُ ظاہر ست پس از آیت مذکورہ خیال ردِ حدیث کردن۔ خیال پر از
اختلال ست پس آیت اِنَّکَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰی وغیرہ نظیر آیت اِنَّکَ لَا تَہْدِیْ مَنْ اَحْبَبْتَ
[بتدا ۱۲] وَلٰکِنَّ اللّٰہَ یَہْدِیْ مَنْ یَّشَآءُ۔ و آیت وَمَا رَمَیْتَ اِذْ رَمَیْتَ وَلٰکِنَّ اللّٰہَ رَمٰی۔ و آیت
ءَ اَنْتُمْ تَزْرَعُوْنَہٗ اَمْ نَحْنُ الزّٰرِعُوْنَ۔ و دیگر آیات قرآنی کہ در آنہا نفی کدام فعلی از مخلوق و اثبات آن
از خالق میباشد متصور میباید کرد۔ و از تفصیلِ بالا بخوبی ثابت گشت کہ در آیت اِنَّکَ لَا تُسْمِعُ
الْمَوْتٰی معنی حقیقی لغوی مراد نیست [ذبحا ۱۲] بلکہ معنی مجازی کہ اجابت حق ست مراد ست و شیخ عبد الحق
دہلوی رحمہ اللہ در ترجمۂ مشکوٰۃ در کتاب الجہاد مینویسد۔ کہ درینجا سخن دیگر ست کہ فرضا اگر از
ثبوتِ سماع تنزل کنیم باعتبارِ آنکہ سماع بجارحۂ سماع میباشد و سمع بجزای بدن خراب شدہ۔ بگوئیم
از نفی سمع نفی علم لازم نمی آید و علم بروح بود و او باقیست۔ پس بمبصرات و مسموعات حاصل باشد۔
[اشیاء دیدنی و اشیای شنیدنی ۱۲]
نہ بروجہ ابصار۔ چنانکہ بعضی متکلمین سمع و بصرِ اللہ تعالیٰ را بالعلم بمسموعات و مبصرات تاویل کردہ اند
[دیدن ۱۲]
و تحقیق وارد شدہ اخبار و آثار در علم موتی با حوال زیارت کنندگان و شناختن ایشان را

ف در اثبات سماع موتی از قرآن شریف

تا آنکہ زیارتِ روزِ جمعہ محبوب ترست زیرا کہ درین روز علمِ میت اتم و اکمل میباشد و احوالِ زائران
برایشان اکشف و اظہر میشود۔ و نیز شک نیست در حصولِ علم مر موتی را در برزخ و آخرت بحقیقتِ دینِ
اسلام و احوالِ آخرت چنانکہ عائشہ رض گفتہ۔ و متفق علیہ ست مراد بحدیث پس ممکن ست علم با حوال دنیا
و اہلِ دنیا سو حیست دلیل بر زوالِ علم و نسیان با وجود بقای روح۔ و آمدہ است کہ یا فلان تنہا خواہند کرد
برای عود بدنیا۔ و نیز آمدہ است کہ چون میت از سوالِ منکر و نکیر جواب بخیر دہد و راحت یابد آرزو میکند
و میگوید ای کاش کسی باشد کہ خبر کند با اہلِ من کہ در راحتم و خوشتم (میگویم شاہد این قول قولِ خدای تعالی ست
کہ حسب حالِ حبیب نجار میفرماید۔ قِیْلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ ط قَالَ يٰلَيْتَ قَوْمِیْ يَعْلَمُوْنَ بِمَا غَفَرَ لِیْ
رَبِّیْ وَجَعَلَنِیْ مِنَ الْمُكْرَمِیْنَ چنانکہ در حسینی وغیرہ آوردہ) و بالجملہ کتاب و سنت مملو و مشحون اند با خبار
و آثار کہ دلالت میکند بر وجود علم مر موتی را بدنیا و اہلِ آن۔ پس منکر نشود آنرا مگر جاہل باخبار۔ و طبعی
منکرِ دین انتہی کلام الشیخ۔ **و نیز شیخ** در جلد دوم مدارج النبوۃ در وقائع سال دوم درین بار فصلی را
منعقد ساختہ تحقیق رشیق را بکار بردہ و چونکہ از انجا چیزی نقل نمودہ ام لہذا انشاء اللہ تعالی بانجا رہبر نمودم و باللہ التوفیق

جواب سوم

بدانکہ از آیتِ اِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰی الآیۃ و وَمَا اَنْتَ بِمُسْمِعٍ الآیۃ اگر نفی سماع حقیقی مراد باشد
چنانچہ منکران میگویند پس ازین لازم آید کہ انبیا علیہم السلام در قبور خویش زندہ و احیا نیستند حالانکہ
حیات ایشان علیہم السلام در عقائد جمیع اہل سنت و جماعت ثابت ست و برین ست اجماع و ظاہر ترا
بر حیات جملہ انبیا علیہم الصلوٰۃ والسلام برای تسکین ہر کس و ناکس اینکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در شبِ
معراج مر جملہ انبیا را علیہم الصلوٰۃ والسلام در بیت المقدس دو رکعت نماز خوانانید چنانچہ در صحاح موجود ست
و باز در آسمانہا با اکثر انبیا ملاقات نمود خاصۃً قضیہ کہ با موسیٰ علیہ السلام واقع شدہ بود در بارۂ صلوات
خمسہ کہ ابتداءً پنجاہ نماز بود چنانچہ در بخاری و مسلم مصرح ست و از احادیث لاتعد و لاتحصی ثابت
کہ ہر کہ نزدیک روضۂ مطہرۂ آنحضرت علیہ السلام درود شریف میخواند آنرا آنحضرت علیہ السلام خود می شنود
و اگر از دور دور از خواندہ شود بوسیلۂ ملائک بآنحضرت علیہ السلام رسانیدہ میشود و درین کسی را
از اہلِ حق اختلافی نیست۔ و حالانکہ آنحضرت علیہ السلام با دیگر انبیا علیہم السلام در مَنْ فِی الْقُبُوْرِ
داخل ست پس بنا بر معنی حقیقی مراد داشتن لازم میشود کہ تمام اہلِ حق بر خلاف قرآن شریف اعتقاد میداریم

قشا عن عموم فی زیارۃ آن خوض عدمہ [illegible] لہ [illegible] (۱۷) [illegible] لیدان شہیدان [illegible] ۱ وعموم مضی اعتراض ۹ [illegible] ۱۷ از ان کرم [illegible] [illegible]

واعتقادِ تمام اہلِ حق مخالفِ قرآن بودن باطل ومحال ست واین استحالہ از مراد داشتن معنی حقیقی لازم آمد - وچیزیکہ مستلزم محال میباشد خود محال میباشد - پس معنی حقیقی مراد داشتن محال و باطل گشت ومعنی مجازی متعین - قَالَ عَلِیُّ الْقَارِیْ رح فِیْ رِسَالَةِ آدَابِ زِیَارَةِ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ : ثُمَّ اعْلَمْ اَنَّهُ عُلِمَ مِنْ هٰذِهِ الْاَحَادِیْثِ اَیْضًا اَنَّهُ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ حَیٌّ عَلَی الدَّوَامِ اِذْ مِنَ الْمُحَالِ الْعَادِیِّ اَنْ یَّخْلُوَ الْوُجُوْدُ کُلُّهُ عَنْ وَاحِدٍ یُسَلِّمُ عَلَیْهِ فِیْ لَیْلٍ اَوْ نَهَارٍ فَنَحْنُ نُؤْمِنُ بِاَنَّهُ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ حَیٌّ یُرْزَقُ وَاَنَّ جَسَدَهُ الشَّرِیْفَ لَا تَاْکُلُهُ الْاَرْضُ وَسَائِرِ الْاَنْبِیَاءِ کَمَا وَرَدَ فِیْ حَدِیْثٍ اِنَّ اللّٰهَ حَرَّمَ عَلَی الْاَرْضِ اَنْ تَاْکُلَ لُحُوْمَ الْاَنْبِیَاءِ - وَلِلْاِجْمَاعِ عَلٰی هٰذَا انتهی پس حدیث متفق علیہ مَا اَنْتُمْ بِاَسْمَعَ مِنْهُمْ از جمیع شکوک وشبہات سالم ماند پس استدلال علماے دین بر سماع موتی باین حدیث صحیح گشت

دلیل دیگر بر سماع موتی

حدیث بخاری ومسلم ست کہ از انس رضی اللہ عنہ مرویست قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ اِنَّ الْعَبْدَ اِذَا وُضِعَ فِیْ قَبْرِهٖ وَتَوَلّٰی عَنْهُ اَصْحَابُهٗ اِنَّهٗ لَیَسْمَعُ قَرْعَ نِعَالِهِمْ اَتَاهُ مَلَکَانِ فَیُقْعِدَانِهٖ فَیَقُوْلَانِ مَا کُنْتَ تَقُوْلُ فِیْ هٰذَا الرَّجُلِ یَعْنِیْ لِمُحَمَّدٍ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ فَاَمَّا الْمُؤْمِنُ فَیَقُوْلُ اَشْهَدُ اَنَّهٗ عَبْدُ اللّٰهِ وَرَسُوْلُهٗ فَیُقَالُ لَهُ انْظُرْ اِلٰی مَقْعَدِکَ مِنَ النَّارِ قَدْ اَبْدَلَکَ اللّٰهُ بِهٖ مَقْعَدًا مِنَ الْجَنَّةِ فَیَرَاهُمَا جَمِیْعًا - وَاَمَّا الْمُنَافِقُ وَالْکَافِرُ فَیُقَالُ لَهٗ مَا کُنْتَ تَقُوْلُ فِیْ هٰذَا الرَّجُلِ فَیَقُوْلُ لَا اَدْرِیْ کُنْتُ اَقُوْلُ مَا یَقُوْلُ النَّاسُ فَیُقَالُ لَا دَرَیْتَ وَلَا تَلَیْتَ وَیُضْرَبُ بِمَطَارِقَ مِنْ حَدِیْدٍ ضَرْبَةً فَیَصِیْحُ صَیْحَةً یَسْمَعُهَا مَنْ یَّلِیْهِ غَیْرُ الثَّقَلَیْنِ - خلاصہ ترجمہ اش اینکہ وقتیکہ مردم مردہ را دفن کردہ واپس میشوند پس آن مردہ آواز کفشہای ایشان می شنود اگر مسلمان باشد فرشتگانرا جواب نیک میدہد وراحت وآرام می یابد واگر منافق یا کافر باشد بجواب قادر ناشدہ فرشتگانش

جواب ہم [illegible] فنحن نؤمن بانہ صلعم الخ ۱۲ عبد الجلیل [illegible] [illegible]

به تکهای وخاکستهای آهنین میزنند وآن مرده ازمیتابی آن فریادی وغوغائی بر آرند که ماسوای از انس وجن تمام نزدیکان آنرا می‌شنوند پس ازین حدیث حالاتیکه بحیات متعلق ست برای مرده بخوبی ثابت گردید - مگر چونکه بعضی منکرین درین حدیث تاویلی مینمایند بدین طریق که - آواز کفشها شنیدی اگر زنده بودی زیرا که قبل از آمدن فرشتها مرده چیزی را معلوم کردن نمیتواند - پس علمای محققین ضعف آن تاویل رکیک را بیان نمودند که - از احادیث صحیحه ثابت ست که مرده کفن کنندهٔ خود رامی شناسد - وهمچنین نماز جنازه خواننده وبردارنده ودفن کنندهٔ خود را - چنانچه محقق ومدقق ملا علی قاری رح در مرقاة شرح مشکوة میفرماید - قِيْلَ يَسْمَعُ صَوْتَ نِعَالِهِمْ لَوْ كَانَ حَيًّا فَإِنَّ جَسَدَهُ قَبْلَ أَنْ يَأْتِيَهُ الْمَلَكُ فَيُقْعِدُهُ مَيِّتٌ لَا يُحِسُّ بِشَيْءٍ - وَهُوَ ضَعِيْفٌ إِذْ ثَبَتَ بِالْأَحَادِيْثِ أَنَّ الْمَيِّتَ لَيَعْلَمُ مَنْ يُصَلِّيْ عَلَيْهِ وَمَنْ يَدْفِنُهُ - قَالَ ابْنُ الْمَلَكِ فِيْهِ دَلَالَةٌ عَلٰى حَيٰوةِ الْمَيِّتِ فِي الْقَبْرِ لِأَنَّ الْإِحْسَاسَ بِدُوْنِ الْحَيٰوةِ مُمْتَنِعٌ - انتهى وچونکه بعضی از منکرین درین حدیث تاویلی بدین نمط کرده اند که - سماع قرع النعال مخصوص ست باول وضع میت در قبر برای مقدمهٔ سوال - پس علامه ملا علی قاری حنفی رح مذهب ایشان را رد کرده اولاً ضمناً که از جواب اللهم هویدا است وثانیاً صراحةً که سلام بر میت که از آنحضرت علیه السلام مطلقاً ثبوت رسیده جواب اللهم را رد میکند - وعبارته هكذا وَيُشْكِلُ عَلَيْهِمْ خَبَرُ مُسْلِمٍ أَنَّ الْمَيِّتَ يَسْمَعُ قَرْعَ نِعَالِهِمْ إِذَا انْصَرَفُوْا اللّٰهُمَّ إِلَّا أَنْ يُخَصِّصُوْا ذٰلِكَ بِأَوَّلِ الْوَضْعِ فِي الْقَبْرِ مُقَدَّمَةً لِلسُّؤَالِ - جَمْعًا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْآيَتَيْنِ فَإِنَّهُمَا يُفِيْدَانِ تَحَقُّقَ عَدَمِ سَمَاعِهِمْ فَإِنَّهُ تَعَالٰى شَبَّهَ الْكُفَّارَ بِالْمَوْتٰى لِإِفَادَةِ فَقْدِ سَمَاعِهِمْ - وَهُوَ كَمَا تَرٰى فِيْهِ تَنَاقُضٌ لَا يَحْصُلُ بِهِ جَمْعٌ مَعَ أَنَّ مَا وَرَدَ مِنَ السَّلَامِ عَلَى الْمَوْتٰى يَرُدُّ عَلَى التَّخْصِيْصِ بِأَوَّلِ أَحْوَالِ الدَّفْنِ انتهى

دلیل دیگر بر سماع موتی

حدیث ابن عباس ست رضی الله عنهما که اخراج کرده است آنرا قاضی عبد البر در کتاب استذکار والتمهید قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا مِنْ أَحَدٍ يَمُرُّ بِقَبْرِ أَخِيْهِ الْمُؤْمِنِ كَانَ يَعْرِفُهُ فِي الدُّنْيَا فَيُسَلِّمُ عَلَيْهِ إِلَّا عَرَفَهُ وَرَدَّ عَلَيْهِ السَّلَامَ صَحَّحَهُ عَبْدُ الْحَقِّ یعنی هیچ کسی بقبر برادر مسلمان خود گذر نماید بدین طور که سلام کند بران مرده وآن مرده در حالت زندگانی

۲ جواب تاویل بعضی منکرین درین حدیث

۳ که مرده خواننده و دفن کننده خود را میشناسد

۴ دلیل دیگر بر سماع اموات

اورا می شناخت مگر اینکہ آن مردہ او را می شناسد و سلام او را جواب میدہد تصحیح این حدیث عبدالحق کردہ رحمہ اللہ و این محدث غیر ست از شیخ عبدالحق دہلوی متقدم بروی انتہی - **ونیز** ابن ابی الدنیا در کتاب خود و بیہقی در شعب الایمان می آرند - عَنْ اَبِی ھُرَیْرَۃَ رض قَالَ اِذَا مَرَّ رَجُلٌ بِقَبْرِ اَخِیْہِ یَعْرِفُہٗ فَسَلَّمَ عَلَیْہِ رَدَّ عَلَیْہِ السَّلَامَ وَعَرَفَہٗ وَاِذَا مَرَّ بِقَبْرٍ لَا یَعْرِفُہٗ فَسَلَّمَ عَلَیْہِ رَدَّ عَلَیْہِ السَّلَامَ وَلَمْ یَعْرِفْہُ یعنی اگر گذر کند شخصی بر قبر برادر خود کہ می شناسد آنمردہ ویرا و سلام نماید بران مردہ آن مردہ جواب میدہد سلام او را و می شناسد او را و اگر مرور نماید بر قبریکہ نمی شناسد او را و سلام نماید بروی آن مردہ سلام ویرا جواب میدہد و نمی شناسد او را انتہی **وعلامہ سیوطی** در شرح صدور می آرد کہ اخراج کردہ است ابن ابی الدنیا رح در کتاب القبور و صابونی رح در مائتین عَنْ اَبِی ھُرَیْرَۃَ رض عَنِ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ مَا مِنْ عَبْدٍ یَمُرُّ بِقَبْرِ رَجُلٍ یَعْرِفُہٗ فِی الدُّنْیَا فَیُسَلِّمُ عَلَیْہِ اِلَّا عَرَفَہٗ وَرَدَّ عَلَیْہِ السَّلَامَ انتہی و در احیاء العلوم و در قبور ابن ابی الدنیا و شرح الصدور ست عَنْ اُمِّ الْمُؤْمِنِیْنَ عَائِشَۃَ رض قَالَتْ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ مَا مِنْ رَجُلٍ یَزُوْرُ قَبْرَ اَخِیْہِ وَیَجْلِسُ عِنْدَہٗ اِلَّا اسْتَاْنَسَ وَرَدَّ عَلَیْہِ حَتّٰی یَقُوْمَ انتہی ازین احادیث جواب دادن مردہ سلام گویندہ را و شناختن وی دوست خود را ثابت ست - پس اگر مردہ را سماع نبودی و علم بمسموعات و مبصرات حاصل نگشتی پس چگونہ مردہ شناخت زائران خود و جواب سلام ایشان کردندی + وہو المدعی - **ونیز** در مشکوۃ ست عَنْ عَمْرِو بْنِ حَزْمٍ قَالَ رَاٰنِی النَّبِیُّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ مُتَّکِئًا عَلٰی قَبْرٍ فَقَالَ لَا تُؤْذِ صَاحِبَ ھٰذَا الْقَبْرِ اَوْ لَا تُؤْذِہٖ رواہ احمد یعنی وقتیکہ رسول علیہ السلام مرا بقبر تکیہ کنندہ دید فرمود کہ صاحب قبر را ایذا مدہ - ازین حدیث ایذا یافتن مردہ ثابت ست پس بر عدم حیات و سماع مردہ ہیچ دلیلی نیست - و در باب عرض اعمال الاحیا علی الموتی در شرح صدور از انس بن مالک رض می آرد کہ فرمود علیہ السلام اِنَّ اَعْمَالَکُمْ تُعْرَضُ عَلٰی اَقَارِبِکُمْ وَعَشَائِرِکُمْ مِنَ الْاَمْوَاتِ فَاِنْ کَانَ خَیْرًا اسْتَبْشَرُوْا وَاِنْ کَانَ غَیْرَ ذٰلِکَ قَالُوا اللّٰھُمَّ لَا تُمِتْھُمْ حَتّٰی تَھْدِیَھُمْ یعنی اعمال شما بر اقربا و قبیلہای شما پیش کردہ میشود پس اگر اعمال شما نیک باشند خوش می شوند و اگر چنین نباشند دعا میکنند کہ خداوندا تا وقتیکہ ایشانرا ہدایت نکنی ممیران انتہی -

وطبرانی در اوسط و امام احمد و ابن ابی الدنیا از ابی سعید خدری می آرد کہ آنحضرت علیہ السلام فرمود
اِنَّ الْمَیِّتَ یَعْرِفُ مَنْ یَّغْسِلُہٗ وَیَحْمِلُہٗ وَمَنْ یُّکَفِّنُہٗ وَمَنْ یُّدْلِیْہِ فِیْ حُفْرَتِہٖ۔
ولہذا در مرقاۃ شرح مشکوۃ مینویسد لِلْاَنْبِیَاءِ فِیْ قُبُوْرِہِمْ اَحْیَاءٌ وَّالْعَرْضُ وَالسَّمَاعُ (ای قبر ۱۲)
بَعْدَ الْمَوْتِ لَیْسَ مَخْصُوْصًا بِالْاَنْبِیَاءِ بَلْ سَائِرُ الْمَوْتٰی یَسْمَعُوْنَ السَّلَامَ وَالْکَلَامَ (ای عرض الاعمال ۱۲)
وَیُعْرَضُ عَلَیْہِمْ اَعْمَالُ اٰبَائِہِمْ فِیْ بَعْضِ الْاَیَّامِ۔ نَعَمْ لِلْاَنْبِیَاءِ یَکُوْنُ حَیَاتُہُمْ عَلَی
الْوَجْہِ الْاَکْمَلِ انتہی وَقَالَ ابْنُ الْحَجَرِ اِنَّ لِلْاَنْبِیَاءِ حَیٰوۃً بِہَا یَتَعَبَّدُوْنَ وَیُصَلُّوْنَ فِیْ
قُبُوْرِہِمْ مَعَ اسْتِغْنَائِہِمْ عَنِ الطَّعَامِ وَالشَّرَابِ کَالْمَلَائِکَۃِ وَہٰذَا اَمْرٌ لَا مِرْیَۃَ فِیْہِ
وَقَدْ صَنَّفَ الْبَیْہَقِیُّ جُزْءًا فِیْ ذٰلِکَ وَقَالَ حُلُوْلُہُمْ فِیْ اَوْقَاتٍ مُّخْتَلِفَۃٍ وَاَمَاکِنَ مُتَعَدِّدَۃٍ (ای الاشکال نمیا ۱۲)
جَائِزٌ عَقْلًا انتہی۔ وَفِی الْمَوَاہِبِ اللَّدُنِّیَّۃِ۔ اَنَّہٗ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ حَیٌّ وَکَذٰلِکَ الْاَنْبِیَاءُ (آمدن بحج کان ۱۲)
وَلِہٰذَا قِیْلَ لَا عِدَّۃَ عَلٰی اَزْوَاجِہٖ۔ وَقِیْلَ یُصَلِّیْ فِیْہِ بِاَذَانٍ وَّاِقَامَۃٍ۔ وَقَالَ صَلَّی اللّٰہُ
عَلَیْہِ وَسَلَّمَ مَنْ صَلّٰی عَلَیَّ عِنْدَ قَبْرِیْ سَمِعْتُہٗ۔ وَمَنْ صَلّٰی عَلَیَّ غَائِبًا بُلِّغْتُہٗ وَقَالَ صَلَّی اللّٰہُ
عَلَیْہِ وَسَلَّمَ عِلْمِیْ بَعْدَ وَفَاتِیْ کَعِلْمِیْ فِیْ حَیَاتِیْ کَذَا فِیْ بَعْضِ الرَّسَائِلِ۔ و در فتح المبین از علیہ الله
می آرد کہ ثابت بن اسلم تابعی کہ از عبد اللہ بن عمر رض و عبد اللہ بن زبیر رض روایت میکند و مدت چہل سال
بخدمت حضرت انس رض ماندہ وقتیکہ انتقالش شد حضرت سنان رض از پدر خود می آرد کہ او گفت واللہ کہ
ثابت را من در قبر فرود آوردم و با من حمید طویل و یا شخصی دیگر ہمراہ بود (و این شک از محمد بن سنان
راوی واقع شدہ) پس وقتیکہ با خاک را بروی برابر کردیم یک خشت خام از قبرش بیفتاد پس دیدم او را
کہ در قبر خود ایستادہ است و نماز را میگزارد پس ہمراہ خود را گفتم کہ آیا نمی بینی او گفت خاموش باش
پس وقتیکہ برابر کردیم بروی خاک را نزدیک دخترش در آمدیم از وی دریافت نمودیم کہ عمل پدر تو
چہ بود گفت شما چہ دیدید پس خبر دادیم او را بآنچہ کہ دیدہ بودیم پس او گفت کہ از مدت پنجاہ سال تمام شب
قیام کردی و ہر گاہ کہ صبح گشتی گفتی ای اللہ اگر تو کسی را از مخلوق خود در قبر نماز عطا کردہ پس مرا نیز عطا
کن پس نبود خدا کہ رد نماید دعای او را و عبارتہ بلفظہا مر فی الباب الخامس فی مناقب الامام
مِنَ السِّلْسِلَۃِ الثَّالِثَۃِ فِیْ بَیَانِ جَوَازِ قِیَامِ اللَّیْلِ۔ و ازین قبیل ست قصہ دامس ابو الہول
غلام کہ بعد از فتح انطاکیہ برای فتح اطراف و جوانب آن با جیوش اسلامیہ در شعب جبال و در ہای

حیات نبی علیہ السلام ثابت است
حکایات لطیفہ در حیات اموات

سو ہما منتشر شدہ تا آنکہ بمعرکہ با چند اشخاص اسیر گشت و چون در میان کفار در قید شدید گرفتار گشت آخر الامر در خواب خود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را دید کہ میفرماید کای ابو الہول ترا چہ شد کہ ازینجا نمیروی وی بہ پیش آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از بار قید آہنی سخت بنالید آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بدست مبارک خود قید وی را بکشاد و بطرف سلاح اشارہ فرمود چون از خواب بیدار شد خود را از قید گران آزاد یافتہ فی الفور دست بسلاحیکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم وی را بدان اشارہ کردہ بود برد و دیگر ہمراہان خود را بدست خود کشادہ سلاح بدست ایشان دادہ تا آنکہ بعد از قتال و جدال کثیر خود را زندہ بہ پیش امیر اسلام رسانید و از ماجرا اطلاعش دادہ از شنیدن نقش جملہ نو مسلم معتقد تر گشتند چنانچہ بالتفصیل در تاریخ واقدی رہ مذکور ست اگر خوف طوالت نبودی زیادت حکایات برین کردمی لہذا بموجب اگر در خانہ کس ست حرفی بس ست عمل کردہ شد

دلیل دیگر بر سماع موتی

ازینجا بعضی آیات قرآنی را باید شنید کہ از انہا حیات اموات و دیگر حالات ایشان دریافت میگردد و آنرا دلیل جداگانہ باید فہمید، در حق حبیب نجار رضی اللہ عنہ نازل گشتہ. قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ - یعنی وقتیکہ کفار حبیب نجار را قتل کردند گفتہ شد (یعنی او را) کہ در جنت در آ می گفت کاشکے دانستی قوم من آنچیز را کہ بہ آن پروردگار من مرا بخشیدہ است و مرا از کرم کردہ شدگان گردانید. وَقَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ - یعنی آنانکہ در راہ حق تعالی مقتول گشتہ اند ایشانرا مردہ مپندارید بلکہ زندہ اند نزدیک پروردگار خویش رزق دادہ میشوند در حالیکہ خوش میشوند بانچہ میدہد ایشانرا اللہ تعالی از فضل خود و خوشوقت میگردند بر حال پس ماندگان خویش کہ با ایشان پیوستہ نشدہ اند و از عبد اللہ بن عباس مروی ست کہ آنحضرت علیہ السلام فرمود کہ ارواح شہدا در حوصلہای جانوران سبز میباشند و در بہشت سیر میکنند و بر شاخہای طوبی می نشینند و از نہر فردوس آب مینوشند بوقت استراحت در قنادیل کہ در سایہ عرش آویختہ اند میروند و میگویند یا اللہ

فائدہ ازینجا ابطال قول منکرین حیات اموات

یاران و برادرانِ ما را خبر کن ازین عیش و عشرتِ ما تا که رغبت ایشان در جهاد زیاده شود۔ حق تعالی برای آگاهش از حالاتِ ایشان آیت مذکوره را فرستاد۔ و وقتیکه عبداللہ انصاری پدر حضرت جابر رضہ بدرگاه پروردگار عرض کرد که خداوندا از حالِ عیش و عشرتِ ما بوا پس ماندگان ما اطلاعی بخش حق تعالی آنرا قبول فرموده این آیت فرستاد۔ واینهمه در احادیث مروی ست۔

وقال اللہ تعالی وَلَا تَقُوْلُوْا لِمَنْ يُّقْتَلُ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ اَمْوَاتٌ ط بَلْ اَحْيَآءٌ وَّلٰكِنْ لَّا تَشْعُرُوْنَ ط

اگر گفته شود که ازین آیات قرآنی ثبوتِ حیات شهدا است نه دیگر اموات و اگر حیات همه اموات ثابت باشد پس تخصیص بشهدا چرا است **جواب** اَمَّا اَوَّلًا پس بفرض تسلیم می گویم که استدلال منکرین که بآیات مذکوره میکنند عام ست شامل ست مر جمیع اموات را شهدا باشند یا غیر شهدا پس ثبوت حیات بعضی اموات اگرچه متنفی باشد استدلال ایشانرا باطل میکند پس اعتراضِ مذکور بلا سود ست در حق ایشان **وَاَمَّا ثَانِيًا** پس میگویم که بعضی مفسرین از علمای محققین فرموده که تخصیص شهدا بسبب خصوصیتِ قرب حق تعالی ست و بسبب زیادت خوشی و کرامت برایشان چنانچه در بیضاوی تحت این آیت مینویسد فِيْهَا دَلَالَةٌ عَلٰى اَنَّ الْاَرْوَاحَ جَوَاهِرُ قَائِمَةٌ بِاَنْفُسِهَا مُغَايِرَةٌ لِّمَا يُحَسُّ مِنَ الْبَدَنِ تَبْقٰى بَعْدَ الْمَوْتِ دَرَّاكَةً وَّعَلَيْهِ جُمْهُوْرُ الصَّحَابَةِ وَالتَّابِعِيْنَ وَبِهٖ نَطَقَتِ الْاٰيَاتُ وَالسُّنَنُ۔ وَعَلٰى هٰذَا فَتَخْصِيْصُ الشُّهَدَاءِ لِاِخْتِصَاصِهِمْ بِالْقُرْبِ مِنَ اللّٰهِ تَعَالٰى وَمَزِيْدِ الْبَهْجَةِ وَالْكَرَامَةِ انتهی ازین عبارت بیضاوی صاف ثابت است که نزدیک جمهور صحابه و تابعین رحمهم اللہ ارواح را بعد از موت ادراک و شعور باقیست و نیز از کتاب و سنت رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم ثابت ست۔ و بعضی از مفسرین میفرمایند که حیاتِ دیگران فقط حیاتِ ارواح ست و حیاتِ شهدا حیاتِ ارواح و اجساد هردو ست قال فی تفسیر النیسابوری۔ وَاَكْثَرُ اَرْبَابِ الشَّرْعِ عَلٰى اَنَّهُمْ اَحْيَاءٌ فِي الْحَالِ بِحَيٰوةٍ جَسَدَانِيَّةٍ انتهی مختصرا و فی تفسیر ابوحیان اِخْتَلَفَ النَّاسُ فِيْ هٰذِهِ الْحَيٰوةِ فَقَالَ قَوْمٌ مَّعْنَاهَا بَقَاءُ اَرْوَاحِهِمْ دُوْنَ اَجْسَادِهِمْ لِاَنَّا نُشَاهِدُ فَسَادَهَا وَفَنَاءَهَا۔ وَذَهَبَ اٰخَرُوْنَ اِلٰى اَنَّ الشُّهَدَاءَ اَحْيَاءٌ بِالْاَجْسَادِ وَالْاَرْوَاحِ۔ وَلَا يَقْدَحُ فِيْ ذٰلِكَ عَدَمُ شُعُوْرِنَا بِهٖ فَنَحْنُ نَرَاهُمْ عَلٰى صِفَةِ الْاَمْوَاتِ وَهُمْ اَحْيَاءٌ كَمَا قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى۔ وَتَرَى الْجِبَالَ

تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَّهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ۔ وَكَمَا تَرَى النَّائِمَ عَلٰى هَيْأَتِهٖ وَهُوَ يَرٰى فِيْ مَنَامِهٖ مَا يَنْتَعِمُ بِهٖ وَيَتَأَلَّمُ عَنْهُ قُلْتُ وَلِذٰلِكَ قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى بَلْ اَحْيَاءٌ وَّلٰكِنْ لَّا تَشْعُرُوْنَ۔ فَنَبَّهَ بِقَوْلِهٖ ذٰلِكَ خِطَابًا لِّلْمُؤْمِنِيْنَ عَلٰى اَنَّهُمْ لَا يَدْرُكُوْنَ هٰذِهِ الْحَيٰوةَ بِالْمُشَاهَدَةِ وَالْحِسِّ۔ وَبِهٰذَا يَتَمَيَّزُ الشُّهَدَاءُ عَنْ غَيْرِهِمْ وَلَوْ كَانَ الْمُرَادُ حَيٰوةَ الرُّوْحِ فَقَطْ لَمْ يَحْصُلْ لَهُمْ تَمْيِيْزٌ عَنْ غَيْرِهِمْ لِمُشَارَكَةِ سَائِرِ الْاَمْوَاتِ لَهُمْ فِيْ ذٰلِكَ اِذِ الْمُؤْمِنُوْنَ يَعْلَمُوْنَ حَيٰوةَ كُلِّ الْاَرْوَاحِ فَلَمْ يَكُنْ لِقَوْلِهٖ تَعَالٰى وَلٰكِنْ لَّا تَشْعُرُوْنَ مَعْنًى انتهى وَاللّٰهُ اَعْلَمُ وَعِلْمُهٗ اَتَمُّ میگوید بندۂ ضعیف اَصْلَحَ اللّٰهُ تَعَالٰى حَالَهٗ کہ بعد اتمام رسالۂ ہذا را بغرۂ ماہ محرم ۱۳۰۴ھ بمقام لکھنؤ فرنگی محل نزد عالم بے بدل و فاضل بے مثل حضرت ابو الحسنات محمد عبد الحی مرحوم رَضِیَ اللّٰهُ تَعَالٰی عَنَّا وَعَنْہُ حاضر نمودم چونکہ ایشان دران ایام برائے دفع دورہای صرع منضج میگرفتند از کتب بینی ممنوع بودند بنا بران تا دو روز از مضامین کتاب ہذا ایشان را بر مکان ایشان واقف گردانیدم و در باب تقلید قول ضعیف را بہ پسندیدند بعد از سماعت مضامین غایت مسرور شدہ کتاب تذکرۃ الراشد از تصانیف خود باین ذرۂ بی ذرہ مرحمت فرمودند کہ درین بارہ ممد و معاون تو خواہد شد و بعد از صحت و مطالعہ خود انشاء اللہ مہر و دستخط نیز کردہ آید چونکہ ایشان بعد از چندی ہم ازان عارضۂ مہلکہ وفات یافتند و ثانیا از ملاقات بابرکات ایشان محروم ماندم لہذا تیمناً وتبرکاً دلیل ہفتم را بر سماع اموات از کتاب مذکور بطریق تلخیص درینجا درج نمودم تا بجائے مہر و دستخط ایشان تصور کردہ آید

دلیل ہفتم بر سماع اموات

قَدْ وَرَدَ كَثِيْرٌ مِّنَ الْاَخْبَارِ الْمَرْفُوْعَةِ الصَّحِيْحَةِ بِاِثْبَاتِ الْعَقْلِ وَالْاِدْرَاكِ وَالسَّمَاعِ لِكُلِّ مَيِّتٍ وَّلَوْ كَانَ مِنَ الطَّوَائِفِ الْقَبِيْحَةِ وَشَهِدَتْ بِذٰلِكَ اٰثَارٌ مَّوْقُوْفَةٌ عَلَى الصَّحَابَةِ وَمَنْ بَعْدَهُمْ مِّنْ حَمَلَةِ الشَّرِيْعَةِ وَالْمَوْقُوْفَةُ فِيْ هٰذِهِ الْمَسْأَلَةِ فِيْ حُكْمِ الْمَرْفُوْعَةِ وَلَيْسَ خَاصًّا بِوَقْتِ عَوْدِ الرُّوْحِ اِلَى الْجَسَدِ فِي الْقَبْرِ عِنْدَ سُؤَالِ نَكِيْرٍ وَّمُنْكَرٍ بَلْ هُوَ حَاصِلٌ لَّهٗ فِيْمَا تَقَدَّمَ وَتَاَخَّرَ فَاَخْرَجَ ابْنُ اَبِيْ شَيْبَةَ عَنْ اَبِيْ هُرَيْرَةَ قَالَ لَا يُقْبَضُ الْمُؤْمِنُ حَتّٰى يَرَى الْبُشْرٰى فَاِذَا قُبِضَ نَادٰى فَلَيْسَ فِي الدَّارِ دَابَّةٌ صَغِيْرَةٌ وَّلَا كَبِيْرَةٌ اِلَّا وَهِيَ تَسْمَعُ صَوْتَهٗ اِلَّا الثَّقَلَيْنِ مِنَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ تَعَجَّلُوْا بِيْ اِلٰى اَرْحَمِ الرَّاحِمِيْنَ فَاِذَا وُضِعَ

دلیل ہفتم بر سماع اموات

عَلٰى سَرِيْرِهٖ قَالَ مَا اَبْطَأَ مَا تَمْشُوْنَ الحديث - وَاَخْرَجَ اَيْضًا عَنِ الرَّبِيْعِ قَالَ قِيْلَ لِيْ مَاتَ
اَخُوْكَ فَجِئْتُ سَرِيْعًا وَقَدْ سُجِّيَ بِثَوْبِهٖ فَاَنَا عِنْدَ رَأْسِهٖ اَسْتَغْفِرُ لَهٗ وَاَسْتَرْجِعُ اِذْ كُشِفَ
الثَّوْبُ عَنْ وَجْهِهٖ فَقَالَ اَلسَّلَامُ عَلَيْكُمْ فَقُلْنَا وَعَلَيْكُمُ السَّلَامُ سُبْحَانَ اللّٰهِ فَقَالَ
سُبْحَانَ اللّٰهِ اِنِّيْ قَدِمْتُ عَلَى اللّٰهِ فَتَلَقَّيْتُ بِرَوْحٍ وَّرَيْحَانٍ وَّرَبٍّ غَيْرِ غَضْبَانٍ وَاِنِّيْ
اِسْتَأْذَنْتُ رَبِّيْ اَنْ اُخْبِرَكُمْ وَاُبَشِّرَكُمْ وَاحْمِلُوْنِيْ اِلٰى رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
فَاِنَّهٗ عَهِدَ اِلَيَّ اَنْ لَّا يَبْرَحَ حَتّٰى اٰتِيَهٗ انتهى وَاَخْرَجَ جُوَيْبِرٌ عَنْ اَبَانٍ قَالَ حَضَرْنَا وَفَاةَ
مُوَرِّقِ الْعِجْلِيِّ فَلَمَّا سُجِّيَ رَاَيْنَا نُوْرًا سَاطِعًا قَدْ سَطَعَ مِنْ عِنْدِ رَأْسِهٖ حَتّٰى خَرَقَ السَّقْفَ
ثُمَّ رَاَيْنَا نُوْرًا سَطَعَ مِنْ وَّسَطِهٖ ثُمَّ اِنَّهٗ كَشَفَ الثَّوْبَ عَنْ وَّجْهِهٖ فَقَالَ هَلْ رَاَيْتُمْ
شَيْئًا فَقُلْنَا نَعَمْ وَاَخْبَرْنَاهُ بِالَّذِيْ رَاَيْنَاهُ فَقَالَ تِلْكَ سُوْرَةُ الٓمّٓ السَّجْدَةُ قَدْ كُنْتُ
اَقْرَؤُهَا فِيْ كُلِّ لَيْلَةٍ الحديث - وَاَخْرَجَ ابْنُ اَبِي الدُّنْيَا عَنِ الْحَارِثِ قَالَ اٰلٰى
رِبْعِيُّ بْنُ حِرَاشٍ اَنْ لَّا يَفْتَرَّ اَسْنَانُهٗ ضَاحِكًا حَتّٰى يَعْلَمَ اَيْنَ مَصِيْرُهٗ فَمَا ضَحِكَ اِلَّا
بَعْدَ مَوْتِهٖ وَاٰلٰى رِبْعِيٌّ بَعْدَهٗ اَنْ لَّا يَضْحَكَ حَتّٰى يَعْلَمَ اَفِي الْجَنَّةِ هُوَ اَمْ فِي النَّارِ
قَالَ فَلَقَدْ اَخْبَرَنِيْ غَاسِلُهٗ اَنَّهٗ لَمْ يَزَلْ مُتَبَسِّمًا عَلٰى سَرِيْرِهٖ وَنَحْنُ نُغَسِّلُهٗ انتهى
وَاَخْرَجَ اَيْضًا عَنْ مُغِيْرَةَ بْنِ خَلَفٍ اَنَّ رَبِيْعَةَ مَاتَتْ فَغَسَّلُوْهَا وَكَفَّنُوْهَا ثُمَّ
اَنَّهَا تَحَرَّكَتْ فَنَظَرَتْ اِلَيْهِمْ فَقَالَتْ اَبْشِرُوْا فَاِنِّيْ وَجَدْتُ الْاَمْرَ اَيْسَرَ مِمَّا كُنْتُمْ

يَتَحَوَّفُونَ بِهِ الحديث ؐ واخرج ايضًا عن خلف بن حوشب قال مات رجل بالمدائن وسجي
فتحرك الثوب فكشف عنه وقال قوم مخضبة لحاهم في هذا المسجد يلعنون ابا بكر
وعمر ويتبرؤن منهما - الذين جاؤا في يقبضون روحي يلعنونهم ويتبرؤن منهم
انتهى ؑ واخرج ايضًا عن عطاء الخراساني استقضى رجل من بني اسرائيل اربعين سنة
فلما حضرته الوفاة قال اني ارى اني هالك في مرضي هذا فان هلكت فاحبسوني
عندكم اربعة ايام او خمسة ايام فان رايتم مني شيئًا فلينادِ بي رجل منكم فلما قضى جعل
في تابوت فلما مضت ثلثة ايام اذاهم بريحة فنادى رجل منهم يا فلان ما هذه
الريح فقال قد وليت القضاء فيكم اربعين سنة فما رابني شيء الا رجلان اتياني
فكان لي في احدهما هوى فكنت اسمع منه باذني التي تليه اكثر مما اسمع بالاخرى فهذه
الريح منها انتهى ؑ واخرج احمد في مسنده والطبراني في الاوسط وابن ابي الدنيا وغيرهم
عن ابي سعيد الخدري قال قال رسول الله صلعم ان الميت يعرف غاسله ومن يحمله
ويكفنه ومن يدليه في حفرته انتهى ؑ واخرج ابن ابي الدنيا عن مجاهد قال اذا
مات الميت فما من شيء الا وهو يراه عند غسله وحمله حتى يوصله الى قبره انتهى
ؑ واخرج ايضًا عن عمرو بن دينار وبكر بن عبد الله وسفيان وحذيفة نحوه ؑ واخرج
عن ابن ابي ليلى قال الروح بيد ملك يمشي بهمع الجنازة فيقول له اسمع ثناء الناس عليك انتهى

ل خلوت گفت مردی در مداین فات کرد چون کفن کرده شد پس بعد از جنبش ثوب جامه از وی کشاده شد و گفت که درین مسجد قومی است خضاب کرده [illegible] ایشان که تبرا میکنند از ایشان رضی الله تعالی عنهما لعنت میکنند [illegible] بر ایشان لعنت میکنند ۱۲

ع روایت است از عطاء خراسانی [illegible] قضا [illegible] از بنی اسرائیل چهل سال [illegible] چون مرگ وی نزدیک گشت گفت میدانم که درین مرض خواهم مرد اگر مردم پس مرا تا چهار یا پنج روز نزد خود [illegible] اگر چیزی را از من ببینید باید که یکی از شما [illegible] نهاده شد بعد از سه روز بوی بد [illegible] از ایشان بوی آواز داد که ای فلان [illegible] گفت که چهل سال در شما والی عمده قضا بودم پس درین ایام [illegible] ۱۲

ع ابن بر بوئی از چیست گفت که تا چهل سال [illegible] [illegible] مردم ۱۲

ع [illegible] دیگری می شنیدم پس این بر بوئی از آن است ۱۲

ع [illegible] مرده میشناسد غاسل خود را و کسی که [illegible] و کسی که [illegible] ۱۲

ه [illegible] ۱۲

وأخرج البخاري ومسلم عن أنس أن النبي صلعم وقف على قتلى بدر فقال يا فلان
يا فلان الحديث وأخرج أبو الشيخ عن عبيد بن مرزوق كانت امرأة تقم المسجد
فماتت فلم يعلم بها رسول الله صلى الله عليه وسلم فمر على قبرها فقال ما هذا
القبر قالوا قبر أم محجن فقال أي العمل وجدت أفضل قالوا يا رسول الله أتسمع
فقال ما أنتم بأسمع منها فذكر أنها أجابت قم المسجد انتهى وأخرج البخاري
ومسلم وغيرهما عن أبي سعيد الخدري رض قال قال رسول الله صلعم إذا وضعت الجنازة
واحتملها الرجال على أعناقهم فإن كانت صالحة قالت قدموني وإن كانت
غير صالحة قالت يا ويلها أين تذهبون يسمع صوتها كل شيء إلا الإنسان ولو
سمعه لصعق انتهى وأخرج ابن أبي الدنيا عن عمر بن الخطاب رض مرفوعا ما من ميت
يوضع على سريره فيخطا به ثلث خطوات إلا تكلم بكلام يسمعه من شاء الله
تعالى إلا الجن والإنس يقول يا إخوتاه يا حملة نعشاه لا تغرنكم الدنيا كما غرتني
ولا يلعبن بكم الزمان كما لعب بي الحديث وأخرج أحمد في كتاب الزهد
عن أم الدرداء قالت إن الميت إذا وضع على سريره فإنه ينادي يا أهلاه
يا جيراناه يا حملة سريره لا تغرنكم الدنيا كما غرتني الحديث - وأخرج الطبراني
في الأوسط وابن أبي شيبة وابن جرير وابن حبان وابن مردويه والحاكم والبيهقي وهناد
في كتاب الزهد مرفوعا والذي نفسي بيده إن الميت إذا وضع في قبره أنه ليسمع

خفق نعالهم حتى يولون عنه الحديث ۱۸ واخرج البخاري ومسلم وغيرهما مرفوعا
ان العبد اذا وضع في قبره وتولى عنه اصحابه وانه يسمع قرع نعالهم الحديث
۱۹ واخرج مسلم ان النبي صلعم مر على موسى ليلة الاسراء وهو قائم يصلي في قبره انتهى
۲۰ واخرج ابو نعيم في الحلية ان ثابتا البناني راوه قائما يصلي في قبره انتهى ۲۱ واخرج
ابو نعيم وابن جرير في تهذيب الآثار عن ابراهيم قال حدثني الذين كانوا يمرون
بالمقابر قالوا كنا اذا مررنا بجنبات قبر ثابت البناني سمعنا قراءة القرآن انتهى
۲۲ واخرج الترمذي وحسنه والحاكم والبيهقي عن ابن عباس قال ضرب بعض
اصحاب النبي صلى الله عليه وسلم خباءه على قبر وهو لا يحسب انه قبر فاذا فيه
انسان يقرأ سورة الملك حتى ختمها فاتى النبي صلى الله عليه وآله وسلم
فاخبره فقال هي المانعة هي المنجية تنجيه من عذاب القبر انتهى ۲۳ واخرج
ابن عدي والبيهقي والترمذي وابن ماجة والعقيلي والخطيب وغيرهم مرفوعا
انهم يتزاورون في اكفانهم انتهى ۲۴ واخرج العقيلي عن ابي هريرة قال قال ابو رزين
يا رسول الله ان طريقي على الموتى فهل من كلام اتكلم به اذا مررت عليهم قال
قل السلام عليكم يا اهل القبور من المسلمين والمؤمنين انتم لنا سلف ونحن لكم
تبع وانا ان شاء الله بكم لاحقون قال يا رسول الله ايسمعون قال يسمعون انتهى

[illegible]

وَفِي الْبَابِ حِكَايَاتٌ كَثِيرَةٌ، وَرِوَايَاتٌ غَفِيرَةٌ، فَانْظُرْ إِلَى هٰذِهِ الْأَمْوَاتِ كَيْفَ أَنْكَرُوا اسْتِمَاعَ الْأَمْوَاتِ، وَشَبَّهُوهُمْ بِالْجَمَادَاتِ الْخَالِيَةِ عَنْ مُطْلَقِ الْإِدْرَاكَاتِ، مَعَ ثُبُوتِ ذٰلِكَ بِمَا يَبْلُغُ بِمَجْمُوعِهِ إِلَى حَدِّ التَّوَاتُرِ الْمَعْنَوِيِّ، وَإِنْ لَمْ يَكُنْ شَيْءٌ مِنْهُ مُتَوَاتِرًا بِعَيْنِهِ بِالتَّوَاتُرِ اللَّفْظِيِّ، فَمَنْ لَمْ يَتَفَتَّحْ بَصَرُهُ، وَلَمْ يَرْتَفِعْ كَدَرُهُ، فَلْيَبْكِ عَلَى نَفْسِهِ، إِلَى أَنْ يَدْخُلَ فِي رَمْسِهِ، فَيَسْتَمِعُ فِيهِ خِطَابَاتِ الْأَحْيَاءِ، وَيَبْدُو لَهُ مَا لَمْ يَكُنْ يَحْتَسِبُ حِينَ كَوْنِهِ مِنَ الْأَحِبَّاءِ، وَيَحْصُلُ لَهُ عِلْمُ الْيَقِينِ، بِسَمَاعِ الْمَيِّتِ الدَّفِينِ، فَيَتَحَسَّرُ عَلَى مَا فَاتَ مِنْهُ مِنَ الْاعْتِقَادَاتِ وَالْيَقِينِ، عَصَمَنَا اللّٰهُ وَجَمِيعَ خَلْقِهِ، مِنْ مِثْلِ هٰذِهِ الْحَسْرَةِ بَعْدَ فَوْتِهِ، وَحَفِظَنَا اللّٰهُ وَجَمِيعَ عِبَادِهِ، مِنْ مِثْلِ هٰذِهِ التِّرَةِ بَعْدَ مَمَاتِهِ

تا آنکہ فرمودہ کسی کہ ارادۂ ازالۂ شبہات رکیکہ دارد باید کہ کتب مفصلۂ ذیل را مطالعہ نماید مثل کتاب الروح لابن القیم الجوزی تلمیذ ابن تیمیۃ الحنبلی والصارم المنکی علی نحر ابن السبکی از مؤلفات ابن عبد الہادی الحنبلی وشفاء السقام فی زیارۃ خیر الانام للسبکی وارتیاح الاکباد بفقد الاولاد للسخاوی وشرح الصدور بشرح حال الموت والقبور للسیوطی وتذکرۃ القرطبی وشروح صحیح البخاری کفتح الباری للعسقلانی وعمدۃ القاری للعینی انتہی مختصراً کلامہ

مسألۂ دوازدہم در تحقیق تشبیہ دادن درود فرستادن بحضرت صلی اللہ علیہ وسلم با درود ابراہیمی صلی اللہ علیہ وسلم

مسألۂ دوازدہم در تحقیق تشبیہ درود آنحضرت صلعم

ما قولکم رحمکم اللہ اندرین کہ زیدی پرسد کہ مرتبۂ آنحضرت صلعم برتر ست یا رتبۂ خلیل اللہ علیہ السلام اگر مرتبۂ ابراہیم خلیل اللہ زائد دانستہ شود انکار از نصوص ونیز خلاف از عقیدۂ اہل سنت لازم می آید واگر فضیلت مر آنحضرت صلعم را تسلیم کردہ شود چنانکہ مسلم ست پس در تشبیہ صلوات بر آنحضرت صلعم با صلوۃ ابراہیم علیہ السلام خیلی خلاف عقل اولو الالباب لازم می آید زیرا کہ مشبہ بہ را اکمل وافضل از مشبہ می باید بود وتشبیہ افضل با مفضول در مقدم مدح ظاہرا غیر تام ست فافہم وتامل

الجواب الصحیح وبیدہ ازمۃ التوضیح والتنقیح

اقول وباللہ التوفیق کہ جواب این سوال را بسیاری از علمای امت مرحومہ در کتب خود مانند شرح صحیح مسلم

للامام النووی رح و در رسالهٔ اجوبهٔ عجیبه و شواهد الحسنات فی فضل الصلوة و در المختار و رد المحتار و غیرها چند وجه بیان نموده بطریق تلخیص بعضی از آنها اینکه **اول** اینکه امر ابراهیم ع و خلیل گرفتن حضرت حق سبحانه و تعالی ویرا و تعظیم و تشریف وی ع اشهر و معروف تر گشته و مُشَبَّه بِهٖ را چنانکه اعلی بودن میباید همچنان تنها اشهر بودنش نیز گاهی سبب تشبیه میشود **دوم** اینکه از امام شافعی رح معنی صلوة ابراهیمی ع را بدین طرز نقل کرده اند که این تشبیه راجع ست لِقَولِنَا وَعَلٰی اٰلِ مُحَمَّدٍ یعنی که اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ کلام تام ست و از لفظ وَعَلٰی اٰلِ مُحَمَّدٍ جملهٔ مستانفه شروع شده ای وَصَلِّ عَلٰی اٰلِ مُحَمَّدٍ کَمَا صَلَّیْتَ عَلٰی اِبْرَاهِیْمَ وَعَلٰی اٰلِ اِبْرَاهِیْمَ پس مَسْئُوْلٌ لَهٗ درین تشبیه آل آنحضرت صلعم ست نه نفس ذات معجز آیات صلعم **ثالثا** اینکه مُشَبَّه بِهٖ بعضی از فضائل جزئیه و خصائص خاصهٔ ابراهیمی ع ست نه جملهٔ فضائل من کل الوجوه و از وجدان خاصهٔ در مفضول موجب افضلیت وی بر افضل لازم نیست **و** این امر بظاهر ست ورنه ماسیه کاران صَنْعَتِ کتابت که آلهٔ بقای علم شریعت ست در مخلوق **و نیز** قراءت آن بخوبی میدانیم نه حضرت ما صلعم تا آنکه در نامهٔ صلح حُدَیْبِیَه نام نامی خود را در کاغذ مکتوبهٔ حضرت علی رض بمقابلهٔ کفار مکه نمیدانست چنانچه بالتفصیل در کتب سیر خاص در مدارج شیخ مندرج ست و آن جزوی خاص مانند اتخاذ خلت و امام الملل بودن عن بنت حنیف تا آنکه آن سرور علیه السلام نیز باتباع ابراهیمی ع مامور گشت بسبب ورود امر در اقتدا بوی ع فی قوله تعالی اَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ اِبْرَاهِیْمَ حَنِیْفًا و نیز پیدا شدن جملهٔ انبیای یسین از اولاد وی ع که موجب حصر نبوت است تا قیام قیامت در ذریت وی ع و نیز کثرت اجر ابراهیم ع و عدم انقطاع آن اِلٰی یَوْمِ الْقِیَامَةِ که بمقتضای مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهٗ اَجْرُهَا وَاَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا بوجه امام الملل بودن ابراهیم ع لازم گشته و نیز بسبب رفعت شان وی ع در انبیای مرسل و بسبب بودن وی ع افضل باقی انبیا بر قول راجح و بسبب موافقت ما او را ع در معالم ملت و طرق شریعت که اشاره بطرف آن درین قول حق سبحانه و تعالی ست مِلَّةَ اَبِیْكُمْ اِبْرَاهِیْمَ و بسبب دوام ذکر جمیل وی ع که مترشح ست ازین قول پاک وَاجْعَلْ لِّیْ لِسَانَ صِدْقٍ فِی الْاٰخِرِیْنَ **و** در تشبیه لازم نیست که تفضیل ذات مشبه به من کل الوجوه بر مشبه ثابت باشد بلکه تفضیل وی محض در وجه تشبیه میباید ورنه امثال مشهوره محض غلط تصور کرده شوند چنانچه زَیْدٌ کَالْاَسَدِ که تشبیه در نفس شجاعت ست و این صفت

ازصفات اسد جزوی ست ورنه اسد حیوان منفترس موذی واجب القتل ست والانسان مکرم بکرامت کما
قال سبحانه وتعالی وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وچنانکه گویند حَبِيبِي كَالْقَمَرِ که تشبیه فقط در نفس حسن ست
ورنه قمر در اصل حجر ست از معبودان کفار داخل درین قول حق تعالی اِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ
اللّٰهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ وهمچنین از امت بسیاری شهدا اند نه آنحضرت صلعم وقس علیه پس
گویا درود فرستنده بسبب تشبیه مذکور لبقای ملت وامامت آنحضرت صلعم را مانند ابراهیم تا قیام قیامت
می طلبد ونیز حصر ولایت را در آل واتباع آنحضرت صلعم مانند حصر نبوت در ذریت ابراهیم ونیز تکثر
اجر وعدم انقطاع آن برای آنحضرت صلعم وآل پاکش تا آخر انتظام عالم میخواهد رابعا اینکه این تشبیه
بطریق اغلب نیست زیراکه گاهی مشبه به مساوی مشبه میباشد وگاهی ادنی نیز میباشد لیکن درین
هر دو صورت وجه تشبیه یا وضاحت مشبه به میباشد بسبب بودن مشبه به حسی ومشاهد (ای
محسوس ودیده شده) ویا شهرت وی در مشابهت چنانچه با لتفصیل علامه تفتازانی رح در مطول نیز
بیان نموده مثال وضاحت این قول حق تعالی ست مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكٰوةٍ که درینجا حق تعالی
نور پاک خود را بنور قندیل بسبب وضاحت آن تشبیه داده ورنه ظاهر ترباهر ست که نور قندیل را با نور
پاک ایزدی کدام دعوای همسری ست پس چه جای برتری ومثال شهرت در مشابهت چنانچه
همدرین مسئلۂ درود شریف زیراکه تعظیم ابراهیم وآل وی درباره رحمت الٰهی درحق ایشان واضح تر ست
درمیان اهل الملل پس درینجا نیز این تشبیه نیک ست واین ضعیف اصلح الله حاله میگوید که مثال
تشبیه بنا بر شهرت خارج از مسئلۂ متنازع فیها تشبیه خوبان جهان ست در حسن با لیلی ورنه از کتب
تواریخ صاف هویدا ست که حسن لیلی خاص از بسیاری همعصران خود بسا کم بود تا بدیگر از مان سابق
ولاحق چه میرسد چنانچه شیخ سعدی رح نیز در گلستان درحکایت مقابلۂ پادشاه با مجنون بران تصریح کرده
خامسا اینکه کاف در كَمَا صَلَّيْتَ برای تعلیل ست یعنی لمعنی زیراکه نه برای تشبیه واگر برای
تشبیه تسلیم کرده شود پس این تشبیه در نفس صلوة ست نه در مقدار نظیرش این چند اقوال
حق تعالی ست یکی اِنَّا اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ كَمَا اَوْحَيْنَا اِلٰى نُوْحٍ وظاهر ست که درینجا مقدار ملحوظ
نیست دوم كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِكُمْ چراکه صیام رمضان
بر هیچ یکی از امم سابقه مکتوب نشده بود سوم اَحْسِنْ كَمَا اَحْسَنَ اللّٰهُ اِلَيْكَ که غرض موسیٰ ع

جواب نوع چهارم

جواب نوع پنجم

درین قول بقارون مساوات باحسان حق تعالی نبود چه آن از کسی ممکن نیست خاصةً از ان پلید
و فائده ازین چنین تشبیه نفس تاکید میباشد در طلب پس معنی چنین میباشد چنانکه برابراهیم صلوة
فرستادی پس بران محمد صلعم که ازوی بهترست نیز صلوة بفرست سادسًا اینکه این تشبیه برای تکمیل صلوة
برابراهیم وآل پاک وی ست علیه وعلیهم الصلوة والسلام نه برای تکمیل صلوة برآنحضرت صلعم چنانچه در تشبیهات مقلوبه
غرض تشبیه راجع میباشد به تکمیل وتشریف مشبه به بسبب مشبه بودنش مراعلی ترین خود را مثل قول شاعر

وَبَدَا الصَّبَاحُ كَأَنَّ غُرَّتَهُ		وَجْهُ الْخَلِيفَةِ حِيْنَ يُمْتَدَحُ

که درینجا وجه خلیفه مشبه به ست وظهور صباح را مشبه باوجه خلیفهٔ خود ساخته سابعًا اینکه معنی این
تشبیه چنین گفته شود ای خداوند عالم رحمت کامله نازل کن از طرف خود بر نبی ما صلعم چنانکه بقتضای
مرتبهٔ آن سرور علیه السلام بنزدیک تست زان سان که رحمت فرستادی برابراهیم علیه السلام باقتضای
آن مرتبه که ویرا نزدیک تو بود پس درین صورت صلوة بر سرور ما صلعم بقدر اقتضای مرتبهٔ آن سرور
علیه السلام میباشد چنانچه درود برابراهیمؑ بقدر اقتضای مرتبهٔ ابراهیمؑ بود پس تشبیه در نفس فوات
هردو صلوة نبود بلکه در کیفیات هردو صلوة بود وازین هیچ نقص لازم نیست بلکه صلوة نبی ما
صلعم اکمل صلوات میباشد و این تشبیه ازان قبیل ست که گویند اَلشِّتَاءُ اَبْرَدُ مِنَ الصَّيْفِ
وَالصَّيْفُ اَحَرُّ مِنَ الشِّتَاءِ یعنی شتا در مرتبهٔ برودت ابردست از صیف در مرتبهٔ حرارت
و صیف در مرتبهٔ حرارت احرست از شتا در مرتبهٔ برودت یا چنانکه گویند اَلْاَصْمَعِيُّ فِي الْفَصَاحَةِ
مِثْلُ الْحَاتِمِ فِي السَّخَاءِ یعنی اصمعی در صفت فصاحت اکمل ست از جمیع اقران و امثال خود
چنانکه حاتم در سخاوت اکمل ست از جمیع اقران وامثال خود و شک نیست در صحت این هردو معنی
گو در ظاهر معنی تشبیه و تفضیل بسبب فقدان جنسیت درست نمی نماید ثامنًا اینکه درود بفرست از
سوی خود بر محمد وآل وی صلعم چنانچه درود فرستادی برابراهیم وآل وی پس مسئول شده مشارکت ست
در اصل درود نه در مقدار آن یعنی درود بر نبی ما نازل کن مانند نازل کردن درود برابراهیمؑ وازین
لازم نیست که درود بر نبی ما از درود ابراهیمیؑ زائد نباشد چنانچه امام نووی گفته تاسعًا اینکه ابراهیم
علیه السلام سلام فرستاد بر ما در شب معراج حَیْثُ قَالَ اَبْلِغْ اُمَّتَكَ مِنِّي السَّلَامَ دوم اینکه ما را
بنام مسلمین وی موسوم ساخت چنانچه در کلام پاک ازان خبر داده هُوَ سَمّٰكُمُ الْمُسْلِمِيْنَ مِنْ قَبْلُ

پس ما نیز قصد اظهار فضل وی نمودیم از برای مجازات و بدله بدین هر دو احسان وی که هَلْ جَزَآءُ الْاِحْسَانِ
اِلَّا الْاِحْسَانُ **عاشراً** اینکه مطلوب ازین تشبیه آن صلوة ست که ببرکت آن حق تعالی آنحضرت صلعم را
نیز مانند ابراهیم مرتبهٔ خلت عنایت فرماید پس حق تعالی دعای بندگان خود را مستجاب فرموده تا آنکه
آنحضرت صلعم را باین مرتبه بنواخت چنانچه در حدیث صحیحین ست وَلٰكِنَّ صَاحِبَكُمْ خَلِيْلُ الرَّحْمٰنِ
الحادی عشر اینکه این تشبیه بسبب اُبُوَّتِ وی ست مر نبی ما را صلعم نه بنا بر فضیلت ابراهیم علیه السلام
از آن حضرت صلعم و حال آنکه تشبیه در فضائل حمیده به آبای خود همه را پسند ست و مرغوب **الثانی عشر**
بنا بر قول امام نووی در شرح صحیح مسلم این تشبیه بنظر خود ست و حاصلش اینکه نازل کن بر محمد و آله علیه السلام
صلوة را بمقدار صلوتی که مر ابراهیم علیه السلام و آل وی را ست پس مسئول شده مقابلهٔ این جمله ست با آن جمله
چراکه قول مختار در تفسیر آل نبی صلعم چنانچه مقدم گذشت این ست که لفظ آل نبی جمیع اتباع وی علیه السلام را
شامل ست و در آل ابراهیم علیه السلام خلائق کثیره آنچنان داخل اند که لا تعد و لا تحصی از ایشان انبیا اند
و در آل محمد صلی الله علیه وسلم یک نفر پیغمبر هم نیست پس سوال کرده شد از حق تعالی الحاق این گروهی
که در اینها بجز از نبی واحد نبی دیگر نیست بآن گروهی که دران خلائق کثیره از انبیا اند علیهم الصلوة و
السلام انتهی کلام النووی میگوید بندهٔ ضعیف اَصْلَحَ اللّٰهُ حَالَهٗ وَاَفْلَحَ مَآلَهٗ که مؤید این قول ست آنچه حق تعالی
فرموده است ثُلَّةٌ مِّنَ الْاَوَّلِيْنَ وَقَلِيْلٌ مِّنَ الْاٰخِرِيْنَ و از نزول این آیت آنحضرت صلعم خسته خاطر
میبود تا آنکه نازل شد ثُلَّةٌ مِّنَ الْاَوَّلِيْنَ وَثُلَّةٌ مِّنَ الْاٰخِرِيْنَ چنانچه در تفاسیر برین تصریح کرده اند
والله اعلم پس از وجوهات مذکورهٔ بالا این تشبیه نیک و حسن واقع شده است فَتَدَبَّرْ

مسئلهٔ سیزدهم در تحقیق استعمال کلمات صلوة و سلام در غیر انبیا علیهم الصلوة والسلام

چه میفرمایند واقفان رموزات شرع و ماهران احکام دین از اهل ورع اندرین مسئلهٔ مروجهٔ هند که
آنچه در اکثر اهل هند مروج ست که در وقت ذکر نام نامی کسی از اهل بیت نبوت عموماً هر که باشد و بالخصوص
در وقت اسامی مبارک حضرات حسنین و علی و فاطمه رضوان الله تعالی علیهم اجمعین بدرود فرستادن
و سلام گفتن بالاستقلال بدون تبعیتِ ذکر نبی صلعم و یا ملائکه بالضرور مشغول میشوند آیا این امر
جائز ست و باعث اجر و یا فعل نادرست و سبب زجر و اگر فرضاً این امر ناجائز تصور کرده شود
پس نص قرآنی را که صَلِّ عَلَيْهِمْ اِنَّ صَلٰوتَكَ سَكَنٌ لَّهُمْ و نیز آیت هُوَ الَّذِیْ يُصَلِّیْ عَلَيْكُمْ

ف ۱ نماز خوانان برای ایشان یا دعا الصلوة نکرده ... ایشان را حق ... صلوة تو تسکین ایشان ست ۱۲

ف ۲ حق تعالی آن ذات پاک ست که صلوة میفرستد بشما و ملائکهٔ وی نیز ۱۲

در تحقیق استعمال کلمات صلوة و سلام در غیر انبیاء علیهم

وَمَلَائِكَتَهُ و نیز حدیث صحیح مسلم را عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ اَبِيْ اَوْفٰى قَالَ كَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلْعَمْ اِذَا اَتَاهُ قَوْمٌ بِصَدَقَتِهِمْ قَالَ اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَيْهِمْ فَاَتَاهُ اَبِيْ اَبُوْ اَوْفٰى بِصَدَقَتِهِ فَقَالَ اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى اٰلِ اَبِيْ اَوْفٰى انتهى چه جواب ست و نیز وقت ذکر اسمای سامی ایشان چه باید گفت واسمای این بزرگواران را از اسمای دیگر بزرگان دین از سابقین و لاحقین رضوان الله علیہم اجمعین بعلامتے و نشانی ممیز گردانیم یا نه بَيِّنُوْا رَحِمَكُمُ اللّٰهُ تُوْجَرُوْا عِنْدَ اللّٰهِ

الجواب

اَقُوْلُ وَبِاللّٰهِ التَّوْفِيْقُ وَهُوَ خَيْرُ الرَّفِيْقِ که درود فرستادن و سلام گفتن غائبانه بر غیر انبیا و غیر ملائکه علیہم الصلوٰة والسلام من الله الملك العلام بالاستقلال امر ناجائز ست و مکروه بنابر اصح و بعضی بطرف تحریم آن نیز رفته اند چنانچه امام نووی در اذکار خود آورده است وَاَمَّا غَيْرُ الْاَنْبِيَاءِ فَالْجُمْهُوْرُ عَلٰى اَنَّهٗ لَا يُصَلّٰى عَلَيْهِمْ اِبْتِدَاءً فَلَا يُقَالُ اَبُوْ بَكْرٍ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَاخْتُلِفَ فِيْ هٰذَا الْمَنْعِ فَقَالَ بَعْضُ اَصْحَابِنَا هُوَ حَرَامٌ انتهى مقتصرًا بِالمقصود و متفق اند جمله علما بر اینکه طریقهٔ مذکور از شعار شیعهٔ شنیعه ست احتراز از ان واجب و لازم ست پس گفته نشود علی صلی الله علیه وسلم و سلام در معنی صلوٰة ست پس چنانکه درود بر غیر انبیا و ملائکه فرستاده نشود همچنان سلام نیز بر غیر ایشان غائبانه فرستادن ممنوع ست و مکروه بنابر اصح اگرچه بر تحریم آن نیز قولی باشد پس گفته نشود مثلاً علی علیه السلام و اگر درود و سلام فرستادن بطریق تبعیت باشد بلا اختلاف جائز ست چنانکه گفته میشود اَللّٰهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ عَلٰى مُحَمَّدٍ وَّاٰلِهٖ وَاَزْوَاجِهٖ وَاَصْحَابِهٖ وَاَتْبَاعِهٖ و این بیان که کرده شد ملخص و لب لباب آنهاست که هم از کتب تفسیر و هم از کتب حدیث و هم از کتب فقه و هم از کتب سیر بخوبی روشن ست چنانچه بر ماهران مخفی و محتجب نیست و من بر نقل عبارت یک یک یا دو دو کتابها از ین فنون بطور حواله اختصار میکنم تا تسکین خاطر ناظرین از ان کرده آید و بالله التوفیق

در جامع التفاسیر تحت آیت يَا اَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا صَلُّوْا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوْا تَسْلِيْمًا نوشته که ماحصل آن از روی ترجمه اینکه اگر کسی درود فرستد بر غیر آنحضرت علیه الصلوٰة والسلام بطور تبعیت وی صلعم

له روایت عبد الله بن ابی اوفی رضی الله عنه [illegible] آنحضرت صلی الله علیه وسلم [illegible] آنحضرت صلی الله علیه وسلم [illegible] صلوٰة [illegible] علیه السلام [illegible] انتهی ۱۲

چنانکہ گوید صَلَّی اللّٰہُ عَلَی النَّبِیِّ وَاٰلِہٖ پس ہیچ کلام در جواز آن نیست و در صورتی کہ تنہا بر کسی از
اہل بیت درود فرستد مکروہ است و از شعار روافض ست انتہی **و امام نووی** در شرح صحیح مسلم و نیز در
اذکار نوویہ ہر دو کتاب نوشتہ است لِاَنَّہٗ شِعَارٌ لِاَھْلِ الْبِدَعِ وَقَدْ نُھِیْنَا عَنْ شِعَارِھِمْ
یعنی این صلوٰۃ و سلام بر غیر انبیا و ملائکہ بالاستقلال فرستادن طریق اہل بدعت ست و ہر آئینہ
ما ممنوع گشتہ ایم از طریقۂ ایشان **و شیخ عبدالحق محدث دہلوی** در تخصیص انبیا علیہم السلام بصلوٰۃ
و سلام بدون شراکت دیگران بطور استقلال در مدارج النبوۃ آوردہ کہ دلیلش اینکہ تحقیق گفتہ است
حق تعالی در کلام مجید لَا تَجْعَلُوْا دُعَآءَ الرَّسُوْلِ بَیْنَکُمْ کَدُعَآءِ بَعْضِکُمْ بَعْضًا پس واجب ست
کہ باشد دعا مر آنحضرت صلعم را مخالف مر دعای ناس را انتہی و بریں تقدیر معنی آیت اینکہ مگردانید دعا دادن
مر رسول علیہ السلام را در میان خود مانند دعای بعضی از شما مر بعضی دیگر را **و** ازین قبیل ست آنچہ علامہ
عبدالوہاب شعرانی مالکی در میزان کبری در باب صلوٰۃ النفل آوردہ وَنَظِیْرُ مَا قُلْنَاہُ ھُنَا تَخْصِیْصُ
الْاَنْبِیَآءِ عَلَیْھِمُ الصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ بِالدُّعَآءِ لَھُمْ بِلَفْظِ الصَّلٰوۃِ دُوْنَ لَفْظِ الرَّحْمَۃِ وَالتَّرَضِّیْ
وَاِنْ کَانَتِ الصَّلٰوۃُ مِنَ اللّٰہِ فِی اللُّغَۃِ الرَّحْمَۃُ تَفْخِیْمًا لِشَانِھِمْ عَلٰی شَانِ الْاَوْلِیَآءِ و ترجمہ اش
از ما بعد ہویدا گردد **و لہذا** در معدن شرح کنز آوردہ وَلَا یُصَلّٰی عَلٰی غَیْرِ الْاَنْبِیَآءِ وَالْمَلٰٓئِکَۃِ اِلَّا بِطَرِیْقِ
التَّبَعِ ھٰذَا جَوَابُ الْاِسْتِحْسَانِ وَاَمَّا الْقِیَاسُ فَیَقْتَضِیْ جَوَازَ الصَّلٰوۃِ عَلٰی کُلِّ مُؤْمِنٍ لِقَوْلِہٖ تَعَالٰی
ھُوَ الَّذِیْ یُصَلِّیْ عَلَیْکُمْ کذا فی تفسیر اللطائف **و** در **دُرِّ مختار** در فصل بیع از کتاب الحظر والاباحۃ آوردہ
وَکَذَا لَا یُصَلِّیْ اَحَدٌ عَلٰی اَحَدٍ اِلَّا عَلَی النَّبِیِّ صلعم **و** در **شامی** تحت این قول آوردہ لَا یُصَلِّیْ اَحَدٌ
عَلٰی اَحَدٍ اِسْتِقْلَالًا اَمَّا تَبَعًا فَکَقَوْلِہٖ اَللّٰھُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَّعَلٰی اٰلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ جَازَ۔ وَالْمُرَادُ
غَیْرُ الْمَلٰٓئِکَۃِ اَمَّا ھُمْ فَیَجُوْزُ عَلَیْھِمْ اِسْتِقْلَالًا **وَالسَّلَامُ** یُجْزِیْ (اَیْ یَکْفِیْ) عَنِ الصَّلٰوۃِ
عَلَی النَّبِیِّ صلعم فَمَنْ صَلّٰی عَلٰی غَیْرِھِمْ اَثِمَ وَیُکْرَہُ وَھُوَ الصَّحِیْحُ انتہی حاصلش اینکہ
بالاستقلال درود فرستادن بر غیر نبی علیہ السلام و فرشتگان جائز نیست اما تبعًا پس جائز ست
چنانکہ گوئی اَللّٰھُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَّعَلٰی اٰلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ **و** سلام کفایت میکند از صلوٰۃ بر نبی صلعم پس
ہر کہ صلوٰۃ فرستد بر غیر انبیا و ملائکہ گنہگار میشود و مکروہ ست و این ست صحیح **فائدہ** و در مفتاح الصلوٰۃ
و نیز در بسیاری کتابہای دیگر آوردہ کہ درود بر پیغمبر صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم در تمام عمر یک بار فرض ست و اجل نماز باشد

یا خارج آن یعنی بحکم نص قرآنی اِنَّ اللّٰہَ وَمَلٰٓئِکَتَہٗ یُصَلُّوْنَ عَلَی النَّبِیِّ یٰٓاَیُّھَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا صَلُّوْا عَلَیْہِ وَسَلِّمُوْا تَسْلِیْمًا ط و درین ہیچکس را از علمای امت خلاف نیست مگر نزد علمای حنفیہ در وجوب آن ہرگاہ کہ بشنود از خود یا از غیر بحیثیتے کہ از ترک آن فاسق گردد خلاف ست بقول کرخی رح یک مرتبہ درود بعد از سماع اسم شریف واجب و چون مکرر بشنود مستحب ست و بقول طحاوی رح ہر مرتبہ واجب مگر در طحطاوی در توضیح قول طحاوی رح گفتہ باید دانست کہ مراد از وجوب کفایہ ست یعنی اگر نزد جماعتی ذکر نام پاک آنحضرت صلعم آید درود فرستادن ہمگنان واجب گردد پس از فرستادن یکی از ان جماعت از ذمہ باقی ماندگان ساقط گردد والا ہمہ ایشان گنہگار گردند انتہی و ہمین قول طحاوی رح را در تحفہ و محیط صحیح گفتہ باز ہم درین قول طحاوی اختلاف کردند برین وجہ کہ اگر در مجلس واحد مکرر نام نامی آنحضرت صلعم شنیدہ شود تداخل در وجوب میشود یا نہ یعنی از گفتن یک مرتبہ درود ادای تمام واجبات میشود یا نہ در کافی اول را صحیح گفتہ و در مجتبی ثانی را صحیح گفتہ و فرق کردہ اند میان تکرار اسم سامی پیغمبر صلعم در مجلس واحد و میان تکرار اسم پاک حق تعالی در مجلس واحد ازین حیثیت کہ کفایت میکند از شنوندہ ثنای واحد بر اسم جل جلالہ و اگر ترک کند ثنا را در باقی پس نمی ماند بر ذمۂ شنوندہ و این حکم بخلاف درود ست کہ آن در باقی نیز بر ذمہ میماند انتہی مختصرا و الکلام الرشیق فی البحر الرائق وغیرہ فی ہذا المبحث واللہ اعلم و نیز در شامی در آخر کتاب در آخر مسائل شتی تحت قول ماتن وَلَا یُصَلّٰی عَلٰی غَیْرِ الْاَنْبِیَآءِ وَلَا عَلٰی غَیْرِ الْمَلٰٓئِکَۃِ اِلَّا بِطَرِیْقِ التَّبَعِ آوردہ کہ درود فرستادہ نشود بر غیر انبیا زیرا کہ تعظیمی و تفخیمی کہ در و موجود ست در دیگر ادعیہ مثل آن گاہی متصور نیست و این درود مختص ست بزیادت رحمت و بمزید قرب از حق تعالی و این معنی لائق و سزاوار نیست بکسانی کہ از ایشان خطایا و ذنوب متصور می باشد مگر بالتبع باین طور کہ گفتہ شود اَللّٰھُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَّاٰلِہٖ وَصَحْبِہٖ وَسَلِّمْ زیرا کہ درین ست تعظیم نبی صلعم و اما سلام پس در معنی صلوٰۃ ست پس استعمال کردہ نشود در غائب و بجز از انبیا علیہم الصلوٰۃ والسلام کسی دیگر بسلام یاد کردہ نشود پس گفتہ نشود علی علیہ السلام و یکسان ست در عدم جواز سلام زندگان و مردگان مگر در زندۂ حاضر (یعنی نہ غائب) کہ گفتہ شود او را اَلسَّلَامُ عَلَیْکَ اَوْ عَلَیْکُمْ یا سَلَامٌ عَلَیْکَ اَوْ عَلَیْکُمْ کہ جملہ چہار صورتش بر آمد و این ست مجمع علیہ و متفق علیہ و ظاہرا علت در منع سلام بر غیر انبیا آنست کہ امام نووی در علت منع صلوٰۃ گفتہ و آن این کہ این شعار و طریقۂ اہل بدعت ست و دیگر بسبب این کہ این صلوٰۃ و سلام کہ ما را از سلف صالحین منقول شدہ در زبان و عبادات ایشان خاص گشتہ ست بہ پیغمبران علیہم الصلوٰۃ

والسلام چنانچه مخصوص گشته است بحق تعالی الفاظ عزّ وجلّ پس گفته میشود خدای عزّ وجلّ و گفته نشود محمد عزّ وجلّ اگرچه وی علیه السلام نیز عزیز القدر وجلیل المرتبه است و نیز بسبب اینکه این کاری ست که نبود مشهور و معروف در زمانهٔ صحابه که ما مامور بر اتباع او شانیم چنانچه حدیث عَلَيْكُمْ بِسُنَّتِي وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِيْنَ الْمَهْدِيِّيْنَ وَعَضُّوْا عَلَيْهَا بِالنَّوَاجِذِ وآیت وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيْلِ الْمُؤْمِنِيْنَ نُوَلِّهٖ مَا تَوَلّٰى الاٰية خاص تصریح برین ست بلکه هر آینه پیدا کرده است این را رافضیان یعنی شیعه در بعضی ایمهٔ دین مع حال آنکه تشبیه باهل بدعت ممنوع ست پس واجب ست بر ما مخالفت ایشان انتهی مختصراً چنانچه عبارتش اینکه وَلَا يُصَلّٰى عَلٰى غَيْرِ الْاَنْبِيَاءِ لِاَنَّ فِي الصَّلٰوةِ مِنَ التَّعْظِيْمِ مَا لَيْسَ فِيْ غَيْرِهَا مِنَ الدَّعَوَاتِ وَهِيَ لِزِيَادَةِ الرَّحْمَةِ وَالْقُرْبِ مِنَ اللّٰهِ تَعَالٰى وَلَا يَلِيْقُ ذٰلِكَ بِمَنْ يُتَصَوَّرُ مِنْهُ الْخَطَايَا وَالذُّنُوْبُ اِلَّا تَبَعًا بِاَنْ يَّقُوْلَ اللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى مُحَمَّدٍ وَّاٰلِهٖ وَصَحْبِهٖ وَسَلِّمْ لِاَنَّ فِيْهِ تَعْظِيْمَ النَّبِيِّ صلعم **وَاَمَّا السَّلَامُ** فَفِيْ مَعْنَى الصَّلٰوةِ فَلَا يُسْتَعْمَلُ فِي الْغَائِبِ وَلَا يُفْرَدُ بِهٖ غَيْرُ الْاَنْبِيَاءِ فَلَا يُقَالُ عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَسَوَاءٌ فِيْ هٰذَا الْاَحْيَاءُ وَالْاَمْوَاتُ اِلَّا فِي الْحَاضِرِ فَيُقَالُ اَلسَّلَامُ اَوْ سَلَامٌ عَلَيْكَ اَوْ عَلَيْكُمْ وَهٰذَا مُجْمَعٌ عَلَيْهِ **وَالظَّاهِرُ** اَنَّ الْعِلَّةَ فِيْ مَنْعِ السَّلَامِ مَا قَالَهُ النَّوَوِيُّ فِيْ عِلَّةِ مَنْعِ الصَّلٰوةِ اَنَّ ذٰلِكَ شِعَارُ اَهْلِ الْبِدَعِ وَلِاَنَّ ذٰلِكَ مَخْصُوْصٌ فِيْ لِسَانِ السَّلَفِ بِالْاَنْبِيَاءِ عَلَيْهِمُ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ كَمَا اَنَّ قَوْلَنَا عَزَّ وَجَلَّ مَخْصُوْصٌ بِاللّٰهِ تَعَالٰى فَيُقَالُ قَالَ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ وَلَا يُقَالُ مُحَمَّدٌ عَزَّ وَجَلَّ اَوْ قَالَ النَّبِيُّ عَزَّ وَجَلَّ وَاِنْ كَانَ عَزِيْزًا جَلِيْلًا وَاَيْضًا فَهُوَ اَمْرٌ لَّمْ يَكُنْ مَعْرُوْفًا فِي الصَّدْرِ الْاَوَّلِ وَاِنَّمَا اَحْدَثَهُ الرَّافِضَةُ فِيْ بَعْضِ الْاَئِمَّةِ وَالتَّشْبِيْهُ بِاَهْلِ الْبِدَعِ مَنْهِيٌّ عَنْهُ فَتَجِبُ مُخَالَفَتُهُمْ انتهٰی **و نووی** در شرح مسلم درباب صلوٰة علی النبی صلعم بعد التشهد آورده اَمَّا الصَّلٰوةُ عَلَى الْاٰلِ وَالْاَزْوَاجِ وَالذُّرِّيَّةِ فَاِنَّمَا جَاءَ عَلَى التَّبَعِ لَا عَلَى الْاِسْتِقْلَالِ فَيُقَالُ اللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى مُحَمَّدٍ وَّاَصْحَابِهٖ وَاَزْوَاجِهٖ وَذُرِّيَّتِهٖ وَلَا يُقَالُ اللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى اَبِيْ بَكْرٍ اَوْ عُمَرَ اَوْ عَلِيٍّ اَوْ غَيْرِهِمْ وَقَدْ بَيَّنَّا اَنَّهٗ يُقَالُ تَبَعًا لِاَنَّ التَّابِعَ يُحْتَمَلُ فِيْهِ مَا لَا يُحْتَمَلُ اِسْتِقْلَالًا وَالسَّلَامُ فِيْ مَعْنَى الصَّلٰوةِ فَاِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى قَرَنَ بَيْنَهُمَا فَلَا يُفْرَدُ بِهٖ غَائِبٌ غَيْرُ الْاَنْبِيَاءِ فَلَا يُقَالُ اَبُوْ بَكْرٍ وَعُمَرُ وَعَلِيٌّ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ وَاِنَّمَا يُقَالُ ذٰلِكَ خِطَابًا لِلْاَحْيَاءِ وَالْاَمْوَاتِ فَيُقَالُ

السَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللهِ انتهى مختصراً یعنی درود فرستادن بر آل و ازواج و ذریت آنحضرت صلی الله علیه وسلم بطریق تبع پس وارد ست در احادیث صحیحه چنانچه در صلوة نمازیه مثلا مگر درود بالاستقلال بر ایشان نیامده چنانچه از امثلهٔ مذکورهٔ عبارت ظاهرست و جز این نیست که درود بالتبع بر ایشان گفته میشود زیراکه در توابع برداشته میشود چیزی که بالاستقلال برداشت آن نمی تواند و سلام در معنی صلوة ست زیراکه حق تعالی قرین نموده است این هر دو را در یک جا چنانچه در پارهٔ و من یقنت فرمود يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا ط پس افراد کرده نشود غائب بسلام بجز از انبیا صلعم پس گفته نشود علی علیه السلام مثلا چنانچه گفته نشود ابوبکر و عمر علیهما السلام و هر آینه سلام گفته میشود و در خطاب برابرست که مرده باشد یا زنده پس گفته میشود السلام علیکم و رحمة الله انتهى فائده اشارهٔ تنها بدست بدون تلفظ برای سلام مکروه ست چنانچه نووی رح گفته برابرست که آن اشاره از انگشت باشد چنانچه رسم سلام یهودیان ست و یا بکف دست باشد چنانچه طریق سلام نصاری ست و درین باره وعید شدید از آن حضرت صلعم وارد شده ست چنانچه امام نووی رحمه الله در اذکار نوویه از ترمذی بروایت عمرو بن شعیب عن ابیه عن جده عن النبی صلعم آورده که فرمود علیه السلام لَيْسَ مِنَّا مَنْ تَشَبَّهَ بِغَيْرِنَا لَا تَشَبَّهُوا بِالْيَهُودِ وَلَا بِالنَّصَارٰى فَإِنَّ تَسْلِيمَ الْيَهُودِ الْإِشَارَةُ بِالْأَصَابِعِ وَتَسْلِيمَ النَّصَارٰى الْإِشَارَةُ بِالْكَفِّ و اگر جمع در میان اشاره و تلفظ بسلام باشد باکی ندارد چنانچه هم از ترمذی امام نووی آورده عَنْ أَسْمَاءَ بِنْتِ يَزِيدَ أَنَّ رَسُولَ اللهِ صلعم مَرَّ فِي الْمَسْجِدِ يَوْمًا وَعُصْبَةٌ مِنَ النِّسَاءِ قُعُودٌ فَأَشَارَ بِيَدِهٖ بِالتَّسْلِيمِ قَالَ التِّرْمِذِيُّ حَدِيثٌ حَسَنٌ فَهٰذَا مَحْمُولٌ عَلٰى أَنَّهٗ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَمَعَ بَيْنَ اللَّفْظِ وَالْإِشَارَةِ يَدُلُّ عَلٰى هٰذَا أَنَّ أَبَا دَاوٗدَ رَوٰى هٰذَا الْحَدِيثَ وَقَالَ فِي رِوَايَتِهٖ فَسَلَّمَ عَلَيْنَا انتهى کلام النووی رح معنی آنکه گذشت آن حضرت صلعم روزی در مسجد و گروهی از زنان نشسته بودند پس اشاره بدست مبارک خود برای سلام کردن کرد ترمذی گفت که این حدیث حسن ست و این حدیث محمول ست برینکه آن حضرت صلعم جمع کرد در میان لفظ و اشاره هر دو بدین دلیل که ابو داؤد نیز این حدیث را روایت کرده و وی در روایت خود چنین گفته که پس سلام کرد آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم بر ما از مضمون این هر دو روایت چنان مستفاد گشت که آن حضرت صلعم اشاره بدست و تلفظ بسلام هر دو کرده بود و الله اعلم

سلام بمعنی صلوة نیست بلکه بمعنی دیگر است

فصل در کراهت تنها اشارت کردن برای سلام بدون تلفظ

ومحقق نامی شیخ محدث دهلویؒ در مدارج النبوة بحث طویل درین باره آورده که قدری ازان اینکه جمعی بر آنند که جائز نیست صلوٰة بر غیر آنحضرت صلعم در شفا میگوید که روایت کرده شده است از ابن عباس که گفت جائز نیست صلوٰة بر غیر آن حضرت صلعم و در مواهب میگوید که ثابت شده است این روایت از ابن عباسؓ و روایت کرده است ابن ابی شیبه از طریق عثمان از عکرمه از ابن عباسؓ که گفت نمیدانم صلوٰة را که سزاوار بود بر هیچ یکی مگر بر نبی صلعم و سند این صحیح ست و امام مالکؒ در مبسوط گفته است مکروه میدارم صلوٰة بر غیر انبیا علیهم السلام و گفت نمی رسد و نمی سزد ما را که تجاوز و تعدی کنیم ازانچه امر کرده شده ایم بدان و در حدیث ست که فرمود علیه السلام صَلُّوا عَلَى الْأَنْبِيَاءِ قَبْلِي فَإِنَّ اللّٰهَ بَعَثَهُمْ كَمَا بَعَثَنِي پس صلوٰة مخصوص ست با نبیا صلعم و بر غیر ایشان جائز نیست و از سفیان ثوریؒ نیز این چنین منقول ست و از ابن عباس نیز در روایت دیگر آمده است که گفت لَا يَنْبَغِي الصَّلٰوةُ عَلٰى أَحَدٍ إِلَّا النَّبِيِّيْنَ انتهی مختصراً و بعد ازان باز هم درانجا قول فیصل نوشته که هیچ خدشه را نگذاشته است و آن اینکه قاضی عیاض مالکی گفته که آنچه محققین علما گفته و نیز در مواهب آورده که جمهور علما بران رفته و نیز اختیار کرده اند آنرا کثیری از فقها و متکلمین آنست که جائز نیست افراد غیر انبیا علیهم السلام بصلوٰة بلکه این چیزیست که مخصوص اند بدان انبیا و گشته است شعار ایشان در توقیر و تعظیم پس گفته نشود ابو بکر صلی الله علیه وآله وسلم اگرچه از روی معنی صحیح ست چنانکه مخصوص ست الله سبحانه به تنزیه و تقدیس پس گفته نشود قال محمد عز وجل اگرچه وی علیه السلام عزیز و جلیل ست و همچنین واجب ست تخصیص نبی صلعم و سائر انبیا بصلوٰة و سلام و شریک گردانیده نشود کسی با ایشان و گفته اند که نبود این امر معروف در صدر اول بلکه پیدا کرده این را بعضی اهل بدعت در بعضی ایمه خود و شریک و مساوی گردانیده اند ایشان را با پیغمبر صلعم و واجب ست اجتناب از طریقهٔ ایشان و ذکر آل و ازواج و ذریت بر وجه تبعیت و اضافت ست نه بطریق استبداد و اصالت و لا کلام فیه و همچنین کلام در لفظ سلام گفته که سلام بمعنی صلوٰة ست پس استعمال کرده نشود در غائب و افراد کرده نشود در غیر انبیا و اما حاضر خطاب کرده میشود بآن و گفته میشود سَلَامٌ عَلَيْكَ وَعَلَيْكَ السَّلَامُ و گفته است که این امر مجمع علیه ست و گفته اند که این طریق اسلم و اقرب ست باحتیاط و رعایت آداب بجناب نبوت انتهی مختصراً چونکه از بیان سابق بخوبی

پیش تو روشن و هویدا گشت که صلوٰة و سلام بر دو بدون انبیا و ملائکه علیهم الصلوٰة والسلام بر کسی دیگر هر که
باشد بطریق استقلال جائز نیست بلکه این طریق روافض و نیز شیوهٔ بعضی اهل بدعت ست و احتراز
ازان واجب ست پستر جوابهای نصوص مذکورهٔ سوال را که بطرز استدلال پیش کرده شده بودند باید شنید
وآن اینکه امام نووی رح در شرح مسلم در بحث تشهد آورده که احتجاج گرفته اند بسیاری از علما باین طور که
صلوٰة وسلام بر غیر انبیا (یعنی از بشر) از باب امور توقیفی ست بر نقل و بر استعمال سلف صالحین
وحال آنکه منقول نگشته است از سلف استعمال آن در غیر انبیا بلکه خاص کرده اند ایشان بدان انبیا
علیهم السلام را چنانچه خاص گردانیده اند ایشان حق تعالی را بتقدیس و تسبیح وجواب داده اند ایشان
از آیت و حدیث سوال مذکور را باین طور که هرگاه که ذکر صلوٰة از جانب حق سبحانه و تعالی و یا از جانب
رسول مقبول صلعم میباشد پس آن صلوٰة بمعنی مجرد دعا و ترحم میباشد و نمی باشد در معنی آن صلوٰة همان
توقیر و تعظیم که از دیگران مستعمل گردد یعنی صلوٰة وقتی که از دیگران مستعمل گردد دران معنی کمال توقیر و تعظیم
می باشد و چون از شارع مستعمل شود محمول میباشد بمجرد دعا و ترحم وهذه عبارته واحتج الاکثرون
بِاَنَّ هٰذَا النَّوْعَ مَاخُوْذٌ مِنَ التَّوْقِيْفِ وَاسْتِعْمَالِ السَّلَفِ وَلَمْ يُنْقَلِ اسْتِعْمَالُهُمْ ذٰلِكَ بَلْ
خَصُّوْا بِهٖ الْاَنْبِيَاءَ كَمَا خَصُّوا اللّٰهَ تَعَالٰى بِالتَّقْدِيْسِ وَالتَّسْبِيْحِ وَاَجَابُوْا عَنْ قَوْلِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ
هُوَ الَّذِيْ يُصَلِّيْ عَلَيْكُمْ وَمَلٰٓئِكَتُهٗ وَعَنِ الْاَحَادِيْثِ بِاَنَّ مَا كَانَ مِنَ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ وَرَسُوْلِهٖ
فَهُوَ دُعَاءٌ وَتَرَحُّمٌ وَلَيْسَ فِيْهِ مَعْنَى التَّعْظِيْمِ وَالتَّوْقِيْرِ الَّذِيْ يَكُوْنُ مِنْ غَيْرِهِمَا انتهی
و نیز دعا دادن آن حضرت صلعم مردیگران را بصلوٰة بسبب اتباع و امتثال امر الٰهی بود که خاص حق آنحضرت صلعم
وارد گشته است درین آیت وَصَلِّ عَلَيْهِمْ اِنَّ صَلٰوتَكَ سَكَنٌ لَّهُمْ پس جمهور علما فرموده اند که دعای
نبی صلعم و صلوٰة وی علیه السلام تسکین بخش مردم بود بحکم صریح النص بخلاف دعای دیگر کسان و عبارتش
اینکه وَهٰذَا الدُّعَاءُ وَهُوَ الصَّلٰوةُ اِمْتِثَالٌ لِقَوْلِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ وَصَلِّ عَلَيْهِمْ فَاَجَابَ الْجُمْهُوْرُ
بِاَنَّ دُعَاءَ النَّبِيِّ صلعم وَصَلٰوتَهٗ سَكَنٌ لَّهُمْ بِخِلَافِ غَيْرِهٖ انتهی مختصرا و شیخ محدث دهلوی رح
در مدارج النبوة از استدلال مذکور مستدل بدین الفاظ جواب داده است که انچه در کتاب و سنت
واقع شده است محمول بر معنی دعاست نه بروجه شعار و لهذا جائز نیست مثلا در آل ابی اوفی وغیر وی که شعار
ساخته شود مر ایشان را که هر جا که ذکر ایشان رود صلوٰة فرستاده شود ماسوای انبیا انتهی و بعد ازین

جواب دوم از شبهه مذکور

جواب سوم ازان

فاصله باز هم در انجا نوشته است معلوم شد که این بحث در صدر اول نبود بلکه مؤمنان مامور بودند بصلوٰة وسلام بر پیغمبر علیه الصلوٰة والسّلام ونیز بر انبیای دیگر بحکم آنحضرت صلعم که صَلُّوا عَلَى الْأَنْبِيَاءِ قَبْلِي الخ وشیعه درین مساله مخالف افتاده بر اہل بیت نبوت صلوٰة وسلام میفرستند اصالةً والابروجه تبعیت جائز ست بی خلاف انتہی وانچه سائل پرسیده بود که چون درود وسلام بر اہل بیت جائز نشد بچه دعا ایشان را یاد کنیم جوابش اینکه درین باره جمله اہل بیت نبوت با جمله صحابهٔ دیگر یکسان اند رضوان الله علیهم اجمعین وچونکه درحق جمله صحابهؓ وتابعینؒ درصریح آیت کریمه وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ دعا بلفظ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وارد ست ازین باعث علامهٔ مرحوم در مدار الحق آورده فَلِذَا كَانَ الْأَوْلَى أَنْ يُكْتَبَ عِنْدَ ذِكْرِ الصَّحَابِيِّ وَالتَّابِعِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ لِأَنَّهُ مَدْلُولُ ظَاهِرِ الْآيَةِ وَيُكْتَبُ عِنْدَ ذِكْرِ غَيْرِهِمَا مِنَ الْعُلَمَاءِ رَحِمَهُمُ اللَّهُ تَعَالَى انتهى وہمین را ملا علی قاریؒ نیز اختیار کرده است چنانچه در شرح شفا در فصل رویت آنحضرت صلعم مرخدای عزوجل از زیر این قول ماتن وَقَالَ أَبُو الْحَسَنِ عَلِيُّ بْنُ إِسْمَاعِيلَ الْأَشْعَرِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ الخ نوشته است اولی وبهتر اینکه ماتن بجای رَضِيَ اللَّهُ رَحِمَهُ اللَّهُ وگفتی چه ابو الحسن رحمه الله از صحابهؓ نیست انتهی ومعلوم باد که خاص بعد ذکر نام نامی حضرت علی بن ابی طالبؓ کلمهٔ کَرَّمَ اللَّهُ وَجْهَهُ را بجای دعا نیز یاد می کنند وجهش آنست که وی گاهی پیش بت وغیره بجز از ذات باری تعالی سجده نکرده است بخلاف دیگر صحابه که قبل از مشرف شدن باسلام ایشان سجده را به پیش بت برده اند آمدم بر اصل مدعا وچونکه کلمهٔ رضی الله عنه دعاست از خدای تعالی برضوان اگر دیگر صلحا بدان یاد کرده شوند نیز جائز ست اگرچه درحق ایشان دعا برحمت وغفران اولی میباشد برای فرق مذکور ودر شامی آورده وَالَّذِي ذَهَبَ إِلَيْهِ الْمُحَقِّقُونَ وَاخْتَارَهُ غَيْرُ وَاحِدٍ مِنَ الْفُقَهَاءِ وَالْمُتَكَلِّمِينَ أَنَّهُ يَجِبُ تَخْصِيصُ النَّبِيِّ صلعم وَسَائِرِ الْأَنْبِيَاءِ بِالصَّلٰوةِ وَالتَّسْلِيمِ كَمَا يَخْتَصُّ اللَّهُ سُبْحَانَهُ عِنْدَ ذِكْرِهِ بِالتَّقْدِيسِ وَالتَّنْزِيهِ وَيُذْكَرُ مَنْ سِوَاهُمْ بِالْغُفْرَانِ وَالرِّضَا كَمَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ـ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ انتهى وشیخ نیز همچنین در مدارج نوشته است بدین عبارت بلکه غیر انبیا بغفران ورضا یاد کرده شوند چنانکه در قول وی سبحانه وتعالی ست رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وفرمود رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ

جواب از سوال دیگر

تخصیص [illegible] کرم الله وجهه

در رضوا عنه و بقدری فاصله باز هم در انجا نوشته و در مردم متاخرین بعضی اصطلاحات دیگر پیدا شده
اما در دیار عرب جمله مشایخ را رضی الله عنه و رحمة الله علیه میگویند و صاحب هدایه برای خود
میگوید قال رضی الله عنه و در طریقهٔ صوفیه می نویسند قدس الله سره العزیز یا قدس سره
تفاوتی که درین دو عبارت ست و بعضی قدس الله روحه می نویسند (تا قوله) و در حق آنحضرت صلعم
اولی ست علیه الصلوٰة والسلام و لفظ صلی الله علیه وآله وسلم در نهایت ایجاز و سلامت
واقع شده است انتهی و **تفصیل** شافی درین باره آنست که امام نووی در فصول مقدمهٔ شرح صحیح مسلم
به بسط و شرح تمام نوشته که ما حصلش از روی ترجمه اینکه مستحب ست مر کاتب حدیث را وقتیکه می گذرد بذکر نامی از
نامهای حق تعالی اینکه بنویسد ازین الفاظ هر که را میخواهد عز وجل یا تعالی یا سبحانه و تعالی
یا تبارک و تعالی یا جل ذکره یا تبارک اسمه یا جلت عظمته یا مانند آن از اوصاف دیگر
و **همچنین** مستحب ست که بنویسد نزدیک ذکر نبی صلعم الفاظ صلی الله علیه وسلم بتمام و کمال و اقتصار
نکنند بر یک چیز از صلوٰة و سلام و نه ناقص بطریق رمز و اشاره و **همچنین** در وقت ذکر نام صحابی بنویسد
رضی الله تعالی عنه و اگر ذکر پسر و پدر هر دو در میان افتد و آن هر دو از صحابه باشند در انجا بنویسد
رضی الله تعالی عنهما چنانچه عبد الله بن عمر رضی الله تعالی عنهما مثلا و بترضی و ترحم یاد کنند باقی
علما و اخیار و صلحا را و بنویسد این الفاظ را اگرچه در اصل نسخه که از ان نقل کرده میشود مکتوب نباشد
چرا که این الفاظ در نقل و روایت داخل نیست بلکه دعاست یا ثنا و خواننده را نیز
ضرورست که این الفاظ را بخواند اگرچه مکتوب نباشند و ناخوش نکنند از تکرار این و هر که این را
ترک دهد از خیر عظیم و فضل فخیم محروم و بی نصیب ماند انتهی والله اعلم وعلمه اکمل واتم

مسئله چهاردهم در تحقیق مقدار فصل نمودن در میان نماز مفروضه و مسنونه که ما بعدش باشد

ما قولکم رحمکم الله اندرین مسئله که در حدیث شریف وارد شده است عن عائشة رضی قالت
کان رسول الله صلعم اذا سلم لم یقعد الا مقدار اللهم انت السلام ومنک السلام
تبارکت یا ذا الجلال والاکرام رواه مسلم ازین معلوم و مفهوم شد که بعد از نماز مفروضه

فاصلۂ زائد ازین مقدار تا ادای دوگانۂ مسنونہ کہ مابعدش باشد در نماز آنحضرت صلعم نبود پس مارا باید وشاید کہ ادعیۂ دیگر را مانند خواندن آیت الکرسی وتسبیحات (یعنی سبحان اللہ ۳۳-بار) وتحمیدات (یعنی الحمد للہ ۳۳-بار) وتکبیرات (یعنی اللہ اکبر ۳۴-بار) جملہ صد بار خواندن ومثل این دیگر اوراد را بر دوگانۂ مابعد مفروضہ مقدم نداریم چراکہ مقدار دعای صدر ازین اوراد مجموعۃً باشد یا فرادی کمتر ست وحالانکہ بعضی از مردم چنان اندکہ درمیان مفروضہ تا ادای دوگانۂ مسنونہ بفاصلۂ زائد از زائد باکی ندانند وازین باعث درمیان مفروضہ ودوگانۂ بعدیہ بخواندن آیۃ الکرسی ودیگر ادعیۂ طویلہ مشغول میگردند ومیگویند کہ در احادیث فضیلت خواندن آیۃ الکرسی وہمچنین فضیلت این دیگر ادعیہ در پس ہر نماز بسیار وارد ست وقائل اند برین کہ این طرز وطریقہ احسن ست مدلل باحادیث وہم بقول فقہا **اما الاحادیث - اول** اینکہ در احادیث در حق این ادعیہ الفاظ دُبُر الصَّلٰوۃ عہ وارد ست چنانچہ در مشکوۃ بالتفصیل مذکور ست **دوم** اینکہ در سنن ابی داؤد مروی ست کہ مختصراً ماحصلش اینکہ حضرت ابی رِمْثہ صحابی گفت کہ مایان باآن حضرت صلعم نمازی راخواندیم وشخصی کہ ہمراہ آنحضرت صلعم از ان نماز مفروضہ فارغ شد بطرف ادای دوگانۂ مسنونہ برخاست وآن حضرت صلعم از سوی قبلہ روی مبارک خود را بطرف دیگر گردانیدہ نشست حضرت عمرؓ برجست وآن مرد را ہر دو دوشش گرفتہ بجنبانید وفرمود کہ اہل کتاب ہلاک نشدہ اند مگر بدین سبب کہ فصل درمیان نماز ایشان نمی بود پس آنحضرت صلعم بعمرؓ فرمود اَصَابَ اللّٰہُ بِکَ یَا ابْنَ الْخَطَّابِ انتہی یعنی رسانید حق تعالی ترا درین مسئلہ بحق یا عمرؓ **سوم** اینکہ در احادیث صحیحہ وارد ست کہ آنحضرت صلعم نماز سنن را در منزل خود خواندی بلکہ باری برکسانی کہ نوافل را در مسجد خواندندی انکار فرمود چنانچہ در ابوداؤد وترمذی ونسائی وارد ست کہ اَنَّہٗ عَلَیْہِ السَّلَامُ اَتٰی مَسْجِدَ عَبْدِ الْاَشْہَلِ فَصَلّٰی فِیْہِ الْمَغْرِبَ فَلَمَّا قَضَوْا صَلَاتَہُمْ رَاٰہُمْ یُسَبِّحُوْنَ اَیْ یَتَنَفَّلُوْنَ فَقَالَ ہٰذِہٖ صَلٰوۃُ الْبُیُوْتِ یعنی تشریف ارزانی فرمود آنحضرت صلعم بمسجد عبد الاشہل قبیلہ پس نماز مغرب دران ادا نمود وہرگاہ کہ ایشان نماز مغرب خود را ادا نمودند دید رسول مقبول صلعم ایشان را کہ نماز نفل میگذارند فرمود علیہ السلام مرایشان را این نماز خانہای شماست انتہی وشک نیست درین کہ در رفتن تا بمنزل فاصلۂ زائد واقع میشود از مقدار درنگ نمودن در دعای مذکور **واما قول فقہا** پس اینست قال الحلوانی لَا بَاْسَ بِاَنْ یَّقْرَاَ بَیْنَ الْفَرِیْضَۃِ وَالسُّنَّۃِ الْاَوْرَادَ انتہی فافہم وتأمل

عہ یعنی در پس نماز مفروضہ ۱۲

الجواب

اَقُولُ وَبِاللہِ التَّوْفِیقُ کہ فاصلۂ مسنونہ در مفروضہ اکہ مابعدش دوگانۂ مسنونہ باشد تا ادای آنہا مانند نماز ظہر و مغرب و عشاء و نماز جمعہ بمقدار دعای اَللّٰھُمَّ اَنْتَ السَّلَامُ ہست وبس (ای بطریق مسنون ۱۲) و فاصلۂ زائد برین مقدار نمی شاید و حدیث عائشہ رض درین بارہ صحیح ست ولہٰذا بحسب مذہب حنفیہ یَغْشَھُمُ اللہُ بِرَحْمَتِہٖ ابن ہمام در شرح حدیث الصدر کہ از عائشہ رض مروی ست در فتح القدیر نوشتہ وَمُقْتَضَى الْعِبَارَۃِ ح اَنَّ السُّنَّۃَ اَنْ یُّفْصَلَ بِذِکْرٍ قَدْرَ ذٰلِکَ۔ وَذٰلِکَ یَکُوْنُ تَقْرِیْبًا فَقَدْ یَزِیْدُ قَلِیْلًا وَقَدْ یَنْقُصُ قَلِیْلًا فَاَمَّا مَا یَکُوْنُ زِیَادَۃً غَیْرَ مُقَارِبَۃٍ مِثْلَ الْعَدَدِ السَّابِقِ مِنَ التَّسْبِیْحَاتِ وَالتَّحْمِیْدَاتِ وَالتَّکْبِیْرَاتِ فَیَنْبَغِیْ اِسْتِنَانُ تَاخِیْرِہٖ عَنِ السُّنَّۃِ اَلْبَتَّۃَ وَکَذَا اٰیَۃُ الْکُرْسِیِّ انتہی ازین عبارت صاف معلوم شد کہ آیۃ الکرسی و یا مثل آن دیگر اوراد و ادعیۂ طویلۂ زائدہ بر مقدار مذکور بعد از مکتوبہ تا ادای مسنونہ نمی باید خواند بلکہ بالضرور مسنون ست تاخیر این ادعیہ از دوگانۂ مسنونہ چنانچہ ہم در فتح القدیر بعد تحقیق علی الطلیق مرقوم ست کہ از ان حضرت صلعم بپایۂ ثبوت نرسیدہ این فصل کہ مواظبت کردہ میشود بران در مساجد در زمان ما از خواندن آیۃ الکرسی و تسبیحات و تحمیدات و تکبیرات ہر یک سی و سہ بار و مانند این دیگر ادعیہ بلکہ مستحب ست تاخیر آن از سنت و عبارتش اینکہ وَالْحَاصِلُ اَنَّہٗ لَمْ یَثْبُتْ عَنْہُ عَلَیْہِ الصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ اَلْفَصْلُ بِالْاَذْکَارِ الَّتِیْ یُوَاظَبُ عَلَیْھَا فِی الْمَسَاجِدِ فِیْ عَصْرِنَا مِنْ قِرَاءَۃِ اٰیَۃِ الْکُرْسِیِّ وَالتَّسْبِیْحَاتِ وَاَخَوَاتِھَا ثَلَاثًا وَّثَلٰثِیْنَ وَغَیْرِھَا بَلْ نَدُبَ تَوَالِیْھَا انتہی چونکہ در مفتاح الصلوٰۃ کہ کتابی مختصر و کمال معتبر ست آوردہ و از مکروہات شمردہ اند کہ امام بعد از نماز نشستہ ماند زیادہ از دعای ماثورۂ اَللّٰھُمَّ اَنْتَ السَّلَامُ وَمِنْکَ السَّلَامُ وَاِلَیْکَ یَعُوْدُ السَّلَامُ تَبَارَکْتَ یَا ذَا الْجَلَالِ وَالْاِکْرَامِ و مکروہ گفتہ اند در نمازی کہ بعد او سنت ست انتہی از تحقیق نفس مسئلہ واقف شدی کہ چون ست پس تر جوابہا و اہمال استدلالات مستدلان باید شنید و آن اینکہ ورود این ادعیہ در پس نماز مفروضہ مقتضی آن نمیدارد کہ خواندن این ادعیہ اتصال بمفروضہ نیز داشتہ باشد کہ درمیان این ہر دو امر فرق بین است بلکہ خواندن این اوراد پس از دوگانۂ بعدیہ صحیح و درست میگرداند بودن این اوراد را در دُبُرِ الصَّلٰوۃِ بشرطی کہ بعد ادای مسنونہ اشتغال ننماید بآن چیزہا کہ از توابع نماز نباشند مانند تکلم وغیرہ

نادر اہمال استدلالات مستدلان

دربین تصریح کرده اند بسیاری از علمای محققین چنانچه در فتح القدیر ست وَمَا وَرَدَ مِنْ اَنَّهٗ عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ كَانَ يَقُوْلُ دُبُرَ كُلِّ الصَّلٰوةِ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهٗ لَا شَرِيْكَ لَهٗ اِلٰى اٰخِرِ مَا قَالَ لَا يَقْتَضِيْ وَصْلَ هٰذِهِ الْاَذْكَارِ بَلْ كَوْنَهَا عَقِيْبَ السُّنَّةِ مِنْ غَيْرِ اشْتِغَالٍ بِمَا لَيْسَ هُوَ مِنْ تَوَابِعِ الصَّلٰوةِ يُصَحِّحُ كَوْنَهٗ دُبُرَهَا **اما انچه** در استدلال برای زیادت فصل حکایت عمرؓ باشخصی دیگر از سنن ابی داؤد نقل کرده؛ این استدلال تمام نیست چراکه مراد عمرؓ بفصل همین فصل بمقدار اَللّٰهُمَّ اَنْتَ السَّلَامُ هست نه زائد ازین چراکه خلاف مسنون ست و آن مرد مطلقا فصل نکرده بود و آن ممنوع ست بنابران عمرؓ ویرا از دوگانه بلا فصل منع نمود و هرکه مدعی زیادت فصل ست برین مقدار پس بروی نقل آن بجنسه ضرورست چنانچه هم برین ست قول صاحب فتح القدیر بدین الفاظ فَلَا يَرِدُ عَلَى الثَّانِيْ اِذْ قَدْ يُجَابُ بِاَنَّ قَوْلَهٗ اَللّٰهُمَّ اَنْتَ السَّلَامُ وَمِنْكَ السَّلَامُ الخ فَصْلٌ فَمَنِ ادَّعٰى فَصْلًا اَكْثَرَ مِنْهُ فَلْيَنْقُلْهُ **وانچه** در استدلال گفته که خواندن دوگانه مسنونه در منزل و مکان مروی ست از آنحضرت صلعم و شک نیست درین که رفتن تا بمنزل برای ادای مسنونه مقتضی درنگ زائد ست بر مقدار خواندن دعای مذکور؛ هیچ مخل و مضر تحقیق مسئله صدد نیست و مسنونیت فصل زائد ازان گاهی متصور نه چراکه کلام ما دران ست که چون دوگانه مسنونه در محل مفروضه خوانده میشود بدون نقل تا بمنزل پس بهتر و اولی درین صورت چیست **واگر** مسنونه را در منزل و انماید آن خود مسئله دیگر ست در فضیلت آن کلامی نیست و این ست مختار ابن همام و عبارته هٰكَذَا وَقَوْلُهُمْ اَلْاَفْضَلُ فِي السُّنَنِ حَتَّى الَّتِيْ بَعْدَ الْمَغْرِبِ الْمَنْزِلُ لَا يَسْتَلْزِمُ مَسْنُوْنِيَّةَ الْفَصْلِ بِاَكْثَرَ اِذِ الْكَلَامُ فِيْمَا اِذَا صَلَّى السُّنَّةَ فِيْ مَحَلِّ الْفَرْضِ مَا يَكُوْنُ الْاَوْلٰى انتهى **واما** انچه از فقها بقول امام حلوانیؒ استدلال گرفته حیث قال لَا بَاْسَ بِاَنْ يَقْرَاَ بَيْنَ الخ این استدلال وی از تحقیق مسئله و تدقیق نمودن فقها مخالفت چراکه در شرح هدایه محقق حنفیه رحمهم الله جمیعا در تشریح این قول چنین فرمود که امام حلوانی در عبارت اتیان بکلمه لا باس فرموده و معنی آن بنا بر مشهور اینکه جانب مخالف وی از وی بهتر و اولی ست پس معنی قول امام حلوانیؒ چنین گشت که اولی اینکه پیشتر از ادای سنن اوراد نباید خواند و اگر این فعل احیانا از وی صادر گردد باکی ندارد و پس این قول مفید آن گشت که سقوط سنت از اوراد خواندن نمی آید اگرچه در ثواب آن کمی و تقلیل رو نماید پس اگر ادای سنت بعد اوراد نمود این سنت وی ادا گردد مگر نه بر وجه مسنون و ازینجاست که فقها گفته اند که تکلم بعد فرض مسقط سنت نیست اگرچه در ثواب آن کمی پیدا شود پس خواندن اوراد کمتر از تکلم نیست که مسقط نماز مسنون گردد

جواب از استدلال دوم

جواب از استدلال سوم

جواب از استدلال چهارم که بقول امام حلوانی بود

وَهٰذِهٖ عِبَارَتُهٗ وَقَوْلُ الْحَلْوَانِیِّ عِنْدِیْ اَنَّهٗ حُکْمٌ اٰخَرُ لَا یُعَارِضُ الْقَوْلَیْنِ (اَیْ وَصْلَ السُّنَّةِ بِالْفَرْضِ وَفَصْلَهَا مِنْهُ) لِاَنَّهٗ اِنَّمَا قَالَ لَا بَأْسَ الخ وَالْمَشْهُوْرُ فِیْ هٰذِهِ الْعِبَارَةِ کَوْنُهٗ لِمَا خِلَافُهٗ اَوْلٰی فَکَانَ مَعْنَاهَا اَنَّ الْاَوْلٰی اَنْ لَا یَقْرَأَ الْاَوْرَادَ قَبْلَ السُّنَّةِ وَلَوْ فَعَلَ لَا بَأْسَ بِهٖ فَاَفَادَ عَدَمَ سُقُوْطِ السُّنَّةِ بِذٰلِكَ حَتّٰی اِذَا صَلّٰی بَعْدَ الْاَوْرَادِ تَقَعُ سُنَّةً مُؤَدَّاةً لَا عَلٰی وَجْهِ السُّنَّةِ وَلِذَا قَالُوْا لَوْ تَکَلَّمَ بَعْدَ الْفَرْضِ لَا تَسْقُطُ السُّنَّةُ لٰکِنْ ثَوَابُهَا اَقَلُّ فَلَا اَقَلَّ مِنْ کَوْنِ قِرَاءَةِ الْاَوْرَادِ لَا تُسْقِطُهَا انتهی وههنا بَسْطٌ فِی الْکِتَابِ اِنْ شِئْتَ فَارْجِعْ اِلَی الْمُطَالَعَةِ

مسئلۂ پانزدهم در اثبات خواندن ادعیه و درود شریف و ذکر بجهر و مانند آن خاص در رد قول مجادل نامحمود و خاذل نامسعود که محض در مرض حسد مبتلا و از علت بغض در واویلاست از باشندگان پرگنۂ یوسف زای از مضافات پشاور

عَنْ اَبِیْ هُرَیْرَةَ رض وَاَبِیْ سَعِیْدٍ رض قَالَا قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ لَا یَقْعُدُ قَوْمٌ یَذْکُرُوْنَ اللّٰهَ اِلَّا حَفَّتْهُمُ الْمَلٰٓئِکَةُ وَغَشِیَتْهُمُ الرَّحْمَةُ وَنَزَلَتْ عَلَیْهِمُ السَّکِیْنَةُ وَذَکَرَهُمُ اللّٰهُ فِیْمَنْ عِنْدَهٗ رَوَاهُ مُسْلِمٌ یعنی ابوهریره و ابوسعید رضی الله تعالی عنهما گفتند که فرمود آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم نمی نشینند قومی که یاد می کنند خدای عز وجل را مگر این که در میگیرند ایشان را فرشتگان رحمت و می پوشد ایشان را رحمت خاصه الهی و فرود می آید بر ایشان طمانینت و وقار و از روی افتخار حق تعالی ذکر ایشان در فرشتگان مقرب و ارواح طیبات انبیا علیهم الصلوات والتسلیمات که نزد حق تعالی می باشند میفرماید انتهی وَعَنْ اَنَسٍ رض قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ اِذَا مَرَرْتُمْ بِرِیَاضِ الْجَنَّةِ فَارْتَعُوْا قَالُوْا وَمَا رِیَاضُ الْجَنَّةِ قَالَ حِلَقُ الذِّکْرِ رَوَاهُ التِّرْمِذِیُّ یعنی روایت ست از انس رض گفت که فرمود آنحضرت صلعم وقتی که می گذرید بباغهای جنت پس بچرید از آنها که عبارت ست از محظوظ شدن و برداشتن حصه ازان صحابه پرسیدند چیست باغهای بهشت یا رسول الله فرمود که مجالس و حلقهای ذکر حق تعالی

ع ذکر گو ذکر تا ترا جان ست		پاکی دل ز ذکر یزدان ست

چونکه درین زمانۂ اخیره که روز بروز گلشن شوق ذکر الهی بباد خزان غفلت و تکاسل اهل زمانه مانند اوراق کتاب

بلا شیرازه پراگنده و پژمرده میگردد و چمن محبت یاد خدائی بسبب سموم قرب قیامت و صرصر بُعد زمانۂ خیر و برکت از دلها افسرده و پژمرده می شود غفلت بجدی رو نموده که تختهای قلوب یک لخت سیاه گشته لهذا علمای حقانی و فضلای ربانی را لازم بلکه واجب که عام مردم عوام را و خاص مردم خواص را ترغیب در امور دینیه نمایند و ترهیب بترک آن کما حقه بجا آرند تا که بموجب قول بزرگان اَلْعَالَمُ صُوَرُ الْاَحْلَامِ وَعُكُوسُ الْاَوْهَامِ و یا اَلْعَالَمُ طَيْفٌ مَا لَهُ اَصْلٌ نه تنها طُولُ الْاَمَلِ سُوْءُ الْعَمَلِ را ترک داده چه كُلُّ اُمَرِئٍ طَالَ الْاَمَلُ اَسَاءَ الْعَمَلَ وارد ست بلکه محبت یاد الهی نیز چشمه وار از دل ایشان جوش زده همه را در خروش آورده از کمال اشتیاق باهم متفق شده مشغول ذکر حق سبحانه و تعالی گردند تا آنکه مصداق احادیث مذکورة الصدر شوند انفراداً باشد یا جماعة سراً باشد یا جهراً چنانچه در جلد ثانی از **الحديقة الندية** شرح الطريقة المحمدية آورده وَالنَّاسُ غَالِبُهُمْ فِيْ زَمَانِنَا هٰذَا مِنْ غَيْرِ مَنْعٍ عَنْ رَفْعِ الصَّوْتِ بِالذِّكْرِ وَاجْتِمَاعٍ لَهٗ تَرَكُوا الذِّكْرَ اِلَّا قَلِيْلًا وَاشْتَغَلُوْا بِرَفْعِ الصَّوْتِ بِالسُّوْءِ وَالضَّرَرِ لِبَعْضِهِمْ بَعْضًا فَكَيْفَ اِذَا نُهُوْا عَنْ ذٰلِكَ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيْمِ یعنی اکثر مردم زمانۂ ما با وجودی که کسی ایشان را از ذکر جهری و از اجتماع ایشان برای ذکر منع نکرده باز هم ذکر را گذاشتند مگر چند مردم و مشغول گشتند بر داشتن آوازهای بد (مثل اشعار خوانی جاهلانه و مستانه و غزل خوانی عاشقانه و رندانه) و برفع اصوات ضرر بعضی مر بعضی دیگر را پس چگونه باشد که از ذکر جهری و از اجتماع برای آن مانع شوند و این منع ایشان زشت گردد و منکر و هم در انجامی نویسد وَلَا يَنْبَغِيْ لِاَحَدٍ فِيْ هٰذَا الزَّمَانِ الْقَلِيْلِ الْخَيْرِ جِدًّا الَّذِيْ تَجَاهَرَ النَّاسُ فِيْهِ بِالْمَعَاصِيْ وَالْمُخَالَفَاتِ كَالْغِيْبَةِ وَالنَّمِيْمَةِ وَالْكَذِبِ وَالشَّتْمِ وَغَيْرِ ذٰلِكَ اَنْ يَقُوْلَ رَفْعُ الصَّوْتِ بِذِكْرِ اللّٰهِ تَعَالٰى حَرَامٌ وَالتَّشْدِيْدُ فِيْ ذٰلِكَ عَلَى النَّاسِ كَمَا هُوَ عَادَةُ الْمُتَعَصِّبِيْنَ فِيْ زَمَانِنَا الْجَاهِلِيْنَ بِمَنَافِعِ النَّاسِ وَمَضَارِّهِمْ یعنی درین زمانی که بسیار کم خیرست و مردم درین زمانه علانیه مرتکب معاصی و مخالفات شرعیه میشوند مانند غیبت و سخن چینی و دروغ و دشنام دهی و غیر آن کسی را لائق و سزاوار نیست که گوید که رفع صوت بذکر الهی حرام ست و یا بر مردم درین باره خشونت و درشتی نماید چنانچه این تشدد عادت متعصبین زمانۂ ماست که از منافع و مضرات مردم جاهل اند انتهی نه که محض از علت حسد و بغض در دو...

در منع نا نمودن از ذکر جهری و اجتماع

لا احول کوفتن ۱۲ منزلع لحن لسحی ای امر شفان بطرف او اکرام بر ایس اشاره بحث نو دولا جل الخ ۷ کل خود را ۱۲ دار شن کرد امید بیوی خود برکه وا دوان کرد ۸

برعکس قدری راغبین نیکی را از عوام بسبب شنوانیدن فضائل ذکر وغیره و ذاکرین عند الصباح و المساء را بدعتی و مخترع تخویف نمودن و ترک سلام اسلام با ایشان کردن و از ہمین باعث مجالس ذکر ایشان را تشتت و متفرق ساختن و من زاسیه مانع آن ذکر گشتن و حلقهای ذکر را از سر جهالت بمجلس مطربان تشبیه دادن و از روی تمسخر باصوات مذمومهٔ شرعیه آنرا قرار دادن که این درحقیقت استهزا الشریعت کردن و تحقیر ملت نمودن ست که این امر از شان جمله اہل اسلام بمراحل بعیدست فافهمو و تاملوا ؎

گوشش خر بگذار و دیگر گوش خر		کین سخن را می نباید گوش خر	

و خواه مخواه دیار مسلمانان را از جهت حماقت خود در وعید عن ابی هریرة رض قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ما جلس قوم مجلسا لم یذکروا الله فیه ولم یصلوا علی نبیهم الا کان علیهم ترة فان شاء عذبهم وان شاء غفر لهم رواه الترمذی یعنی آنحضرت صلعم فرمودند نمی نشینند مردم در مجلسی که ذکر خدا دران نمی کنند و نه درود بر نبی خود می فرستند مگر اینکه باشد آن مجلس برایشان حسرت و نقصان بروز حساب اگر خدا خواهد عذاب کند ایشان را بدان و اگر خواهد بخشد انتهی در آوردن و خود نیز در وعید قوله تعالی الا لعنة الله علی الظالمین الذین یصدون عن سبیل الله و یبغونها عوجا یعنی آگاه باش که لعنت خداست بر ظالمانی که بند میکنند مردم را از راه حق تعالی و میطلبند آنرا کج انتهی در آمدن و سد سبیل ذکر دیگر مؤمنان گشتن و از جهل براه ابوجهل علیه اللعنة رفتن که مانع بودن از ذکر آلهی کار آن لعین بود چه وی لعنة الله علیه مانع ذکر آنحضرت علیه الصلوة والسلام میشد چنانچه حق تعالی در کلام پاک خود از ان خبر میدهد ارایت الذی ینهی عبدا اذا صلی یعنی آیا دیدی آن شخص را (یعنی اباجهل لعین را) که منع میکند بنده را (یعنی محمد علیه الصلوة والسلام را) وقتیکه نماز میخواند انتهی

؎ زنجم اگر عالمی پر خرست		مگر زان کسی کادمی پیکرست	

چونکه محض بفضل الٰهی و طفیل آن حضرت صلی الله علیه وسلم کسی را از امت مرحومه مانند امتان سابق بسبب گناههای کثیره از صغیره و کبیره مسخ صورت ظاهری نمی شود بلکه بحکم قول مولوی معنوی ؎

اندرین امت نه بد مسخ بدن		لیک مسخ دل بود ای ذو الفطن	

اثرش بر دل میرسد ورنه حقا که مجادل غافل و مکابر جاهل خر بی دم ضال و مضل مردم را بینی خوک چهرهٔ لنگور گوش و دندان پیل دم کفتار شاخ گاو نیش جسم کرگدن پای استر آواز خر عشق سگ دیوانه

در گرفتی که عصیان وی متعدی به نیک مردان گشته که فرستندگان درود معظم بر نبی اکرم و وسیلۂ اعظم ذریعۂ افخم فخر بنی آدم مبعوث عرب و عجم را عَلَيْهِ مِنَ الصَّلَوَاتِ أَفْضَلُهَا وَأَدْوَمُهَا وَمِنَ التَّحِيَّاتِ أَكْمَلُهَا وَأَشْمَلُهَا مبتدع و مخترع می نامد و حالانکه در رسالۂ الکلام المبرور از علامۂ ابن حجر مکی رح در حق تارکان صلوة بران حضرت علیه السلام اصالةً و بالاستقلال و در حق تارکان زیارت قبر نبوی صلعم قیاساً بران می آرد که عُلِمَ مِمَّا مَرَّ أَنَّ بَيْنَ تَرْكِ الصَّلٰوةِ عَلَيْهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَعَلٰى آلِهٖ وَسَلَّمَ وَتَرْكِ زِيَارَتِهٖ مَعَ الْقُدْرَةِ عَلَيْهِمَا تَسَاوِيًا فِي أَنَّ كُلًّا مِنْهُمَا جَفَاءٌ لَهٗ صلعم یعنی درمیان هر دو قسم تارکان مساوات است درین که هر یک فرقه ازین هر دو ظالمان اند بران حضرت علیه السلام پس حال هر ظالم ظاهر ست وخاصةً حال ظالم آن حضرت علیه السلام ازان بدتر ست و این حال آن کسان ست که خود تارک درود شریف باشند و بس پس حال کسی که خود تارک و دیگران را ازان مانع باشد چگونه تصور کرده شود و لهذا هم درین رساله بقدری فاصله می آرد فَيُخْشٰى عَلَيْهِ أَنْ يَكُوْنَ شَقِيًّا رَاغِمَ الْأَنْفِ مُسْتَحِقًّا لِدُخُوْلِ النَّارِ بَعِيْدًا مِّنَ اللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ مَدْعُوًّا عَلَيْهِ مِنْ جِبْرَئِيْلَ وَمِنْ نَبِيِّنَا صلعم بِذٰلِكَ وَبِالشُّحِّ بَخِيْلًا مَلْعُوْنًا لَا دِيْنَ لَهٗ وَلَا يَرٰى وَجْهَ نَبِيِّهٖ صلعم فَاسْتَحْضِرْ ذٰلِكَ وَاحْفَظْهُ ١٢ انتهى یعنی پس بران شخص خوف این ست که باشد شقی هلاک شده یا بینی بخاک آلوده شده مستحق برای دخول دوزخ و دور شده از خدای تعالی و رسول علیه السلام و بد دعا کرده شده از طرف جبرئیل علیه السلام و از جانب نبی صلعم بسبب این فعل و مستحق عذاب و باشد بخیل دشمن خدا و ملعون و نیست همراه او دین و نه وی روی مبارک آنحضرت علیه السلام خواهد دید این اقوال را خوب یاد کن تمام گشت عبارت ۱۲ النظم و منه

معاذ الله از اعتقاد چنین

که نشنید مغز دلش بوی دین	بدنیا ز کف نقد دین رفته مفت	بعقبی وبال آیدش آنچه گفت
دگر با چنین مذهب و اعتقاد	باحکام دانی زهی اوستاد	درین قصه از صدق بی بهره است
ز کذب دروغش سیه چهره است	چو حیوان ناخوانده غافل ز علم	بناخواندگی جمله جاهل ز علم
سپردند بر گفتهای تو گوش	فرو زند از قصهای تو هوش	کمین خانه زادی و طماع دهر
ازین رو شده مورد لعن و قهر	دل آگنده از مهر دیرین شان	غلام و هواخواه این حاسدان
باین مذهب و ملت و اعتقاد	باین گمرهی از طریق رشاد	روایات واهی خبرها تباه
ز جهال گردد بران واه واه	اگر جاے آن جمله من بوے	چنین گفتها از تو نشنودمی

بصد زجر و توبیخ در انجمن / سزا دادمت جمله دندان شکن / ز کفرت باسلام آورده روی
همی دادمت توبه زین گفتگوی / ترا کردم تشهیر شهر و دیار / همی کردمت چون عزازیل خوار
کنون گوش دل کن بقولم گرو / ز من پاسخ هر چه گفتی شنو / نخست اینکه چون از ره دین و داد
مسلمان نگشتی مجوسی نژاد / تو اول بخود ثابت اسلام کن / دگر سستی و بدعتی نام کن
دلت گبر و جان گبر و گبری بیان / بگبران ز گبری بیان قصه خوان / دل و جان بفرمان کیش کشیش
ز اسلام بیگانه با کفر خویش / ز حد گلیمت برون برده پا / فرو بسته دو چشم شرم و حیا
بدل ذره گر ز دین داشتی / باین گمرهی پا نمی گذاشتی / نه باک از خدایت نه شرم از رسول
ز غادر ز دلی فطرتی بوالفضول / بقول محمد ﷺ بحکم خدا / بود دشمن دین بکشتن سزا
چه در اصل بودی ز نسل دگر / رساندی نسب با اجداد بر / از آن ره چو آخر مسلمان شدی
ز اسلامت آخر پشیمان شدی / بهر مبتدع باز گفت و شنفت / شدی مرتد و رافضی در نهفت
تو محراب و منبر چه دانی که چیست / تو ذکر معظم چه خوانی که چیست / تو هدیه با حمد چه دانی که چیست
درود محمد چه دانی که چیست / ز من گوش کن چونکه من مسلم / بریدم سر اشقیا چون قلم

و چه راست آمد کُلُّ اِنَاءٍ یَتَرَشَّحُ بِمَا فِیهِ چونکه خود از خباثت پرداز خساست مشحون ست پس بموجب اَلْمَرْءُ یَقِیسُ عَلیٰ نَفْسِهٖ دیگران را در آئینهٔ زنگ آلودهٔ دل خود نیز بشکل خود می بیند

بیت از برون طعنه زنی بر بایزید / وز درونت ننگ دارد صد یزید

و درین **باب** نه تنها از وی شکایتی ست که حال پدر بزرگوارش نیز چنین بود و حدیث اَلْوَلَدُ سِرٌّ لِاَبِیهِ زبان زد جمیع اهل معقول و منقول ست و نیز در عرف معروف **ابیات**

کلامت را که آرد در حسابی / که عقل خویش را دادی جوابی / ترا هر کس که اولی لک بگوید
زبان صد بار زین گفتار شوید / نه اولی بلکه وا ویلا بحالت / سراپا پوچ و مهمل شد مقالت
خدایا در دل زاغی چه افتاد / که باب کینهٔ انسان چه بگشاد / ز نحالت تیره وجه لیلة القدر
شیاطین را فجورت مطلع البدر / ظهورت با بطونت گشته همرنگ / با حجار آمده قلب تو همسنگ
شده از ظلمت دلت شام غریبان / شبا شب می گریزد از تو ایمان / پر پرواز بگشا بهر همجنس
نزیبد انس تو با زمرهٔ انس / کند هر جنس با همجنس پرواز / کبوتر با کبوتر باز با باز

ابیات در اظهار [illegible]

بوصفت یادم آمد قول جامی
که بودت آشیان بیرون ازین کاخ
سخن رامی دهم بروی تمامی
چرا زان آشیان بیگانه گشتی
تویی آن دست پرور مرغ گستاخ
چو دو نان چند این ویرانه گشتی

در امتناع مجادل

علاوه اینکه برای منع از درود شریف خواندن میگوید که درود دعاست الخ میگوییم چونکه مسلم تو شد که درود دعاست پس بدان که در حدیث ست عَنِ النُّعْمَانِ بْنِ بَشِيرٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اَلدُّعَاءُ هُوَ الْعِبَادَةُ الحديث رَوَاهُ احمدُ والترمذیّ وابوداؤد والنسائیّ وابن ماجة یعنی فرمود آنحضرت علیه السلام که دعا عین عبادت ست انتهی و هرگاه که ازین حدیث بالتصریح ثابت گشت که دعا عین عبادت ست پس در حق کسانی که از عبادت خداوند تبارک و تعالی استکبار می نمایند در کلام ربانی وارد ست اِنَّ الَّذِيْنَ يَسْتَكْبِرُوْنَ عَنْ عِبَادَتِيْ سَيَدْخُلُوْنَ جَهَنَّمَ دَاخِرِيْنَ یعنی هر آئینه کسانی که تکبر میکنند از عبادت من بزودی در آیند در دوزخ در حالت ذلت و خواری انتهی پس وای برحال کسے که نه تنها خود از عبادت مذکوره محروم ماند بلکه دیگران را نیز مانع گشت ع

بی ادب تنها نه خود را داشت بد
بلکه آتش در همه آفاق زد
ع زنانش عار میدارم که گیرم
ولی از مکر ابلیس ناگزیرم

و نیز در سباحة الفکر از رساله شیخ محدث دهلوی آورده اَلْجَهْرُ وَالْاِعْلَانُ بِالذِّكْرِ وَالتِّلَاوَةِ وَالْاِجْتِمَاعُ لِلذِّكْرِ فِي الْمَسَاجِدِ وَالْمَجَالِسِ جَائِزٌ (الی قوله) اَمَّا جَوَازُ الْاِجْتِمَاعِ لِلدُّعَاءِ فَهُوَ ثَابِتٌ مِنْ حَدِيْثٍ رَوَاهُ الْحَاكِمُ وَقَالَ عَلٰى شَرْطِ مُسْلِمٍ مَرْفُوْعًا لَا يَجْتَمِعُ مَلَاءٌ فَيَدْعُوْ بَعْضُهُمْ وَيُؤَمِّنُ بَعْضُهُمْ اِلَّا اسْتَجَابَ اللّٰهُ دُعَاءَهُمْ وَاَمَّا الْاِجْتِمَاعُ لِلتِّلَاوَةِ فَهُوَ ثَابِتٌ مِنْ حَدِيْثِ مَا اجْتَمَعَ قَوْمٌ فِيْ بَيْتٍ مِنْ بُيُوْتِ اللّٰهِ يَقْرَؤُوْنَ الْقُرْاٰنَ وَيَتَدَارَسُوْنَهٗ اِلَّا حَفَّتْ بِهِمُ الْمَلَائِكَةُ صَحَّحَهُ النَّوَوِيُّ وَمِنْ هٰهُنَا اُخِذَ جَوَازُ قِرَاءَةِ الْاَحْزَابِ وَالْاَوْرَادِ فِي الْمَسَاجِدِ وَالْمَجَالِسِ انتهی یعنی بهرحال جواز اجتماع مردم برای دعا پس آن ثابت ست از حدیثی که حاکم آنرا برشرط مسلم مرفوعاً روایت کرده که جمع نمی شود گروهی که بعضی از ایشان دعا می خوانند و بعضی از ایشان آمین بران میکنند مگر اینکه آن دعای ایشان حق تعالی مستجاب میکند انتهی مختصراً پس از دعا بودن درود شریف استدلال مجادل بهذا در منع خواندن درود شریف بجمع بهیچ گونه تمام نمی گردد و چون درحرب تا بغداد شریف باری اتفاقش افتاده بود در انجا شاید از همین یک قول محمد بن عبد الوهاب نجدی در جمله بلاد مسلمین دیگر چیزی

پسندش نیامد که درین خطۂ پاک از خبیثان نجدیہ آن را جاری نموده چنانچه علامہ احمد دحلان مکی مفتی شافعیه در فتوحات اسلامیه از عقائد خبیثۂ نجدیه نوشته وَیَمْنَعُوْنَ مِنَ الصَّلٰوةِ عَلَیْهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ عَلَی الْمَنَابِرِ بَعْدَ اَذَانٍ حَتّٰی اَنَّ رَجُلًا صَالِحًا کَانَ اَعْمٰی وَکَانَ مُؤَذِّنًا وَصَلّٰی عَلَی النَّبِیِّ صلعم بَعْدَ الْاَذَانِ بَعْدَ اَنْ کَانَ الْمَنْعُ مِنْهُمْ فَاَتَوْا بِهٖ اِلَی ابْنِ عَبْدِ الْوَهَّابِ فَاَمَرَ بِهٖ اَنْ یُّقْتَلَ فَقُتِلَ انتهٰی مگر نمی داند که سزای خود مانند سزای کلب عقور و جزای نجدیه بی شعور از ان دریابد هر چند که حق تعالی در قرآن مجید فرموده که جَزَآءُ سَیِّئَةٍ سَیِّئَةٌ مِّثْلُهَا و نیز شاعری گفته ؎

جناب من جواب ست این نه جنگ ست ۔۔۔ کلوخ انداز را پاداش سنگ ست

مگر من بحکم اَلدِّیْنُ النَّصِیْحَةُ قول سعدی را پیش نظر ساخته ؎ بدی را بدی سهل باشد جزا ۔۔۔ اگر مردی اَحْسِنْ اِلٰی مَنْ اَسَآءَ

زبان را از پاداش ما مضی از وی باز بسته و بموافق ؎

بسا کار سے که نا محبوب باشد ۔۔۔ چو واقع گردد آن بس خوب باشد
اگر خواہی که این معنے بدانی ۔۔۔ عَسٰی اَنْ تَکْرَهُوْا شَیْئًا بخوانی

بدین آیۂ کریمۂ خُذِ الْعَفْوَ وَاْمُرْ بِالْعُرْفِ وَاَعْرِضْ عَنِ الْجٰهِلِیْنَ ۵ کاربندی نموده از جهل مجادل اغماض کرده مفصلۂ برای صحت مسئلۂ هذا مختصرا چند دلائل پیش مینمایم اگر نصیحت گردد فبها والا پس بمصداق ع درخت خبیث ست بخبث بر آر ۔۔۔ عمل کرده آید ؎

خرد چون دفتر تلقین گشاید ۔۔۔ زمن آن در وجود آید که باید

و تحقیق این حال بحسب مجال در رسالۂ مستقلۂ دیگر که در فضائل صلوات بر آن سرور کائنات ست علیه التحیات الزاکیات والتسلیمات الطیبات و باسم صمصام الاسلام علی رد من یضلل العوام موسوم ست انشاء الله تعالی با دلائل ظاهره و شواهد باهره و بمناسبت ؎ شیوۂ جهل و تقیه و تبرا و کبود انچه شیعه همه دارند تو تنها داری

مع حکمهای افعال قبیحه و اقوال شنیعۂ مجادل هذا از خوردن مال یتیمان که حلال دانسته بی باکانه با جهل لسانی با وجود اطلاع بعد اطلاع میخورد و حکم تمسخر و استهزا که باحکام شرع می نماید و ذکر بالجهر را با وجودے که از لحن و غنا و دیگر جمله منهیات شرعیه خالی باشد بمصداق

شعر اِنْ کُنْتَ لَا تَدْرِیْ فَتِلْکَ مُصِیْبَةٌ ۔۔۔ وَاِنْ کُنْتَ تَدْرِیْ فَالْمُصِیْبَةُ اَعْظَمُ

باصوات قبیحۂ تغر من کوبان اهل ولایت و خراسان و سرود گویان بوجه تحقیر تشبیه تام می دهد ؎

در همه جا هست ادب شرط راه | چه درِ درویش چه ایوان شاه | آنکه ادب نیست درو خاک باد ۶۲
نام وی از لوح بقا پاک باد | و نیز ذکر احکام دیگر اقوال نامشروعه و اطوار مذمومهٔ وی بوجه اکمل و اتم
باسواهیر علمای عرب و عجم انشاء الله تعالی درج گردد رباعی | سرت همه دارای فلک میداند
رازت همه بی شبهه و شک میداند | گیرم که بزرق خلق را بفریبی | با او چه کنی که یک بیک میداند
اگر بدیدن این تحقیق حقیق از گذشته درگذشته و توبهٔ نصوح نموده و مردم توابع خود را هدایت نموده فبها
وهو المدعی والاحکم این قول | قطعه ای که حکم شرع را رد میکنی | راه باطل میروی بد میکنی
چون تو بد کردی بدی یابی جزا | پس بدیها جمله با خود میکنی | بفضله تعالی در رسالهٔ
صمصام الاسلام بتمقام براهین قاطعه و حجج ساطعه گردن خبیثش را چنان خواهم زد که
تالب گور از درد آن نالان گشته خارهای حسرت و خسکهای ندامت در دل و جگرش پیوسته مانده
از کمال تحسر و تعسر از خاک تربتش بجز لالهای سینه پر داغ تا قیام قیامت چیزی دیگر رسته نگردد تا که بموجب
دیو را رهبری نفرماید | هر که را از خرد خبر باشد | در بیابان لوطمردان به
که ترا دزد راهبر باشد | دیگر مسلمانان از شطحیات بی معنی و سفسطیات لایعنی وی بپرهیزند
العاقل تکفیه الاشارة وما علینا الا البلاغ | اگر دشمن از تیغ دارد ستیز
مرا هم سنان زبان هست تیز | چو من آرزوی نبرد آورم | دل دشمنان را بدرد آورم
و تا و قتیکه وی از اخلاق زبون باوصاف میمون نیاید و فرط عناد را فرط قتا و نداند بفضله تعالی
ان شاء الله سنان قلم و قلم لسان بنده سنان دار تا سنین عمر وی از گوشمالی و تادیب وی نیز باز نماند
جوان مردان نتابند از میان روی | همین میدان همین چوگان همین گوی
رب انصرنی بما کذبون و چونکه در ظاهر مقلد مشایخ ست از کتب مشایخ نیز جابجا برای
اسکات وی دلائل آورده میشود و اگر مثل لامذهب بدمذهب و مذبذب گردد ان شاء الله تعالی
دران وقت نیز جواب ترکی بترکی خواهد یافت غرض بهر راه و رسم که میرود من برای خدمت گذاری وی
بهای رنگ و روش موجوام | چه قدر بدرشت و حشت بیش دیده ام کن | بکجا رسیده است او و نه بکجا رسیده ام من

نه دیوست خرابی خدا ۱۲ | سه در خرقه خادار | است بر غزو اشود | در خفای کمال الاستعمال | مستغنی میشود در محل | انبیر عوام الناس | بجو بندو محاورات در مطلق | شغل اهل تصوف ۱۲ | تعلیم است کرد در محل | نی ظاهر شده سه شغلهای جم | یعنی از دلیل ابری

ای حاسد مبغض خوف خدا و سزای روز جزا بدل کرده هرچه را مبدا گشته مرجع شو و باب اباطیل خود را باز بند ورنه بدنیا رسوا و بعقبی سزا خواهی یافت ع | ای باد خزان این همه آورده تست

بهر حال حالا من حسب تعلیم مولانا جامی قدس الله سره السامی

قطعه

چراغ کذب را نبود فروغی | مسلمانیش بخوانم در مکافات

اگر ملا جلالم کرد تکفیر | دروغی را جواب آمد دروغی

در حق وی بجز اینکه محی السنة و قامع البدعة بگویم چاره دیگر نمی بینم که روی سخن در مبصران ست نه در حمقای کوردلان ع | از مغز معانی تو نگردی آگاه | لاحول ولا قوة الا بالله

فرد

کج ادائیهای لیلی کرد مجنون را خراب | ورنه این بیچاره را شوق گرفتاری نبود

باید دانست که اصل مسئله اینکه علی الصباح والمسا و بعد الجمعه بعد از فراغت نماز ذکر بالجماعة از مدتی می نمودیم و درود شریف را بآن سرور علیه الصلوة والسلام میفرستادیم چونکه این طریق مرحوم را پسند افتاد و شوق درود خوانی در قلوب عام مسلمانان جای گیر گشت این حاسد از جهت حسد تابش نیاورده در مردم نیش زنی شروع نمود که جهر بدعت ست چون عوام ازان باز ماندند و حاسد را غلبه و اعانت چند جهلا بهم رسید بر فقیر حکم مبتدع اجرا نمود ناچار بعد از تحمل بسیار در مباحثه علی پیش چند علمای حکم الزامش دادیم ازان بعد محض از جهت حسد و بغض خاص در جهر درود شریف نیش زنی گرفت که این دعا ست باز بعد از الزام بعد از مدتی بر ذکر جماعت و جهر ایشان حکم بدعت کرد باز بعد از الزام و پس از مدتی بهیئت کذائی حکم ابتداع درداد و درین بار قول عبدالله بن مسعود که در مجالس الابرار ست بر فقیر حجت گرفت باز الزامش در پیش فضلای نامی بواجبی دادم باز نیش زنی آغاز نموده که علمای حکم این حکم بریا و رعایت کرده لهذا آن باوراد خوانی الجملة جمله اوراد خوانان گذشته و فقیر را متهم ساختند بنابر آن من بحکم استقرای خود جمله شقوق مسئله هذا را دلائل پیش نمایم وَاللّٰهُ يَهْدِىْ اِلٰى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ

حَامِدًا وَّشَاكِرًا | بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ وَنُصَلِّىْ عَلٰى رَسُوْلِهِ الْكَرِيْمِ | مُصَلِّيًا وَّمُسَلِّمًا

اما بعد پس بتوفیقه تعالی میگویم که اگر انکار وی از نفس درود خواندن باشد پس ثبوتش از نص قرآنی و احادیث نبوی ست صلی الله علیه وسلم و نیز از کتب فقه اما القرآن فَقَدْ قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا صَلُّوْا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوْا تَسْلِيْمًا یعنی ای گروه گرویدگان درود خوانید بروی صلعم و سلام فرستید بسلام فرستادن ع

چه نعمت ست بزرگ از خدا که بر ثقلین | سپاس سزا این نعمت فرض العین

[illegible] در اطلاع ...
مجاور ...
فا ... نصف ...
... مجادل ...
فا ... آغاز تحقیق مسئله ... در ... جهر ...
... درود شریف

اما الاحادیث پس درین باب بسیار اند مگر برای نمونه چند احادیث اینکه عَنْ اَبِیْ هُرَیْرَةَ رض قَالَ سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ یَقُوْلُ لَا تَجْعَلُوْا بُیُوْتَکُمْ قُبُوْرًا (اَیْ خَالِیًا عَنْ ذِکْرِ اللّٰهِ کَالْقُبُوْرِ) وَلَا تَجْعَلُوْا قَبْرِیْ عِیْدًا وَصَلُّوْا عَلَیَّ فَاِنَّ صَلٰوتَکُمْ تَبْلُغُنِیْ حَیْثُ کُنْتُمْ رَوَاهُ النَّسَائِیُّ یعنی گفت ابو هریرهٔ که آنحضرت علیه السلام فرمود که خانهای خود را از ذکر مثل قبور خالی مسازید و قبر مرا عید و تماشاگاه مگردانید بلکه درود خوانید بر من چه درود شما بمن می رسد شما هر جا که می باشید انتهی

شعر

هر کرا چون تو پیشوا باشد
نا امید از خدا چرا باشد

غم نخورد آنکه شفیعش توئی
پایه ده قدر رفیعش توئی

ای گدایان کوی محمدی ص وای شیفتگان روی احمدی خوش باشید و در چشم حاسدان خاک انباشید که تحفهٔ تصلیهٔ ما گنهگاران را در حضور پر نور حضرت رسالت پناه صلعم شرف حضوری ست و از بارگاه بی نیاز سلطان حقیقی عوض یک بار درود فرستادن بخلعت کرامت ده بار درود حق عز و جل و دور شدن ده گناهان از عمل نامهٔ وی و بلند شدن ده درجات را در جنات مستحق میگردد چنانچه در حدیث ست عَنْ اَنَسٍ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ مَنْ صَلّٰی عَلَیَّ صَلٰوةً وَاحِدَةً صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ عَشْرَ صَلَوَاتٍ وَحُطَّتْ عَنْهُ عَشْرُ خَطِیْئَاتٍ وَرُفِعَتْ لَهٗ عَشْرُ دَرَجَاتٍ رَوَاهُ النَّسَائِیُّ و چونکه آنحضرت صلی الله علیه وآله واحبائه وسلم بسبب کمال عنایت خود بموجب آیهٔ کریمهٔ لَقَدْ جَاءَکُمْ رَسُوْلٌ مِّنْ اَنْفُسِکُمْ عَزِیْزٌ عَلَیْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِیْصٌ عَلَیْکُمْ بِالْمُؤْمِنِیْنَ رَءُوْفٌ رَّحِیْمٌ برامت خود کمال شیفته و از خوشی و بهبود ایشان خوش و از مضرات ایشان مغموم بودی از اینجاست خوشی آنحضرت علیه السلام انچه در مشکوة از ابی طلحه رض آورده که هر آینه آنحضرت صلعم روزی تشریف در آورد در حالی که آثار خوشی در بشرهٔ چهرهٔ مبارک جوش میزد پس فرمود که آمد جبرئیل ع نزد من و مرا گفت که آیا خوش نمی شوی یا محمد صلعم برین که هیچ کسی از امت تو بر تو درود نمی فرستد مگر اینکه ده بار بروی من درود میفرستم و نه هیچ کسی از امت تو بر تو سلام میفرستد مگر اینکه ده مرتبه من بروی سلام میفرستم انتهی رباعی

ای دست تو سرمایهٔ بر سر خاکان
روزی که روند سوی جنت پاکان
ای روی تو محراب دل غمناکان
جز تو که کند شفاعت بی باکان

چونکه نتیجهٔ درود شریف خود راجع بماست که یکی شاد شدن آنحضرت صلعم بآن از ما دوم رضای مولی تعالی از ما سوم بعوض یک بار درود خاص از جناب باری تعالی ما روسیاهان ده بار درود مشرف میگردیم

پس ای گروه مومنان مارا باید و شاید که از سر سوز دل بار بار بتکرار بدرود شریف مشغول گردیم اَللّٰهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ عَلٰى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَّعَلٰى اٰلِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ بِعَدَدِ مَا فِيْ عِلْمِ اللّٰهِ تَعَالٰى مَا دَامَتِ السَّمٰوٰتُ وَالْاَرْضُ

شاه رسل شفیع امم ختم انبیا	نور هدی حبیب خدا سید انام
نزدیک او چه تحفه فرستیم ما ز دور	در دست ما همین صلوات ست والسلام

حدیث سوم اینکه عَنْ اُبَیِّ بْنِ كَعْبٍ قَالَ قُلْتُ يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ اِنِّيْ اُكْثِرُ الصَّلٰوةَ عَلَيْكَ فَكَمْ اَجْعَلُ لَكَ مِنْ صَلَاتِيْ فَقَالَ مَا شِئْتَ قُلْتُ الرُّبُعَ قَالَ مَا شِئْتَ فَاِنْ زِدْتَ فَهُوَ خَيْرٌ لَّكَ قُلْتُ النِّصْفَ قَالَ مَا شِئْتَ فَاِنْ زِدْتَ فَهُوَ خَيْرٌ لَّكَ قُلْتُ فَالثُّلُثَيْنِ قَالَ مَا شِئْتَ فَاِنْ زِدْتَ فَهُوَ خَيْرٌ لَّكَ قُلْتُ اَجْعَلُ لَكَ صَلَاتِيْ كُلَّهَا قَالَ اِذًا يُكْفٰى هَمُّكَ وَيُكَفَّرُ لَكَ ذَنْبُكَ رَوَاهُ التِّرْمِذِيُّ یعنی ابی ابن کعب گفت که گفتم یا رسول الله میخواهم کثرت درود بر تو پس از اوقات مقرره ورد خود چه قدر برای درود خواندن بتو مقرر کنم فرمود هر قدر که میخواهی گفتم چهارم حصه از اوقات مقرره خود فرمود هر قدر که میخواهی مگر اگر زیادت کنی پس آن برای تو بهتر باشد گفتم نیمه اوقات خود را فرمود هر قدر که میخواهی مگر در زیادت برای تو خیر است گفتم دو حصه فرمود هر قدر که میخواهی مگر در زیادت خیر است گفتم که همه اوقات ورد خود برای درود بتو میگردانم فرمود که هنوز کفایت کند مقاصد ترا و گناهان ترا بدله گردد انتهی فوائد این حدیث بر کسی مخفی و محتجب نیست از ینجاست که در جامع صغیر جلال الدین سیوطی رحمه الله آورده که فرمود علیه السلام زَيِّنُوْا مَجَالِسَكُمْ بِالصَّلٰوةِ عَلَيَّ فَاِنَّ صَلَاتَكُمْ عَلَيَّ نُوْرٌ لَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ یعنی زینت دهید مجالس خود را بدرود فرستادن بر من که آن برای شما در قیامت نور باشد ع | تا زنده ام درود و سلام ست کار من |

حدیث چهارم اینکه عَنِ ابْنِ مَسْعُوْدٍ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اَوْلَى النَّاسِ بِيْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ اَكْثَرُهُمْ عَلَيَّ صَلٰوةً رَوَاهُ التِّرْمِذِيُّ یعنی آنحضرت علیه السلام فرمود که بهترین مردم برای رسیدن بمن و سزاوار تر بشفاعت من بروز قیامت کسی ست که از همه مردم بر من درود بیشتر میفرستد

ای آنکه ترا هست شفیعی چو تو صاحب کرمی	کس را نبود در همه آفاق غمی
گر رنجه کنی بهر شفاعت قدمی	کار همه عاصیان بسازی بدمی

حدیث پنجم وَعَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اِنَّ لِلّٰهِ مَلٰٓئِكَةً سَيَّاحِيْنَ فِي الْاَرْضِ يُبَلِّغُوْنِيْ مِنْ اُمَّتِي السَّلَامَ رَوَاهُ النَّسَائِيُّ وَالدَّارِمِيُّ یعنی هر آینه مرحق تعالی را

درود بهمه اوقات خود گفتن حوائج را کفایت کند و گناهان را کفاره باشد

فرشتگان سیر کنندگان اند در زمین که میرسانند مرا از امت من درود و سلام را انتهی ای فرستندگان درود مصطفوی وای گویندگان سلام مجتبوی آگاه باشید و قدر این نعمت عظمی را بشناسید که درود خوانان ما آلودگان بواسطهٔ فرشتگان بآنحضرت علیه السلام میرسد که یارسول اللہ فلان بن فلان بر تو یکبار درود خواند تا آنکه آنحضرت علیه السلام بذات پاک خود ده بار بعوض آن بران بنده درود میفرستند چنانکه بر ماهران علم حدیث پوشیده نیست ؎

یارب تو کریمی و رسول تو کریم	صد شکر که هستیم میان دو کریم

پس وای صد وای برحال کسانی که خود ازین نعمت محروم اند و دیگران را نیز به تخویف بدعت بی بهره و بی نصیب ساختند ؎

بوقت صبح شود همچو روز معلومت	که با که باخته عشق در شب دیجور

وحال آنکه در دلائل الخیرات آورده قَالَ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ مَنْ نَسِیَ الصَّلٰوةَ عَلَیَّ فَقَدْ اَخْطَأَ طَرِیْقَ الْجَنَّةِ یعنی هر که فراموش کند بر من درود شریف را پس بالضرور آن شخص راه جنت را غلط کرده پس پشت گذاشت پس چون فراموش کنان را چنین سزاست انصاف ده که مانعین درود معظم را بجز ازین چه نعم البدل از حضرت لم یزل عطا گردد فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَلِیْمٍ یَوْمَ یُحْمٰی الآیة الغرض ؎

با همین مردمان بباید ساخت	چه توان کرد مردمان این اند

اما کتب الفقه در شامی آورده وَنَصَّ الْعُلَمَاءُ عَلٰی اسْتِحْبَابِهَا (ای الصلوة علی النبی صلعم) فِیْ مَوَاضِعَ۔ یَوْمَ الْجُمُعَةِ وَلَیْلَتِهَا۔ وَعِنْدَ الصَّبَاحِ وَالْمَسَاءِ۔ وَعِنْدَ الْاِجْتِمَاعِ وَالْاِفْتِرَاقِ وَبَیْنَ یَدَیْ سَائِرِ الْاُمُوْرِ الْمُهِمَّةِ۔ انتهی ملخصا **و نیز** دران مقام می نویسد کُلُّ الْاَعْمَالِ فِیْهَا الْمَقْبُوْلُ وَالْمَرْدُوْدُ اِلَّا الصَّلٰوةَ عَلَی النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ فَاِنَّهَا مَقْبُوْلَةٌ غَیْرُ مَرْدُوْدَةٍ یعنی هر عمل عند اللہ مقبول و مردود هر دو میباشد بخلاف درود که آن همه مقبول ست دران مردود نیست **شعر**

مُصْطَفٰی مَا جَاءَ اِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِیْنَ	سَلِّمُوْا یَا قَوْمُ بَلْ صَلُّوْا عَلَی الصَّدْرِ الْاَمِیْنِ

و اگر انکار وی از جهر بالذکر باشد پس جوازش نیز بآیات قرآنی و احادیث نبوی صلعم و کتب فقه و تصوف ثابت ست **اما الآیات** فَکَثِیْرَةٌ مِّنْهَا قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی فَاذْکُرُوا اللّٰهَ کَذِکْرِکُمْ اٰبَاءَکُمْ اَوْ اَشَدَّ ذِکْرًا ه و در سنابل هم درین باب آورده **منها** قوله تعالی اُذْکُرُوا اللّٰهَ ذِکْرًا کَثِیْرًا یعنی که عام ست شامل جمله اقسام را **منها** قوله تعالی یَذْکُرُوْنَ اللّٰهَ قِیَامًا وَّقُعُوْدًا الآیة قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ لَمْ یَفْرِضِ اللّٰهُ تَعَالٰی فَرِیْضَةً اِلَّا جَعَلَ لَهَا حَدًّا مَعْلُوْمًا غَیْرَ الذِّکْرِ

اثبات درود از کتب فقه

اثبات جهر بالذکر از آیات قرآنی

فَاِنَّهٗ لَمْ یَجْعَلْ لَهٗ حَدًّا یَنْتَهِیْ اِلَیْهِ وَاَمَرَهُمْ بِذِکْرِهٖ فِی الْاَحْوَالِ کُلِّهَا وَقَالَ اذْکُرُوا اللّٰهَ ذِکْرًا
کَثِیْرًا بِاللَّیْلِ وَالنَّهَارِ وَالْحَضَرِ وَالسَّفَرِ وَعِنْدَ الْغِنَاءِ وَالْاِفْتِقَارِ وَالْاِعْلَانِ وَالْاِسْرَارِ وَعَلٰی
کُلِّ شَیْءٍ مِنَ الْاَحْوَالِ یعنی برای هر امر مفروضه حق تعالی حدی مقرر نموده که بدان منتهی میشود بخلاف ذکر که
آنرا حدی مقرر نفرموده بلکه مردم را بذکر خود در جمیع احوال امر فرموده که ذکر کثیر کنید در شب و روز و حضر و سفر و
در حالت غنا و فقر و در جهر و خفیه و بهر حال **ومنها** قوله تعالی اِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِیَ ذُکِرَ فِیْ
عَقِیْدَةِ الشَّیْخِ اَبِی النَّجِیْبِ السُّهْرَوَرْدِیِّ اَنَّ الْمُرَادَ مِنْهُ الْجَهْرُ بِالذِّکْرِ بَیْنَ السُّنَّةِ وَالْفَرِیْضَةِ
وَمِنْهَا اِنَّ اِبْرَاهِیْمَ لَاَوَّاهٌ حَلِیْمٌ فی تفسیر دُرِّ الْمَعَانِیْ اَلْاَوَّاهُ هُوَ الَّذِیْ ظَهَرَ صَوْتُهٗ بِالذِّکْرِ
وَالدُّعَاءِ وَالْقُرْاٰنِ **منها** مَا ذُکِرَ فِیْ تَفْسِیْرِ النَّبْقِیِّ اَنَّ قَوْلَهٗ تَعَالٰی سَبِّحِ اسْمَ رَبِّکَ الْاَعْلٰی
فِیْهِ اَرْبَعَةُ اَقَاوِیْلَ - وَحَاصِلُ الْمَجْمُوْعِ اِرْفَعْ صَوْتَکَ وَذِکْرَکَ بِاَمْرِ رَبِّکَ **اما الاحادیث**
در **فصل** ثالث از کتاب اسماء الله در مشکوٰة آورده **عن** بُرَیْدَةَ قَالَ دَخَلْتُ مَعَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ
عَلَیْهِ وَسَلَّمَ الْمَسْجِدَ عِشَاءً فَاِذَا رَجُلٌ یَقْرَأُ وَیَرْفَعُ صَوْتَهٗ فَقُلْتُ یَا رَسُوْلَ اللّٰهِ اَتَقُوْلُ
هٰذَا مُرَاءٍ قَالَ بَلْ مُؤْمِنٌ مُنِیْبٌ یعنی بریده گفت که من با رسول الله برای عشا در مسجد در آمدم پس
ناگاه دیدم شخصی را که میخواند و رفع صوت بآن میکرد پس پرسیدم که یا رسول الله آیا این شخص ریاکار است
فرمودند بلکه مؤمن است و از غفلت بطرف ذکر آینده و گفت بریده که هم درین حالت حضرت ابو موسی
اشعری که صحابی جلیل القدر است نیز میخواند و جهر بآن میکرد پس آنحضرت علیه السلام بطرف سماعت
قرأت وی متوجه شد پس ابو موسی نشست و دعا میخواند تا آخر قَالَ وَاَبُوْ مُوْسَی الْاَشْعَرِیُّ یَقْرَأُ
وَیَرْفَعُ صَوْتَهٗ فَجَعَلَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ یَسْتَمِعُ لِقِرَاءَتِهٖ ثُمَّ جَلَسَ اَبُوْ مُوْسٰی
یَدْعُوْ الْحَدِیْثَ **رواه** رَزِیْنٌ **منها** مَا رُوِیَ عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ الزُّبَیْرِ قَالَ کَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ
صلعم اِذَا سَلَّمَ مِنْ صَلَاتِهٖ یَقُوْلُ بِصَوْتِهِ الْاَعْلٰی لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهٗ لَا شَرِیْکَ لَهٗ الخ رَوَاهُ
مسلم کذا فی المشکوٰة و در سنابل آورده **منها** مَا ذُکِرَ فِیْ رَوْضَةِ الْعُلَمَاءِ عَنِ ابْنِ عُمَرَ رض عَنِ
النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ مَنْ قَالَ فِیْ سَبِیْلِ اللّٰهِ اَللّٰهُ اَکْبَرُ رَافِعًا صَوْتَهٗ بِهَا کَتَبَ اللّٰهُ لَهٗ رِضْوَانَهُ
الْاَکْبَرَ الخ **ومنها** مَا ذُکِرَ فِیْ خِزَانَةِ الْجَلَالِیِّ قَالَ علیه السلام الْمُسَمِّعُ شَرِیْکُ الذَّاکِرِ الخ انتهی
و نیز شیخ در ترجمهٔ مشکوٰة جلد دوم صفحه ۱۴۱ در فوائد ذکر جهری تفصیلے بیان کرده و نیز در جلد اول صفحه ۱۴۲

[illegible]

در حدیث وَذَکَرَهُمُ اللّٰهُ فِیْمَنْ عِنْدَهٗ جواز ذکر جہری ست واما حدیث اَرْبِعُوْا عَلٰی اَنْفُسِکُمْ الخ پس در لمعات گفتہ کہ درین اشارہ است بطرف اینکہ این منع از جہر بجہت تیسیر و ارفاق بود لَا لِکَوْنِ الْجَهْرِ غَیْرَ مَشْرُوْعٍ انتہی و در شامی وغیرہ مخصوص بدفع مضرات نمودہ چنانچہ بر واقفان پوشیدہ نیست اَمَّا

جواز ذکر جہری از کتب فقہ

کتب الفقہ در سنابل آوردہ اَمَّا الرِّوَایَاتُ فَقَدْ ذُکِرَ فِیْ شَرْحِ الْاَوْرَادِ وَعُمْدَةِ الْاَبْرَارِ وَمَجْمُوْعِ النَّوَازِلِ وَالْفَتَاوٰی الْخَانِیَّةِ وَالْحَامِیَّةِ وَالْمُلْتَقَطِ وَالْمَزِیْدِ وَلَا یُکْرَهُ التَّسْبِیْحُ وَالتَّهْلِیْلُ اَیْ فِی الْحَمَّامِ وَاِنْ رَفَعَ صَوْتَهٗ قَالَ الْجَامِعُ عَصَمَهُ اللّٰهُ مَعْلُوْمٌ اَنَّ الْحَمَّامَ لَا یَخْلُوْ عَنِ الْقَاذُوْرَاتِ وَمَا شَاکَلَهَا غَالِبًا وَقَدْ کَانَ بَعْضُ النَّاسِ مَکْشُوْفَ الْعَوْرَةِ فَاِذَا کَانَ جَوَازُ التَّسْبِیْحِ وَالتَّهْلِیْلِ فِی الْحَمَّامِ بِصَوْتٍ رَفِیْعٍ فَلِاَنْ یَجُوْزَ فِی الْمَسَاجِدِ وَالْبُیُوْتِ وَالدُّوْرِ وَالْخَلْوَةِ فِیْ مَکَانٍ طَاهِرٍ اَوْلٰی اَیَّدَهٗ مَا ذَکَرَهُ الْفَقِیْهُ الزَّاهِدُ اَبُو اللَّیْثِ فِیْ کِتَابِهِ التَّنْبِیْهِ اَنَّ حُرْمَةَ الْمَسَاجِدِ خَمْسَةَ عَشَرَ وَذَکَرَ مِنْ جُمْلَتِهَا لَا یُرْفَعُ فِیْهِ الصَّوْتُ فِیْ غَیْرِ ذِکْرِ اللّٰهِ تَعَالٰی انتہی و اگر کسی را دلائل جہر بالاستیعاب و بکثرت مطلوب باشد پس رسالۂ مجمع سلوک را بنظر در آرند شعر

أَیُّ بَابٍ تَرَاهُ صَوَابٌ	أَلِلْجَهْرِ بَابٌ وَلِلسِّرِّ بَابٌ

انتہی ما فی السنابل و در کنز العبادات اَنَّ النَّبِیَّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ یَجْهَرُ بِالذِّکْرِ مَعَ الصَّحَابَةِ بَعْدَ کُلِّ صَلٰوةٍ وَالتَّسْبِیْحِ وَالتَّهْلِیْلِ انتہی و در برہنہ در باب اذکار آوردہ و بیشتر در وقت اسحار گویند یعنی این کلمات را یَا حَیُّ یَا قَیُّوْمُ لَیْسَ کَمِثْلِهٖ شَیْءٌ وَهُوَ السَّمِیْعُ الْبَصِیْرُ بآواز بلند چنانکہ اہل و جیران نیز حظی گیرند اگر نمی گویند باری بشنوند انتہی اما کتب التصوف در حدیقۃ الندیہ آوردہ وَذَکَرَ الْوَالِدُ رَحِمَهُ اللّٰهُ تَعَالٰی عَنْ شَرْحِ الْمَشَارِقِ اَنَّهٗ قَالَ الذِّکْرُ بِرَفْعِ الصَّوْتِ جَائِزٌ بَلْ مُسْتَحَبٌّ اِذَا لَمْ یَکُنْ عَنْ رِیَاءٍ اِلٰی اَنْ قَالَ فَمَنْ کَانَتْ نِیَّتُهٗ صَادِقَةً فَرَفْعُ صَوْتِهٖ بِقِرَاءَةِ الْقُرْاٰنِ وَالذِّکْرِ اَوْلٰی لِمَا فِیْهِ مِنْ اِظْهَارِ الدِّیْنِ وَوُصُوْلِ بَرَکَتِهٖ اِلَی السَّامِعِیْنَ فِی الدُّوْرِ وَالْبُیُوْتِ وَالْحَانَاتِ وَمَنْ خَافَ عَلٰی نَفْسِهِ الرِّیَاءَ فَالْاَوْلٰی لَهٗ اِخْفَاءُ الذِّکْرِ لِئَلَّا یَقَعَ فِیْهِ انتہی وَلَا یَنْبَغِیْ لِاَحَدٍ فِیْ هٰذَا الزَّمَانِ الْقَلِیْلِ الْخَیْرِ حِیْنَئِذٍ اِلٰی اٰخِرِهٖ کَمَا مَرَّ و بعد از فاصلہ باز آوردہ وَفِیْ کُتُبِ اَئِمَّتِنَا الْحَنَفِیَّةِ اَنَّ صَرَّحُوْا بِحُرْمَةِ رَفْعِ الصَّوْتِ بِالذِّکْرِ فَاِنَّ مُرَادَهُمْ اِنَّمَا کَانَ عَنْ رِیَاءٍ وَسُمْعَةٍ لَا عَنْ صِدْقٍ وَاِخْلَاصٍ وَاِنَّمَا الْاَعْمَالُ بِالنِّیَّاتِ انتہی و در انیس الواعظین ست کہ ذکر بر دو گونہ ست یکی بلند

ودوم آهسته بعضی علما آهسته را افضل می دانند بر بلند و بعضی بلند را افضل میدانند بر آهسته و بلند و آهسته هر دو
گفتن جائزست چنانچه در تفسیر بستی مذکورست قوله تعالی سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى اَیْ اِرْفَعْ صَوْتَكَ
بِذِكْرِ رَبِّكَ و در شرح الاربع گفته است وَيَجُوزُ اَنْ يَذْكُرَ اللّٰهَ جَهْرًا وَلَا يَمْنَعُهُ اَحَدٌ وَاِنْ مَنَعَهُ
عُذِّرَ انتهی بکلامه فقیر محرر هذا اصلح الله حاله در حق مبالغه انکار مجادل باز مطلق جهر فی الذکر میگوید
که ازین بیان معلوم شد که وی مستحق تعزیرست فافهم و تامل و نیز در انیس ست روایت کند ابن عمر رض از
رسول الله صلعم که گفت که ذکر گفتن آهسته افضل ترست از بلند و بلند گفتن افضل ست کسی را که اقتدا خواهد
و در قبیل ازین گفته که در جامع الفتوی مذکورست که امام ابراهیم بن یوسف رح در روزهای ده ذی الحجه
بغیر حاجت در بازار ها گشتی و تکبیر باواز بلند گفتے انتهی و مثل این ست آنچه در عالمگیری آورده وَكَذَا اِنْ
سَبَّحَ فِي السُّوقِ بِنِيَّةِ اَنَّ النَّاسَ غَافِلُونَ مُشْتَغِلُونَ بِاُمُورِ الدُّنْيَا وَهُوَ مُشْتَغِلٌ
بِالتَّسْبِيحِ وَهُوَ اَفْضَلُ مِنْ تَسْبِيحِهِ وَحْدَهُ فِي غَيْرِ السُّوقِ بلکه در باب قرأت قرآن آورده اِذَا اَرَادَ
اَنْ يَجْهَرَ بِالْقُرْاٰنِ وَيَخَافُ اَنْ يَدْخُلَ عَلَيْهِ الرِّيَاءُ لَا يَتْرُكُ الْقِرَاءَةَ لِاَجْلِ ذٰلِكَ - محیط
و اگر انکاروی از جهر ذکر با جماعت باشد پس جوازش نیز باحادیث صحیحه و کتب فقه ست اما الاحادیث
اما اولا پس در احیای علوم باب مجلس حلق الذکر را مطالعه باید و اما ثانیا نشان چند احادیث صحیحه را می دهیم و از
جهت طوالت بمطالعه کتب حدیث حواله می کنم عَنْ اَبِیْ سَعِیْدٍ قَالَ خَرَجَ مُعٰوِيَةُ عَلٰى حَلْقَةٍ فِي الْمَسْجِدِ
فَقَالَ مَا اَجْلَسَكُمْ قَالُوا نَذْكُرُ اللّٰهَ اِلٰى اَنْ قَالَ وَلٰكِنَّهُ اَتَانِيْ جِبْرِيْلُ فَاَخْبَرَنِيْ اَنَّ اللّٰهَ عَزَّ
وَجَلَّ يُبَاهِيْ بِكُمُ الْمَلٰٓئِكَةَ رَوَاهُ مُسْلِمٌ وَعَنْ اَبِيْ هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم اِنَّ
لِلّٰهِ مَلٰٓئِكَةً يَطُوْفُوْنَ فِي الطُّرُقِ يَلْتَمِسُوْنَ اَهْلَ الذِّكْرِ فَاِذَا وَجَدُوْا قَوْمًا يَذْكُرُوْنَ اللّٰهَ
اِلٰى قَوْلِهٖ قَالَ تَعَالٰى هُمُ الْجُلَسَاءُ لَا يَشْقٰى جَلِيْسُهُمْ متفق علیه و علامه جلال الدین سیوطی
در رساله نتیجة الفکر فی الجهر بالذکر احادیث کثیره را در باب جهر بالذکر وارد کرده منجمله آنها یکی این ست
عَنْ اَبِيْ هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُوْلُ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ اَنَا عِنْدَ ظَنِّ
عَبْدِيْ بِيْ وَاَنَا مَعَهٗ اِذَا ذَكَرَنِيْ فَاِنْ ذَكَرَنِيْ فِيْ نَفْسِهٖ ذَكَرْتُهٗ فِيْ نَفْسِيْ وَاِنْ ذَكَرَنِيْ فِيْ مَلَاٍ
ذَكَرْتُهٗ فِيْ مَلَاٍ خَيْرٍ مِنْهُمْ وَالذِّكْرُ فِي الْمَلَاِ يَكُوْنُ مِنْ جَهْرٍ انتهی ازین حدیث کمال فضیلت
جهر بالذکر در ملا و مجمع دریافت گردید که حق تعالی در عوض آن ذاکرین بالجهر را از روی تفاخر در چنین مجالس

ذکر می فرماید که از ملأ ایشان بهتر باشند که آن ملأ ارواح طیبات انبیا علیهم السلام وملائک مقرب اند چنانچه ملاعلی قاری وغیره بران تصریح کرده و بر ظاهر ست که ذکر جهر کسی برای افتخار ومدح وی در مجمع افضل ترست از ذکر وی در تنهائی و بعد از ذکر احادیث کثیره برای اثبات ذکر بالجهر هم دران رساله میفرماید اِذَا تَأَمَّلْتَ فِیْ مَا اَوْرَدْنَاهُ مِنَ الْاَحَادِیْثِ عَرَفْتَ مِنْ مَجْمُوْعِهَا اَنَّهٗ لَا کَرَاهَةَ الْبَتَّةَ فِی الْجَهْرِ بِالذِّکْرِ بَلْ فِیْهِ مَا یَدُلُّ عَلٰی اسْتِحْبَابِهٖ اِمَّا صَرِیْحًا اَوِ الْتِزَامًا انتهی و در نزهة المجالس در باب مناقب امیر المؤمنین حضرت عمرؓ وجه اسلام وی در حدیث طویل آورده فَخَرَجَ النَّبِیُّ صلعم وَقَالَ اَللّٰهُمَّ اهْدِ عُمَرَ اَللّٰهُمَّ اَعِزَّ الْاِسْلَامَ بِعُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ فَقَالَ اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاَنَّكَ رَسُوْلُ اللّٰهِ فَكَبَّرَ الْمُسْلِمُوْنَ تَكْبِیْرَةً سَمِعَهَا اَهْلُ مَكَّةَ الْحَدِیْث و در انیس الواعظین بحواله بستان النوری آورده اِنَّ النَّبِیَّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ کَانَ یَجْهَرُ مَعَ الصَّحَابَةِ بِالْاَذْکَارِ وَالتَّهْلِیْلِ وَالتَّسْبِیْحِ وَالصَّلٰوةِ انتهی **اما کتب الفقه** پس در شامی آورده اَجْمَعَ الْعُلَمَاءُ سَلَفًا وَخَلَفًا عَلَی اسْتِحْبَابِ ذِکْرِ الْجَمَاعَةِ فِی الْمَسَاجِدِ وَغَیْرِهَا اِلَّا اَنْ یُّشَوِّشَ جَهْرُهُمْ عَلٰی نَائِمٍ اَوْ مُصَلٍّ اَوْ قَارِئٍ انتهی و در اشباه آورده فَاِنْ قُلْتَ هَلْ یُشْرَعُ الْاِجْتِمَاعُ لِلدُّعَاءِ بِرَفْعِهٖ کَمَا یَفْعَلُهُ النَّاسُ بِالْقَاهِرَةِ بِالْجَبَلِ (اِلٰی اَنْ قَالَ) وَبِهٖ عُلِمَ جَوَازُ الْاِجْتِمَاعِ لِلدُّعَاءِ بِرَفْعِهٖ انتهی **واما** جَوَابُ مَا قَالَ ابْنُ حَجَرٍ فَهُوَ شَغْعَوِیٌّ لَا یَتِمُّ اِسْتِدْلَالُهٗ عَلَیْنَا و چونکه نزدیک فقها در جواز جهر با جماعت شکی نیست اما در فضلیت اختلاف ست بعضی جهر را ترجیح داده بسبب تاثیر آن در غیر وخاصةً درین زمانه و بعضے اخفا را بسبب بعد آن از ریا لهذا در فتاوای عالمگیرے آورده قَاضٍ عِنْدَهٗ جَمْعٌ عَظِیْمٌ یَرْفَعُوْنَ اَصْوَاتَهُمْ بِالتَّسْبِیْحِ وَالتَّهْلِیْلِ جُمْلَةً لَا بَأْسَ بِهٖ وَالْاِخْفَاءُ اَفْضَلُ و نیز هم درین ست قَوْمٌ یَجْتَمِعُوْنَ وَیَقْرَءُوْنَ الْفَاتِحَةَ جَهْرًا دُعَاءً لَا یُمْنَعُوْنَ عَادَةً و نیز هم درین ست وَلَا بَأْسَ بِاجْتِمَاعِهِمْ عَلٰی قِرَاءَةِ الْاِخْلَاصِ جَهْرًا عِنْدَ خَتْمِ الْقُرْاٰنِ وَلَوْ قَرَأَ وَاحِدٌ وَاسْتَمَعَ الْبَاقُوْنَ فَهُوَ اَوْلٰی و نیز هم درین ست اِتِّخَاذُ الدُّعَاءِ بِالدُّعَاءِ الْمَاثُوْرِ جَهْرًا وَمَعَهُ الْقَوْمُ اَیْضًا لِیَتَعَلَّمُوا الدُّعَاءَ لَا بَأْسَ بِهٖ و نیز هم درین ست بِخِلَافِ الْعَالِمِ اِذَا قَالَ فِی الْمَجْلِسِ صَلُّوْا عَلَی النَّبِیِّ صلعم اَوِ الْغَازِیْ یَقُوْلُ کَبِّرُوْا (ای یجهرون) حَیْثُ یُثَابُ انتهی هٰذَا الْکُلُّ مُوَافِقٌ لِمَا اِمْنَا و اگر انکار وی در تعیین وقت و تعداد اوراد و اذکار باشد پس جوازش در کتب احادیث

وفقہ ست ونیز توارث وترویج مسلمین برین ست از ابتدای اسلام تا این زمان چنانچہ اوراد و وظائف اسبوعیہ مثل حصن حصین وغیرہ اما کتب الاحادیث عن ابی ھریرۃ جاءت فاطمۃ الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم تسألہ خادما فقال الا ادلک علی ما ھو خیر من خادم تسبحین اللہ ثلثا وثلثین وتحمدین اللہ ثلثا وثلثین وتکبرین اللہ اربعا وثلثین عند کل صلوۃ وعند منامک رواہ مسلم ومنہا عن الحارث بن مسلم التمیمی عن ابیہ عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انہ اسر الیہ فقال اذا انصرفت من صلوۃ المغرب فقل قبل ان تکلم احدا اللھم اجرنی من النار سبع مرات فانک اذا قلت ذلک ثم مت فی لیلتک کتب لک جواز منہا واذا صلیت الصبح فقل کذلک فانک اذا مت فی یومک کتب لک جواز منہا رواہ ابوداود ومثل الحدیثین احادیث کثیرۃ واما الفقہ قال فی الشامی فی حق الصلوۃ علی النبی صلعم وھو المقصود نص العلماء علی استحبابہا فی مواضع یوم الجمعۃ ولیلتہا وعند الصباح والمساء الخ ودر برہنہ آوردہ کہ باید کہ ذاکر رعایت عدد اذکار کند بروفق آثار ومستحب ست عدد اذکار با تامل انتہی ودر عالمگیری آوردہ فی الجندی امام یعتاد کل غداۃ مع جماعتہ قراءۃ آیۃ الکرسی وآخر البقرۃ وشھد اللہ ونحوھا جہرا لا باس بہ انتہی واگر انکار وی در تقدیم وتاخیر ذکر میباشد یعنی کہ پیشتر یکی درود برای افادہ تعلیم وشرکت مستمعین دران ونیز برای عادت وہانیدن ایشان را بگوید پس تر ہمان مستمعین بالاتفاق ہمان کلمہ مسطور را بغیر از اختلاط منہیات شرعیہ از صرایخ درذکر وایذا بغیر وحن ولہجہ جاہلانہ اعادہ نمایند پس جواز این چنین تقدیم وتاخیر از فعل آنحضرت علیہ السلام با صحابہ کرام ونیز از آثار ظاہر وہویدا ست چنانچہ در تفسیر عزیزی تحت آیت وربک فکبر آوردہ کہ آنحضرت علیہ السلام بعد از شنیدن این آیت از زبان جبرئیل با واز بلند فرمودند اللہ اکبر وبشنیدن این تکبیر حضرت خدیجہ خاتون رضی اللہ عنہا نیز تکبیر گفتند واہل خانہ نیز بمتابعت ایشان تکبیر گفتند انتہی بقدر الحاجہ ونیز چنانچہ در حدیث متفق علیہ واردست عن انس قال جعل المھاجرون والانصار یحفرون الخندق وینقلون التراب وھم یقولون شعر

نحن الذین بایعوا محمدا	علی الجھاد ما بقینا ابدا

یقول النبی صلی اللہ علیہ وسلم وھو یجیبھم شعر

اللھم لا عیش الا عیش الآخرۃ	فاغفر الانصار والمھاجرۃ

ونیز در صحیح بخاری در باب تکبیر ایام منی آوردہ وکذا حدثنا الی عمر وکان ابن عمر یکبر فی قبتہ بمنی فیسمعہ اھل المسجد فیکبرون ویکبر اھل الاسواق

فائدہ ذکر بعد ہر کہ فایدہ [illegible]

فائدہ استدلال با حادیث

حتی ترتج منی تکبیرًا و حافظ ابن حجر در فتح الباری شرح بخاری آورده وصله سعید بن منصور من
روایة عبید بن عمیر قال کان عمر یکبر فی قبته بمنی و یکبر اهل المسجد و یکبر اهل
السوق حتی ترتج منی تکبیرًا و علامه قسطلانی نیز در شرح بخاری آورده و یکبر اهل الاسواق
بتکبیره حتی ترتج منی بتشدید الجیم ای تضطرب و تتحرک مبالغة فی اجتماع رفع الاصوات
و نیز جلال الدین سیوطی رح در توشیح حاشیهٔ بخاری گفته قوله ترتج بتشدید الجیم تضطرب و تتحرک و هی
مبالغة فی اجتماع رفع الاصوات و در منتهی الارب فی لغات العرب آورده ارتجاج لرزیدن
و موج زدن دریا پس معنی حدیث این چنین باشد که ابن عمر رض در منی در خیمهٔ خود تکبیر گفتی پس می شنیدی آن
تکبیر را اهل مسجد پس تکبیر گفتندی ایشان و بموافقت ایشان تکبیر گفتندی دیگر اهل اسواق تا آنکه منی از تکبیر
گفتن ایشان بر خود می لرزیدی و جنبش خوردی انتهی و نیز در بخاری ست وکان ابن عمر و ابو هریرة رض یخرجان
الی السوق فی الایام العشر یکبران و یکبر الناس بتکبیرهما یعنی حضرت عبد الله بن عمر رض و حضرت
ابو هریره رض هر دو در عشرهٔ اولی ذی الحجه بطرف بازارها بیرون شدندی و با آواز بلند تکبیر گفتندی و مردم بسبب
تکبیر ایشان نیز تکبیر گفتندی و همین ست مدعی (یعنی ترغیب مردم) فافهم و همچنین ست در کتب فقه چنانچه
در برهنه آورده که بعد از توضیح و تنقیح مسئلهٔ اجتهادیهٔ امام اعظم رح در مسجد آدینهٔ کوفه از کمال فرحت و سرور تکبیر گفتندی
حضار مجلس بموافقت وی به یکبارگی نیز تکبیر گفتندی چون آواز تکبیر ایشان باهل کوفه رسیدی ایشان
نیز دریافتندی که جزئیهٔ فقهیه از مسائل شرع بصحت رسید پس بموافقت ایشان مردم بازاری در خود نیز تکبیر
آغاز کردندی چنانچه بالتفصیل در مناقب امام گذشت فلیحفظه پس این امر امام رح و تلامذهٔ ایشان که عظام
بودند و نیز دیگر اتباع کنندگان از مومنان اهل اسواق بعینه موافق بر هم مات حلاوه بر جمع ماذکر اینکه بموجب

هیچکس برهان نجوید بر وجود آفتاب		بر وجود او ظهور او دلیل روشن است

بر جواز این امر و تمنازعه فی نی بلکه بر لزوم آن ترویج و توارث جمیع اهل مدینهٔ طیبه دلیلی مسکت و برهانی مقطع
است چه در ایشان در وقت عصر گرد بگرد روضهٔ مقدسه علی صاحبها افضل الصلوات و اکمل التحیات بر این
قسم درود خواندن بعینه جاری و ساری ست بالخصوص در اشهر حج که در مقابل باب السلام مزدور آنجا با حجاج
برین طریق مذکوره باجماعت و تقدیم و تاخیر مزدور و حجاج درود میخوانند چنانچه بر حجاج پوشیده نیست
و تا حال بر فعل ایشان کسی معترض نشده مگر فرقهٔ نجدیه فاما قول و فعل ایشان قابل قبول نیست و

[illegible]

[illegible]

[illegible]

روضهٔ مطهرهٔ حضرت رسالت پناه را به هٰذَا صَنَمٌ اَکْبَرُ تعبیر میکنند و نیز میگویند عَصَایَ هٰذَا خَیْرٌ مِّنْ جَسَدِ مُحَمَّدٍ صلعم العیاذ بالله وکیف با وجودی که عادات و توارث حرمین شریفین زَادَهُمَا اللهُ شَرَفًا وَّتَکْرِیْمًا - عِنْدَ الْعُلَمَاءِ قَاطِبَةً حجتی ست شرعی و دلیلی ست قوی بالتخصیص در وقتیکه در خلاف آن دلیل دیگر و متمسک ببرهان آخر نمی باشد چنانچه در هدایه در باب تراویح می آرد وَالْمُسْتَحَبُّ فِی الْجُلُوْسِ بَیْنَ التَّرْوِیْحَتَیْنِ مِقْدَارُ التَّرْوِیْحَةِ وَکَذَا بَیْنَ الْخَامِسَةِ وَبَیْنَ الْوِتْرِ لِعَادَةِ اَهْلِ الْحَرَمَیْنِ انتهی و همچنین در هدایه است قَالَ اَبُوْ یُوْسُفَ وَهُوَ قَوْلُ الشَّافِعِیِّ یَجُوْزُ (ای الاذان) لِلْفَجْرِ فِی النِّصْفِ الْاَخِیْرِ مِنَ اللَّیْلِ لِتَوَارُثِ الْحَرَمَیْنِ انتهی پس درین اصرار و انکار مجادل صاحب سلمه الله تعالی بر ساکنان مدینهٔ طیبه و جمیع زائرین روضهٔ مقدسه غبار خاطر عاطر و غبار دل حسد منزل خود را نیز بیرون کرد ؎

تا زمی که از رقیبان دامن کشان گذشتی | گو نشت خاک ما هم بر باد رفته باشد

پس درین باب نسبت بدعت بطرف ایشان نمودن سزاوار آنست که بر چنین شیاطین نژادان لاحول گویم دیگر چه گفته آید و قول وی مرعوام را در بارهٔ منع کردن بزعم اینکه ع همچو من نیست در جهان ثانی

که دلیل جواز این چنین ذکر تا حال مرا معلوم نیست و شک دلم باقی ست اگرچه علمای عکم [illegible] حکم بر جوازش کردند بالتصریح دال ست بر کمال خری و بی بهرگی وی از علوم چراکه عدم وجدانِ وی دلیلی را مقتضی عدم وجدان حکم ست در علم وی و ازین لازم نیست که چیزی که از جهالت وی بر وی مختفی ماند در دین شریعت محمدی آنرا جوازی نباشد ؎

گر نه بیند بروز شپره چشم | چشمهٔ آفتاب را چه گناه

و یا در حق قائلین و مجوزین از ان قدحی لازم آید چنانچه در نور الانوار ست اَلْاِحْتِجَاجُ بِلَا دَلِیْلٍ لِاَجْلِ النَّفْیِ بَاطِلٌ بِاَنْ یَّقُوْلَ هٰذَا الْحُکْمُ غَیْرُ ثَابِتٍ لِاَنَّهٗ لَا دَلِیْلَ عَلَیْهِ فَاِنْ اِدَّعٰی اَنَّهٗ غَیْرُ ثَابِتٍ فِیْ ذِهْنِ الْمُسْتَدِلِّ فَلَا شَکَّ فِیْ جَوَازِهٖ لِاَنَّ عَدَمَ وِجْدَانِهِ الدَّلِیْلَ یَقْتَضِیْ عَدَمَ وِجْدَانِهِ الْحُکْمَ فِیْ عِلْمِهٖ (وازین لازم نیست که در نفس الامر نیز آن حکم را ثبوت نباشد) وَاِنْ اِدَّعٰی اَنَّهٗ غَیْرُ ثَابِتٍ فِیْ نَفْسِ الْاَمْرِ لِعَدَمِ وِجْدَانِهِ الدَّلِیْلَ عَلَیْهِ فَاخْتَلَفُوْا فِیْهِ (الٰی قوله) وَعِنْدَ الْجُمْهُوْرِ لَیْسَ بِحُجَّةٍ اَصْلًا لَا فِی النَّفْیِ وَلَا فِی الْاِثْبَاتِ الخ وقال المحشی ای عِنْدَ اَصْحَابِنَا وَالشَّافِعِیَّةِ لَیْسَ بِحُجَّةٍ اَصْلًا فَاِنَّ عَدَمَ وِجْدَانِ الدَّلِیْلِ لَا یُوْجِبُ اِنْتِفَاءَ الدَّلِیْلِ فِی الْوَاقِعِ وَلَا اِنْتِفَاءَ الْمَدْلُوْلِ فِیْهِ انتهی و آنچه میگوید که فلان شی درین باب صحیح نیست

قول بکیر بعلا بیاییز [illegible]
و توارث حرمین
دلیل شرعی

جواب قول الخصم

[illegible] قول المدعی

چراکه فلان دلیلش صحیح نیست بفرض تسلیم این قول وی نیز موجب جهالت وی ست از کتب اصول چراکه از انتفای دلیل واحد انتفای جمیع دلائل لازم نیست چنانچه در نور الانوار و نیز در دیگر کتب اصول آورده وَمِثْلُهُ التَّعْلِيلُ بِالنَّفْيِ اَىْ مِثْلُ الْاِطِّرَادِ فِىْ عَدَمِ صَلَاحِيَّتِهِ لِلدَّلِيْلِ التَّعْلِيْلُ بِالنَّفْيِ حاصلش اینکه اَلتَّعْلِيْلُ بِالنَّفْيِ لَا يَصْلُحُ لِلدَّلِيْلِ لِاَنَّ اِسْتِقْصَاءَ الْعَدَمِ لَا يَمْنَعُ الْوُجُوْدَ مِنْ وَجْهٍ اٰخَرَ لِاَنَّ الْحُكْمَ قَدْ يَثْبُتُ بِعِلَلٍ شَتّٰى فَلَا يَلْزَمُ مِنْ اِنْتِفَاءِ عِلَّةٍ مَّا اِنْتِفَاءُ جَمِيْعِ الْعِلَلِ مِنَ الدُّنْيَا حَتّٰى يَكُوْنَ نَفْىُ الْعِلَّةِ دَالًّا عَلٰى نَفْىِ الْحُكْمِ انتهى واگر ذات خسیس او از بضاعت علم نفیس خالی و از خباثت مملو و نجاسات مشحون نبودی مستعد خوردن مردار بچهٔ گوسفند در شکم مذبوحه چگونه گشتی با وجودی که او مدعی حنفیت ست

چون سگ درنده گوشت یافت نپرسد
کین شتر صالح ست یا خر دجال

صَدَقَ اللّٰهُ تَعَالٰى حَيْثُ قَالَ اَلْخَبِيْثَاتُ لِلْخَبِيْثِيْنَ وَالْخَبِيْثُوْنَ لِلْخَبِيْثَاتِ

بی بصیرت را نباشد در حق و باطل تمیز
کور ریک اندر عصا سحر و اعجاز کلیم

چونکه خود را علامه در علم فقه میداند لهذا میخواهم که درین مسئله قول فقها تحفه بوی فرستم شاید که بخلعت تسلیم ممتاز نماید

گر قبول افتد زهی عز و شرف
ورنه قول شاعر را چه جواب رباعی

بی فهم اگر چشم بدوزد بکتاب
نتوان دید روی معنی در خواب

غواصی بحر نیست مقدور حباب
کی غور کنند در سخن بیمغزان

خیر ما را ازین چه که گاو رفت و خر آمد باید دانست که در بنایه شرح هدایه للعلامه العینی در کتاب الذبائح آورده که وَالْجَوَابُ عَنْ هٰذَا الْحَدِيْثِ (اَىْ ذَكَاةُ الْجَنِيْنِ ذَكَاةُ الْاُمِّ) اَنَّهُ لَا يَصِحُّ الْاِسْتِدْلَالُ بِهِ فَاِنَّهُ رُوِىَ ذَكَاةُ اُمِّهِ بِالنَّصْبِ وَالرَّفْعِ فَاِنْ كَانَ مَنْصُوْبًا فَلَا اِشْكَالَ فَاِنَّهُ لِلتَّشْبِيْهِ (یعنی ذبح جنین مثل ذبح مادرش ست) وَاِنْ كَانَ مَرْفُوْعًا فَكَذٰلِكَ لِاَنَّهُ اَقْوٰى مِنَ التَّشْبِيْهِ مِنَ الْاَوَّلِ عُرِفَ ذٰلِكَ فِىْ عِلْمِ الْبَيَانِ انتهى وانچه بموجب اَلْغَرِيْقُ يَتَشَبَّثُ بِكُلِّ حَشِيْشٍ از جهت پیروی هوای نفسانی نه برای احقاق حق در آخر که بعد از جست و جوی بسیار بدستش آمد بقول عبد الله بن مسعود رض چنانچه در مجالس الابرار آورده استدلال میگرفت که وَهٰذَا الْمَعْنٰى اَرَادَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ مَسْعُوْدٍ رض لَمَّا اُخْبِرَ بِالْجَمَاعَةِ الَّذِيْنَ كَانُوْا يَجْلِسُوْنَ بَعْدَ الْمَغْرِبِ وَفِيْهِمْ رَجُلٌ يَقُوْلُ كَبِّرُوا اللّٰهَ كَذَا وَكَذَا وَسَبِّحُوا اللّٰهَ كَذَا وَكَذَا وَاحْمَدُوا اللّٰهَ كَذَا وَكَذَا فَيَفْعَلُوْنَ فَحَضَرَهُمْ فَلَمَّا سَمِعَ مَا يَقُوْلُوْنَ قَامَ فَقَالَ اَنَا عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ مَسْعُوْدٍ فَوَاللّٰهِ الَّذِىْ لَا اِلٰهَ غَيْرُهُ لَقَدْ جِئْتُمْ بِبِدْعَةٍ ظَلْمَاءَ الخ

در بیان آنکه استدلال ... بقول ابن مسعود ... بدعت

نیز غیر مستقیم ست زیرا که قول وی رض که هر آینه آورده اید شما بدعت سیاه و سینه را نزدیک خصیم خالی نباشد چرا که مراد از آن یا مطلق ذکر باشد و یا ذکر با جماعت و یا جهر بذکر و یا جلوس در وقت معین یعنی بعد مغرب یا عدد ذکر و یا مجموع من حیث المجموع و ابطال این جمله شقوق در ما قبل گذشت چنانچه دانستی و یا مرادش آن باشد که انکار ابن مسعود رض بران قوم از جهت آن بود که آن مردم امر کننده بود مرقوم خود را بتکبیر و تسبیح و تحمید و خود نمی گفت چنانچه از الفاظ کَبِّرُوا اللّٰهَ وَاُخْتَيۃٖ ظاهر ست که صیغ جمع امر حاضر اند و همچنین از صیغهٔ فَيَفْعَلُوْنَ که در جواب واقع شده و ظاهر ست که از صیغهای امر و نیز از جواب آن اشتراک نفس آمر دران مستفاد نیست و نه الفاظ دیگر چنین موجود اند که اشتراک آمر از آن مستفاد گردد پس مسلم و مستقیم ست چرا که منهی عنه بنصوص قرآنی ست قَالَ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ اَتَاْمُرُوْنَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ اَنْفُسَكُمْ الآية وايضا قَالَ لِمَ تَقُوْلُوْنَ مَا لَا تَفْعَلُوْنَ كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللّٰهِ اَنْ تَقُوْلُوْا مَا لَا تَفْعَلُوْنَ وقال في كبرديه شعر آمُرُكَ الْخَيْرَ لٰكِنْ مَا ائْتَمَرْتَ بِهٖ فَمَا اسْتَقَمْتَ فَمَا قَوْلِيْ لَكَ اسْتَقِمْ فانکار ابن مسعود رض بران قوم لازم بود مگر تقریب حضرت مجادل بدین صورت تام نمی گردد و اندرین صورت که بیان کرده شد در میان قول ابن مسعود رض و جبار و قول فقهای کبار که بالا مذکور شده است چیزی تضاد نیست چرا که محل هر یک جدا است و نیز بتساقط قول ابن مسعود رض اگرچه مذکور بلا سند ست ضرورتی نیست که محمول بمحل خاص ست موافق بنصوص قرآنی و بار روایات بالانسبت منی الفتی ندارد فَلَا يَتِمُّ مِنْ هٰذَا التَّقْرِيْبُ الْمُجَادِلِ بِاَنَّ جَهْرَ الْجَمَاعَةِ بِالصَّلٰوةِ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِدْعَةٌ لِاَنَّ مَا هُوَ مَوْجُوْدٌ فِيْ جَهْرِنَا بِالْجَمَاعَةِ فَلَيْسَ بِمَذْكُوْرٍ فِيْ قَوْلِ ابْنِ مَسْعُوْدٍ رض فَلَا يَكُوْنُ بِدْعَةً وَمَا هُوَ مُسْتَفَادٌ مِنَ الْبِدْعَةِ مِنْ قَوْلِهٖ رض غَيْرُ مَوْجُوْدٍ فِيْ جَهْرِنَا بِالْجَمَاعَةِ جَمْعًا فَقِيَاسُ هٰذَا الْحَاسِدِ الْمَارِدِ فَاسِدٌ رَاْسًا وَلَنِعْمَ مَا قِيْلَ ع لَنْ يُصْلِحَ الْعَطَّارُ مَا اَفْسَدَ الدَّهْرُ **علاوه** اینکه حضرت بقیة المحدثین شیخ محمد صاحب رحمه الله در رسالهٔ خود که در باب ذکر جهری ترقیم نموده در اقوال عبد الله بن مسعود رض تناقض بیان کرده و رجوع وی رض ازان قول ثابت نموده **و در کتب** دیگر بطرز دیگر ازان جوابی داده **و اگر** خدا خواهد در رسالهٔ **صمصام الاسلام** ما آنرا بالتفصیل بیان نمائیم وَمَا حَرَّرْتُ هٰهُنَا فِيْ جَوَابِهٖ فِيْمَا اَظْفَرَنِيَ اللّٰهُ الْعَزِيْزُ الْعَلَّامُ بِهٖ فَاِنْ اَصَبْتُ فَبِهٖ فَمِنَ اللّٰهِ وَاِلَّا فَمِنْ نَفْسِيْ اَللّٰهُمَّ اِنِّيْ اَتُوْبُ

وَإِلَيْكَ أَتُوبُ وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي ۝

	شر بود از حسود و خیر از دوست	∙	فکر هر کس بقدر همت اوست	

مسئلهٔ شانزدهم در تحقیق اسقاط از اموات

چه میفرمایند علمای دین و مفتیان شرع متین درین که در بعضی مقامات بعضی کسان از جانب میت از فوائت مفروضه و واجبه او مثل نماز از فرض و واجب و روزه و زکوة و اضحیه و ایمان و فطره و عشر و نذر بال و دین خراج و غیر ذلک غله و نقد را بطریق فدیه و اسقاط بفقراء و مساکین میدهند و امید قوی بران از حق تعالی میدارند که انشاء الله تعالی بعوض ما فات از میت قبول فرماید و رنه در ماحی السیئات بودن آن کلامی نیست و بعضی دیگر از علمای حنفیه بران اعتراض مینمایند که این بدعت است و از مخترعات جهال و فریب علمای قصه خوانان است آمید از فضلای دیندار و فقهای ذوی الاعتبار اینکه مسئلهٔ مذکوره را از کتب معتبره بحوالهٔ باب و فصل تحریر نمایند که آیا فعل این با صحت است یا محض بدعت بَيِّنُوا اِلله تُوجَرُوا عِنْدَ اللهِ

الجواب

أَقُولُ وَبِحَوْلِ اللهِ أَحُولُ که از جانب میت فدیه دادن بطریق اسقاط لازم و واجب است بشرط وصیت نزد ما و نزد امام شافعی رض مطلقا واجب است وصیت کند یا نکند **صورتش** نزد ما اینکه شخصی مرد و بروی قضای رمضان بود مثلاً قبل از مرگ وصیت باداى آن کرده بود پس بر ولی وی لازم که بعوض هر روزه نیم صاع یعنی نیم پیمانه از گندم و یا آرد آن و یا صاع از جو وغیره بمساکین و فقرا دهد و همچنین است حال زکوة و نماز مفروضه و واجبه مانند صلوة وتر و نماز عیدین بشرط وجوب آن و ایمان وغیرها - مگر در نماز اصح این است که هر نماز مثل یک روزه است بخلاف روایت ضعیف که نمازهای پنجگانه شبانه روز (بلکه نماز وتر نیز) را بالصوم یک روزه قیاس مینمایند چنانکه در **هدایه** در کتاب الصوم می آرد که وَمَنْ مَاتَ وَعَلَيْهِ قَضَاءُ رَمَضَانَ فَأَوْصَى بِهِ - أَطْعَمَ عَنْهُ وَلِيُّهُ لِكُلِّ يَوْمٍ مِسْكِيْنًا نِصْفَ صَاعٍ مِنْ بُرٍّ أَوْ صَاعًا مِنْ تَمْرٍ أَوْ شَعِيْرٍ لِأَنَّهُ عَجَزَ عَنِ الْأَدَاءِ فِي آخِرِ عُمْرِهِ فَصَارَ كَالشَّيْخِ الْفَانِي - ثُمَّ لَا بُدَّ مِنَ الْإِيْصَاءِ عِنْدَنَا خِلَافًا لِلشَّافِعِيِّ وَعَلَى هٰذَا الزَّكوٰةُ وَالصَّلوٰةُ كَالصَّوْمِ بِاسْتِحْسَانِ الْمَشَائِخِ - وَكُلُّ صَلوٰةٍ تُعْتَبَرُ بِصَوْمِ يَوْمٍ هُوَ الصَّحِيْحُ انتهى و همچنین در **جامع الرموز** در کتاب الصوم آورده وَفِدْيَةُ كُلِّ صَلوٰةٍ مَكْتُوْبَةٍ أَوْ وَاجِبَةٍ كَالْوِتْرِ دُوْنَ

فدیه بعد از وصیت ما واجب است

السُّنَّةِ فَإِنَّهَا فِي سِعَةٍ مِنَ التَّرِكَةِ كَصَوْمِ يَوْمٍ أَيْ كَفِدْيَتِهِ (ثُمَّ قَالَ بُعَيْدَ ذٰلِكَ) وَعَلَيْهِ الْفَتْوٰى كَمَا فِي الْكِرْمَانِي - وَالْقِيَاسُ أَنْ لَا يَجُوْزَ الْفِدَاءُ عَنِ الصَّلٰوةِ وَإِلَيْهِ ذَهَبَ الْبَلْخِيُّ كَمَا فِي قَاضِيْخَان - وَالْاِسْتِحْسَانُ أَنْ يَجُوْزَ الْفِدَاءُ عَنْهُمَا - أَمَّا فِي الصَّوْمِ فَلِوُرُوْدِ النَّصِّ - وَأَمَّا فِي الصَّلٰوةِ فَلِعُمُوْمِ الْفَضْلِ وَلِذَا قَالَ مُحَمَّدٌ رح إِنَّهُ يُجْزِئُهُ إِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالٰى اِنْتَهٰى وهچنین ست در **دُرِّ الْمُخْتَار** وَلَوْ مَاتَ وَعَلَيْهِ صَلَوَاتٌ فَائِتَةٌ وَأَوْصٰى بِالْكَفَّارَةِ يُعْطٰى لِكُلِّ صَلٰوةٍ نِصْفُ صَاعٍ مِنْ بُرٍّ كَالْفِطْرَةِ وَكَذَا حُكْمُ الْوِتْرِ وَالصَّوْمِ وَإِنَّمَا يُعْطٰى مِنْ ثُلُثِ مَالِهِ اِنْتَهٰى **و در شامی** اُضْحِیه وَاَیمان را (یعنی حلفهای کاذبه را) نیز ملحق باین نموده **بدانکه** قسم بسه نوعست یکی قسم لغو **دوم** قسم غموس **سوم** یمین منعقد **یمین لغو** آنست که قسم خورد بفعل امر گذشته بظن غالب وحال آنکه وی در نفس الامر درین قسم صادق نباشد پس حکمش اینکه وی درین قسم عند الله ماخوذ نباشد اما یمین غموس آنکه وی حلف نماید بامر فعل گذشته دعمداً دران صادق نباشد بلکه دیده و دانسته دروغ گفته باشد پس درین ما در دنیا هیچ کفاره و بدلهٔ آن بروی نیست مگر در آخرت بعوض آن بعذاب سخت تر گرفتار گردد و اگر در دنیا بصدق توبه نماید امید عفوست اما قسم منعقد آنکه قسم خورد بکردن یا نکردن کاری در مستقبل اگر در زمان آینده ایفای آن نماید فبها ورنه در دنیا فدیه از ان بروی ده مساکین را لازم ست و از کفارهٔ ایمان در مذهب ما همین یمین منعقد مراد میباشد والله اعلم **و فدیه** بعد از وصیت میت بر ولی وی ادای آن تا ثلث مال واجب ست و در زائد از ثلث مال بر ولی ادای آن لازم نیست و اگر بر میت تبرع کند جائز باشد چنانچه در **فتح القدیر** ست لَا يَجِبُ عَلٰى وَارِثِهِ أَنْ يُخْرِجَ عَنْهُ الزَّكٰوةَ وَالْعُشْرَ إِلَّا أَنْ تُوْصِيَ بِذٰلِكَ ثُمَّ إِذَا أَوْصٰى فَإِنَّمَا يَلْزَمُ الْوَارِثَ إِخْرَاجُهُمَا إِذَا كَانَا يُخْرَجَانِ مِنَ الثُّلُثِ فَإِنْ زَادَ دَيْنُهُمَا عَلَى الثُّلُثِ لَا يَجِبُ عَلَى الْوَارِثِ أَيِ الْقَدْرُ الزَّائِدُ فَإِنْ أَخْرَجَ (أَيِ الزَّائِدَ) كَانَ مُتَطَوِّعًا عَنِ الْمَيِّتِ وَيُحْكَمُ بِجَوَازِ إِجْزَائِهِ وَلِذَا قَالَ مُحَمَّدٌ رح فِي تَبَرُّعِ الْوَارِثِ يُجْزِئُهُ إِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالٰى كَمَا إِذَا أَوْصٰى بِالْإِطْعَامِ عَنِ الصَّلٰوةِ اِنْتَهٰى **و شیخ عبد الحق** محدث دهلوی رح در کتاب الصوم در باب القضا در ترجمهٔ مشکوة می آرد کسی که مرد و بروی صوم واجب بود جمهور علما بر ان اند که جائز ست و متعین ست اطعام که آنرا فدیه می گویند و باین قائل شده امام ابو حنیفه و مالک و شافعی رض در اصح قولین نزد اکثر اصحاب وی لیس نزد ما اگر وصیت کند میت پس گرفته میشود از ثلث مال و نزد شافعی رض وصیت کند یا نکند پس گرفته میشود

از کل مال انتهی یعنی نزدیک امام شافعیؒ در حقوق حق تعالی و عباد در باب دَین هیچ فرق نیست بخلاف مذهب ما
ونیز در مظاہر الحق ترجمہ مشکوۃ صفحہ ۸۶ و ۸۷ نیز بتفصیل مذکورست مشککان ہند را باید کہ بران نظر اندازند
و در شامی ست ونیز در فتح القدیر آوردہ کہ فدیہ از روزہ کہ وصیت بدان رفتہ باشد قطعا جائزست
چراکہ منصوص علیہ ست واگر وصیت بفدیۂ آن نرفتہ باشد وولی از طرف خود تبرع کند بر مردہ امام محمدؒ در زیادات
ذکر کردہ کہ آن نیز جائز ست انشاء اللہ تعالی وہمچنین ست حال فدیۂ نماز فائتہ وقتی کہ وصیت بدان
رفتہ باشد کما قال ثُمَّ اعْلَمْ اَنَّهٗ اِذَا اَوْصٰی بِفِدْيَةِ الصَّوْمِ يُحْكَمُ بِالْجَوَازِ قَطْعًا لِاَنَّهٗ مَنْصُوْصٌ
عَلَيْهِ وَاَمَّا اِذَا لَمْ يُوْصِ فَتَطَوَّعَ بِهَا الْوَارِثُ فَقَدْ قَالَ مُحَمَّدٌ فِي الزِّيَادَاتِ اَنَّهٗ يُجْزِيْهِ
اِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالٰی وَكَذَا عَلَّقَهٗ بِالْمَشِيَّةِ فِيْمَا اِذَا اَوْصٰی بِفِدْيَةِ الصَّلٰوةِ لِاَنَّهُمْ اَلْحَقُوْهَا
بِالصَّوْمِ اِحْتِيَاطًا لِاِحْتِمَالِ كَوْنِ النَّصِّ فِيْهِ مَعْلُوْلًا بِالْعَجْزِ فَتَشْمَلُ الْعِلَّةُ الصَّلٰوةَ وَاِنْ لَمْ يَكُنْ
مَعْلُوْلًا تَكُوْنُ الْفِدْيَةُ بِرًّا مُبْتَدَاً يَصْلُحُ مَاحِيًا لِلسَّيِّاٰتِ انتہی و در فتح القدیر درباب
جواز فدیہ از نماز تحت قول صاحب ہدایہ وَالصَّلٰوةُ كَالصَّوْمِ بِاسْتِحْسَانِ الْمَشَايِخِ می آرد وجہش اینکہ
از روی شرع مماثلت درمیان روزہ ودادن طعام بمساکین ثابت ست حال آنکہ درمیان روزہ ونماز نیز مماثلت
ثابت ست وہرگاہ درمیان دو چیز مماثلت میباشد پس اگر یکے را ازین ہر دو مثلی دیگر پیدا شود بالضرور آن چیز
ثالث مماثلِ این چیز دیگر نیز باشد چراکہ مِثْلُ مِثْلِ الشَّيْءِ مِثْلٌ لِذٰلِكَ الشَّيْءِ مشہورست یعنی طعام
ویا قیمت آن دادن مماثل صوم ست وصوم مماثل صلوۃ ست پس اطعام مماثل نماز نیز میشود پس بنابرین تقدیر
واجب ست اطعام وبنابر تقدیر عدم مماثلت (یعنی درمیان روزہ ونماز) واجب نیست پس احتیاط در
واجب دانستن ست چراکہ اگر ثبوت مماثلت واقعی باشد پس مقصود ومطلوب ما (کہ آن ساقط شدن
قضاست از ذمۂ میت) بخوبی حاصل گردد واگر احسان وتصدق باشد (یعنی در صورتی کہ فدیۂ مافات نگردد)
پس مصلح این ست کہ ماحی سیآت ودافع خطیئات گردد وازین باعث امام محمدؒ فرمود جائز گردد انشاء اللہ تعالی
وهذه عبارته ـ وَجْهُهٗ اَنَّ الْمُمَاثَلَةَ قَدْ ثَبَتَتْ شَرْعًا بَيْنَ الصَّوْمِ وَالْاِطْعَامِ وَالْمُمَاثَلَةُ
بَيْنَ الصَّلٰوةِ وَالصَّوْمِ ثَابِتَةٌ وَمِثْلُ مِثْلِ الشَّيْءِ جَازَ اَنْ يَكُوْنَ مِثْلًا لِذٰلِكَ الشَّيْءِ وَعَلٰی تَقْدِيْرِ
ذٰلِكَ يَجِبُ الْاِطْعَامُ وَعَلٰی تَقْدِيْرِ عَدَمِهَا لَا يَجِبُ فَالْاِحْتِيَاطُ فِي الْاِيْجَابِ فَاِنْ كَانَ الْوَاقِعُ
ثُبُوْتَ الْمُمَاثَلَةِ تَحْصُلُ الْمَقْصُوْدُ الَّذِيْ هُوَ السُّقُوْطُ وَاِنْ كَانَ بِرًّا مُبْتَدَاً يَصْلُحُ مَاحِيًا

در فتح و در شامی بتفصیل مذکور ست

بِالنِّیَّاتِ - وَلِذَا قَالَ مُحَمَّدٌ تُجْزِیْهِ اِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالٰی انتهی **مسئله** وصیت شرط است برای لزوم فدیه بر ورثه نزد ما تا آنکه اگر میت وصیت نکرده باشد لازم نیاید بر ورثه چیزی اما اگر تبرع کند وارث بدون وصیت میت جائز گردد انشاء الله تعالی چنانچه در بحر الرائق ست و درصورتی که تبرع کند وارث جائز افتد از فدیهٔ میت و باشد ثواب مر وارث را نیز کذا فی العینی شرح الکنز و شرط در تبرع آنست که باشند ورثه از اهل تبرع (یعنی ورثهٔ صغار دران نباشند) پس جائز شود تبرع ایشان چنانچه در خزانة المفتین ست **واز تحقیق** بالا بخوبی معلوم شد که برای وجوب فدیه بر وارث در مذهب ما دو شرط ست **یکی** مالدار بودن میت **دوم** وصیت کردن میت بران پس درصورت موجود بودن هر دو شروط بر ولی میت واجب ست ادای کفارهٔ وی تا ثلث مال وی و نزد عدم آن لزومش نیست **مسئله** درین جمله صور مراد بولی کسی ست که باشد مر اورا ولایت تصرف در مال میت بعد موت وی وارث باشد یا وصی کذا فی البحر الرائق والنهر الفائق **مسئله** انچه گذشت که چون وصیت کرد لازم آید بر ورثه تنفیذ وصیت او از ثلث مال مرادش آنست که اگر وصیت نمود بقدر زائد از ثلث مال خود بر ورثهٔ وی لازم نیست ادن مقدار زائد از ثلث

چون وصیت کند بفدیهٔ خویش		نیست واجب ز ثلث مالش بیش	

و این وقتی ست که باشد میت را وارثی اما اگر او را وارثی نباشد پس نافذ گردد وصیت او از جمیع مال چنانچه در جامع الرموز ست و مراد از ثلث مال که مذکور شد ثلث جمیع مال ست ولیکن آن نیز وقتی ست که نباشد در ترکه دینی از دیون عباد تا آنکه اگر باشد دینی از آنها در ترکه نافذ گردد وصیت از ثلث باقی مانده نه از ثلث جمیع مال کذا فی البرجندی شرح مختصر الوقایه **مسئله** اگر لازم باشد بر میت زکوة یا عشر یا نذر بمال یا اضحیه فدیه دهد ولی وی بمقدار انچه بروی از وی قدر و قیمت مانده است کذا فی القنادی الحاوی و همین حکم ست اگر مانده باشد بروی دین خراج و جزیه کذا فی فتح القدیر

ضابطهٔ حسنه

هر چیزی که از عبادات بدنیه از میت فوت شده باشد پس فدیه دهد ولی میت از هر واجبی از انها مقدار صدقهٔ فطر را غله باشد یا قیمت یا اطعام و هر آن چیز که از عبادات مالیه باشد چنانکه زکوة و عشر پس اخراج کند ولی میت مقداری را که باقی مانده است بروی و واجب ست ادای آن بر ذمهٔ وی و هر چیزی که مرکب باشد از عبادت بدنیه و مالیه چنانکه حج پس حج کناند ولی میت

از مال وی مر وی را کذا فی البحر **مسئله** جائز ست دفع قیمت در فدیه کذا فی جامع الرموز و همچنین جائز ست دفع قیمت در زکوٰة و کفارات و صدقهٔ فطر و عشر و نذر یعنی در غیر حالت فدیه کذا فی الهدایة فی کتاب الزکوٰة **مسئله** لابدی ست در کفارهٔ ایمان از دهٔ مساکین و جائز نیست دادن مر مسکین واحد را زائد از نصف صاع گندم در یک روز بسبب ورود نص بر عدد مذکور درین کفاره بخلاف فدیهٔ نمازها که جائز ست دران دادن چند فدیه بیک مسکین کذا فی الشامی و در شرح منیة المصلی آورده که جائز ست دفع فدیهٔ صلوات کثیره بسوی فقیر واحد بیک بار بخلاف کفارهٔ یمین و ظهار و افطار یعنی مر هر کفاره را در اینها قبض جداگانه باید و اگرچه کفارهٔ یمین یا ظهار یا افطار را بمسکینے بیک بار دهد از یک کفاره جائز گردد نه از ان جمله و همچنین جائز ست تفریق فدیهٔ یک نماز و یک روزه بر مساکین بخلاف فدیهٔ کفارات که جائز نیست دران نهادادن بمسکینی کمتر از نصف صاع کذا فی الحاوی فی الوصایا **مسئله** جائز ست خاص در فدیهٔ صلوات و صیام تملیک و اباحت هر دو اگر اختیار کند تملیک را پس بدهد بمقابلهٔ هر یک نماز و روزه فقیری را نصف صاع گندم و یا صاع جو وغیره و اگر اختیار کند اباحت را پس بخوراند بمقابلهٔ هر یک نماز و روزه مسکین واحد را در دو وقت برابرست که رسد قیمت آن مر نصف صاع گندم را یا نرسد و تقیید نمودیم بدو وقت خورانیدن زیراکه فرق نیست میان آن که هر دو خورانیدن در وقت بامداد باشد یا هر دو در خفتن یا یکی غدا باشد و دیگری عشا یا یکی غدا و دوم سحور باشد و یا عشا و سحور باشد اما خوردنی یک وقت پس کفایت نمی کند در وی چنانچه کفایت نمی کند در کفارات و نیز تقیید نمودیم بمسکینے پس اگر خورانید بامداد مسکینی را و خفتن مر مسکین دیگر را جائز نباشد مگر آنکه اعاده کند بر یکی ازان هر دو خوردنی دیگر را و لابدی ست از بودن هر دو خوردنی سیر کننده تا آنکه اگر سیر باشد مسکینے قبل از خوردن طعام یا آنکه باشد صبی غیر مراهق جائز نیفتد خورانیدن وی در فدیه و لازم بود بر وی که بخوراند در عوض آن مر مسکین دیگر را و اگر صبی مراهق باشد جائز گردد و ضرور ست در نان جوین از نان خورش تا ممکن گردد ایشان را استیفاے اکل تا حد شبع بخلاف نان گندمی کل ذلك من مناسك الاوسط للفاضل السندی

فائده در بیان مصرف فدیه

مصرف فدیه مصرف صدقهٔ فطر ست پس جائز نباشد دادن فدیه مر اصل خود را و نیز فرع خود را و نه مملوک خود را و نه هاشمی را و نه واحد الزوجین مر دیگری را و همچنین جائز نیست دادن مر غنی را و جائز ست دادن فدیه مر ذمی را

ع در یکبار دادن چند فدیه بفقیر واحد در یمین و ظهار و افطار جائز نیست ۱۲

ع در فدیه صلوٰة را کافی نبود ۱۲

در مصرف فدیه

زیرا که مصرف فدیه و صدقهٔ فطر مصرف زکوة ست مگر ذمی که وی مصرف ست در ماسوای زکوة بخلاف حربی که وی مصرف نیست در جمیع کذا فی السراج الوهاج والبحر الرائق **وچونکه** جواز اسقاط بلکه وجوب آن را کما حقه از کتب معتبره دریافتی پس طریق تفصیل اسقاط کفارات از ذمهٔ اموات را بجان و دل محفوظ دار و ارواح مردگان خود را محظوظ کن که بعوض صرف مال یسیر از بار عقاب کثیر و عذاب نار سعیر و بَرد زمهریر ایشان را رهائی میسر میشود و باعث نجات درکات و موجب نیل درجات جنات ایشان میگردد و چون در دفع اذیات دنیویه از اقارب خود میکوشند پس در رفع تکلیفات اخرویه از ایشان بطریق اولی کوشیدن لازم برای معالجهٔ بیماری دنیوی ایشان از دوا و دعا ترا آرامی نه و برای رهائی ایشان از صدمهای نار دوزخ ترا التفاتی و توجهی نه با آنکه ثمرهٔ این بتو نیز عائد گردد **الحاصل** در عالمگیری برای برائت ذمهٔ میت طریق آسان درباب قضای فوائت بدین تفصیل آورده که اگر کسی بمیرد و بر وی صلوات فائته باشد پس بورثه نشود وصیت کفارهٔ آن کرد برای هر نماز نیم پیمانه گندم داده شود و همچنین برای نماز وتر و هر یک روزه از ثلث مال وی و اگر مال را نگذاشته باشد پس وارثان وی نصف صاع گندم را (و یا یک صاع را از جو وغیره و یا قیمت آن) قرض گرفته مسکینی را دهد پس آن مسکین آن غله را (یا قیمت آنرا) بر یکی از ورثهٔ آن میت تصدق نماید پس آن وارث آنرا در فدیهٔ فوائت مرده باز تصدق بمسکینی نماید و هکذا تا آنکه بر ذمهٔ میت هیچ نمازی باقی نماند (و نه روزه وغیره) و اگر وصیت بدان نکرده باشد مگر کسی از ورثا تبرع بر وی کند جائز ست و مر هر نماز را نیم پیمانه گندم دهد و اگر همه فدیهٔ نمازها را بمسکینی دهد جائز ست بخلاف کفارهٔ یمین و کفارهٔ ظهار و کفارهٔ افطار انتهی (یعنی که در ان بیک بار دادن مسکینی را بجز از فدیهٔ یک روزه جائز نمی گردد پس اگر مسکینی را دادن خواهد نوبت بنوبت دهد و در هر روز از نصف صاع زائد ورا ندهد و در کفارهٔ یمین بمسکین واحد در یک روز زیاده از یک فدیه ندهد و یا درین هر سه کفاره مساکین متفرق را قسمت نماید والله اعلم) و همچنین ست در **درّ المختار** حیث قال وَلَوْ لَمْ يَتْرُكْ مَالًا يَسْتَقْرِضُ وَارِثُهُ نِصْفَ صَاعٍ مَثَلًا وَيَدْفَعُهُ لِفَقِيرٍ ثُمَّ يَدْفَعُهُ الْفَقِيرُ لِلْوَارِثِ ثُمَّ وَثُمَّ حَتَّى يَتِمَّ و در **شامی** زیر قول شارح رحمه الله يَسْتَقْرِضُ وَارِثُهُ الخ گفته که یا قیمت آنرا قرض گیرد و طریق سهل درین باب اینکه فوائت مرده را حساب کند و بقدر آن استقراض کند باین طریق که تمام عمر مرده را محسوب نماید پس دوازده سال از عمر مرد و نه سال از عمر زن کم نماید که اقل مدت بلوغ ذکر و مؤنث این ست | سال آن مرده را حساب بیار

در تفصیل اسقاط کفارات نماز و غیره از ذمهٔ اموات

پیشتر از بلوغ را بدر آر	بزنان نه دوازده با مرد	اعتبار بلوغ باید کرد
قدر مجموع آن که گشت عیان	فدیهٔ مرده را بگیر همان	و نیز در فدیهٔ زن علاوه از ایام

نابالغی ایام حیض نیز سه روز در هر ماه در حق فدیهٔ نماز تا عمر پنجاه و پنج سال خارج کرده شود و بعد ازان ایام ایاس ست که حیض بزنان دران منقطع میشود پس فدیهٔ مرد و زن دران یکسان ست پس در هر سال فدیهٔ سی و شش روز را از فدیهٔ نماز زنان نیز بیرون باید کرد) پستر بحساب شش نماز هر روزه تا یک هفته و یا یک ماه و یا یک سال فدیه را طعام باشد یا قیمت آن قرض گرفته بفقیر دهد پستر از فقیر بطریق هبه باز پس گرفته و قبض بران نموده تا که هبه تمام گردد بعد ازان بآن فقیر یا فقیر دیگر باز آنرا بخشد و همچنان کند تا آنکه ساقط شود بهر بار کفارهٔ سالی (یا ماهی یا هفتهٔ یعنی بقدر مالیت) و اگر مالیت زائد را قرض گرفته باشد اسقاط بقدر آن باشد و بعد از اتمام کفارهٔ نماز باز برای کفارهٔ صیام اعادهٔ دور کند پستر برای اضحیه پستر برای ایمان و اگر بذمهٔ میت زکوة باشد بغیر از وصیت ساقط نگردد پستر بعد از اتمام آن همه تعدی ازان مال بر فقرا تصدق نماید و یا صرف نماید بچیزی که میت بران وصیت کرده باشد یعنی از مسجد و چاه و مانند آن انتهی و باید که هر بار دافع مسکین را گوید که من این قدر مال را برای فدیهٔ این قدر صیام از طرف فلان بن فلان متوفی بتو دادم و آن مسکین گوید قبولش نمودم چنانچه در جامع الرموز ست و جمله عبارتش در کیفیت اسقاط میت از ملک وی اینکه وَكَيْفِيَّتُهُ اَنْ يُسْقِطَ مِنْ عُمُرِهِ اِثْنَتَا عَشْرَةَ سَنَةً وَمِنْ عُمُرِهَا تِسْعَةً (وَكَذَا ثَلَاثَةَ اَيَّامٍ مِنْ كُلِّ شَهْرٍ لِلْحَيْضِ) ثُمَّ يَدْفَعُ لِلْبَاقِي مِنَ الْعُمُرِ اِلَى الْمِسْكِيْنِ مِنْ مِلْكِهِ دَفْعَةً وَاحِدَةً اِنْ كَانَ الثُّلُثُ وَافِيًا بِالْفِدْيَةِ وَاِلَّا فَيَدْفَعُ اِلَيْهِ مَا يَمْلِكُهُ فَيَقْبِضُهُ ثُمَّ يَهِبُهُ مِنَ الدَّافِعِ فَيَقْبِضُهُ ثُمَّ يَدْفَعُهُ اِلَى الْمِسْكِيْنِ ثُمَّ وَثُمَّ اِلَى اَنْ يَنْتَهِيَ عُمُرُهُ وَاِنْ لَمْ يَمْلِكْ شَيْئًا اسْتَقْرَضَ وَارِثُهُ وَيَنْبَغِيْ اَنْ يَقُوْلَ الدَّافِعُ لِلْمِسْكِيْنِ فِيْ كُلِّ مَرَّةٍ اِنِّيْ اَدْفَعُ مَالًا كَذَا لِفِدْيَةِ صَوْمٍ كَذَا لِفُلَانِ بْنِ فُلَانٍ الْمُتَوَفّٰى وَيَقُوْلُ الْمِسْكِيْنُ قَبِلْتُهُ انتهی و بهتر آنست که این فدیه قبل از دفن میت باشد اگرچه بعد از دفن نیز جائز ست

برای فدیهٔ روزه دو از شش نماز است

سه یعنی [illegible] ۱۲ — سه [illegible] فلان ابن فلان [illegible] — سه [illegible] — سه [illegible] — سه یعنی [illegible]

چنانچه در جامع الرموز ست وَلَا خِلَافَ اَنَّهٗ اَمْرٌ مُسْتَحْسَنٌ يَصِلُ ثَوَابُهٗ اِلَيْهِ وَيَنْبَغِي اَنْ يُفْدِيَ قَبْلَ الدَّفْنِ وَاِنْ جَازَ بَعْدَهٗ ونیز معلوم باد که فدیهٔ صوم در حین حیات از شیخ فانی جائز ست چنانکه در آیت ست اما فدیهٔ نماز وغیره از هیچ کسی در حیات جائز نیست وبعد از ممات بالاتفاق جائز ست چنانچه در دُرِّ المختار ست وَلَوْ فَدٰى عَنْ صَلٰوتِهٖ فِيْ مَرَضِهٖ لَا يَصِحُّ بِخِلَافِ الصَّوْمِ ودر عالمگیری آورده سُئِلَ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ عَنِ الْفِدْيَةِ عَنِ الصَّلٰوةِ فِيْ مَرَضِ الْمَوْتِ هَلْ يَجُوْزُ فَقَالَ لَا وَسُئِلَ حُمَيْدُ الْوَبَرِيُّ وَاَبُوْ يُوْسُفَ بْنُ مُحَمَّدٍ رَحِمَهُمَا اللّٰهُ تَعَالٰى عَنِ الشَّيْخِ الْفَانِيْ هَلْ يَجِبُ عَلَيْهِ الْفِدْيَةُ عَنِ الصَّلٰوةِ كَمَا يَجِبُ عَلَيْهِ مِنَ الصَّوْمِ وَهُوَ حَيٌّ فَقَالَ لَا واین عبد الضعیف اَصْلَحَ اللّٰهُ حَالَهٗ میگوید که در باب اسقاط از میت طریق احسن طریق اهل پشاور واهل خراسان ست وآن اینکه طلبا وعلمای مساکین ودیگر فقرای مسلمین مصلین بعد نماز جنازه در جای حلقه زده بحضور متوفی قبل از دفن میت می نشینند ویک نسخهٔ کلام مجید را که وقف شده نباشد (قیمت غالی تا هزار درم مثلا متعین نموده اگر از آنِ ولی میت باشد والا بقیمت موصوف از غیر که واقف میباشد گرفته بالای دیگر مالیت فدیه قیمت باشد یا غله ملفوف نموده می نهند ولی میت امام محله را که مسکین ومعتمد علیه درین باب میباشد متولی ساخته اجناس مذکوره را با قرآن شریف برای اسقاط بوی میدهد پستر امام موصوف هر دو دست را بران اسباب موجوده نهاده میگوید

صلوات زکوة صیام نذر کفارات ودیگر حقوق باری تعالی از فرائض وواجبات که بذمهٔ این میت

حاضر (درین وقت بطرف میت حاضر اشاره میکند) لازم الادا می بودند پس ظاهر از شان مسلمان اینکه آنهمه را ادا ساخته باشد واگر بعضی از وی فوت شده باشد ویا بوَجْهٍ مِنَ الْوُجُوْهِ بدرجهٔ قبولیت نرسیده باشد حالا

وی (باز اشاره بطرف متوفی میکند) از ادای مافات بسبب موت عاجز ست پس این قرآن شریف

که قیمتش هزار درم ست مثلا مع این مال موجوده از ان حقوق فوتیه که فدیه از ان در شرع صحیح میشود برای

فراغت ذمهٔ این حاضر متوفی بطریق فدیه ترا بخشیدم وکسی که در حلقه بیمین امام باشد آنرا می بخشد پس آن مسکین از امام آنرا گرفته میگوید قبولش نمودم پس وی نیز آنرا به مسکین دیگر که بیمین وی باشد می دهد واورا میگوید که بطریق اسقاط ازین متوفی ترا بخشیدم ثُمَّ وَثُمَّ تا آنکه دورهٔ آن باز بآن امام رسد آن امام همین عمل را تا سه بار مکرر بعمل می آرد ودر آخر چون دورهٔ آن بامام رسد امام با حاضرین دعای مغفرت وقبولیت فدیه از میت خواسته ولی میت را طلبیده آن مال وفرقان را باو هبه میکند بعد از آن

طریق اسقاط که در ملک افغانستان مروج است

الفاظ اسقاط بزبان فارسی

آن مال را ولی میت بفقرای موصوفین مقسوم می نماید و قرآن را اگر بقیمت غالی برای حیله از امام محله یا غیر آن گرفته باشد باز با وبقیمت معلومه اقاله می کند واگر از آن خود میباشد تصدقش میکند یا نزد خودش میدارد

بیان الفاظ اسقاط بزبان افغانی که در مضافات پیشاور اکثر مروج ست

ف الفاظ اسقاط بزبان افغانی

هر حق له حقوقو ده باری تعالی نه چه لازم الادا وُ په ذمه دَدِه حاضر متوفی باندِ له صلوات له زکوة له صیام له نذر له کفارات اوله سائر واجبات بعضی به ده ادا کړی وُ نی او بعضی به تر فوت شوی وی حلا دَی له ادا د ما فات نه پسبب د موت سره عاجز دَی اوس په بدل له دغی حقوق فوتیئو کښ لِدِ حاضر متوفی نه چه فدیه تر تشریع کښ صحیح کیکی دا قرآن مجید نچه ده زر روپو مثلا قیمت لری سره لدِ ماله پحیله ده اسقاط سره ما تا ته فدیه کړی دی + تهغه بل بیا واثی چه ما قبول کړی دَی سا او په طریق مذکور سره ما تا ته فدیه کړی دی **باید دانست** که معتبر نزد امام ابو حنیفهؒ در صدقهٔ فطر وغیره صاع عراقی ست و آن از روی تن چهار من ست و هر منی دو رطل پس هر صاع هشت رطل ست و هر نصفِ صاع چهار رطل و هر رطلی بست استار ست پس هر من شرعی چهل استار ست **و اما** استار مقدر ست بدراهم و مثاقیل اما بحساب دراهم پس هر استاری شش نیم درم شرعی ست کما صرح به فی شرح المجمع وغیره **و اما** بحساب مثاقیل پس هر استاری چهار نیم مثقال ست کما فی شرح الوقایه والبحر الرائق مگر علامهٔ چلپی در حاشیهٔ شرح وقایه گفته که این قول بعضی علماست و نزد بعضے دیگر هر استاری چهار نیم مثقال ست و یک قیراط یعنی بستم حصهٔ مثقال و در منح الغفار گفته که انچه در شرح مجمع وغیره گفته که هر استاری شش نیم درم شرعی ست آن نیز افاده میکند زیادتی قیراط را **و این ضعیف** اَصْلَحَ اللّٰهُ تعالیٰ شانَهٗ میگوید که در کتب فقه هر چند که مدار حساب وزن بدراهم و مثاقیل ست فاما چونکه متعارف در بلاد ما توله و ماشه ست نه دراهم و مثاقیل لهذا من انداز صاع عراقی را بتوله و ماشه ظاهر میکنم از پیشتر معلوم گشت که هر رطلی بست استار ست و هر استاری شش نیم درم شرعی ست پس برین حساب در هر رطلی یکصد و سی درم شرعی و در هر منی دو صد و شصت درم شرعی و در نصف صاع پانصد و بست درم شرعی و در یک صاع یک هزار و چهل درم شرعی می گنجد کما صرح به فی الحاوی للزاهدی و در شرح غرر گفته که معتبر در صدقهٔ فطر صاعی ست هم وزنش یک هزار و چهل درم شرعی بوده باشد انتهی چونکه این را دانستی پس بدانکه در ترغیب الصلوة

ف در انداز صاع

ف انداز صاع بتوله و ماشه

در بحث اضحیه آورده که درم شرعی بوزن دهلی سه ماشه و چهار جو و ربع جو است و برین حساب دویست ۲۰۰ درم شرعی پنجاه و چهار ۵۴ توله و پنج ماشه و دو جو میشود و هر توله دوازده ۱۲ ماشه و هر ماشه شانزده ۱۶ جو میشود انتهی پس در نصف صاع عراقی بحساب توله یک صد و چهل و یک ۱۴۱ توله و شش ماشه و دو جو وزنا گنجیده میشود و توضیحش این ست

یک صاع عراقی	توله و چهار جو	از ۲۸۳
یک توله	ماشه	از ۱۲
یک ماشه	سرخ	از ۸
یک سرخ یعنی رتی	دانهٔ جو	از ۲
یک دانهٔ جو	دانهٔ برنج	از ۴

ایضا تفصیل دیگر

نصف صاع عراقی	توله و شش ماشه و دو جو	از ۱۴۱
یک توله	ماشه	از ۱۲
یک ماشه	دانهٔ جو	از ۲۴

اما نصف صاع عراقی بحساب مثاقیل اینکه شیخ عبد الحق محدث دهلوی رح در شرح صراط مستقیم در بحث صدقهٔ فطر آورده که نصف صاع عراقی دو من ست و من چهل استار و استار چهار نیم مثقال پس من صد و هشتاد مثقال بود انتهی پس برین تقدیر نصف صاع عراقی سه صد و شصت ۳۶۰ مثقال بود انتهی توضیح نصف صاع عراقی باز مثاقیل و ارطال اینکه

نصف صاع عراقی	از ۳۶۰	مثاقیل
من	از ۱۸۰	مثاقیل
رطل	از ۹۰	مثاقیل
استار	از ۴½	مثاقیل
نصف صاع عراقی	من	از ۲
یک من	رطل	از ۲
یک رطل	استار	از ۲۰
یک استار	مثقال	از ۴½
یک مثقال	ماشه	از ۴½
یک ماشه	سرخ	از ۸
یک سرخ یعنی رتی	دانهٔ برنج	از ۸
یک دانهٔ برنج	دانهٔ خردل یعنی رائی	از ۴

نقشهٔ هذا الحساب تولها ست بدین تفصیل

من	از ۴۰ سیر	علامتش	لفظا باهندسه
ثار سیر	از ۸۰ توله	ایضا	ثار باهندسه
نصف سیر	از ۴۰ توله	ایضا	۰ ثار
ربع سیر یعنی پاؤ	از ۲۰ توله	ایضا	ـ ثار
نصف پاؤ	از ۱۰ توله	ایضا	ر ثار
ربع پاؤ یعنی چھٹانک	از ۵ توله	ایضا	رر ثار
توله	از ۱۲ ماشه	ایضا	لفظا باهندسه
ماشه	از ۱۶ جو	ایضا	لفظا باهندسه

نیم صاع عراقی از یک سیر و سه ارباع (یعنی پاؤ) و یک توله ۶ ماشه ۲ جو میباشد واگر کفاره غیر از گندم بود باید که دو چند نقشهٔ ذیل دهد

نقشہ کفارہ ہائے نماز و روزہ مرد و زن مردہ از روی حساب یومیہ تا سی روز

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
۱	لہ ثار ۱ تولہ ۶ ماشہ ۲ جو	۱۰ رر ثار ۴ تولہ ۱۲ جو	۱۲ ر ثار ۶ ماشہ ۱۴ جو	۱۰ رر ثار ۴ تولہ ۱۲ جو	+	۱۲ ر ثار ۶ ماشہ ۱۴ جو
۲	۳۰ ثار ۳ تولہ ۴ جو	۲۱ ر رر ثار ۳ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو	۴۲۰ ثار ۱ تولہ ۱ ماشہ ۱۲ جو	۲۱ ر رر ثار ۳ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو	+	۴۲۰ ثار ۱ تولہ ۱ ماشہ ۱۲ جو
۳	۵ ثار ۴ تولہ ۶ ماشہ ۶ جو	۱۳۰ رر ثار ۲ تولہ ۲ ماشہ ۴ جو	۳۷ ر ثار ۱ تولہ ۸ ماشہ ۱۰ جو	۱۳۰ رر ثار ۲ تولہ ۲ ماشہ ۴ جو	+	۳۷ ر ثار ۱ تولہ ۸ ماشہ ۱۰ جو
۴	۷ رر ثار ۱ تولہ ۸ جو	یک من ۲ ر رر ثار ۱ تولہ ۳ ماشہ	یک من ۹ ثار ۲ تولہ ۳ ماشہ ۸ جو	یک من ۲ ر رر ثار ۱ تولہ ۳ ماشہ	+	یک من ۹ ثار ۲ تولہ ۳ ماشہ ۸ جو
۵	۶ رر ثار ۲ تولہ ۶ ماشہ ۱۰ جو	یک من ۱۳ رر ثار ۳ ماشہ ۱۲ جو	یک من ۱۲۰ ثار ۲ تولہ ۱۰ ماشہ ۶ جو	یک من ۱۳ رر ثار ۳ ماشہ ۱۲ جو	+	یک من ۱۲۰ ثار ۲ تولہ ۱۰ ماشہ ۶ جو
۶	۰۴ رر ثار ۴ تولہ ۱۲ جو	یک من ۲۳۰ ثار ۴ تولہ ۴ ماشہ ۸ جو	یک من ۴۳ ثار ۳ تولہ ۵ ماشہ ۴ جو	یک من ۲۳۰ ثار ۴ تولہ ۴ ماشہ ۸ جو	+	یک من ۴۳ ثار ۳ تولہ ۵ ماشہ ۴ جو
۷	۱۲ ثار ۶ ماشہ ۱۴ جو	یک من ۴۳ ثار ۳ تولہ ۵ ماشہ ۴ جو	۲ من ۰۶ ثار ۴ تولہ ۲ جو	یک من ۴۳ ثار ۳ تولہ ۵ ماشہ ۴ جو	+	۲ من ۰۶ ثار ۴ تولہ ۲ جو
۸	۱۴ ثار ۲ تولہ ۱ ماشہ	۲ من ۴۰ ثار ۲ تولہ ۶ ماشہ	۲ من ۱۹ ثار ۴ تولہ ۷ ماشہ	۲ من ۴۰ ثار ۲ تولہ ۶ ماشہ	+	۲ من ۱۹ ثار ۴ تولہ ۷ ماشہ
۹	۵۱ ثار ۳ تولہ ۷ ماشہ ۲ جو	۲ من ۱۵ ثار ۱ تولہ ۶ ماشہ ۱۲ جو	۲ من ۳۱ ثار ۱ ماشہ ۱۴ جو	۲ من ۱۵ ثار ۱ تولہ ۶ ماشہ	+	۲ من ۳۱ ثار ۱ ماشہ ۱۴ جو

خانهٔ شمار ایام تا سی روز	کفارهٔ روزهٔ مرد و زن چرا که حیض مانع فرضیت روزه نیست	کفارهٔ هر شش نمازهای روزانهٔ مرد یعنی پنج نماز مفروضه و یک نماز وتر	میزان جملهٔ کفارهای نماز و صیام مردان	کفارهٔ هر شش نمازهای روزانهٔ زنان با استثنای کفارهٔ سه روز حیض در هر ماه که فی ماه (۱۸) نماز میشود	استثنای ایام حیض یعنی تعداد اخراج کفارهٔ نمازهای سه روز حیض زنان فی ماه	میزان جملهٔ کفارهای صیام و نماز زنان
۱۰	۱۷ ۱/۱۱ مار ۱ ماشه ۴ جو	۲ من ۲۶ ۱/۱۱ مر ۷ ماشه ۸ جو	۳ من ۳۰ ۱/۱۱ مر ۸ ماشه ۱۲ جو	۲ من ۲۶ ۱/۱۱ مر ۷ ماشه ۸ جو	+	۳ من ۳۰ ۱/۱۱ مار ۸ ماشه ۱۲ جو
۱۱	۱۹ ۱/۱۱ مار ۱ توله ۷ ماشه ۶ جو	۲ من ۳۶ ۱/۱۱ مار ۴ توله ۸ ماشه ۴ جو	۳ من ۱۶ ۱/۱۱ مار ۱ توله ۳ ماشه ۱۰ جو	۲ من ۳۶ ۱/۱۱ مار ۴ توله ۸ ماشه ۴ جو	+	۳ من ۱۶ ۱/۱۱ مار ۱ توله ۳ ماشه ۱۰ جو
۱۲	۲۱ ۱/۱۱ مار ۳ توله ۱ ماشه ۸ جو	۳ من ۵ ۱/۱۱ مر ۳ توله ۹ ماشه	۳ من ۲۰ ۱/۱۱ مار ۱ توله ۱۰ ماشه ۸ جو	۳ من ۵ ۱/۱۱ مر ۳ توله ۹ ماشه	+	۳ من ۲۰ ۱/۱۱ مار ۱ توله ۱۰ ماشه ۸ جو
۱۳	۲۲ ۱/۱۱ مار ۴ توله ۷ ماشه ۲ جو	۳ من ۱۵ ۱/۱۱ مار ۲ توله ۹ ماشه ۱۲ جو	۴ من ۰ ۱/۱۱ مار ۲ توله ۵ ماشه ۶ جو	۳ من ۱۵ ۱/۱۱ مار ۲ توله ۹ ماشه ۱۲ جو	+	۴ من ۰ ۱/۱۱ مار ۲ توله ۵ ماشه ۶ جو
۱۴	۲۴ ۱/۱۱ مار ۱ توله ۱ ماشه ۱۲ جو	۳ من ۲۸ ۱/۱۱ مار ۱ توله ۱۰ ماشه ۸ جو	۴ من ۱۳ ۱/۱۱ مار ۳ توله ۴ جو	۳ من ۲۸ ۱/۱۱ مار ۱ توله ۱۰ ماشه ۸ جو	+	۴ من ۱۳ ۱/۱۱ مار ۳ توله ۴ جو
۱۵	۲۶ ۱/۱۱ مار ۲ توله ۷ ماشه ۱۴ جو	۳ من ۳۹ ۱/۱۱ مار ۱۱ ماشه ۴ جو	۴ من ۲۵ ۱/۱۱ مار ۳ توله ۷ ماشه ۲ جو	۳ من ۳۹ ۱/۱۱ مار ۱۱ ماشه ۴ جو	+	۴ من ۲۵ ۱/۱۱ مار ۳ توله ۷ ماشه ۲ جو
۱۶	۲۸ ۱/۱۱ مار ۴ توله ۲ ماشه	۴ من ۱۰ ۱/۱۱ مر	۴ من ۳۸ ۱/۱۱ مار ۴ توله ۲ ماشه	۴ من ۱۰ ۱/۱۱ مر	+	۴ من ۳۸ ۱/۱۱ مار ۴ توله ۲ ماشه
۱۷	۳۰ ۱/۱۱ مار ۸ ماشه ۲ جو	۴ من ۱۳ ۱/۱۱ مار ۴ توله ۱۲ جو	۵ من ۱۱ ۱/۱۱ مار ۴ توله ۸ ماشه ۱۴ جو	۴ من ۱۳ ۱/۱۱ مار ۴ توله ۱۲ جو	+	۵ من ۱۱ ۱/۱۱ مار ۴ توله ۸ ماشه ۱۴ جو
۱۸	۳۲ ۱/۱۱ مار ۲ توله ۲ ماشه ۲ جو	۴ من ۳۱ ۱/۱۱ مر ۴ توله ۸ جو	۵ من ۲۴ ۱/۱۱ مار ۱ توله ۲ ماشه ۱۲ جو	۴ من ۳۱ ۱/۱۱ مر ۴ توله ۸ جو	+	۵ من ۲۴ ۱/۱۱ مار ۱ توله ۲ ماشه ۱۲ جو

خانهٔ شمار ایام تا سی روز	کفارهٔ روزهٔ مرد و زن چرا که حیض مانع فرضیت روزه نیست	کفارهٔ هر شش نمازهای روزانهٔ مرد یعنی پنج نماز مفروضه و یک نماز وتر	میزان جملهٔ کفارهای نماز و صیام مردان	کفارهٔ هر شش نمازهای روزانهٔ زنان باستثنای کفارهٔ سه روز حیض در هر ماه که فی ماه (۱۸) نماز میشود	منهائی ایام حیض یعنی تعداد اخراج کفارهٔ نمازهای سه روز حیض زنان فی ماه	میزان جملهٔ کفارهای صیام و نماز زنان
۱۹	۳۳۰۰۱۱ ار ۳ توله ۸ ماشه ۶ جو	۵ من ۱۰۱ ار ۳ توله ۱ ماشه ۴ جو	۵ من ۳۵ ار ۱ توله ۹ ماشه ۱۰ جو	۵ من ۱۰۱ ار ۳ توله ۱ ماشه ۴ جو	+	۵ من ۳۵ ار ۱ توله ۹ ماشه ۱۰ جو
۲۰	۵۳۵ ار ۲ ماشه ۸ جو	۵ من ۱۲ ار ۲ توله ۲ ماشه	۶ من ۰۷ ار ۲ توله ۴ ماشه ۸ جو	۵ من ۱۲ ار ۲ توله ۴ ماشه	+	۶ من ۰۷ ار ۲ توله ۴ ماشه ۸ جو
۲۱	۳۷ ار ۱ توله ۸ ماشه ۱۰ جو	۵ من ۲۲ ار ۱ توله ۲ ماشه ۱۲ جو	۶ من ۲۰ ار ۲ توله ۱۱ ماشه ۶ جو	۵ من ۲۲ ار ۱ توله ۲ ماشه ۱۲ جو	+	۶ من ۲۰ ار ۲ توله ۱۱ ماشه ۶ جو
۲۲	۴۳ ار ۳ توله ۲ ماشه ۱۲ جو	۵ من ۳۳ ار ۳ ماشه ۸ جو	۶ من ۳۲ ار ۳ توله ۶ ماشه ۴ جو	۵ من ۳۳ ار ۳ ماشه ۸ جو	+	۶ من ۳۲ ار ۳ توله ۶ ماشه ۴ جو
۲۳	یک من ۰ ار ۴ توله ۸ ماشه ۱۴ جو	۶ من ۴۱۱ ار ۴ توله ۴ ماشه ۴ جو	۷ من ۴ ار ۳ توله ۱ ماشه ۲ جو	۶ من ۴۱۱ ار ۴ توله ۴ ماشه ۴ جو	+	۷ من ۴ ار ۴ توله ۱ ماشه ۲ جو
۲۴	یک من ۲۱۱ ار ۱ توله ۳ ماشه	۶ من ۱۴۰۱۱ ار ۳ توله ۵ ماشه	۷ من ۱۷ ار ۴ توله ۸ ماشه	۶ من ۱۴۰۱۱ ار ۳ توله ۵ ماشه	+	۷ من ۱۷ ار ۴ توله ۸ ماشه
۲۵	یک من ۴ ار ۲ توله ۹ ماشه ۲ جو	۶ من ۲۵ ار ۲ توله ۵ ماشه ۱۲ جو	۷ من ۲۹ ار ۲ ماشه ۱۴ جو	۶ من ۲۵ ار ۲ توله ۵ ماشه ۱۲ جو	+	۷ من ۲۹ ار ۲ ماشه ۱۴ جو
۲۶	یک من ۶ ار ۴ توله ۳ ماشه ۴ جو	۶ من ۵۳ ار ۱ توله ۶ ماشه ۸ جو	۸ من ۱ ار ۹ ماشه ۱۲ جو	۶ من ۵۳ ار ۱ توله ۶ ماشه ۸ جو	+	۸ من ۱ ار ۹ ماشه ۱۲ جو
۲۷	یک من ۷ ار ۹ ماشه ۶ جو	۶ من ۰۶ ار ۷ ماشه ۴ جو	۸ من ۱۲ ار ۱ توله ۴ ماشه ۱۰ جو	۷ من ۰۶ ار ۷ ماشه ۴ جو	+	۸ من ۱۲ ار ۱ توله ۴ ماشه ۱۰ جو

شمار ایام ماه	کفارهٔ صوم مرد وزن	کفارهٔ نمازهای مرد	میزان کفارهٔ صوم ونماز مرد	کفارهٔ نماز زنان باستثنای ایام حیض در هر ماه	منهائی ایام حیض یعنی تعداد اخراج کفارهٔ نمازهای سه روز حیض در هر ماه	میزان کفارهٔ نماز وصیام زنان
۲۸	یک من ۹٫۰ ثار ۲ تولہ ۳ ماشہ ۸ جو	۷ من ۱۷ ثار ۴ تولہ ۸ ماشہ	۸ من ۲۶٫۰ ثار ۱ تولہ ۱۱ ماشہ ۸ جو	۱ روز حیض	۱۰٫۰ ثار ۴ تولہ ۱۲ جو	۸ من ۱۶ ثار ۶ تولہ ۱۰ ماشہ ۱۲ جو
۲۹	یک من ۱۱ ثار ۳ تولہ ۹ ماشہ ۱۰ جو	۷ من ۷ ثار ۳ تولہ ۸ ماشہ ۱۲ جو	۸ من ۳۹ ثار ۲ تولہ ۶ ماشہ ۶ جو	۲ ″	۲۱ ثار ۳ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو	۸ من ۷ ثار ۴ تولہ ۴ ماشہ ۱۴ جو
۳۰	یک من ۱۳ ثار ۳ ماشہ ۱۲ جو	۷ من ۸ ثار ۲ تولہ ۹ ماشہ ۸ جو	۹ من ۱۱ ثار ۳ تولہ ۱ ماشہ ۴ جو	۳ ″	۳۱ ثار ۲ تولہ ۲ ماشہ ۴ جو	۸ من ۱۹٫۰ ثار ۱۱ ماشہ

نقشهٔ کفارهٔ نماز وروزهٔ مرد وزن مجرده ازروی حساب یازده ماهها وبعد ازان تا صد سال

شمار ماهها	کفارهٔ صوم مرد وزن	کفارهٔ نمازهای سه مرد	میزان کفارهٔ صوم ونماز مرد	کفارهٔ نماز زنان باستثنای سه روز حیض در هر ماه	منهائی سه تعداد اخراج کفارهٔ نمازهای سه روز حیض در هر ماه	میزان کفارهٔ نماز وصیام زنان
۱	+	۷ من ۳ ثار ۲ تولہ ۹ ماشہ ۸ جو	ایضا	۷ من ۶٫۰ ثار ۷ ماشہ ۴ جو	۳۱ ثار ۲ تولہ ۲ ماشہ ۴ جو	تا یازده ماه میزان همان کفارهٔ نماز است وبس
۲	+	۱۵ من ۶ ثار ۷ ماشہ	ایضا	۱۴ من ۱۳ ثار ۱ تولہ ۲ ماشہ ۸ جو	یک من ۲۳٫۰ ثار ۴ تولہ ۴ ماشہ ۸ جو	+
۳	+	۲۳ من ۱۳۵ ثار ۳ تولہ ۴ ماشہ ۸ جو	ایضا	۲۱ من ۱۹٫۰ ثار ۱ تولہ ۹ ماشہ ۱۲ جو	۲ من ۲۵٫۰ ثار ۱ تولہ ۶ ماشہ ۱۲ جو	+
۴	+	۳۱ من ۳۳٫۰ ثار ۱ تولہ ۲ ماشہ	ایضا	۲۸ من ۲۶ ثار ۲ تولہ ۵ ماشہ	۳ من ۱۷ ثار ۳ تولہ ۹ ماشہ	+

نمبر شمار ماہ ہا	کفارہ روزہ برائے مرد و زنان	کفارہ نماز ہائے مرد	برائے کفارہ روزہ و نماز مرد	کفارہ نماز ہائے زنان با استثنا سہ روز حیض در ہر ماہ	مع کفارہ روزہ ہائے زنان با استثنائے سہ روز حیض در ہر ماہ	برائے کفارہ روزہ و نماز زنان
۵	+	۹۳ من ۲ ۳/۱۰ ار ۳ تولہ ۱۱ ماشہ ۸ جو	ایضا	۳۵ من ۲ ۳/۱۰ ار ۳ تولہ ۴ جو	۴ من ۹ ۱/۱۰ ار ۱۱ ماشہ ۴ جو	+
۶	+	۴۷ من ۳/۱۰ ار ۱ تولہ ۹ ماشہ	ایضا	۴۲ من ۹ ۳/۱۰ ار ۳ تولہ ۲ ماشہ ۸ جو	۵ من ۱ ار ۳ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو	+
۷	+	۵۵ من ۸ ۲/۱۰ ار ۴ تولہ ۶ ماشہ ۸ جو	ایضا	۵۰ من ۵ ۱/۱۰ ار ۴ تولہ ۲ ماشہ ۱۲ جو	۵ من ۳۲ ۱/۱۰ ار ۳ ماشہ ۱۲ جو	+
۸	+	۶۳ من ۷ ۱/۲ ار ۲ تولہ ۴ ماشہ	ایضا	۵۷ من ۱۲۰ ار ۴ تولہ ۱۰ ماشہ	۶ من ۲۴ ۰ ۱/۱۰ ار ۲ تولہ ۶ ماشہ	+
۹	+	۷۱ من ۲۵ ۰ ۱/۱۰ ار ۱ ماشہ ۸ جو	ایضا	۶۴ من ۱۹ ۱/۱۰ ار ۵ ماشہ ۴ جو	۷ من ۱۶ ۰ ار ۴ تولہ ۸ ماشہ ۴ جو	+
۱۰	+	۷۹ من ۲۴ ۰ ار ۲ تولہ ۱۱ ماشہ	ایضا	۷۱ من ۳۵ ۱/۱۰ ار ۱ تولہ ۸ جو	۸ من ۵ ار ۱ تولہ ۱۰ ماشہ ۸ جو	+
۱۱	+	۸۷ من ۳۴ ۰ ار ۸ ماشہ ۸ جو	ایضا	۷۸ من ۳۲ ۱/۲ ار ۱ تولہ ۷ ماشہ ۱۲ جو	۹ من ۱/۱۰ ار ۴ تولہ ۱۲ جو	+
۱۲ ماہ یعنی یک سال ۱	یک من ۱۳ ۱/۱۰ ار ۳ ماشہ ۱۲ جو	۹۵ من ۱۰ ار ۳ تولہ ۶ ماشہ	۹۶ من ۳۳ ۱/۱۰ ار ۳ تولہ ۹ ماشہ ۱۲ جو	۸۵ من ۸ ۱/۲ ار ۲ تولہ ۳ ماشہ	۹ من ۳۲ ار ۱ تولہ ۳ ماشہ	۸۶ من ۱۱ ۱/۱۰ ار ۲ تولہ ۶ ماشہ ۱۲ جو
۲	۲ من ۲۶ ار ۷ ماشہ ۸ جو	۱۹۱ من ۱۰ ار ۲ تولہ	۱۹۳ من ۷ ۱/۱۰ ار ۲ تولہ ۷ ماشہ ۸ جو	۱۷۱ من ۳۷ ۰ ار ۴ تولہ ۶ ماشہ	۱۹ من ۲۴ ار ۲ تولہ ۶ ماشہ	۱۷۴ من ۳ ۱/۲ ار ۲ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو

تا آخر شمار سالہا	شمار معدنہ مدفونان	شمار نازادہای مرد	میزان کفنہای نازادہ مرد	شمار کفنہای نازادگان ہا شتنای معدود بعض درصد برای ماہ	مثنای نازادگان بعض بیست شمار اولاد نازادگان معدود بعض درصد ماہ	میزان کفنہای نازادگان
۳	۳ من ۳۹ سیر ۱۱ ماشہ ۴ جو	۲۸۶ من ۲۲ سیر ۶ ماشہ	۲۹۰ من ۱ سیر ۱ تولہ ۵ ماشہ ۴ جو	۲۵۷ من ۶ سیر ۱ تولہ ۹ ماشہ	۲۹ من ۱۶ سیر ۳ تولہ ۹ ماشہ	۲۶۱ من ۳۵ سیر ۸ ماشہ ۴ جو
۴	۵ من ۱۲ سیر ۱ تولہ ۳ ماشہ	۳۸۲ من ۰۳ سیر ۴ تولہ	۳۸۷ من ۱۵ سیر ۳ ماشہ	۳۴۳ من ۳۵ سیر ۴ تولہ	۳۹ من ۵ سیر	۳۴۹ من ۰۷ سیر ۴ تولہ ۳ ماشہ
۵	۶ من ۲۵ سیر ۱ تولہ ۶ ماشہ ۱۲ جو	۴۷۷ من ۰۲۴ سیر ۲ تولہ ۶ ماشہ	۴۸۴ من ۵ سیر ۴ تولہ ۱۲ جو	۴۲۹ من ۳۴ سیر ۱ تولہ ۳ ماشہ	۴۹ من — سیر ۱ تولہ ۳ ماشہ	۴۳۴ من ۱۹ سیر ۲ تولہ ۹ ماشہ ۱۲ جو
۶	۷ من ۳۸ سیر ۱ تولہ ۱۱ ماشہ ۸ جو	۵۷۳ من ۰۵ سیر ۱ تولہ	۵۸۱ من ۳ سیر ۲ تولہ ۱۰ ماشہ ۸ جو	۵۱۵ من ۳۳ سیر ۳ تولہ ۶ ماشہ	۵۸ من ۳۲ سیر ۲ تولہ ۶ ماشہ	۵۲۳ من ۳۱ سیر ۱ تولہ ۴ ماشہ ۸ جو
۷	۹ من ۱ سیر ۲ تولہ ۲ ماشہ ۴ جو	۶۶۸ من ۲۶ سیر ۴ تولہ ۶ ماشہ	۶۷۷ من ۳۷ سیر ۱ تولہ ۸ ماشہ ۴ جو	۶۰۱ من ۳۰ سیر ۹ ماشہ	۶۸ من ۲۴ سیر ۳ تولہ ۹ ماشہ	۶۱۱ من ۳ سیر ۴ تولہ ۱۱ ماشہ ۴ جو
۸	۱۰ من ۲۴ سیر ۲ تولہ ۲ ماشہ	۷۶۴ من ۷ سیر ۳ تولہ	۷۷۴ من ۳۱ سیر ۶ ماشہ	۶۸۷ من ۳۹ سیر ۳ تولہ	۷۸ من ۱۶ سیر	۶۹۸ من ۱۵ سیر ۳ تولہ ۶ ماشہ
۹	۱۱ من ۳۷ سیر ۲ تولہ ۹ ماشہ ۱۲ جو	۸۵۹ من ۲۸ سیر ۱ تولہ ۶ ماشہ	۸۷۱ من ۲۵ سیر ۴ تولہ ۳ ماشہ ۱۲ جو	۷۷۳ من ۲۸ سیر ۳ ماشہ	۸۸ من ۸ سیر ۱ تولہ ۳ ماشہ	۷۸۵ من ۲۷ سیر ۲ تولہ ۱۲ جو
۱۰	۱۳ من ۱۰ سیر ۳ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو	۹۵۵ من ۹ سیر	۹۶۸ من ۱۹ سیر ۳ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو	۸۵۹ من ۲۷ سیر ۲ تولہ ۶ ماشہ	۹۸ من ۵ سیر ۲ تولہ ۶ ماشہ	۸۷۲ من ۹ سیر ۷ ماشہ ۸ جو
۲۰	۲۶ من ۱۲ سیر ۱ تولہ ۳ ماشہ	۱۹۱۰ من ۱۸ سیر	۱۹۳۶ من ۹ سیر ۱ تولہ ۳ ماشہ	۱۷۱۹ من ۴ سیر	۱۹۶ من ۱ سیر	۱۷۴۵ من ۳۸ سیر ۱ تولہ ۳ ماشہ

تاریخ شمسی از سالہا	کفارہ روزہ و فدیہ روزہ زنان	کفارہ نماز بالغ مرد	بیان کفارہ صلوۃ فدیہ زنان	کفارہ نماز و روزہ مرد بالغ عمر سالہ	مثلاً کسی بالغ عمر کفارہ نماز و روزہ سالہ	بیان کفارہ نماز و روزہ زنان
۳۰	۹۳ من ۱۳۰/۱۱ مار ۴ تولہ ۴ ماشہ ۸ جو	۲۸۶۵ من ۰۲۶/۱۱ مار	۲۹۰۵ من ۰۱۹/۱ مار ۴ تولہ ۴ ماشہ ۸ جو	۲۵۷۹ من ۱۲/۱۱ مار ۲ تولہ ۶ ماشہ	۲۹۴ من ۱۲/۱۱ مار ۲ تولہ ۶ ماشہ	۲۹۱۸ من ۷ ۳۰/۱۱ مار ۱ تولہ ۱۰ ماشہ ۸ جو
۴۰	۵۳ من ۰۲/۱ مار ۲ تولہ ۶ ماشہ	۳۸۲۰ من ۹ ۳۰/۱ مار	۳۸۷۳ من ۹ ۳۲/۱ مار ۲ تولہ ۶ ماشہ	۳۴۳۸ من ۰۲۹/۱ مار	۳۹۲ من ۳۰/۱ مار	۳۴۹۱ من ۶ ۳۰/۱ مار ۲ تولہ ۶ ماشہ
۵۰	۶۶ من ۱۳/۱۱ مار ۷ ماشہ ۸ جو	۴۷۷۶ من ۵/۱۱ مار	۴۸۴۲ من ۱۹/۱ مار ۷ ماشہ ۸ جو	۴۲۹۸ من ۱۷/۱ مار ۲ تولہ ۶ ماشہ	۴۹۰ من ۳۰/۱ مار ۲ تولہ ۶ ماشہ	۴۳۶۴ من ۵ ۳۰/۱۱ مار ۳ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو
۵۵	۷۲ من ۵ ۰۳۸/۱ مار ۲ تولہ ۲ ماشہ ۴ جو	٠	٠	۴۷۲۸ من ۱۳/۱۱ مار ۳ تولہ ۹ ماشہ	۵۳۹ من ۳۲/۱۱ مار ۳ تولہ ۹ ماشہ	۴۸۰۱ من ۱۱/۱ مار ۱۱ ماشہ ۴ جو
۶۰	۷۹ من ۳ ۰۲۳/۱۱ مار ۳ تولہ ۹ ماشہ	۵۷۳۱ من ۱۵/۱ مار	۵۸۱۰ من ۹ ۳۹/۱۱ مار ۳ تولہ ۹ ماشہ	۵۲۰۷ من ۹ ۱/۱۱ مار ۱ تولہ ۳ ماشہ	٠	۵۲۸۶ من ۳ ۳۲/۱۱ مار
۷۰	۹۲ من ۰۳۴/۱ مار ۱ تولہ ۱۰ ماشہ ۸ جو	۶۶۸۶ من ۲۴/۱۱ مار	۶۷۷۹ من ۸ ۱/۱۱ مار ۱ تولہ ۱۰ ماشہ ۸ جو	۶۱۶۴ من ۸ ۳۸ مار ۱ تولہ ۳ ماشہ	٠	۶۲۵۷ من ۵ ۰۳۲/۱ مار ۳ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو
۸۰	۱۰۶ من ۵/۱۱ مار	۷۶۴۱ من ۰۳۳/۱ مار	۷۷۴۷ من ۸ ۳۲/۱۱ مار	۷۱۲۲ من ۲۶/۱۱ مار ۱ تولہ ۳ ماشہ	٠	۷۲۲۸ من ۱ ۳۰/۱ مار ۱ تولہ ۳ ماشہ
۹۰	۱۱۹ من ۵ ۱/۱۱ مار ۳ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو	۸۵۹۷ من ۰۲/۱۱ مار	۸۷۱۶ من ۰۱۸/۱ مار ۳ تولہ ۱ ماشہ ۸ جو	۸۰۸۰ من ۴ ۱/۱ مار ۱ تولہ ۳ ماشہ	٠	۸۱۹۹ من ۳۰/۱۱ مار ۴ تولہ ۴ ماشہ ۸ جو
۱۰۰	۱۳۲ من ۰۲۶/۱ مار ۱ تولہ ۳ ماشہ	۹۵۵۲ من ۱۱/۱ مار	۹۶۸۴ من ۰۳۸/۱ مار ۱ تولہ ۳ ماشہ	۹۰۳۸ من ۰۲/۱۱ مار ۱ تولہ ۳ ماشہ	٠	۹۱۷۰ من ۲۹/۱۱ مار ۲ تولہ ۶ ماشہ

مَا قَوْلُكُمْ رَحِمَكُمُ اللّٰهُ تَعَالٰی اندرین که اکثر مردم وهابیه امور ذیل را با فترای بعضی جهال حنفیه منسوب مینمایند و از سخنان خانه ساز مقلدان امام ابو حنیفه رح می انگارند و میگویند که اگر همین امور واقعی و نفس الامری بودندی از علمای معتبرین و فضلای متبحرین مذاهب دیگر نیز منقول گشتی که ایشان نیز مؤرخین معتمدین بودند و حسب علم خود از احوال سلف صالحین تحریرات نموده اند پس به مخترع جهال حنفیه منحصر نبودندی آول اینکه مشایخ امام اعظم رح که از انان امام همام رح احادیث را سماعت کرده بود بغیر از صحابه سه صد نفر تابعین بودند و جمله مشایخ و اساتذهٔ امام علام رض در علوم متفرقه چهار هزار کس بودند دوم اینکه نزد امام رض بهرهٔ وافی از علم حدیث بود چنانچه چند صندوق پر کرده از کتب حدیث با خود میداشت سوم با وجود وفور علم حدیث وی رض قلت نقل حدیث از امام علام رض بدو جهت بود یکی باشتغال امام رض باهم امور از روایت که آن درایت و تدوین مسائل دین بود دوم بسبب کمال احتیاط و دیانت امام رض در احادیث پس در شروط روایت بغایت صعوبت و تشدد فرموده تا آنکه روایت بالمعنی را نیز معتبر نمیدارد بخلاف جمله محدثین دیگر که ایشان دران توسع نموده پس روایت بالمعنی را نیز جائز داشته اند بشرط حفظ اصل و نیز میگویند که تشدد در شروط حدیث بدین مرتبه که روایت بالمعنی را نیز درست نمیدارد اگر از امام راست گردد پس در حق وی موجب قدح می باشد نه باعث مدح که خلاف محدثین مسلکی را اختیار کرده و حق درین باره اینکه بباعث قلت بضاعت در علم حدیث عدم نقل از وی رض متحقق است ورنه خود چگونه صورت بندد که با وجود وفور علم حدیث روایت از وی رحمه الله کمتر آید۔ بَيِّنُوْا رَحِمَكُمُ اللّٰهُ تُوْجَرُوْا عِنْدَ اللّٰهِ

الجواب رسن حیلهای اهل دغا | جمله بگسست از ره الزام
بعد ازین هر که سر بر آرد باز | چاره اش نیست جز بجز حسام

اَقُوْلُ وَبِاللّٰهِ التَّوْفِيْقُ وَهُوَ خَيْرُ الرَّفِيْقِ که این جمله امور را محققین از اجله شافعیه و حنفیه در کتب و رسائل خود درج ساخته معترضین را از ان اقوال اطلاعی نباشد پس بسبب جهالت هر چه میگویند محض بی جاست و یا بباعث تعصب دیده و دانسته از ان اغماض کرده باشند پس وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهٗ مِنَ اللّٰهِ را مصداق گشته باشند وَاللّٰهُ يَقُوْلُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيْلَ

بشنو سخنی ز عالم روحانی | دیوی و ددی و ملکی و انسانی
ای آنکه خلاصهٔ چار ارکانی | در صورت هر آنچه غالب آمد آنی

فصل هفتم در ذکر مشایخ امام ابوحنیفه رحمه الله

در فتح از خیرات الحسان علامه ابن حجر مکی شافعی رح آورده که حاصلش اینکه و ایشان بسیار اند که این مختصر گنجایش آن نمیدارد و بتحقیق از جمله مشایخ امام ابو حنیفه رض ذکر کرده امام ابو حفص کبیر چهار هزار مشایخ را و بجز از امام ابو حفص کبیر دیگر علماء چنین گفته که از تابعین مشایخ امام ابو حنیفه رض چهار هزار بودند پس غیر تابعی چه قدر باشند و کسانی که از امام ابوحنیفه رح اخذ حدیث و علم فقه کرده استیعاب آنان متعذر ست و ضبط آنها ممکن نیست لهذا بعضے از ائمه گفته که کسی را از ائمه مشهورین اسلام این امر میسر نشده چنانکه امام ابوحنیفه رض را از مشایخ و تلامذه نصیب شده و از جمله علماء و همه مردم هیچ کس آن قدر نفع نیافته چنانکه امام ابوحنیفه رض و شاگردان وی رح بر داشته است از تفسیر احادیث مثبته و مشتبه و مسائل مستنبط انتهی و هم در خیرات الحسان جای دیگر گفته مَرَّ اَنَّهٗ اَخَذَ عَنْ اَرْبَعَةِ الاٰفِ شَیْخٍ مِنْ اَئِمَّةِ التَّابِعِیْنَ وَغَیْرِهِمْ وَمِنْ ثَمَّ ذَکَرَهُ الذَّهَبِیُّ وَغَیْرُهٗ فِیْ طَبَقَاتِ الْحُفَّاظِ مِنَ الْمُحَدِّثِیْنَ اِنْتَهٰی پس ازین عبارت صاف معلوم شد که نزد ذهبی رح و ابن حجر مکی رح امام رض از حفاظ محدثین بود و مشایخ وی رح چهار هزار بودند و ایشان هر دو از اجله شافعیه و از ناقدین مؤرخین اند و در حدائق از شرح صراط مستقیم آورده که امام ابوحنیفه رح ماسوا از جماعت صحابه رض از سه صد نفر تابعین مشایخ خود سماع حدیث کرده و جمله مشایخ امام اعظم رح چهار هزار نفر بودند و جماعتی اساتذهٔ امام را بترتیب حروف تهجی جمع نموده انتهی و مؤید این قول ست آنچه امام شعرانی در جلد اول از میزان خود نوشته که من سه مسندات امام را دیده ام و در آنها هیچ یکے حدیث را چنین نیافتم که در آنها بجز از عدهٔ تابعین عادل و ثقه مثل اسود و علقمه و عطا و عکرمه و مجاهد و مکحول و حسن بصری و مثل ایشان رحمهم الله کسی دیگر نیز روایت کرده باشد پس تمام رُوات حدیث در میان ابوحنیفه رض تا برسول الله صلی الله علیه و سلم عادل و ثقه اند انتهی مختصرا چنانچه با تفصیل در وجه دوم از هفده حدیث در باب پنجم سلسلهٔ دهم بیان نموده ام و در مسانید امام رض جمله مشایخ وی که بقول امام شعرانی جمله تابعین عدول اند قریب سه صد نفر ست چنانچه در وجه ششم از هفده حدیث بیان نموده ام پس قول بسه صد مشایخ بودن امام رض از تابعین قول درست و معتبر ست چیزی مخالف از روایات معتبره نیست و در تذکرة الواعظین از امام شافعی رح در وصف امام اعظم رحمه الله اشعارے چند آورده که شعرے از ان این ست ؎

ثَلٰثَةُ الاٰفٍ وَّاَلْفٌ شُیُوْخُهٗ	وَاَصْحَابُهٗ مِثْلُ النُّجُوْمِ الثَّوَاقِبِ

وانچه در باب پنجم سلسلهٔ دوم از مسند خوارزمی وغیره در باب تعداد مشایخ امام و تنازع حنفیه و شافعیه متجشی در گذشته ملحوظ باید داشت پس ازین جمله نقول ثابت گشت که فحول علما بر چهار هزار مشایخ امام اعظم متفق اند و کسی از ایشان درین باره ترددی و تفکری ننموده نمیدانم که فرقهٔ خبیثهٔ وهابیه را چه قدر عداوت قلبی با سلف صالحین عموماً و ایمهٔ مجتهدین خصوصاً و امام ابو حنیفه امام المسلمین وجه باحتما افتاده که از اوصاف حمیدهٔ ایشان خواه مخواه انکار می آرند و کاری که از ایشان ممکن نباشد بهیچ گونه نمی خواهند که دیگر صلحا نیز بآن موصوف گردند

چون حسینی نیست کو گردد شهید
ورنه بسیارند در عالم یزید

و چار ناچار در نفی آن از ایشان بجان و دل میکوشند و بدین شرک خفی که عبارت از حسد است گرفتار میگردند

آن ابو جهل از محمد ننگ داشت
ننگ نی بل تخم کین در دل بکاشت
بوالحکم نامش بد و بوجهل شد
ای بسا اهل از حسد نااهل شد

فی الجمله بعضی از مشایخ امام که از مشاهیر علماست آنان ست که جلال الدین سیوطی در تبییض الصحیفه ذکر ایشان کرده که امام ابو حنیفه رح روایت کرد از ابراهیم بن محمد بن المنتشر و اسمعیل بن عبد الملک بن ابی الصغیر و جبلة بن سحیم و ابو هند الحارث بن عبد الرحمن الهمدانی و حشن بن عبد الله الحکم بن عتیبه و حماد بن ابی سلیمان و خالد بن علقمه و ربیعه بن ابی عبد الرحمن و زبید الیامی و زیاد بن علاقه و سعید بن مسروق الثوری و سلمه بن کهیل و سماک بن حرب و ابو رویه شداد بن عبد الرحمن القشیری و شیبان بن عبد الرحمن النحوی و طاؤس بن کیسان و طریف بن سفیان السعدی و ابو سفیان طلحه بن نافع و عاصم بن کلیب و عامر الشعبی و عبد الله بن ابی حبیبه و عبد الله بن دینار و عبد الرحمن بن هرمز الاعرج و عبد العزیز بن رفیع و عبد الکریم بن ابی امیة البصری و عبد الملک بن عمیر و عدی بن ثابت الانصاری و عطاء بن ابی رباح و عطاء بن السائب و عطیه بن سعد العوفی و عکرمه مولی ابن عباس و علقمه ابن مرثد علی بن اقمر و علی بن الحسن الزراد و عمرو بن دینار و عون بن عبید الله بن عبد الله بن عتبة ابن مسعود و قابوس بن ابی ظبیان و قاسم بن عبد الرحمن بن عبد الله بن مسعود و قتادة بن دعامة و قیس بن مسلم الجدلی و محارب بن دثار و محمد بن زبیر الحنظلی و محمد بن السائب الکلبی و ابو جعفر محمد بن علی بن ابی طالب و محمد بن قیس الهمدانی و محمد بن مسلم بن شهاب الزهری و محمد بن المنکدر و مخول بن راشد و مسلم البطین و مسلم الملائی و معن بن عبد الرحمن و مقسم و منصور بن المعتمر

وموسی بن عائشه وناصح بن عبدالله المحلی ونافع مولی ابن عمرو وهشام بن عروه وابو غسان الشیم بن حبیب الصرافی ووليد بن ربیع المخزومی ویحیی بن سعید الانصاری وابو محمد یحیی بن عبدالله الکندی ویحیی بن عبدالله الجابر ویزید بن صهیب الفقیر ویزید بن عبدالرحمن الکوفی ویونس بن عبدالله بن ابی الجهیم وابو جناب الکلبی وابو حصین الاسدی وابو زبیر المکی وابو السوادی وابو عون الثقفی الجهنی وابو سعید مولی ابن عباس رض وابو غفور العبدی وغیرهم رضی الله تعالی عنا وعنهم اجمعین انتهی

ودر حدائق در تفصیل بعضی اساتذهٔ امام اعظم رح چنین رقم نموده که بترغیب دهانیدن امام شعبی رض حضرت امام اعظم تجارت خرید وفروخت راگذاشته بتحصیل علوم مشغول گشت تا آنکه در علم کلام مشار الیه زمانه شد پستر امام اعظم رح خیال آن نمود که صحابه وتابعین این علوم را نخوانده بلکه ایشان ازین چنین علوم ممانعت نموده اند وبجز از علم شریعت وفقه در علوم دیگر خوضی ننموده بدین خیال در پی تحصیل حدیث وفقه گشت چنانچه از چهار هزار مشایخ از تابعین وکبار تبع تابعین فقه وحدیث را اخذ نمود که ازان جمله اسمای بعضی اساتذهٔ امام اعظم رح بترتیب حروف تهجی حسب ذیل درج ست

ردیف الالف ابراهیم بن عبدالرحمن سکسکی ابراهیم بن محمد منتشر الاجدع الهمدانی الکوفی ابراهیم بن مسلم العبدی البحری ابراهیم بن مهاجر بن جابر البجلی الکوفی ابراهیم بن یزید الخوزی المکی ابان بن ابی عیاش فیروز البصری ابی عبیده بن معتب الضبی ابی یعفور ابی السوار قال محمد البخاری الصواب ابی المالیه ابی خویط بن طریق ابی ماجد آدم بن علی البکری اسحق بن ثابت بن عبیدة الانصاری اسمعیل بن بهلول بن عمرو الصیرفی المعروف بالمجنون اسمعیل بن عبدالملک اسمعیل بن ابی خالد الاحمصی اسمعیل بن امیه اسمعیل بن عیاش الحمصی اسمعیل بن مسلم المکی ایوب بن عائذ الکوفی ایوب بن تمیمه کیسان السختیانی باب الباء بشر بن قرة الکوفی بشر بن سلمان الکوفی بلال بن مرداس القرائی بیان بن بشر الکوفی باب التاء تمیم بن سلمه کوفی باب الثاء ثابت بن السلم البنانی باب الجیم جابر بن زید الجعفی جامع بن ابی راشد الکوفی جامع بن شداد المحاربی الکوفی جبلة بن سحیم الکوفی جریر بن سعد الکوفی امام جعفر صادق بن محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب رض باب الحاء المهمله حاتم بن وردان البصری حارث بن عبدالرحمن الهمدانی الکوفی حبیب بن ثابت بن قیس حبیب بن ابی عمرة الکوفی حجاج بن ارطاة الکوفی حسن بن حسن

در بیان تحصیل امام اعظم علوم و ذکر بعضی مشایخ وی رض

عدوی بجای السوار ۱۲

بن علی بن ابی طالب حسن بن الحر بن الحکم الکوفی حسن بن سعد الکوفی مولی امام حسن حسن بن عبید اللہ الکوفی
حسن بن عبید الکوفی حصین بن عبد الرحمن الکوفی حکم بن عتیبہ الکوفی حکیم بن جبیر الکوفی حماد بن ابراہیم
حماد بن ابی سلیمان الکوفی حمید بن ابی حمید الطویل البصری حمید بن قیس الاعرج المکی **باب**
الخاء المعجمۃ خالد بن عبد الاعلی خالد بن علقمہ خالد بن سعید الشعبی المدنی خارجۃ بن عبد اللہ الانصاری
خیثم بن عراک بن مالک المدنی خصیب بن عبد الرحمن خلف بن یاسین خوات بن عبد اللہ التیمی
باب الدال المہملۃ داود بن عبد الرحمن المکی **باب الذال المعجمۃ** ذر بن عبد اللہ
المرہبی **باب الراء المہملۃ** ربیعۃ بن ابی عبد الرحمن الرائی **باب الزای المعجمۃ**
زبید بن الحارث الکوفی زیاد بن ابی زیاد المدنی زیاد بن علاقۃ الکوفی زیاد بن کلیب الکوفی زید بن اسلم
العدوی المدنی زید بن ابی اینہ زید بن عبد الحمید بن عبد الرحمن المدنی زید بن علی بن حسین بن
علی بن ابی طالب زید بن الولید **باب السین المہملۃ** سالم بن عجلان الافطس
الدموی سالم بن عبد اللہ بن عمر بن الخطاب سعد بن طارق الکوفی سعید بن مسروق الثوری سعید بن
یسار سعید بن مرزبان مولی حذیفۃ بن الیمان العبسی البقال الکوفی سعید بن ابی سعید بن مرزبان تمار سفیان
بن سعید الثوری سلمۃ بن نبیط الکوفی سلمۃ بن کہیل الکوفی سلیمان بن سلیمان الکوفی سلیم سبیانے
سلیمان بن یسار الہلالی سلیمان بن مہران الاعمش الکوفی سلیمان بن مغیرۃ القیسی سماک بن حرب
الکوفی سہیل بن ابی صالح سیار بن سلامۃ الریاحی **باب الشین المعجمۃ** شداد بن عبد الرحمن
شرحبیل بن مسلم شعبۃ بن دینار الکوفی شیبان بن عبد الملک شیبۃ بن مساور البصری **باب**
الصاد المہملۃ صالح بن حبان القرشی الکوفی صلت بن بہرام **باب الطاء المہملۃ**
طاؤس بن کیسان الیمانی طریف بن شہاب طلحۃ بن نافع طلحۃ بن مصرف الیامی الکوفی **باب**
العین المہملۃ عاصم بن ابی النجود الکوفی عاصم بن کلیب عامر بن السمط الکوفی عاصم بن الاحوص
حکیم عامر بن شراحیل الشعبی عامر بن ابی موسی عبد اللہ بن قیس الاشعری عبد اللہ بن ابی زیاد القطوانی
الکوفی عبد اللہ بن دینار العدوی عبد اللہ بن خیثمۃ عبد اللہ بن موہب القرشی الشامی عبد اللہ بن
ابی حبیبۃ المدنی عبد اللہ بن عمر العمری المدنی عبد اللہ بن میسرۃ الکوفی عبد اللہ بن ابی الجہم العدوی
عبد اللہ بن سعید بن ابی سعید المقبری عبد اللہ بن حمید بن عبید الانصاری الکوفی عبد اللہ بن داود الہمدانی الکوفی

[۱۱۹]عبداللہ بن عثمان بن خیثم [۱۲۰]عبیداللہ بن عمر بن حفص المدنی [۱۲۱]عبدالرحمن بن حزام یعنی عبدالرحمن بن حسان
ابن ثابت بن منذر بن عمرو بن حزام الانصاری [۱۲۲]عبدالرحمن بن ہرمز الاعرج المدنی [۱۲۳]عبدالرحمن بن شرجیل
[۱۲۴]عبدالرحمن بن عمرو الاوزاعی [۱۲۵]عبدالملک بن ایاس الشیبانی الکوفی [۱۲۶]عبدالملک بن عمیر الکوفی [۱۲۷]عبدالملک
بن عمرو بن قیس الانصاری [۱۲۸]عبدالملک بن میسرۃ الہلالی الکوفی [۱۲۹]عبدالکریم بن ابی مَعقِل [۱۳۰]عبدالکریم بن
ابی المخارق [۱۳۱]عبدالاعلی بن عامر التغلبی الکوفی [۱۳۲]عبدالعزیز بن رُفیع المکی نزیل کوفہ [۱۳۳]عبدالعزیز بن ابی رَوّاد
[۱۳۴]عتبہ بن عبداللہ الکوفی [۱۳۵]عثمان بن راشد [۱۳۶]عثمان بن عبداللہ بن موہب التیمی [۱۳۷]عثمان بن عاصم الکوفی [۱۳۸]عدی
بن ثابت الانصاری الکوفی [۱۳۹]عدی بن سعد [۱۴۰]عطاء بن ابی رباح [۱۴۱]عطاء بن یسار الہلالی [۱۴۲]عطاء بن العجلان
البصری [۱۴۳]عطاء بن السائب الکوفی [۱۴۴]عطیۃ العوفی الکوفی [۱۴۵]عطیۃ بن الحارث الکوفی [۱۴۶]عکرمۃ بن عبداللہ مولی
ابن عباس [۱۴۷]علقمۃ بن مرثد الکوفی [۱۴۸]علی بن الاقمر الکوفی [۱۴۹]علی بن الحسن البراد المدنی [۱۵۰]علی بن مذیمہ [۱۵۱]علاء بن زہیر
بن عبداللہ الکوفی [۱۵۲]عمرو بن عبداللہ الہمدانی [۱۵۳]عمرو بن مرۃ بن عبداللہ الکوفی [۱۵۴]عمرو بن شعیب بن عبداللہ
[۱۵۵]عمرو بن ذر الہمدانی الکوفی [۱۵۶]عمار بن عبداللہ بن بشار الجہنی [۱۵۷]عون بن عبداللہ بن عتبۃ الکوفی **باب**
الغین المعجمۃ [۱۵۸]غالب بن الہذیل الکوفی **باب الفاء** [۱۵۹]فراس بن یحیی الہمدانی الکوفی [۱۶۰]فرات
بن ابی عبدالرحمن الکوفی [۱۶۱]فلان بن ابی داود **باب القاف** [۱۶۲]قابوس بن ابی ظبیان الکوفی
[۱۶۳]قتادۃ بن دعامۃ البصری [۱۶۴]قیس بن مسلم الجدلی الکوفی [۱۶۵]قیس بن مسلم المذحجی **باب الکاف**
[۱۶۶]کثیر الرماح الاصم الکوفی [۱۶۷]کدام بن عبدالرحمن السلمی **باب اللام** [۱۶۸]لاحق بن خیزار الیمانی [۱۶۹]لیث بن
ابی سلیم الاموی الکوفی **باب المیم** [۱۷۰]مبارک بن فضالۃ البصری [۱۷۱]مجالد بن ابی سعید بن عمیر الہمدانی
الکوفی [۱۷۲]محارب بن دثار الکوفی [۱۷۳]محمد بن عبدالرحمن بن سعد بن زرارۃ [۱۷۴]محمد بن بشر الکوفی [۱۷۵]محمد بن السائب
الکلبی الکوفی [۱۷۶]محمد بن مسلم بن تدرس المکی [۱۷۷]محمد بن مسلم بن شہاب الزہری [۱۷۸]محمد بن علی بن حسین بن علی بن
ابی طالب [۱۷۹]محمد بن یزید الحنفی الکوفی العطار [۱۸۰]محمد بن عبیداللہ بن سلیمان الکوفی [۱۸۱]محمد بن عمرو بن حسن
ابن علی بن ابی طالب [۱۸۲]محمد بن مالک بن المنتصر الہمدانی [۱۸۳]محمد بن المنکدر [۱۸۴]محمد بن عبداللہ الثقفی [۱۸۵]محمد بن
قیس بن مخرمۃ الہمدانی [۱۸۶]محمد بن زبیر الحنظلی [۱۸۷]محمد بن سوقۃ الکوفی [۱۸۸]مخول بن راشد الکوفی [۱۸۹]مرزوق التیمی
الکوفی [۱۹۰]مزاحم بن نصر بن الحارث الکوفی [۱۹۱]مسعر بن حبیب الجرمی البصری [۱۹۲]مسلم بن سالم الکوفی [۱۹۳]مسلم بن
صبیح الہمدانی الکوفی [۱۹۴]مسلم بن کیسان الضبی الکوفی [۱۹۵]مسلم بن عمران البطین الکوفی [۱۹۶]معاویۃ بن اسحاق

منصور[۲۰۰] بن المعتمر الکوفی منصور[۲۰۱] بن زاذان منذر[۲۰۲] بن عبد اللہ بن المنذر منصور[۲۰۳] بن دینار منہال[۲۰۴] بن الجراح الشامی مکحول[۱۹۹] الشامی مقسم[۱۹۸] مولی ابن عباس ابن طلحہ معن[۱۹۷] بن عبد الرحمن بن عبد اللہ بن مسعود الکوفی
الزہری منہال[۲۰۵] بن عمرو الکوفی منہال[۲۰۶] بن خلیفۃ الکوفی موسٰی[۲۰۷] بن ابی کثیر الانصاری موسٰی[۲۰۸] بن ابی عائشہ
الہمدانی الکوفی موسٰی[۲۰۹] بن مسلم الکوفی موسٰی[۲۱۰] بن طلحۃ بن عبید اللہ التیمی میمون[۲۱۱] الاعور میمون[۲۱۲] بن سیاہ
البصری **باب ۴ النون** نافع[۲۱۳] مولی ابن عمر نافع[۲۱۴] بن درہم العبدی ابی الہیثم الکوفی ناصح[۲۱۵] بن
عبد اللہ ابو عبد اللہ الحائک ناصح[۲۱۶] بن عجلان ناصح[۲۱۷] بن محمد نافذ[۲۱۸] مولی ابن عباس نمیر[۲۱۹] بن حکیم بن
معاویۃ نوبۃ[۲۲۰] بن عبد اللہ **باب ۵ الواو** وائل[۲۲۱] بن داود التیمی الکوفی واصل[۲۲۲] بن حیان الاسدی
الکوفی ولید[۲۲۳] بن سریع الکوفی ولید[۲۲۴] بن عبد اللہ بن جمیع الزہری المکی ولید[۲۲۵] بن سریع مولی عمر
ابن الخطاب **باب ۶ الہاء** ہاشم[۲۲۶] بن ہاشم بن عتبۃ ہیثم[۲۲۷] بن حبیب الصیرفی الکوفی ہیثم[۲۲۸]
الصراف ہیثم[۲۲۹] بن عبد الرحمن بن عبد اللہ بن مسعود ہشام[۲۳۰] بن عروۃ بن الزبیر ہشام[۲۳۱] بن عائذ
ابن نصیر الاسدی الکوفی **باب ۷ الیاء** یزید[۲۳۲] بن حبیب الفقیر الکوفی یزید[۲۳۳] بن ابی یزید الرشک
البصری یزید[۲۳۴] بن عبد الرحمن بن ابی مالک الہمدانی یزید[۲۳۵] بن ابی ربیعۃ یزید[۲۳۶] بن عبید السلمی
یعلی[۲۳۷] بن عطاء الطائفی یونس[۲۳۸] بن محمد بن مسلم البغدادی یونس[۲۳۹] بن زہران یونس[۲۴۰] بن عبید اللہ
ابن ابی فروۃ یحیی[۲۴۱] بن عمرو بن سلمۃ یحیی[۲۴۲] بن سعید بن قیس الانصاری یحیی[۲۴۳] بن عبد اللہ جابر الکوفی
یحیی[۲۴۴] بن عبد الحمید الکوفی یحیی[۲۴۵] بن عامر الکوفی الحمیری یحیی[۲۴۶] بن حبیب بن ثابت الاسدی الکاہلی
الکوفی یحیی[۲۴۷] بن ابی حیۃ یحیی[۲۴۸] بن عبد اللہ بن معاویۃ المعروف بالاجلح ابی حجیۃ چونکہ این اداستی
پستر بدان کہ کسی را کہ از تلامذہ و شاگردان کاملین معتمدین چندان باشند کہ امام اعظم را بودند
(چنانچہ ذکر ایشان در ماقبل گذشت) و از مشایخ و اساتذۂ محدثین تابعین وغیرہ چندانکہ بندی را
از ایشان درینجا درج نمودم پس بفرض تسلیم اگرچہ جملہ مشایخ وی تا بچہار ہزار نرسند تاہم خیال
باید داشت کہ نزد وی از علم حدیث چہ قدر سرمایۂ عظیم باشد پس چہ جای آنکہ بشہادت جم غفیر
از مشاہیر علمای نامدار ماسوا از فضلای حنفیہ کہ ایشان نیز ہمہ عدول و ثقہ اند از شافعیہ وغیرہ بتحقیق
پیوست کہ ہر آیینہ جملہ مشایخ امام اعظمؒ در علوم متفرقہ چہار ہزار نفر بودند پس درین صورت خلشہ
باقی نماند دران کہ شیخ عبد الحق محدث دہلوی در شرح صراط مستقیم نوشتہ و نیز دیگر علما تصریح بدان نمودہ

که علما گفته اند که نزد امام ابو حنیفه رض چند صندوق بودند که دران امام ابو حنیفه رض خاص احادیث مسموعه خود را بند کرده بود چنانکه در حدائق ست و کمی روایت مقتضی آن نیست که نزد وی علم حدیث نبود و اینچنین قول بغیر از متعصب بے دین از کسی دیگر صادر نگردد بلکه همین تعصب ایشان وال ست بر عین کمالات وے رض

وَاِذَا اَتَتْكَ مَذَمَّتِيْ مِنْ نَاقِصٍ		فَهِيَ الشَّهَادَةُ لِيْ بِاَنِّيْ كَامِلٌ

پس آنچه علمای محققین درباب وفور علم حدیث و قلت روایت امام رض وجوه را بیان کرده که یکی بباعث شغل امام در اهم امور بود لهذا از درایت بروایت کمتر پرداخت و دیگر بباعث تشدد در شروط نقل حدیث بسبب کمال احتیاط امام رح دران پس بالتفصیل درباب پنجم سلسلۂ دهم وجه سوم و چهارم از سغده حدیث درگذشت درانجا باید دید بنابران بریک دو نقل از کتب معتبره درینجا اختصار ورزیدیم و آن اینکه علامه ابن حجر مکی شافعی رح در خیرات الحسان آورده وَمَنْ زَعَمَ قِلَّةَ اعْتِنَائِهٖ بِالْحَدِيْثِ فَهُوَ اِمَّا لِتَسَاهُلِهٖ اَهْلَهٗ اَوْ حَسَدِهٖ اِذْ كَيْفَ يَتَاَتّٰى لِمَنْ هُوَ كَذٰلِكَ اسْتِنْبَاطُهٗ مِثْلَ مَا اسْتَنْبَطَهٗ مِنَ الْمَسَائِلِ الَّتِيْ لَا يُحْصٰى كَثْرَتُهٗ مَعَ اَنَّهٗ اَوَّلُ مَنِ اسْتَنْبَطَ مِنَ الْاَدِلَّةِ عَلَى الْوَجْهِ الْمَخْصُوْصِ الْمَعْرُوْفِ فِيْ اَصْحَابِهٖ عَنْهُ وَلِاَجْلِ اشْتِغَالِهٖ بِهٰذَا الْاَهَمِّ لَمْ يَظْهَرْ حَدِيْثُهٗ فِي الْخَارِجِ كَمَا اَنَّ اَبَا بَكْرٍ وَعُمَرَ رض لَمَّا اشْتَغَلَا بِمَصَالِحِ الْمُسْلِمِيْنَ الْعَامَّةِ لَمْ يَظْهَرْ عَنْهُمَا مِنْ رِوَايَةِ الْحَدِيْثِ مِثْلَ مَا ظَهَرَ عَمَّنْ دُوْنَهُمَا حَتّٰى صِغَارِ الصَّحَابَةِ رَضِيَ اللّٰهُ تَعَالٰى عَنْهُمْ- وَكَذٰلِكَ مَالِكٌ وَالشَّافِعِيُّ لَمْ يَظْهَرْ عَنْهُمَا مِثْلُ مَا ظَهَرَ عَمَّنْ تَفَرَّغَ لِلرِّوَايَةِ كَاَبِيْ زُرْعَةَ وَابْنِ مَعِيْنٍ لِاشْتِغَالِهِمَا بِذٰلِكَ الْاِسْتِنْبَاطِ عَلٰى اَنَّ كَثْرَةَ الرِّوَايَةِ بِدُوْنِ الدِّرَايَةِ لَيْسَ فِيْهِ كَثِيْرُ مَدْحٍ بَلْ عَقَدَ لَهُ ابْنُ عَبْدِ الْبَرِّ بَابًا فِيْ ذَمِّهٖ ثُمَّ قَالَ اَلَّذِيْ عَلَيْهِ فُقَهَاءُ جَمَاعَةِ الْمُسْلِمِيْنَ وَعُلَمَاؤُهُمْ ذَمُّ الْاِكْثَارِ مِنَ الْحَدِيْثِ بِدُوْنِ تَفَقُّهٍ وَلَا تَدَبُّرٍ انتهى یعنی هر کس که ظن قلت اعتبار امام ابو حنیفه رض باحادیث می برد پس درین ظن آن شخص مساهله بکار برده و مسامحه کرده باشد باهل حدیث و یا بوجه حسد این قول گفته باشد چراکه کسی را که چند حدیث حاصل باشد ازوی این چنین استنباط مسائل بی شمار را چگونه ممکن و متصور گردد باوجودیکه امام اعظم رح اول ازان کسانی ست که ایشان از ادلۂ شرع بطور خاص که در حنفیه از ابو حنیفه رض مشهور ست استنباط کرده است و از جهت این امر اهم در خارج حدیث

وجوه قلت روایت امام

ازامام ابوحنیفه ظاهر نگشت چنانکه از ابوبکر رض وعمر رض بسبب اشتغال ایشان با هم امور مسلمین نیز ظهور حدیث کمتر گشت نسبت بصحابهٔ ادون ازایشان وهمچنین ست کلام در حق امام مالک رح وامام شافعی رح علاوه آنکه روایت بدون درایت مذموم ست نزد فقهای جماعت مسلمین چنانکه ابن عبدالبر رح گفته انتهی

روایت بی درایت معتبر گر در جهان بودی	نماندی فرق اندر نقل جاهل عقل لقمانی

اما حال درایت وتبحر امام اعظم رح در علم حدیث بدین مرتبه بود که ابن حجر شافعی رح در قلائد نوشته که حافظ احادیث نبویه صلعم یعنی امام اعمش رح باری از امام ابوحنیفه رض چند مسائل پرسید امام اورا از احادیث نبویه صلعم جواب فرمود چون اعمش چنان تبحر امام ابوحنیفه رض در علم حدیث دید گفت ای گروه فقها شما طبیب اید وما محدثین عطار انیم یعنی صرف نام راویان والفاظ احادیث را ما می شناسیم ومعانی آن شما میدانید ودر عقود الجواهر المنیفه این روایت ما بدین تفصیل آورده که علی بن معبد بن شداد از عبیدالله بن عمرو روایت کرده که من در مجلس اعمش امام المحدثین بودم که شخصی درآمد واز وی مسئلهٔ دریافت نمود اعمش از جوابش متحیر ماند وهیچ جوابش نفرمود که درین اثنا امام ابوحنیفه رض درآمد اعمش گفت ای نعمان جواب این مسئله را بگوی پس امام اعظم رح چنانچه میباید ومیشاید جواب آن مسئله گفت امام اعمش رض از ابوحنیفه رض پرسید که از کجا استخراج این جواب نمودهٔ امام رض گفت ازان فلان حدیث که تو آنرا ابن بیان کردهٔ پس اعمش رض گفت که ای گروه فقها شما بیشک اطبا اید وما صرف دوا فروش انتهی اما آنچه میگویند که تغلظ وتشدد امام عالی مقام رح در شروط موجب ذم وی ست رض سراسر غلط ومحض بیجاست ومنشای آن جهالت معترض ست از قواعد اصول حدیث چرا که چون آنحضرت صلعم درباب کذب بر نبی صلی الله علیه وسلم وعید فرموده که مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ ودر حدیث دیگر آمده كَفَى بِالْمَرْءِ كَذِبًا أَنْ يُحَدِّثَ بِكُلِّ مَا سَمِعَ پس جمله محدثین رض درباب روایت از آنحضرت صلعم کمال احتیاط بکار برده بدو وجه یکی بسبب وعید مذکور دوم بباعث آنکه مدار مسائل دین بر اقوال آنحضرت صلعم منوط ومربوط ست پس اگر قول مردود دران دخل یابد تا قیام قیامت وزر وبزهٔ آن بر ناقل باشد بنا بران ایشان همه بکمال سعی وجد وجهد نموده در رفع کذب بر نبی صلعم پس هر یکی ازیشان حسب رای خود در نقل احادیث نبویه صلعم شروط را بیان نموده چنانچه اکثر قواعد اصول حدیث اجتهادیست بغرض مرقومه وآیین امر از اصحاب کتب صحاح سته عموما واز صحیحین شیخین خصوصا

فائده در تبحر امام اعظم در علم حدیث

فائده در جواب اعتراض بر امام اعظم

واز کتب اصول نضا وتصریحا هویداست ولهذا در شروط نقل روایت بعضے از ایشان بسبب احتیاط دران حسب اجتهاد خود تشدد نموده مانند بخاری رح وغیره پس روایتش بموجب قواعد خود نسبت بحفظ احادیث وی ازوی نهایت کمتر بظهور آمده چنانچه تخمینا از سه لاکه احادیث محفوظه از حضرت بخاری رض قریب دوازده هزار احادیث مع التکرار ازوی بظهور آمده وبعضی دیگر بموجب اجتهاد خود دران فراخی ووسعت نموده پس نقل احادیث ازوی بکثرت بظهور آمده وچونکه این امر از هر یک از ایشان اجتهادی ست برای اجتناب از کذب بنبی صلعم پس هیچ کس از ایشان بسبب مخالفت در ان از دیگران عند المحققین ملام ومطعون نیست ورنه طعن مسلم صاحب الصحیح بر امام بخاری در حق شروط ملاحظه باد چونکه این را دانستی پس بدانکه در حدیث ست عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ ابْنِ مَسْعُوْدٍ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صلعم نَضَّرَ اللّٰهُ عَبْدًا سَمِعَ مَقَالَتِیْ فَحَفِظَهَا وَوَعَاهَا وَاَدَّاهَا فَرُبَّ حَامِلِ فِقْهٍ غَیْرُ فَقِیْهٍ وَرُبَّ حَامِلِ فِقْهٍ اِلٰی مَنْ هُوَ اَفْقَهُ مِنْهُ رواه الشافعی والبیهقی ورواه احمد والترمذی وابوداؤد والدارمی عن زید بن ثابت یعنی تر وتازه دارد حق تعالی آن بنده را که شنید حدیث من پس یاد داشت آنرا (چنانکه شنید) ونگاهداشت آنرا (از تغییر وتبدیل) ورسانید آنرا بمسلمانان دیگر زیرا که بسا اوقات راوی حدیث فقیه ومجتهد نمی باشد (پس اصل مطالب ومغز حدیث را نمی فهمد) وبسا اوقات حامل حدیث فقیه می باشد ولیکن بسوی افقه از خود میرساند آنرا انتهی وَعَنِ ابْنِ مَسْعُوْدٍ رض قَالَ سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ یَقُوْلُ نَضَّرَ اللّٰهُ اِمْرَأً سَمِعَ مِنَّا شَیْئًا فَبَلَّغَهٗ کَمَا سَمِعَهٗ فَرُبَّ مُبَلَّغٍ اَوْعٰی لَهٗ مِنْ سَامِعٍ رواه ابن ماجة قوله فرب مبلغ یعنی اکثر اوقات کسی که رسیده شده باشد احفظ ونگهدارنده تر میباشد از شنونده از من انتهی پس بحکم رعایت لفظی این هر دو حدیث روایت بالمعنی افضل وبهتر نباشد چرا که الفاظ فَحَفِظَهَا وَوَعَاهَا وَاَدَّاهَا در حدیث اول وکلمات فَبَلَّغَهٗ کَمَا سَمِعَهٗ در حدیث ثانی از روایت بالمعنی بآواز بلند ابا می نمایند وانکار مے آرند پس حق درین باره بنزد امام اعظم رضی الله تعالی عنه است واین تشدد ازوی بجهت احتیاط وتقوے موجب کمال مدح وی ست نه باعث قدح کما زعموا ٥

سخن چین را توانم چاره کردن ۔۔۔ که تا من خود نگویم او چه چیند
ولی از مفتری نتوان برآمد ۔۔۔ که او از خود سخن می آفریند

باب ہفتم واین باب مشتمل ست بر دو فصل و یک تتمہ و خاتمہ کتاب

فصل اول در اثبات تابعیت امام ابوحنیفہ رض و بعضی فضائل تابعین رض

أَعِدْ ذِكْرَ نُعْمَانٍ لَنَا اِنَّ ذِكْرَهٗ	هُوَ الْمِسْكُ مَا كَرَّرْتَهٗ يَتَضَوَّعُ
کجائی ای قلم از دیدہ مستور	بکن از واقعات دیدہ مسطور
بچشم و سر روان شو چشم بد دور	رقم زن معنی نُوْرٌ عَلٰی نُوْر

قال الله تعالی وَالسَّابِقُوْنَ الْاَوَّلُوْنَ مِنَ الْمُهَاجِرِيْنَ وَالْاَنْصَارِ وَالَّذِيْنَ اتَّبَعُوْهُمْ بِاِحْسَانٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوْا عَنْهُ وَاَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِيْ تَحْتَهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِيْنَ فِيْهَا اَبَدًا ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيْمُ بدانکہ مراد از آیت وَالَّذِيْنَ اتَّبَعُوْهُمْ نزدیک محققین مفسرین تابعین اند و معنی آیت اینکہ کسانی کہ سبقت کنندگان و اولین اند در اسلام از مہاجرین و انصار و کسانی کہ اطاعت ایشان کردند بوجہ احسن و خلوص راضی شدہ است حق تعالی از ایشان و راضی گشتہ اند ایشان از حق تعالی و آمادہ کرد برای ایشان بہشتہائی کہ جاری ست زیر محل آن جویہا در حالی کہ باشند ایشان دران بہشتہا ہمیشہ۔ ہمین مراد یابی نزدیک حق تعالی نہایت عظیم ست وقال عليه السلام لَا تَمَسُّ النَّارُ مُسْلِمًا رَاٰنِيْ اَوْ رَاٰى مَنْ رَاٰنِيْ رواه الترمذی وقال هذا حديث حسن یعنی نرسد آتش دوزخ مسلمانی را کہ مرا دید یا بینندہ مرا دید وعن عبد الله بن عمر رض قال خَطَبَ عُمَرُ بِالْجَابِيَةِ فَقَالَ يَا اَيُّهَا النَّاسُ اِنِّيْ قُمْتُ فِيْكُمْ كَمَا قَامَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيْنَا فَقَالَ اُوْصِيْكُمْ بِاَصْحَابِيْ ثُمَّ الَّذِيْنَ يَلُوْنَهُمْ ثُمَّ الَّذِيْنَ يَلُوْنَهُمْ ثُمَّ يَفْشُو الْكَذِبُ رواه الترمذی وقال هذا حديث حسن صحيح یعنی خطبہ خواند حضرت عمر رض بمقام جابیہ و گفت کہ ای مردم ایستادم من در میان شما چنانچہ ایستاد آنحضرت صلعم در میان ما پس فرمود کہ وصیت و نصیحت میکنم مر شما را در حق اصحاب خود (یعنی کہ ایشان را معزز و مکرم دین خود بہمہ حال بدانید و از عیب جوئی ایشان بپرہیزید

در اثبات تابعیت امام ابوحنیفہ رض

در بعضی مناقب تابعین

حدیث اول در فضل تابعین رض

ایضاً حدیث دوم

لغت: یعنی بازآور — یادکردن نعمان — لالا و مبارکی — پرسش — بیرون — نعمان رض — تابعیت — نگاه دارنده — فراوان لب — بوی خوش — می دهد ۱۲

که ایشان همه از که تا مه عدول و ثقه اند پستر در حق کسانی که متصل اند با صحابه رض پستر در حق کسانی که بپیوست
با اینان پستر عام گردد دروغ وعن عبد الله بن مسعود رض قال قال رسول الله صلعم خیر الناس
قرنی ثم الذین یلونهم ثم الذین یلونهم الحدیث متفق علیه فرمود آنحضرت صلعم
بهترین مردم اهل زمانه من اند یعنی صحابه رض پستر تابعین رح که متصل و پیوست اند با صحابه رض پستر اتباع تابعین
که متصل و پیوست اند با تابعین رض وعن عمران بن حصین قال قال رسول الله صلعم خیر امتی قرنی
ثم الذین یلونهم ثم الذین یلونهم ثم ان بعدهم قوما یشهدون ولا یستشهدون
الحدیث متفق علیه یعنی بهترین امت من صحابه من اند رض پستر تابعین رض پستر تبع تابعین رضوان
الله تعالی علیهم اجمعین پستر هر آینه که بعد ازین قرن قومی خواهند بود که گواهی میدهند و حالانکه ایشان طلب
گواهی کرده نمی شوند انتهی بدانکه شیخ محدث دهلوی رح در اشعة اللمعات تحت حدیث در باب مناقب صحابه
آورده است که قرن جماعه باشد از اهل زمان که متقارب متقارن باشند در امری از امور و اصح این است
که مضبوط و معتبر نیست در آن عددی معین از زمان نیست زیراکه قرن آنحضرت صلعم که صحابه رض اند تا صد و ده سال
بودند و قرن تابعین از سنه صد تا هفتاد سال باقی بودند و قرن اتباع تابعین از انجا تا سنه
دو صد و شصت سال و درین وقت ظاهر شد بدعتها و پیدا شد اشیای غریب و برداشتند فلاسفه سر
خود را وکشادند معتزله زبانها را و ممتحن گشتند اهل علم بقول بخلق قرآن و متغیر شد احوال و فاحش گشت
اختلافات و نقصان پذیرفت احکام سنت روز بروز و ظاهر شد مصداق قول مخبر صادق صلی الله علیه وسلم
ثم ان بعدهم قوما الخ چونکه در اثنای بیان افضلیت از منه ثلاثه ازان نیز واقف گشتی که بعد
خیریت تابعی زائد تر ست از خیریت تبع تابعی رض چنانکه خیریت ایشان نیز از جمله دیگر امت مرحومه بیشتر
پس بموجب مضمون این احادیث و آیت کریمه بالضروره معلوم تو گشت که امام همام مقتدی الانام
منبع علوم جلی و خفی و آن برای اقتدا احق و حقی و آن اسرار دان شرع صافی الصوفی امامنا و مقتدانا الامام
ابو حنیفة الکوفی رضی الله تعالی عنا و عنه و عن سائر المسلمین بفضله الوفی بهترین ایمه ثلاثه مجتهدین دیگر
رضی الله تعالی عنهم چراکه وی رض تنها تابعی است از میان ایشان نه کسی دیگر از ایشان رض پس پیشتر از اثبات
تابعیت امام همام - فخر انام مفخر ایام صاحب الصیام والقیام رضی الله عنه بدلائل ظاهره و حجج باهره قبل
از ثبوت روایت وی رض از بعضی صحابه کرام رض براهین قاطعه و قرائن ساطعه از معرفت صحابی و تابعی

افضل امور قرن سوم

افضل امور قرن چهارم

در تعیین ازمنه قرون ثلاثه

وا از تمیز درمیان تعریفین ایشان لابدی ست تا که خدشهٔ و وسوسهٔ باقی نماند مر ناظر منصف غیر متعصب را
درتابعیت امام اعظم رح و انا قوال واهیهٔ قوم نجدیه اعراض نمایند که بجز از نفاق و انکار دیگر کار ایشان
نیست پس میگوییم که صحابی بنابر قول اصح که معتمد علیه جماهیر محدثین و اصولیین ست مسلمانی ست در تعریف صحابی
که لقای آنحضرت صلعم کرده باشد در حالت اسلام خود اگرچه لحظهٔ باشد و باز هم در حالت اسلام مرده باشد
و لقا در لغت بمعنی دیدن ست مگر در اصطلاح محدثین عام ست از نشست باهمی کرده باشند
یا باهم رفته باشند یا یکی بدیگری رسیده باشد اگرچه کلام باهمی نکرده باشند و داخل ست درین لقا دیدن
قصدی و غیر قصدی یکی مر دیگری را اگرچه لحظهٔ باشد و اما تابعی کسی ست که ملاقات صحابی کرده باشد اگرچه در تعریف تابعی
لحظهٔ باشد بنابر مذهب جمهور مگر در وقت دیدن تابعی صحابی را اسلام شرط نیست بخلاف صحابی کما مر
و دیدن بمعنی عام ست از مجالست و مماشاة باهمی وغیره چنانکه گذشت قَالَ الْإِمَامُ النَّوَوِیُّ فِیْ مُقَدِّمَۃِ
شَرْحِ صَحِیْحِ مُسْلِمٍ فِیْ فَصْلِ مَعْرِفَۃِ الصَّحَابِیِّ وَالتَّابِعِیِّ فَاَمَّا الصَّحَابِیُّ فَکُلُّ مُسْلِمٍ رَاٰی
رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ وَلَوْ لَحْظَۃً هٰذَا هُوَ الصَّحِیْحُ فِیْ حَدِّهٖ وَهُوَ مَذْهَبُ اَحْمَدَ بْنِ
حَنْبَلٍ وَاَبِیْ عَبْدِ اللّٰهِ الْبُخَارِیِّ فِیْ صَحِیْحِهٖ وَالْمُحَدِّثِیْنَ کَافَّۃً - وَذَهَبَ کَثِیْرٌ مِّنْ اَصْحَابِ
الْفِقْهِ وَالْاُصُوْلِ اِلٰی اَنَّهٗ (ای الصحابی) مَنْ طَالَ صُحْبَتُهٗ لَهٗ صلعم وَاَمَّا التَّابِعِیُّ
فَهُوَ مَنْ لَقِیَ الصَّحَابِیَّ وَقِیْلَ مَنْ صَحِبَهٗ کَالْخِلَافِ فِی الصَّحَابِیِّ انتهی وَاللِّقَاءُ فِی اللُّغَۃِ بِمَعْنَی
الرُّؤْیَۃِ وَفِی الْاِصْطِلَاحِ اَعَمُّ قَالَ ابْنُ حَجَرٍ الْعَسْقَلَانِیُّ رح فِیْ نُخْبَۃِ الْفِکَرِ الصَّحَابِیُّ مَنْ لَقِیَ
رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ مُؤْمِنًا بِهٖ وَمَاتَ عَلَی الْاِسْلَامِ ثُمَّ قَالَ الْعَسْقَلَانِیُّ
فِی الشَّرْحِ وَالْمُرَادُ بِاللِّقَاءِ اَعَمُّ مِنَ الْمُجَالَسَۃِ وَالْمُمَاشَاۃِ وَوُصُوْلِ اَحَدِهِمَا اِلَی الْاٰخَرِ
وَاِنْ لَّمْ یُکَالِمْهُ وَیَدْخُلُ فِیْهِ رُؤْیَۃُ اَحَدِهِمَا الْاٰخَرَ سَوَاءٌ کَانَ ذٰلِکَ بِنَفْسِهٖ اَوْ بِغَیْرِهٖ
وَلَوْ لَحْظَۃً ثُمَّ قَالَ فِی الْمَتْنِ وَالشَّرْحِ وَالتَّابِعِیُّ مَنْ لَقِیَ الصَّحَابِیَّ کَذٰلِکَ وَهُوَ (یعنی اشاره
بلفظ کذلک) مُتَعَلِّقٌ بِاللُّقِیِّ وَمَا ذُکِرَ مَعَهٗ اِلَّا قَیْدَ الْاِیْمَانِ بِهٖ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ
فَاِنَّهٗ خَاصٌّ بِالنَّبِیِّ صلعم انتهی قَالَ بَعْضُ الْمُحَشِّیْنَ فِی الْحَاشِیَۃِ وَقَدْ اَشَارَ النَّبِیُّ صلعم اِلَی
الصَّحَابَۃِ وَالتَّابِعِیْنَ بِقَوْلِهٖ طُوْبٰی لِمَنْ رَاٰنِیْ وَاٰمَنَ بِیْ وَطُوْبٰی لِمَنْ رَاٰی مَنْ رَاٰنِیْ
الْحَدِیْثَ حَیْثُ اکْتَفٰی فِیْ تَعْرِیْفِ التَّابِعِیْنَ بِمُجَرَّدِ الرُّؤْیَۃِ انتهی کَلَامُهٗ مُخْتَصَرًا

ودر اقامة الحجه آورده که ملا علی قاری رح در شرح شرح نخبة الفکر آورده قَالَ الْعِرَاقِيُّ وَعَلَيْهِ (اَیْ عَلٰی
التَّعْرِيفِ الَّذِیْ ذَکَرَهُ الْعَسْقَلَانِیُّ لِلصَّحَابِیِّ وَالتَّابِعِیِّ) عَمَلُ الْاَکْثَرِيْنَ وَقَدْ اَشَارَ النَّبِیُّ صلعم
اِلَی الصَّحَابِیِّ وَالتَّابِعِیِّ بِقَوْلِهٖ طُوْبٰی لِمَنْ رَاٰنِیْ وَلِمَنْ رَاٰی مَنْ رَاٰنِیْ فَاکْتَفٰی بِمُجَرَّدِ الرُّؤْيَةِ
قُلْتُ وَبِهٖ يَنْدَرِجُ الْاِمَامُ الْاَعْظَمُ فِیْ سِلْکِ التَّابِعِيْنَ فَاِنَّهٗ قَدْ رَاٰی اَنَسًا وَغَيْرَهٗ
مِنَ الصَّحَابَةِ عَلٰی مَا ذَکَرَهُ الشَّيْخُ الْجَزَرِیُّ فِیْ اَسْمَاءِ رِجَالِ الْقُرَّاءِ وَالتُّوْرْبُشْتِیُّ فِیْ تُحْفَةِ
الْمُسْتَرْشِدِ وَصَاحِبُ کَشْفِ الْکَشَّافِ فِیْ سُوْرَةِ الْمُؤْمِنِيْنَ وَصَاحِبُ مِرْاٰةِ الْجِنَانِ وَغَيْرُهُمْ
مِنَ الْعُلَمَاءِ الْمُتَبَحِّرِيْنَ فَمَنْ نَفٰی اَنَّهٗ تَابِعِیٌّ فَاِمَّا مِنَ التَّتَبُّعِ الْقَاصِرِ اَوِ التَّعَصُّبِ الْفَاتِرِ
انتهی ماحصل ترجمه اینکه شیخ ولی الدین عراقی رح گفته که برین تعریف مذکور عمل اکثر علماست وهمین ست مستفاد
از قول آنحضرت صلعم پس ملا علی قاری رح بطریق تفریع برین تعریف میگوید که امام ابو حنیفه رض از تابعین ست
چراکه وی رض دیده است حضرت انس رض و دیگر صحابه رض را چنانچه بعضے از علمای متبحرین واز محدثین ناقدین برین
تصریح کرده مانند شیخ جزری در اسمای رجال قرّاء و تورپشتی در تحفة المسترشد وصاحب کشف الکشاف
در سوره مؤمنین وصاحب مرآة الجنان وغیرهم پس هر که از تابعیت امام ابو حنیفه رض نفی کرده وانکار آورده
پس از جهت قصور تلاش وی ست یا از جهت تعصب شدید وی انتهی مختصراً تفصیل این مقام وتوضیح
این مرام اینکه امام اعظم رح که نعمان نام نامی وابو حنیفه کنیت گرامی وامام اعظم لقب سامی وی ست رح بقولی
در عهد حضرت عبدالله بن زبیر رض بسنه هفتاد تولد یافته چنانچه سر علما تاریخ آن گفته شد وبقول مشهور
در عهد عبدالملک بن مروان بسنه هشتاد تولد یافته چنانچه سر فقها تاریخش گفته شده ودران زمان
بسیاری از صحابه رض در بلاد متفرقه موجود بودند بلکه بعضے صحابه رض تا عهد شباب امام رض درین عالم فانی رونق افروز
بودند چنانچه عامر ابو الطفیل رض بن واثله که بقول صحیح بسنه یک صد وده در مکه معظمه انتقال نموده
چنانچه علامه ابن حجر مکی رح در خیرات الحسان نوشته وَفَاتُهٗ سَنَةَ عَشْرٍ وَّمِائَةٍ بِمَکَّةَ وَهُوَ اٰخِرُ
الصَّحَابَةِ مَوْتًا پس بقول معتبر عمر امام رض دران ایام سی ساله بوده وتا پانزده بار بالیقین امام اعظم رض
در حیات وی رض بحج بیت الله رفته ست چنانچه از پنجاه وپنج بار حج گزاردن امام رض این امر صاف ظاهر ست
وبزیارت صلحا رفتن متوارث جمله مسلمانان ست هم از زمان بابرکت آنحضرت صلعم پس روایت رویت
امام از حضرت ابو الطفیل رض بی کم وکاست صحیح ودرست ست اگرچه بعضے در وفات حضرت ابو الطفیل رض

[illegible]

[illegible]

سنہ[۱۰۲] یک صد و دو نیز گفتہ چنانچہ علامہ ابن اثیر جزری رح در جامع الاصول فی احادیث الرسول
در حق وی نوشتہ مَاتَ سَنَةَ مِائَةٍ وَاثْنَتَيْنِ بِمَكَّةَ وَهُوَ اٰخِرُ مَنْ مَاتَ مِنَ الصَّحَابَةِ
فِي جَمِيْعِ الْاَرْضِ لیکن معتبر و صحیح قول اول ست چنانچہ در ابراز الغی نوشتہ وَصَحَّحَ الذَّهَبِيُّ سَنَةَ عَشْرٍ
وَمِائَةٍ بلکہ در زمانۂ تولد امام رض بعینہ در کوفہ یک دو صحابہ رض نیز موجود بودند یکے عبداللہ بن ابی اوفی
کہ بعد از وصال آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم از مدینۂ منورہ بطرف کوفہ آمدہ و ہم دران جا
بنابر قول صحیح و معتبر بسنہ[۸۷] انتقال فرمود چنانچہ علامہ ابن اثیر جزری رح در جامع الاصول در ترجمۂ عبداللہ
ابن ابی اوفی نوشتہ لَمْ يَزَلْ بِالْمَدِيْنَةِ حَتّٰى قُبِضَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ ثُمَّ تَحَوَّلَ
اِلَى الْكُوْفَةِ وَهُوَ اٰخِرُ مَنْ مَاتَ مِنَ الصَّحَابَةِ بِالْكُوْفَةِ سَنَةَ سَبْعٍ وَّثَمَانِيْنَ وَقِيْلَ
سَنَةَ سِتٍّ پس بقول غیر مشہور عمر امام رض دران ایام ہفدہ[۱۷] سالہ بود و بنابر مشہور ہفت سالہ چنانچہ ظاہر ست
دوم عمرو بن حریث کہ ایشان نیز در کوفہ آمدہ بودند و در انجا مکانی بر آوردہ در آخر والی کوفہ گشتند و ہم در انجا
بسنہ[۸۵] وفات نمودند چنانچہ در جامع الاصول در حق وی نوشتہ اِتَّخَذَ بِالْكُوْفَةِ دَارًا وَوَلِيَ اِمَارَةَ
الْكُوْفَةِ وَمَاتَ بِهَا سَنَةَ[۸۵] خَمْسٍ وَّثَمَانِيْنَ لہذا فحول علما را در روایتِ امام رض از صحابہ رض
کلامی ست اگرچہ عند المحققین آن ہم ثابت ست چنانچہ بفضلہ تعالی تشریحش می آید مگر در رویت امام
مر صحابہ رض را جملہ متفق اند اگرچہ در عدد ایشان مخالفت باہمی راہ یافتہ فاما در رویت امام رض مر حضرت
انس بن مالک رض را کہ صحابی جلیل القدر ست ہیچ شکی نیست و نہ کسی را اختلافی چنانچہ علامہ مزی
در تہذیب الکمال و یافعی در مرآۃ الجنان و امام ذہبی در کاشف و تذہیب نوشتہ رَاٰی اَنَسًا
یعنی امام ابو حنیفہ رض حضرت انس رض را دیدہ و حافظ ابن حجر عسقلانی رح در تہذیب التہذیب نوشتہ
اَلنُّعْمَانُ بْنُ ثَابِتٍ اَبُوْ حَنِيْفَةَ الْكُوْفِيُّ مَوْلٰى بَنِيْ تَيْمِ اللّٰهِ وَقِيْلَ اِنَّهٗ مِنْ اَبْنَاءِ فَارِسَ
رَاٰی اَنَسَ بْنَ مَالِكٍ انتہے و ازین روایتِ حافظ ابن حجر عسقلانی رح دفع شد آن اعتراض کہ منکرین
از تقریب می آرند کہ امام را در تقریب از طبقۂ سادسہ نوشتہ فافہم و تشریحش انشاء اللہ عنقریب می آید
و نیز علامہ ذہبی کہ امام فن رجال ست در تذکرۃ الحفاظ این روایت را بدین تفصیل نوشتہ مَوْلِدُهٗ سَنَةَ
ثَمَانِيْنَ رَاٰی اَنَسَ بْنَ مَالِكٍ غَيْرَ مَرَّةٍ لَمَّا قَدِمَ عَلَيْهِمُ الْكُوْفَةَ رَوَاهُ ابْنُ سَعْدٍ
عَنْ سَيْفِ بْنِ جَابِرٍ اَنَّهٗ سَمِعَ اَبَا حَنِيْفَةَ يَقُوْلُهٗ یعنی ولادت امام در[۸۰] سنہ وقوع یافتہ

فائده: در تحقیق دیدن امام اعظم صحابہ را

فائده: در تحقیق دیدن امام اعظم انس را

و چونکه حضرت انس رض در کوفه آمده بود ازین باعث امام رح ویرا چند مرتبه دیده بود چنانچه ابن سعد از سیف
بن جابر روایت کرده که من خود از امام ابو حنیفه رح این را شنیده ام انتهی واین ابن سعد که در تذکرة
الحفاظ امام ذهبی از وی روایت کرده مصری ست همعصر امام ابو حنیفه و امام شافعی ست حافظ صاحب
طبقات نامش محمد بن سعد ست حافظ ذهبی در کاشف در حق وی نوشته که محمد بن سعد کاتب واقدی
بنی هاشم صاحب طبقات بود حافظ صدوق روایت حدیث از هشیم و سفیان بن عیینه می کند
و از وی حارث بن ابی اسامه و ابن ابی الدنیا و در سنه دو صد و سه وفات نمود انتهی و چونکه در لقای امام
با صحابه رض شکی و تردی نیست لهذا در فتح المبین از اقامة الحجه آورده که از علمای ثقه مانند دار قطنی و ابن سعد
و خطیب و ذهبی و ابن حجر و ولی عراقی و سیوطی و علی قاری و اکرم سندی و ابو معشر و حمزه و یافعی و جزری
و توربشتی و ابن جوزی و شارح صاحب کشف الکشاف بتابعی بودن امام ابو حنیفه رح تصریح کرده اند و هر که
از ایشان انکار کرده محض از روایت امام صاحب از صحابه منکر ست نه از تابعیت و دیدن وی مر بعض صحابه را
اگرچه جماعت دیگر از محدثین و مورخین تصریح باثبات روایتش نیز کرده و نقل عبارات ایشان را بوجه
طول کلام ترک نمودیم و ما هرچه نقل کرده ایم بعد از دیدن این کتابها نقل نموده ایم و بمجرد اعتماد بر نقل
دیگران نقل آن نموده ایم و هر که همین کتابهای مذکوره را ببیند تصدیق نقل من بخوبی نماید و اما اقوال
فقهای ما رحمهم الله تعالی خاص درین باره پس بے شمار ست و هر که از مورخین از تابعیت امام رح انکار
نموده آن شخص در اعتماد و قوت حفظ و وسعت نظر بمرتبه همین مثبتین تابعیت امام رح هرگز نمیرسد پس
قول وی را در جنب اقوال همین مثبتین اعتباری نیست که قول منکر معارض قول همه ایشان ست و بالخصوص
همین شیخ الاسلام امام ذهبی رح که نزد همه مردم نقل وی معتبر ست و میگویم حافظ عسقلانی در شرح نخبة الفکر در حق
وی گفته قَالَ الذَّهَبِيُّ وَهُوَ مِنْ اَهْلِ الْاِسْتِقْرَاءِ التَّامِّ فِيْ نَقْدِ الرِّجَالِ و شاه عبد العزیز دهلوی
در حق وی در بستان المحدثین گفته که ذهبی معتبر ترین مورخان اسلام ست اگر تنها تصریح بتابعی بودن
امام اعظم رح کردے هر آینه قول وی برای رد قول نفی کنندگان کافی بودے پس چه جای آنکه با قول امام ذهبی
موافقت کرده است امام الحفاظ ابن حجر عسقلانی رح و سردار ثقات ولی الدین عراقی و خاتم الحفاظ جلال الدین
سیوطی و معتمد مورخین امام یافعی و غیرهم رحمهم الله و نیز سبقت نموده بطرف آن خطیب و دار قطنی و حالانکه
میدانی تو حالات خطیب و دار قطنی را که ایشان از ائمه کاملین و از معتمدین مستندین اند و ما سوای از ایشان

دیگران هم تصریح این امر نموده پس برای منکر هیچ امرے باقی نماند بغیر ازینکه تکذیب این ثقات نماید پس
این امر شنیع اگر ازوی واقع شود پس درین باره باوی جای سخن نماند۔ و یا اقوال ادنی را بر اقوال اعلیٰ اولیٰ
ای گذشت تر ۱۲
واقدم دارد و درین صورت ترجیح مرجوح و تصحیح امر مقبوح لازم می آید و شناعت آن از بس ظاهر ست سپس
امید از علمای منصفین بعد از ملاحظهٔ این تصریحات اینکه در تابعیت امام همام رض اقوال همین فحول علما را از مجانِ
نظر رایگان نگذارند و در انکار از تابعیتِ امام اعظم رض انکار از اقوال همین حفاظ لازم می آید وَ اَحَقُّ اَلْحَقُّ
اَنْ یُتَّبَعَ انتهی کلام صاحب الفتح اگرچه مجملا از عبارات سابقه بطریقِ احسن تابعیت امام ابو حنیفه رض ظاهر گردید
مگر برای تفصیل درین محل اصل عبارات و تصریحات بعضے فضلای کاملین و ایمه مورخین لابدی دانستم
پس بدانکه جمِ غفیر از محققین و جمعی از اجلهٔ محدثین قائل اند به تابعیت امام همام رض و رویت وی رض مر بعضے
صحابه را رض اگرچه در روایت امام رض از صحابه رض اختلاف باهمی کرده و عند التحقیق آن هم ثابت و محقق ست چنانچه
می آید ان شاء الله تعالی پس ذکر بعضے از اقوال ایشان درین مقام اینکه مولوی عبد الحی رح در ابراز الغی آورده که
بعضے از انان ابن سعد ست و امام ذهبی رحمهما الله تعالی چنانچه امام ذهبی در تذکرة الحفاظ در ترجمهٔ امام اعظم
گفته مَوْلِدُهٗ سَنَةَ ثَمَانِيْنَ رَاٰى اَنَسَ بْنَ مَالِكٍ رض غَيْرَ مَرَّةٍ لَمَّا قَدِمَ عَلَيْهِمُ الْكُوْفَةَ رَوَاهُ
ابْنُ سَعْدٍ عَنْ سَيْفِ بْنِ جَابِرٍ اَنَّهٗ سَمِعَ اَبَا حَنِيْفَةَ رض يَقُوْلُهٗ انتهى یعنی پیدایش امام اعظم رض در سنه
در طبقات خود رح
هشتاد واقع شده و دیدوی رحمه الله تعالی حضرت انس بن مالک صحابی را رض بارها وقتی که درآمد حضرت انس رض
بر ایشان در کوفه روایت کرد این را ابن سعد از سیف بن جابر رح که وی از امام ابو حنیفه بقولہ شنیده یعنی
بگوش خود از زبان مبارک امام صاحب شنیده۔ پس دیدن امام صاحب مر انس رض را یک بار بهرحال
اثباتِ تابعیت امام کافی و وافی ست چنانچه از تعریف تابعی صاف هویداست پس چه جای آنکه بارها
دیدن امام رض مر انس رض را و نیز امام ذهبی رح در کاشف گفته رَاٰى اَنَسًا یعنی دید امام رض مر انس رض را
و بعضے از انان خطیب بغدادی و امام نووی اند که ایشان هر دو نیز نص کرده و تصریح نموده بر بودن امام
ابو حنیفه رض از تابعین چنانچه امام نووی رح در تهذیب الاسماء و اللغات گفته قَالَ الْخَطِيْبُ الْبَغْدَادِيُّ فِي
التَّارِيْخِ هُوَ اَبُوْ حَنِيْفَةَ التَّيْمِيُّ اِمَامُ اَصْحَابِ الرَّاْيِ وَفَقِيْهُ اَهْلِ الْعِرَاقِ رَاٰى اَنَسَ بْنَ
مَالِكٍ رض و بعضے از انان دارقطنی ست و ابن جوزی که ایشان هر دو نیز باین تصریح کرده و اقرار نموده
چنانچه ابن الجوزی در العلل المتناهیة فی الاحادیث الواهیة فی باب الکفالة برزق المتفقه آورده

قَالَ الدَّارَقُطْنِيُّ لَمْ يَسْمَعْ أَبُوْحَنِيْفَةَ أَحَدًا مِنَ الصَّحَابَةِ وَإِنَّمَا رَاٰى أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ بِعَيْنِهٖ
یعنی دار قطنی گفته که امام ابو حنیفه رض از هیچ کسے از صحابه رض سماعت نکرده هر آینه انس بن مالک صحابی رض را
بچشم خود دیده و مانند ابن جلال الدین سیوطی رح در تبییض الصحیفه از حمزه سهمی نقل کرده است که اَنَّهٗ سَمِعَ
الدَّارَقُطْنِيَّ يَقُوْلُ إِنَّ أَبَاحَنِيْفَةَ لَمْ يَسْمَعْ أَحَدًا الخ و بعضے از امامان الشیخ ولی الدین العراقی
و ابن حجر العسقلانی اند که قول ایشان هر دو را حافظ الحدیث خاتم الحفاظ جلال الدین سیوطی درین باره
در تبییض الصحیفه نقل کرده حَيْثُ قَالَ قَدْ وَقَفْتُ عَلٰى فُتْيَا رُفِعَتْ إِلَى الشَّيْخِ وَلِيِّ الدِّيْنِ الْعِرَاقِيِّ رح
هَلْ رَوٰى أَبُوْحَنِيْفَةَ عَنْ أَحَدٍ مِنَ الصَّحَابَةِ وَهَلْ يُعَدُّ فِي التَّابِعِيْنَ فَأَجَابَ بِمَا نَصُّهٗ
لَمْ تَصِحَّ لَهٗ رِوَايَةٌ عَنْ أَحَدٍ مِنَ الصَّحَابَةِ وَقَدْ رَاٰى أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ فَمَنْ يَكْتَفِيْ بِمُجَرَّدِ
رُؤْيَةِ الصَّحَابَةِ يَجْعَلُهٗ تَابِعِيًّا وَرُفِعَ هٰذَا السُّؤَالُ إِلَى الْحَافِظِ بْنِ حَجَرٍ رح فَأَجَابَ
بِمَا نَصُّهٗ أَدْرَكَ أَبُوْحَنِيْفَةَ رض جَمَاعَةً مِنَ الصَّحَابَةِ لِأَنَّهٗ وُلِدَ بِالْكُوْفَةِ سَنَةَ ثَمَانِيْنَ
وَبِهَا يَوْمَئِذٍ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ أَبِيْ أَوْفٰى فَإِنَّهٗ مَاتَ بَعْدَ ذٰلِكَ وَبِالْبَصْرَةِ يَوْمَئِذٍ أَنَسٌ رض
وَقَدْ أَوْرَدَ ابْنُ سَعْدٍ بِسَنَدٍ لَا بَأْسَ بِهٖ أَنَّ أَبَاحَنِيْفَةَ رَاٰى أَنَسًا رض وَكَانَ غَيْرُ هٰذَيْنِ مِنَ
الصَّحَابَةِ بِعِدَّةٍ مِنَ الْبِلَادِ أَحْيَاءً وَقَدْ جَمَعَ بَعْضُهُمْ جُزْءًا فِيْمَا وَرَدَ مِنْ رِوَايَاتِ
أَبِيْ حَنِيْفَةَ عَنِ الصَّحَابَةِ رض وَلٰكِنْ لَا يَخْلُوْ إِسْنَادُهٗ مِنْ ضُعْفٍ وَالْمُعْتَمَدُ عَلٰى إِدْرَاكِهٖ
مَا تَقَدَّمَ وَعَلٰى رُؤْيَتِهٖ لِبَعْضِ الصَّحَابَةِ مَا أَوْرَدَهُ ابْنُ سَعْدٍ فِي الطَّبَقَاتِ فَهُوَ
بِهٰذَا الْاِعْتِبَارِ مِنَ التَّابِعِيْنَ وَلَمْ يَثْبُتْ ذٰلِكَ لِأَحَدٍ مِنْ أَئِمَّةِ الْأَمْصَارِ الْمُعَاصِرِيْنَ
لَهٗ كَالْأَوْزَاعِيِّ بِالشَّامِ وَالْحَمَّادِيِّ بِالْبَصْرَةِ وَالثَّوْرِيِّ بِالْكُوْفَةِ وَالْإِمَامِ مَالِكٍ
بِالْمَدِيْنَةِ وَمُسْلِمِ بْنِ خَالِدٍ الزَّنْجِيِّ فِيْ مَكَّةَ وَلَيْثِ بْنِ سَعْدٍ فِي الْمِصْرِ انْتَهٰى
ماحصلش اینکه گفت جلال الدین سیوطی رح هر آینه واقف گشتم بر فتوه که در ان سوال از شیخ ولی الدین
عراقی رح کرده شده بود که آیا امام ابو حنیفه رض روایت از کسی از صحابه کرده است و آیا وی رحمه الله از تابعین رض
شمرده میشود پس جوابش بدین الفاظ فرمود که مر امام رض را روایت بصحت نرسیده از کسی از صحابه رض و بتحقیق انس
بن مالک رض را دیده است پس هر که در تابعی بودن بمجرد دیدن صحابه رض اکتفا میکند چنانچه مذهب صحیح همین است پس نزد
ایشان امام رض از تابعین است و همین سوال از حافظ ابن حجر عسقلانی رح کرده شده پس بدین عبارت

ماحصل از ... جلال الدین سیوطی

ایضاً ... ۳۱

ازان جواب فرمود که امام ابوحنیفه رض جماعتی را از صحابه رض دریافته چرا که وی رض در کوفه در سنه هشتاد تولد یافته و در کوفه درآن ایام عبد الله بن ابی اوفی صحابی رض موجود بود چرا که وی رض بعد از آن وفات یافته و در بصره دران ایام حضرت انس رض موجود بود و بتحقیق ابن سعد بسند لاباس به آورده (چنانکه ذکرش در ماقبل کرده شد) که هر آینه امام ابوحنیفه رح حضرت انس رض را دیده و حالانکه بغیر ازین دو صحابه رض دیگر صحابه رض نیز در چند شهرها زنده بودند و بتحقیق بعضے از فضلا رساله مستقل در روایات امام ابوحنیفه رض از صحابه رضی الله تعالی عنهم جمع کرده ولکن در اسناد آن ضعف ست پس سخن معتمد در باب ادراک امام ابوحنیفه رض صحابه رض را بتحقیق ما تقدم کافی ست و سخن معتمد در رویت امام رح مر بعض صحابه رض را آنست که وارد کرده ست ابن سعد در طبقات خود پس امام ابوحنیفه بدین اعتبار از تابعین ست و این امر هیچ کسی را از ائمه شهرها که معاصر و هم زمانه امام ابوحنیفه بودند ثابت نشده مانند اوزاعی رح در شام و حمادین رض در بصره و ثوری در کوفه و امام مالک رح در مدینه و مسلم بن خالد زنجی یعنی شیخ امام شافعی رض در مکه و لیث بن سعد در مصر بیت

دریغ ست روا زکسی نا گفتن		که دیگر نشاید چنون یافتن

انتهی کلام صاحب ابراز الغی و میگوییم که بعضے از آنان ابن طاهر صاحب مجمع البحار ست که وی نیز یکے از ائمه نقل ست در تذکرة الموضوعات بروایت دار قطنی گفته قَالَ الدَّارَقُطْنِيُّ لَمْ يَلْقَ اَبُوْحَنِيْفَةَ اَحَدًا مِنَ الصَّحَابَةِ اِنَّمَا رَاٰى اَنَسًا بِعَيْنِهٖ وَلَمْ يَسْمَعْ مِنْهُ انتهی یعنی بچشم خود امام ابوحنیفه رض حضرت انس را دیده مگر سماعت از وی نکرده انتهی مختصرا و بعضی از آنان سند مورخین معتمد ناقلین امام یافعی رح ست چنانچه در مرآة الجنان در حوادث سنه ۱۵۰ خمسین و مائة گفته وَفِيْهَا تُوُفِّيَ فَقِيْهُ الْعِرَاقِ الْاِمَامُ اَبُوْحَنِيْفَةَ رض النُّعْمَانُ بْنُ ثَابِتٍ الْكُوْفِيُّ مَوْلِدُهٗ سَنَةَ ثَمَانِيْنَ رَاٰى اَنَسًا وَرَوٰى عَنْ عَطَاءِ بْنِ اَبِيْ رَبَاحٍ وَطَبَقَتِهٖ وَكَانَ قَدْ اَدْرَكَ اَرْبَعَةً مِنَ الصَّحَابَةِ هُمْ اَنَسُ بْنُ مَالِكٍ بِالْبَصْرَةِ وَعَبْدُ اللّٰهِ بْنُ اَبِيْ اَوْفٰى بِالْكُوْفَةِ وَسَهْلُ بْنُ سَعْدِ السَّاعِدِيُّ بِالْمَدِيْنَةِ وَاَبُوالطُّفَيْلِ عَامِرُ بْنُ وَاثِلَةَ بِمَكَّةَ انتهی مختصرا یعنی در سنه یک صد و پنجاه امام ابوحنیفه رض وفات کرده و بود تولد وی رض در سنه هشتاد و دید وی رض حضرت انس رض را و روایت کرد از عطاء بن ابی رباح و از هم طبقه و معاصرین وی رض و چهار صحابه رض را دریافته که یکی انس بن مالک رض ست در بصره دوم عبد الله بن ابی اوفی رض ست در کوفه سوم سهل بن سعد الساعدی رض ست در مدینه چهارم عامر بن واثله رض ست

در کمه انتهی و بعضی ازانان خلف المتقدمین سند المتاخرین ملا علی قاری ست چنانچه در رساله
تسیغ الفقهاء الحنفیه آورده فَاِنَّهٗ اَعْنِیْ الْاِمَامَ اَبَا حَنِیْفَةَ مِنْ بَیْنِ اَئِمَّةِ الْمُجْتَهِدِیْنَ مُخْتَصٌّ
بِکَوْنِهٖ مِنَ التَّابِعِیْنَ دُوْنَ غَیْرِهِمْ بِاتِّفَاقِ الْعُلَمَاءِ الْمُعْتَبَرِیْنَ انتهی و درین مقام
در منیه گفته وانچه خیالی در حق امام مالک بتابعیت قائل گشته بر ثبوت نرسیده که مخالف تحقیق ست
و بعضی ازانان علامه مزی ست که در تهذیب الکمال در حق امام نوشته رایٰی انسا و بعضی ازانان
عین الاعیان و انسان الافسان شیخ الاسلام علامه ابو محمد بن احمد العینی ست که در عمدة القاری شرح صحیح البخاری
درباب مَنْ لَمْ یَرَ الْوُضُوْءَ اِلَّا مِنَ الْمَخْرَجَیْنِ آورده که تفصیلش در مدار الحق موجود ست و ماحصلش مختصرا
اینکه قوله ابْنُ اَبِیْ اَوْفٰی نام وی عبد الله ست و در کوفه از صحابه کسی که در آخر وفات یافت ابن ابی اوفی
بود که در سنه هشتاد و هفت رحلت نمود و وی رضی الله تعالی عنه یکی ازان اصحاب ست که ابو حنیفه ملاقات
نموده و روایت از وی کرده و التفاتی مکن بطرف قول منکر متعصب و عمر ابو حنیفه در ان وقت هفت ساله
بود انتهی پس قول علامه عینی که هیچ التفات مکن بطرف قول منکر متعصب اشاره هست بسوی باتفاق
علمای معتبرین غیر متعصبین بر تابعیت امام اعظم چنانچه گذشت و نیز اشاره بآن ست که منکر تابعیت امام
متعصب ست نه منصف پس بر قول متعصب اعتباری نیست شعر

گر بدی گفت ترا دشمن دون باکی نیست
همین شناختگان مرتبه زر شکند
طعن خفاش کجا رونق خورشید برد
سنگ بد اصل کجا قیمت گوهر شکند

و بعضی ازانان فقیه نامی محدث گرامی علامه ابن حجر مکی شافعی ست چنانچه در قلائد العقیان
فی مناقب النعمان آورده که عبارتش بالتصریح در مدار الحق موجود ست و ماحصلش اینکه وی چهار نفر را
از صحابه دریافته و بعضی کم و بعضی زیاده ازین گفته که آن چهار کس انس بن مالک و عبد الله بن ابی اوفی
و سهل بن سعد و ابو الطفیل اند رضی الله تعالی عنهم و بعضی گفته اند که کسی را ندیده مگر زمانه ایشان را دریافته
مگر صحیح و معتمد قول اول ست انتهی و بعضی ازانان امام سمعانی ست که در کتاب الانساب گفته که ابو حنیفه
نعمان بن ثابت بن نعمان بن مرزبان انس بن مالک را دیده انتهی و با بسط در مدار الحق عبارتش مذکور ست
و بعضی ازانان صاحب قسطلانی شافعی ست که در شرح صحیح بخاری درباب وُجُوْبُ الصَّلٰوةِ فِی الثِّیَابِ
زیر حدیث سُئِلَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الصَّلٰوةِ فِیْ ثَوْبٍ وَاحِدٍ امام اعظم را
در زمره تابعین ذکر کرده حیث قال وَهٰذَا مَذْهَبُ الْجُمْهُوْرِ مِنَ الصَّحَابَةِ کَابْنِ عَبَّاسٍ وَعَلِیٍّ وَمُعَاوِیَةَ

وَاَنَسِ بْنِ مَالِكٍ وَخَالِدِ بْنِ وَلِيْدٍ وَاَبِيْ هُرَيْرَةَ وَعَائِشَةَ وَاُمِّ هَانِيٍ وَمِنَ التَّابِعِيْنَ الْحَسَنِ الْبَصْرِيِّ وَابْنِ سِيْرِيْنَ وَالشَّعْبِيِّ وَابْنِ الْمُسَيَّبِ وَعَطَاءٍ وَاَبُوْ حَنِيْفَةَ وَمِنَ الْفُقَهَاءِ اَبُوْ يُوْسُفَ وَمُحَمَّدٌ وَالشَّافِعِيُّ وَمَالِكٌ وَاَحْمَدُ و نیز در باب مَنْ لَمْ يَرَ الْوُضُوْءَ نوشته که نام ابن ابی اوفی رض عبد اللہ بن ابی اوفی ست که وی رض در کوفه در سنه ۸۷ پس از جملهٔ صحابه رض وفات یافته و قبل ازانکه امام ابو حنیفه رض او را دید نابینا گشته بود انتهی و بعضی ازانان قاضی القضاة ابو المؤید محمد بن محمود الخوارزمی ست که در مسند امام نوشته اَنَّهٗ رَوٰى عَنْ اَصْحَابِ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَاِنَّ الْعُلَمَاءَ اتَّفَقُوْا عَلٰى ذٰلِكَ وَاِنِ اخْتَلَفُوْا فِيْ عَدَدِهِمْ

	نخواهم درین نوع گفتن بسے	که حرفے بس ار کار بندد کسے	

باقی ماند کلام در اینکه امام اعظم رض را از صحابه رض

بلاواسطه روایت حاصل ست یا نه پس کلام در ثبوتِ روایت امام اعظم رح از صحابه رض اینکه چنانچه در فتح المبین ست که ابو معشر عبد الکریم بن عبد الصمد طبری شافعی در رسالهٔ خود در بارهٔ روایت امام اعظم رض از صحابه رض منوبی قَالَ الْاِمَامُ اَبُوْ حَنِيْفَةَ رض لَقِيْتُ مِنْ اَصْحَابِ النَّبِيِّ صلعم وَهُمْ اَنَسُ بْنُ مَالِكٍ وَعَبْدُ اللّٰهِ بْنُ اُنَيْسٍ وَعَبْدُ اللّٰهِ بْنُ جُزْءٍ الزُّبَيْدِيُّ وَجَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللّٰهِ وَمَعْقِلُ بْنُ يَسَارٍ وَوَاثِلَةُ بْنُ الْاَسْقَعِ وَعَائِشَةُ بِنْتُ عَجْرَدٍ رَضِيَ اللّٰهُ تَعَالٰى عَنْهُمْ ثُمَّ رَوٰى عَنْ اَنَسٍ ثَلٰثَةَ اَحَادِيْثَ وَعَنِ ابْنِ جُزْءٍ حَدِيْثًا وَعَنْ وَاثِلَةَ حَدِيْثَيْنِ وَعَنْ جَابِرٍ حَدِيْثًا وَعَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ اُنَيْسٍ حَدِيْثًا وَعَنْ عَائِشَةَ بِنْتِ عَجْرَدٍ حَدِيْثًا انتهی معنی آنکه فرمود امام ابو حنیفه رض ملاقی گشتم با صحابهٔ آنحضرت صلی اللہ علیه وآله وسلم که آن انس بن مالک و عبد اللہ بن انیس و عبد اللہ بن جزء الزبیدی و جابر بن عبد اللہ و معقل بن یسار و واثله بن اسقع و عائشه بنت عجرد اند رضی اللہ تعالی عنهم پس از حضرت انس سه حدیث را روایت کرده و از ابن جزء حدیثے را و از واثله دو حدیث را و از جابر حدیثے را و از عبد اللہ بن انیس حدیثے را و از عائشه حدیثے را و امام خوارزمی رح در مسند امام اعظم رح نوشته که متفق اند علما بر اینکه امام ابو حنیفه رض از اصحاب آنحضرت صلعم روایت کرده است مگر در عدد آن اختلاف ست بعضے گفته اند که از شش نفر مرد و یک کس زن روایتش ثابت ست و بعضے دیگر از پنج نفر مرد و یک تن زن گفته و قول بعضے دیگر

فائده در ذکر قاضی القضاة ابو المؤید خوارزمی

فائده در اثبات روایت امام اعظم از صحابه

آنست کہ ہفت کس مرد و زن ست پس بموجب قول اول اسمای ایشان این ست انس بن مالک و عبد اللہ بن انیس و عبد اللہ بن

حارث بن جزء زبیدی و جابر بن عبد اللہ و عبد اللہ بن ابی اوفی و واثلہ بن اسقع و عائشہ بنت عجرد و بموجب قول ثانی جابر از ایشان

خارج ست و بحسب قول ثالث معقل بن یسار رض نیز در ایشان داخل ست واما ابو الطفیل در ہر سہ قول

داخل ست انتہی کلامہ ترجمۃً رأس المحققین رئیس المدققین ملا علی قاری در طبقات حنفیہ آوردہ قَدْ ثَبَتَ (ایضاً نقل ثالث)

رُؤْيَتُهٗ لِبَعْضِ الصَّحَابَةِ - وَاخْتُلِفَ فِيْ رِوَايَتِهٖ عَنْهُمْ وَالْمُعْتَمَدُ ثُبُوْتُهَا كَمَا بَيَّنْتُ فِيْ سَنَدِ

الْأَنَامِ شَرْحِ مُسْنَدِ الْإِمَامِ حَالَ إِسْنَادِهٖ إِلٰى بَعْضِ الصَّحَابَةِ الْكِرَامِ فَهُوَ مِنَ التَّابِعِيْنَ

الْأَعْلَامِ كَمَا صَرَّحَ بِهِ الْعُلَمَاءُ الْأَعْيَانُ دَاخِلٌ تَحْتَ قَوْلِهٖ تَعَالٰى وَالَّذِيْنَ اتَّبَعُوْهُمْ

بِإِحْسَانٍ وَفِيْ عُمُوْمِ قَوْلِهٖ عَلَيْهِ السَّلَامُ خَيْرُ الْقُرُوْنِ قَرْنِيْ ثُمَّ الَّذِيْنَ يَلُوْنَهُمْ رَوَاهُ

الشَّيْخَانِ انتہی ماحصلش اینکہ دیدن امام اعظم رح مر بعضے صحابہ رض را بالتحقیق ثابت ست و اختلاف

درین ست کہ امام از صحابہ رض روایت کردہ ست یا نہ لیکن معتبر روایت امام ست از صحابہ رض چنانچہ این را

در سند الانام شرح مسند الامام بخوبی ثابت کردہ ام پس وے رضی اللہ تعالی عنا و عنہ از تابعین اعلام ست

چنانچہ علمای اعیان تصریح این امر کردہ و داخل ست در قول حق تعالی وَالَّذِيْنَ اتَّبَعُوْهُمْ - الآية

و در حدیث خَيْرُ الْقُرُوْنِ - الحدیث انتہی و در رد المحتار از آخر منیۃ المفتی آوردہ کہ تحقیق

این سخن صحیح ست کہ امام ابو حنیفہ از ہفت کس صحابہ رض حدیث را شنیدہ است انتہی ترجمۃً و نیز در شامی (ایضاً نقل رابع)

آوردہ کہ بعضے از فضلا گفتہ کہ ہر آئینہ علامہ طاش کبری بسیارے از روایات صحیحہ چنین آوردہ کہ از ان

سماع امام ابو حنیفہ از حضرت انس بن مالک رض ثابت ست و حالانکہ مثبت بر نافی مقدم ست انتہی ترجمۃً

مُحَدِّثِ دہلوی رح در شرح سفر السعادۃ آوردہ کہ صاحب جامع الاصول گفتہ کہ امام ابو حنیفہ رض (ایضاً نقل خامس)

را با صحابہ ملاقات و روایات نزدیک ارباب نقل ثابت نیست و اصحاب ابو حنیفہ رض میگویند کہ امام رض چند

اصحاب را دریافتہ و از ایشان روایت کردہ الخ و در غایۃ الاوطار نوشتہ کہ از راہ روایت و درایت (ایضاً نقل سادس)

حق بجانب حنفیہ ست چراکہ حنفیہ ملاقات و روایت امام را از صحابہ مثبت اند و جماعتے نافی و حالانکہ

این قاعدہ در جملہ اہل اسلام مسلم ست کہ قول مثبت بر نافی مقدم ست و نیز اثبات فقط در حنفیہ منحصر نیست

بلکہ طبری شافعی و ابن حجر شافعی بشہادت جلال الدین سیوطی شافعی بجانب اثبات یا تجویز رفتہ اند

انتهی کلامه اضعف العباد واصلح الله تعالی حاله میگوید که از روی انصاف خدشهٔ نافیین سماع در تابعیت امام دخلی نیست چه کسانیکه از لقای صحابه رض انکار نموده ایشان را دلیل رویت بهم نرسیده وکسانیکه اقرار بران نموده ایشان را دلیل لقا بدست نیامده پس در مقابلهٔ اثبات نفی را چه اعتبار پس در ثبوت رویت چه کلام ست فافهم بنظر الانصاف لا بالاعتساف چونکه بالاجمال از اقوال محققین سماع امام ابو حنیفه رض از صحابه رض نزد تو ثابت گشت حالا بعضے همان روایات را که امام ابو حنیفه رض از صحابه رض بلا واسطه روایت کرده بالتفصیل بیان کرده میشود مگر آنچه بعضی فضلا مانند حافظ ابن حجر وغیره رض در اقوال خود فرموده که لا یخلو اِسْنَادُ رِوَايَاتِ الْاِمَامِ اَبِي حَنِيْفَةَ عَنْ ضُعْفٍ بنا بران از دفع آن لا بدی دانسته از نقل اقوال محققین نیز چاره بندیدم پس میگویم که خاتم الحفاظ جلال الدین سیوطی رح از تحقیقات والغیه خود آن ضعف را از میان بر داشته چنانچه روایات مرویهٔ امام از صحابه رض با تقریر وتحقیق جلال الدین سیوطی از تبییض الصحیفه بالفاظه نقل کرده میشود وآن اینکه قَالَ اَبُوْ مَعْشَرٍ فِيْ جُزْئِهٖ اَنَا اَبُوْ عَبْدِ اللّٰهِ الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدِ ابْنِ مَنْصُوْرِ الْفَقِيْهُ الْوَاعِظُ ثَنِيْ اَبُوْ اِبْرَاهِيْمَ اَحْمَدُ بْنُ حُسَيْنِ الْقَاضِيْ اَنْبَأَنَا اَبُوْ بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ حَمْدَانَ الْحَنَفِيُّ ثَنِيْ اَبُوْ سَعِيْدِ اِسْمٰعِيْلُ بْنُ عَلِيِّ السَّمَّانُ ثَنِيْ اَبُو الْحُسَيْنِ اَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ مَحْمُوْدِ الْبَرَّادُ ثَنِيْ اَبُوْ سَعِيْدِ الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُبَارَكِ ثَنِيْ اَبُو الْعَبَّاسِ اَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ الصَّلْتِ بْنِ الْمُغَلِّسِ الْحَمَّانِيُّ ثَنِيْ بِشْرُ بْنُ الْوَلِيْدِ الْقَاضِيْ عَنْ اَبِيْ يُوْسُفَ عَنْ اَبِيْ حَنِيْفَةَ سَمِعْتُ اَنَسَ بْنَ مَالِكٍ رَضِيَ اللّٰهُ تَعَالٰى عَنْهُ يَقُوْلُ سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ يَقُوْلُ طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيْضَةٌ عَلٰى كُلِّ مُسْلِمٍ وَبِهٖ عَنْ اَنَسٍ سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُوْلُ الدَّالُّ عَلَى الْخَيْرِ كَفَاعِلِهٖ وَبِهٖ عَنْ اَنَسٍ سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُوْلُ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ اِغَاثَةَ اللَّهْفَانِ یعنی از امام ابو حنیفه رض روایت ست که شنیدم از انس بن مالک رض که وی میگفت که شنیدم از آنحضرت صلعم که میفرمود که طلبیدن علم بر هر مسلمان فرض ست وبهمین سند مذکور امام صاحب رض از انس رض روایت میکند که شنیدم از آنحضرت صلعم که میفرمود که دلالت کننده بر خیر وساعی در نیکی مانند نیکی کننده ست وبهمین سند

ف: امام موصوف را اثبات سماع از صحابه رض

ف: سه روایات امام صاحب رض از انس رض

امام ابو حنیفہ رض از انس رض روایت میکند کہ شنیدم از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ میفرمود کہ ہر آئینہ حق تعالے
فریادرسی غمگین را دوست میدارد پستر در تحقیق احادیث مذکورہ سیوطی رح میفرماید و کلامیکہ بعضی در روایات
امام ابو حنیفہ رض از کمی و بیشی گفتہ آنرا از تدقیق حقیق و تحقیق علی مالیلیق خود دفع نمودہ میگوید اقول احمد بن مفلس
مجروح - والحديث الاول متنه مشهور وقد قال الشيخ محي الدين النووي في فتاواه هو حديث
ضعيف وان كان المعنى صحيحا وقال الحافظ جمال الدين المزي روي من طرق تبلغ رتبة
الحسن - قلت وعندي انها تبلغ رتبة الصحيح لاني وقفت له على نحو خمسين طريقا
وقد جمعتها في جزء - والحديث الثاني متنه صحيح ورد من رواية جمع من الصحابة
واصله في صحيح مسلم من حديث ابن مسعود رض بلفظ من دل على خير فله مثل اجر
فاعله - والحديث الثالث متنه صحيح ورد من رواية جمع من الصحابة وصححه
ضياء المقدسي في المختارة من حديث بريدة ترجمہ آنکہ میگویم کہ احمد بن مفلس (کہ یکے از
رواۃ احادیث ثلثہ است) جرح کردہ شدہ است (مگر از جرح وی در احادیث ثلثہ نقصانے نیست چراکہ) حدیث
اول متن آن مشہور ست و شیخ محی الدین نووی در فتاوای خود گفتہ کہ این حدیث ضعیف ست اگرچہ معنی آن
صحیح ست و حافظ جمال الدین مزی گفتہ کہ روایت کردہ شدہ است این حدیث از انقدر طرق کہ میرسد
بمرتبہ حسن - و من میگویم کہ نزد من این حدیث بمرتبہ صحیح میرسد چراکہ من از پنجاہ طریقہاے این حدیث
واقف شدہ ام و من این بحثے را در جزو علیحدہ جمع کردہ ام ثم قال ابو معشر انا ابو عبد الله
ثني ابو ابراهيم ثني ابو بكر الحنفي ثني ابو سعيد الحسيني بن احمد ثني
علي بن احمد الحسيني النعمي البصري ثني احمد بن عبد الله بن حرام ثني
المظفر بن سهل بن موسى بن عيسى بن المنذر الحمصي ثني ابي ثني اسمعيل بن
عياض عن ابي حنيفة عن واثلة بن الاسقع ان رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم
قال دع ما يريبك الى ما لا يريبك وبه عن واثلة عن النبي صلى الله عليه وآله وسلم
انه قال لا تظهر الشماتة باخيك فيعافيه الله ويبتليك باز ابو معشر از امام صاحب روایت
کردہ وے از واثلہ بن الاسقع صحابی روایت میکند کہ فرمود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ترک کن آنچیز را
کہ در شک می اندازد ترا بسوے آن چیزے کہ در شک نمی اندازد ترا و باز امام از حضرت واثلہ روایت دیگر

در تحقیق حدیث اول

در تحقیق حدیث ثانی

در تحقیق حدیث ثالث

سہ روایت دو حدیث امام از واثلہ صحابی

میکند که فرمود علیه السلام که ظاهر مکن خوشی را بر گرفتاری و مبتلائی برادر خود پس الله تعالی او را عافیت دهد و ترا مبتلا گرداند **لیستر** حافظ جلال الدین سیوطی در تحقیق احادیث مذکوره میگوید اَقُوْلُ اَلْحَدِیْثُ الْاَوَّلُ مَتْنُهٗ صَحِیْحٌ وَرَدَ مِنْ رِوَایَةِ جَمْعٍ مِّنَ الصَّحَابَةِ رض وَقَدْ صَحَّحَهُ التِّرْمِذِیُّ وَابْنُ حِبَّانَ وَالْحَاکِمُ وَالضِّیَاءُ مِنْ حَدِیْثِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ اَبِیْ طَالِبٍ رَضِیَ اللّٰهُ تَعَالٰی عَنْهُمَا **وَالْحَدِیْثُ الثَّانِیْ** اَخْرَجَهُ التِّرْمِذِیُّ مِنْ وَجْهٍ اٰخَرَ عَنْ وَّاثِلَةَ وَحَسَّنَهٗ وَلَهٗ شَاهِدٌ مِّنْ حَدِیْثِ ابْنِ عَبَّاسٍ یعنی حدیث اول متنش صحیح ست واز جماعتی از صحابه رض وارد شده و هر آینه صحیح گفت او را ترمذی و ابن حبان و حاکم و ضیا از حدیث حضرت حسن بن علی رض **و حدیث دوم** را ترمذی از وجه دیگر بیرون آورده و روایتش کرده از واثله و این حدیث را حسن گفته و مر این حدیث را شاهد دیگر نیز ست از حدیث ابن عباس رض ثُمَّ قَالَ اَبُوْمَعْشَرٍ اَنَا عَبْدُ اللّٰهِ **ثَنِیْ** اَبُوْ اِبْرَاهِیْمَ **ثَنِیْ** اَبُوْ بَکْرِ الْحَنَفِیُّ **ثَنِیْ** اَبُوْسَعِیْدِ السَّمَّانُ **ثَنِیْ** اَبُوْعَلِیِّ الْحُسَیْنُ ابْنُ عَلِیِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ اِسْحٰقَ الْبَیِّعُ **ثَنِیْ** اَبُوْحُسَیْنٍ عَلِیُّ بْنُ مَامُوْمَةَ الْاَسْوَادِیُّ **ثَنِیْ** اَبُوْدَاؤُدَ الطَّیَالِسِیُّ عَنْ اَبِیْ حَنِیْفَةَ رض قَالَ وُلِدْتُ سَنَةَ ثَمَانِیْنَ وَقَدِمَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ اُنَیْسٍ اِلَی الْکُوْفَةِ سَنَةَ اَرْبَعٍ وَّتِسْعِیْنَ وَرَاَیْتُهٗ وَسَمِعْتُ مِنْهُ وَاَنَا ابْنُ اَرْبَعَ عَشَرَةَ سَنَةً سَمِعْتُهٗ یَقُوْلُ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ حُبُّكَ الشَّیْءَ یُعْمِیْ وَیُصِمُّ یعنی ابوداؤد طیالسی از امام ابوحنیفه رح روایت میکند که فرمود امام تولد من در سنه هشتاد شده و عبد الله بن انیس صحابی آن حضرت صلعم در سنه نود و چهار در کوفه تشریف آورد و من او را دیدم و احادیث رسول الله صلے الله علیه و آله وسلم از وی شنیدم و در آن ایام من چهارده ساله بودم از جمله احادیث مسموعه من از وی یکی این ست که فرمود آنحضرت صلعم که محبت تو چیز را ترا نابینا و کر میسازد **لیستر** در تحقیق روایت امام رض از عبد الله بن انیس حافظ جلال الدین سیوطی رح مینویسد هٰذَا الْحَدِیْثُ رَوَاهُ اَبُوْدَاؤُدَ فِیْ سُنَنِهٖ مِنْ حَدِیْثِ اَبِی الدَّرْدَاءِ **وَاَصْعَبُ** مَا هٰهُنَا اَنْ یُّقَالَ اِنَّ عَبْدَ اللّٰهِ بْنَ اُنَیْسٍ الْجُهَنِیَّ الصَّحَابِیَّ الْمَشْهُوْرَ مَاتَ سَنَةَ اَرْبَعٍ وَّخَمْسِیْنَ وَذٰلِكَ قَبْلَ مَوْلِدِ اَبِیْ حَنِیْفَةَ بِدَهْرٍ **وَالْجَوَابُ** اَنَّ الصَّحَابَةَ الْمُسَمِّیْنَ عَبْدَ اللّٰهِ بْنَ اُنَیْسٍ خَمْسَةٌ فَلَعَلَّ الَّذِیْ رَوٰی عَنْهُ الْاِمَامُ اَبُوْحَنِیْفَةَ وَاحِدٌ اٰخَرُ مِّنْهُمْ غَیْرُ الْجُهَنِیِّ الْمَشْهُوْرِ یعنی این حدیث را ابوداؤد در سنن خود از حدیث ابی درداء روایت کرده است و دشوارترین مقام اینکه گفته شود که هر آینه عبد الله بن انیس جهنی که صحابی مشهور است در سنه پنجاه و چهار وفات یافته [illegible] عظم [illegible]

بسا پیشتر ست جواب‌ش اینکه ہر آینہ از صحابۂ مسلمین پنج کس بنام عبداللہ بن انیس موسوم بودند پس شاید
آن عبداللہ بن انیس کہ امام اعظم رض از وی روایت کردہ یکی دیگر باشد از ان پنج کس نہ جہنی مشہور پس اشکالے
نیست قَالَ اَبُو مَعْشَرٍ اَنَا عَبْدُ اللّٰہِ ثَنِیْ اَبُو اِبْرَاہِیْمَ اَنَا اَبُوْبَکْرِنِ الْحَنَفِیُّ ثَنِیْ اَبُوْ سَعِیْدِ
اِبْنُ السَّمَّانِ ثَنِیْ اَبُوْ عَلِیِ نِ الْحَسَنُ بْنُ عَلِیِ نِ الدِّمَشْقِیُّ ثَنِیْ اَبُو الْحَسَنِ عَلِیُّ بْنُ
غِیَاثِ نِ الْقَاضِی الْبَغْدَادِیُّ ثَنِیْ مُحَمَّدُ بْنُ مُوْسٰی ثَنِیْ اِبْنُ عَبَّاسِ نِ الْجُلُوْدِیُّ
عَنِ السَّمَّانِ یَحْیَی بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ اَبِیْ حَنِیْفَۃَ سَمِعْتُ عَبْدَ اللّٰہِ بْنَ اَبِیْ اَوْفٰی
یَقُوْلُ سَمِعْتُ رَسُوْلَ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَاٰلِہٖ وَسَلَّمَ یَقُوْلُ مَنْ بَنٰی لِلّٰہِ مَسْجِدًا وَّلَوْ کَمَفْحَصِ
قَطَاۃٍ بَنَی اللّٰہُ لَہٗ بَیْتًا فِی الْجَنَّۃِ یعنی یحیے بن قاسم از ابو حنیفہ رض روایت میکند کہ شنیدم
از عبداللہ بن ابی اوفی گفت کہ شنیدم از انحضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ میفرمود ہر کہ بنا کرد برای
خدا مسجدے را اگرچہ مانند آشیانہ قطاۃ یعنی مرغ سنگ خوارہ کہ بقدر گنجشک ست میباشد بنا میکند حق تعالے
مر او را خانہ را در بہشت پیستر حافظ جلال الدین سیوطی در تحقیق این حدیث میگوید اَقُوْلُ ھٰذَا الْحَدِیْثُ
صَحِیْحٌ بَلْ مُتَوَاتِرٌ میگویم کہ این حدیث صحیح ست بلکہ بمرتبۂ متواتر رسیدہ وَبِہٖ اِلٰی اَبِیْ سَعِیْدِ
نِ السَّمَّانِ ثَنِیْ اَبُوْ مُحَمَّدٍ عَبْدُ اللّٰہِ بْنُ کَثِیْرِ نِ الرَّازِیُّ ثَنِیْ عَبْدُ الرَّحْمٰنِ بْنُ اَبِیْ حَاتِمِ
نِ الرَّازِیُّ ثَنِیْ عَبَّاسُ بْنُ مُحَمَّدِ نِ الدُّوْرِیُّ ثَنِیْ یَحْیَی بْنُ مَعِیْنٍ عَنْ
اَبِیْ حَنِیْفَۃَ اَنَّہٗ سَمِعَ عَنْ عَائِشَۃَ بِنْتِ عَجْرَدٍ رَضِیَ اللّٰہُ تَعَالٰی عَنْہَا تَقُوْلُ قَالَ
رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَاٰلِہٖ وَسَلَّمَ اَکْثَرُ جُنْدِ اللّٰہِ فِی الْاَرْضِ الْجَرَادُ لَا اٰکُلُہٗ وَلَا
اُحَرِّمُہٗ یعنی فرمود آن حضرت صلعم اکثر لشکر خدا در زمین ملخ ست نہ من آنرا میخورم و نہ من آنرا
حرام میکنم اَقُوْلُ ھٰذَا الْحَدِیْثُ مَتْنُہٗ صَحِیْحٌ اَخْرَجَہٗ اَبُوْ دَاؤُدَ مِنْ حَدِیْثِ سَلْمَانَ
وَصَحَّحَہُ الضِّیَاءُ فِی الْمُخْتَارَۃِ میگویم کہ متن این حدیث صحیح ست و صحیح گفت او را الضیاء در کتاب
مختارہ قَالَ اِبْنُ النَّجَّارِ اَنَا الْقَاضِیْ اَبُو الْحُسَیْنِ عَبْدُ الرَّحْمٰنِ اَحْمَدُ عَنْ اَبِیْ عَبْدِ اللّٰہِ
الْبَلْخِیِّ ثَنِیْ اَبُو الْفَضْلِ بْنُ حَرُوْنٍ قَالَ قَرَأْتُ عَلَی الْقَاضِیْ اَبِیْ سَعِیْدِ
عَبْدِ الْمَلِکِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمٰنِ بْنِ مُحَمَّدِ نِ الرَّاجِیِّ ثَنِیْ اَبِیْ ثَنِیْ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللّٰہِ
اَنَا اَبُوْ عَلِیِ نِ الْحَسَنُ بْنُ عَلِیِ نِ الدِّمَشْقِیُّ ثَنِیْ الْحَسَنُ بْنُ عَبَّاسِ نِ الْقَاضِی الْبَغْدَادِیُّ

ابو فضل اللہ

جمام سوم در روایت امام اعظم از عبداللہ بن ابی اوفی صحابی

در تحقیق صحت حدیث امام از ابن ابی اوفی

در روایت امام از عائشہ بنت عجرد

در تحقیق صحت حدیث امام از عائشہ بنت عجرد

در روایت امام از جابر

حَدَّثَنِیْ مُحَمَّدُ بْنُ مُوْسٰی حَدَّثَنِیْ الْجُلُوْدِیُّ مُحَمَّدُ بْنُ عَبَّاسٍ عَنِ الْیَمَامِیِّ یَحْیٰی بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ اَبِیْ حَنِیْفَةَ رض عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللّٰهِ رض قَالَ جَاءَ رَجُلٌ مِّنَ الْاَنْصَارِ اِلَی النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ فَقَالَ لَهٗ یَارَسُوْلَ اللّٰهِ مَا رُزِقْتُ وَلَدًا قَطُّ فَقَالَ فَاَیْنَ اَنْتَ عَنْ كَثْرَةِ الْاِسْتِغْفَارِ وَالصَّدَقَةِ یَرْزُقُ اللّٰهُ بِهَا الْوَلَدَ قَالَ فَكَانَ الرَّجُلُ یُكْثِرُ الصَّدَقَةَ وَیُكْثِرُ الْاِسْتِغْفَارَ فَوُلِدَ لَهٗ سَبْعَةٌ مِّنَ الذُّكُوْرِ یعنی امام اعظم رض از حضرت جابر رض روایت میکند کہ مردے از انصار نزد آنحضرت صلعم در آمد و گفت یارسول اللہ مرا گاہے فرزندے نصیب نگشت فرمود چرا کثرت صدقہ و استغفار نمی کنی کہ حق تعالےٰ ازین وجہ اولاد عنایت میفرماید گفت جابر رض کہ کرد آن شخص کثرتِ صدقہ و کثرتِ استغفار پس مراورا ہفت کس از مردان متولد گشتند انتہی کلامہما پس مقام غور و جای انصاف ست کہ محققین مانند خاتم الحفاظ جلال الدین سیوطی رح نشانہای جملہ مرویاتِ امام اعظم رض را از صحابہ رض ظاہر و ہویدا نمودہ و تحقیق حقیقِ منصفانہ و تدقیقِ رشیق محدثانہ زیر ہر حدیث باحسن وجہ کردہ و خدشہ را دران نگذاشتہ و جملہ فرقۂ زائغۂ ظاہریہ بنابر قول ابن جوزی رح بلا فہم و دریافت از جہت بغض و حسد درونی ہمین احادیث را موضوع میگویند و خوفی انخداو شرمے از محمد مصطفےٰ صلعم نمیدارند و از قساوت قلبی و عداوت جبلی بتحقیقات اہل علم توجہی نمایند و حالانکہ بسیارے از علمائے محدثین اعتبار قول ابن جوزی رض تَجَاوَزَ اللّٰهُ تَعَالٰی عَنَّا وَعَنْهُ نمی دارند چہ درین بارہ تعصب ابن جوزی رح از حد اعتدال در گذشتہ تا آنکہ وے رح بعضے احادیث صحیح بخاری را نیز تسلیم نمی نماید ؎

زرے کہ پاک بود ز افترائے ناپاکی	نباشد از زر کامل عیار بش باکے

آرے بعضے از علما این احادیث را ضعیف گفتہ مگر تحقیق آنہا را کما ینبغی جلال الدین سیوطی رح تحت ہر حدیث بیان نمودہ کہ از ان صاف معلوم گشت کہ اکثر ازین احادیث صحیح اند و ہر کہ از راویان متہم باشد فاما چونکہ روایت وے مطابق ثقہ باشد بالاتفاق مقبول میباشد و درین جملہ احادیث ہیچکس این چنین راوی نیست کہ روایت احادیث موضوعہ مینماید پس انکار از ایشان محض تعصب و حسد ست و از اقوال ملا علی قاری رح وغیرہ از پیشتر معلوم گردید کہ ثبوتِ روایت امام رض قوی تر ست پس اگر بعضے از صحت آن انکار آرد و اکثرین بہ ثبوت روایت آن اقرار مینمایند پس ثبوت را بہر نہج ترجیح باشد ؎

منصفی باید که انصافی کند		میخ حسرت بر دلِ حاسد زند	
چشم او از تیرگی آگنده به		در دل او آتش سوزنده به	

علاوه اینکه اگر این مرویات امام رح با تحقیقی که از جلال الدین سیوطی در گذشت ضعیف گردانیده شوند تاہم در صحتِ سماعت و تابعیتِ امام اعظم رح قدحی ازان لازم نیاید حسب قاعدۂ مسلمۂ جملۂ محدثین رح آن اینکه حدیث ضعیف در باب فضائل و ثواب و عقاب مقبول کل محدثین ست نه در احکام حلت و حرمت و صفات باری تعالی و حدیث موضوع مقبول نیست در چیزے ازان چنانچه امام نووی در شرح مسلم در باب صحت احتجاج بحدیث مُعَنْعَنْ گفته که ہر آئینه اہل حدیث روایت میکنند از محدثین احادیثِ ضعیف را در باب ترغیب و ترہیب و فضائل اعمال و قصص و احادیث زہد و مکارم اخلاق و مانند آن تا وقتیکه از احکام حلال و حرام و سائر احکام نباشند و این جائز ست نزدیک اہل حدیث و غیرہم بسبب تساہل و چشم پوشی دران نه در روایت حدیث موضوع و عمل بران انتہی و نیز امام نووی رض در صدر اربعین گفته قَدِ اتَّفَقَ الْعُلَمَاءُ عَلٰى جَوَازِ الْعَمَلِ بِالْحَدِيْثِ الضَّعِيْفِ فِيْ فَضَائِلِ الْاَعْمَالِ اِنْتَهٰى **و ملا علی قاری** رح در شرح موطای امام محمد در باب قیام رمضان گفته که عمل کردن در فضائل اعمال بحدیث ضعیف جائز ست عند الکل انتہی **و سید شریف** رح در اصول حدیث گفته که جائز ست نزدیک علما تساہل در اسانید ضعیف نه در موضوع بغیر از بیان ضعف آن در مواعظ و قصص و فضائل اعمال نه در صفات الله تعالی و احکام حلال و حرام انتہی **و ہمچنین** ست در خاتمۂ مجمع البحار در فصل جرح و تعدیل از تذکره يَجُوْزُ التَّسَاهُلُ فِيْ رِوَايَةِ الضَّعِيْفِ بِلَا شَرْطِ ضُعْفِهٖ فِي الْمَوَاعِظِ وَالْقَصَصِ وَالْفَضَائِلِ لَا فِيْ صِفَاتِ اللّٰهِ تَعَالٰى وَالْحَلَالِ وَالْحَرَامِ اِنْتَهٰى

ہرگاه دانستی که حدیث ضعیف در فضائل مقبول ست عند الکل پس تر بدانکه مرویات امام اعظم رح از صحابه رض بفرض تسلیم محال اگر ضعیف قرار داده شوند نه موضوع چنانکه ظاہر گشت از ماقبل پس بسماعتِ امام از صحابه رض قدحی و نقصے ازان لازم نیاید که مرویات وی رح اکثر در فضائل اعمال اند نه در احکام حلت و حرمت و نه در تابعیت وے رح تحکمے و تمطے چراکه از روایت حافظ ابن حجر عسقلانی رح در ماقبل واضح ست که ہر آئینه ابن سعد رض بسند لا باس به

انتہی کلام الذہبی [illegible] و صدوق و سوفا [illegible] و ابن ابی الدنیا در [illegible] و الحافظ [illegible] و سفیان بن عیینه [illegible] و روایت [illegible] صاحب [illegible] بن سعد [illegible] در کاشف [illegible] حافظ [illegible] امام اعظم [illegible] ابن سعد بصری [illegible]

روایت کردہ کہ بتحقیق امام ابو حنیفہ رضہ حضرت انس را دید پس ابو حنیفہ رض بدین اعتبار از طبقۂ تابعین ست انتہی و این حدیث حسن ست نہ ضعیف چہ لفظ لَا بَاْسَ بِہٖ از الفاظ حدیث حسن ست چنانچہ حافظ عسقلانی در صدر تقریب گفتہ **امام راتب** پس اول مرتبۂ صحابہ رض ست **و مرتبۂ ثانیہ اینکہ** موکد باشد مع آن بصیغۂ اسم تفضیل کَاَوْثَقِ النَّاسِ **یا** بتکریر صفت در لفظ کَثِقَۃٍ ثِقَۃٍ **یا** بتکرار صفت در معنی کَثِقَۃٍ حَافِظٍ **و ثالثہ اینکہ** مفرد باشد صفت او کَثِقَۃٍ - یا - مُتْقِنٍ - یا - ثَبْتٍ - یا عَدْلٍ **و رابعہ اینکہ** از درجۂ ثالثہ قدرے کم باشد و بدان طرف اشارہ میشود بِصَدُوْقٍ - یا - لَا بَاْسَ بِہٖ - یا - وَلَیْسَ بِہٖ بَاْسٌ انتہی کلامہ پس چونکہ حدیث غیر موضوع در فضائل و مناقب عند الکل معمول بہ ست پس این حدیث بطریق اولی مقبول و معمول بہ باشد نزد جمیع علماء محدثین چرا کہ این حدیث حسن ست نہ ضعیف و حدیث حسن مثل صحیح ست در احتجاج بران عند الکل مگر فرق درمیان صحیح و حسن مثل فرقِ فرض ست او واجب پس ازین حدیث ثابت گشت کہ بلاریب و شک امام ابو حنیفہ تابعی ست بحسب قاعدۂ مسلمۂ جملۂ محدثین چنانچہ بحسب نقل نیز تابعیت امام باحسن الوجوہ ثابت گردید پس انکار منکرین متعصبین از اقوال ائمۂ شافعیہ وغیرہ بروی ایشان رد گشت از روی نقول قویہ و قاعدۂ مسلمۂ جملۂ محدثین رحمہم اللہ تعالی ۵

فعل رحمانی ست کار عاشقان		کار شیطانی ست فعل فاسقان

قُلْ جَآءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ اِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوْقًا **و لہذا** بسیارے از علمای محققین مانند تصریحات جلال الدین سیوطی رح برادراک و نیز روایت امام اعظم رح مر بعضے صحابہ را رض قائل اند چنانچہ بعضے ازاینان ست العلامۃ شمس الدین محمد ابو نصر ابن عرب شاہ الانصاری الحنفی اَنَّہٗ قَدْ ذَكَرَ فِیْ مَنْظُوْمَۃِ الْمُسَمَّاۃِ **بِجَوَاهِرِ الْعَقَائِدِ وَدُرَرِ الْقَلَائِدِ** ثَمَانِیَۃً مِّنَ الصَّحَابَۃِ رض عَمَّنْ رَوٰی عَنْهُمُ الْاِمَامُ الْاَعْظَمُ رح حَیْثُ قَالَ **اشعار**

	مُعْتَقِدًا مَذْهَبَ عَظِیْمِ الشَّانِ	اَبِیْ حَنِیْفَۃَ الْمُفْتِی النُّعْمَانِ
اَلتَّابِعِیْ سَابِقِ الْاَئِمَّۃِ	بِالْعِلْمِ وَالدِّیْنِ سِرَاجِ الْاُمَّۃِ	جَمْعًا مِّنْ اَصْحَابِ النَّبِیِّ اَدْرَكَا
اِثْرَهُمْ قَدِ اقْتَفٰی وَسَلَكَا	طَرِیْقَۃً وَاضِحَۃَ الْمِنْهَاجِ	سَالِمَۃً مِّنَ الضَّلَالِ الدَّاجِ
قَدْ رَوٰی عَنْ اَنَسٍ وَجَابِرٍ	وَابْنِ اَبِیْ اَوْفٰی كَذَا عَنْ عَامِرٍ	اَعْنِیْ اَبَا الطُّفَیْلِ بْنَ وَاثِلَۃَ
وَابْنِ اُنَیْسٍ الْفَتٰی وَوَاثِلَۃَ	عَنِ ابْنِ جُزْءٍ قَدْ رَوَی الْاِمَامُ	وَبِنْتِ عُجْرَۃَ هِیَ التَّمَامُ
رَضِیَ اللّٰهُ الْكَرِیْمُ دَائِمًا	عَنْهُمْ وَعَنْ كُلِّ الصَّحَابَۃِ الْعُظَمَا	كذا وجدت فی بعض الاوراق

چونکه از ما ذکر بخوبی واقف گشتی پیشتر بدانکه امام ابو حنیفه رض باعتبار زمانه زاند از بیست نفر صحابهٔ آنحضرت صلعم را ادراک گشته و زمانهٔ امام رح بازمانهٔ ایشان رض مشترک شده و از اشتراکِ زمانهٔ ایشان تبرکات بیغایات باو رسیده چنانچه از کتاب تقریب مؤلفهٔ حافظ عسقلانی رح زمانهٔ تولد امام و تاریخ وفات بعض صحابهٔ کرام رضوان الله علیهم اجمعین ذکر کرده میشود بغور باید دید و بگوش انصاف شاید شنید قَالَ فِی التَّقرِیب

نعمان بن ثابت کوفی امام ابو حنیفه رض در سنه ۸۰ هشتاد تولد یافت و عمرش تا هفتاد سال بود

۱ **انس** بن مالک انصاری رض خادم رسول الله صلعم صحابی مشهورست بروایتی در سنه ۹۲ نود و دو و بروایتی ۹۳ نود و سه وفات یافت

۲ **اسعد** بن سهل بن حنیف الانصاری ابو امامه رض معدودست در صحابه رض که برای وی رُؤیتِ آنحضرت صلعم بود در سنه ۱۰۰ یکصد وفات یافت

۳ **بسر** بن ارطاة قریشی رض از صغار صحابه رض ست در سنه ۸۶ هشتاد و شش وفات یافت

۴ **سائب** بن یزید کندی رض صحابی صغیرست در سنه ۹۱ نود و یک سال انتقال نمود و گفته شده که قبل از آن

۵ **سهل بن سعد** الساعدی رض صحابی مشهورست در سنه ۸۸ هشتاد و هشت وفات کرد و **بعضی** بعد از آن گفته

۶ **صدی** بن عجلان ابو امامة الباهلی رض صحابی مشهورست در سنه ۸۶ هشتاد و شش وفات کرد

۷ **طارق** بن شهاب البجلی کوفی رض **ابو داود** گفت که وی رضی الله عنه نبی صلی الله علیه و آله وسلم را دیده و در سنه ۹۲ هشتاد و دو **یا** سه سال ۸۳ باختلاف در آحاد وفات کرد

۸ **عبد الله** بن ابی اوفی رض صحابی صغیرست و آخرترین آن صحابه ست که در کوفه وفات یافتند یعنی در کوفه بعد از وی صحابی دیگر نماند در سنه ۸۷ هشتاد و هفت وفات کرد

۹ **عبد الله** بن بسر صحابی صغیرست در سنه ۸۸ هشتاد و هشت وفات کرد **وَقِیلَ** سنه ۹۶ سِتٍّ وَّتِسعِینَ

۱۰ **عبد الله** بن ثعلبه مراو را رویت آنحضرت صلعم ثابت ست در سنه ۸۷ هشتاد و هفت **یا** ۸۹ نه بنابر اختلاف در آحاد وفات یافت

۱۱ **عبد الله** بن حارث بن نوفل ابو محمد مراو را رویت ست و مر پدر و جد وی را صحبت بود در سنه ۹۹ نود و نه وفات کرد

۱۲ **عبد الله** بن حارث بن جزء ابو الحارث رض صحابی ست در سنه ۸۵ هشتاد و پنج **یا** شش **یا** هشت بنابر اختلاف روایات در آحاد وفات کرد مگر قول دوم صحیح ست

۱۳ **عتبه** بن عبد السلمی رض صحابی مشهورست در سنه ۸۷ هشتاد و هفت وفات کرد و بعضی از نود باختلاف عشره گفته

[illegible]

در ادراک امام رح زمانهٔ چند صحابه را
در تولد امام رح
ف انس بن مالک
ف سعد بن سهل ابو امامه
ف بسر بن ارطاة
ف سائب بن یزید
ف سهل بن سعد
ف ابو امامة الباهلی
ف طارق بن شهاب
ف ابن ابی اوفی
ف عبد الله بن بسر
ف ابن ثعلبه
ف ابن حارث
ف ابن حارث
ف عتبه

سنه ۱۴ عامر بن واثله ابو الطفیل رض دیدہ رسول صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در سنہ ۱۱۰ یکصد و دہ وفات کردہ است علی الصحیح سنه ۱۵ عمر بن ابی سلمه صحابی صغیر ست در سنہ ۸۳ ہشتاد و سه بروایت صحیح وفات کردہ سنه ۱۶ عمرو بن حریث القریشی صحابی صغیر ست در سنہ ۸۵ ہشتاد و پنج وفات نمودہ سنه ۱۷ قبیصه بن ذویب مراد ار رویت ست در سنہ ہشتاد و چند بالا وفات نمودہ سنه ۱۸ مالک بن حویرث صحابی ست در سنہ ۹۴ نود و چہار وفات کردہ سنه ۱۹ محمود بن لبید صحابی صغیر ست در سنہ ۹۶ نود و شش وفات کردہ سنه ۲۰ مقدام بن معدیکرب صحابی مشہور ست در سنہ ۹۲ نود و دو وفات نمودہ سنه ۲۱ مالک بن اوس مراد ار رویت ست در سنہ ۹۲ نود و دو وفات کردہ سنه ۲۲ واثله بن الاسقع صحابی مشہور ست تا سنہ ۸۵ ہشتاد و پنج سال زندہ ماند انتہی کلام الامام العسقلانی فی التقریب وصاحب مشکوۃ شریف در کتاب اسماء الرجال گفتہ کہ عمرو بن حریث القرشی در کوفہ آمدہ ساکن آنجا گشت و والی عمارت کوفہ یعنی آبادی کوفہ گشت و در کوفہ در سنہ ۸۵ ہشتاد و پنج وفات نمود چنانچہ گذشت عبد اللہ بن ابی اوفی در غزوۂ حدیبیہ و خیبر و آنہا را کہ بعد ازین ہر دو جہادہا واقع شدہ با رسول اللہ صلعم حاضر بود و ہمیشہ در مدینہ طیبہ بود تا آنکہ وفات یافت آنحضرت صلعم بیشتر بکوفہ آمد وَهُوَ اٰخِرُ مَنْ مَاتَ مِنَ الصَّحَابَةِ بِالْكُوفَةِ سَنَةَ سَبْعٍ وَّثَمَانِيْنَ انتہی کلامہ پس از نقول بالا بخوبی ظاہر گشت کہ در زمانہ ولادت امام اعظم رض در اطراف و اکناف جماعتے از صحابہ رض موجود بود چنانچہ ما قبل نیز گذشت چنانچہ تحریر کردہ شد و بالخصوص عبد اللہ بن ابی اوفی و عمرو بن حریث و طارق بن شہاب بعد از ولادت امام رض خاص در کوفہ تا تاریخہائے مسطورہ موجود بودند و در مکۂ معظمہ تا سنہ ۱۱۰ یکصد و دہ ابو الطفیل صحابی رض زندہ بود و عمر شریف امام اعظم رض تا ہفتاد سال بود از ابتدائے سنہ ۸۰ ہشتاد و بنا بر روایت مشہور و تا پنجاہ و پنج بار حج بیت اللہ ادا کردہ بود چنانچہ در ما سبق معلوم کردہ شدہ پس بالیقین تا پانزدہ بار در حیات ابو الطفیل رض امام ابو حنیفہ رض بحج رفتہ است و این امر از بداہت عقل صحیح و رائے نجیح و درست بمراحل دور ست کہ امام ابو حنیفہ رض با وجود مولع بودن وے بجملہ کارہائے خیر بطورے کہ از دیگران ممکن نبود چنانچہ از قول ابن المبارک رض در ما قبل بخوبی ثابت گشت کہ فَمَا مَالَتْهُمْ عَنْ خُلُقٍ مِّنَ الْاَخْلَاقِ الْحَسَنَةِ اِلَّا وَقَالُوْا كُلُّهُمْ لَا نَعْلَمُ اَحَدًا اتَّخَلَّقَ بِذٰلِكَ غَيْرَ الْاِمَامِ اَبِيْ حَنِيْفَةَ رض قصد ملاقات ایشان رض بغرض حصول تابعیت نمادہ و از تحصیل این چنین نعمت عظمے

فرد ۱۴ عامر بن واثلہ
فرد ۱۵ عمر بن ابی سلمہ
فرد ۱۶ عمرو
فرد ۱۷ قبیصہ
فرد ۱۸ مالک
فرد ۱۹ محمود
فرد ۲۰ مقدام
فرد ۲۱ مالک
فرد ۲۲ واثلہ

که در کافهٔ مسلمین فخر الدین والدنیاست محروم ماند و باوجود اَعْبَدَ النَّاسِ وَاَزْهَدَ النَّاسِ بودن امام رض
و باوجود امکان و قدرتِ او از رویت و روایتِ صحابه رض که بموجب بشارت آنحضرت صلعم طُوْبٰی لِمَنْ
رَاٰنِیْ الحدیث وَلَا تَمَسُّ النَّارُ مَنْ رَاٰنِیْ الحدیث سراسر سعادت ابدی و عنایت سرمدی ست
با آنکه از هزاران هزار مسائل دینیه دقیقه را فرو گذاشت نفرمود و از اَهم ترین امور دین که مِنْ کُلِّ
الْوُجُوْهِ از مغتنماتِ غیر مترقبه ست و کسی از عوام المسلمین از اینچنین فضیلت کامله و رحمت
شامله نیز گاهی اغماضی و اعراضی نمی نماید چگونه ازان خاص الخواص باوجود کمال بیدار دماغی و معنی
رس چنین تساهل و تکاسل بظهور آید فَافْهَمُوْا وَاَنْصِفْ وَلَا تَكُنْ مِّنَ الْمَاکِرِیْنَ ۵

بگذر از ظن خطا اے بدگمان ۔ اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ را بخوان

علاوه اینکه هم از زمانهٔ خیر و برکت آنحضرت صلعم متوارث جمله مسلمین ست که اولاد صغار خود را
بخدمت بزرگان دین می برند چنانچه صحابه رض اولاد اطفال خود را بخدمت بابرکت آنحضرت صلعم
می بردند و خود جدِ امجد امام اعظم رض پسر خود را یعنی پدر بزرگوار امام همام رض را که ثابت نام میداشت
در عهد طفولیت بغرض حصول دعای خیر و برکت به پیش حضرت علی کرم الله وجهه برده بود چنانچه
اسمعیل بن حماد بن الامام ابو حنیفه رض همواره بران فخر فرمودے که ما از حق تعالے امید آن میداریم
که دعای حضرت شاهِ مردان در حق ما قبول کرده باشد خاصةً وقتیکه حصول این نعمت تا مدت
مدید در شهر خود و نیز در همان شهر ها باشد که بعد از بلوغ و درستی عقل سلیم بارها دران به نیتِ حج بیت الله
مرور و یا خود دران ها اتفاق اقامت افتاده باشد سستی ازان کسی از عوام نمی نماید پس مقام
غور و جای تعجب ست که تا بست سال بلکه تا سی سال از عمر شریف امام رض بالاشتراک زمانهٔ صحابهٔ
کبار رض بگذشت و از جهت غفلت والدین خود در عالم طفولیت و خود بنفس نفیس بعد از بلوغ و درستی
فهم دور بین از حضور پر نور صحابه رض و از حصول فضیلت و شرافتِ تابعیت بسبب کمال تساهلی در امور
خیر برای دوام که همین طور سستی از احدی من الائمة متصور نیست حسب انکار منکرین خاص
ازان بزرگواران پدیدار گردد پس قول برین امر از قم نزدیک ارباب فهم صحیح و اصحاب رای صائب و نجیح
هرگز پذیرا نخواهد بود پس قول اصحاب امام رض درین باره که امام ابو حنیفه رض جماعتی را از اصحاب آنحضرت صلعم
دریافته و رویت و روایت هر دو از ایشان حاصل کرده بلا ریب و ریا صحیح و احق و درست ست الی آخر

کہ بخوبی از احوال امامؓ بسبب عدم اختلاط ایشان با امامؓ چندان از ان واقف نبودند زیرا کہ ؎

اِنَّمَا ذَوُو اللَّيَالِیْ وَالْاَسْعَادِ		اَدْرٰی بِمَا فِیْهَا مِنَ الْاَعْبَادِ	

ولہذا صاحب ردّ المحتار علامہ ابن عابدینؒ درباب ثبوت رویت در روایت امامؓ از انسؓ میفرماید

قَالَ ابْنُ حَجَرٍ قَدْ صَحَّ كَمَا قَالَ الذَّهَبِيُّ اَنَّهٗ رَاٰهُ وَهُوَ صَغِيْرٌ وَفِیْ رِوَايَةٍ قَالَ رَاَيْتُهٗ مِرَارًا وَكَانَ

يَخْضِبُ بِالْحُمْرَةِ وَجَاءَ مِنْ طُرُقٍ اَنَّهٗ رَوٰى عَنْهُ اَحَادِيْثَ ثَلٰثَةً لٰكِنْ قَالَ اَئِمَّةُ الْمُحَدِّثِيْنَ

مَدَارُهَا عَلٰى مَنِ اتُّهِمَ عِنْدَ الْاَئِمَّةِ بِوَضْعِ الْاَحَادِيْثِ وَاَلَّ بَعْضُ الْفُضَلَاءِ وَقَدْ اَطَالَ الْعَلَّامَةُ

طَاشْ كُبْرٰى فِیْ سَرْدِ النُّقُوْلِ الصَّحِيْحَةِ فِیْ اِثْبَاتِ سَمَاعِهٖ مِنْهُ وَالْمُثْبِتُ مُقَدَّمٌ عَلَى النَّافِیْ

انتہی یعنی ابن حجرؒ فرمودکہ بتحقیق صحیح ست موافق گفتن ذہبی کہ امام اعظمؓ انسؓ را دیدہ است و دران وقت

امام صغیر السن بود و بروایت دیگر امامؓ فرمود کہ دیدم من حضرت انسؓ را بارہا کہ وی خضاب میکرد بسرخی

و از طرق بسیار مروی ست کہ امامؓ روایت کرد از انسؓ سہ حدیث را لیکن ائمہ حدیث گفتند کہ مدار روایت آن

ہر سہ حدیث بران کسان ست کہ او نان را ائمہ حدیث متہم کردہ اند بوضع احادیث انتہی یعنی کلام ابن حجر تا اینجا

ختم گشت پستر در عبارت آئندہ علامہ محمد امین جواب محققانہ برائے رد قول ہمین محدثین باحسن الوجوہ تقریر

میکنند کہ بعض فضلای دیگر گفتہ اند کہ علامہ طاش کبریؒ بسیارے از نقول صحیحہ درباب روایت کردن امام از

انس رضی اللہ تعالیٰ عنہما جمع کردہ ست پس بمقابلہ روایات صحیحہ در اثبات خبر نفی روایت امامؓ از انسؓ

قابل اعتبار و قبول نیست زیرا کہ درصورت متنازع فیہ اثبات مقدم ست بر نفی انتہی یعنی تا اینجا کلام شامی

نیز با تمام رسید میگویم کہ بموجب تشریح بعضے فضلاے مرحومین توضیح این اجمال اینکہ اخبار عن الشئ

نزدیک محققین اہل اصول در حکم شہادت ست پس چنانکہ شہادت علی النفی غیر معتبر و بالخصوص در مقابلہ

شہادت علی الاثبات کالعدم ست ہمچنین اخبار نفی ملاقات و عدم روایت امام از صحابہؓ در مقابلہ اخبار اثبات

ملاقات و اثبات روایت ساقط و لغو ست چنانکہ مذہب امام شافعیؒ و قول مختار امام کرخیؒ ہمین ست

قَالَ فِیْ مُسَلَّمِ الثُّبُوْتِ الْاِثْبَاتُ مُقَدَّمٌ عَلَى النَّفْیِ كَمَا فِی الشَّهَادَةِ عِنْدَ الْكَرْخِیِّ وَالشَّافِعِيَّةِ

انتہی و ہمچنین ست در کتب اصول حدیث چنانچہ حافظ ابن حجرؒ در نخبۃ الفکر و شرح آن گفتہ اَلْمُثْبِتُ مُقَدَّمٌ

عَلَى النَّافِیْ يَعْنِیْ اَنَّ الْفَرْعَ ثِقَةٌ عَدْلٌ وَهُوَ يَقْتَضِیْ صِدْقَهٗ وَعَدَمُ عِلْمِ الْاَصْلِ لَا يَنْفِيْهِ

وَهُوَ مُثْبِتٌ جَازِمٌ فَالْمُثْبِتُ الْجَازِمُ مُقَدَّمٌ عَلَى النَّافِی الشَّاكِّ وَكَمَا تَقَدَّمَ انتہی فوجہ تقدم

محققین اثبات مخصوص نزدی

مثبت بر نافی این ست که اگر نافی را بمقابلهٔ مثبت ترجیح داده شود پس دو بار نسخ لازم آید چرا که عدم و نفی در اشیا اصلی ست و وقتیکه کدامی امرِ مثبت بران نفی اصلی برآمد آن نفی منسوخ گشت باز در مقابلهٔ آن مثبت اگر کدامی نافی دیگر واقع گردد پس اگر این نافی را بر مثبت ترجیح داده شود پس نسخ مکرر واقع گردد از حیثیت که از پیشتر مثبت آن نفی اصلی را منسوخ کرده ست اگر باز نافی طاری ترجیح یابد اثبات عارضی را که بر نفی اصلی عارض گشته و آنرا منسوخ ساخته بود منسوخ کند نسخ دو بار لازم آید و حتی الوسع اهل اصول از تکرار نسخ پرهیز میکنند **و وجه دوم** برای ترجیح اینکه قولِ مثبت مشتمل ست بر زیادتِ علم بخلاف نفی و حالانکه مثبت که موصوف ست بزیادتِ علم بهتر و اولیٰ ست از غیر چنانچه در مقابلهٔ جرح و تعدیل جرح را ترجیح میدهند بحیثیت استعمال جرح بر زیادتِ علم **و نیز وجه دیگر اینکه** نافی مؤکد نفی اصلی ست و مثبت مؤسس امر جدید ست و حالانکه تاسیس اولیٰ ست از تاکید قَالَ فِي التَّلْوِيْحِ اِذْ لَوْ جُعِلَ النَّافِيْ اَوْلٰى يَلْزَمُ تَكْرَارُ النَّسْخِ بِتَغْيِيْرِ الْمُثْبِتِ لِلنَّفْيِ الْاَصْلِيِّ ثُمَّ النَّافِيْ لِلْاِثْبَاتِ **وَاَيْضًا** الْمُثْبِتُ مُشْتَمِلٌ عَلٰى زِيَادَةِ الْعِلْمِ كَمَا فِيْ تَعَارُضِ الْجَرْحِ وَالتَّعْدِيْلِ يُجْعَلُ الْجَرْحُ اَوْلٰى **وَ**لِاَنَّ الْمُثْبِتَ مُؤَسِّسٌ وَّالنَّافِيْ مُؤَكِّدٌ وَّالتَّاسِيْسُ خَيْرٌ مِّنَ التَّاكِيْدِ انتهى

چند ابیات در مذمتِ حاسدان نظم

چو آگاه گشتی ز شر شرار … ز افساد حساد هم هوشدار

برد هم حسد حاسد بی حیا … بران حضرتِ احمد و چاریار

چه گویم خباثت ز حقد و حسد … که حاسد کند حمله بر دینِ دار

هر انجا که وصف نکو حق سرشت … ز ایذای شومان شده نا قرار

ز اول نگه تا بدین انتها … با دم شده رشکِ این نابکار

بیوسف که بود ست رشکِ چمن … ببین جور این حاسد نابکار

هر آنجا که گل ماهِ تابان شده … ز ایذای خاری شده خار خار

نهنگی که مردم رباید چو مور … بدان تا کند در ره آن شکار

بگنجی چو رنجی کشی بهرِ او … بلائی بر آرد سری همچو مار

بهادِ بهاری خزان در پی ست … بعقل لبیبان دهد رو خمار

بجنت که پایان ندارد خوشی … ز ضدش پنه جوی لیل و نهار

کنند از حسد ما بیان را شکار

باسلام سالم شده مرد و زن
همانا رخ روز روشن سواد
ز ابر سیه دل که بالاے تست
بآبے که زنده ست دنیا ازو
زخبث حاسدان تا چند جوشی
بگویند اہل حسد ذو ولد
چوا بزد نرسته زخبثِ حسد
نهد رشک بر خیره داغی ز شر
خصوصا بوقتے که مرد خدا
بعلم و ورع همچو روشن چراغ
به چرخ تو ترع مه چار ده
ندانی که محسود گردد به دهر
چو بنمود حاسد در و قیل و قال
ز شیطان نرنجم نه از گفت او
جلیلا تو مخروش صبرے بکن

بفندش نه بینی بتان و زنار
چو دیجور شب شد زگرد و غبار
همی پوشد این گنبد زرنگار
زغصه همی پیچدش نار خوار
که حق را ذی ولد گویند کفار
خدا را که هست از ولد بر کنار
ازان کی شوند این و آن رستگار
حسد نیک را بد کند آشکار
کند اجتهادے بصد اعتبار
به فیض وندی همچو ابر بهار
به تخت تفقه شه تاجدار
اگرچه بود بوحنیفه به کار
بگو رو چو شیطان تو خود را شمار
که از گل گل و لاله و ز خار خار
که الله یفصل به روز شمار

چونکه از تحقیق علمای محققین و تفصیل اقوال رنگین ایشان بخوبی واقف گشتی پس می گویم که استشهاد منکرین از تابعیت امام اعظم رحمه الله تعالی بقول ابن حجر رح که در تقریب نوشته که اَلنُّعْمَانُ بْنُ ثَابِتٍ الْكُوفِيُّ اَبُوْ حَنِيْفَةَ الْاِمَامُ رض يُقَالُ اَصْلُهٗ مِنْ فَارِسٍ وَيُقَالُ مَوْلٰى بَنِيْ تَيْمِ اللهِ فَقِيْهٌ مَشْهُوْرٌ مِنَ السَّادِسَةِ انتهى كه درين عبارت تقريب امام اعظم رح را از طبقه سادسه نوشته و مردم این طبقه کسانے اند که ایشان را تَلَاقِيْ بِاَحَدٍ مِنَ الصَّحَابَةِ رض بهم نرسیده باشد پس این استدلال بیکارست بچند وجه وجه اول اینکه این قول ابن حجر رح که در تقریب ست مبنی ست بر قولِ بعضِ ارباب تاریخ که نافی ملاقات امام اند نه بر وجه تحقیق پس مفید مدعای منکرین نخواهد شد چنانچه از نقل عبارت امام یافعی رح وغیره مورخین صاف ظاهر می شود حیث قال فِيْ مِرْاٰةِ الْجِنَانِ فِيْ حَوَادِثِ سَنَةِ خَمْسِيْنَ وَمِائَةٍ وَفِيْهَا تُوُفِّيَ فَقِيْهُ الْعِرَاقِ الْاِمَامُ

اَبُوْحَنِیْفَۃَ النُّعْمَانُ بْنُ ثَابِتٍ اَلْکُوْفِیُّ مَوْلٰی بَنِیْ تَیْمِ اللّٰہِ بْنِ ثَعْلَبَۃَ مَوْلِدُہٗ سَنَۃَ ثَمَانِیْنَ رَأَی اَنَسًا وَرَوٰی عَنْ عَطَاءِ بْنِ اَبِیْ رَبَاحٍ وَّطَبَقَتِہٖ وَکَانَ قَدْ اَدْرَکَ اَرْبَعَۃً مِّنَ الصَّحَابَۃِ رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُمْ اَنَسُ بْنُ مَالِکٍ بِالْبَصْرَۃِ وَعَبْدُ اللّٰہِ بْنُ اَبِیْ اَوْفٰی بِالْکُوْفَۃِ وَسَہْلُ بْنُ سَعْدِنِ السَّاعِدِیُّ بِالْمَدِیْنَۃِ وَاَبُوالطُّفَیْلِ عَامِرُ بْنُ وَاثِلَۃَ بِمَکَّۃَ قَالَ بَعْضُ اَرْبَابِ التَّارِیْخِ وَلَمْ یَرَ اَحَدًا مِّنْہُمْ وَلَا اَخَذَ عَنْہُ اِنْتَہٰی عِبَارَتُہٗ بِعِبَارَتِہٖ بِعَقْلِہَا کہ دین عبارت از بشیر قول محقق وصحیح را درباب رویت امام رض از اصحاب بالتفصیل بیان نمود ودر آخر قول مرجوح را نیز برای اظہار اشارت نمود حَیْثُ قَالَ۔ قَالَ بَعْضُ اَرْبَابِ التَّارِیْخِ الخ وجہ دوم اینکہ خود ابن حجر بنا بر قول اصح اقرار بر تابعیت امام رض نمودہ وقلیکہ خاص درباب تابعیت امام اعظم رض از وی استفتا کردہ شد این امر از ابن حجر عسقلانی رح بقول وشہادت ثقات بتحقیق پیوستہ چنانچہ حافظ الحدیث خاتم الحفاظ جلال الدین سیوطی رح قول وی را مع قول شیخ ولی الدین العراقی در تبییض الصحیفہ آوردہ چنانچہ بالفاظہ در ماقبل نقلش کردہ شدہ ودر عبارت افتای مذکور ابن حجر عسقلانی رح تصریح کردہ ونص نمودہ بدین امام اعظم رض مر انس بن مالک رض را دیدہ چون رویت امام رض مر انس رض را عند التحقیق نزد وی بہ ثبوت رسید پس استدلال منکرین از قول وی رح کہ در تقریب گفتہ ناتمام ست غیر مفید چہ مبنای این کلام بر قول بعض ارباب تاریخ ست نہ بر قول اصح پس سزاوار نیست اخذ وعمل نمودن بر کلام وی کہ در تقریب ست از کلام وی رح کہ محض درہمین معاملہ خاص باتحقیق خود در جواب مستفتی ومستفسرے تحریر نمودہ وسوال سائل را بدان جواب گفتہ۔ وکدام وجہ ترجیح ست مر کلام تقریب را بر کلام افتای وی رح وحالانکہ محقق نامی ابوالحسنات مولوی عبدالحی مرحوم لکھنوی برای تفصیل این مقام در ابراز الغی فی شفاء العی آوردہ کہ ہر آئینہ مقرر وثابت گشتہ است اینکہ ہر ان عالمیکہ صادر شود از وی دو کلامیکہ باہم مختلف باشند پس احق بقبول از ان ہر دو کلامہای وے آنست کہ موافق باشند در ان دیگر ائمہ از علما وبرین ست دلالت ادلہ واقتضای این قاعدہ بران ست کہ ترجیح دادہ شود آن کلام حافظ ابن حجر رح را کہ در فتیا نوشتہ بر کلام وی رح کہ در تقریب تحریر نمودہ لِکَوْنِہٖ مُوَافِقًا لِّلْجَمْعِ مِنَ الْاَجِلَّۃِ وجہ سوم اینکہ در اتحاف الجیدہ آوردہ کہ حافظ ابن حجر عسقلانی رح در تہذیب التہذیب (کہ اصل وماخذ تقریب ست وتقریب را برای آسانی از ان ملخص کردہ) نوشتہ کہ اَلنُّعْمَانُ بْنُ ثَابِتٍ اَبُوْحَنِیْفَۃَ الْکُوْفِیُّ مَوْلٰی بَنِیْ تَیْمِ اللّٰہِ وَقِیْلَ اِنَّہٗ

ذکر وجہ دوم

در ترجیح قول واحد از بیان اقوال مختلفہ

ذکر وجہ سوم

مِنْ اَبْنَاءِ فَارِسٍ رَأَىٰ اَنَسَ بْنَ مَالِكٍ انتهى پس بعد ازین تحقیق مرقومه که در تهذیب التهذیب
نوشته قول تقریب را اعتبارے نیست بجز ازینکه گفته آید که برای مجرد اظهار اختلاف مؤرخین در رویت
امام مر بعضے صحابہ رض را در تقریب این قول را تحریر کرده اگرچه عند التحقیق این اختلاف را اعتبارے
وانکار این بعضے مورخین را عند المحققین من العلماء المعتمدین من المؤرخین والناقلین اعتمادے و
التفاتے نیست لِكَوْنِهٖ مُخَالِفًا لِجَمْعٍ مِّنَ الْاَجِلَّةِ كَمَا مَرَّ وجه چهارم اینکه اهل حدیث گاهے
شخص واحد را باعتبارین مختلفین از دو طبقه می شمارند كَمَا قَالَ الْعَلَّامَةُ ابْنُ حَجَرٍ فِيْ شَرْحِ
نُخْبَةِ الْفِكَرِ وَالطَّبَقَةُ فِيْ اصْطِلَاحِهِمْ عِبَارَةٌ عَنْ جَمَاعَةٍ اِشْتَرَكُوْا فِي السِّنِّ
وَلِقَاءِ الْمَشَايِخِ وَقَدْ يَكُوْنُ الشَّخْصُ الْوَاحِدُ مِنْ طَبَقَتَيْنِ بِاعْتِبَارَيْنِ كَاَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رض
فَاِنَّهٗ مِنْ حَيْثُ ثُبُوْتِ صُحْبَتِهٖ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَدُّ فِيْ طَبَقَةِ الْعَشَرَةِ مَثَلًا
وَمِنْ حَيْثُ صِغَرِ السِّنِّ يُعَدُّ فِيْ طَبَقَةِ مَنْ بَعْدَهُمْ چونکه جمله محدثین گاہے شخص واحد را از
دو طبقه بدو اعتبار مختلفه می شمارند پس ممکن ست که علامه ابن حجر رح بموجب همین قاعدهٔ مذکورهٔ خود
در تقریب امام رض را بدین اعتبار که در وقت ملاقات صحابه رض عمر شریف کمتر می داشت از طبقهٔ سادسه
شمرده باشد و ملاقات صغیر السن را کالعدم قرار داده باشد و باعتبار حصول نفس ملاقات که در نفس الامر
متحقق و ثابت ست در فتیای مذکور و نیز در تهذیب التهذیب امام رض را از تابعین شمرده باشد پس بدین
اعتبار بودن امام رض در نفس الامر از طبقهٔ خامسه نزد حافظ ابن حجر رح منافی آن قول وی نیست که در
تقریب گفته و ازینجاست که گفته شده لَوْلَا الْاِعْتِبَارَاتُ لَبَطَلَتِ الْحِكْمَةُ بلکه همین توجیه
رابع برای مطابقت کلام ابن حجر رح متعین ست كَمَا هُوَ ظَاهِرٌ مِّنِ اخْتِلَافِ كَلَامِهٖ مَعَ كَمَالِ دِقَّةِ نَظَرِهٖ
فِي الْعُلُوْمِ وَعُلُوِّ شَانِهٖ فِيْ مَعْرِفَةِ اَحْوَالِ الرِّجَالِ پس منکرین تابعیت امام رض که همه تن مصروف احتمالات
تخطیه و تغلیط در اقوال علمای محققین اند باوجود موجود بودن محل صحت و مطابقت هرگز این احتمالات
زعمی ایشان درین باره قابل اصغای فحول و لایق اقتضای عقول نیست و نخواهد شد اعتراض
دیگر بر تابعیت امام رض و آنچه منکرین در باب عدم ثبوت تابعیت امام رض بدین عبارت امام یافعی رح
که در مرآت الجنان گفته و یا باین کلمات ابن طاهر که در تذکرهٔ موضوعات آورده که اَلْاِمَامُ اَبُوْحَنِيْفَةَ
النُّعْمَانُ بْنُ ثَابِتٍ الْكُوْفِيُّ مَوْلٰى بَنِيْ تَيْمِ اللّٰهِ بْنِ ثَعْلَبَةَ مَوْلِدُهٗ سَنَةَ ثَمَانِيْنَ رَأَىٰ

اَنَّا وَّرَوٰی عَنْ عَطَاءِ بْنِ اَبِیْ رَبَاحٍ وَّطَبَقَتِهٖ وَکَانَ قَدْ اَدْرَكَ اَرْبَعَةً مِّنَ الصَّحَابَةِ
هُمْ اَنَسُ بْنُ مَالِكٍ بِالْبَصْرَةِ وَعَبْدُ اللّٰهِ بْنُ اَبِیْ اَوْفٰی بِالْکُوْفَةِ وَسَهْلُ بْنُ سَعْدٍ السَّاعِدِیُّ
بِالْمَدِیْنَةِ وَاَبُو الطُّفَیْلِ عَامِرُ بْنُ وَاثِلَةَ بِمَکَّةَ قَالَ بَعْضُ اَرْبَابِ التَّارِیْخِ وَلَمْ یَرَ
اَحَدًا مِّنْهُمْ وَلَا اَخَذَ عَنْهُ وَاَصْحَابُهٗ یَقُوْلُوْنَ نَقِیْ جَمَاعَةَ الصَّحَابَةِ وَرَوٰی عَنْهُمْ وَ
من الصحابہ ۱۲ الامام ۱۲
لَمْ یَثْبُتْ ذٰلِكَ عِنْدَ اَهْلِ النَّقْلِ اِنْتَهٰی وبامثل این بدیگر عبارات مورخین دیگر که نقل کرده
استدلال میگیرند بدین طریق که اگر امام رض بیقین از تابعین بودے جملہ ارباب تاریخ چگونہ ازان انکار
نمودندے واما قول اصحاب امام رض پس بدان اعتبارے و اعتمادے نیست که درین باره قول
مورخین معتبر می باشد نہ قول دیگران بلکہ قول اصحاب امامؒ خالی از خدشۂ قویہ نیست که اینچنین اقوال غالبا
درحق بزرگواران خود از حسن ظن بوقوع می آیند اگرچه موافق نفس الامری باشد پس این
استدلال ایشان باطل ست چراکہ امام یافعی وغیرہ درمثل اینچنین عبارات از پیشتر قول معتمد و نفی
و نفس الامری را که مبین ملاقات امامؒ است مر بعضے صحابہؓ را ذکر کردند پستر اختلاف بعضے ارباب تاریخ
را که نزد ایشان از پایۂ اعتبار ساقط و خلاف واقع بود به قَالَ بَعْضُ اَرْبَابِ التَّارِیْخِ الخ
بیان نمودند و نیز ازین کلام هویدا است که عدم ملاقات و عدم روایت امام اعظم رض از صحابہؓ قول
بعض ارباب تاریخ ست نہ قول کل پس قول معترض که جملہ ارباب تاریخ چگونہ ازان انکار نمودندے
از سر غفلت از وے سرزده است نہ بروجہ تحقیق تحقیق این مقام اینکه مانند عبارت مذکوره سوال
صریح دلالت می کند برینکه ملاقات و روایت کردن امامؒ از صحابہؓ مختلف فیہ ست بدین طریق که
نزد بعضے اہل نقل بہ ثبوت نرسیده واما اصحاب امامؒ و بعض اہل نقل مانند سیوطی و عسقلانی رحمہم اللہ
پس ایشان می گویند که رؤیت و روایت یعنی ملاقات و نقل حدیث امام از صحابہؓ ہر دو ثابت ست
بلکه رویت امامؒ مر انس را خود از همین کلام ابن طاہرؒ و امام یافعیؒ ثابت ست پس میگویم که نزد جملہ
ارباب عقل خوب واضح ست که احوال امامؒ چنانچه اصحاب امامؒ را معلوم بود دیگر اہل نقل را هرگز
بمان مقدار علم بدان نخواهد رسید بلکه ایشان هم از اصحاب امام نقل خواهند نمود باآنکه اصحاب امامؒ
عدول و ثقات اند و مدار تمام فقہ حنفی بر روایات ایشانست پس قطع نظر از روایت دارقطنی در
باب رؤیت امام مر انس رض را که خود صاحب مجمع البحار در تذکرة الموضوعات آورده که مثبت تابعیت امام

است چنانچه گذشت قول اصحاب امام رح درحق اثبات تابعیت امام ثبت وافی وبرهان از بس شافی ست
وقطع کلام ازینجمله از کلام ابن طاهر وغیره نفی ملاقات ونفی روایت مطلقا ثابت نمی گردد بلکه کلام
وی دال ست بر نفی عند البعض ومقصود منکرین نفی مطلقا ست پس مرید نفی مطلق هم از نقل خود ثبت نمی
گردید وَهُوَ بَيِّنٌ نَقِضُ دَعْوَاهُ وَهُوَ يُخَالِفُ مَا يَهْوَاهُ ونیز می گویم که در کلام ابن طاهر وغیره مراد
از اهل نقل جمیع اهل نقل اند یا بعضے اگر جمیع باشند نفسه کلام ایشان که وَاَصْحَابُهٗ يَقُوْلُوْنَ اِنَّهٗ لَقِيَ
جَمَاعَةً مِّنَ الصَّحَابَةِ وَرَوٰى عَنْهُمْ منافی آن ست چرا که اصحاب امام رح نیز بعض از اهل
نقل اند پس قول عدم ثبوت نزد جمیع اهل نقل چگونه صحیح گردد واگر مقصود بعضے از اهل نقل باشند
پس عدم ثبوت عند البعض رافع ثبوت واقعی گاهے نمی شود كَمَا لَا يَخْفٰى عَلَى الْمُتَأَمِّلِ الْعَاقِلِ
پس انکار بعضے ناقلین از تابعیت امام دلیل نفی تابعیت امام نمی گردید غایة الامر اینکه علم تابعیت
امام منکر را نرسید وآن هیچ مضر نیست چنانچه حدیث معقل بن سنان رض در ام زوجۂ بلال بن مرہ و
حدیث فاطمه بنت قیس که وارد ست در عدم تجویز نفقه وسکنی برای مطلقه وحدیث ربط
براق در بیت المقدس در قصۂ معراج که انکار می کند ازانها علی الترتیب حضرت علی رض وحضرت عمر رض وحضرت
حذیفه بن الیمان رض فامّا از انکار ایشان در صحت احادیث قدحے لازم نمی آید قَالَ فِي التَّوْضِيْحِ
حَدِيْثُ مَعْقِلِ بْنِ سِنَانٍ فِيْ بِرْوَعَ (نام زوجه ۱۲) مَاتَ عَنْهَا زَوْجُهَا بِلَالُ بْنُ مُرَّةَ مَا سَمّٰى لَهَا مَهْرًا
وَمَا دَخَلَ بِهَا فَقَضٰى عَلَيْهِ السَّلَامُ لَهَا بِمَهْرِ مِثْلِ نِسَائِهَا فَقَبِلَهٗ ابْنُ مَسْعُوْدٍ رض وَرَدَّهٗ
عَلِيٌّ رض وحديث فَاطِمَةَ بِنْتِ قَيْسٍ اَنَّهٗ عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ لَمْ يَجْعَلْ لَهَا
نَفَقَةً وَّلَا سُكْنٰى وَقَدْ طَلَّقَهَا زَوْجُهَا ثَلٰثًا فَرَدَّهٗ عُمَرُ رض وَغَيْرُهٗ اِنْتَهٰى مُلَخَّصًا و
قَالَ فِي السِّيْرَةِ الشَّامِيَّةِ اَنْكَرَ حُذَيْفَةُ رض رَابِطَ الْبُرَاقِ فَرَوَى الْاِمَامُ اَحْمَدُ وَ
التِّرْمِذِيُّ عَنْهُ لَمَّا قِيْلَ لَهٗ رُبِطَ الْبُرَاقُ قَالَ اَخَافُ اَنْ يَّفِرَّ مِنْهُ وَقَدْ سَخَّرَهٗ
عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ اِنْتَهٰى وهمچنین بسیارے احادیث واخبار را بسبب نادانستگی
بعضے انکار کرده است مگر کسے از اهل تحقیق انکار ایشان بعضے را برهان غلطی آن احادیث نگردانیده
اگر گفته شود که اصحاب امام از آنان نیستند که تاریخ نویسی کار ایشان باشد پس قول ایشان را
اعتبارے نباشد جوابش اینکه ابن حجر عسقلانی رح وامام ذهبی وخطیب بغدادی وامام نووی رح

دارقطنی وجلال الدین سیوطی وابن حجر هیثمی وامام یافعی وغیرهم رحمهم الله جمله از ارباب نقل بمعنی مذکور اند که بعضے از ایشان نفس رویت امام رض صحابه رض را که برای ثبوت تابعیت کافی ست نقل کرده و بعضے رویت و روایت امام رض از صحابه هر دو امر را نقل میکنند پس این قول معترض گاہے صحیح و درست نمی تواند شد که ملاقات و روایت امام رض از صحابه رض نزد جمیع اہل تاریخ ثابت نیست وتفصیل نقول این اکابرین در گذشت یاد ش کن علاوه اینکه کسے از اہل علم برای صحت خبر نقل ارباب تواریخ شرط نکرده بلکه تمام اہل اصول و فقه برین متفق اند که در ہمه آن اخبار ہا که الزام حق بر کسے نباشد دران اخبار خبر فاسق بلکه خبر صبی و کافر نیز معتبر ست چنانچه علامه صدر الشریعة در توضیح فرموده وَمَا لَيْسَ فِيْهِ اِلْزَامٌ كَالْوُكَالَاتِ وَالْمُضَارَبَاتِ وَالرِّسَالَاتِ فِي الْهَدَايَا وَمَا اَشْبَهَ ذٰلِكَ كَالْوَدَائِعِ وَالْاَمَانَاتِ يَثْبُتُ بِاَخْبَارِ الْوَاحِدِ بِشَرْطِ التَّمْيِيْزِ دُوْنَ الْعَدَالَةِ فَيُقْبَلُ فِيْهَا خَبَرُ الْفَاسِقِ وَالصَّبِيِّ وَالْكَافِرِ انتهى ومحب الله البهاری صاحب سلم العلوم در مسلم الثبوت فرموده وَمَا لَا اِلْزَامَ فِيْهِ كَالْوُكَالَاتِ وَالْهَدَايَا وَنَحْوِهَا فَلَا شَرْطَ سِوَى التَّمْيِيْزِ مَعَ تَصْدِيْقِ الْقَلْبِ دَفْعًا لِلْحَرَجِ وَكَانَ عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ يَقْبَلُ خَبَرَ الْهَدِيَّةِ مِنَ الْبَرِّ وَالْفَاجِرِ وهمچنین ست در تلویح و نور الانوار و کشف منار و دائر و حسامی وغیرہا و برای صحت روایت حدیث که مدار اکثر اصول و فروع دین بران منحصرست چهار شرط است عقل وضبط وعدالت واسلام چنانچه صاحب توضیح ومسلم وغیرہما گفته شَرَائِطُ الرَّاوِيْ اَرْبَعَةٌ اَلْعَقْلُ وَالضَّبْطُ وَالْعَدَالَةُ وَالْاِسْلَامُ انتهى پس چون در اخبار غیر ملتزمه و نیز در روایت حدیث که مشتمل ست بر احکام حقوق حق تعالی کسے از علمای دین نقل کردن از ارباب تواریخ شرط صحت نگردانیده پس در حکایت احوال صالحین که از ان حق کسے متعلق نیست و بنای احکام دین ہم بران نیست نقل آن از ارباب تاریخ چگونه شرط گردانیده شود پس مع قطع النظر از غلطی دعوی عدم ثبوت ملاقات و عدم روایت امام رض از صحابه رض نزدیک جمله ارباب نقل بنا بر تسلیم و تنزل می گوییم که اگرچه اصحاب امام از ارباب تواریخ نیستند مگر خبر دادن ایشان از احوال امام رض معتبر و صحیح ست و چه برای صحت و اعتبار خبر نقل ارباب تاریخ ضرور نیست همچنین خبر از فاسق بلکه از کافر نیز مقبول ست پس ہیچ جای آنکه اصحاب امام که از ائمه مجتهدین و ثقات

[illegible] ای پیغام دادن در تحقیقا ۱۲

معتمدین اند فافهموا انصف ولا تکن من الماکرین تنبیه هرچند که علمای حق بین و فضلای ربانیین از متقدمین و متاخرین درین مبحث از روی تحقیقات مرضیه و تدقیقات علمیه خدشۂ برای معاندین امام ابوحنیفہ رحمہ فرو نگذاشته اند۔ مگر چشم آشوب حسد دیدۂ حاسدین متعصبین را چنان بربسته که این جمله تحقیقات معلومه غیر مخفیه را نادیده انگاشته مانند کژدم از نیش زنی باز نمی ایستند۔ فاما الحمد لله که مکر و کذب ایشان بعد از تعمق هم از کلام ایشان ظاهر و باهر می گردد فسبحان الذی اذهب عنا الحزن وانا الی ربنا لمنقلبون ؀ پس از جمله آنان که درین زمانه یکی از ائمه کاملین این فرقه قلیله است نواب صدیق حسن خان رئیس بهوپال هست بغور تمام در عبارت کتاب ابجد العلوم وی باید نگریست که در اول در تاریخ تولد امام چه نوشته۔ و در آخر از رویت و روایت چه نبشته بلکه در انکار از نفس معاصرت و هم زمانه بودن امام با صحابہ چه قدر غلو و بچه مقدار مبالغت نموده که از مرتبه انصاف بحد اعتساف کمال اتصاف یافته فنعوذ بالله من شرور انفسنا ومن سیئات اعمالنا و قائل برین گشته که گویا بجز از حنفیه کثرهم الله تعالی کسی دیگر از علمای محدثین و فضلای مورخین بهم زمانه بودن امام با صحابہ را قائل نشده و حال آنکه در عهد تولد امام بنا بر هر دو قول وی قرن صحابه براسه منقطع نشده بود چنانچه بالتفصیل در ما قبل گذشت ؎ چه دلاور است دزدے که بکف چراغ دارد ؛ و چونکه صاحب مدینة العلوم حسب اقتضای عقل و نقل لقا و روایت هر دو را ثابت کرده پس آن را به لیس کما ینبغی مخدوش ساخته فسبحان ربک رب العزة عما یصفون ؀ فهذه عبارته۔ ابو حنیفة نعمان بن ثابت امام الحنفیة ومقتدی اصحاب الرأی ولد سنة ثمانین من الهجرة کذا ذکره الواقدی والسمعانی عن ابی یوسف وقیل عام احدی وستین والاول اکثر واثبت ولم یر احدا من الصحابة باتفاق اهل الحدیث وان کان عاصر بعضهم علی رأی الحنفیة وبالغ فی مدینة العلوم فی اثبات اللقاء والروایة عن بعضهم ولیس کما ینبغی اهـ ولهذا ابو الحسنات محمد عبد الحی مرحوم در ابراز الغی فی شفاء العی در رد این قول وی نوشته و انکار ابلغ نموده فهو ان عبارته هذه توهم ان الحنفیة مقتصرون علی اثبات المعاصرة ولیس کذلک فان اکثرهم بل کلهم ذهبوا الی رؤیة الصحابة وانما اختلفوا فی روایته عن الصحابة فجمع منهم نفوها کجمع من المحدثین وجمع منهم اثبتوها وقالوا هو

اَلْمَذْهَبُ الْمَتِيْنُ وَلَقَدِ اقْشَعَرَّ جِلْدِيْ وَتَوَحَّشَ فُؤَادِيْ حِيْنَ رَأَيْتُ عِبَارَةَ الْاَبْجَدِ وَ حَكَمَ مَنْ فَهِمَهَا اَنَّهَا تَجَاوُزٌ عَنِ الْحَدِّ وَهُوَ الَّذِيْ اَزْعَجَنِيْ اِلٰى جَمْعِ نُبْذٍ مِّنْ مُسَامَحَاتِهٖ فِيْ تَصَانِيْفِهٖ لِئَلَّا يَغْتَرَّ الْجَاهِلُوْنَ بِاَمْثَالِ هٰذِهِ الْكَلِمَاتِ فِيْ تَالِيْفَاتِهٖ وَاللّٰهَ اَسْاَلُ اَنْ يُجَنِّبَنِيْ وَيُجَنِّبَهٗ مِنْ اَمْثَالِ هٰذِهِ الْمُغَالَطَاتِ یعنی اعتراض چهارم برین قول وی اینکه این عبارت وی موهم ست که فقط حنفیه اثبات منحصر بودن امام صاحبؓ مر صحابهؓ را میکنند وحالانکه این چنین نیست چرا که اکثر محدثین بلکه همه ایشان رویت امامؓ مر صحابهؓ را قائل اند وجز این نیست که ایشان در روایت امامؓ از صحابهؓ باهم اختلاف کرده اند پس جماعتے از ایشان نفی روایت کرده مانند جماعتے از محدثین وجماعتی از ایشان روایت امامؓ را ثابت کرده وگفته اند که همین مذهب قوی ست وهر آئینه بتحقیق بر زید جلد وبدن من و موی بر بدنم خاست وخوف زده شد دل من وقتیکه عبارت ابجد العلوم مصنفه مولوی صدیق حسن خان رئیس بهوپال را دیدم وهر که آن عبارت را دانست حکم کرد برینکه این عبارت از حد تجاوز کرده وهمین عبارت وی برانگیخته کرد مرا بر جمع قدر قلیل از مسامحات وعدم تحقیق وی در تصانیف وی تا فریفته نگردند مردم بے علم وفریب نخورند ایشان بامثال اینچنین کلمات در تالیفات وے واز حق تعالے می خواهم وسوال می کنم که مرا واو را ازین قسم فریب دادن ولغزانیدن مردم نگهدارد انتهی ۵

خندها بر سینه صافان میکنی هشیار باش		هر که بر آئینه خندد بر ریش خندی می کند

وازین قسم مغالطات در تصانیف این فرقۂ غویه بسے ست که در جمع کردن آن تضییع اوقات ست

بنا بران تنبیه بران کرده شیوه مثنوی	چو آگاه گشتی ز تحقیق این	مکن گوش بر قول ارباب کین
ببین سوی کیادی خود غرض	که در سینه از کینه دارد مرض	ز بغض و عداوت که دارد درون
ز اقوال مکذوب گوید چرون	ز غیبتے که دارند اهل کتاب	کتاب خدا را نموده خراب
کتاب خدا را تحریف نمود	هر آنچه وبیار از دل بر زدود	کتاب خدا را چو اهل حسد
به بغض درونی ز خود می تند	تعجب نمائی که قول بشر	ز خود بر تنندش بکین وبه شر
پے بد زبانے چنین ناکسان	به یادم رسیده یکے داستان	که مسموع شد ز اهل راز سخن
چنین ست نزدیک هر مرد وزن	که از گفت فرغان یکے پادشاه	شده واقف از جمله خوبی تباه
بر غان خدا حکم محکم چو داد	بجلغش سر خویش تحریک نهاد	فرستاد روزی برو شاه مرغ

فرستاده کو پر هوا خواه مرغ
بتعجیل حاضر شو ای نیک رای
که سهردار ما آید از یک نفس
مگر حکم ما را نداری نگاه
شهنشه ترحم کند بر فقیر
بانصاف آن مهلتم زدی داد
ز او اح نه انگه که جاش رسید
بگفتش که این جنگ مرغان چه بود
یکی گفت گون ست پیش از دهن
برابر مساوی بایکد گر
به فیصل در آور وسوم جدال
بزاری دعا کرد و گفت این سخن
ندادی تو فتوی بشرع رسول
چگونه زدی در فضولی سخن
دهن جای گنج ست و آن جا کنج
دهانے که نبود بفتوای شرع
ز انجاس آنها بتر بر شمر
بشستن شود پاک اسفل پلید
بپاکی نباشد دهن چرک ناک
که در پرده از شرم گشته نگون
ز سوراخ اسفل زبون تر شود

بگفتش که تعجیل کن در حضور
که از تو رسانم مهمی بجای
بمهلت در آید بر شاه انس
بغاوت کنی از سر حکم شاه
رعایا دو مرغان بتر دم رسید
که فیصل ز حاکم همین ست داد
تعجب فزود ش ز گفتار وی
که از جان و دل هوش و عقلم ربود
دگر مرغ گفتا که ای کینه ور
مکن خیره روئی تو ای بی بصر
تعجب نموده چو بشنید حال
که اسفل بود بهتر از دهن
که مخلوق مایک ره اسفل ست
که شد راه پس بهتر از دهن
تو دانی که این ست سوراخ زیر
همین ست اسفل بفتوای شرع
زبانے بگفتار زشت و درم
دهان پلیدان بپاکی که دید
دهانے که باشد پلید و خراب
ز شرم ندامت شده اندرون
دهان پلید از کسان ذلیل

مهمی بحل تو دارم ضرور
فرستاده مرغے در آمد زپس
چرا نامدی گفت همراه جنس
چنین گفت گریان که عذرم پذیر
مخاصم به یکدیگر اندر گزید
بانصاف مظلوم باید رسید
که در مرغ وحشی جدال ست کی
تضرع کنان گفت کای شاه من
شمار دهنها باسفل شمر
چو بگذشت از حد شان این مقال
که فیصل نمودی چگونه جدال
بر آشفت شه گفت کای بوالفضول
دوره از که دیدی ز بالا و پست
بگفتا چنین نیست شاها بسنج
دهن جای بالا مکن دست چیر
دهنها که باشند ناپاک تر
بسا زشت تر ز اندرون شکم
بشستن بود هم زکند پاک
همین گون از و بهتر ست در صواب
دلیلیکه ظاهر بیالا شده
چو آن اسفل بود ترد عبد الجلیل

	بحکم حدیث نبی کریم بلعن و بلعنت چه گویند راز	باسلاف امت که گویند سقیم باسلاف امت بساز نهان	

ایضاً در مذمت زبان بد

حکایت دیگر

زلقمان خبر داری ای خوش گمان
که بودست عبدی باو ان مان
بآخر زاخلاص در کار خویش
شده معتق آن بندهٔ نیک کیش
شنیدم که مولای وی گوشت را
روانه نمودش بدکانها
وی داد حکمش که هر گه رود
همان گوشت آرد که بهتر بود
ببازار شد تا که لحم آورد
ز بزغاله به رغبت دو عضوی خرد
که در گوشت بهتر دل ست و زبان
دگر کی بگیرم که باشد زیان
چو مالک چنین دید شوریده سوخت
که حکمت نمودم بدین خون دوست
بافضلترین گوشت کردم قبال
تو این را چه آوردی ای بکمال
بگفتش که بهتر همین را بدان
چو دل راست شد هم دراباً زبان
ازان بهره ور در جهان نیست کس
که مدحش نه کار زبان ست و بس
بگفتش که این را ببر زود زود
بنزدم بیار انچه باشد غدود
همان گوشت آور که بدتر ازان
ندیده ندا ده بترزان نشان
چو آن هر دو را برد و بار دگر
همان هر دو را باز کرده ز سر
خرد شید و جوشید مالک براه
اگر قول من می نیاری به رو
تمسخر چه گیری تو بر قول من
تو خود مسخرهٔ احمق انجمن
به بهتر به کهتر چو کردم بیان
تو از گوشت دل آوری بازبان
دو ضد را بیک چیز چون برنهی
که زشتی و خوبی ست از هم تهی
منافی بود لاغری فربهی
چو زشتی بدارد ندارد دبهی
زخشمے که مولا برو بر نمود
تو گفتی که جانش زتن در ربود
بگفتش که ازینان بتر چیست نیز
چو دیدم ندیدم چنین بے تمیز
اگر کج زبان کس بود کج درون
دگر عضو نبود بمثلش زبون
زاعضای بد چون بتر یافتم
بیاوردم آقا چو دریافتم
بگفتی بیار انچه بدتر ازان
ندیده ست چشم کسے در جهان
چو بدتر ز جمله بحکم تو پیش
چه رنجی چو آوردم از پاک کیش
الا ای که داری زبان دراز
به بیهوده گوئی ذلیلش مساز
الا ای که داری زبان در دهن
چو باد شکم بر خطایش مزن
ز تحقیر اسلاف گیری کنار
حسد را میاور چو آن نابکار
که از فضل اتباع صحب رسول
چو دیوے زآدم رمد بوالفضول
به تغلیط مردم رباید ز راه
به شیرین زبانے درون تباه
زاوصاف صالح بماند تر ند
نه خواهد که رحمت بجانش کنند
به پاکیزه دینی اگر شد عیان
امام هدے گر دداند جهان
بخیر القرون خاصه آن باکمال
به فقه و به تقوے نماید جمال
بدانند مردم و را پیشوا
به رحمت بخوانند فضل خدا

یعنی از فضلیت تابعین اصحاب آنحضرت صلی الله علیه وسلم ۱۲

چو وارد خراب درونی ازان
که ناچار فریاد خیزد ز درد
گهی می بگوید که علتش نبود
تو پاکان دین را نمائی غوی
تو راه سعادت طلب کن بزود
ز طعن سلف الحذر الحذر
دهان بد اندیش چون کون خوار
به خرده گرفتن فتد در مليح
به مرضات حق گر بجوئی سبیل
ز عیب فرو خفتگان کن حذر
چه حاجت که خود را خرابی کنی
ز درگاه حق گشته خوار و غمزه دل
ز نیکان به نیکان نواز هم ساز
بدی را نه بخشی شفیع آرد ت

به هرزه سرائی گشاید زبان
گهی می سراید که او را لقا
به زهد و ریاضات بدعت نمود
گهی چون نمایند دیوان سیاه
ز احسن گمانی ببری تو سود
زبان بد اندیش برکنده به
که وقری ندارد چو کون حمار
ز صوت قبیحش ندارید عار
همین ست انداز عبد الجلیل
چو نیک ست شخصی بقول تو بد
ز تیشه به غفلت تو پا بشکنی
خدایا ز نیکان بکن گر بدم
میان دو نیکان بدی را نواز

ازین بغض آهی برآرند سرد
نه بوده به اصحاب خیر الورا
الا ای سگ مبطل حق قوی
به معتق نمایند او را تباه
به قول نبی راه بردی اگر
تو بنگر فبهم اقتده
ز خنبیکه دارد به صوت قبیح
چو آواز بطن خرش می شمار
که اسمای نیکان به نیکی ببر
نگردد که گردی ازان خیره خود
نه بینی که شیطان ز طعن قبول
که احسن گمانی به نیکان برم
نوازی بدان را ز فضل خودت

فصل دوم در بعضے از معانی عمده مضامین چیده - لطائف حیرت انگیز

ظرائف دل آویز مطالب نگین - مقاصد در ثمین - نکات تعجب خیز - موشگافیهای ظرافت آمیز - فوائد عجیب فرائد غریب - نفائس نادره - عرائس باهره - مفاخر یگانه - نوادر زمانه - اصول نایاب - حکایات باصواب منقوله از امام همام - مقتدی الانام - امام ابو حنیفه کوفی رضی الله تعالی عنه که لائق دید و قابل شنیدن اند و در ضمن آنها اقوال نکته زا و افعال فرحت افزای دیگر علمای اعصار و فضلای ذوی الاقتدار برای تبصر ناظرین و تفکر حاضرین بقدر وسع زائد کرده شد فعلیه التکلان

أُحِبُّ الصَّالِحِينَ وَلَسْتُ مِنْهُمْ		لَعَلَّ اللّٰهَ يَرْزُقُنِي صَلَاحًا

عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ رض قَالَ جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ كَيْفَ تَقُولُ فِي رَجُلٍ أَحَبَّ قَوْمًا وَلَمْ يَلْحَقْ بِهِمْ فَقَالَ الْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ
یعنی شخصی نزد آنحضرت صلی الله علیه وسلم در آمده پرسید چه می فرمائی در حق کسی که دوست می دارد قومی را و حالانکه در عمل یا در صحبت آن قوم نرسیده باشد فرمود که آن مرد با کسی باشد که او را دوست میدارد و عن انس

اَنَّ رَجُلاً قَالَ یَا رَسُوْلَ اللهِ مَتَی السَّاعَةُ قَالَ وَیْلَكَ وَمَا اَعْدَدْتَ لَهَا قَالَ مَا اَعْدَدْتُ لَهَا اِلَّا اَنِّیْ اُحِبُّ اللهَ وَرَسُوْلَهٗ قَالَ اَنْتَ مَعَ مَنْ اَحْبَبْتَ (اَیْ فِی الدَّرَجَةِ وَالدُّخُوْلِ فِیْ زُمْرَتِهٖ) قَالَ اَنَسٌ رض فَمَا رَاَیْتُ الْمُسْلِمِیْنَ فَرِحُوْا بِشَیْءٍ بَعْدَ الْاِسْلَامِ فَرَحَهُمْ بِهَا (اَیْ بِتِلْكَ الْکَلِمَةِ) مُتَّفَقٌ عَلَیْهِ یعنی پرسید شخصے که یا رسول الله قیامت کی باشد فرمود علیه السلام هلاکی باد ترا چه ساخته برای آن روز (یعنی که آن روز خوشی نیست که منتظر خوشخبری آن میباشی بلکه ترا خوف از ان می باید) گفت چیزے مهیا برای آن نکرده ام بجز ازینکه دوست می دارم خدا و رسول او را فرمود علیه السلام تو با کسے باشی که او را دوست میداری حضرت انس رض گفت از شنیدن این کلمه جمله اهل اسلام چنان خوشوقت گشتند که بعد از اسلام آنچنان بدیگر چیز خوشوقت نشده بودند وَعَنْ عُمَرَ رض قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللهِ صَلَّی اللهُ عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ اِنَّ مِنْ عِبَادِ اللهِ لَاُنَاسًا مَا هُمْ بِاَنْبِیَاءَ وَلَا شُهَدَاءَ یَغْبِطُهُمُ الْاَنْبِیَاءُ وَالشُّهَدَاءُ یَوْمَ الْقِیٰمَةِ بِمَکَانِهِمْ مِنَ اللهِ قَالُوْا یَا رَسُوْلَ اللهِ تُخْبِرُنَا مَنْ هُمْ قَالَ هُمْ قَوْمٌ تَحَابُّوْا بِرُوْحِ اللهِ عَلٰی غَیْرِ اَرْحَامٍ بَیْنَهُمْ وَلَا اَمْوَالٍ یَتَعَاطَوْنَهَا فَوَاللهِ اِنَّ وُجُوْهَهُمْ لَنُوْرٌ وَاِنَّهُمْ لَعَلٰی نُوْرٍ لَا یَخَافُوْنَ اِذَا خَافَ النَّاسُ وَلَا یَحْزَنُوْنَ اِذَا حَزِنَ النَّاسُ وَقَرَاَ هٰذِهِ الْاٰیَةَ اَلَا اِنَّ اَوْلِیَاءَ اللهِ لَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَلَا هُمْ یَحْزَنُوْنَ ۝ یعنی حضرت عمر رض گفت که فرمود آنحضرت صلی الله علیه وسلم که از بندگان حق جل و علا چنان کسانے اند که ایشان انبیا و شهدا نیستند و حالانکه غبطه برند و تمنا منزلت ایشان کنند انبیا و شهدا بروز حشر بسبب علو مرتبت ایشان نزدیک خدای تعالی گفتند یا رسول الله خبر دهی ما را با آنان که کیستند فرمود که ایشان قومے اند که باهم محبت می کنند بروح حق تعالی یعنی بقرآن و یا محبت که موجب حیات دل اند مانند روح یعنی که محبت می کنند با اهل قرآن و یا اهل الله بغیر از قرابت باهمی ایشان و بغیر ارتباط اموال که بیکدیگر می دهند پس بخدا که هر آئینه رویهای ایشان نور عظیم باشد و ایشان بر نورے بوند که نترسند ایشان وقتیکه مردم می ترسند و اندوهگین نگردند وقتیکه مردم اندوهگین شوند و خواند آنحضرت صلی الله علیه وسلم این آیت را یعنی برای استشهاد الخ مقصود از نقل این احادیث اینکه هر فرد بشر را از مسلمانان لازم و واجب ست که محبت اهل علم و اهل تقوی را بر خود لازم و واجب گردانند که تا مستحق این منازل و مراتب علیا گردد و از شنیدن ذکر جمیل ایشان فرحت دل و تسکین خاطر

به تمام‌تر میسری گردد فلهذا این عبد ذلیل مدعو به محمد عبد الجلیل اصلحه الله تعالى حاله وجعل الى الخير مآله در ضمن لطائف امام همام رضی الله تعالى عنا وعنه بدون رعایت ترتیب در تقدیم و تاخیر ذکر بعضے عجائب و غرائب دیگر ائمه دین صالحین از سلف و خلف درج نمود و بالله التوفيق اللهم ارزقنا محبة الصالحين وادخلنا في زمرتهم بحرمة الذين مثنوی

گوش گل اینجا ندارد هیچ سود	گوش سر با جمله حیوان همدم ست	این سخن از گوش دل باید شنود
گوش سر چون جانب گوینده است	گوش سر سهل ست گر آگنده است	گوش سر مخصوص نسل آدم ست

حکایت در تذکرة الاولیا در تذکره ابراهیم ادهم رحمة الله علیه هم ازوی نقل آورده که جبرئیل علیه السلام را بخواب دیدم صحیفه در دست گرفته گفتم چه خواهی کرد گفت دوستان خدای را می نویسم گفتم نام من می نویسی گفت تو از ایشان نه گفتم آخر از دوستان دوستان هم ایم ساعتے اندیشه کرد پس گفت فرمان آمد که اول نام تو بنویسم که امید درین راه از نومیدی پدید آید

همی گفتم و در چه پرداختم | کجا بود آن شهب کجا تاختم

نظم

بنام خدای زمین و زمان	که بنمود ره از هدایت کنان	به جمله رسل سرور انبیا
که افضل زجمله است آن برضا	چو جان کرد در جسم آن شاه را	رسول کریم و نبی هدی
ببین قدرت ایزدی را طلسم	شفیع امم جان و مخلوق جسم	زدیده بود جسمها را سرور
ببین عالمانند چشمان نور	ولی مردم چشم نور یقین	امام جهان بوحنیفه ببین
پی بوحنیفه چه گویم زیاد	جنابی امامی که مثلش نزاد	فقیه زمان نکته دان نکته بین
که گشتند فقها عیالش برین	فقیهی که خامه بصد اضطراب	بتعظیم نامش شده غرق آب
که غسل و طهارت کنند بعد ازان	بوصف نکویش کشاید زبان	باوصاف خویش چو کرده نگاه
ز شرمش شده رنگ روشن سیاه	ز دهشت ندانست ره و می رهی	که جرأت نماید بوصف شهی
چو تیغش دل و سپر درید و برید	ازان بعد نقشی به کاغذ کشید	باشک دونده با آواز نرم
ز وصف امامی چنین ست گرم	که مخلوق را چونکه حق آفرید	یکی راز دیگر همیشه گزید
پس آن برگزیده جهان را توئی	که در دین چو مه آسمان را توئی	به رای متین و به فهم سریع
به فقه مبین و به ذهن بدیع	به عقل بلیغ و به حلم وسیع	نمودی همه امتحان را بلیغ
ز تعریف علمش ندانم نوشت	که حق طینتش راز حکمت سرشت	بفکر رسا و به فهم درست

همه گردِ اسلام را لغو بشست
چو فرقی نکردند در زیغ و راست

به چرخ طریقت چو ماهی بریق
به چرخ معانی توئی تابدار

که چون مهر تابد به روی زمین
ازان نام تو همچو ماه آمده

به ملکِ معانی توئی تاجدار
به دانش بزرگی به همت بلند

همان به که آرم ز تو داستان
به دراکِ ذهنِ خدا دادان تو

چو شیطان ز لاحول جوید فرار
همین ست مطلب دگر دِ اسلام

که این در تو صحت بود یا مرض
چو اذکار ایشان نمائیم ما

نمائی مرا هم در ایشان درون

ز قرآن و قول رسولِ کریم
بنا چار معتاد ملت بجاست

حقیقت چو درجے ست گوهر توئی
چو خورشیدِ تابان بنصف النهار

ازان و بجهان مهر نامت شده
ضیا بخش هر ملک باجاه شده

به ظاهر به گوری بمعنے برون
که دین نبی را توئی بس پسند

که جولان طبعت دران صاف صاف
رسد آفرین زآفرین خوان تو

ز گفتارِ خصمت ندا ریم باک
بدشنام ده یا به نیکی پیام

خدایا به حق همان عالمان
بایشان رسانی چو آئیم ما

کنون ست مطلب بعرض سخن

تو کردی نمودار خوب از سقیم
به بحرِ شریعت چو ماهی غریق

به برجِ معارف چو اختر توئی
چو تو دیگرے را ندانم چنین

ضیا بخش هر ملک و ملت شده
نه در یک وطن بلکه در هر دیار

چو بوے گلی خود به برگ اندرون
چه گویم ز وصفت بر راستان

چو شمشیر بران نماید مصاف
خلافِ مخالف نگیر دست یار

که حق هم رهم به ازین مشت خاک
ازین گفت تو من ندارم غرض

که در دین احمد چو روح اندر جان
به پاکی پاکان صافی درون

اگر مرد کاری تو غفلت مکن

عه جواب از سوال مقدر است که در قرآن و حدیث ... ۱۲

عه ای مانند ماهی که در رقت و در خفت گم ۱۲

در دوران

حکایت (۱) در تذکرة الاولیا آورده که خلیفهٔ وقت بخواب دید ملک الموت را ازو پرسید که عمر من چند مانده است ملک الموت به پنج انگشت اشارت کرد تعبیر این خواب را از بسیار کس پرسید معلوم نمی شد ابوحنیفه رض را بخواند وازو پرسید گفت به پنج علم اشارت کرد یعنی که این هر پنج علم را کسے نمیداند الا ما شاء الله و آن پنج علم درین آیت ست اِنَّ اللّٰهَ عِندَهٗ عِلمُ السَّاعَةِ ط وَ یُنَزِّلُ الغَیثَ ط وَیَعلَمُ مَا فِی الاَرحَامِ ط وَمَا تَدرِی نَفسٌ مَّاذَا تَکسِبُ غَدًا ط وَمَا تَدرِی نَفسٌ بِاَیِّ اَرضٍ تَمُوتُ ط یعنی علم آمدن قیامت و نزول باران و علم آنچه در رحم زنان باشد از بچه وغیره و صحیح و سقیم و سالم و ناقص و زنده و مرده و مانند آن و علم آنچه روز آینده چه خواهد کرد و بکدام سرزمین خواهد مرد بجز از حق تعالی هیچکس نمیداند بدانکه درینجا بست اشارات لطیف ودیعت ست چنانچه بعضے ازان می آید ان شاء الله تعالی **لطیفه** چونکه در خلافت مامون و معتصم باشد

لطیفه در گرفتار شدن امام شافعی رض

واثق بالله که همه ایشان با عتزال گرائیده بودند خلقے کثیر را بحدوث و خلق قرآن طوعاً و کرهاً دعوت نمودند و درین باب از قتل و قیدهای سخت هیچ باقی نگذاشتند و بعضے ازان ائمهٔ دین که درین بلا و فتنه ممتحن شده بودند امام احمد بن حنبل رض بود چنانچه بالاجمال در خلافتهای ایشان این بحث درگزشت و گویند که امام شافعی رض نیز سه بار درین بلا ممتحن گشت مگر از دانش خداداد خود هر بار نجات می یافت بدین تفصیل که بار اول برای اقرار آنکه قرآن مخلوق است نه قدیم چون در حضور خلیفه طلبیده شد سر خود را در پیش انداخت و چون از وی سوال کرده شد که مَا تَقُولُ فِي الْقُرْآنِ قَدِيمٌ أَمْ حَادِثٌ پس بطریق تعارف تجاهلا نه خود را نا غرض ساخت که گویا این سوال نه از من ست و چون از حضار مجلس کسے بجوابش نپرداخت سر برآورد و از سائل پرسید تَعْنِينِي یا یعنی مرا مراد میگیری آن پس در ذهن سائل چنان واقع گشت که وی می پرسد که این سوال از من ست بنا بران جواب داد نَعَمْ امام رض فرمود حَادِثٌ چون از انجا رهائی یافته بمجلس خود باز گشت در معرض معاندان در افتاد که امام برای جان ترک ایمان کرده قائل بکلمهٔ کفر گردیده در آخر امام رض فرمود نه چنین ست که معاندین می گویند بلکه سوال ایشان را در حق قرآن بتوقف و سکوت از جواب رد کرده در حق ذات خود بار دیگر از سائل سوال کردم که یعنی بدان سوال قدم و حدوث مرا مراد میگیری قَالَ نَعَمْ قُلْتُ حَادِثٌ یعنی که من حادث ام نه که قرآن ع

همان لحظه کین راز در خفیه رفت		حدیثش بگوش ملک باز رفت		

دیگر باره گرفتار شدن شافعی رض

از شنیدنش ملک بهم برآمد و امام شافعی رض دیگر باره گرفتار گشت و در جواب مَا تَقُولُ فِي الْقُرْآنِ الخ چنین فرمود که کدام قرآن را می گوئید بیارید و بدستم دهید مبادا که حاسدان بغرض گویند که باز در مسله حیلهٔ را بکار برده از شنیدنش خوش شده همچنان کردند امام رض کلام الله را از جا بجا وا کرده نظر فرمود و بردم چنان نمود که گویا باور شد که این کتاب همان منزل ایزد پاک ست نه مرکب از کلام مخلوق فرمود که این کلام پاک حادث ست یعنی نه قدیم و هر که این را بصفت قدم موصوف نماید کافر گردد و این قول بران سبب فرمود که این کتاب که در دست امام رض بود مرکب از نقوش و کاغذ و غیرها بود نه غیر ـ و هر مرکب حادث می باشد و آنچه قدیم ست کلام نفسی ازلی است که مدلول این نقوش ست نه این مرکب و منقوش و انچه از حروف و صوت و غیرها بر کلام ازلی عارض می شود از آنها در قدیم کلام ربانی نقصانے نه که اینها برای کلام الله مانند جامه است مر وجود شخص را چنانچه جامی در اعتقادنامهٔ خود گفته ع

جامی در اعتقادنامهٔ خود گفته ع	چون کتاب خدا کلام خداست		از صفات کلام بنده جدا است
لکن از حق گر آن چو معتزلے	لایزالش بدان و لم یزلے		حرف و صوتے که از تو شد حادث

همچو تو شد به نیستی لابث | باشد آن پیش عقل خرده شناس | هر کلام قدیم را چو لباس
ومهدم گر شود لباس بدل | شخص صاحب لباس را چه خلل | الغرض برای رد قول طاعنین چون

امام شافعیؒ این توجیه را بیان فرمود بموجب سه که جاسوس هم کاسه دیدم بسے همین نکته را بگوش ملک باز گفتند
وبحکم سلطانی بار سوم باز گرفتار گردید و در جواب مَا تَقُوْلُ فِي الْقُرْاٰنِ الخ انکار نمود فرمود تا فارغ خلی نگیرم
این بار چیزے نگویم کتاد قتیکه عیب جویان مرا مقتول و ملک را بخون ناحق من ماخوذ نگردانند بنا برمند آخر الامر
اتفاق بران افتاد که امام شافعی را رض برسر منبر برارند و به آواز بلند به حدوث قرآن اقرار نماید واگر کلام با
حیله گوید بر امام رض رد کرده شود و چون از سر منبر بحکم سلطانی فرود آید بستر اعتراض معترض را تا ابدا علتبارے
نخواهد بود و امام رض چون برسر منبر بر آمد فرمود اَيُّهَا النَّاسُ اِنَّ الصُّحُفَ كُلَّهَا وَتَوْرٰتَهٗ مُوْسٰى
وَزَبُوْرَ دَاوٗدَ وَاِنْجِيْلَ عِيْسٰى وَفُرْقَانَ مُحَمَّدٍ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَوَاتُ اللّٰهِ عَلَيْهِمْ وَ
التَّسْلِيْمَاتُ اِعْلَمُوْا اَنَّ هٰذِهٖ الْخَمْسَةَ كُلَّهَا حَادِثَةٌ و در وقت تکلم بدین کلمات رو بسوی مردم
کرده پنجه دست راست را بری فهمانیدن ایشان حرکت دادے و بزبان سحر البیان خود فرمودے اِعْلَمُوْا اَنَّ
هٰذِهِ الْخَمْسَةَ كُلَّهَا حَادِثَةٌ مردم چنان دانستندے که هذه الخمسة صحف و هر چهار کتب را می گوید و
امام رض هر پنج انگشت خود پیش مردم و انمودے و هذه الخمسة بدان اشاره کردے ازینجاست که امام
شافعی رض از پنجۂ ظلم اهل اعتزال رهائی یافت و امام احمد بن حنبل رض که تلمیذ وی بود ازین صدمۂ عظیم شربت
شهادت چشید چنانچه در تذکرة الاولیاست وَاللّٰهُ اَعْلَمُ تَبَرُّكًا وَتَيَمُّنًا در بعضے حالات امام
شافعی رح از کتب ذیل طبقات کبری معروف بلواقح الانوار للشعرانی و ابجد العلوم للنواب و کفایة المواعظ
من المجلس الثانی والثلثین من المجلد الثانی و اخبار الجمال در رهنه و مقدمه اشعة اللمعات للمحقق الدهلوی رح
و ارشاد الطالبین و تذکرة الاولیاء وغیرها فنقول وَبِاللّٰهِ التَّوْفِيْقُ هُوَ مُحَمَّدُ بْنُ اِدْرِيْسَ الشَّافِعِيُّ
رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ اِبْنُ عَمِّ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَلْتَقِيْ مَعَهٗ فِيْ عَبْدِ مَنَافٍ
کما فی اللواقح و در اخبار الجمال گفته از جهت پدر قرشی مطلبی هاشمی اند که بهشتم واسطه با آنحضرت صلی الله
علیه وسلم در عبد المطلب یکجا می شوند و محدث دهلوی در مقدمه ترجمه آورده هو محمد بن ادریس بن العباس
ابن عثمان بن شافع بن سائب بن عبید بن عبد یزید بن هاشم بن المطلب بن عبد مناف القرشی المطلبی و او را نسبت
بجد او شافع کرده شافعی گفتند و مطلبی از ان گویند که جد اعلای او مطلب بن عبد مناف است و از طرف مادر

بیان گرفتار شدن بار سوم امام شافعی رض

در بعض حالات امام شافعی رض

علوی فاطمی تولد ایشان در سنه یک صد و پنجاه بود به شب فوت امام اعظم رض پانزدهم رجب بمقام غزه و بقولے
در عسقلان یا در منا یا در یمن ودر بر بهنه بر روز وفات امام اعظم گفته و در ارشاد الطالبین آورده که وفات
امام اعظم رض با تجهیز و تکفین مقدم بود بر تولد امام شافعی نه نماز بر جنازهٔ امام رض والله اعلم و بعد دو سالگی بمکه معظمه
برده شد و در کنار مادر خود در حالت یتیمی و بیکسی در قلت عیش و تنگی حال نشو و نما یافته و نزد مسلم بن خالد
زنگی هم در مکه معظمه علم فقه آموخت پستر بعد سیزده سالگی بمدینهٔ منوره نزد امام مالک رسید و وی رض هفتاد ساله بود چنانچه در
تذکرة الاولیاست و موطای وی را از پیشتر حفظ کرده بود چون بروی خواند از وی خوش شد و فرمود از خدا بپرهیز
زود باشد که ترا شانے بهم دست دهد و از امام مالک کسب علوم کرده بعد وفات امام مالک به یمن و از یمن
بعراق آمد و از امام محمد شاگرد امام اعظم تلمذ حاصل نمود کذا فی اخبار الجمال و اللوائح و شیخ در مقدمه آورده
که بعد از ملازمت مالک ببغداد رفت و دو سال آنجا اقامت نمود و علمای آنجا بر وی جمع شدند و اخذ حدیث و
فقه از وی کردند و کتاب قدیم خود را در انجا تصنیف نموده بعد از ان بمکه باز گشت پس بار دیگر ببغداد رفت بعد از ان
عزیمت مصر کرد و بتدریس و نشر علوم مشغول شد و کتب جدیده در انجا تصنیف نمود و چون در آخر سنه ۱۹۹ تسع و
تسعین و مائة در مصر آمد کتب فقه جدید را تصنیف نمود و با این رفعت فرمودے چون با کسے مناظره می کنم
دوست می دارم اینکه حق تعالی ظاهر گرداند حق را بر دست وی و وی رض فرموده که برای نفس خود ظالم تر از ان
کس نیست که فروتنی نماید مر کسے را که وی را عزت نمی دهد و محبت کسے گزیند که او را نفع ندهد و خوش شود بمدح
کسے که او را نشناسد و فرمود که ده سال با صوفیه صحبت داشتم این دو حرف را از ایشان پسندیدم اَلْوَقْتُ سَيْفٌ
وَاَفْضَلُ الْعِصْمَةِ اَنْ لَّا تَجِدَ ای محرومی و فرمود هر که طلب کرد علم را با عزت نفس نجات نیافت و هر که
طلب کرد علم را با ذلت نفس و خدمت علما نمود مر علما را رهائی یافت و فرمود که علم آن نیست که حفظ کرده شود علم
آن ست که نفع دهد و فرمود فقر علما اختیاری ست و فقر جهلا اضطراری ناقل الحروف اَصْلَحَ اللّٰهُ حَالَهٗ
در حق خود بعون الله این کلمه را بکمال تصدیق می نماید والله اعلم و فرمود که مردم ازین سورت غافل اند
وَالْعَصْرِ اِنَّ الْاِنْسَانَ لَفِیْ خُسْرٍ و خود شب را سه اجزا کرده بود در حصهٔ اول کتابت مسائل می کرد و در
ثانی نماز می خواند و در سوم می خوابید و بروایت دیگر نمی خفت در شب مگر اندک و فرمود که گاهے دروغ نگفته ام
و قسم نیز نخورده ام نه صادق و نه کاذب کاتب الحروف اَصْلَحَ اللّٰهُ حَالَهٗ با عانیته و افضاله درین
زمانه اخیر که سنه ۱۳۱۷ هجری ست و تخمینا از عمر من تا چهل و چهار یا پنج سال گذشته باشد بموجب قوله تعالی وَاَمَّا

بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ همچنین دو امر را اظهار می کنم کہ از صغر سنی خود نہ گاہے تارک فرض و نہ مرتکب زنا گشتہ ام
وَلِلّٰهِ التَّوْفِيقُ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيْمِ وَمَا اُبَرِّئُ نَفْسِيْ اِنَّ النَّفْسَ لَاَمَّارَةٌ
بِالسُّوْءِ اِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّيْ الآية وشیخ در مقدمہ ترجمہ آوردہ کہ از شافعی رضی منقول ست کہ اگر علما اولیای حق تعالے
نیستند پس برای آخرت ولی نباشد مَا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلِيًّا جَاهِلًا قَطُّ وفرمود کہ گاہے غسل جمعہ ناغہ نکردہ ام در سرما
و نہ در سفر و از شانزدہ سال سیری نخوردم مگر آن قدر کہ آن ساعت را دفع کردم و ہموارہ بر عصا رفتی پس ازین
عصا ازوے سوال کردہ شد فرمود کہ برائے تذکر انکہ من مسافرم از دنیا و فرمود اگر کسے از شما جہد کامل کند برای آنکہ
جملہ مردم را از خود خوشنود گرداند ممکن نیست پس لازم ست بر بندہ کہ خالص کند عمل را در میان خود و درمیان حق تعالی
و فرمود عاقل آنست کہ عقل آموخت او را عقل وی از ہر مذموم و فرمود چہل سال ست کہ از احبای خود کہ تزوج
کردہ احوال ایشان می پرسم پس کسے را از ایشان ندیدم کہ گفت کہ در تزوج گاہے نیکیے دیدم و فرمود کہ برادر تو نیست
کسے کہ بدو روی محتاج می باشی و فرمود مشورت مطلب از کسیکہ در خانہ وی آرد نباشد یعنی از چنین مفلس و فرمود
بشناس کسے را کہ چون خوش کردی او را مدح تو کرد بچیزیکہ در تو نبود پس ہرگاہ کہ ناخوش کنی او را نیز در عیب تو گوید
چیزے را کہ در تو نباشد و بود وی رض اکرم الناس تا آنکہ بارے با خود از یمن دہ ہزار دینار بمکہ منورہ برد و خیمہ خود را
بیرون مکہ زد و می آمدند مردم او را تا آنکہ آنہمہ را بر مردم متفرق نمود و در بریہہ آوردہ کہ تا نماز پیشین ہیچ با وی نماند
و گاہے کسے از شے سوال نکرد مگر انیکہ از شرم خویش سائل روی مبارک وی سرخ شدے و بر محاسن خود حنای
سرخ کردے و گاہے زرد برائے اتباع سنت و وی رض کثیر الامراض بود یکے از ان امراض بواسیر بود بطوریکہ ہموارہ
خون افشاندے گاہے برای حدیث نشستے مگر انیکہ طشت بزیر وی بودے کہ تقاطر دم دران شدے و یونس بن
عبد الاعلی گفت مانند امام شافعی رض کسے را از تی بامراض ندیدم و چنان صاحب عب و ہیبت بود کہ کسے را از
اصحاب او پیش روی وی جرأت آب نوشیدن نبودے و فرمود ہرگاہ کہ ببینم اصحاب حدیث را گویا دیدم
اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم را و صاحب بدعت اگر بر ہوا پرد قبول اش نکنم و فرمود کہ حذر کنید از اعور
و احول و اعرج - و احدب - و اشقر - و کوسج و از ہر کہ بروی آفت بدنی باشد چرا کہ در وی تباہی ست و
زندگانی با وی سختی ست و نعم ما قیل سے

از گران کوران و کلان و شل	ہر انجا کہ باشد دران جا خلل

اَلْكُلُّ مِنَ اللَّوَاقِحِ و در بریہہ آوردہ کہ در حدیث ست لَا تَسُبُّوْا قُرَيْشًا فَاِنَّ عَالِمَهَا يَمْلَأُ الْاَرْضَ
عِلْمًا قَالُوْا الْمُرَادُ بِهِ الشَّافِعِيُّ كَمَا فِي الْخَيْرَاتِ الْحِسَانِ یعنی دشنام مدہید قریش را کہ عالم آن قریش

پر می کند زمین را از علم مراد ازین عالم امام شافعی ست و در غالیہ گفتہ کہ وی مجدد راس صدی دوم ست چنانچہ از
حدیث ابی داؤد مستفاد ست یَبْعَثُ اللّٰہُ عَلٰی کُلِّ نَاسٍ بِاَعْیُنِ سَنَۃٍ مَنْ یُّجَدِّدُ لِہٰذِہِ الْاُمَّۃِ اَمْرَ دِیْنِہَا
و در تذکرہ آوردہ کہ احمد بن حنبل رض گفت در معنی این حدیث کہ مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود کہ بر سر ہر صد سال
مردے را برانگیزانند تا دین من تر د خلق اللہ رسانند و آن شافعی رض ست و بلال خواص گوید کہ خضر را پرسیدم کہ
در شافعی چہ گوئی گفت او از اوتاد ست و در ابجد العلوم ست کہ مادر امام شافعی رض در وقت حمل وی بخواب دید
کہ گویا مشتری از شکم وی بدر شدہ پارہا گشت و در ہر شہرے ازان لمعۂ و نورے رسید معبرے در تعبیرش گفت کہ از
شکم تو عالم بزرگ تولد یابد و ہمچنان شد چنانچہ علم اصول را بیشتر وی رض تدوین کردہ و در تذکرہ آوردہ ثوری رض گفت
اگر عقل شافعی را وزن کردندے با عقل یک نیمۂ خلق پس عقل او راجح آمدے و احمد حنبل کہ امام جہان
بود و سہ صد ہزار حدیث یاد داشت بشاگردی او آمدے قومے بر وی اعتراض کردند کہ در پیش پسرے
بیست و پنج سالہ می نشیند و صحبت مشایخ و استادان عالی را ترک می کند احمد گفت ہر چہ ما یاد داریم
معانی آن او میداند و آنچہ از حقائق آیات و اخبار او فہم کردہ فہم ما بدان نمی رسد چنانچہ در برہانست
و در سیزدہ سالگی در حرم می گفت سَلُوْنِیْ عَمَّا شِئْتُمْ بپرسید از من ہر چہ می خواہید و در پانزدہ سالگی فتوے
می داد و در غالیہ گفتہ وَ اَذِنَ لَہُ الْاِمَامُ مَالِکُ بْنُ اَنَسٍ رض بِالْفَتْوٰی وَ ھُوَ ابْنُ خَمْسَ عَشْرَۃَ
سَنَۃً وَ حَفِظَ الْقُرْاٰنَ وَ ھُوَ ابْنُ سَبْعِ سِنِیْنَ و شیخ دہلوی در مقدمۂ اشعۃ اللمعات آوردہ و چون
دہ سالہ شد موطای مالک یاد داشت و محمد بن حسن شیبانی در مقام مدح شافعی گفت کہ وی کتاب وسط
امام ابو حنیفہ را از من بعاریت گرفت و تمام آن را در یک شبانروز حفظ کرد و وی در حفظ و ضبط حدیث
و فقہ و فصاحت و معرفت و ثبات و تمکن و حسن صورت و سیرت و جودت ذاتی و فراست و شجاعت
و حسن اخلاق و کرم و جود و سخاوت و مروت درجۂ کمال داشت و تصانیف او در اصول دین چہار دہ
مجلد و در فروع از صد متجاوز ست و از احمد حنبل منقول ست کہ ما نشناختیم ناسخ حدیث رسول را
صلی اللہ علیہ وسلم از منسوخ آن و خاص آن را از عام آن و مجمل آن را از مفصل آن تا با شافعی ننشستیم
و وی رض ہر وقت نزد شافعی بودے برای استفادہ و ہم در تذکرہ آوردہ کہ با ہارون الرشید کہ خلیفۂ
عہد بود گفتند کہ شافعی قرآن حفظ ندارد و ہمچنان بود لیکن قوت حافظۂ او چنان بود کہ ہارون خواست
کہ امتحان کند با ماہ رمضان امامتش فرمود شافعی رض ہر روز جزوے قرآن را مطالعہ می کرد و ہر شب در تراویح

می خواند تا در ماه رمضان همه قرآن حفظ کرد شافعی رضی گفت علم همه عالم در علم من رسید و علم من در علم صوفیان نرسید و علم ایشان در علم یک سخن پیر ایشان نرسید که گفت اَلْوَقْتُ سَیْفٌ قَاطِعٌ و امام شافعی رضی پیوسته گریان و سوزان بودے و هنوز طفل بود که خلعت هزار ساله در سر او افگندند یکبار در میان درس ده بار برخاست و بنشست گفتند چه حال ست گفت علوی زاده بر در بازی می کند هر بار که او در برابر من می آید حرمت او را برخیزم که روا نبود که فرزند رسول صلی الله علیه وسلم فراز آید و برنخیزم وهم او گفت رضی رسول را علیه السلام بخواب دیدم مرا گفت ای پسر تو کیستی گفتم یا رسول الله یکے از گروه تو گفت نزدیک آی نزدیک شدم آب دهن خود بگرفت تا من دهن باز کردم به دهن من انداخت چنانکه بلب و دهان و زبان من رسید پس گفت اکنون برو که برکات خدائے بر تو باد و هم در آن ساعت علی مرتضی را بخواب دیدم که انگشترین خود بیرون کرد و در انگشت من کرد تا علم مرتضی نیز بر من سرایت کرد چنانکه بعد از ان بشاگردی امام مالک رض افتاد و مالک رض هفتاد ساله بود و بر در سرای مالک رض بایستادے و هر فتوی که بیرون آمدے بدیدے و اگر نه چنان بودے مستفتی را بگفتے که باز گرد و بگو که احتیاط کن چون تفحص کردندے حق بدست شافعی بودے و مالک رض بدو نازیدے۔ و در غالیه آورده که امام شافعی رض پیوسته هر روز ختمی بکردے و در رمضان شصت بار ختم قرآن کردے وَکُلُّ ذٰلِکَ فِی الصَّلٰوةِ و امام احمد حنبل رض را پسرے بود عبد الله نام از پدر خود پرسید چیست مرا که می بینم ترا ای پدر بزرگوار من که بر امام شافعی رض کثرت ثنا و مدح و زیادت دعا برای او می کنی فرمود کای پسرک من او چون آفتاب ست روز را و عافیتی ست خلق را فَانْظُرْ هَلْ لِهٰذَیْنِ مِنْ خَلَفٍ اَوْ عَنْهُمَا عِوَضٌ و نیز دخترے داشت عفیفه صالحه که همواره قیام لیل و صوم نهار می کرد مناقب و اخبار صالحین را محبوب داشتے و بسبب شهرت و صلاحیت امام شافعی رض دیدار روی او در دل داشتے تا شبے در بغداد امام شافعی رض نزد امام احمد رض بپدر وی بمهمانی در آمد آن دختر از آرزوی دل خود خوشوقت گردید که امشب افعال و اقوال وی رض خواهم دید امام احمد همه شب بورد و وظائف خود مشغول گشت و امام شافعی تا فجر مستلقی بر پشت خود خوابید آن دختر چون حالتش را چنان دید تعجبا از پدر خود پرسید که فوقیت تامه وی را بچه میدهی و درین شب از نماز و ذکر و ورد وی چیزے ندیدم ایشان درین سخن بودند که امام شافعی رض برخاست امام احمد از وے پرسید شب چون گذشت فرمود که شبے اطیب و مبارک تر و انفع ازین بر من نیامده پرسید چگونه

در تعظیم سادات و جواز برخاستن برای ایشان

فرمود زیرا که درین شب همان صد مسئله را ترتیب دادم که نفع دهد مسلمانان را درحالیکه مستلقی بر پشت خود بودم
واز همدیگر رخصت گشتند پس امام احمدؓ بدختر خود گفت که این عمل وی که تمام شب دران نائم بود بهتر ست
از عملیکه کردم و من قائم بودم **نقلی** بیادم رسید گویند که در آخر عمر علامهٔ تفتازانی صاحب مطول وغیره سید السند
میر سید شریف نور الله مرقدهما بزیور علوم آراسته و پیراسته گردید و بحکم سلطان تیمور باهم ایشان را
مناظره مقرر گشت علامه فربه اندام و سمین بدن بود و از ضعف پیری نرم رفتار و میر سید شریف نوجوان
نحیف البدن تیز رفتار از عیب جویان کسے پیش علامه آمده گفت که میر از سبکی گویا مانند خس ست که پا
بزمین نمیدارد و فرمود باین مقدار از وی راضی شوید که اگر از کثرت علوم مانند مرغان بهوا پرد بجاست واز انسو
به پیش میر سید شریف کسے طعنه زد که علامه از فربهی از زمین قدم بر داشتن نمی تواند فرمود خاموش الحمد لله که از
زور علوم وی زمین بار وی می کشد و از هم نمی درد راست ست **مصرع** دو عاقل را نباشد کین و پیکار
والله اعلم **و در وفیات الاعیان** آورده قیل اتفق العلماء قاطبة من اهل الفقه والاصول
واللغة والنحو وغیر ذلک علی ثقته وامانته وعدالته وزهده وورعه ونزاهة عرضه
وعفة نفسه وحسن سیرته وعلو قدره وسخائه **و در غالیه** آورده که در ۱۹۵ سنه یکصد و
نود و پنج امام شافعیؓ در بغداد در آمد و تا دو سال در انجا بود پس بمکه رفت و از مکه باز در ۱۹۸ سنه یکصد و نود و هشت
به بغداد آمده بعد از یکماه بمصر روانه گشت و در مصر بود الی ان توفی فی یوم الجمعة آخر یوم من رجب
سنة اربع ومائتین ودفن بالقرافة الصغری بمصر المحروسة وقبره مشهور وعلی
قبره قبة **و در لواقح** آورده که تا چهار سال در مصر بماند و بشب جمعه بعد مغرب وفات کرد یعنی در خلافت مامون
و در وفیات از ربیع بن سلیمان آورده وقتیکه از جنازهٔ امام شافعی واپس می آمدم هلال شعبان را دیدم و زنده
ماند پنجاه و چهار سال کذا فی البرهنه و ربیع **خلیم** گفت در خواب دیدم پیش از چند روز از مرگ شافعیؒ که آدم علیه السلام
وفات کرده بود و خلق خواستند که جنازه بیرون آرند چون بیدار شدم از معبرے پرسیدم گفت کسیکه عالم ترین
زمانه باشد وفات کند که علم خاصیت آدم ست وعلم آدم الاسماء کلها پس دران نزدیکی شافعی وفات کرد
نقل ست که وقت وفات وصیت کرد که فلان کس را بگوئید تا مرا بشوید و آن شخص بمصر بود چون باز آمد باوے
گفتند که شافعی چنین وصیتے کرده است گفت تذکرهٔ او بیارید بیاوردند هفتاد هزار درم وام داشت آن مرد
بگزارد و گفت شستن من او را این بود انتهی من التذکرة ـ رضی الله تعالی عنه وعنهم اجمعین

حکایت (۲) ؎ بیا بشنو ز من تو داستانی | که من بشنیدم از شیرین زبانی
در تذکرة الاولیا آورده که مردی مالدار بود و امیر المومنین عثمان رض را دشمن داشتی تا حدیکه اورا جهود خواندی این سخن بابوحنیفه رح رسید اورا بخواند و گفت دختر تو بفلان جهود خواهم داد او گفت تو امام مسلمانان باشی روا داری که دختر مسلمانی بجهودی دهی ومن خود هرگز ندهم ابوحنیفه رحمه گفت سبحان الله روا نمیداری دختر خود را بجهودی دادن پس چون روا باشد که محمد رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم دو دختر خود را بجهودی دهد آن مرد درحال بدانست که سخن از کجاست از ان اعتقاد برگشت و توبه کرد از برکات امام ابوحنیفه رح همچنین مسلمانان را در حق جملهٔ صحابه رض خاصةً دربارهٔ خلفاے راشدین اربعه رضوان الله علیهم نیک اعتقاد بودن واجب ست ؎ درین معنی شنو یک قصه گویم | اگر دل ساعتے داری بسوم
لطیفه بدانکه جملهٔ شش کلماتے آنچنان ست که هر یکے را از انها دوازده حروف اند یکے (۱) لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ (۲) مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ (۳) اَبُوْبَكْرِ الصِّدِّيْقُ (۴) عُمَرُ ابْنُ الْخَطَّابِ (۵) عُثْمَانُ ابْنُ عَفَّانَ (۶) عَلِيُّ بْنُ اَبِيْ طَالِبٍ - پس درین اتحاد و ارتباط باهمی این کلمات اشارات لطیفه اند یکے اینکه چنانچه حروف این کلمات باهم متحد العدد اند همچنان مدلولات و مسمیات آنها هم مسلک وهم مشرب اند و بکلی از اتحاد باهمی محظوظ و مربوط اند تباعد و تخالف را درمیان ایشان مجاے نه ؎ هر چار چار رکن تمکین | بل چار حد و دعامهٔ دین پس هر که در سلک ارتباط ایشان از هم تشتت و تفرق روا دارند و یا در امر خلافت که حسب ترتیب مراتب ایشان بوقوع آمده بتقدیم و تاخیر تصرف نمایند حقا که از جادهٔ مستقیم منحرف و در تجبر هلاک منهمک اند رباعی پشت و رخ دست ما سوم چو نگه الله بیکل بود گشتم آگاه | گردید مرا الیقین که بیشک الله | با پنج تن ست و پنج تن با الله دوم اینکه در حدیث شریف آمده چنانچه در مشکوة ست فرمود علیه السلام که بنی اسرائیل بهفتاد و دو فرقه متفرق شده بودند وامت محمدیه صلی الله علیه وسلم بهفتاد و سه فرقه مختلف گردند این جمله در دوزخ باشند مگر فرقهٔ واحده از آنها یعنی (۷۲) فرقه از امت محمدیه بعدد فرقهاے بنی اسرائیل بدوزخ روند مگر آن یکے که از عدد اسرائیلیه زائد ست صحابه رض پرسیدند آن فرقهٔ ناجیه کدام ست فرمود علیه السلام مَا اَنَا عَلَيْهِ وَاَصْحَابِيْ یعنی کسانیکه بطریقهٔ من و اصحاب من می باشند انتهی چون از بیان این حدیث واقف گشتی پس بدانکه جملهٔ فرقهاے اسلامیه چون شیعه و معتزله و خوارج و وهابیه وغیرها هر گروهے از ینها تنها خود را از آنان

فرقهٔ ناجیه می شمرد بدلیل این حدیث و ما که پیروان ائمهٔ اربعه و فرقهٔ اهل سنت و جماعت ایم
حمل این حدیث بر خود مینمائیم و همین ست حق و همین ست مطلوب حدیث مَآ اَنَا عَلَيْهِ وَ
اَصْحَابِيْ و دلائل تحقیقیه درین باره بسیار ست که برائے تبصر اهل انصاف بعضے ازان
درینجا مجملا بیان کرده می آید مگر بطریق لطیفه نیز از تشریحش لابدی ست اما بیان امر اول اینکه
ایشان سواد اعظم اند و نیز صفت مَآ اَنَا عَلَيْهِ وَاَصْحَابِيْ در فرقهٔ اهل سنت بوجه اتم واکمل موجود ست
و در جملهٔ هفتاد و دو فرقهائے زائغهٔ دیگر مفقود بلکه ضد صفت مذکور دران دیگران موجود واز فرقهٔ ناجیه
قطعا مسلوب و مفقود و همین ست مقصود توضیحش از کلام الله کرده می آید تا که هیچ فرقه رابران اعتراضے
از ضعف و وضع نرسد و آن اینکه در سورهٔ انفال در مذمت کفار خاص در حق معاملهٔ مسجد حرام وارد ست

وَمَا كَانُوْآ اَوْلِيَآءَهٗ ؕ اِنْ اَوْلِيَآؤُهٗٓ اِلَّا الْمُتَّقُوْنَ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُوْنَ ﴿۵﴾ اى اَنْ لَّا
وِلَايَةَ لَهُمْ عَلَيْهِ جلالین یعنی و نیستند (ای فرقهٔ مخالفان) سزاوار ولایت آن مسجد حرام آن مقام
متبرک را نیستند لائق بولایت مگر متقیان ولیکن بیشترین ایشان نمی دانند این را که ایشان را ولایت
بر مسجد حرام نمی رسد چنانچه در جلالین ست پس درین آیت تصریح ست برینکه ولایت بیت الله محصور بر
متقیان خواهد بود و بس و همچنان شد و اگر وقتا غاصبے بران تا چندے قابض و متصرف گردید بحکم آیت

فَاَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَآءً ۚ وَاَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْاَرْضِ ؕ كَذٰلِكَ يَضْرِبُ
اللّٰهُ الْاَمْثَالَ ﴿۵﴾ اى كَذٰلِكَ الْبَاطِلُ يَضْمَحِلُّ وَيُمْحَقُ وَاِنْ عَلَا عَلَى الْحَقِّ فِيْ بَعْضِ الْاَوْقَاتِ
وَالْحَقُّ ثَابِتٌ بَاقٍ چنانچه بالتفصیل در جلالین مذکور ست ترجمه اینکه اما آن کف آب پس می رود ناچیز
شده و اما آنچه سود می رساند بر دمان می ماند در زمین همچنین بیان می کند خدا مثلها را برائے حق و باطل
که باطل مثل کف دریا و سیل ناچیز و نابود می شود اگرچه در بعضے اوقات بالائے حق بر می آید - و
حق مانند مَا يَنْفَعُ النَّاسَ ابدا ثابت و باقی خواهد بود وَالتَّفْصِيْلُ فِيْ قُبَيْلِ الْاٰيَةِ انتهى
هم بزودی متلاشی گشت و ازین وعدهٔ الهی ست که دجال مسیح را باوجودیکه تمام دنیا را مسخر خود گرداند
بر حرم کعبه و نیز بر حرم مدینه تصرفے نخواهد بود پس ازین وعدهٔ الهی که در آیت قرآنی موجود ست هویدا ست
که طریقهٔ فخیم و جادهٔ مستقیم مَآ اَنَا عَلَيْهِ وَاَصْحَابِيْ آن ست که والیان مسجد حرام را می باشد و ما را از اتباع
آن طریق لابدی ست که فرقهٔ ناجیه همان ست چه ایشان متقیانند و متقی بودن بغیر از پیروی دین -

مَآ اَنَا عَلَيْهِ وَاَصْحَابِيْ

صحیح و راه راست نمی تواند شد از ینجاست که در شرع اطلاق متقی بر اہل اللہ و اہل الجنة و اردست نه بر اشرار
و عدوان دین متین پس ہر که از دین و مذہب والیان و حکام بیت اللہ مخالف روند بلا ریب در گروه
وَمَا كَانُوْٓا اَوْلِيَآءَهٗ ط در آیند و از صفت مَآ اَنَا عَلَيْهِ وَاَصْحَابِيْ بیقین بیرون خواہند افتاد
و از مشافہۂ بداہت معلوم ست که والیان بیت اللہ بجز از پیروان مذاہب اربعه کسے دیگر نمی باشد
فَافْهَمُوْا وَاَنْصِفُوْا و نیز آنحضرت صلی اللہ علیه و سلم در عام حدیبیه قبل از خروج خود بسوی مکه در خواب
دیده که من با صحابۂ خود ہر آئینه در مکه برائے حج در آیم با امن و اطمینان که بعضے از ما حلق کنند و بعضے
قصر بمقراض نمایند چنانچه حکم محللان حج ست در شرع و این خواب را با اصحاب خود ظاہر فرمود ایشان
بران خوش شدند و ہمه بعزم حج روانه شدند و چون در مقام حدیبیه از دست کفار محصور شدند بر ایشان
شاق گزشت بلکه بعضے را از منافقان در فرمان واجب الاذعان آنحضرت صلی اللہ علیه و سلم ریب و
شک واقع شد این آیت بوفق خواب آنحضرت صلی اللہ علیه و سلم نازل شد و ہمچنان بوقوع آمد لَقَدْ
صَدَقَ اللّٰهُ رَسُوْلَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ اِنْ شَآءَ اللّٰهُ اٰمِنِيْنَ
مُحَلِّقِيْنَ رُءُوْسَكُمْ وَمُقَصِّرِيْنَ لَا تَخَافُوْنَ ای ابدًا جلالین قوله تعالی لتدخلن بصیغه
جمع مخاطب بالام تاکید و نون تاکید یعنی ہر آئینه و البته داخل خواہید شد شما اے نبی بر حق و گروه با شکوه
صحابه بمسجد حرام ایمن شده ترسان نشده ہمیشه انتہی و این ست بیان صفت مَآ اَنَا عَلَيْهِ وَاَصْحَابِيْ
پس باید دید که این صفت بالتمام والکمال که حق تعالی در کلام معجز نظام خود برائے تعلم و وقوف ما
غائبین بر آن صفت مَآ اَنَا عَلَيْهِ وَاَصْحَابِيْ ارشاد فرموده و شک مرتابین را در ان مجال نگذاشت
و معیار کامل و فارق بین برائے امتیاز فرقۂ ناجیه واحده از دیگر ہفتاد و دو فرقہاے زائغه تا قیام
قیامت قائم و دائم داشته در کدام فرقه موجود ست و از کدام کسان مسلوب و مفقود یعنی بصفت اٰمِنِيْنَ
لَا تَخَافُوْنَ اَبَدًا برای حج در مکۂ معظمه در آمدن کرا نصیب ست و تقیه کنان و نا افشای مذہب خود ترسان
کدام کسانند فَابْصِرُوْا وَلَا تَكُوْنُوْا مِّنَ الْغَافِلِيْنَ تا اینجاست موجود بودن صفت مَآ اَنَا عَلَيْهِ وَ
اَصْحَابِيْ در فرقۂ ناجیه و مفقود بودن آن در غیر اما بیان عکس یعنی موجود بودن ضد این صفت در غیر
و مسلوب شدن آن از فرقۂ ناجیه اینکه حق تعالی در حق کفار مکه بوقت مزاحم بودن ایشان مر آنحضرت صلی
اللہ علیه و سلم و اصحاب را از دخول در سال حدیبیه فرموده است اُولٰٓئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ يَّدْخُلُوْهَا

دوم از مطاعن عمری

[illegible]

إِلَّا خَائِفِينَ اى فلا يدخلها احد الا امنا جلالين مختصراً يعنى نمى رسد اين مخالفين را اينكه بيايند در حرم كعبه و مساجد حق تعالى با امن مگر ترسان انتهى مختصراً از ين آيت ظاهر ست كه هر كه مذهب خود را از خوف پوشيده و از روے تقيهٔ منافقانه در مذهب حق در آمده بعد ازان بجگه راه مى يابد ورنه امن او را نميباشد وى بطريق زائغه است كه ضد صفت مَا اَنَا عَلَيْهِ وَاَصْحَابِى ست و از فرقهٔ ناجيه مسلوب و در ديگر هفتاد و دو گروه ناريه موجود خواهد بود

يا دگيرش كه مختصر گفتم		از براى تو اينقدر گفتم

چونكه اين را دانستى پس نيا تش بطريق لطيفه نيز بايد شنيد و آن اينكه جمله حروف اين هر شش جملهاے سابقه يعنى لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وغيره هفتاد و دو ميشوند چنانچه از ضرب (۱۲) در (۶) اين امر بر محاسبان واضح تر است پس (۷۲) فرقهاے ناريه از امت مرحومه كسانے اند كه از مدلولات اصلى اين هفتاد و دو حروف انكار مى آرند لِاَنَّ الْاِعْتِبَارَ لِلْاَصْلِ لَا لِلْفَرْعِ بطريق مانعة الخلو نه بطريق مانعة الجمع مانند خوارج و نواصب و روافض خَذَلَهُمُ اللّٰهُ چه انكار ايشان ظاهر و باهر ست و گروه ناجيه كسانے باشند كه از مدلولات اصليهٔ اين حروف روگردانى نمايند و قدم بقدم اتباع ايشان نمايند چنانچه فرقهٔ واحدهٔ اهل سنت و جماعت كه منحصر اند درين زمانه بمذاهب ائمهٔ اربعهٔ متفقة الاصول مختلفة الفروع بموجب اِخْتِلَافُ اُمَّتِىْ رَحْمَةٌ و اما فرقهٔ جديدهٔ محدثهٔ وهابيه ايشان نيز در فرقهاے زائغهاى منكره داخل اند بسبب آنكه امير المومنين عمر رض را صاحب بدعت مى دانند بسبب ترويج بيست ركعات تراويح و نيز بسبب استنجا بكلوخ بعد از بول چنانچه در جامع الشواهد ست نكته دوزخى بودن بدو وجه مى باشد اول بجهالت دوم بحسد چنانچه قوله تعالے يَعْرِفُوْنَهٗ كَمَا يَعْرِفُوْنَ اَبْنَاءَهُمْ دال برين معنے ست و مذموم ترين ايشان فرقهٔ اخيره است چه ديده و دانسته محض از جهت حسد مبغوض حق تعالى ميگردند پس ميگويم كه دوزخى بودن (۷۲) فرقه از امت مرحومه محض از جهت حسد ست ورنه ظهور فرقهٔ ناجيه كه اهل سنت و جماعت اند اظهر من الشمس ست چنانچه گذشت مگر بطريق نكته يكے از دلائلش اينكه لفظ حسد سه حرفى ست و بحساب جمل عددش (۷۲) مى شود پس خود كلمهٔ حسد دال ست برينكه دوزخى بودن ايشان محض از حسد ست و بس و بحكم مشتے نمونه از خروارے تصديق اين دعوے اينكه صاحب تفسير مظهر العجائب يعنى مولوى لطف الله لكهنوى مرحوم از كتب معتبرهٔ شيعه نقل كرده كه ائمهٔ ايشان گفته اند - استنجا بكلوخ بعد از بول خوب ست مگر فعل سنيان ست و بدعت عمرى نبايد كرد انتهى ظريفے اين مقولهٔ ايشان ديده يا شنيده از يكے ازيشان

له در وبير اصل كلام قرآن است از قرآن مجيد بر وصل كلام نانائج خطاب بفعلان والاكلام الله بج مطلوب بداز اروف مضان كه ابشنيد وقبضان الدعا نزاد

فائده نكته براى دوزخى بودن

فائده لطيفه در تشيع

پرسید که بعد از بول چه می باید کرد گفت آب پاک باید نمود پرسید اگر جائی آب میسر نباید گفت از آب دهن
(چنانچه بیابان) اگر استعمال کلوخ نباید کرد آن ظریف خندید که برای پاکی مَبرز یعنی مخرج غائط چند کس باید که آب دهن اندازند
چه همواره نتیجه حسد خذلان می باشد و لنعم ما قیل ~~ه~~ فضّ و خِفّتْ در عدد آمد یکے ؛ خارجی ـ خوار ایلہ
شد شیکے ؛ سُنّی و مُحبّ علی را اکن حساب ؛ نیک دان تعداد آن باشد یکے ؛ لطیفه دیگر هم در معنی
قبل از تسلط حکام انگلشیه والیان لکهنؤ او ده از روافض بودند بارے چوبدارسنی که بر سر سلطان قائم بود از
عجز بشریت بول او را گرفته مضطر گشت بحیلۂ خود را بگوشه رسانیده از بول استفراغ نمود از کلوخ استنجا
نتوانست آب را بکار طهارت برد سلطان این امر از وے مشاهده کرده دانست که وی نیز از امامیه است
بوقت نماز او را همراه خود به نماز برد ایشان چون بامامت خاستند چوبدار تنها بگوشۂ از مسجد بطریق اهل تسنن
نماز را ادا نمود سلطان را عجب آمده بطریق اعتراض باز وے پرسید که چوبدار پیشاب را چگونه می کنی و نماز را
چون میگزاری چوبدار دانست که سخن از کجاست دست بسته عرض نمود که شاها بمذهب اهل تشیع بول میکنم
و بمذهب اهل تسنن نماز میخوانم چونکه شاه عالی حوصله والا همت بود بر عب و شوکت شاهی از وی حمل کرده
تبسم نمود ـ آمدم بر اصل مدعا سوم اینکه هر دو جمله سابقه ازین هر شش جملها از حروف منقوطه مجرد اند فقط
بسبب یکتا و متفرد بودن مسمیان هر دو جمله از سائر مخلوق چنانچه در حق آنحضرت صلی الله علیه وسلم گفته اند
ع بعد از خدا بزرگ توئی قصه مختصر ؛ چهارم اینکه از مدلولات این هر شش جمله در خارج تنها ذات حق تعالی
از نظائر و امثال پاک و منزه است و شان آنحضرت صلی الله علیه وسلم اگرچه از روی مراتب و قرب حق
فوقیت تامه مطلقه میدارد اما بموجب قوله تعالی قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ در خارج از
نظائر و امثال منافات نمی دارد و بنا برآن گفته می شود که حق تعالی از مدلولات اصلیه جمل پنجگانه باقی مانده
نظیرے کامل خود در وجود هر دو دست و بیگانه ودیعت کرده و پنجۂ دست از آن تعبیر نموده پس هر
خاصیتے که حق تعالی بذات پاک هر یک از ایشان مخصوص ساخته یک یک انگشت پنجه را بهمان صفت
مخلوق کرده است پس هر که از اوصاف انگشتان همین پنجه عبرت نگیرد و از حکمت ایزدی چشم دوزی
اختیار نماید بحکم آیت يَوْمَ يَعَضُّ الظَّالِمُ عَلَىٰ يَدَيْهِ بحشر از همین پنجۂ دست بتعذیبهای گوناگون
چشم واکرده شود چنانچه در عرف نیز از پنجه تعذیب داده می شود العیاذ بالله و آن اینکه انگشت نر
را از چهار انگشتان دیگر بر یک طرف و قوی تر و در ترکیب و کیفیت مخالف از همه آفریده و قیام کل پنجه بدان

لطیفه دیگر در مذهب

اشاره سوم

اشاره چهارم

موقوف ساخته که بدون آن همه پنجه بیکار می باشد و این ست بجنسه نظیر آنحضرت صلی الله علیه وسلم که در
کیفیت و کمیت قرب و منزلت از همه یکتای اهل دنیا و آخرت ست و موقوف علیه آفرینش مخلوق و
اگر وی صلی الله علیه وسلم در مردم نبودے همه مخلوق معطل و بیکار بودندے ولبس فافهم ؎

چراغے که تا او نیفروخت نور		ز چشم جهان روشنی بوده دور

و اما خاصیت انگشت شهادت
یکیا اتصال با ابهام ست و دیگر بهر جا و بهمه حال و در هر کارے از خرد و بزرگ معیت ابهام نمی گزارد چنانچه
ظاهر ست بخلاف دیگر انگشتان که در هر کارے با انگشت نر همین علاقه و خصوص نمیدارند و این ست
صفت و اتصال خلیفهٔ اول با آنحضرت صلی الله علیه وسلم در قرب و منزلت و هم معیت تامه در مام خلافت
و در سائر امور چنانکه بر ارباب سیر محتجب نیست و بنابران قوله تعالی ثَانِیَ اثْنَیْنِ إِذْ هُمَا فِی الْغَارِ
در قرآن خاص در حق وی ورود یافته و این تعمیه بطرز غریبه بنام نامی وی ست ؎ ابوجهل شد
نیم و پایش فتاده ٭ ز قلب رکاب تهی پا نهاده ٭ یعنی کلمهٔ رکاب را از الف تهی و خالی ساخته عکس نمودن
با نیمه بالای ابوجهل ترکیب داده نام سامی ابوبکر گردد و خاصیت انگشت میانه اینکه از هر سه انگشتان
همسران خود قد آور و قوی تر هموست و این ست صفت خلیفهٔ دوم عمر رضه که وی از هر سه خلفای حقانی
دیگر در حق انتظام وسلام بر همه کفار اقوی و سخت تر و نیز اطول القامت بود که اسلام از غلاظت
وی پرتو ظهور گرفت و لهذا فاروق لقب یافت که اسلام را از کفر و حق را از باطل وی فرق دادو
خاصیت بنصر اینکه انگشتان راست و چپ چون از وی پیچیده شوند و منعقد گردند و تنها او را راست
نمایند چار ناچار بکجی میگراید و راست ایستادن نمی تواند و از ایستادن یمین و یسار روی آن نیز بغیر
خمیدگی قیام تام می نماید بخلاف هر سه انگشت دیگر که از پیچیدن انگشتان یمین و یسار آنها چندان خمیدگی
نمیدارند و این نشان کمال ترحم ست که با وجود آسودگی و آرام خود از افتادن و تکلیف همسایگان
راست ایستادن نمی تواند و همه عیش بر وی تلخ تر می گردد چنانچه جوان مردے هم درین معنی گفته ؎

من از بینوائی نیم روی زرد		غم بینوایان دلم خسته کرد
یکے را بزندان بود دوستان		کجا ماندش عیش در بوستان

و این ست صفت امیر المومنین عثمان رضه چنانچه نثار مال و نوال وی در رجال
چون روز روشن ست و خاصه ترحم وی در بلوای مصریان که با تشنگی و گرسنگی بچه پختیها شربت شهادت چشید
و حضرت ایشان با وجود قدرت نخواست که اهل قبله بوده ند و امیر المومنین علی رضه را نیز اجازت بدفع شر ایشان

معمای نام ابوبکر

دیگر از حضرت ایشان ممکن نبود نداچنانچه بر ماهران پوشیده نیست . **ومثال** امیر المومنین علی رض مثل حضر
است که از همه پست قد و اخیرین همه بود چنانچه فقره کُلُّ شِبْرٍ شَدَّةٌ اِلَّا عَلِی مشهور است **ونیز** مشهور است
که بارے علی رض درمیان خلیفه اول وثانی براهے می گذشت رضوان الله علیهم ایشان هر دو بلند بالا و وی رض
درمیان پست قد بود یکے از ایشان بطریق ظرافت فرمود یا عَلِیُّ اَنْتَ فِیْنَا کَالنُّوْنِ بَیْنَ لَنَا یعنی
تو درمیان ما هر دو چنان کوتاه قدمی باشی که حرف نون درمیان لفظ لَنَا علی رض تبسم کنان جواب فرمود
لَوْ لَا اَنَا فِیْکُمَا لَکُنْتُمَا لَا یعنی من اگر درمیان شما نمی بودمے شما بجز از لا هیچ باقی نماندے وظاهر
است که چون از کلمه لنا حرف نون دور کرده شود لا که حرف نفی است باقی می ماند والله اعلم **تنبیه**
واین تشریح که در تفصیل پنجه دست کرده شده از تلقای نفس خود نیست بلکه حق تعالی در قرآن مجید خود ایشان را
بدین اوصاف موصوف ساخته چنانچه در غنیة الطالبین در فصول عقائد آورده رَوٰی جَعْفَرُ بْنُ
مُحَمَّدٍ عَنْ اَبِیْهِ فِیْ قَوْلِهٖ عَزَّ وَجَلَّ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ که بالاستقلال او را تنها ذکر فرمود
وَالَّذِیْنَ مَعَهٗ اَیْ فِی الْعُسْرِ وَالْیُسْرِ وَالْغَارِ وَالْعَرِیْشِ اَبُوْ بَکْرٍ رض اَشِدَّآءُ عَلَی الْکُفَّارِ
عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رُحَمَآءُ بَیْنَهُمْ عُثْمَانُ بْنُ عَفَّانَ رض تَرٰهُمْ رُکَّعًا سُجَّدًا عَلِیُّ بْنُ
اَبِیْ طَالِبٍ رض الحدیث وعلی رض از کثرت نماز بوتد الصلوٰة ملقب شده بود وچونکه پستی قد از لوازم رکوع وسجود
است بنابران رُکَّعًا سُجَّدًا فرمود ونفرمود تَرٰهُمْ قَآئِمًا یُّصَلِّیْ [ای میخ نماز ۱۲] چنانچه در حق دیگر انبیا چنین ارشاد
شده قَآئِمًا یُّصَلِّیْ فِی الْمِحْرَابِ تاکه یقینا بلوازمات خارجیه نیز حمل این کلمات قرآنیه بر علی رض باشد نه بر غیر
رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا اِنْ نَّسِیْنَا اَوْ اَخْطَاْنَا ه زبان من زیان من مگردان ه **حکایت (۳)** س

چو از ذکار وی دل گشت شادم	حدیث دیگرش آمد بیادم	در تذکرة الاولیاست که روزے

ابو حنیفه رح در گرمابه بود یکے را دید بے ازار بعضے گفتند فاسقے ست وبعضے گفتند دہریے ست ابو حنیفه رض
چشم بربست آن مرد بے حیا گفت ای امام روشنائی چشم از تو کی باز گرفتند گفت آنگاه که ستر از تو
بر داشتند [که برهنه بود ۱۲] **لطیفه** گویند که بارے اکبر بادشاه هند نزد پارسائے صحرا نشین بحکم زیارت رفت [که چشم پوشیده ۱۲] چون
نشستند فقیر پای خود را بسوی سلطان دراز کرد یکے از مصاحبان بطنز از وی پرسید که ای درویش
پای را از کی دراز کرده گفت از وقتیکه دست را درکشیده ام شاه گفت راست ست ه

چو سرو دست طمع گر کنی زخود کوتاه	سزد که پای درین انجمن دراز کنی	**حکایت (۴)** در اشباه والنظائر

حکایت سوم از امام اعظم رحمة الله

آورده ونیز در تذکرة الواعظین از ظهیریه نقل کرده که از تقوای ابوحنیفه رض آن ست که چون ابویوسف رح از مرض صحت یافته بتدریس علم مشغول گشت باعتماد آنکه ابوحنیفه رض در عیادت وی کمال افسوس بر فوت علم وی نموده بود اگر بمیرد چون خبر بابوحنیفه رض رسید شخصی را پنج مسائل آموزانیده پیش وی فرستاد تا که بر قصور علم خود واقف گردد واز فوائد علم محروم نماند وچون از جواب مسائل عاجز گشت رجوع بامام رض نمود امام رض او را فرمود دنیاور دتر از دس گمر مسائل قصار سبحان الله کسیکه در اجاره مسائل را نمی داند چگونه تکلم در دین می نماید ابویوسف نادم گشت پیشتر از جواب باصواب مستفید گشت وآن هر پنج مسائل اینکه مسائل اول گازرے از جامه شخصے انکار نمود وبعد از انکار نزد مالکش شسته رسانید پس این قصار مستحق اجرت ست یا نے ابویوسف رح گفت بلی سائل گفت خطا گفتی پیشتر ساعتے تامل کرده گفت که مستحق اجرت نیست باز سائل گفتش غلط گفتی از دو بار غلط کاری خود متحیر گشت مسائل دوم دخول در نماز بفرض می شود یا بسنت گفت بفرض سائل گفت خطا کردی بعد از تاملے گفت که بسنت باز سائل تخطیه وی کرد فتحیر ابویوسف مسائل سوم مرغے از بالا در دیگے که بالای آتش بود در افتاد و بمرد ودران دیگ گوشت وشوربا می پخت آیا این گوشت وشوربا خورده گردد یا نے ابویوسف رح گفت بلی سائل گفت خطا گفتی وپس از تاملے گفت نے باز خطا گفتش پس متحیر گشت ابویوسف رح مسائل چهارم زن کتابیه که منکوحه مسلمے بود بمرد حالانکه ازین شوهر مسلمان حامله بود پس در کدام مقبره دفن کرده شود گفت در مقابر مسلمین گفت خطا گفتی پس از تاملے گفت در مقابر اهل ذمه گفت خطا گفتی ابویوسف از دو بار تخطیه وے حیران ماند مسائل پنجم ام ولده شخصے بغیر از اجازت از مولاے خود بکسے دیگر نکاح خود بست پس مولای وے وفات یافت آیا برین کنیز عدت از مولی لازم ست یا نے سائل در هر دو صورت نعم و لا تخطیه وی نمود پس متحیر گشت ابویوسف رح وبر قصور علم خود معترف گشته نزد امام اعظم رض رجوع نمود وبرای این معنی حق تعالی برای تعلیم ما آنحضرت فرموده صلی الله علیه وسلم که هر وقت بگو رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا وبانند لامذهبان هند بر یکدو رسالهای اردو تخطیه ائمه مجتهدین نباید نمود وپس از طعن وتشنیع بسیار دوری

تحریص تحصیل علوم جوابهای هر پنج مسائلها از امام رض شنیدے ۵ | ز دانایان شنو رمز معانی

که شاید کار بندی چون بدانی | توضیح مسائل اول اینکه اگر قصار آن جامه را پیشتر از انکار شسته باشد مستحق اجرت ست چراکه درین صورت گازر مزدور ست وباجازت مالک مزدوری کرده

له ا ۱۲ جزء تر ز بین نیک ۱۲

له وچرا که ناصب را ا گر ناصب شد بسبب انکار وغاصب اجرت مستحق نباشد ۱۲

واگر بعد از انکار شستہ باشد پس مستحق مزد نباشد چراکه وی بانکار غاصب گشت پس عقد اجاره فاسد گشت
و توکه بلا تفصیل مذکور مطلقا در هردو صورت کلا بنعم گفتی خطا کردی توضیح ثانیه اینکه شروع در نماز بهر دو ست
چه تکبیر فرض ست و رفع یدین سنت و توکه تنها تنها گفتی خطا کردی توضیح سوم اینکه مرغ بالاجماع
مردارست بهرحال پس قابل خوردن نیست و همچنین ست حال شوربا در ناپاک شدنش و تخلیط وی بالحرام
وحال گوشت آنکه اگر بعد از پخته شدنش وسکون غلیان مرغ دران افتاده باشد آن گوشت راسه بار در
آب طاهر جوش داده بخورد که از مرغ درین صورت چیزی جذب نکرده واگر در حالت جوشیدن
دیگ افتاده باشد پس همه ناپاک ست قابل انداختن و توکه مطلقا بدون تفصیل کلا و نعم گفتی خطا
کردی توضیح چهارم اینکه آن کتابیه بریک طرف از مقابر کفار و یا اهل کتاب دفن کرده شود مگر روی
او از قبله گردانیده شود بطوریکه روی بچه اش بسمت قبله آید چه روی بچه در شکم مادر بطرف پشت مادر می باشد
توضیح مسائل پنجم اینکه اگر شوهرش باوی دخول کرده باشد عدت لازم نیست که بسبب دخول شوهر علاقه
مولی منقطع گشت ورنه عدت واجب ست ع ز اعظم به نقد راضی مشو | پسندیده تر ماجرا باشنو
نکته در گلزار دبستان از سقراط حکیم آورده که هر بدنی که از اخلاط فاسده پاک نیست هرچه او را غذائی
دهی موجب تزاید ماده مرض گردد و این رفرے ست از انکه اگر نفس ناطقه از اخلاق ذمیمه پاک نباشد
تعلیم علوم او را موجب ازدیاد فساد میشود و همدرین معنی گفته شده ع آنکس که بداند و بداند که بداند
او همچو گهر در ته دریا ماند

اسپ طرب از گنبد گردون بجهاند	آنکس که بداند و بداند که نداند
آنکس که نداند و بداند که نداند	او نیز خر خویش بمنزل برساند
در جهل مرکب ابدالدهر بماند	آنکس که نداند و نداند که نداند
آنکس که بداند و نداند که بداند	بیدار کنش زود که او خفته نماند
بیا بشنو ز من این قصه خوب	که آن بسیار مرغوب ست و محبوب

آنکس که نداند و بداند که بداند
مرده همین ست کسش زنده نخواند

حکایت (۵)

در سیرة النعمان آورده و نیز در
تفسیر کبیر ست که شخصی یمین طلاق نمود که من بماه رمضان در روز با زن خود مباشرت کنم پستر در تفکر آن
رفت که ازین جماع بر من و نیز بر زنم هر دو کفاره لازم آید و اگر از مباشرت دریغ نمایم زنم مطلقه گردد
چه توان کرد در حل آن از هر که می پرسید بمنزل مقصود نرسید تا آنکه از ابوحنیفه رح پرسید فرمود که از مکان
خود بماه رمضان سفر کن و در حالت سفر با زن خود مباشرت نمای که درین صورت یمین نماند و باعث

لطیفه در استفتاء از غوث پاک رض

سفر کفاره نیز لازم نباید لطیفه علامه شعرانی رح در طبقات خود که لواقح ست آورده و هم نیز در رساله غوثیه آورده که در زمان محبوب سبحانی غوث صمدانی حضرت شیخ عبد القادر جیلانی رض شخصی حلف بالطلاق ثلثه نمود که وی برای رضای حق تعالی چنان طاعتی نماید که وبوقت آن طاعت با وی در روی زمین کسی شامل و مساهم نباشد و انجام کار در فعل این چنین طاعت متحیر بماند و از هر که می پرسید فائز المرام نگردید تا آنکه علمای عراق از جواب عاجز گشتند و چون نوبت استفتا بحضرت ایشان رسید حضرت ایشان بالبدیهه فرمودند که وی را لازم که طواف کعبه بجا آرد مگر آنکه که طواف کنندگان دیگر همه تمام نمایند پس بجز او دیگر ازان وران ساعت از طواف باز دارند پس بیقین وی خدای بزرگ خود را طاعتی بجا آورد که در کل روی زمین با وی کسی دران شامل نبود چرا که طواف عمره مخصوص بخانه کعبه است بالفاظ و چیزی بدین عبارت یأتی مكة ويخلى له المطاف ويطوف اسبوعا وحده ويحل يمينه ، درینجا عظمتش را از ان بیان کرد که آن تعظیم ربانیست کمالست در مناقب و دیگر حالات حضرت ایشان هر چند که رسائل بسیار ست مگر معتبر و معتمد مانند کتاب لواقح الانوار علامه شعرانی رض و اخبار الاخیار مؤلفه علامه عصر فهامه دهر محقق نامی مدقق سامی شیخ عبد الحق محدث دهلوی رحمة الله علیه یکی نیست لهذا این چند کلمات بطریق اختصار از انها در

در بعضی حالات حضرت غوث پاک شیخ عبد القادر جیلانی رض

حالات حضرت غوث پاک قدس سره تبرکا و تیمنا نقل کرده می شود و هر که طالب تفصیل باشد بروی لازم است که اصل هر دو کتاب را مطالعه نماید قطب الاقطاب فرد الاحباب الغوث الاعظم شیخ شیوخ العالم غوث الثقلین امام الطائفتین شیخ الاسلام محی الدین ابو محمد عبد القادر الحسنی الحسینی الجیلانی رضی الله تعالی عنه از اکمل اولیای اهل بیت و از اعاظم سادات حسنیه است از احفاد عبد الله محض بن حسن مثنی بن امام المسلمین حسن بن امیر المومنین علی مرتضی ست رضوان الله و سلامه علیهم اجمعین منسوب ست بجیل که آنرا جیلان و گیلان نیز گویند تولد آنحضرت رض سنه سبعین و بروایتی احدی و سبعین و اربعمائة است و مدت تصدر او مر تدریس و فتوی را سی و سه سال و مدت کلام او بر مردم و ارشاد خلق چهل سال و عمر آنحضرت نود سال و وفات او سنه احدی و ستین و خمس مائة بوده و در بعضی رسائل چنین آورده که آنحضرت رض بتاریخ یکم رمضان المبارک بروز دوشنبه وقت صبح صادق مانند آنحضرت صلی الله علیه و سلم عالم افروز گلشن دنیا گردید چنانچه نام تاریخی ایشان عاشق ست یعنی در سنه چهارصد و هفتاد و یک بوجود در آمده و بعمر نود و یک سالگی بشب دوشنبه بعد نماز عشا بتاریخ یازدهم ماه ربیع الثانی سنه پانصد و شصت و دو

عالم فانی را پدرود فرمود اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَیْهِ رَاجِعُوْنَ در بغداد در باب الکرخ مدفون گردید رضی الله عنه

قطعه جناب غوث الاعظم قطب عالم | که نورش تافت از مه تا بماهی | سنینش کامل عاشق تولد

وصالش دان تو معشوق الٰهی

و در سنه ثمان و ثمانین و اربعمائة که سال عمر آنحضرت هژده بود به بغداد قدوم سعادت لزوم ارزانی داشت و قصد اشیاخ و علمای سنت و اعیان دین نمود اول قرآن عظیم را بنعت ایقان تجوید فرمود و از اعلام محدثین استماع حدیث نموده تحصیل علوم و تکمیل آن فرمود و در جمیع علوم اصولاً و فروعاً و مذهباً و خلافاً از جمیع اعلام بغداد بلکه کافه علمای بلاد درگذشت حَتّٰی فَاقَ الْکُلَّ فِی الْکُلِّ وَصَارَ مَرْجِعَ الْجَمِیْعِ فِی الْجَمِیْعِ بعد از آن حق تعالی او را رتبهٔ قبول تام و عظمت عظیم در قلوب خواص و عوام عام نهاد و بمرتبهٔ قطبیت کبری و ولایت عظمی مخصوص گردانید و جمیع طوائف از فقها و علما و طلبه و فقرا از اقطار ارض و آفاق عالم توجه بجناب عرش مآب او داد و ینابیع حکمت از محیط قلب او بر ساحل لسان جاری ساخت و از ملکوت اعلی تا بهبوط اسفل صیت کمال و آوازهٔ جلال او در افگند و علامات و کرامات او از آفتاب نصف النهار ظاهر و باهر تر گردانید و کل اولیای وقت را در ظل قدم او و دائرهٔ امر او گذاشت تا مامور شد من عند الله بدین قول او قَدَمِیْ هٰذِهٖ عَلٰی رَقَبَةِ کُلِّ وَلِیِّ اللّٰهِ و جمیع اولیای وقت از غائب و حاضر و قریب و بعید و ظاهر و باطن گردن اطاعت و سر انقیاد بزیر نهاد خَوْفًا مِّنَ الرَّدِّ وَطَمْعًا فِی الْمَزِیْدِ فَهُوَ قُطْبُ الْوَقْتِ وَسُلْطَانُ الْوُجُوْدِ انتهی

نقل ست که چون کار ایشان بشهرت رسید یک صد فقیه از اذکیای بغداد برای امتحان علم ایشان جمع گشتند پس هر یکی از آن صد فقیه مسائل خویش را مستحضر ساخته چون در مجلس شریف گرد آمدند شیخ رحمه الله سر مبارک خود را در گریبان تفکر انداخت پس از سینهٔ مبارک شیخ رض برقی از نور ظاهر گشته و در سینهٔ آن هر صد کس در آمد و هر آنچه در صدر ایشان بود آن را محو و نابود گردانید و ایشان مبهوت و مضطرب ماندند و یکبارگی شور و غوغاے بر آوردند و جامهای خود را پاره کرده منبرهای خود را برهنه نمودند آنگاه حضرت ایشان بکرسی بر آمدند و جوابهای شافی جمله مسائل ایشان را فرمودند تا آنکه آن همه بفضل شیخ رض معترف گشتند کما قاله الشَّعْرَانِیُّ فِی الطَّبَقَاتِ انتهی و در بعضے رسائل معتبره مناقب آورده که از شیخ محمد عثمان بغدادی منقول ست که بارے آنحضرت رض بارادهٔ حج بمکهٔ معظمه تشریف برده بعد از ادای مناسک چون بقصد زیارت روضهٔ مطهره و حظیرهٔ قدسیهٔ آنحضرت صلی الله علیه وسلم رسید تا چهل روز دست بسته روبروی

مرقد مقدس ایستادہ باجوش درونی وخروش باطنی این اشعار را شعار خود ساخت ؎

ذُنُوْبِیْ کَمَوْجِ الْبَحْرِ بَلْ هِیَ اَکْثَرُ ۔۔۔ کَمِثْلِ الْجِبَالِ بَلْ هِیَ اَکْبَرُ

وَلٰکِنَّ عِنْدَ الْکَرِیْمِ اِذَا عَفَا ۔۔۔ کَجَنَاحِ الْبَعُوْضِ بَلْ هِیَ اَصْغَرُ

چون چہل روز بدین نمط درگذشت یکایک دست مبارک از حظیرۂ مقدس نمودار گشتہ تا آنکہ بعد از بوسہ دادن ومصافحہ نمودن غائب شد واز ان ایشان از سعادت دارین ومفاخرت کونین حاصل گردید وہمدران رسالہ آوردہ کہ فرزندان صلبی مردانہ آنحضرت رضی اللہ عنہ نہ نفر بودند وحضرت محی الدین ابن العربی رح ہم پسر روحی ایشان است وآنچنان است کہ شیخ علی والد ابن عربی بسبب نبودن اولاد اکثر اوقات پژمردہ دل وافسردہ خاطر می ماندے ویکی از معتقدان خالص آنحضرت می بود بارے از بے تابی دل تمنای اولاد را بحضرت ایشان عرض نمود وہمت خواست فرمود کہ در قسمت و نصیبہ تو فرزندے نیست فاما یکے از فرزندان خود بتو خواہم داد واو را حکم داد کہ فرداوقتیکہ من در اوراد خود مشغول باشم بیا وپشت خود را با پشت من متصل نمودہ باید نشست ودرین بارہ ترک ادب را خیال نیاوردہ موافق حکم من عمل باید کرد امید کہ فرزندے عنایت کردہ شود مگر بنام محمد باید نامید ومحی الدین ملقب شیخ علی بفردای آن ہمچنان بعمل آورد وشب آیندہ را با منکوحہ بسر برد کہ ہمدران شب بار دار گردید وبعد از گذشتن نہ ماہ چون حضرت محی الدین ابن العربی متولد گشتہ بحضور اقدس آوردہ شد فرمود سبحان اللہ چہ عجب شخصے متولد گشت کہ زبان ولسان من خواہد بود واسرار ہائیکہ اولیاء اللہ آنرا تا امروز در سینہای خود داشتہ اند آنہا را اظاہر خواہد نمود ودر وقت خود قطب گردد حسب فرمودۂ آنحضرت رض در عہد خود در علوم ظاہری وباطنی یکتای زمانہ گشت وایشانرا علم لدنی بود کہ وقتے از استادے نخواندہ ونہ گاہے از مرشدے تعلیم یافتہ ؎ یک نظر فرما کہ مستغنی شوم زابنای جنس چنانچہ در علم توحید وغیرہ تصنیفہای عالیہ یادگار خود گذاشتہ منجملہ آنہا کتاب مطہر فصوص الحکم ونسخۂ متبرکۂ فتوحات مکیہ اند کہ مشہور ترین زمانہ اند الغرض کہ فضل ظاہری وکمال باطنی محمد محی الدین ابن العربی رحمۃ اللہ علیہ ہم بسبب دعا وتوجہ غوث پاک بود آرے ؎

اولیاء راہست قدرت از الٰہ ۔۔۔ تیر رفتہ باز گردانند ز راہ

آنانکہ خاک را بنظر کیمیا کنند ۔۔۔ آیا بود کہ گوشۂ چشمے بما کنند

تا باشد کہ در زمرۂ فارغ بالان درآیم اَللّٰهُمَّ احْشُرْنَا مَعَ الْمُتَّقِیْنَ

و در کلام آنحضرت رض نوعے از سرعت وجبر بود کہ سامع را عجبی وہیبتی در دل می افزود واز جملۂ خوارق کلام او آن بود

ذکر تولد شیخ محی الدین ابن العربی رح

که در شنیدن آن قریب و بعید یکسان بودند و بحسب قرب و بعد مکان مجلس تفاوتے ظاہر نمی شد و در وقت
تکلم او ہیچکس را جز سکوت و انصات گنجایش نداشت و ہر کرا نظر بر جلال باکمال او افتادے اگرچہ در وی
قساوت قلبی متمکن بودے خشوع و خضوع دست دادے و ہر گاہ بمسجد جامع برآمدے خلائق ہمہ
دست بدعا بر آوردندے و حاجات خود از قاضی الحاجات خواستندے **نقل** ست که از قبرے شور و
غوغا بر می آمد تا آنکه مردم ازان کمال آزرده گشتند خبر آن بجناب وی رضی عرض ساختند فرمودند که
صاحب این قبر مرا بارے دیده بود و بالضرور حق تعالی او را بدان سبب رحمت کند بعد ازان ساعت کسے
ازان قبر فریادے نشنید قاله الشعرانی **نقل** ست که روزے آنحضرت رضی در مسجد جامع عطسه زد و از مردم
آواز یَرْحَمُكَ اللّٰهُ وَيَرْحَمُ بِكَ چندان برخاست که خلیفۂ عہد مستنجد بالله که در مقصورۂ جامع مشغول بود
متوہم شده پرسید که اینچه فریاد ست گفتند که شیخ عبد القادر رضی عطسه زده است و مردم تشمیت او کرده **واما علم**
آنحضرت چنان بود که بارے شخصی نزد ایشان آورده شد که دعوی میکرد که حق تعالی را بچشم سر دیده ام
از وی پرسید که این نقل از تو راست میکنند گفت بلے او را زجر فرمودند و ازان قول او را منع فرمودند پس
کسے درین باب از حضرت ایشان پرسید که وی درین قول محق ست یا مبطل فرمودند که محق ست مگر التباس
شده است بر وی بدین طور که وی ببصیرت خود یعنی ببینش دل نور جمال مطلق را مشاہده کرده پستر بیدا گشت
از بصیرت وی بسوی بصر و چشم سر وی لمعۂ از نور مذکور پس دید بصر وی بسبب بصیرت وی درحالیکه شعاع
بصیرت وی متصل بنور شہود بود پس گمانش آن شد که چشم سر وی دید آنچه مشاہده اش ببصیرت میکرد و جز این
نیست که بصر وی بسبب بصیرت وی دیده است و بس و وی نمیدانند این فرق را قال الله تعالی مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ
يَلْتَقِيَانِ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَّا يَبْغِيَانِ جمع کثیر از علمای حاضرین بسبب شنیدن این بیان پر فصاحت وی رضی
از ہوش رفتند و بسیارے ازایشان جامہا را چاک زده برہنه سر و پا راه بیابان گرفتند قاله الشعرانی روزی
قاریے آیتے را از قرآن در مجلس او برخواند و آنحضرت وجہی در تفسیر آن بیان فرمود و وجہی دیگر و دیگر تا یازده
وجه و تا اینجا علم حاضران مجلس ہمراه بود بعد ازان در بیان وجوه دیگر شروع نمود و تا اربعین وجه افاده با تمام
فرمود و ہر وجه را سندے باتصال رسانیدے و بر ہر وجه دلیلے و ہر دلیلے را تفصیلے داد که موجب تعجب حاضران
گردید و بعد ازان فرمود گذاشتیم قال و باز آمدیم بحال لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ این کلمه
گفتن و شورشے و اضطرابے در دلہای حاضران افتادن و جامہا پاره کردن و روی بصحرا نہادن آنحضرت

ملاقات حضرت غوث الثقلین با خضر علیه السلام

در تاثیر وعظ حضرت غوث الثقلین

فرمود و هرگز عهدی که با خدا البستم نشکستم و فرمود وقتے در بعضے سیاحات شخصے پیش من آمد و استدعای صحبت کرد با شرط صبر و عدم مخالفت پس مرا در یکجای بنشاند و برفت و وعده کرد که تا نیایم ازینجا برنخیزی سال تمام برین حال گذشت و من بر وعده آنجا نشسته بودم بعد انقضای مدت یکسال بیامد و مرا نشسته یافت بار دیگر همچنین وعده کرد و رفت تا سه مرتبه اینچنین واقع شد نوبت آخر با خود نان و شیر آورد و گفت که من خضرم و ماموررم که با تو این طعام بخورم طعام را خوردیم پس گفت برخیز و در بغداد برو و بنشین و ترک سیاحت کن پرسیدند درین مدت سه سال قوت از کجا بود گفت از هر چه پیدا میشد و بر زمین افتاده میبود بارے از وے رض پرسیدند که حسن خلق چیست فرمودند که حسن خلق این ست که بجفای خلق در تو اثرے نکند چون در حق مطالعه نمائی نقل ست که وقتیکه آنحضرت رض برای وعظ بکرسی بر می آمد بانواع علوم تکلم میکرد و حاضران همه از مشاهده هیبت و عظمت ساکت و صامت میبودند ناگاه در میان کلام میفرمودند مضی القال وَعَطِفْنَا بِالْحَالِ این گفتن و در مردم اضطراب و وجد و حال در آمدن یکے در گریه و فریاد می در آمد و دیگرے در جامه پاره کردن و راه صحرا گرفتن و دیگرے بیهوش می افتاد و جان میداد و وقتها بودے که از مجلس وعظ آنحضرت رض جنازها بیرون می آمد از جهت غلبه شوق و هیبت و تصرف و قهر آن عظمت و جلال او و آنچه از خوارق و کرامات و تجلیات و عجائب و غرائب و حدوث اشیای عجیبه و ظهور امور غریبه در مجلس وعظ آنحضرت رض نقل کرده اند خارج از حد حصر و احصار ست و وی رض فرمودند که دوام بلا خاص ست باهل ولایت کبری تا که همواره ایشان بدان سبب در حضرت رب باشند و بدان سبب از میل کردن بسوی غیر منع شوند و نیز چون بلائے بر بنده دائم شود دل وی قوی گردد و هوا و هوس وی ضعیف شود و نیز فرمودند علامت بلائیکه برای عقوبت و مقابله معاصی باشد آنست که در آن صبر نباشد و باشد در آن بلا شکوه و شکایت بمردم و جزع و فزع بسیار و علامت ابتلائیکه برای تکفیر گناهان و نیست و نابود کننده خطاها باشد آنست که وجود صبر جمیل باشد در آن بدون شکوه و بدون جزع و بدون گران شدن او امر و طاعات و علامت ابتلائیکه برائے رفع درجات باشد آنست که وجود رضا باشد در آن و موافقت و طمانینت نفس نیز همراهش بود تا وقت انکشاف آن و نیز فرمودند هرگاه که در دل خود بغض شخصے را یافتی یا محبت او را پس در هر دو صورت

افعال وی را بر کتاب الله و سنت رسول الله صلی الله علیه وسلم پیش کن پس افعال وی اگر دران هر دو محبوب باشد
ترا لازم ست که او را محبوب خود سازی و اگر مکروه باشد افعال وی دران پس مکروه داری او را تا که محبت
و دشمنی تو او را بهوای نفسی نباشد قال الله تعالی وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوٰى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ قاله العلامة
الشعرانی رح **نقل** ست که تاجری پیش آنحضرت رض آمد و عرض کرد که پیش من مالی ست از غیر زکوة خواهم که
آنرا بفقرا و مساکین صرف کنم ولیکن مستحق را از نامستحق باز ندانم حضرت شیخ هر کرا مستحق دانند بدهند
فرمود بده هر کرا خواهی از مستحق و غیر مستحق تا ترا نیز حق تعالی بدهد آنچه مستحق آنی و آنچه مستحق آن
نیستی **اما در حق فضل اصحاب و مریدان وی** رضی الله تعالی عنه نقل ست از جماعت مشایخ
قدس الله اسرارهم که فرموده اند ضامن شده است شیخ عبد القادر رض مریدان خود را تا روز
قیامت که نمیرد هیچ یکی ازینها مگر بر توبه **نقل** ست از مشایخ که از آنحضرت رض پرسیدند که اگر شخصے
خود را بتو باز بست و نام ذکر د منتسب شد بتو ولیکن بیعت نکرد بتو و از دست تو خرقه نپوشید
وے در اصحاب تو معدود باشد و در فضائل ایشان شریک بود یا نه فرمود هر که انتساب کرد بمن
و خود را باز بست بنام من قبول کند او را حق سبحانه وتعالی و رحمت کند بروے و توبه بخشد او را اگرچه
بر طریق مکروه باشد و وی از جمله اصحاب و مریدان من ست و پروردگار من عز و جل بفضل خود
وعده کرده است مرا که اصحاب مرا د اهل مذهب و تابعان طریق مرا و هر که محب من بود در بهشت
در آرد و در حق مریدان من حق تعالی فرمود که اینهمه را بتو بخشیدم بعزت پروردگار که دست حمایت
من بر مریدان من مثل آسمان ست بر زمین اگر مرید من جید نیست من خود جیدم بعزت پروردگار و جلال
او که از پیش او عز و جل نروم تا مرا با اصحاب من به بهشت نبرد و فرمود من دستگیری میکنم هر کرا
از مریدان من هر کب بلغزد و از پای در آید تا روز قیامت و فرمود مرا در هر طویله محلی ست که مقاومت
کرده نشود و خیلے ست که مسابقت کرده نشود و مرا در هر لشکر سلطانی ست که مخالفت کرده نشود
و در هر منصب خلیفه ایست که عزل کرده نشود و فرمود هرگاه از خداوند تعالی چیزے خواهید
بوسیله من خواهید تا خواهش شما باجابت رسد و فرمود هر که استعانت کند بمن در کربتے
کشف کرده شود آن کربت از وے و هر که منادی کند بنام من در شدتے کشاده شود آن شدت
از وے و هر که توسل کند بمن بسوی خدا در حاجتے قضا کرده شود آن حاجت مرا و را و فرمود کسیکه

نقل ست در فضل اصحاب — در بیان احوال مریدان غوث پاک رض

دو رکعت نماز بگذارد و بخواند در هر رکعت بعد از فاتحه سورهٔ اخلاص یازده بار بعد ازان درود بفرستد به پیغمبر صلی الله علیه وسلم پس از سلام دادن بخواند آن سرور صلی الله علیه وسلم را بعد ازان یازده گام بجانب عراق برود و نام مرا گیرد و حاجت خود را از درگاه خداوندی بخواهد حق تعالی آن حاجت او قضا گرداند بمنه وکرمه اَللّٰهُمَّ اجْعَلْنَا فِیْ زُمْرَةِ الَّذِیْنَ اَنْعَمْتَ عَلَیْهِمْ مِّنَ النَّبِیّٖنَ وَالشُّهَدَآءِ وَالصِّدِّیْقِیْنَ وَالصّٰلِحِیْنَ بِوَسِیْلَةِ شَیْخِ اَشْیَاخِنَا الشَّیْخِ عَبْدِ الْقَادِرِ الْجِیْلَانِیْ رَضِیَ اللّٰهُ تَعَالٰی عَنَّا وَعَنْهُمْ اَجْمَعِیْنَ اٰمِیْنَ ثُمَّ اٰمِیْنَ وَتَقَبَّلْ مِنَّا اِنَّكَ اَنْتَ السَّمِیْعُ الْعَلِیْمُ ۔ **حکایت (۶) س۵**

بیا بشنو ز من رمز معانی	که هست این دُرّ بحر خوش بیانی		در خیرات الحسان نیز در سیرة النعمان

آورده که ابن هبیره والی عراق نزد امام ابو حنیفه رض انگشتری را حاضر کرد که بران منقوش بود **عطاء بن عبد الله** وگفت که این انگشتری را نیک دوست میدارم مگر چونکه نام غیر بران منقوش است ازین سبب استعمالش پسند نمیکنم و حک آن نیز ممکن نیست که بد نما گردد امام رض بمجرد دیدنش فرمود اگر بای بن را مدور کنانی و نقطهٔ عبد را بالا دهانی (یعنی نقطهٔ زیرین هر دو بالا نقش بسازی) **عطاء من عند الله** گردد ابن هبیره از شنیدنش غایت خوش وقت گردید و از سرعت استخراج امام رض متعجب بماند **لطیفه** در تفسیر کبیر در فوائد علم و علما آورده که فرزدق که شاعری مشهور است یکی را از امرا هجو کرد و گفت **شعر** لَقَدْ ضَاعَ شِعْرِیْ عَلٰی بَابِکُمْ + کَمَا ضَاعَ دُرٌّ عَلٰی خَالِصَه + یعنی شعر من در حق تو که گفتم ضائع شد چنانچه جواهر بر خالصه ضائع شده و خالصه نام معشوق سلیمان بن عبد الملک بود و خالصه فطین و ذهین و غایت او بینه بود و نیز در مروانیین مانند سلیمان بن عبد الملک خلیفهٔ ذی هیبت و صاحب شوکت نبوده چون خبر این شعر بخالصه رسید شکایتش را بخلیفه رسانید پس به حکم سلطانی به بدترین وجوه از قید گران و زنجیر بردست و پا چون فرزدق بمعرض سلطانی پیش کرده شد و از شدت هیبت در روی لمحهٔ چنان مانده بود که بتکلیف تمام پیش خلیفه بپا ایستاد و خلیفه سلیمان بن عبد الملک از وی پرسید که این شعر را تو گفتی لقد ضاع الخ فرزدق گفت که این شعر را کسی از حاسدان من تغییر داده است و من این شعر را چنین گفته ام لقد ضاء شعری الخ یعنی ضاء که بمعنی روشن است در هر دو جا گفته ام پس حاسدی سر همزه را حلقهٔ عین مهمله زائد کرده است برای بدی من و خالصه دید پس بپرده بود چون این را بشنید

از غایت سرور بے اختیار از پس پردہ بر آمد و ہمہ زیور کہ بر وے بود بر فرزدق نثار کرد و آن زیور از
دہ لک درم زیادہ بود پس سلیمان دربان خود را ہمراہ وے کرد و چون از حضور خلیفہ غائب شدند
بقیمت یک لک درم حاجب از وے آن ہمہ زیورہا گرفتہ بخالصہ واپس دادند این ست یکے
از نتائج علم کہ فرزدق بسبب علم بجای ہلاک نفس خود گنج و مال یافت نکتہ در تفسیر کبیر گفتہ
اگر دزدے عالم باشد دست وے قطع نگردد چہ وے را میرسد کہ گوید این مال نزد من ودیعت ست
و ہمچنین ست حال شارب خمر کہ بظن سرکہ نوشیدہ بودم و ہمچنین زانی را میرسد کہ من جماع بسبب
نکاح کردہ ام نہ بزنا کہ درین ہمہ وجوہ حد ساقط گردد ؎ | وَفِي الْجَهْلِ قَبْلَ الْمَوْتِ مَوْتٌ
لِأَهْلِهِ | وَأَجْسَامُهُمْ قَبْلَ الْقُبُورِ قُبُورُ | وَإِنِ امْرُؤٌ لَمْ يَحْيَ بِالْعِلْمِ مَيِّتٌ
وَلَيْسَ لَهُ حَتَّى النُّشُورِ نُشُورُ | ترجمہ آنکہ در جہل پیش از مرگ جہلا را مرگ ست
و اجسام ایشان پیش از قبر در گور اند و اگر کسے بعلم زندہ نشد مردہ ایست کہ قبل از حشر او را حرکت
نیست **حکایت (۷)** ؎ زاعظم بدین نکتہ راضی مشو ✦ پسندیدہ ترما جرائے
شنو ✦ در تفسیر کبیر آوردہ کہ جماعۂ از محدثین مدینۂ مطہرہ برای مناظرۂ امام ابو حنیفہ رض در قراءت
خلف الامام حاضر شدند تا کہ او را ذلیل و خوار سازند امام رض ایشان را فرمود ممکن نیست کہ با ہمہ
شما مناظرہ کردہ آید پس امر مناظرۂ خود با اعلم شما تفویض نمائید ایشان بیکے از میان خود
اشارت نمودند امام رض پرسید کہ اعلم شما این ست گفتند بلے باز پرسید کہ مناظرۂ من با او مناظرۂ
من ست با شما گفتند بلے باز پرسید کہ الزام با و الزام شما ست و اقامت حجت من بر و مانند اقامت
حجت من ست بر شما قالوا نعم امام رض فرمود این خود چگونہ صورت بندد ایشان ہمہ گفتند
زیرا کہ ما ہمہ بامام بودن وے رضا دادہ ایم پس قولِ وے قول ماست پس امام ابو حنیفہ رض
فرمود بموجب تقریر شما ما نیز چون امامی را برائے نماز خود مختار نمودیم قراءت وے قراءت ما ست
پس ہمہ بلزم شدہ باز گشتند **لطیفہ** در عمدۃ التحقیق فی بشارۃ آل الصدیق و نیز در
طریف از کتب ادب و نیز در مظاہر الحق و ترجمۂ شیخ از کتب حدیث وغیرہا در ترجمۂ
ابن جوزی آوردہ بارے بروز جمعہ ابن جوزی رح بر سر منبر وعظ میفرمود در تسلط و سلطنت
روافض کہ اہل تسنن در اظہار مسائل خلافیہ عاجز بودند یکے از روافض دست در گریبان سنی زدہ

بسبب اختلاف هر دو ایشان در فضیلت امیر المؤمنین ابوبکر صدیق و امیر المؤمنین علی مرتضی
و برای فیصله نزد ابن جوزی در آمدند و علانیه ازوی پرسیدند مَنْ اَفْضَلُ الْخَلْقِ بَعْدَ رَسُوْلِ اللّٰهِ
صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اَبُوْبَكْرٍ اَمْ عَلِيٌّ یعنی بهترین خلق پس از آنحضرت صلی الله علیه وسلم ابوبکر است یا علی رض
ابن جوزی برای دفع مکروهی از خود چنین گفت اَفْضَلُهُمَا بَعْدَهٗ مَنْ كَانَتْ اِبْنَتُهٗ تَحْتَهٗ
یعنی بعد از آنحضرت صلی الله علیه وسلم بهترین هر دو ایشان کسی ست که دخترش زیر نکاح وی ست وَفِيْ
رِوَايَةٍ مَنْ كَانَتْ بِنْتُهٗ فِيْ بَيْتِهٖ از شنیدنش هر دو فریق خوش شده بیرون مسجد رفتند
و ابن جوزی از منبر فرود آمده تا چند روز روپوش گشته تا آنکه فتنه فرو نشست و مراد ابن جوزی
و نیز آن فرقهٔ سنیه مدعیه بود مگر ابوبکر رض چه ضمیر مذکر در ابنته راجع به مَنْ ست و در
تحته عائد به رسول الله و آن ام المؤمنین عائشه رض ست زیر نکاح آنحضرت صلی الله علیه وسلم
و روافض تبدیل این ضمائر نموده و از ابنته سیدة النساء فاطمة الزهراء اراده کرده
که تحت نکاح اسد الله بود پس این کلمه از وی رض لطیفهٔ جیده است که چشم هر دو فریق را در
حال ابتلا از خود باز بست و در آخر چون به تفصیل و تشریح مسالهٔ متدعویه پرداختند هر فریق حریف
خود را مخالف مذاق خود یافته همچنان خود را در مناقشه و خرخشه گرفتار دیدند و در ابجد العلوم
چند اجوبهٔ عجوبهٔ دیگر نیز از وی نقل کرده یکی اینکه پرسیده شد که چه باعث ست که در ظروف
سفالین جدیده چون آب ریخته گردد آب را جذب می نماید و آوازی میدهد گفت شکایت
و شکوهای آزارهای کند که از آتش ادرار رسیده باز پرسیده شد چه باعث است که
کوزهٔ آب اگر لبریز پر کرده شود خنکی نمی پذیرد مگر آنگاه که ناقص و کم کرده شود گفت تا بدانید که هوا
داخل نشود دگر در ناقص ولنعم ما قیل ع تو از خود پری زان تهی میروی ؛ و پرسیده شد
چگونه منسوب میشود قتل حسین رض بسوی یزید در حالیکه یزید در دمشق بود این شعر را انشا کرد
و گفت ؎ سَهْمٌ اَصَابَ وَرَامِيْهِ بِذِيْ سَلَمٍ ٭ مَنْ بِالْعِرَاقِ لَقَدْ اَبْعَدْتَ مَرْمَاكَ
یعنی تیری رسید در حالیکه تیر اندازان آن در قبیلهٔ ذی سلم بود کسی را که در عراق بود هر آئینه
دورتر ست جای تیر زدن تو ۔ تولد وی در سنه ثمان او عشرة و خمس مائة
و وفاتش به دوازدهم رمضان المبارک ۵۹۷ھ سبع و تسعین و خمسمائة در بغداد

در اجوبهٔ عجیبه از ابن جوزی رح

در سرگذشت ابن جوزی رح

واقع شده دبباب حرب مدفون گشت وجوز موضعی مشهورست پدر بزرگوارش بدان منسوب است
ووی رض ابو الفرج (بالجیم) عبد الرحمن بن ابی الحسن علی بن محمد القرشی التیمی
الصدیقی البغدادی الفقیه المحدث المفسر الواعظ الحنبلی المعروف بابن الجوزی است
وکتب کثیره را در علوم متفرقه تصنیف کرده وگفته اند که براده آن قلمهای وی جمع کرده شد که
حدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم بدان نوشته بود پس شئی کثیر ازان حاصل گشت پس وصیت نمود
که پس از مرگ برای غسل من آب ازان گرم کرده شود همچنان کردند وازان هم چیزی فاضل بماند
کذا فی الابجد ووی یکی از مشائخ شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی ست چنانچه در گلستان
درحکایت مطرب ناخوش آهنگ تصریح بران رفته وشیخ محدث دهلوی رض درمقدمه اشعة اللمعات
آورده که ابن جوزی را کتابی ست در موضوعات حدیث که افراط کرده است درآنجا در نسبت
وضع باحادیث وحکم کرده است در وی بر بسیاری از احادیث بمجرد توهم ومخالفت آنچه
نزد وی بود از علم وشیخ ابن حجر عسقلانی در بسیاری از مواضع بر وی بحث کرده وگفته اعتماد
نیست بر وی در نسبت وضع باحادیث و ابن جوزی را کتابی است مسمی بتلبیس ابلیس بیان
کرده است در وی طریقهای که راه یافته است شیطان بطوائف مردم وواقع شده اند در
بدعت وخلاف سنت ۔ خصوصاً بر طائفه صوفیه ومبالغه کرده در رد وانکار بر ایشان ونسبت
کرده بزرگان این طائفه را بجهل وجنون وحماقت وبحقیقت این نیز از تلبیس ابلیس ست که
بروی ازین راه درآمده ومغرور ساخت اورا وظاهر میشود که وی از منکران این طائفه
علیه ست ونزاع حقیقی دارد با ایشان وسیدی احمد رزوق هم گفته که تحذیر کرده اند اصحابان
ازین کتاب ۔ دی که مورث سوء ظن ست بر کبار مشائخ وتحقیق جواب داده اند از آنچه گفته
است ابن جوزی وافراط کرده است درشان این طائفه بجوابهای شافی ما آنچه جمع می کند
میان طریقین واصلاح میدهد بین الفریقین وترجمه کردم من بعض مسائل آنرا در رسائل
خود خصوصاً در رساله مرج البحرین فی الجمع بین الطریقین وبالجمله بود ابن جوزی عالم فاضل
ولکن مغرور شد بعلم وفضل وجوانی خود وبود متصف بغلیظ وخشن عافاه الله وبعید بود
از طریقه قوم ومحبت واعتقاد ایشان ومحبت تر از همه آنکه کبند او بوده دنبال کرده نشان

شیخ محی الدین عبدالقادر جیلانی ومحروم بود از برکات محبت وحسن عقیدت بایشان و
سلوک میکرد با آنحضرت طریقہ اجتناب اعاذنا الله من ذلک وشمرده شده است این
حال ازوی جہل وغرور ابظاهر علم وفضل وشیخ عالم عارف کامل خواجہ محمد پارسا قدس سره در
فصول ستہ خود در ذکر ابن جوزی بتقریب فرموده که وی امام حافظ فصیح متبحر مصنف در اقسام
علوم ست دویست وپنجاه تصنیف کرده وبود مراورا قبول تام نزد خاص وعام وبیرون
آورده شد از زندان واسط وپنهان ماند در نهان خانہ پنج سال بسبب انکار وی بر شیخ
عبدالقادر جیلانی قدس الله روحه وبر غیر وی از شیوخ اہل المعارف وبود این انکار وی
از جملہ خذلان وتلبیس شیطان وغرور وعجب از وی در انکار وی بر ایشان وهم محقق دہلوی
گفتہ است که دیدم من در حرم شریف مکہ زادها الله تشریفا وتعظیما رسالہ را که بود در وی
ذکر ابن جوزی وانکار او بر شیخ محی الدین عبدالقادر جیلانی مؤلف آن رسالہ می گوید بردا شتہ
بردند او را بعض مشایخ وعلما در حضرت شیخ عبدالقادر وطلب کردند از شیخ عفو وصفح وتجاوز
از وی پس عفو کرد شیخ عبدالقادر رضی الله عنہ از وی ودرگذشت از جریمہ وی پس رفتم
من بر سیدی الشیخ عبدالوہاب وذکر کردم قصہ این کتاب را ونقل کردم حکایت عفو حضرت شیخ را
از ابن جوزی پس گفت شیخ عبدالوہاب الحمد لله علی ذلک وفرمود وی عالم محدث کبیر ست
الحمد لله نجات یافت ازین ورطہ انتهی کلام الشیخ الدہلوی مختصرا۔ **فائده** وبود نام نامی
محدث ومحقق دہلوی شیخ عبدالحق رضی الله تعالے عنہ جامع کمالات صوری ومعنوی بود و
تعداد تصانیف وی تا بصد میرسد وُلِدَ فی محرم سنة ثمان وخمسین وتسعمائة وتوفی سنة اثنتین وخمسین والف
کذا فی الابجد رضی الله عنہ در زمان سلطنت جہانگیر شاه بن اکبر بادشاه بود چنانچہ در ترجمہ مشکوة
در باب غسل در فصل اول خود بدان اشاره نموده ست۔ **حکایت (۸)** س

دگر یک داستان در گوش خود گیر	وگرنہ راه نای ونوش خود گیر	در خیرات الحسان ونیز

در تفسیر کبیر آورده که لیث بن سعد رض گفت من در مکہ معظمہ بودم وذکر ابوحنیفہ می شنیدم
پس تمنای ملاقات وی میکردم تا آنکہ روزی مجمع مردم کثیر را بر شخصے دیدم پس شخصے را
از ان می شنیدم که گفت یا اباحنیفہ رض پس دانستم که این ہست آن ذات مجمع الصفات پس

فائده در ولادت ووفات محقق دہلوی

فائده امام ابو حنیفه رض

شخصے از وی پرسید که مرا مالی ست بسیار و پسری دارم ناهنجار رهواره چون او را بصرف مال کثیر تزویج نمایم بعد چندی زن را طلاق میدهد و چون کنیزکی بعوض مال عظیم برای او بگیرم او را آزاد میکند پس همه مال من ضائع می شود چسان حیله سازم که ازین ورطه نجات یابم فرمود او را همراه خود ببازار کنیزان ببر و بگیر آن کنیز را که بپسند او گردد و پسترنکاح وی بدهی پس اگر طلاقش دهد مملوکه تست بتو باز گردد و اگر عتق وی کند جائز نباشد که مملوکه وی نیست لیث گفت بخدا که در تعجب نینداخت مرا جواب ابوحنیفه آنچنانکه در تعجب انداخت مرا سرعت وی در جواب گفتن لطیفه در الف لیله مسطور آورده که باری فاضلے را با جاریهٔ علامه در حضور هارون رشید مناظره در افتاد آن فاضل از وی پرسید خبرم ده از شخصے که چون نماز فجر خواند و نظر بر کنیزی کرد آن کنیز بر وی حرام بود و چون ظهر خواند بر وی حلال گردید و بعد از عصر باز بر وی حرام گشت و پس از مغرب حلال و بعد از عشا باز حرام و پس از نماز فجر بر وی باز حلال گشت چگونه باشد آن جاریهٔ علامه گفت این مردیست که در وقت صبح نظر بر کنیز غیر کرد آن بر وی حرام بود و بعد از ظهر آنرا خریده بر وی حلال گشت و بعد از عصر آنرا آزاد کرد و بر وی حرام گشت و بعد از مغرب آنرا بنکاح در آورد و بر وی حلال گشت و بعد از عشا طلاقش داد ازین جهت بر وی حرام گشت و پس از فجر بسبب رجعت باز بر وی حلال گردید باز از وی پرسید کیست آنکه نماز خواند مگر نه بر زمین و نه بر سما جاریه گفت سلیمان علیه السلام بن داود بر بساط خود خواند در حالیکه باد آنرا بحکم خدا بهوا می برد باز پرسید که از قبری مرا خبر ده که مدفون خود را بجا میگردانید گفت آن ماهی یونس بن متیٰ بود در وقتیکه ماهی او را خورده بود باز گفت آن چیست که در اول هیزم بود و در آخر صاحب روح که میدوید گفت عصای موسیٰ حیث قال تعالیٰ فَاِذَا هِیَ حَیَّةٌ تَسْعٰی گفت آنکه خبرم کن از زنیکه از مرد است و از مردیکه از زن ست گفت که حوا رضا از آدم ع است و عیسیٰ از مریم رضا گفت خبرم ده از چهار آتش یکی آنکه می خورد و می نوشد دوم آنکه نمیخورد و نمی نوشد سوم آنکه می خورد فاما نمی نوشد چهارم آنکه می نوشد ولیکن نمیخورد گفت آنکه میخورد و می نوشد آتش جهنم ست و آنکه نمیخورد و نمی نوشد آتش دنیاست و آنچه می نوشد و نمیخورد تاب آفتاب و حرارت خورشید ست و آنچه هر دو نمیکند آتش و نور قمر است پستر پرسید چیست آنچه شیرین ترست از شهد و آنچه تیز ترست از تیغ و آنچه سریع و زود تاثیر ترست از زهر

چیست لذت یکساعت وسرور سه روز و فرحت یکماه هفته وآن کدام حق ست که صاحب باطل نیز ازان انکار نمی کند و زندان قبر چیست و فرحت دل کدام ست و مرگ زندگانی چیست وآن کدام مرض ست که لا دواست وآن کدام ننگ و عارست که دور نمیشود وآن کدام جانورست که با آبادانی تعلق نمیدارد و در صحرا و خرابه می ماند و با بنی آدم اُنس نمیگیرد و مخلوق ست در وی علامت خلقت هفت جانوران زبردست جاریه گفت انچه شیرین ترست از عسل حب اولادی ست که تابع والدین می باشند وانچه تیز ترست از تیغ آن زبان ست وانچه زود تاثیر ترست از زهر آن چشم بدست که اگر بر قضا چیزی غالب آمدی چشم بد بودی چنانچه در حدیث ست ولذت یک ساعت جماع ست وسرور سه روز فهو النورة للنساء و فرحت یک هفته کدخدائی ست وحقی که منکرش صاحب باطل نیز نیست مرگ ست و زندان قبر ولد بدکردارست و فرحت قلب آن زن مطیعه ست مرزوج خود را و موت الحیوة آن فقر ست امّا آن درد که لا دواست خوی بد ست وآن شرم که رفع نشود آن دختر بدکردار ست واما آن جانور موصوف آن جراد و ملخ ست که سرش بسر اسپ می ماند و گردنش بگردن ثور یعنی نرگاو و بعضے بگردن پیل نیز گفته و پرش به پر نسر و عقاب و پایش بپای شتر و دمش بدم مار و شکمش بشکم کژدم و شاخش بشاخ آهو مشابهت میدارد حکایت (۹) سے نگاهت گر بیاید گر یمین ست ؛ درین یک نکته بهر خرده بین ست ؛ در شروح هدایه از فتح القدیر وغیره فی باب الربوا آورده که چون امام ابو حنیفه رض در بغداد درآمد علمای آنجا بروی طعن میزدند در ینکه ابو حنیفه رض فروخت رطب یعنی خرمای تر بخرمای خشک وتر هر دو چگونه جائز میدارد چه در حدیث ست که سعد بن وقاص رض گفت که شنیدم از انحضرت صلی الله علیه وسلم وقتیکه سوال کرده شد از خریدن رطب بعوض تمر یعنے خرمای خشک پرسید نبی که آیا کم میشود خرمای تر وقتیکه خشک گردد گفتند بلی یا رسول الله پس منع فرمود آنحضرت صلی الله علیه وسلم ازان رواه الاربعة والخمسة پس اهل حدیث بغداد بروی رض جمع گشتند و ازوی پرسیدند که بیع رطب به تمر چگونه جائز میکنی ابوحنیفه رض فرمود که رطب از دو حال خالی نباشد از تمر بود یا نبود اگر رطب از تمر باشد پس بیع رطب با تمر جائز گشت بدلیل این حدیث التمر بالتمر و اگر از تمر نباشد نیز عقدش جائز ست بدلیل آخر این الفاظ این حدیث اذا اختلف النوعان فبیعوا کیف شئتم پس علمای بغداد حدیث سعد را رض بروی وارد کردند که در وی صریحا بیع مذکور ممانعت فرموده است صلی الله علیه وسلم ابو حنیفه فرمود که مدار این حدیث

فائده [illegible] بغداد

برزید بن عیاش است و حدیث زید بن عیاش مقبول نیست پس حیران ماندند جمله علمای محدثین و رد کردن نتوانستند حجت امام را رض میگویم که بعضے راویان حدیث ازین قبیل بودند که حدیث ایشان رد کرده می شود چنانچه لطیفه قَالَ فِیْ شَرْحِ الشَّرْحِ عَلٰی نُخْبَةِ الْفِکَرِ فِیْ اُصُوْلِ الْحَدِیْثِ تَحْتَ قَوْلِ الشَّ وَیُحَامِلُ الْوَاضِعِ عَلَی الْوَضْعِ اِمَّا عَدَمُ الدِّیْنِ اِلَخ که در خلاصه طیبی آورده که بعضے از واضعین حدیث قوم سائلین اند که بر سر بازارها و در مساجد می ایستند و وضع میسازند احادیث را بر آن حضرت صلی الله علیه وسلم با سانید صحیحه که محفوظ داشته باشند پس الحاق احادیث موضوعه بدان اسانید صحیحه می نمایند چنانچه جعفر بن محمد طیالسی رض گفت که روزی امام احمد حنبل و یحیی بن معین در مسجد رصافه نمازی را ادا نمودند که قصه خوانی در پیش ایشان ایستاد و گفت حَدَّثَنَا اَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ وَّیَحْیَی بْنُ مَعِیْنٍ قَالَا حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ حَدَّثَنَا مَعْمَرٌ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ اَنَسٍ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ مَنْ قَالَ لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ یَخْلُقُ مِنْ کُلِّ کَلِمَةٍ مِّنْهَا طَائِرٌ مِّنْقَارُهٗ مِنْ ذَهَبٍ وَّرِیْشُهٗ مِنْ مَرْجَانٍ و تا طول این چنین در ان مبالغه نمود پس امام احمد رض بسوی یحیی نگریست و یحیی بسوی احمد نظر کرد و پرسید که این حدیث را تو بیان کرده فرمود بخدا که بجز ازین ساعت نشنیده ام این را پس هر دو ایشان خاموش ماندند تا آنکه آن قصه خوان فارغ گشت پس یحیی ابن معین رض او را باشاره دست نزد خود خواند بگمان اینکه چیزے عطا من می بخشد نزد ایشان آمد از وی پرسید که این حدیث ترا کدام کس روایت کرده است گفت احمد بن حنبل و یحیی بن معین فرمود که ابن معین منم و این است احمد بن حنبل و ما گاهی این حدیث را نشنیده ایم پس اگر ترا از افترا سازی و دروغ بندی لابدی باشد بدیگر کسان باید بغیر از ما آن قصه خوان گفت که ابن معین توئی قال نعم گفت همواره می شنیدم که ابن معین احمق ست و من نشناختم او را بدین صفت مگر این زمان ابن معین گفت چگونه واقف شدی که من احمقم گفت زیرا که نزد شما یحیی بن معین و احمد بن حنبل در دنیا بجز از شما کسے دیگر نیست و هر آئینه من از هفده احمد بن حنبل دیگر احادیث را روایت کرده ام که این احمد حنبل از ایشان نیست پس امام احمد رض دست خود بر روی ابن معین نهاد و فرمود بگذار او را که برود پس خنده کنان بر سر ایشان از انجا برخاست انتهی در بعضے از مناقب امام احمد بن حنبل رضی الله تعالی عنه و عنهم اجمعین ؎

بیا تا داستانی بہ تو خوانم	ز گلزار دگر گل بر فشانم
درود ایزدی بر جان او باد	بر اہل بیت و بر یاران او باد
ولی رضا ابو عبدالله احمد بن محمد بن حنبل	

لطیفه در وضع احادیث

بعض مناقب امام احمد رض

بن هلال شیبانی مروزی است در بغداد و در سنه ۱۶۴ یکصد و شصت و چهار تولد یافته وهم در بغداد
در سنه ۲۴۱ احدی واربعین ومائتین بعمر هفتاد و هفت سالگی رحلت فرمود چنانچه شیخ در مقدمه ونواب
در ابجد نوشته وعلامه شعرانی در طبقات خود آورده که بوفات وی رض غریو از جهان برخاست
۸۰۰۰۰۰
ودر صحرای بغداد نماز جنازه بروی خواندند و از رجال کسانیکه بر جنازهٔ وی حاضر شده بودند ثمانمائة
۶۰۰۰۰
الف بودند و از نسا شصت هزار زنان بودند بغیر از آنانکه در کنارها و کشتیها و سقفها بودند که آن هم
۱۰۰۰۰۰ ۲۵۰۰۰۰
از الف الف زائد میشوند و بروایتی شمار آنجمله تا الفی الف و خمسمائة الف میرسد و دران روز بیست
هزار نفر از یهود و نصاری ومجوس ایمان آوردند یعنی بسبب جنازه دیدن وی رض انتهی و در تذکره
آورده چون جنازهٔ امام رض برداشتند مرغان می آمدند و خود را بر جنازهٔ او میزدند و تا ده هزار جهود
وگبر و ترسا مسلمان شدند و زنارها می بریدند و نعره میزدند که لا اله الا الله محمد رسول الله
می گفتند و بسبب موت او حق تعالے گریه بر چهار قوم انداخت یکی بر مرغان و دیگر بر جهودان
وسوم بر ترسایان وچهارم بر مسلمانان و سبب اسلام کفار همانان که دعای امام رض بود که گفته
بود بار خدایا هر کرا ایمان ندادی بده پس اثر این دعاے وی در پس ممات وی ظاهر گشت
یعنی هر که جنازه اش را دید ایمان آورد این ست مضمون روایت تذکره و در اخبار الجمال
آورده که تا چهل هزار گبر و جهود و ترسا مسلمان شدند و وفات ایشان در بغداد بوقت چاشت روز
جمعه دوازدهم ربیع الاول در سنه ۲۴۱ بود و قبر ایشان در کنار شط بغداد بود شیخ گفته دفن وی بعد العصر
ای نهر دجله ۱۲
بود کاتب الحروف اصلح الله حاله دام گوید که درین زمان آن همه مقبره زیر دریا در آمده که اثری از انجمله مقبره
نمانده چنانچه در غایة المواعظ آورده و امام احمد رض بدریای رحمت ایزدی صوری ومعنوی مانند
حضرت یوسف صدیق با قرب وجوار خود مستغرق گشته وایشان امام چهارم اند
از ایمه اربعه مجتهدین و شاگرد امام شافعی رح ومعتقد بشر حافی رح و در تذکره آورده که باری
بر لب نهری وضو میساخت ومرد دیگر بالای او وضو میساخت آن شخص حرمت امام را بجا آورد و پایان تر از امام رفت و وضو ساخت چون آنمرد وفات کرد او را بخواب دیدند گفتند خدای با تو چه کرد
گفت رحمت کرد بدان حرمت داشت که امام رض را کردم در وضو ساختن و از زهد و خوف خدا و
ورع و تقوی وی رض در تذکره و طبقات شعرانی و مقدمه مشاعة اللمعات و ابجد العلوم بحثها نوشته اند

زهد اقسام او

که بسبب دلالت ترک آنها کردم **ازوی** پرسیدند که زهد چیست گفت زهد سه است ترک حرام واین زهد عوام است وترک افزونی از حلال واین زهد خواص است وترک آنچه ترا از حق مشغول کند واین زهد عارفان است **وعلامه شعرانی** آورده که امام احمد رض گفتی که الله تعالی را درخواب دیدم وپرسیدم که یارب بهترین آنچه نزدیک شوندگان را بتو نیک نزدیک سازد چیست فرمود که بکلام وکتاب من یا احمد پرسیدم که بفهم معنی باشد یا بغیر فهم فرمود که بفهم بود یا بدون فهم معنی یعنی

فضیلت قرآن

بهر دو صورت نیک نزدیک میسازد بنده را بمن وحال وی رض در اتباع سنت واجتناب بدعت ضرب المثل بود در مردم ودر هر شبان روزی ختمه از مردم ختمی بکردی ودر گرسنگی پارهٔ نان خشک شده برداشته غبار صاف نموده در پیالهٔ از آب تر ساخته تا نرم گشتی آنگاه با نمک خوردی ودر وقت مرض وی رض چون بول او را برای دریافت مرض پیش طبیبی بردند گفت این بول کسی است که غم وحزن جگر وی را تمام نیست ونابود کرده است واز عهد طفلی شب را زنده داشتی ودر هر شبان روزی سه صد رکعت نماز ورد وی بود رض وبعد از آنکه در خلق قرآن به سوط ها زده شد بسبب ضعف بدن یکصد وپنجاه رکعات نماز خواندی وبعد از زده شدن وی تا چند سال از مقاعد وی رح یعنی سر زانوهای وی گوشت وجلد وی را قطع میکردند تا آنکه وفات نمود رحمة الله علیه یعنی از زخمهای ضرب تا وفات به نشد وَكَانَ أَحْمَدُ رض حُجَّةُ اللهِ عَلَىٰ أَهْلِ زَمَانِهِ وفضیل رض حجت حق تعالی بود بر اهل زمان خود وَهٰكَذَا الْأَمْرُ فِي كُلِّ زَمَانٍ **واز عجائب مسائل منقوله** از وی رض یکی اینکه همسایهٔ وی بیمار شد پس امام بعیادت وی نرفت پسرش عرض کرد که ای پدرم چرا به عیادت همسایهٔ خود نمیروی فرمود که ای پسر وی ما را عیادت نکرده تا که ما او را عیادت کنیم **وفرمودی** که هیچ یکی را از صحابه رض آن قدر فضائل نیامده چنانکه علی بن ابی طالب را رض **وباری** خضر علیه السلام درویشی را نزد وی فرستاد وفرمود که ای احمد جمله ساکنان آسمانها وآنها که حول عرش اند راضی اند از تو بسبب آنکه صبر دادی نفس خود را برای حق تعالی ودر ابجد آورده که یکی از مشائخ کبار او را بخواب دید واز امام رض پرسید که خدا با تو چه کرد قَالَ غَفَرَ لِي رَبِّي وفرمود که ای احمد در راه من زده شده گفتم بلی یارب قَالَ هٰذَا وَجْهِي فَانْظُرْ إِلَيْهِ همه آئینه مباح کردم ترا النظر بسوی وجه خود **طبقات**

آورده که تا بست و هشت ماه در حبس بود و کمتر زده شد تش آن مقدار میبود که بیهوش شدی و ترسانیده
شدی به سیف پستر بر من اورا انداختندی و پایمالش ساختندی و همواره این چنین حال وی بود تا آنکه
معتصم وفات یافت و واثق خلیفه گشت پس سخت تر گشت کار امام احمد رضه و فرمود که سکونت نکنم در شهرے که
دران الحاد کرده می شود پس پوشیده گشت امام تا آنکه بنماز و غیره بیرون نیامدی تا آنکه واثق نیز مرد و متوکل
متولی گشت پس جمله محنت از وی رضه برداشته شد و حکم باحضار و اعزاز و اکرام وی شد و بنواحی مملکت نیز
حکم بآسانی در رفع محنت بهادر گشت و استقرار بران شد که قرآن غیر مخلوق است و غلبه معتزله فرو نشست
وَكَانُوا أَشَرَّ الطَّوَائِفِ الْمُبْتَدِعَةِ و احمد بن غسان گفت که چون من همراه امام احمد گرفتار شده بسوی
مامون روانه کرده شدم (یعنی بجانب روم چنانچه در خلافت مامون و معتصم بیان کرده شد) خادمی گریان
پیش ما آمد که اشکهارا مسح میکرد و می گفت گران تر شد بر من ای امام رضه آنچه بر تو خواهد رسید که خلیفه
شمشیری را آهیخته است که گاهی آنرا نیاهیخته و نطعی را گسترانیده که گاهی آنرا نگسترانیده پستر گفت
که قسم بقرابت من است با رسول الله صلی الله علیه وسلم که بزدارم این سیف را از احمد و رفیق وی تا آنکه ایشان
هر دو نگویند که قرآن مخلوق است پس در افتاد امام رضه بر دو زانوی خود و بگوشه چشم بسوی آسمان
نگریست و دعای خواند همین پاس اول از شب نگذشته بود مگر اینکه شور و غوغا برخاست و پیش آمد
مارا آن خادم و گفت صَدَقْتَ يَا أَحْمَدُ الْقُرْآنُ كَلَامُ اللّٰهِ غَيْرُ مَخْلُوقٍ بخدا که وفات کرد خلیفه ~

گنج قارون که فرو میرود تا بقعر هنوز	خوانده باشی که هم از غیرت درویشان ست
چه بیچا لِنَدْ دغضب کا ندِ خرقه	خطا ند دُوی گوزارده ددرویشانو

افغانی

وو در وقت بیچین دی رانه
در بهر و بای وی بچار قیب بآهنین انداخته بوده و ابو داؤد معتزلی که با امام رضه مجادله کردی با امام گفتی که خلیفه حلف
کرده که ترا بسیف قتل نکند اِنَّمَا هُوَ ضَرْبٌ بَعْدَ ضَرْبٍ اِلٰی اَنْ تَمُوتَ و در غالیه آورده که چون امام شافعی رضه
در مصر بود آنحضرت صلی الله علیه وسلم را بخواب دید که میفرمود که مژده رسان احمد بن حنبل را به بهشت بسبب آن بلوی
که او را رسد که وی گرفتار گردد بقول بخلق قرآن پس اقرار نکند بران و گوید هُوَ مُنَزَّلٌ غَيْرُ مَخْلُوقٍ
علی الصباح شافعی نوشت آنچه در خواب دید و بذریعه ربیع بسوی بغداد نزد امام احمد رضه فرستاد و
ربیع با احمد رضه گفت که این ست کتاب برادر تو شافعی پس آنرا گرفته و بخواند و بنا لید و گفت مَا شَاءَ
اللّٰهُ لَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ و وعده پیراهن را در بر کرده بود پس پیراهن زیرین که با جسد امام متصل بود

بربیع دراجرت دادوی خرد امام شافعی بسوی مصر واپس گشت وحکایت اجرت قمیص بشافعی رضہ باز گفت شافعی رضہ باو گفت که ترا درین قمیص غمگین نمیسازم مگراین راشسته آن آب رابمن باز دهی همچنان کرد امام شافعی رضہ آن آب را بر تمام جسد خود انداخت و علی بن المدینی گفت که هرآئینه حق تعالے اعزاز داد این دین را بدو شخص که سوم آنانرا نیست یکی ابوبکر صدیق يَوْمَ الرِّدَّةِ دوم احمد بن حنبل يَوْمَ الْمِحْنَةِ وشیخ درمقدمه آورده که باو شناخته شد صحیح حدیث از سقیم و مجروح از معدل واخذ حدیث از یحیی قطان وسفیان بن عیینه وشافعی وخلائق بسیار کرده و روایت دارند از و مشایخ عظام مثل محمد بن اسمعیل بخاری ومسلم بن حجاج قشیری وابوزرعه وابوداؤد سجستانی وغیر ایشان ومسند او درمیان مردم مشهورست ودران مسند زیاده از سی هزار حدیث جمع کرده وکتاب او در زمان او اعلیٰ وارفع واجمع کتب بوده واین مسند را انتخاب کرده است از زیاده از هفتصد وپنجاه هزار حدیث ویکی از اعاظم مناقب ومفاخر این امام اجل اینکه شیخ الشیوخ غوث اعظم محی الدین عبد القادر جیلانی رضی الله تعالیٰ عنه حامل مذهب وتابع اقوال اوست انتهی مختصرا اَللّٰهُمَّ اجْعَلْنَا فِیْ زُمْرَتِهِمْ جَمِیْعًا بِبَرَكَةِ اَنْفَاسِهِمْ و در تذکره ذکر کرده چون امام را بر عقابین کشیدند واو پیر ضعیف بود دو هزار تازیانه بزدند که قرآن را مخلوق گوئی نه گفت ودران میانه بند ازارش کشاده شد ودستهای او بسته بودند دو دست از غیب پدید آمد وازارش ببست چون این برهان بدیدند رها کردند وهمدران وفات کرد ودر آخر کارش قومی پیش او آمدند وگفتند درین قوم که ترا رنجانیده اند چه گوئی گفت از برای خدا مرا میزدند پنداشتند که من بر باطلم بمجرد زخم چوب بقیامت با ایشان هیچ خصومت ندارم و چون وفاتش نزدیک رسید از ان زخم که گفتیم ودر درجه شهدا بود درانحالت بدست اشارت میکرد وبزبان می گفت نه هنوز پس پسرش گفت ای پدر اینچه حالست گفت وقتی با خطرست چه جای جواب ست بدعا مدد میکن که آن حاضران بربالین اند عَنِ الْيَمِيْنِ وَعَنِ الشِّمَالِ قَعِيْدٌ یکی ابلیس است دربرابر ایستاده وخاک برسر میریزد ومیگوید ای احمد جان وایمان بردی از دست من ومن میگویم نه هنوز که یک نفس مانده است جای خطرست نه جای امن اَللّٰهُمَّ اَنْتَ الرَّفِيْقُ الْاَعْلٰى وَاَعِنَّا عَلٰى سَكَرَاتِ الْمَوْتِ حکایت (۱۰) ؎ بیا بشنو هم رمز واشارت ⁂ که تا مالی

بخود عطر بشارت ؛ برین دعوی کنون آرم گواه ؛ که مخبر را بود پشت و پناه ؛ در اشباه
وخیرات الحسان وارشاد الطالبین آورده که مردی که امام را رض مبغوض می داشت در محفل علما
از امام رض پرسید از حال کسیکه میگوید که از بهشت امید نمیدارم ۱ و از دوزخ نمیترسم ۳ و نه از
خدا می ترسم ۴ و کفر یهود و نصاری را راست میدانم و تصدیقش می کنم و بروایت دیگر چنین ست
که تصدیق قول یهود و ترسا میکنم ۵ و دخول با زن بدون نکاح حلال میدانم ۶ و از جنابت غسل
نمیکنم ۷ و خون خوردن را جائز میدانم ۸ و مردار را حلال دانسته میخورم ۹ و یصلی بلا رکوع و سجود یعنی
بدون قراءت وبغیر از رکوع وسجود نماز میگزارد ۱۰ و وضو ناکرده سجده میکنم ۱۱ و بدانچه که ندیده ام
گواهی میدهم ۱۲ و البغض و دشمن میدارم حق را ۱۳ و دوست میدارم فتنه را ۱۴ و از رحمت
خدا میگریزم ابو حنیفه رض از انمرد پرسید که ترا بدین اشیا علمی ست گفت نه و لیکن شنیع تر
ازین چیزی ندیدم لهذا از تو پرسیدم امام رض فرمود ای یاران درین مسائه امتحان چه می گوئید
گفتند کسیکه بدین صفت موصوف باشد بدترین مردم ست وحال وی مشکل ست امام رض تبسم
نموده فرمود که این شخص از اولیاء الله ست و همین است عین مسلمانی پس ترا آنمرد گفت اگر ترا خبر دار
کنم بدانچه که گفتم ایا کف لسان ازمن خواهی کرد و نگهداری فرشتگان حفظه را از انچه ترا زبان
ده قال نعم پس امام رض فرمود آن شخص امید از خدای بهشت میدارد نه از بهشت و از خدای دوزخ میترسد
نه از دوزخ **فائده** باید دانست که این مسائه برای عوام نیست بلکه درحق اخص الخواص ست چنانچه از
رابعه بصریه رض منقول ست که عبادت بامید جنت و یا از خوف دوزخ شرک ست و ازینجا است
که گفته اند طَالِبُ الدُّنْيَا مُؤَنَّثٌ وَطَالِبُ الْعُقْبٰى مُخَنَّثٌ وَطَالِبُ الْمَوْلٰى مُذَكَّرٌ
واما درحق عوام و نیز از روی شرع پس این مسئله درست نباشد چنانچه درحموی از فتاوی ظهیریه
آورده چرا که حق تعالے عباد خود را از آتش دوزخ می ترساند ومیفرماید فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِیْ
اُعِدَّتْ لِلْکٰفِرِیْنَ و اگر کسے را گفته شود که بترس از انچه خدا ترا از ان ترسانیده است و آن
شخص برای رد قول وی گوید نمی ترسم کافر گردد انتهی پس عامه مسلمانان را واجب ست که از دوزخ
خوف نماید و همچنین ست حال جنت درحق امید - و انچه گفت که از خدا نمی ترسم بدین معنے گفته

۱ مستدرم ۲ و جنت ۳ وجهنم ۴ ان الله ۵ و ابنکه عزیز ابن الله ۶ النصاری المسیح ابن الله و قالت ۷ الیهود عزیر ۸ ابنکه و قالت ۹ و نصاری ۱۰ از قول یهود ۱۱ بعض از ۱۲ میگویم [illegible]

[illegible]

که از حق تعالی خوف آن نیست که در عدل و سلطنت خود جور و ستم بر کسے نماید چه اگر کسے را عذاب
نماید این عدل ست از وی تعالی نه ظلم که بسبب عصیان وی باشد و اگر مراتب و درجات عنایت
فرماید این فضل ست از وی تعالی نه استحقاق کسے چنانچه امام نووی گفته و تصدیق یهود درین قول ست
وَقَالَتِ الْيَهُوْدُ لَيْسَتِ النَّصَارٰى عَلٰى شَيْءٍ ولس و تصدیق نصاری درین قول ست وَقَالَتِ النَّصَارٰى
لَيْسَتِ الْيَهُوْدُ عَلٰى شَيْءٍ ولس یعنی یهود میگویند که دین نصاری چیزی نیست و ترسا الطریق جهود
انکاری آرند و ما درین قول تصدیق هر دو فریق می کنیم که دین هر دو منسوخ ست و مراد از زن
کنیز ست که جواز دخول با کنیز بعقد یمین مباح شده نه بزوجه بنکاح و در حالت عجز و عذر تیمم از جنابت
کفایت میکند بغسل ضرورت نیست و از خوردن خون جگر و طحال مراد داشته چنانچه در حدیث
است عَنِ ابْنِ عُمَرَ رض قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اُحِلَّتْ لَنَا مَيْتَتَانِ الْحُوْتُ وَالْجَرَادُ
وَالدَّمَانِ الْكَبِدُ وَالطِّحَالُ رَوَاهُ ابْنُ مَاجَةَ وَغَيْرُهٗ و از دو میته ماهی و ملخ مراد
داشته که بدون ذبح خورده میشوند وَيُصَلِّيْ بِلَا رُكُوْعٍ وَّلَا سُجُوْدٍ مراد ازان نماز جنازه است
و یا درود فرستادن ست بآنحضرت صلی الله علیه وسلم و درین محل بعض سوال دیگر مع جواب زائد
کرده اند و آن اینکه نماز را بغیر از طرف قبله بدون خوف در حالت رفتن میگزارم - که مراد ازان
نماز نافله ست بر دابه (بلند پایه) در وقت ضرورت مشی چنانچه در کتب فقه و حدیث مسطور ست و تیمم
کرده سجده بجا آوردن در وقت ضرورت بدون وضو جائز ست و آنچه گفته که بنادیده گواهی
میدهم یعنی کلمات شهادتین میگویم و حال آنکه حق تعالی و رسول الله صلی الله علیه وسلم را ندیده و این است
حکم قرآن قوله تعالی وَيُؤْمِنُوْنَ بِالْغَيْبِ و آنچه گفته که حق را دشمن میدارم مرگ ست که حق است
وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ و چون مرگ را دشمن دارد بنا چاری اطاعت حق تعالی خواهد کرد
و زشت آنکه از سختی مرگ غافل باند و مراد از فتنه مال و اولاد ست و هر کس آنرا دوست میدارد
و آن فتنه ست قوله تعالی اِنَّمَا اَمْوَالُكُمْ وَاَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ و مراد از رحمت باران ست که
در قرآن آنرا رحمت گفته قوله تعالی وَيَنْشُرُ رَحْمَتَهٗ پس استاد سائل و سر و چشمش بوسید
و گفت اَشْهَدُ اَنَّكَ عَلَى الْحَقِّ او قال اِنَّكَ بِالْعِلْمِ وِعَاءٌ ای ظرف لطیفه در حیوة
الحیوان دمیری رح در بحث وطواط یعنی خفاش آورده که شخصے از حبر الامت ابن عباس رض

چند سوال نمود یکے اینکه چیست آن چیز که گوشت و خون ندارد و سخن میگوید دوم اینکه چیست آن چیز
که گوشت و خون ندارد اشت و میدوید سوم اینکه چیست آنچه خون و گوشت ندارد و دم میزند و تنفس
میکند چهارم آن کدام دو چیز اند که گوشت و خون ندارند و مخاطب کرده شده اند و هر دو جواب
گفته اند پنجم آن کدام قاصد ست که الله تعالی او را فرستاده بود و از جن و انس و فرشته نبود ششم آن
کدام جان ست که خود مرده بود و جان مردهٔ دیگر بروی زنده گشت هفتم آن کدام مرغ ست که بیضه
نمیدهد و حائض میگردد هشتم بگوئی که مادر موسیٰ (که یوخائذ نام میدارد چنانچه در تکمیل الایمان و
تفسیر عباسی است) موسیٰ را قبل از انداختن بدریا تا چند مدت شیر داده بود و بکدام دریا او را انداخته
بود و بکدام روز نهم قد مبارک آدمؑ بچه مقدار بود و عمرش چه اندازه دهم وصی آدمؑ که ام کس بود ابن
عباس رضؓ در جواب فرمود اول دوزخ است که گفت هَلْ مِنْ مَزِيدٍ دوم عصای موسیٰ
است سوم صبح صادق است که در قرآن است وَالصُّبْحِ إِذَا تَنَفَّسَ چهارم آسمان و زمین اند
که گفتند أَتَيْنَا طَائِعِينَ در خطاب حق تعالی پنجم آن غراب است که بعثه الله تعالی الی ابن آدم
ششم بقر موسیٰ است که پارهٔ از ان بر سینه یا دل مقتول نهادند و زنده شده قاتل خود را نام گرفت
و بمرد که ذکرش در قرآن است هفتم وطواط است که عیسیٰ در وی دم زد باذن خدا مرغ گشت هشتم
رضاعت مادر خود موسیٰ قبل از القا بحر سه ماه بود و پس در بحر قلزم او را انداخت بروز جمعه نهم طول
آدمؑ شصت گز بود و عمرش هزار سال مگر شصت سال کم از ان دهم وصی آدمؑ حضرت شیثؑ
بود و بس سو همچنین است انچه در مسودهٔ خود نقلش کرده ام مگر بسبب سهو نام کتاب
را درج نساخته ام که از دانشمندے پرسیده شد که چه گوئی در کسیکه می گوید که باطل را دوست
می دارم و خود را مسلمان میدانم ۲ وَأَضْعَافًا مُضَاعَفَةً ربا را میخورم و آنرا
موجب ازدیاد میدانم از خدای تعالی ۳ و حرام را میخورم و حلالش میدانم ۴ و آن چیست که مرا هست
و خدا را نیست ۵ و آن کدام زمین ست که بجز از یکبار آفتاب را ندیده ۶ و آن کدام درخت است
که ثمره اش جمله اهل شرق و غرب میخورند و هیچ کم نمیشود ۷ و چون نعیم بهشت در بهشت خورند و
بقضای حاجت محتاج نباشند در دنیا نظیر وی چیست در جوابش فرمود که چیز اول زندگی
دنیاست محبوب و مرغوب در قرآن است إِنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ که باطل ست

ما نصیحت

وانچه در حق ربا گفت راست است که آن صدقه است که یکے را دہ میگیرند مَنْ جَاۤءَ بِالْحَسَنَۃِ فَلَہٗ عَشْرُ اَمْثَالِہَا واز حرام خوردن کظم غیظ است که غصه حرام است وخوردنش موجب ثواب وانچه اورا هست وحق را نیست زن وفرزند وکل مایحتاج است که حق تعالی ازین عیوب ونقائص منزه است قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ الخ وزمین رود نیل جائی که فرعون غرق شده بجز ازان یکبار که بمعجزهٔ موسی آب دریا شق شده بود دیگر بار آفتاب را ندیده ومراد از ثمرهٔ درخت که کم نشود روشنی آفتاب است ونظیر النعمة بهشت در دنیا که خورده شود وبغائط محتاج نباشد خوردن جنین است در شکم مادر که از راه ناف خون حیض مادر می خورد وبس والله اعلم - **حکایت (۱۱)** سوم از فضل امام جهانی شنو وبگوش هماون همین بحث نو - در خیرات الحسان علامه ابن حجر مکی رض آورده که باری یکے از روافض از امام رض پرسید که اشد الناس واشجع مردم کیست فرمود بنا بر قول ما حضرت علی است کرم الله وجهه چه وی رض دانست که امر خلافت حق ابوبکر رض است پس خلافت را باوی سپرد وبنا بر قول شما اشجع الناس ابوبکر است چه وی رض خلافت را که حق علی رض بود از علی رض بزور وغلبه گرفت وعلی رض عاجز آمد ازانکه از ابوبکر رض حق خود بگیرد فتحیر الرافضی وهمین حکایت را حضرت جامی قدس الله سره السامی در سلسلة الذهب چنین تشریح نموده

جواب سنی از سوال رافضی

شیعیی پیش سنیی فاضل / گفت کای در علوم دین کامل
بازگو رمزی از علی ولی / که ترا یافتم ولی علی
گفت کی در ولای (دوستی ۱۲) من واهی / از کدامین علی سخن خواهی
زان علی کش توئی ظهیر (دوست ۱۲) و معین / یا ازان کش منم رهی (غلام ۱۲) و رهین
گفت من گرچه اندکی دانم / در دو عالم علی یکی دانم
شرح این نکته را تمام بگوی / آن کدام است و این کدام بگوی
گفت آن کو بود گزیدهٔ تو / نیست جز نقش نو کشیدهٔ تو
پیکری آفریدهٔ بخیال / گذرانیدهٔ برو احوال
پهلوانی بروت مالیده / بهر کین در وغا (جنگ ۱۲) سگالیده
گریزی پر تهور و بی باک / کینه جوی و مفتن و سفاک (خونریز ۱۲)
بندهٔ نفس خویش چون من و تو / فارغ از دین و کیش چون من و تو
در خیبر بزور خود کنده / برده تا دوش دورش افگنده
بخلافت دلش بسی مائل / شد ابوبکر در میان حائل
بعد بوبکر خواست دیگر بار / لیکن آن بر عمر گرفت قرار
چون ازین در طرخت بست عمر / شد خلافت نصیب یار دگر

در تگ و پوی بهر این مطلوب
اسد الله غالبش خوانی
وان علی کش منم بجان بنده
بهر اعدای دین کشیده مصاف
قدرت و فعل حق ازو زده سر
پیش آن دست و پنجه بود زبون
بود با او موافق و منقاد
ذرّه سان محوِ آفتاب شدند
لاجرم نصرتِ شریعت را
گشت ختمِ خلافت نبوی
جمعی از بیعتش ابا کردند
عین بوبکر بود و عین عُمر
نیست در هیچ معنے وجهتی
زانکه موهوم اوست در خور او

همه غالب شدند و او مغلوب
این علی در شمارهٔ که و مه
سُبلتِ نفس شوم را کنده
بوده از غایت فتوت خویش
کنده بے خویشتن در خیبر
دید ز آفاتِ خود خلافت را
در جنگ و مخالفت نگشاد
غیر از و کس ز خاص و عام نبود
متکفل شد آن ودیعت را
بود ختم رُسُل نبی - و ز سے
واندران سر کشے خطا کردند
لعن ایشان مکن که لعنت اوست
رافضے را با و دشا بهتی
علیی بهر خود تراشیده

با چنین وهم و ظن زنا دانی
خود نبود است - ور بناشد به
برصفِ اهل زیغ با دل صاف
خالی از حول خویش و قوت خویش
خود چه خیبر که خیبر گردون
بے ضرورت نخواست آفت را
چون همه روی در نقاب شدند
که تواند با او قیام نمود
بود ستر کمال مصطفوی
شد علی خاتم ولایت و سے
این علی در کمال خلق و سیر
زشت باشد ز دوست لعنت دوست
او بموهوم خویش دار درو
خاطر از مهر او خراشیده

لطیفه ۵ اگر خواهی سکوت و عجز شیعه ؛ بیا بشنو همین رمز وسیعه ؛ راقم الحروف اَصْلَحَ اللہ تعالیٰ احوالہٗ باری در سیاحی خود از احوال رئیس رافضی که در نواحی لکهنؤ بود خبر یافت که وی علمای اهل سنت را بدین لحاظ که در مسائل اختلافیه ایشان را ملزم ساخته رمزاً و کنایةً خوار و ذلیل میساز و چیزی عطا میداد و بغیر از مباحثه والزام کسے را وا نمیگذارد مگر نه از روی خشونت بلکه از راه تملق و خنده پیشانی تا نفرت اهل تسنن از وی نشود چنانچه از عادات روافض لکهنؤ است وگاهی چنان عالمی سُنی نزد وی نرسید که وی را ملزم سازد چون که ابتدای تحصیل علوم بود و بفضله تعالیٰ چیزے از جودت طبع نیز مهیا بود در اوائل ایام عشرهٔ اول از محرم غالباً در سنه ۱۳۰۶ھ هاکمی و بیشی دران که چند علمای مجتهد و مرثیه خوانان برای سوگ عاشورا نزد وی از لکهنؤ رسیده بودند رسیدم فقیر اَصْلَحَ اللہ حالہٗ عالم سُنی تصور نموده پیش آن نواب حاضر کردند و بجا ســ

ذلیل مرا نشانیدند و همه مرثیه خوانان در پس پشت رئیس بر کرسیها نشستند و آن رئیس باشارت
آنان تبسم کنان مرا ازمن تا سه سوال برای الزام مذهب نمود و جوابهای مسکت و شافی در صورت
کمال غریبی از من شنیدند در این اثنا از ایشان پرسیدم که این چه شناعت است که شما آن را ترویج
داده اید نفاق را که اشنع ترین معاصی ست در لباس تقیه و زنا را که افحش ترین منکرات ست در
پردهٔ متعه مباح نموده اید آیا نزد شما دلیلی بر آنها موجود ست یا نه گفتند آری که از هر دو از دوگانه
ایمه معصومین ما در باب تقیه تاکید تام رفته کما اَلتَّقِیَّۃُ دِیۡنِیۡ وَدِیۡنُ اٰبَائِیۡ پرسیدم که این قول
مسلم کل ست نزد شما یا اختلافی است گفتند بلا اختلاف نزد ما ثابت است پس یکایک دست بسته
پیش آن امیر عرض کردم که جناب را از مذهب خود نیز خبری هست یا محض کور کورانه در پس شکایت
مذاهب غیر افتاده می باشی گفت چگونه گفتم که در جمله کتب مذهب شما شنیع ترین قولی را ذکر کرده اند
که بر زبان آوردنی نیست اگر اجازت باشد بگویم پس گفتم که در کتب شما یزید پلید را غازی فی
سبیل الله و حضرت امام حسین شهید دشت کربلا را رض مقتول مردود نوشته اند از من همین گفتن
و همه ایشان آتش زدن همان بود و از لعن و طعن هیچ باقی نگذاشتند پس سخن را از جای دیگر
گرفتم و گفتم که چه باعث است که چون خلافت خلیفهٔ اول نزد شما حقه نبود امیر المؤمنین علی رض چرا
بر دست وی بیعت نمود گفتند از روی تقیه و همچنین کلام در امر خلافت خلیفهٔ دوم و سوم
رضی الله تعالے عنهم رفت و جواب ایشان همین بود از روی تقیه چه تقیه دین من و دین آبای
من است گفتم با امیر معاویه رض گشت و خون چرا بود و تقیه نکرد گفتند زیرا که در ان وقت انبوه دوستان
و شیعهٔ علی رض بکثرت بود و بتقیه حاجتی نمانده پرسیدم که سبب دشمنی یزید پلید با امیر زاده حسین رض
چه بود گفتند که چون یزید فاسق و یا کافر بود و اتقا بعید بنا بر آن امام حسین رض بیعت وے را
نمی گرفت گفتم که امیر المؤمنین علی کرم الله وجهه باوجودیکه شیر خدا لقب میداشت و در وطن مالوف
خود با جمله دوستان و اقربا و اعزا و اهل بیت رسول الله صلی الله علیه وسلم در مکانات خود متمکن بود تا سه
حیله را بکار برده بتقیه عمل میفرمود چرا که تقیه دین وی بود و دین آبای وی که ابراهیم علیه
السلام و اسمعیل علیه السلام اند و امام حسین رض که نه ملقب باسد الله بود و نه در وطن مالوف با شیعهٔ خود همراه
بود و نه تقویتے و اطمینانے میداشت بلکه باتنی چند از پرده نشینان حرم محترم رسول الله صلعم در دشت کربلا

مبتلای رنج و بلا بود و یکبار نیز تقیه نمیکرد چه باعث است اینجا تقیه که نفاق تام است دین وی و دین آبای
وی نبود و بنابران عرض کرده بودم که در جمله کتب شما یزید را چنان و امام حسین را رض چنین نوشته اند چه اگر
بنا بر قول مردود شما چون تقیه از دین گشت و وی رض با وجود آنچنین اشد ضرورت (که از قتل معصومین
و قید پرده نشینان معصومات و بی حرمتی تام در حرم محترم نبوی صلی الله علیه وسلم بنا بر روایت کتب شما هیچ باقی نماند)
تقیه نکرد پس نعوذ بالله وی رض بر روایت کتب شما مرتد گشت و قتل مرتد از واجبات است و قاتل کفار
و مرتدان مجاهد فی سبیل الله است پس لابدی است درینجا شما را ازینکه مذهب خود را چنانکه هست
بر باطل دانید ورنه در صورت صحت آن بر شما لازم است که امیر المومنین علی را رض در سه جا به تقیه کردن
خاطی قرار دهید ورنه امام حسین رض را در وقت اشد ضرورت یکبار تقیه نکردن العیاذ بالله مرتد
دانید و یزید پلید قاتل وی را مجاهد فی سبیل الله پس درین محل عوض آن همه لعن و طعن را از جمله ایشان
چنان در گرفتم که بزبان حال از زبان آن امیر و جمله هم مشربان وی از صغیر و کبیر صدای این شعر
بری آمد ؎ چنان ماند قاضی بجورش اسیر | که گفت ان هذا الیوم عسیر | والحق ان
الله هو الهادی وان الله لهو یهدی الی الرشاد

حکایت (۱۲) ؎

دگر رمزی بگویم اندرین باب | اگر شوقت بود در یاب این باب | در خیرات الحسان وغیره در هدائق از تاریخ ابن خلکان
آورده ولیکن با قدری اختلاف باهمی در مضمون که فی الجمله ما حصلش اینکه شخصی را شک واقع شد درینکه
در حالت نشه شراب زن خود را طلاق داده باشد پس درین باب مساله را از ابوحنیفه پرسید فرمود
تا وقتیکه ترا بطلاق زن خود تیقن نباشد زن تو بر تو طلاق نمیگردد (شاید سببش آن باشد که نکاحش
قوی است بسبب تیقن در ان و وقوع طلاق ضعیف بسبب مظنه وقوع و قوی از ضعیف ساقط نمیگردد
والله اعلم) بعد ازان از ثوری رض پرسید فرمود که بزن خود رجوع نمای چه اگر طلاق داده باشی
ازین رجوع تلافی آن کرده آید ورنه ازین رجوع نقصانی ترا نیست بعد از قاضی شریک رض پرسید
فرمود که از پیشتر زن خود را طلاق بدهی تا بیقین مطلقه گردد بعد رجوع نمای پس این مساله را از زفر رض
پرسید زفر گفت اگر از کسی دیگر دریافت کرده بگو گفت از سه نفر علمای دیگر پرسیده ام یکی ازانها
ابوحنیفه است رض که بعدم طلاق حکم داده است زفر گفت مساله همین همین است که وی رض گفته دوم
ثوری رض است که برجعت حکم نموده است زفر گفت این است و بر سوم شریک است که از پیشتر

بطلاق آن زن حکم داده است پیشتر برجعت از شنیدنش زفر رض بسیار خندید و گفت این مسأله از روی تمثیل برین طرز است که شخصی را شک آن شد که بجامهٔ وی قطرات بول رسید پس ابوحنیفه رض او را می گوید که تا وقتیکه ترا یقین برسیدن رشحات بول نباشد جامهٔ تو پاک است و سفیان ثوری رض میگوید که تو آنرا بشوی اگر ناپاک باشد نجاست از وی دور شود ورنه از ان شستن ترا عیبی نه و شریک میگوید که از پیشتر بران بول باید کرد پستر آنرا باید شست بعد از اتمام این بحث صاحب کتاب بسبب این تمثیل توصیف رای زفر نموده که مثال عجیب مطابق واقعه بیان کرده است میگویم لهذا **اصحاب دانا** [۱۵۸ھ] تاریخ وفات امام زفر گفته اند مگر در خیرات الحسان ابوحنیفه رض را بجای زفر ذکر کرده است و گفته که از همه در آخر نوبت سوال با بوحنیفه رض رسید ازین باعث این حکایت را نیز از نوادرات امام ابوحنیفه رض در شمرده اند والله اعلم تنبیه در خیرات الحسان است که این هر سه ائمه رض را در اصل مسأله اختلافی نیست بسبب اتفاق و اجماع برینکه هر کرا در طلاق زن محو شک واقع میباشد بروی چیزی لازم نیست بلکه آن زن در نکاح ولیست هر آئینه خلاف درمیان ایشان در اولویت و بهتریست پس نزدیک شریک بهتر ایقاع طلاق دیگر است چه وی بسبب شک در طلاق سابق جازم و تیقن کننده نیست در رجعت و حالانکه تعلیق رجعت مختلف فیه است (ای که شد یا نه شد ۱۲) درمیان علما تا که وی بسبب ایقاع طلاق دیگر از تعلیق رجعت که مختلف فیه است قطعاً محفوظ ماند و نزد ثوری رض بهتر رجعت است مع التعلیق اگرچه مختلف فیه است چه وی التفات نکند با اختلاف علما را در تعلیق رجعت - و اما زفر رض یا ابوحنیفه رض بنابر اختلاف روایت پس اعراض نمودا زان و بیان کرد حکم اصلی را که آن عدم وقوع طلاق است فافهم لطیفه حکایت نحوی و حامی و صوفی است که هر یک بفهم خود سخن گفته است مولانا جامی رض عنه

مثنوی

کان گه ناقص است گاهی تام	تام از اسم بهره ور باشد
وانکه ناقص بود خبر دار است	خبرش همچو اسم ناچار است
مولوی قول منعکس تا کے	بیخبر را بعکس خوانے تام
تام آنکس بود که باخبر است	ناقص آن کز خبر نه بهره ور است (ای آن کس است ۱۲)
جهل مجرمان نقص و گمراهے	پیش ارباب دانش و عرفان

نحوی گفت درمیان عوام
لیک همواره بے خبر باشد
حامیی بانگ بر کشید که هی
باخبر را به نقص (ست) (کافهی) راندے نام
خبرت آمد دلیل آگاهے
کی بود این تمام و آن نقصان

عه کان یکون از افعال ناقصه است ۱۲

صوفیی بود دور زن نشسته	عقد صحبت ز خلق بگسسته	لب کشاد و در حقیقت سفت
گفت خوش نکته که نحوی گفت	کامل و تام آن بود الحق	که در اسم حق است مستغرق
ساخت حق ز اسم خویش بهره ورش	نیست از حال ما سوی خبرش	وانکه ناقص فتاد - اسم خدای
نکنندش خبر ز غیر سوای	مشغول محو اسم حق از برشش	باشد از اسم غیر حق خبرش
متکلم ... و کلام ...	نیست کس را درین مقام شکی	هر کسی زان کلام کامد پیش
معنیی خواسته مناسب خویش	وین خلافیکه می شود مفهوم	هست ناشی ز اختلاف فهوم

حکایت (۱۳) سفلیا باش تو همین طرز نوادر را | که فکر ما و تو زان هست قاصر | در خیرات

الحسان آورده که زنی دو بچه را بیکجا چنان زائید که پشت هر دو بچه یکی بود پس یکی ازان هر دو
بمرد و در تفریق بچهٔ زنده از مرده جمله عاجز آمدند تا آخر علمای کوفه فتوی دادند که بچهٔ زنده و مرده هر دو را بیکجا
دفن نمایند انجام کار استفسار درین امر از ابو حنیفه کرده شد فرمود که بچهٔ مرده را تا جای بپیوند هر دو بچه
که قطع این زنده ازان ممکن باشد در خاک دفن کنید همچنان کردند بقدرت ایزدی خود بخود آن
زنده از مرده جدا گشت و تا مدتی زنده ماند پس او را مولای ابو حنیفه نام کردند یعنی غلام و بنده
وی رضی الله عنهم قیل ع ببین هر قول او روشن کتابی ز لطیفه در الغالیة المواعظ ذکر کرده و نیز در
تذکرهٔ امام مالک از ابن خلکان رح آورده که در زمانهٔ امام مالک رض در مدینهٔ منوره زنی غاسلهٔ زن
مردهٔ صالحه را غسل میداد و چون دست غاسله بر فرج متوفیه رسید گفت طالما عصی هذا الفرج
ربّه پس چسپیده و ملتصق بماند دست وی در فرج آن زن مرده هر چند که سعیها نمودند سر بجای
نکشید تا آن که این امر خفیه از زنان بمردان رسید مگر فائده نبخشید پس از علمای مدینهٔ منوره استفسار
کرده شد بعضی بقطع دست غاسله حکم دادند و بعضی دیگر بشگافتن فرج زن مرده و بعضی دیگر درین
امر ماندند دیگران متحیر بماندند در آخر استفتا از امام مالک رض نمودند فرمودند که از غاسله باید پرسید
که در وقتی که این دست می نهاد در فرج آن مرده در حق وی چیزی گفته بود بعد از دریافت معلوم
شد که در حق وی چنین گفته بود که نافرمانی نمود این فرج از حکم رب خود تا مدتی امام مالک رض فرمود
که این قذف است برای حد قذف هشتاد جلد و تازیانه او را بزنید تا دستش ازانجا رها گردد و چون غاسله
را هشتاد جلد زدند دست وی خود بخود ازانجا منفصل گشت از ظهور این واقعه عظمت و شان علم

امام مالک رضہ در دلہای مردم جا گرفت و حکم کرده شد تا وقتیکہ امام مالک رضہ در مدینہ می باشد دیگر فتوی ندہد ـ و قبل ازین چندان شہرت امام مالک رضہ نبود انتہی ـ

ز خامہ نامہ را عنبر فشان کن
درایت از چنین فاضل بیان کن

ذکر امام السنۃ فقیہ الامۃ رئیس المحدثین راس المجتہدین الامام ابو عبد اللہ مالک بن انس بن مالک بن ابی عامر بن عمیر بن الحارث الاصبحی الحمیری پیشوا و مقتدای دار الہجرۃ یعنی مدینہ مطہره بوده کَانَ ثِقَۃً مَامُوْنًا دَرِعًا فَقِیْہًا مُحَدِّثًا حُجَّۃً وی از تبع تابعین ہست از نافع مولی ابن عمر رضہ و از جماعۃ کثیر از تابعین و تبع تابعین روایت حدیث کرده اند و ابن جریج و سفیان ثوری و سفیان بن عیینہ و اوزاعی و شعبہ و لیث بن سعید و ابن مبارک و شافعی و خلائق بیشمار از وی سماع نموده و بجلالت شان و تقدم او در علم و حفظ احادیث و تقوی و ورع وی رضہ قائل شده قَالَہُ الشَّیْخُ الدِّھْلَوِیْ فِیْ مُقَدِّمَۃِ تَرْجَمَتِہٖ وُلِدَ فِیْ خِلَافَۃِ الْوَلِیْدِ بْنِ عَبْدِ الْمَلِکِ کَذَا فِی الْغَالِیَۃِ و در سن تولد وی اختلاف ست بعضے در سنہ نود و پنج از ہجرت گفتہ و بعضے احدی و تسعین یا اربع و تسعین گفتہ چنانچہ در اخبار الجمال و مقدمہ شیخ دہلوی و برہنہ آورده و در طبقات شعرانی و غالیہ سنہ ثلاث و تسعین نیز گفتہ و در اخبار الجمال گفتہ کہ تولد و وفات وی رضہ ہر دو در مدینہ مطہره میبود و وفات ایشان در خلافت ہارون رشید در سال صد و ہفتاد و نہ بود چنانچہ شیخ دہلوی و صاحب غالیہ و ابجد العلوم و لواقح الانوار وغیره گفتہ و در برہنہ از ملتقط در سنہ ۱۷۷ھ سبع و سبعین و مائۃ نقل آورده و در بقیع الغرقد مدفون گشت وَعُمْرُہٗ خَمْسٌ وَّثَمَانُوْنَ سَنَۃً کَذَا فِی الْغَالِیَۃِ و در ابجد العلوم آورده کہ امام مالک رضہ وقتیکہ تولد یافت دندانہا بر آورده بود بنا بران او را ضحاک می گفتند اَضْحَکَہُ اللّٰہُ فِیْ جَنَّاتِہٖ و در تذکرۃ امام مالک رضہ آورده کہ در مدت حمل وی بعضے بدو سال قائل اند و بعضے بہ سہ سال واللہ اعلم و بود یکے از ائمہ اربعہ مجتہدین رضوان اللہ علیہم و در برہنہ آورده وَفِی الْحَدِیْثِ یُوْشِکُ اَنْ یَّضْرِبَ النَّاسُ اَکْبَادَ الْاِبِلِ یَطْلُبُوْنَ الْعِلْمَ فَلَا یَجِدُوْنَ اَعْلَمَ مِنْ عَالِمِ الْمَدِیْنَۃِ یعنی قریب ست کہ برای طلب علم مردم جگرہای شتران را در سواری خویش بزنند و تکلیف تام دہند آنہا را مگر عالمتر از عالم مدینہ نیابند پس بعضے مراد ازین عالم امام مالک رحمہ گرفتہ و بقولی خلیفہ خامس عمر بن عبد العزیز مروان الاموی ست کما فی المصابیح

بیان بعضی از احوال امام مالک رضہ

وشعرانی رض در طبقات آورده که اخذ علم از نهصد ۹۰۰ مشایخ کرده است که سه ۳۰۰ صد مشایخ وی
از آنان از تابعین بودند رض و فرمودی که علم بکثرت روایت نیست بلکه علم نوری ست که می نهد
آن را حق تعالی در اندرون دل و تا بست و پنج ۲۵ سال در خانه می بود که بجماعت حاضر نمی شد
پرسیدند از وی که چه چیز منع داشت ترا از بر آمدن فرمود از ترس آنکه در راه منکری یعنی
امری شنیع ببینیم که بر دفع آن قادر نشوم قُلْتُ وَاِنَّمَا سُوْمِحَ فِیْ ذٰلِكَ لِاَنَّهٗ مُجْتَهِدٌ وَلَوْ
فَعَلَ ذٰلِكَ غَیْرُهٗ لَا یُقِرُّ عَلٰی ذٰلِكَ و فرمودی که عالم را سزاوار نیست که بیان نماید
علم را نزد کسیکه اتباع وی نکنند چه این ذلت و اهانت علم ست و باری از مطرف رح پرسید که
مردم در حق من چه میگویند گفت که دوستان به ثنا مشغول اند و بدخواهان در عیب جوئی فرمود که
همواره مردم را صدیق و عدو میباشند مگر پناه میگیرم بخدا از ینکه جمله مردم در پس من بعیب جوئی
در افتند و باری سوال کرده شد از معنی قوله تعالی اَلرَّحْمٰنُ عَلَی الْعَرْشِ اسْتَوٰی از شنیدنش
عرق برآورد و سر در پیش افگند و چوبیکه در دست داشت زمین میکاوید پس تر سر برآورد و گفت
که کیف از ان غیر معقول است و استوا از ان غیر مجهول و ایمان بران واجب ست و پرسیدن
از ان بدعت و گمان میبرم ترا ای سائل که صاحب بدعت می باشی و حکم داد تا آنکه او را بدر
کردند و بود وی رض صاحب هیبت عظیم تا آنکه سلاطین از وی هیبت خوردندی و در
تذکره وی رض آورده که بود سکونت وی رض در مدینه منوره در مکانیکه سکونت عبد الله بن مسعود
بود و در مسجد نبوی صلی الله علیه وسلم همانجا نشستی که دران مقام عمر فاروق رض می نشست و بود وی رض
مانند حضرت عمر رض و حضرت علی رض اصلع یعنی که موی بر پیشانی کمتر میداشت و بود قد آور فربه
اندام سپید رنگ مائل بزردی کشاده پیشانی ریش مبارکش دراز و انبوه بود و در لواقح
و تذکره هر دو آورده که مکروه میدانست و معیب می داشت حلق سباله یعنی بروت را و گفتی که
این نوعی مثله ست و درین معامله تمسک بطریق عمر فاروق رض میداشت که اِنَّهٗ یَفْتِلُ سَبْلَتَهٗ
اِذَا اَهَمَّهٗ اَمْرٌ یعنی در وقت تفکر در امری سباله را تاب میداد و در لواقح است و نیز در
تذکره وی رض و از کتاب ابن جوزی که بنام شذور العقود موسوم است در تحت حوادث سنه ۱۷۹ نقل آورده
فِیْهَا مَاتَ مَالِكُ بْنُ اَنَسٍ سَبْعِیْنَ سَنَةً وَاِلَی الْاَجَلِ فَتْوٰی لَمْ یُوَافِقْ غَرَضَ السُّلْطَانِ

وجش آنکه عیب جویان بخلیفه جعفر بن سلیمان عباسی گفتند که مالک رض بیعت خلافت تو قبول نمیکند
جعفر ازین خشمناک شده به بهانهٔ آنکه وی رض بطلاق مکره قائل نمی بود پیش خود طلبید و از جامها
اورا برهنه ساخته حکم تازیانها بروی داد و آن ظالمان در وقت بستنش دستهای مبارکش را چنان
کشیدند که از شانها جدا گشتند پس تا مدت عمر به بستن دستها در نماز قادر نشد و در قیام دست را
ارسال فرمودی و شاگردان امام مالک را رض اینقدر جرأت نیفتاد که از وی وجه ارسال الیدین
فی الصلوة دریافت کردندی لاجرم فعل نفس الامر وی را استدلال کرده مذهب وی دانستند
باوجودیکه ضم الیدین فی الصلوة بروایت امام مالک رض در موطا موجود است و بعد از ضرب اورا
بر شتری نشانیدند تا که درین مسأله بر خود ندا کند پس ندائی بر آورد و فرمود کسیکه مرا می شناسد پس
وی مرا می شناسد و کسانیکه مرا نمی شناسند پس من مالک بن انس ام اَقُوْلُ طَلَاقُ الْمُکْرَهِ لَیْسَ
بِشَیْءٍ چون خبر این ندا بجعفر رسانیدند حکم داد که فی الفور اورا از شتر بزیر آرید چه وی رض این معامله
را بر عکس مقصود وا نمود و از کمال التعظیم وی رض مر حدیث نبوی صلی الله علیه وسلم را یکی اینکه در تذکرهٔ وی رض از
ابن حبیب که یکی از ارشد تلامذهٔ امام مالک است رض نقل میکنند که در وقت تدریس و اسماع حدیث
بر یک نشست جلسهٔ تدریس را اتمام فرمودی بغایت ادب و گاهی زانو را بطرف دیگر بدل نساختی
و کمال احتیاط درین باره مرعی داشتی و از عبد الله بن مبارک روایت است که روزی من
در خدمت امام مالک رض حاضر بودم و وی روایت حدیث میفرمود که کژدمی دران جلسه ده یا
یازده مرتبه اورا نیش زد مگر وی رض بهمان طریق روایات احادیث میفرمود و از شدت تکلیف بار
بار رنگ رویش متغیر میشد و از غایت تکلیف بدنش زرد گشت و بعد از تدریس چون مردم از وی
متفرق گشتند گفتم ای امام رض امروز ترا چه حالت بود که اینقدر تغیرات در روی مبارکت راه مییافت
از ماجرای گذشته اطلاع بخشید و فرمود که این امر برای اظهار جرأت و یا صبر آزمائی خود نبود بلکه
محض برای تعظیم و ادب نمودن بحدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم بود و لهذا الشیخ دهلوی در مقدمهٔ ترجمه آورده
که وی رض در تعظیم و احترام حدیث رسول الله صلی الله علیه وسلم باقصی الغایت میکوشید گویم ازین جاست
که هیبت وی در دل سلاطین می نشست و خود چگونه فوائد تعظیم احادیث نبویه صلی الله علیه وسلم اینچنین نباشد
و حالانکه در تذکرة الاولیا در حالات ابو الحسن خرقانی قدس سره آورده نقل است که ابو علی سینا بحر

باداره شیخ عزم خرقان کرد چون به وثاق آمد شیخ بهیمه رفته بود پرسید که شیخ کجاست زنش گفت
زندیق کذاب را چه میکنی همچنین بسے جفا گفت در خاطرش آمد چون زنش منکر است شیخ را حالش
چه بود بهر حال ابو علی رح عزم صحرا کرد تا شیخ را ببیند شیخ را یافت که همی آمد خرواری در منه بر شیر
نهاده ابو علی رح از دست برفت و گفت شیخا این چه حالت ست گفت آری تا ما بار چنان گرگی
نکشیم یعنی زن چنین شیری بار ما نکشد و طریق روایت حدیث وی را رح چنین بود که هر که
بطلب علم بدر سرای مالک رض در آمدی بذریعه جاریه یا غلامی دریافت نمودی که بطلب استفتا
آمده یا بغرض استماع حدیث اگر گفتی فتوی میخواهم مالک رض خود بیرون آمدی و جواب فتوای
او بگفتی و اگر گفتے استماع حدیث میخواهم او را بنشاندے و غسل تازه بر آوردی و لباس پاکیزه
پوشیدی و خود را معطر و منظف ساختی و سجاده نهادی و بر بالای وساده با هیبت و وقار
بنشستے انگاه دستوری دادی تا آن شخص در آمدی و او را حدیث شنواندی و چون مردم سبب
این اهتمام و احتیاط از وی دریافت نمودند فرمود اُحِبُّ اَنْ اُعَظِّمَ حَدِيْثَ رَسُوْلِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ وَلَا اُحَدِّثُ بِهٖ اِلَّا مُتَمَكِّنًا عَلٰى طَهَارَةٍ و گاهی در وقت رفتن براه و یا ایستاده سماع حدیث بکسی نفرمودی
كَذَا قَالَهٗ فِي التَّذْكِرَةِ وَالْمُقَدَّمَةِ لِلشَّيْخِ و در تذکره ذکر کرده که ابو نعیم یعنی صاحب حلیه از امام
مالک روایت کرده که باری هارون رشید با من مشوره کرد که میخواهم که موطای ترا در خانه کعبه آویخته
مردم را حکم دهم که هرچه در موطا است بران عمل نمایند امام مالک رض فرمود که یا امیر المومنین این چنین
مناسب نیست چرا که اصحاب آنحضرت صلی الله علیه وسلم در فروعات مسائل اختلافها نموده و آن اختلافات
در جمله ممالک مشهور گشته اند و هر یک از ان اختلافات صحیح و درست است هارون رشید گفت
وَفَّقَكَ اللهُ يَا اَبَا عَبْدِ اللهِ و شیخ در مقدمه چنین گفته که مالک رح گفت حاشا این کتابی است
که من باندازه علم و دانش خود جمع کرده و فراهم آورده ام و شاید که در انجا خطاها کرده باشم و دیگری
داناتر از من باشد و دیگران را بمذهب خود در آوردن چه معنی دارد و ابن سعد در طبقات از وی رض
روایت میکند وقتیکه خلیفه منصور در حج آمد با من گفت که اراده آن میدارم که موطا را تحریر کنانیده
در تمام شهرها روانه کنم و جمله مسلمانان را حکم دهم تا که برین عمل نمایند و هیچ یکے مسأله بر خلاف موطا اظهار
کرده نشود امام مالک رض گفت یا امیر المومنین اینچنین نکنید چرا که مردم را بسیار اقوال مختلف متعلق

باحادیث رسیده ومردم سماعت احادیث بسیار کرده وازانها اخذ احکام نموده وچون ایشان راپیشتر
ازین همان احادیث واحکام رسیده آنها رانهایت صحیح ودرست میدانند ودراصل درصحت آن
هم شکے نیست پس ایشان رابرحالت خود بگذار پس منصور همچنان کرد وهرچند که ازجهت پیری
ضعیف ترگشت مگر گاهی درمدینه طیبه سوارنشدی وفرمودے لَا اَرْکَبُ فِیْ مَدِیْنَۃٍ فِیْھَا جُثَّۃُ رَسُوْلِ اللّٰہِ
صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ مَدْفُوْنَۃٌ وشیخ درمقدمه آورده که شافعی درشان اوگفته لَوْلَا مَالِکٌ
وَابْنُ عُیَیْنَۃَ لَذَھَبَ عِلْمُ الْحِجَازِ وهم ازشافعی منقول ست که درحق اوگفته اِذَا ذُکِرَ الْعُلَمَاءُ
فَمَالِکُ النَّجْمُ ودرتعریف کتاب وکه موطا ست گفته که زیرادیم آسمان کتابی اصح ازموطای مالک نیست
ودران زمان صحیح بخاری ومسلم مؤلف نشده بودند ومالک رض درتعظیم محبت مدینه رسول الله صلی الله علیه وسلم باقصی
الغایت کوشیدی وهرگز ازمدینه بیرون نرفت الایکبار برای حج ومدت عمر درمسجد آنحضرت صلی الله علیه وسلم
درروضهٔ شریف درس گفت رَحْمَۃُ اللّٰہِ عَلَیْہِ رَحْمَۃً وَّاسِعَۃً شَامِلَۃً حکایت (۱۴۱) نـه

حکایت ۱۴۱ از امام رضا

بیابشنود گر رمزے عجائب	که گردد دور زان دل امصائب

درارشاد الطالبین آورده که جمعی
ازیهودان بغداد پیش امام رض درآمدند وازوی رض سوالات کردند وازجمله سوالات ایشان یکی
این بود که درعالم شهریست وآنشهر شصت محلها میدارد سی محله ازان روشن ست وسی محله
تاریک ودران سے محلهای تاریک یکی محله چنان ست که بهتر ست ازهزار شهر بگو آن شهر
کدام ست وآن محلها کدام ابوحنیفه رض فرمود که آن شهر ماه رمضان ست که سی محله روزاو روشن
است وسی محله شب آن تاریک وآن یک محله تاریک که بهتر ست ازهزار شهر شب قدر ست که
لَیْلَۃُ الْقَدْرِ خَیْرٌ مِّنْ اَلْفِ شَھْرٍ چون امام رض این بیان راارشاد فرمود بسیاری ازان
جهودان مسلمانان گشتند **نکته** علمای اشارات گفته که شب قدر غالبًا درشب بیست وهفتم

نکته در تعیین شب قدر

است ازماه رمضان المبارک بدواشارهٔ لطیف ماسوا ازاخبار وآثار وارده دران یکی اینکه
کلمات سورهٔ قدر راچون درشمردیم جمله سی کلمات برآمد بعدد ایام ماه کامل بازچون تفحص نمودیم تخصیص
آن شب دیدیم که کلمهٔ هِیَ بازمیگردد بسوی شب قدر چون عدد آنرا تا ابتدا درگرفتیم بست و
هفت کلمه درعدد برآمد ازین رمز معلوم شد که شب قدر درهمین سی ایام رمضان است عمومًا وخصوصًا
درهمین شب بیست وهفتم نـه

دین ما ایمان ما قرآن ما		ازخدا بردرد ما درمان ما

سرور عالم رساند این نعمتم	باد بر جانش فدا صد جان ما	

دوم اینکه حروف کلمهٔ لَیْلَةُ الْقَدْرِ نه عدد است از روی شمار و حق تعالے این کلمه را درین سوره سه بار بانکرار یاد کرده است پس چون جمله حروف این کلمه را سه بار بشمر دیم بست و هفت برآمد تا که ترا معلوم گردد که حق تعالے این نعمت عظمی شب قدر را در شب بیست و هفتم از ماه مبارک ودیعت کرده است هٰكَذَا قَالُوا وَالْعِلْمُ عِنْدَ اللهِ تَعَالىٰ

لطیفه در الف لیله آورده که باری فاضلے را باکنیز فاضله درحضور خلیفه هارون مناظره در افتاد و آن فاضل ازان کنیز چند در چند مسائل پرسید و جواب آنها ازان کنیز شنید چنانچه از جملهٔ آنها یکی اینکه آن فاضل گفت که خبر ده مرا از شئ و از نصف شئ و از لاشئ قالَتِ الشَّيْءُ هُوَ الْمُؤْمِنُ وَنِصْفُ الشَّيْءِ هُوَ الْمُنَافِقُ وَاللَّاشَيْءُ هُوَ الْكَافِرُ پس آن جاریه گفت ای فقیه خبر ده مرا از فرض فرض ۱ و از فرضی که در ابتدای هر فرض فرض است ۲ و از فرضی که هر فرض محتاج آن است ۳ و از فرضی که فراگیرد هر فرض را ۴ و ازان سنت که داخل است در فرض ۵ و ازان سنت که فرض بدان بکمال میرسد پس لاجواب گشت آن فاضل از جواب پس باشارهٔ خلیفه آن جاریه سوال خود را چنان حل نمود امَّا فَرْضُ الْفَرْضِ فَمَعْرِفَةُ اللهِ تَعَالىٰ وَاَمَّا الْفَرْضُ فِي ابْتِدَاءِ كُلِّ فَرْضٍ فَهِيَ شَهَادَةُ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا رَّسُوْلُ اللهِ وَاَمَّا الْفَرْضُ الَّذِيْ يَحْتَاجُ اِلَيْهِ كُلُّ فَرْضٍ فَهُوَ الْوُضُوْءُ وَاَمَّا الْفَرْضُ الْمُسْتَغْرِقُ كُلَّ فَرْضٍ فَهُوَ الْغُسْلُ مِنَ الْجَنَابَةِ وَاَمَّا السُّنَّةُ الدَّاخِلَةُ فِي الْفَرْضِ فَهُوَ تَخْلِيْلُ الْاَصَابِعِ وَتَخْلِيْلُ اللِّحْيَةِ الْكَثِيْفَةِ وَاَمَّا السُّنَّةُ الَّتِيْ يَتِمُّ بِهَا الْفَرْضُ فَهُوَ الْخِتَانُ لِاَنَّ الْاِسْلَامَ فَرْضٌ وَهُوَ يَتِمُّ (اى كالوضوء ۱۲) وَيَكْمُلُ بِالْخِتَانِ

اگر شوق داری کتب را نگر	ز اعظم معظم امور دگر	

حکایت (۱۵) مردی را نقل میکنند که از فقاهت و کیاست امام رضا متحیر گشته امتحاناً برای استفسار نزد امام رضا آمد و گفت که علامت بلوغ سگ چیست فرمود وقتیکه پا برداشته شاشد آنگاه بدانی که سگت ببلوغ رسیده است از شنیدنش شرمنده بازپس گردید والله اعلم

نکته شیخ سعدی گفته رحمه الله

سگی شکایت ایام با یکی میگفت	ببینم که چه برگشته حال و مسکینم	نه آشیانه چو مرغان نه غله چون موران
قناعتم صفت و بردباری آئینم	اگرم دهند خورم ورنه میروم آزاد	نه همچو آدمیان خشمناک بنشینم
مرا نه برگ زمستان نه عیش تابستان	کفایت است همین پوستین پارینم	هزار سنگ پریشان بیگنه بخورم

که او فتاده نه بینی برابر دان چه بینم
بلقمه که تناول کنم ز دست کسی
در او فتاده بود ریزه ریزه بسته چینم
مرا که صورت این حال جنس خوی باین صفت است
که خیره گشت نه صفت زبان تحسینم

نه در ریاضت خلوت مقام بنهادم
روا است گر بزند بعد از ان به پیرهنم
بجای من که نشینند که در مقام فنا
چه کرده ام که سزاوار سنگ و نفرینم
همین دو خصلت بعون کفایت است مرا

که جایگاه کلوخ است و سنگ بالینم
چو گربه و یر زیر پایم ز دست مردم چنین
برابر است گلستان و تل سرگینم
جوابداد کزین بیش نعت خویش مگوی
غریب و شمن مردار خوار می بینم

لطیفه گویند در زمان مولانا شاه عبد العزیز دهلوی رح برهمنان چند از هنود برای اعتراض بر اهل اسلام خیال این بستند که جمله مسلمانان مانند سگان گوشت میخورند از ین معلوم میشود که مذهب سگ و مسلمان یکے است تا آنکه پیش آنحضرت آمدند و عرض نمودند که مشکلے داریم اگر اجازت باشد پس گفتند ما درین امر متردد یم که سگ را چه مذهب است از هند و مسلمان که درین دیار ما همین دو مذهب است و بس یعنی بفرمائی که سگ هندو ست یا مسلمان شاه صاحب رح عذر ها خواست و فرمود که این سخنے تمیست بسخن دیگر شغل باید نمود مگر اصرار ایشان بار بار باین مدعا بود تا آنکه حضرت ایشان فرمود که برای دریافت مذهب سگ خوردنے چند سگان درمیان ایشان نهاده اگر باهم متفق شده با ادب و تعظیم خورند پس مذهب سگ مسلمانی است ورنه بدانید که سگ هندو است که تمیز هندو و مسلمان بهمین خوردن میباشد والله اعلم اگر گفته شود که هنود گوشت نمی خورند بخلاف سگ پس قول شاه صاحب چگونه درست گردد گوییم که تشبیه من کل الوجوه شرط نیست دوم آنکه هنود که رباخواری می کنند از جمله کتب شاستر که دین ایشان است خلاف است چنانچه تحقیق آن بخوبی تمام از برهمنان هنود نموده ام پس ایشان در مردار خواری مانند سگان جهان اند که خون خام مردم بخلاف دین خود می خورند **فائده** حضرت مولانا شاه عبد العزیز دهلوی قدس سره عمری النسب حنفی المذهب بود تولد ایشان در سنه ۱۱۵۹ء تسعة وخمسین ومائة والف بوده چنانچه اسم تاریخی ایشان غلام حلیم ست چنانچه در تحفهٔ اثنا عشریه که کتابے نایاب زمانه ست در رد روافض بسبب غلبهٔ ایشان همین نام تاریخی را تحریر فرموده است و بعمر نود سالگی در سنه ۱۲۳۹ه یک هزار و دو صد و سی ونه انتقال نمود و در دهلی بیرون دروازهٔ ترکمان بپهلوی گور پدر بزرگوار خود حضرت شاه ولی الله صاحب رح مدفون است الحق

کہ ریاست دانش و دانشمندی بروی ختم بود و وی رضہ بچہار واسطہ در سند علم حدیث نبوی صلی اللہ علیہ
وسلم شیخ این فقیر ست اصنحہ اللہ تعالی حالکم بہ برگزینم و مولوی شیخ فضل الرحمن الصوفی مرحوم گنج مراد آبادی
کہ یکی از تلامذۂ شاہ عبد العزیز دہلوی رح بود بارہا بخدمت پابوس ایشان فائز المرام گشتہ بودم و تفصیل احوال
ایشان در بجۃ و اتحاف النبلا و حدائق الحنفیہ بخوبی سطور ست حکایت (۱۲) سہ | ز وصفش چہ سازم بنوک قلم
کہ وصفش نمی گنجد اندر رقم | سہ | ز من یکداستان بشنو درین باب | رسد بد را بدی در یاب دریاب

در خیرات الحسان ست و نیز در رسالۂ فضائل امام رضہ از تاریخ ابن خلکان آوردہ کہ ابو العباس
طوسی کہ مصاحب خلیفہ منصور بود با امام رضہ عداوتی میداشت باری امام را رضہ در حضور خلیفہ
یافتہ با خود گفت کہ امروز امام را بالقتل خواہم رسانید پس بوقت فرصت بحضور خلیفہ از امام رضہ پرسید
کہ خلیفہ بزدن گردن شخصی مرا حکم دادہ و ما را سبب آن معلوم نیست آیا جائز ہست کہ گردن وی
بزنیم امام رضہ از وی پرسید کہ حکم خلیفہ را چگونہ می بینی برحق است یا بر باطل ناچار شدہ گفت کہ امر
امیر المؤمنین برحق میباشد امام رضہ فرمود کہ حکم حق بغیر از پرسیدن بجا می آر و تاملی دران مکن بہتر
امام بکسے کہ نزدیکش بود فرمود کہ ابو العباس بر من فریب میکرد خود بران گرفتار گشت و بروایت دیگر
چنین فرمود کہ وی ارادۂ تشویش من کردہ بود پس مضبوط تر بستم او را آری چنین میباشد سزاے
مکاری لطیفہ گویند باری برہمنان چند از ہنود بخیال اینکہ خدا قدیم ست و دین ما نیز نسبت باہل
اسلام قدیم ست نزد حضرت شاہ عبد العزیز دہلوی رح در آمدند و گفتند کہ مسلمانان و ہنود ہموارہ
باہم نزاع می کنند کہ ہر فرقہ از ایشان خود را محق و خصم را مبطل میدانند و فکر ما آنست کہ اینہمہ ہیچ است
بلکہ مذہب خدا را معلوم باید کرد پس بالاتفاق ما را پیروی آن میباید کرد یعنی اگر خدا مسلمان میباشد
ما ہمہ را مسلمان شدن لازم است و اگر خدا ہندو میباشد نعوذ باللہ ما را ہمچنان شدن واجبست
پس بنمای کہ خدا ہندوست یا مسلمان نعوذ باللہ من ذلک شاہ صاحب حسب فہم ایشان فرمود کہ از بیشتر سوال مرا
جواب بدہید لگاہ شما را از دین خدا و تحقیق بنمایم و آن اینکہ اگر چیزیرا خدا میخواہد و خلاف آنرا بندگان میجویند در صورت خواستہ
خدا بظہور آید یا خواستۂ بندگان ایشان گفتند خواستۂ بندگان را در مقابلۂ خواستہ و مشیت ایزدی
چہ یارا و چہ مجال است باز از ایشان پرسید کہ اگر یکے از برہمنان معتبر و معتمد در دین خود با وجود
قدرت تامہ کسے را از ذبح مادہ گاؤ منع نکند بلکہ در صدد امداد ذابح میگوشد بگوئید کہ آن برہمن

در دین شما معتمد و معتبر ماند یا نه هر همه گفتند که ما این چنین شخص را از زادفی نهند و ان نمی شمریم چه جای آنکه از برهمنان معتمد او را اقرار دهیم شاه صاحب رحمه ایشان را فرمود که ازینجا دین خدا را قیاس نمائید که باوجود قدرت کامله خود کسی را از ذبح ماده گاؤ منع نمیفرماید و در همه روی زمین گاؤ کشتی میشود از شنیدنش متحیر ماندند و شرمنده بازگشتند والله اعلم **حکایت (۱۷)**

زاعظم بر بیقدر قانع مشو	و بفضل و را تو مانع مشو

در تفسیر کبیر و خیرات الحسان است که روزی خلیفه منصور از عباسیه ابوحنیفه را رضه طلبید ربیع نام که مصاحب خلیفه بود با ابوحنیفه رضه عداوتی میداشت وقت را غنیمت دانسته گفت یا امیرالمؤمنین ابوحنیفه رضه جد تو ابن عباس را خلاف می کند چه وی میفرماید که اتصال در استثنا شرط نیست و ابوحنیفه منکر آنست (یعنی اگر کسی قسم خورد و انشاء الله تعالی بعد از ان گوید این استثنا است پس نزد ابوحنیفه رضه متصل مقبول است نه منفصل و نزد ابن عباس رضه استثنا متصل و منفصل هردو مقبول ست و در کتب فقه می آرد که قال علیه السلام مَنِ اتَّصَلَ بِکَلَامِهِ اِنْ شَاءَ اللّٰهُ اَبْطَلَ کَلَامَهٗ) ابوحنیفه رضه گفت یا امیرالمؤمنین ربیع قائل آنست که اخذ بیعت تو از لشکر و مردم رعایا بر قبول خلافت تو چیزی نیست چه ایشان در حضور تو با قسم و سوگند بر دست تو بیعت نمایند و خلافت ترا قبول نمایند لیکن بمنازل خود در رفته استثنا کنند و انشاء الله گویند پس باطل گردد بیعت ایشان بر خلافت تو و قسم و سوگند ایشان باقی نمی ماند از شنیدنش خلیفه را خنده گرفت و گفت ای ربیع تعرض بابی حنیفه مکن و نگهدار خود را و ابوحنیفه را و چون از حضور بیرون رفتند ربیع گفت یا اباحنیفه امروز اراده قتل من نموده بودی فرمود نه چنین است بلکه تو اراده هلاک من نمودی

قتل این خسته بشمشیر تو تقدیر نبود	ورنه هیچ از دل بیرحم تو تقصیر نبود

و من خود را و ترا هردو ان را نجات بخشیدم

بان دهان ترک حسد کن با همان	ورنه ابلیسی شوی اندر جهان
کو اگر زهری خورد شهدی شود	تو اگر شهدی خوری زهری بود

آری حسد زهری است که از بیشتر اثر آن بر صاحب خود باز گردد و او را هلاک میسازد چنانچه **لطیفه** در رساله اخلاق یوسفی آورده که در عهد سلطان سکندر جانوری پیدا گردید که هرکه نظر وی در افتادی در حال هلاک گشتی سکندر همه حکمای خود را برای دفع جانور مذکور حکم فرمود جمله از تدبیر آن عاجز آمدند

مگر ارسطو که بقدار قد آدم آیینه ساخت و بست مقدم گردابی یعنی گردونی آنرا ببست و خود در پس
آیینه دران گردون نشست و آن گردون را گردانیده بجانب آن جانور می بردند واز دریافت بوی
آدم آن جانور باین سو در آمد و دران آئینه آن جانور را جسم خود دیدن همان بود و خود بخود مرده
بزمین افتادن همان از حیرت تعجب چون ان ارسطو سبب آن دریافت کرده شد گفت که در چشمان
وی اثر زهر قاتل بود بهر که نگریستی در حال او را هلاک ساختی و چون عکس نظر وی از آئینه بروی
تافت از تاثیر آن خود هلاک گردید همچنین است تاثیر زهر حسد که عکس آن بر حاسد باز گردد

حکایت (۱۸) در تفسیر | اگر مردی انظر بآن ذو فنون | از علم که ذکری نویسم کنون |

زاهدی از عبد الله بن المبارک رض آورده که در باره ایمان از سفیان ثوری رض پرسیدم فرمود
الْاِیْمَانُ قَوْلٌ بِاللِّسَانِ وَعَمَلٌ بِالْاَرْکَانِ وَاِخْلَاصُ الْقَلْبِ یعنی ایمان مرکب از سه چیز است
از اقرار زبان واز تصدیق جنان واز عمل ارکان پس با بوحنیفه ماجرا باز گفتم فرمود که از ثوری
باید پرسید که هاروت و ماروت از فرشته کردند انچه کردند پس ایشان هر دو بسبب آن از ایمان
بسوی کفر در آمدند یا از طاعت بجانب معصیت و چون از ثوری رض همچنین پرسیدم متحیر گشت
و متفکر سر در پیش انداخت (بسبب آنکه اگر عمل در ایمان داخل گردد بسبب ترک عمل هر دو فرشته
کافر گردند و قائل این کسے نباشد) بهتر سر بر آورد و گفت این گفتگو انظر از امام ابوحنیفه است
لطیفه همچنین جوابی شافی است انچه در حکایات لطیف آورده که شخصے پیش درویش دانشمند
رفت و سه سوال از وی کرد اول اینکه چرا میگوئی که خدا همه جا حاضر است و ما هیچ جا اورا
نمی یابیم اگر خدا جائے باشد بما بنمائی دوم آنکه انسان را برای تقصیری چرا سیاست میکنند
هر چه میکند خدا میکند انسان را هیچ قدرت نیست و بے ارادت خدا هیچ نمیتواند کرد و اگر انسان
را قدرت بودے همه کارها برای خود بهتر کردی سوم آنکه خدا شیطان را در آتش دوزخ چگونه
عقوبت تواند کرد زیرا که سرشت او نیز از آتش است و آتش را در آتش دیگر چه تاثیر خواهد بود
درویش کلوخی بزرگ بر سر او زد آن شخص از انجا نالان و گریان پیش قاضی رفت و گفت که
از فلان دانشمند سه سوال کردم او بر سر من چنان کلوخی زد که سر من درد میکند و هیچ جواب نداد
قاضی درویش را طلبیده و گفت چرا کلوخ بر سرش زدی و سوال او را جوابے نگفتی درویش دانشمند

ما نظر تفسیر ۱۸ از امام رح

لطیفه در سه سوال از دانشمندی

گفت آن کلوخ جواب سخن اوست چرا میگوید که از زدن کلوخ درد در سر دارم بنماید کجاست تا من
خدا را باو بنمایم و دیگر چرا پیش حضور قاضی نالش نمود هرچه کرد خدا کرد بی ارادت خدا او را نزد من
مرا چه قدرت ست و دیگر سرشت او از خاک هست از زدن خاک چگونه او را رنج رسید از شنیدن این
آن شخص شرمنده گردید و قاضی جواب دانشمند را بسیار پسندید۔ **حکایت (۱۹)** ـه

عجائب قصهٔ آمد بیادم		بیا بشنو که فرمود اوستادم	در مناقب امام رض مذکور ست

که ابوحنیفه رض آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را بخواب دیدکه ارشاد میفرماید که سجدهٔ سهو را چگونه واجب
گردانیدی بر کسیکه در قعدهٔ اولے بر من درود فرستد امام رض بعرض رسانید از انکه او فراموشی
بر تو درود فرستاد (یعنے باعثش غفلت هست نه عمد) پس آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم این جواب
را از وی رض غایت پسندیدند کذا فی الشامی۔ **لطیفه** همچنین ست انچه در مطلع العلوم آورده
که شخصے پیش قاضی آمد و گفت اگر خرما خورم خللے در دین ما باشد گفت نه باز گفت اگر قدرے
شونیز دران داخل کنم مضایقه دارد گفت نه باز گفت اگر آبے بر و ریزم حرام شود گفت نه
گفت پس شراب که از همین اشیا ست و بس پس چرا حرام گشت **قاضی گفت** اگر قدرے
خاک بر سرت ریزم سر ترا المی و زخمی رسد گفت نه گفت اگر با آب بیامیزم و بر سرت زنم
تکلیفی دهد گفت نه گفت اگر آن را خمیر سازم و خشتی طیار کنم و بر سرت بزنم چگونه باشد گفت
سرم بشکند قاضی گفت شراب نیز همین حکم خشت میدارد۔ **حکایت (۲۰)** ـه

درین معنی خنو یک داستانے		که از کنز الجواهر هست کانے	در بر هنه از

حاوی در حالات امام ابی یوسف رض آورده که باری وی رض مریض شد و با امام ابوحنیفه رض
خبر فوت وی کردند قبول نکرد و بعده ظاهر شد که زنده بود از ابوحنیفه سران پرسیدند فرمود
که حق تعالی میفرماید مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ
حَيٰوةً طَيِّبَةً و ابویوسف عمل صالح کرده است و این را نیافته که حَیٰوۃً طَیِّبَۃً عبارت از انست

لطیفه ـه بهمت بگویم حدیث درست		اگر گوش با بنده داری نخست		نقل

است که پادری از ترسا از فاضلے پرسید چه میگوئی درین آیت لَا رَطْبٍ وَّلَا يَابِسٍ اِلَّا
فِیْ كِتٰبٍ مُّبِیْنٍ یعنے از رطب و یابس هرچه باشد ذکرش در کتاب الله موجود است اگر

قرآن شما براستی کتاب الله می باشد پس بحکم آیت مذکور راز ذکر همه اشیا در قرآن لابدی ست و حالانکه

ما عجائب ترین مصنوعات بنی آدم را در ان نمی یابیم که آن ریل سواری ست تا بجز و ترین اشیا چه

میرسد بعد از تاملے آن فاضل فرمود که جمله آلات سواری ریل باشد یا غیر آن درین آیت موجود ست

وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً ۚ وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ یعنی

بیان فرمید حق تعالے اسب و اشتر را برای سواری و آرایش شما و می آفریند آنها را که شما نمیدانید

پس ریل از ان قبیل است که در ان زمان کسی او را نمی شناخت شعر جَمِيعُ الْعِلْمِ فِي الْقُرْآنِ لَكِنْ

تَقَاصَرَ عَنْهُ أَفْهَامُ الرِّجَالِ حکایت (۲۱) ز خامه نامه را عنبر فشان کن

درایت از امام خود بیان کن | در رساله فضائل امام از غرر المضاحک نقل آورده که شخصے از امام رض

در مسجدی پرسید که اگر تو نبیذ را حلال میگوئی پس من اکنون آن را در مسجد مینوشم فرمود که زن تو بر

تو حلال ست یا حرام گفت حلال فرمود که اگر با زن خود در مسجد جامعت کردن میتوانی پس نبیذ را نیز

در مسجد بنوش لطیفه در طریف از کتب ادب آورده که یکی از ترسایان با محدثی که بد دین و بیباک

بود در کشتی نشست و قدحی را از خمریکه با خود میداشت پر کرده نوشیدن گرفت و بار دیگر قدح را از باده

پر کرده بآن محدث داد و گفت که این پیاله شراب فدای تو باد که باده خوشگوار ست از دی پرسید ترا چگونه

معلوم گشت که این شراب است ترسا گفت که غلام من این را در بازار باده فروشان از جهودی

بعد از ان خریده است که وی قسم خورده است که این خمر ست از شنیدنش بزودی آنرا نوشید

و ترسا را گفت ای حمق ما فرقه اصحاب حدیث تضعیف می نمائیم مانند سفیان بن عیینه و یزید

بن هارون را آیا تصدیق نمائیم نصرانی را از غلام خود و روایت وی را از یهودی و بخدا که بسبب ضعف

اسناد این را نوشیدم و حق تعالے بکرم خود آنرا شیر خالص گردانید حکایت (۲۲)

بیا بشنو دگر رمز نهانی | گلشن دانی ز گلزار معانی | در رساله فضائل امام رض از فتاوای

سراجیه آورده که یکی از اعرابیان از ابو حنیفه رض پرسید از یک واو یا از دو واو امام فرمود از دو واو

آن اعرابی گفت بَارَكَ اللَّهُ فِيكَ كَمَا فِي لَا وَلَا و باز گشت حاضرین متحیر ماندند

و از معانی آن از امام رض پرسیدند فرمود که از تشهد می پرسید که از دو واو ست چنانکه بروایت

[illegible]

ابن مسعود رضہ آمدہ اَلتَّحِیَّاتُ لِلّٰہِ وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّیِّبَاتُ ویا از یک او چنانچہ روایت ابی موسی است رضہ اَلتَّحِیَّاتُ الْمُبَارَکَاتُ وَالصَّلَوَاتُ الطَّیِّبَاتُ پس تر آن اعرابی مراد دعاے داد کہ برکت کند خدا بر تو چنانکہ در لا و لا است اشارہ نمود بدین آیت مِنْ شَجَرَۃٍ مُّبَارَکَۃٍ زَیْتُوْنَۃٍ لَّا شَرْقِیَّۃٍ وَّلَا غَرْبِیَّۃٍ

نکتہ در بعضے مصطلحات علما در اشارات

نکتہ در حروف اشارات

مخفف	اصل	مخفف	اصل	مخفف	اصل	مخفف	اصل
رض-رضہ	رضی اللہ عنہ	ج-	جمع الجمع	تعر-تع	تعالی-	صح-صہ	صحیح
رح-رحہ	رحمہ اللہ تعالیٰ	ع-	عربی-	مم	ممنوع-	ج-	جمع
اھ-	انتہی کلامہ	فع-	فاعل-	لانم-	لانُسَلِّمُ	س-	سؤال
نا-ثنا	حدثنا	الش-	الشارح	ھف	ھذا خُلْفٌ	ج-	جواب
انا-	انبأنا اخبرنا	الظ-	الظاھر-	عہ عط عف	عطف	ع-	موضع فی کتب القدماء
ح-	التحویل عند المحدثین	ابحہ-	ابی حنیفۃ رح	ف-	فارسی	عم-	علیہ السلام
ف-	فائدہ	م-مہ	متن-	مف-	مفعول	مکد-	من کل واحد
بط-	باطل	ح-	حینئذ	المص-	المصنف	ھ-	ہندی
لہ-لہ	بدلہ	الخ-	الی اخرہ	ص-	اصل	عر-	معروف
ن-ن	نسخۃ اخری	الآیۃ	الی اخر الآیۃ	صلعم-عم	صلی اللہ علیہ وسلم	ل-	مجہول-
ھ-	ھجریۃ	الحدیث	الی اخر الحدیث	ش-	شرح-		
ع-	عیسویۃ	کک	کذلک	یقر-	یقال-	کذا فی الطریف وغیرہ	

لطیفہ در نقل بعضے کلمات مختصرہ

لطیفہ در نقل اقوال متداولہ بطریق اختصار- قَالَ الْفَرَّاءُ وَغَیْرُہٗ اَلْبَسْمَلَۃُ مراد از آن نقل بِسْمِ اللّٰہِ ست اَلتَّعَوُّذُ اَعُوْذُ بِاللّٰہِ گفتن اَلْحَوْقَلَۃُ نقل کردن لَاحَوْلَ وَلَا قُوَّۃَ اِلَّا بِاللّٰہِ ست اَلسَّبْحَلَۃُ حکایت قول سُبْحَانَ اللّٰہِ ست اَلْھَیْلَلَۃُ وَ الْھَیْھَلَۃُ حکایت قول لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ ست اَلْحَمْدَلَۃُ حکایت قول اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ ست اَلْحَیْعَلَۃُ حکایت این قول مؤذن ست حَیَّ عَلَی الصَّلٰوۃِ وَحَیَّ عَلَی الْفَلَاحِ اَلطَّلْبَقَۃُ

حکایت قول اطال اللہ بقاءک الکامعزة حکایت قول وی ست ادام اللہ عزک الجعلفة نقل قول وی ست جعلت فداءک المعوذتین عبارت از سورہ فلق وسورہ ناس ست الترجیع نقل این قول خداست انا للہ وانا الیہ راجعون کذا فی الطریف وغیرہ

حکایت (۲۳) ۵

دگر رمزے شنو برازعجائب	کہ باشد گل زگلزار غرائب

در رسالۂ فضائل از آثار البلاد واخبار العباد آوردہ ونیز در خیرات الحسان است کہ شخصے در کوفہ امانت خود را نزد کسی نہادہ بطرف حج رفت وقتیکہ از حج باز پس آمد امانت خود طلبید آنشخص انکار آورد وسوگندہا نمود مظلوم نزد امام رضا در آمد وماجرا باز گفت امام رضا اورا فرمود کہ بجلدی از ینجا برود باکسی ذکر معاملہ خود نکنی پستر آن ظالم را کہ از امانت انکار کردہ بود در تخلیہ فرمود کہ این چند نفر نزد من بطلب منشور کہ قاضی آمدہ اند آیا عہدۂ قضا را قبول نمائی فتمانع الرجل قلیلا (ای تسھلی) یعنی در ظاہر قدری ازان سرباز زد آخر الامر آن مرد رضا بعہدۂ قضا در داد بعد ازان آن مظلوم را در خفیہ طلبیدہ اورا فرمود کہ حالا پیش امین خود رفتہ اورا بگوی گمان می برم کہ از امانت من ترا فراموشی روی در دادہ ومن فلان امانت خود را با فلان وفلان علامات بفلان مقام ترا ودیعت کردہ بودم ہچنان کرد آن شخص بدین خیال کہ اگر درین امر مردم را خیانت من معلوم گردد از عہدۂ قضا محروم گردانند امانتش را بوی رد نمود وچون نزدیک امام رضا بطلب عہدۂ قضا در آمد فرمود کہ این عہدۂ قضا ترا نشاید کہ قاضی امین جہان ہمی باید بود نہ خائن در حق یک کس آری ہموارہ کارہای دانایان زمان ودانشمندان جہان چنان ہمی باشد کہ عقل عوام از تحمل ووسعت آن عاجز وقاصر میماند بطوریکہ نہ طاقت تسلیم دارند نہ قوت ومجال انکار

لطیفہ در سنبلۂ ششم از سبع سنابل آوردہ کہ در عہد ہمایون بادشاہ در شہر شمس آباد مردی بود ہندو راگھو نام کہ در علم سیمیا مہارتے تمام داشت وبسی بوالعجبیہا بمردم می نمود تا آنکہ روزی شیخ احمد فرملی وشیخ احمد اہل علم کہ با خویم معروف بود ہر دو بجہت تماشا نزد وی در آمدند وگفتند کہ اعجوبہ ما را بنمای راگھو ایشان ہر دو را بخانہ در نشانید وچند ٹاٹے از گیاہ بستہ در گوشۂ ازان خانہ ایستادہ کرد وشیخ احمد فرملی را گفت شما درین ٹاٹہا در آئید وبمجرد در رفتن وی بخاطرش یقین شد کہ من بعزیمت گجرات از خانہ بدر آمدہ ام ہر روز راہہا میرفت وہر شب بمنزلی می آسود تا بعد از مدتی بگجرات رسید آنجا باغی نواز نشاوہ دیدہ ثمرے چند ازان باغ چید کہ باغبانے بروے رسیدہ بانگ برسرش زد کہ کیستی واز کجائی کہ از باغ

خلاصہ حکایت ۲۳ — از امام رضا

خلاصہ در حکایت سیمیاگری

سلطان بدون رخصت میوه ها را بریدهٔ و بادرشتیها و زجها ی تامه او را پیش سلطان آورد باد شاه چون باغبان
را درشت دید او را توبیخ نموده فرمود چه شد که اگر مردی شریف ثمرات چند بنادانی گرفت بعد ازان از شیخ احمد
دریافت نمود که کیستید و از کجا اید و بچه عزم آمدید عرضه نمود که من مردی فرلی ام و وطن من در قنوج است
عزم نوکری میدارم و چون مرد غریب و نا آشنا بودم ذریعه و وسیله برای حضور بارگاه حضور نداشتم همین طریق باعث
این باغبان بملازمت سرفراز گشتم فرمود خوب شما را بنوکری خود قبول کردیم فی الفور دو اسپ و نقدی برای خرج
و وجه علوفه برای وی معین فرمود و سالها در ملازمت باد شاه بماند تا آنکه کار خیر خود کرده فرزندان آورد و سلطان
او را همراه خود بشکار و بمیدان می برد تا آنکه بمرور پنجاه سال پیر و ضعیف گشت آخر الامر روزی بدان طالاب آمده
قدم چند از انجا بیرون رفت شیخ احمد اخوند را نشسته دید با وی معانقه کرده ملاقات کرد و در کنار گرفت و گفت
در گجرات کی آمدید اخوند گفت گجرات اینجا کجاست این خود شمس آباد است ما و تو هر دو برای تماشا در مکان
رالمو سیما گرفته در آمده بودیم که همین زمان در میان این طالاب رفتید و آمدید شاید ساعتی گذشته باشد از
شنیدنش واقعه را بیاد آورد و خود را نوجوان یافت چنانکه بود و ازان پیری و ضعیفی و سپیدی موی خود را
بری دید حیران و پشیمان فرو ماند و آن تمام واقعات را به شیخ احمد اخوند خواند بعد ازان در تمام عمر خود حیرتش
از دل نرفت که در یک ساعت عمر پنجاه سال چگونه گنجید و در چهار دیوار اینخانه مسافت راههای گجرات و
نیز شهر گجرات از کجا رسید و چون این واقعه خود بر شیخ احمد فرلی گذشته بود اگرچه با عقل وی راست نمی آمد
مگر مجال انکار نیز او را ازان نبود پس کسانیکه امثال این را بجز از اتفاق خواب ندیده باشند حالات معراج را
اعجوبه پندارند مگر چونکه در قرآن مذکور است بنا چار او را مقبول و منظور است ۔ **حکایت (۱۴۴)**

کنون است لطف سخن راسروش ٭ اگر گوش با رمز داری بهوش ٭ در قلائد العقیان فی مناقب
النعمان و نیز در روض الفائق آورده که روزی زنی برقع پوش در مسجد پیش ابو حنیفه رض در آمد
و سیبی نیمه اش سرخ و نیمه اش زرد در میان جمعی از فقها بنهاد ابو حنیفه رض از انجا برداشته بکارد آن را
دو پاره نموده حواله اش نمود و قتیکه آن برقع پوش رفت حاضرین ازان حیران مانده از امام رض تفتیش
نمودند فرمود که این زن را خون حیض گاهی سرخ و گاهی زرد می آید برای دریافت حالت طهر از حیض آمده بود
که سرخی و زردی سیب مراد ازان داشته بود گفتم که نشان طهر سفیدی است لهذا سیب را بریدم و
سپیدی آنرا باو ظاهر نمودم که علامت طهر این چنین است **آدمی** برای کشف گوهرهای مکنون

لطیفه در حذاقت شیخ ابوعلی سینا

صد تنقی از ذات چنین حاذقان یکتای زمان لابدی است **لطیفه** در تذکرة الاطبا خاص و سوانح عمری
شیخ الرئیس بوعلی بن سینا آورده که وی از خوف سلطان محمود غزنوی که بسبب سوء عقائد شیخ نزدیک
سلطان مذکور سلطان در پی قتل وی بودی امارت شاه خوارزم را گذاشته در جرجان که از غلبهٔ محمود غزنوی
دور بود در آمده پیشهٔ طبابت آغاز کرده در اندکی بکمال شهرت یافت اتفاقاً حکمران آنجا را که مردی صاحب
عز و وقار بود و قابوس نام میداشت خواهرزاده نیک رنجور گشت و از اشتداد مرضی که او را در گرفت
آنچنان گردید که اطبای آن شهر هرچند که در معالجهٔ وی دقیقهٔ نگذاشتند مگر بجز از نا یوسی ثمرهٔ نه بخشید
بالآخر ترک معالجه کردند و روز بروز مرض را ترقی بودی و مریض را ضعفی بر ضعفی شاه قابوس را ازین
حادثه غایت صدمه و رنج بود و ازین مرض لاعلاج بکمال غم و الم دامنگیر بود تا آنکه روزی بدرگاهش مذاکره شد
که درین روزها درین شهر طبیبی وارد شده که در تشخیص امراض او را دستگاه کامل است و نیز در علاج امراض
دم مسیحا در دست میدارد قابوس بشنیدن این ماجرا برای حاضری وی حکم فرمود چون او را بدرگاه
حاضر آوردند در ایوان خاص سلطانی شیخ را نزد مریض بردند دید که جوانی ماه پیکر نهایت متناسب الاعضا
که تا حال بعمر بیست سالگی نرسیده قریب است که بزودی راه عدم کوبد و طعمهٔ مور و مار لحد گردد نزدیکتر
بوی نشسته حالات ابتدای مرض وی دریافت میکرد و قاروره وی را معاینه می نمود از اسباب و علامات
دریافته حکم داد که از جملهٔ حاضرین کسی با ما درینجا نماند الا همین مریض و چنان شخصی دیگر که از جملهٔ محلات این
شهر و راهها و مکانهای اینجا بخوبی واقف باشد تا آنکه اینچنین شخصی را حاضر کردند پس نزد مریض بجز از
شیخ و بغیر از همان شخص کسی دیگر نماند شیخ دست خود بر نبض مریض نهاده بآنمرد حکم داد که از پیشتر نام محلهای
این شهر گفته میباش آن مرد یک بیک محله ها را نام می گرفت و شیخ الرئیس در نبض مریض متوجه میبود تا آنکه
نام محله گرفت که از شنیدنش شریان مریض باهم مختلف شدند و قرار نبض باضطراب متبدل گشت
از مشاهده و دریافت این حالات بآنمرد حکم داد که هنوز نام مکانهای همین محله را گرفته میباش و خود بغور تمام
متوجه بسوی نبض مریض گشت تا آنکه آنمرد در آخر نام مکانے گرفت که از شنیدنش در نبض مریض کیفیات
عجیب و غریب هویدا گردید. شیخ الرئیس نبض را گذاشته فرمود که حالا مرا چنین شخصی دیگر در کار است که
از نام و اهل همه باشندگان این مکان بخوبی واقف باشد همچنان کردند پس آن مرد نام باشندگان آن
مکان میگرفت و شیخ الرئیس در کیفیات نبض مریض بغور تمام متوجه میبود تا آنکه آن مرد نام زنی از باشندگان

آن مکان گرفت که از شنیدنش نبض مریض بکمال متغیر و بهم بر هم گشت و حرکت طبعی نبض بالکل متبدل گردید پستر شیخ انان مرد از دیگر حالات آن مکان استفسار نمود درین نوبت تغیر و تبدل در نبض زیاده تر گشت من بعد شیخ با معتمدان شاه قابوس در خفیه چنان گفت که خواهرزادهٔ شاه از مرض عشق ماه وشی پری پیکری که در فلان محله و فلان مکان سکونت پذیر است و بفلان نام موسوم ذی فراش گشته است و از صدمهٔ فراق و رنج مهاجرت ماه جبینی حالتش تا بدین غایت رسیده علاجش بجز دیدار محبوب و وصل معشوق وی نیست مقربان سلطان بعد از تفتیش کامل حادثه را همچنان دریافته بحضور سلطانی بعز عرض رسانیدند که تجویز شیخ الرئیس این است شاه قابوس این امر را بکمال مستبعد و غایت غریب و عجیب دانسته شیخ را بحضور خود طلبید و با شیخ ملاقات نموده پرسید که ای حکیم دانشمند چونکه اسباب ظاهری این مرض نهایت پوشیده میبودند چگونه تشخیص این مرض چنین نمودی شیخ گفت هرگاه که هیچ علامتی از امراض جسمانیه در وی نیافتم دانستم که این مرض از اعراض نفسانیه خواهد بود و بیقین دانستم که این مریض بسبب حیا و آزرمے (شرم) که میدارد این درد درونی را پوشیده میدارد و پس با من نیز گاهی درمیان نیارد و من بجز ازین تدبیر اینکه بعمل آوردم چارهٔ دیگر برای دریافت مطلوب وی ندیدم و این مرض لاعلاج ازین امارات و علامات مشخص گردید و ماجرا بعرض رسانید شاه قابوس از شنیدنش از بیشتر زیاده تر معتقد شیخ گردید و بخلعت فاخره و نعمت وافره وی را سرفراز و ممتاز فرمود و با شیخ گفت که این مریض نوجوان و آن پری پیکر باهم خاله زاد برادر و خواهر اند و مرا هردو خواهرزادگانند پس بوقت میمون عقد نکاح ایشان میباید بست شیخ الرئیس همچنان کرد و بعد از عقد نکاح در اندک مدت آن مریض شفای کامل یافت و گویند که همین حکایت است آنچه مولانای روم رح در ابتدای دفتر اول از مثنوی شریف بلباس عاشق شدن شاهی بر کنیزی و رسیدن طبیب الٰهی بعد عجز اطبا بیان فرموده و چونکه مقصود و مطلوب مولانا نصیحت بود محض بطریق تمثیل این را بیان فرموده نه بطرز واقعات تاریخی۔

فایدهٔ آن طبیب الٰهی که در مثنوی مذکور است

حکایت (۲۵) ہ | زاعظم معظم همین را ببین |

| اگر شوق داری بیا و ببین | در خیرات الحسان آورده که باری ابوحنیفه رض در مجلس قاضی ابن ابی لیلیٰ رح

علم امام ابوحنیفه رح

در آمد دید که در حضور قاضی یکی از خصما بر دیگری دعوی قذف نمود که وی مرا بدشنام یا ابن الزانیة یاد کرد؛ قاضی از مدعیٰ علیه پرسید که در دعوی مدعی چه می گوئی ابوحنیفه رض قاضی را گفت چگونه از وی جواب میطلبی و حالانکه این مدعی را خصومت نمیرسد بلکه خصومت کننده مادر وی است آیا وکالت مدعی

ازمادر خود از بیشتر تر دو تو ثابت شده است قاضی گفت نه ابوحنیفه گفت از وی باید پرسید که مادرش زنده است
یا مرده چون قاضی از مدعی پرسید مدعی گفت مادرم مرده است گفت اقامت بینه لازم است پس بر موت مادر خود
گواهان گذرانید بعد ازان قاضی خواست که حالا جواب مدعی علیه گیرد باز ابوحنیفه رض بقاضی فرمود که از مدعی باید
پرسید که مادر ویرا بغیر از وی کسی دیگر نیز وارث است یا تنها وی مدعی گفت بجز از من وارث دیگر نگذاشته گفت
اقامت بینه بران کن مدعی گواهان برآن گذرانید باز قاضی از مدعی علیه پرسید ابوحنیفه رض گفت از مدعی باید پرسید
که مادرش حره بود یا کنیز مدعی گفت مادرم آزاد بود گواهان از وی طلبید بعد از اتمام شهادت باز قاضی از مدعی علیه
پرسید ابوحنیفه رض قاضی را گفت از مدعی باید پرسید که مادرش مسلمه بود یا ذمیه کتابیه مدعی گفت مسلمه بود ابوحنیفه رض
گواهان بران طلب نمود بعد از اقامت بینه ابوحنیفه رض قاضی را گفت اکنون از مدعی علیه باید پرسید صدق الله
تعالى حيث قال وفوق كل ذي علم عليم لطیفه مذکرة الاطبا آورده که از تقدیرات
الهی باری سلطان علاء الدین بادشاه اصفهان بکاری از کارها از شیخ الرئیس بوعلی سینا که دستور المعظم بود
تا بحدی رنجید که بقتل وی مستعد گشت شیخ را از واقعه خبر شده به تبدیل لباس اصفهان را گذاشته بملک ری
در آمد جائیکه هجوم مردم دید از پرسیدن معلوم گردید که این ازدحام بیماران است نزد طبیبی نوجوان که دوا بمریضان
میدهد شیخ در مطب آن نوجوان در آمد اقوال و احوال ویرا ملاحظه می نمود که درین اثنا زنی شیشهٔ قاروره در دست
گرفته پیش وی رفت آن حکیم قیافه دان بمجرد دیدن قاروره بلا تأمل فرمود که این قارورهٔ زن یهودیه هست و امروز
در غذای خود ماست خورده آن مریضه گفت همچنین است بستر فرمود که خوابگاه این مریض در جای پست
واقع است آن زن گفت بلی بعد ازان چون نظر آن نوجوان حکیم قیافه شناس بر شیخ افتاد فوراً ویرا نزد خود
طلبیده با عزاز و اکرام تام در پهلوی خود نشانید و بعد از فراغ از معالجها با شیخ گفت میدانم تراکه شیخ الرئیس
میباشی و از خوف سلطان علاء الدوله گریخته درینملک در آمده شیخ را از شنیدن این کلام کمال تعجب در طور شان
آن نوجوان گرفت فی الجمله شیخ را مهمانیها نمود روزی شیخ ازان واقعها که از وی دیده بود و شیخ را متعجب ساخته
از وی دریافت نمود چگونه معلوم تو گردید که صاحب قاروره یهودیه است و در غذای خود ماست خورده
و خوابگاهش در جای پست واقع است نوجوان گفت وقتیکه آن زن دست خود را از پیراهن بیرون کرد
دیدم که لباسش نهایت قیمتی است مگر نهایت کثیف و چرکین و این از خواص یهودیان است و بر دست
وی نشان قطرهای ماست بود ازینجا معلوم کردم که وی یهودیه است و ماست بطعام تناول کرده و چونکه درین شهر

لطیفه در حکایت شیخ الرئیس ابوعلی سینا

محله بیهوده مقام پست افتاده ازین جهت گفتم که خوابگاهش پست است باز ازوی پرسید که مرا چگونه شناختی و فرار مرا از علاء الدوله بچه طور دریافتی گفت که از پیشتر کیفیت فضل و کمال تو شنیده بودم و چون نظرم بر چهرهٔ مبارکت افتاد همان آثار از پیشانی تو مرا ظاهر گردید دانستم که شیخ الرئیس تو میباشی و بیقین میدانستم که علاء الدوله گاهی ترا از خود جدا نکند مگر تا وقتیکه کدامی امر اتفاقا چنین درمیان نیاید که از ان او را رنجی رسد و درین اثنا خبر آن مشهور گردید که علاء الدوله کمربند و خنجر خاص خود که از زر و جواهر مکلل و مرصع بودند بشیخ الرئیس عطا نمود و شیخ آن عطیهٔ شاهی را مناسب حال خود ندانسته بیکی از غلامان شاه ارزانی داشت همون وقت دانستم که اگر علاء الدوله ازین واقف گردد از شیخ ناخوش گردد ازین وجه شیخ را و فرار وی را دریافتم شیخ از صحبت آن نوجوان بکمال مسرور و بتبهج شده گفت از من چیزی طلب نمای تا در بر آوردن آن آرزوی تو از ته دل کوشش نمایم آن جوان همه دان قیافه شناس گفت میدانم که علاء الدوله را تاب جدائی تو نماند و بزودی ترا طلب نماید و بر عهدهٔ سابق ترا مقرر نماید پس آرزوی من آنست که ذکر آن کمالات من که خود آنرا از من مشاهده کردهٔ بحضور علاء الدوله بیان کنی و سفارشش نموده در مصاحبین وی مرا داخل نمائی بعد از چندے همان معامله که آن نوجوان حاذق گفته بود بظهور در آمد و علاء الدوله از ما مضے نادم شده با خلعت فاخره و عطاے عهدهٔ وزارت بطور سابق بطریق معذرت بذریعهٔ خاصان بارگاه نزد خود شیخ را طلبید شیخ آن نوجوان حاذق را همراه خود برده تا بحلقهٔ مصاحبان خاص علاء الدوله او را در آورد

فائده در حالات شیخ بوعلی سینا

فائده در قدری از حالات شیخ الرئیس بوعلی در ابجد العلوم جلد ثانی در بحث علم الٰهی آورده که نام وی حسین است بن عبد الله بن سینا حکیمی مشهور و معروف و یکی از اساطین حکمت است پدر وی از بلخ بود پستر به بخارا رفت و شیخ از بخارا بدیگر مقامات بسیار گردیده برای شغل علوم و حصول فنون و چون بعمر ده سالگی رسید از علم قرآن مجید و ادب و نیز از حفظ اشیای کثیر از اصول دین و حساب علم هندسه و جبر و مقابله فراغت کرده بود پستر کتاب ایساغوجی نزد ابی عبد الله نابلی خواند و بر ظاهر منطق حاوی گشت مگر از دقائق آن غافل بود پستر از نفس خود همان دقائقهای آنرا حل نمود که در اوائل از ان ناواقف بود و قادر گردید بر اقلیدس و مجسطی و فائق گردید در ان بمراتب و با وجود این اشیا برای تحصیل علم فقه نزد اسمعیل الزاهد آمد و رفت میداشت پستر بتحصیل علم طبعی و علم الٰهی و غیر ذلک مشغول گردید تا آنکه حق تعالی بروی ابواب علوم مفتوح گردانید پستر در اندک مانه

در علم طب اوائل و اواخر فائق گردید تا آنکه بعمر شانزده سالگی در اقران و اماثل عدیم النظیر گردید و در مدت اشتغال خود شبی تمام بها نیاسوده و در روز بجز از علم و مطالعه بچیزی شغلی ننموده و چون بروی مسائله مشکل گشتی وضو نموده در جامع مسجد رفته بنماز و دعا مشغول گشتی تا که حق تعالی بروی آن مشکل را حل نماید و حق تعالی همچنان بروی عنایت فرمودی پستر بسبب طب بخدمت نوح بن نصر سامانی بادشاه خراسان پیوست و در خزانه کتب وی در آمد بر کتابهائی در آنجا مطلع گردید که گوشهای اهل زمانه آوازی از آن نشنیده بود و بخلاصه فوائد و بنفائس فرائد از آنها خود را آراسته گردانید و در قوت حافظه وی هم از وی نقل کرده اند که تا آخر عمر خود بهر مسائله که مطلع شده بود همچنان آنرا میشناخت و در عمر هژده سالگی بود که از وی نقل میکنند که تا این زمان هر چه آموخته ام همچنان آنرا یاد میدارم که گویا همدرین آن آموخته ام و تا امروز هیچ نقصانی در آن راه نیافته پستر احوال عجیب و غریب بروی گذشته که ذکرش بطول میکشد و درین اثنا بوزارت رسیده و بار از آن معزول شده و محبوس گشته باری مریض گشت چون صحت یافت ضعفی کثیر میدانست غسل نموده تائب گشت و هر چه با خود میداشت بفقرا التصدق نموده و در هر سه روز ختم قرآن شریف نمودی پستر بروز جمعه در رمضان المبارک در سنه ۴۲۸ ثمان وعشرین واربعمائه بهمدان وفات یافت و بود ولادت وی در سنه ۳۷۳ سبعین وثلث مائه بماه صفر و بعضی وفات وی را در اصفهان نیز گفته و در تذکرة الاطبا گفته که در سنه ۳۷۳ هجری تولد یافته و در سنه ۳۹۱ بعمر بست و یکسالگی از جمله علوم فراغت یافته و در سنه ۴۲۷ در همدان بروز جمعه یکم رمضان المبارک وفات یافته و در همدان مدفون است و در تولد و وفات و فراغت وی از علوم این قطعه گفته شده

ہ حجت الحق ابو علی سینا | در شجع آمد از عدم بوجود
در شصا کسب کرد کل علوم | در تکز کرد اینجهان بدرود

انتهی و در منته از ابجد گفته اگر روایت توبه وی بصحت رسد بهتر است والا شیخ ابن تیمیه و نیز تلمیذ وی ابن القیم در مؤلفات خود تصریح برین نموده که شیخ رئیس ملاحده است بسبب آنکه در کتب خود از شفا وغیره چیزی گفته که مخالف شریعت غرا و مقابل دین اسلام است و بنای ایمان را برهم میکند و هو ظاهر لا یخفی علی من طالع کتبه و عرف منشأه و شیخ عبد الحق دهلوی رح در کتاب خود مرج البحرین نوشته بعضی از ارباب کشف که بصحبت معنوی سید کائنات صلی الله علیه وسلم مشرف شدند و از حقیقت حال فخر الرازی از حضرتش استفسار نمودند فرمود ذلک رجل معاتب و چون از حال ابو علی بن سینا پرسیدند فرمود ذلک رجل اضله الله تعالی علی علم و در شان

(ناما انتقال ابن سینا)

شهاب الدین مقتول فرمود هو من متبعیه یعنی وی نیز از تابعان و پیروان ابو علی بن سینا است والله اعلم انتهی و در حاشیهٔ ابجد آورده که امام غزالی رح در کتاب خود که بنام المنقذ من الضلال موسوم است تکفیر ابن سینا و فارابی هردو کرده و گفته که ایشان هردو در بحث الٰهیات انچه غلطی کرده تا به بست اصول میرسد که در سه اصول تکفیر ایشان لازم و واجب است و در هفده اصول تبدیع ایشان اما انچه در سه مسائل از کافهٔ مسلمین خلاف کرده **اول** اینکه ایشان گفته که حشر اجساد نیست هر آئینه مثاب و معاقب ارواح میباشند **دوم** این قول ایشان است که علم حق سبحانه و تعالی در کلیات منحصر است و جزئیات را حق تعالی نمیداند **سوم** این قول ایشانست که بقدم عالم قائل اند وهذا کفر صریح نعوذ بالله منه کذا حکاه ابن الوردی فی تاریخه **میگوئیم** ازینجا است انچه سلطان محمود غزنوی در پی قتل وی کمال ساعی بودی که سوء عقائد وی سلطان را برین برانگیخته بود چنانچه این بحث در تذکرهٔ وی بالتفصیل ذکر یافته در انجا باید دید و عمر خود را اکثر درین اوطان بسر برده بخارا - خوارزم - جرجان - همدان - اصفهان - و از خوف سلطان بیکجا استقرار نگرفتی و چون علمای زمان تکفیر وی کرد این رباعی را در جواب ایشان گفت ه

کفر چو منی گزاف و آسان نبود	محکم تر از ایمان من ایمان نبود	در دهر یکی چون من و آنهم کافر
پس در همه دهر یک مسلمان نبود	و در وصف باده گفته ه	غذای روح دهد باده کا رقیق الحق
که رنگ و بوش زند رنگ و بوی گل لادق	بطعم تلخ چو پند پدر و لیک مفید	به پیش مبطل و باطل بنزد دانا حق
حلال گشته بفتوای عقل بر دانا	حرام گشته بفتوای شرع بر احمق	و در عجز خود از مرگ گفته ه
از قعر گل سیاه تا اوج زحل	کردم همه مشکلات گیتی را حل	بیرون جستم از قید هر مکر و حیل
هر بند کشاده شد مگر بند اجل	و در وصف علی رض گفته ه	بر صفحهٔ چهره. خط لم یزلی
معکوس نوشته است نام دو علی رض	یک لام دو عین با دو یای معکوس	از حاجب و عین و انف با خط جلی

عبارت از ابروان ۱۲

و در ابتدای زمان که هنوز شهرت نیافته بود باری در مجلس وعظ ابوسعید ابوالخیر که علامهٔ زمان بود فی البدیهه یکی رباعی را بموافق بحث وعظ در اطاعت و معصیت و عفو و عتاب به پیش ابوسعید ابوالخیر بر خواند وی رض نیز رباعیه در جواب فی البدیهه برخواند چنانچه آن هردو رباعی این است رباعی شیخ ه

ما ئیم بعفو تو تولا کرده	وز طاعت و معصیت تبرا کرده	آنجا که عنایت تو باشد یاور
ناکرده چو کرده. کرده چو ناکرده	جواب ابوسعید ابوالخیر رض ه	ای نیک کرده و بدیها کرده

وانگه بخلاص خود تمنا کرده	بر عفو مکن تکیه که هرگز نبود	ناکرده چو کرده کرده چو ناکرده

فی الجمله شیخ در پنجم حصهٔ کتاب ادویهٔ مرکبه برای علاج سل و قرحها که در صدر واقع شوند نوشته که بارها تجربه کرده شد و کمال مفید یافته و آن اینکه اصحاب سل را با استعمال گلقند سکری مداومت باید و هر روز هر قدر که خواهد بخورد اگرچه آن مقدار مقابل طعام افتد و صاحب ضیق النفس را از استعمال شربت زوفا الابدی است و اگر دق باشد قرص کافور دیا ضرور است که استعمال کند اگر ازین طریقه علاج مریض کنند مریض را حکمی فائده باشد و هرگز در معالجه خطائی نیفتد پستر شیخ مینویسد که زنی در مرض سل مبتلا بود و مرضش چنان مزمن شده بود که امید زندگی از وی نبود بالآخر برادرش استعمال گلقند سکری گرفت و گلقند آنقدر را ورا خورانید که وزن آن از مقدار بیرون رفت آخر الامر ازین مداومت و کثرت گلقند آن زن را صحت کامل نصیب گردید الحکم مُ

مِن تذکرةُ الاطباء ایضاً در تذکرهٔ اطبا در حالات حکیم ابوطاهر ابن برخش هم از وی نقل آورده که در واسط بعلاج یکی که بمرض استسقا گرفتار بود در آویختم و در معالجهٔ وی تا بامکان دقیقهٔ را فرو نگذاشتم مگر مرضش روز بروز در ترقی میبود من از علاج و مریض از زندگی به تنگ آمدیم علاجش گذاشته گفتم هرچه دلت میخواهد بخور و از خداوند تعالی شفای خود بخواه آن مریض ازین کلام من بکمال متاسف شده راه خانهٔ خود گرفت در راه یکی را دید که ملخهای پخته و کباب شده هر دو را میفروخت آن مریض از جهت مایوسی خود و نیز از جهت آنکه از زمانهٔ ممتد از هر چیز اجتناب میداشت بخوردن آن ملخها دلش بتافت و از آن ملخهای کباب شده بسیری تناول نمود بعد ساعتی دستهای زرد رنگ از وی جاری گشت و ویرا اسهال بسیار روی درداد و مواد بسیار از وی خارج گردید آب رقیق که در اسهالش بیرون شده بود بکمال متعفن بود بعد از چندی ازین جلابهای قدرتی مریض را صحت کلی عنایت شد چون ابن برخش را خبر صحت مریض و کیفیت معالجهٔ قدرتی وی رسید حیرت بر حیرتش افزود چرا که ملخ بالطبع قابض است نه که بر عکس باعث خلو معده گردد آخر الامر این عقدهٔ مالاینحل را چنین حل نمود که نزد آن ملخ فروش رفته از وی پرسید که این ملخها را از کجا گرفته آورده بودی بموجب نشاندهی وی ابوطاهر آنجا رفته دید که ملخها در آنجا در کشت زار مازریون میچرند از دیدنش ابوطاهر را تسلی کلی حاصل گردید چرا که مازریون بالخاصه دافع رطوبات رقیقه است و در ملخها اثر آن باقی بود که مریض را از آن شفا حاصل گشت گویند که اگر یکدرم وزن مازریون کسی را بخورانند آنمقدار اسهالش آیند که بند کردنش نتوانند ازین سبب استعمال آن بغیر مصلحات نمیکنند و

مداوای مستسقی

درین معالجه استعمال آن بعد از دو طبخ شده بود یکی در شکم ما نهاده بود دیگر با آب و نمک بطور کباب لهذا مفید و بخیر خیز فائده بخشید فی الجمله ابوطاهر ازین قدرتی تعلیم نهایت مستفیض گشت و بعد اصلاح مازه بودن برای دیگر مستسقیان بکار برد کمال مفید گشت. **حکایت (۳۶)** **ـه**

نه این نکته کافی است از وی فقط	دگرها شنو خوبتر زین نمط

در تفسیر کبیر و نیز در خیرات الحسان آورده که جوانی در قریب جوار ابوحنیفه رض میبود روزی در مجلس ابوحنیفه رض درآمد و گفت که اراده تزویج خود با دختریکه از فلان قبیله است مصمم میدارم مگر ایشان مهر از اندازه وسع من از من میطلبند امام رض بعد از استخاره او را بتزویج فرمود جوان همچنان کرد و خطبه نمود پس از چندی باز نزد امام رض متحیر شده آمد که اولیای زن تا وقتیکه ایفای کل کابین از من نکنند زنم را بمن نمی سپارند مرا که خدا امی سازند امام رض او را فرمود که حیله بکن و الحال بقدر مطلوبه ایشان وامی بگیر تا دخول با زن خود بکنی که هر آئینه آسان کننده کارها خداست شاید که بعد از آن کار ترا برتو آسان نماید پس تر امام رض از نزد خود او را وامی بقدر حاجت وی داد و بعد از حصول دخول او را فرمود که چرا نزد ایشان نمیروی و ظاهر نمی کنی که من زن خود را همراه خود گرفته اراده سفر بوطن بعید میدارم جوان همچنان کرد پس شاق گذشت این امر بر اقربای زن وی و ناچار شده نزد امام رض شکایت کنان و استفتا نمایان آمدند امام رض فرمود زوج را بردن زوجه بسفر میرسد یعنی بعد دخول گفتند چگونه دفع این امر شاق ما را میسر گردد فرمود که راضی کنید او را بآنچه از وی گرفته اید ایشان قبول نمودند پس امام رض جوان را طلبیده از ماجرا واقف گردانید جوان گفت الحال من بقدر زر و مال خود کی راضی میشوم اگر زیاده از آن باز پس بمن می دهند والا من زوجه خود را بسفر خواهم برد و از قول امام رض ابا نمود امام رض فرمود که آیا امام یکی را دوست تر میداری آیا برد مال خود راضی گردی و یا زن تو برای کسی اقرار نماید بوامی پس تا وقتیکه ادای قرض آن شخص تمامی زن خود را بسفر بردن نتوانی از شنیدنش جوان متحیر مانده گفت الله الله بخدا که ایشان این نکته را نشنوند الا چیزی بمن باز پس ندهند و راضی گشت برد مال خود فحصل ببرکة علم ابی حنیفة رض فرج لکل واحد من الخصمین **ـه**

چنین بشنو از علم آن شمع شرع	که او همچو اصل است و دیگر چو فرع	
مراد او رارسد فقه و احکام دین	اگر طرفی به بستند از و تابعین	آری برای سلب ساختن همین

هر اض مشاهده نفسانیه آن واحد از وجود ابتغین حاذقان یکتای زمان و اکمل الابدی است **نادره**

همچنین است آنچه در سلسلة الذهب مختصر مولانا جامی آورده و بتفصیل در تذکرة الاطباء در حالات حکیم ابونصر

بخاری که یکی از اجلهٔ اساتذهٔ ابوعلی سیناست آورده وقتیکه وی در فن طبابت بکمالات لائقه مکمل بود در ان
زمانه ریاست و سلطنت امیر منصور سامانی را بود و امیر منصور سامانی حکیم ابومنصور بخاری را بپایهٔ بلند
سر فراز ساخته بود تا آنکه با امیر ممدوح بر یک سفره خوراک تناول نمودی روزی حسب معمول وقت تناول شاهی
رسید حکم شد که خواصه حاضر سازند ۵

در همه کارها بدو همدم (خوان خاص ۱۲) — یکی از ملوک سامانی — داشت دوران (زمانه ۱۲) طبیبی ارزانی
نبض جمع مخدرات (بیگمات پرده نشین ۱۲) بدست — در همه رازها بدو محرم — دادیش در حضور خود پیوست
پای نامحرمان از انجا پی — روزی از گفتگوی خلق خلاص — بود با او درون خلوت خاص
خوان بکف پیش شاه گشت دوتاه — نامهٔ محرمان از انجا طی — ناگه آمد کنیزکی چون ماه
الف قامتش چو دال بماند — تا نهد خوان خوردنی بزمین — ریخت خلطی به پشت او زکمین
— خم چو پیران دیر سال بماند —

ملک را حیرت گرفت که آنا فانا این
خواص را چه شد چونکه وقت تناول شاهی بود مزاجش برهم گشته بارها بغصه کنیز را فرمود که ایستاده شود مگر بسبب
تشنج پی و اعصاب هر چند که کنیز میخواست که راست شده ازینجا بر طرف شود نتوانست و همچنان خمیده
بماند ملک بسوی حکیم نگریسته فرمود که علاجش پیشتر از ان باید که وقت تناول خواصه از من فوت گردد ۵

کرد چندان که زور راست نشد — پشت او همچنانکه خواست نشد — گفت با آن حکیم شاه کریم
کای شفابخش هر مزاج سقیم — هم درین دم گشای دست علاج — وارهانش ازین فساد مزاج
ماند حیران حکیم چون اسباب — بود هر علاج او نایاب —

از شنیدن حکم ملک آن حکیم در تحیر
او فتاد که همین مرض صعب را اینچنین معالجهٔ سریع الشفا چگونه متصور است مگر حکم حاکم مرگ مفاجات را
نیز چاره ندید بعد از تاملی با خود اندیشید که تدبیرش از علاج نفسانیه میباید پس بدست خود از سر آن کنیز
خاص معجرش یعنی خمارش را در کشید و یکی از غلامان خاص حکم داد که ازارش را بگشا تا که بی حجاب گردد نفس
زن کی میخواست که بر سر اجلاس همچنین برهنه و بی ستر گردد بکمال کوشش در حفظ ستر خود نموده با آنمرد مقابل
گردید و بی اختیار برای دفع آن غلام دست را بگشاد و بهزار دقت از جای خود برجست با آنچنانکه جامی گفت ۵

دست زد معجرش زفرق کشید — جامه اش را ز پیش و پس بدرید — از نهارغش گشاد بند ازار
کرد بیرونش از سرین شلوار — غرق شد از خجالت اندر خوی — خلط بگداخت در مفاصل وی
قامت خود چو سرو بستان راست — کرد و آزاد از زمین برخاست — در طبیبی چو نیک ماهر بود

پیش او هر کار ظاهر بود | چون بماند از علاج جسمانی | دست زد در علاج نفسانی

لطیفه در دزدی طرار هندی

لطیفه ومناسب حکایت امام رضا است در روشنی طبع انچه ابو المعالی در کتاب خود آورده که شخصی از
صرافان با صرهٔ پر از طلا بر چند نفر از رندان بیباک بگذشت از ان میان یکی که از همه شاطر و عیار تر بود برخاست
و با رفیقان خود گفت که من کیسه این صراف را از وی میتوانم گرفت گفتند انگاه از میان ما همه فضیلت ترا میباشد
پس در پی صراف تا بخانهٔ وی در افتاد صراف در خانه در آمده صرهٔ طلا را در دهلیز نهاده بکنیز خود گفت آفتابه آب برای
طهارتم بیار و خود به بیت الخلا رفت درین اثنا آن هندوی طرار فرصت یافته کیسه را برداشته نزد رفیقان برده
برحسب القصه ایشان را مطلع گردانید گفتند داد شگاری کردی که از هر کسی انچنین بر نمی آید مگر آفت این امر همه بر جان کنیز بیگناه گردد
و از ظلم و جور صراف جان آن بیچاره ضایع گردد اگر کنیز بیگناه را درین باره از جور و ستم صراف وارهانی دانیم که در فن خود کاملی گفت
ذمهٔ من است که این امر نیز نزد من چیزی دشوار نمی نماید بر جست و تا به در صراف رسید و دید که در بارهٔ صرهٔ طلا زد و کوب سخت
بر جان کنیز بیگناه می افتد در را کوفت و صراف را طلبید و گفت که من غلام فلان دوست توام و مولای من ترا
بسلام یاد کرده است و گفته که عقل ترا چه شد که مانند انچنین صرهٔ پر طلا را بر دری اندازی اگر از روی اتفاق
گذر من بران نیفتادی همه مال تو ضایع شدی و آن کیسه را بوی نمود صراف دست دراز کرده که آنرا بگیرد دزد
گفت بخدا که تا دستخط تو بری از تو نگیرم ندهم شاید که خواجهٔ من مرا صادق نداشته مانند کنیز تو مرا تادیب نماید صراف
برای مهر و دستخط بخانه رفت و آن هندو باز برفیقان بپیوست پس بر هر دو کاری گری وی آفرین خوان شدند

حکایت (۲۷) بیا بشنو دگر رمز معانی | اگر باشد پر ز اسرار نهانی

حکایت ۲۷-۱۰۲ از امام رضا

در خیرات الحسان آورده که باری شخصی از امام رضا در باره گشادن روزنی در دیوار خود پرسید امام رضا او را
فرمود که در دیوار خود هر چه میخواهی بکن و بکار خود اطلاعی مکن پس جار وی را خبری شد و نالش کنان در حکومت
قضای ابن ابی لیلی در آمد قاضی آنمرد را از ان منع نمود آن سائل نزد امام رضا واپس شده ماجرا را بعرض رسانید
بار دیگر امام رضا او را فرمود اِفْتَحْ فِيهِ بَابًا بار دیگر باز قاضی ابن ابی لیلی او را منع نمود آن شخص باز نزد امام باز گشت
امام از وی پرسید قیمت دیوار تو چه قدر باشد گفت سه دینار فرمود دیوار خود را منهدم ساز و از نزد من سه دینار بگیر
آنمرد بافگندن دیوار خود مستعد گردید همسایش او را گرفت تا بمحکمهٔ قضا رسانید قاضی ابن ابی لیلی گفت که وی هدم
دیوار خود میکند تو مرا میگوئی که من او را از ان منع نمایم پس تر آن مرد گفت برو و دیوار خود را بیند از و هر چه
میخواهی در دیوار خود بساز پس آن جار وی غوغا کننده برخاست و گفت که گشادن روزنی بر من آسان بود

از افگندن دیوار وی قاضی گفت حکیم از اینکه میرود لکن چرو نزد کسی که راه مینماید او را بر خطای من و بعد از آن من حکیم که خطای من بر من ظاهر گردد میگوئیم همواره دانایان زمان خواص مردمان را چنین حیران و سراسیمه میگردانند فلله درّ ذلک **لطیفه** در تتمه ابجد از مدینة العلوم آورده که باری معلم ثانی حکیم ابو نصر فارابی ترکی در مجلس سلطان دمشق سیف الدوله حاضر شده بر گردن مردم خط کشیده تا آنکه بمجلس خاص سیف الدوله در آمده نزدیک وی رسید و آن مجلس مجمع الفضلا بود از بهجت او را از انجا بیرون کرد پستر سیف الدوله ممالیک خود را بطریق رازداری بزبان خاص فرمود که این شیخ سوء ادب نمود و هر آئینه من از وی چند چیزی پرسیدنی میدارم اگر آنها را نداند پسپر او را از انجا بیرون نمائید از شنیدنش ابو نصر فارابی هم بدان زبان خاص عرض کرد یا امیر صبر کن که چند امور را از پس آمدنی است سیف الدوله از وی پرسید این زبان را خوب میدانی گفت بلی بلکه اکثر از هفتاد زبانها میدانم پس تعظیم کرد او را سیف الدوله و آغاز کردند شمار او در هر فن تا آنکه متحیر گشتند جمیع الحاضرین پستر تخلیه کرد سیف الدوله با او و از وی پرسید آیا چیزی میخوری گفت نی باز از وی پرسید آیا شوق سماع میداری گفت بلی پس آلات سماع را حاضر گردانید پس ننواخت کسی از ینها چیزی را مگر که ابو نصر بهیجان سرائید پستر از میان خریطهٔ خود چند چوبها را اندکشیده ترکیبی داده آنها را بنواخت بازی کرد پس هر که آنرا دید بخندید و را که دید پستر آنها را از هم کشاده ترکیب دیگر داد و آن چوبها را بنواخت همه از حاضران بگریه در آمدند پستر آنها را از هم کشاده و ترکیبش را مغیر ساخته حرکتش داد همه مردم در خواب شدند تا آنکه دربان نیز بخواب برفت پس ایشان را خفته گذاشته از میان ایشان بیرون رفت **فائده** در بعضی حالات فارابی ابو نصر در ابجد العلوم آورده که وی ابو نصر محمد بن محمد از اساتذه و اساطین حکمت است حکیمی ذکی و مشهور است در منطق و حکمت و دیگر علوم صاحب تصانیف است و وی اکبر فلاسفهٔ اهل اسلام است و در فنون وی کسی از اهل اسلام بمرتبهٔ وی نرسیده و ابن سینا در کتب خود تخریج از وی کرده و در تصانیف خود از کتب وی انتفاع یافته و وی مردی ترکی بود چنانچه فاراب یکی از شهرهای ترک است در ماوراء النهر و در اسفار بسیار میگردید تا آنکه در بغداد در آمد و وی بزبانهای بسیار تکلم نمودی بجز از لسان عربی و در انجا آنرا نیز بخوبی واقف گردید پستر مشغول گشت بکتب حکمت و نزد حکیم ابی بشر متی بن یونس که شیخ کبیر بود و صیت عظیم میداشت و در حلقهٔ درس وی هر روز صدها از طلبین جمع گشتند وی در آمد و در منطق از شرح کتاب ارسطو هفتاد سفر خواند و در بلدهٔ حران از حکیم ابی حنا بن خیلان نصرانی نیز طرفی از منطق اخذ کرد باز ببغداد در آمده از علوم فلسفه بهره ور گردید و در جملهٔ کتب ارسطو ماهر گردید **گویند** کتاب النفس مؤلفهٔ ارسطو از جائی بدست آمد و بخط فارابی بران مکتوب بود که من این کتاب را دو صد بار خواندم

در حکمت معلم ثانی ابونصر فارابی ترکی

فائده در بعضی حالات معلم ثانی ابونصر فارابی

وکتاب السماع الطبیعی ارسطو را چهل بار خواندم وبطرف بازخواندن آن همچنان محتاجم وفارابی میگفت اگر ارسطو را
دریافتمی انا اکبر تلامذهٔ وی می بودمی پستر سفر نمود بسوی دمشق واز دمشق بسوی مصر واز مصر باز بسوی دمشق
پس ملک دمشق سیف الدوله با وی نیکو کردها نمود وروزینه برای وی چهار درم مقرر نمود چه فارابی در امور دنیا
ازهد الناس بود وبکسبی نمی پرداخت ونه بکاشانی وتنهامی بود وَلِذٰلِكَ اقْتَصَرَ عَلٰى اَرْبَعَةِ دَرَاهِمَ
واکثر اوقات در مجمع آب می بود یا در باغها که درختانش درهم بودی وکتب خود را در انجا تصنیف کردی
منقول است که هر آئینه آلا تیکه مسمی بقانون است از ترکیب وی است واز کتب ورسالجات مصنفهٔ وی
تا هفتاد شمرده اند که همه نافع اند ودر عمر زائد از ثمانین سال ودر دمشق فی ۳۳۹ سنه تسع وثلثین وثلثمائة وفات
یافت ـ

حکایت (۲۸) ـ

چنین بشنو از علم آن شمع دین	که دانش قوی قول دارد متین

در خیرات الحسان آورده که یکی از محدثین همواره در عیب جوئی ابوحنیفه رض بودی اتفاقاً باری درورطهٔ درافتاد
که بجز از امام رض کسی دیگر را چنان نیافت که از آن گرداب او را نجاتی بخشد وآن اینکه وی زن خود را در وقت شب
گفت اگر امشب طلاق را از من طلب نمائی ومن ترا طلاق نه دهم پس ترا طلاق است آن زن درجواب گفت اگر
امشب من از تو طلاق را طلب ننمایم پس آن بنده که میدارم آزاد است پس از ساعتی چون غضب
طرفین فرو نشست ودر انجام کار دید متحیر گشته هردو برای حل مسئاله نزد امام رض در آمدند امام رض آن زن را
فرمود که از شوهر خود طلاق را بخواه پستر شوهرش را گفت بزن خود چنین بگو اَنْتِ طَالِقٌ اِنْ شِئْتِ
پستر هردو را گفت فرمود که بروید وبشما هر دو حنث نماند وآن محدث را فرمود توبه نمائی از عیب جوئی کسیکه ترا علم
آموخت پس توبه نمود آن مرد وهمواره آن هر دو زن وشوی بعد از فراغ نماز امام رض را بدعا یاد نمودندے
همواره علمای فحول وفضلای ذوی العقول جهلای متحیرین بادیهٔ ضلالت را چنین براه هدایت می آرند

لطیفه باری پادرے از ترسا پیش شاه عبد العزیز دهلوی رح در آمد وبرای اتباع مردم عیسی علیه السلام
را چنین مثلی بیان نمود که شخصے در صحرائی راه گم کرده بجائی رسید که در انجا مردی را خفته ودیگری را بیدار
یافت پس این شخص راه راست خود از این خفته دریافت نماید یا ازین بیدار حضرت شاه صاحب رح دانست
که همین سائل از خفته آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم واز بیدار حضرت عیسیٰ را انگاره همین پیروان ایشان
خواسته است درجواب فرمود که ازین خفته دریافت باید نمود چه این بیدار خود گمراه است بپاس کرامت
وعظمت شان این خفته منتظر بیداری وی ازین صحرای بی راه نشسته که جاری بیداری این خفته نمیدارد

حکایت ۲۸ از امام رض

لطیفه در رد قول پادری از شاه صاحب دهلوی

ورنه او را درین صحرای بی راه با وجود بیداری بیکار نشستن برای چیست و بموجب ع او نیز خود گم است کرا رهبری کند
آن بیدار قابل هدایت آن گمراه نیست از شنیدنش پادری شرمنده باز گشت — حکایت (۲۹) ص

جمله تاریک است این محنت سرای	علم در وی چون جواهر رهنمای
علم و فهمت فهم و علم جانفزای	رهبر جانت درین تاریک جای

تفسیر کبیر و نیز در خیرات الحسان ست که شخصی نزد ابو حنیفه رض در آمد و گفت کمازجهت جدال باهمی زن خود را که از ناخوشی بامن ترک سخن نموده بود گفتم تا وقتیکه تو بامن سخن نگوئی اگر من با تو تکلم نمایم ترا طلاق است از شنیدنش زنم نیز سوگند نمود ما دامیکه تو تکلم بامن تمائی اگر من با تو سخن گویم همه اسباب و املاک من صدقه وقف ست پس متحیر است فقها در حل آن تا آنکه سفیان ثوری رض گفته هر که از شما با دیگری سخن گوید در قسم خود حانث گردد از شنیدنش امام اورا فرمود که برو با زن خود سخن گوی تا بهر دو شما حنث لازم نیاید آن شخص نزد ثوری رض در آمد از قول امام رض خبرش داد از شنیدنش سفیان رض را غضب گرفته نزد امام در آمده از سر خشونت گفت تُبِيحُ الْفُرُوجَ امام رض سبب این غیظ و غضب از وی پرسید سفیان رض مستفتیان را فرمود اَعِيدُوا فَاَعَادُوا یعنی سوال خود را از وی باز پرسید ایشان همچنان کرد امام رض باز همان جواب را فرمود گفت از کجا میگوئی این را فرمود از انکه حلف شوی بر حلف زوجه مقدم است و زوجه در حلف خود باز وج بعد از آن خطاب نمود پس حلف زوج بسبب خطاب زن با وی ساقط گردید چه زنش پیشتر از وی با وی سخن گفت پس اینمرد اگر با زن خود گفتگو نماید آن زن نیز از حلف رهائی یابد و بر زن و شوی هر دو حنث لازم نیاید از شنیدنش سفیان رض فرمود هر آئینه برای تو از علم آن چیزها مکشوف میگردد که ما همه از ان غافل میباشیم ولهذا ملا علی قاری در رساله خود که در جواب امام الحرمین گفته می آید وَرُوِيَ عَنْ سُفْيَانَ الثَّوْرِيِّ رض اَنَّهُ قَالَ كُنَّا عِنْدَ اَبِيْ حَنِيْفَةَ كَالْعَصَافِيْرِ بَيْنَ يَدَيِ الْبَازِيِّ همچنین از نتائج کمال تبحر است در علوم دین انچه از امام بخاری رحمه الله تعالی می آرند لطیفه در تعلیقات نخبة الفکر مولانا و استاذنا و شیخنا المولوی عبد الله ادام الله تعالی فیوضاته علینا و علی سائر المسلمین از مقدمه صحیح البخاری آورده وقتیکه حضرت امام بخاری رضی الله تعالی عنه در بغداد در آمد و محدثین آنجا آمدن وی رض مطلع گشتند برای امتحان گرفتن وی رض بیکجا جمع شده یکصد احادیث را منتخب نمودند بطور که اسانید و متون آن احادیث را از هم منقلب گردانیدند یعنی سند حدیثی را با متن دیگر حدیث پیوست نمودند و متن آن دیگر حدیث را بسند این حدیث متصل نمودند و ده نفر را از میان خود برگزیده هر یکی را از ان ده کسان ده ده حدیث از ان یکصد احادیث مقلوبه

درآموختند و بمجلس بخاری رضہ بفرستادند و چون تقرر و طمانینت گرفت اهل مجلس که از اهل بغداد و خراسانیان مسافر
وغیره بکثرت بودند یکی ازان ده کسان پیش امام بخاری رضہ درآمده و از هر ده گانه احادیث خود یکی بعد دیگری از وی رضہ
می پرسید و در پس هر حدیث وی امام بخاری رضہ در جواب وی فرمودی لَا اَعْرِفُهٗ و بعد از تمام سوالات وی
آن دوم کس در پیش حضرت بخاری رضہ همچنین هر ده کسان یکی بعد دیگری برای استفسار هر ده گانه احادیث مقلوبه
خود پیش امام بخاری رضہ درآمدند و از وی سوال احادیث خود کردند و امام بخاری رضہ در پس هر حدیث هر یکے
ازانان بجز ازین قول خود که لَا اَعْرِفُهٗ چیزی زیادت نکردی و جمله فقها که درانجا حاضر بودند بعد از قول
بخاری که لَا اَعْرِفُهٗ بیکدیگر نگریستندی و باهم گفتندی که دانست این شخص حال این حدیث را و آنانکه
غیر فقیه بودند این قول وی را بر عجز و قلت فهم وی حمل کردندی و هرگاه که امام بخاری رضہ از قرینهٔ سوال بر انتها
و اتمام ایشان عالم گردید آنگاه بسوی سائل اول ازان ده نفر التفات فرموده گفت که از حدیث فلان پرسیده
بودی و صحیح و صواب آن چنین است و تمام حدیث وی را با سند و متن اصلی وی باهم ضم کرده برخواند تا آنکه
هر ده حدیث وی را بطور صحیح بروی برخواند و بعد از جوابات سائل اول بجمله سائلان دیگر متوجه شده همهارا همچنین
جوابها فرمود و پس هر صد احادیث مقلوبهٔ ایشان را بر اصل خود رد کرده بطور صحیح و اصلی بر ایشان برخواند از شنیدن
آنها جمله علمای آنجا بر کمال حفظ و نهایت تبحر وی درین باب و طول محل و منزلت وی مقر گشتند فَلِلّٰهِ دَرُّهٗ ذٰلِكَ
فائدہ تبرکا و تیمنا و قدری حالات امام بخاری رضی الله تعالی عنا و عنه همدرین تعلیقات از بستان المحدثین
وغیره آورده که آنچه از حکایت بالا ذکر شده از جلالت امام بخاری است در حفظ و اما جلالت وی رضہ
از جهت فقه پس صحیح بخاری وی شاهد عادل است و تفصیل این اجمال مختصرا چنانچه شیخ دهلوی رضہ در مقدمهٔ
مشکوة آورده اینکه در عصر صحابه و کبار تابعین رضوان الله علیهم اجمعین احادیث و آثار در جوامع مدون نبود و رسم
تصنیف بوجود نیامده بچند وجوه مذکوره درانجا که یکی ازانها اینکه دائرهٔ حفظ ایشان بواسطهٔ برکت صحبت رسول الله
صلی الله علیه وسلم و قرب زمان آنحضرت صلی الله علیه وسلم بغایت وسیع و اذهان در نهایت صفا و سیلان بود
تا آنکه طریق تصانیف اخبار و احادیث در آخر عصر تابعین پیدا آمد پس زهری رضہ و ربیع رضہ و سعید رضہ وغیر ایشان
هر بابی را علحده تصنیف نمودند تا زمانیکه کبار اهل طبقهٔ ثالثه پیدا شدند و تدوین و تالیف حدیث بر ترتیب
ابواب فقه بنیاد کردند مانند امام مالک رضہ در مدینه و مانند ابو محمد عبد الملک بن عبد العزیز رضہ در مکه و مانند
ابو عمر رضہ و عبد الرحمن اوزاعی رضہ در شام و سفیان ثوری رضہ در کوفه و حماد بن سلمه رضہ در بصره که هر یکی ازایشان

فائده در ذکر مختصر حالات امام بخاری رضہ

کتابے تصنیف کرد بعد ازان هر یکے از اعیان علمای مجتهدین تالیفے نمودند واز کبرای محدثین مثل احمد بن
حنبل رض واسحاق بن راهویه وغیر ایشان رضوان الله علیهم اجمعین مسانید نوشتند ولیکن هیچ کدام
ازین مؤلفات صحیح حدیث را از ضعیف تمیز ننمودند پس اول کسیکه در مجرد حدیث صحیح تصنیف کرد
امام بخاری رض بود واطلاع برین تصانیف باعث گشت او را بر جمع صحیح وازوی رض مروی ست
که گفت در خواب دیدم که پیغامبر صلی الله علیه وسلم تشریف آوردند ومن در مقابل آنحضرت صلی الله
علیه وسلم استاده ام ومروحه بر دست من ست وآن سرور صلی الله علیه وسلم را باد میکنم ومگس را از روی
مبارک وی میرانم واین واقعه را بر معبری عرض کردم گفت تو چنان شوی که از وے صلی الله علیه وسلم دروغ
را دور کنی واین واقعه وتعبیر نیز مرا باعث ومؤکد شد بر تالیف وتحریر صحیح جامع وبه ثبوت پیوسته که
بخاری رض گفته من صحیح جامع خود را از ششصد هزار حدیث تخریج نموده ام وَجَعَلْتُهُ حُجَّةً بَيْنِي وَبَيْنَ اللهِ
وگویند بخاری در مدت شانزده سال تصنیف صحیح نموده وگفت در نیاوردم درین کتاب الا احادیث
صحیحه وآنچه ترک نموده ام از احادیث صحاح بیشتر ست وتصنیف آن در مسجد الحرام نمود وهیچ حدیثے
را در ان کتاب در نیاورد وکتابت نکرد تا استخاره نمود از خداوند تبارک وتعالی ودو رکعت نماز گذارد
وبروایتے آمده که غسل بآب زمزم میکرد ودو رکعت نماز خلف مقام میگزارد وهر چه تردد صحت
آن بیقین می پیوست دران کتاب ایراد می نمود وابن عدی رح از جماعتے از شیوخ خود نقل کرد که بخاری
تحویل تراجم کتاب خویش در مدینه درمیان قبر ومنبر حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وسلم بتقدیم رسانید و
وبهر ترجمه که مینوشت دو رکعت نماز میگذارد ووجه توفیق میان نقل مکه ومدینه آن گفته اند که مسوده
کتاب در مسجد الحرام کرده باشد ودر مدینه معطره آنرا به بیاض برده واز و منقول ست که گفت که کتب
خود را سه نوبت تصنیف کرده ودران گذشته وتنقیح نموده به بیاض برده ام وکثرت اختلاف نسخ
بخاری ازین جهت ست ونسخ وی درحقیقت روایات ست که مختلف آمده وگفته اند شاید که
احادیث را بر آنحضرت صلی الله علیه وسلم عرض میکرد وهر چه او را الیقین میشد واز حضرت صلی الله علیه
وسلم در واقعه یا بالهام مجاز مرخص میگشت مینوشت والله اعلم وابو زید مروزی گوید که درمیان
رکن ومقام ابراهیم در خواب بودم که آنحضرت صلی الله علیه وسلم را دیدم که گفت ای ابو زید چرا کتاب ما
درس نمیگوئی گفتم یا رسول الله کتاب تو کدام ست گفت کتاب محمد بن اسماعیل بخاری واز بعضے

علمای عظام آورده اند که درخواب دیدند که بخاری از عقب پیغامبر صلی الله علیه وسلم میرفت و هر قدم که
آنحضرت صلی الله علیه وسلم بر میداشت بخاری بر همان محل قدم می نهاد و جمهور علما برانند که کتاب او
در صحت مقدم است بر جمیع کتب مصنفه در حدیث تا آنکه گفته اند که اَصَحُّ الْکُتُبِ بَعْدَ کِتَابِ اللهِ
صَحِیْحُ الْبُخَارِیِّ و شیخ شهاب الدین ابن حجر در شرح صحیح البخاری گفته که جمله احادیث صحیح بخاری مع
تعلیقات والشواهد والتابعات و مع المکررات نه هزار و هشتصد و هشتاد و دو حدیث است ۹۶۸۲ و باسقاط
مکررات احادیث مرفوعهٔ آن دو هزار و ششصد و بست و سه حدیث است ۲۶۲۳ انتهی و در ینجا در میان علمای
اصول حدیث و شراح بخاری اختلافی نیز هست والله اعلم بدانکه اعلی و اقرب اسانید احادیث جامع
صحیح او آنست که میان او و پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم سه واسطه باشد و ازین قبیل بست و دو حدیث
است مع المکررات و باسقاط مکررات شانزده و نزد محدثین به ثلاثیات بخاری مشهور است و اعلی
اسانید مسلم آنست که میان مسلم و پیغمبر صلی الله علیه وسلم چهار واسطه باشد و هشتاد و چند حدیث در صحیح مسلم
اینحال دارد و به رباعیات مسلم شهرت دارد و خطیب بغدادی گفته که مسلم پیروی کرده است بخاری را
و نظر کرده است در علم وی و راست میرود برابر او و چون بخاری در آخر عمر خود به نیشاپور آمد مسلم ملازمت او
کرد و بخدمت وی بشتافت و آمد و رفت بسیار بروی کرد و بالجمله مسلم از مستفیدان آثار بخاری و مقتبسان
انوار او ست و بسیارے از مشایخ و علمای ثقات از برای حصول مرادات و کفایت مهمات و قضای
حاجات و دفع بلیات و کشف کربات و برای صحت و شفای بیماران و در مضایق و شدائد جامع صحیح بخاری
را خوانده اند و بمراد رسیده اند و مقصود خود را دریافته اند و آنرا مانند تریاق مجرب دانسته و این معنی نزد
علمای حدیث بمرتبهٔ شهرت و استفاضه رسیده و از محدث فاضل آورده که گفت قریب صد و بست بار
صحیح بخاری را در وقائع و مهمات برای خود و برای مردم خوانده ام و هر نیت که خوانده ام مقصود حاصل شده
و مهم بکفایت انجامیده است و میان علما اینمعنی بحد شهرت رسیده است که صحیح بخاری را در هیچ شدتے
نخوانده اند الا که نجات و کشاد از ان شدت حاصل شده و در هر کشتی و هر خانه که آن کتاب بوده
خداوند تعالی آنرا از غرق و حرق نگاهداشته و نزد ثقات بثبوت رسیده که بخاری رح مستجاب الدعوات بوده

بین ... یعنی اصحیت ... بخاری نزد محققین ... بست و جلوه ... انکه در دیگر کتب صحاح ... است از دیگر کتب ... انکه صحاح ... بخاری ... [illegible] ۷

ودر شان قاری صحیح نمود دعای خیر کرده ونیز ذکر استجابت دعای وی در قصهٔ وفات وی می آید انشاء الله تعالی
چونکه از تفصیل بالا اطلاع شدی پس بدانکه در تعلیقات نخبة الفکر از مقدمهٔ بخاری وغیره آورده اما
جلالت بخاری رح از جهت ورع آنست که وی گفته رضا امید میدارم که حق تعالی در روز قیامت از غیبت
کسی از من نپرسد واما جلالت وی رح از جهت احتیاط در تالیف صحیح خود آنست که وی گفته ما وضعت
فِي كِتَابِ الصَّحِيْحِ حَدِيْثًا اِلَّا اغْتَسَلْتُ قَبْلَ ذٰلِكَ وَصَلَّيْتُ رَكْعَتَيْنِ ونیز آنست که وی
گفت مَا اَدْخَلْتُ فِي كِتَابِ الْجَامِعِ اِلَّا مَا صَحَّ ونیز آنست که وی گفته صَنَّفْتُ كِتَابَ
الصَّحِيْحِ لِسِتَّ عَشَرَ سَنَةً خَرَّجْتُهُ مِنْ سِتِّ مِائَةِ اَلْفِ حَدِيْثٍ وَجَعَلْتُهُ حُجَّةً بَيْنِيْ
وَبَيْنَ اللّٰهِ ولهذا امام نووی در تهذیب الاسماء آورده که مناقب وی رح از شمار بیرون ست وآن
مناقب وی منقسم ست بسوی حفظ ودرایت واجتهاد در تحصیل وروایت ونسک وافاده وورع وزهاده
وتحقیق واتقان وعرفان واحوال وکرامات وَغَيْرِهَا مِنَ الْمَكْرُمَاتِ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ وَاَرْضَاهُ
اَللّٰهُمَّ اجْمَعْ بَيْنِيْ وَبَيْنَهُمْ مَعَ النَّبِيِّيْنَ وَالصِّدِّيْقِيْنَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِيْنَ
فِيْ يَوْمِ الْحِسَابِ وَمَا ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ بِعَزِيْزٍ وچونکه تولد وی در بخارا بوجود در آمده بود از بخارا ورا
بخاری میگویند وبخاری بمنزلهٔ علم گشته هم او را وهم کتاب او را ووی رح پیشوا ومقتدای فن حدیث واهل آن
بوده واو را امام میان محدثان امیر المومنین فی الحدیث وناصر الاحادیث النبویة وناشر المواریث
المحمدیة القاب ست ومسلم صاحب الصحیح چون نزد او می در آمد میگفت بگذار مرا تا بوسه زنم دو پای ترا
يَا طَبِيْبَ الْحَدِيْثِ يَا اُسْتَاذَ الْاُسْتَاذِيْنَ يَا سَيِّدَ الْمُحَدِّثِيْنَ وترمذی میگفت ندیدم مانند او
وگردانیده ست خدای تعالی او را از زینت این امت وبعضی از علما در شان او گفته اند که وی رح آیتی
از آیات الٰهی ست که بروی زمین میرود وتفصیل در مقدمهٔ مشکوٰة وبخاری بتمامتر مذکور ست در انجا
باید دید مروی ست که نوبتی در نماز بود وزنبور هفده نوبت او را نیش زد ونماز را قطع نمود رَحْمَةُ اللّٰهِ
عَلَيْهِ رَحْمَةً وَّاسِعَةً کاملة الکل من مقدمة المشکوٰة در ذکر قصهٔ وفات بخاری آورده اند
که محمد بن اسمعیل بخاری چون از طلب علوم ورحلت بلاد وملازمت مشایخ فارغ شد وبه بخارا که وطن
ومولد او بود باز گشت اهل بخارا تعظیم وتکریم واحترام او نموده یک فرسخ برای او استقبال کردند و
قباب وخیام در ان یک فرسنگ برای او زدند ودراهم ودنانیر بروی نثار ساختند پس مدتی در بخارا بود

قصهٔ وفات امام بخاری رحمه الله

وبیشتر در احادیث وافادهٔ علوم اشتغال داشت بعضی از اصحاب غرض وحسد حاکم بخارا را بر آن
داشتند که بخاری را استدعا نمودند که صحیح جامع خود وتاریخ کبیر را بیارد تا سماع آن دو کتاب از تو نمائیم
امام بخاری رح فرستادهٔ او را گفت من خوار نمیگردانم علم را ونمی برم آنرا بدر سرای مردم اگر او را حاجتی
هست بچیزی از علم باید که نزد من حاضر شود در مسجد من یا در سرای من وعلم را بشنود ودر روایتی آنکه
والی بخارا استدعا نمود از بخاری که مجلس خاص با اولاد او معین سازد که دران مجلس غیر ایشان نباشد و
اسماع حدیث خود نماید بخاری در جواب گفته فرستاد که من نمیتوانم که قومی را دون قومی بسماع حدیث مخصوص
سازم پس این امر سبب وحشت شد میان بخاری وحاکم بخارا ومنجر بآن شد که حاکم مذکور امر داد که محمد
بن اسمعیل از بخارا بیرون رود بخاری رح از بلده بیرون آمد ولیکن چون وقت در رسیده بود
وبی سبب اوقات او را تشویش دادند بر والی بخارا وجمعی از اعیان آن بلده که با وی درین امر اتفاق
نموده بودند دعای بد کرد وگفت اَللّٰهُمَّ أَرِهِمْ مَا قَصَدُوْنِيْ بِهٖ فِيْ أَنْفُسِهِمْ وَأَوْلَادِهِمْ وَأَهَالِيْهِمْ
خداوندا بنمای ایشان را جزای آنچه قصد کرده اند مرا بدان در ذاتهای ایشان واهل واولاد ایشان حق تعالی
دعای او را در شان آن جماعت قبول کرد مهلی ازین امر نگذشته بود که از دار الخلافه سلطان بعزل والی
بخارا فرمان نازل شد وبا آنکه او را بر دراز گوش ماده نشاندند وگرد شهر گردانیدند وندا میکردند که سزای
بدکاری وی این ست ودر زندان حبس کردند تا بمرد وآن جمعی از اعیان که با وی موافقت کرده بودند
هر یکی ببلائی گرفتار شد که مادهٔ عبرت خلائق گردید فی الجمله چون بخاری از بخارا بیرون رفت این
خبر بسمرقند رسید اهل سمرقند مکتوبی باو نوشتند واز وی استدعا نمودند که بسمرقند آید بخاری بجانب
سمرقند توجه نمود وچون بقریهٔ خرتنگ رسید که نزدیک سمرقند ست معلوم وی شد که اهالی آن بلده در
بودن وی درانجا باهم اختلافی دارند دران قریه توقف کرد تا به بیند که امر بر چه قرار یابد شبی از ملاحظهٔ
اختلاط خلائق واختلاف ایشان وخوف وقوع در فتنهٔ ایشان ملول ودل تنگ شده منجر بدین گردید که
بعد از نماز تهجد دست بدعا برداشت وگفت اَللّٰهُمَّ قَدْ ضَاقَتْ عَلَيَّ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ فَاقْبِضْنِيْ إِلَيْكَ
خداوندا تنگ آمد زمین بر من با این فراخی که میدارد پس بمیران مرا بسوی خود بکش پس در همان ماه همانجا بیمار شد وبعمر
شصت ۶۲ ودو سالگی وفات یافت وبعد ولادت بخاری رض در روز جمعه بعد از نماز عصر سیزدهم یا شانزدهم از شوال سنه ۱۹۴ اربع وتسعین
ومائة ببلدهٔ بخارا بود ووفات وی رض در شب شنبه غرهٔ شوال سنه ۲۵۶ ست وخمسین ومائتین وبود وی رح

مستجاب الدعوات تا آنکه بارها میگفت خداوندا دعای مرا همه در دنیا مستجاب بگردان و چیزی برای آخرت نگاهدار و مادرش رضی نیز مستجاب الدعوات بود تا آنکه بخاری رض در صغر سن خود نابینا گشت و اطبا از معالجت وی عاجز آمدند مادر وی رض بدرگاه حق تعالی توجه آورده دعا کرد ابراهیم علیه السلام را در خواب دید که با او میگفت حق سبحانه و تعالی بصر پسر ترا با او باز گردانید بسبب کثرت دعا و بکای تو پس وی رض در صباح آن بینا برخاست فی الجمله خطیب بغدادی بسند خویش از عبد الواحد طراویسی نقل میکند که گفت پیغامبر را صلی الله علیه وسلم در خواب دیدم که با جمعی از اصحاب رض استاده بودند و انتظار میکشیدند سلام کردم و آنحضرت صلی الله علیه وسلم جواب سلام من باز داد گفتم یا رسول الله سبب توقف شما درین موضع چیست فرمود اَنْتَظِرُ لِمُحَمَّدِ بْنِ اِسْمٰعِیْلَ بعد از چند روز خبر فوت بخاری رسید رض چون تفحص نمودم از وقت وفاتش همان ساعت بود که من در واقعه دیده بودم پیغمبر را صلی الله علیه وآله وسلم نقل است که چون وی را دفن کردند رائحهٔ طیبهٔ مشک از قبر او میدمید و این رائحه مدتها از خاک تربت او استشمام میکردند و مردم بزیارت او می آمدند و از خاک تربت وی تبرک می بردند چنانکه مغاکی بر تربت او پیدا شد پس مردم پنجره از چوب بر سر تربت او ترتیب دادند بعد از آن مردم خاک ماحول پنجرهٔ وی می بردند و همان رائحه می شنیدند و تا مدتهای مدید آن رائحه باقی بود ۵

گل روید و لاله روید اندر ته وی	هرجا که تو بگذری و برداری پی

رَضِیَ اللهُ تَعَالٰی عَنَّا وَعَنْهُمْ اَجْمَعِیْنَ وَاحْشُرْنَا فِیْ زُمْرَتِهِمْ یَوْمَ الدِّیْنِ

حکایت (۳۰) ۵

هر آنجا که برق جهانی بود	چو اعظم معظم شده در جهان
ز ظلمت نماند نشانی دران	ببین نبی بود برق جهان

در مناقب کردری و فتاوی ظهیریه آورده که بعد از اختلاف باهمی هر دو کتاب ماحصل آن اینکه باری قتاده صاحب تفسیر رض در کوفه در آمد چون مردم بروی جمع گشتند فرمود که سوال کنید از من از مسائل فقه امام اعظم نیز حاضر بود از وی پرسید که در زن مفقود الخبر چه میگوئی فرمود که قول حضرت عمر رض و آن اینکه انتظار چهار سال کشید بعد از آن عدت وفات گذرانیده با هر که خواهد نکاح کند امام رض پرسید که چون از شوهر ثانی ولادت کرد پستر شوهر سابق آن زن در آمد و زن را گفت ای زانیه نکاح با دیگری کردی و من شوهر تو بودم و شوهر ثانی وی نیز گفت که ای زانیه نکاح خود با من نمودی و حالانکه ترا شوهری بود درین صورت کدام یکی لعان کند و بکدام یکی حد قذف واجب گردد و اولاد کدام یکی را باشد قتاده رض از شنیدنش متفکر ماند پستر پرسید که آیا این چنین قصه

حکایت ۳۰ ازامام رض

وقوع یافته است ابو حنیفه رض فرمود سلے وَلٰکِنْ نَسْتَعِدُّ لِلْبَلَاءِ قَبْلَ نُزُوْلِهٖ قتاده رض بغضب در آمده فرمود بچیزے جواب نخواهم داد تنبیه بدانکه اگر زنے را بزنا متهم گردانند در صورت عدم اقامت بَیِّنَه اگر دشنام دهنده شوهر آن زن باشد زن وشوی باهم لعان کنند چنانچه در کتب فقه مصرحا ومفصلا مذکور ست واگر اجنبی باشد بروی حد قذف جاری گردد و همین حکایت را در خیرات الحسان و نیز در سیر النعمان از تاریخ بغدادی چنین ذکر کرده وقتیکه قتاده تابعی رض در کوفه در آمد گفت هر که مسائل حلال و حرام را از من پرسد جواب آن خواهم گفت ابو حنیفه رض از وے پرسید که چه میگوئی در کسیکه از اهل خود تا چند سال غائب گشت پس ترخبر موت وی بزن وی رسید چنانچه زنش را بمرگ وی ظن حاصل گشته با کسے عقد نکاح خو بست و اولاد را زائید بعد از ان همان شوهر سابق وی در آمد و از اولاد زن انکار نمود که از من نیست و شوهر ثانی دعوی آن اولاد نمود که از من ست درین صورت آیا هر یکے ازین هر دو شوهر آن زن را قذف داد یا تنها شوهرے که از اولاد انکار آورده بود پس تر ابو حنیفه رض با همجلیسان خود فرمود اگر از رائے خود درین مسأله گفتگو نماید هر آینه خطائی کرده باشد و اگر حدیثے را بیان نماید هر آینه دروغ گفته باشد بعد از تامّلے قتاده رض پرسید آیا این مسأله را وقوعے شده است گفتند نے گفت چرا از چیزی می پرسید که تا حال نشده ابو حنیفه رض گفت اِنَّ الْعُلَمَاءَ یَسْتَعِدُّوْنَ لِلْبَلَاءِ وَیَتَحَرَّزُوْنَ مِنْهُ قَبْلَ نُزُوْلِهٖ لِیَعْرِفُوا الدُّخُوْلَ فِیْهِ وَالْخُرُوْجَ مِنْهُ قتاده رض گفت بگذارید این را و بپرسید از من تفسیر قرآن ابو حنیفه رض پرسید کیست آنکه نزد وی علم کتاب بود حیث قال الله تعالی قَالَ الَّذِیْ عِنْدَهٗ عِلْمٌ مِّنَ الْکِتٰبِ اَنَا اٰتِیْکَ بِهٖ قَبْلَ اَنْ یَّرْتَدَّ اِلَیْکَ طَرْفُکَ (ای پیش از چشم زدن ۱۲) که نزول این آیت در قصه حضرت سلیمان ع ست وقتیکه برائے تخت آوردن بلقیس از شام تا یمن بحاضران بارگاه فرموده بود قتاده رض گفت آصف بن برخیا کاتب سلیمان علیه السلام که وی اسم اعظم نیز میدانست ابو حنیفه پرسید آیا سلیمان علیه السلام نیز آنرا میدانست گفت نه ابو حنیفه رض پرسید آیا جائز ست اینکه باشد در زمان نبی کسیکه اَعلم از نبی باشد گفت نه پس تر گفت بخدا که از تفسیر چیزے با شما نخواهم گفت بپرسید از من چیزے که علما در ان باهم اختلاف میداشتند ابو حنیفه رض از وی پرسید آیا تو مومن میباشی قتاده رض گفت امید میدارم ابو حنیفه رض از وی پرسید چرا چنین میگوئی که امید میدارم اَنَا مُؤْمِنٌ حَقًّا چرا نمیگوئی گفت لِقَوْلِهٖ تَعَالٰی وَالَّذِیْٓ اَطْمَعُ اَنْ یَّغْفِرَ لِیْ خَطِیْٓئَتِیْ یَوْمَ الدِّیْنِ یعنی که درین آیت اَطْمَعُ اَنْ یَّغْفِرَ لِیْ الآیة فرمود حقا و یقینا نگفته ابو حنیفه رض گفت چرا مانند قول

ابراہیم علیہ الصلوۃ والسلام بَلیٰ بدون تقیید از شک و شبہہ بگوئی و قتیکہ حق تعالی اوراف مودا وَلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلٰی وَلٰکِنْ لِّیَطْمَئِنَّ قَلْبِیْ پس برخاست قتادہ رض درحالت غضب وحلف نمود کہ بچیزے باشما سخن نخواہم گفت ؎ | چنین بشنواز علم آن شمع شرع | اگر او ہمچو اصل ست و دیگر چو فرع | آرے ہموارہ محققین نکتہ سنجان وفحول دانایان از دانش خود مقابل خودرا چنین اسکات میدہند لطیفہ بارے عالم ترسا یعنی پادریے برسر جمعے از اہل اسلام در بزرگی عیسے علیہ السلام بر محمد علیہ الصلوۃ والسلام میگفت کسیکہ در زمین میباشد اورا باشخصی کہ بالاتفاق بالای چہارم آسمان ست چہ نسبت میباشد و خود انصاف نمائید درکسیکہ زیر پستی ست باشخصی کہ در بلندی میباشد کہ باہم چہ تفاوت میدار ندازشنیدنش ہمہ مستمعان سرنگون گشتہ متحیر ماندند کہ مردی سبزہ فروش مسلمان ترازو و سنگ ترازو ہردو در دستہا گرفتہ در مقابل پادری مذکور بیامد و ترازو را باپلہای خالی پیش وی راست کرد و پرسید کہ در پلہاے این ترازو باہم برابری ست یا یکی را بر دیگرے فضیلتی ست چونکہ ہردو کفتین ترازو ازبس خالی باہم مساوی بودند گفت باہم برابراند بعد ازان در یک پلہ ازان ترازو سنگے رانہادہ وآن دیگر پلہ را خالی گذاشتہ باز از پادری موصوف پرسید کہ اکنون نیز چیزے خواہی گفت کہ فضیلت وگران وزنی ازین ہردو پلہ کدام یکی را ست گفت بلے پلہ کہ بہ پستی ست گران وزن ست انانچہ بہ بلندی ست کہ سبک سنگ ست گفت ازینجا تر الازم ست کہ فرق مراتب میان ہردو انبیای اولوالعزم علیہم الصلوۃ والسلام معلوم نمائی کہ ازین ہردو گران وزنی کراست و یکے از شعرای ہند مضمون سابق را چنین ادا ساختہ ؎

کیون فلک پر گئے جیسے خفقان ہوتا ہی	آپ کیون نیچے رہے کیا کیا گمان ہوتا ہی
کُھل گئی فضل الٰہی سے حقیقت ساری	پلّہ جھکتا ہی وہی جو کہ گران ہوتا ہے

وحضرت خاقانی قدس سرہ السامی در تحفۃ العراقین این وسوسۂ فاسدہ را بچند وجہ رد کردہ

وجہ اول ؎	خاکش ز چہارم آسمان بہ	ذاتش ز ہیچ جا و دان بہ
آن از سبکی فلک نشین ست	وین بہر کمال در زمین ست	وجہ دوم ؎
احمد بحق ست شاہ دنیا	چو یک زن بام اوست عیسیٰ	گر صورت جای این فرود ست
وان ہست بلند جا چہ بودست	در قصر شہان چو بنگری سیر	نہ حارس از زبر ست و شہ زیر
یک موی ز شاہ ہر دو عالم	یک جو سر پاسبان بل کم	وجہ سوم ؎

آفاق چو دخمه ایست یکسر	سلطان پیمبران بد و دور	در چرخ نگر که دخمه سان ست
عیسیٰ ز برش چو دخمه بان ست	بشناس که فرق این و آن چیست	سلطان چه کس ست و دخمه بان کیست
وجه چهارم ـه	این رفته بناز در شکر خواب	وین حارس بام اوست برباب
برباب چهار مین نشستش	دو چوب بشکل لا بدستش	در دیده شکسته خار وسواس
از شهر ءَاَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاس	دو چوب همیشه زند به آوا	یا ضَامِنَ اَجْرِنَا اَجِرْنَا
و دیگری چنین گفته ـه	حسن ار اباتو سنجیدم بزان شد کمی	پلهٔ سر بر فلک رفت و تو مانده بر زمی

ومشهورست که حضرت شاه عبدالعزیز دهلوی را نیز درین امر چنین بحث بوقوع در آمده است

مقولهٔ پادری ـه	گفت عیسیٰ ز مصطفیٰ اولیٰ ست	زیر ارض این و آن بر اوج سماست
جواب شاه صاحب قدس سره ـه	بگفتمش که نه این حجت قوی گردد	حباب بر سر آب و گهر ته دریاست

واگر این سوال از فقیر اصلحه الله کرده شود در جواب چنین گفته آید للمؤلف ـه

ز تثلیث ترسا مسیح نبی	گریزیده از ظلم قوم غوی	چو از جور قوم خود آمد ستوه
بدرگاه حق گشت بالا پژوه	ز نیکی روش چونکه کرد اهل دین	گزیده زمین را پیمبر از زمین
که باشند مردان همه با محب	بدان سر که اَلْمَرْءُ مَعَ مَنْ اَحَبَّ	ز پیغار خود چند لافی مگر
که از مدح و ذم می نداری خبر	وبطریق اختصار مضمونش چنین ست	ـه ز جور عیسویان ابن مریم
بگردون رفت نالان چشم پرنم	نا خوشنود بوده چون پیمبر	ز بهر آن زمین را کرده بستر

بهر حال اَلْحَقُّ یَعْلُوْ وَلَا یُعْلٰی فَلِلّٰهِ الْحَمْدُ **تنبیه** بدانکه سر درین امر اینکه در ذات بابرکت حضرت عیسی علیه الصلوة والسلام از روی تولد با دو جنس مختلف مشابهت ست از طرف مادر با بشر واز جهت آنکه از اثر نفخهٔ حضرت جبرئیل بوجود در آمده بود با ملک پس حق تعالی بدان سبب او را بصفات هر دو جنس متصف گردانید چنانچه خوردن طعام وبر زمین رفتن از خاصیت بشریست ولهذا در حق حضرت مریم وعیسیٰ هر دو وارد ست کَانَا یَاْکُلَانِ الطَّعَامَ وعروج بر آسمان وعدم احتیاج باکل وشرب باوجود حیات

[illegible]

لـه گنبدی ست که بر قبر ... ای بعد ازان عبارت از
دخمه رفتن ست ... سه
شکل چلیپا ... سلیمان ...
ای خود ... نه ... غیرت در جهنم
دلمبر ... ولا ناصر ...
هـ یعنی حضرت عیسیٰ ... از خطاب
ءَاَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ ... اتخذونی ...
اَلْهٰکُمْ ... دروغ ... بطریق استفهام
در نفخ شده ... گردیده
وور نفخت ان ... یوم ... در
عبارت از شکل چلیپا ست در
... عم

از صفات ملکی ست فلهذا درحق وی بوارد شده بل رَفَعَهُ اللّٰهُ اِلَیْهِ و باجماع امت فضیلت تامه خواص بشر راست بر خواص ملا یعنی انبیای بنی آدم افضل اند از کل فرشتگان مقرب پس همچنین باز بعضے صفات ملکی حضرت عیسی ع را بر آنحضرت صلی الله علیه وسلم چه فضیلتے میسر گردد و نزد محققین آنحضرت صلی الله علیه وسلم را اجازت رفتن بعالم بالا بعد وفات رسیده بود مگر آنحضرت صلے الله علیه وسلم بر حال امت ضعیف خود رحم فرموده که اگر من در میان ایشان میباشم شاید که ایشان بسبب نافرمانیها از تهلکه و غضب الٰهی محفوظ مانند و همچنان شد و نیز اَلْمَرْءُ مَعَ مَنْ اَحَبَّ خود مشهور ست

حکایت (۳۱)

زحسن عقل گر یابی نشانے	بدنیا و بدین یابی امانے

در اشباه والنظائر آورده که بارے امام ابو حنیفه رض در راه حج محتاج آب گشت و از اعرابی مشکیزه آب بقیمت طلبید اعرابی از فروخت آب انکار نمود تا آنکه بران مقدار آب مبلغ پنج درم نگیرد نفروشد امام بعد از گرفتن آب ازان اعرابی پرسید که سویق را میخوری گفت بلے امام سویق را پیش وی نهاد و بهر قدرے که خواهش وے بود ازان سویق خورد و تشنگی بروے غالب آمده آب را از امام رض طلبید امام آب او را نه بخشید چرا که

درخاک ریختن زر و زیور دریغ نیست	با ناکسان دریغ بود لطف و مردمی

تا آنکه آن اعرابی یک شربت آب بقیمت پنج درم از امام رض باز خرید

مذ بندرت زیاده از روزی	گر زمین را باسمان دوزی

ما اَصْدَقَ قَوْلُهُ عَلَیْهِ السَّلَامُ مَنْ حَفَرَ لِاَخِیْهِ فَقَدْ وَقَعَ فِیْهِ

آنانکه بدل رحم ندارند بکس	یا رب ز دیگران نیابند از پس

لطیفه همچنین دانائی ست آنچه در جواب گفته شده است

مثنوی

سوالے کرد مستورے ز جامی	که ای ملاے من باشی حرامی

جواب مولانا جامی رحمه الله

گلے کز تربت آدم سرشتند	محبت یا بگنه آمیز کردند
اگر آن گل بگنه آمیز بودے	ترا تر قیدگی در ترچه بودے
بعلم و عمل هم بدانش سترگ	ز فضل خدا مرد گردد بزرگ

حکایت (۳۲)

در تفاسیر مثل کبیر و کشاف و مدارک در سوره نمل تحت آیت حَتّٰی اِذَا اَتَوْا عَلٰی وَادِ النَّمْلِ آورده که بارے قتاده تابعی رض در کوفه در آمد و گرد گشتند گرد وی مردم برای دریافت مسائل قتاده رض فرمود بپرسید از هر چه میخواهید و ابو حنیفه رض دران ایام نوعمر بود چونکه وے رض صاحب قضیه بود ابو حنیفه رض گفت که از قتاده بپرسید که نمله سلیمان علیه السلام مذکر بود یا مونث و بعد از پرسیدن مردم قتاده رض دران متفکر و ساکت ماند که ابو حنیفه رض گفت که آن نمله مونث بود

حکایت ۳۱ از امام رض

حکایت ۳۲ از امام رض

قتاده گفت این را از کجا میگیرد گفت از کتاب الله وهو قوله تعالی قالت نملة واگر مذکر بودے چنین ارشاد فرمودے قال نملة تنبیه لفظ نملة مثل حمامة وشاة است که اطلاق آن بر مذکر و مونث یکسان ست وفرق آن برین ست که گویند حمامة ذکر وحمامة انثی وهو من لطیفه قسم اول در الفاظیکه بر مذکر و مونث یکسان بدون تفاوتی اطلاق آن کرده میشود ثیب بکر زوج ایم بغل ظئر طائر ناکح حمام بط قمری قطا نحل مسکین بقرة ضبع فیل قرزم عیثوم جواد زور متر بوت رسول حصان ارنب فانوق کنود صدیق علامة ضراب ملکوب قروقة مفضال منطیق مغزیر طوال ضحکة صدیق قال السیوطی شاب املود وجاریة املود آفنا عمر- العانس زنیکه در خانهٔ پدر ماند بدون تزوج وهمچنین مرد را نیز عانس میگویند بعیر وناقة هر دو را طهیر میگویند وقتیکه قوی میباشند و آن مرد و آن زن که او لاد ایشان زنده نمی ماند هر یکے را رقوب گویند ویقال جمل ضامر وناقة ضامر قسم دوم در الفاظیکه گاہے مذکر کرده شوند و گاہے مونث قلیب سلاح صاع سکین ازار سرا ویل عنق سبیل طریق دلو سوق عسل عاتق عضد عجز سلم فلک خمر نهر حال متن کراع ذراع لسان زقاق صراط دوح ذنوب غماش سنان موسی قسم سوم در الفاظیکه اطلاق آن بر اضداد واقع میشود ای یطلق علی معنیین متضادین ولیکن در وقت تکلم اراده احد المعنیین کرده شود وآن دیگر معنی متروک میگردد لعلم جواز اجتماع الضدین الجون بمعنی سپید وسیاه القروء بمعنی طهر وحیض هر دو الصریم شب موجود وصبح هر دو را گویند الخیلولة بمعنی شک ویقین الند بمعنی المثل والضد الزوج مرد و زن هر دو را گویند القانع بمعنی سائل وکسیکه گاہے سوال نمیکند الجادی بمعنی سائل وعطا کننده هر دو الناهل تشنه بمعنی سیراب نیز البلق بمعنی سواد وبیاض البین بمعنی وصال وفراق هر دو المرتب بمعنی انعام کننده وکسیکه بروے انعام کرده شده است العجباء زنیکه از حسن وی ونیز زنی که از قبح وی تعجب کرده میشود البسل بمعنی حلال وحرام هر دو الشعب بمعنی جمع وتفریق ونیز بمعنی اصلاح وافساد

هر دو آمده الاستداءات بمعنی تاریک کردن شب و روشن کردن هر دو الرتق بمعنی اصلاح بین
الناس و افساد هر دو الشدفة بمعنی تاریکی و روشنی صبح الرجاء بمعنی امید و خوف هر دو
التهجد بمعنی خواب و بیخوابی هر دو الهاجد بمعنی نماز خواننده در شب و نیز نائم العرف
بمعنی ریح طیبه و کریه هر دو الاسرار بمعنی اخفا و اظهار هر دو الخفی ایضا بمعنی کتمان و اظهار
هر دو الشراء بمعنی خرید و فروخت هر دو الاذ بمعنی قوت و ضعف هر دو الطرب بمعنی
فرح و حزن هر دو الزعم القول الحق و الباطل الخصلة بمعنی خوی نیک و بد هر دو التلعة
بمعنی زمین مرتفع و زمین پست هر دو الزود آمدن و رفتن هر دو الذفر ریح ذکیه از طیب و بمعنی
ریحیکه از بد بوی خیزد النبیل بمعنی کبیر و صغیر هر دو الغمد بمعنی رطب اشیای زمین و یابس آن
و بمعنی فربه و لاغر نیز عسعس اللیل بمعنی اقبل و ادبر اقنع راسه بمعنی برداشت سر او نیز
بمعنی فرو برد آنرا وراء بمعنی خلف و قدام هر دو فوق بمعنی فوق و بمعنی دون هر دو ولی
بمعنی اقبل و ادبر ای پیش آمد و پس رفت الغابر بمعنی ماضی و باقی هر دو المنة بمعنی
قوت و ضعف هر دو الساجد بمعنی متغنی و منتصب هر دو المفترض بمعنی از هم طلب کننده
و از هم طلب کرده شده هر دو الحبل المتین بمعنی قوی و ضعیف هر دو الجعادة بمعنی سخا و بخل
هر دو الشاقب بمعنی قریب و بعید هر دو الاشراط بمعنی ارذال و اشراف هر دو الکثر
بمعنی قلیل و کثیر هر دو القشیب بمعنی جدید و خلق یعنی کهنه هر دو الصارخ بمعنی المغیث
والمستغیث هر دو و غیر ذلک فاحفظ الکل من الطرائف فی الادب حکایت (۳۳) س ۵

بغمزه مسأله آموز صد مدرس شد	نگار من که بمکتب نرفت و خط ننوشت

والاشباه و النظائر و حکایات الصالحین

و فتاوای ظهیریه مذکور است و نیز علامه کفوی از خطیب خوارزمی نقل کرده که کلب روم یعنی بادشاه آنجا
که نصرانی بود بسوی خلیفه منصور در بغداد قاصد خود را با مال بسیار فرستاد بدین غرض که از علمای
اهل اسلام آنجا سه مسائل را (بلکه چهار مسائل را چنانچه می آید) دریافت نماید اگر جواب مسائل
مقصوده ما را جوابهای مقنع گویند این همه اموال بذل ایشان باید کرد و اگر از جواب عاجز آیند
پس از همه مسلمانان خراج را باید طلبید و اگر از خراج دادن انکار آرند بدین عیسوی گرایند
و دین اسلام را باز گذارند قاصد مذکور چون بغداد رسید از علما سوال مسائل خود نمود از هیچکس

جواب شافی و مقنع نیامد بنابران تا چهل روز دیگر مهلت خواستند و درین مدت هر چند که تامل نمودند و یا در کتب تفتیش کردند بمقصود نرسیدند و جوابی نیافتند پس بروز موعود آن قاصد بر سر منبر بلند بر آمد و گفت که ای معاشر اسلام جواب سوالهای خود میخواهم ورنه جزیه را قبول نمائید و یا دین اسلام را بگزارید و بدین عیسوی گرائید امام ابو حنیفه رضه در آن ایام طفل کم عمر بوده با پدر خود در آنجا حاضر بود برای جواب رومی از پدر خود اجازت طلبید پدرش منع آمد

کودکی کو بعقل پیر بود | نزد اهل خرد کبیر بود
ور بود پیر سست در تدبیر | بدتر او را بدان ز طفل صغیر

آنگاه بوقت فرصت از خلیفه درخواست خلیفه اجازتش فرمود پس نزد تختیکه آن رومی بران نشسته بود در آمد و گفت که آیا سائلی تو تمی باشی رومی گفت بلی فرمود که بزیر درجای که مکان تو زمین است و سر منبر مکان من (یعنی مفتی بجای معزز از مستفتی میباشد که ایشان هر دو باهم بمنزله استاذ و شاگرد اند) آن رومی از تخت فرود آمد و ابو حنیفه رضه بالای تخت نشسته فرمود که از مسائل خود بپرس رومی پرسید بگو که پیشتر از حق تعالی چه بود امام رضه فرمود که اسما و مراتب اعداد را میشناسی گفت بلی فرمود بگوئی که پیشتر از یک چه میباشد گفت که آن اول همه اعداد است پیشتر از وی چیزی نمیباشد فرمود وقتیکه پیشتر از واحد مجازی لفظی چیزی نمیباشد پس پیشتر و مقدم از واحد حقیقی چگونه چیزی متصور گردد **سوال دوم** اینکه روی او تعالی بکدام جهت است امام رضه در جواب فرمود وقتیکه شمع را روشن نمائی پس بکدام سمت میباشد روی نورش آن رومی گفت آن همه نور میباشد مستوی است در وی همه جهات امام رضه فرمود وقتیکه روی نور مجازی مستفاد زائل شونده را تقرر بطرفی و جهتی متصور نگردد پس نور خالق سماوات و ارضین را که باقی و دائم و مفیض است چگونه مقید بجهتی و جانبی توان گفت (قوله تعالی اَیْنَمَا تُوَلُّوْا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰہِ مصدق این جواب است) **سوال سوم** اینکه وجه حق تعالی یعنی ذات باری عز اسمه درینوقت بچه شغل مشغول است امام فرمود وقتیکه باشد بر سر تخت مثل تو خسیس و خبیث دشمن او تعالی مشیت وی سبحانه و عظم شانه فرود می اندازد او را و وقتیکه باشد بر زمین موحدی مانند من بلند میکند او را و بر سر تخت می نشاند کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِیْ شَاْنٍ و از چند مشائخ عظام بسماع در آمده که آن رومی چهار مسأله پرسیده بود **سوال چهارم** اینکه آنچه شما میگوئید که حق تعالی همه جا موجود است و ما هیچ جا او را نمی یابیم اگر خدا جائی باشد بنمائی که کجا است امام رضه فرمود که روغن در شیر و جان در قالب جسم میباشد

تعیین کرده خواهی نمود که کجاست تا من خالق آنرا بتو باز نمایم که کجا است از شنیدن نقش حاجر گشت کلب روم و بمرام دلی فائز نشد و بناچاری مال را اینان و مسلمانان کرده خود عود بطرف روم نمود **لطیفه**۔ در تذکرۃ الاولیاو نیز خزینۃ الاصفیا آورده که از روم هر سال مال بر ابهارون الرشید میفرستادند سالی عوض مال رهبانی چند را فرستاد و بخلیفه گفتند که با علمای اهل اسلام اراده بحث دینی میداریم اگر ایشان بهتر دانند مال را خواهیم داد والا از ما دیگر مال را مطلبید چهارصد مرد ترسایان آمدند و بحکم خلیفه ندا میداده جمله علمای بغداد برلب دجله حاضر شدند پس هارون رشید امام شافعی را رحم طلبید و گفت جواب ایشان ترا میباید داد چون همه برلب دجله حاضر آمدند امام شافعی سجاده بر آب انداخت بنشست و برفت و گفت هر که با ما بحث میکند اینجا بیاید ترسایان چون این را بدیدند منفعل گشته جمله مسلمان شدند چون خبر اسلام ایشان بقیصر روم رسید گفت الحمد للہ که آنمرد اینجا نیامد ورنه در همه روم زنار داری نماندے

حکایت (۳۴۳)	نه این نکته کافی است از وی فقط	دگر یا شنو خوب تر زین نمط

در اشباه آورده که روزی ابو حنیفه رض با یاران خود بطرف باغ بیرون رفت در وقت مراجعت با ابن ابی لیلی که یکی از تابعین کبار است و قاضی کوفه و محدث مشهور است ملاقی شد هر دو سیر کننده براهی میرفتند که یکایک بر زنانیکه سرود و تغنی میکردند برگذشتند پس آن زنان از تغنی ساکت شدند امام اعظم رض فرمود۔ اَحْسَنْتُنَّ یعنی ای زنان خوبتر کردید بعد ازان روزی ابن ابی لیلی رض و سکافذهای مقدمات نظر میکرد که در قضیہ گواهی امام اعظم رح نوشته است پس برای ادای شهادت امام رض را طلبید وقتیکه امام رض شهادت را ادا ساخت قاضی شهادتش را رد کرد و گفت که در حق زنان مغنیات اَحْسَنْتُنَّ گفته امام رض جواب داد که این کلمه در وقت سکوت ایشان گفته بودم یا در حالت تغنی ایشان قاضی ابن ابی لیلی رض فرمود وقتیکه ایشان ساکت گشتند امام رض گفت که بآن اَحْسَنْتُنَّ سکوت ایشان اراده کرده بودم نه تغنی ایشان پس شهادتش را قبول نمود وَالْحَقُّ اَنَّ الْاِنْصَافَ خَیْرُ الْاَوْصَافِ **لطیفه** در تذکرۃ الاولیا آورده که بمذهب امام احمد حنبل رض هر که یک نماز عمداً ترک نماید کافر شود و بمذهب امام شافعی رض نشود اما او را چنان عذاب کنند که کفار را نکنند روزی امام شافعی رض احمد را رح گفت چون کسی یک نماز عمداً ترک کند کافر شود باز چه کند تا مسلمان شود گفت نماز کند شافعی رض گفت نماز کافر چون درست شود امام احمد رض خاموش شد **حکایت (۳۴۵)**

علم طلب علم که علم است گنج	.	طالب دینار بود با د سنج	از تفسیر کبیر و خیرات الحسان هر دو آورده

که باری نفری چند از دزدان از اوباش محلت بخانهٔ شخصی در آمدند و هرچه در خانه می یافتند برداشته
آن مرد را در گرفتند و تا نیت طلاق او را حلف داده که کسی را بر احوال ما نگردانی چون بامداد شد صاحب متاع
دزدان را می دید که اسباب وی را می فروختند و از جهت خوف وقوع طلاق چیزی گفتن نمیتوانند ناچار شده
برای طلب مشوره نزدیک ابو حنیفه رح در آمد امام او را فرمود که امام مسجد و اهل محله خود را نزدیک من بیار
جوان همچنان کرد پس ابو حنیفه رح ایشان را فرمود که پسند شما است که اسباب وی بوی باز پس کرده شود
گفتند بلی پس ایشان را فرمود که شما جمیع اهل محله از صالح نیک و طالح فاجر در سرائی جمع شوید پس یکیک نفر را
از آن خانه بیرون کشید و از مالک متاع بپرسید که این است دزد مال تو اگر دزد مال وی نباشد بگوید که نی
و اگر آن شخص دزد مال وی باشد مالک متاع ساکت ماند و از کلام و نحو هیچ نگوید پس شما آن مرد را گرفتار کنید
همچنان کردند فرد الله علیه جمیع ما سرق منه فانظر الی فاثدة العلم فانه دار العلوم
وحق به منقصة الجهل و منقصة الی ادو هذه به لطیفه نقل است که در خلافت امیر المومنین عمر فاروق رض
مشرکی بت پرست دو کلهای بنی آدم را حاضر آورده گفت که یکی کلهٔ پدر من است و آن دیگر کلهٔ جد من
و آن هردو مشرک و بت پرست بودند و بموجب قوله تعالی ان الله لا یغفر ان یشرک به
ویغفر ما دون ذلک لمن یشاء چونکه مشرک را بخشش نیست لازم چنان است که این هردو
کلها سوخته خاکستر شدندی و از تاب و تیزی آتش دوزخ چنان بودندی که بنزدیک آن کسی رفتن
نتوانستی بلکه برعکس از دست ما لیده ایشان سرد معلوم میشوند و از اثر عذاب بران هیچ علامتی ظاهر نیست
برای جواب آن مشرک امیر المومنین علی کرم الله وجهه حکم کرده شد ایشان سنگ چقماق را بدست آن
مشرک داده که آن ظاهر او در مساس سرد بود و در باطن از جهت وجود آتش دران گرم فرمود که حال این هردو
کلها بجنسه در علم الهی همچنان است که در باطن مانند این سنگ چقماق از آتش پر است و در ظاهر بعلم
ما سرد مگر چشم ظاهر بین ما را با قدرت حق سبحانه و تعالی چه نسبت است از دیدن این برهان قوی آن
مشرک خاموش ماند والله اعلم تنبیه اگر گفته شود که در گور مرده را از رنج و یا راحت چونکه لابدی است
پس چرا اثر آن بر ظاهر نمیشود گوئیم که امام غزالی رح و دیگر علمای علم عقائد دفع آن چنان کرده که اگر
شخصی روبروی حاضرین بر بستری خوابد و در خواب خود او را بنعیم جنت رسانند و حور و قصور بدو
نمایند و یا برنج و الم شدید گرفتار کرده شود و از خوف در نظر هیچ دقیقه نباشد مگر اینکه بروی بگذرانند هرگاه

که آن خوابیده از خواب بیدار گردد و هر چه از خواب خود گوید تصدیق آن می نمائیم با وجود یکه در پیش
ما بود و ما از وی چیزی مشاهده نکرده ایم پس ما همچنان قول خدا و رسول را که آنحضرت صلی الله علیه و سلم ما
را داده تصدیق مینمائیم از قول این خواب بیننده فالحمد لله الذی ... **حکایت**

ز اعظم بدین نکته راضی مشو	بسند بیوه قربا جرا ازین مشو

علامه ابن حجر مکی رحمه الله در خیرات الحسان
فی مناقب النعمان آورده که روزی جمع خوارج از اهل جماعتیکه تجاهل با جبهه گناه کافر میدانند با شمشیرهای
برهنه بر سر امام ابوحنیفه رح در آمدند و گفتند که ما بجای پرسیدن دو سخن پیش تو آمده ایم اگر جواب ما
باصواب نگوئی این سرت را از تن جدا میسازیم امام رح فرمود که شمشیرها در غلاف کنانید تا ...
جواب داده شود گفتند که ما از پوست بدن تو غلاف شمشیر خود ساختن خواب میداریم فرمود که با دلیل
یا بدون آن گفتند با دلیل فرمود پس بپرسید ما از هر چه بخواهید گفتند دو جنازه بدر ساده اند یک جنازه
خمر خواریکه در حالت مستی و سکر مرده و آن دیگر جنازه زنیکه در حالت وضع حمل از زنا مرده یعنی هر دو جنازه
از حرام کاری توبه نصیب نا شده مرده اند پس چه میگوئی در حق آنها امام فرمود که آیا آن هر دو کسان گمراه
یهود بودند گفتند نی باز پرسید که نصاری یا مجوس یا بت پرست بودند گفتند نی پرسید باز چه کسان بودند
گفتند مسلمانان فرمود که شما خود آنان را چون مسلمانان میگوئید من چگونه ایشان را کافر بگویم پس تر
این مدعی را بالطرز بگرا از وی دریافت نمودند که این هر دو جنازه جنتی اند یا دوزخی امام رح فرمود که من
در حق این هر دو سخنی میگویم که حضرت ابراهیم علیه السلام در حق بدترین از ایشان یعنی کفار فرموده است
فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ یعنی هر که پیروی من کند پس او از من است
و کسیکه نافرمانی کند از کفر و بت پرستی پس هر آئینه تو بخشش کننده و رحم نماینده میباشی و نیز میگویم در حق
ایشان آنچه حضرت عیسی علیه السلام در حق بدترین ایشان (یعنی کسانیکه عیسی و مریم را نیز خدا مینامند)
فرموده إِن تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِن تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ یعنی ای خدا
اگر عذاب کنی نصاری را پس هر آئینه ایشان بندگان تو اند و اگر بخشی مر ایشان را پس هر آئینه تو غالب
و صاحب حکمت میباشی وقتیکه امام رض این مضمون را تقریر فرمود همه ایشان از مذهب غلط خود تائب
گشتند ببرکت انفاس امام رض

آنانکه خاک را بنظر کیمیا کنند	آیا بود که گوشه چشمی بما کنند

آری همواره کارهای جمله اکابر دین از حد علم و عقل ما بیرون ذٰلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ

چنانچه از حضرت بخاری صاحب صحیح می آرند **لطیفه** در تعلیقات نخبة الفکر از بستان المحدثین مؤلفه
شاه عبد العزیز دهلوی رح آورده که حامد بن اسماعیل رح که از همعصران امام بخاری و یکی از محدثین زمان است
گفت که امام بخاری با ما در طلب علم حدیث نزد مشائخ زمان آمد و رفت میکرد و از انچه میشنید چیزی نوشتی
باری او را گفتیم که ازین آمد و رفت ترا چه فائده میباشد که از انچه از علما می شنوی چیزی نزد خود نمی نویسی
که بحکم ؏ | سخن را بنوک قلم بند کن | که از یاد مردم گریزد سخن | بعد از شانزده روز بما باز گفت که
بیارید انچه شما نوشته اید و بر انچه من حفظ کرده ام پیش کنید و تا دران مدت پانزده هزار حدیث را کتابت
کرده بودیم پس شروع کرد امام بخاری که می خواند آنها را از حفظ خود بطوریکه ما صحت احادیث مکتوبه خود
ازان میکردیم پس دانستیم ما که امام بخاری رض شخصے شدنی است که او را نظیری نباشد و او رح بفضله
تعالی همچنان شد۔

حکایت (۳۷) ؏

زغوغا بر آوردن روبهان	چه بر خیزد اندر دل پردلان
هنربری جوابری قوی بازوان	خصوصا بجائیکه باشد دلیر

در سیف النعمان است و بطرز روایت در خیرات الحسان نیز آورده که چون خوارج خذلهم الله جمیعا
با غلبه و تسلط در کوفه در آمدند و رای خود تکفیر میکردند همه آنان را که مخالفت ایشان میکردند پس حاسدان
ابو حنیفه رض ایشان را گفتند که شیخ این گروه مخالف ابو حنیفه رض است ایشان امام رض را حاضر کردند و گفتند
که از کفر خود توبه نمای امام رض گفت که من تائب ام از هر کفریکه باشد و یا چنین گفت از کفریکه شما میگوئید
عیب جویان بایشان گفتند که امام رض شما را مخادعت و فریب انداخت که معنی این قول نزد وی رض چنان است
که من تائب ام از کفر شما بار دیگر باز امام رض را گرفتند امام رض از ایشان پرسید این سخن را از علم خود بر من
گفتید یا از ظن گفتند از ظن امام رض گفت اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ و چونکه بعض ظن اثم و گناه است و گناه
نزد شما کفر است پس شما توبه نمائید از کفر خود گفتند تو نیز توبه نمای از کفر **تنبیه** علامه ابن حجر درین تنبیه
گفته که بعض حاسدان امام رض چنانند که تنقیص امام رض میکنند بچیزیکه وی رض از ان من کل الوجوه بریست
و آن اینکه از مثل اینچنین نقائص و نوادرات وی رض گفته اند که ابو حنیفه رض دو بار کافر گشته است
معاذ الله و دو مرتبه تائب ازان گنانیده شده است و در حقیقت این نقص وی نیست بل این غایت ست

[illegible]

دیکمال رفعت وی رض چرا که در همه علوم کسی دیگر بغیر از وی رض چنان نبود که با ایشان حجت گرفتن توانستی رحمة الله علیه رحمة واسعة حق این است که در همه جا و بهمه حال خیر خواه دین وجمله برادران مسلمین بود والحق احق ان تقول مردان آنکه کار را بر سر خود گیرند نه آنانکه بر خود بار خس کشیدن نمیتوانند و وزن کوه را بر دیگران کمتر از پر مگس دانند. **لطیفه** روزی شاعری تقصیری کرد بادشاه جلاد را فرمود که روبروی من او را بکش لرزه بر اندام شاعر افتاد. ندیمی او را گفت این چه نامردی و بیجگری است مردان گاهی اینچنین نمی ترسند شاعر گفت هرگز نه من نامردم اگر تو مردی بیا و بجای من بنشین تا من برخیزم از خنده نقش رنگ رویش برنجت و بجالی پوشیده انبادشاه گریخت بادشاه ازین لطیفه پسندیده خندید وتقصیر او معاف فرمود.

حکایت (۳۸) ۵ | بذکرش گر همی خواهی لطافت |

| حکایت بین پس دیگر حکایت | در نوادرات علامه شیخ احمد شهاب الدین قلیوبی وغیره خیرات الحسان آورده و ملا علی قاری در شرح فقه اکبر ذکر کرده که باری گروهی از دهریه بقصد قتل ابو حنیفه رض نزد وی رض درآمدند (دهریه آنکه جهانرا بغیر از وجود صانع حقیقی محض از تاثیر زمانه موجود می پندارند و تا ابد همچنین خواهد بود و از قیامت و حساب همه را منکر میباشند) امام ایشانرا فرمود که بجای خود باشید تا آنکه در مسئله با شما بحث نمایم انگاه هر چه که میخواهید بکنید انگاه فرمود. چه میگوئید در حق آن کشتی که پر است از اسباب و متاع و در میان دریائیکه پر طلاطم است بعمده ترین صورتیکه آنرا میباید بدون وجود ملاح و مدبر کشتی میرود و از مقامات خوف و شکستن و غرق شدن با امن تمام جاری میگردد آیا این امر ممکن است گفتند این محال است امام رض فرمود وقتیکه حسن تدبیر یک کشتی بغیر از مدبران ممکن نیست پس حال حسن دنیا و آسمانها و زمینها با وجود تباین اطراف و اختلاف احوال و تغیر اعمال و افعال آنها بدون صانع حکیم و مدبر علیم چگونه جائز عقل سلیم و فکر مستقیم گردد پس ایشان همه متوجه او شدند که قدمهای او را می بوسیدند و از اعتقاد فاسد خود توبه نمودند و از خطای فاحش خود برگشتند ببرکت امام ابو حنیفه رض **لطیفه**

همچنین است آنچه از علی کرم الله وجهه نقل میکنند که باری برای نماز بعجلت میرفت ملحدی دهری در راه با وی گفتگو نمود که ای علی رض اینهمه عجلت برای چیست فرمود برای ادای نماز گفت نماز برای چه میگذاری فرمود برای امتثال حکم حق عز وجل گفت ترا لازم که از پیشتر ذات حق تعالی را ثابت نمائی انگاه اتباع ای سلیم ۱۲ او وی کنی فرمود که انجام کار ما و تو چیست گفت بمردن فرمود بعد از مردن اگر آنچه تو میگوئی راست گردد

حکایت ۳۸ از امام رض

که هیچ پرسنده و خالقی جز خدا نه فرا برا سی است و نه سرا طالی اگر چه حسب زعم تو کاری عبث بیکنم و اگر همچنان شد که من معتقد آنم درین صورت چه جواب خواهی داد از شنید نش آن شقی لاجواب گشت و همین مضمون را در فتوحات مکی صفحه ۳۹۰ چنین ادا ساخته **شعر**

زعم المنجم والطبیب کلاهما	لا تبعث الاجسام قلت الیکما
ان صح قولکما فلست بخاسر	او صح قولی فالخسار علیکما

تنبیه همچنین منقول است از علی رض که گفت عرفت ربی بفسخ العزائم یعنی شناختم رب خود را بباطل شدن ارادهای مصمم خود چه بطلان ارادهای من کسی قوی دیگر است که برخلاف عزائم من حکم خود را انجام میدهد ورنه خود بخود خلاف ارادهٔ من چگونه کرده آید **حکایت ۳۹ ۵** | بعلم و عمل هم براسے نجیح |

بو اعظم نبود ه ملیح و فصیح | هم در نوادرات قلیوبی آورده که باری شخصے را گذر برابو حنیفه رض افتاد دید که زدم را در وعظ خود پند و نصائح میدهد برای عبرت وی دران مجمع نیز شریک گشت در اثنای وعظ در بحث تهذیب اخلاق امام رض فرمود کسے را که به بیت الخلا ضرورت افتد باید که در وقت قضای حاجت مانند غمگینان دست را بر رخسارها و بینی نهد این مساله را آن شخص یاد گرفت روزی از روزها بجائے میرفت که او را بول و غائط در گرفت چون برای قضای حاجت ضروری نمود جائے نشست برای عمل کردن بر مسالهٔ که از امام رض شنیده بود دست بر بینی و رخسارها نهاد اتفاقاً شخصے از دشمنان او که در پی قتل او بود موجود بود تیر را در کمان کرده بروی کشید مگر در شک افتاد که مبادا کسی بجرم دیگری را بکشم و هر چند که غور نمود مگر بسبب وی پوشیدن وی او را نه شناخت از قتل وی باز گشت و آفتی بوی نرسانید پس همان مساله سبب نجات وی شد از هلاک **همواره** چون وقت نوشتهٔ قضا از نیک و بد هر چه باشد چون در رسد اسباب آنرا نیز از ان سبب مهیا سازند آنچنانکه فکرها از ان قاصر میباشد چنانچه **لطیفه** در مطلع العلوم آورده که روزی علامه قطب الدین در راهی میرفت شخصے از بامی در افتاد و بگردن علامه در آمد مهرهٔ گردن علامه صدمهٔ عظیم برداشت و تا چند مدت صاحب فراش شد جمعی بعیادتش در آمدند و گفتند چه حال داری مولانا گفت ازین حال بدتر چه باشد که دیگری از بام افتد و گردن من شکسته شود **حکایت (۴۰) ۵** | توفیق عزیز است بهر کس نه دهند |

وین گوهر ناسفته بهر خس نه دهند | در هدیهٔ اسنی ترجمهٔ هدایة الاعمی آورده روزی صوفی ناقص الحال بر روی مبارک ابو حنیفه رض سیلے زد امام رض بطرف وی دید گفت بمن چه می نگری که فاعل حقیقی خدا است متفرقه حاصل است یا جمعیت امام رض فرمود که مرا هر چند که جمعیت حاصل است مگر بسوی تو برای آن می نگرم

کہ تا چہ مقدار لعنت بر تو میبارد صوفی گفت چگونہ فرمود زیرا کہ درین باب ارادۀ خدا و رضای تو و نیز امتحان تو بود صوفی پرسید آیا درین کار ارادۀ خدا نبود فرمود بلی ولیکن بسبب کدورت دل تو در نیت تو بدی پیدا گشت و ارادۀ تو بران درست و مضبوط گشت و تو بران نیت بد و عزم قبیح کوشش نمودی از شنیدنش صوفی خاموش ماند **تنبیہ** اگر ارادۀ خدا و نیت مرد با هم موافق شوند پس آن کار یعنی باختیار بدون اضطرار امور عمل آید و اگر این هر دو با هم موافق نشوند پس آن کار بظهور نمی آید پس بنده بسبب اراده ماخوذ یا ماجور میباشد چه پیشتر از طرف وی کوشش و عزم میباشد بلکہ بارها برای درستی امور خود دعا نیز میکند فافهم۔ **لطیفہ** جاهلی مدعی تصوف درین زمانۀ ما کہ معاند علمای راسخین شرع شریف میبود نزد یکی از سادات کہ از اجل فضلای زمان ماست در آمد و گفت کہ در حق شما خوابی دیده ام کہ بیان آن شایان حال ما نیست مگر بغرض هدایت اگر اجازت باشد بگویم فرمود بلی بفرمای گفت ترا در خواب خود بصورت خوک دیده ام از حاضران هر کہ شنید سخت رنجید مگر آن عالم بخندید و فرمود راست گفتی همچنین است کہ تو دیدی مگر بموجب قول نبی صلی اللہ علیہ وسلم آن صورت تو بود کہ در من مشاهده کردۀ و من محض برای معاینۀ صورت تو بر تو آئینہ گشته ام چنانچہ صحابہ رض نسبت بذات پاک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم چون ازین قبیل چیزی عرض کردندی همین جواب شنیدندی چنانچہ مولانای روم نیز گفتہ **ع**

زشت نقشی کز بنی هاشم شگفت
دید صد نقش و بگفت ای آفتاب
ای رهیده تو ز دنیاے نہ چیز
گفت من آئینہ ام مصقول دست
(ای مصقل شده ۱۲)
زشت و خوبی خویش می بیند درو
جوی عقل بهتر ز دینار و گنج

گفت احمد مر او را کہ راستی
نہ ز شرقی نہ ز غربی خوش بتاب
حاضران گفتند ای صدر الوری
ترک و هندو در من آن بیند کہ هست
(از اهل ترک و اهل هند از خوب و زشت ۱۲)

دید احمد را ابوجهل و بگفت
راست گفتی گرچہ کار افزاستی
گفت احمد راست گفتی ای عزیز
راست گو گفتی دو ضد گو را چرا
هر کرا آئینہ باشد پیش رو
بنزدیک مردان اسرار سنج

حکایت (اهم) **ع**

در خیرات الحسان آورده کہ مردی غریب زنی داشت نادرا الحسن فائقۃ الجمال و در کوفہ در آمد پس یکی از اهل کوفہ بران شیفتہ شد و دعوی کرد کہ این زن من است کہ از من گریختہ با این مسافر آمیختہ است آن مرد مسافر از اثبات نکاح خود عاجز گشتہ صورت واقعہ را با بوحنیفہ رض عرض کرد پس ابوحنیفہ رض با قاضی ابن ابی لیلی و جماعتی از مردم بسوی قیام گاه آن مرد مسافر رفت و بچند زنان دیگر حکم نمود کہ نزدیک آن مرد مسافر بروید پس سگان آن مرد بران زنان شور و شغب بردا شتند پستر امام رض آن زن را

تنبیہ

لطیفہ در خواب دیدن صوفی ...

حکایت امام اعظم ...

حکم در آمدن بران مرد نمود جمله سگان گرداگرد آن زن چاپلوسیها میکردند از مشاهدهٔ این حال ابو حنیفه رضـ
فرمود که حق ظاهر گشت پس آن زن نیز اقرار نمود و نظیر این واقعه بعینه آن است که از علمای مذهب
ابو حنیفه رضـ منقول است که وقتیکه خلوت نمود مردی با زوجهٔ خود در حالتیکه سگ آنمرد نیز با وی بود این خلوت
صحیح است و صداق یعنی کابین آن زن بروی مؤکد گشت و اگر سگ آن زن دران حالت موجود
باشد کابین مؤکد نگردد انتهی ما قال العلامة ابن الجمر رضـ فی حیات الحیوان دمیری در بحث کلب حکایات
رنگین و عجیب ذکر کرده که بخوبی تصدیق قول ابو حنیفه رضـ نمایند بهر حال برای درستی اینچنین منقلب و
معکوس کارهای اهل زمانه فکر صائب حکام عادل و صاحبان رای مستقیم بر ضرور است ـ **لطیفه**
سید نعمت الله در کتاب زهر الربیع می آرد که روزی کنیزک ابو العینا از وی به تنگ آمده سوگندها میخورد
که بار دیگر در عمر خود صورتش نخواهم دید اگرچه وی ملک من است گفتم چرا گفت یَا سَیِّدِیْ اَنَّهٗ
یُوَاقِعُنِیْ مِنْ قِیَامٍ وَّیُصَلِّیْ قَاعِدًا وَّیَشْتِمُنِیْ بِالْاِعْرَابِ وَیَلْحِنُ فِی الْقِرَاءَةِ وَیَصُوْمُ الْخَمِیْسَ
وَالْاِثْنَیْنِ وَیُفْطِرُ فِیْ رَمَضَانَ وَیُصَلِّی الضُّحٰی وَیَتْرُکُ الصُّبْحَ یعنی جماع با من در قیام میکند
و نماز نشسته ادا میکند و دشنام میدهد مرا با صحت اعراب و فصاحت و قرآن را با غلطی و غیر فصیح
میخواند و پنجشنبه و دوشنبه روزه میدارد و در همه ماه رمضان مفطر و روزه نادارنده میباشد و نماز
چاشت را بجامی آرد و نماز صبح را میگذارد از شنیدنش گفتم که حق تعالی اینچنین مردم را در میان ما
زیاده نکند و ازین قبیل جمله امور ابو العینا نابینا بر عکس بودند چنانچه در تذکرهٔ وی آورده که باری در سنه ٢٤٦
دو صد و چهل و شش متوکل خلیفهٔ عباسی از بغداد در قصر جعفری در مکانیکه نو تعمیرش کرده بود جلوس
نمود با ابو العینا حکم نمود که تعریف این مکان نو تعمیر کردهٔ من بنما ابو العینا نابینا گفت **شعر**

اَلنَّاسُ بَنَوا الدَّارَ فِی الدُّنْیَا	وَاَنْتَ بَنَیْتَ الدُّنْیَا فِی الدَّارِ

یعنی تمام مردم در دنیا دار را آباد میکنند
بجز از شما که شما تمام دنیا را درین دار آباد ساختید **باری** نجاح بن سلمه مالی از بیت المال معتز بالله خلیفه
عباسی بماه ذی القعده سنه ٢٤٥ غبن نمود برای تحقیقات مقدمهٔ وی را ابو موسی بن عبد الله اصفهانی حواله
نمود که بعد از اخذ مال مسروقه سزا بوی اجبی دهند خبر این حکم به نجاح مجرم رسیده بجائی روپوش شده
گریخت چون خبر فراری بخلیفه معتز رسید در مجمعی از اعیان دولت از ابو العینا پرسید که چیزی
خبر از فرارگاه نجاح مجرم با خود داری فی الفور در جواب خلیفه گفت فَوَکَزَهٗ مُوْسٰی فَقَضٰی عَلَیْهِ

نقص در امور صفات کنیز ابو العینا

یعنے موسی چنان طپانچہ اش زد کہ کار وی تمام کرد و بملک عدم اورا رسانید از شنیدن این ماجرا موسی اصفہانی
از ابو العینا کمال رنجیدہ خاطر گشت روز دیگر چون موسی اصفہانی را با ابو العینا اتفاق ملاقات افتاد کلمات خشونت آمیز با وی
گفت و اورا ترسانید ابو العینا در جوابش گفت اَتُرِيْدُ اَنْ تَقْتُلَنِيْ كَمَا قَتَلْتَ نَفْسًا بِالْاَمْسِ یعنی امروز
ارادۂ قتل من نیز میداری چنانچہ دی روز جان دیگر را بقتل رسانیدی وخونش ریختی **حکایت (۴۲)**

س | بیا بشنو ز فقہ و بہای النور | کہ باشد چشم دل را کحل جوہر | در شرح الیاس در بحث طلاق صریح در کمال

فہانت امام اعظم رض آوردہ کہ توضیح آن از حواشی وغیرہ انکہ امام زفر رض ابتدا را مانند غایہ نیز در مغیا داخل نمی نماید
بخلاف امام اعظم رض کہ تنہا غایہ را خارج از مغیا میدارد نہ ابتدا را پس امام زفر رض درما سندلال خود میگوید کہ اگر بائع
مشتری را گوید بِعْتُ مِنْكَ مِنْ هٰذَا الْحَائِطِ اِلٰى ذٰلِكَ الْحَائِطِ پس بالاتفاق ہر دو حائط کہ یکی
ابتدا است و دیگری غایہ داخل در مبیع نمیباشد ہمین قول متفق علیہ درین مادۂ خاص موجب اثبات مدعاے
من است در عموم **پس** بنابرین اگر کسی زوجۂ خود را گفت کہ ترا طلاق است از یک طلاق تا دو نزد زفر رض
ہیچ واقع نشود کہ درین صورت ابتدا و غایہ موجود است بغیر وجود مغیا و اگر گفت کہ ترا طلاق است از یک طلاق
تا سہ درین صورت نزد وی یک طلاق واقع میشود **و ہمچنین است** مذہب وی اگر کسی کلام سابق را
بدین الفاظ ادا نمود ترا طلاق است از میان یک طلاق تا دو درین صورت ہیچ واقع نمیشود و اگر چنین گفت ترا
طلاق است از میان یک طلاق تا سہ درین صورت یک طلاق واقع میشود **و ابو حنیفہ** رض میفرماید
کہ از مثل اینچنین کلام اکثر از کمتر و کمتر از اکثر مراد میگیرند یعنے کہ مراد قائل بدان از ابتدای کلام زائد میباشد
مگر کہ تا بانتہای عدد کہ غایت این کلام واقع شدہ نرسد و از ان در عدد کمتر باشد **پس** در جملۂ اول یکطلاق
میشود چراکہ در انجملہ مرتبۂ ثالث کہ فارق باشد میان ابتدا و انتہا واقع نیست پس بالضرور بر ابتدا از ابتدا
و بکمتر از انتہا اکتفا نمائیم و آن یک طلاق است **و در** فقرۂ ثانی دو طلاق واقع میشود چنانچہ ظاہر است
لِوُجُوْدِ الْفَصْلِ بَيْنَ الْاِبْتِدَاءِ وَالْاِنْتِهَاءِ چونکہ این را دانستی پس بدانکہ در عنایہ و شرح الیاس
لطیفۂ آوردہ کہ ماحصلش انکہ استحجاج کرد ابو حنیفہ رض با امام زفر رض و گفت مَا تَقُوْلُ فِيْمَنْ قَالَ لِامْرَاَتِهٖ
اَنْتِ طَالِقٌ مَا بَيْنَ وَاحِدَةٍ اِلٰى ثَلٰثٍ زفر رض گفت بیکطلاق مطلقہ میگردد باز ابو حنیفہ رض از وی پرسید
کہ عمر تو تا چند میباشد زفر رح گفت عمر من مَا بَيْنَ سِتِّيْنَ اِلٰى سَبْعِيْنَ امام رض او را گفت بموجب قاعدۂ تو کہ
ابتدای کلام کہ ستین است و غایۂ کلام کہ آن عاشر سبعین است چون از مغیا خارج نمائیم عمر تو نہ سالہ می ماند

حکایت ۴۲ - از امام رض

فتحیر من کفرو رض ورجوع کرد از قول خود بطرف قول امام رض. **لطیفه** در تذکره ابن ابی لیلی قاضی کوفه رض آورده که باری در سفر با مرد شامی همراه شد در مقامی آن شامی از مردی چند عدد انار ظلماً وجبراً گرفت قدری راه رفته فقیری به پیش وی آمد و آنجمله آنار بوی داد از کار وی تعجب کرده از وی پرسید که ای مرد خدا این چه جرأت و دلیری است که بر مال بیگانه میکنی از یکی ظلماً گرفتن وبدیگری بدون ضرورت بخوشی خاطر دادن گفت مَنْ جَآءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهٗ عَشْرُ اَمْثَالِهَا وَمَنْ جَآءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزٰى اِلَّا مِثْلَهَا در حقیقت که من ظلم کردم و مال بیگانه گرفته بدیگری دادم مگر عوض ظلم مرا یک سزا است و بدل نیکی ده چندان ثواب مستحق گشته ام پس از ده گونه ثواب خود یکی بخصم حواله کنم و نه حصه دیگر فضله نزد من می ماند انتهی **گویم** ازینجا است آنچه گفته شده که هَلَكَ مَنْ غَلَبَ اٰحَادُهٗ عَشَرَاتِهٖ وَسَيِّئَاتُهٗ حَسَنَاتِهٖ چه وی بیخبر بود از آنچه آنحضرت صلی الله علیه وسلم در احادیث صحیحه فرموده لَا يَقْبَلُ اللّٰهُ اِلَّا الطَّيِّبَ که حق تعالی بغیر از مال حلال و پاک قبول نمیفرماید و باتفاق علما ثابت است که اگر کسی حرام قطعی را به نیت ثواب در راه خدا صرف کند کافر گردد **آری** اگر نزد کسی مال حرام جمع گردد برای خلاصی ذمه اگر مالکش میداند بمالک خود واپس کند ورنه به نیت برائت ذمه در میان فقرا صرف نماید نه بنیت ثواب چنانچه در کتب فقه تفصیل مذکور است و در آخر بقره پاره سوم است قال الله تعالی يٰاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اَنْفِقُوْا مِنْ طَيِّبٰتِ مَا كَسَبْتُمْ تا آنکه فرمود وَمَآ اَنْفَقْتُمْ مِّنْ نَّفَقَةٍ اَوْ نَذَرْتُمْ مِّنْ نَّذْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُهٗ وَمَا لِلظّٰلِمِيْنَ مِنْ اَنْصَارٍ پس بعضے از ظالمان آنکه مال حرام را در راه خدا صرف نماید و غرض است برای آن مِنْ طَيِّبٰتِ مَا كَسَبْتُمْ ۵

مردکے غرقه بود در جیحون | از سمرقند بود بندارم
بانگ میکرد و زار می نالید | گاهی دریغا کلاه و دستارم
زفقه امام توی مغرور اسے | چنین گفت هاتف همین است رای

حکایت ۱۳۴۴ب

در حموی آورده که زنی را که از همسایگان ابوحنیفه رض غلامی بود که آن غلام با آن سیده خود جماع نمود مگر نه از راه فرج تا آنکه بکارت وی همچنان باقی بود و آن موطوئه را از ان حمل بماند پس خویشاوندان آن زن امام رض را گفتند زنیکه بکر وی باقی باشد ولادت از وی بسیار مشکل میباشد پس این زن وضع حمل چگونه کند و حالانکه بکر وی همچنان باقی است امام رض از ایشان پرسید که آیا این زن را آنچنان معتمدی میسر میشود که در مال خود بران اعتماد کلی کردن میتواند گفتند بلی عمه میدارد امام رح ایشان را گفتند که این زن غلام خود را بعمه خود هبه نماید پس از این زن

در حرمت مال حرام

جواب سوم ۴۳ از امام رض

باوی نکاح خود نماید و چون از وطی وی بکارتش زائل شود هم وی آن غلام را باز پس بآن زن هبه نماید که ازین صورت نکاح وی باطل گردد و نیز غلام در ملک وی باز خواهد آمد ایشان همچنان کردند **لطیفه** در طرایف از معتقبه ازدی رحمه آورده که باری مرا نزد دختری بردند که در شب زفاف مجنون و دیوانه گشت ولی و اقارب آن دختر میخواستند که امشب او را نزد شوهر وی ببرند و چون افسون بروی خواند هشد بیهوش شده بیقتاد عقبه گفت که اقارب آن زن را گفتم تنها کنید مرا با این دختر و در تنهائی او را گفتم که براستی حال خود را بمن عرض نمای و چیزی از ما زخود از من بیهوش دبر من است بر آوردن مقصود تو گفت که مرا دوستی است پوشیده که از وی بکارت من زائل شده است و چونکه ایشانرا از ان اطلاعی نیست بنا بران میخواهند که مرا پیش شوی برسانند و چونکه بکر من نمانده است از فضیحت خود اندیشناکم پس برای پرده پوشی من اگر حیله میتوانی بکن گفت اطمینان دار پس عقبه نزد اقارب آن زن برآمد و گفت که این جن عهد بست با من بخروج ازین دختر پس اختیار بدست شما است که از کدام عضو دختر او را راه دهم مگر بدانید که از هر عضو یکه این جن بیرون شود آن عضو وی هلاک شده بیکار گردد و اگر از چشم راه یابد نابینا گردد و اگر از گوش راه یابد کر گردد و اگر از دهن راه او باشد ابکم و گنگ شود و اگر از دست و یا از پا راه یابد لنگ گردد و اگر از فرج راه یابد بکر وی زائل گردد پس همه اقارب آن دختر گفتند که ما آسان تر از زائل شدن بکر وی دیگر چیزی نمی یابیم پس بیرون کن شیطان را از فرج وی پس در وهم ایشان در آمد که جنی از راه فرج وی بیرون شد بدان سبب بکارت وی نماند

حکایت (۴۴) ۵ لِكُلِّ زَمَانٍ وَاحِدٌ يُقْتَدٰى بِهٖ وَهٰذَا الزَّمَانُ اَنْتَ لَاشَكَّ وَاحِدٌ

در حواشی هدایه در کتاب الدیات در بحث دیت دندان آورده که زنی شوهر خود را بطعن گفت ای کوسه شوهرش گفت اگر من کوسه میباشم ترا طلاق است و تا حال ریش وی بر نیامده بود در وقوع طلاق و عدم آن متحیر شده نزد ابو حنیفه رضی الله عنه آمدند شاگردان وی این مسأله را دریافت نمودند فرمود که دندانهای وی شمار کرده شود اگر دندان وی سی و دو باشند گاهی کوسه نباشد و اگر دندان وی بیست و هشت عدد باشد پس وی کوسه خواهد بود. **لطیفه** در مطلع العلوم آورده که بادشاهی را درد چشم برخاست از طبیب دوا طلبید طبیب گفت حنا بر کف پای پادشاه بمالند خواجه سرائی حاضر بود گفت ای طبیب چشم را با کف پا چه نسبت است گفت همان نسبتی که خصیه را با زنخدان است یعنی

چون خواجه سرایان را خصی نباشد موی بر زنخدان ایشان نیز بر نمی آید شاه ازین لطیفه بخندید و طبیب را زر و نعمت بخشید. **حکایت (۴۵)** در سیرة النعمان آورده که امام صاحب رح اگرچه نهایت ثقه و متین و با وقار بود تاهم از تیزی ذهن گاه گاهی سخنان ظرافت میفرمود چنانچه روزی از حلاق موی را می تراشانید با حلاق گفت موی سفید را بر کن وی عرض نمود که یا امام هر آن مویکه بر کنده شود زیاده تر (یعنی …) میروید امام صاحب رح فرمود چون قاعده چنین است که تو گفتی باید که موی سیاه را بر کنی تا زیاده تر روید نقل این حکایت تا بقاضی شریک رسید وی گفت که امام ابو حنیفه رض با حلاق نیز قیاسی را نگذاشت.

لطیفه در لطائف اشرفی آورده که حکیم سنائی غزنوی رح در وقتیکه محتضر بود این بیت را خواند ؎

باز گشتم زانکه گفتم زانکه نیست / در سخن معنی و در معنی سخن

عزیزی این سخن را (از حکیم …) شنید گفت عجب حالی است که در وقت باز گشتن از سخن هم بسخن باز گشت. **حکایت (۴۶)** ؎

افسوس دلا که غمگساران رفتند / سیمین بدنان و گلعذاران رفتند

چون بوی گل آمدند بر باد سحر / در خاک چو قطره های باران رفتند

در سیرة النعمان آورده که از مختصات امام است که وی رض مشکل ترین مسائل را چنان عام فهم بیان نمودی که بآسانی ذهن نشین مخاطب شدی و بحث بزودی طی گشتی چنانچه روزی ضحاک خارجی که مشهور سردار خارجیان است و در خلافت بنو امیه قابض کوفه بود شمشیر را بر آهیخته نزد امام در آمد و گفت که تو به نمای امام گفت از چه چیز ضحاک گفت از انکه عقیدهٔ شما است که علی رض در معرکهٔ معاویه رض بفیصلهٔ ثالثی راضی شده بود حالانکه چون نزد شما وی بحق بود تسلیم ثالثی چرا میکرد امام رض فرمود اگر قتل من مقصود تو بود امر دیگر است ورنه اگر تحقیق حق منظور باشد مرا اجازت تقریر دهی ضحاک گفت من نیز مناظره میخواهم امام رض فرمود اگر بحث در میان ما طی نشود چه چاره کرده آید ضحاک گفت ما هر دو کسی را منصف قرار می دهیم که حکم باشد میان ما چنانچه یکی را از همراهیان ضحاک برای ثالثی انتخاب نمودند تا که صحت و غلطی هر دو فریق را تصفیه نماید امام صاحب رح فرمود اینچنین علی رض نیز کرده بود دیگر بر وی چه الزام است یعنی چنانچه در مقابلهٔ من تو خود را بر حق تصور میکنی و در آخر بفیصلهٔ حکم راضی شدی ضحاک از شنید نش هیچ نگفت و برگشت و باقدری تغیری این حکایت را در خیرات الحسان نیز آورده. **لطیفه** وقتی در هند با یکی از رؤسا که در عشرهٔ محرم تعزیه میساختند و در تعزیه داری سرگرم بود ملاقی شدم دانستم که از جهالت مسائل دین گاهی نشنود پس بموجب کَلِّمُوا النَّاسَ عَلٰى قَدْرِ عُقُولِهِمْ

(حاشیه: حکایت ۴۵ از امام ابو حنیفه رض با حلاق — لطیفه در حالت نزع حکیم سنائی — حکایت ۴۶ از امام رض — لطیفه در لطافت …)

ازوے پرسیدم کہ چون این تعزیہ را باچنین شوکت وعزت تیار کنید انجام کار با او چہ میکنید کہ اینچنین مکان اعلے ومرتفع کجا باشد کہ این را درانجا محفوظ دارید گفت این را شکستہ در قبور مانند شہدای کربلا مدفون میسازیم گفتم اَسْتَغْفِرُ اللّٰہ شمایان از قوم یزید باقی ماندہ اید کہ تا قیام قیامت انتقام شما از اہل بیت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم انجام پذیر نمیشود وصفرای شما در حق اہل بیت کرام تا حال فرو نمی نشیند لیکن بگو کہ اینکہ سیکنید آیا تقاضای محبت ست یا منبع کمال شقاوت گفت نی بدست خود ما آنرا نمی شکنیم بلکہ بادیگر مسلمین چیزے منفعت دادہ از دست اوشان می شکنیم گفتم سُبْحَانَ اللّٰہ تمثالہای شہدا را برین نیت تیار کردن کہ مال دنیا یا بدیگران برای استیصال آن عظام وتفضیح وتشنیع اہل بیت کرام دادن باز ہمین را دعوی محبت نمودن للمال بوالعجبی ست دوستان را می باید کہ اموال دنیویہ در حفظ وستر محبان خود صرف نمایند نہ کہ در اہلاک وتذلیل ایشان خرچ کنند ع | برعکس نہند نام زنگی کافور | از شنیدنش خاموش

گشت در خبث فعل خود قائل ه	عاشقانند کہ ہردم بمحبت سوزند	عشق یک سلسلہ سگار است کہ تا تنگ با
ه این خارجیان قوم روافض بخیال	بستند زاحوال شہیدان تمثال	آن کار کہ تا حشر برو لعنت بلاد
یک سال یزید کرد واینہا ہمہ سال	حکایت (۴۷) ه	زروی قدر عالم بیش ازان است
کہ قدرش خلق را معلوم گردد	بسا کس کز ہنر جائی رسیداست	کہ کمتر خادمش مخدوم گردد

در سیرۃ النعمان آوردہ کہ بارے امام صاحب با جمع تلامیذ در مسجد نشستہ بود کہ یکایک گروہے از خوارج در مسجد درآمدہ ہمہ از دیدن ایشان مضطر شدند امام رض تسلی دادہ فرمود کہ خوفی نیست اطمینان دارید یکے ازان خوارج کہ سردار ایشان بود نزد امام رض آمدہ گفت کہ شما کیستید فرمود کہ ما مغتنے مستجیریم وحق تعالی فرمودہ وَاِنْ اَحَدٌ مِّنَ الْمُشْرِكِيْنَ اسْتَجَارَكَ فَاَجِرْهُ حَتّٰى يَسْمَعَ كَلَامَ اللّٰهِ ثُمَّ اَبْلِغْهُ مَاْمَنَهٗ یعنی اگر کسے از مشرکین از تو پناہ طلبد پناہ دہ او را تا کہ وی کلام حق تعالی شنود بہتر تا بجای ایمنی وی او را برسان انتہی چونکہ خوارج مسلما از خود جملہ فرقہای مسلمین را مشرک دکافر میدانستند وقابل قتل می انگاشتند درین موقع باین عزم آمدہ بودند کہ انابوحنیفہ رض عقیدہٗ وی را شنیدہ پستر الزام کفر داعیہ قتلش نمایند فاما از جواب امام اعظم رض درین محل من کل الوجوہ عاجز گشتند تا آنکہ سردار ایشان ہمراہان خود را امر نمود کہ ایشان را قدرے قرآن مجید شنوانیدہ بعد ازان ایشان را بمکانات ایشان کہ مَاْمَنِ ایشان ہست برسانید

تنبیہ ہموارہ کار علمای ربانیین اینکہ دیدی کہ در عین حالت جزع وفزع ملجا وماوای برادران مسلمین گشتہ بود

سلہ یعنی کہ …

۱۲

حکایت ۴۸ در امام خوارج

تنبیہ

اطمینان کلی می بخشیدند غم داند وه ایشان را خود سپر میگشتند تاسف وافی بر حال آنان که پیشوایان و مجددان
فرقهٔ وهابیهٔ محدثهٔ زمانهٔ ما گشته و برای طعن و تشنیع ابوحنیفه در هر کلمه موجود میباشند و خود در عین کاربرهٔ
سلطان اسلام که در امن و حفاظت او از قدیم محفوظ میبودند از حکام غیر اهل دین که بر سر همین سلطان
اسلام برآمده بودند در خفیه اختصاص را پرورش کردن و از جهاد باز ماندن و بعد از تغلب مخالفین بر بلاد الهند تاوان
این راز ایشان برای فریب همین جواب دادن که این همه کارها برای ابقای علم حدیث در ملک هند عموماً
و در بلدهٔ دهلی خصوصاً میکردیم چرا که بدون این حیله ما نیز مانند دیگران در قتل عام مقتول گشتیمی
و بمفقودی ما علم حدیث مفقود شدی فلا حول ولا قوة الا بالله العلی العظیم اگر امر علم چنین
بودی هیچ پیغمبری که در زمانهٔ خود غالباً تنها بودی جهاد را بنفس نفیس خود عازم نشدی ۵
مردان آنکه در تجربه درست آیند نه آنکه در قول | وز درونت عار دارد صد یزید | از درون طعنه زنی بر بایزید
چُست و در امتحان سست لطیفه در ظرایف آورده که روباهی در باغ او بر درختی یکذشت خروسی دید که بالای
آن بانگها میداد گفت بانگهای بسیار گفتی چرا بزیر نمی آیی که نماز با جماعت ادا سازیم خروس گفت امام در پس
این درخت خفته است از خواب او را بیدار کن چون روباه آنجا رفت سگی را یافت از دیدنش بانگ بهنگام
از شکم برآورده یعنی تیزی داده رو بگریز نهاد خروس گفت کجا میروی بیا که نماز را بگذاریم روباه گفت وضوی
من شکسته میروم که تجدید وضو نمایم بعد از آن می آیم حکایت (۴۰۸) ۵ | گر از فقهٔ فقها نبودی اثر
در خیرات الحسان آورده که شخصی زن خود را گفت ترا طلاق ست اگر پخته نسازی | بجا کار مردم شدی با هنر
مرا دیگی چنانکه سه پیمانه در آن نمک باشد و حالانکه در آن طعام مطبوخه آن نمک را اثری نباشد آن زن از
چارهٔ آن عاجز مانده نزد امام رضه در آمد امام رضا او را فرمود که در دیگی بیضهٔ مرغ ما بپز و همان قدر نمک را که بران
شوهرت سوگند خورده بران تخم مرغ بیند از یا اکثر از آن که اثری از آن در آن طعام مطبوخه ظاهر نخواهد بود
لطیفه در مطلع العلوم آورده که در مجلسی مذمت حجاج بن یوسف و ذکر جفاکاریهای او میکردند یکی از حاضران
مجلس بطلاق زن خود سوگند خورد که حجاج سفاک (ای خونریزه) و ظالم بیشک دوزخی ست اهل مجلس او را ملامت کردند که
چون حقیقت حال و انجام کار جمله مفوض بمشیت ایزدی ست پس طلاق زن بر تو لازم آمد آن شخص مغموم شده
از مجلس برخاست و نزد عمر بن عبیده که یکی از فقهای عهد و مفتیان روزگار بود آمد و ماجرای او در میان نهاد
عمر گفت زن خود را نزد خود نگاهدار که اگر حق تعالی حجاج را با آنهمه جورها که میکرد و بدوزخ نبرد پس بخشیدن این یک گناه تو

مقاصد را ثمر بسیار باشد	چو رای و علم با هم یار باشد	

نیز هیچ دریغ نفرماید **حکایت ۴۹ - ۵**

در خیرات الحسان و نیز در سیرة النعمان آورده که شخصی صُرّهٔ هزار دینار نزد یکی امانت نهاد و وصیتش نمود که چون فرزند من بالغ گردد ازین هزار دینار و کیسه خالی شده هر دو هر چه ترا محبوب باشد بفرزند من بدهی چون آن صغیر بالغ گشت از وصی پدر مال خود را طلب نمود وی کیسهٔ خالی را حواله اش ساخته گفت که پدر تو در داون مال وصرّهٔ خالی شده مرا مختار گردانیده بود آخر الامر آن طفل بالغ نزد امام رض درآمد و ماجرا باوی باز گفت امام رض بدل خود گفت که هر آینه میت ازین وصیت نفع فرزند خود اراده کرده بود نه نفع غیر و مقصود اصلی وی آن بود که این جملهٔ دنانیر بفرزند وی رسد مگر بخیال خیانت اینچنین وصیت کرد پس امام رض وصی را طلبیده بوی گفت که وصیت پدرش درین مال چگونه بود گفت که پدر وی بمن چنین گفت ازین صره و ازین هزار دینار هر چه را محبوب داری بفرزند من بدهی امام رض او را گفت ازین هزار دینار و ازین کیسه کدام یکی را دوست تر میداری گفت این دنانیر را دوست تر برای خود میدارم امام رض گفت که این جملهٔ دنانیر را بوی حواله نمای و تنها کیسه که محبوب تو نیست نزد خود دار چه پدر روی وصیت چنین کرده بود که محبوب ترین چیز خود را بفرزند من بدهی پس بالضرور چیزی که محبوب تو باشد نزد تو بماند پس امام رض فرمود که حق تعالی رحمت کند بر پدر روی که وی مردی دور اندیش بود **لطیفه** در جامع الفنون از تذکرهٔ شمشیرخانی آورده که بصحن دخمهٔ نوشیروان که بر قلعهٔ کوه واقعست چهار سوار مسلح با شمشیرهای علم کرده از طلسم تیار ساخته اند هرگاه شخصی بمقابل اینها آید برو حمله نمایند مامون الرشید خلیفهٔ بغداد بهدایت دخمه بان که از دفع اذیت طلسم آگهی داشت اندرون آن دخمه در آمده دید که پیکر نوشیروان بر تخت مرصع نشسته جملهٔ اعضایش سالم مگر لباسش به کهنگی رسیده مامون لباس تازه بمشک و عنبر معطر کرده بآن قالب بیجان پوشانید و ماق حال دید که زیر زانوی نوشیروان لوحی از طلاست و در آن لوح نوشته اند که یکی از بنی اعمام پیغمبر آخر الزمان بزیارت ما رسیده لباس لطیف و معنبر بمن خواهد پوشانید و آن وقت قالب بیجان ما تواضع او اقدام نتواند نمود لهذا فلان جانب این دخمه گنجی برای ضیافت او ودیعت نهاده ام تصرف خود در آرد و ما را معذور دارد مامون رشید گنج شایگان از آنجا بر داشت گویند که دولت بنی عباس بدولت آن گنج بی قیاس بود حاکه از دانش و علم کارها بر آیند که دانایان زمان در آن حیران باشند **حکایت (۵۰) - ۵**

چو دانش فضل را همراز باشد	در رحمت برویش باز باشد	در ارشاد الطالبین آورده که حاصلش

اینکه چونکه امام شافعی رض در زمانهٔ حیات خود بکمال علم و بمبلغ اجتهاد رسید پس بموجب فَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ
فَحَدِّثْ عه از راه فخریه العیاذ باللہ روزے بر سر ممبر در مجلس جم غفیر فرمود که اگر درین زمانه مافی المثل
ابوحنیفه رض زنده بودے از کمال تبحر که در خود می یابم در اول مسأله او را الزام دادمی چون دران شب بخفت
ابوحنیفه رض را در خواب دید که با وی میفرمود مسأله اول در حق مسلمانان لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُولُ اللّٰهِ
گفتن ست پس بگو که درین مسأله اول مرا چگونه الزام میدهی امام شافعی رض دانست که چون و چرا در کلمهٔ
طیب کردن کفرست پس از تبحر امام حیران بمانده ساکت گشت بفردای آن منادی کرده بکوچه و برزن
ندا در دهانیده که امام شافعی در مسجد جامع وعظ میدهد هر که میل شنیدن دارد حاضر گردد گویند که از کثرت
مردم جامع به تنگ آمد شافعی رض درمیان آن مجمع بر سر ممبر بعد از فضائل امام ابوحنیفه رض فرمود اَلنَّاسُ عِيَالٌ
لِأَبِي حَنِيفَةَ فِي الْفِقْهِ **لطیفه** در تفسیر کبیر و نزهة المجالس وغیرها در لطائف کلمهٔ طیب عجائب و غرائب
ذکر کرده که بعضے از انها اینکه کلمهٔ طیب که اصل توحید ازان ست از دو جمله مرکب ست اول لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ
که تنها مثبت توحید ست دوم مُحَمَّدٌ رَّسُولُ اللّٰهِ که مثبت رسالت آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم ست و هر یک
ازین دو جمله از ۱۲ دوازده حروف مرکب ست و همچنین ساعات لیل و نهار در اوقات معتدل ۱۲ دوازده میباشند
پس جمله ساعات ملوین شب و روز مانند جمله حروف کلمهٔ طیب بست ۲۴ و چهار میشوند پس سر درین اینکه هر کس که این
کلمهٔ طیب را که از (۲۴) حروف مرکب ست یکبار بصدق و حضور دل در شبا روزی خواند ثواب یک شبا روز
که از (۲۴) ساعات مرکب ست در نامهٔ اعمال او ثبت نمایند و گناهان ۲۴ ساعات شبا روزی او را معاف
فرمایند و نیز در بهشت برین به ۲۴ درجه او را سرفراز نمایند ازین جهت این کلمه را از ۲۴ حروف مرکب فرموده
سوال این فضیلت عام ست بهر کس که باشد و بهر طوریکه میخواند از حضور و خلوص چون این الفاظ را
بر زبان راند مستحق اجر مذکور گردد یا چیزے خصوصیت دارد **جواب** درین جمله حروف که معلوم شد اعلی تر این
صفتے دیگر ست و آن اینکه این هر همه حروف بے نقط اند اشارهٔ لطیف بسوی آن میدارد که بلا ریب
فضائل این کلمهٔ طیب صحیح و درست همچنان ست که دیدی و شنیدی مگر بشرطیکه در وقت خواندن این کلمه
پاک خود را از خیال ما سوی اللہ مانند این حروف مجرد و بے نقط گردانی ؎ | بر زبان تسبیح و در دل گاو خر
این چنین تسبیح کے دارد اثر | **لطیفهٔ دوم** اینکه هر چند که حروف این کلمه ۲۴ اند مگر اجزای او هفت اند
چنانچه لا ۱ اله ۲ الا ۳ الله ۴ محمد ۵ رسول ۶ الله ۷ و دوزخ ها نیز هفت اند و اجزای جسم آدم که در محشر

عه یعنی بحال نعمت بر خود اقرار نمای ۱۲

لطیفه اول از لطائف کلمهٔ طیب

لطیفه دوم از لطائف کلمهٔ طیب

بسبب آن ماجور یا ماخوذ باشد نیز هفت اند که از جهت آن هفت اندام او را محاسبه باشد که تفصیل آن موجب تطویل ست پس در مرکب بودن این کلمهٔ پاک از هفت اجزا اشارهٔ لطیف بسوی این ست که هر کس که این کلمه را میخواند بموجب مَنْ قَالَ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ اَدْخَلَهُ الْجَنَّةَ رواه البخاری وغیره حق تعالی هر هفت اعضای بدن او را از هر هفت دوزخ نجات بخشیده بفضله وکرمه در جنات در آرد **سوال** این فضیلت عام ست هر یک کلمه گو را شامل ست یا مخصوص ست بخاصیتے **جواب** گویم که هر هفت کلمات این جمله از بعض مُجَوَّف اند یعنی هر هفت اجزا را چون بخط نسخ نوشته نمایند جوف دار می بر آیند یعنی سپیدی در میان آنها نماید چنانچه لا اله الا الله محمد رسول الله که در میان لا و اله و الا و الله و محمد و رسول هر یکی خالی باقی میماند یعنی چشمه دار اند پس ایمای لطیف درین آن ست که این فضیلت جائز و صحیح ست مگر بشرطیکه دل را در وقت خواندن این کلمه مانند این اجزا از ما سوی الله خالی و صاف دارد

زبان در ذکر و دل در فکر خانه	چه حاصل زین نماز پنجگانه

نکته در عین الجاری و هم و آورده که چنانکه عدد حروف این هر دو کلمه ساعات لیل و نهار دوازده اند همچنین بروج فلکی و ماهها سال و انتهای سالهای معصومیت انسان یعنی زمانهٔ نابالغیت بنی آدم و ائمهٔ معصومین و نیز حروف اسمای متبرکهٔ این سه انبیای اولو العزم یعنی موسی- عیسی- محمد علیهم الصلوات والتسلیم دوازده اند و نیز حروف غیر مکرر از توریت- زبور- انجیل- فرقان ۱۲- اند بدین طریق از توریت (ت و ر ی) و از زبور (ز ب) و از انجیل (ا ن ج ل) و از فرقان (ف ق) پس طریق ترتیب تهجی این حروف این ست اب ت ج ر ز ف ق ل ن و ی- پس ازین هر آن شش گانه حروف هائیکه از ف ق ماقبل واقع اند اشارهٔ لطیف بسوی آن میدارد که بعد از نزول هر سه کتابهای اولین یعنی توریت و زبور و انجیل ۱۲ بفاصلهٔ شش صد سال فرقان حمید نیز نازل خواهد بود و همچنان شد چنانچه عدد آن هر شش حروف یعنی (اب ت ج ر ز) نیز شش صد و شش میشود و از هر چهار گانه حروف هائیکه بعد از ف. ق واقع شده اند یعنی (ل ن و ی) همین مراد ست که کتابهای الهامی و آسمانی همین هر چهار اند چنانچه ل دلالت بر انجیل و ن بر فرقان و و بر زبور و ی بر توریت مینماید و اشارهٔ حروف بطریق تلخیص بر ماخذ طریق قدیم ست نه که از خود ایجادش کرده ایم چنانچه ص بر صراح و م بر منتخب و ش بر شرح و م بر متن و قس علی هذا در شروح و حواشی پیدا و هویدا ست و در مشارق الانوار هم از خ بخاری و از م مسلم و از ق متفق علیه خواسته و همچنین اشارات در حصن حصین و طریقه محمدیه وغیرها

از کتب سلف وخلف بکثرت موجود ست فافہم وحروف مکرره که باقی مانده بودند این ہست از توریت
(ت) واز زبور (و د) واز انجیل (ی) واز فرقان (د ان) پس ازین حروف آنچه از حروف
فرقان مقدم ست این چہار ست (ت و د ی) واین ہر چہارگانه حروف بیکبار بہر دو اشارهٔ
سابقه دلالت تامه می دارند یعنی یکی اینکه این ہر چہار کتب آسمانی والہامی ست چنانچه از ت توریت
واز و زبور واز د فرقان واز ی انجیل مراد ست دوم اینکه فرقان بفاصلهٔ شش صد سال از کتب
سابقه در آخر نازل خواہد شد ہمچنان شد چنانچه عدد این ہر چہار حروف ہمین ہست یعنی ششصد وشانزده ۶۱۶
وبا خلاف کسرات یعنی بعدد زائد از مئات خوفی نیست که کسرات در مثل اینچنین لطائف محسوب
نمی باشند فانظر وتنصف

حکایت (۱۵)

چو شمع جمالش چراغم بود

مرا در دو عالم چراغم بود

در خیرات الحسان ونیز در سیرة النعمان آورده که شخصے نزد امام رضہ
آمد وگفت که من قدرے مال را برای حفاظت دفن کرده بودم که حالا موضع آنرا فراموش کرده ام چه تدبیر
نمایم که بمال خود دوباره قابض گردم امام رضہ فرمود که این مسالهٔ فقهیه نیست که برائے تو بیان نمایم پس من
چه چاره کنم مگر سائل بلجاجت وعجز بسیار نمود آخرش فرمود که برو امشب ہمه شب تا بامداد نماز بخوان پس
مکان مال مدفونهٔ ترا بیاد خواہد آمد چون آن مرد در ان شب چندے نماز خواند یعنی یکم از چہارم حصهٔ
شب در ہمین نماز بیادش رسید که فلان موضع مدفن مال من ہست پس تر نزد امام رضہ آمد وگفت تدبیر تو
راست آمد وازین ماجرا خبرش داد امام فرمود ہر آئینه میدانستم که شیطان ترا تمام شب برائے نماز خواندن
گاہے نخواہد گذاشت لہذا بزودی برائے حفظ تو سعے بلیغ نمود تاہم ترا لازم بود که تمام شب بشکریه آن برحق تعالے بادا
نماز گذارده بسر برده بودی گفته در بستان المحدثین در تذکرهٔ کتاب الامام مصنفهٔ شیخ تقی الدین ابن وقیق العید
آورده که روزے شخصے پیش این دقیق العید آمد وگفت که من نزد درویشے جاہل رفتم وگفتم که مرا در نماز
وسوسه وخطرات بسیار می آید در نجیده میشوم آن درویش درجواب فرمود که افسوس بران دل که در وی
غیر خدا بگذرد پس بسبب این حروف او علت وسواس از من بالکلیه زائل گشت شیخ ابن دقیق العید گفت
که این درویش جاہل نزد من بہتر از ہزار فقیه ست راقم الحروف گوید (یعنی شاه عبدالعزیز رحم) که بعضے
از متفقه علما درین سخن شیخ در آویخته اند که این سخن وی خلاف حدیث صحیح ست که فَقِیْهٌ وَاحِدٌ اَشَدُّ
عَلَی الشَّیْطَانِ مِنْ اَلْفِ عَابِدٍ وشیخ برعکس حدیث گفته لیکن نفهمیدند که ہر چند که آن حدیث صحیح ست اما

دفتار جاہل بود اما در حقیقت فقہ در دین نصیب او بود و مراد از حدیث شریف ہمین فقہ ست نہ کسے کہ علم
باصطلاحات نماید و از معانی مقصود شارع غافل بود لطیفہ از عالمی پرسیدند چہ باعث ست کہ خاطر جامعہ
میباشد در ہمہ امور عبادت باشد یا معصیت بخلاف نماز کہ بالتخصیص نماز موجب خطور خطرہای قدیمہ
وجدیدہ و باعث خیالات فاسدہ و کاسدہ میباشد و حضوری نماز بالکلیۃ از دل زائل میگردد فرمود کہ ہمین
میباید بود چرا کہ نماز کہ راس العبادات ہست مانند روشنی ست و قاعدہ کلیہ ست کہ در ظلمت ہمہ چیز ہا مختفی میباشند
نیک باشند یا بد و ہر گاہ کہ روشنی پدیدار آید ہمہ اشیای موجودہ از نیک و بد ہر چہ باشند پدیدار آید پس چونکہ
باطن ما ہمہ ظلمت ست و بسبب نماز کہ مانند روشنی ست چراغ بر ما پدیدار گردد ہمہ گاؤ خر کہ باطن ماست برما
ظاہر مے گردد ؎

عمرت از پنجہ گذشتے یک سجود
کہ بکار آید نکردی اے عنود

پس حضور ما در نماز بسبب آن ناپاکی ما بر جانے ماند ؎

نے درون نماز نے بیرون
گشتہ مے کنی بہمانے

این چنین حالتے پریشان را
شرم ناید نماز مے خوانے

ویا کانیکہ باطن ایشان مصفا میباشد برایشان بجز از حضوری مولا تعالی دیگر ہیچ حاصل نمی آید چنانچہ
از خلط ماسوی اللہ تا آنکہ از نفس خود ہم در نماز خبرے ندارند ؎

نماز عابدان رکوع و سجود ست
نماز عاشقان ترک وجود ست

و حکایات نماز ابرار و حصول حضوری ایشان دران چنانچہ کتب تصوف
و اخلاق ازان مشحون ست دال اندبران و لہذا فرمود علیہ الصلوۃ والسلام اَلصَّلٰوۃُ مِعْرَاجُ الْمُؤْمِنِیْنَ
و در حق خود فرمود قُرَّۃُ عَیْنِیْ فِی الصَّلٰوۃِ جواب بوجہ دیگر و از فاضل دیگر ہمین سوال کردہ شد
در جواب فرمود کہ حالت نماز ہمچنین میباید بود چرا کہ شیطان دزد اعمال ماست و ہموارہ مکار و دزدان ست
کہ نفیس ترین اموال را تجسس میکنند و بموجب قولہ علیہ السلام اَلصَّلٰوۃُ مِعْرَاجُ الْمُؤْمِنِیْنَ
نفیس ترین اعمال ما نماز ست پس جد و کد یکہ شیطان را برای افساد نماز ماست ہمان کد و سعی برای
افساد دیگر اعمال ما و پروائی باشد لہذا اکثر حضور ما در نماز نمی ماند و نماز ما بر ما تباہ مے شود ؎

خواجہ پندارد کہ دارد حاصلے
حاصل خواجہ بجز پندار نیست

و یا کانیکہ بر نفس خود قادر می باشند
شیطان را در نماز خود دخلے نمید ہند لہذا حضور ایشان در نماز زائد تر حاصل می آید تا آنکہ از نفس خود نیز در نماز غائب میباشند ؎

می نیرزد این نماز ما دو جو
زانکہ با اغیار باشد دل گرو

ترک خویش و ترک فرزند او نہاد
از خلیل آموز قربان کن ولد

زانکہ ترک تن بود اصل نماز
تن بنہ در آتش نمرود رو

چنانچه در مشکوٰة در باب الرقاق آورده که مردی را از آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم پند سے مختصر طلبید فرمود علیہ السلام
إِذَا قُمْتَ فِي صَلَاتِكَ فَصَلِّ صَلٰوةَ مُوَدِّعٍ در لمعات در تفسیر صلٰوة مودع گفته که ترک کن نفس
و جمیع ما سوی الله را و بتمام تر و بتوجه کامل و اخلاص کلی بسوی جناب حق تعالی روی خود آر یا آنکه رخصت کن
حیات خود را بطوریکه این نماز گزاردن همان و مردن تو همان ست و بس در بعضے اسرار نماز۔ سوال
درین چه علت و کدام حکمت ست که در وقت شب یعنی از وقت غروب شمس تا طلوع فجر هفت رکعت نماز
برما فرض کرده شده و افراط و تفریط را در ان مدخلے نماند جواب بسبب آنکه دوزخها هفت اند و هر همه مانند
شب دیجور سیاه اند چنانچه در حدیث ست و نیز هر بنده مؤمن باشد یا کافر بسبب هفت اعضای خود که
آن هر دو پا۔ و فرج۔ و تعلق بالسینه و دل۔ و هر دو دست۔ و دهن با زبان و گوش۔ و چشم ست محاسبه کرده شده
بشمره گناه معذب و گرفتار دوزخ خواهد گردید پس برای نجات ازان در تاریکی شب که با دوزخ مشابهت
تام میدارد از فضل خود هفت رکعت نماز را دو روار دنیا بر ما در مغرب و عشا فرض گردانید ند که از خوف
حق تعالی هر که امر وی را بجا آرد و این هر هفت رکعات نماز را در تاریکی شب ادا می نماید حق تعالی از جهت
آن هر هفت اعضای وی را از هر هفت طبقات دوزخ خلاصی بخشد بمنه و کرمه چنانچه در حدیث ست
لَنْ يَلِجَ النَّارَ أَحَدٌ صَلّٰى قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا يَعْنِي الْفَجْرَ وَالْعَصْرَ رَوَاهُ مُسْلِمٌ
یعنی هرگز بدوزخ نیاید کسی که نماز فجر و عشا را ادا کند و مانند این احادیث دیگر بسیار اند سوال در روز
روشن یعنی ما دامیکه آفتاب طلوع کرده باشد حصر نماز مفروضه در هشت رکعات چرا افتاد یعنی نماز ظهر و عصر
هشت رکعت چرا منحصر گشت جواب بهشتها که از نور اند و بلا تشبیه مثل روز روشن اند هشت اند
حق تعالی در ادای این هر هشت رکعت نماز روزانه همین اشاره ظاهر ساخته که هر کس از شما برین هشت
رکعات برای رضای مولی تعالی قیام نماید حق تعالی برای رضای آن بنده نیز بموجب قوله تعالے
رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ در جنتی هر هشت بهشت را مباح گردانده و در هر بهشتے که خواهد بدون
مزاحمت در آید یعنی بسبب هفت رکعات سابقه اگرچه از دوزخها که در راه بهشت واقع اند نجات یابد مگر
بدون این هشت رکعات روزانه مستحق دخول جنت نخواهد شد چنانچه تمثیلاً در حدیث آمده عَنْ
أَبِي مُوسٰى قَالَ قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ صَلَّى الْبَرْدَيْنِ يَعْنِي الْفَجْرَ وَالْعِشَاءَ
دَخَلَ الْجَنَّةَ مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ یعنی هر که نماز هر دو وقت خنکی را یعنی نماز فجر و عشا را ادا نماید در بهشت در آید

در بعضی اسرار نماز

و مانند این احادیث دیگر هم آمده **سوال** چونکه بسبب هفت رکعات شب از دوزخ نجات حاصل شد و بسبب هر هشت رکعات روزانه هر هشت بهشت مباح گردیدند باز در وقت فجر دو رکعت نماز دیگر چگونه فرض گردید **جواب** گوییم دو مقام دیگر باقی ست یکی آنکه از دوزخ سخت ترست و دیگر آنکه از جمله نعیم بهشت اولی ترست اما آنچه از دوزخ سخت ترست میدان عرصات و دهشت قیامت ست که هر کس بحکم يَوْمَ تَرَى النَّاسَ سُكَارَى به ندای نفسی نفسی گرفتار میباشد الا آنحضرت صلی الله علیه وسلم و این وقت بهزار مراتب از دوزخ مشکل تر است که آتش دوزخ تاب و توانائی نور ایمان ادنی مؤمن نمیدارد و از طلوع پرتو آن پژمرده میگردد تا بایمان خواص و انبیا علیهم الصلوٰة والتسلیم چه میرسد بخلاف عرصات قیامت **و چون** اهل بهشت نعمت و آرام بهشت را دریابند بجود دیدن آنها جمله مشقات و لذات دنیا را فراموش سازند مگر باز چونکه از دیدار حق تعالی مشرف گردند اَللّٰهُمَّ اَذِقْنَا لِقَاءَكَ بِكَرَمِكَ پس بهشت و جمله نعمتهای بهشت را فراموش سازند پس دیدار حق تعالی از بهشت بهزار درجات اعلی و اولی ست **و ظاهر ست** که وقت فجر بهر وجوه از تمام روز و تمام شب بهتر ست اگر بیمار ست درین وقت فجر در شدائد مرض خود تخفیف می یابد و اگر غنچه و گل ست از باد صبا خوشبو و شگفتگی بهم دارد و **نیز** اوقات جنت مشابه بوقت فجر ست یعنی بوقتیکه تا حال طلوع آفتاب نشده باشد که نه شب باشد و نه روز پس ازین وجوه مذکوره دو رکعت دیگر خاص در وقت فجر زیاده فرض کرده شدند تا که از جهت برکت رکعت اول که خواب نوشین بامداد را برای ادای همین نماز ترک میدادند از صعوبت و طول عرصات نجات یابند چنانچه در حدیث آمده عَنْ عَبْدِ الرَّحْمٰنِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اَنَّهُ ذَكَرَ الصَّلٰوةَ يَوْمًا فَقَالَ مَنْ حَافَظَ عَلَيْهَا كَانَتْ لَهُ نُوْرًا وَّ بُرْهَانًا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ الحدیث کذا فی المشکوٰة یعنی آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرمود هر که حفاظت نمود بر نماز باشد آن نماز او را نور و حجت بروز حشر **و برای** طول قیامت چنین ارشاد شده عَنْ اَبِيْ سَعِيْدِ الْخُدْرِيِّ قَالَ سُئِلَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهٗ خَمْسِيْنَ اَلْفَ سَنَةٍ مَا طُوْلُ هٰذَا الْيَوْمِ فَقَالَ وَالَّذِيْ نَفْسِيْ بِيَدِهٖ اِنَّهٗ لَيُخَفَّفُ عَلَى الْمُؤْمِنِ حَتّٰى يَكُوْنَ اَهْوَنَ عَلَيْهِ مِنَ الصَّلٰوةِ الْمَكْتُوْبَةِ يُصَلِّيْهَا فِي الدُّنْيَا یعنی مردے از آنحضرت صلی الله علیه وسلم از درازی روز قیامت که بمقدار پنجاه هزار سال ست پرسید که طول این روز بسیار دراز ست فرمود آنحضرت صلی الله علیه وسلم بخدا که این روز سبک تر گردد بر مؤمن تا آنکه باشد آسان تر بروے از نماز مفروضه که در دنیا

آنرا اداحیسا ساخت **و** از برکت رکعت دیگر از دیدار حق تعالی مشرف گردد که هر چند که خواب بامداد خوشین و لذیذتر بود که برای نماز آنرا ترک نموده بود دیگر دیدار حق تعالی بازان بهتر و خوشتر و لهذا در حق نماز در احادیث جابجای چنین ارشاد شده اَلصَّلٰوةُ عِمَادُ الدِّيْنِ و جای چنین بَيْنَ الْعَبْدِ وَبَيْنَ الْكُفْرِ تَرْكُ الصَّلٰوةِ عـه و جای چنین اَلصَّلٰوةُ الْخَمْسُ وَالْجُمُعَةُ اِلَى الْجُمُعَةِ وَرَمَضَانُ اِلٰى رَمَضَانَ مُكَفِّرَاتٌ لِّمَا بَيْنَهُنَّ اِذَا اجْتُنِبَتِ الْكَبَائِرُ یعنی هر پنجوقته نمازها در مابین خود و نیز نماز جمعه تا نماز جمعهٔ دیگر و نیز روزهٔ رمضان تا روزهٔ رمضان دیگر پوشنده و عوض ست مر آن گناهان را که در میان اینها شده باشند بدون کبائر **سوال** وقت مغرب را چرا در شب محسوب ساختند و وقت فجر را با آنکه تاریکی شب هنوز باقی ست نه در شب داخل ساختند و نه از روز محسوب نمودند بلکه با سه وقت مستقل قرار داده از هر دو وقت خارج داشتند **جواب** در وقت مغرب چونکه آغاز شب و شروع سیاهی میباشد و ابتدای هر شیء در شیء داخل میباشد لهذا مغرب را از شب محسوب نمودند و در وقت فجر دو حیثیت میباشند یکے اینکه تاریکی شب دران شق گشته باشد و دیگر آثار روشنی دران نمودار میباشد بنابران در شب داخل نیست و از روز نیز محسوب نمی شود چرا که علامت اکبر روز که قرص آفتاب ست دران وقت مفقود ست **سوال** در شبارو زے در نماز مفروضه بر هفده رکعات چرا حصر نمودند و کمی و بیشی را در حدود آن دخلے ندادند **جواب** اگر افراط و تفریط را در تعداد آن دخلے دادندے مقصود شارع که آن اظهار فضائل مخصوصهٔ نماز ست چنانکه بالتفصیل بطریق لطائف گذشتند فوت شدے و اہل بصائر از ادراک خوبی نماز محروم ماندندے پس ذوق و وجد را در نمازهای خود چندان نیافتندے **سوال** ادای نمازهای مفروضه را با وقات خمسه چرا حصر نمودند **جواب** صعب ترین اوقات پنج ست که برای هر فرد بشر پیش آمدنی ست یکے حالت نزع و سکرات موت اَللّٰهُمَّ اَعِنَّا عَلٰى سَكَرَاتِ الْمَوْتِ که شیطان در پس ایمان می باشد و ملک الموت در پس جان و ورثه در پس مال و متاع این جهان و زن و فرزند دیر اخوار و خسته گذاشتن و بسختی تمام روح از وے برون و از خویش و اقارب او را جدا ساختن و در خانهٔ تنگ و تاریک بگور گلان قبر او را سپردن **دوم** شدائد قبر **سوم** عرصات قیامت **چهارم** وزن اعمال و پران شدن اعمال نامها **پنجم** گذشتن بر صراط **و** در حدیث ابی داؤد آمده که بارے حضرت عائشه رض دوزخ را یاد کرده گریست آنحضرت صلے الله علیه وسلم از وے پرسید از چه جهت گریه میکنی گفت از خوف دوزخ پیشتر پرسید که ای گروه انبیا آیا در قیامت اہل خود را یاد آرید یا نه فرمود صلے الله علیه وسلم بلے مگر بجز از سه مقام که درانها کسی کسی را یاد نخواهد آورد یکے

عـه یعنی فرق درمیان بندهٔ مومن و کفر ترک صلوٰة ست ۱۲

وقت میزان تا آنکه داند که میزان او سبک آمد یا گران وزن دوم وقت پران شدن اعمال نامها تا آنکه داند
عمل نامهٔ وی در دست راست وی آمد یا در دست چپ از طرف پشت سوم وقت صراط وقتیکه بر پشت جهنم
نهاده شود کذا فی المشکوة **پس** هر کس که ازین مرصادهای خمسه و هر پنج کمینگاههای مذکوره نجات یابد
در عیش جاودانی و رضای حق تعالی پیوسته خواهد رسید پس حق تعالی محض از فضل خود برای رهائی آن پنج
صعوبات همین وسیله را بما بخشید که هر کس که از خوف حق تعالی در شبا روزی همین صعوبات خمسه را
پنج نوبت یاد نماید حق تعالی او را بالضرور ازان نجات بخشد چنانکه در حدیث ست که حق تعالی در هر دو
جهان کسی را رنج و تکلیف نمیدهد نه در هر دو جهان کسی را راحت و آرام می بخشد هر که در دنیا ازو غافل ماند
در آخرت او را راحتے نباشد و هر کس که در دنیا از حق تعالی خوفی میداشت و حدود او سبحانه و تعالی از اوامر
و نواهی نگاه میداشت او را در آخرت خوفے و هراسے نباشد **سوال** باز در امم سابقه برای ادای نماز شبا روزی پنجاه وقت
چرا مقرر شده بود **جواب**، همین ست یکے از اسباب فضائل آنحضرت صلی الله علیه وسلم بر انبیای ماضیه علیهم
الصلوة والتسلیم و نیز سبب افضلیت امت مرحومه بر امتهای گزشته چرا که ظاهراً چونکه طول عرصات قیامت برای
اشرار خَمْسِیْنَ اَلْفَ سَنَةٍ خواهد بود چنانکه در قرآن ست پس برای آسانی آنها خمسین اوقات را یعنی پنجاه
ساعات را در شبا روزے در دنیا برائے نماز بر ایشان تعیین فرمود والله اعلم **سوال** نماز جماعت را با وجودیکه
ذکر و اذکار و قرارت قرآن دران کمتر میباشد بر نماز تنها گزار به بست و پنج مرتبه یا زائد ازان چنانچه در احادیث
است چرا مضاعف نمود **جواب** هر چند که در ظاهر مقصود از نماز نظافت بدن و نیز تعبد معبود حقیقی ست مگر
در حقیقت غرض شارع ازان اتحاد باهمی و خلوص فیما بین اهل ایمان ست لهذا هر روز برای تزاید محبت ایشان
بغرض پنجوقته ملاقات ایشان که باعث ارتباط و محبت باهمی میباشد حکم جماعت در نمازهای روزمره بر اهل محله
که موجب چندان حرج نیست فرمود و برای ملاقات باهمی جمله اهل شهر که در هر روز بر ایشان تکلیف مالا یطاق لازم
می آمد از محض فضل خود هفته وار نماز جمعه و برای ملاقات مَدَنی و بَدَوی یعنی بغرض باهمی الفت گرفتن شهری و
روستائی نماز عیدین در هر سال و برای الفت گرفتن و خوگیر شدن و بغرض حصول ملاقات جمله برادران اسلام از
شرق تا غرب بدون ارتکاب موانع الفت و محبت که کارهای فسق و جدال ست بمکان معهود و وقت موعود حکم
ادای حج بشرط استطاعت در تمام عمر یکبار بر ما لازم و واجب نمود ازینجهت نماز جماعت را که موجب اتحاد و ارتباط
باهمی ست فضیلت ست و تارک جماعت را بوعیدات شدیده ترسانید والله اعلم رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا اِنْ نَّسِیْنَا

آوا خطأنا
حکایت (۵۲)

آنانکه خاک را بنظر کیمیا کنند
آیا بود که گوشهٔ چشمی بما کنند
زفهم وز علمش چه دم میزنی
جدا گانه در هر فنے یک فنی

حکایت ۵۲ - از امام رض

در سیرة النعمان آورده که همچنین روزے شخصے نزد امام رض آمد و گفت که مبلغے مال را در کدام یکے از اطراف و گوشهاے خانه مدفون نموده بودم حالا بیادم نمی آید که کجا بخاک درکرده ام امام رض او را فرمود چون ترا حال مال خود یاد نمانده مرا بطریق اولی یاد نخواهد آمد که آن تنها فعل تو بود از شنیدنش آن مرد بگریست امام رض را برو ی ترحم افزود و چند نفر شاگرد را با خود گرفته تا بخانهٔ وی رسید و با تلامذهٔ خود فرمود که هر یکے از شما تصور آن نمائید که اگر این مکان خانهٔ شما بودے و برائے حفاظت مال را در کجا مدفون می ساختید برای و فکر خود هر شخص مال را کجا بخاک در میکرد هر همه از قیاس خود چند مواضع مختلف را بیان نمودند امام رض فرمود که بالضرور این شخص نیز مال خود را درین دو سه مواقع نهان کرده باشد برای کندیدن آن مقامات حکم فرمود از مشیت ایزدی چون موضع سومی را کندیدند بجنسه مال مدفون آن مرد را از انجا برآوردند آرے علم و عقل هر دو چیز یست که گوهر را از تهٔ دریا بیرون می آرند تا بقدرے حائل شدن بعضے خاک چه میرسد **لطیفه** در گل سوری شرح گلستان تحت بحث آیت کُلُوْا وَاشْرَبُوْا از تفسیر کشاف آورده که هارون رشید را طبیبے بود نصرانی حاذق روزے به علی بن حسین که یکے از علمای اهل دین بود گفت در کتاب شما از علم طب چیزے نیست حالانکه علم دو علم ست

لطیفه ۲۱ - حفظ صحت از کلام الٰهی

علم ابدان و علم ادیان نظامی گفته
در ناف دو علم بوی طیب ست
زان هر دو فقیه یا طبیب ست
میباش فقیه علمت آموز
اما نه فقیه حیلت اندوز
میباش طبیب عیسوی هش
اما نه طبیب آدمی کش

جوابش گفت که او تعالی تمام طب را در نصف آیت جمع نموده پرسید آن کدام ست گفت کُلُوْا وَاشْرَبُوْا وَلَا تُسْرِفُوْا
گرچه خدا گفت کُلُوْا وَاشْرَبُوْا
یک نگفت ست کُلُوْا تا گلو
یا ع
در عقبش گفت وَلَا تُسْرِفُوْا

حلق

(یعنی درین صورت امراض کمتر متوجه میشوند) نصرانی گفت از پیغمبر شما نیز در طب چیزے هست گفت بلے فرمود آنحضرت صلے الله علیه وسلم اَلْمَعِدَةُ بَیْتُ الدَّاءِ وَالْحِمْیَةُ رَاسُ کُلِّ دَوَاءٍ وَاَعْطِ کُلَّ بَدَنٍ مَا عَوَّدْتَهٗ یعنی معده خانهٔ مرض ست و پرهیز سرهمه دواهاست و بده هر بدن را چیزے که بآن عادتش کرده شده باشد نصرانی گفت که کتاب و نبی شما برای جالینوس طبے نگذاشت چراکه اگر بآیت عمل کرده شود از امراض محفوظ مانند چه جمله امراض از پری معده بر میخیزند پس اگر بقول نبی صلے الله علیه وسلم عمل نمایند از فضل ایزدی صحت یاب گردند

المعدة

پس حاجتے بطب جالینوسی نماند۔ حکایت (۵۳) ـه | بعلم خداداد وعقل سلیم
شدہ بوحنیفہ رحہ چو در یتیم | در خیرات الحسان آوردہ کہ امام اعمش بسبب حدّت خلق وتیزی طبیعت
اکثر ناخوش منش بودے بارے حلف نمود بطلاق زن خود اگر درخانہ آرد تمام گردد چیزے برای خوراک آرد نماند
وآن زن ویرا بتمام شدن آرد خبر دہد یا درین معاملہ نزد وی کتابت نماید یا قاصدے را نزد وی فرستد آرد
درخانہ نماندہ یا نزد کسے دیگر ذکر آن کند وآن شخص نزد امام اعمش باتمام آرد تکلم کند یا این زن مرا باشارہ فہماند
کہ آرد درخانہ نماندہ پس درین ہمہ وجوہ این زن را طلاق ست پس آن زن درین بارہ حیران بماند کہ چہ
چارہ نماید کسی اورا گفت برو باد کہ نزد ابوحنیفہ رض بروی کہ قفل مقصود ترا بجز از رای وی کلیدے نخواہد بود
پس آن زن نزد امام رض درآمد واز قصہ خود اورا اطلاعی بخشید امام اورا فرمود وقتیکہ ظرف آرد خالی گردد پس
در حالت خواب اعمش کہ غفلت بروی قائم باشد آن خم آرد را بکدامی یکے جامۂ وی بہ بند وقتے کہ از خواب بیدار
گردد خود بخود آن خم خالی شدہ را معاینہ نماید و بداند کہ آرد نماندہ آن زن باز پس شدہ ہمچنان کرد پس از مشاہدۂ
این معاملہ امام اعمش رح باتمام آرد عالم گردیدہ میگفت بخدا کہ این امر از حیل ابوحنیفہ رض ہست چگونہ نجات یابیم و
حالانکہ وی زندہ ہست و وے رسوامی سازد مارا و در حق زنان ما کہ می آموزد زنان ما را عجز ما و رقت فہم وسستی رای ما
لطیفہ در مطلع العلوم آوردہ کہ بعضے از ظریفان بصرہ نزد رابعہ بصری رض رفتند و گفتند ای رابعہ ایزد تعالی
مردان را سہ فضیلت بخشیدہ کہ زنان ازان محروم اند اول آنکہ مردان کامل العقل اند و زنان ناقصات العقل
واز ین جہت شہادت دو زن برابر یک مرد ست دوم آنکہ زنان ناقص الدین اند کہ بعلت معلومہ بہرِ ماہے
از نماز باز مانند سوم آنکہ ہیچ زنے بہ پیغمبری نرسیدہ رابعہ گفت بلے راست ست اما زنان را نیز سہ
فضیلت ست کہ مردان را ازان بہرۂ نیست اول اینکہ در میان زنان مخنث نیست دوم اینکہ ہیچ زنے
دعوی خدائی نکردہ سوم اینکہ ہمہ انبیا و اولیا از بطن زنان برآمدہ اند از شنیدنش ایشان
خجل بازگشتند حکایت (۵۴) ـه | از بہرہ ورگشت خوار و دنی
جداگانہ و رہ رفتے یک فنی | در سیرۃ النعمان آوردہ کہ از امام اعمش رح زنش ناخوش می بود
(شاید کہ این زن دیگر باشد و در حکایت سابق زن غیر وے باشد) ورنج در میان ایشان
تا بحدے رسید کہ زنش با امام ترک گفتگو نمود و می خواست کہ امام اعمش رح از من
ناخوش شدہ طلاق دہد تا آنکہ شبے اعمش از کمال غصہ با وے گفت اگر امشب با من گفتگو

حکایت ۵۳ - از امام اعظم
لطیفہ - از اغراض بصرہ رابعہ بصری
حکایت ۵۴ - از امام اعظم

نمائی تا سه طلاق ست زنش از شنیدن لفظ طلاق مسرور گشت چه طلاق عین مطلوب وی بود و سکوت ورزید مگر چونکه امام اعمش فریفتهٔ وی بود فرقت ویرا گاهے نمی خواست متفکر گشته با خود گفت چون این زن از من ناخوش می ماند پس گاهے با من سخنے نخواهد گفت و فردا مطلقه خواهد گشت پس چه چاره نمایم که گفتهٔ خویش را علاج جویم آخر الامر نزد امام ابوحنیفه رض درآمد و همه داستان را پیش وی عرض نمود ابوحنیفه رض مؤذن مسجد اعمش را طلبیده تاکیدش نمود که امشب مصلحةً اذان فجر را در پاسی از شب قبل از طلوع صبح صادق بگوی مؤذن همچنان کرد آن زن از شنیدن اذان دانست که صبح دمید برخاست و با اعمش گفت که حالا من مطلقه گشته از قید تو رهائی یافتم و سخنان ناسزا گفتن گرفت امام او را گفت کجا میروی ترا طلاق نیفتاده چه تو با من همکلام شدی و حال آنکه شب تا حال باقی ست چون نظر نمود معلوم شد که پاسے از شب هنوز باقی بود چار ناچار در حبالهٔ نکاح وی بماند راقم میگوید که درین باب دلیل قول ابی حنیفه رض آنست که در حدیث آمده که آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرمود که بر اذان بلال رض خور و نوش کرده باشید که در وقت شب میباشد یعنی باستحباب برای تهجد و غیره و بر اذان ابن ام مکتوم بس کنید انتهی **لطیفه** در جامع الفنون آورده که در نقشخانهٔ چین شبیه سه کس با وضاعهای مختلف کشیده اند و کیفیت هر یکے پائین هر شبیه نوشته شکل اول را بصورت مرد متفکر کشیده اند و بزیر آن نوشته که این مرد فکر آن میکند که زن کند یا نکند و صورت دومی را بهیأتی کشیده که هر دو دست بر سر میزند و ریش میکند تحت آن نوشته که این شخصی ست که زن کرده و پشیمان شده و نقش سومی را خندان و شادان کشیده و اسفل آن تحریر کرده که این مرد زن خود را طلاق داده و از جور و اذیت زن خود نجات یافته و از بند او رها گشته است

حکایت (۵۵) ۵ | زکان امامی بکن کند نی | جدا گانه در هر فنے یک فنی

در خیرات الحسان ست که شخصے زنی را در خفیه بحضور شهود مجهول یعنی مستور الحال بنکاح خود درآورده چون آن زن را پسرے از وی تولد گشت آن مرد از ولد انکار آورد بلکه از نکاح نیز منکر بود پس آن زن آن طفل را بطریق استغاثه پیش قاضی ابن ابی لیلی رض ببرد قاضی گفت گواهان را برای اثبات نکاح باید گذرانید زن گفت که ما بنکاح خود بدین طور درآورده بود که خداوند تعالی ولی نکاح ست و هر دو فرشتهٔ راست و چپ گواه اند قاضی آن زن را از محکمهٔ قضا بیرون نمود پس ناچار شده نزد ابوحنیفه رض درآمد و از ماجرے او را خبر داد امام رض آن زن را فرمود که نزد قاضی رفته او را بگوی که شوهرم را حاضر کن تا گواهان برو بگذرانم و چون حاضر شود او را بگوی

که بگوید من کافرم بر ولی و گواهان نکاح آن زن همچنان کرد پس آنمرد از گفتن این کلمه ناچار گشته اقرار
بنکاح نمود قاضی کابین را بذمهٔ وی لازم گردانید و نیز ولد را باوی ملحق ساخت **نکته** در بستان المحدثین
از حافظ قاضی ابی بکر بن العربی مغربی اندلسی که صاحب تصانیف کثیرست می آرد که از ابن عقیل که امام حنابله
است روزے شنیدم که میگفت که ولد تابع ام ست در مالیت و در حکم اوست در رقیت و حریت از ینجهت
که چون از پدر جدا شد نطفهٔ بے قیمت بود و هیچ مالیت نداشت انچه از قدر و منزلت پیدا کرده در شکم مادر
کرده پس تابع او گشته چنانچه اگر کسے در زمین کسی دیگر خرما خورده استخوان او را انداخته رفت پس از قدرت
ایزدی از ان تخم خرما درخت بار دار بر آمد آن درخت ملک صاحب زمین ست نه ملکیت خورندهٔ خرما زیرا که
در وقت خوردن و انداختن استخوانش هیچ قیمت نداشت **فائدهٔ عظیمه** و نیز شیخ مذکور میگوید هنگامیکه
در مکه معظمه اقامت داشتم التزام کرده بودم که هرگاه از آب زمزم جرعهٔ نوشم نیت علم و ایمان در خاطر بگزارم
خدای تعالی بر من علم را بنور تمام کشاده ساخت درین افسوسم که چرا به نیت عمل یک دو جرعه ننوشیدم که توفیق
عمل در من کمتر از میل علم ست **و نیز** میگوید که از ماهران سحر در زمین بابل شنیدم که هر که آخر آیت از هر سوره
نوشته در گلوی خود اندازد سحر ساحران بروی کارگر نشود انتهی کلامه رحمة الله علیه **لطیفه** در بستان المحدثین
از حکیم ترمذی که یکے از محدثین سوای ابوعیسی ترمذی صاحب صحیح ست آورده که از لطائف ایشان این ست
که گفته پنج کس را بهتر از پنج جا نیست کودک را مکتب و جوان را مکان طلب علم و پیر را مسجد و موذی
را زندان و زن را خانهٔ خود **و** از عبدالله بن مبارک رض آورده که وی رض گفته که من از چهار هزار حدیث
چهار سخن انتخاب کرده ام **یکے آنکه** بر مال دنیا مغرور نباید بود و فریب نباید خورد **دوم آنکه** در شکم انچه
طاقت آن ندارد کما یا کیفا نباید در آورد **سوم آنکه** از علم همانقدر باید آموخت که نافع باشد
چهارم آنکه بر زن در هیچ چیز اعتماد نباید کرد **حکایت (۵۶)** از فضل امامے بربردنی
جداگانه در هر فنے یک فنی | در خیرات الحسان آورده که شخصے نزد قاضی ابن شبرمه آمد و وصیتے که او را
شده بود نزد قاضی طلبید و گواهان را بر آن گزرانید بعد از قبول شهادت گواهان قاضی آن مرد را
گفت که اکنون سوگند بکن بر آن که گواهان تو گواهی بحق داده اند آن مرد گفت سوگند بر من نیست
که من در وقت وصیت وصی غائب بودم امام ابوحنیفه رض بقاضی گفت که این قیاس تو چیزی نیست
چه میگوئی در نابینائیکه شکسته گشت سر او پس گواهان برای آن نابینا گواهی دادند (یعنی که قصاص تو

برفلان ست) آیا برین نابینا حلف آن نیز لازم ست که گواہان من گواہی برای من بحق دادہ اند حالانکہ آن نابینا کسی را بچشم خود ندیدہ پس قاضی از گفتہ خود باز آمد و برائے آن مرد حکم وصیت فرمود **لطیفہ** ہمچنین در دادن مال در مطلع العلوم آوردہ کہ **شخصے** نزد مامون رشید آمدہ گفت کہ مردے غریب و بینوایم مامون گفت عجب نباشد آن شخص گفت میخواہم کہ بحج بروم گفت برو راہ کشادہ است گفت چیزے زاد و راحلہ ندارم مامون گفت کہ حج از تو ساقط شد کہ آدم بے استطاعت را حج فرض نیست آن مرد گفت من آمدہ ام تا از تو چیزے بگیرم نہ آنکہ فتوے خواہم مامون بخندید او را صلہ داد و رخصت فرمود

حکایت (۵۷) ۵ | زخوان امامے بخور خوردنی | حبذا گانہ در ہر فنے یک فنی

در خیرات الحسان ست کہ بارے در جنازۂ سید ہاشمی رؤسا و علمای کوفہ جمع بودند کہ یکایک مادر آن متوفی برہنہ سر در روی در آمد و از کمال وجد و محبت جامہای خود بوے انداخت پس زوج آن زن حلف نمود بطلاق و بزن گفت کہ باز پس برو و آن زن نیز حلف بعتق ممالیک و بندگان خود نمود کہ باز پس از پسر خود نروم مگر آنگاہ کہ نماز جنازہ بروے خواندہ شود مردم درین حیران ماندند و کسے درین بارہ سخنی نگفت پس والد آن مردہ کہ حلف نمودہ بود خود از ابو حنیفہ رضہ درین معاملہ پرسید کہ چہ کردہ آید امام رضہ از شوی و زن ہر دو استعادۂ حلف ایشان نمود پس تر بشوہرش گفت کہ تنہا نماز را بر جنازہ بخوان پس تر زنش را حکم برجوع نمود ابن شبرمہ رضہ دران وقت حاضر بود گفت عاجز اند زنان دنیا ازینکہ مثل تو ولدے را زایند و ہر آینہ در علم چیزے کلفت بر تو نیست **لطیفہ** با وجود این علم و تبحر امام رضہ کہ میداشت ملا علی قاری در موضوعات کبیر آوردہ کہ از لطائف غریب ست اینکہ در مسجد کوفہ قصہ خوانے یعنی واعظے زرعہ نام بود پس والدۂ جدۂ امام ابو حنیفہ رضہ ارادۂ پرسیدن مسائلہ از وے نمود امام ابو حنیفہ او را فرمود کہ مسائلہ چنین ست مادرش از وی قبول ننمود و گفت من قبول نکنم مگر آنچہ زرعہ واعظ بگوید پس ابو حنیفہ مادر خود را نزد وی برد و گفت این مادر من ست و در مسائلہ کذا از تو می پرسد زرعہ گفت کہ تو اعلم و افقہ از من میباشی پس خود جواب این مسائلہ را پیش وے بیان نمای امام رضہ فرمود کہ من جواب این مسائلہ پیش وے چنان و چنین گفتہ ام زرعہ بجانب والدۂ امام رضہ مخاطبہ کردہ گفت مسائلہ چنین ست کہ ابو حنیفہ رضہ گفت از شنیدن قول زرعہ خوشنود شدہ باز گشت

حکایت (۵۸) ۵ | ببین ہر قول او روشن کتابے

| بتقصد تجربہ بنگر جوابے | | در فتح القدیر و رایان آوردہ کہ شخصے حلف نمود از خوردن گوشت ناگاہ

روزی گوشت ماهی را خورده پیش سفیان ثوری رض آمد و قصه را بدو باز گفت ثوری رض گفت که حنث بر تو لازم گشت
چرا که حق تعالیٰ در گوشت ماهی فرموده است لِتَاْكُلُوْا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا اَی مِنَ الْبَحْرِ وَهُوَ السَّمَكُ
پس رجوع کرد آن شخص نزد ابو حنیفه رض در آمد و از تمام سرگذشت خود او را واقف گردانید امام رض آن مرد را گفت
که باز نزد سفیان رض رفته از وی سوال نمائی که چه میگوئی در حق کسیکه قسم نمود که من بر بساط نه نشینم و بر زمین
بنشست سفیان ثوری رض در جواب گفت که درین صورت آن حالف حانث نیست سائل گفت آیه
در حق زمین در قرآن شریف نیامده وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ بِسَاطًا از شنیدنش سفیان رض
پرسید شاید که تو آنمردی که دیروز از من مسأله گوشت ماهی پرسیده بودی گفت بلی گفت برو که درین
هر دو مسأله بر تو حنث لازم نمیشود پس رجوع کرد سفیان ثوری رض از قول خود ببرکت تعلیم ابو حنیفه رض انتهی
و سر درین مسأله اینکه حنث و عدم آن در ایمان باعتبار عرف است و بس **لطیفه** بارها در خاطر قاصر
می آمد که بموجب آیت آینده هر چه از حدیث مستخرج گردد آن نیز حکماً در حکم احکام قرآنی است
فالحمد لله که بهمان طور بقول امام شافعی رح ظفریاب گشتم چنانچه در ابجد العلوم آورده که بارے امام
شافعی رض بمکه مکرمه فرمود بپرسید از من از هر چه میخواهید که من جواب شما از کتاب الله خواهم داد پس
گفته شد مراد را چه میگوئی از کتاب الله در حق محرم که زنبور را بکشد فرمود بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ
قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى مَا اٰتٰكُمُ الرَّسُوْلُ فَخُذُوْهُ وَمَا نَهٰكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوْا یعنی هر چه داد شما را
رسول الله صلعم آنرا لازم گیرید و از هر چه منع کرد شما را از آن باز ایستید (یعنی حکم آنحضرت علیه السلام
بعینه حکم کتاب الله است) پستر امام شافعی رض روایت از حذیفه بن الیمان از نبی صلعم بسند خود کرد
و گفت اِقْتَدُوْا بِالَّذِيْنَ مِنْ بَعْدِيْ اَبِيْ بَكْرٍ وَّ عُمَرَ رض پستر روایت از عمر بن الخطاب رض
آورد که اِنَّهٗ اَمَرَ بِقَتْلِ الْمُحْرِمِ الزُّنْبُوْرَ یعنی که زنبور نیز از موذیات مباح الدم است

حکایت (۵۹) ۹

ازین خوبتر گر تو می بشنوی	ازان پیشوائے جهانی قوی
بسوئے حدیث و گر قصد کن	زحال امامے به شهر نبی ... در نزهة المجالس در بحث علم

آورده که بارے ابو حنیفه رض در درس امام مدینه امام مالک رض در آمد و کسی او را نشناخت پس امام
مالک رض بر تلامیذ و اصحاب خود در مسأله بطریق امتحان اعتراض نمود چونکه ابو حنیفه رض در صف
تلامیذ وی نشسته بود آن سؤال او را کما ینبغی جواب شافی و کتفی داد امام مالک رض پرسید مَنْ اَيْنَ

لطیفه از امام شافعی رح

حکایت ۵۹ از امام رح

الرجل یعنی این مرد از کجاست ابو حنیفه رض گفت مِنْ اَهْلِ الْعِرَاقِ امام مالک رض
فرمود مِنْ اَهْلِ بَلَدِ النِّفَاقِ وَالشِّقَاقِ یعنی از شهر منافقان و اشقیا می باشی و درین اشاره
بسوے معرکه حضرت امام حسین رضی الله تعالی عنه و غدر اهل کوفه نمود امام اعظم رض فرمود
اگر اجازتے باشد قدرے از قرآن شریف پیش تو بخوانم مالک رض فرمود بلے
پس امام اعظم رح خواند وَمِمَّنْ حَوْلَكُمْ مِّنَ الْاَعْرَابِ مُنٰفِقُوْنَ وَمِنْ اَهْلِ الْعِرَاقِ
مَرَدُوْا عَلَى النِّفَاقِ یعنی بعضے از دستان عرب که گرداگرد شماست منافق
اند و بعضے از اهل عراق نیز ثابت صابر اند بر نفاق یا متمرد و سرکش اند بر نفاق مالک رض
فرمود مَا قَالَ اللّٰهُ هٰكَذَا خدا چنین نفرمود ابو حنیفه رض گفت كَيْفَ قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى خدا چگونه
فرمود مالک رض فرمود که قول حق تعالے چنین است وَمِنْ اَهْلِ الْمَدِيْنَةِ یعنی بعضے از اهل مدینه
متمرد و سرکش اند بر نفاق ابو حنیفه رض فرمود اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ حَكَمْتَ عَلٰى نَفْسِكَ شناخت خدای را
که خود بر خویشتن حکم نفاق کردی و از مجلس وے برجست و روانه گشت امام مالک رح از ذهانت و ذکاوت
وی متحیر گشته تفتیش حال وی نمود کسی گفتش که امام ابو حنیفه کوفی همین جوانست بعد از شناختنش
باعزاز و اکرامش در آورند و باهم تعارف ایشان را حاصل گشت انتهی و بعضے نوشته اند که ایشان را
باهم مباحثه شد و در آخر امام مالک رض از بسیار اقوال خود بطرف قول ابو حنیفه رض رجوع نمود و تلمذ و
شاگردی از وے کرد چنانچه ملا علی قاری در رساله رد امام الحرمین رض گفته وَذَكَرَ الْكُرْدَرِيُّ
اَنَّ مَالِكًا لَقِيَ اَبَا حَنِيْفَةَ رض وَنَاظَرَهُ بِالْمَدِيْنَةِ فَرَجَعَ اِلٰى
قَوْلِ اَبِيْ حَنِيْفَةَ فِيْ مَسَائِلَ كَثِيْرَةٍ وَقَالَ ابْنُ الْحَجَرِ الْمَكِّيُّ وَتَلَمَّذَ لَهٗ
كِبَارٌ مِّنَ الْمَشَائِخِ الْاَئِمَّةِ الْمُجْتَهِدِيْنَ وَالْعُلَمَاءِ الرَّاسِخِيْنَ كَالْاِمَامِ الْجَلِيْلِ
الْمُجْمَعِ عَلٰى جَلَالَتِهٖ وَتَقَدُّمِهٖ وَزُهْدِهٖ وَبَرَاعَتِهٖ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ الْمُبَارَكِ وَكَالْاِمَامِ
اللَّيْثِ بْنِ سَعْدٍ وَكَالْاِمَامِ مَالِكِ بْنِ اَنَسٍ وَنَاهِيْكَ (اَیْ كَافِيْكَ) بِهٰؤُلَاءِ
الْاَئِمَّةِ الْاَعْلَامِ وَمَشَايِخِ الْاِسْلَامِ فِيْمَا بَيْنَ الْاَنَامِ ÷ شَرْقًا وَّغَرْبًا وَّعَجَمًا
وَّعَرَبًا اِلٰخ

لطیفه ۵ | جَمِيْعُ الْعِلْمِ فِي الْقُرْاٰنِ لٰكِنْ | تَقَاصَرَ عَنْهُ اَفْهَامُ الرِّجَالِ

قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى وَاَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتٰبَ تِبْيَانًا

در بیان جامعیت قرآن

لِكُلِّ شَيْءٍ وقال الله تعالىٰ مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ
چنانچه در ابجد العلوم وکتاب نظریف آورده ونیز در کتابی بزبان فارسی از نظرم گذشته که عبد الله
بن المبارک رض گفت که بارے بقصد حج بیت الله وزیارت مسجد نبوی صلی الله علی صاحبه والتسلیم
بیرون شدم وقتیکه براه میرفتم از دور سوادی یعنی شبح دیدم چون بر آنجا رسیدم دیدم که
پیرزالی است که پیراهن وخمارش از پشم است گفتم اَلسَّلَامُ عَلَيْكِ وَرَحْمَةُ اللهِ وَبَرَكَاتُهٗ
جوابم از آیت داد وگفت سَلَامٌ قَوْلًا مِّنْ رَّبٍّ رَّحِيْمٍ ومراد را گفتم رحمت خدا بر تو باد
درین مکان چه میکنی گفت مَنْ يُّضْلِلِ اللهُ فَلَا هَادِيَ لَهٗ پس دانستم که این پیرزن راه گم
کرده است ازو پرسیدم که عزم کجا داری گفت سُبْحٰنَ الَّذِيْٓ اَسْرٰى بِعَبْدِهٖ لَيْلًا
مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اِلَى الْمَسْجِدِ الْاَقْصَا پس دانستم که از حج خود فارغ شده
قصد بیت المقدس میدارد گفتم از چند روز درینجا می باشی گفت ثَلٰثَ لَيَالٍ سَوِيًّا
اورا گفتم که چیزے طعام براے خوردن تو باتو نمی بینم گفت هُوَ يُطْعِمُنِيْ وَيَسْقِيْنِ گفتم وضوا
از چه می سازی گفت فَلَمْ تَجِدُوْا مَآءً فَتَيَمَّمُوْا صَعِيْدًا طَيِّبًا گفتم آیا چیزے طعام بتو دهم گفت
ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى الَّيْلِ گفتم که این ماه رمضان نیست گفت وَمَنْ تَطَوَّعَ
خَيْرًا فَاِنَّ اللهَ شَاكِرٌ عَلِيْمٌ گفتم که هر آئینه در سفر افطار براے ما حلال ست گفت وَاَنْ
تَصُوْمُوْا خَيْرٌ لَّكُمْ گفتم که با ما چرا سخن آنچنان نمی گوئی که من با تو میگویم گفت مَا يَلْفِظُ مِنْ
قَوْلٍ اِلَّا لَدَيْهِ رَقِيْبٌ عَتِيْدٌ گفتم که از کدام مردم می باشی یعنے چه نسب میداری گفت
وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهٖ عِلْمٌ اِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ
اُولٰٓئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْـُٔوْلًا گفتم خطا کردم مرا معاف فرمائی گفت لَا تَثْرِيْبَ
عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللهُ لَكُمْ گفتم اجازت میدهی مرا با آنکه بر ناقه یعنے شتر مادین خود ترا سوار
کنم تا با قافله برسی گفت وَمَا تَفْعَلُوْا مِنْ خَيْرٍ يَّعْلَمْهُ اللهُ پس ناقه خود براے وے
نشانیدم گفت قُلْ لِّلْمُؤْمِنِيْنَ يَغُضُّوْا مِنْ اَبْصَارِهِمْ پس چشم خود از وے بر بستم وگفتم
بر شترم سوار شو چون اراده سواری کرد شترم گریخت وجامه اش را درید گفت وَمَآ اَصَابَكُمْ مِّنْ
مُّصِيْبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ اَيْدِيْكُمْ گفتم اورا صبر کن تا پاے شتر را به بندم گفت فَفَهَّمْنٰهَا

سُلَیْمٰنَ وچون از بستن پاے ناقہ فارغ شدم گفتم کہ ہنوز سوار شو از گفتن من چون سوار شد گفت
سُبْحٰنَ الَّذِیْ سَخَّرَ لَنَا هٰذَا وَمَا كُنَّا لَهٗ مُقْرِنِيْنَ وَاِنَّآ اِلٰى رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُوْنَ
پس زمام شتر گرفتم و بتیزی تمام روان شدم و از شوق و طرب بآواز بلند اشعار خوانی گرفتم گفت
وَاقْصِدْ فِیْ مَشْيِكَ وَاغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ اِنَّ اَنْكَرَ الْاَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيْرِ پس بمیانہ روی روان
(میلندی کین ۱۲)
شدم و باشعار خوانی ترنم میکردم گفت فَاقْرَءُوْا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِ گفتم این نیز
حرام و ممنوع نیست گفت وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّآ اُولُوا الْاَلْبَابِ وبرو اسپتے اورا گفتم ہر آئینہ ترا
بہتری و فضیلت بسیار ہست گفت وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّآ اُولُوا الْاَلْبَابِ ساعتی خاموش شدہ
پستر از وے پرسیدم و گفتم هَلْ لَكِ زَوْجٌ در جوابم گفت يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَسْئَلُوْا
(آیا ترا شوہرے ہست ۱۲)
عَنْ اَشْيَآءَ اِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ پس خاموش ماندم و بعد ازان باوے چیزے نگفتم تا آنکہ
اورا با قافلہ رسانیدم پس گفتم اورا این است قافلہ و ترا در میان ایشان کیست گفت اَلْمَالُ وَالْبَنُوْنَ
زِيْنَةُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا پس دانستم کہ اورا اولاد و مال است درین قافلہ گفتم در میان حاجیان نشان
ایشان چیست گفت وَعَلٰمٰتٍ وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُوْنَ دانستم کہ ایشان اَدِلَّاءُ الرَّكْبِ
(جمع دلیل ۱۲)
یعنے رہنماے شتر سواران اند پستر اورا بخیمہا و مکانات رسانیدم و گفتم کہ اسماے خویشان تو چیست
گفت وَاتَّخَذَ اللّٰهُ اِبْرٰهِيْمَ خَلِيْلًا وَكَلَّمَ اللّٰهُ مُوْسٰى تَكْلِيْمًا - يٰيَحْيٰى خُذِ الْكِتٰبَ بِقُوَّةٍ
پس آواز بر آوردہ گفتم یا ابراہیم و یا موسے و یا یحیے پس ایشان نزد من لبیک
گویان دویدند و بودند جوانانے کہ گویا ماہہا اند کہ بمن رو برو شدہ اند چون ساعتے آرام
گرفت آن زال با ایشان گفت فَابْعَثُوْٓا اَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هٰذِهٖٓ اِلَى الْمَدِيْنَةِ
فَلْيَنْظُرْ اَيُّهَآ اَزْكٰى طَعَامًا فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِّنْهُ وَلْيَتَلَطَّفْ
پس یکے از ایشان رفت و طعامے خریدہ پیش من آورد آن عجوز بمن گفت كُلُوْا
وَاشْرَبُوْا هَنِيْٓـًٔا بِمَآ اَسْلَفْتُمْ فِی الْاَيَّامِ الْخَالِيَةِ ایشانرا گفتم کہ طعام شما بر من حرام
است تا وقتیکہ مرا خبر از حال این عجوز ندہید نخورم گفتند کہ این مادر ماست و این چہل سال است
کہ اورا کلامے بجز از آیات قرآنیہ بچیزے دیگر نیست از جہت خوف آنکہ لغزش در کلام
خود کند و حق تعالے بروے بسبب آن خشمناک گردد (سبحان اللہ مقام خائفین یکی این است)

فَسُبْحَانَ اللّٰہِ الْقَادِرِ عَلٰی مَا یَشَآءُ پس گفتم ذٰلِکَ فَضْلُ اللّٰہِ یُؤْتِیْہِ مَنْ یَّشَآءُ وَاللّٰہُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِیْمِ انتہت الحکایۃ ولہٰذا قال بعض السلف ما من شیء الا ویمکن استخراجہ من القرآن لمن فہمہ اللّٰہ تعالٰی ؂

اول و آخر قرآن ز چہ با آمد و سین	یعنی اندر رہ دین رہبر تو قرآن بس

حکایت (۶۰) ؂

ہبین ہر قول او روشن کتابے	کہ مہ از علم او گشت آفتابے

در برہنہ از مسند امام ملجی آوردہ کہ چون امام اعظم رح بصحبت امام زادہ زید بن علی بن الحسین رضی اللہ تعالی عنہم درآمد گفتند کہ وے فقیہ و عالم کوفہ است امام زادہ رض متوجہ امام گشت و پرسید مفتاح و افتتاح نماز و استفتاح او چہ چیز است ابو حنیفہ رض گفت مفتاحہا الطہور و افتتاحہا التکبیر و استفتاحہا منہم من یقول وجہت وجہی الخ ونحن نختار سبحانک اللہم امام زادہ رض فرمود انک لفقیہ ؂ لطیفہ ملحدی در مجمعی از اہل اسلام گفت بنیاد اسلام عجیب بے بنیاد است چہ اول طاعات در اسلام بعد از ایمان بالاتفاق نماز است و نماز ایشان موقوف است بر طہور و وضو پس مدار اسلام بوضو است وحالانکہ در وضوی مسلمانان عجیب بیوقوفی است کہ بجاے ناپاکی پایزار و ستار راپاک می کنند و پایزار راہمچنان میگذارند و آنرا طہور می نامند چنانچہ چون باد وے از شکم ایشان بیرون رود مخرج آنرا گذاشتہ بجالیش اعضاے چہارگانہ میشویند از شنیدنش ظریفی در جواب او دشنام داد و ناسزا گفت چنانکہ آن ملحد را بغضب درآورد و گفت کہ سزاے این سقط گفتن تو آنکہ سر ترا پارہ پارہ کنند و شکم ترا چاک نمایند تا عبرت دیگران گردد ظریف گفت عجب احمق مردمی باشی کہ قول خود را خود درین مجمع غلط می نمائی پس دشنامی کہ از زبان من سرزدہ بجاے آن سرم را پارہ پارہ کردن و شکم را دریدن بموجب قول تو بغیر از کمال بیوقوفی تو نیست نظر کن بسوے ہمہ حکام جہان و جملہ دانشمندان زمان کہ در باب زنا کہ فعل شنیع است و از فرج مرد و زن بظہور مے آید بجاے آن سزا بجملہ جسد وی متعلق می نمایند نہ بریدن ذکر مرد و دریدن فرج زن کہ آن بجز احمقی تام و بیحیائی تام نیست و ازینکہ تو گفتی نجاستی در ظاہر بدن متوضی لاحق نمیشود و الا شستن آن ضرور می باشد پس تعرض تو بجز نادانی تو نیست نکتہ سر در باب تخصیص شستن اعضاے چہارگانہ

در ارشاد الطالبین چنین گفته که چون جدّ ما حضرت حواء رضی الله عنها در جنت بغیر از حکم خدا
قصد خوردن دانه باغواے شیطان نمود و دست را بسویش دراز کرد درخت بهشتی از خوف حق تعالے
بخود بالا بالیدن گرفت چنانکه از قد حواء رض درگذشت حضرت حواء از جهت عجلت بر سر انگشت
پاے خود برجست و دستها را بالاے سر خود بسوی دانه دراز نمود درین حالت حُلّهٔ بهشتی که از نار در
پامی کشید تا شتالنگ وی بالا رفت و آستین وے از سر انگشت دست تا آرنج وے رسید و برقع از روے
او منکشف گشت و خمار از سرش کشاده گشته تا آنکه ناصیهٔ وے ازان ظاهر گردید براے سزاے
آن در طهارت حصر غسل اعضا برین چهار اندام فرمود اگر تعمیل این امر کرده شد در قیامت عوض
آن غُرّاً مُحَجَّلِین خواهند بود یعنے که همین اعضاے وضو روشن تر باشند **سوال** بخروج
بول و براز و ریح شکمے چرا حکم نقض وضو از شارع صادر گشت **جواب** سببش آنکه از خوردن
دانه بغیر امر خدا آدم و حوا علیهما السلام را بول و براز بسبب گندگی آن دانه گرفت بخلاف دیگر اطعمهٔ
بهشت که سفلهٔ آن عرق خوشبو از پیشانی ایشان ظاهر میشد چونکه خروج اشیاے مذکوره از اثر آن دانه
میباشد لهذا بخروج آن از جانب شارع حکم حدث و نقض طهارت مرتب گردید پس اگر نجاستے از ان
بظاهر بدن متوضی ماند شستن آن نیز در شرع ضرور است والا براى طهارت غسل اعضاى چهارگانه
کافی ست چنانکه گذشت **سوال** بخروج خون و ریم وغیره چرا نقض وضو میشود **جواب** زیرا که تولد
این اشیا از خوردن غذامی باشد والله اعلم **لطیفهٔ دوم همدرین معنی در الف لیله**
آورده که بارے فقیهی بحضور خلیفه هارون رشید از کنیزک علّامه بطریق امتحان پرسید و گفت
اَخْبِرِیْنِیْ مَا مِفْتَاحُ الصَّلٰوةِ قَالَتْ اَلْوُضُوْءُ باز پرسید که مفتاح وضو چیست کنیز گفت تسمیه گفتن باز
پرسید که کلید تسمیه چیست گفت یقین باز پرسید که مفتاح یقین چیست گفت طاعت حق تعالی باز پرسید که مفتاح طاعت چیست گفت
اعتراف به بندگی خود مر خدا را و اقرار بربوبیت وی عز و جل عالم گفت خوب گفتی انتهی **حکایت (۶۱)**

ببین هر قول او روشن کتابے		چه خور در راے او نور ست و تابے

دهم در بر همنه آورده که نوبتی بخدمت حضرت امام جعفر صادق رض رسید پس از ابوحنیفه رض پرسید که کدام
سورت است که مفتح وے تحمید و وسط وے اخلاص و آخر وے دعا است ابوحنیفه رض گفت فاتحه
باز پرسید که کدام کلمه است که اولش کفر و آخرش شهادت است گفت لَا اِلٰهَ اِلَّا الله و

باز پرسید قتل بناحق زیاده است در گناه یا زنا گفت قتل پرسید پس چرا در قتل دو نفر گواه بسنده
است و در زنا چهار نفر گفت که در قتل ملحوظ احیاے حق مردم است و در زنا مقصود پوشیدن منکر
و رفع اشاعت فاحشه و دیگر آنکه زنا گناهی است میان خدای تعالے و بنده و قتل حق بنده است
باز پرسید که ذکر را مثل حظ الانثیین چرا باشد گفت که زن عیال مرد است باز
پرسید که غائط غلیظ و انجس از منی است پس چرا در ان استنجا است و در ین غسل گفت دفعًا
للحرج پس حضرت امام صادق رض زبان مبارک به ثنا و دعا کشود و گفت لا عدمت
شخصك في امة جدي لطیفه هفت حروف چنانست که در سورهٔ فاتحه نیست در
یک آیت دیگر از قرآن موجود اند پس آن هفتگانه حروف کدام اند و آن آیت کدام جواب
حروف هفتگانه این است ث ج خ ز ش ظ ف و آیت اینکه او من
كان ميتا فاحيينه وجعلنا له نورا يمشي به في الناس كمن
مثله في الظلمات ليس بخارج منها كذلك زين للكافرين
ما كانوا يعملون سوال در کل قرآن کدام دو کلمه چنان است که اگر عکس نمائی باز
همان کلمه گردد جواب اول كل في فلك دوم وربك فكبر سوال
تعداد حروف فاتحه چند است جواب بقدر تعداد افراد انبیا علیهم الصلوة و السلام
بنا بر قول اصح کذا قیل و الله اعلم میگویم که در تعداد انبیا علیهم السلام سه قول است مگر اصح
اینکه یک لک بست و چهار هزار بودند چنانکه شیخ در ترجمهٔ مشکوة گفته لطیفهٔ دوم از بعضے اولیا
منقول ست که چون فعل زنا بدو کس قائم میگردد لاجرم بر فعل هر یکے از آنان از دو گواه لابدی ست
ایضًا لطیفهٔ دیگر از بعضے بزرگان معنی شناس مروی است که چون در خروج منی تلذذ
تمام بدن میباشد بنابرین غسل تمام جسد نیز لازم آمد بخلاف خروج دیگر نجاست از بدن۔

حکایت (۶۲) سو | ببین هر قول او روشن کتابی | که هر کس زو شده پر نور و تابی

در برهنه و خیرات الحسان آورده که روزے امام اعظم رض را با امام زاده محمد بن حسن بن علی
رضی الله تعالے عنهم ملاقات شد فرمود توئی که مخالفت حدیث جدّ من میکنی بقیاس
امام رض گفت معاذ الله من ذلك بنشین که ترا حرمتے است چون حرمت جدّ تو

امام زادہ رضہ بنشست و امام رضہ پیش وے بدو زانوی ادب بنشست و از وی پرسید کہ مرد ضعیف ترست یا زن فرمود زن گفت حصۂ او از میراث چند است فرمود نصف از مرد امام رضہ گفت اگر بقیاس میگفتمی حکم بر عکس این کردمی باز گفت نماز فاضلتر است یا روزہ فرمود نماز امام رضہ گفت اگر حکم بقیاس میکردمے بر زن قضای نماز بودی نہ روزہ باز گفت بول پلید ترست یا نطفہ فرمود بول امام گفت اگر بقیاس عمل کردمے غسل از ان بودی نہ ازین معاذ اللہ کہ مخالفت حدیث کنم بلکہ خادم اویم انگاہ امام زادہ رضہ برخاست و ابو حنیفہ رضہ را در کنار گرفت و بر روے مبارک وے بوسہ داد و در اول امام رضہ را برای آن سخت گفت کہ حسّاد دشمنان چنان شنوانیدہ بودند ع هٰكَذَا كُلُّ ذِيْ نِعْمَةٍ مَحْسُوْدٌ ہموارہ مباحثہ و تحقیق علما خالی از نکات عجیب نمی باشد **لطیفہ** در بستان المحدثین آوردہ کہ علامۂ دمامینی صاحب التصانیف از استاد خود ابن عرفہ لطیفۂ عجیب نقل کردہ کہ روزے در درس او در اسکندریہ حاضر بودم شخصے از تلامذۂ او مختصر او را در فقہ از وے میخواند و مقام کتاب الحج بود و دران مجلس بعضے طلبۂ علم کہ شوق بہ بحث و اعتراض داشتند نیز حاضر بودند ناگاہ عبارتی وارد شد کہ ضمیر دران بمضاف الیہ عائد میشد طالب العلم مذکور جرأت کردہ پرسید کہ نحویان میگویند کہ ضمیر را بمضاف الیہ عائد نباید کرد پس این عبارت چہ قسم درست میشود شیخ بدیہہ جواب گفت کہ قال اللہ تعالیٰ كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ اَسْفَارًا یعنی کہ در یحمل ضمیر عائد بحمار است و آن مضاف الیہ است مگر درین جواب لطافتے است کہ پوشیدہ نمی ماند **تنبیہ** عود ضمیر بمضاف الیہ ممنوع نیست آرے اگر ممکن باشد عود ضمیر بہر یک از مضاف و مضاف الیہ اولی آنست کہ بمضاف عائد سازند زیرا کہ مقصود از کلام او ست انتہے۔

حکایت (۶۳) ۹

دگر رہ یادم آمد یک حکایت		کہ کردہ راویش زاہد روایت

در اشباہ و النظائر و خیرات الحسان آوردہ کہ بارے ابو حنیفہ رضہ با علما و دیگر اشراف کوفہ در طعام ولیمۂ حاضر بود کہ صاحب آن ولیمہ ہر دو پسران خود را با دو خواہران عقد مناکحت کردہ بود کہ یکایک صاحب ولیمہ از خانہ برآمدہ گفت اَصَبْنَا مُصِيْبَةً عَظِيْمَةً کہ زنان بسبب غلطی و خطائی زن ہر یک برادر را در شب زفاف بدیگرے فرستادند پس شب گذرانید ہر یکے ازان دو خواہر نزد غیر شوہر خود درین باب

استفتا از سفیان ثوری کرده شد گفت باکی نیست که درین مسأله بعینه فیصلهٔ علی کرم الله وجهه موجود است وقتیکه معاویه رض از وے درین معامله دریافت کرده بود وآن اینکه هر زن را لازم که از وطی خود کابین خود گرفته بعد از گذرانیدن عدت بسوی شوهر خود رجوع نماید فَاسْتَحْسَنَ النَّاسُ مِنْهُ ذٰلِكَ وابوحنیفه ساکت بود ابن زیاد رض در روایتے مسعر رض این مسأله را از ابوحنیفه پرسید امام ثوری رنجیده گفت بیشتر از وی چرا دریافت نکردی وخلاف این چه خواهد گفت که این حکم حضرت علی رض است در موطوءه بالشبهه ابوحنیفه رض فرموده هر دو شوهران را نزد من بیارید چون حاضر شدند از ایشان پرسید که راضی نمیشوید بر اینکه هر یکے از شما مدخولهٔ خود را نزدیک خود دارید نه منکوحهٔ خود را هر دو گفتند بلی ما همچنان خوشنودیم فرمود که هر یکی از شما طلاق دهید منکوحهٔ خود را که مدخولهٔ دیگر یست ایشان همچنان کردند پس تجدید نکاح هر یکی با مدخولهٔ خود حکم فرمود فَعَجِبَ النَّاسُ مِنْ فُتْيَاهُ بِذٰلِكَ وایستاده مسعر بوسه داد مر ابوحنیفه را وگفت که مرا در محبت او ملامت می نمائید وخاموش بود سفیان ثوری و تقریرے عجیب والهام الٰهی سوے ابوحنیفه رض درین مسأله در خیرات الحسان بیان نموده ودر اشباه گفته که سفیان ثوری از ابوحنیفه رض پرسید که این چنین حکم چرا کردی فرمود که ازین حکم در میان ایشان دوستی ومحبت باقی ماند که سبب عداوت از میان ایشان برخاست والا اگر تا بعدت انتظار کردندی باهم ایشان را عداوت پیدا گشتی پس ایستاد سفیان ثوری در پیشانی ابوحنیفه بوسه داد وبروی ثنا خواند

کنون روشن کنی گر شمع انصاف		شود این ره همه از تیرگی صاف

آرے تحقیقات علما خالی از نزاکت نمیباشد **لطیفه** در اتحاف النبلا ونیز در بستان المحدثین در حالات حافظ الحدیث ابن حجر عسقلانی صاحب فتح الباری شرح بخاری آورده که از لطائف و ظرائف شیخ آنست که چون سلطان مولانا مؤید مدرسهٔ مؤیده را بنا کرده تمام نمود منارهٔ از منارهای آن مدرسه که بر برج شمالی بنا شده بود میلان کرد وقریب بسقوط شد پادشاه حکم فرمود که آنرا هدم کرده باز تیار نمایند اتفاقاً علامه عینی شارح بخاری همعصر شیخ در زیر آن مناره نشسته درس میگفت حافظ ابن حجر این قطعه را نظم نموده بحضور پادشاه خواند **شعر**

لِجَامِعِ مَوْلَانَا الْمُؤَيَّدِ رَوْنَقٌ		مَنَارَتُهُ بِالْحُسْنِ يَزْهُو وَبِالزَّيْنِ

[illegible]

نقول وقد مالت عن القصد اسهلوا		فليس على جسمي اضر من العين

مردم این قصه را بانواز و تفصیلی رسانیدند که حافظ ابن حجر بتو تعریض نموده بدر الدین عینی خشمناک شده نواجی شاعر مشهور را طلبیده یک قطعه در تعریض ابن حجر نظم کنانید و شلع ساخت بدر الدین عینی خود چندان قدرت شعر نداشت و آن قطعه این است و خالی از لطائف نیست شعر

منارة لعروس الحسن قد جليت		وهدمها بقضاء الله والقدر
قالوا اصيبت لعين قلت ذا غلط		ما اوجب الهدم الا خيبة الحجر

فائده تولد قاضی القضاة خاتمة الحفاظ شهاب الدین احمد بن علی بن محمد بن محمود بن احمد بن حجر عسقلانی مصری شافعی در بست و سوم شعبان سال هفتصد و سه در مصر بود و فاتش شب شنبه بست و هشتم ذی الحجه سال هشتصد و پنجاه و دو در قاهرهٔ مصر اتفاق افتاد چنانچه در بستان المحدثین گفته ازین حساب عمر شریفش یکصد و چهل و نه سال میشود و در نظم و نثر قدرت تمام میداشت و تصانیف او زیاده بر یکصد و پنجاه کتاب ست و همه مقبول افتادند و بهتر و محکم تر از تصانیف جلال الدین سیوطی است اگرچه تصانیف جلال الدین در عدد بیشتر است کذا فی البستان **اما تولد امام** فاضل محدث کامل فقیه بعدیل علامهٔ بی تمثیل عارف تصریف و عربیت حافظ لغت سریع الکتابت و فی تخریج الاحادیث کامل الوسعت محمود بن احمد عینی که بدر الدین لقب وی قاضی القضاة خطاب داشت در نصف ماه رمضان سنه هفتصد و شصت و دو در مصر بود **محدث مسلیم القلب** تاریخ وفات وی است یعنی بسال هشتصد و پنجاه و پنج بعمر نود و سه سالگی باه ذی الحجه جهان فانی را پدرود نمود صاحب تصانیف کثیره است منجمله آنها عمدة القاری شرح بخاری و رمز الحقائق شرح کنز الدقائق و بنایه شرح هدایه اند گویند که شرح هدایه قریب بعمر نود سالگی نوشته است و عین تاب نام شهری است بفاصله سه منزل از حلب که پدرش در آنجا قاضی بود و برابر ان شهر منسوب کرده عینی گفتند کذا فی حدائق الحنفیه

حکایت (۶۹)		ببین قول او را چو روشن کتابے

[illegible]

کہ ظلمت زعلمش شدہ آفتابے	

در خیرات الحسان آوردہ کہ باری ابن ہبیرہ والی عراق مرا ابو حنیفہ را گفت کہ آمد ورفت نزد من چرا بسیار ننمائی در جوابش فرمود من نزد تو چہ خواہم کرد زیرا کہ اگر مرا مقرب خود سازی در فتنہ وفساد خواہی انداخت واگر از خود دور اندازی مرا رسوا خواہی کرد وَلَيْسَ عِنْدَكَ مَا اَخَافُكَ عَلَيْهِ وہمچنین در جواب خلیفہ منصور وامیر کوفہ عیسی بن موسی فرمود وقتیکہ ایشان او را گفتند اَكْثِرِ الْمَجِيْءَ اِلَيْنَا ہموارہ محققین جواب سلاطین زمان را بظرافت رد کردہ اند **لطیفہ** در مطلع العلوم وغیرہ آوردہ چون امیر تیمور ولایت فارس را مسخر کردہ بشیراز آمد حافظ شیرازی را طلب کرد حافظ گوشہ نشین بود بفقر وفاقہ گذران می نمود سید زین العابدین رکنا آبادی کہ مرید او بود نزد امیر تیمور قرب تمام داشت حافظ را بملازمت امیر تیمور در آورد دید کہ آثار فقر از ناصیۂ حال او ظاہر است گفت ای حافظ من بضرب شمشیر تمام روے زمین را خراب کردہ تا سمرقند وبخارا را معمور کنم وتو آنرا بخال ہندو می بخشی ومیگوئی ع اگر آن ترک شیرازی الخ حافظ در جوابش گفت ازین سخاوتہا است کہ بدین فقر وفاقہ افتادہ ام امیر تیمور بخندید وبراے حافظ وظیفۂ فائق معین فرمود

حکایت (۶۵) ع

ببین ہر قول او روشن کتابے	
چو مہ از خور زنورش گیر تابے	

در خیرات الحسان در ختم فصل حادی وعشرون آوردہ کہ بارے شخصے در مسجدے بر ابو حنیفہ گذر نمود از فراست خود امام رض در حق آن شخص فرمود کہ این شخص غریب یعنی مسافری است کہ در آستین خود چیزے شیرینی میدارد ونیز معلم صبیان است مردمان تفحص حال وی کردند ہمچنان یافتند ش از سر این راز از امام رض پرسیدند فرمود کہ دیدم او را کہ چپ وراست می نگریست ذا این صفت غریب ونو وارد است ومگسان را بر آستین وے ہجوم دیدم ودر گذشتن خود باطفال مسجد می نگریست آرے تعمق نظر محققان از مشاہدۂ عوام سبقت میگیرد **لطیفہ** در بستان المحدثین آوردہ کہ در زمان خطیب بغدادی کہ از حفاظ متقنین وعلماى متبحرین بود ودر بغداد در سنہ ۴۶۳ چہار صد وشصت وسہ با قاضی ابن عبد البر مالکی ہم دربن سال وفات یافت بعضے یہودیان کہ در خیبر سکونت داشتند ودر وقت حضرت عمر رض از آنجا برخاستہ در اطراف وجانب شام منتشر شدند

حکایت ۶۵ از امام رح

بحضور خلیفهٔ وقت نامهٔ پیغمبر صلعم ظاهر نمودند و بخط حضرت علی رض و مُهر نبوی و شهادت جمعی کثیر از صحابه رض مرقوم بود مضمون آنکه از فلان و فلان قبیلهٔ یهود جزیه را اسقاط کردم و معاف نمودم خلیفه آنرا نزد خطیب فرستاد خطیب بعد از تامل گفت این هم زور و جعل است زیراکه در روی شهادت معاویه و سعد بن معاذ باهم ثبت است و **معاویه** در وقت فتح خیبر مسلمان نبود و شرف صحبت نبوی صلعم حاصل نکرده و **سعد** در غزوهٔ خندق زخم تیر خورده و متصل غزوهٔ قریظه وفات یافت در وقت فتح خیبر زنده نبود

دگر بشنو از فقه آن مقتدا | **حکایت (۶۶)** | سراج اُمم آفتاب هُدا

در خیرات الحسان آورده که زنی نزد ابوحنیفه رح در آمد و گفت که برادرم از سر ششصد دینار وفات یافت و از آنجمله مال مرا دیناری بدست آمد و پس امام رض پرسید که مال متروکه را در میان شما کدام کس تقسیم کرده بود گفت که داؤد طائی امام رض او را فرمود که ترا بجز از آن یک دینار چیزی دیگر نمی رسد آیا برادر تو از پس خود دو دختر و مادری و زوجه و دوازده نفر برادران و خواهری نگذاشت آن زن گفت بلی فرمود که مسأله نیز آنچنان است که داؤد رح گفته است سبحان الله بدین تیز ذهنی و سرعت فکر امام رض **لطیفه** مولوی عماد الدین عثمانی شاگرد رشید بحر العلوم مولوی عبد العلی لکهنوی و مولوی حسن شارح سلم هر دو در عقدهٔ وثیقه آورده

نظم

شخصی بسفر رفت از و ماند بسی مال	وارث دو نفر داشت یکی عم و دگر خال
غالش پسر عم و عمش پسر خال	ای مفتی آفاق چه فتوی است درین حال
درینجا دو اشکال است

یکی بودن خال میت یعنی اموی وی پسر عم وی درست نمیشود که عم برادر پدر را میگویند و خال برادر مادر را می نامند و قتیکه خال این مرده پسر عم وی میباشد بالضرور مادرش نیز بنتهٔ همان عم وی میباشد چراکه خال و مادرش باهم برادر و خواهر اند پس مادر وی برادر زادهٔ پدر وی گشت درین صورت نکاح عم با بنتهٔ برادر خود لازم می آید و آن در شرع درست نیست پس تولد این مسافر ازین چنین مادر از روی شریعت چگونه صورت پذیرد که این زن از محرمات پدر وی است **دوم** عم وی ابن خال وی نیز راست نمی آید زیراکه عم مرده چون پسر خال وی شد ناچار پدرش نیز پسر همان خال وی خواهد بود چه ایشان هر دو باهم برادر اند پس مادر میت عمهٔ پدر وی گشت (یعنی خواهر پدر - پدر میت) درین صورت نکاح برادر زاده

باخواهر پدر خود لازم میشود وآن جائز نیست پس تولد این مسافرازان هردو چگونه متصور گردد

وبهترین جواب آنست که گفته شود که این محذور وقتی لازم می آید که اگر عم وخال

این مرده از بنی الاعیان باشند یعنے عم وے اخ عینی وبرادر حقیقی پدر وے باشد ونیز خال

مرده اخ عینی مرادر وے (ادر یک گروه پدر) را باشد وچون برادرے ایشان اعم از حقیقی گرفته شود درین شق

هیچ محذور لازم نمی آید **توضیح آن** اینکه فرضاً خلیل وفرید باهم برادران اخیافی اند

(یعنے از یک مادر بدون اتحاد والد) پس خلیل زنِ بیوهٔ راکه از شوهر سابق باخود دخترے

رابعه نام میداشت در نکاح خود درآورد وخلیل را ازین زن کریم نام پسری تولد نمود و

آن دختر رابعه نام را فرید بنکاح خود درآورد که رحیم نام پسرے ازین زن اورا تولد گشت

پس کریم خال رحیم است از جهت مادر وپسر عم اخیافی وی است از جهت قرابت پدرے

وحالانکه بود مراین رحیم را خال دیگر علاتی یا اخیافی که نعیم نام میداشت ونعیم خمره مادر فرید

را بنکاح گرفت که فهیم نام پسرے ایشانرا متولد گشت پس کریم خال رحیم است ونیز ابن عم

اخیافی وی است وفهیم عم علاتی وی است ونیز پسر خال علاتی یا اخیافی وی است

چونکه این را دانستی پستر بدانکه رحیم مال کثیر را در وطن خود جمع نموده خود بسفر رفت واز ورثه

در پس خود نگذاشت مگر کریم را که خال وے ونیز ابن عم وی است ودیگر فهیم را که عم وے

ونیز ابن خال وی است این ست صورت این مسأله والله اعلم وحکم مال متروکهٔ رحیم مسافر

اینکه اگر موت وے قطعاً معلوم گردد پس این مال درمیان ایشان بطریق مناصفه فی الحال

تقسیم یابد واگر بیقین معلوم نگردد پس مال وے برای حفظ بدست امینی گذاشته شود تاکه

خیانت دران کرده نشود وانتظار کرده شود تا آنکه تعداد سالهای عمر وی بنود سال رسد

بعد ازان این مال درمیان هردو ورثهٔ مذکور بهمان طریق نصفا نصف منقسم گردد چه

ایشان هردو از ذوی الارحام میت اند ومستوی اند در درجه ودرمیان اصول این هردو ورثه

اختلافی از روی ذکورت وانوثت نیز نیست ووارث دیگر بجز ایشان هم ندارد فیستویان

فی القسمة وتصویر این مسأله بوجوه دیگر نیز ممکن است که بخوف طوالت ترک کرده شد انتهی

[illegible]

حکایت (۶۷) ببین ہر قول او روشن کتابے | کہ خورشیدی ست پر از نور و تابی

درخیرات الحسان ست کہ شخصے نزد امام رض آمد و گفت کہ نزد شخصے قرضۂ ہزار درم میدارم
و وی انکاری ست و سوگند می خورد و مرا بجز از شاہد واحد بر وی نیست چہ کنم چون
ابوحنیفہ رض را صدق وی بخوبی معلوم گردید او را فرمود کہ یکی را از محبان جانی خود نزد آن گواہ
آوردہ و آن ہمہ در ہزار را و بر وی گواہ خود بوی ہبہ کن جوان ہمچنان کرد ابوحنیفہ رض
آن یار وی را حکم دعوی ہزار درم بر آن مدیون داد و آن گواہ و واہب یعنی مالک اول را
حکم برای شہادت داد ایشان ہر دو گواہی دادند قاضی ہزار درم را بر ذمۂ مدیون برای
موہوب لہ لازم گردانید حقا کہ علم وی چنان گوہر روشن و تابدار است کہ نظر ظاہر بینان
بدان استقرار نگیرد و یا فہم عوام باوراک کنہش پی نبرد۔ **لطیفہ** بارے در سفر ہند
اتفاقا در مطالعۂ لطائف اشرفی در بحث طبقۂ شعرای صوفیۂ کرام در تذکرۂ نظامی گنجوی رح
از نظرم گذشت کہ وی رح از کاملین معنوی و صوری بود یکی از اکابر گنجہ نقل کردہ کہ شیخ از علوم غرائب
و عجائب بہرۂ وافی داشتہ اند چنانکہ کیمیا و سیمیا و ہیمیا کہ عالم سکر است منسوب بایشان بود
چنانچہ پادشاہی بود شیخ را تکلیف کرد کہ بیایند شیخ رح از جہت قناعت و عزلت التفات بحکم
پادشاہ نکرد پادشاہ گفت باز ما بملازمت شیخ میرویم پس با جمعے از ارکان دولت و امرا و نواب
روان شد چون بنزدیک حجرۂ شیخ رح رسید دید کہ سراپردۂ زرین و خرگاہ سیمین و انواع خیام برپا کردہ اند
و لشکری بے نہایت گرد سراپردہ بود با تعظیم پادشاہ را پیش آمدہ از یک سراپردہ تنہا او را
براہ بدرون دادند باقی ارکان دولت بیرون ماندند خود را گم کردند چون پادشاہ را درون
بردند دید کہ بر کرسی زرین و تخت مرصع شیخ نشستہ است و بانواع لباس فاخرہ در و فورجیان
بسیار در پیش شیخ ایستادہ و زرین کمر بستگان و خنجر کشیدگان در گرد شیخ بپا برخاستہ اند از دیدن
این ماجرا پادشاہ خوف خورد و بہلاکت خود یقین نمود چون شیخ بخوف سلطان دانست
فی الحال تصرف خود را برطرف ساخت پادشاہ چون نظر کرد دید کہ شیخ را نمد کہنہ در بر و در ویرانہ
است شیخ تبسم کرد و گفت کہ دولت و جاہ دنیوی مہمل چیز است کہ مردم بآن ناز می کنند
و مفاخرت می نمایند پادشاہ در محل عذر در آمد و امثال این از شیخ بسیار منقول است۔

تنبیہ

تاریخ خواجہ رحمۃ در سکندر نامہ در مختتم گفتہ کہ اثنین و تسعین و خمسمائۃ بود انتہی و ازین روایت

کہ دیدم تصدیق این قول خواجہ است — س | چہ گنج است کان ارمغانیم نیست

د ریغا جوانی جوانیم نیست | بخوبی در دلم شکن گشت فَلِلّٰهِ دَرُّ ذٰلِكَ

حکایت

(۶۸) س | ببین ہر قول او روشن کتابے | کہ فکرش گشت بہر ما کتابے

در خیرات الحسان آورده کہ یکے از ہمسایگان ابو حنیفہ رحمۃ را طاؤسی بدزدی بردہ شد آن مرد شکایت کنان نزد امام رحمۃ آمد امام رحمۃ او را فرمود کہ خاموش باش و چیزے درین باب مگو پس بامدادان چون مردم در مسجد محلہ جمع گشتند امام رحمۃ در میان ایشان فرمود کہ شرم نمیدارد آن کسی کہ طاؤس ہمسایۂ خود بدزدی مے برد پستر بہ نماز خواندن می آید و نشانۂ پر و بال آن بر سرِ وے ہمچنان می باشد از شنیدن آن شخصے دست را بر سر خود مالید امام رحمۃ او را فرمود کہ طاؤس ہمسایۂ خود را چرا بوے واپس نمیدہی تا آنکہ آن مرد آن طاؤس را واپس داد **لطیفہ** چونکہ زنان باہم در میان خود اسباب ہمسایگان خود را درین زمان اکثر بدزدی می برند برائے رد آن کہ از جہت عدم اصابت زنان بحقیقت حال رُعب می خورند و اسباب را باز پس می اندازند استادان ذی فن چند طرق را ایجاد کردہ اند کہ **بعضے از انہا اینکہ** زنان متہمہ را خصوصاً و غیر متہمہ را مع دیگر اطفال عموماً در مکانے جمع نمایند و بموافق تعداد ایشان شاخچہا را کہ ہمہ بقدر یک وجب یعنی شبر دراز باشند یا قدرے زائد جمع آوردہ ہر یکے را یکے از انہا بدہد و بگوید کہ بروز سوم یا چہارم من از ہمہ اینہا باز خواہم گرفت و تا سہ شب من آورادِ خود را خواہم خواند ہر کسیکہ دزد این مال باشد شاخچۂ وے بقدر یک سرِ انگشت ہمان دزد از ین معتقد اند دراز شدہ باشد اگر مال مسروقہ در خانۂ صاحب مال انداختہ شد فبہا و گرنہ بروز موعود در میان این مجمع شرمندہ و رسوا گردد غالب اینکہ اگر دزد درین فریب آید مال را در شب در خانۂ صاحب مال اندازد و رنہ بروز موعود شاخچۂ خود را بقدر یک سرِ انگشت خود بجوف درازیِ آن کم کردہ باشد پس ازین حیلہ دزد شناختہ گردد **طریق دوم** اینکہ یکے از خوانندگان در عوام ظاہر نماید کہ غالباً

اگر دزد مال درمیان جمع حاضر باشد من او را می شناسم پیشتر درمیان زنان متهم بدزدی وغیر متهم
درآید وظاهر نماید که من دزد را از میان حاضران می شناسم مگر نمی خواهم که خواه مخواه او را
شرمنده ورسوا نمایم وبرای تصدیق شما میگویم که این فلان چیز را شمایان درمیان خود بیکی
پوشیده از من بسپرید اگر آنرا ظاهر کنم که نزد فلان است اعتماد بقول من کنید که دزد را نیز
خواهم شناخت ورنه کذب من همین ساعت هویدا خواهد شد این بگوید واز انجا بیرون رود و بحاضران
حکم دهد که این فلان چیز را هر که از شما بدزدی گرفت مرا بطلبید که دزد را از میان شما بشناسم
مگر وی را لازم است که بطریق خفیه یکی را از رازداران خود دران مجمع شریک سازد
وچون او را باز پس بطلبند دائرهٔ کلان بر زمین کشند یا از جامه وغیره در آنجا دائرهٔ وسیع نمایند
و آنهمه حاضران را حکم دهد که دست راست خود را برین دائره نهید وبسوی دست خود نظر
کنید ودی بر سر هر یکی سر عصای خود نهاده بایستد وزیر لب آیتی را از قرآن می خوانده باشد تا که مزعوم
حاضران گردد که ازین خواندن دزد را خواهد شناخت بیشتر بر سر دیگر همین عمل کند تا آنکه آن همه دائره باتمام رسد
و بر قهر هر کس که عمل مذکور میکند بسوی رفیق مستور خود نظری میکرده باشد هر گاه که نوبت بر سر دزد رسد
رفیق وی را لازم که سر خود را بطریق خفیه آهسته آهسته از جانب یمین بطرف چپ برد و یا بر عکس کند اگر دزد
غیر وی باشد واگر خود دزد باشد سر خود را باهستگی فرو برد پس چون دائره باتمام رسد بگوید که
دزد را شناختم مگر برای احتیاط بار دیگر عمل معلومه می نمایم و درین نوبت باز چون بر سر دزد رسد از
رفیق خود اورا تیقن بدزد آید بعد ازان دزد را بگوید چیز دزدیده نزد تست آنرا ظاهر کن۔
طریق سوم میخ چوبی را که بقدر آرنج دست دراز باشد در شب بروشنی چراغ رد بروی همه در دیوار
حجره تا قد آدم از زمین مرتفع مستحکم بکوبد ونیمه اشش را بیرون گذارد و پستر ایشان همه را و نیز چراغ
را از حجرهٔ مذکور بیرون کرده درخفیه روغن دود چراغ یا سیاهی بیخ دیگ وغیره بر میخ
مذکور که بیرون است بمالد تا که میخ مذکور مرغن وسیاه گردد و پستر خود نیز از آنجا بیرون شده دران
مجمع شریک گشته آن همه را خوب بفهماند که تاثیر این عملیکه حالا من بعمل می آرم اینکه اگر دزد این
میخ را بدست راست خود بگیرد دستش با میخ معلوم بسته بماند و تا من آواز ندهم دستش همچنان
بسته بماند وبعد ازان چون من دست وی را ببینم خواهم شناخت که این دزد است واین دزد

نیست و دست این با میخ بسته شده بود یا نه پستوکی را از ایشان حکم دهد که اندرون حجره
موصوف رفته از پنجه دست راست خود تنه میخ مذکور را مستحکم گرفته مرا آوازی دهد که میخ را
در قبضه خود گرفتم تا که من فسون گرفتاری دزد بخوانم و چون آنمرد درون رفته آواز و بدهد
آهسته آهسته زیر لب چیزی خوانده بسوی میخ مسطور بدمد پستر با آنمرد بگوید که میخ را گذاشته
انگشتهارا بند نموده پیش من بیا چون بیاید در تنهائی پوشیده از همه و نیز از وی در روشنی چراغ
قبضه ویرا بگشاید و پنهان از وی در پنجه وی خود نگاه کند تا که وی نیز معلوم نکند که پنجه وی سیاه
و مرغن گشته است یا نه بعد از ان بپارچه خرقه که با خود داشته باشد دست ویرا خشک نماید تا که
سر وی راز معلومه بکسی ظاهر نگردد و درین اثنا عرضانه از سر ناخن خود بر دست وی غمزه زند که
گویا قسم بدو اشاره کرده شد بعد از ان دیگری را درون خانه موصوف بفرستد تا آنکه جمله حاضران
در تحت این عمل آیند۔ پستر خطاب بهمه نموده بگوید که از میان شما دزد را شناختم چنانکه اشاره بوی
کرده ام اگر درین شب مال را در خانه صاحب مال انداز و بهاورنه در شب دیگر بعد از عمل معموله
و معلومه که کردم دزد را رسوا نمایم و این عمل را تا چند شب بکار آرد اغلب که دزد در فریب آمده
خیال نماید که غمزه ناخن که بر دست من کرده بود مرا شناخته است و مرا در شب دیگر شرمنده نماید
رعب خورده مال را باز پس اندازد و نیز اگر دزد کم فهم باشد از خوف خود میخ مذکور را نخواهد گرفت
و بیدوغ آواز دهد که میخ را گرفتم پس هر که دزد نباشد کف دست وی بسبب گرفتن میخ مذکور
داغدار باشد و هر که دزد باشد کف دست وی صاف باشد در روشنائی چراغ پیش وی معلوم
گردد پس در پوشیدگی با وی بگوید که مال را بمن بسپار تا بمالک رسانم و پرده تو فاش نخواهم کرد و الا
شرمنده خواهی شد **طریق چهارم** اینکه با جمع مذکور بگوید که من دزد را از میان حاضران بعملیکه
با خود میدارم می شناسم اگر دزد از میان این جمع غائب نباشد مگر در بَدْوُ الْاَمْر (ای از آغاز کار) رسوائی وی نمی خواهم
و برای تصدیق شما میگویم که بطریق خفیه از من شما باهم قیمت یکدرم را یا یک فلوس را مثلاً چند عدد
آنار فرضا بگیرید و شمار آنهارا با خود از بر داشته مرا آواز دهید که آنار را خریدیم و خود از ایشان
علحده نشیند تا که از سرگوشی ایشان مطلع نگردد و چون آواز دهند ویرا لازم که از طرف خود عدد وی
پسند نموده با ایشان بگوید که همین مقدار دانهارا (مثلاً چهار دانه) از هر انار یکه گرفته آید بیرون کنید

عه عدد وی کلا [illegible] وان [illegible] بعد و اندک و در [illegible] که [illegible] ۱۲

و عدد آنجمله دانها را جمع نموده باخود یاد داشته مرا آواز دهید و چون آواز دهند دیرا لازم که بایشان بگوید که اینهمه دانها را برای درختان نشاندن در زمینی کاشت نموده فرضا هر قدر دانها که کاشت کرده بودید بهمان مقدار از انها درختان روئید و هر یک درخت همین قدر آنار را بار آورد مثلا ۱۲ هیچ انار ۱۲ پس آن مقدار را یعنی همین عدد را که درباره اثمار بایشان گفت نیز باخود یاد دارد که باعدد سابقه این را باهم ضرب خواهد داد و پستر بایشان بگوید که انجمله انار را که بر سر درختان موجود است جمع نموده تعداد آنرا معلوم و مفهوم کنید بعد از ان آنهمه انار را بهمان نرخ بفروشید که خود شما از پیشتر بقیمت یکدرم گرفته بودید و آنجمله قیمتش را اندازه نموده که تا چند بدست آمد و بعد از دریافت آنجمله قیمت بمن آواز دهید که آنهمه را کسی بنزدی بُرد و پس من معلوم خواهم نمود و بشما ظاهر نمایم که این مقدار مبلغات از شما بنزدی رفته است پس عدد دانهای انار را که از پیشتر ایشان را بدان حکم داده بود در عدد میوه آنار که بر سر درخت بر کرده بدان نیز حکم داده بود ضرب دهد هر چه از حاصل ضرب بر آمد همان مقدار تعداد مبلغات ایشان خواهد بود و بس

حکایت (۶۹) ــــه | در خیرات الحسان است | اودر اسلام صوفی و صافی | | در شریعت وفی و هم وافی |

که باری عبد الله ابن مبارک رض از ابو حنیفه رض پرسید که در حق این واقعه چه میفرمائی که مردی را دو درهم بایکدرهم دیگری اختلاط افتاد و پستر دو درهم از ان هر سه درا هم مخلوط شده ضائع شد و یکی بماند و بیقین تعیین آن گم شده معلوم نیست که از ان که بود فرمود که درهم باقیمانده درمیان ایشان هر دو کس به سه حصه مقسوم است ابن مبارک رح گفت که بعد از ان با ابن شبرمه رض ملاقات نمودم و این واقعه را از وی پرسیدم وی رض از من پرسید که این را از کسی دیگر نیز پرسیده گفتم بلی از ابو حنیفه رض دریافت آن کرده ام ابن شبرمه رض بمن گفت که ابو حنیفه رض ترا حکم به سه حصه داد و در درهم موجوده درمیان هر دو گفتم بلی گفت خطائی نمود ابو حنیفه رض بلکه از احاطه علم یعنی از روی علم الیقین معلوم است که در آن هر دو درهم گم شده یکی از ان صاحب دو درهم ضائع گشته و درهم دیگر احتمال ملکیت هر دو نفر میدارد پس درهم باقیمانده درمیان ایشان هر دو نصفی است نه اثلاثا ــ پس نیکدانستم قول وے را بعد از ان با ابو حنیفه رض ملاقی شدم و اگر عقل وی رض با عقل یک نیمه اهل زمین وزن گردد هر آئینه عقل ابو حنیفه رض بر ایشان غالب آید از استبصار خود دانسته مرا گفت که گفتت ابن شبرمه

[illegible]

فَقَالَ لَكَ قَدْ أَحَاطَ الْعِلْمُ أَنَّ أَحَدَ الدِّرْهَمَيْنِ ضَائِعٌ - وَبَقِيَ الدِّرْهَمُ الْبَاقِي - فَهُوَ بَيْنَهُمَا - قُلْتُ نَعَمْ فرمود وقتیکه هرسه دراهم باهم مختلط گشت درمیان هردو نفر شرکت در هرسه دراهم درآمد پس مالک یکدرهم را ثلث هر درهم ازین دراهم ثلاثه میرسد و مالک دو درهم را دو ثلث هر درهم پس هر درهمی که ضائع شد بدین حصه ایشان ضائع میگردد تنبیه قول ابو حنیفه رضه ظاهر است در حق کسیکه قائل میباشد برینکه اختلاط اموال مردم مع عدم التمیز مقتضی شرکت است علی الشیوع و قول ابن شبرمه رحمه را وجهی است نزد کسی که در صورت اختلاط قائل باشتراک نمیگردد و وجهش آنکه یکی ازان دو درهم ضائع شده بیقین از ملک صاحب درهمین است اکنون هریکی را ازان دو نفر یکیک درهم ماند و محتمل است که این درهم موجود ملک هر یکی باشد و هیچ یکی را بر دیگری ترجیح نیست بنابران درهم موجود درمیان ایشان نصفی خواهد بود انتهی ماقال العلامة ابن الحجر المکی فی الخیرات الحسان خفنا که اختلاف کاملین موجب تبصر غیر مدرکین میباشد لطیفه در شامی در باب صلوة مسافر تحت این مسأله که اگر مسافری در دو جاے مستقل نیت اقامت کند چنانچه مکه و منی در انجاوی نیز قصر نماید - آورده که این یک مسأله سبب تفقه عیسی بن ابان گردید چه وی رح مشغول بود بطلب علم حدیث پس در عشره اول از ذی الحجه در مکه معظمه بایکی از رفیقان در آمد تا یکماه هم در مکه نیت اقامت کرد و گفت که بنا بران نماز را تمام میگزاردم وقصر را بگزاشتم تا آنکه بعضے از اصحاب ابو حنیفه رض را ملاقی شده مرا گفت که خطا کردی درین اتمام (اے که نیت را اقامت کرده بودم ۱۲) نماز چرا که ترا از خروج بسوی منی و عرفات لابدی است و چون از منی باز پس آمدیم رفیقم را قصد رفتن مصمم شد و من نیز رفاقت وی را میگزاشتم بنابران در مکه در نماز خود قصر میکردم باز مرا همان صاحب ابو حنیفه رح گفت خطا کردی چرا که تا حال تو در مکه مقیم میباشی و تا وقتیکه از مکه بیرون نروی مسافر (اے که نیت سفر کرده بودم ۱۲) نمیگردی پس با خود گفتم سبحان الله در یک مسأله در دو مقام خطائی کردم پس بسوی مجلس امام محمد شیبانی رض رفتم و شغل فقه را از سر گرفتم در بدائع گفته که این حکایت را برای آن ذکر کردیم تا که طلبا را مبلغ علم معلوم گردد و نیز باعث طلب علم خواهد بود انتهی ::

حکایت (۷۰)

هر که او طالب لطیفه بود | مقتدائیش ابو حنیفه رح بود

در سیرة النعمان از مختصر تاریخ بغداد از ترجمه ابو حنیفه رح آورده که از عطا بن ابی رباح که یکی از ائمه حدیث و نیز از اساتذه امام است کسی پرسید

از معنی این آیت کہ وَاٰتَیْنٰهُ اَهْلَهٗ وَمِثْلَهُمْ مَّعَهُمْ عطا رضہ فرمود کہ خدای تعالی آل و
اولاد ایوب علیہ السلام را کہ مردہ بودند برای او زندہ کرد و با ایشان دیگر انرا نیز پیدا کردہ داد ابو حنیفہ رضہ
گفت ہر کہ از صلب کسی پیدا نشدہ باشد وی را اولاد وی چگونہ محسوب گردد و در خیرات الحسان
این حکایت را چنین نقل کردہ کہ عطا رحمہ از ابو حنیفہ رضہ از معنی این آیت پرسید ابو حنیفہ رضہ گفت
رد کرد حق تعالی بر ایوب علیہ السلام اہل وی را و مانند اہل و ولد وی را نیز عطا گفت آیا رد میکند
حق تعالی بر پیغمبری اولادی را کہ از صلب وی نمیباشند گفت عطا فالک اللہ تعالی من درین
بارہ چیزی نشنیدہ ام ولکن میگوئیم کہ رد کرد حق تعالی بروی اہل و ولد صلبی وی را و مانند اجر ولد وے
عطا گفت این است احسن تنبیہ چیست مانع درینکہ گفتہ شود کہ عطا کرد حق تعالی مر ایوب علیہ السلام
را عدد اولاد وی و مانند آن عدد اولاد دیگر نیز از ان زوجہ وی کہ حق تعالی در حق وی با ایوب علیہ السلام
حکم فرمود وَخُذْ بِیَدِكَ ضِغْثًا فَاضْرِبْ بِّهٖ وَلَا تَحْنَثْ وَهٰذَا هُوَ الظَّاهِرُ کما
قَالَ فِی الْکَشَّافِ وَرُوِیَ اَنَّ اِمْرَاَتَهٗ وَلَدَتْ بَعْدُ سِتَّةً وَّعِشْرِیْنَ
اَبْنًا- فَکَانَ لَهٗ قَبْلَ الْاِبْتِلَاءِ سَبْعَةُ بَنِیْنَ وَسَبْعُ بَنَاتٍ انتہی
بہر حال خوبی علم و لطافت آن بر کسی پوشیدہ نیست لطیفہ وقتیکہ بحر العلوم مولوی عبد العلی
مرحوم از لکھنؤ بہ بنگالہ میرفت چون در بنارس رسید فاضلی برای ملاقات او پیش وی آمد بحر العلوم از
نام گرامی وی از وی پرسید گفت عبد الحق یک فنی نام من است باز از بحر العلوم از اسم شریف وی
دریافت نمود فرمود بہ عبد العلی ہر فنی مشہورم گردانیدہ اند آن فاضل گفت ہر فنی ہیچ فنی بحر العلوم
فرمود این شکل اول است کہ نتیجہ اش اینکہ یک فنی ہیچ فنی از شنیدنش آن فاضل بکمال شکر گزار وی
گردید و بر تبحر وی آفرین خواند گوئیم درین مادہ صورت شکل اول اینچنین است۔ عبد الحق یک فنی
عبد العلی ہر فنی۔ صغری است ہر فنی ہیچ فنی کبری گشت نتیجہ اش اینکہ یک فنی ہیچ فنے۔

حکایت (۱۷) ۱

بیا بشنو حکایت در حکایت	ہو را و صافش روایت با درایت

در خیرات الحسان آوردہ کہ باری در باب تنحنح موذنین کہ در وقت اقامت میکنند از ابو حنیفہ رضی اللہ عنہ
پرسیدند کہ این را اصلی ہست فرمود بلی کہ این تنحنح از ایشان اعلام است بر اینکہ ایشان ارادۂ اقامت
میدارند و ہم آئینہ مروی است از علی کرم اللہ وجہہ کہ دیار راہی بود در وقت شب بسوے

ذکر مولوی عبد العلی بحر العلوم

حکایت ۱۷۱ از امام رحمہ

آنحضرت صلی الله علیه وسلم گفت علی رض وقتیکه می در آمدم در خیب بر آنحضرت صلی الله علیه وسلم و وی صلی الله علیه وسلم در نماز بودندی اذن دادی مرا به تنحنح آری آدابیکه صحابه رضوان الله علیهم را با آنحضرت صلی الله علیه وسلم بود ما را اصلی کافی و دلیلی از بس وافی میباشد **لطیفه** در مطلع العلوم آورده که روزی سرور عالم صلی الله علیه وسلم نهایت متفکر بود از وفور تفکر تغیر در بشرهٔ مبارکش ظاهر شده از صحابه رض کسی را مجال آن نبود که سبب آن استفسار نماید ابوذر رض حاضر شد بعد دعا و ثنا گفت یا رسول الله شنیده ام وقتیکه دجّال پدید آید قحط عظیم باشد و او خلق را بالوان نعمت دعوت کند رای مبارک نبوی صلی الله علیه وسلم چیست اگر من او را دریابم اول دست بنعمتهاے او زنم و چون خوب سیر شده باشم از وی منحرف شوم آنحضرت صلی الله علیه وسلم را تبسم آمد و آثار انبساط در بشرهٔ مبارک پیدا شد و فرمود که اگر تو او را دریابی خدای تعالی از نعمتهای او ترا بی نیاز گرداند انتهی این لطیفه نیز برای ما اصلی است در ینکه اهل دین کاملین را گاهی احتیاج به بیگانگان ملت خود نیفتد انشاء الله تعالی

حکایت ۷۲ از وصافش حکایت در حکایت | بیا بشنو روایت با درایت

لطیفه از ابوذر غفاری صحابی رض

حکایت ۷۲ از امام رح

در خیرات الحسان است که باری ابن المبارک رح از ابو حنیفه رض پرسید که چه میگوئی در دیگی که در وی گوشت پخته جوش خورده باشد و اتفاقاً مرغی دران بیفتد و بمیرد ابو حنیفه رض بیاران خود نگریسته فرمود که رای شما چیست ایشان روایت از ابن عباس رض آوردند که شوربا ریخته گردد و گوشت را شسته بخورند امام رح فرمود این حکم وقتیست که وقوع مرغ در حالت سکون دیگ باشد و اگر وقوع مرغ در حالت جوش و غلیان دیگ بود گوشت نیز انداخته گردد ابن مبارک رض پرسید برای چه فرمود بسبب وصول نجاست در باطن آن گوشت بخلاف شق اول که دران نجاست بظاهر پیوسته بود و بس پس این فرق غایت پسند افتاد ایشانرا آری جواهر علم را اهل علم میشناسند **لطیفه** در نزهة المجالس للامام الصفوری الشافعی آورده که مردی بشنیدن این حدیث شریف اِنَّ الْمَلَائِکَةَ لَتَضَعُ اَجْنِحَتَهَا لِطَالِبِ الْعِلْمِ (بے شک فرشتے بچھاتے ہیں پرہاے خود را) چنانکه در صحاح نیز وارد است میخهاے آهنین در نعلین خود مستحکم نمود و گفت که ارادهٔ آن میدارم که پایمال سازم برین پرهای فرشتگان را حق تعالی در هر دو پای وی زخم آکله انداخت و نیز بعضے از طلبا الطلب علم حدیث نزد بعضے محدثین رض میرفتند منکری استهزا کنده گفت بردارید قدمهای خود را از اجنحهٔ ملک تا که شکسته نگردند آن مرد از آنجا

[illegible]

بر نجاست تا آنکه هر دو پای وی خشک گردید اَللّٰهُمَّ اِنَّا نَعُوْذُ بِكَ مِنْ سُوْءِ الْاِعْتِقَادِ

حکایت (۴۳) ۔ | قصهٔ نادر در آمد در نظر | | زان امام ذو المعالی ذو البصر |

هم در خیرات الحسان است که یکی از امام رض پرسید چه میگوئی در حق شخصے که مر زن خود را گفت وحالانکه در دست آن زن پیالهٔ پر از آب بود اگر این پیاله را نوشیدی ویا بکسی دیگر دادی ویا بزمین ریختی ویا بزمین نهادی ترا طلاق است فرمود که جامهٔ دران پیاله انداخته تا که آن همه آب را جذب کند **لطیفه** هم در نزهة المجالس از بعضے فضلا آورده که من از اقوال امام ابو حنیفه رض کمال منکر بودم پس زخم آکله در دست من در افتاد تا آنکه آنحضرت صلی الله علیه وسلم را در خواب دیدم پس از اقوال امام ابو حنیفه رض از وی صلی الله علیه وسلم پرسیدم فرمود که کلام ابو حنیفه رض متشابه بکلام حضرت لقمان است مگر اینکه لقمان زائد است بر ابو حنیفه رضی الله عنه انتهی **فائده** لقمان خواهر زادهٔ ایوب علیه السلام است وقیل ابن خالته وتا هزار سال عمر داشت وبقول عکرمه وشعبی نبی است وبقول دیگر علما ولی است نه نبی کذا فی نزهة المجالس **حکایت (۴۴) ۔** | ز او صافش تعجب خیز دا نور را | | بیا بشنو تو رمزی پاک واطهر | در خیرات الحسان است که باری امام رض پرسیده شد از حال شخصے که زن وی بر نردبان رفته بود وبازن خود گفت اگر بالا بر نردبان رفتی ویا از نردبان بزیر آمدی ترا طلاق است که چه حیله کرده آید تا که طلاق نیفتد در جواب آن فرمود که نردبان را بردارند درحالیکه آن زن بران باشد وبر زمین بنهند ویا آن زن را بدون ارادهٔ وی از نردبان برداشته بزمین نهند که درین هر دو صورت بروی طلاق نیفتد **نکته** در نزهة المجالس مؤلفهٔ علامهٔ شافعی المذهب آورده که علامه علائی در قوله تعالی لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلٰٓى اِخْوَتِكَ گفته که این منع بطریق وحی از طرف حق تعالی نبود بلکه بطریق اجتهاد از یعقوب علیه الصلوة والسلام بود پس درین تحقیق رد است برکسیکه انکار میکند بر ابو حنیفه رض که وی از اهل الرای است که این طعن در وی مانند طعن است در یعقوب علیه السلام انتهی حقا که رای صائب غالبا مطابق واقع میباشد پس انکار ازان بجز از سفاهت محضه دیگر چه باشد چنانچه **لطیفه** بدانکه خلافت حقه در چهار کس منحصر گشته است که اول ایشان امیر المومنین ابو بکر رض است وآخر ایشان امیر المومنین علی رض است که ایشان هر دو درمیان خلافت خود ها احاطهٔ خلافت حقه کرده اند چنانکه محطروف نمی

الف و یاست که حرفی از میان ایشان بیرون نی بنابران حرف اول از حروف تہجی در آغاز نام نامی خلیفهٔ اول و حرف اخیر از حروف تہجی در اختتام اسم سامی خلیفهٔ اخیر در آمده اندپس هر که در ترتیب خلافت ایشان براه بو الفضولی میرود گویا آن بو الفضول در ترتیب حروف تہجی که از الف تا یا ترتیب یافته است بسبب ریشخندی خود تغیری میخواهد و مضمون سابق را شاعری هندی چنین ادا ساخته

ابیات هندے

خلافت کو گھیرے ہین باصد صفائی
یہ تشبیہ ہی واقعی تو جگہ بھی
یہ آخر خلیفہ کے آخر مین آئی
کہ ہاشند سر بسر نور مطہر

الف اور یا کیطرح انکو جانو
الف اور یی نے یہ ترتیب پائی

ابو بکر رضه و عیسو علی رضه ایک جانب
کہ محصور ہی جنمین ساری خدائی
وہ اول خلیفہ کے اول مین آیا
بیا بشنو دگر رمز منور

حکایت (۷۵) ـــ

حکایت ۷۵ از امام رضه

علامه ابن حجر مکی شافعی رضه در خیرات الحسان آورده که بارے امام رضه زن دیگر بر زوجهٔ اول که مادر حماد بن امام بود بخواست چون خبر غش بمادر حماد رضه رسید پیش امام آمده گفت تا وقتی که زن جدیده را بطلاق ثلاثه مطلقه نمائی گاهی ترا همراهی و مصاحبت نمایم از شنیدنش امام رضه حیلهٔ نموده بزن جدیده حکم فرمود وقتیکه من نزد زوجهٔ اول بیباشم نزد من درای و از من این مسأله را سوال نما آیا زن را میرسد که شوهر خود را از خود جدا سازد پس زن جدیدهٔ امام رضه همچنان کرد یعنی که من زن اجنبیه ام و محض برای دریافت مسألهٔ معلومه نزد امام رضه در آمده ام از شنیدن جواب مسألهٔ مذکور مادر حماد رضه که زوجهٔ اول است گفت که ترا از طلاق دادن زوجهٔ جدیده لابدی است یعنی اگرچه زن را ترک مصاحبت شوهر خود در شرع شریف درست نیست مگر تا وقتیکه جدیده را طلاق ندهی مصاحبت با تو نخواهم نمود و مادر حماد رضه سائله را نمید انست که این است منکوحهٔ امام رضه امام رضه برای رضای زوجهٔ اول فرمود كُلُّ امْرَأَةٍ لِي خَارِجٌ هٰذِهِ الدَّارِ فَهِيَ طَالِقٌ ثَلَاثًا از شنیدنش زوجهٔ اول راضی گردید و زوجهٔ ثانی نیز برامام رضه مطلقه نشد چه آن در آن دار داخل بود نه خارج از آن۔ لطیفه در مطلع العلوم است که جوانی نزد فقیهی آمد و گفت زن جمیله دارم که از نازک مزاجی طاقت سرانجام امورات خانه داری ندارد و زر نیز ندارم که کنیزے بدست آرم زنی را بهم رسانیده ام میخواهم که با او مناکحت کنم تا امورات خانه را وی متکفل باشد باما و البیان آن زن میگویند که تا وقتیکه زن اولین را طلاق ندهی عقد نکاح تو محال است مرا حیلهٔ

حیله فقیه در عدم تطلیق زن

بیاموز که محبوبه مرا نوبت بطلاق نرسد و زن مطلوبه بعقد نکاحم در آید فقیه او را گفت که محبوبه خود را بگورستان بفرست پیشتر و پیش والیان زن مطلوبه برو و بگو برای رضای شما بجز از آن زنم که در گورستان است دیگر هر زن که مرا باشد طلاقش دادم جوان همچنان کرد و والیان زن مطلوبه وی دانستند که شاید وی را از زن مرده نیز باشد و آن زن را بحبالهٔ نکاح وی آوردند نکته از حکیمی پرسیدند که چگونه در حق نکاح گفت یکماه شادمانی و بعد از ان اندوه جاودانی و خاک افشاندن بر سر جوانی. و همچنین از حکیم عرب پرسیدند مَا تَقُوْلُ فِی النِّکَاحِ قَالَ فِی النِّکَاحِ فَرْحَةُ الشَّهْرِ وَکَسْرُ الظَّهْرِ وَغَمُّ الدَّهْرِ عجیبه حکیمی گفته که تا من مجرد بودم کدخدایان گنگ بودند که مرا بر خرابیهای کدخدائی مطلع نکردند و اکنون که من کدخدا شدم مجردان کر شدند که هرگز گوش نصیحت ندارند. حکایت (۷۶)

بیا بشنو دگر رمز لطیفه		که باشد مظهر آن بو حنیفه	

در خیرات الحسان است که شخصے در زمانهٔ امام رضا دعوی نبوت نمود و گفت مهلتی مرا دهید تا که علامتی برای تصدیق دعوی خود ظاهر نمایم امام را خبر رسید فرمود هر که از وی علامتی طلب نماید کافر گردد چه طلب علامت از وی بعد از ان باشد که تکذیب این فرمان آنحضرت صلی الله علیه وسلم نماید قَالَ عَلَیْهِ السَّلَامُ لَا نَبِیَّ بَعْدِیْ لطیفه در جامع الفنون است که در عهد خلافت هارون رشید شخصے دعوی نبوت کرد هارون او را طلبیده از وی پرسید که چه دعوی میکنی گفت دعوی پیغمبری هارون گفت چه معجزه میداری گفت هر چه میخواهی گفت عصای خود را بیند از تا بصورت مار شود چنانکه معجزهٔ موسی علیه السلام بود آنمرد گفت عصای موسی وقتی مار شدی که فرعون دعوی خدائی کرد اگر تو نیز دعوی خدائی میکنے عصای من مار شود هارون گفت ارباب انجمن من خربزهٔ شیرین طلب میدارند معجزهٔ خود پیدا کن گفت مهلت سه روز بده هارون گفت همین وقت حاضر کن مرد گفت زهی انصاف که حق تعالی با چنین قدرت و توانائی از روز تخم ریزی بسه ماه پیدا میکند و تو با من بسه روز صبر نمیکنی هارون بخندید و دانست که مرد ظریف است او را گفت از دعوی خود توبه کن و نعمتے بادارزانی فرمود و رخصت نمود نکته جامی رحمة الله علیه در بهارستان خود در روضهٔ هفتم در تذکرهٔ شیخ سعدی شیرازی گفته

در شیوهٔ تن سه پیمبرانند		هر چند که لَا نَبِیَّ بَعْدِیْ		اوصاف و قصیدهٔ و غزل را

فردوسی وانوری وسعدی در شعر سه کس پیمبرانند هرچند که لانبی بعدی	ودر تاریخ آئینه اووه ابیات بالا را چنین ذکر کرده ع قولی است که جملگی برانند فردوسی وانوری وسعدی ایضاً شاعری بحافظ شیرازی نوشت - ع
منم رسول که یعنی پیمبر شعرا	کلام من همه وحی وسخنوران اصحاب
جواب از حافظ شیرازی	
پروردگار تازه سخن در جهان منم من خود نگفته ام نفرستاده ام ترا	ای مدعی تو لاف فضولی چه میزنی دعوی پیمبری ورسولی چه میزنی
حکایت (۷۷) ع زینت ده گیتی زمان شد حنیفه بوالعلا	زیب زمین وآسمان شد بوحنیفه بوالعلا درخیرات الحسان است که شخصی حلف نمود

در حکایت ۷۷ از امام رح

که وی بیضهٔ مرغ نخورد وپستر باز حلف نمود که هرآئینه خواهم خورد هرانچه در آستین فلان است وچون دیدند در آستین آن فلان تخم مرغ بود درین باب از ابوحنیفه رض پرسیده شد که چه کرده آید فرمود که آن بیضه را در زیر کنار ماکیان نهند وچون ازان بچه متولد گردد بعد ازان اورا بریان کرده بخورد ویا آنرا پخته مع شوربا بخورد تا که چیزے از وے باقی نماند - **تنبیه**

تنبیه در بیان حیله

علامهٔ ابن حجر دریجا نوشته که نزدیک ما درین باره حیله اینکه آن بیضه را در ظرف شکر بیامیزد وآن شکر را بخورد که درینصورت وی از حنث بری گردد لِاَنَّهٗ صَدَقَ عَلَيْهِ اَنَّهٗ اَكَلَ مَا فِيْ كُمِّهٖ وصادق نیست بروی اینکه گفته آید که وے بیضه خورد چراکه آنرا در شکر نیست ونابود کرده است **حقا** که اطمینان دلهاے ناواقفان از کلام صداقت انجام همین علماے ربانی تواند بود وبس **لطیفه** در مجالس الابرار در مجلس نو زدهم آورده که شخصے بروز عید در عیدگاه قبل از نماز عید ارادهٔ نماز نفل نمود امیرالمومنین علی رض اورا ازان منع نمود آن مرد گفت یا امیرالمومنین من خوب میدانم که حق تعالے کسی را بنماز خواندن عذابی نمدهد یعنی در اوقات غیر مکروه در جوابش امیرالمومنین فرمود من نیز خوب میدانم که حق تعالی کسی را ثواب بکارے نمیدهد تا آنکه آن کار را آنحضرت صلعم خود بعمل آرد ویا کسی را تعلیم نماید واین نماز تو ازین قبیل نیست پس لایعنی وعبث است وَالْعَبَثُ حَرَامٌ شاید که حق تعالی ترا بدان نماز

لطیفه در بیان نماز نفل قبل از عید

ونیز مخالفت تو از رسول الله صلعم عذاب نماید انتهی تنبیه آنچه دیگر نمازها که درین زمانه ما از کتب غیر متداوله مروج گشته و در عصر صحابه و تابعین و نیز در عهد ائمهٔ مجتهدین رضوان الله علیهم اجمعین وقوع آن نشده بلکه اکثر متقدمین آنها را نشناختند چنانچه هیچ بحث و تکلم در کتب از آن نفرموده جمله ازین قبیل است والانصاف خیر الاوصاف والسلام علی من اتبع الهدی

حکایت (۷۸) | رحمت حق چو رہنما گردد || عقل بنده چو کیمیا گردد

هم در خیرات الحسان است که بارے از امام رح از حال شخصے پرسیده شد که بطلاق ثلاثه حلف نمود که اگر امروز غسلے از جنابت نمایم پس تر باز بطلاق ثلاثه حلف نمود که اگر نمازی را از نمازهاے این روز ناغه نمایم پس تر باز بطلاق ثلاثه حلف نمود که اگر همدرین روز با زن خود جماع نکنم امام رح در جوابش فرمود که آنمرد را لازم است که بعد از اداے نماز عصر با زن خود جماع کند و بعد از غروب آفتاب غسل از جنابت کند بعد از ان نماز مغرب و نماز عشا را ادا نماید که درینصورت از حلف بری گشت چه هم دران روز قبل از غروب با زن خود جماع نمود و نیز هر پنج نمازهاے روزانه ادا کرد زیرا که مراد وی از نمازهاے این روز همین پنج نمازها بود انتهی اگر زنش متقی و مطیع بودی همین مسئله براے وے خوب بود ورنه معالجه اش همین طلاق بود و بس لطیفه در بستان المحدثین آورده که پدر بزرگوار عبد الله بن مبارک در ابتدا غلام یکی از ترکان بود که تجارت میکرد و در تاریخ عامری مذکور است که مبارک رض خیلی مرد متورع و متقی بود تا آنکه انار ترش را از انار شیرین نمی شناخت با آنکه بحکم آقاے خود باغبانی باغ انار مولاے خود میکرد و درین مدت اناری را نچشیده بود و قصه اش در بستان مذکور است پس مالک وی بازین دیانت و امانت او بسیار راضی شد و از باغبانی او را بحضور خود طلبید تا آنکه روزے در مقدمهٔ کدخدائی دختر خود که بحد جوانی رسیده بود ازو مشوره پرسید مبارک گفت که اهل عرب جاهلیت براے نسب و حسب دختران خود میدادند و یهودیان براے مال و نصاری براے جمال و در اسلام دین و تقوی را اعتبار است ازین هر چهار راه هرچه پسند خاطر تو باشد بران عمل باید مالکش از عقل و کیاست او بسیار خوش شده بخانهٔ خود رفت و بوالدهٔ آن دختر این مشوره بیان نمود و گفت که دادن این دختر بمبارک خیلی مبارک میدانم که در ورع و تقوے و دینداری سرآمد زمانه است گو غلام است مادرش نیز راضی شد دختر را باو دادند و ازان دختر

عبداللہ بن مبارک رض در ۱۱۶/۱۱۹ سنہ ہژدہ یا نوزدہ ویکصد از ہجرت بوجود آمد کہ ذکر خیر ایشان در بستان بکمال ہست ودر وقت مراجعت از جہاد کفار درحدود موصل در ماہ رمضان المبارک در سال یکصد و ۱۸۱ سنہ ہشتاد ویک بعمر شصت ۶۵ وپنج یا دو سالگی جان بحق تسلیم نمود رضی اللہ تعالیٰ عنا وعنہ

حکایت (۷۹) سو	کنون بحث فقہا و اعظم شنو		دگر ہا شنیدی و این ہم شنو

در تفسیر مظہری تحت آیت وَحَرَّمَ الرِّبٰوا آوردہ کہ ابن حزم در محلی وطبرانی در اوسط وحاکم در علوم الحدیث وخطابی از طریق محمد بن سلیمان دیلمی آوردہ کہ عبدالوارث بن سعید گفت در آمدم در مکہ معظمہ ودر آنجا اباحنیفہ وابن ابی لیلے وابن شبرمہ را رضی اللہ عنہم یافتم از ابوحنیفہ رحمہ از مسالۂ شخصے پرسیدم کہ چیزے را بفروخت ودر ان شرط نیز لازم نمود فرمود کہ بیع باطل است وشرط نیز را وے گفت باز نزد ابن ابی لیلے رض در آمد از وی پرسیدم گفت بیع جائز است وشرط باطل باز نزد ابن شبرمہ رض در آمدہ از وے پرسیدم گفت کہ بیع وشرط ہردو جائز است باخود گفتم سبحان اللہ سہ نفر از علماے عراق اند ہرسہ در یک مسالہ باہم مختلف اند پستر باز نزدیک ابوحنیفہ رحمہ در آمدم واز ماجرا خبرش دادم گفت می ندانم آنچہ ایشان ہردو فرمودہ اند وَحَدَّثَنِیْ عَمْرُو بْنُ شُعَیْبٍ عَنْ اَبِیْہِ عَنْ جَدِّہٖ عَنِ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ اَنَّہٗ نَھٰی عَنْ بَیْعٍ وَّشَرْطٍ پس بیع مع الشرط ہردو باطل است بعد ازان نزد ابن ابی لیلی در آمدم واز ہردو قول دیگر کہ مخالف او بود اطلاعش دادم فرمود من ندانم آنچہ ایشان فرمودند وَحَدَّثَنِیْ ہِشَامُ بْنُ عُرْوَةَ عَنْ اَبِیْہِ عَنْ عَائِشَةَ اَمَرَنِیَ النَّبِیُّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ اَنْ اَشْتَرِیَ بَرِیْرَةَ فَاَعْتِقُھَا یعنے بگیرم بریرہ را بشرط اینکہ آزاد کنم او را پس بیع جائز است درینصورت (یعنی خریدن بریرہ) وشرط باطل (یعنے اعتاق) پستر نزد ابن شبرمہ رض در آمدم پس از گذشتہ اطلاعش دادم (یعنے از اختلاف ایشان بدون دلیل یکدیگر) فرمود کہ من ندانم آنچہ ایشان گفتند وَحَدَّثَنِیْ مِسْعَرٌ عَنْ مُحَارِبِ بْنِ دِثَارٍ عَنْ جَابِرٍ قَالَ بِعْتُ مِنَ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ نَاقَةً وَشَرَطَ لِیْ حُمْلَانَھَا اِلَی الْمَدِیْنَةِ یعنی شترادین را از آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم فروختم وبراے من شرط نمود سواری آن تا مدینہ پس بیع جائز است وشرط نیز جائز است انتہی در مظہری درینمقام براے تطابق بحث طویل آوردہ در آنجا باید دید مگر در ظاہر وجہ امام اعظم رض قوی است چرا کہ

حکایت ۷۹ ساد امام رض

دران حدیث تعمیم است بخلاف هر دو حدیث دیگر که درآنها احتمال تخصیص باقی است و دو اقعهٔ جزئیه را بر قوانین کلیه ترجیح نمیتواند شد فافهم **حقا** علم هرچند که نائد تر باشد غالبا فوائدش بیشتر **لطیفه** در کفایه حاشیهٔ هدایه در باب استیلاد آورده که بمذهب داود اصفهانی ظاهری و اتباع وی از ظواهر جائز است بیع ام ولده **درین باره** از ابی سعید بردعی استاذ امام کرخی رح مروی است که از بردع باراده حج بیرون شدم تا بروز جمعه در بغداد رسیدم و بعد از نماز جمعه قومی را دیدم که برای نظر کردن در مسائل نشسته اند و در ایشان داود موصوف بود یکی از حنفیان از بیع ام ولده از وی پرسید جوابش گفت که جائز است بیع آن چراکه پیشتر از حامل گشتن کنیز بیع آن بالاجماع جائز است و بعد از تولید عدم جواز بیع او اختلافی ست پس ما عمل برین اجماع میکنیم تا آنکه اجماع دیگر منعقد گردد چراکه چیزیکه بالیقین ثابت باشد مرتفع نگردد مگر بدیگر امر یقینی مثل آن از شنیدنش آن سائل متحیر ماند چراکه داود منکر قیاس بود خبر آحاد یقین را واجب نمیکند یعنی بطلان قول وے ازین دو چیز است و آن هر دو مقابل دلیل وی ضعیف بودند ابو سعید رح در جوابش گفت که بر عدم جواز بیع آن کنیز در وقتیکه حامل باشد اجماع کردیم چراکه در شکم وے بچهٔ حر موجود است پس ما برین اجماع قائم ایم تا آنکه اجماع دیگر مثل این منعقد گردد فتحیر داود وازجواب ساکت ماند و **چون** ابو سعید در فقه ضعف طائفهٔ ظاهریه دریافت برای تدریس هم درآنجا ماند تا آنکه اصحاب داود نزد وی درآمدند و همچنان بود تا آنکه شبی ندائے شنید که که قائلے میگفت فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْأَرْضِ ترجمه اما کف روی آب و خبث بالاے فلز پس برود در حالتیکه مطروح و ساقط باشد (ای بیکاره) و آنچه سود رساند مردمان را چون آب صافی یا فلزی گداخته بغش پس بماند در زمین تا خلق بدان منتفع شود کذا فی الحسینی و بدون لبث و تاخیر شخصے نزد ابو سعید درآمده از موت داود ظاهری خبرش داد بعد ازان امر وے برقرار گردید **فائده** آرے علم بحریست ناپیداکنار و آفتابے است فی نصف النهار **در کتابی قلمی** نوشته دیده ام که چون این حدیث نبوی صلی الله علیه سلم أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَعَلِيٌّ بَابُهَا بسمع فرقهٔ از خوارج درآمد بر ایشان شاق گذشته بر علی کرم الله وجهه حسد بردند و ده نفر از کبرای ایشان باهم متفق شده

مذهب داود ظاهری در بیع ام ولد

فائده در علم

گفتند که ما همه از وی بتفاریق مسأله واحده را می پرسیم و می بینیم که جواب ما را چگونه میدهد اگر جواب
هر یکی را از ما بطرز نو و طور علیحده دهد بر آئینه وی آنچنانست که فرمود علیه السلام وَلَا فَخْرَ
بعد ازان یکی از ایشان نزد وی رض در آمد و پرسید یا علیؓ عِلم افضل است یا مال؟
فرمود اَلْعِلْمُ اَفْضَلُ مِنَ الْمَالِ گفت بکدام دلیل فرمود زیرا که علم میراث انبیاست
و مال متروکهٔ قارون وهامان و فرعون و شدّاد و غیرهم است آنمرد این جواب را گرفته نزد
ایشان باز پس آمد بعد ازان مرد دوم از ایشان نزد وی در آمد و همان سوال سابق را پرسید
که یا علیؓ اَلْعِلْمُ اَفْضَلُ اَمِ الْمَالُ و همان جواب که اول را فرموده بود باز فرمود که علم
بهتر است از مال گفت بکدام دلیل فرمود زیرا که مال محتاج ست بحراست تو و علم صاحب خود را نگهبانی
میکند نه وی علم را بعد ازان وی رفته مرد سوم نزد وی رض در آمد و همان سوال نمود و همان جواب
یافت که علم بهتر است گفت بکدام دلیل فرمود زیرا که صاحب مال را دشمنان بسیار میباشند و صاحب
علم را دوستان بیشمار پیشتر مرد رابع در آمد و بعد از سوال مذکور همان جواب یافت گفت بکدام دلیل
فرمود زیرا که مال از خرج کردن نقصان می پذیرد و علم از تصرف نمودن دران زیادت میگیرد و پیشتر مرد
پنجم نزد وی رض در آمده بعد از سوال مسطور همان جواب یافت گفت بکدام دلیل فرمود زیرا که صاحب
مال در مردم بنام بخیلی و لیئمی شهرت میابد و صاحب علم باسم اشرف و وصف الطف نامزد میگیرد
و پیشتر نزد وی رض مرد سادس در آمد و بعد از سوال مذکور همان جواب یافت گفت بکدام دلیل فرمود
اَلْمَالُ یُحْفَظُ مِنَ السَّارِقِ وَالْعِلْمُ لَا یُحْفَظُ مِنَ السَّارِقِ یعنی غنی بمال تا آنست که از وی
دزد دیده نشود و غنی بعلم تا ابد است که او را دزد نیست فافهم للفرق الکامل من الوجه الثانی و در فیصله نزاع
اهل بصره با اهل شام این وجه را چنین فرموده که مال همراه تست تا لب گور و بس و علم بعد از مرگ
نیز همراه میرود و همین وجه را در دیوان علی چنین ادا نموده اشعار رَضِینَا قِسْمَةَ الْجَبَّارِ فِینَا[ع]
لَنَا عِلْمٌ وَّلِلْجُهَّالِ مَالُ فَاِنَّ الْمَالَ یَفْنٰی عَنْ قَرِیْبٍ وَاِنَّ الْعِلْمَ یَبْقٰی لَا یَزَالُ
پیشتر نزد وی مرد سابع در آمد و بعد از سوال مرقوم همان جواب یافت گفت بکدام دلیل فرمود

ع یعنے ما راضی ایم بقسمت حق تعالی در میان ما باین طور که ما را علم عطا فرمود و جهال را مال چرا که مال
نزد وی فانی گردد و علم همواره باقی خواهد ماند ۱۲ منه رض

صاحب مال بروز حشر محاسب شود و صاحب علم دیگر آنرا شفاعت نماید پس پیشتر نزد وی مرد ثامن
درآمد و بعد از سوال معلوم همان جواب بیافت گفت بکدام دلیل فرمود که مال بکثرت و مرور زمان
مندرس میگردد و بوسیده میشود که ازان او را نقصان میباشد و علم بطول زمان فنائی پذیرد
بلکه انجلا بر انجلا میابد پس پیشتر نزد وے مرد تاسع درآمد و بعد از سوال و جواب مشروحه گفت بکدام
دلیل فرمود که مال دل را سیاه و سخت میکند و علم قلب را منور میسازد پس پیشتر نزد وی مرد عاشر
درآمد بعد از سوال سابقه و جواب مکتوبه گفت بکدام دلیل فرمود اصحاب مال دعوی ربوبیت کرده اند
بسبب مال و صاحب علم گاهی اینچنین نکرده بلکه صانع را از مصنوعات شناخته و با منکران
بمقام تحقیق درآمده یعنی چنانچه ابراهیم علیه السلام پیش نمرود فرمود رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي
بعد ازان علی رض فرمود پرسید از من ازین یک مسأله تا حیات من و بفضله تعالی من آنرا جواب
جداگانه خواهم گفت پس آن فرقه نزد امیر المؤمنین علی و آمدند و همه مشرف باسلام شدند انتهی
و همچنین در مقام دیگر چنین از نظرم گذشته که کسی از امیر المؤمنین علی رض پرسید که علم را بر متاع دنیه
چه فضیلت است فرمود چیزیکه اندک است چنانکه حق تعالے در حق آن فرمود قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا
قَلِيلٌ مارا ادراک کمیت و مقدار آن ممکن نیست پس چه گمان تست در حق چیزیکه آنرا کثیر فرمود
حَيْثُ قَالَ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا و درین مقام در تفسیر کبیر در جلد
اول آورده که برهان عقلی بر قلت دنیا و کثرت حکمت و علم اینکه دنیا متناهی القدر متناهی العدد
متناهی المدت است و علم آنست که لَا نِهَايَةَ لِقَدْرِهِ وَعَدَدِهِ وَمُدَّتِهِ وَلَا لِلسَّعَادَاتِ
الْحَاصِلَةِ مِنْهُ و این کتبه میسازد ترا بر فضیلت علم فَلِلّٰهِ دَرُّ الْعِلْمِ ابیات

اے که کردی استفاده زین کتاب بے عدیل	یاد آرے در دعایت عاصی عبد الجلیل
گر نظر دی او رقم این چند سطور خسته را	کے شدی تو مستفیض از این کتاب بے دلیل
چونکه گشتم دال خیرت از برایت ای جوان	بارے الحمدی بخوانی از برای این ذلیل

حکایت (۸۰) ــه | ز وصفش چه آرم بنوک قلم | که وصفش قلم را نموده قلم

در سیرة النعمان آورده که روزے از حسن اتفاق امام سفیان ثوری و قاضی ابن ابی لیلی و شریک
و امام ابو حنیفه رضی الله عنهم به همه در مجلسے شریک بودند شائقان علم را موقعه عمده میسر شده

شخصی از ایشان مسأله پرسید که چند نفر باهم مجتمع بودند ناگاه مارے درآمده ببدن شخصے برآمد آنمرد ترسیده
از خود بینداخت که بالاے دیگرے افتاد آن شخص نیز مضطرب شده همچنان بعمل آورد همچنین هریکے
از خود بدیگرے می انداخت تا آنکه آن مار مرد اخیرترین را بگزد و از گزیدنش بمرد پس دیت وی
بکدام یکی از ایشان لازم می آید چونکه از مسائل فقه این مسأله دقیق بود جمله را تامل روی نمود بعضی گفت
همه را دیت لازم است بعضی گفت تنها مرد اول ذمه دار است تا آنکه هر سه امام باهم مختلف الرای
بودند باوجود مباحثه هیچ تصفیه درمیان ایشان نمیشد و امام ابوحنیفه رض خاموش بود و تبسم مینمود آخر
آنمه بوے خطاب نمودند که شما نیز خیال خود ظاهر نمائید فرمود وقتیکه مرد اول بدیگری انداخت و وی
از گزیدنش محفوظ ماند مرد اول بری الذمه گشت همچنین دوم و سوم نیز بری الذمه گشتند مگر مرد آخر
ترین را دو حالت است اگر بجرد انداختن وی آن مار آن مرد دیگر را گزیده باشد پس بروی دیت
لازم است و اگر بعد از وقفه وے را خورده باشد پس این شخص نیز بری الذمه گشت چراکه درین صورت
آن مار آخر مرد را از غفلت وی خورده است که در حفاظت نفس خود بکار برده چرا آن مار را از خود
بجلدی نمی انداخت تا او را ایذا نمادی و از ان هلاک نشدی ازین بیان امام رض همه خوش شدند
وتحسین امام رض نموده بران اتفاق نمودند و سوسه و خدشه که در قلوب متمکن گردد بجز از علم
کامل الکشافی و انجلاے نمی پذیرد چنانچه لطیفه در حیات الحیوان علامه دمیری در بحث بوص
آورده که شعبی گفت که چون حجاج بن یوسف را خبر آن رسید که یحیی بن یعمر میگوید که حسن و حسین رضی الله
عنهما از ذریت رسول الله اند صلے الله علیه وسلم از شنیدنش بجانب قتیبه بن مسلم والی خراسان پروانه
فرستاد که یحیی یعمر را که قائل قول مذکور است نزد من روانه نمائی چه وی رض در خراسان بود قتیبه والی
خراسان وی را رض نزد حجاج فرستاد شعبی راوی گفت در وقت رسیدن یحیی بن یعمر من نزد حجاج حاضر
بودم حجاج گفت مرا از تو چنین رسیده که تو میگوئی که حسن و حسین رض از ذریت رسول الله صلعم
اند گفت بلی یا حجاج شعبی گفت از جرأت وی بقوله یا حجاج تعجب کردم حجاج گفت اگر بیرون
نشوی از ذمه آن و بر ذریت بودن ایشان دلیل واضح از کتاب الله نیاری هر آئینه با تو
چنان و چنین کنم مگر که آیت مباهله نَدْعُ اَبْنَآءَنَا وَاَبْنَآءَكُمْ وَنِسَآءَنَا وَنِسَآءَكُمْ
الآیة نباشد یحیے بن یعمر رض گفت اگر از ذمه آن بیرون برآیم و دلیل واضح بران از کتاب الله

لطیفه در ذریت بودن حسنین رض از اولاد رسول صلعم

بغیر از آیت مباهله پیش تو بگذرانم مرا از ان امانی خواهد بود گفت بلی فقال قال الله تعالی
وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ ، كُلًّا هَدَيْنَا وَنُوحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ
وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ وَأَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسٰى
وَهٰرُونَ ، وَكَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ وَزَكَرِيَّا وَيَحْيٰى
وَعِيسٰى وَإِلْيَاسَ ط بعد ازان یحیی بن یعمر رض از حجاج پرسید که پدر عیسی ع کیست و حالانکه
حق تعالی او را بذریت ابراهیم ع ملحق گردانید با وجودیکه در میان عیسی ع و ابراهیم ع بعد و دوری اکثر
است ازان دوری که در میان حسنین رض و محمد صلوات الله علیهم و سلامه واقع است حجاج
گفت میدانم که این را هم تو دانسته و هر آئینه این را دلیل واضح آورده و اگرچه بارها این را
خوانده ام مگر گاهی برین واقف نشده ام ۵ سادات نور دیدهٔ اعیان عالمند
از حرمت محمد ص و از عزت علی رض فردا طعام معدهٔ دوزخ بود کسی کامروز از محبت شان نیست ممتلی
پس حجاج بوالی خراسان نوشت که بمجرد رسیدن پروانهٔ من یحیی بن یعمر را قاضی خود گردان
والسلام تنبیه یحیی بن یعمر رض تابعی بود عالم بقرآن و نحو و محب اهل بیت ولیکن کسی را از اصحاب
و یاران آنحضرت صلعم تنقیص نمیکرد انتهی نکته در بخاری در باب ادب و در ترمذی در باب
مناقب حسنین رض آورده که کسی از خون پشه از ابن عمر رض پرسید ابن عمر رض فرمود کیستی و از کجائی
گفت از اهل عراق ابن عمر رض فرمود بنگرید بسوی این که از خون پشه از من می پرسد و هر آئینه خون
ابن بنت رسول الله صلعم بناحق ریخته اند و من از آنحضرت صلعم شنیده ام که میفرمود که ایشان هر دو
از دنیا ریحان من اند - **حکایت (۸۱)** ۵ ز وصفت چه آرم بنوک قلم
قلم کرد وصفت صفت را قلم هم در سیرة النعمان آورده که بارے شخصے از ابوحنیفه رض پرسید
که در بارهٔ معرکه های امیر المؤمنین رض با امیر معاویه رض چه میگوئی فرمود در قیامت از هرچه پرسش
باشد مرا خوف آن بسیار است و ازین واقعات حق تعالی از من نخواهد پرسید لهذا توجه نمودن را
بران چندان ضرورتی نیست ۵ در شان صحابه رض مکنی چون و چرا ای مرد احمق که گم کرد ترا
هر کرا شقی ازلی گردانیده اند خطرات ناصواب اندر دل وی چنان انداز ند که از جادهٔ مستقیم میده
در بادیهٔ ضلال قدم را استوار نماید چنانچه لطیفهٔ دمیری رح در بحث حلم که نوعی از قردا است

از عالمی صاحب التصانیف آورده که من به شعبۂ از شعوب و قبیلۂ از قبائل اندلس (ہم ملکی است ۱۲) در آمدم
در آنجا با جوانی فقیه از اہل قرطبه ملاقی شدم که از مذاکرۂ علم او خوش شده اورا دعا
دادم و گفتم وَاسْأَلُوا اللّٰهَ مِنْ فَضْلِهٖ آن جوان گفت ازین آیت که گفتی حکایت
عجیب پیش تو بیارم گفتم بلے پس آن جوان از بعض سلف خود بمن چنان بیان نمود که از
طلیطله که ملک نصاری است دو راهب عظیم القدر نزد مایان در آمدند که اظہار اسلام
خود نمودند و زبان عربی میدانستند علم فقه و قرآن را می آموختند و مردم بر ایشان گمان
از جاسوسی وغیره می بردند مگر من آن ہر دو را در حمایت خود گرفتم و بکار ایشان ایستادم
و چون بخوبی تجسس ایشان نمودم کار ایشان را با غایت تبصر یافتم و دران نزدیک یکی
از ایشان بجوار رحمت حق تعالیٰ پیوست لیکن آن دیگر تا چند سال باند تا آنکه وے نیز
مریض گشت روزی سبب اسلام ایشان از وی پرسیدم ناخوش شد مگر چونکه رفق
و ملاطفت پیش گرفتم گفت که یکی اسیر مسلمان قرآن خوان خدمت آن کنیسه میکرد
که ما ہر دو در صومعۂ (ای در حجرۂ واحد ۱۲) ازان میبودیم پس آن مرد را در خدمت خود گرفتیم و بسبب طوالت
صحبت وی زبان عربی از وے آموختیم بسبب کثرت تلاوت کردن وی و آیات کثیره را
از وی حفظ نمودیم تا آنکه روزے در تلاوت خود خواند وَاسْأَلُوا اللّٰهَ مِنْ فَضْلِهٖ
پس ہمین رفیق خود را که نہایت دانا و باریک بین بود گفتم آیا دعاوی ورفعت این
آیت را می شنوی مرا زجر و توبیخ نمود (یعنی که کلمات تحسین در حق قرآن چرا میگوئی)
باز روزے این آیت را در تلاوت خود خواند وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِيْ أَسْتَجِبْ لَكُمْ باز آن
یار خود را گفتم که این آیت ازان سابق زیاده تر است در جواب من گفت که من بزعم
خود میگویم کار آنچنانست که ایشان می گویند و بشارت عیسیٰ در حق صاحب ایشانست
یعنی پیغمبر ایشانست باز روزی اتفاقاً لقمۂ مرا گلوگیر شد درحالیکه آن اسیر برائے خدمت
ما ایستاده بود و بر خوراک ما مارا خمر نوشانیدی پس قدح خمر را از وی گرفتم مگر مرا ازان
نفعی نرسید پس در دل خود گفتم که یارب ہر آئینه محمد صلی اللہ علیه وسلم از تو میگوید که
میگوئی وَاسْأَلُوا اللّٰهَ مِنْ فَضْلِهٖ و نیز میگوئی ادْعُونِيْ أَسْتَجِبْ لَكُمْ اگر وی راست گو

باشد مرا آبی بنوشان پس دیدم که از صخرهٔ آب بارد روان شد و بعد از اتمام حاجت من
خشک گردید ازین وقوع مرا در دل رغبت اسلام خاست و آن امیر را در اسلام
شک در افتاد پستر یار خود را از حال خود خبر دادم و هر دو مشرف باسلام گردیدیم و علی الصباح آن امیر
نزد ما در آمد که دیر انصرانی کنیم اورا توبیخ نموده از خدمت خود دور انداختیم فاما آن امیر جاے
دیگر نصرانی گشت و ما هردو در کار خود حیران ماندیم که چه چاره کنیم که از ملک نصاری رهائی
یابیم تا آنکه آن یار من که نهایت دور اندیش بود گفت چرا بدان دعا خداے خود را نخوانیم پس
خواندیم اورا در باب فرج کار خود و در شب آینده در خواب مرا چنان نموده شد که ۳ نفر نورانی
در صومعهٔ من در آمدند و بسوی تمثالها یکه در آنجا بودند اشاره نمودند که همه محو شدند و کرسی را آورده
در آنجا نصب کردند پستر جماعتی دیگر که در بهجت و نورانیت مانند ایشان بودند در آمدند و در میان
این جمع شخصے بود که گاهی احسن تر از وی ندیده ام در آمد و بر آن کرسی جلوس فرمود من بنجد
وی در آمده عرض کردم که أَنْتَ السَّيِّدُ الْمَسِيْحُ فرمود نه بلکه من برادرش احمدام و مرا فرمود
که اسلام بیار پس اسلام آوردم و عرض کردم یا رسول الله چگونه بسوی بلاد امت تو خروج
یابیم آنحضرت صلعم یکی از یاران خود که در پیش روے مبارکش ایستاده بود حکم داد که بجانب
پادشاه اینجا برو و اورا بگوی که این هردو را بجائیکه از بلاد مسلمین میخواهند برسان و فلان
اسیر را بحضور خود حاضر کن و اورا بگوی که عود بدین خود نماید اگر بدین خود عود نماید اورا رها کن
ورنه خون اورا بریز گفت بعد از دیدن این واقعه بیدار گشتم و صاحب خود را بیدار نمودم
و از آنچه دیده بودم اورا واقف گردانیدم و گفتم که تدبیر کار خود چه سازیم گفت نمیدانی که
تفریج کار ما در آمد نظر بسوی این صور بیجان نمیکنی که همه محو گردیده اند ازین واقعه یقین من دائم
و کامل تر گشت پس یار من بمن گفت برخیز که پیش ملک خود برویم از آمدن ما ملک تعظیم
ما را حسب عادت نمود مگر از نزدیک آمدن منع نمود صاحب من عرض کرد و گفت بجا آر آنچه
در حق ما و نیز در حق فلان اسیر مامور شده بدان از شنیدنش رنگ و ریش برگشت و لرزه برو ے
در افتاد بعد از ان آن اسیر را طلبیده از وے پرسید که تو مسلمان می باشی یا نصرانی گفت نصرانی
پادشاه اورا گفت که بسوے دین خود باز گرد ما را حاجت نیست بسوی کسیکه وی حفظ دین

خود نمیکند گفت من ازین دین گاهی باز نمیگردم پس بادشاه سیف خود را برآهیخت و بدست خود خونش بریخت بعد ازان آهسته در گوش ما گفت کسیکه نزد ما و شما آمده بود شیطان بود ولیکن بگوئید که چه اراده میدارید گفتیم خروج ببلاد مسلمین گفت بلی من همچنان کنم مگر بشرطیکه شما بمردم اینجا چنان نمائید که ارادهٔ بیت المقدس میداریم تا آنکه ما را ببهانهٔ بیت المقدس بسوی ملک اهل اسلام بیرون نمود انتهی۔

حکایت (۸۲) ؎

چو خورشید رایت قلم را علم نموده ـ نمودی قلم را قلم

در مختار مختصر تاریخ بغداد آورده که ابو یوسف الثمنی گفت که خلیفه ابو جعفر منصور مر ابو حنیفه را در چند نوبت سی هزار درم داد (حالانکه امام رض را از مال سلاطین انکار بود و بظاهر قدرت رد آن نداشت) برای آن روزی بخلیفه گفت یا امیر المؤمنین من در بغداد مرد غریبم و مر این مقدار مبلغات را نزد من جائی نیست پس این را در بیت المال نگهدار منصور همچنان کرد چون ابو حنیفه وفات کرد بسیار ودیعتهای مردم از خانهٔ امام رض برآمد بعد ازان منصور دانست و گفت که در مخادعت و فریب انداخت مرا ابو حنیفه رض و هم درین کتاب قبیل ازین گفته که محمد بن عبد الرحمن المسعودی گفت که هیچکسی را در امانت از ابو حنیفه رض نیکتر ندیدم چه روزیکه وفات کرد نزدیک وی پنجاه هزار ودائع بود که از انجمله درمی ضائع نشده بود انتهی

لطیفه ؎

همان رای بهتر ز دینار و گنج ـ که آورد مردم را براحت ز رنج
ولی رای دیگر که باشد غوی ـ ازان ناتوانی چو شیران قوی
(چنانکه رای اول از فرعون بود ۱۲ ـ چنانکه دعوی خدائی ۱۲)

در تفسیر سعودی که با تفسیر کبیر یکجا مرکب است تحت آیت وَاِذْ نَجَّیْنٰکُمْ مِّنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ آورده که فرعون موسی مصعب بن ریان است و بعضی گفته که وی عطار اصفهانی بود زیر بار دیون آمده مفلس گشت و از امفلسی بسفر رفته در شام رسید و ازانجا در مصر در آمد دید که در ظاهر بیرون شهر یکبار از خربزه بدرهمی می آرند و در درون شهر خربزهٔ بدرهمی با خود تصور نمود که ازین تجارت ادای دیون من ممکن گردد پس تر در سواد شهر رفته یکبار خربزه ها را بدرهمی گرفته بسوی بازار می آورد ؛ هرکه از مکاسین یعنی تشویش کنندگان در بیع با وی ملاقی شدی خربزهٔ را زجراً از وی در گرفتی و تا در شهر رسید بجز بطیخ واحد

ع ؎ آن مرد و این قول را برای آن گفت که ایشان بدین گفتن وی از اسلام باز مانند و نیز بگرانند از منبع اسلام نرهند ۱۲ منه رض ع ؎ بار بمعنی حمل که بر پشت بردارند ۱۲ منه

با وی چیزی دیگر نمانده بود آنرا برهی فروخته همچنان براه راست روبروی خود رفته تا بقریه رسید
که در ایشان وبای عظیم در افتاده بود پس وی در مقابر ایشان رسیده دید که جای میت را
دفن میکنند متعرض اولیاے میت شده گفت که من امین این گورستانم و تا وقتیکه پنج درم ندهید
تدفین میت ندهم تا آنکه پنج درم ازیشان گرفته همچنان میکرد تا آنکه در مقدار سه ماه مال عظیم فراهم
آورد و کسی متعرض حال وی نگردید تا آنکه برحسب عادت روزی براقارب مردهٔ متعرض شد
و ماحول خود ازیشان طلبید ایشان ازان انکار آورده گفتند که ترا بدین منصب که نصب
کرده او را گرفتار ساخته پیش فرعون یعنی بادشاه مصر بردند از وی پرسید که تو کیستی و ترا
برین منصب که قایم کرده گفت که مرا کسی قایم نکرده مگر این عمل را برای آن میکردم که
بدین بهانه تا حضور تو حاضر کرده شوم تا که ترا بر نقصان حال قوم تو واقف گردانم و من ازین حیله
همین مقدار مال راجمع کردم و آنجمله مال را حاضر کرده بفرعون مصر تفویض نمود و گفت که مرا
برامور خود متولی نموده که امین کافی خواهی یافت پس ویرا متولی امور خود گردانید تا آنکه وے
با سیرت حسنه با ایشان در ساخت و انتظام مصالح لشکر و استقامت احوال رعیت بواجبی نمود
و تا زمانه دراز بر ایشان متولی ماند تا آنکه کار وی همه در عدل و صلاح دیدند و چون فرعون مصر
وفات یافت ویرا بجایش فرعون نمودند یعنی بادشاه مصر فَكَانَ مِنْ اَمْرِهٖ مَاكَانَ
یعنی بعد از بادشاه شدنش کرد آنچه کرد از دعوی خدائی و قتل و بندگی بنی اسرائیل وغیره و در
زمان یوسف علیه السلام فرعون مصر ریان نام داشت که فاصله درمیان این هر دو
فرعون اکثر از چهار صد سال بود انتهی **حکایت (۸۳)**

زذکرش چه آرم بنوک قلم که اندک بود آنچه سازم رقم در کتب کثیره آورده چنانکه
در باب پنجم در فصول مناقب امام ذکر کرده شده که باری ابوجعفر منصور سلاح طلبیده با امام ابو حنیفه رض
گفت که عهدهٔ قضا را قبول کن امام رض گفت مرا هرگز صلاحیت این امر نیست سلطان گفت
دروغ میگوئی که ترا صلاحیت آنست فرمود که اگر این قول حنیفه راست باشد پس تعجب است
که سلطان دروغگوئی را قاضی میسازد ورنه عدم لیاقت من ثابت گشت انتهی پس ازان
واقع شد بر وے رضی الله تعالیٰ عنه و عنا آنچه واقع شد و شاید که همین در حق وی رض

بهتر بوده باشد **تنبیه** امام شعرانی در طبقات کبری آورده که ابو حنیفه رض بعد از وفات در خواب دیده شد و از وی دریافت کرده شد که مَا فَعَلَ اللّٰهُ بِكَ فَقَالَ غَفَرَ لِي فَقِيلَ بِالْعِلْمِ فرمود نه چه علم را بسیاری از شروط و آداب است و کم تر کسی بران قایم بوده باشد فَقِيلَ فَبِمَاذَا غَفَرَ لَكَ الله فرمود بوقوع مردم در من بچیزها یکه در من نبود انتهى

لطیفه در حیوة الحیوان آورده که یکی را از صحرا نشینان یعنے خانه بدوشان خرے و سگے و خروسے بود که آن خروس ایشانرا برائے نماز از خواب بیدار ساختی و آن سگ حراست ایشان نمودی و آن خر برائے آوردن آب و خیمهائے ایشان مقرر بود تا آنکه روزی روباهے خروسش را در ربوده که ایشان ازان کمال غمگین شدند مگر چونکه آنمرد غایت صالح بود گفت شاید که در حق ما همین بهتر باشد روز دیگر گرگی خر وی را از هم درید آن نیکمرد باز همان کلمه بر زبان راند که عَسَىٰ أَنْ يَكُونَ خَيْرًا بعد ازان آن سگ ایشان نیز مرد باز همان کلمه را اعاده نمود تا آنکه شبی چون صبح دمید نگاه کردند همه صحرا نشینان دیگر را از قرب جوار خود مبتلائے بلای عظیم یافتند که همه بدست دشمنان یا راهزنان اسیر گشته بودند و بجز از ایشان کسی دیگر از صحرا نشینان در آنجا نمانده بود و چون تفحص نمودند معلوم شد که بسبب نشانه آوازهائے خران و سگان و خروسان که نزد ایشان بودند در شب تار جمله اسیر گشته بغارت رفتند پس از مرگ جانوران خویش در تعجب افتادند فَمَنْ عَرَفَ خَفِيَّ لُطْفِ اللّٰهِ رَضِيَ بِفِعْلِهِ حقا هر که از اسرار خفیۂ حق تعالے مطلع گشت بر فعل او سبحانه و تعالی راضی شد

حکایت (۸۴) بعلم و ذکا گشته انگشت نما ازان گشت نامش امام الهدی

در عقود العقیان از انموذج القتال آورده که بارے دو کس امانت خود نزد صاحب حمام نهاده برائے غسل در حمام رفتند یکی ازان هر دو بزودی غسل نموده از حمام بیرون شده آن امانت را از صاحب حمام گرفته رفت چون آن دیگر از حمام بیرون آمد متاع خود نیز از وی طلبید گفت که بشریک تو دادم صاحب مال بعدالت قاضی استغاثه نمود قاضی مودَع را الزام مال وی داد که چون هر دو مشترک تو ودیعت نهاده بودند ردِّ آن نیز ترا همچنان بهر دو کس واجب بود آن ملزم هیبت زده نزد ابو حنیفه رح در رسید امام رض او را فرمود که مدعیٔ خود را بگوی که امانت تو بتو واپس میدهم اما تنها ترا دادن نمی توانم شریک خود را بیار و امانت خود از من بگیرید مدعی

بجوری ازان دعوی دست بردار گشت چنانکه در سیرة النعمان گفته همواره کار آگاهان معنے شناس جواب مسکت را از روے دانش حسب حال میداده اند لطیفه از بیشتر بدانکه در علم صرف تعبیر از حروف اصلیهٔ ثلاثیه بفا و عین و لام مینمایند و در رباعیه بلام ثانیه و در خماسیه بلام ثالثه و از حروف مزیده غیر اصلیه هم بدان حروف تعبیر مینمایند چنانچه ضَرَبَ بر وزن فَعَلَ است وضَارِبٌ بر وزن فَاعِلٌ پس تعبیر از استغفار و افتقار باستفعال و افتعال تواند بود مگر در حروف مکرره که بغرض الحاق زائد کرده شده باشند که تعبیر ازان بهمان لام ثانیه یا ثالثه مانند حروف اصلیه مینمایند و لهذا در شافیه گفته که چون تای ثانیهٔ حِلْتِيتٌ برای الحاق به قِنْدِيلٌ مکرر گشته تعبیر ازان بوزن فِعْلِيلٌ باشد نه فِعْلِيتٌ چونکه این را دانستی پستر بدانکه از اساتذهٔ خود شنیده ام و نیز با قدرے تغیر در حواشی شافیه هم درین مقام مرقوم است که با یمای سلطان زمان مجلس مباحثهٔ علمی درمیان سید میر زاهد هروی رح و مولوی عبد الحکیم سیالکوٹی رح منعقد گشت مگر چونکه مولوی صاحب موصوف را ذهانت طبع و تیزی فهم سید صاحب ممدوح الیه معلوم بود و از پیش بینیٔ خود میدانست که در علوم متداولهٔ عالیهٔ منتهیان از جهت فطانت و ذکاوت وی با وے مقاومت ناممکن بنابران از حکمت عملی خود هم در ابتداے جلوس یکایک از مسئلهٔ متداولهٔ مبتدیان در اوزان صرفیه از سید صاحب روبروی سلطان پرسید چه میدانست که سید مذکور را بدین علم مبتدیان چندان مداولت نباشد و گفت که وزن حِلْتِيت چیست چونکه تاے ثانیه در حلتیت زائد بود و از تحقیق مقام ذهن وی زاهل و نیز این سوال را بازی اطفال حل نموده در جوابش گفت فِعْلِيتٌ از شنیدنش مولوی صاحب تبسم نموده از مجلس مباحثه برخاست و گفت خلاف قول صاحب شافیه جواب گفتی که وی در شافیه چنین گفته وَمِنْ ثَمَّ حِلْتِيتٌ فِعْلِيلٌ لَا فِعْلِيتٌ سید صاحب ازین در غیظ و غضب درآمده هم در چند روز شرحی بسیط بر تمام شافیه تالیف نموده پیش مولوی صاحب فرستاد (که غالبا جاربردی باشد) در جوابش مولوی صاحب فرمود مشتی که بعد از جنگ بیاد آید بکلهٔ خود باید زد و تنبیه در ابجد العلوم و نیز در حدائق الحنفیه آورده که تولد مولوی عبد الحکیم

صاحب التصانیف در بلدهٔ سیالکوٹ از توابع صوبهٔ لاهور واقع شده عالم فاضل و فاضل
کامل فقیه محدث مفسر بالخصوص در علم منطق طاق و یگانهٔ آفاق بود صاحب تصانیف عالیه اند
ووی آن کسی است که پیشتر از همه شیخ احمد سرهندی را رحمة الله علیه رحمةً واسعةً بخطاب
مجدد الف ثانی یاد نمود و شیخ احمد سرهندی رح ایشان را بآفتاب پنجاب ملقب فرمود و در عهد
جهانگیر شاه بافاده و نشر علوم مشغول بود و وی استاذ شهزادگان ست و در بارگاه جهانگیر
و شاهجهان کمال عزت و توقیر میداشت چنانچه شاهجهان دو بار او را در میزان سنجید و بهر نوبت
شش هزار ربابی یعنی روپیه وی را عطا فرمود و نیز چند عدد قریه ها را که محصول سالیانهٔ آن
یک لاکھ و بست و پنجهزار روپیه میرسید بطریق جاگیر بوی عنایت شده بود چنانچه نسلا بعد نسل
بر اولاد وی برقرار ماند و بدان زندگانی کردی و بتدریس و نیز تصنیف کتب مصروف
ماندی تا آنکه در سنه ۱۰۶۸ھ هزار و شصت و هشت و یا در سنه ۱۰۹۷ھ هزار و نود و هفت در بلدهٔ
خود بجوار حق پیوست **شیخ محقق** ۱۰۶۸ھ مادهٔ تاریخ وفات وی است رحمة الله علیه
ودر هر دو کتب مذکوره آورده که **میر زاهد بن قاضی محمد اسلم** هروی کابلی است
تولد و نشو و نمای وے در هند واقع شده تحصیل علوم از والد خود و نیز از دیگر علمای هند کرده
فاضل اجل متجر بیدل صاحب ذهن ثاقب و فکر صائب آنچنان بود که در تدقیقات گوی سبقت از
سابقین در ربوده و در حاضرین نظیرے نمیداشت در سنه ۱۰۶۲ھ هزار و شصت و دو شاهجهان بادشاه
او را محرر وقایع کابل کرد و چون عالمگیر تخت نشین شد وی را در سنه ۱۰۷۷ھ محاسب عسکر خود مقرر نمود بعد از آن
بسبب خواهش وی صدارت کابل بوی تفویض فرمود که در آنجا هنگامهٔ افاده علوم گرم نمود و علم
تدریس فنون برپا ساخت و کتب کثیره از تصانیف وی یادگار زمان است در سنه ۱۱۰۱ھ هزار و یکصد
و یک هجری وفات یافت **فاضل بی مقابله** ۱۱۰۱ مادهٔ تاریخ وفات وے است

حکایت (۸۵) ازین تیز لغزی شدی تیز بین که نامت چو ماه گشته بر تو گزین

در سیرة النعمان و خیرات الحسان آورده که ضحاک مروزی خارجی که در خلافت بنو امیه سردار خارجیان
و قابض کوفه بود بارے با شمشیر های برکشیده در کوفه در آمده حکم قتل عام داد ابوحنیفه رض را خبر ش
شده در قمیصے و ردائی پیش ضحاک در آمده پرسید که بکدام جرم و نافرمانی حکم بقتل همه اهل کوفه صادر گشته

گفت که اینان همه مرتد شده اند امام رضا پرسید آیا از بیشتر دین ایشان دیگر بود که آنرا گذاشته بدینی که هنوز بران قائم اند در آمدند و از دین سابق مرتد گشتند یا از قدیم همبرین دین که حالا بران استوار اند میبودند ضحاک گفت چه گفتی باز بگو بار دیگر امام رضا بوضاحت تمام قول خود را اعاده نمود ضحاک دانست و گفت بے شبهه این خطا از من است در آنچه کردم بعد ازان سیوف خود را در نیام کردند و اہل کوفه ببرکت انفاس امام رضا از قتل و غارت نجات یافتند آرے درچنین مواضع مصنعه از ذوات کیمیا خاصیت محققین بیدار مغزان لابدی است تا سر سخن دریابند ورنه از تهی مغزان ظاهربین چه عقده لاینحل حل کرده شود چنانچه **لطیفه** در سبع سنابل آورده که زنی صاحب جمال را که در کمال اعتدال بود عزم ملاقات خویشان اتفاق افتاد برقع پوشیده بر اسپ سوار شده روان شدند در بادیه بر سر راه درختی دیدند از گرمی هوا ساعتی زیر درخت آرامی گرفته برقع را از روی بر داشت اتفاقا مسافرے را نظر بر جمالش افتاده مبتلا گشت آن زن شیفتگی و آشفتگی آن مسافر را معلوم کرده برقع بر روے خود کشیده روان شدند بروز سیوم چون مراجعت کرد باز زیر آن درخت رسیدند و بمقامیکه آن مسافر نشسته بود قبر جدید را دیدند از حال این قبر از کسی دریافت کرد چنان معلوم گشت که این قبر آن مسافر است که از ولوله عشق وی جان خود را در پس وے روان ساخت و جسم دیرا همدینجا سپردند چون آن زن ازین ماجرا واقف گشت سلسله پیوندیکه در میان حسن و عشق میباشد بجنبید از اسپ فرود آمد و برقع از روی خود برانداخت و آن قبر را در کنار گرفت و هم در قبرش غائب شد بغیر ازینکه در قبر روزنے یا نشانی پیدا گردد از رفیقانش عزیو برآمد و در آخر آن قبر وا بشگافتند آن زن را در قبر نیافتند مگر پیرایه آن زن که در دست و پا و گوش و گردن وی بود در دست و پا و گوش و گردن آن مرد مسافر دیدند تا آنکه سرمه چشم محبوب در چشم آن محب صادق و نیز سرخی برگ تنبول که برلب معشوق بود برلب عاشق یافتند هر چند که جزع و فزع نمودند سودے نداشت بالآخر آن زیورها را از دست و پا و گوش و گردن آن مرد برگرفته او را همچنان دفن ساختند و روان شدند و لنعم ما قیل

من تو شدم تو من شدی من تن شدم تو جان شدی ۝ تا کس نگوید بعد ازین من دیگرم تو دیگری -

حکایت (۸۶) ازین تیز مغزی بترک و بچین ۝ چو ماه گشت نامت صدارت نشین

در سیرة النعمان آورده که امام شعبی رح که از ائمه مشهورین و یکی از اساتذهٔ ابوحنیفه رض است قائل است که در نذر معصیت که ترک کرده شود کفاره لازم نمی آید روزے ابوحنیفه رض با استاذ خود شعبی در کشتی نشسته بود ذکر این مسائله درمیان آمد ابوحنیفه رض فرمود بالضرور در ترک نذر معصیت نیز کفاره لازم می آید در ظهار کفاره مقرر فرموده باوجودیکه حق تعالیٰ درین آیت وَاِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنْكَرًا مِّنَ الْقَوْلِ وَزُورًا تصریح فرمود که ظهار معصیت است امام شعبی رح جواب دادن نتوانست ناخوش شده گفت اَقَيَّاسٌ اَنْتَ آرے علم گوہرے است از دل ہر که تاقت اسرار مخفیه را از جیب و دامان ظاہر بیان انداخت لطیفه امام یافعی رح در روض الریاحین آورده که روزے ابوالمعالی امام الحرمین که یکے از اساتذه حجة الاسلام امام غزالی است بعد از نماز صبح در مسجدے درس میداد بعضے صوفیه را بروے گذر افتاد که با چند نفر از یاران خود بجاے برای ضیافت میرفتند امام الحرمین در دل با خود گفت که این فرقه را بجز از خورد و نوش و رقص شغلی دیگر نیست وقتیکه آن شیخ از آن دعوت مراجعت نمود باز اتفاق مرور وے بر امام الحرمین افتاد و از وی پرسید که اے فقیه چه میگوئی در حق کسیکه نماز صبح خوانده و وے جنب است و در مسجد نشسته درس علوم میدہد و غیبت مردم میکند از شنیدنش امام الحرمین را یاد آمد که بر من غسل بود بعد ازان و یرا از خود در حق صوفیه حسن اعتقاد پیدا گشت اَللّٰهُمَّ اجْعَلْنَا فِیْ زُمْرَتِهِمْ وَاجْعَلْنَا بِحُسْنِ خَاتِمَتِهِمْ كَمَا خَتَمْنَا مِنَ الْكَرَامَةِ اللَّطَائِفِ بِذِكْرِ بَعْضِ اَحْوَالِهِمْ اٰمِيْن يَا رَبَّ الْعٰلَمِيْنَ **تنبیه** یکدو نقل دیگر آنچنان که بجز از تهدید فی وجوب التقلید در کتاب دیگر بنظر نیامده بنابران بطریق الحاق آنرا نیز درینجا ذکر میکنم **حکایت (۸۷)** در تهدید آورده که بارے شخصے از امام رض پرسید که مزهٔ پس افگندهٔ انسان یعنے غائط چگونه میباشد فرمود از پیشتر شیرین میباشد پستر ترش میگردد بعد ازان تلخ میشود آنمرد شوخ گفت که آیا تو ازان چکیدهٔ امام رض بکمال بردباری در جوابش فرمود نه بلکه از عقل چنان دریافته ام زیرا که در ابتدا بر نجاست مذکور مگس می نشینند و مگسان غالباً چیز شیرین دوست میدارند پستر دران کرم می افتد

و تولد کرم اکثر در اشیا بعد از ترشی میشود بعد ازان هیچ حیوانی آنرا نمیخورد معلوم شد که تلخ میگردد

نقل دوم اینکه (۸۸) شخصی از امام ابو حنیفه رض پرسید که در یکی از خانها در آوندی جغراتی بود ناگاه سگی ازان خانه بیرون گشت که زبان خود را می لیسید و بر دهان وی اثر جغرات ظاهر بود. بر حوالی ظرف بر زمین نیز اثر جغرات پیدا بود پس حکم این جغرات چیست امام رض ازو پرسید که آیا کسی آن سگ را دهن انداخته در ظرف جغرات دیده است یا نی گفت نی امام فرمود رض جغرات از روی افتا پاک است آنمرد گفت که این جغرات چگونه طاهر باشد که صریح آن سگ دهن لیسیده از خانه بیرون شد و بر دهن وی نیز اثر جغرات آشکارا بود **اتفاقاً**

روزی شخصی مردی دیگر را بقتل رسانید و سکین یعنی پیش قبض و کارد را بر سینهٔ مقتول گذاشت ناگاه همین پرسندهٔ مسأله ازان طرف بگذشت و از سینهٔ مقتول کارد را برداشته نگریسته باز بر سینهٔ مقتول نهاد مردم او را در وقت نهادن کارد دیدند و گرفتار نمودند و پیش همان حاکم آوردند تا آنکه این مقدمه با امام رض سپرد گشت پس امام رض ازوی پرسید که آیا آنچنانکه تو جغرات را نجس قرار داده بودی بهمان طریق فتوی در حق تو جاری گردد و رویت را دخلی داده نشود و یا موافق مذهب من که بدون دیدن تیقن حاصل نمیگردد از شنیدنش آنمرد بقصور خود معترف گردید و از انکار باقرار در آمد بعد ازان امام رض از گرفتار کنندگان پرسید که شما وی را بچشمان خود مرتکب قتل دیده اید ایشان انکار نمودند و ماجرای پیش امام رض ظاهر کردند که وی را کارد بر سینهٔ مقتول نهنده دیده ایم و بس امام رض فرمود که ازین قدر قتل بروی ثابت نمیگردد و آنمرد را رهائی داد انتهی

تتمهٔ کتاب در ذکر بعضی از ملحقات این باب که مشتمل بر دو فصل است

فصل اول در ذکر بعضی از حالات امام المتقدمین سند المتاخرین تاج العلما سراج الفضلا معدن تفضلات الٰهی مخزن عنایات لا متناهی مفسر احکام شرعیه مبین مسائل خفیه آن مقتدای لاثانی آن ملقب به **الثانی** آن زبدهٔ ارباب تحقیق آن قدوهٔ اصحاب تحقیق آن قاضی القضات الاسلامیه آن مجمع کمالات انفسیه آن بری از تکلف و تعسف

حضرت امام ابو یوسف الانصاری البلخی الکوفی روّح الله روحه وزاد توفیقه از کتب ذیل حالاتش بیان کرده می آید مقدمۂ ہدایه و نیز بعضے شروح ہدایه وشرح وقایه وکنز الدقائق تعلیق ممجد اتحاف النبلا حدائق الحنفیه تراجم حنفیه تفسیر کبیر تفسیر نقر قمر تذکرة الاولیا خزینة الاصفیا اشباه والنظائر مع حموی بر ہنه سیرة النعمان اخبار الجمال وحیوة الحیوان دمیری وغیرہا - تام نامی الشان **یعقوب** بن ابراہیم بن حبیب بن خنیس بن سعد حُتبه الانصاری صحابی است وسعد بن حُتبه یکے از صحابۂ انصار است مشہور بمادر خود که حُتبه بنت مالک باشد از بنی عمرو بن عوف وسی رض ابو یوسف کنیت وثانی لقب داشت از فرزندان ابی دجانه رض انصاری است در کوفه در عہد ہشام بن عبد الملک در سنه ۱۱۳ یکصد وسیزده ہجری تولد یافته - امام اجل فقیه اکمل عالم ماہر - فاضل متبحر حافظ سُنن - ماہر فن - حامل حدیث وفقه - مجتہد فی المذہب فی الفقه - از اصحاب امام ابو حنیفه رض واز ہمه متقدم بود در **مناقب ضمیری** آورده که امام ابو یوسف رض گفت که جد اعلای من سعد بن حُتبه در غزوۂ خندق بنظر مبارک آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در آمد که باوجود حداثت عُمر وصغر سنی باکمال سرگرمی در جنگ کفار مشغول است آنحضرت صلعم او را طلبیده پرسید که نامت چیست عرض کرد سعد آنحضرت صلی الله علیه وسلم در حق وی دعا فرمود که حق تعالی کوششت را اسعد کند وسر وپیشانی جدمرا بدست مبارک مسح کرد که اثر آن مسح تا قیامت در خاندان ما خواہد ماند وحال ابو یوسف رض چنان بود که چون کسی بابو یوسف نظر کردی پیشانی وی چنان لامع بنظر وی در آمدی که گویا روغن مالیده است از اثر آن مسح **و** بعضے از اوصاف وے رض اینکه بعضے از اولیات نیز بوی منسوب انه که پیشتر از وی نبودند چنانچه **وی** رض **اول** کسی **است** که تالیف کرد کتابہا در اصول فقه بر مذہب امام اعظم رض ومسائل مذہب ابو حنیفه رض را املاد ونشر کرد ومذہب ویرا در اقطار عالم منتشر نمود **و نیز** وے رض اول کسی است که بلقب قاضی القضاة وافقه الفقہاء وسید العلماء ملقب **گشت** **و نیز وی** رض اول کسی است که لباس علما را باین ہیئت مغیر کرد وقبل از ان ملبوس مردم بریک وضع بود ہیچ یکی از دیگرے در لباس امتیاز نداشت **طلحه بن محمد** رض گفته وے رض مشہور الامر

ظاہراً افضل افقہ اہل عصر خود است مقدم نشد او را احدے در زمانِ خود کسی را یارو
در علم و حکم دریا است و قدر تقدیم بنود کما فی الاتحاف والحدائق و برہنہ و نیز در ہما نجات
کہ امام احمد بن حنبل رض و یحیی ابن معین رح و علی بن مدینی رح در ثقۃ و معتمد بودن امام ابو یوسف رح
در نقل فی الحدیث باہم ہیچ اختلاف نکردہ اند یعنے بر ثقت وی رض متفق اند ابن عبد البر رض
در کتاب الانتہا فی فضائل الثلثۃ الفقہا گفتہ کہ ابو یوسف رض حافظ بود و نزد محدث حاضر
میشد پنجاہ و یا شصت حدیث از وی یاد می گرفت و از انجا برخاستہ بر مردم املا مینمود
و بود رض کثیر الحدیث الخ من اتحاف النبلا للنواب و امام غزالی رح گفتہ کہ در حدیث
متابعت ابو یوسف رح از ہمہ اولی است کذا فی الحدائق و در تذکرۃ الحفاظ ذہبی رض
او را از حفاظ حدیث نوشتہ و در تراجم آوردہ کہ وی رض صاحب حدیث و حافظ بود
و امام مزنی رض کہ یکی از ارشد تلامیذ امام شافعی رح است گفتہ کہ امام ابو یوسف رض
اتباع محدثین میکرد برائے حدیث و ابراہیم بن ابی داؤد از یحیی بن معین رض روایت میکند
کہ میفرمود کہ در صاحبان رائے کسی از وی تیز و اکثر از وے حدیث نبود و نہ اثبت یعنی
ثقہ از وے و نیز عباس از یحیی بن معین روایت میکند کہ امام ابو یوسف رض صاحب حدیث
و صاحب سنن بود و امام احمد فرمود کہ وے رض در حدیث منصف بود و ذہبی رض
گفتہ لَہٗ اَخْبَارٌ فِی الْعِلْمِ وَالسِّیَادَۃِ و ہر آئینہ ابو یوسف رض را و صاحبِ وی امام محمد رض را
تنہا تنہا در یک جزو مستقل ذکر نمودہ ایم الکلام المقدمۃ وغیرہا و در برہنہ
مبرہن ساختہ کہ وے رض در علم تفسیر و مغازی و اشعار بکمال بود خاصہ در فقہ کہ در وے متبحر
بود و منزلت عظیم داشت تا عماد بن مالک رح گوید کہ در میان یاران امام اعظم رض کسی مثل او
نبود و صاحب جامع الاصول گفتہ کَانَ اِمَامًا عَالِمًا حَافِظًا کَثِیْرَ
النَّقْدِ فَقِیْهًا فَاضِلًا عَظِیْمَ الْمَحَلِّ فِی الْحَدِیْثِ وَالْفِقْهِ انتہی و با وجود کہ
بقضا اشتغال میداشت ہر روز دو صد رکعت نماز نافلہ میخواند چنانچہ ابن سماعہ رض گفتہ
وی رض اولاً از اصحاب حدیث بود بعد ازان بفقہ پیش عبد الرحمن بن ابی لیلی رض شغل
کرد بعدہ پیش امام اعظم رح آمد و بکمال فقاہت رسید گویند ۹ سال شاگردی ابن ابی لیلی رض

در حافظ بودن امام رحمہ

کرده بود بعده بخدمت امام رضہ پیوست و امام رضہ او را بسبب تنگدستی صرهٔ چهار صد درم داد بعد از گذشتن مدتی صد درم دیگر باو داد همچنین در هر مدتی مقداری انعام میکرد قبل از اتمام درم اول در منتظم گفته که امام ابو حنیفه رضہ شهادت میکرد که ابو یوسف رضہ داناترین مردم است نقل است که چون وی بسخن در آمدی مردم متحیر و بیهوش میشدندی از دقت و باریکی کلام او وی رضہ گفته هفتده سال مصاحب ابو حنیفه رضہ بودم که مفارقت نکردم او را در هیچ فطر و اضحی و هرگز نمازی نکردم از فرض و نفل مگر که دعا کردم ابی حنیفه رضہ را الکل من برهنه سماع حدیث از امام ابو حنیفه رضہ و ابو اسحاق شیبانی و سلیمان تیمی و یحیی بن سعد انصاری و سلیمان اعمش و هشام بن عروه و عبید الله بن عمر العمری و عطاء بن سائب و محمد بن اسحاق بن یسار و لیث بن سعد و طبقۂ ایشان دارد و امام محمد بن حسن شیبانی فقیه و بشر بن الولید الکندی و امام احمد بن حنبل و یحیی بن معین و احمد بن منیع و علی بن جعد و محمد بن سماعه و معلی بن منصور و بشر بن غیاث مریسی و خلف بن ایوب و عصام بن یوسف و هشام بن عبد الله و حسن بن ابی مالک و ابو علی رازی و هلال رازی سماعت حدیث از وی کرده اند چنانچه در اتحاف و حدائق است و زیاده ازین بر عظمت وی اگرچه دلیل در کار است که مانند امام احمد صاحب رضہ و یحیی ابن معین رضہ و دیگر ائمۂ حدیث از وی روایت حدیث کرده اند و بر آن پایه که وی را رضہ در فقه بود از ان کسی را مجال انکار نیست تا آنکه خود امام ابو حنیفه رضہ را بر کمال وی اعتراف بود چنانچه باری وی رضہ بیمار گشت ابو حنیفه رضہ بعیادتش رفت چون واپس آمد با همراهان خود فرمود خدا نخواسته اگر این شخص وفات یابد هر آئینه عالم دنیا هلاک شود چنانچه در اشباه و سیر النعمان آورده و از افضلترین اوصاف حمیدهٔ او یکی اینکه در بارگاه سلاطین جبابره مانند هارون رشید اجرای احکام مفروضه با کمال جرارت و آزادی کردی چنانچه در کتاب الخراج جای برشید مینویسد که یا امیر المومنین اگر برای انصاف رعایا در هر ماه یکبار دربار می کردی و فریاد مظلومان می شنیدی امید میکنم که شمار تو در ان مردم نباشد که ایشان از رعیت حجاب میکنند و اگر یکدو بار دربار میکردی این خبر در تمام اطراف و اکناف مشهور شدی و جملهٔ ظالمان از ظلم خود باز آمدندی بلکه اگر این خبر به عمال و صوبه داران رسد که در همه سال باری برسلے

انصاف می نشینی پس ظالمان را گاہے جرائت نشدی اینچنین الفاظ بغیر از قاضی القضاۃ
امام ابو یوسف دیگر کرا مجال بود کہ بہارون نویسد چنانچہ در سیرۃ نعمان آوردہ و مانند این است
آنچہ رد شہادت خلیفہ رشید و وزیر وے کردہ چنانچہ در لطائف می آید انشاء اللہ تعالی
و در حدائق آوردہ کہ وے رض گفتہ کہ من در خدمت امام ابو حنیفہ رض بیست و نہ[29]
سال بلاناغہ ہر روز علی الصباح میرفتم کہ نماز صبح من فوت نشد۔ و در بغداد سکونت
اختیار کردہ بود و قضائے بغداد در عہد سہ خلفای عباسیہ سپرد وے بود یکی مہدی عباسی
و مہرد و پسرانش ہادی و ہارون رشید و رشید تکریم و اجلال او بسیاری کردی
و چون ہارون رشید از لیاقت وی بخوبی واقف گشت اور ا قاضی القضاۃ جملہ
ممالیک اسلامیہ گردانید چنانچہ در سیرۃ ست و در اتحاف آوردہ کہ در سنہ ۱۶۶ یکصد
و شصت و شش قاضی شدہ بود و ازینجا معلوم میشود کہ مدت قضائے وے رض تا شانزدہ
سال بود چرا کہ وفاتش در سنہ ۱۸۲ بود چنانچہ می آید چہل ہزار احادیث موضوعہ یاد میداشت
برائے احتراز از ان در مسائل پس ازینجا قیاس باید کرد کہ احادیث صحیحہ چہ قدر یاد داشتہ
باشد چنانچہ در حدائق و نور الانوار گفتہ و ملا علی قاری رض در حق وے رض نوشتہ کہ
بست ہزار احادیث منسوخہ ویرا رض یاد میبود و لابدی است این را از یاد داشتن احادیث
ناسخ چنانچہ در سلسلۂ دوم گذشت پس احادیث صحیح غیر منسوخی را چہ شمار میباشد و لہذا
ائمہ حدیث نیز بر حدت ذہن و قوت فہم وی معترف بودند چنانچہ امام اعمش رض کہ دران
زمانہ محدث مشہور بود بارے از امام ابو یوسف رض مسألہ پرسید امام ابو یوسف گفت جواب
آن دادم گفت این مسئلہ را از کجا بیرون آوردہ گفتم ازان فلان حدیثیکہ از تو شنیدہ ام
و آن حدیث را پیش وے بیان نمودم گفت من این حدیث را یاد دارم قبل ازانکہ ابوین
تو مجتمع شوند یعنے قبل از عقد نکاح ایشان اما تاویل آن نشناختم مگر ایندم چنانچہ در اتحاف
و حدائق و سیرۃ آوردہ و در مدار الحق از مسند خوارزمی بسند صحیح و متصل از امام
ابو یوسف رض آوردہ کہ وے رض میفرمود کہ امام المحدثین اعمش ملاقات من کرد و فرمود
کہ صاحب این فتوے یعنی ابو حنیفہ رض خلاف میکند عبد اللہ بن مسعود را رض گفت کہ از وے

پرسیدم در چه چیز ابو حنیفه رضہ مخالف وی است یعنی اعمش رح فرمود که عبد اللہ بن مسعود رضہ میفرماید
که بیع کنیزک طلاق وی است و صاحب تو میگوید که بیع کنیزک طلاق نیست پس کجاست
حدیث این گفتم اَنْتَ حَدَّثْتَنَا عَنْ اِبْرَاهِيْمَ عَنِ الْاَسْوَدِ عَنْ عَائِشَةَ بِنْتِ الصِّدِّيْقِ رضہ
اَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَيَّرَ بَرِيْرَةَ فَلَوْ كَانَ بَيْعُ الْاَمَةِ طَلَاقًا لَمَا خَيَّرَهَا برائینہ تخیر کرد او نہ بدی آزاد
النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ پس اعمش رضہ فرمود یا یعقوب آیا این حدیث درین مسئله است
ابو یوسف رضہ گفت بلی اعمش رضہ فرمود که هر آئینه ابو حنیفه رضہ خوب می شناسد مواضع باریک
فقه را و می بیند آن را در مکانهای سیاه و پر ظلمت از کمال روشنی قلب خود حَيْثُ قَالَ
النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هُوَ سِرَاجُ اُمَّتِي النُّعْمَان و در برهنه وحدائق آورده که حماد بن
ابو حنیفه رضہ میگوید که روزی پدرم ابو حنیفه رضہ در میان یاران خود نشسته بود ابو یوسف رضہ
از یمین وی و زفر رضہ از یسار وی رضہ نشسته بودند و بهم در مسئله مباحثه همیکردند و هر یکی
از ایشان بر کلام دیگری نقض وارد میکردی و تسلیم قول صاحب خود نمیکرد تا آنکه
نماز را گفتند ماندم ابو حنیفه رضہ دست خود بر زانوی زفر رضہ زد و رای ابو یوسف رضہ را
ترجیح داد و گفت ای زفر طمع مبر ریاست آن شهری را که ابو یوسف رح در انجا باشد
و روزی ابو طالب خال او در حلقه ابو حنیفه رضہ در آمد و اصحاب و مذاکره میکردند
می بیند که در حالت مذاکره امام ابو یوسف رح با آواز سخت بلند کلام میکرد از مشاهده این
حال ابو طالب خاموش شده بر سر وی ایستاد آنچنانکه معلوم وی نشد چون ساعتی
برین رفت ابو حنیفه رضہ او را فرمود تَعَقَّلْتُمْ مَا قِيْلَ مِثْلَكَ یعنی در آنجا چرا
ایستاده پیش بیا ابو طالب گفت تعجب می آید مرا از شدت صوت و نشاط وی در مذاکره
علم و امروز سوم روز است که وی و عیال وی چیزی نخورده اند و ازینجا است که
امام ذهبی رح گفته نَشَاَ فِيْ طَلَبِ الْعِلْمِ و پدر وی رضہ فقیر بود و در مقدمه
آورده که والدین وی رضہ از تحصیل علوم و شغل آن او را منع میکردند و بسبب افلاس
تحریص به تحصیل مال و طلب معاش مینمودند و وی قول ایشان را درین باب تسلیم نکرد
تا آنکه نفع داد او را حق تعالی بعلم و بلند کرد او را بدرجه بلند در دین و دنیا و ترکها هم

اوست اَلْعِلْمُ شَیْءٌ لَا یُعْطِیْكَ بَعْضَهٗ حَتّٰی تُعْطِیَهٗ کُلَّكَ یعنی علم چیزے است
کہ ترا چیزے نخواہد داد تا وقتیکہ خود را ہمہ بعلم نسپاری نکتہ در اتحاف از مقولات
ابن مبارک رض آوردہ کہ وے گفتہ تَعَلَّمْنَا الْعِلْمَ لِلدُّنْیَا فَدَلَّنَا عَلٰی تَرْكِ الدُّنْیَا
و از بعضے بزرگان منقول است کہ میفرمودند برائے ہر غرض کہ باشد تحصیل علم باید
کہ علم بعد از حصول مرد را بسوے خود خواہد کشید فافہم در برہنہ آوردہ کہ خلف بن
ایوب رض گوید کہ در سفر حج میرفتم و چند مشکل میداشتم نزد امام ابو یوسف رض در آمدم
در ہر مسالہ کہ میگفتم وے رض حل میکرد تا عجوزے در آمدہ در گوش او چیزے گفت کہ امام
از گفتن لبستہ شد گفتم چہ شد فرمود کہ در خانۂ من دخترے تولد شدہ است و زن خشم
گرفت و از جہت شدت دختر را گذاشتہ رفت با من چہار درم بود باین پیرزن دادم کہ
برائے آن صبیہ گوسفندے خرد و بہ شیر آن دخترم را بپرورد اکنون آمد و گفت کہ بہم ان
پنج درم نمیدہد و من درمے ندارم ازین جہت دل من مشغول شد پس من صرۂ زر را
از کمر خود کشیدم و پیش وے نہادم و گفتم این حلال طیب است امام آنرا گرفت و
باز بعلم گوئی مشغول شد و من از انجا بر آمدم و گفتم حلال است مرا کہ اکنون الحمد للہ کنم و بحج
رفتم چون باز گشتم یافتم کہ قاضی شدہ است ما در گوشۂ ایستادیم کہ از سرائے خلیفہ بر آمد
و گفت یَفْعَلُ اللّٰہُ مَا یَشَآءُ وَ یَحْکُمُ مَا یُرِیْدُ کتاب الخراج کتاب الامالی کتاب
النوادر از تصنیفات وی رض است کذا فی الحدائق فقیہ ابو اللیث سمرقندی رض
در بستان العارفین در بحث کتابتُ العلم آوردہ کہ کتابتِ علم حسن است نزد امام
محمد رح و غیر حسن است نزد امام ابی یوسف رض یعنے از جہت کامل بودن حافظۂ وے و
چنانچہ وے رض بارے مر امام محمد را رض درحق کتاب علم معیوب داشت در جوابش
امام محمد رض فرمود کہ مرا خوف ذہاب علم ست ؎ سخن را بنوکِ قلم بند کن
کہ از یاد مردم گریزد سخن و اما ابو یوسف پس او را چہ ذکر است لِاَنَّ النِّسَآءَ
لَا یَلِدْنَ مِثْلَ اَبِیْ یُوْسُفَ لطیفہ و ہم در بستان در باب الرؤیا آوردہ کہ
با ے ابو یوسف رض از مسئلہ خواب پرسیدہ شد در جواب آن فرمود باش کہ تا از امر

بیداری فارغ شویم بعدازان بکار و بارخواب شغل نمائیم **در مقدمہ** وغیرہ آوردہ کہ در وقت
رحلت میفرمود بہرچہ فتوے دادہ ام برگشتہ ام الاآنچہ موافق کتاب اللہ وسنت رسول علیہ
است صلی اللہ علیہ وسلم **و در حدائق** آوردہ کہ خطیب بغدادی وغیرہ حسب فحوائے
ہرکہ فاضل تر محسود تر در حق امام ابویوسف سخنان سخت و درشت نقل کردہ است
مگر شک نیست درینکہ در توصیف و تعریف و تعظیم وی رض بسیاری از علمائے فحول
و فضلائے ذوی العقول اکثار نمودہ و از ذکر خیر وے کتب مملو است پس از طعن خطیب
وغیرہ باکے نیست وکافی است ترا برائے رد کلام طاعنین مادح بودن آئمہ دین اورا
مانند احمد بن حنبل رض صاحب مذہب و یحیی بن معین رض و علی بن مدینی رض چنانچہ گذشت **و لہذا**
نواب در اتحاف النبلا براہ انصاف رفتہ و گفتہ کہ خطیب بغدادی در تاریخ الفاظہا را
در حق وے رض ذکر کردہ کہ گوش از شنیدنش می رمد لہذا ذکر آن ترک نمودہ شد
و در حدائق از تاریخ ابن خلکان و در برہنہ از مختصر شعبی آوردہ وقتے کہ امام
ابویوسف رح محتضر[^1] شد مناجات کرد الٰہی میدانی کہ در ہر حادثہ نظر بکتاب تو میکردم
و اگر دران نمی یافتم نظر در حدیث پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم میکردم و اگر دران نیز نمی یافتم
نظر در اقوال صحابہ رض میکردم و اگر نمی یافتم ابوحنیفہ را رض پل و جسر میکردم میان خود و تو
الٰہی میدانی کہ ہیچ ضعیف و قوی پیش من مخاصمہ نکردہ مگر آنکہ درمیان برابری کردہ ام و دل من مائل نشدہ است
بقوی الٰہی اگر چنین ست بیامرز **و بروایتے** چنین فرمود مگر جہودی را با خلیفہ ہارون مخاصمہ شد و من نتوانستم
کہ خلیفہ را بگویم کہ برابر جہود بنشیند لیکن جہود را گفتم کہ با خلیفہ برابر نشیند کہ در عدالت کسی را بر کسی تقدم نیست اینجا
شاہ و گدا برابر اند **راقم الحروف** اصلح اللہ حالہ میگوید آنچہ فرمود الٰہی اگر چنین است
بیامرز بدان سبب فرمود کہ از احادیث صحیحہ و مرویات صریحہ مانند قصۂ سہ نفر در غار چنانچہ
در بخاری است وغیرہ ثابت است کہ بموجب وَابْتَغُوْا اِلَيْهِ الْوَسِيْلَةَ توسل از
اعمال صالحہ بسیار مرغوب حق تعالے است فافہم **در برہنہ** از ظہیریہ و مستخلص الحقائق
آوردہ کہ ابراہیم بن الجراح رض کہ یکی از کبار اصحاب عطا بن ابی رباح رض تلمیذ ابن عباس بودہ
رضی اللہ تعالی عنہم و مخصوص بود بعلم مناسک گوید کہ بعیادت[^2] امام ابویوسف رض در حالت

[^1]: ای قریب الموت ۱۲
[^2]: بیمار پرسی ۱۲

آخر نزدیک وی رض در آمدم وے در غایت مرض بیهوش بود چون چشم بکشاد مرا دید
و پرسید کہ رمی پیادہ فاضلتر ست یا سوارہ گفتم پیادہ وے رض مرا تخطیہ کرد باز گفتم
(یعنے زدن سنگریزہ در ایام حج ۱۲)
سوارہ ہم تخطیہ کرد پستر فرمود انچہ بعد او وقفہ است پیادہ فاضلتر است والا سوارہ یا
چنین فرمود ہر آن رمی کہ بعد از ان نیز رمی دیگری باشد پیادہ فاضلتر است ورنہ سوارہ
دو آل ہر دو یکی ست) پس وداع گرفتم چون پیش در وی رض در آمدم شور و شغب
زنان شنیدم کہ جان امام رض برحمت جوار حق تعالے پیوست تعجب نمودم از حرص
وی رض بر علم در مثل اینچنین حالت واگر چیزے از مذاکرۂ علم فاضلتر بودی امام رض
درینحالت آنرا برگزیدی **فائدہ** در فضیلت علم بمناسبت مقام **در سنن**
دارمی از عبداللہ بن عمر رض مروی است اِنَّ رَسُوْلَ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ مَرَّ
بِمَجْلِسَیْنِ فِیْ مَسْجِدِہٖ فَقَالَ کِلَاھُمَا عَلٰی خَیْرٍ وَاَحَدُھُمَا اَفْضَلُ مِنْ صَاحِبِہٖ اَمَّا ھٰٓؤُلَآءِ فَیَدْعُوْنَ
اللّٰہَ وَیَرْغَبُوْنَ اِلَیْہِ فَاِنْ شَآءَ اَعْطَاھُمْ وَاِنْ شَآءَ مَنَعَھُمْ وَاَمَّا ھٰٓؤُلَآءِ فَیَتَعَلَّمُوْنَ
الْفِقْہَ اَوِ الْعِلْمَ وَیُعَلِّمُوْنَ الْجَاھِلَ فَھُمْ اَفْضَلُ وَاِنَّمَا بُعِثْتُ
مُعَلِّمًا فَجَلَسَ فِیْھِمْ یعنے بارے آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
در مسجد نبوی بر ہر دو مجلس گزر کرد و فرمود کہ این ہر دو بر سر نیکی اند لیکن
یکی از ینان افضل ست از ان دیگری چنانچہ جماعتیکہ میخوانند خدا را و رغبت میکنند
بسوے او واگر خواہد خدا مطلوب ایشان بایشان بخشد واگر خواہد محروم سازد ایشانرا
واما مردم مجلس دومی کہ در علم مشغول اند می آموزند فقہ را یا چنین فرمود علم را ومی آموزانند
جہلا را پس ایشان افضل اند وہر آئینہ فرستادہ شدہ ام من تعلیم دہندہ پس خود نیز
دران مجلس نشست **و در ترمذی** بروایت ابو ہریرہ رض آوردہ لَا یَجْتَمِعَانِ
فِیْ مُنَافِقٍ حُسْنُ سَمْتٍ وَّلَا فِقْہٌ فِی الدِّیْنِ یعنے دو خصلت اند کہ
در منافق جمع نشوند یکی نیکخوئی دوم فقہ در دین **و در مشکوٰۃ** بروایت حضرت علی
آوردہ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود نِعْمَ الرَّجُلُ الْفَقِیْہُ فِی الدِّیْنِ
اِنِ احْتِیْجَ اِلَیْہِ نَفَعَ وَاِنِ اسْتُغْنِیَ عَنْہُ فَاَغْنٰی نَفْسَہٗ یعنے خوب است

فائدہ در فضیلت علم

مرد فقیه در دین اگر احتیاج کرده شود بوی نفع میدهد و اگر بے پروائی کرده شد از وے نیز بے پروا سازد نفس خود را **و در دار قطنی** و بیهقی هر دو آورده که آنحضرت صلی اللہ علیه وسلم فرمود مَا عَبَدَ اللّٰهَ تَعَالیٰ بِشَیْءٍ اَفْضَلَ مِنْ فِقْهٍ فِی الدِّیْنِ وَلِکُلِّ شَیْءٍ عِمَادٌ وَعِمَادُ هٰذَا الدِّیْنِ الْفِقْهُ یعنی تعبد نکرد کسی حق تعالےٰ را بچیزیکه بهتر باشد از فقاهت فی الدین و مر هر چیزے را ستونے می باشد و ستون دین من فقاهت ہست **و در احیاے علوم** است که فرمود آنحضرت صلی اللہ علیه وسلم مَنْ تَفَقَّهَ فِیْ دِیْنِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ کَفَاهُ اللّٰهُ تَعَالیٰ مَا اَهَمَّهٗ وَرَزَقَهٗ مِنْ حَیْثُ لَا یَحْتَسِبُ یعنے کسیکه در دین خدائے عز و جل تفقه نمود مقاصد او را حق تعالےٰ کفایت میکند و رزق میدهد او را از انجا که گمانش نباشد انتهیٰ **الحاصل** در برهنه آورده بروزیکه امام ابویوسف رض برحمت حق پیوست عباده بن العوام رح گفت که امروز چنان سزاوار است که اهل اسلام میان خود تعزیه کنند کما فی الملتقط للمؤلف

ع

در زمانه مثل یوسف ع گرچه آدم می نباشد	لیک در مهرش هماید در چه و زندان مقامی
ز دست حاسدانِ شوم آن صدیق یوسف ع	گهے مجروح گرگان گه گریزنده غلامی
چون بصری شد همان یوسف ع منادی حیف صد حیف	ابویوسف رض ز وهم و هر هم گشته بدامی
ز نیرنگی زمانه چشم انصافے چه میدارند	که دانا زهر مینوشد بجاے بادهٔ جامی
ز موتِ دیگران چون قصه میخواند **جلیل**	ز مرگش نیز روزے درد هد دوران تیامی

یکی را از اعداے امام رض که بنماز جنازهٔ وے رض حاضر نشده بود بروز دیگر محزون و متاسف دیدند پرسیدندش گفت دوش امام رض را در خواب دیدم در بستانهاے آراسته و مواضع پاکیزه که بکمال زینت پیراسته است گفتم که این کرامت او را بچه سبب حاصل شد گفتند بسبب صبر و تحمل وے بر مشقت تعلم علم کما فی الترصیف **گویند** که بروز وفات امام رض شیخ معروف کرخی رض بعد از نماز فجر کسے را تقیین کرد تا بخانهٔ امام ابویوسف رض رود و خبر جنازهٔ شریف ایشان بیارد آنکس چون بمنزل ایشان رفت ازدحام عجیب و غوغاے غریب

دید و فرصت آن نیافت که باز گردد تا آنکه جنازهٔ امام رض را گذارد بعد ازان خبر بشیخ رسانید شیخ بسیار متاسف و متالم شد پرسیدند که آیا تاسف میکنی بر فوت جنازه مردی از اصحاب سلطان که قاضی شده و رغبت در دُنیا نموده گفت شب درخواب دیدم درہاے بہشت کشاده اند و من اندرون شدم می بینم که درگاه بلند و پایگاه ارجمند است و دران انواع باغها و اجناس نعمتها موجود و حوران و غلمان ہمہ منتظر و او را آرایش و صفا داده اند پرسیدم که این ازانِ کیست گفتند که امروز از امام ابویوسف قاضی رض می آید گفتم سبحان الله بچه سبب مستحق این کرامت شده گفتند بسبب تعلیم او مردم را علم و صبر کردن او بر ایذاے ایشان کما فی الطبقات **حق اینکه** امام ابویوسف رض علم را درکمال مشقت و تنگدستی حاصل کرده بود چنانچه از ابو طالب خال وی و نیز تیمار خوری ابوحنیفه رض مر او را معلوم شد و نیز در لطائف وی از تفسیر نقر قعر می آید انشاء الله تعالے مگر اثر مرتب بران در دُنیا و آخرت باحسن الوجوه یافت اَللّٰهُمَّ ارْزُقْنَا عِلْمًا نَافِعًا غَيْرَ مُضِرٍّ بِحُرْمَةِ نَبِيِّنَا مُحَمَّدِنِ الْمُخْتَارِ وَاٰلِهٖ وَاَصْحَابِهِ الْاَخْيَارِ وَعُلَمَائِنَا سَادَاتُ الْاَبْرَارِ وَاحْشُرْنَا مَعَهُمْ يَوْمَ الْفِرَارِ اِلٰى دَارِ الْقَرَارِ **وفات ایشان** رض بعمر ہفتاد سالگی بحالت عہدهٔ قضا در خلافت رشید بروز پنجشنبه اول وقت ظہر پنجم ربیع الاول چنانچه در مقدمه و اتحاف است یا ربیع الآخر چنانچه در برہنه و حدائق وغیره است سنه ۱۸۲ اثنتین و ثمانین و مائة بوده است **و در وقت وفات** وصیت کرد که چهار صد ہزار درم را بمحتاجان مکه معظمه و مدینه منوره و کوفه و بغداد داده شود چنانچه در سیرة النعمان است

[illegible]

؎ ابویوسف رض آن زیب علم و عمل	فقیه معظم امام اجل	سعیدِ ازل بود بیشک ازان
شده سال فوتش سعید ازل	ایضاً ؎ ابویوسف رض آن یوسف دین حق	ولی جهان مقتداے زمان
خرد گفت وصلش سعید ازل ۱۸۲	دلم گفت عابد ولی جهان ۱۸۲	ایضاً ؎ آن امام خلق و مقبول آله
ہست یوسف نبدهٔ اہل یقین ۱۸۲	باه دین۔ گو قطب خوان تولید او	سال ترحیلش امام اہل دین ۱۸۲

بدانکه در سال تولید ایشان سه روایت است یکصد ۱۱۰ و ده۔ و یازده ۱۱۱۔ و سیزده ۱۱۳

مگر اہل تحقیق بطرف سیزدہ رفتہ اند چنانچہ در اول فصل نوشتہ شد و در سنہ وصالش دو قول است یکصد وہشتاد و دو ۱۸۲ یا یکصد وہشتاد و یک ۱۸۱ و آنچہ بعضے سن وصال ایشان یکصد و نود و دو ۱۹۲ نوشتہ غالباً از سہو کاتب باشد کہ آن تاریخ وفات پسرش یوسف نام باشد نہ امام ابو یوسف رض چنانچہ در اتحاف النبلاء آوردہ کہ پسرش یوسف رض ہم نظر در رائے و فقہ کردہ بود و حدیث از یونس بن اسحاق سبیعی و سری بن یحییٰ و غیرہما شنیدہ و قاضی جانب غربی بغداد در حیات پدر خود بود و در مدینہ منصور بامر ہارون رشید نماز جمعہ امامت گذاردہ و تا وفات قاضی ماند مات ھو فی رجب سنۃ ۱۹۲ اثنتین و تسعین و مائۃ ببغداد انتہیٰ واللہ اعلم

تتمۂ در لطائف منقولہ

از امام ابی یوسف رض

لطیفۂ (۱) در حیات الحیوان علامۂ دمیری فی بحث البغل آوردہ کہ شخصے نزد ابو یوسف رض می نشست مگر خاموش و چیزے نمیگفت روزی ابو یوسف رح ازوے پرسید کہ چرا چیزے کلام نمیکنی گفت یا امام بارے مرا بنمائی کہ صائم کی افطار میکند فرمود وقتیکہ آفتاب غروب گردد آنمرد گفت اگر آفتاب تا نصف شب غروب نکند چہ کردہ شود از شنیدنش امام رض را خندہ گرفت و فرمود کہ ہرآئینہ مصیب بودی تو در خاموشی خود و خطا کردم کہ از تو استدعاے تکلم نمودم **فائدہ** و ہم در حیات آوردہ است کہ شخصے نزد امام شعبی رض خاموش نشستی روزی امام شعبی رض اورا فرمود کہ چرا شکر ریزی نمیفرمائی و با ما بسخن گفتن در نمی آئی گفت اَصْمِتُ فَاَسْلِمُ وَ اَسْمَعُ فَاَعْلَمُ و ہرآئینہ بہرۂ مرد در گوش وی است مراورا و در زبان وے بہرۂ مرد دیگر است **لطیفہ (۲)** در تفسیر کبیر آوردہ است کہ روزے نزدیک ہارون رشید مجمع علماے نامدار و فقہاے کبار موجود بود و امام ابو یوسف رض نیز حاضر بود شخصے حاضر کردہ شد دیگرے بروے دعوی بر مال نمود کہ درین شب وی از خانہ من مال بردہ آنشخص نیز بر اخذ مال وی اعتراف نمود آنجمع فقہا بقطع دست وی متفق گشتند امام ابو یوسف رض فرمود کہ بروے قطع نیست گفتند چرا فرمود زیرا کہ وے مقر باخذ مال گشتہ نہ بدزدی کردن و در اخذ مال حکم قطع لازم نمے آید

الجمله فقها قول وے را رض تصدیق نمودند باز مدعی بروے دعوے دزدی نمود و مدعی علیه
نیز اقرار بران کرد ہر ہمه بالاتفاق گفتند که الحال واجب گشت بروے قطع چه وے مقر
بدزدی گشت ابو یوسف رض گفت که نے فقها گفتند که ہنوز وجه عدم قطع چیست فرمود که وی
اگرچه مقر بسرقه گشت مگر این اقرار وے بعد ازان است که بروی ضمان مال بسبب اقرار
وے براخذ مال غیر لازم گشته است و قطع ید ساقط شد و بعد از ضامن شدن وے مر
مال غیر را اقرار کردن بسرقه این حیله است از وے براے اسقاط ضمان از خود پس این
اقرار وے مسموع نباشد از شنیدنش ہمه علما از تبحر وے متحیر گشتند **نکته** مولانا مولوی
محمد اشرف علی صاحب سلمه الله تعالے نکتهٔ را بر حاشیهٔ مسودهٔ این لطیفه تحریر فرموده
بمن داد آن اینکه دو کس یعنے یکی مرد و دیگر زنے را پیش قاضی آوردند که این ہر دو
را از ازار در دست از فلان مکان بر آمده دیده ایم دران مکان دیگر ہیچکس نبود پس
حکم بر رجم شان باید کرد قاضی فرمود تا چهار نفر گواه بر رویت زناے ایشان نیایند
رجم روا نباشد یهودی که در آنجا بود این کیفیت را دیده قانون اهل اسلام را ضعیف
دانسته خندید قضا را بعد از چندے ہمین معامله آن یهودی را پیش آمد که در خرابه براے
حاجت رفته میخواست که بنشیند واتفاقاً از جانب دیگر بهمین اراده زنے نشستن میخواست
آمد از خوف تحت ازار در دست مضطربانه از در بر آمد و ہمچنین آن زن ترسیده
ازار در دست از در دیگر بر آمد مردم این معامله را معاینه نموده ہر دو را گرفته پیش
قاضی بردند فرمود تا چهار کس بر زناے ایشان گواہی ندہند حد جاری نشود انگاه
آن یهودی معتقد قوت قانون اسلام شده مشرف باسلام گشت **لطیفه (۳)**
در مرقات شرح مشکوة و نهایه وکفایه شروح هدایه و مستخلص الحقائق آورده که بارے
امام ابو یوسف رض با ہارون نزدیک امام مالک رض در آمد و از وے از مسألهٔ سجده
سهو نماز پرسید امام مالک رض فرمود اگر سهو از نقصان است در نماز سجده قبل از سلام
باید چه این سجده براے جبر آن نقصان است و اگر سهو از جهت زیادت باشد در نماز
پس سجده بعد از سلام ادا باید نمود چه این براے ترغیم شیطان است ابو یوسف رض از و

پرسید کہ چہ میگوئی درحق کسیکہ از وے در یک نماز زیادت ونقصان ہردو بہم آید در
جواب خاموش ماند امام مالک رض ابو یوسف رض گفت اَلشَّیْخُ تَارَۃً یُخْطِی وَتَارَۃً
لَا یُصِیْبُ یعنے کہ این علامہ گاہی خطا میکند و گاہے بمطلب نمیرسد امام مالک رض
فرمود کہ من مشایخ خود را برین یافتہ ام وگمان برد مالک رض کہ ابو یوسف مرا چنین
گفت کہ شیخ گاہی خطا میکند و گاہے میرسد **نکتہ** درحیات آوردہ کہ روزے
نکتہ عجیب
جوانی نزد امام شعبی رض سخنے گفت امام شعبی گفت من گاہی نشنیدہ ام آنچہ تو
گفتی آن جوان گفت کہ آیا ہمہ علوم را تو شنیدہ شعبی گفت نے جوان گفت کہ بعض
علوم را شنیدہ باشی گفت بلی جوان گفت کہ سخنے ناشنیدہ مرادران علوم گردان
کہ آنرا نشنیدہ از شنیدنش امام شعبی حیران ماند **لطیفہ (۴)** در مستطرف
لطیفہ (۴) از امام رضہ
فی کل فن مستظرف مطبوعۂ مصر ونیز درحیات الحیوان باقدرے اختلاف باہمی آوردہ
کہ ماحصلش اینکہ یحیے بن اکثم ویا عبدالرحمن بن مسہر بر اہل جبلہ یا بر قریۂ مبارک نام
کہ درمیان بغداد و واسط واقع است قاضی بود پس از رفتن خلیفہ رشید بسوے بصرہ
واقف گردید باشندگان آنقریہ گفت کہ پیش خلیفہ رفتہ تعریف وتوصیف مرا بیان
کنید ایشان وعدہ دادند وچون رشید در موضع حراقہ رسید اہل قریہ از ایفاے وعدہ
باز ایستادند قاضی مذکور ریش خود را شانہ کردہ وعمامۂ بزرگ بر سر نہادہ واحسن
جامہار ادر بر نمودہ باخلیفہ ملاقات کرد درحالیکہ امام ابو یوسف رض نیز ہمراہش بود وگفت
کہ خوب است از قضاۃ قاضی ما کہ انصاف نمود درمیان ما وچنان وچنین افعال
نیک درمیان ما کرد وثناے نیک بر نفس خود نمود بعدہ بجاے دیگر رفتہ ہمان قول را
بر خلیفہ وابو یوسف باز خواند از شنیدنش رشید با بو یوسف رض نگریستہ گفت یا یعقوب
قاضی موضع فلان را کسی نمی ستاید الا ہمین یک شخص پس زشت است این قاضی و
چون ابو یوسف رض بسوے وے نگریستہ ویرا شناخت او را خندہ گرفت خلیفہ گفت
از چہ خندہ گرفت ترا فرمود یا امیرالمؤمنین عجب این است کہ ثنا گویندہ بر قاضی خود ہمان
قاضی ست کہ ثنای خود خود میکند خلیفہ را نیز خندہ گرفت وگفت ھٰذَا اَظْرَفُ النَّاسِ

هٰذَا اِلَّا یُعْزَلُ اَبَدًا چنانچه در حیات است و در مستطرف گفته که خلیفه بعزل
وے حکم نمود والله اعلم **لطیفه** (۵) در مستطرف آورده که بارے تنازع نمود
هارون رشید و زبیدۂ خاتون و قاضی ابو یوسف رض را حکم نمودند در ینکه فالوده بهتر است
یا لوزینه ابو یوسف رض فرمود که من قضا بغائب نمیکنم و اجراے حکم بر غیر حاضر نمی نمایم
خلیفه بحاضر آوردن فالوده و لوزینه حکم نمود تا آنکه هر دو را پیش قاضی نهادند پس شروع
نمود ابو یوسف که بارے از فالوده میخورد و بار دیگر از لوزینه تا آنکه هر دو جام را تا بنصف
رسانید چون سیر گشت فرمود یا امیر المؤمنین من ندیدم هیچ یکی را از ین هر دو بهتر و
اعدل از ان دیگر چه هر گاه که اراده کنم که حکم نمایم براے یکے آن دیگر حجت خود را به
پیش من مے آرد **لطیفه** (۶) در خیرات الحسان و نیز سیرة النعمان آورده که یحیی بن
سعید انصاری در کوفه قاضی بود و در بارگاه منصور عباسی اعتبار بسیار و رتبۂ عالی
می داشت با زهم در کوفه اثر و قدر وے بآن مرتبه نمی رسید که امام ابو حنیفه را رض بود و وے
را از ان تعجب می آمد و میگفتی که اهل کوفه عجیب مردم ساده دل اند که تمام شهر باشاره ها
شخصے (یعنی امام) حرکت میکنند و انکار می نمود از اجماع اهل کوفه بر راے ابو حنیفه رض
و وے ابو حنیفه رح ابو یوسف و زفر و دیگر چند تلامیذ ممتاز خود را براے مناظره پیش
قاضی موصوف فرستاد امام ابو یوسف تقریر مناظره در همین مسأله آغاز نمود و از وے
پرسید که اگر غلامے در میان دو شریک مشترک باشد و یکی از انان عتق حصۂ خود را
از ان غلام میخواهد قاضی یحیی گفت لَا یَجُوْزُ لِاَنَّهٗ ضَرَرٌ وَهُوَ مَنْهِیٌّ عَنْهُ چه در حدیث
است لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ یعنے کاریکه از ان کسی را ضرر رسے میرسد جائز نیست و
در صورت مذکور چونکه شریک دوم را ضرر است لهذا عتق شریک اول جائز نیست ابو یوسف
گفت اگر شریک دوم حصۂ خود را آزاد نماید گفت این عتق جائز گردد ابو یوسف رض گفت
که از قول خود مخالفت نمودی چرا که نزد شما چونکه از اعتاق شریک اول بنده آزاد
نمیشود بلطوریکه غلام بود همچنان غلام ماند حالاً تنها از اعتاق شریک دوم چگونه آزاد
گردد از شنیدنش قاضی یحیی ساکت ماند و مناظرۂ ایشان منقطع گردید **لطیفه** (۷)

لطیفه ۵ از امام رح

لطیفه ۶ از امام رح

لطیفه ۷ از امام رح

در چلپی حاشیۂ شرح وقایہ آوردہ است کہ بارے امام ابو یوسف رض با ہارون رشید بحج رفت و در مکہ معظمہ ہمراہ خلیفہ رشید نماز قصر میخواند و بعد از سلام دادن بدو رکعت بپا خاست و فرمود یا اہل مکہ شما نماز خود را اتمام کنید کہ ما مسافرانیم شخصے از اہل مکہ در نماز خود او را جواب داد کہ نَحْنُ اَفْقَہُ مِنْكَ وَاَعْلَمُ بِذٰلِكَ مِنْكَ یعنے ما از تو فقیہ زیادہ تریم و خوب میدانیم این مسئلہ را از تو امام ابو یوسف رض فرمود سُبْحَانَ اللّٰہِ چہ خوب کہ دعوی فقاہت کردن و باز در نماز سخن گفتن

نہ بیند مدعی جز خویشتن را	+	کہ دارد پردۂ پندار در پیش

نکتہ در مستخلص در بحث امامت اعرابی آوردہ است کہ مکروہ است امامت اعرابی زیرا کہ جہالت در ایشان غالب است **نقل است** کہ یکی از اعراب در نماز مغرب در پس امامی اقتدا نمود و آن امام بعد فاتحہ این آیت خواند اَلْاَعْرَابُ اَشَدُّ كُفْرًا وَّنِفَاقًا الْاٰیَۃ ترجمہ اش اینکہ بادیہ نشینان عرب سخت ترند از روے کفر و نفاق و ایشان سزاوار ترند با آنکہ ندانند اندازہای چیزیکہ خدای تعالی فرو فرستادہ بر پیغمبر خود از فرایض و سنن شرع وَاللّٰہُ عَلِیْمٌ حَكِیْمٌ از حسینی چون آن اعرابی از امام خود این مذمت در حق خود شنید از نماز برگشت و چوب دستی گرفتہ بر دوش امام زد پس تر باز اقتدا بوے نمود تا آنکہ امام بدین آیت رسید وَمِنَ الْاَعْرَابِ مَنْ یُّؤْمِنُ بِاللّٰہِ وَالْیَوْمِ الْاٰخِرِ الْاٰیَۃ یعنے و از اہل بدو کسان ہستند کہ میگروند بخدا و بروز باز پسین و فرا میگیرند آنچہ نفقہ میکنند اسباب قربت نزدیک خدا مراد آنست کہ وسیلہ میسازند صدقات را برای قرب الٰہی انتہی از تفسیر حسینی از شنیدن این کلام از آن امام آن اعرابی در نماز خود با امام جواب داد نَفَعَتْكَ عَصَایَ یعنے یک عصای من ترا نفع رسانید۔ **لطیفہ (۸)**

گر علم و عمل بہ نباشد ہنر	+	اگر ہوش داری بہ دانش گر

در مقدمۂ ہدایہ مذکور است و نیز در حیات الحیوان از تاریخ بغداد و در برہنہ از ترصیف در الف لیلۂ عربی از ابو المعانی آوردہ مگر در بعضے امور ہر یکی را از دیگران قدری خلاف است چنانچہ در برہنہ این حکایت را بجاریۂ زبیدہ خاتون منسوب ساختہ وَقِسْ عَلٰی ھٰذَا بہر حال تا بامکان بیانش اینکہ عیسی بن جعفر برمکی کہ وزیر ہارون رشید بود شبی با رشید یکجا بود رشید ویرا گفت کہ مرا خبری رسیدہ کہ فلانہ جاریہ خریدۂ من از مدتی آنرا میطلبم کہ دلم بر حسن وے کمال شیفتہ است پس آنرا بمن بفروش عیسی گفت نفروشم آنرا یَا اَمِیْرَ الْمُؤْمِنِیْنَ ہارون گفت

که جهالت بر ایشان غالب است امامت ایشان

نفعه از امام کامل اولی است

پس آنرا بمن ہبہ کن گفت آنرا ہبہ نیز نمیکنم رشید گفت کہ زبیدہ برمن بستہ طلاق مطلقہ است کہ اگر یکی را ازین دو امر نکنی وترا بقتل ترسانم عیسی نیز قسم خورد کہ اگر من این کنیز را بفروشم یا بخشم کل مال من صدقہ است وہر مملوک من آزاد است وزنم برمن بستہ طلاق طلاق است بعدہ چونکہ ایشان ہردو از مدہوشی خود بہوش آمدند دانستند کہ ہر آئینہ ما ہردو در کار بزرگ در آمدہ ایم وعاجز شدند از تدبیر حیلہ وہیچ صورت مخلصی ندیدند رشید گفت این حادثہ ایست کہ بجز از ابو یوسف کسی حل آنرا نمیتواند پس ویرا ہم دران نیم شب طلبید چون قاصد رشید نزد امام رسید در حالت فزع وخوف از فرش خود برخاست وبر استر خود سوار شدہ غلام را گفت کہ توبرہ بغلہ ہمراہ خود بیار شاید کہ علف کفایت نکند وچون در دار الخلافت در آیم توبرہ بہ پیش بغلہ بنہ تا آنکہ من از انجا بیرون آیم وقتیکہ ترسان پیش رشید رسید رشید برای وی بپا خاست وبرسریر خود ویرا رض جای داد وبجز از ابو یوسف کسی دیگر را بالای تخت ہمراہ خود نمی نشاندی ابو یوسف رض گفت چون نزد خلیفہ در آمدم دیدم کہ رشید نشستہ است واز یمین وے عیسی بن جعفر برمکی است سلام بخلیفہ کردم ونشستم رشید گفت گمان می برم کہ بخیالت رسیدہ باشد کہ ما ترا می ترسانم گفتم بلی بخدا بلکہ پس ماندگان مرا نیز ہمین ظن پیدا شدہ ساعتی خاموش ماند بعدہ گفت میدانی کہ برای چہ ترا طلبیدہ ایم گفتم نی گفت برای آن ترا طلبیدہ ایم کہ ترا گواہ میسازم برین شخص برینکہ نزد وی کنیزکی است ومن از وی میخواہم کہ آنرا بمن ہبہ کن ورنہ بفروش وی از ہردو انکار می آرد وبخدا اگر این شخص ازین دو یکی را بعمل نیارد ہر آئینہ ویرا بقتل خواہم رسانید امام ابو یوسف رض گفت کہ بسوی عیسی نگریستہ گفتم کہ مرتبۂ جاریہ نزد تو تا بچہ مرتبہ رسیدہ است تا کہ از امیر المومنین آنرا باز میداری وجان خود را برای آن در محل خوف شدید می اندازی وبہر حال این جاریہ از دستت رفتنی است عیسی گفت جلدی کردم براے خود بتو بیخ بیشتر از انکہ شناسم آن چیز را کہ برمن می آید گفتم آن چیست گفت کہ من نیز قسم خوردہ ام بطلاق وعتاق وبتصدق بودن جَمِیْعِ مَا اَمْلِکُهٗ اگر این را بفروشم یا بخشم رشید بطرف من نظر کرد وگفت کہ از برای این مسئلہ بیجا ہیچ ترا طلبیدہ ایم درین بارہ چیزی مخلصی میدانی گفتم بلی کہ این مسئلہ از ہمہ آسان تر است گفت چگونہ گفتم کہ عیسی را لازم کہ نیمہ کنیز را برتو ہبہ کند ونیمہ اش را برتو بفروشد پس گفت عیسی چنین کہ نہ ہمہ کنیز را برتو بخشید ونہ ہمہ کنیز را برتو فروخت نمود درینصورت نہ حنث وی لازم می آید

ورنه حنث تو عیسی بسو یم نظر کرده گفت أَوَ يَجُوزُ ذٰلِكَ گفتم بلی و رشید ازین حیله بکمال 45
خوشی رسید فی الجمله عیسی نیمه آن کنیز را بخلیفه بخشید و نیمه باقی آنرا القیمت یکصد هزار دینار فروخت
رشید گفت جاریه را همو نوقت حاضر کنید و بعد از اتمام شدن بیع و هبه چون رشید قابض جاریه گشت
با امام ابو یوسف رح گفت هر آئینه این کنیز مملوکه بود و در وقت تبدل ملک از استبرا و بیر الابدی است و والله اگر
من همین شب را با وی بیکجا نگزرانم گمان بجان خود میبرم که از بدنم بیرون شود چیست حیله درین باره
ابو یوسف رح گفت یا امیر المؤمنین او را آزاد کن و نکاحش در آر چراکه بر حره استبرا نمیباشد چنانچه
در مقدمه وحیات است و ابو المحه روایت خود چنین گفته که امام ابو یوسف رض در جوابش چنین گفت که غلامے آزاد
شده از غلامان امیر المومنین بمن داده شود چون غلام حاضر کرده شد امام رض بخلیفه گفت که اجازت ده مرا تا که نکاح این کنیز با این
غلام کنم پس غلام آنرا قبل از دخول طلاق نماید درینصورت وطی این کنیز همدرین وقت بلا استبرا حلال گردد و کنیز همچنان کنیز
ماند از شنیدنش رشید از پیشتر بیشتر خوشدل گردید و اجازت نکاح کنیز با غلامش داد قاضی نکاح ایشان باهم بسته آن غلام را
فرمود که این را طلاق ده و ترا صد دینار راست غلام انکار آورد تا آنکه نوبت عوض طلاق تا هزار دینار
رسید آخر کار غلام با قاضی گفت که آیا اختیار طلاق بدست من است یا بدست تو یا بدست امیر المومنین
قاضی گفت بلکه بدست تست غلام گفت والله که گاهے طلاقش ندهم تا ابد از وقوع این معامله رشید
بکمال غضب رسید و با امام ابو یوسف رح گفت بزودی حیلۂ طلب کن که کار از دست میرود قاضی گفت
جزع مکن چراکه این کار آسان است این مملوک را باین کنیز بہ بخش رشید گفت بخشیدم قاضی کنیز را
گفت بگو که این غلام را در بخشش قبول نمودم وی قبول نمود قاضی گفت در میان ایشان بتفریق
نکاح حکم نمودم چراکه شوهر کنیز که مملوک باشد چون در ملک همان کنیز در آمد باهم نکاح ایشان فسخ گشت
امیر المومنین بپاخاست و قاضی را با اعلی مناقب بستود و گفت که در زمانه مثل تو قاضی دیگر نیست
بهر حال در همان ساعت بحضور گواهان عقد نکاح با وی بعوض مهر بیست هزار دینار بعد از
۲۰۰۰۰
عتق بستند و کابین او را همون ساعت ادا نمود و امام ابو یوسف رض را در صلۂ این فتوی دو صد هزار
درم و بیست تخت ثیاب عطا نمود چنانچه در مقدمه وحیات گفته و بنا بر قول ابو المعالی بنکاحش
حاجتی نبود مگر برای قاضی ابو یوسف رض طبق های زر در پیش نهاد و گفت که آیا چیزی داری که این طشتها
را در آن نهی پس یاد کرد توبرۂ بغلۂ خود را پس پر کرده شد آن توبره برای وی از طلا قاضی آنرا گرفته

صله تحت بجای بیم زر و کیسه داران زن بکسوار مه برنجن مخف عروسی است ۱۲

بخانه آمد و بعد نماز فجر تلامیذ خود را فرمود که هیچ طریق برای تحصیل دین و دنیا آسان تر و نزدیک تر نیست از طریق علم چراکه یافتم این مال بزرگ در صلهٔ دو یا سه مسئله انتهی نکتهٔ غریب گویند که همچنین معامله در عهد امام شافعی رضه یکی از خلفای عباسیه پیش آمده بود که غلام حبشی کنیز خاصهٔ شاهی را بعد از عقد نکاحش با او طلاق نمیداد و از عوض گرفتن انکار آورده دل بر هلاک و گردن را پیش ملک بقتل نهاد خلیفه چون عاجز آمد بعلما رجوع نمود و بعد عجز ایشان که طلاق از دست زوج میباشد و بس امام شافعی را رضه طلبید فرمود که خلیفه را تنها وقوع طلاق از حبشی منظور ست یا قدری سزای وے نیز خلیفه خوش شده گفت اگر هر دو امر حاصل شود که هم از وی طلاق گرفته شود و هم بر وی سزا آید غایت غریب باشد و چون حاضران زبان طعنه کشادند خلیفه گفت جواب علما خواهی گفت فرمود بلی بعده خلیفه را فرمود که کنیز را آزاد کن تا باختیار نفس خود نکاح خود باطل گرداند و درین سزای حبشی است و اگر حبشی ناسزا نبودی خلیفه را حکم بآزادی وی دادمی که درینصورت نیز مطلوب حاصل میشد سلطان نهایت خوش گشته همچنان کرد والله اعلم **فائده سوال** اگر جای تعلیق طلاق ثلاثه و یا عتاق و یا تصدق اموال کرده آید چنانچه از عیسی بن جعفر برمکی گذشت و جواب باصواب امام ابو یوسف رضه آنجا صورت نه بندد چه کرده آید **جواب** گویم برای احتراز از وقوع ثلاثه ویرا لازم که زن خود را یکبار طلاق گوید تا عدتش بگذرد و عبید و اموال مملوکهٔ خود را بمعتمدان خود هبه نماید بعد ازان مرتکب آن فعل گردد که ازان بروی حنث لازم می آید بستر با زن خود تجدید نکاح نماید و عبید و اموال خود را از معتمدان خود بطریق هبه بازپس گیرد وَاللّٰهُ هُوَ الْمُلْهِمُ لِلصَّوَابِ **نادره** در حیات الحیوان آورده که عیسی بن موسی بر زن خود کمال محبت می داشت شبی ویرا گفت اَنْتِ طَالِقٌ ثَلَاثًا اگر نباشی حسین تر از ماه از شنیدنش زنش روی خود را از وی پوشید و بهزار تنگی شب گزرانیده علی الصباح بخلیفه منصور در آمد و از طلاق شوهر خود خلیفه را خبر داد خلیفه فقها را حاضر کرده مسئلهٔ مذکور را از ایشان پرسید همه ایشان حکم بطلاقش دادند چراکه از قمر حسین تر نبود مگر فقیهی گفت که درینصورت طلاق لازم نمی آید لقوله تعالی لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِیْ اَحْسَنِ تَقْوِیْمٍ منصور خوش شده گفت قول قول تست۔ **لطیفه ۹** در تفسیر کبیر آورده است که شبی قاصد هارون رشید بعجلت تمام ابو یوسف را رضه طلبید امام رضه بر جان خود ترسید

فائده در حیل تعلیق طلاق ثلاثه

نادره در مسئله ...

فائده از امام ...

تا آنکہ ترسندہ نزد رشید رسید و سلام خواند خلیفہ جواب سلام او بوجہ احسن دادہ قریب خود
نشانید دران وقت خوف خود از دلش رفت خلیفہ گفت زیورات ما از دار گم شدہ جاریہ خاص
از کنیزکان حرم بران متہم گشتہ است او را نزد خود طلبیدہ قسم خوردہ ام کہ بیار است خواہی گفت
ورنہ ترا بقتل رسانم اکنون نادم شدہ ام کہ صورتش ممکن نیست پس برای رہای من صورتے
طلب کن ابو یوسف رض فرمود کہ اجازتِ رفتن نزد آن کنیز مرادہ باجازت خلیفہ در محل سرای خاص
در آمدہ اہل مجلس را از گرد وی دور کرد و آن کنیز مثل قمر درخشندہ تنہا ماند از وی پرسید کہ آیا حُلی
نزدیک تست فقالت لَا وَاللہِ امام رض او را فرمود کہ آنچہ من ترا میگویم خوب یاد دار وکمی و
بیشی دران مکن و آن اینکہ ہنوز خلیفہ ترا خواہد طلبید و از تو خواہد پرسید کہ آیا زیورہا را دزدیدہ
بگو بلی و چون ترا بگوید کہ آنرا بیار بگو کہ من ندزدیدہ ام بعدہ امام رض از انجا بمجلس خلیفہ حاضر شد
و حکم باحضار جاریہ دادہ خلیفہ را فرمود کہ ازین کنیز حال زیورات دزدیدہ شدہ باید پرسید خلیفہ
از وی پرسید کہ زیورات را دزدیدہ گفت بلی گفتش بیار گفت من نہ دزدیدہ ام امام ابو یوسف رض
گفت کہ جاریہ پیش امیر المؤمنین درین قرار و انکار راست گفت کہ خلیفہ بدان از زمین خود
بیرون بر آمد از شنیدنش غضب ہارون فرو نشست و برای امام صد ہزار درم حکم فرمود خادمان
عرض کردند کہ صاحب خزانہ درین وقت غائب است اگر تا فردا مہلت دادہ شود خلیفہ گفت قاضی مرا درین غم از زمین آزاد نمود
در صلہ او تا فردا تاخیر نخواہم کرد گویم ازینجاست کہ گفتہ شدہ السَّلَاطِیْنُ سَلَاطِیْنُ النَّاسِ وَالْعُلَمَاءُ سَلَاطِیْنُ
السَّلَاطِیْنِ و لہذا ملا علی قاری رض در رسالہ رد قفال از سفیان بن عُیَیْنَہ رض آوردہ کہ
مَنْ اَرَادَ الْمَغَازِیَۃَ فَالْمَدِیْنَۃَ وَمَنْ اَرَادَ الْمَنَاسِکَ فَمَکَّۃَ وَمَنْ اَرَادَ
الْفِقْہَ فَالْکُوْفَۃَ یُلَازِمُ اَصْحَابَ اَبِیْ حَنِیْفَۃَ رض و قال الشافعی رض
مَنْ لَمْ یَنْظُرْ فِیْ کُتُبِ اَبِیْ حَنِیْفَۃَ رض لَمْ یَتَبَحَّرْ فِی الْفِقْہِ انتہی
فَالْاِنْصَافُ مِنَ النَّاظِرِیْنَ فِیْ ھٰذَا الْمَقَامِ مِمَّنْ لَہُ الدِّیَانَۃُ
وَالْاَمَانَۃُ فِی الْاِسْلَامِ لَا مِنَ الَّذِیْنَ لَا مَذْھَبَ لَھُمْ مِنَ الْخَوَاصِّ
وَالْعَوَامِّ فَاِنَّھُمْ بِاَسْرِھِمْ ھُمُ الْمُعَانِدُوْنَ الْحَاسِدُوْنَ اللِّئَامُ

در صفت [illegible] اسلام

؎ حَسَدُوْا لَہٗ اِذْ لَمْ یَنَالُوْا فَضْلَہٗ	فَالْقَوْمُ اَعْدَاءٌ لَہٗ وَخُصُوْمٗ

کَضَرَائِرِ الْحَسْنَاءِ قُلْنَ بِوَجْهِهَا	حَسَدًا وَّبَغْيًا اِنَّهٗ لَدَمِيْمٌ

یعنی حسد بردند بروی وقتیکه بفضل وعلم وی نرسیدند پس این قوم مر او را دشمنان اند و تنازع کنندگان مانند ضرّہای زن جمیله که از جهت حسد وبغاوت بر روی او میگویند که این دماغ تباه شده وبیعقل است **لطیفه (۱۰)** در شمه از ترغیب الصلوة آورده که باری در قضیه وزیر خلیفه رشید برای گواهی پیش قاضی القضاة امام ابو یوسف رض حاضر شد چون گواهی را بجا آورد امام فرمود که گواهی ترا قبول نخواهم کرد چرا که روزی تو بحضور من بعرض سلطان رسانیدی که من بندۂ سلطان ام اگر راست گفته باشی پس شهادت غلام در شرع مقبول نیست واگر دروغ گفته باشی پس گواهی دروغگو نیز مردود است عند الشرع وزیر خاموش ماند سلطان فرمود که درین قضیه من نیز عالم ام اگر شهادتم را امام مسلمانان قبول فرماید قاضی ابو یوسف رح فرمود که گواهی خلیفه نیز قبول نیست رشید گفت چرا فرمود که تو تارک نماز با جماعتی هارون گفت که تاخیر من از جماعت برای انتظام مسلمانان میباشد نه بغرض دیگر امام فرمود قال عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ لَا طَاعَةَ لِلْمَخْلُوْقِ فِيْ مَعْصِيَةِ الْخَالِقِ از شنیدن این مقال رشید حکم داد که بر دروازۂ مکانش مسجدی تیار گردد بعد ازان هارون رشید از ترک جماعت تائب گشت وپنجگانه نماز ها را با جماعت میگذارد۔ **لطیفه (۱۱)** در برهنه آورده که روزی خلیفه با امام ابو یوسف رض بدر برآمد در زینت وحشمت وآنجا کناسی بود مجوسی بیکی گفت که با امام بگوئید که پیغمبر شما گفته اَلدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَجَنَّةُ الْكَافِرِ وتو با این حشمت ومن با این تنگی۔ امام رح فرمود که آنچه حق تعالی برای کفار از عذاب اخروی آماده کرده نسبت بآن معاش وزندگانی دنیا برای ایشان گویا جنت است وآنچه از نعیم بهشت وعده از خود مر مؤمنانرا مهیا ساخته راحت وآرام دنیوی بجنب آن گویا سجن است پس معترض ساکت ماند **تنبیه** حدیث مذکور را مسلم اخراج کرده است وشراح معانی آنرا بیان نموده یکی اینکه غالبًا مؤمن در دنیا گرفتار محن وبلا باشد وکافر متمتع بشهوات ومتلذذات بود دوم اینکه جمله مومنان از امیر وفقیر در زیر قید اوامر ونواهی حق تعالی دائما در دار دنیا مقید ومسجون اند وازینجاست که در احادیث دیگر آنحضرت فرموده اَلْمُؤْمِنُ كَالْجَمَلِ الْاَنِفِ یعنی مؤمن مانند شتر مهار دار است طابع ومطیع مر احکام الٰهی را که خود را ازین حبس وتکلیف در دار عقبی رها خواهد یافت وکافر چونکه در دار دنیا از اوامر ونواهی حق تعالے

لطیفه ۱۰ از امام ابو یوسف رح

حدیث لا طاعة للمخلوق فی معصیة الخالق مشکوة شریف

لطیفه ۱۱ - از امام ابو یوسف رح

حدیث مذکور در مشکوة در کتاب الرقاق موجود است

غافل میباشد و تابع هوای نفس گویا از قید منفک است از ین جهت دنیا در حق وے جنت است چرا که در عقبی بسجن حقیقی مسجون گردد که اِنَّ الْفُجَّارَ لَفِیْ سِجِّیْنٍ سجین از سجن است بطریق مبالغه سوم اینکه امام رض از ذہانت خود در جواب آن خاک بسوب گفته و او را ساکت نموده است

گفته اند الدنیا سجن المؤمن وجنة الکافر

نکته ابیات

زبهر مؤمنان نامش بود سجن
بصحرا شکل آزادی هویداست
ولی یک نکته دیگر بهتر ین است
بر و تیمار واجب شد که مولی است
بهر دم فکر کارش مالکش راست
ربوبیّت کند نوعیکه زیباست
اگر مرغیکه مانوس است و خوانا (پرورش ۱۲)
غمِ صیاد و فکرِ دانه او راست
بذبح و کشتن و صید و اسیرش
نه در دنیا خطر نی خوفِ عقبی است
همین وحشی که در صحرا کنی صید
بعینه حال او چون مرغ خواناست
پس اینجا اندکی غوراست درکار
چو آن مرغیکه هم مانوس و خواناست
بقیدِ بندگی هر کس که آمد
شکارِ فَاقْتُلُوْا چون مرغ صحراست
چو مرغ اندر قفس مومن بدنیاست
زبهر کافران جنت مسمّی است
از ین اکثر مصائب مومنان راست
که راحت در قفس هم مومنان راست
خور و نوش و ز ما یحتاج هر شے
دگر هر گونه حفظ از شرِ اعداست
مر او را در قفس هم راحت و عیش
براحت هم در ینجا هم در انجاست
بر و بالش بظاهر گو نه بستند
نه کس مانع نه پروا اگرچه پرواست
نظیرش فَاقْتُلُوْهُمْ خود عیانست
چو شد پرورده از آفت مبرّاست
چو گوید کلمۂ توحید از صدق
که فرقِ قیدی و آزاد پیداست
وگر بالعکس باشد عکس باشد
مقید ز ین نمط در سجن دنیاست
مقدم فکر ایمان ای فقیر است
ولی کافر در ین چون مرغ صحراست
که مرغ اندر قفس البته قیداست
باکثر کافران راحت از ینجا است
کسی گر در قفس پرورد مرغے
مهیا میکند هر چیز نی خواست
مفید و مصلحت کار آنچه باشد
چو شد آزاد خود راحت مهیاست
خلاف آنکه در صحرا است آزاد
دلش را لیک هر دم بند بر پاست
اُحِلَّ لَکُمْ خدا هم گفت او را
که هر کافر برنگِ صیدِ صحراست
چو آن کافر که ایمان آرد آخر
معاً در قیدِ ایمان امن او راست
بشرطِ آنکه در هر حال راضی است
تو خود بنگر گز ین هر دو چه اولی است
وگر بیرون ز قید بندگی شد
که در هر دو جهان کارِ تو بالاست

لطیفه (۱۲) در تذکرة الاولیا وغیره آورده که باری خلیفه هارون از امام ابو یوسف رح درخواست که مرا پیش داؤد طائی بر تا زیارت کنم ابو یوسف رض بدرِ خانۂ داؤد رض آمد بار نیافت اتفاقاً در داؤد رض درخواست تا شفاعت کرد و گفت که خلیفه را نزد خود راه ده قبول نمیکرد و گفت مرا با اهلِ دنیا دخل (ای دخل ۱۲) نمیکرد

چه کار است مادرش گفت بحق شیر من که او را راه دهی گفت من هرگز این ظالم را نه بینم پس گفت الهی تو فرمودی که حق مادر نگاهدار که رضای من در آنست واگرنه مرا با ایشان چکار پیش بار داد ایشان در آمدند و بنشستند چون هارون باز گشت صرۂ زر بنهاد و گفت حلال است داؤد رض گفت برگیر که مرا بدین حاجت نیست من خانۂ فروخته ام از وجه حلال آنرا نفقه میکنم واز خدای تعالی خواسته ام که چون این نفقه تمام شود جان من بستانند تا مرا بکسی حاجت نباشد وامیدوارم که حاجتم روا کرده باشد پس هر دو باز گشتند ابو یوسف رض از وکیل خرج داؤد رض پرسید که نفقات داؤد رض چند مانده است گفت ده درم سیم و هر روز دانگی سیم خرج میکند ابو یوسف رض حساب کرد تا روز آخر پشت بمحراب باز داده بود گفت امروز داؤد رض وفات کرده است نگاه کردند همچنان بود گفتند بچه دانستی گفت از نفقۂ او حساب کردم که هیچ نمانده است و دانستم که دعای او مستجاب باشد **لطیفه (۱۳)** در عنایه شرح هدایه در شرح این قول هدایه وَلَوْ خَرِبَ مَا حَوْلَ الْمَسْجِدِ وَاسْتُغْنِيَ عَنْهُ (اهل المحلة او القرية عن الصلوة فيه) يَبْقٰى مَسْجِدًا عِنْدَ اَبِیْ يُوْسُفَ وَعِنْدَ مُحَمَّدٍ عَادَ اِلٰى مِلْكِ الْبَانِیْ اَوْ اِلٰى وَارِثِهٖ بَعْدَ مَوْتِهٖ آورده که باری امام محمد رح بمزبله گذشت و گفت این است مسجد ابی یوسف رض بدین اراده که چون مسجد ویران شده بملک مالک باز نمیگردد پس بمرور زمانه و آمد و رفت مردم در آخر مزبله خواهد شد بعده امام ابو یوسف رض را مرور بر اصطبلی واقع شد و گفت این است مسجد امام محمد رض بدین اراده که چون بموجب قول محمد رض مسجد ویران شده باز بملک مالک اعاده میکند بسا اوقات مالک آنرا اصطبل سازد انتهی درین باب قول امام ثانی رح اظهر است - **لطیفه (۱۴)** در عالمگیریه در باب ختان و قلم اظفار از کتاب الکراهیة آورده که باری رشید از ابو یوسف در باب جواز ناخن گرفتن در شب پرسید امام گفت جایز است رشید گفت بکدام دلیل فرمود لقوله علیه الصلوة والسلام اَلْخَيْرُ لَا يُؤَخَّرُ سُبْحَانَ اللّٰهِ چه مختصر دلیلے مسکت ادا بیان فرمود - **لطیفه (۱۵)** در تفسیر نقرقعر تحت آیت ثُمَّ يَاْتِیْ مِنْۢ بَعْدِ ذٰلِكَ عَامٌ فِيْهِ يُغَاثُ النَّاسُ وَفِيْهِ يَعْصِرُوْنَ آورده و نیز در انیس الواعظین با اختصار موجود است و در تذکرة الاولیاء هم مذکور است مگر منسوب بامام شافعی رح که امام ابو یوسف رح را دان اکتساب علوم،

فائده لطیفه (۱۳) از امام رح

فائده لطیفه (۱۴) از امام رح

فائده لطیفه (۱۵) از امام رح

واستحضارِ قواعد و رسوم بمرتبۂ مفلس و بینوا بود که مسائلے که اجتهاد فرمودی بر سفالها و شانهای
گوسفند می نوشتی و در ظرفی می نهادی آن مقدار از درم و دینار نداشت که کاغذ سرانجام کند
روزی بخانه در آمده از مادر طعام خواست چون چیزے حاضر نبود مادرش اشاره بران ظرف نمود که
گنجینۂ علوم و خزینۂ رقوم وی بود یعنی که همه عمر بخلاف مرضای من مصروف بتحصیل سفال پاره
چند ساختۂ و بر انجار قمی چند بر کشیدۂ و از تحصیل امور معیشت و ما یحتاج ضرورت فارغ بودۂ پس
ازان بمکتب خود بخواه از من خواستن چیست چون امام انام ضعف همت آن ضعیفۂ عفیفه
مشاهده نمود سوگند یاد کرد که تا حلوای عسلی در طبق سیمین بکفچۂ زرین در دهان تو نکنم با مر دیگر نپردازم
وهمان روز همسایۂ امام خانۂ خود را عمارت میکرد و راه گذر امام را تنگ تر ساخت امام رض گفت
ای عزیز راه گذر را تنگ مکن و در حق همسایۂ خود تصرف منمای آن شخص در جوابش گفت که هرگاه
قطار مهار شتران تو درین ره گذر نگنجد من این راه را بگشایم از سخن آن جاهل خاطر امام کوفته
تر شد اتفاقا همان روز خلیفه هارون را با زبیده خاتون که خلیلۂ جلیله و جمیلۂ وی بود گفت و شنید
پدید آمد و باهم مناظره میکردند تا حدیکه زبیده خلیفه را بدوزخیان منسوب ساخت و گفت ای دوزخی
هارون گفت اگر من دوزخیم فَاَنْتِ طَالِقٌ و از یکدیگر جدا شدند و هارون زبیده را عظیم دوست
میداشت نفیر از جان او بر آمد منادی بفرمود علمای بغداد را حاضر کردند و این مسئله را فتوی
کردند هیچکس جواب آن ننوشت گفتند عالم الغیب میداند که هارون دوزخی است یا بهشتی تا حکم
بحلت و حرمت زبیده در حق وی نمایم بابو یوسف رحمه که قائم مقام ابو حنیفه رض بود التجا نمودند از وے
استفسار کرده حکم طلبیدند فرمود من جواب دهم خلق تعجب کردند گفتند مگر دیوانه است جای که چندین
علمای فحول عاجز باشند او را چه مجال سخن باشد امام فرمود که حاجت تراست بمن یا مرا بتو هارون گفت
مرا بتو فرمود پس از تخت فرود آی که جای علما که وارث انبیا اند بلند تر است خلیفه او را بر تخت نشاند و خود
بزیر آمد امام رض بعد از تامل بخلیفه گفت اول تو مسئلۂ مرا جواب گوی تا آنکه من مسئلۂ ترا جواب گویم هارون
گفت سوال تو چیست امام رض گفت هرگز بر هیچ معصیتی قادر شده و از بیم خدا باز ایستادۂ ازان هارون
گفت بلی بخدا که چنین است تا آنکه روزی مرا کنیزی از کنیزان زبیده خاتون که بکمال حسن و جمال
آراسته بود اتفاقا خلوتی افتاد و نفس را با مباشرت او میل تمام بود ناگاه در دلم آمد که امروز روز پنجشنبه است

و نامۂ اعمال امتحان بحضور جناب رسالت مآب صلعم درین روز می برند حیف است که امروز سر نامۂ اعمال
من ازین زنا باشد پس از حق تعالی ترسیده بر خود لرزیدم و از سر آن امر نا مرضیه در گذشتم امام رضہ فرمود
که تو از اهل بهشتی نه از زمرۂ دوزخیان و طلاق از تو نافذ نشده علما آو از بر آوردند که بچه دلیل و حجت فرمود
بقرآن که حق تعالی میفرماید. وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى
فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى یعنی اما کسیکه ترسنده باشد از ایستادن بحضور پروردگار خود
و باز داشته باشد نفسی را از شهوت هر آئینه جنت همان جای اوست از حسینی انتهی همه علما را
جواب امام رضہ پسند افتاد هارون حکم نمود تا آنکه دهن امام رضہ پُر از جواهر نفیس کردند و بانواع عطایا و هدایا
مخصوص گردانیدند و زبیده خاتون بعد از شنیدن افتای حلت بفرمود تا چندین شتر در زیر بارهای
قیمتی با امام رضہ بوثوق خلیفه بردند. و گویند هدران مجلس حلوای عسلی در طبق سیمین کرده و کفچهاے
زرین بروی نهاده بنظر امام در آوردند امام رضہ را چون نظر بآن افتاد واقعۂ سوگند خود نزد مادر بخاطرش
خطور کرد آن طبق را برداشته باز او و راحله بخانه آمد هنوز همسایۂ او از عمل فارغ نشده بود که قطار رهان
امام رسید امام رضہ راه را کشاده ساخته حلوای عسل بکفچۂ زرین در دهان مادر کرد تا دانی که الْعِلْمُ
يُعْطِي وَإِنْ كَانَ يُبْطِي از مسائل یقینیه است انتهی راقم الحروف اصلح الله حاله
میگوید که درین محل چه انسب است آنچه فرموده آنحضرت صلی الله علیه وسلم عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رض
قَالَ قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رُبَّ أَشْعَثَ مَدْفُوعٍ بِالْأَبْوَابِ
لَوْ أَقْسَمَ عَلَى اللّٰهِ لَأَبَرَّهُ رواه مسلم یعنی بسیار مردمانی اند که از جهت افلاس موی سر ایشان
پراگنده باشد و بمجالس مردم و درهای اغنیا کسی ایشانرا نمیگذارند اگر در کاری بخدا قسم خورند هر آئینه
حق تعالی آنان را ازان قسم خلاصی دهد انتهی آری بغوامض خفیه رسیدن کار علما است غریبه
باری اسد الله خان غالب شاعر دهلوی که از اهل تشیع بود بزیارت صدر الصدور حضرت مفتی صدر الدین
مرحوم دهلوی در آمد ایشان براه خاطر داری حسب رسم و عرف برگ تنبول پیش او نهاد با یحتاج را
ازان برداخت مفتی صاحب بپاس خاطر او را در گرفتن تنبول دیگر فرمود غالب بسویش نگریسته گفت
بس است از شنیدنش مفتی صاحب رمزوی دانسته در جوابش فرمود + به :. باهم نگریسته
تبسم نمودند حاضران از تبسم ایشان متعجب ماندند چون غالب از انجا رخص گشت از سر آن از مفتی

صاحب پرسیدند فرمود که آن پلید مرا چنین فرمود که + ازخرس موئی بس است :: چون
برمزدی رسیدم درجوابش گفتم + دهن سگ بلقمه دوخته به :: ازین جهت باهم دیگر نگریسته
نموده بودیم

فصل دوم

در تذکرہ منتخب المجتهدین + ملتقط المحدثین + فخر الفقهاء المتبحرین +
بدر الفضلاء الکاملین :: وحید الدهر :: فرید العصر :: آن معلم مجتهدین :: آن مرشد راسخین :: آن
امجد الناس والاوحد :: اعنی الامام محمد بن حسن بن فرقد :: الشیبانی :: الملقب بامام
ربانی :: رضی الله تعالی عنه ازکتب ذیل اتحاف النبلاء وحدائق الحنفیه وتذکرۂ مرآة الخیال واخبار
الجمل وتفسیر کبیر وتفسیر وجیز وتعلیق ممجد ومقدمه هدایه وشامی ودرمختار وتراجم حنفیه وسیرة النعمان
وخزینة الاصفیا وتذکرة الاولیا وغیرها :: وی رضی الله تعالی عنه از شاگردان امام ابوحنیفه رض وقاضی
ابویوسف رض است وبرای فقه حنفی بازوی دوم است پدر بزرگوارش از قبیلۂ شیبان (بفتح
شین معجمه) از باشندگان شهر حرستا (بفتح حا وسین مهملتین وسکون را) بود که در باب دمشق در وسط
غوطه واقع است پدرش که یکی از امرا بود از شام بسوی عراق آمده در واسط اقامت نمود وهمدرین
واسط در سنه ۱۳۱ یکصد وسی ویک یا دو یا پنج بنابر اختلاف امام محمد ازوی متولد گشت مگر در برهان
آورده که اکثر برآنند که در سنه ۱۳۲ اثنین وثلثین ومائة واقع شده ودر کوفه نشو ونما یافت ودر بغداد
ساکن گشت وی رض موصوف بود بکمالات فائقه ودر کثرت روایت ودرایت وتصنیف
علوم منزلت عظیم داشت عالم وماهر علم فقه وحدیث ولغت بود فصیح وبلیغ وادیب بی نظیر ابوعبید رض
میگوید که من بغیر از امام محمد رض کسی دیگر را اعلم بکتاب الله ندیدم ودر عربیت ونحو وحساب ماهر بادجی
بود طلب حدیث نمود وجماعتی را از اعلام ائمه ملاقات کرد وسالها حاضر مجلس ابی حنیفه رح شد وبر
ابویوسف رض تفقه نمود وکتب کثیره نادره تصنیف ساخت داورا در مصنفاتش مسائل مشکله خصوصا
متعلق بعربیت بسیار است ناشر علم ابوحنیفه رض وافصح مردم بود چون کلام میکرد درخیال سامع می آمد
که مگر قرآن کریم بلغت وی نازل شده کذا فی الاتحاف وهم در اتحاف از امام محمد رض آورده که وی رض
میگفت ابوحنیفه را رض پرسیدند که زنی مرده است ودر شکم او بچه حرکت میکند چه کنند گفت شکمش شق
کرده برآرید همچنان کردند آن کودک مدتی بزیست وطلب علم میکرد وبمجلس محمد بن حسن می آمد واورا
ابن ابی حنیفه رض میگفتند قاسم بن سلام محدث متوفی سنه ۲۲۳ در غریب الحدیث بوی رض اسناد نموده

فصل دوم در مناقب امام محمد بن حسن رح

در برہنہ آوردہ کہ مدت ملازمت او مر امام ابوحنیفہ رض را دو سال بیش نبود چنانچہ در حقائق منظومہ و طبقات و تذھیب تصریح برین کردہ اند کہ وی رض در وقت فوت امام اعظم رض ہژدہ سالہ بود و وی رض گفت اول نوبت کہ بخدمت امام ابوحنیفہ رض در آمدم پرسید قرآن یاد داری گفتم نہ فرمود برو قرآن را یاد گیر و بعدہ بفقہ مشغول شو برگشتم و بحفظ قرآن پرداختم بعد از ہفت روز آمدم فرمود نگفتہ بودم کہ قرآن یاد گیر گفتم یاد گرفتم انتہی تنبیہ کسی کہ در ہفت روز قرآن کریم را حفظ نماید پس در مدت العمر با وجود طلب و تحریص وی چہ قدر احادیث و اخبار ائمہ را ضبط کردہ باشد فافہم و بعد از وفات ابوحنیفہ رض بقیہ تحصیل را از قاضی ابو یوسف رض نمودہ اکثر کتب را از وی خواندہ **و از ینجا است** انچہ در شامی گفتہ ہر تالیف امام محمد رض کہ موصوف بصغیر است مانند جامع صغیر و یا سیر صغیر و امثال این آن روایت وی است از ابو یوسف رض عن ابی حنیفہ رض و ہر آن تصنیف وی رح کہ موسوم بکبیر است آن روایت وی است رض از امام اعظم رض بلا واسطہ و این کمتر است مانند **المضاربۃ الکبیر و المزارعۃ الکبیر و الماذون الکبیر و الجامع الکبیر و السیر الکبیر** در **حدایق** و **برہنہ** ہر دو آوردہ کہ یکی از احبار نصاری بسیاری از علما را یافتہ بود و مسلمان نشد و ایمان نیاورد چون امام رض جامع کبیر را تصنیف کرد وی آنرا مطالعہ نمود فوراً مسلمان شد و گفت اگر این شخص دعوی پیغمبری کردی و معجزۂ خود این را پیش کردی کسی مقاومت او نتوانستی و بر ہمہ ایمان آوردن بروی لازم شدے پس چہ جای کسیکہ این اجابی امت وی است **و در تذکرۂ مرآۃ الخیال** در حالات مولانا جامی رح کہ از اولاد امام محمد رض است این حکایت را بدین تفصیل آوردہ کہ امام حصیری در خطبۂ شرح جامع کبیر امام محمد رض آوردہ کہ چون امام محمد رض این کتاب را تصنیف کرد و شہرت یافت در روم بمطالعۂ یکی از احبار نصاری در آمد وی با چندین گبران دیگر بدین اسلام مشرف گردید از وی سوال کردند از سبب اسلام گفت کسیکہ این کتاب را تصنیف کردہ است اگر وی دعوی پیغمبری نماید القصہ **و در شامی و حدایق و سیرۃ** آوردہ کہ در طبقات تیمی از شرح امام سرخسی رض کہ بر سیر کبیر امام محمد رض نوشتہ است آوردہ کہ سیر کبیر آخرین تصنیف امام محمد است از تصانیف وی رض در فقہ سببش آن بود کہ چون سیر صغیر امام محمد رض از نظر امام اوزاعی رض امام اہل شام گذشت از روی طعن گفت کہ اہل عراق را با فن سیر چہ نسبت است کہ ایشانرا علم سیر نیست چون این خبر بامام رض رسید سیر کبیر را تصنیف نمود چون امام اوزاعی رض آنرا مطالعہ نمود گفت اگر انضمام احادیث درین کتاب نبودی

در حفظ محمد رح قرآن را در ہفت روز

در اسلام آوردن ... از احبار نصاری بمطالعۂ جامع کبیر امام محمد رح

در سبب تصنیف سیر کبیر امام محمد رح

ہر آئینہ گفتمے کہ وی رض علمے را وضع کردہ است و البتہ حق تعالی اصابت جواب در فکر وی تعین نمودہ است وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ ۝ بعدہ در شصت مجلدات کتابش کنانیدہ بر اشتر بار کردہ نزد خلیفہ رشید آنرا رسانید وچون رشید را از پیشتر خبر آن رسیدہ بود بلحاظ قدردانی آن ہر دو پسران خود را روانہ نمود کہ خود رفتہ از امام محمد رض سند آن گیرید و ہر کہ او را دید غایت پسندید و ہر آئینہ شمردہ شد این کتاب یکی از مفاخر امام محمد رض و در خزینۃ الاصفیا از راحت القلوب آوردہ کہ حضرت سلطان المشایخ نظام الدین دہلوی رحمۃ اللہ علیہ رَحْمَةً وَاسِعَةً میفرماید کہ امام شافعی رض در کتاب امام محمد رض میرفت ومیگفت کہ اگر بگویم کہ قرآن بلغت محمد بن حسن شیبانی نازل شدہ است راست است بسبب فصاحت کہ در کلام وی بود و بسبب کمال فصاحت وی رض چون کتاب مبسوط وی را یکی از حکمای اہل کتاب مطالعہ نمود بجہت علوِّ شان و غایت فصاحت آن کتاب ایمان آورد وگفت هٰذَا كِتَابُ مُحَمَّدِكُمُ الْأَصْغَرِ فَكَيْفَ كِتَابُ مُحَمَّدِكُمُ الْأَكْبَرِ انتہی و در ایام قضای مقام رقہ کتب رقیات تصنیف نمود محقق دہلوی رح در شرح صراط مستقیم نوشتہ است کہ امام شافعی رض در شان محمد بن الحسن الشیبانی رض فرمود کہ اگر اہل کتاب از یہود ونصاری تصانیف امام محمد رض را بہ بینند بے اختیار ایمان آرند میگویم راست است چنانکہ ایمان بعضے اہل کتاب را بر کتب امام محمد رض دیدی) و امام محمد رض شش کتاب را چنان تالیف کردہ کہ ہر یکی از ان شصت مجلد و ہفتاد مجلد بلکہ بیشتر است و امام احمد حنبل رض اکثر مسائل دقیق از کتب امام محمد رض نقل میکرد و از ان استفادہ می نمود انتہی در سیرۃ النعمان آوردہ کہ یکی از تصانیف امام محمد رض کتاب الحج است سببش آن بود کہ چون مدت آن سہ سال کہ نزد امام مالک رض احادیث میخواند اہل مدینہ را در مسائل بسیار مخالف از ابو حنیفہ رض دید وقتیکہ از مدینہ واپس آمد این کتاب را تصنیف نمود بدین طرز کہ اولا قول امام را رض بیان نمود بستر اختلاف اہل مدینہ را بعد از ان از حدیث و اثر و قیاس ثابت کرد کہ مذہب امام صحیح است و مذہب دیگران غلط و این کتاب وی درین زمانہ بقالب طبع در آمدہ دستیاب میگردد انتہی صاحب شامی گفتہ کہ مسائل اصحاب حنفیہ ما بر سہ طبقات است طبقۂ اول مسائل اصول است و بظاہر الروایت نیز آنرا می نامند و آن ہمان مسائل است کہ از اصحاب مذہب ما یعنی ابو حنیفہ رض و ابو یوسف رض و محمد رض مروی است رضی اللہ عنہم و زفر رض و حسن بن زیاد و غیرہما نیز از ایشان درین مسائل ملحق میگردند مگر شائع در ظاہر الروایت آنست کہ قول ہر سہ امامان باشد

در ذکر تفصیل کتب ظاهر الروایة

وبس وکتب ظاهر الروایت ہر شش کتب امام محمدؒ است کہ مبسوط وزیادات وجامع صغیر وسیر صغیر وجامع کبیر وسیر کبیر اند ومبسوط را اصل نیز می نامند کہ ہمہ ہر چہ دران است جملہ معتبر است ونیز این کتاب اول تصنیف وی است در سیرة گفتہ کہ در اصل این کتاب از تصنیف امام ابو یوسف رح است کہ امام محمد رض آنرا بزیادہ تر توضیح نوشتہ است دوم جامع صغیر کہ بعد از مبسوط آنرا تصنیف کرد در ین کتاب نام محمد رض بروایت امام ابو یوسف رض جملہ اقوال ابو حنیفہ رح را جمع نمودہ وگویند کہ کل مسائل آن (۱۵۳۲) است کذا فی السیرة بعد ازان جامع کبیر را نوشتہ کتاب ضخیم ست درین کتاب با اقوال امام اعظم رض اقوال قاضی ابو یوسف رح وزفر نیز نوشتہ وباہر مسئلہ دلیل نیز ذکر نمودہ متاخرین حنفیہ مسائل اصول فقہ کہ قایم نمودہ زیادہ تر از طرز استدلال وطریق استنباط این کتاب اخذ نمودہ اند وعلمای نامور شروح برین کتاب نوشتہ اند بعد ازان زیادات را تالیف کرد وہمان بعضی فروع کہ بعد از جامع کبیر بیادش آمد درین کتاب درج نمود وازین باعث بزیادات موسوم کردہ شد بعد ازان ہر دو سیر را بترتیبی کہ گذشت یعنے از طعن امام اوزاعی. واین ہر شش کتب را برای آن بظاهر الروایت می نامند کہ آنہا از امام محمد بروایات ثقات مروی است پس این کتابہا از روی بنقل متواتر یا مشہور ثابت اند ونیز در شامی آوردہ کہ باید دانست کہ از کتب مسائل اصول

بیان کتاب کافی [illegible]

کتاب کافی است مؤلفۂ حاکم شہید رض کہ کتب ستہ ظاهر الروایت امام محمد رض را دران جمع کردہ است واین کتاب معتمد است در نقل مذہب کہ جماعتی از مشایخ بران شروح نوشتہ اند چنانچہ شرح شمس الائمة السرخسیؒ کہ بمبسوط سرخسی مشہور است چنانچہ علامۂ طرطوسی در حق وی گفتہ کہ عمل کردہ نشود بانچہ از مبسوط سرخسی مخالف باشد کہ معتبر و مُفْتیٰ بِہٖ وَمُعَوَّلٌ عَلَيْهِ ہمین مبسوط سرخسی است رض ونیز از کتب مذہب است المنتقی مؤلفۂ حاکم الشہید مگر اینکہ دران بعضے نوادرات را نیز درج کردہ است انتہی کلام الشامی ودر حموی واشباہ تفصیل این ہر دو کتاب را چنین درج کردہ کہ الحاکم الجلیل الشہید فرمود کہ مطالعہ نمودم سہ صد کتابہا را مثل امالی ونوادر ابن سماعہ رض تا آنکہ بر چیدم ازانہا کتاب منتقی را واین کتاب از اجل کتب مذہب است در وی مسائل ظاهر الروایت ومسائل نوادر ہر دو جمع اند وچون وی رض در کتب ظاهر الروایات امام محمد رض مکررات وتطویلات را مشاہدہ نمود برچید ازان مسائل را ومکررات را حذف نمود وبنام کافی آنرا نام نہاد واین کتاب در نقل

مسائل مذهب معتمد است (چنانچه مفتی الثقلین صاحب تفسیر مدارک کنز الدقائق را از آن ملخص
نموده) و جماعتی از مشایخ بران شرحها نوشته مانند امام اسبیجابی رح و مبسوط سرخسی و در شرح هدایه
و فتیکه مطلق ذکر مبسوط نماید مراد آز آن همین مبسوط سرخسی رح میباشد و گویند که سبب قتل حاکم جلیل آن بود که
بعد از تالیف کافی امام محمد رح را در خواب دید که با وی میگفت که بکتابهای من این فعل را چرا کردی عرض
کرد بسبب آنکه در فقها کسالت و سستی واقع شده پس برای تسهیل افنای تکررات و ابقای مقررات
نموده ام از گفتن وی امام محمد رح بغضب در آمد و او را گفت قطعک الله کما قطعت کتبی
بسبب آن بحر و بدست اتراک گرفتار گردید تا آنکه ترکیان او را بالای سر دو درخت برده بدو نیمه او را
پاره پاره کرده شهید نمودند انتهی و در در مختار گفته که مقدار علم امام محمد رح از تصانیف وی ظاهر میشود
و گویند که وی در علوم دینیه نهصد و نود و نه کتاب را تصنیف کرده است و همچنین در حدایق و اتحاف
نیز گفته بلکه مزید بران صاحب اتحاف این هم نوشته که وی رض منعف مزاج بود صاحب موطا است و
در حدایق است که نوادر و نوازل و رقیات و هارونیات و کیسانیات و جرجانیات و کتاب الآثار
و موطا از بعضی تصانیف وی است و در برهنه و نیز در حدایق آورده که جمله مسائل امام محمد هزار هزار
و هفتاد هزار و سی مسئله است یعنی ده لاکهه و هفتاد هزار و سی مسئله است در روایت دیگر نیز وارد است
و در برهنه و نیز در کتب دیگر گفته که زراعت کرد فقه را ابن مسعود و آب داد او را علقمه و درو نمود آنرا
نخعی و بکوفت آنرا حماد و آرد کرد او را ابو حنیفه و خمیر کرد او را ابو یوسف و نان پخت از و محمد پس مردم
از نان او میخورند و للاعتبار للوصف الاخیر در حدایق آورده که شبی را امام شافعی رح نزد امام
محمد بسر برد و تا صبح در نماز قایم ماند و امام محمد رح بر بستر خود آرام نمود امام شافعی رح را تا خوش آمد چون فجر گشت
امام محمد رح از بستر خود برخاست و بغیر از تجدید وضو نماز را ادا نمود امام شافعی رح سبب آن از وی دریافت کرد
در جوابش فرمود که تو برای نفس خود عمل نمودی و من برای امت آنحضرت صلی الله علیه وسلم عمل کردم
بقدری زنا نماز یکهزار مسائل را از کتاب الله بر آوردم انتهی شعر

سُرُورُ النَّاسِ فِي لُبْسِ اللِّبَاسِ	وَجَمْعُ الْعِلْمِ فِي تَرْكِ النُّعَاسِ
إِلَى كَمْ تَنَامُ اللَّيْلَ وَالْعُمْرُ يَنْقُصُ	فَيَا اللَّيْلَ يَا هٰذَا الْعَلَاءُ تُرْشَدُ

(در بیان محنت امام محمد در علم)

و در بر هنه آورده که امام در لیالی هرگز نمی خفت و می نشست و گرد او کتابها میبود و پیراهن از بر میکشید و نزد وی دۂ اکنیز مروسیه علم میخواند تا خواب نیاید و در یک کراسیه یعنی کتاب میدید باز می نهاد و دیگرے می نگریست پرسیده شد که چرا نمی خسبی گفت چگونه بخسپم و چشم خلقی بتوکل ما خفته اند که اگر مشکلی شود از عالم خواهم پرسید پس تضئیع کار امت و تخریب دین کنم گفتند چرا بے پیرهن می نشینی گفت کہ خواب از گرمی است و آن از جامها است و در برابر طشتی داشتی پر آب هرگاه که خواب آمدی بر تن انان آب ریختی و کثرت کتب برای آنست که علم ثقیل است چون یکی گران میشود دیگری می گیرم کما فی الحاوی انتهی و همین مضمون را برهان الاسلام الشیخ الزرنوجی تلمیذ صاحب هدایه رحمهما الله تعالی در تعلیم المتعلم چنین آورده وَكَانَ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ رض لَا يَنَامُ اللَّيْلَ. وَكَانَ يَضَعُ عِنْدَهُ الدَّفَاتِرَ وَكَانَ إِذَا مَلَّ مِنْ نَوْعٍ يَنْظُرُ فِي نَوْعٍ آخَرَ وَكَانَ يَضَعُ عِنْدَهُ الْمَاءَ وَيُزِيلُ نَوْمَهُ بِالْمَاءِ وَكَانَ يَقُولُ إِنَّ النَّوْمَ مِنَ الْحَرَارَةِ فَلَا بُدَّ مِنْ دَفْعِهِ بِالْمَاءِ الْبَارِدِ انتهی (تنبیه در مطالعه ...) تنبیه هرگاهیکه از مطالعۂ علمی ملال و گرانی خاطر خیزد میباید که بعلم دیگر مشغول گردد چنانکه در تعلیم المتعلم گفته وَكَانَ ابْنُ عَبَّاسٍ رض إِذَا مَلَّ مِنْ عِلْمِ الْكَلَامِ يَقُولُ هَاتُوا دِيوَانَ الشُّعَرَاءِ انتهی و از محمد بن سماعه رضو روایت است که امام محمد رضو باهل و عیال خود گفته بود که از من از حوائج دنیاوی آنچنان چیزرا کسی طلب نکند که دل من بسوی آن متوجه و متفکر ماند هر چیزیرا که حاجت باشد از وکیل من طلب نمائید و در بر هنه (در بیان اشتغال امام محمد بعلم) و حدایق گفته است گویند که اشتغال وی بعلم بحدی رسیدی که جامۂ او رنگین میشد و از برای نزع او فراغ نمی یافت تا بشویند جامۂ دیگر بروی می انداختند و اولین را از وی بر آورده میشستند او را در خانه خروسی بود بانگ میکرد گفت ما را مشغول مے کند او را ذبح کنید همچنان کردند مروی است که چون سر از زانوی اجتهاد بر می آورد میفرمود لَذَّاتُ الْأَفْكَارِ خَيْرٌ مِنْ لَذَّاتِ الْأَبْكَارِ و در کتاب تعلیم المتعلم آورده وَكَانَ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ إِذَا سَهِرَ اللَّيَالِيَ وَانْحَلَّتْ لَهُ الْمُشْكِلَاتُ يَقُولُ أَيْنَ أَبْنَاءُ الْمُلُوكِ مِنْ هٰذِهِ اللَّذَّاتِ

أَخُو الْعِلْمِ حَيٌّ خَالِدٌ بَعْدَ مَوْتِهِ وَأَوْصَالُهُ تَحْتَ التُّرَابِ رَمِيمٌ وَذُو الْجَهْلِ مَيْتٌ وَهُوَ مَاشٍ عَلَى الثَّرَى يُظَنُّ مِنَ الْأَحْيَاءِ وَهُوَ عَدِيمٌ وَلَنِعْمَ مَا قِيلَ لَا غُرْبَةَ لِلْفَاضِلِ وَلَا وَطَنَ لِلْجَاهِلِ

و در کتب کثیره مذکور است که اسمعیل بن ابی رجا میگوید بعد از وفات وی در رویای صادقۂ خود او را دیدم

وگفتم که حق تعالی با توجه کرد فرمود که مرا بخشید و فرمود که اگر ترا عذاب دادن منظور من بودی تا تقدیر
علم در تو ننهادمی انتهی مختصراً و در برهنه وحدایق وغیرهما آورده که امام محمد رح گفت که از پدر من
نتنی ۳ هزار درم ماند پانزده هزار درم را صرف نحو و شعر کردم و بقیه را در حدیث و فقه خرچ نمودم
و در تعلیم المتعلم چنین گفته وَقَدْ كَانَ لِمُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ رح مَالٌ كَثِيْرٌ حَتّٰى كَانَ لَهٗ ثَلٰثُ مِائَةٍ مِنَ
الْوُكَلَاءِ فَانْفَقَهٗ كُلَّهٗ فِي الْعِلْمِ وَالْفِقْهِ وَلَمْ يَبْقَ لَهٗ ثَوْبٌ نَفِيْسٌ فَرَاٰهُ اَبُوْ يُوْسُفَ رح
فِيْ ثَوْبٍ خَلَقٍ فَاَرْسَلَ اِلَيْهِ ثِيَابًا نَفِيْسَةً فَلَمْ يَقْبَلْهَا فَقَالَ عُجِّلَ
لَكُمْ وَاُجِّلَ لَنَا یعنے شما را فائدۂ علم در دنیا داد و برائے ما در آخرت گذاشت و لهذا در تذکرة
الاولیا آورده که چون امام محمد رح و امام ابو یوسف رح را در مسائل مخالفت افتادی در میان خود داؤد
طائی را حکم ساختندی وایشان هر دو نزدیک وے رض آمدندے داؤد طائی رض بطرف ابو یوسف رح
پشت کردے و بطرف امام محمد رح متوجه شدی و با وے اختلاط کردی و با امام ابو یوسف سخنے نمی کرد
پس در مسئله اگر قول امام محمد رح موافق بودی طائی رض فرمودی همان قول درست است که قائل آن
امام محمد است و اگر در ان مسئله قول امام ابو یوسف موافق بودی فرمودی همین قول موافق است
و نام وے را نمی گرفتے از وے پرسیدند که در علم هر دو بزرگ اند پس شما خاص با امام محمد رح چرا سخن
میگوئید و او را دوست میدارید و ابو یوسف را نزدیک خود آمدن نمیدهید فرمود ازین جهت
که محمد بن حسن نعمت را ترک کرده تحصیل علم کرده است و علم سبب عزت دین و ذلت دنیاست
و امام ابو یوسف رح فقر و فاقه گذاشته علم را حاصل کرده و او را سبب عزت و جاه خود دانسته
پس امام محمد رض از وے بهتر است چراکه ابو حنیفه رح اتا زیانها زدند تا که قضا قبول کند وے رض هیچ حال
قبول نفرمود و ابو یوسف رح قبول نمود و هر که از استاد خود خلاف کند گاہے با وے سخن نگویم
انتهی میگویم از ینجاست که در کتب فقه امام محمد رح برباني ملقب گشته است والله اعلم و در برهنه
از ترصیف آورده که امام محمد را بجهت قبول قضا بند کردند تا دو ماه و در اتحاف گفته است
که هارون رشید او را قاضی رقه کرده بود بعده معزول شده ببغداد آمد و همیشه متوطن
بوماند و علم ابو حنیفه رح النعمان در عالم منتشر نمود در مقدمه آورده و نیز در حدائق گفته که خطیب
بغدادی از اسمعیل بن حماد بن ابی حنیفه رضوان الله علیهم روایت میکند که امام محمد در عمر

بست سالگی فارغ التحصیل شدہ برای تدریس علم در مسجد کوفہ می نشست (و از ما قبل معلوم شد کہ
در وقت وفات ابو حنیفہ محمد رح ہژدہ سالہ بود) و امام نووی رح از خطیب باسناد خود از محمویہ رح
آوردہ کہ میگفت بودیم ما کہ می شمردیم امام محمد را از ابدال و یحیی بن شرف بن حسن النووی
الدمشقی کہ در ۶۷۶ ششصد و ہفتاد و ہفت وفات یافتہ و شارح صحیح مسلم و بامام نووی مشہور ست
در کتاب تہذیب الاسماء و اللغات آوردہ کہ امام محمد طلب علم حدیث نمود و سماعت حدیث بسیار
کرد و با ابو حنیفہ رض نشست و از وی حدیث بشنید و نظر در فقہ و قیاس نمود تا آنکہ غلبہ یافت
بروی و بآن مشہور گشت و متقدم در ان گردید و بعد از اقامت گرفتن وی در بغداد می آمد
خلقت کثیر نزدیک وی برای سماعت حدیث و فقہ و ہر گاہیکہ از امام مالک رض حدیث را
بیان نمودی منزل وی از مردم پر شدی تا آنکہ مکان بروی تنگ گشتی و حافظ ابن حجر رح
در لسان المیزان از ابن عبد الحکیم آوردہ کہ از امام شافعی رح شنیدم کہ میگفت کہ فرمود
امام محمد رض کہ بدر وازہ امام مالک رض تا ستہ سال اقامت کردم و شنیدم از وی زیادہ از
ہفت صد حدیث و عبد اللہ بن علی المدینی از پدر خود کہ علی المدینی ست در حق امام محمد بن الحسن رض
روایت کرد کہ وی صدوق است و امام ذہبی در میزان الاعتدال آوردہ است کہ
مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ يَرْوِيْ عَنْ مَالِكِ بْنِ اَنَسٍ رض وَغَيْرِهٖ وَكَانَ مِنْ بُحُوْرِ الْعِلْمِ وَالْفِقْهِ قَوِيًّا
فِيْ مَالِكٍ رض یعنی امام محمد روایت حدیث از امام مالک وغیرہ می کند و بود وی رض از دریاہای
علوم خصوصا علم فقہ و قوی بر امام مالک رض انتہی و سماعت کرد وی رض حدیث را از امام ابو حنیفہ رض
و مسعر بن کدام و سفیان ثوری و عمرو بن دینار و مالک بن مغول و امام مالک بن انس صاحب
مذہب و امام اوزاعی و ربیعہ بن صالح و بکیر و قاضی ابو یوسف و غیرہم رضوان اللہ تعالے
علیہم و از کوفہ سکونت را در بغداد اختیار نمود و در انجا علم حدیث را بیان می نمود و روایت
کرد از وی رض امام شافعی رض محمد بن ادریس صاحب مذہب و ابو موسی بن سلیمان الجوزجانی
و ہشام بن عبید اللہ الرازی و ابو عبید القاسم بن سلام و علی بن مسلم الطوسی و ابو حفص
الکبیر احمد بن حفص و خلف بن ایوب و موسی بن نصیر رازی و اسمعیل بن کولہ و محمد بن سماعہ
و معلی بن منصور و ابراہیم بن رستم و عیسی بن ابان و محمد بن مقاتل و شداد بن حکیم رحمہم اللہ تعالے

در بر ہنہ آوردہ کہ محمد بن سماعۃ گوید کہ عیسی بن ابان را دلالت میکردم بمجلس امام محمد رح او می گفت کہ ایشان مخالفت حدیث می کنند الغرض یکبار او را در صحبت امام رح آوردم و گفتم کہ این پسر برادر تو ابان است و او را معرفت حدیث بسیار است و میگوید کہ شما مخالفت حدیث می کنید امام رح فرمود اے فرزند چہ دیدی از ما کہ چنین گفتی اگر گواہ با خود داری بیار تا بعد از ان ازین بشنوی پس وی از بست و پنج نوع از حدیث پرسید امام رح جواب میگفت و از منسوخ خبر میداد تا جواب تمام کرد چون از مجلس بر آمدیم گفت میان ما و تو ستری بود الحمد للہ کہ مرتفع شد پس صحبت امام لازم گرفت تا فقیہ شد کذا فی مختار الاختیار در سیرۃ آوردہ کہ اندازۂ فضل و کمال امام محمد رح از اقوال ائمۂ مجتہدین ظاہر میگردد چنانچہ امام شافعی رح فرمودہ کہ ہر گاہ امام محمد رح مسئلہ را بیان می نماید معلوم میشود کہ گویا وحی نازل میگردد و نیز می گفت کہ من از امام محمد رح بقدر بار شتری علم را برداشتہ ام و از امام احمد حنبل رح کسی پرسید کہ این مسائل دقیقہ را از کجا بہم رسیدہ فرمود کہ از کتب محمد بن الحسن چنانچہ اینجملہ اقوال را امام نووی رح در تہذیب الاسماء و اللغات نقل کردہ و از حلقۂ درس وی رح اگرچہ بسیاری از علمائے کبار مستفید شدہ اند مگر از انجملہ بطریق فخریہ نام امام شافعی رح کافی ست کہ وی رح در حق امام محمد رح گفتہ چنانچہ حافظ ابن حجر در توالی التاسیس بمعالی ابن ادریس قول امام شافعی را رح نقل کردہ کان محمد بن الحسن جید المنزلۃ عند الخلیفۃ فاختلفت الیہ وقلت ھو اولی من جھۃ الفقہ فلزمتہ وکتبت عنہ فاما امام محمد رح نیز در قدر و منزلت امام شافعی رح مراعات فرمودی و از جملہ تائید دیگر بطریق خاص با وی پیش آمدی چنانچہ روزی امام محمد رح بدربار خلیفہ رشید میرفت در راہ با امام شافعی رح ملاقی گشت کہ برائے ملاقات امام محمد رح می آمد ہمون وقت از اسپ فرود آمد و با نوکر خود گفت کہ نزد خلیفہ رفتہ معذرت کن کہ من حالا حاضر شدن نمیتوانم امام شافعی رح فرمود کہ من بوقت دیگر بیایم شما بدربار شاہی تشریف ببرید امام رح فرمود کہ رفتن در انجا چندان ضرور نیست چنانچہ حافظ ابن حجر رح در کتاب مذکور گفتہ اگرچہ زیادہ تر شہرت امام محمد رح در فقہ ست فاما وی رح در تفسیر و حدیث و ادب نیز بپایۂ اجتہاد رسیدہ بود چنانچہ امام شافعی رح فرمود کہ من عالم تر بقرآن مجید از امام محمد رح کسی را ندیدم و وی رح در ادب و عربیت اگرچہ کلامی

ف: عیسی بن ابان راوی حدیث در صحبت امام محمد رح

فائدہ در اظہار اعلمیت امام محمد رح

فائدہ در تبحر امام محمد رح در تفسیر و حدیث و ادب

تصنیف نفرموده مگر مسائل فقهیه که بر جزئیات نحو مبنی شده اکثر در جامع کبیر وی مذکور است ازان ثابت میشود که درین فن نیز بلند پایه بود چنانچه ابن خلکان وغیره باخصوصیت ذکر وی رض کرده انتهی در حدایق از شامی آورده که امام محمد رض ابن خالۂ فرّاست که امام نحو و لغت بود و امام محمد رض در لغت نیز مثل ابی عبید و اصمعی و خلیل و کسائی وغیرهم امام ست تقلید وی رض در لغت واجب است چنانچه ابو عبید رح باوجود جلالت قدر وی در لغت تقلید امام محمد رض کرده و از قول وی حجت گرفته و همچنین ابو العباس رح در لغت تقلید وی رض کرده و ثعلب رح میگفتی که نزد من امام محمد رح از اقران سیبویه ست و در لغت قول وی حجت است انتهی در اتحاف وغیره گفته چون امام شافعی رض داخل بغداد شد میان او و امام محمد رض مجالس و مسائل بحضور هارون رشید جریان یافت شافعی رض گفته ندیدم هیچ یکے را که پرسیده شود از کدام مسئلۂ مشکله که دران نظر باشد مگر آنکه کراهت در چهرۂ او ظاهر شود مگر محمد بن حسن را و نیز گفته که برداشتم از علم او بار یک شتر و شافعی رح کتب او را طلبیده استنساخ کرد و گفت ندیدم هیچ فربه ذکی مگر او را انتهی و در حقایق شرح منظومه و نیز در برهنه آورده که امام شافعی رض فرموده الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ اَعَانَنِیْ عَلَی الْفِقْهِ بِمُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ رض و در حدایق آورده که امام شافعی رض فرموده است که هر که اراده فقه نماید ویرا صحبت اصحاب امام ابو حنیفه رض لازم است چرا که معنی قرآن و حدیث اینان را میسر شده و بخدا که من از کتب امام محمد فقیه گشته ام و نزد من امام محمد از امانت دار مردم است در فقه و در مقدمۂ هدایه وغیره از سمعانی رح آورده که امام شافعی رض گفت که با هیچ یکے مناظره نکردم مگر اینکه چهرۂ وی متغیر میشود بخلاف محمد بن حسن رض و اگر زبان ایشان یعنی سنه کسان شناخته نگشتی ما حکم کردمی که ایشان از فرشتگان اند یعنی امام محمد در فقه خود و کسائی در نحو خود و اصمعی در شعر خود و گفت که عاقل تر از امام محمد رض کسی را ندیدم و نه فصیح تر از وی و هرگاه که در قرأت قرآن او را دیدی گمان بردی که گویا قرآن کریم بلغت وی نازل شده و نووی رح در تهذیب الاسما از امام شافعی رض آورده که ذکی تر از امام محمد رض کسی را ندیدم و هرگاه که آغاز مسئله کردی گویا که آن کلام وی قرآن بود که نازل می شد آن چنانکه حرفے ازان نه مقدم گشتی و نه مؤخر و گفت که بود محمد رض که همه چشم و دلها بر وی سیر گشتی و گفت که برداشتم از وی رض وِقْرَ بُخْتِیٍّ کُتُبًا وِقر بالکسر بار شتر وغیره یعنی دو بار شتران کتابها را و در بعضے روایت وِقْرَ بَعِیْرٍ

امام محمد [illegible] در لغت [illegible]

بصیغۂ مفرد وارد ست و نیز در مقدمہ گفتہ کہ امام محمد رض با مادر امام شافعی رض تزوج نمود کتب خانہ و جملہ اسباب خود را بامام شافعی رض تفویض نمود لہذا گفت امام شافعی رح برداشتم از وی آنچہ برداشتم میگویم ازین جہت در کتب حنفیہ رحمہم اللہ بکثرت می نویسند خِلَافًا لِلشَّافِعِیِّ وکمتر می نویسند خِلَافًا لِمَالِكٍ وَاَحْمَدَ مثلا پس امام شافعی رض بعد از مطالعۂ کتب حنفیہ اظہار مذہب خود بعد را ان کتب درج فرمود كَذَا سَمِعْتُ مِنَ الْمَشَايِخِ وَاللهُ اَعْلَمُ نقل ست کہ باری شخصے از امام شافعی رض مسئلہ را دریافت نمود بعد از جواب امام رض آن شخص گفت کہ فقہا ترا اختلاف کردہ است شافعی رض ورا گفت آیا گاہی فقیہ دیدہ می باشی اَللّٰهُمَّ مگر اینکہ محمد بن حسن رض را دیدہ باشی اِنْتَهٰى كَلَامُهٗ و در بر ہینہ آوردہ کہ شافعی گوید ندیدم عالم تر بحلال وحرام و ناسخ و منسوخ از محمد بن الحسن رض کسی را و ہم وی گفتہ امام سخن میکند بقدر عقول ما واگر سخن کند بقدر عقل خود ہر آئینہ فہم نتوانیم کرد و امام سمعانی رح در کتاب خود ذکر کردہ کہ از احمد بن حنبل رض مروی ست کہ میگفت وقتیکہ در مسئلہ از مسائل قول ستہ یکسان باشد پس مخالفت از ایشان مسموع نباشد گفتند کہ آن کدام ستہ کسانند فرمود کہ ابو حنیفہ و ابو یوسف و محمد بن الحسن رضی اللہ عنہم کہ ابو حنیفہ رض ابصر ایشان است در قیاس و ابو یوسف رض ابصر خلق ست در آثار و محمد ابصر خلق است در عربیت و نیز در مقدمہ وغیرہ آوردہ کہ شخصے نزد امام مزنی یعنے شاگرد رشید امام شافعی رض رفت و از وی حال مردم اہل عراق پرسید و گفت چہ میگوئی در حق امام ابو حنیفہ رض فرمود سردار اہل عراق است گفت ابو یوسف فرمود تابع تر ایشان ست حدیث را گفت محمد بن الحسن فرمود اکثر ایشان است در تفریعات گفت زفر فرمود اَحَدُّ و تیز تر ایشان است در قیاس انتہی و لہذا علامۂ عصر خود مولوی عبد الحی رح مرحوم در تعلیق بعد از نقل اقوال ائمۂ کاملین در مناقب مشائخ ما رحمہم اللہ مینویسد کہ از تعریف فرمودن و مناقب بیان نمودن چنین فضلائے ثقات کاملین از ہمہ مذاہب باین عبارات گوناگون و کلمات بوقلمون در حق ائمۂ بزرگوار ما کہ دیدی و شنیدی پیش ہر عاقل منصف و نزدیک ہر مؤمن غیر متعسف جلالت قدر و فضل جمیل ائمۂ ما رَحِمَهُمُ اللهُ تَعَالٰى صاف ظاہر و ہویدا است پس کسانیکہ بر ایشان طعن میکنند شاید بگوش ایشان سماع این مناقب ازین علمائے متبحرین متصل نگشتہ وَيُحْتَمَلُ کہ بصر ایشان بطرف کتب اینچنین کاملین نرسیدہ و بالخصوص در مناقب امام محمد رح کافی ست تراجم امام شافعی رح مرادرا

بعبارات رفیقه وکلمات لطیفه ووافی ست ترا روایت امام شافعی رح از وی فَانْظُرْ وَانْصِفْ لَا تَكُنْ مِنَ الْمُنْكِرِيْنَ وچون وی رض در بغداد آمد همواره از ملازمان هارون رشید می بود تا آنکه رشید اراده ری نمود وی را رح نیز همراه خود برد پس در مقام رَنْبُوْيَه که قریه ایست از قریهای ری (و ری از بلاد عراق ست) وفات یافت رحمة الله علیه رحمة واسعة بقول صحیح بچهاردهم تاریخ جمادی الاخری سنه ۱۸۹ یکصد وهشتاد ونه هجری چنانچه امام مرزبن ماده تاریخ آن گفته شده وبعضی بروز غره رمضان المبارک سال مذکور گفته وبعضی گفته که وفات ایشان بروز شنبه بتاریخ بست ودوم صفر المظفر سال یکصد وهشتاد وشش شده است مگر قول اول صحیح ترست پس از حساب سال تولید که در سنه ۱۳۵ یکصد وسی وپنج وبقول دیگر ۱۳۱ سی ویک وبقول ثالث ۱۳۲ سی ودو بود) وسال وصال ایشان بروایت صحیح چنان معلوم شد که عمر مبارک ایشان پنجاه سال وچهار سال ودیگر یا هفت یا هشت باالا بود ولیس الله اعلم وعلمه اتم واحکم پس آنچه در برهنه بعد از قول که در ری در سنه تسع وثمانین ومائة وفات کرد این را نیز تحریر کرده که دران وقت هشتاد وپنج ساله بود انتهی از سهو کاتب معلوم میشود ودر روزیکه ایشان وفات کرد همدران روز امام علم نحو وقرارت ابو الحسن علی بن حمزة المعروف به کسائی نیز وفات یافت حتی قِيْلَ اِنَّ الرَّشِيْدَ كَانَ يَقُوْلُ دَفَنْتُ الْفِقْهَ وَالْعَرَبِيَّةَ بِالرَّيِّ در برهنه وحدایق آورده گویند که چون امام محمد رض بریاض قدس خرامید بخوابش دیدند واز حال سکرات از وی پرسیدند گفت درانحال متامل بودم در مسئلۂ از مسائل مکاتب بر وجهیکه حاضر نشدم برفتن روح ولوازم آن سبحان الله صحبت علم چیزی است که بسبب آن از سکرات موت خبرش نه پس ازین دیگر چه فضیلت علم گفته آید درینمقام چه انسب معلوم میشود آنچه در ابو داؤد وابن ماجه وارد ست عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ عُمَرَ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللهِ صلعم اَلْعِلْمُ ثَلٰثَةٌ اٰيَةٌ مُحْكَمَةٌ اَوْ سُنَّةٌ قَائِمَةٌ اَوْ فَرِيْضَةٌ عَادِلَةٌ وَمَا سِوٰى ذٰلِكَ فَهُوَ فَضْلٌ یعنی علوم اصول دین سه است قرآن وحدیث وانچه ازین هر دو مستنبط است یعنی فقه وهرچه ماسوا ازین سه است لا یغنی است انتهی

چون محمد رض از عطای ذو الجلال رفت از دنیای دون اندر جنان زاهد مقبل ۱۸۹ بگو تاریخ او
هم دگر محبوب سبحانی ۱۸۹ بخوان صوفی ۱۸۶ آمد نیز سال رحلتش دیگر آمد ظاهر امام جنان ۱۸۶

در بعضی نفایس نفیسه امام محمد رض

در ذکر تاریخ وفات امام محمد رح

سے زبعد تجربہ روشن شد این بآخر حال   کہ قدر مرد بعلم است وقدر علم بمال

در تفسیر وجیز در فضائل آیۃ الکرسی آوردہ کہ باری امام محمد رحمہ را احتیاجی رسید پیش تفاعی آمد وگفت اگر اعانت کنی مرا بغرہتے اعانت کنم مرترا بدو مسئلہ از فقہ تفاعی گفت مرا بمسئلۂ تو حاجتے نیست

بیت دُرِ گرانمایہ چہ دانند عوام   حافظا گوہر یکدانہ مدہ جز بخواص   الغا قا روزی آن تفاعے سوگند خورد کہ اگر در جہیز دختر خود ہمہ انچہ در دنیاست ندہم زنش راستہ طلاق ست بعد از تامل ناچار شدہ رجوع بعلمائے زمان خود آورد جملہ فتوی بحنث وی وابانت زوجۂ وی از وی دادند چہ دادنِ جمیع مافی الدنیا از وی ممکن نبود متحیر شدہ نزد امام محمد رحمہ آمد بعد استفسار وی از وے امام محمد رحمہ بوی فرمود وقتیکہ از تو شربتے طلبیدہ بودم در دلم بود کہ بیاموزانم ترا در عوض آن دو مسئلۂ کی از آن دو این مسئلہ بود کہ آنرا اکنون از من دریافت میکنی و یکی مسئلہ دیگر فاما حالا این مسئلہ بتو نخواہم گفت تا وقتیکہ جہت تعظیم شان این مسئلہ از تو ہزار دینار نخواہم گرفت ع اِنَّ النَّاسَ اَعْدَاءٌ لِّمَا جَهِلُوْا + بحکم ضرورت چون ہزار دینار بہزار انکسار حاضر نمود بعد از آن امام اورا گفت کہ مصحفی را در جہیز بدختر خود بدہ تا بری گردی تو در سوگند خود وحنث بتو عائد نشود بعضی از علما از وی رحمہ استفسار دلیل شدند کہ این چگونہ صورت بندد امام گفت حق تعالی در وصف قرآن گفتہ است وَلَا رَطْبٍ وَّلَا يَابِسٍ اِلَّا فِيْ كِتٰبٍ مُّبِيْنٍ پس از دادن قرآن مجید در جہیز دختر خود گویا ہمہ اشیا از رطب ویابس بدختر خود در جہیزش داد جملہ علما این فتوی را از وی قبول نمودند واز بتحر وی متعجب ماندند **تنبیہ** متاخرین علما اخذ اجرت بر افتا ووعظ وامثال آن از اقوال سلف صالحین ازینجا قیاس میکنند بالخصوص درین زمانہ کہ حصۂ علما از بیت المال منقطع شدہ ہست وتوقیر علم در حوصلۂ اہل زمانہ نماندہ چنانچہ در رسالۂ **بلوغ الارب لذوی القرب** مولفۂ علامہ شرنبلالی رحمہ آوردہ وَلِذَا قِيْلَ يَجُوْزُ لِلْاِمَامِ وَالْمُؤَذِّنِ اَمْثَالِهِمَا اَخْذُ الْاُجْرَةِ وَبَيْعُ الْمُصْحَفِ لَيْسَ بِبَيْعِ الْقُرْاٰنِ بَلْ هُوَ بَيْعُ الْوَرَقِ وَعَمَلِ اَيْدِى الْكَاتِبِ وَقَالُوْا فِيْ زَمَانِنَا يَتَغَيَّرُ الْجَوَابُ فِيْ بَعْضِ الْمَسَائِلِ لِتَغَيُّرِ الزَّمَانِ وَخَوْفِ اِنْدِرَاسِ الْعِلْمِ وَالدِّيْنِ لِفُتُوْرِ الرَّغَبَاتِ وَلِعَدَمِ الْحَظِّ مِنْ بَيْتِ الْمَالِ **مِنْهَا** مُلَازَمَةُ الْعُلَمَاءِ اَبْوَابَ السَّلَاطِيْنِ **وَمِنْهَا** اَخْذُ الْاُجْرَةِ لِتَعْلِيْمِ الْقُرْاٰنِ وَالْاَذَانِ وَالْاِقَامَةِ

ومنها خروج العلماء الى القرى لطلب المعيشة انتہی میگویم بطریق اشارہ خروج علماء بسوی
قریٰ وغیرہ برای طلب معاش ازین حدیث نیز مستنبط میشود اخرج الدیلمی و ابن عدی رض عن
انس رض قال قال رسول الله صلعم في حجة الوداع اجتمعوا وارفعوا ايديكم
(اي للدعاء) فاجتمعنا ورفعنا ايدينا ثم قال اللهم اغفر للمعلمين كيلا
يذهب القرآن انتہی و در طحطاوی حاشیہ درمختار آوردہ والمختار جواز الاستيجار على قراءة
القرآن على القبور مدة معلومة انتہی وفي خزينة الاسرار روي عن النبي صلعم انه قال
لا يقبل ثواب القرآن حتى يرضى القارئ كذا في الدرر وفي الفتاوى العالمگیریة
واختلفوا في الاستيجار على قراءة القرآن على القبر مدة معلومة قال بعضهم لا يجوز وقال
بعضهم يجوز وهو المختار كذا في السراج الوهاج وفي الزيلعي لو لم يفتح لهم باب التعليم
بالاجر لذهب القرآن فافتوا بجوازه انتہی واما قراءة القرآن عند القبر فقيل في
البحر هي مستحبة كذا في رحمة الامة في اختلاف الائمة و در شامی تحت این
قول درمختار ويفتى اليوم بصحتها لتعليم القرآن آوردہ وزاد في مختصر الوقاية ومتن الاصلاح تعليم
الفقه وزاد في متن المجمع الامامة ومثله في متن الملتقى و در البحار وزاد بعضهم الاذان والاقامة
والوعظ انتہی وقال في الخانية المعروف بقاضيخان قال الشيخ شمس الائمة السرخسي ولنا افتي
بجواز الاستيجار ووجوب المسمى انتہی وايضا فيها وان استاجر رجلا لتعليم القرآن لا تصح الاجارة
عند المتقدمين فلا اجر له بين لذلك وقتا او لم يبين ومشايخ بلخ جوزوا هذه الاجارة وقال
الشيخ الامام ابوبكر محمد بن الفضل انما كره المتقدمون الاستيجار لتعليم القرآن وكرهوا اخذ الاجر على ذلك
لانه كان للمعلمين عطيات في بيت المال في ذلك الزمان وكان لهم زيادة رغبة في امر الدين
واقامة الحسبة وفي زماننا انقطعت عطياتهم وانتقضت رغائب الناس في امر الآخرة فلو
اشتغلوا بالتعليم مع الحاجة الى مصالح المعاش لاختل معاشهم فقلنا بصحة الاجارة و
وجوب الاجرة للمعلم بحيث لو امتنع الوالد عن اعطاء الاجر حبس فيه انتہی وفي الدر المختار
ويفتى اليوم بصحتها لتعليم القرآن والفقه والامامة والاذان ويجبر المستاجر على
دفع ما قبل انتہی الكل من الرسالة الاحكام الثمانية للمولوي عبد الاول العالم الجونفوري انتہی

نفیسۂ دوم

در طرایف آورده که امام محمد بن حسن و امام شافعی رحمہما اللہ تعالیٰ شخصے را دیدند یکے از ایشان ہر دو فرمود که وی نجار است و دیگرے فرمود که حداد است پس او را طلبیده از وی از پیشه وی پرسیدند گفت در سابق آہنگر بودم مگر الحال نجاری میکنم چنانکه قول ہر دو امامان بر وے صادق آمد سبحان اللہ لطیفه در تاریخ ابن خلکان آورده از شخصے پرسیدند ھل فیکم حائک گفت نه باز از وی پرسیدند پس جامه بافی برای شما که میکند گفت ہر شخص از ما در خانۂ خود برای خود میبافد و کعب رح گفت که مشوره مکنید با حوائک زیرا که حق تعالے عقول ایشانرا سلب ساخته و نزع برکت از کسب ایشان کرده است زیرا که حضرت مریم علی نبینا و علیہا السلام بارے بر زمرۂ حیاکین گذر فرموده از ایشان از راہے پرسید ایشان ہمه او را براه دیگر دلالت نمودند پس ایشانرا بدعاے بد یاد کرده فرمود که حق تعالے از کسب شما برکت را بر دارد و مجاہد رض مفسر قرآن درین قول حق تعالی وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذَلُونَ گفته که بقولی آنان کفشگران و حایکان بودند امام اعمش رض را گفته شد چه میگوئی در نماز خلفِ حائک فرمود باکی ندارد مگر در صورتیکه مقتدی را وضو نباشد پس باز از وی پرسیده شد مَا تَقُوْلُ فِیْ شَهَادَةِ الْحَائِكِ فرمود قبول کرده شود اگر با گواہی دو عادلان دیگر باشد تہی و لنعم ما قیل فی صفتهم رباعی

لَعَنَ الْحَائِكُ فِیْ سَبْعِ خِصَالٍ فَعَلُوْهَا ۔ بِشَلِّجِ وَ مَالِجِ وَ مَكُّوْكٍ طَرَحُوْهَا

وَبِرِجْلَیْنِ فَطَقْطَقْ وَ بِرَاسٍ حَرَّكُوْهَا ۔ سَرَقُوْا قِدْرَ شُعَیْبٍ وَ هَرِیْسًا اَكَلُوْهَا

پس قول اینچنین مردم که در ہند مقتدا گشته اند و تقلید را تضلیل عوام و اتباع ائمۂ اربعۂ رضوان اللہ علیہم اجمعین بدعت و شرک میدانند چه اعتبار فاعتبروا یا اولی الابصار

نفیسه سوم

در مستخلص الحقائق در باب سہو از بدائع و نیز در برہنه آورده که حاصلش اینکه باری در مجلس رشید امام محمد و کسائی امام نحو و احد القراء السبعة رضی اللہ عنہما ہر دو جمع شدند و امام محمد رض ابن خاله وی بود از وی پرسید که با این خاطر وسیع و ذہن سلیم چرا بعلم فقه شغل نمی نمائی گفت از انکه ہر که در علمی متبحر و احکم گردد از انش بہمه علوم راه مییابد امام محمد رض گفت که من چیزی را از مسائل فقه بر تو پیش میکنم پس جواب آنہا را از قواعد نحو بر آر کسائی رح گفت بپرس امام محمد رض گفت چه میگوئی دران

سائلی که در سجدۂ سہو باشد آیا برای این سہو سجدۂ دیگر کند یا نہ کسائی بعد از تاملی گفت نہ گفت از کدام قاعدۂ نحو این جواب را گفتی فقال من باب انّه لا تصغیر للمصغّر امام محمد از فطانت وی متحیر گشت و در تاریخ ابی الفدا مطبوعۂ مصر زیاده ازین ذکر کرده و در بر ہنہ گفته که باز امام محمد رضا ازوی پرسید چه میگوئی در تعلیق طلاق گفت واقع نمیشود قبل از وجود شرط فرمود چرا گفت از آنکه سیل سابق از مطر نمی باشد انتہی و بعضی مسئلۂ سابق را بدین تفصیل گفته که پیشتر امام محمد رضا از وی پرسید که چه میگوئی در حق کسیکه اگر در نمازے واجبی را ترک نماید چه کند بعد از تاملی گفت سہو واجب آید گفت از کدام قاعدۂ نحو میگوئی گفت از آنکه ہر گاہیکه حرف علت و نیز ما قبلش ہر دو متحرک باشند اعلالش واجب ست باز پرسید اگر دو واجب را ترک نمود چه کند گفت یک بار سجدۂ سہو کافی ست گفت از کجا میگوئی گفت از آنکه وقتیکه در کلمۂ اعلالی کرده شد باز از مثل آن اعلال دیگر در وی ممتنع باشد چنانچه در طوی باز پرسید که اگر واجبے را در اول نماز ترک نماید پس سجدۂ سہو را از پیشتر ادا کند یا ما بقیہ نماز را گفت که سہو را بعد اتمام کل نماز بجا آرد گفت از کجا میگوئی گفت از آنکه وقتیکه در کلمۂ ابدال و اعلال بہم آیند اعلال بر ابدال مقدم میدانند بعد از ان از مسئلہ سابق الذکر پرسید بعد از جواب آن فتحیّر من فطنته. لطیفه عیسائی گفت چگونہ تیقن بصحت دین اہل اسلام کرده شود و حالانکه در قرآن ایشان در آل عمران در پارۂ چہارم در وصلت وسعت جنت نوشته ست عرضها السمٰوٰت والارض یعنی پہنائی یک بہشت از ان ہشت بہشت بقدر وسعت و فراخی آسمانہا و زمینہا ست پس طول آن بچه مقدار باشد و چون حال یک جنت چنین باشد دیگر ہفت بہشتہا را چه ذکر طرفه تر برآن اینکه در تفاسیر و احادیث ایشان مینویسند که این ہر ہشت بہشت در آسمان چہارم یا ہفتم بنا بر اختلاف روایات موجود اند چنانچه در تفسیر کبیر ایشان مذکور ست پس چگونہ باور کرده آید که صاف خلاف عقل سلیم است عالمی در جوابش گفت این ہمہ نمونۂ از شان و قدرت کاملۂ او تعالی ست که بر بندگان خود وی نماید از ینجاست که وی را جلّ جلاله و عظم شانه قادر مطلق میدانیم و اگر در عقل ناقص ما و شما بعضی از نشانہای قدرت ایزدی در نیاید از ان استحاله در قدرت مطلقه لازم نمی آید و حالانکه نظیر و فع اعتراض تو در خارج بظاہر نموده اگر بیننده باشد از توی پرسیم که جسم حیوان از موتا مار و از صغار تا کبار بتما مہا کوچک تر ست یا اجرام فلکی و ارضی و اجسام کوه و دریا و امثال آن گفت جسم حیوان اصغر

ے اجسام ۱۲

در جواب اعتراض عیسائی بر وسعت جنت

ترست باز پرسید بگو کہ جسم حیوان خرد ترست یا چشم در جسم گفت چشم در جسم باز پرسید بگو کہ جسم چشم کوچک ترست یا انسان در عین انسان یعنی مردم در دیدهٔ مردم گفت مردمک چشم از ہمہ کمتر ک است عالم گفت ای نادان اکنون بدان کہ حق تعالی چگونہ از کمالات قدرت خود اجرام زمین و زمان و حجر و شجر بتمامہا در حدقهٔ باصره ودیعت نهاده پس آنچنانست ودیعت ہر ہفت بہشت در آسمانہا اِنَّ اللّٰهَ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ و در آخر آسمانی باقی نخواہماند مگر ہمان بہشت از شنیدنش ساکت ماند **فائده دیگر** در تفسیر کبیر ست کہ بشنیدن این آیت کسی از آنحضرت صلعم پرسید کہ چون حال جنات چنین ست کہ حاوی گشتند جملہ طبقات ارضین و سمٰوات را پس دوزخہا کجا باشند فرمود سبحان اللّٰہ وقتیکہ شب می آید روز کجا می ماند و ہر گاہیکہ روز میشود شب کجا پیدا شد یعنی اینجملہ اشیاء در قدرت حق تعالی اند و قدرت حق تعالی زائد است از آنکہ در عقل محصور گردد پدانکہ ہر ہفت طبقات دوزخ تحت زمین زیرین اند چنانکہ جنات بر افلاک اند لہٰذا ارواح طیبات بعد از مفارقت اجسام بعالم علوی بسوی علیین میروند و ارواح اشرار بسفلی بطرف سجین چنانچہ بالتفصیل در تفسیر عزیزی وغیرہ مرقوم است

لغیهٔ چہارم

در تفسیر کبیر ست کہ امام محمد بن الحسن رض میگوید کہ شبی خفتہ بودم کہ یکایک درم را کسی بکوفت کسان خود را گفتم ببینید کہ بر در کیست گفتند کہ قاصد خلیفہ ست ترا می طلبد پس بر جان خود ترسیدم وقتیکہ پیش خلیفہ رسیدم گفت برای حل مسئلهٔ ترا طلبیده ام و آن اینکہ زبیده زن خود را گفتم کہ من خلیفهٔ عادل ام و خلیفهٔ عادل در جنت می باشد پس وی مرا گفت ہر آئینہ توئی عاصی و ظالم و باز برای خود گواہی بر بہشت دادی پس کفر کردی بسبب کذب تو بر حق تعالی و حرام کردی جنت را بر خود یعنی حق تعالی بر ظالم جنت را حرام کرده است و تو کہ خود را جنتی گفتی خدا را دروغگو قرار دادی از بہشت کافر گشتی و محروم از بہشت واللہ اعلم پس حل این مسئلہ چیست گفتم یا امیر المؤمنین وقتیکہ در گناه می افتی آیا دران وقت و یا بعد ازان از خدا می ترسی فقال لا و اللّٰهِ اَخَافُ مِنْهُ خَوْفًا شَدِیْدًا یعنی بخدا کہ بسیار می ترسم بعد ازان خلیفہ را گفتم کہ من گواہی میدہم برینکہ ترا دو جنت ست زیرا کہ قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهٖ جَنَّتَانِ یعنی و برای کسیکہ میترسد از ایستادن خود به پیش رب خود و بسبب آن در اعمال صالحہ چیست و در امور طالحہ سست می باشد

در ذکر لغیهٔ چہارم از امام محمد

و وجنت است پس خلیفه رشید چون بدین مضمون رسید تلاطف بکمال من فرمود وحکم باز گشتنم داد و چنگه بخانه رسیدم صرّہا بمن فرستاد انتهی لطیفه نقل ست که سلطان عالمگیر بر یکی از علما آثار فقر و فاقه مشاهده نمود چون دریافت کرد معلوم شد که در علم میراث خوب ماهر ست مگر گستی از امرا و اغنیا چنین مسائل التفاتے نمی کند لهذا علما را صورت معاش تنگ است از کمال دوراندیشی خود بوی تعرض نکرد چون امرا بدربار شاهی حاضر شدند یکی از همنشینان نگریسته چند مسائل میراث از وی پرسید چون جواب نداد حکم فرمود که بعد از چندی باز از شما خواهم پرسید همه حضار برخود ترسیده علماے میراث را بمشاهره بزرگ نزدیک خود از دور و نزدیک طلبیده شغل بمیراث نمودند بعد از چندے از چند امرای دیگر مسائل مذکور نموده بجواب آن فائز شد چون دریافت نمود علما را بکمال اعزاز و توقیر خواهان بودند خوش شد

نقیصۂ پنجم

در ایمان دُرّ مختار از سراجیه آورده که باری امام محمد رض در حالت صغر خود از امام ابو حنیفه رض از حال کسی پرسید که دیگری را گفت وَاللهِ لَا اُكَلِّمُكَ ثَلٰثَ مَرَّاتٍ یعنے بخدا که سخن نگویم با تو سه بار ابو حنیفه رض فرمود باز چه شد از شنیدنش امام محمد رض تبسم نموده گفت اُنْظُرْ حَسَنًا یَا شَیْخُ یعنے نیک نظر فرماے امام رض ساعتی سر تبفکر فرو برده بعد از ان فرمود آن مرد دو بار حانث شد محمد رض گفت اَحْسَنْتَ یعنے خوب گفتی امام ابو حنیفه رض او را فرمود نمیدانم که کدام یکے ازین دو کلمه تو مرد دهنده تر است مرا اول حَسَنًا دوم اَحْسَنْتَ از آنکه در کلمۂ اُنْظُرْ حَسَنًا سوئی ادبی ست با شیخ و مربّی خود که این از طرز کلام مناظرین و متخاصمین است که با یکدیگر از راه طنز مستعمل مینمایند و در اَحْسَنْتَ معلوم شد که محمد رض را از پیشتر معلوم بود مگر شیخ خود را امتحان میگرفت فَهُمَا کما ترٰی والله اعلم مگر از جهت خرد سالی وی رض موجب طعن نشد دروی

التنبیه فی حقوق المشائخ والعلماء

قَالَ الْعَبْدُ الضَّعِیْفُ الْمَدْعُوُّ بِمُحَمَّدٍ عَبْدِ الْجَلِیْلِ تَجَاوَزَ اللهُ عَنْ خَطَایَاهُ

[illegible]

الکَثِیرِ وَ القَلِیلِ بِفَضلِہِ الجَزِیلِ وَ کَرَمِہِ العَرِیضِ وَ الطَّوِیلِ اکر بعضے از حقوق
اساتذہ بر تلامذہ و علما بر جہلا اینکہ در حموی شرح اشباہ نَقلًا عَنِ الخُلَاصَۃِ از امام خواہرزادہ
آوردہ کہ حق استاذ بر تلمیذ و حق عالم بر جاہل ہر دو یکسان ست و آن اینکہ سبقت نکند بر استاذ
خود در تکلم و نیز بجای او نہ نشیند اگرچہ استاذ وی از انجا غائب باشد و نیز کلامش رد نکند و در رفتن
بروی تقدم ننماید انتہی و در متفرقات فتاوی عالمگیریہ از کتاب الکراہیۃ برما ذکر این را زائد ذکر نمودہ
کہ عالم جوان را میرسد کہ بر پیر غیر عالم و نیز بر قرشی غیر عالم در رفتن تقدم نماید و حق استاذ را از حقوق
والدین و سائر مسلمین مقدم دارد و تواضع کند بیش کسیکہ از وی خیری آموختہ است اگرچہ حرفے
باشد و حق زوج بر زوجہ ازین نیز بیشتر ست و بر زن لازم است کہ اطاعت زوج خود نماید در ہر آن
مباح کاری کہ وی را فرماید و زوج را میرسد کہ مال خود بزن خود سپارد انتہی و در جلد ثانی
از طریق محمدیہ ازین نیز زیادہ آوردہ و آن اینکہ در تعلیم المتعلم گفتہ کہ از توقیر معلم است آنکہ نزد
وی کلامی را نیارد مگر باذن وی و نیز نزد وی کثرت کلام نکند و نیز بوقت ملامت وحزن وی
از وی نپرسد و مراعات وقت وی نگہدارد و در بش را نکوبد بلکہ صبر نمودہ انتظارش کشد
تا وی بر آید حاصل آنکہ بہر حال بر وی رضای وی لازم ست و اجتناب از غضب و ناخوشی
[لے از امکان خود ۱۲]
وی نیز و فرمان برداری وی کند در ہر غیر معصیت حق تعالی لِاَنَّہٗ لَا طَاعَۃَ لِلمَخلُوقِ فِی
مَعصِیَۃِ الخَالِقِ انتہی کلام تعلیم المتعلم و ہر آئینہ تصریح کردہ است علما بر کراہیت اینکہ مرخلق خود
را در علم بگوید حَانَ وَقتُ الصَّلٰوۃِ یا بگوید قُومُوا نُصَلِّی اَو نَحوُہُمَا لِاَنَّہٗ تَرکُ
[اے اندر وقت نماز ۱۲]
اَدَبٍ وَ تَوقِیرٍ انتہی کلام صاحب الطریقۃ ؛ العبد الضعیف اَصلَحَہُ اللّٰہُ تَعَالٰی
حَالَہٗ فِی الدَّارَینِ میگوید کہ میباید این مقید باشد بوقتی کہ مر اعلم را نسیان و یا تغافل
بسبب شغل وی در کار دیگر از جماعت مسنونہ و یا وقت صلوۃ نباشد و رنہ باید کہ اطلاعًا مکروہ
نباشد لِقَولِہٖ تَعَالٰی تَعَاوَنُوا عَلَی البِرِّ وَ التَّقوٰی ۱۲ یعنے اعانت یکدیگر کنید بر نیکوئی و
پرہیزگاری و نیز میگوید رَضِیَ اللّٰہُ عَنہُ کہ در تعلیم المتعلم کہ از تالیف تلمیذ صاحب ہدایہ
است در تعظیم و توقیر استاذ برمرقومۃ الصدر زائد را نیز ذکر کردہ و آن اینکہ از توقیر استاد است
توقیر اولاد و دیگر متعلقان وی چنانچہ استاذ من شیخ الاسلام برہان الدین صاحب ہدایہ

رحمۃ اللہ علیہ میفرمود کہ یکے از کبار ائمۂ بخارا برای درس دادن در مسجدی می نشستے و در میان درس
وقتاً فوقتاً یعنی احیاناً از جای خود برخاستے چون استفسار سبب آن از وی نمودند فرمود کہ پسر استاد
من درین کوچہ با اطفال اہل محلہ در بازی و لعب مشغول ست چون اتفاقاً بدر این مسجد می آید بعد
از دیدنش ایستادہ میشوم کہ درین ست تعظیم استاذ من و باری شیخ الاجل امام شمس الائمۃ الحلوانی رض
را حادثۂ واقع شد کہ بسبب آن از شہر بخارا بیرون شدہ در بعضے از قریہا سکونت ورزید ہمہ تلامیذ
وی بزیارتش نزد وی رفتند بجز از شیخ الاسلام القاضی شمس الائمۃ ابی بکر الزرنجی رض پس در وقت
ملاقات امام حلوانی رض از امام قاضی تلمیذ خود پرسید کہ چرا بزیارت من نیامدی گفت از انکہ از خدمت
والدہ خود فراغتم دست ندادامام حلوانی رض در جوابش فرمودہ عمر ترا نصیب باشد مگر رونق درس
نخواہی یافت و ہمچنان شد کہ استاذش فرمود پس از ہر کہ استاذ رنجیدہ شد از برکت علم محروم
خواہد ماند و قاضی امام فخر الدین ارسابندی رض در مرو رئیس ائمہ بود و سلطان وقت او را نہایت
نام ملک ۱۲
احترام دادی وی رض میفرمود کہ ہر آئینہ این منصب از خدمتِ استاذ خود قاضی امام ابو یزید دبوسی رض
یافتہ ام کہ تا سی سال خدمتش نمودہ ام و تا سی سال برای وی طعام وی را من پختہ ام و از ان
چیزی را نخوردہ ام و نیز خلیفہ ہارون رشید پسر خود را بتر د اصمعی رح فرستاد تا تعلیم علم و ادب بوی نماید
باری خلیفہ او را دید کہ در وضوی خود پای را می شست و پسر خلیفہ بر ان آب میریخت از دیدنش
از اصمعی رض ناخوش شدہ عتاب فرمود کہ من پسر خود را نزد تو فرستادہ ام کہ تا وی را علم و ادب فرمائی
پس چرا او را حکم نفرمودی کہ از یک دست خود بر پای تو آب ریختی و از دست دیگر پایت را
شستی انتہی سبحان اللہ در زمانیکہ قدر علم و علما و مشایخ و اساتذہ بحدی بود کہ شنیدی پس
عزت و حرمت و برکت و قدر و منزلت اہل آن از منہ نیز آنچنان بود کہ در کتب سیر و غیرہ دیدہ میشود دیگر
در روایت نمی آید آنچنانکہ نقلی را مینمایند کہ باری دو طالب العلم ہم سبق نزد عالمی میخواندند جای
در سبق ایشان ذکر سمن یعنی روغن زرد آمد چون از پیش استاذ خود برخاستند ہر یکی از ایشان
مر صاحب خود را گفت کہ من سمن را دیدہ ام و آن دیگر از قول وی انکار مینمود تا آنکہ ہر یکے از
ایشان از دیگری نشانۂ آن دریافت نمود کہ پس صورتش در ظاہر اشیا بچہ میماند یکی گفت با آب
صاف و آن دیگری گفت غلط گفتی بلکہ بتختۂ سنگ رخام کہ یکے در ایام گرما دیدہ بود و آن دیگری
مصری ۱۲

معاریض الکلام

درایام سرما) برای فیصلہ پیش استاذ خود درآمدند وہر دو دعوی خود را با دلیل خود از مشابہت بآب درخام بیان نمودند از شنیدنش استاذ صاحب متاسف شدہ نفسی سرد برآورد و گفت ای بدبختان درچہ خیال یید درونیا کسی سمن را بچشمان ظاہری مشاہدہ نکردہ بلکہ مشایخ عظام وکبرای ذوی الافہام تَبَرُّکًا وَتَیَمُّنًا درکتب ذکر آن نمودہ **فائدہ** از اجل فوائد مشایخ عظام قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَھُمْ وَطَیَّبَ اَرْوَاحَھُمْ یکے اینکہ دربستان العارفین فقیہ ابو اللیث رضہ آوردہ کہ مروی ست از ابن عمر رضہ کہ وی گفت ہر آئینہ در معاریض کلام فراخی است از کذب یعنی وسعت است برای اجتناب از دروغ۔ **ومعاریض کلام** اینکہ تکلم نماید شخصی بکلمہ کہ در ظاہر دال باشد بچیزی ومراد وی بآن کلمہ شی دیگر باشد (یعنی معاریض کلام آنست کہ تکلم نماید بکلمہ کہ از روی لفظ دلالت بر دو معنی داشتہ باشد یکے قریب کہ ذہن سامع بران سرعت نماید و دیگرے بعید کہ مراد متکلم ہمان معنی بعید باشد چنانچہ مثلاً قول ابراہیم علی نبینا وعلیہ الصلوٰۃ والسلام درحق زوجہ خود حضرت سارہ پیش بادشاہ مصر کہ ظالم بود کہ این ست خواہر من در ذہن بادشاہ معنی قریب آن درآمد کہ آن معنی لغوی است یعنی کہ ایشان ہر دو از یک ما در و پدر متولد اند فاما مطلوب ابراہیم علیہ السلام معنی بعید آن بود کہ شرعی است حَیْثُ قَالَ اللّٰہُ تَعَالٰی اِنَّمَا الْمُؤْمِنُوْنَ اِخْوَۃٌ فَاَصْلِحُوْا بَیْنَ اَخَوَیْکُمْ

تنبیہ وآنچہ قوم روافض کلام مذکور ابراہیم خلیل اللہ را بر تقیہ حمل نمودہ عین مغسطہ وفریب بجہال است کہ تَقِیَّہ عین نفاق ست چنانچہ متعہ بجنسہ زنا است ونفاق از کفر بدتر است حَیْثُ قَالَ تَعَالٰی اِنَّ الْمُنٰفِقِیْنَ فِی الدَّرْکِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ چہ تَقِیَّہ عبارتست در محاورہ ایشان کہ بزبان الفاظی را اظہار نماید کہ مخالف آن مرکوز خاطر وی باشد بدون دلالت لفظی بران یعنی بدروغ واین ست نشانۂ نفاق کہ قول وی مخالف مطلوب دلی وی باشد پس آنچہ فرقۂ شنیعۂ شیطہ رافضیہ خذلہم اللہ تقیہ را عین دین انگارند ومنسوب می نمایند آنرا ببعضے ایمہ اہل بیت پاک ودرین بارہ چنین افترا برایشان می بندند کہ اَلتَّقِیَّۃُ دِیْنِیْ وَدِیْنُ اٰبَائِیْ ومراد از دین آبائی ہمان قول ابراہیم علیہ السلام را میگیرند سراسر حیلہ سازی ومکر و دغا بازی است کلا وحاشا کہ ہرگز کسی از بزرگان دین دروغ نگفتہ با شد الا ماشاء اللہ ونہ گاہی براہ نفاق قدمی رفتہ تا با نبیای اولو العزم چہ میرسد اہل اسلام را ازین افترا واغترار احتراز و اجتناب لازم و

واجب ست چونکه این را دانستی بستر بدانکه در بستان مذکورست که مروی ست از ابن عباس رضـ
فی قوله تعالیٰ فی قصة موسی مع الخضر علیهما السلام قَالَ لَا تُؤَاخِذْنِي بِمَا نَسِيتُ
فرمود ابن عباس رضـ که موسیٰ وعدهٔ خود را فراموش نکرده بود بلکه هر آئینه این کلام موسیٰ با خضر ع از راه
معاریض کلام بود - یعنی چونکه موسیٰ در باب شکستن کشتی خضر ع را ملامت نمود که خوب نکردی وحالانکه خضر ع
ابتدائ در حالت رفاقت از وی عهد و پیمان فَإِنِ اتَّبَعْتَنِي فَلَا تَسْأَلْنِي گرفته بود یعنی اگر همراهی
من میکنی از هیچ کار من از من مپرس انتهی بنا بر آن حضرت خضر ع مر موسی را از روی عتاب گفت که من از
پیشتر ترا از همراهی خود برای آن منع نموده بودم که تو تاب همراهی من نخواهی داشت و نخواهی پرسید
لهذا موسی علیه السلام از راه عذر خواهی بطریق معاریض کلام بخضر ع گفت که بسبب آنچه فراموش کرده ام
مرا مگیر و از من در گذر و از رفاقت خود مرا مران ازین کلام وی خضر علیه السلام چنین دانست که وعده که
با من کرده بود شاید که فراموش کرده باشد که الانسان مرکب من الخطاء والنسیان وحالانکه موسیٰ ع
وعدهٔ سابقهٔ خود را فراموش نکرده بود بلکه مراد از قول مذکور خود دیگر اشیای فراموش شده را گرفته
یعنی با آن اشیای دیگر که فراموش شده کمن است مرا مگیر - همچنین معاریض کلام از کلام آنحضرت
صلعم ثابت است چنانچه مروی ست از آنحضرت صلعم که چون ارادهٔ سفر نمودندی و از دیگران خفای
آن مرکوز خاطر داشتندی پس بدیگران چنین ظاهر نمودندی که گویا ارادهٔ سفر بجانب دیگر دارند
چنانچه از ایشان استفسار فرمودندی که كَيْفَ الطَّرِيقُ إِلَى مَوْضِعِ كَذَا این سوال حضرت صلعم سائلان معین
چنان دریافتندی که شاید ارادهٔ سفر بدان طرف دارند لیکن بجانب مقصود خود تشریف بردندی
و از اینجا ست که فرمود علیه السلام اِسْتَعِينُوا عَلَى قَضَاءِ حَوَائِجِكُمْ بِكِتْمَانِ السِّرِّ فَإِنَّ كُلَّ ذِي
نِعْمَةٍ مَحْسُودٌ یعنی اعانت طلبید برای ادای حوائج خود بکتمان اسرار چرا که صاحب نعمت واقبال همواره
محسود حاسدین و چشمک زن اهل زمانه می باشد انتهی و زیاده تحقیق این مرام انشاء الله تعالی در
رسالهٔ تحفة الطلبه کرده آید فانتظر لها -

نفیسهٔ ششم

در اوشحة الجید از رسالهٔ کاشف الظلام نحویه آورده که شبی هارون رشید
بقاضی ابو یوسف نوشته فرستاد که اگر لفظ ثلث در ین قول شاعر **قطعه**

فَاِنْ تَرْفُقِیْ یَا هِنْدُ فَالرِّفْقُ اَیْمَنُ	وَاِنْ تَخْرَقِیْ یَا هِنْدُ فَالْخُرْقُ اَشْاَمُ
فَاَنْتِ طَالِقٌ وَالطَّلَاقُ عَزِیْمَةٌ	ثَلٰثٌ وَمَنْ یَّخْرَقْ اَعَقُّ وَاَظْلَمُ

مبتدا یا ذو الحال خبر یا حال

مرفوع گردد چہ معنی دہد و اگر منصوب خوانده شود چہ حکم خواهد داد چونکہ در قدما رسم خط مرفوع و منصوب هردو یکسان بدون الف بود چنانچہ ملا جامی رح در شرح خود گفتہ بنا بر آن برین تفتیش ضرورت افتاد قاضی ابو یوسف رض گفت کہ این مسئلۂ فقهیہ ست متعلقہ بانحو اگر بر رای خود دران گفتگو کنم از خطای نحویت مامون نیستم بنابران نزد کسائی رفتم و از وی پرسیدم وی گفت اگر لفظ ثلثٌ مرفوع خوانده شود زن شاعر بطلاق واحد طلاق گردد کہ تقدیر کلام وی اینکہ گویا از پیشتر گفت اَنْتِ طَالِقٌ بعد از ان خبر داد کہ طلاق تام ۳ سہ ست پس اینجملہ جداگانہ ست و اگر لفظ ثلث منصوب گردد زنش بسہ طلاق مطلقہ گردد چہ معنی کلامش چنین گردد اَنْتِ طَالِقٌ ثَلٰثًا و جملۂ درمیانی یعنی وَالطَّلَاقُ عَزِیْمَةٌ جملۂ معترضہ ست بطریق مبتدا و خبر یعنی این طلاق کہ من دادم تام ست این چنین ست آنچہ ابن هشام گفتہ مگر آنچہ در تمنی از بسوط نقل آورده قدری مخالف این ست و آن اینکہ سماعہ رض گفتہ کہ کسائی بسوی امام محمد رض فتوی نوشت و بمن داد من آنرا نزد امام محمد رض برده از وی رض پرسیدم کہ جناب چہ میفرماید در شخصیکہ بزن خود گفت و هر دو شعر مذکور را پیش وی برخواندم امام محمد رض در جوابش نوشت کہ اگر لفظ ثَلٰثٌ مرفوع کرده شود طلاق واحد افتد و اگر منصوب گردد ۳ سہ طلاق واقع گردد زیرا کہ در حالت رفع آن کلام قائل تمام مے شود بقولہ اَنْتِ طَالِقٌ پس تر کلام دیگر آغاز مینماید کہ وَالطَّلَاقُ عَزِیْمَةٌ ثَلٰثٌ یعنی طلاق تام سہ ست و در صورت نصبش گویا قائل چنین میگوید فَاَنْتِ طَالِقٌ ثَلٰثًا بعد از ان کلام دیگر آغاز نموده میگوید وَالطَّلَاقُ عَزِیْمَةٌ یعنی این طلاق تام ست انتهی کلام کاشف الظلام محرر این سطور تَجَاوَزَ عَنْ سَیِّاٰتِهٖ رَبٌّ غَفُوْرٌ میگوید کہ درین هر دو قول تضاد نیست بلکہ تطابق و توافق پذیر ست بدینطور کہ چنانچہ امام ابو یوسف رض امام نحو نبود همچنین امام کسائی رح

[illegible]

فهو اعق ... والطلاق عزیمة ... یعنی تو طلاق ... ازو ظالم تر نیست ... نافرمان ... الله علیہ ... این طلاق [illegible]

ماہر مسائل فقہ نبود آنچنانکہ در نفیسۂ سوم گذشت و امام محمد رض در لغت و فقہ ہر دو جامع بود چنانچہ در
حالات وی نوشتہ شد پس چنانچہ امام ابو یوسف رض از جہت احتیاط در نحو اندیشید ہمچنین می باید
کہ امام کسائی رض از جہت فقاہت اندیشیدہ با امام محمد رض نوشتہ باشد کہ برادرش خالہ زاد بود چنانچہ
گذشت وجوابیکہ امام محمد رض گفتہ باشد کسائی ہمان جواب را با بو یوسف گفتہ باشد و ابو یوسف رح
ہمان جواب را بر شید تسوید کردہ باشد و این امر ظاہر ست کہ در میان امام ابو یوسف رح و امام محمد رض
در آخر قدری شکر رنجی پیدا شدہ بود چنانچہ بر واقفان مخفی نیست و در مقدمۂ ہدایہ مطبوعۂ بار اول
نیز درج ست و من ذکر آن درین محل نا ملایم می انگارم فافہم وانصف

نفیسۂ ہفتم

در تفسیر مظہری بروایت حاکم آوردہ کہ ابن عبد الحکم باستاذ خود امام شافعی رح در مسئلہ اتیان فی برزوجہ خود کلام نمود امام شافعی رح
از سرگذشت خود او را اطلاع داد کہ محمد بن الحسن رح مرا ازین مسئلہ سوال کرد پس او را گفتم کہ اگر مکابرہ قصیح روایات با وجود
عدم صحت آن میخواہی پس تو دانا تری و اگر منصفانہ کلام میخواہی البتہ سخنے بگویم وی گفت بل
بانصاف کلام خواہم نمود گفتم بکدام دلیل آنرا حرام میگوئی گفت لقولہ تعالیٰ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ
أَمَرَكُمُ اللّٰهُ ونیز فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنّٰى شِئْتُمْ و حرث نباشد مگر در فرج گفتم آیا این ہست
محرم ماسوای اتیانِ فرج نیز ست یا نی گفت بلی گفتم پس چہ میگوئی در آنکہ وطی نماید زوج در میان
ساقین زن خود یا زیر بطن وی یا زن اخذ ذکر زوج خود کند در دست آیا درین اشیا حرث میباشد
گفت نے گفتم پس چرا احتجاج میکنی بآنچہ در وی حجت نیست امام محمد رض گفت قال اللّٰہ تعالیٰ
وَالَّذِيْنَ هُمْ لِفُرُوْجِهِمْ حَافِظُوْنَ إِلَّا عَلٰى أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ
غَيْرُ مَلُوْمِيْنَ ٥ یعنے فلاح یابندگان کسانی ست کہ مر فروج خود را پاسبانی میکنند
مگر بر زنان خود و مملوکان خود (کہ مراد ازان خاص کنیز کانند نہ ذکور) کہ ایشان ہمچنین
کسان ہرگز ملامت شدگان نیستند۔ گفتم کہ این دلیل از متمسکاتِ جوازِ اتیانِ دبر است
(کہ عام ست جملہ اشیا را نہ مقید باتیانِ غیر دبر) چہ حق تعالیٰ برِ نمی فرمود از ملامت کردن
ہمہ آنان را کہ نگاہ ندارد فرج خود را از زوجہ و مملوکات و تو برای نگاہداشتن ازان میگوئی
(یعنے در بعضے صور کہ آن اتیان فی الدبر ست) انتہی تنبیہ میگویم کہ از ظاہر

ف: [illegible]

این مناظره خلاف تحقیق دو چیز مستفاد میشود یکی جواز اتیان دُبر زوجۂ خود عند الشافعی رض دوم
سکوت امام محمد رض در حرمت آن از وی رض والامر لیس کذلک عند التحقیق
چراکه آیت اِلَّا عَلٰٓی اَزْوَاجِهِمْ اَوْ مَا مَلَکَتْ اَیْمَانُهُمْ الآیۃ هرچند که در بادی النظر دالّ ست بر حِلّ
جمیع اشیا و افعال از زنان و ممالیک خود در هر حال و نیز عام ست شامل هر جملۂ اقسام مملوکین را از
مکاتب و منکوحۂ غیر و ذکور و غیرها مگر چونکه دلائل دیگر بر حرمت بعضی از انها قایم ست لابد درین
آیت تخصیص و تقیید خواهد بود پس این آیت را اگرچه در ظاهر امام شافعی رض بر اطلاق حمل کرده
ولیکن مطلق نخواهد بود و درینصورت استدلال نیز تام نخواهد بود پس بعضے از مخصوصات از حکم
اطلاق این آیت یکے حرمت اتیان بممالیک ذکور خود ست باِیِّ نوعٍ شاءَ مِنَ الشهوة
و حالانکه این آیت باطلاقها بنا بر ظاهر قول امام شافعی رض دلالت میکند بر حِلّ ابار جمیع مملوکین از
هر قسم که باشند و خواه ذکور باشند و خواه اناث چراکه ما ملکت ایمانهم مخصوص باناث نیست بلکه
عام ست جملۂ اقسام ممالیک را پس درین استدلال امام شافعی رض را از تخصیص ما ملکت ایمانهم
باناثِ مخصوصہ و نیز باستثنای ذکور چاره نخواهد بود و لهذا کسی از اهل مذهب وی رض بر اطلاق این
آیت برین طریق قائل نشده و دوم حرمت اتیان بازواج و ممالک خود ست در قُبل بحالت
حیض و غیره کقوله تعالیٰ وَیَسْئَلُوْنَکَ عَنِ الْمَحِیْضِ قُلْ هُوَ اَذًی فَاعْتَزِلُوا
النِّسَاۤءَ فِی الْمَحِیْضِ وَلَا تَقْرَبُوْهُنَّ حَتّٰی یَطْهُرْنَ ۚ فَاِذَا تَطَهَّرْنَ
فَاْتُوْهُنَّ مِنْ حَیْثُ اَمَرَکُمُ اللّٰهُ ؕ اِنَّ اللّٰهَ یُحِبُّ التَّوَّابِیْنَ وَیُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِیْنَ
یعنی می پرسند از تو از حیض که درینوقت بازنان چه کرده آید بگو که این حیض قذر و نجاست ست ترک
کنید وطی زنان در وقت حیض و نزدیکی با ایشان مکنید بجماع تا طهر ایشان بانقطاع دم و یا بغسل
نیز چون پاک گردند اتیان کنید بوطی ایشان از انجاکه حکم داد شما را حق تعالی هر آئینه حق تعالی
ثواب و اکرام میدهد توبه کنندگان را از گناهان و دوست میدارد پاکی کنندگان را از اقذار مانند
اتیان حایض و یا در دُبر انتهی ملخصاً از جامع البیان و جلالین پس این آیت نصّا بر حرمت اتیان

---

۴ [illegible] حیض [illegible]

۵ [illegible] غسل [illegible] ۱۲

بسوی ازواج در قبل در محیض ناطق ست ہچنان بر لالۃ النص بر حرمت اتیان فی الدبر علی کل حال نیز دال ست چه اعتزال نسار فی المحیض معلول ست باذی پس ہمان علت اذی در اتیان فی الدبر بہر حال از اذی فی المحیض بطریق اولی موجود ست چه فَأْتُوا حَرْثَكُمْ کہ بہمہ حال حلال بود بعلت اذی عارضی یعنی غیر دائمی مہجور و متروک گردید پس اتیان مذکور کہ ہیچ حال مامور بہ نیست بسبب لزوم اذی دائمی غیر عارضی کہ اغلظ و انجس ست از اذی فی المحیض چگونہ متروک نگردد بحکم دلالۃ النص لاسیما بلحاظ تتمۂ آیت وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ چنانچہ امام رازی در تفسیر آیت قَالُوا أَخْرِجُوا آلَ لُوطٍ مِّن قَرْيَتِكُمْ إِنَّهُمْ أُنَاسٌ يَتَطَهَّرُونَ در وجہ اول چنین گفتہ کہ عمل قوم لوط ع چون تصرف در موضع نجاست بود فمن ترکہ فقد طهر انتہی مختصرا از جلد رابع از سورۂ اعراف پس این قول امام شافعی رض کہ بطریق تعمیم قیاس در حکم آیت مذکورۃ الصدر واقع شدہ کہ گفتم کہ این دلیل از متمسکات مجتہد جواز اتیان دبر ست الخ قیاس مع الفارق است پس درست نخواہد بود چه ہرگاہ کہ مطلق نزد وے مجر مستدل است ۱۲ در بعضے صور برظاہر خود نماند پس مخالف را میرسد کہ بدلائل خارجیہ دیگر اشیای دیگر را نیز مخصوص سازد پس معنی آیت متنازعۃ فیہا چنین کردہ آید إِلَّا عَلَىٰ أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ أَيْ فِي غَيْرِ الدُّبُرِ پس استدلال امام محمد رض تام ست مگر چونکہ امام شافعی رض فطین و کمال ذہین بود و در حقیقت قائل آن نیز نبود چنانکہ ربیع کہ یکے از اصحاب امام شافعی رض ست میگوید کہ وَاللَّهِ الَّذِي لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ قَدْ نَصَّ الشَّافِعِيُّ رض عَلَىٰ تَحْرِيمِهِ فِي سُنَنِهِ لہذا امام محمد رح بر یادہ تر توضیح آن نپرداخت و بیان آنرا بذہانت و فطانت وی گذاشت و لہذا در کتب مذہب خود بران قائل نشدہ و نہ کسی از شفعویہ بران اقرار کردہ فتدبر

وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِالصَّوَابِ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ

[illegible]

[illegible]

لطیفه

می باید که کتاب خود را بمسئلهٔ مرغوبهٔ فقهیه (آن فقه که مقبول مقبولین ست و مردود مردودین یعنی منکرین ائمهٔ مجتهدین صالحین) تَیَمُّنًا وَتَبَرُّکًا ختم نمایم تا شاید که بذریعهٔ جمیلهٔ فرقهٔ مقبولین و وسیلهٔ جلیلهٔ زمرهٔ آن مقربین بحضرت قدسش مقبول گشته و بموجب مَنْ اَحَبَّ قَوْمًا فَهُوَ مِنْهُمْ ما را نیز در ایشان بر انگیزاند بِحُرْمَةِ النَّبِیِّ الْکَرِیْمِ وَاٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ کُلٌّ مِّنْهُمْ ذُوْحَظٍّ عَظِیْمٍ و آن اینکه در فتاوی سراجیه وغیره در کتاب هبه آورده که هبه بطریق مزاح نیز صحیح میگردد اگر واهب تسلیم موهوبه نماید و آن دیگر او را قبول کند چنانچه ابن مبارک رحمه الله باری گذر فرموده بقومیکه طنبوری می نواختند فرمود که این طنبور مرا هبه کنید تا به بینید که من این را چگونه میزنم یعنی مینوازم چون ایشان طنبور را بوی سپردند ابن مبارک رحمه الله آنرا بزمین زد تا پاره پاره شد و فرمود دیدید که من آنرا چگونه زدم همه متحیر گشته گفتند خادعتنا فریب کردی با ما و ابن مبارک رحمه الله برای احتراز از ضمان بنا بر قول ابی حنیفه رضی الله عنه این حیله را بکار برد والله تعالی اعلم وعلمه اتم واحکم

خاتمهٔ کتاب در مناجات برب الارباب

لک الحمد یا من خلقت النسم
که ما را نمود هست از نیست هست
همون داد بهر هدایت بما
که هست او همیشه قدیر غفور
زبانه لبسی دست بازی نمود
بتفهیم نیکان نیکو خصال
نوازی بمان را ز فضل خودت
به پیش گواهان ذی اعتبار
رسالت بحضرت کما از ذات تست
تو بیشک خدائی محمد رسول
بدامان عدلت همه آریم دست

و حلیتهم من لباس النعم
همون کرد در جمله افضل البشر
زجمع رسل بهترین رهنما
بفضل قدیمت نمودیم سپرد
بتفویض حق ز روز بودیم شود
ز نیکان به نیکان نیایست از
بدے را نبخشے شفیع آردت
یکے ذات پاکت دگر مؤمنان
دلم جان خود را زین آب شست
بو قتیکه آید ز تن جان به نزع
که لطفت کجا بود قولم شکست

سپاس خداوند بالا و پست
همون کرد کمتر البشر را به خیر
همون داد توفیق ختم امور
که دوران ندارد بران دست برد
ز احوال نیکان نمودیم قال
میان دو نیکان بدے را نواز
خصوصا نمائیم قول اقرار
که توحید کارم بود هر زمان
خدایا خدائیت کردم قبول
گر ایمان ز من برد شیطان ز فزع
گواهان عادل برآریم پیش

که قولم چه بود و چه بودیم کیش
که وقتیکه بودم بعقل و شعور
چه عقرب چو شیطان بمن در رسید
کجا بود آن رحمت یا خدا
که باشم ز تیمار امت سلیم
مگر این بود اعتماد نبی
مگر این بود مغفرت از گناه
خصوصاً بوقتیکه بیهوش بود
که جان و جگر را کند لخت لخت
اگر ز آسمان نزع جانی بدے
چو گردون بغریدی از فزع نزع
ز تشیر عزیز بن و چه گویم باز
ز شیری خود دست بر سر زدی
باغوا در آید چو دیو رجیم
بروی ضیا بخش امت پناه
باولاد و امجاد آن مجتبیٰ
برای همه مومنان مادران
بصاحبدلان مصفا درون
که ایشان چو جانند در جسم دین
بعزم جوانان غزوی کنان
که تقوی بتو بردہ پیش شان
امان بخش و ایمان بده یا خدا
که چندان کنی خوش محمد خود

چو قول گواهان نمایم ادا
ز لمعان توحید جستیم نور
کجا بود رحم خدائی تو
کجا رفت نازم بر آن مصطفیٰ
چو شیطان بوقتے زبونم بدید
مگر این بود رحمت ایزدی
مگر این بود خالقی بندگی
خدای همان بنده باهوش بود
اگر کوه را بودی این نزع جان
چو مرده بزیر زمین در شدے
باین آب دریا که گردی روان
چو مور طپید بر زمین از نیاز
در ینوقت اصعبت که افتیم ما
اغثنی فانت الغفور الرحیم
بآن چار یاران که از چار میخ
باصحاب و احباب آن مصطفیٰ
ز پاکی که دارند شان صفات
به پشت خمیده بطاعت درون
بتکبیر حجاج تقوی لباس
باعزاز دین مجرمان را کشان
بشب زنده داران صافی درون
که خوشنود گردد از آن مصطفیٰ
بمقدار آن لطف فرمای جود

بگریہ بزاری کنم من صدا
بوقتیکه هوشم ز دهشت رمید
همان لطفهاے گرامی تو
همان وعدهاے رسول کریم
چو ذردان همه زحمت ایمان بچید
مگر این بود امتان را پناه
که دشمن ز بنده کشد بندگی
تو دانی که اینوقت اشد سخت
چو گندم طپیدے ز تابیش آن
زمینها که گردی باین رحب و وسع
سراپا شدے گر بدش نزع جان
اگر دشمنش دیو بر سر بدی
کرم کن کریما رسیمے حما
بفضل خود ت کز چنین صعب گاه
همه حاسدان را برید ند بیخ
بازواجهای که هستند شان
از آن گفت حق کازواجه امهات
بانفاس عبّاد عزلت گزین
که دارند اکرام حق را سپاس
بطفیل امینان روشن روان
که باشند دایم همُ المتقون
چگونه نیست منظور تو یا صمد
تو منکر بعصیان مادر وجود

وگر خشم گیری بقدر گناه
که محبوب رنجاند از خود کریم
بوقتیکه بودیم با هوش و رای
بجمله خطاهای ما هم خبیر
بوقتیکه گردیم در قعر خاک
چگونه ندارم بدان در نگاه
بوقتِ جرایم چو گشتی صبور
که اکنون بفرمان شوم همعنان
درین وقتِ تسلیم حکم قضا
رحم کن بر ما پس از دفن و کفن
هراسیم بر خستم در کار خود
همان به که عجز و نیاز آورم
نیازم همین کای خدای غفور
میان دو مهرم شفتگر زبان
از آن سو شفیع اوست زین سو سمیع
ازین ره مگردان تو ما را خدای
خدای که خواهد بس لطف و جود
بدرگاه والا نیرزد بخس
بهانه همین کای خدای کریم
یکی راه آمد دگر رستنی
چه فضلِ تو باشد که در هر دو راه
که مخلوق را گریه باشد مزید
بگریه ز فضلت تباشیر ده

تو دانی بما الحزنِ امست پناه
کریما کریمی کرم کن بما
بمیدانِ عصیان فشردیم پای
ز عفو کرم می نکردی نظر
که از رحم و غم شو و سینه چاک
ز حرمان چگونه درآری حجاب
خدایا همانی کریم و غفور
همی ایدر و فضلت بخواهم از آن
بجرمِ گذشته میاور سزا
چو خوفم بسی هست ز انجام خویش
که بینیم راهِ خطرها به خود
که دانیم او را غریبان نواز
ز تصدیق احمد در آرم بنور
محمد شفیع و خدای سمیع
از آنیم گویا بما در رضیع
چو زینجا بسوی تو راه آورم
بهانه بطلبد از و در وجه
بهانه - بیارم - بها - نازان
کریم از غضب باشد از لب رحیم
با دل که بودیم گریان بدیم
بگریه درآری بحال تباه
بگریه چو آوردی از راه پیش
باشکی که باریده ام تیشیر ده

نه از لطف باشد خدای رحیم
که راضی شود مصطفی مجتبی
بکیفرش بر ما تو بودی قدیر
با جمله عصیان ما سر بسر
نماند دری جز درت یا اله
بعصیانِ سابق نمائی عقاب
ز عفو یکه کردی بکن همچنان
که از حکم حق می نه پیچم عنان
ای خدای ذوالجلال ذوالمنن
که داریم حالِ تباهانه پیش
بضاعت ندارم که ساز آورم
غریبان نواز و پذیرا نیاز
محمد شفیع است و حق مهربان
میانِ که باشیم بنگر بدیع
چو جان در بدن دارم و هوش ای
ز فضلت همانا که خندان روم
بهائی بطلبد که آن خود کس
که حلوا خوری را ندارم دهان
دو در بد به دنیای زشت و دنی
ز فضلت ز دیگر که خندان برم
مگر لطفِ حق بهر آنی آفریدی
براه دگر خنده زن خوان خویش
تباشیر ده روی زیبا لقا

همان شیر خوشنودی مصطفی
چنان کن که خندان درآئیم ما
قسیم جسیم نسیم وسیم

خدایا پے انبیا اولیا
بہ بہشت - چو دنیا گزاریم ما
ہمینست بس ست ای محمد جلیل

بمہر ہمان مصطفی مجتبی
طفیل محمد نبی کریم
نبیت محمد خدایت جمیل

قَالَ الْمُؤَلِّفُ الضَّعِيفُ الذَّلِيلُ الْمَدْعُوُّ بِمُحَمَّدٍ عَبْدِ الْجَلِيلِ أَصْلَحَ اللهُ تَعَالٰی حَالَهُ وَجَعَلَ إِلَی كُلِّ خَيْرٍ مَآلَهُ ابْنُ مَوْلَانَا وَهَادِينَا الشَّيْخِ الْحَاجِّ فِی اللهِ مَوْلَانَا خَيْرِ اللهِ الْمَرْحُومِ غَفَرَ اللهُ لَهُ وَلِوَالِدَيْهِ وَأَحْسَنَ إِلَيْهِمَا وَإِلَيْهِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ هَدَانَا لِهٰذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِیَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللهُ ۔ وَالشُّكْرُ لِلّٰهِ الَّذِیْ أَسْبَغَ عَلَيْنَا بِرَّهُ وَإِحْسَانَهُ بِتَبْلِيغِ الرُّسُلِ وَبَيَانِهِ وَأَتَمَّ لَنَا فَضْلَهُ وَرِضْوَانَهُ بِالْإِيمَانِ عَلٰی أَشْيَائِهِ وَقُرْآنِهِ وَجَعَلَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ الَّذِينَ يَرْضَوْنَ بِالْقَضَاءِ وَيَصْبِرُونَ عَلَی الْبَلَاءِ وَيَشْكُرُونَ عَلَی الرَّخَاءِ وَوَفَّقَنَا لِإِتْمَامِ هٰذَا الْكِتَابِ عَلٰی مَا أَلْهَمَنَا الْمَلِكُ الْوَهَّابُ لِلرَّدِّ عَلَی الْقَوْمِ الْمُرْتَابِ اَللّٰهُمَّ اجْعَلْهُ خَالِصًا لِوَجْهِكَ الْكَرِيمِ وَذُخْرًا لَنَا عِنْدَكَ الْقَدِيمِ وَاخْتِمْ لَنَا بِهِ بِالْإِيمَانِ وَالْحَظِّ الْجَسِيمِ وَاجْعَلِ اللّٰهُمَّ إِيَّاهُ مَقْبُولًا لِحَضْرَتِكَ الَّتِی لَا ابْتِدَاءَ لِإِحْسَانِهَا وَلَا انْتِهَاءَ وَهِیَ ذَاتُ الْكِبْرِيَاءِ وَمُعَوَّلًا عَلَيْهِ عِنْدَ الْمُحْسِنِينَ الَّذِينَ يَذْكُرُونَكَ فِی الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَمَرْغُوبًا لِأُولِی الضِّيَاءِ وَسَبَبًا لِهِدَايَةِ أَهْلِ الْغَوَايَةِ وَالْإِغْوَاءِ وَسَيْفًا مَسْلُولًا لِلَّذِينَ يَخُوضُونَ فِی الْغَبَاوَةِ وَالْخَطْأَ بِخَفِيَّاتِ أَلْطَافِكَ الَّتِی تَظْهَرُ مِنَ الْأَسْتَارِ كَالْأَمْطَارِ فِی الْأَقْطَارِ وَبِجَاهِ نَبِيِّكَ الْمُخْتَارِ وَآلِهِ الْأَطْهَارِ وَأَصْحَابِهِ الْكِبَارِ وَسَادَاتِ أُمَّتِهِ الْأَخْيَارِ وَجَمِيعِ أَئِمَّتِنَا الْأَبْرَارِ وَالْعُظَمَاءِ ذَوِی الْاِعْتِبَارِ عِنْدَ اللهِ الْغَفَّارِ وَاجْعَلْنِی اللّٰهُمَّ مَعْفُوًّا مَغْفُورًا فِيمَا أَخْطَأْتُ أَوْ نَسِيتُ عَمَدْتُ فِيْ لِكَ أَوْ سَاهَيْتُ ۔ وَإِنِّی مِنْ صَمِيمِ الْقَلْبِ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَبْتُ لَدَيْكَ إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ۔ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ وَلَا تَجْعَلْنِی اللّٰهُمَّ مَحْكُومًا لِلْحَاسِدِينَ وَالْجَاهِلِينَ ۔ وَاجْعَلْنِی مِنَ الْمَحْسُودِينَ ۔ لَا مِنَ الْفَاعِلِينَ الْمَطْرُودِينَ ۔ وَافْعَلِ اللّٰهُمَّ هٰكَذَا مَعَ سَائِرِ الْمُسْلِمِينَ مِنَ السَّابِقِينَ وَاللَّاحِقِينَ آمِينَ ٥ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ ٥ وَيَا أَكْرَمَ الْأَكْرَمِينَ ۔ سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ ٥ وَسَلَامٌ عَلَی الْمُرْسَلِينَ ٥ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِينَ وَصَلَّی اللهُ عَلٰی خَيْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَّآلِهِ وَأَصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ

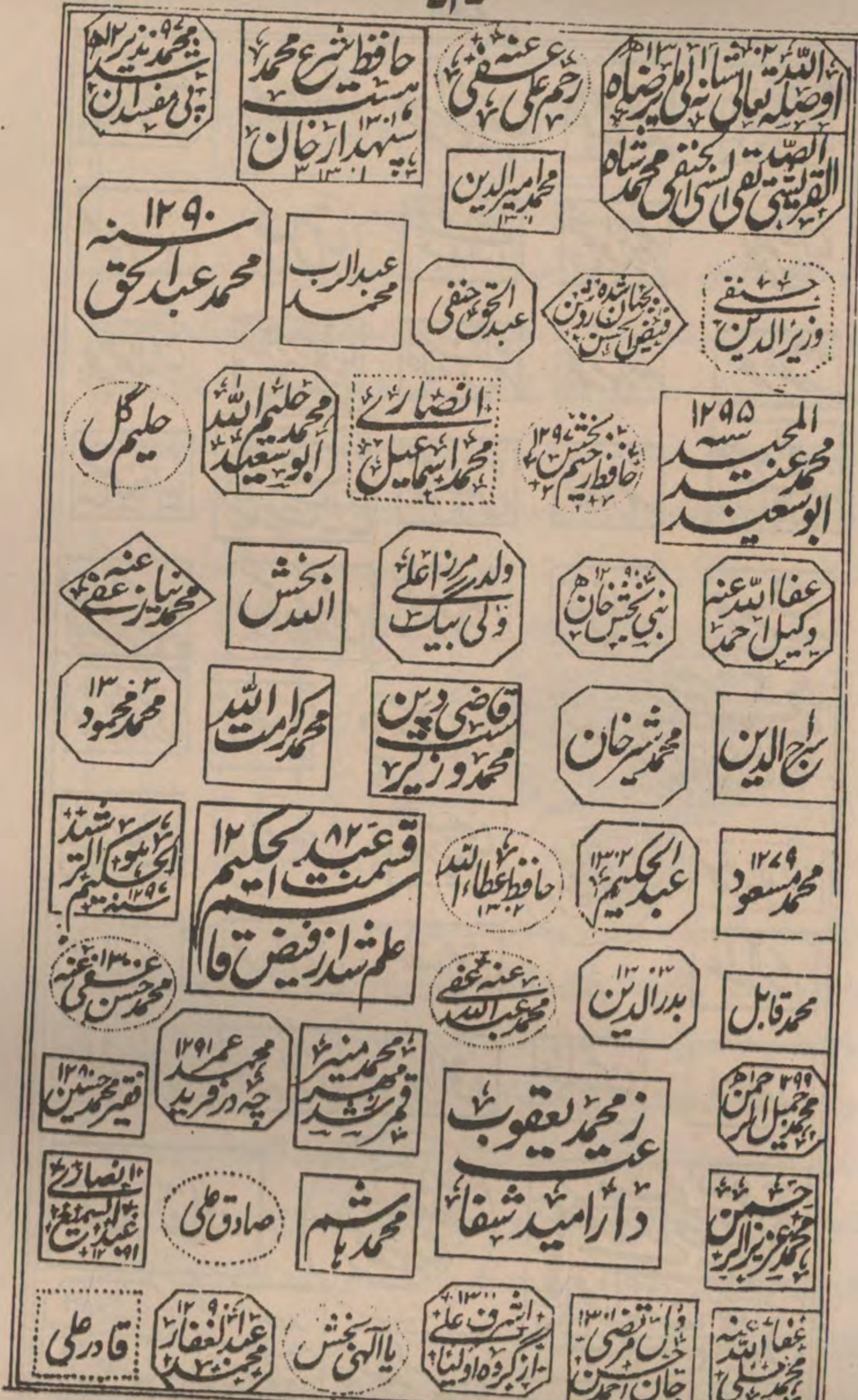
ای الحاسدین ۱۲

غلط نامۂ سیف المقلدین

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۱۳	۱۹	ساراند	بسیارست	۵۱۷	۷	تغنّی	آتغنّی
۲۵	۱۸	الفرض	القراءۃ	〃	〃	یعنی	یعنی آیا
۲۹	۱۶	آیند	آنید	〃	۸	کہ این	کہ آیا این
۹۲	۹	تکلموا	تکلّموا	۵۱۸	۱۱	برمی	برای
۱۰۸	۱۱	جمعہ را	جمعہ و ساعت اجابت شرط ہا چنانچہ در حدیث اند ۱۲	۵۲۹	۱۳	وسلام	و اسلام
۱۴۵	۲	بسبب	سبب	۵۳۴	۱۷	منبرہای	سرہای
〃	۱۹	جنز	خبر	۵۴۸	۱	صوالت	طوالت
۱۶۳	۱	نشدی	نشدے	۵۶۳	۴	ازدست برفت	از درخواست دریافت
۱۶۵	۲	ام ست	امام است	۶۰۶	۶	نجیج	نجیح
۱۷۷	۶	رای	کہ رای	۶۱۳	۷	یا بدیگران	بدیگران
۳۰۴	۲	وی ای	بر قبر وی می	〃	۲۲	مکافات	مکانات
۳۷۵	۲۱	رب اغفرلی	ربنا اغفرلی				
۴۱۴	۲۱	مقدم	مقام	۶۱۸	۱۸	این دقیق	ابن دقیق
۴۵۱	۲۰	ترفیم	ترقیم	۶۳۶	۱۹	زآمد	زائد
۴۹۱	۳	نیامدہ	ایشان آمدہ	۶۴۲	۱۸	جیان	حاجیان
۵۱۱	۷	جامش	جالش	۶۴۶	۲۳	انستہ	دانستہ
〃	۹	پیش	بیش اے بسیار ۱۲	۶۵۲	۵	چگونہ	چگوئی

صفحه	سطر	غلط	صحیح
۶۶۱	۲	خولش	خوش
۶۶۲	۱۶	بیداو	بیدار
〃	۲۱	شده	شدهٔ
۶۶۴	۲۱	خیفه	خلیفه
۶۶۵	۷	آنمر	آنمرد
۶۶۷	۲۰	لغزی	مغزی
۶۶۹	۱	قابل	قائل
〃	۴	اظهار	ظهار
〃	۷	تاقت	تافت
〃	〃	نیاید	+
۶۷۰	۷	رنگ	سگ
۶۷۱	۶	حتبه	حشبه
۶۷۶	۲۳	مسد	مسئله
۶۷۷	۱۴	یل	پُل
〃	۱۹	فصه	قصه

صفحه	سطر	غلط	صحیح
۶۷۸	۲۱	مسلوة	مشکوة
۶۸۰	۱۶	سنه ۶۹۲	سله ۹۲
۶۸۱	۱۹	دگری	دیگری
۶۸۶	۲۳	عیسی	چون عیسی
۶۸۷	۴	مکوکه	مملوکه
۶۹۵	۳	نموده	تبسم نموده
۷۰۲	۴	دمشتی	دمشقی
۷۰۷	۱۳	شدند	نمودند
۷۱۰	۱۳	بصعبت	بصحت
۷۱۲	۱۷	سائی	سالی
۷۱۳	۱۱	ملامت	ملالت
۷۱۶	۱۵	این	ازین
۷۱۹	۹	ابار	ادبار
۷۲۲	۲۳	تومنکر	جمع دبر تومنگر ای مبین ۱۲
تمت			
۷۲۹	۱۹	ابوالکم محمد کرم	ابوالکم محمد اکرم

رحیم علی عفی عنہ
محمد امیر الدین
وزیر الدین حنفی
عبد الحق حنفی
محمد عبد الرب
محمد عبد الحق ۱۲۹۰
ابو سعید محمد عبد المجید ۱۲۹۵
حافظ رحیم بخش
محمد اسمٰعیل انصاری
ابو سعید محمد حلیم اللہ
حلیم گل
وکیل احمد عفا اللہ عنہ
نبی بخش خان
ولی بیگ ولد مرزا علی
اللہ بخش
محمد نیاز عفی عنہ
سراج الدین
محمد شیر خان
قاضی محمد وزیر
محمد کرامت اللہ
محمد محمود
محمد مسعود ۱۲۷۹
عبد الحکیم
حافظ عطاء اللہ
محمد حسن عفی عنہ
محمد قابل
بدر الدین
محمد عبد اللہ عفی عنہ
محمد جمیل الرحمن
فقیر محمد حسین
محمد عمر
محمد عزیز الرحمن
محمد ہاشم
صادق علی
عبد السمیع انصاری
محمد علی غفا اللہ عنہ
اشرف علی
یا الٰہی بخش
محمد عبد الغفار
قادر علی

محمد عبد الحلیم حنفی
محمد امان اللہ
محمد سعید الدین
محمد لطف اللہ ۱۲۹۶
محمد حمید علی حنفی
محمد عبد القادر
فضل حق
عبد اللہ عفی عنہ
شیخ عبد الکریم
محمد علیم الدین
نواب علی خان ولد وزیر علی خان
غلام دستگیر
محمد عبد اللہ
محمد غفور ۱۲۹۹
شیخ مخدوم بخش
مولا بخش ۱۲۹۹
دین محمد
ابو الغنا محمد عبد المجید
ابو محمد محمد عبد الحمید
ابو الکرم محمد اکرم
محمد عبد الغفار
فضل قادر
محمد عبد الحی
محمد عبد الشکور حنفی
محمد اسمعیل
ولایت حسین
محمد لطف الرحمن
حسیب الدین احمد
خادم حسین
غلام حیدر حسینی
سید محمد موسی
محمد ظہیر الدین
ضمیر الدین
محمد عبد الغنی
فضل الحق
عبد الکریم
محمد عبد الحی اختر
عزیز الحق
نور الحق
عبد الرحمن
احمد اللہ
عبد القادر
محمد اکبر کان اللہ لہ
احمد اللہ علی کل حال
عبد الصمد
عبد الحمید

مواہیر علمای شہر دہلی و دیگر مقامات قریب و بعید

بسم اللہ الرحمن الرحیم

نحمدہ ونصلی ونسلم علیہ اما بعد فقد سمعت هذه الرسالة اکثرها من مصنفها فوجدتها ناصر الاسلام وعون اهل السنة + وسیفا مسلولا علی اعناق اهل البدعة + فجزاه الله تعالی جزاء خیرا + وجعل سعیہ سعیا مشکورا + فعلیکم یا اهل السنة امداده وعونه فی مقابلة اهل البدعة + لان نصر الدین واجب علی کل واحد من اهل الاسلام عند الحاجة + کما لا یخفی ذلک الامر علی اهل العلم واهل البصارة والله اعلم وعلمہ احکم حرره الفقیر الحقیر محمد شاه اوصله الله تعالی الی ما یرضاه ثامن ربیع الاخر سنة ۱۳۰۳ ثلث وثلث مائة بعد الالف من الهجرة النبویة علی صاحبها الصلوة والسلام

محمد شاه اوصله الله تعالی
القریشی الاصل نقوی النسب الحنفی

مدرس مدرسہ مسجد فتحپوری صاحب تصانیف کثیره منها القول السدید ومنها الدر الفرید ومنها مسائل الحق عروة الوثقی وبلاغ المبین فی اخفاء التامین والاربعین وغیرها من اصول الحدیث توفاه الله تعالی فی شهر رمضان بعد العشرین سنة ۱۳۰۵ ثلث مائة وخمس بعد الالف وکنت حین وفاته رحمه الله تعالی مشغولا فی طبع هذا الکتاب

طالعت من هذه الرسالة اوراقا عدیدة فوجدتها موافقة لمذهب علماء اهل السنة والجماعة + وسیفا مسلولا علی رءوس اهل الهواء والبدعة + فلله در المصنف فی تالیفها وارجو من الله ثوابا جزیلا فی تصنیفها والله اعلم وعلمہ احکم رقمہ المفتقر الی الله المنان الحافظ محمد سبحان خان الله هکو یکنی با بی احمد عفی عنہ امام مسجد الخانقاه للحضرة غلام علی شاه الواقع فی الدهلی قدس الله سره

الحمد لله وحده والصلوة والسلام علی من لا نبی بعده وآله واصحابه اجمعین اما بعد فقد طالعت وسمعت عدة اوراق هذه الرسالة من مؤلفها فوجدتها موافقة للحق والصواب وکافیة لابطال الاقوال المبتدعة المحدثة فی زماننا المسماة بلا مذهب هم الذین لیسوا من اهل الدین ولا من اولی الالباب فجزاه الله سبحانه عن جمیع اهل الحق یوم الحساب والله اعلم وعنده ام الکتاب کتبه المفتقر الی ربه القدیر محمد نذیر عفی عنه

نظرت ہذہ الرسالۃ وجدتہا حقا وصوابا ومطابقا ومصابا — قد نظرت فی ہذہ الرسالۃ المؤلفۃ لمولانا محمد عبد الجلیل

محمد امیر الدین واعظ مذہب حنفیہ — التی کانت مشفعۃ لکل سقیم وعلیل فوجدتہا صحیحا

جامع دہلی بٹالوی ثم الدہلوی — وسعتہ لا مدللا ومکملا ادرکتہا مطابقا العقائد اہل السنۃ

محمد امیر الدین

این رسالہ موافق مذہب جمہور دیدم خادم الشرع الشریف — وموافقا الکتب الحنفیۃ جزاہ اللہ عنی وعن سائر

قاضی محمد وزیر الدین حنفی — المسلمین بحرمۃ سید المرسلین

وزیر الدین حنفی

واعظ مسجد جامع دہلی — فیض الحسن الحنفی الصدیقی کاندہلوی ۱۳۰۳ھ

ہذہ الرسالۃ الجلیلۃ موافقۃ لمذہب ابی حنیفۃ رحمہ — درمسجد جامع دہلی

کتبہ احقر العباد عبد الحق مدرس مدرسہ طیبی

عبد الحق حنفی

فیض الحسن بجہان شدہ روشن

احمد باامیر زادہ نوواڑ شہر دہلی

الحمد للہ الذی عرفنا بالحق ورثنا الکتاب والصلوۃ علی من ارسلنا بالصواب وجعلہ شفیعا یوم الحساب فنعم الال وجند الاصحاب الذین کانوا کالمصابیح للعلم ابواب وبعد فقد جاءنی من قرأنی صدرستی نماما کثیرا وحصل من العلم خطا کبیرا باوراق عدیدۃ وکتاب جدیدۃ فنظرت فیہ بتعمق النظر وجودۃ البصر فاذا ہو عون لمذہب الحنفی وحرق للمذہب الغبی للدلائل القویۃ لمذہب الحنفیۃ کذلک واجب علی کل ذی علم من اہل اللہ

یا ایہا الذین امنوا کونوا انصار اللہ فقولوا بغایۃ

محمد ۱۳۰۰ عبد الجلیل

الفرح نحن انصار اللہ وادعوا الموافقۃ عبد الجلیل

بتجمیل بزرگی ۱۲

وصلوا علی صاحب الوسیلۃ والتجمیل ۔ فقط

للمنکر المعروف ... الشریف والانوار ... مولوی عبد الرحمن ... حامی ... مولوی ... حوض ... غیرہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العلمین والصلوۃ والسلام علی سید المرسلین خصوصا علی سیدنا ومولانا محمد تاج النبیین والہ واصحابہ اجمعین اما بعد فقیر حقیر ابو محمد عبد الحق بن محمد امیر نے اس رسالہ کو دیکھا سبحان اللہ عمدہ کتاب اور جواب باصواب ہی یہ اسکے مصنف کے کمال کی عمدہ دلیل ہی کیون نہو اسکا مصنف مولوی عبد الجلیل ہی مصنف نے جو کچھ لکھا ہی نہایت نیک نیتی اور اسلام کی خیرخواہی کے لحاظ سے لکھا ہی یہ ظاہر ہی کہ اتفاق عمدہ سبب ترقی ہی اور کیون نہو اور چیزون کو تو جانے دیجیے صرف جھاڑو کے تنکون اور رسّی کے بالون ہی کو دیکھ لیجیے کہ انکے مجتمع ہوجانے سے کیسے کیسے قوت آجاتی ہی اور پھر وہ کیا کیا کام دیتے ہین جب تجربہ اتفاق ... یہ برکت ... حضرت انسان

بالخصوص اہل ایمان کے خیر و برکات کا کیا کہنا ہی۔ تھوڑے سے دنون مین شرقاً و غرباً اسلام کا ابر رحمت کی طرح پھیلنا اور مخالفون کی سرسبز سلطنتون کا ان مردان خدا بے رخت و سامان دنیاوی کے ہاتھ مین آجانا اُسی اتفاق کا ثمرہ ہی کہ جسکا بیج حضرت سید المرسلین نے مکہ کی خشک اور ریتلی زمین مین لگاکر جمعہ اور جماعت اور عیدین اور حج کے پانی سے سینچ کر اسکو طوبیٰ بنایا اور اسکے سایہ مین تمام بنی آدم کو بٹھانا چاہا۔ جب سے مسلمانون مین اختلاف پیدا ہوا اُسی آن سے یوماً فیوماً وہ خیر و برکات گلے ملکر اور رو روکر رخصت ہونے لگے۔ اور یہ ظاہر ہی کہ سب اختلافات سے بڑھکر دینی اختلاف ہے کہ جس سے ماں اور بیٹے مین جدائی اور بھائیون مین سخت لڑائی پیدا ہو جاتی ہی اسی لیے نبی صلے اللہ علیہ وسلم نے بار بار اتفاق کی رغبت دلائی شافہ اور قاذہ کہکر اختلاف سے نفرت دلائی۔ اور اس زمانہ مین جو کچھ اس اختلاف کی وجہ سے مصیبت آنیوالی تھی اسکی پیشین گوئی فرمائی مگر تقدیر سے چارہ نہیں ہم ہی مین سے ایک گروہ کو خبط ہوا جسنے تقلید اور التزام مذہب معین مین (کہ سیکڑون برس سے تمام اہل اسلام مین مروج ہی) کلام کرکے جزئیات مسائل مین جھگڑا مچوایا اور اسی کو سنت اور اسی کو باعث نجات سمجھکر سیکڑون کتابین اور رسائل لکھڈالے اور بہت کچھ روپیہ صرف کرکے نہ تنہا ہندوستان کے مطابع مین بلکہ روم اور مصر مین بھی طبع کرائے۔ خدا اُن لوگون کو ہدایت دے کہ دینی ترمیم سے دست کش ہو کر اپنی دنیا کی ترمیم مین سرگرم ہو جائین اور لوگون کو آزادی کا فتوے دیکر شریعت پر مضحکہ نہ اُڑائین۔ کوئی شخص دینی معاملہ مین اب کیا نئی بات کہیگا ان جزئیات متنازع فیہا پر سیکڑون برس سے ہر فریق کے لوگ دلائل لاکر تھک گئے۔ مگر یہ بیچارے نام کے علما کہ جو علوم نافعہ سے بیخبر اور زمانہ کی نیرنگیون سے غافل ہین اور مساجد مین بیٹھکر ان پڑھ مسلمانون کو اختلاف پر (سنت اور عمل بالحدیث کے پیرایہ مین) آمادہ کرنیکے سوا اور کچھ نہیں جانتے اور کیا کرتے اللہ تعالی اہل اسلام کی حالت پر رحم فرمائے بجاہ نبیک المصطفے علیہ السلام ابو محمد عبد الحق

یہ رسالہ در یتیمہ واسطے الکشاف تلبیس ابلیس فرقۂ غیر مقلدین کے بے نہایت مفید ہی اللہ تعالی مؤلف کو اجر عطا فرمائے حررہ فقیر محمد اسماعیل انصاری مسعودی نسباً حنفی مذہباً قادری شجرۃً مدرس مدرسہ فتحپور دہلی ۱۶ جمادی الثانی سنہ ۱۳۰۳ھ محمد اسمٰعیل انصاری

بسم اللہ الرحمن الرحیم الحمد للہ الواحد القہار والصلوٰۃ والسلام علی سید الابرار و آلہ الاطہار و اصحابہ الاخیار

وبعد فہذہ رسالۃ عجیبۃ غریبۃ محتویۃ علی ما علیہ اہل الحق من اہل السنۃ والجماعۃ والحق احق بہ بالاتباع

وان کرہ المعاند ون المبتدعون المحدثون فقط حررہ ابو سعید محمد عبد اللہ
عفا اللہ عنہ یوم السبت فی تاریخ السادس من شہر الجمادی الثانیۃ ۱۳۰۳ھ

ابو سعید — حلیم گل

یہ نہ سمجھو کہ یہ رسالہ فرقۂ وہابیہ کا جواب ہی ہی بلکہ غور سے دیکھو تو ایک کتاب لا جواب ہی اقاویل صافیہ سے مملو ہی عمدہ طرز ہے نئی گفتگو ہی خداوند کریم مولوی عبد الجلیل صاحب کو اجر جزیل عنایت فرمائے وہابیون کو ہدایت کا سیدھا راستہ دکھلائے حررہ وکیل احمد السکندر پوری ۱۵ جمادی الاخری سنہ ۱۳۰۳ ہجری مقام دہلی

عفا اللہ عنہ وکیل احمد

من قال سوی ذلک
فقد قال محالا

الٰہی بخش — ولد مرزا علی ولی بیگ — اللہ بخش

انچہ مجیب نوشتہ واقعی بجا و درست و دلائل و براہین حقہ آوردہ فقط راقم سراج الدین مدرس اول فارسی مدرسۂ فتحپوری دہلی

مولوی مصنف صاحب نے جو دلائل درباب مسائل متنازعہ اور ضرورت تعیین تقلید شخصی مین تحریر فرمائے ہین وہ حق اور درست ہین

سراج الدین

فقیر محمد نیاز علی خادم
مدرسۂ فتحپوری دہلی

محمد نیاز علی

بسم اللہ الرحمن الرحیم الحمد لاہلہ والصلوۃ علی اہلہا اما بعد فقد اطلعت علی ما اجابہ مولانا المولوی عبد الجلیل دام حسنا الی یوم الجزاء فوجدتہ علی الحق لا ریب فیہ کما قال الشیخ محی الدین النووی فی روضۃ الطالبین اما الاجتہاد المطلق فقالوا اختتم بالائمۃ الاربعۃ حتی اوجبوا تقلید واحد من ہؤلاء علی امۃ ونقل امام الحرمین الاجماع علیہ الخ ومناقب امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ بیشمار اند حاصل اینست کہ ابو حنیفہ نعمان از اعظم معجزات مصطفوی ست بعد قرآن و مناقب وے مشہور بودند حررہ احقر العباد خادم شرع شریف واعظ مسجد جامع دہلی دہلوی وطنا صدیقی نسبا کریمی تلمذا و اسنادا۔

قاضی زین — محمد و زیر

فقد نظرت فی ہذہ الرسالۃ الشریفۃ فوجدتہا موافقۃ للحق والصواب محمد قاسم علی حکیم خلف حکیم احمد علی صاحب مرحوم

محمد قاسم علی

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ نحمدہ ونصلی علی رسولہ الکریم وعلی آلہ وصحبہ بالتبجیل والتعظیم اما بعد فقد نظرت فی ہذہ الرسالۃ الشریفۃ المنیفۃ الرشیقۃ وطالعت ہذہ الخطابۃ المفیدۃ اللطیفۃ الجلیلۃ وکان نظری فیہا علی سبیل الاستعجال عند الارتحال فوجدتہا سیفا مسلولا علی عنق الفرقۃ الوہابیۃ الخبیثۃ وسما مسموما فی اکباد الطائفۃ النجدیۃ النجسۃ الذین ہم اضلوا وضلوا عن سواء السبیل واللہ یہدی کل غوی

وضليل هم من جملة اهل البدع والاهواء ومن سائر اهل الخدع والارداء الذين هم اعلى مقاصدهم الطعن فی ائمة
المجتهدين واقصى مطالبهم القدح فی الاولياء المقربين على قلوبهم اكنة لا يفقهون حديثا ويحسدون على ما اتاهم
الله فضلا عظيما لعمری ان المصنف المنصف قد جهد غاية الجهد فی تزييف عقائدهم وتزعيف قواعدهم
وبذل اقصى الهمة فی اخفاء نوائر خدعهم وامحاء رسوم بدعهم فلله دره وعلى الله اجره وما هذه الرسالة الجليلة
بنيانها مرصوص بالبراهين والدلائل القطعية لا ياتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه ابوابها مراصد الهداية
تنزع الظلمات عن قلوب الزائغين وابحاثها مقاصد الدراية تكشف السويدات عن وجوه الضالين ودرر اياتها
مروية عن الثقات والعدول اسانيدها مبرهنة ومصححة من الرواة الفحول فوجدتها صحيحة مقرونة بالحق
والصواب وينبغی ان يتلقى بالقبول عند اولی الالباب الا ان حزب الله هم الغالبون

محمد كرامت الله ۱۲

عفه الفقير الحقير ابو المكارم محمد كرامة الله عفا الله عنه الدهلوی موطنا والحنفی مذهبا

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذی نور قلوبنا بالايمان وزين نفوسنا بطاعته فی كل حين وان وجعلنا
من امة حبيبه محمد خاتم النبيين صلى الله عليه وسلم واله واصحابه اجمعين وشحنا بتقليد الامام الاجل الاكرم
الاعظم ابی حنيفة رحمة الله عليه وعلى احبائه واتباعه ذوی الحلم وبعد فانی رايت الرسالة المنيفة والنميقة الشريفة
التی الفها الحبر النبيل المولوی محمد عبد الجليل فی وجوب تقليد المجتهد المعين على من سلك سواء السبيل
وكشف الحجابات عن المسائل المختفية من عينی العنيد الضليل فوجدتها صحيفة مشتملة على روايات سديدة
ودرايات رشيدة مشيدة بالدلائل المحكمة ومؤسسة بالبراهين الاتمة يحتظ برواياتها من تصدى للوقوف
على وجوب التقليد ويظهر بها جهل المذبذب البليد ويتعظ بموعظتها من يخاف يوم النشور ويعتبر بمعانيها
من له نظير فی عواقب الامور يستلذ بمطالعتها الناظرون ويمدح مؤلفها العلماء المنصفون تنبسط بها
القلوب الرشيدة وتندفع بها شكوك من له ضعف العقيدة اجوبتها شافية للسائلين لا تبقی معها
للمعترضين لا شك انها عبرة لمن اعتبر وتبصرة لمن استبصر وتذكرة للمذكرين وتنبيه للغافلين وحجة
لمن استخبر وذخرة لمن ادخر ونضرة لمن مد البصر ومسرة لمن تضجر وهذا الكتاب فی التحقيق جدير
بان يطبع ولو بصرف كثير لينتفع به الخاص والعام ويهتدی به العوام وارخت فطما بلسان الفرس
والعرب ليحتظ بهما كل واحد من اهل الادب كتبه المفتقر الى رحمة الله القوی
ابو الفضل محمد محمود الحنفی القادری الدهلوی ۱۹ جمادی الاولى سنة ۱۳۰۳ يوم چهارشنبه

محمد محمود ۱۳۰۳

بسم الله الرحمن الرحيم نحمده ونستعينه ونصلي على حبيبه وآله اجمعين اما بعد فما وقع في هذه الرسالة من اثبات
التقليد حق احق ان يتبع لانه سبيل المومنين فمن يتولى عنه فهو من احد الضالين المضلين وما ابطل به المؤلف
من الادلة اقاويل المبطلين فهو سديد من قبله ومن عمل عليه فهو السعيد والرشيد فكان سعيه
مشكورا واجره موفورا كتبه الفقير محمد مسعود المفتقر الى ربه الودود ٢٧ ربيع الثاني سنة ١٣٠٣ھ

لقد وجدت هذه الرسالة موافقة
للحق والصواب وعند الله ام الكتاب

عبد الحكيم ١٣٠٢

حافظ عطاء الله

بسم الله الرحمن الرحيم حمدًا لمن رفع منار هذا الدين بالحجج والبراهين وايده بالائمة المجتهدين والعلماء
العاملين والصلوة والسلام على سيدنا المنتخب من خلاصة ولباب عدنان وعلى آله واصحابه الذين
نصروه بلسان انسان وسنان اللسان وعلى التابعين لهم باحسان ما تعاقب الملوان اما بعد لقد وقفت
على هذه الرسالة الحبيبة وفهمت ما فيها من المعاني الفريدة فوجدتها قامعة لاهل البغي والضلال جامعة
لكثير من النصوص المزرية لعقود اللآل فجزى الله مؤلفها خيرا وشكر سعيه وجعله من اهل التقوى
والله اعلم وعلمه احكم نمقه المفتقر الى الله الكريم ابو الفخر والرشيد سيد عبد الحكيم ابن الفاضل
الجليل مولانا سيد محمد عبد الرحيم اغرقهما الله في بحار افضاله العميم

بدر الدين ١٣٠٣

قسمت عبد الحكيم ١٢٨٢

نحمده ونصلي على رسوله وآله واصحابه اجمعين اما بعد فقد طالعت مواضع عديدة ومقامات شتيتة من الرسالة
هكذا فالفيتها مفيدة للعوام المتزلزل الاقدام عن تقليد
الامام الهمام جزى الله تع مؤلفها خير الجزاء - فقط

محمد حسن

الحمد لمن جعل الانسان موشحا بالنطق والبيان وشرفه على سائر العالمين بالعرفان والتبيان والصلوة بعدد كل حجر وشجر
ورمل ومدر على حبيبه الذي لا نظير له بالذات عند تفحص من له الطبع السليم وفهم نقاد وقاد مستقيم هو الذي
جاء بمصداق وما ارسلناك الا رحمة للعالمين ومفاد خاتم النبيين شعر نبي خص بالتقديم قدما وآدم بعد في طين

وماء + فلولاه لما كانت شموس + ولا قلاع ولا بدر السماء + واصحابه وخلفاء الميامين وعترته آل ياسين وعلى
التابعين والائمة الهادين + الذين شادوا الدين ابد الآبدين ودهر الداهرين - **وبعد** فقد شمت هذه الرسالة
التى كانت شفاء للعليل الذى القى الى من العالم الذكى النبيل المولوى عبد الجليل پشاورى فلله دره المؤلف حيث
نمق وما نمق ورشق واى رشق ولعلى انه برهان قاطع وحجة ساطع صادم هادم لخزعبلات اهل الطغيان كافية
وافية لترديد اقوال المبتدعة والمحدثة فى هذا الزمان قاطعة للضلال والفساد قامعة للشرك والعناد هذا
فخاطرى ابو عذره ومقتضب حلوه ومره ومنتهى كلامى واخر مرامى ان الحمد لله رب العلمين والصلوة اولا و
اخرا على حبيبه اجمعين برحمتك

[illegible]

يا ارحم الراحمين حرره الراشه بالله المنان
ابو الفيضان محمد جميل الرحمن عفى عنه مهكو

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذى اعوذ به من ان اَضِلَّ او اُضَلَّ او اَزِلَّ او اُزَلَّ واعوذ به من شرارت
الشياطين + والصلوة والسلام على سيدنا وشفيعنا محمد الذى ما كان ابا احد من رجالكم ولكن رسول الله وخاتم النبيين
وعلى اله الطيبين + واصحابه الكاملين ثم التابعين وتبع التابعين الى يوم الدين **اما بعد** فهذه رسالة انيقة ونظم
رشيقة مبانيها يسيرة ومعانيها كثيرة قد احتوى على ما اجمع عليها علماء اهل السنة والجماعة واستوفى فى اسانيد
وثيقة لا مرية فيها ولا اشاعة ظهر امر الله بما اودع فيها لا الريبة تعتريها ولا الباطل يأتيها فيا من حررها وايد
الدين القويم ويا من هو على بينة من رب السموات السبع ورب العرش العظيم قد هديت جماهير عتل وزنيم
واتيت بقبس لكل معتد اثيم وانك لتدعوهم الى صراط مستقيم ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء

[illegible]

والله ذو الفضل العظيم قرأت بفمى ونظرت ببصرى
وفهمت بقلبى ورقمت بقلمى الفقير
الحقير محمد يعقوب عفا الله عنه الذنوب

بسم الله الرحمن الرحيم + الحمد لله الذى جعل العلماء ورثة الانبياء والصلوة والسلام على رسوله وخير خلقه سيدنا
محمد واله الكملاء واصحابه الفضلاء وعلى التابعين وتبع التابعين الذين هم كالنجوم بالاقتداء **وبعد** فقد رأيت
هذه الرسالة من مقامات شتى فوجدتها مشحونة بمطالب لطيفة ومقاصد نفيسة وفوائد شريفة وفوائد غريبة
معجبة للنواظر ومطربة للخواطر تميل اليها الطباع وتلتذ بها الاسماع كافية للمتمسكين بالعروة الوثقى والمتشبثين

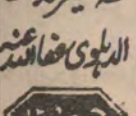
بالغاية القصوى اعنى الشريعة الغراء والملة البيضاء للامام الهمام والمقتدى القمقام الامام الاعظم رضى الله عنه
حيث يسر بيانها وكشف تبيانها بعبارة سليسة وروايات صحيحة ودرايات نغيفة سه وانى يختفى الشمس ضوءه
عن الابصار فى ضحو النهار + وكيف يستر ذفر المسك بحشو + خياشيم الورى فى يوم حار
وكيف لا فانها من الطبع النقاد الزكى والذهن الوقاد الوفى الحبر الفاضل النبيل المولانا محمد عبد الجليل البيشاورى
ولعلى ان سعيه وترتيبه يدل على جليل كماله وعلى افضاله كما سيظهر على من لاحظ بامعان النظر فى مآربها
اللهم تقبلها من فضلك يا ذا الفضل العظيم واهل المنكرين الذين هم غير المقلدين واجعلها
للمتمسكين وسيلة النجاة من شدائد العرصات وواسطة الصلاح والفلاح وآخر دعوانا وكلامنا ان الحمد لله
رب العلمين + نمقه العبد المذنب الجاني والمستكن الخاطئ الجاني بالسيئات الزمن المدعو بمحمد عمر الملقب بشاه
سراج الحق ثبته الله على الصراط السوى ونور قلبه بنور العرفان واليقين ابن مولانا محمد فريد الدين الشهيد
فى سبيل الله اغرقه الله فى بحر غفرانه ونبيرة سيد العرفاء المولانا الحافظ
محمد عبد العزيز الملقب بشاه مقبول احمد انار الله برهانه ووصل الينا فيضانه

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله على نعمائه والصلوة على سيد انبيائه وعلى اله واصحابه التابعين امين وبعد
فقد وضح الحق وبان الكذب من الصدق فعلى كل مؤمن ان ينهى عن المنكرات ويطمس معالم الزور والشرور
والضلالات كما امر الله فى كتابه وحث عليه سبيل احبابه وهذه رسالة تنبئك عن سنة الرسول وتبعدك عن ضلالة
كل جهول فخذها بالقبول وادع لمؤلفها بنيل المامول + وصلى الله تعالى على محمد النبى الامى

اهل الله اينا اهل نور مرتقى	قد فاق من بدر منير مشرق	اعنى بتحسين بليغ حبرنا
عبد الجليل الالمعى المتقى	قد جاء شأن الرد فى تاليفه	كسر الرأس كل دجال شقى
فهو الحرى بان يبين كيف لا	ونقوله الحذ الكواذب تتقى	من قال فى الالزام قبلا مثله
اوليس ان يد العلى للاسبق	بالله على واما سواه نموذجا	وتاملوا قولى بعين مدقق

نمقه الفقير محمد حسين الدهلوى عفا الله عنه

مواهير علماى شهر وصدر ميرٹھ

بسم الله الرحمن الرحيم + الحمد لله الذى اعز الاسلام بناصريه فى كل زمان وقواه + واذل من خذله من المعاندين
المريدين اطفاء نور الله فى كل مكان واغواه + والصلوة على من اختاره من بين الخلق واصطفاه + وكل من سلك
طريقه وارتضاه + اما بعد فيقول العبد المفتقر الى الله الغنى محمد المدعو بعزيز الرحمن الديوبندى نفعه الله بنفعه

وكان الله له وهداه + انى رأيت هذا الكتاب من مواضع عديدة فى اوقات متفرقة فوجدت مسائله موافقة لكتب السلف والخلف من الاحناف واكثر ما نقله المؤلف اقوال الفقهاء الاعلام المعروفين بالتحقيق والانصاف + فلعمرى قد بذل المؤلف غاية جهده فى جميع الاقاويل وسعى مشترى سعيه فى رد الاكاذيب والاباطيل فشكر الله سعيه وجزاه خير الجزاء وجعل عاقبته خيرا من اولاه ومحى ذنوب مقرظه واوصله الى ما يتمناه كتبه الراجى

رحمة ربه القوى محمد المدعو بعزيز الرحمن الديوبندى غفره الله

من اجاب فاصاب

مولوى صادق على بقلم خود

مسائل مندرجہ کتاب ہذا کہ وجوب تقلید مذہب معین و اثبات فروع فقہیہ حضرت امام اعظم است ہمہ حق ست وصحیح یافتم بران مسلک خود واساتذہ کرام خودرا +

مواہیر علمای شہر کانپور

ھو المصیب - مین نے اس رسالہ کو جا بجا دیکھا نہایت مدلل اور مستحکم پایا مسائل حقہ کو عمدہ طور سے ثابت کیا ہے اللہ تعالی اسکے مصنف کو جزای خیر عنایت کرے اور اس تالیف کو باعث ہدایت انام ٹھیرائے اور اختلافات جزئیہ کے خیال کو اہل اسلام کے دل سے اٹھائے آمین

کتبہ العبد الفقیر الی اللہ الغنی محمد علی کان اللہ لہ

اللھم بجاہ نبیک سیدنا محمد صلے اللہ علیہ وسلم اعط مؤلف ہذہ الرسالۃ اجرا جزیلا وثوابا جمیلا وکن اللھم له حافظا وناصرا ولا تجعل للشیاطین والمضلین علیہ سبیلا واخر دعوانا ان الحمد للہ رب العلمین والصلوۃ والسلام علی سید المرسلین والہ وصحبہ وازواجہ امہات المومنین کتبہ افقر العباد الی ربہ ذی المنن عبدہ احمد حسن عفا اللہ عن سیاتہ یوم الفتن والمحن

امابعد الحمد لقابل التوب شدید العقاب والصلوۃ علی الشفیع المشفع یوم الحساب فقد طالعت عدۃ اوراق ھذا الکتاب فالفیتہا مقرونۃ بالصدق والصواب کانہا تذکرۃ للخواص واولی الالباب وتبصرۃ للعوام والطلاب جزی اللہ تعالی مؤلفہ بشکر سعیہ ورفع العتاب یوم المزید والثواب بحرمۃ النبی الکریم والہ والاصحاب + حررہ الٰہی بخش عفی عنہ

للہ در ہذہ الرسالۃ الداعیۃ من الشعب المختلفۃ ۔ الی الطرق المستقیمۃ المؤتلفۃ ۔ الجماعۃ التی ہی علی الزیغ معتکفۃ ۔ وعن الحق منحرفۃ ۔ فان نظرت فیہا ہذہ الطائفۃ غیر معتسفۃ ۔ عسی ان تکون بخطائہا معترفۃ والی الصراط السوی مزدلفۃ ۔ کتبہ محمد اشرف علی علی الذی نفسہ للسیات مقترفۃ ۔ وللمعاصی معترفۃ ۔

اشرف علی
از گروہ اولیا

ہو العلیم چند مقام ازین کتاب دیدم مطابق مذہب حق یافتہ پسندیدم خدا ایں را بہ بخشد از قبولش ۔ نگہدارد ز رد و ہر فضولش ۔ راقم اثم بندۂ آمرزگار محمد عبد الغفار الکھنوی عفی عنہ

محمد عبد الغفار

بلاشبہہ تحریر ہذا مصنف کو کافی ہے اور جواب شافی واللہ یہدی من یشاء الی صراط مستقیم ۔ قادر علی عفی عنہ

قادر علی ۔ محمد سعید ۔ عبد الحکیم ۔ محمد امان اللہ

مواہیر علماے علیگڑھ

بسم اللہ الرحمن الرحیم ۔ الحمد للہ رب البریۃ والصلوۃ علی صاحب المقامات العلیۃ وبعد فقد طالعت ہذہ الرسالۃ البہیۃ المزینۃ بالدلائل العسجدیۃ فوجدتہا محتویۃ علی المسائل الحقۃ الصحیحۃ السنیۃ ومشتملۃ علی الدلائل المحکمۃ القویۃ جزی اللہ مؤلفہا جزاء من اہل الملۃ البیضاء الحنیفیۃ وحصل لہ آمالہ الدینیۃ والدنیویۃ وانا العبد المعتصم بحبل السنۃ النبویۃ محمد لطف اللہ تجاوز اللہ عن سیاتہ الجلیۃ والخفیۃ

محمد لطف اللہ ۔ محمد حمید علی ۔ عبد اللہ ۔ فضل حق

بسم اللہ الرحمن الرحیم ۔ نحمدہ ونصلی علی حبیبہ الکریم ۔ یہ کتاب سیف المقلدین علی اعناق المنکرین بہت اچھی کتاب ہے اعتراضات جنود شیخ نجدیہ مین سعی بلیغ فرمائی ہے عنایت ایزدی سے ہر قدم پر فتح پائی اللہ تعالے مصنف کو جزاے خیر عطا فرمائے آیندہ منکرین کو ایسے اعتراضات واہیات سے بچائے کیون نہو ماشاء اللہ مصنف ایسے عالم بے بدل فقیہ اکمل محدث اجل مولانا محمد عبد الجلیل سلمہ اللہ الوکیل بالعز والتبجیل ہیں

عبد اللہ

کتبہ الراجی الی لطف ربہ المسکین المذنب المفتقر الشیخ عبد اللہ بن احمد القریشی القادری غفر اللہ ذنبہ الخفی والجلی

العبد المذنب المفتقر الی اللہ الجلیل

شیخ عبد الکریم ۔ محمد معین الدین ۔ محمد سلیم الدین ۔ ابو علی نعمان ولد

غلام دستگیر ۱۲۸۰ | غفور محمد | شیخ محمد مخدوم | قادریہ چشتیہ ولایت حسین شاہ سید | مولا بخش ۱۲۹۹ | محمد دین ۱۲۶۹

مواہیر علماء و فضلای شہر لکھنؤ فرنگی محل کثرہم اللہ تعالیٰ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم، لا الہ الا ہو العلی الرب الحکیم الحلیم، قد سمعت مقامات عدیدۃ من هذہ الرسالۃ بلسان المصنف ذی الفضل و الجلالۃ، فوجدتہا علی تحقیقات شریفۃ و تدقیقات لطیفۃ کافیۃ لدفع مطاعن المکابرین، وافیۃ لسائر اہل الحق و الیقین فیا ایہا الغافلون ہی آیات بینات فی صدور الذین اوتوا العلم وما یجحد بہا الا الجاہلون، حررہ الفقیر الحقیر المعتصم بحبل اللہ القدیر ابو الکامل محمد عبد الحمید غفر لہ اللہ الوحید ابن الفاضل الواصل الی العلی الرب الحکیم

ابو محمد محمد عبد الحلیم ۱۳۰۴

قطب العصر مولانا الحافظ ابی الحیاء محمد عبد الحلیم قدس سرہ الکریم الفرنجی محلی اللکنوی ۵ سع ۱۳۰۴

لقد طالعت من هذہ الرسالۃ مقامات شتی وجدت فیہا آیات لاولی النہی لعمری یتالق فیہا سواطع الحق کما یتلألأ فی الغاسق البرق فطوبی لمن یستفیض منہا بتعمق النظر و دعا من اللہ جزاء المصنف حین السحر و ارجو من اللہ ان یشیعہ بین طالبی الحق و الیقین فان فیہا البلاغا لقوم عابدین

عبد المجید محمد ابو الغنا ۱۲۹۲

وانا العبد العاصی لا بضاعۃ لہ سوی المعاصی ابو الغنا محمد عبد المجید الفرنگی محلی تجاوز اللہ عن ذنبہ الخفی و الجلی و تغمدہ اللہ بالرحمۃ و الغفران ومکنہ وسط الجنان واذاقہ حلاوۃ کمال القرب والایمان - ۵ ش ۱۳۰۴

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم، الحمد للہ الجلیل والصلوۃ علی نبیہ الخلیل وعلی آلہ الدالین الی سواء السبیل اما بعد فقد طالعت المقامات العدیدۃ من هذہ الرسالۃ الجدیدۃ، ووجدتہا مشیدۃ بالنقول عن الاصول المسندۃ الی الفحول بالسعی الجمیل عن المؤلف النبیل جزاہ الملک الوہاب بالثواب

ابو الکرم محمد کرم

الجزیل یوم الحساب، حررہ ابو الکرم محمد اکرم تجاوز اللہ تعالیٰ عما اجرم ۵ سع ۱۳۰۴

اس فقیر سراپا تقصیر نے جہانتک اس کتاب فیض انتساب کو مطالعہ کیا مصنف نے کمال عرق ریزی سے صراط مستقیم کو ہدایت فرمایا اور خس و خاشاک اعتراضات اہل ضلال سے پاک و صاف کر دکھایا ہی مین اس عالم جلیل کے حق مین یہ دعا کرتا ہون کہ اللہم

محمد عبد الغفار

الصوین نصر دین محمد صلی اللہ علیہ وسلم واخذل من خذل دین محمد صلی اللہ علیہ وسلم ۔ العبد العلوی محمد عبد الغفار غفر اللہ لہ الرب مولانا محمد عبد الجامع بن مولانا محمد نافع ابن بحر العلوم حضرت مولانا عبد العلی محمد قدس اللہ اسرارہ

مواہیر و تقاریظ علماے پیشاور

ذکر القدیم اولی بالتقدیم بسم اللہ الرحمن الرحیم نحمدہ ونصلی علی رسولہ الکریم اما بعد فقد رأیت من ہذہ الرسالۃ النافعۃ الجامعۃ للمسائل الضروریۃ مع الفوائد الزائدۃ مقامات شتی واوراقا عدیدۃ فوجدتہا موافقۃ لاسفار الکبار من السابقین ومطابقۃ لزبر الاخیار من اللاحقین رضی اللہ عنا وعنہم اجمعین محتویۃ علی المسائل الحقۃ السنیۃ ومشتملۃ علی ما افتی بہ العلماء البریۃ والبحریۃ اعنی بہا النسخۃ المرتاضۃ المرتفعۃ الملتویۃ بالمسائل الدینیۃ الضروریۃ الحریۃ بان تسمی بسیف الاسلام علی اعداء خیر الانام المسماۃ **بسیف المقلدین علی اعناق المنکرین** الفہامۃ الفضلۃ النحریر العلامۃ الشفیر الحری الجری الصفی الذکی المؤید من اللہ الجمیل العالم النبیل المولوی **عبد الجلیل** سلمہ اللہ الخلیل وثبتہ علی سواء السبیل ولعمری تالیفہ کاف لاطفاء شعلۃ الفرقۃ الخبیثۃ النجدیۃ ووافٍ لانتفاء عقائد الزمرۃ الخسیسۃ الوہابیۃ فسدد اللہ المصنف المنصف وعلی اللہ اجر المؤلف من غیر التعسف ومن دون التاسف اللہم یا من بیدہ ملکوت التحت والعلی من العرش الی الثری تقبل منا انک انت السمیع العلیم بفضل منک یا رحمن یا رحیم وانا العبد المعتصم المتمسک بحبل اللہ القاہر المدعو بمحمد **فضل القادر** البیشاوری تجاوز عن سیاتہ الباری بفضلہ الساری وکرمہ الجاری المتمسکن بقربہ فی قریۃ دولت پور صان اللہ واوہ ہذا واخر دعوانا ان الحمد للہ رب العلمین والصلوۃ والسلام علی رسولہ محمد والہ واصحابہ اجمعین ۵ فی الشعبان سنہ ۱۳۰۱ھ

لاشک فی صحۃ الجواب واللہ اعلم بالصواب

از الشمس شمس الحق امیر النحر پیر

واز العتیل ار الدعبہ عبد المرو

فضل قادر ۱۳۰۰

مواہیر و تقاریظ بعض علمای کلکتہ وغیرہ

۱۲۷۴ الحی محمد عبد

الحمد للہ کہ فقیر مقلد مذہب امام اعظم صاحب است رحمہ اللہ ومعتقد تقلید شخصی کہ آنرا صاحب رسالہ سیف المقلدین ببرہان قاطع وحجت ساطع ثابت فرمودہ شکر اللہ سعیہ محمد عبد الحی عفی عنہ

الحمد للہ وکفی والصلوۃ والسلام علی عبادہ الذین اصطفی اما بعد کتاب مستطاب ہذا را از ابتدا تا صفحہ ۱۱۲ بمقامات شتی دیدم طرز تحریر عمدہ وتقریر زیبا یافتم ودرین اصلا ریب وشک نیست کہ تقلید شخصی بر عامی واجب است بلا نکر او من کان خارجا من ہذہ المذاہب الاربعۃ فی ہذا الزمان فہو من اہل البدعۃ والنار ۔ رقمت فی التاریخ ۸ شہر محرم الحرام سنہ ۱۳۰۱ یوم ہو شنبہ

احقر الورى ابو الفتح محمد عبد الشكور مرحبا حنفى عفى عنه — (مہر: محمد عبد الشكور حنفى)

أصاب من اجاب ومن خالف فقد خاب - ولنعم ما قال من قال سوى ذلك فقد قال محالاً

تقليد مذهب معين من مذاهب الائمة الاربعة رحمهم الله تعالى المتعارفة فى العرب والعجم والاستمرار عليه واجب على من لم يبلغ درجة الاجتهاد بالنظر الى مصلحة الوقت والزمان وبناء على الدلائل التى اوردها مؤلف رسالة سيف المقلدين على اعناق المنكرين لاثبات هذا المطلب الشريف والمقصد المنيف جزاه الله تعالى عنى وعن سائر المسلمين خير الجزاء محمد اسمعيل عفى عنه — (مہر: محمد اسمعيل ۱۲۹۹)

التقليد على مذهب معين من المذاهب الاربعة واجب لا ينكره الا من ينكر الاجماع فجزاه الله صاحب رسالة سيف المقلدين عنا وعن سائر المسلمين فلقد اتى بالتحقيق ليحق الحق ويبطل الباطل بكلماته ولو كره الكافرون فيا له من حسن البيان فى اثبات المطالب بالبرهان لا استطيع ان اذكر نبذا من اوصافه الجميلة ولو صرفت برهة من عمرى لهذه المقاصد العليه — ولايت حسين عفى عنه مدرس چہارم مدرسه عاليه كلكته

اعلم ان التقليد الشخصى واجب بقوله تعالى فسئلوا اهل الذكر ان كنتم لا تعلمون - وان كان لا يعقله القوم الذين هم لا يعلمون فيتخبطون عند التكلم كالسكارى - ويحيرون عند التفوه كالحبارى فى الصحارى حرره محمد لطف الرحمن عفى عنه — (مہر: محمد لطيف الرحمن ۱۲۰۲ عفى عنه)

حصۂ از کتاب سیف المقلدین علی اعناق المنکرین که در رد فرقۂ ضالین غیر مقلدین مرقوم گردیده برخواندم درین کتاب دلائل وجوب تقلید وما یلائمها بعنوان شایسته آورده شده است واقوال مزخرفه باطلهٔ منکرین تقلید ببراهین قاطعه وحجج ساطعه رد کرده شده فلله در المصنف شکر الله سعیه وجزاه خیرا معراج الدین احمد عفی عنه — (مہر: معراج الدين احمد عفى عنه)

الحمد لله والمنة والصلوة على سيد الانس والجنة اما بعد چون کتاب سیف المقلدین علی اعناق المنکرین را مطالعه کردم الحق آنرا اسم بامسمی یافتم والبسا مضامین آنرا چنان یافتم که بخاطر احدی تاحال خطور نکرده وخاطر علما ازان مقصر مانده الله تعالی مصنف کتاب موصوف را اجر جزیل وثواب جمیل عنایت فرماید آمین ثم آمین

جناب مولوی حبیب الدین احمد صاحب مدرس اول مدرسه — (مہر: حبيب الدين)

مولوی خادم حسین صاحب مدرس دوم مدرسه — (مہر: خادم حسين ۱۲۸۶)

غلام حیدر حسینی از مدرسهٔ مذکوره — (مہر: غلام حيدر حسينى ۱۲۷۰)

شکر الله سعی المصنف
الفقیر الی الله
محمد موسی عفا الله عنه — (مہر: محمد موسى)

رسالۂ سیف المقلدین علی اعناق المنکرین را چون دیدم بس بس پسندیدم فی الحقیقۃ جوہر احقاق تقلید را از امواج بحر اختلاف غیر مقلدین بساحل تحقیق از دین محمدیہ سیما حقیت مذہب حنفیہ بر آوردہ رسانید جزاہ اللہ تعالی عن مصنفہ خیر الجزاء حررہ کمترین ظہیر الدین گڈودی مولداً و خالصپوری موطناً حنفی مذہباً و چشتی مشرباً۔

محمد ظہیر الدین

ضمیر الدین ۱۲۹۵

بسم اللہ الرحمن الرحیم الحمد للہ وحدہ والصلوۃ علی من لا نبی بعدہ وبعد فقد سمعت نبذاً من ھذہ الرسالۃ الشریفۃ والکراسۃ اللطیفۃ والھداۃ الانیقۃ من مؤلفھا فجزاہ اللہ خیر الجزاء حیث اتی بما ینشط بھا الاذھان ویستلذ منھا الاذان اللھم اجعلھا مقبولۃ لدیک ومصدرھا ھادیا مھدیا قال بفمہ ورقمہ بقلمہ العبد المعتصم بحبل اللہ الغنی ابو القاسم محمد عبد الغنی الحنفی مذھبا النقشبندی مشربا البھاری مولدا نور اللہ قلبہ بنور العرفان وسترہ بستر الغفران الجنان

محمد عبد الغنی

مواہیر و تقاریظ فضلای کلکتہ و ملک بنگالہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم الحمد القائم الدائم للہ والصلوۃ والسلام علی رسول اللہ وعلی آلہ واصحابہ رضی اللہ عنہم ورضوا عن اللہ اما بعد فقد وافقت بمقامات شتی من الکتاب المستطاب المسمی بسیف المقلدین علی اعناق المنکرین للمحقق الفائق من الاقران والاماثل المتبع للکمالات والفضائل العالم النبیل الفاضل صاحب التحصیل وعدیم المثیل مخدومنا ومکرمنا المولوی محمد عبد الجلیل ذی الفضل والتبجیل حفظہ اللہ عن شر کل لئیم وبخیل فلقد طالعت منہ اوراقاً عدیدۃ فوجدتھا محتویۃ علی الحق والصواب ومسائلھا کلھا بعیدۃ من الشک والارتیاب ومن حسن الاتفاق وصل بصری ووقع نظری علی دلائل وجوب التقلید فوجدت کلھا حسنۃ فللہ در المصنف فاما الدلیل الواحد المختصر من جمیعھا فی غایۃ الوجازۃ ونھایۃ الدرایۃ فتبارک اللہ احسن الخالقین ایھا الاخوان من المؤمنین واعوانی من اھل السنۃ من المقلدین انظروا الی جامعیۃ ھذا الدلیل وکمال القوۃ کیف یسکت منا السنۃ اھل الضلال من ذریۃ الشیخ النجدیۃ فعلی کل مؤمن ان یصورہ فی القلب والجنان لئلا یوسوسہ الشیطان من الجن والانسان وھو ھذا قال اللہ تعالی اولئک الذین ھدی اللہ فبھداھم اقتدہ اقتبس من قولہ تعالی فبھداھم اقتدہ وجوب التقلید مطلقا لکونہ صیغۃ امر والمقام یقتضیہ وھکذا من قولہ تعالی واتبع سبیل من اناب الی ولا شک ان الائمۃ

الاربعة المجتهدين رضی اللہ عنہم اجمعین کانوا باتفاق الثقلین من المسلمین ممن ھداہم اللہ - وممن
انابوا الی اللہ - وصاروا فائقا فی استخراج المسائل الحقۃ فی الامۃ المرحومۃ من جمیع الافراد باتفاقہم
جمیعا فلابد من اتباعہم وتقلیدھم کما اتفقت الامۃ من اھل السنۃ والجماعۃ علی ھذا من اھل
الشرق والغرب ومن العجم والعرب علی الاطلاق بحسب تصریح ھاتین الآیتین ثم اعلم انہ لاشک من
وجدان الاختلاف الیسیر فیما بینہم فی المسائل کما اشار الی ھذا النبی صلی اللہ علیہ وسلم اختلافُ
امتی رحمۃ فلابد لنا من التقلید الشخصی فی ھذہ الحالۃ + واتباع احد الائمۃ الاربعۃ المعینۃ +
لان اللہ تعالیٰ حرم التخییر فی المسائل المختلفۃ فی مثل ھذا المقام حیث قال اللہ تعالیٰ وَلَا تَتَّبِعُوا
السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ۚ ذَٰلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ - وایضا قال تعالیٰ مُذَبْذَبِينَ
بَيْنَ ذَٰلِكَ لَا إِلَىٰ هَٰؤُلَاءِ وَلَا إِلَىٰ هَٰؤُلَاءِ وایضا قال تعالیٰ فی مذمۃ التلفیق لما ارتکبہ مشرکوا العرب
فی زمن النبی صلعم يُحِلُّونَهُ عَامًا وَيُحَرِّمُونَهُ عَامًا فلابد للمتخیر فی مسائل المذاھب الاربعۃ
من ارتکابہ فثبت من مجموع ھذہ الآیات کلہا ان التقلید الشخصی بعد خیر القرون واجب علی
ذوالحال
کل مسلم من اھل السنۃ ما لم یبلغ مرتبۃ الاجتہاد علی الاطلاق - کما کان علی ھذا اھل الحجاز والعرب
باسرھم وجمیع اھل العجم والعراق - وھو معمول للاکثر من اھل الآفاق - ولم ینکر لھذا الاشرذمۃ قلیلۃ
من اھل النفاق والشقاق - وقد قال اللہ تعالیٰ ومن یشاقق الرسول من بعد ما تبین لہ الھدی ویتبع
غیر سبیل المؤمنین نولہ ما تولی ونصلہ جہنم وساءت مصیرا فجزی اللہ المصنف الجزاء الجزیل
بکرمہ العمیم ولطفہ الجسیم فخذوھا من کتابہ ایھا المقلدین - واضربوا بہا عنق الضالین المضلین
من الوھابیین المنکرین من اتباع الائمۃ المجتہدین وادعوا للمؤلف واعینوہ فی ھذا الباب علی اھل
الردۃ والارتیاب من کل الابواب فان اللہ یاتی اجرکم یوم الحساب فھو نعم المولی ونعم المعین
وآخر دعوانا ان الحمد للہ رب العلمین وصلی اللہ علی خیر خلقہ محمد والہ واصحابہ اجمعین حررہ المذنب
العاصی فی طریقۃ خالقہ رب الفلق المدعو بفضل الحق الوارد من لیام فی کلکتہ فی شہر رمضان
المبارک ۱۳۰۸ھ + اصاب من اجاب + ومن انکر فقد خاب واللہ دوالقائل سہ من قال
سوی ذلک فقد قال محالا + حررہ الفقیر
الی اللہ الغنی عبد الکریم عفا اللہ عنہ فی المحرم ۱۳۰۸ھ

مواہیر علماے بنگالہ

الحمد للہ الذی یعلم الجہر وما یخفی والصلوۃ والسلام علی من دنی فتدلی فکان قاب قوسین او ادنی وبعد فقد طالعت ہذہ الرسالۃ من مواضع شتی فوجدتہا مطابقۃ للزبر الاولی وقلت للناظر فیہ اقرئہ فی التدبر فانہ لا یلتفت الیہ الا من ینتفع بالذکری ولا یتجنبہا الا الاشقی الذی سیصلی النار الکبری فان المؤلف جزاہ اللہ عنا خیر الجزاء ما اودع فیہا من تحقیقات انیقۃ وتدقیقات رشیقۃ کلہا ملخوص من کتب السلف الصالحین کما ان ما علی الرسول الا البلاغ المبین گر نیاید بگوش رغبت کس ٭ بر رسولان بلاغ باشد و بس ٭ والسلام علی من اتبع الہدی

حررہ محمد عبد الحی ختر کان اللہ تعالی لہ ولابویہ ولجمیع المومنین والمؤمنات آمین

صح الجواب

واللہ اعلم بالصواب

لقد طالعت اکثر ہذہ الرسالۃ فوجدتہا مطابقا للدلائل الصحیحۃ والبراہین القویۃ

فقیر حقیر عبد الرحمن بجز ناتھ پوری بنگالوی حنفی

والحق احق ان یتبع

لما نظرت فی جوف ہذہ الرسالۃ الشاملۃ لا ریب وجدتہا مع الدلائل القویۃ الصحیحۃ فمن کان عالما بالعمل وفاضلا یقول لقد جاء الحق وزہق الباطل اصلا ٭

مواہیر علمای غازی پور

ہو المستعان

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ کہ ایسے زمانہ پر آشوب مین کہ غیر مقلدین نے ایک شورش عظیم پیدا کر رکھی ہی اور توہین و تحقیر امام بلکہ ایمہ اربعہ مین کوئی دقیقہ فروگذاشت نہین اور یہ مرض متعدی ہوتا جاتا ہی کتابین ایسی ایسی تصنیف ہوتی ہین کہ نعوذ باللہ اگر اسکا جواب نہو تو تھوڑے دنون مین وہابیت غیر مقلدین کا بجد استحکام ہو جائیگا

مگر جناب مولانا و بالفضل اولنا مولانا محمد عبد الجلیل صاحب پیشاوری نے بکمال تحقیق و تدقیق ایک رسالہ بدلائل عقلی و نقلی و جواب اکثر سوالات قرآن و حدیث سے غیر مقلدین کو دیا ہے کہ ہر ہر فقرہ اُسکا آب زر سے لکھنا چاہیے مگر باعث عدم استطاعت کے ہنوز زیر طبع نہوا افسوس کا مقام ہے ایسی حالت مین نفیر عام ہو کہ کل مسلمانون پر واجب و لازم ہو کہ ایسی کتاب لاجواب جو مذہب اور دین کے باقی رکھنے کا عمدہ آلہ ہو اُسکی اشاعت و طبع مین بڑا اجر و ثواب سمجھکر کوشش کرین - اللہ تعالیٰ مصنف مذکور الصدر اور سب اہل دین کو جزا عطا فرماوے - حررہ طالب الخیر لوجہ اللہ فقیر محمد امانت اللہ عفی عنہ

قصیدۂ فقیر حقیر

مجتہد ہین کان علم فقہ و ارکان حدیث
دافع ہر غش ہین وہ معیار عقیان حدیث

مہبط جبریل پر نازل ہوا قرآن حق
اور صحابہ پر ہوا نازل یہ فرقان حدیث

مطلع تفسیر فرقان کریم اصحاب ہین
مجتہد ہین مظہر تفسیر قرآن حدیث

باب جنت کیون نہو مفتوح ان سب کے لیے
زندگی بھر جو رہے دربان سلطان حدیث

جو تبحر انکے اک شاگرد نے مین ہوا
کب یہ سب ہین قطرۂ بحر فراوان حدیث

کسقدر احسان اُنکے سب جہان پر آج ہین
جن سے ہی مکشوف باب فقہ و تبیان حدیث

خوشگوار اُنسے نکیون ہون لقمہای علم دین
ہین حکیم علم قرآن بھی وہ لقمان حدیث

مثل مور ناتوان ہین یہ محدث ہند کے
کس سے ہو سکتی ہی تکریم سلیمان حدیث

صورت روباہ یان جو صید کلاب نفس ہین
موت ہی اُن سب کی اک شیر بیابان حدیث

ہین وہی اسرار حق ہین مالک رطل گران
جو قوی بازو ہوے حمال میزان حدیث

ہین مطیعان الٰہی جان نثار آن رسول
یعنی اہل اجتہاد دین مطیعان حدیث

آج کل یہ کوچہ گردِ لذّتِ نفس و ہوا — قدر کیا جانینگے کیا تھے مردِ میدانِ حدیث
ای فقیر اب تاج شاہی بہر پند و وعظِ خلق — سر پہ رکھ فرمان قرآن اور فرمانِ حدیث

قصیدہ دوم منہ

قالب فقہ مین ہی روح جو معنای حدیث — تو مقرر کتبِ فقہ ہین ماوراے حدیث
مدعی سارے ہین اور محض کچھ اسمای حدیث — اہل حق اور مسمای معلاے حدیث
ہم زلیخا کی طرح رہتے ہین شیداے حدیث — مثل یوسف ہی گرامی ہین مثوای حدیث
فقہ فانوس ہی اور شمع سراپاے حدیث — کیون جدا رکھ کے عدو کرتے ہین اطفای حدیث
حسن فقہ و حسین غم فحواے حدیث — دونون رکھتے ہین خنک دیدۂ زہرای حدیث
گویا آفاق مین ہین شمر و یزید آج تلک — یعنی یہ فقہ کے دشمن ہین جو اعداے حدیث
کہتے ہین بیس تراویح کو بدعت ہین یہ سب — کیا کہین شیعہ کی تعلیم ہی اخفای حدیث
ابن رومان سے ہی نقل حدیث عشرین — ہان ذرا دیکھ تو مالک کی موطاے حدیث
دل کے بیمارون کو دو تین عمل کے لیے بس — مرضِ غب کی طرح آتی ہی حُماے حدیث
جیسے سلطان دو عالم کے ہین صدیق وزیر — فقہ بیشک ہے وزیر شہ والاے حدیث
اہل حسنی ہین وہی اہل زیادہ ہین وہی — جنکو ہے حسن عمل کے لیے حسناے حدیث
بو حنیفہ کبھی واللہ نہین کرتے قیاس — جب تلک ہاتھ کہین انکو ضعیف آئے حدیث
ضعف ایمان کا سبب ہے یہ کلام اعدا — کہ اگر پیش نظر انکے ہوا قواے حدیث
تو بھی وہ راے کو رکھتے ہین مقابل اُسکے — کہین مقبول نہین انکو بلے راے حدیث
راے بد ہی یہ تری منکر تقلید عنید — سنکے محض اسم حدیث اک تجھے آجائے حدیث
اور نہو رای سے ممتاز حدیث اُنکے لیے — جو کہ خود ہین یم عرفان مسماے حدیث
کہتے ہین دشمن دین یہ کہ نہین مانتے ہم — بو حنیفہ سے اگر لاکھ ہون داناے حدیث
ہو گئے جنکے عدد ایک کے تم سارے تباہ — دو بھی ہوتے اگر ایسے چمن آراے حدیث
صورت برگ خزان پھر تو د قو د گلخن — ہوتے ہر جاے تم اے زمرۂ اعمای حدیث
جابجا فتنہ و آشوب ہی اور خاک نہین — کیون نہو جنکے ذرا دل مین نہین جاے حدیث

ای فقیر آج بہت جلس فروشانِ فساد	ہین نمونے کو لگائے ہوئے دیبای حدیث

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العلمین علی الائہ + والشکر للرحمن الرحیم علی نعمائہ والصلوۃ و السلام علی من عرج اعلی معارج العلی ثم دنی فتدلی وعلی الہ واصحابہ وائمۃ امتہ الذین اٰمنوا وکانوا یتقون وباقتدائہم یہتدی الناس ویرشدون **اما بعد** فقد جاءنی بالرسالۃ **سیف المقلدین علی اعناق المنکرین** ابن مصنفہا العلامۃ والتمس منی ان اُحرر تقریظًا واجعل علیہا علامۃ - فطالعت مقامات عدیدۃ من ہذہ الرسالۃ المفیدۃ - فوجدت فیہا من الدلائل الساطعۃ والبراہین القاطعۃ ما یختم علی افواہ المعاندین فی الدین المتبعین للشیاطین المریدین الذین ہم ینطقون عن الہوی ان من اتبع ہواہ فقد ضل وغوی ویُشفی ما فی صدور المریدین الحق من اختلاج الشبہات وان ہذہ الی اقصی الغایات فطالعوہا یا ایہا الناس فان فیہا لبلاغ للناس وان فیہا الشفاء للعلیل وسقاء للغلیل جعل اللہ مصنفہا مرحوبا مغفورًا فانہ سعی سعیًا مشکورًا - نمقہ العبد الذلیل الراجی عفو ربہ الجلیل ابو السناء محمد عبد الرشید غفرلہ اللہ الوحید الفرنگی محلی اللکنوی

عبد الرشید ابو السناء

اطلاع

صاحبان کیاست وذکاوت واہالیان سنت وجماعت پر پوشیدہ نہ ہے کہ اس زمانۂ
شروفسادمین اگرچہ غیر مقلدین کے جوابات مین بہت سی کتابین تصنیف ہوئین - لیکن
مثل اس کتاب **سیف المقلدین علے اعناق المنکرین** کے برابر کوئی کتاب دندان شکن
اور پر مطالب ومقاصد آج تک تالیف نہین ہوئی دیکھنے سے خود معلوم ہوجائیگا - عطر آنست
کہ خود ببوید نہ آنکہ عطار بگوید علاوہ ان سب کے مضامین عالیہ اس کتاب مستطاب مین ایسے
درج ہوے ہین کہ غالبا کسی کتاب مین کمتر نظر سے گذرے ہونگے - چنانچہ خلافت اہل اسلام
کے واقعی حالات زمانۂ متبرکۂ آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم سے لیکر تا زمان شوکت وعظمت اہل اسلام
کے اور خصوصًا عجائب وغرائب جو فصل دوم باب ہفتم مین صفحہ (۵۱۳) سے لیکر آخر کتاب تک
درج ہوے ہین قابل دید اور لائق شنید ہین نصارے کے سینہ کباب ہندؤن کے
پلیچ وتاب رافضی خانہ خراب کے کمال اضطراب اس کتاب کے جوابات باصواب سے ظاہر
وباہر ہے - اور نیز بعض علما وبزرگواران دین کے پورے طور پر حالات اس کتاب مین
درج ہین جیسا کہ یہ سب امور فہرست کتاب ہذا سے ناظرین کو معلوم ہونگے **واضح** ہو کہ
یہ کتاب بموافق بہی سرکار داخل رجسٹری ہوگئی ہے کوئی صاحب بدون اجازت مصنف
صاحب کے قصد طبع اس کتاب کا نہ فرمائین

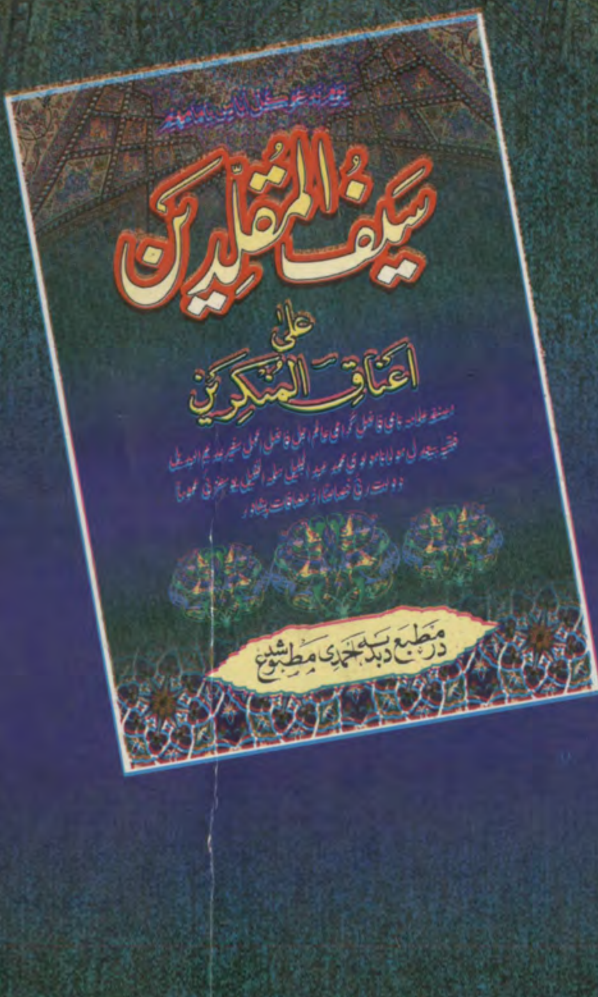
المعلن

	احقر عبد الغفور ابن مولانا عبد الجلیل صاحب پشاوری	
	کتاب ہذا ذیل کے مقامات سے مل سکتی ہے	

مولوی عبدالولی صاحب	مولوی عبدالاحد صاحب	حاجی محمد سعید صاحب	مولوی محسن صاحب
دفتر البیان لکھنؤ	مجتبائی پریس دہلی	کلکتہ خلاصی ٹولہ نمبر ۸۵	پٹکاپور - کانپور نمبر ۵۵

فہرست منتخب بعض احوال تاریخی خلفا و علما از کتاب سیف المقلدین

تمت

در مطبع دبدبہ احمدی مطبوع شد